

॥ धीः ॥

योगरत्नाकरः ।

(वैद्यकग्रन्थः ।)

मिथुनस्य

नवरे इत्युपाभिधकृष्णशर्मणा

संग्रहितः ।

मुम्पापुरी ।

सप

मुम्पापुरी

निर्णयसाम्राज्यपालाधिपतिना पाण्डुरङ्ग जायजी इत्यनेन
स्वीयेऽष्टनालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

प्रकाशकः १८४८, मनापदाः १९२९.

मूल्यं २॥ सार्धरुप्यकद्वयम् ।

उपोद्धातः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ।

सर्वकार्येष्वंतरंगं शरीरस्य हि रक्षणम् ॥ १ ॥

पुरा खलु अस्मिन् भरतखंडे आत्रेय-भरद्वाज-धन्वंतरिप्रभृतयो मुनय आयुर्वेदज्ञानिनः प्रादुरभूवन्, ते च अग्निवेशप्रभृतीन् शिष्यान् आयुर्वेदमध्यापयामासुः, ते च अग्निवेशसुश्रुतादयः यथाभिलपितानि तंत्राण्यतनिष्ट ।

आयुर्वेदीनाम-

आयुर्विज्ञानाहितं व्याधिनिर्दानं शमनं तथा ।

विद्यते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते ॥ १ ॥

आयुर्वेदस्याष्टौ अंगान्यभिहितानि तानि च शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूत-
विद्या कौमारभूषणं अगदतंत्रं रसायनतंत्रं वाजीकरणतंत्रं चेति ।

आयुर्वेदस्य प्रमोजनं, व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणं च । तत्र व्याध्युपसृष्टविषये चिकित्सा मुख्यतः द्विविधा शस्त्रादिचिकित्सा औषधचिकित्सा च । तत्र शस्त्रादिचिकित्सायां भीमस्तत्वादिना वा कालमाहात्म्येन वा राजकीया-
ध्रयाभावेन च आर्यविद्याभिपजो न प्रवर्तते । तद्विषयाणि प्राचीनतंत्राणि सुश्रुतप्र-
भृतीनि विरलप्रचाराणि तथाप्याधुनिकमुद्रणकलया उपलब्धान्यभूवन् इति भारत-
भूमेः, सुदैवमिति मन्यामहे । तथापि तेषां पठनपाठनाभ्यसनादिगुरुशिष्यपरंपरा
छिन्नप्राया अभवत् ।

औषधचिकित्सायां औषधद्रव्याणि प्रधानानि तानि च अल्पप्रयासैरुपलभ्यन्ते
तेषां कल्पयोजनादिव्यवस्था च निपुणतरखुद्धीनामनुभवसाध्या । यत उक्तं वाग्भटैः

“प्रयोगः शमयेद्याधि योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।

नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ १ ॥”

आधुनिकरुग्णानां चिकित्सानानां च अत्यंतोपयोगार्थं सार्द्रहृदयः योगरत्नाकर-
ग्रंथकर्ता कश्चित् भिषक् बहुभ्यः प्राचीनग्रंथेभ्यः भिषजां यशःप्रदान् आतुराणां
व्याधिमोक्षसाधकान् बहून् प्रयोगान् एकत्र संग्रहयामास । अत एवास्य योगरत्ना-
कर इति नाम । आधुनिकः कोपि यशस्वी भिषक् एतस्य संग्रहग्रंथं न विष्टतीति
दृश्यते । ग्रंथकृता च अस्मिन् संग्रहे पूर्वं मंगलान्वरणादि व्यवस्थामभिधाय अष्टवि-
धपरीक्षा अभिहिता अनंतरं च फालज्ञान-दोषप्रकोप-परिभाषादि यथायथमुक्त्वा
धान्यादिफलकंदशाकादिगुणान् मांसगुणान् सिद्धामादिपाकगुणान् नित्यप्रवृत्त्यादि-

दिनारिषयां इत्यारिषुत्तान् कश्चरिषुत्तान्ः भास्वारिषोपगपरत्तारि य उवाचः
 मापयानुगारेण गणरिषोक्तानां निदानानि विहितानि य संदृष्टानि । तत्र सदापर्यं
 प्राय-पूर्ण-गुटिका-अगद-अरिष्ट-संहादयः रसायनानि य अतिश्रितानि अने
 कान्नीकरनानि रसायनानि य संदृष्टीतानि ।

एवमतीव उपयुक्तोयं ग्रंथः सर्वेषां संमहात्म्यमिति यत्ना निर्वनयनानुदत्त-
 नाथिनीभिः 'श्रेष्ठ तुकाराम जापजी' इत्येवैरदं प्रेरितः तैव प्रचीनं हस्त-
 लिखितपुस्तकं संपाद्य शोधनायं दत्तम् ।

कदाचनमप्यसितः वै. राज. संवत्सः निवृत्तः समुदेत्ताश्रितः महत्कालिधित-
 मेकं पुस्तकं दत्तारंभः तैव बहु उपरुत्तः सतः । अस्मिन् सप्तानुत्पामपनीवर्तितः
 आर्षवेदरोपनामानः गनेशमगोनः एकं हस्तलिखितं शताभिष्टमगंरगारकं प्राची-
 नपुस्तकमददुः । एषं पुस्तकानि श्रुत्वा यथाभिति संदोषं मुदयानन्दम् । तत्र
 प्रमादादिना मूलसंधानामनुसन्धेन य यत्र कचन स्यात्तं स्यात्वेतादिरुद्धिः गीदस्य-
 निति विज्ञप्तिरिति विदम् ।

नगरे श्लुपाभिषः रामचंद्रात्मजः

कृष्णशर्मा.

विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सङ्कटाचरणम्	१	घातादिप्रकोपः	८
भिषक्प्रशंसा	२	दोषत्रयकर्माणि	८
अश्वैद्यनिन्दा	६	दोषत्रयशमनम्	८
चिकित्सितप्रशंसा	७	अहर्निशौ दोषत्रयप्रवर्तनम्	८
व्याध्यादिहेतवः	८	आमव्याधिलक्षणम्	८
वैद्यैतिकर्तव्यता	९	तत्प्रतीकारः	९
बहिष्शुक्ररक्षणवश्यकता	१०	वयविविचारः	९
रोगसमकालचिकित्सा-		प्रकृतिविचारः	९
वश्यकता	११-१३	आरोग्यलक्षणम्	९
व्याधीनां कर्मजादिभेदाः	१४-१५	परिभाषा	९
औषधादीनामायुष्मत्त्वे		कलिङ्गपरिभाषा	१०
सिद्धिः	१६	धान्यादिगुणाः	१०
व्याधिपरीक्षणशैली	१७-२२	शालिगुणाः	१०
चिकित्सितस्य पादचतुष्टयं	२	पट्टिकावोहिगुणाः	११
दूतपरीक्षा	२	गोधूमगुणाः	११
शकुन्ताः	२	मुद्गादक्षिमसूरादिगुणाः	११
भिषजं गच्छतः शकुन्ताः	२	मुद्गगुणाः	११
रोगिणामपस्थाननिरीक्षणं	२	कलायगुणाः	११
नाडीपरीक्षा	३	चणकगुणाः	११
मूत्रपरीक्षा	४	कुलत्पगुणाः	११
मलपरीक्षा	५	शाकगुणाः	११
शब्दपरीक्षा	६	वास्तुकगुणाः	११
स्पर्शपरीक्षा	६	चिह्नीकाकमाचीमेथिका	११
रूपपरीक्षा	६	तन्दुलीयगुणाः	११
रसपरीक्षा	६	चाङ्गेरी	११
आस्यपरीक्षा	६	पटोलं	११
जिह्वापरीक्षा	७	पटोलपत्रफलमूलादि	११
कालज्ञानम्	७	घृह्णीद्वयम्	११
व्याधिफरा देशाः	७	कार्पेक्षम्	११
केषु मासेषु घातादिदोषप्रकोपः	७	कूर्कोदकम्	११
केषु ऋतुषु दोषोत्पत्तिः	८	घातांक्षम्	११

विषयः	पृष्ठं.
मेण्डी	११
विम्बीफलं	११
कूम्भाण्डम्	११
मिष्टतुम्बी	११
कड्डतुम्बी	११
त्रपुसम्	११
कोशातफी	११
शतपुष्पा	११
चक्रवर्त्यभिधम्	११
सर्पपशाकम्	११
कौसुम्भम्	११
चणकशाकम्	११
शिमु-मधुशिमु	११
शिमुपुष्पम्	११
सौभाजनफलम्	११
कुस्तुम्बरी	१२
कदलीकुसुमम्	१२
अगस्त्यपुष्पम्	१२
अगस्त्यशिम्ब्यः	१२
शतपत्री	१२
मूलकम्	१२
कन्दगुणाः	१२
सुरणः	१२
गृध्रनम्	१२
कदलीकन्दः	१२
गौरचाकुची	१२
धुपजं मरिचम्	१२
बृहन्मरिचम्	१२
ककैटिका	१२
धालकम्	१२
शाकूटम्	१२
श्यामलशाकूटम्	१२
फलानां गुणकथनम्	१२
द्राक्षाबालफलम्	१२
द्राक्षा पक्ता	१२

विषयः	पृष्ठं.
आम्रफलम्	१२
आम्रपीजम्	१२
आम्रपुष्पम्	१२
आम्रपलवाः	१२
पनसफलम्	१२
पनसपीजम्	१२
कदलीफलं पकं अपकं च	१२
नारिकेलफलम्	१२
नारिकेलोदकम्	१२
नारिकेलवृक्षशिरोमञ्जा	१२
कोमलनारिकेलम्	१२
सर्जूरिकाफलम्	१२
दाडिमम्	१२
आमलकम्	१२
बदरम्	१२
जम्बूफलम्	१२
वातामम्	१२
अशोटम्	१२
शीताफलम्	१२
रामफलम्	१२
श्याटकम्	१२
पीलः	१२
महापीलः	१२
आमकैतकम्	१२
बीजपूरफलम्	१२
बीजपूरत्वक्-मांस-केसराः	१२
बीज-पुष्पगु०	१२
मधुककैटिकाबीजपूरमेदः	१४
फालिङ्गम्	१४
नारङ्गम्	१४
जम्बीरम्	१४
अम्लवेतसम्	१४
साराम्बम्	१४
कर्मरङ्गम्	१४

विषयः	पृष्ठं.
निम्बूकम्	१४
राजनिम्बूकम्	१४
मिष्टनिम्बूफलम्	१४
अम्लिका	१४
तिसिबीकम्	१४
करमर्दम्	१४
कपित्थम्	१४
आघ्रातकम्	१४
पूगफलम्	१४
लघुनः	१४
पलाण्डुः	१४
तमासुगुणाः	१४
तमासुपत्रगुणाः	१४
अथ मांसगुणाः—	
जाङ्गलमांसमेदाः अष्टौ	१५
आनूपमांसमेदाः प्रथ	१५
जाङ्गलमांसगुणाः	१५
हरिणः	१५
चित्तलसांयरा	१५
शशाः	१५
गोधा	१५
मूपकः	१५
सहकः	१५
सारसलः	१५
शृगालः	१५
जम्बूकवानरः	१५
वर्तिकः	१५
पारावतः	१५
चटकः चिमणी	१५
पौण्ड्रकः	१६
लावश्चतुर्विधः	१६
तिसिरः	१६
मथूरः	१६
कपोतः	१६
शुकः	१६

विषयः	पृष्ठं.
कुण्डुः	१६
पानीयकुण्डुः	१६
छागः	१६
मेपः	१६
आनूपमांसगुणाः	१६
सूकरः	१६
अथ मत्स्यादिजलजन्तवः	१६
मोरिका	१६
शिलीन्ध्रः=सरसा	१६
वाम्बमत्स्यः=बोबील	१६
कविका=कर्ली	१६
गरभी=शेवटे	१६
मद्गरः=सुडदसा	१६
मत्स्यगर्भः	१६
दग्धमत्स्यः	१६
महादाफरः	१६
क्षुद्रमत्स्याः	१६
नादेयमत्स्याः	१६
कौप्या मत्स्याः	१६
ताडागाः	१६
सरोजाः	१६
सामुद्राः	१६
हृदोद्भवाः	१७
सारसाः	१७
शङ्खजादिगुणाः	१७
कोशस्थाः	१७
ककटाः	१७
कच्छपाः	१७
अथ सिद्धांजादिपाकगुणाः	१७
भक्तगुणाः	१७
मृष्टतण्डुलभक्तः	१७
भक्तप्रकारः	१७
यवागूः	१७
विलेपी	१७
पेया	१७

종류	번호	수량	단위	종류명	수량	단위
종이	100	100	장	종이	100	장
종이	200	200	장	종이	200	장
종이	300	300	장	종이	300	장
종이	400	400	장	종이	400	장
종이	500	500	장	종이	500	장
종이	600	600	장	종이	600	장
종이	700	700	장	종이	700	장
종이	800	800	장	종이	800	장
종이	900	900	장	종이	900	장
종이	1000	1000	장	종이	1000	장
종이	1100	1100	장	종이	1100	장
종이	1200	1200	장	종이	1200	장
종이	1300	1300	장	종이	1300	장
종이	1400	1400	장	종이	1400	장
종이	1500	1500	장	종이	1500	장
종이	1600	1600	장	종이	1600	장
종이	1700	1700	장	종이	1700	장
종이	1800	1800	장	종이	1800	장
종이	1900	1900	장	종이	1900	장
종이	2000	2000	장	종이	2000	장
종이	2100	2100	장	종이	2100	장
종이	2200	2200	장	종이	2200	장
종이	2300	2300	장	종이	2300	장
종이	2400	2400	장	종이	2400	장
종이	2500	2500	장	종이	2500	장
종이	2600	2600	장	종이	2600	장
종이	2700	2700	장	종이	2700	장
종이	2800	2800	장	종이	2800	장
종이	2900	2900	장	종이	2900	장
종이	3000	3000	장	종이	3000	장
종이	3100	3100	장	종이	3100	장
종이	3200	3200	장	종이	3200	장
종이	3300	3300	장	종이	3300	장
종이	3400	3400	장	종이	3400	장
종이	3500	3500	장	종이	3500	장
종이	3600	3600	장	종이	3600	장
종이	3700	3700	장	종이	3700	장
종이	3800	3800	장	종이	3800	장
종이	3900	3900	장	종이	3900	장
종이	4000	4000	장	종이	4000	장

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ज्ञानप्रकारः ...	२६	आश्वं दुग्धम् ...	३९
वस्त्रादिधारणम् ...	२६	गार्दभं दुग्धम् ...	३९
स्वाभाविकवाञ्छाः ...	२७	मानुषं पयः ...	३९
भोजनस्य देशकालौ ...	२७	धारोष्णगुणाः ...	३९
भोजनादिपात्राणि ...	२८	अपक्वदुग्धगुणाः ...	३९
भोजनक्रमः ...	२८	कथितदुग्धगुणाः ...	३९
धूमताम्बूलमक्षणप्रकारः ...	३०	क्षीरमित्राणि ...	४०
शतपद्यादिक्रमः ...	३१	क्षीराऽमित्राणि ...	४०
सुखाचारः ...	३२	संतानिकागुणाः ...	४०
रात्रिचर्या ...	३३	अथ दधिगुणाः ...	४०
अथ ऋतुचर्या ...	३६	माहिपादिदधिमेदाः ...	४०
वर्षासु हिताहितम् ...	३६	निःसारदुग्धदधिगुणाः ...	४०
शरदि हिताहितम् ...	३६	मन्दादिदधिगुणाः ...	४०
हेमन्ते हिताहितम् ...	३६	सरगुणाः ...	४१
शिशिरे हिताहितम् ...	३६	तक्रगुणाः ...	४१
वसन्ते हिताहितम् ...	३७	कथिततक्रगुणाः ...	४१
श्रीष्मे हिताहितम् ...	३७	अथ नवनीतगुणाः ...	४२
शीतजलगुणाः ...	३७	क्षीरोद्धतनवनीतम् ...	४२
उष्णजलगुणाः ...	३७	चिरन्तननवनीतगुणाः ...	४२
श्रुतविशेषे जलकाथनियमः ...	३७	अथ घृतगुणाः ...	४२
रात्रासुष्णजलगुणाः ...	३७	गव्यघृतम् ...	४२
उष्णोदकनिषेधः ...	३७	माहिपघृतम् ...	४२
शीतोदकनिषेधः ...	३७	आजघृतम् ...	४२
उदकमन्दचरणम् ...	३८	आधिकं औष्ट्रं च ...	४२
श्रुतशीतगुणाः ...	३८	नूतनघृतम् ...	४२
उदकपाकस्तदाधिक्यपरिणामश्च ...	३८	पुराणघृतम् ...	४२
नारिकेलोदकगुणाः ...	३८	रोगविशेषे घृतनिषेधः ...	४२
अथ दुग्धगुणाः ...	३८	अथ तैलगुणाः ...	४३
गव्याद्यष्टौ दुग्धमेदाः ...	३८	तिलतैलम् ...	४३
वर्णमेदेन गव्यगुणाः ...	३८	एरण्डतैलम् ...	४३
माहिपदुग्धम् ...	३८	सार्पपतैलम् ...	४३
आजं पयः ...	३८	कुमुम्भतैलम् ...	४३
आधिकं पयः ...	३९	राजिकातैलम् ...	४३
औष्ट्रं दुग्धम् ...	३९	क्षौमादितैलम् ...	४३
ऐभं दुग्धम् ...	३९	ज्योतिष्मतीतैलम् ...	४३

विषयः	पृष्ठं.
सप्तधातुवर्णाः ...	५२
सर्वेधातुसामान्यमारणम् ...	५२
स्वर्णलक्षणम् ...	५२
स्वर्णशोधनम् ...	५२
स्वर्णमारणम् ...	५२
स्वर्णगुणाः ...	५२
शुद्धस्वर्णदण्डगुणाः ...	५३
रौप्यस्वरूपम् ...	५३
रौप्यशोधनम् ...	५३
रौप्यमारणम् ...	५३
रौप्यगुणाः ...	५३
ताम्रस्वरूपम् ...	५३
ताम्रशोधनम् ...	५४
ताम्रमारणम् ...	५४
त्र्युताम्रम् ...	५४
सोमनाथताम्रम् ...	५४
सामान्यताम्रगुणाः ...	५४
रीतिकांस्ययोः स्वरूपम् ...	५४
लोहस्वरूपम् ...	५५
कान्तलक्षणम् ...	५५
लोहशोधनम् ...	५५
लोहमारणम् ...	५५
निरुथानम् ...	५६
लोहगुणाः ...	५६
लोहागुणानानि ...	५६
मण्डरकरणम् ...	५७
वज्रस्वरूपम् ...	५७
वज्रमारणम् ...	५७
वज्रगुणाः ...	५७
नागस्वरूपम् ...	५७
नागमारणम् ...	५८
नागगुणाः ...	५८
उपधातुपरिगणनम् ...	५८
अभ्रकम् ...	५८

विषयः	पृष्ठं.
अभ्रकशोधनम् ...	५८
धान्याभ्रकम् ...	५८
अभ्रकमारणम् ...	५९
अभ्रकगुणाः ...	५९
अभ्रकागुणानानि ...	५९
स्वर्णमाक्षिकम् ...	६०
स्वर्णमाक्षिकशोधनम् ...	६०
स्वर्णमाक्षिकमारणम् ...	६०
स्वर्णमाक्षिकगुणाः ...	६१
तारमाक्षिकम् ...	६१
तारमाक्षिकशोधनम् ...	६१
तारमाक्षिकमारणम् ...	६१
तालकविधिः ...	६१
तालकशोधनम् ...	६१
तालकमारणम् ...	६१
तालकगुणाः ...	६१
मनःशिलास्वरूपम् ...	६२
मनःशिलाशोधनम् ...	६२
मनःशिलागुणाः ...	६२
स्रोतोजनम् ...	६२
स्रोतोजनगुणाः ...	६२
वृत्त्यस्वरूपम् ...	६२
वृत्त्यगुणाः ...	६२
खर्परम् ...	६२
पारदस्वरूपम् ...	६२
पारदोत्थापनम् ...	६३
पारदस्वेदनम् ...	६३
पारदगुणाः ...	६४
रसस्य मुखकरणम् ...	६४
पद्मगुणगन्धकजारणम् ...	६४
तद्गुणाः ...	६४
रसबन्धनम् ...	६५
रसमारणम् ...	६५
रससिन्दूरः ...	६५

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विशिष्टानुपानानि	... ६६	गौरीपायाणभेदः	... ७१
रसेन्द्रस्य पभ्यापभ्यानि	... ६७	उपविपाणि	... ७२
गन्धकस्वरूपम् ...	... ६७	मतान्तरेणोपविपाणि	... ७२
हिङ्गुलस्वरूपम् ...	... ६७	सुव्युपाः	... ७२
हिङ्गुलमारणम् ...	... ६७	लाङ्गलीगुणाः	... ७२
अथ रत्नानां शोधनमारणे	... ६८	शुभ्रागुणाः	... ७२
वज्रस्वरूपम् ...	... ६८	हयारिगुणाः	... ७२
वज्रमारणम् ...	... ६८	विपतिन्दुफम् ...	... ७२
वज्रगुणाः	... ६८	जैपालः	... ७२
वैकान्तम् ...	... ६८	जैपालशुद्धिः	... ७२
वैकान्तमारणम्	... ६८	उन्मत्तः (धत्तूरः)	... ७३
अथ शेषरत्नशोधनमारणानि	... ६८	अहिफेनः	... ७३
माणिक्यादीनां शोधनम्	... ६८	सर्पविषे गहडमन्त्रः	... ७३
माणिक्यादीनां मारणम्	... ६८	अभ्रकसत्वपातनविधिः	... ७३
रत्नोपरत्नगुणाः ...	... ६९	तालकसत्वम् ...	... ७४
शिलाजतु ...	... ६९	क्षारकल्पना ...	... ७४
शिलाजतुशोधनम्	... ६९	अथ अभाववर्गः	... ७४
शुद्धशिलाजतुपरीक्षा	... ६९	(कस्याभावे क्रिदेयमिति विचारः)	... ७४
सिन्दूरम् ...	... ६९	यमनम् ...	... ७६
समुद्रफेनः	... ६९	विरेचनम् ...	... ७६
गैरिकम् ...	... ७०	रेचनम् ...	... ७७
एरण्डपीजशुद्धिः	... ७०	मेपनादरेचनरसः	... ७७
मरीचशुद्धिः ...	... ७०	नस्यम् ...	... ७८
विष्वलीशुद्धिः ...	... ७०	कर्णपूरणम् ...	... ७८
हिङ्गुशुद्धिः ...	... ७०	मात्राप्रमाणम् ...	... ७८
दाह्यगुणाः ...	... ७०	रक्तमुनिः ...	... ७८
भूनागसन्धमयूरपक्षसत्वगुणाः	... ७०	अथ शब्दपरिभाषाकथनम्	... ७९
कपूरशुद्धिः ...	... ७०	सन्द्रालक्षणम् ...	... ७९
टङ्गुशोधनम् ...	... ७०	जुन्मालक्षणम् ...	... ७९
अथ विषानि	... ७१	ह्रस्वः ...	... ७९
काष्ठकूटारिपरिगणनम्	... ७१	क्षययुः ...	... ७९
विषशोधनम् ...	... ७१	काष्ठस्यम् ...	... ७९
विषमारणम् ...	... ७१	उच्छेद्यः ...	... ७९
विषगुणाः ...	... ७१	म्लानेर्दक्षणम् ...	... ७९

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
गौरवम् ...	७९	पाचनम् ...	९०
हृत्क्षयलक्षणम् ...	७९	वालुकास्वेदः ...	९१
अथ हेमाद्रौ ज्वरादिरोगाः ...	७९	नस्यम् ...	९१
सामान्यज्वरलक्षणम् ...	८०	निष्ठीवनम् ...	९१
घातज्वरलक्षणम् ...	८०	अवलेहः ...	९१
पित्तज्वरलक्षणम् ...	८०	अथज्ञावलेहिका ...	९१
श्लेष्मज्वरलक्षणम् ...	८०	अज्जनोद्गूले ...	९१
वातपित्तज्वरलक्षणम् ...	८१	संनिपाते जिह्वायां लेपः ...	९२
वातश्लेष्मज्वरलक्षणम् ...	८१	सप्तमुष्टिकयूपः ...	९२
पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणम् ...	८१	सिद्धार्थादिप्रलेपः ...	९२
सन्निपातज्वरलक्षणम् ...	८१	कायो द्वात्रिंशदङ्गः ...	९२
सन्निपातभेदाः ...	८१	कायोऽष्टादशाङ्गः ...	९२
तेषां नामानि दिनमर्यादा च ...	८१	कायः कफप्रधानसंनिपाते ...	९२
संनिपातज्वराणां पृथग्लक्षणानि ...	८२	कायो वातप्रधानसंनिपाते ...	९३
वातोत्त्वणादिलक्षणानि ...	८२	संधिकादीनां चिकित्सा ...	९३
विषमज्वरलक्षणम् ...	८३	रुग्दाहस्य चिकित्सा ...	९३
मलपाकघातुपाकलक्षणम् ...	८३	चित्तविभ्रमचिकित्सा ...	९४
आगन्तुकज्वरः ...	८३	तन्द्रिकचिकित्सा ...	९४
अथ ज्वरचिकित्सा ...	८५	कण्ठकुब्जचिकित्सा ...	९४
अत्र ग्रन्थान्तरमतानि ...	८५	कर्णकस्य चिकित्सा ...	९४
अधौषधायजीर्णोऽन्नस्य प्राणा- प्राणविचारः ...	८७	भ्रमनेत्रचिकित्सा ...	९५
अजीर्णौषधलक्षणम् ...	८७	रक्तघ्नीविचिकित्सा ...	९५
ज्वरे पथ्यानि ...	८७	प्रलापकचिकित्सा ...	९५
औषधग्रहणविचारः ...	८७	जिह्वकचिकित्सा ...	९६
ज्वरे पाचनम् ...	८८	शमिन्यासचिकित्सा ...	९६
वातज्वरे पाचनम् ...	८८	आगन्तुज्वरचिकित्सा ...	९७
पित्तज्वरे ...	८८	विषमज्वरचिकित्सा ...	९७
कफज्वरे ...	८९	चूर्णानि ...	१००
सर्वज्वरे ...	८९	लघुसुदर्शनचूर्णम् ...	१००
वातपित्तज्वरे ...	८९	सुदर्शनस्यान्येप्रकाराः ...	१०१
वातश्लेष्मज्वरे ...	८९	लवंगादिचूर्णम् ...	१०१
पित्तश्लेष्मज्वरे ...	९०	कुरण्टकादिटेहः ...	१०२
संनिपातज्वरे ...	९०	अथ घृतानि ...	१०२
		पथ्यतिक्तकघृतम् ...	१०२

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अमृताद्यं घृतम्	... १०२	अथ सप्तधातुगतज्वराणां लक्षणं	१०८
पदपलं घृतम् ...	... १०२	सप्तधातुगतज्वरचिकित्सा ...	१०८
महापदपलं घृतम्	... १०२	मधुरज्वरलक्षणम्	... १०८
अथ तैलाणि ...	... १०२	मधुरज्वरचिकित्सा	... १०८
अश्वगन्धादितैलम्	... १०३	दुर्जलजनितज्वरजेता रसः ...	१०८
पद्मशकृतैलम् ...	... १०३	पटोलादिकायः ...	... १०९
लघुलाक्षादितैलम्	... १०३	अथ पथ्यापथ्यविधिः	... १०९
बृहन्नाक्षादितैलम्	... १०३	तरुणज्वरे पाचनानि	... १०९
पट्चरणतैलम् ...	... १०३	तरुणज्वरेऽहितानि	... १०९
अक्षरकृतैलम् ...	... १०३	मध्यमज्वरे हितानि	... १०९
मध्यमलाक्षादितैलम्	... १०३	पुराणज्वरे हितानि	... १०९
चन्दनबलालाक्षादितैलम्	... १०३	आगन्तुकज्वरे हितानि	... ११०
अथ पाकाः ...	... १०३	विषमज्वरे हितानि	... ११०
शेवन्तीपाकः ...	... १०३	अथातिसारनिदानम्	... ११०
पिप्पलीपाकः ...	... १०४	आमातिसारलक्षणम्	... १११
अथ रसाः ...	... १०४	पक्वातिसारलक्षणम्	... १११
नवज्वरेभाङ्गुशः	... १०४	असाध्यलक्षणम्	... १११
नारायणज्वराङ्गुशः	... १०४	प्रवाहिकालक्षणम्	... १११
मुक्तापत्राच्युतरसः	... १०४	अतिसारचिकित्सा	... १११
त्रिभुवनकीर्तिरसः	... १०५	आमातिसारचिकित्सा	... ११२
महाज्वराङ्गुशः ...	... १०५	पक्वातिसारचिकित्सा	... ११३
शीताङ्गुशः ...	... १०५	लघुगन्नाधरचूर्णम्	... ११३
ज्वरणी गुटिका	... १०५	शुद्धगन्नाधरचूर्णम्	... ११३
संनिपातभैरवरसः	... १०५	वातातिसारचिकित्सा	... ११४
शैलोक्यतापहरः	... १०६	पित्तातिसारचिकित्सा	... ११४
मृत्युञ्जयरसः ...	... १०६	रक्तातिसारचिकित्सा	... ११४
अमृतकल्याणिरसः	... १०६	पिच्छावस्त्रिः...	... ११५
ज्वरमुगारिः ...	... १०६	शुद्धशंशः ...	... ११५
चन्द्रसोखररसः ...	... १०६	श्लेष्मातिसारचिकित्सा	... ११५
अथ, स्वर्णमालिनीवसन्तः	... १०६	संनिपातातिसारचिकित्सा	... ११५
लघुमालिनीवसन्तः	... १०६	श्लेष्मपित्तातिसारचिकित्सा ...	११६
अपूर्वमालिनीवसन्तः	... १०७	वातश्लेष्मातिसारचिकित्सा	... ११६
पद्मवक्त्रः ...	... १०७	वातपित्तातिसारचिकित्सा	... ११६
चन्द्रकदारसः ...	... १०७	उर्ध्वतिसारचिकित्सा	... ११६

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शोफातिसारचिकित्सा ...	११७	शुण्ड्यादिकाद्यः...	१२३
भयसोफातिसारचिकित्सा ...	११७	विभ्रकादिगुटिका ...	१२३
प्रवाहिका ...	११७	मंशातकक्षारः ...	१२३
पुरीषभयः ...	११७	तफहरीतकी ...	१२३
ज्वरातिसारः ...	११७	कल्याणकावलेहः ...	१२३
सर्वातिसारे जलयोगः ...	११८	भूनिम्बाद्या अन्ये योगाः ...	१२४
दाडिमावलेहः ...	११८	वृद्धगन्नाधरचूर्णम् ...	१२४
कुटजाद्यवलेहः ...	११९	तालीसायं चूर्णम् ...	१२४
कुटजाष्टकम् ...	११९	जातीकलायं चूर्णम् ...	१२४
कपित्थाष्टकम् ...	११९	वित्वायं घृतम् ...	१२४
दाडिमाष्टकम् ...	११९	दाक्षाद्यः ...	१२५
दाडिमपुटपाकः ...	११९	चतुर्भूर्तिरसः ...	१२५
मंशातकादिचूर्णम् ...	१२०	सुवर्णरसपर्पटी ...	१२५
अथ रसाः ...	१२०	प्रहणीकपाटः ...	१२५
शङ्खोदररसः ...	१२०	प्रहणीगजकेसरी ...	१२६
लघुलाघ्रिचूर्णम् ...	१२०	रसपर्पटी ...	१२६
शृतसंजीवनी रसः ...	१२०	पञ्चाशतपर्पटीरसः ...	१२६
चन्द्रप्रभावटी ...	१२०	कनकमुन्दररसः ...	१२६
अतिसारे पम्पानि ...	१२०	शङ्खवटी ...	१२६
अथ प्रहणीनिदानम् ...	१२१	अग्निर्सुन्दररसः ...	१२६
वातप्रहणीलक्षणम् ...	१२१	अगस्तिसुतराजः ...	१२६
पित्तप्रहणीलक्षणम् ...	१२१	क्षारताम्ररसः ...	१२७
कफप्रहणीलक्षणम् ...	१२१	पम्पापम्पम् ...	१२७
संनिपातप्रहणीलक्षणम् ...	१२२	अथाशौरीगनिदानम् ...	१२७
धामप्रहणी ...	१२२	अशौसां स्वरूपम् ...	१२७
घटीभ्रमप्रहणी ...	१२२	अशौसां हेतुः ...	१२७
अथ प्रहणीचिकित्सितम् ...	१२२	अशौसां पूर्वरूपम् ...	१२८
पथमूलायं घृतम् ...	१२२	वाताशौलक्षणम् ...	१२८
शुण्ठीघृतम् ...	१२२	पित्ताशौलक्षणम् ...	१२८
पित्तप्रहणीचिकित्सा ...	१२२	कफाशौलक्षणम् ...	१२८
रसाजनादिचूर्णम् ...	१२२	त्रिदोषजसहजार्शौलक्षणं ...	१२८
नागरायं चूर्णम् ...	१२२	रक्षाशौलक्षणम् ...	१२८
श्लेष्मप्रहणीचिकित्सा ...	१२३	रक्षाशौलि वातादीनामनुबंधः	१२९
राक्षादिचूर्णम् ...	१२३	सर्वदोषकोपित्वम् ...	१२९

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अमिकुमारः ...	... १४१	हठीमकलक्षणम् ...	... १४७
लघुक्रव्यादः ...	... १४१	अथ पाण्डुरोगचिकित्सा ...	... १४७
बृहत्क्रव्यादः ...	... १४२	नवायसचूर्णम्...	... १४८
क्षारादियोगः ...	... १४२	अन्ये योगाः ...	... १४८
अग्निमुखरसः ...	... १४२	मण्डूरवटकाः ...	... १४८
अजीर्णारिरसः ...	... १४२	मण्डूरलवणम् ...	... १४८
अजीर्णहरो रसः ...	... १४२	मधुमण्डूरः ...	... १४८
पाशुपतो रसः ...	... १४३	मण्डूराद्योऽरिष्टः ...	... १४९
आदित्यरसः ...	... १४३	रेवनाद्या अन्ये योगाः ...	... १४९
हुताशनरसः ...	... १४३	गुहूचीघृतम् ...	... १५०
अजीर्णकण्टकरसः ...	... १४३	व्योपादिघृतम् ...	... १५०
विषूच्यादिचिकित्सा ...	... १४३	आमलक्यवलेहः ...	... १५०
चुक्रायं तैलम् ...	... १४४	त्रिफलायवलेहः ...	... १५०
विषूचिकाहरा योगाः ...	... १४४	हंसमण्डूरः ...	... १५०
अथ क्रिमिनिदानम्...	... १४४	मदेभसिंहसूतो रसः ...	... १५०
संजातक्रिमिलक्षणम् ...	... १४४	त्रैलोक्यनाथरसः ...	... १५१
कफजानां स्वरूपम् ...	... १४४	पथ्यापथ्यम् ...	... १५१
रक्तजानां स्वरूपम् ...	... १४५	अथ रक्तपित्तनिदानम् ...	... १५१
पुरीषजानां लक्षणम् ...	... १४५	रक्तपित्तपूर्वरूपम् ...	... १५१
क्रिमिहराः क्रायाः ...	... १४५	श्लेष्मवातपित्तभेदेन त्रिविधम् ...	... १५१
चूर्णानि ...	... १४५	संसर्गजसर्पानिपातिकम् ...	... १५१
धूपः ...	... १४५	साध्यासाध्यलक्षणम् ...	... १५१
विदग्धादितैलम् ...	... १४५	रक्तपित्तोपद्रवाः ...	... १५१
पारदादियोगः ...	... १४५	अथ रक्तपित्तचिकित्सा ...	... १५२
रसादिशेषः ...	... १४६	विविधा उपचाराः ...	... १५२
कृमिसुद्वररसः ...	... १४६	दूर्वाद्यं घृतम् ...	... १५४
कृमिज्वारः ...	... १४६	वासादिघृतम् ...	... १५४
अथ पाण्डुरोगनिदानम् ...	... १४६	शतावरीघृतम् ...	... १५४
पाण्डोः पूर्वरूपम् ...	... १४६	चन्दनादिचूर्णम्...	... १५४
वातिकादिलक्षणानि ...	... १४६	एलादिगुट्टिका ...	... १५५
त्रिदोषजलक्षणम् ...	... १४६	कृष्णाण्डावलेहः ...	... १५५
शृत्तिकाजन्यम् ...	... १४६	खण्डकृष्णाण्डकः ...	... १५५
असाध्यलक्षणम् ...	... १४७	वासाखण्डः ...	... १५६
कामलालक्षणम् ...	... १४७	खण्डकाद्यवलेहः ...	... १५६

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
रक्तपित्तकुलकुटारः	... १५६	शिवगुटिका	... १६२
यासासुतः	... १५६	लघुशिवगुटिका	... १६२
बोलपपटीरसः	... १५७	सूर्यप्रभागुटिका	... १६३
सुधानिधिरसः	... १५७	दलाद्यं घृतम्	... १६३
राजयक्ष्मनिदानम्	... १५७	कोलाद्यं घृतम्	... १६३
तत्र कारणचतुष्टयम्	... १५७	गोधुराद्यं घृतम्	... १६३
अस्य पूर्वरूपम्	... १५७	जीवन्त्यादिघृतम्	... १६३
त्रिरूपकयनम्	... १५७	चन्दनादितैलम्	... १६४
एकादशरूपानि	... १५७	लाक्षादितैलम्	... १६४
पङ्कानि	... १५७	चन्दनंबलाक्षादितैलम्	... १६४
साध्यासाध्यत्वम्	... १५७	अश्वगन्धादितैलम्	... १६४
अन्ये क्षयाः	... १५८	लक्ष्मीविलासतैलम्	... १६५
जराशोपिलक्षणम्	... १५८	द्राक्षासवः	... १६५
अश्वशोपिलक्षणम्	... १५८	पिप्पल्यरिष्टः	... १६५
व्यायामशोपिलक्षणम्	... १५८	खजूरसवः	... १६५
मगशोपिलक्षणम्	... १५८	गुह्यादिमोदकः	... १६५
अथ राजयक्ष्मचिकित्सा	... १५८	चतुर्मुखरसः	... १६६
विविधा योगाः	... १५८	रत्नगर्भपोटलीरसः	... १६६
पङ्कयूपः	... १५९	राजमृगाङ्गः	... १६६
दशमूलादिवोगः	... १५९	रसरत्नप्रवीपात् मृगाङ्गः	... १६६
तालीसाद्यं चूर्णम्	... १५९	नवरत्नराजमृगाङ्गः	... १६७
मितोपलाद्यं चूर्णम्	... १५९	महाकनकतिन्दूररसः	... १६७
सवर्जादिचूर्णम्	... १५९	कनकशुंदररसः	... १६८
कर्पूराद्यं चूर्णम्	... १६०	सुवर्णमूपतिः	... १६८
एलादिचूर्णम्	... १६०	लक्ष्मीविलासः	... १६८
अश्वगन्धादिचूर्णम्	... १६०	त्रैलोक्यचिन्तामणिः	... १६९
द्राक्षादिचूर्णम्	... १६०	द्वितीयत्रैलोक्यचिन्तामणिः	... १६९
चतुर्दशांगलोहम्	... १६०	चिन्तामणिरसः	... १६९
घृहसवायसम्	... १६०	पञ्चकुसुमाकरः	... १७०
त्रिलाभक्तुयोगः	... १६०	लोकेश्वरः	... १७०
क्षयनप्रासावलेहः	... १६१	लोकेश्वरपोलीरसः	... १७०
सप्तपिप्पल्यवलेहः	... १६१	प्राणदा पपटी	... १७०
यासावलेहः	... १६१	कुमुदेश्वरो रसः	... १७१
अगस्त्यपलेहः	... १६१	पद्माशुतरसः	... १७१

विषयः	पृष्ठं.
हेमाङ्गकरसचिन्दुराः	१७१
शिलाजलादिलोहम्	१७१
सुवर्णोर्पटीरसः	१७१
सूर्यंजयरसः	१७२
रक्तवर्णहेमगर्भरसः	१७२
अथोरःक्षतनिदानम्	१७२
अथोरःक्षतचिकित्सा	१७३
एलादिगुटिका	१७३
यष्ट्याद्यं घृतम्	१७३
बलाद्यं घृतम्	१७३
श्वदंश्राद्यं घृतम्	१७३
द्राक्षाद्यं घृतम्	१७३
अमृतप्रादमावलेहः	१७४
रसरजः	१७४
अथ कासनिदानम्	१७४
तस्य संग्राहिः	१७४
वातिकदिकासाः	१७४
क्षतकासः	१७५
क्षयजकासः	१७५
साध्यासाध्यत्वम्	१७५
साध्ययाप्यत्वम्	१७५
अथ कासचिकित्सा	१७५
अपराजितलेहः	१७५
भाङ्ग्यादिलेहः	१७५
विश्वादिलेहः	१७६
दशमूलादिघृतम्	१७६
कण्टकार्यवलेहः	१७६
बलादिकायः	१७६
पित्तकासे बलादिकायः	१७६
शक्यादिकायः	१७६
स्रजेत्यादिलेहः	१७६
क्षीरमलकघृतम्	१७६
पद्मस्थघृतम्	१७६
क्षीरघृतम्	१७७

विषयः	पृष्ठं.
द्राक्षामलकादिलेहः	१७७
ककमसे उपायाः	१७७
नवाङ्गमूयः	१७७
शक्याद्यवलेहः	१७७
व्योषायं घृतम्	१७७
द्वंद्वजे कासे कटफलादिकायः	१७७
क्षतकासे नवाङ्गादयः	१७७
क्षयकासे पिप्पल्यादिघृतम्	१७८
ककुभचूर्णम्	१७८
पिप्पल्याद्यवलेहः	१७८
कासभासे अमृतादिकायः	१७८
भार्ज्यादिकायः	१७८
कुलत्थादिकायः	१७८
कुनव्यादिलेहः	१७८
सर्वकासे गुटिकाद्याः	१७८
जालादिधूमः	१७९
हरीतक्यादिमोदकः	१७९
समशर्करं चूर्णम्	१७९
कर्पूराद्यं चूर्णम्	१७९
त्रिजातगुटिका	१७९
मरिचादिगुटिका	१७९
रवहादिवटी	१८०
सदिरादिगुटिका	१८०
वार्द्रिकावलेहः	१८०
व्याघ्रीहरीतकीलेहः	१८०
कासकृष्णनावलेहः	१८०
अमसिहरीतकीपाकः	१८१
बिनीतकायलेहः	१८१
श्र्यूपणादिघृतम्	१८१
कण्टकारीघृतम्	१८१
भागोत्तरवटी	१८२
सर्पटीरसः	१८२
पारदादिरसः	१८२
कासश्लेष्मिघृतनो रसः	१८२

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ताम्रपर्पटीरसः ...	... १८२	अथ श्वाराचिकित्सा	... १८९
नागवह्निरसः ...	... १८३	क्षायाः ...	... १९०
हेमगर्भपोटलीरसः	... १८३	चूर्णानि ...	... १९०
तस्थान्ये प्रकाराः	... १८३	अवलेहाः ...	... १९०
महाहेमगर्भरसः	... १८४	द्राक्षाहरीतश्मसाद्युटेहः	... १९१
कफबुध्निरसः ...	... १८४	श्लोसकुठारः ...	... १९१
नागरसः ...	... १८४	पथ्यापथ्यम् ...	... १९१
उन्मत्तभैरवरसः	... १८४	अथ स्वरभेदनिदानम्	... १९२
कासे पथ्यापथ्यम्	... १८५	तस्य घातिकाया भेदाः	... १९२
अथ हिक्कानिदानम्	... १८५	असाध्यत्वम् ...	... १९२
तस्याः संप्राप्तिः	... १८५	अथ स्वरभेदचिकित्सा	... १९२
तासां नामानि ...	... १८५	घातिके कासमर्दपृथक्	... १९२
अभ्रजालक्षणम् ...	... १८५	पैतिके विरेकादि	... १९२
समजालक्षणम् ...	... १८५	शुष्ठीपृथक् ...	... १९३
धुत्रालक्षणम् ...	... १८५	कफजे पिप्पल्यादिचूर्णम्	... १९३
गन्भीरालक्षणम्	... १८५	संनिपातादिस्वरभेदः	... १९३
असाध्यलक्षणम्	... १८६	व्याघ्रीपृथक् ...	... १९३
अथ हिक्काचिकित्सा	... १८६	गोरक्षवटी ...	... १९३
यत्रागूः ...	... १८६	पथ्यम् ...	... १९३
शुषः ...	... १८६	अधारीयकनिदानम्	... १९४
क्षायाः ...	... १८६	तस्य घातिकाया भेदाः	... १९४
चूर्णम् ...	... १८७	अधारीयकचिकित्सा	... १९४
सामान्यप्रतीकारः	... १८७	मुखधावनम् ...	... १९४
शङ्खचूर्णरसः ...	... १८७	गण्डपः ...	... १९४
पथ्यापथ्यम् ...	... १८७	पानकम् ...	... १९४
अथ श्वासनिदानम्	... १८८	कवलप्रहाः ...	... १९५
तस्य पूर्वरूपं लक्षणं च	... १८८	शुटिका ...	... १९५
ऊर्ध्वश्वासलक्षणम्	... १८८	चूर्णानि ...	... १९५
विच्छिन्नश्वासलक्षणम्	... १८८	खाण्डवचूर्णम् ...	... १९५
असाध्यत्वम् ...	... १८८	आमलक्यादिचूर्णम्	... १९५
समकलक्षणम् ...	... १८९	कर्पूराद्यं चूर्णम् ...	... १९५
प्रतमकलक्षणम् ...	... १८९	तालीसाद्यं चूर्णम्	... १९५
धुत्रश्वासलक्षणम्	... १८९	अवलेहः ...	... १९६
साध्यासाध्यविचारः	... १८९	खण्डादिकयोगः ...	... १९६

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मातुलुङ्गादियोगः	... १९६	पञ्चकार्यं घृतम् ...	... २००
मातुलुङ्गकेसरगुणाः	... १९६	मयूरपक्षमस्नावलेहः	... २००
शर्करादियोगः ...	... १९६	गोणीमस	... २००
जीरकार्यं घृतम्	... १९७	जातीपत्रादिः ...	... २००
सूतादिगुटिका ...	... १९७	कोलमञ्जादिः ...	... २००
लघुचुकसंधानम्	... १९७	धीजपूरादिः ...	... २००
पथ्यापथ्यम् ...	... १९७	जम्बूवात्रपलवादिः	... २००
अथ छर्दिनिदानम् ...	... १९७	पटोलार्थं घृतम् ...	... २००
तस्याः संप्राप्तिः ...	... १९७	हिंश्वदिः ...	... २००
वातपित्तश्लेष्मजभेदाः	... १९७	दध्युत्थरसादिः ...	... २००
त्रिदोषजादिभेदाः	... १९८	करञ्जादिः ...	... २००
अथ छर्दिचिकित्सा ...	... १९८	शङ्खपुष्पीरसादिः	... २०१
धान्यकादियोगः	... १९८	हरीतक्यवलेहः...	... २०१
खवणादियोगः ...	... १९८	जीरकादिघूपः ...	... २०१
सैन्धवादियोगः ...	... १९८	धीमत्सजादिपञ्चवसिषु	... २०१
लाजादियूषः ...	... १९८	पारदादिचूर्णम्...	... २०१
चन्दनावलेहः ...	... १९८	जीरकादिरसः ...	... २०१
तवीच्यादिः ...	... १९८	वमनामृतयोगः	... २०१
मुद्गरुषायः ...	... १९९	कान्तिहृदसः ...	... २०१
पर्पटकायः ...	... १९९	छयन्तकरसः ...	... २०१
मक्षिकाविडवलेहः	... १९९	पथ्यापथ्यम् ...	... २०२
लाजसक्तवलेहिका	... १९९	अथ तृष्णानिदानम्	... २०२
गुहृच्यादिकायः	... १९९	तृष्णासंप्राप्तिः ...	... २०२
विहङ्गादिचूर्णम्...	... १९९	वातपित्तश्लेष्मभेदेन त्रिविधाः	२०२
रक्तशाल्यादियोगः	... १९९	क्षतशयामजभेदात्रिविधाः	... २०२
जाम्बवादियोगः	... १९९	भुष्कोद्गवादिभेदाः	... २०३
मसूरसक्तुः ...	... १९९	अथ तृष्णाचिकित्सा	... २०३
एलादिचूर्णम् ...	... १९९	वातपित्तकफोद्गवासु	२
कोलायवलेहः ...	... १९९	पृथगुपचाराः	... २०३
मनःशिलादियोगः	... १९९	सामान्यविधिः ...	... २०३
अश्वत्थवल्कलादिः	... २००	लघुमधूकादिफाण्टः	... २०४
लाजादियोगत्रयम्	... २००	गण्डूयः ...	... २०४
आषास्थ्यादिकायः	... २००	लेपाः	... २०४
जम्बूपलवादिः ...	... २००	गुटिकाभेदाः ...	... २०४

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
लघुमधुसूत्रादिकाष्टः	... २०४	पथ्यम्	... २१०
गणह्याः	... २०४	अथ दाहनिदानम्	... २१०
लेपाः	... २०४	तस्य मयभाषा भेदाः	... २११
गुटिका	... २०४	अथ दाहचिकित्सा	... २११
रसादिगुटिका	... २०५	धान्यकादिदिमः	... २११
रसादिचूर्णम्	... २०५	सकुम्भन्यः	... २११
पथ्यापथ्यम्	... २०५	दशसारचूर्णम्	... २११
अथ मूर्च्छानिदानम्	... २०५	सूतसंजीवनीवटिका	... २१२
तस्याः पूर्वरूपम्	... २०५	चन्द्रनारिचूर्णम्	... २१२
यातपित्तकफज्वरेण त्रिधा	... २०५	सर्जूरुदिचूर्णम्	... २१२
संनिपातादिजात्र	... २०६	शुशापतैलपृथे	... २१२
मूर्च्छाप्रमत्तन्त्राभेदाः	... २०६	रसादिगुटिका	... २१२
संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदः	२०६	चन्द्रकलारसः	... २१२
अथ मूर्च्छाचिकित्सा	... २०६	पथ्यापथ्यम्	... २१३
अत्र सेकायगाहाधुपानाः	... २०६	अयोन्मादनिदानम्	... २१३
पथ्याकायचिद्वृत्तादि	... २०७	यातपित्तकफोन्मादलक्षणानि	२१३
कणामधुसूतस्तादिरसः	... २०७	संनिपातिकायन्यलक्षणानि	२१४
पथ्यापथ्यम्	... २०७	अयोन्मादचिकित्सा	... २१४
अथ पानालयपरमदपानाजीर्ण-		म्रादयादिवरसः	... २१४
पानविभ्रमनिदानम्	... २०७	म्रदादिकल्कः	... २१४
विषिनोपयुक्तस्य फलम्	... २०८	श्लुष्णादिर्वातः	... २१४
मद्यस्य प्रथमादिभेदाः	... २०८	शिरीषादियोगः	... २१४
अविधिमद्यपानस्य विकार-		शिद्धार्थकादियोगः	... २१५
फलत्वम्	... २०८	पित्तकुसुमयलादियोगः	... २१५
वातिकर्पतिकर्षैभिर्कात्रिविध-		दशमूलादियोगः	... २१५
मदालयः	... २०९	हिम्वादिपृतम्	... २१५
त्रिदोषजादिविधभेदाः	... २०९	उन्मादगजकेसरीरसः	... २१५
अथ पानालयवापीनां चिकित्सा	... २०९	पथ्यापथ्यम्	... २१६
पित्तकफपानालययोश्चि०	... २०९	भूतोन्मादनिदानम्	... २१६
अष्टाश्लवणम्	... २०९	देवशुष्ठाद्युन्मादभेदाः	... २१६
सामान्यप्रतीकारः	... २१०	ग्रहार्णां ग्रहणकालः	... २१७
पूषामदप्रतीकारः	... २१०	विविधोपायाः	... २१७
कोश्वधचूरमदप्रतीकारः	... २१०	माहेश्वरधूपः	... २१७
कब्जलीरसः	... २१०	महापैसाचपृतम्	... २१७

विषयः	पृष्ठं.
भूनभैरवरसः ...	... २१८
अथापस्मारनिदानम् ...	... २१८
तस्य पूर्वरूपादि ...	... २१८
वातिकृदादिभेदाः ...	... २१८
कालनियमः ...	... २१८
अथापस्मारचिकित्सा ...	... २१८
करञ्जादियोगः ...	... २१९
निर्गुणध्यादिनावनम् ...	... २१९
सप्तसाहादिनावनाप्रने ...	... २१९
अजनधूपने ...	... २१९
मनोहासजनम् ...	... २१९
श्वशृगलादिनस्यम् ...	... २१९
अपुत्रीनस्यम् ...	... २१९
मधुवचायोगः ...	... २१९
सुस्तकमूलयोगः ...	... २१९
कृष्णाण्डादियोगः ...	... २१९
रसायनभैरवः ...	... २१९
आम्नीघृतम् ...	... २१९
सैन्धवायं घृतम् ...	... २१९
कृष्णाण्डादिघृतम् ...	... २१९
कटभ्यादितैलम् ...	... २१९
सापंतैलम् ...	... २१९
धूपनम् ...	... २२०
कल्याणकं चूर्णम् ...	... २२०
स्मृतिसागररसः ...	... २२०
अथ यातव्याधिनिदानम् ...	... २२०
संप्राप्तिः ...	... २२०
सर्वाङ्गवातादिनालक्षणानि ...	... २२१
आक्षेपकादिरोगलक्षणानि ...	... २२२
हनुस्तम्भादिविधिलक्षणानि ...	... २२३
पादसाहादिलक्षणानि ...	... २२४
अथ वातव्याधिचिकित्सा ...	... २२५
तस्य वस्त्यादिगतत्वेन भेदाः ...	... २२५
अग्नीतिवातरोगाणां चिकित्सा ...	... २२६

विषयः	पृष्ठं.
मापादिसप्तकम् ...	... २२६
मापतैलम् ...	... २२६
मापेण्डरी ...	... २२६
उशुनविधिः ...	... २२६
हिम्पादिचूर्णम् ...	... २२६
नादेय्यादियोगः ...	... २२६
विडङ्गासवः ...	... २२६
विश्वाच्यादिभेदेन पृथगुपायाः ...	... २२७
प्रत्याप्मानोरुस्तम्भयोः कल्कादि पिंपल्यादिफलकः ...	... २२७
पञ्चमूलीकपायः ...	... २२७
याजिगन्धायं तैलम् ...	... २२७
सैन्धवायं तैलम् ...	... २२७
जिह्वास्त्रंभे कल्याणकावलेहः ...	... २२७
सृष्टस्यादिपु एरण्डबीजयोगः ...	... २२८
राक्षायो गुग्गुलुः ...	... २२८
कटिशले दशमूलकपायादि ...	... २२८
क्रोष्टुशीर्षे शुद्ध्यादियोगः ...	... २२८
हनुप्रहारीनां चिकित्सा ...	... २२८
सर्ववातरोगाणां सामान्यतः प्रतीकारः ...	... २२८
महाराक्षादिकाथः ...	... २२८
महाबलादिकाथः ...	... २२९
पञ्चमूलादिकाथः ...	... २२९
एरण्डादिकाथः ...	... २२९
वाजिगन्धादिकाथः ...	... २२९
समीरदावानलकाथः ...	... २२९
राक्षादिचूर्णम् ...	... २२९
आम्नादिचूर्णम् ...	... २२९
त्रयोदशाङ्गुगुलुः ...	... २३०
द्वान्द्रिकाको गुग्गुलुः ...	... २३०
योगराजगुग्गुलुः ...	... २३०
पडशीतिगुग्गुलुः ...	... २३१
राक्षायो गुग्गुलुः ...	... २३१

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
लघुविषयमंतैलम्	... २३१	तत्रोपद्रवाः	... २४२
महाविषयमंतैलम्	... २३२	अथ वातचिकित्सा...	... २४२
प्रसारिणीतैलम् ...	... २३२	वासादिकायः ...	... २४३
नारायणतैलम् ...	... २३२	नवकार्पिककायः	... २४३
लघुनारायणतैलम्	... २३३	शुद्ध्यादिकायः	... २४३
शतावरीनारायणतैलम्	... २३३	काश्मर्यादिकायः	... २४३
दशमूलदितैलम्	... २३३	पटोलादिकायः...	... २४३
शुगन्धितैलम् ...	... २३३	कोकिलाक्षादिकायः	... २४३
एलादितैलम् ...	... २३३	लघुमञ्जिष्ठादिः ...	... २४३
महालक्ष्मीनारायणतैलम्	... २३४	बृहन्मञ्जिष्ठादिः...	... २४३
मापतैलम् ...	... २३७	कैशोरगुण्डुः ...	... २४३
महाबलातैलम् ...	... २३७	अमृताशुगण्डुः ...	... २४४
विजयभैरवतैलम्	... २३७	लघुमरिचायं तैलम्	... २४४
राक्षापूतिकतैलम्	... २३७	बृहन्मरिचायं तैलम्	... २४४
पञ्चतिक्तपृतम् ...	... २३८	पिण्डतैलम् ...	... २४४
अजमोदादिवटी	... २३८	सारिवादितैलम् ...	... २४४
निर्गुण्ड्यादिकपिका	... २३८	पद्मकादितैलम् ...	... २४४
स्वेदलेपविधिः ...	... २३८	शुद्ध्यादितैलम्...	... २४५
महाशास्त्रयोगः	... २३९	शताह्लादितैलम् ...	... २४५
शुभ्राफललेपः ...	... २३९	अमृतायं पृतम्...	... २४५
पुष्पागादिपोटली	... २३९	महातिक्तपृतम् ...	... २४५
लघुनक्तकः ...	... २३९	शिलाजमुयोगः ...	... २४५
एरण्टपाकः ...	... २३९	अमृतायवलेहिका	... २४५
सन्धुन्दभैरवरसः	... २४०	शुद्धचीयोगः ...	... २४५
समीरपन्नगः ...	... २४०	लेपनम् ...	... २४५
वातविष्यंसनरसः	... २४०	शताह्लादिप्रदेहः...	... २४५
वातराक्षसरसः ...	... २४०	पद्माशुतरसः ...	... २४५
सृष्टिकामरणरसः	... २४०	पद्मापद्म्यादि ...	... २४६
प्रनापामिडुमारो रसः	... २४०	अथ ऊरुस्त्वम्निदानम्	... २४६
लक्ष्मीनारायणरसः	... २४१	अथ ऊरुस्त्वम्चिकित्सा	... २४६
वातरोगेषु पद्म्यापद्म्यम्	... २४१	पुनर्नवादिकायः	... २४७
अथ वातरक्तनिदानम्	... २४१	अन्यिकादिकायः	... २४७
तस्य संश्रयादि	... २४१	पिप्पल्यादिकायः	... २४७
वातायधिकानां लक्ष्यानि	... २४२	त्रिकट्यदिचूर्णम्	... २४७

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शिलाजत्वादियोगः	... २४७	शुष्ठीपृतम्	... २५१
पिप्पल्यादिकल्कः	... २४७	खण्डशुष्कवलेहः	... २५१
त्रिफलादियोगः...	... २४७	शतपुष्पादिलेपः	... २५१
कुश्टादितैलम्	... २४७	अहिंसादिलेपः	... २५१
कद्दूरतैलम्	... २४७	पानीयम्	... २५१
स्वेदनलेपनसेचनानि	... २४७	आमवातविष्वंघनरसः	... २५१
गुग्गागर्भरसः	... २४७	पथ्यापथ्यम्	... २५१
पथ्यापथ्यम्	... २४८	अथ शूलनिदानम्	... २५२
अधामवातनिदानम्	... २४८	तस्य संप्राप्त्यादि	... २५२
तस्य संप्राप्त्यादिप्रकाराः	... २४८	वातपित्तश्लेष्मजशूल्यादि	... २५२
साध्यासाध्यत्वकथनम्	... २४८	साध्यासाध्यत्वम्...	... २५३
अधामवातचिकित्सा	... २४९	अथ शूलचिकित्सा	... २५३
सत्र लङ्घनादि...	... २४९	तिलकल्कस्वेदः	... २५३
रान्नापथकम्	... २४९	लेपसेकौ	... २५३
रान्नासप्तकम्	... २४९	कुल्ल्यादियूपः	... २५३
रान्नाद्वादशकम्	... २४९	मलादिकाथः	... २५३
शुष्क्यादिकाथः	... २४९	नागरादिकाथः	... २५३
शठ्यादिः	... २४९	करञ्जादिचूर्णम्	... २५३
पिप्पल्यादिः	... २४९	राजिकादिलेपः	... २५३
दशमूलादियोगः	... २४९	हिंवादिलेपः	... २५३
रान्नादिपथदशकम्	... २४९	पित्तशूले-शतावर्यादिकाथः	... २५३
महौषधादिः	... २४९	घृहृत्वादिकाथः	... २५३
भङ्गातादिचूर्णम्	... २४९	त्रिफलारम्बघादिः	... २५४
अजमोदाद्यं चूर्णम्...	... २४९	शतावरीस्वरसः	... २५४
पञ्चसमचूर्णम्	... २४९	घाभ्यादियोगः	... २५४
फलत्रिकादिचूर्णम्	... २४९	घाभ्यादिचूर्णम्	... २५४
हिङ्गवादिचूर्णम्	... २५०	गुडादियोगः	... २५४
नागरादिचूर्णम्	... २५०	कफशूले-त्रिलवणादिचूर्णम्	... २५४
पथकोलादि	... २५०	त्रिदोषशूले-शङ्खचूर्णयोगः	... २५४
वैधानरचूर्णम्	... २५०	मण्डूरावलेहः	... २५४
चित्रकादिचूर्णम्	... २५०	आमशूले-चित्रकादिकाथः	... २५४
अलम्बुपादिचूर्णम्	... २५०	एरण्डादिकाथः	... २५४
सिंहनादशुग्गुलः	... २५०	एरण्डतैलादियोगः	... २५४
सह्यारसोनपिण्डः	... २५०	द्वन्द्वजे-कण्टकार्यादिकाथः	... २५४
एरण्डजयोगः	... २५१	पटोलादिकाथः	... २५५
शुष्ठीकल्कः	... २५१	द्राक्षादिकाथः	... २५५

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
क्षाराम्युयोगः ...	२५५	त्रिपुरभैरवरघः...	२५९
त्रिफलादिपिरेचनम्	२५५	शुक्रदायानतः ...	२५९
शौजपूरादिसारघः	२५५	पथ्यापथ्याम् ...	२५९
पथ्यादिद्राघः ...	२५५	अथोदायतनिदानम्	२५९
मागुल्लादिः ...	२५५	तेषां क्रमेण स्थानानि	२५९
विश्वगुलादिः ...	२५५	असाध्यलक्षणमाह	२६०
होतृधीयोगः ...	२५५	अथोदायतचिकित्सा	२६०
लोहत्रिकलायोगः	२५५	रौषर्षलादिः ...	२६०
सुम्युर्बायं चूर्णम्	२५५	उषांशुमादियोगः	२६०
द्विधारायम् ...	२५५	यवक्षारादियोगः	२६०
हिङ्गुवादि ...	२५५	मूषकादियोगः ...	२६०
नाराचचूर्णम् ...	२५५	अवदोषाणां चिकित्सा	२६१
सङ्खवटी ...	२५५	श्यामनिद्रुपायः	२६१
सर्वप्रभावटी ...	२५६	वाल्यादियूषः ...	२६१
राजपिप्पली ...	२५६	हरीगक्यादिचूर्णम्	२६१
विदं घृतम् ...	२५६	द्विरुत्तरं चूर्णम् ...	२६१
शुलगजकेरारीरघः	२५६	नाराचचूर्णम् ...	२६१
पथ्यापथ्याम् ...	२५६	प्रलेपः ...	२६१
अथ परिणामशुलनिदानम्	२५६	मदनादिफलवर्तिः	२६१
तस्य वाताया भेदाः	२५७	जगारधुमादिः ...	२६१
अथ परिणामशुलचिकित्सा	२५७	उदयमातर्ण्डरताः	२६२
कल्काः ...	२५७	अथानाहनिदानम् ...	२६२
शम्बूकभस्मयोगः	२५७	अथानाहचिकित्सा ...	२६२
शम्बूकादिवटिका	२५७	वास्योदायतवदुपचाराः	२६२
शौरमण्डूरः ...	२५७	राडधूमादिवर्तिः	२६२
तारमण्डूरः ...	२५७	पथ्यापथ्याम् ...	२६२
नीममण्डूरः ...	२५८	अथ शुक्रमनिदानम्...	२६२
शतावरीमण्डूरः	२५८	गुल्मस्थानानि ...	२६३
लोहगुग्गुलुः ...	२५८	वातपित्तश्लेष्मज्वरभेदाः	२६३
विडङ्गाद्यो मोदकः	२५८	स्त्रीणां रक्तगुल्मादि	२६३
एरण्डादिभस्मयोगः	२५८	गुल्मस्य असाध्यलक्षणम्	२६४
पथ्यायं लोहम् ...	२५८	अथ गुल्मचिकित्सा	२६४
कृष्णायं लोहम्...	२५८	सङ्खनादियोगाः...	२६४
चतुःसं लोहम्	२५८	वातगुल्मे-भातुल्लादियोगः	२६४
सामुद्रायं चूर्णम्	२५८	नागरादि	२६४
पिप्पल्यादियोगः	२५९	विहपथकम्	२६४

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
केतकीक्षारयोगः	... २६४	त्रायमाणादि	... २६९
एरण्डतैलादियोगः	... २६४	सामुद्रादिचर्तः	... २६९
हृषुपायं घृतम्	... २६४	नाराचो रसः	... २६९
चित्रकायं घृतम्	... २६४	बडवानलरसः	... २६९
पित्तगुल्मे-त्रिवृचूर्णम्	... २६५	गुल्मकुठारो रसः	... २६९
द्राक्षादियोगः	... २६५	मदेभसिंहसूतो रसः	... २६९
पथ्यायं घृतम्	... २६५	प्रवालपद्मासूतरसः	... २७०
द्राक्षायं घृतम्	... २६५	अथ हृद्रोगनिदानम्	... २७०
श्लेष्मगुल्मे-तिलादिस्वेदः	२६५	तस्य संप्राप्त्यादि	... २७०
यवान्यादि	... २६५	वातिकादिलक्षणानि	... २७०
क्षीरपट्टपलं घृतम्	... २६५	अथ हृद्रोगचिकित्सा	... २७१
मिश्रकलेहः	... २६५	वातिके-पित्तपल्यादिचूर्णम्	... २७१
त्रिदोषगुल्मे-वरुणादिकायः	२६५	पुष्करमूलायं चूर्णम्	... २७१
रक्तगुल्मे-शताह्वादिक्लकः	२६६	पैतिके-द्राक्षादिचूर्णम्	... २७१
तिलकायः	... २६६	अर्जुनादिचूर्णम्	... २७१
तिलमूलादिचूर्णम्	... २६६	कसेरुकादिसर्पिः	... २७१
भाङ्ग्यादिचूर्णम्	... २६६	कफजे-त्रिवृताद्यौ चूर्णकायौ	२७१
दन्त्यादिगुटिका	... २६६	एलादियोगः	... २७१
सर्कपुष्पयोगः	... २६६	त्रिदोषजे-लङ्घनादि	... २७१
पलाशक्षारघृतम्	... २६६	कृमिजे-लङ्घनमपतर्पणं च	... २७१
मुण्ड्यादि	... २६६	दशमूलादिकायः	... २७१
चित्रकादिकायः	... २६६	पुष्करादिकायः	... २७२
हिङ्गवादिचूर्णम्	... २६६	हिङ्गवादिचूर्णम्	... २७२
हिङ्गनवकम्	... २६६	पुष्करचूर्णम्	... २७२
भास्करलवणायं चूर्णम्	... २६६	ककुभायं चूर्णम्	... २७२
क्षारद्वयादि	... २६७	कटुकादिपेया	... २७२
अग्निमुत्तरसः	... २६७	वल्लभाघृतम्	... २७२
काङ्गायनगुटिका	... २६७	यष्टादिघृतम्	... २७२
चिद्याक्षारादिशङ्खवटी	... २६७	पुनर्नवादि तैलम्	... २७२
धन्नाक्षारः	... २६७	त्रिनेत्रो रसः	... २७२
योगसाराच्छङ्खद्रावः	... २६७	हृदयार्णवरसः	... २७२
कव्यादरसः	... २६८	अथ उरोग्रहनिदानम्	... २७२
चविकास्रवः	... २६८	अथ उरोग्रहचिकित्सा	... २७२
कुमारीस्रवः	... २६८	अथ मूत्रकृच्छ्रनिदानम्	... २७३
हिङ्गवादिघृतम्	... २६९	अस्य वातपित्तश्लेष्मजभेदाः	२७३
दाधिकघृतम्	... २६९	शल्यजादीनां लक्षणानि	... २७३

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ मूत्रशुद्धिचिकित्सा	... २७३	शतावरीपृतम् ...	... २७६
वातजे-अभ्यङ्गनादि	... २७३	त्रिकण्टकादिगुग्गुलुः	... २७६
पित्तजे-सेकावगाहादि	... २७३	सेकलेपी	... २७६
तृणपत्रमूलकाथपयसी	... २७३	चन्द्रकलारसः	... २७६
शतावर्यादिकाथः	... २७४	लघुलोकेश्वरो रसः	... २७७
हरीतक्यादिकाथः	... २७४	वैकान्तगर्भरसः	... २७७
उर्वाहृद्योजयोगः	... २७४	श्लोहमूत्रयोगः	... २७७
मन्यादियोगः	... २७४	रसादियोगः	... २७७
द्राक्षादिकल्कः	... २७४	अथ मूत्रापातनिदानम्	... २७७
गारिकेलादि	... २७४	अष्टीलास्वरूपम्	... २७७
शतावर्यादिसर्पिः	... २७४	वातवत्स्लादिनानाभेदाः	... २७८
श्लेष्मजे-मूत्रादियोगः	... २७४	अथ मूत्रापातचिकित्सा	... २७८
तन्कादियोगः	... २७४	नलादिकाथः	... २७८
त्रिदोषजे-बृहत्यादिकाथः	... २७४	गोधावन्यादिः	... २७९
शतावर्यादिकाथः	... २७४	दूदामूलादिकाथः	... २७९
शुद्धदुग्धयोगः	... २७४	गोक्षुरादिकाथः	... २७९
अभिघातजे-मन्यादियोगः	... २७४	शिलाजतुयोगः	... २७९
शुक्रविषयजे उपायाः	... २७५	निदिग्धिकाथः	... २७९
शकृद्विपातजे उपायाः	... २७५	शतावर्यादियोगः	... २७९
गोक्षुरादिकाथः	... २७५	खगुत्तायं चूर्णम्	... २७९
अश्मरीजे एलादिः	... २७५	शौद्रार्धभागपृतम्	... २७९
त्रिकण्टकादिकाथः	... २७५	धान्यगोक्षुराद्यं घृतम्	... २७९
पाषाणभेदादिः	... २७५	चित्रकाथं घृतम्	... २७९
समूलगोक्षुरादिः	... २७५	सदाभद्रायं चूर्णम्	... २८०
यवादिकाथः	... २७५	उशीरादिचूर्णम्	... २८०
तैलादियोगः	... २७५	अथाश्मरीनिदानम्	... २८०
क्षारणां प्रयोगः	... २७५	अश्मरीसंप्राप्त्यादि	... २८०
दाडिमादियोगः	... २७५	वातपित्तश्लेष्मजादिभेदाः	... २८१
उर्वाहृद्योजकल्कः	... २७५	असाध्यत्वम्	... २८१
त्रिफलादिकल्कः	... २७६	अथाश्मरीचिकित्सा	... २८१
एलादिसेवनम्	... २७६	शुण्ठ्यादिकाथः	... २८१
हरिद्रादिसेवनम्	... २७६	बहणकाथः	... २८१
खर्जुरादिचूर्णम्	... २७६	वीरतर्प्यादिकाथः	... २८१
क्षुरादियोगः	... २७६	कृष्णाण्डरसः	... २८१
कुटजयोगः	... २७६	शतावर्यादिः	... २८१
त्रिकण्टकाद्यं घृतम्	... २७६	कुटजादियोगः	... २८१

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कुटजकल्कः ...	२८२	त्रिफलाकल्कः ...	२८७
एरण्डादिकल्कः ...	२८२	सालमुस्तयोगः ...	२८७
पापाणभेदादिकायः ...	२८२	त्रिफलादिचूर्णम् ...	२८७
एलादिः ...	२८२	न्यमोषादिचूर्णम् ...	२८७
शिग्रुमूलादिः ...	२८२	कर्कटीबीजादि ...	२८७
शिलाजम्बादिः ...	२८२	गोधुरादिगुटी ...	२८८
प्रपुसीबीजादिः ...	२८२	चन्द्रप्रभागुटी ...	२८८
गोपालकर्कट्यादिः ...	२८२	पूगपाकः ...	२८८
शृङ्गवेरादियोगः ...	२८२	अश्वगन्धापाकः ...	२८८
शर्करापुष्पीकल्कः ...	२८२	सालमपाकः ...	२८८
हरिद्रादियोगः ...	२८२	द्राक्षापाकः ...	२८८
त्रिलादिसारयोगः ...	२८२	लोघ्रासवः ...	२८९
वक्ष्यादिघृतम् ...	२८२	सिंहानृतघृतम् ...	२८९
पापाणभेदपाकः ...	२८३	हरिद्रादितैलम् ...	२८९
पापाणवज्रकरसः ...	२८३	लेपनम् ...	२८९
त्रिविक्रमरसः ...	२८३	हरिसंकररसः ...	२८९
पथ्यम् ...	२८३	मेघनादरसः ...	२८९
अथ मेहनिदानम् ...	२८३	मेहकुञ्जरकेसरी रसः ...	२८९
अस्य संप्राप्त्यादिनानाभेदाः	२८३	मेहान्तको रसः ...	२९०
पूर्वरूपादि असाध्यान्तम् ...	२८४	मेहारिरसः ...	२९०
भक्षुमेहादि प्रमेहनिवृत्त्यन्तम्	२८५	चन्द्रकलावटी ...	२९०
अथ प्रमेहचिकित्सा ...	२८६	वहेश्वरः ...	२९०
घृण्मेहचिकित्सा ...	२८६	महावहेश्वरः ...	२९०
पित्तमेहचिकित्सा ...	२८६	वज्रभस्मप्रयोगः ...	२९०
घातमेहचिकित्सा ...	२८६	वज्रगुणाः ...	२९०
द्वन्द्वजप्रमेहचिकित्सा ...	२८७	अध्रकयोगः ...	२९०
सामान्यप्रमेहचिकित्सा ...	२८७	नागभस्मयोगः ...	२९०
फलत्रिकादिकायः ...	२८७	गन्धकयोगः ...	२९०
विडन्नादिकायः ...	२८७	शिलाजत्रुयोगः ...	२९१
पलाशपुष्पाणां कायः ...	२८७	खर्णमाक्षिकभस्मयोगः ...	२९१
त्रिफलादिकायः ...	२८७	वसन्तकुसुमाकरः ...	२९१
शुद्ध्यादिकायः ...	२८७	जलजानृतरसः ...	२९१
भूषाभ्यादिः ...	२८७	पथ्यापथ्यम् ...	२९१
कतकबीजयोगः ...	२८७	अथ बहुमूत्रमेहनिदानम्	२९१
आकुल्यादियोगः ...	२८७	अथ बहुमूत्रचिकित्सा	
	२८७	तारकेश्वररसः ...	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शानन्दभारवधटी	... २९२	सद्युनादियोगः ...	... २९८
अथ भेदोरोमनिदानम्	... २९२	रोहीतकादिकण्डः	... २९८
अथ भेदोरोमचिकित्सा	... २९२	द्वयन्तीनामधटी	... २९८
ध्युदनायं सोढम्	... २९३	शिमुणायः ...	... २९८
नवकगुग्गुलुः ...	... २९३	क्षारनाथिपिप्पली	... २९८
उपोद्वर्तने ...	... २९३	धगिसुखं क्षयनम्	... २९८
त्रिकलायं सौढम्	... २९३	विप्रकायं घृतम्	... २९८
महागुग्गुधैतलम्	... २९३	महारोहितकं घृतम्	... २९८
रसभस्मयोगः ...	... २९३	मष्टदुदरचिकित्सा	... २९९
त्रिमूर्तिरसः ...	... २९३	मद्युदप्रतीक्षरः	... २९९
पट्ट्याभिरसः ...	... २९४	क्षतोदरोदकोदरयोः	... २९९
पथ्यापथ्यम् ...	... २९४	छयोदरेषु सामान्यविधिः	... २९९
अथ उदरनिदानम् ...	... २९४	देवदारवादिश्लेषः	... २९९
अथ वातत्रादिसिद्धिभेदाः	२९४	रोहितकादियोगः	... २९९
शोशोदरादि अथाभ्यन्तान्तम्	२९५	विनालादिः ...	... २९९
अथ उदरचिकित्सा	... २९६	पथ्यादि ...	... ३००
वातजे एरण्डतैलादियोगः ...	... २९६	पिप्पलीपर्यन्तानम्	... ३००
दशगुग्गुदियोगः	... २९६	देवद्वनादि ...	... ३००
कुटादिचूर्णम् ...	... २९६	पट्टोलायं चूर्णम्	... ३००
सामुद्रायं चूर्णम्	... २९६	नारायणचूर्णम्	... ३००
दशमूलायं घृतम्	... २९६	क्षारद्वयादिचूर्णम्	... ३००
पित्तोदरे विरेचनादि	... २९६	शुक्रिकाक्षाद्यदियोगः	... ३००
श्लेष्मोदरे चिकित्सा	... २९६	उद्गीशोरपानम्	... ३००
दृष्योदरे चिकित्सा	... २९७	विन्दुघृतम् ...	... ३००
शोशोदरादौ श्लेष्मोदरादि	... २९७	नारायणघृतम् ...	... ३०१
दाल्मलीपुष्पकृतयः	... २९७	त्रिभृतायं घृतम्...	... ३०१
क्षारपुत्तामूत्रकल्कः	... २९७	पथ्यमूलायं घृतम्	... ३०१
क्षारनामिचूर्णम्	... २९७	हिम्वादिघृतम् ...	... ३०१
कुटादिचूर्णम् ...	... २९७	सकपानम् ...	... ३०१
लघुहिम्वादिचूर्णम्	... २९७	शोफोदरचिकित्सा	... ३०१
विन्ध्यादिचूर्णम्...	... २९७	नाराचो रसः ...	... ३०१
विद्वहादिचूर्णम्...	... २९७	द्व्युदमेरी रसः...	... ३०१
वज्रक्षारः ...	... २९८	जलोदरादिः ...	... ३०२
शुक्रिकाक्षारादियोगः	... २९८	पथ्यापथ्यम् ...	... ३०२
क्षारादियोगः ...	... २९८	अथ शोथनिदानम्...	... ३०२
सौमाज्ञानादियोगः	... २९८	अथ संश्लेषादिः	... ३०२

विषयः	पृष्ठं.
वातपित्तकफभेदाः	... ३०२
द्विदोषजादिनानाविधभेदाः	... ३०३
शोथचिकित्सा	... ३०३
वातादिभेदेन चिकित्सा	... ३०३
शुण्ठ्यादिकायः	... ३०३
वीजपूरादिलेपः	... ३०४
पटोलादिकायः	... ३०४
पुनर्नवावलेहः	... ३०४
आरग्वधादितैलम्	... ३०४
पिप्पल्यादिचूर्णम्	... ३०४
सेकलेपादि	... ३०४
विल्वपत्रस्वरसः	... ३०४
भूमिण्यादिकल्कः	... ३०४
पण्यादिकायः	... ३०४
त्रिकलादिकायः	... ३०४
सिंहास्यादिः	... ३०४
पिप्पल्यादिचूर्णम्	... ३०५
शुडायं चूर्णम्	... ३०५
पुनर्नवायं चूर्णम्	... ३०५
विडङ्गादिचूर्णम्	... ३०५
शुडार्द्रकादियोगः	... ३०५
पुनर्नवादियोगः	... ३०५
क्षीरयोगः	... ३०५
आर्द्रकरसः	... ३०५
गोमूत्रमण्डिरम्	... ३०५
कंसहरीतकी	... ३०५
दशमूलहरीतकी	... ३०५
पुनर्नवासवः	... ३०५
वासवासवः	... ३०६
दावांदियोगः	... ३०६
तकादियोगः	... ३०६
पुनर्नवादिपृथक्	... ३०६
पद्ममूलयं तैलम्	... ३०६
शुष्कमूलकायं तैलम्	... ३०६
पुनर्नवादिलेपः	... ३०६
कृष्णादिलेपः	... ३०६

विषयः	पृष्ठं.
दावांदिलेपः	... ३०६
अर्कादिकेकः	... ३०६
न्यमोधादिलेपः	... ३०६
गोधूमंपोलिका	... ३०७
पुनर्नवादिस्वेदः	... ३०७
कुटजादिस्वेदः	... ३०७
विमीतकादिलेपः	... ३०७
शोफारिरसः	... ३०७
श्वयथुघाती रसः	... ३०७
पथ्यापथ्यम्	... ३०७
अथ मुष्कान्नवृद्धिवर्ध्मरोग- निदानम्	... ३०७
तस्य संप्राप्त्यादि अन्नजान्त- भेदाः	... ३०८
वर्ध्मनिदानम्	... ३०८
अथ वृद्धिचिकित्सा	... ३०८
वातवृद्ध्यादि-मूत्रजान्तचि- कित्सा	... ३०८
अण्डवृद्धिचिकित्सा	... ३०९
मांस्यादिपृथक्	... ३०९
पुनर्नवादितैलम्	... ३०९
वर्ध्मचिकित्सा	... ३०९
कुरण्डे एरण्डतैलादियोगः	... ३१०
इन्द्रवारुण्यादिः	... ३१०
सैन्धवादिलेपः	... ३१०
पथ्यापथ्यम्	... ३१०
अथ गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ- वृद्धनिदानम्	... ३१०
एषां संप्राप्त्यादिनात्ताभेदाः	... ३११
तस्यासौध्यत्वाद्याह	... ३१२
अर्बुदसंप्राप्तिः	... ३१२
अस्य रक्तार्बुदादिभेदाः	... ३१२
अथ गलगण्डचिकित्सा	... ३१२
गलगण्डस्य वातादिभेदेषु	... ३१२
अस्य सामान्यो योगः	... ३१२
अथ गण्डमालापचीचिकित्सा	... ३१३

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
त्रिकलाद्यो गुग्गुलुः	... ३१३	हरीतक्यादिचूर्णम्	... ३२०
कायनागुग्गुलुः	... ३१३	सौभाग्यनादि...	... ३२०
अजमोदादितैलम्	... ३१४	त्रिकलागुग्गुलुः	... ३२०
निर्युग्गीतैलम् ...	... ३१४	वरुणकादिघृतम्	... ३२०
छच्छुन्दरीतैलम्	... ३१४	रसगन्धकयोगः	... ३२०
शुष्पातैलम् ...	... ३१४	अथ म्रगशोथनिदानम्	... ३२१
गन्धकादिलेपः...	... ३१४	तस्य प्रामूपादिनागामेदाः	... ३२१
जैपालपत्रवटी...	... ३१४	अथ म्रगशोथचिकित्सा	... ३२२
भल्लतकादिलेपः	... ३१४	विम्लापनम् ...	... ३२२
गण्डमालाकण्डनो रसः	... ३१४	अथसेचनम् ...	... ३२२
अथापचीचिकित्सा	... ३१४	लेपः ...	... ३२२
बन्दनादितैलम्...	... ३१५	दपनाहनम् ...	... ३२३
व्योपायं तैलम्	... ३१५	पाटनम् ...	... ३२३
अथ म्रगशोथचिकित्सा	... ३१५	अथ शोथनरोपणविधिः	... ३२३
अथाबुदेचिकित्सा ...	... ३१५	शुग्गुलुघटकः ...	... ३२४
अथ श्लीपदनिदानम्	... ३१६	विडङ्गादिगुग्गुलुः	... ३२४
अस्य संप्राप्त्यादिभेदाः	... ३१६	अमृताद्यो गुग्गुलुः	... ३२४
अथ श्लीपदचिकित्सा	... ३१७	जात्यादिघृतम्	... ३२४
पिप्पल्यादिचूर्णम्	... ३१७	स्वर्गिकायं घृतम्	... ३२४
कृष्णाद्यो भोदकः	... ३१७	मनःशिलादिलेपः	... ३२४
विडङ्गादितैलम्	... ३१७	पारदादिमलहरः	... ३२४
सौरेश्वरघृतम् ...	... ३१७	अयोरजआदिलेपः	... ३२४
गुग्गुल्यादिलेपः ...	... ३१८	अथ सयोम्रगनिदानम्	... ३२४
धान्याम्यादि ...	... ३१८	तेषां पद्धिधत्वम्	... ३२४
अथ विद्रधिनिदानम्	... ३१८	अथ सयोम्रगचिकित्सा	... ३२४
अस्य वातिकादिभेदाः	... ३१८	वंशत्वग्गादिकायः	... ३२६
विद्रधिलक्षणानि	... ३१९	शयादिः ...	... ३२६
स्तनविद्रधिनिदानम्	... ३१९	गौरायं घृतम् ...	... ३२६
अथ विद्रधौ चिकित्सा	... ३१९	तिक्कादिघृतम्...	... ३२६
विद्रधिसामान्यविधिः	... ३२०	जात्यादितैलम्...	... ३२६
वरुणादिकायः ...	... ३२०	विपरीतमल्लतैलम्	... ३२६
श्वेतपुननेवादिः	... ३२०	दूर्वादितैलम् ...	... ३२७
यवादिलेपः ...	... ३२०	सप्तविंशतिको गुग्गुलुः	... ३२७
दशमूलादिः ...	... ३२०	अथामिदग्धम्रगनिदानम्	... ३२७
वरुणगंगादिः ...	... ३२०	अथामिदग्धचिकित्सा	... ३२७
मानकमूलादि ...	... ३२०	पथ्यादिलेपः ...	... ३२७

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मधुच्छिद्यार्थं तैलम्	... ३२८	अगारधूमादितैलम्	... ३३४
पटोलीतैलम् ...	... ३२८	चोपचिन्याक्षूर्णम्	... ३३४
चन्दनायं यमकम्	... ३२८	चोपचिनीपाकः	... ३३४
लासलीघृतम् ...	... ३२८	मालहरीतकीयोगः	... ३३५
अथ भ्रमणनिदानम्	... ३२८	रसगन्धककज्जली	... ३३५
अथ भ्रमचिकित्सा	... ३२९	महाक्षारगुटी ...	... ३३५
रसासागुरगुलुः ...	... ३२९	रघघृतम् ...	... ३३५
षट्त्रिंशत्संस्कारादि...	... ३२९	अथ शूकदोषनिदानम्	... ३३५
आभायो गुग्गुलुः	... ३२९	सर्पिकाया नानामेदाः	... ३३६
गोधूमप्रयोगः ...	... ३२९	अथ शूकदोषचिकित्सा	... ३३६
अथ नाडीव्रणनिदानम्	... ३३०	अथ कुष्ठनिदानम् ...	... ३३७
अस्य वातिकदिमेदाः	... ३३०	अस्य कपालकुशाया मेदाः...	... ३३७
अथ नाडीव्रणचिकित्सा	... ३३०	एकादश क्षुद्रकुष्ठानि	... ३३८
सर्वव्रणरोगाणां पथ्यापथ्यं	... ३३०	सप्तधातुगतकुष्ठलक्षणम्	... ३३८
अथ भगन्दरनिदानम्	... ३३१	क्षित्रलक्षणानि ...	... ३३९
अस्य नानामेदाः	... ३३१	अथ कुष्ठचिकित्सा ...	... ३३९
अथ भगन्दरचिकित्सा	... ३३१	लेपाः ...	... ३३९
षट्पत्रादिलेपः...	... ३३१	गुह्यादिकायाः	... ३४०
नवकार्पिको गुग्गुलुः	... ३३२	पञ्चनिम्बचूर्णम्	... ३४०
जम्बूकप्रकारः ...	... ३३२	सर्पपादिचूर्णम् ...	... ३४१
सप्तविंशतिको गुग्गुलुः	... ३३२	विडङ्गादिचूर्णम्	... ३४१
करवीरायं तैलम्	... ३३२	सर्वांगमुन्दरी गुटिका	... ३४१
विष्यन्दनं तैलम्	... ३३२	त्रिफलागुटिका	... ३४१
निशादितैलम् ...	... ३३२	एकविंशतिको गुग्गुलुः	... ३४१
अथोपदंशनिदानम् ...	... ३३२	त्रिफलामोदकः...	... ३४१
अस्य वातजादिमेदाः	... ३३२	भद्रातकावलेहः	... ३४२
लिङ्गार्थः ...	... ३३३	शशाङ्कलेखादिलेहः	... ३४२
अथोपदंशचिकित्सा	... ३३३	सिक्कपट्टपलं घृतम्	... ३४२
अथ लेपाः ...	... ३३३	पवतिक्तकं घृतम्	... ३४३
पारदादिलेपः ...	... ३३३	महातिक्तकं घृतम्	... ३४३
खरसाः ...	... ३३४	महाखदिरघृतम्	... ३४३
प्रक्षालनम् ...	... ३३४	चित्रकादितैलम्	... ३४३
उपदंशलिङ्गलेपा	... ३३४	वज्रतैलम् ...	... ३४३
पूगादिलेपः ...	... ३३४	खादिरासवः ...	... ३४३
उपदंशस्फोटे लेपः	... ३३४	कनकारिष्ठः ...	... ३४३
घृतानि ...	... ३३४	दन्तचिकित्सा ...	...

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ऋषुमरिचायं तैलम्	... ३४४	अथ क्षुद्ररोगाणां चिकित्सा	... ३६४
दरदादिलेपः ...	... ३४४	अथ मुखरोगाणां निदानानि	... ३६५
चर्माह्यचिकित्सा	... ३४३	दन्तवैष्टरोगाः ...	... ३७०
क्रिटिमचिकित्सा	... ३४५	दन्तरोगाः ...	... ३७०
सिन्धुचिकित्सा...	... ३४५	जिह्वारोगाः ...	... ३७१
विषादिकाचिकित्सा	... ३४५	तालुरोगाः ...	... ३७१
अथ पामाकण्डूदीनां चिकित्सा	३४५	गलरोगाः ...	... ३७२
जीरकाद्यानि तैलानि घृतानि च	३४६	समस्तमुखरोगाः .	... ३७३
विजयेश्वररसः ...	... ३४६	अथ मुखरोगाणां चिकित्सा	... ३७३
विश्वोपायाः ...	... ३४६	दन्तमूलरोगाणां चिकित्सा	... ३७४
अथ शीतपित्तोर्द्वैकोठनिदानम्	३४७	दन्तरोगाणां चिकित्सा	... ३७५
अथ शीतपित्तादीनां चिकित्सा	३४७	जिह्वारोगाणां चिकित्सा	... ३७६
अथाम्लपित्तनिदानम्	... ३४८	तालुरोगाणां चिकित्सा	... ३७६
अथाम्लपित्तचिकित्सा	... ३४९	गलरोगाणां चिकित्सा	... ३७७
क्वाथाक्षुर्णानि च	... ३४९	समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा	३७७
खण्डपिप्पल्यवलेहः	... ३५०	अथ कर्णरोगाधिकारः	... ३७८
नारिकेलखण्डपाकः	... ३५०	कर्णरोगाणां नामानि संख्या च	३७८
पिप्पल्यादिघृतानि	... ३५०	कर्णपालीरोगनिदानम्	... ३७९
लीलाविलासो रसः	... ३५१	अथ कर्णरोगाणां चिकित्सा	... ३८०
रसामृतम् ...	... ३५१	कर्णपालीविकाराणां चिकित्सा	३८२
सूतशेखररसः ...	... ३५१	अथ नासारोगाधिकारः	... ३८३
अथ विसर्पनिदानम्	... ३५१	अथ नासारोगाणां चिकित्सा	... ३८४
अस्य वातिकाद्या नानामेदाः	३५२	अपररोगाणां चिकित्सा	... ३८५
अथ विसर्पचिकित्सा	... ३५३	अथ प्रतिश्यायप्रतीकारः	... ३८६
लेपाः क्वाथाश्च ...	... ३५३	चित्रकहरीतकी...	... ३८६
गौराद्यानि सर्पादि	... ३५४	हिंवादितैलम् ...	... ३८६
करञ्जादितैलम्	... ३५४	अथ शिरोरोगनिदानम्.	... ३८७
मक्षिष्ठाभया	... ३५४	अथ शिरोरोगाणां चिकित्सा	... ३८८
अथ विस्फोटनिदानम्	... ३५५	अथ नेत्ररोगाधिकारः	... ३९१
अथ विस्फोटचिकित्सा	... ३५५	दृष्टिरोगकारणानि	... ३९१
अथ द्रायुकनिदानम्	... ३५६	दृष्टेश्वत्वारि पटलानि	... ३९१
अथ द्रायुकचिकित्सा	... ३५७	तेषां दोषस्वभावाः	... ३९१
अथ मसूरिकानिदानम्	... ३५७	विदग्धदृष्ट्यादिलक्षणाणि	... ३९४
अथ मसूरिकाचिकित्सा	... ३५९	अथ शूलभागजा रोगाः	... ३९४
अथ शीतलाधिकारः	... ३६०	अथ घटमैपक्ष्मजा रोगाः	... ३९४
अथ क्षुद्ररोगनिदानम्	... ३६१	अथ पक्ष्मरोगी	... ३९६

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ संधिरोगाः ...	३९६	अथ स्त्रीगर्भरोगचिकित्सा ...	४२०
अथ समस्तनेत्रजा रोगाः ...	३९७	सासानुमासिकम् ...	४२०
अथ नेत्ररोगाणां चिकित्सा ...	३९८	गर्भपातस्योपद्रवाणां चिकित्सा	४२१
अथ तिमिरे सामान्यचिकित्सा	३९९	गुर्विण्या रोगाणां चिकित्सा	४२१
तत्र त्रिफलाद्यानि चूर्णानि ...	४०१	घातशुष्कगर्भचिकित्सा ...	४२२
विमीतकाद्यानि घृतानि ...	४०२	काले प्रसवविलम्बे चि० ...	४२२
अथ काचोपक्रमः ...	४०३	मूढगर्भस्य चिकित्सा ...	४२३
अथ कृष्णगतरोगचिकित्सा ...	४०४	छेदनप्रकारः ...	४२३
अक्षिपाकाद्यदिचिकित्सा	४०५	अथ प्रसूताया उदरस्थापरोपद्रवाः	४२४
शुक्लजानां चिकित्सा ...	४०५	अथ सूतिकारोगाधिकारः ...	४२४
यत्पीपद्मजानां चिकित्सा ...	४०६	मकरस्य चिकित्सा ...	४२४
संभिजानां चिकित्सा ...	४०७	अथ सूतिकारोगनिदानम् ...	४२४
अथ समस्तनेत्ररोगचिकित्सा ...	४०७	अथ सूतिकारोगचिकित्सा ...	४२४
आध्नोतनाद्या उपायाः ...	४०७	देवदारुादिकायः ...	४२५
सेकादयः ...	४०८	निर्गुण्यदिक्कायः ...	४२५
घातपर्ययशुष्काक्षिपाकयोधि०	४१०	सहचरादिकायः ...	४२५
अथ क्षीरोगाधिकारः ...	४११	पद्मजीरकपाकः ...	४२५
प्रद्रचिकित्सा ...	४१२	सौभाग्यशुण्ठी ...	४२५
जीरकावलेहघृतानि ...	४१३	प्रतापलङ्केश्वररसः ...	४२६
रसाः ...	४१३	अथ स्तनरोगस्य निदानपूर्वक- चिकित्सा ...	४२६
अथ सोमरोगाधिकारः ...	४१४	क्षीरदोषचिकित्सा ...	४२७
अथ सोमरोगस्य चिकित्सा ...	४१४	स्तन्यजननविधिः ...	४२७
अथ योनिरोगाधिकारः ...	४१५	अथ बालरोगाधिकारः ...	४२८
योनिफन्दस्य निदानम् ...	४१५	ग्रहप्रस्तबालरोगलक्षणानि ...	४२८
अथ योनिव्यापद्रोगाणां चिकित्सा	४१५	विशिष्टग्रहजुष्टानां लक्षणानि	४२९
घन्ध्याया गर्भप्रदनेपजम् ...	४१६	अथ बालरोगाणां चिकित्सा ...	४२९
फलघृतम् ...	४१६	अथातिसारग्रहण्योधिकित्सा ...	४३०
गर्भनिवारणम् ...	४१७	व्याप्रीकुसुमावलेहिकाया नाना उपायाः ...	४३१
गर्भपातनविधिः ...	४१७	शोथमदिपूपायाः ...	४३२
अथावशिष्टयोदिव्यापद्रोगचि०	४१७	ग्रहप्रस्तबालरोगाणां चि० ...	४३२
वैसवारः ...	४१७	विशिष्टग्रहजुष्टानां चि० ...	४३३
त्रिफलादिघृतम् ...	४१८	स्कन्दापस्मारग्रहचिकि० ...	४३३
अथ स्त्रीगर्भरोगनिदानम् ...	४१८	शकुनिग्रहजुष्टचिकित्सा ...	
मूढगर्भस्य निदानादि ...	४१९	रेवतीग्रहजुष्टचिकित्सा ...	
असाध्यगर्भणीनां छक्षणम्			
विष्टताकृतिगर्भलक्षणम्			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पूतनाप्रहजुष्टचिकित्सा	... ४३४	अमृतमण्डलकः	... ४४६
गन्धपूतनाप्रहजुष्टचि०	... ४३५	किशोरपाकः	... ४४७
शीतपूतनाप्रहजुष्टचि०	... ४३५	रतिवृद्धिदरौ मोदकः	... ४४७
सुरागण्डनिकाप्रहचिकि०	... ४३५	रतिवृद्धिभारुदपूगपाकः	... ४४७
नैगमेयप्रहजुष्टचिकित्सा	... ४३५	कामेश्वरमोदकः...	... ४४८
उत्फुल्लिच्छालक्षणम्	... ४३६	आम्रपाकः	... ४४८
अथ विपाधिकारः	... ४३६	कामामिसंघीपनो मोदकः	... ४४८
सस्य स्थावरजंगमादिनैदाः	४३६	पातापरीपृतम्	... ४४९
घेपो सामान्यलक्षणानि	... ४३७	उषुवाजिगन्धासर्पिः	... ४४९
आशुभारकविपाणि	... ४३८	चन्दनादितैलम्	... ४४९
दूधीविपनिहक्तिः	... ४३९	महासुगन्धिपतैलम्	... ४४९
प्राणहरमूपकविपलक्षणम्	... ४३९	पद्मवाणरसः	... ४४९
शुद्धिकददृश्य लक्षणम्	... ४३९	घन्त्रोदयरसः	... ४५०
अथ विपाणां चिकित्सा	... ४४०	शुद्धपुष्पधन्वा रसः	... ४५०
स्थावरविपचिकित्सा	... ४४०	मदनचामदेवो रसः	... ४५०
जङ्गमविपचिकित्सा	... ४४१	महाराजवटी रसः	... ४५०
दूधीविपचिकित्सा	... ४४१	पूर्वेन्दुनामा रसः	... ४५१
कृत्रिमविपचिकित्सा	... ४४१	रसभस्मयोगः	... ४५१
गरनाशनरसः	... ४४१	अशान्ननैयुनलक्षणम्	... ४५१
आरुविपचिकित्सा	... ४४२	कामेश्वररसः	... ४५१
शुद्धिकविपचिकित्सा	... ४४२	घन्त्रेश्वरः	... ४५१
विषे मन्त्रविधिः	... ४४३	रसभस्मयोगः	... ४५२
कीटजंतीकादिविपचिकित्सा	४४३	वीर्यसम्भवटी	... ४५२
सामान्यविपचिकित्सा	... ४४३	रसवेकृत्तियोगः	... ४५२
गण्डाञ्जनम्	... ४४४	रससारः	... ४५२
अधोत्तरखण्डः ।		अथ रसायनाधिकारः ।	
अथ वाजीकरणस्य लक्षणम्	... ४४५	अथ रसायनलक्षणादि	... ४५३
कृन्त्यस्य लक्षणम्	... ४४५	रसायनस्य फलम्	... ४५३
कृन्त्यस्य चिकित्सा	... ४४५	रसायनविधिः...	... ४५३
वाजीकरो विधिः	... ४४५	द्वीतकयनुपानानि	... ४५३
वाजीकरणवस्तुनि	... ४४५	शोइगुगुलुः	... ४५४
शतावरीदिचूर्णम्	... ४४६	शैलानि	... ४५५
मुखत्यादिचूर्णम्	... ४४६	अथ रोगानुसारेणौषधस्था-	
मानरी गुटिका...	... ४४६	नुपानानि	... ४५५
गोधुरचूर्णम्	... ४४६		

श्रीः ।

योगरत्नाकरः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ धीधन्वन्तरये नमः ॥ शिष्यं हरिं विधातारं तत्पत्नीस्त-
स्मृताःगुरुन् । नैत्या समस्तप्रत्यूहशान्तये मङ्गलाय च ॥ १ ॥ अन्नदो जलदुश्चैव
भातुरस्य चिकित्सकः । ग्रथस्ते स्वर्गमायान्ति विना यज्ञेन भारत ॥ २ ॥
रोगपद्मार्णवे मङ्गं यः समुद्धरते नरम् । कस्तेन न कृतो धर्मः कां च पूजां न
सोऽर्हति ॥ ३ ॥ वैद्यः पुरोहितो मघ्नी दैवज्ञश्च चतुर्थकः । द्रष्टव्याः प्रातरेवैते
नित्यं श्रेयोविद्युद्धये ॥ ४ ॥ गतश्रीगणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् । गत-
श्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान्द्वेष्टि भारत ॥ ५ ॥ ज्यौतिषं व्यवहारं च प्रायश्चित्तं
चिकित्सितम् । विना शास्त्रेण यो मूयात्तमाहुर्महाघातकम् ॥ ६ ॥ कचिन्मर्मः क-
चिन्मैत्री कचिद्धर्मः कचिद्यशः । कर्माभ्यासः कचिद्येति चिकित्सा नास्ति निष्फला
॥ ७ ॥ जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तच्छान्तिरौपधैर्दानैर्जपहोम-
सुरार्थनैः ॥ ८ ॥ व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न
वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ९ ॥ भूमिमूलं बलं पुंसां रेतोमूलं च जीवितम् । तस्मात्सपेप्र-
यत्नेन बहिं शुक्रं च रक्षयेत् ॥ १० ॥ जातमात्रश्चिकित्सस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया
गदः । बहिराश्रविपैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥ ११ ॥ निवृत्तोऽपि पुन-
र्व्याधिः स्वल्पेनाऽऽयाति हेतुना । दोषैर्मागोऽकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः
॥ १२ ॥ यावत्कण्ठगतप्राणस्त्रावत्कार्यां प्रतिक्रिया । कदाचिद्द्वैवयोगेन दृष्टरिष्टोऽपि
जीवति ॥ १३ ॥ यथाशास्त्रं तु निर्णोतो यथाव्याधि चिकित्सितः । न शर्म
याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो धुधैः ॥ १४ ॥ पुण्यैश्च भेषजैः शान्तास्ते
ज्ञेयाः कर्मदोषजाः । विज्ञेया दीपजास्त्वन्ये केवला वाय संकराः ॥ १५ ॥
औषधं मङ्गलं मघ्नी द्यन्याश्च विविधाः क्रियाः । यस्यायुस्तस्य सिध्यन्ति न सि-
ध्यन्ति गतायुषि ॥ १६ ॥ विकारनामाकुशलो न जिहीयात्कदाचन । न हि
सर्पविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ १७ ॥ नास्ति रोगो विना दोषैः
स्नात्तस्नाद्विचक्षणः । अनुक्तमपि दोषाणां छिद्द्वैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ १८ ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः कर्म भिषक्पुर्याज्ज्ञानदूरं विचक्षणः
॥ १९ ॥ मूर्खश्चोरस्तथा म्लेच्छो ब्रह्मघ्नो मत्स्यघातकी । द्वेष च ग्रामदूष
वेचको मांसविक्रयी ॥ २० ॥ एतांस्तु व्याधिना अस्त्रान्न कुर्यात्तन्नक्रिया
तेषां जीवात्सिंदाता वैद्यो भवति पापभाक् ॥ २१ ॥ इत्थंनदृशानप्र
क्षेत च रोगिणम् । रोगं निदानप्राप्त्युपलक्षणोपशयास्तिभिः ॥ २२ ॥

अथ पादचतुष्टयम् ।

भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तद्यतुगुणम् ॥ १ ॥ दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् । बहुकरुणं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधम् ॥ २ ॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान्परिचारकः । आढ्यो रोगी भिषग्वदयो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ ३ ॥

अथ दूतपरीक्षा ।

दूतस्य प्रश्नाक्षरयोगसंख्या त्रिग्लोऽष्टभाज्या प्रवदन्ति शेषे । समे च मृत्युर्विषमे च नैव विलोक्य वैद्याः खलु प्रभकाले ॥ १ ॥ दूतो रक्तकपायकृष्णवसनो दण्डी जटी मुण्डितस्तौलाभ्यक्तवपुर्भयंकरवचा दीनोऽश्रुपूर्णक्षणः । भस्माद्धारकपालपाश-मुशली सूर्येऽस्तमे व्याकुलो यः शून्यस्वरसंस्थितो गदवतो दूतस्तु कालानलः ॥ २ ॥ स्वज्ञातिः श्वेतवस्त्रो द्रविणयुतकरः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा ताम्बूलास्यः सु-शीलः शुभवचनवदः स्यात्प्रदास्तोऽत्र दूतः ॥ ३ ॥ संध्याकाले तथा रात्रौ स्नानभोजनसंगमे । विपरीतेषु कालेषु न गच्छेत्तत्र बुद्धिमान् ॥ ४ ॥ न मुप्याद्रोगि-सदने न मुञ्जीयात्कदाचन । विनाह्वानं न गच्छेच्च न मृत्यान्मरणं भिषक् ॥ ५ ॥

अथ शकुनाः ।

छत्रं गौर्द्विजकन्यकामिषसुरा पण्याङ्गना रोचनं माद्गल्यं नृपचाजिवारणदधि स्तोत्रादिपाठः शुभः । संगीतं कर्णाभयानकमहारौद्रैर्विहीनं सरस्त्रीडाभावमनोहरं किमपि चेद्दालानि सद्योगिनः ॥ १ ॥ मार्गच्छेदोऽहिमाजंरगोधासरदवानरैः । रोगिद्वाराऽभिनिर्गच्छेन्मद्गलं तदमद्गलम् ॥ २ ॥ पुंनामा घामतः श्रेष्ठो गजखेच-रवर्जितः । स्त्रीनामा दक्षिणे श्रेष्ठः शिवाश्यामाविवर्जितः ॥ ३ ॥ दुर्गा काकस्तथा श्वान उल्लूकखरजम्बुकाः । निर्गमे घामतः श्रेष्ठाः प्रवेशे दक्षिणाः शुभाः ॥ ४ ॥

अथ रोगिणामष्टस्थाननिरीक्षणम् ।

रोगाक्रान्तशरीरस्य स्थानान्यष्टौ निरीक्षयेत् । नाडीं मूर्ध्नं मलं जिह्वां शब्दं स्पर्शं दृगाकृती ॥ १ ॥ दोषकोपे घनेऽल्पे च पूर्वं नाडीं परीक्ष्य च । भन्ते चाऽऽदौ स्थितिस्तस्या विज्ञेया भिषजा स्फुटम् ॥ २ ॥ यथा वीणागता तथी सर्वात्रागान्प्रभापते । तथा हस्तगता नाडी सर्वात्रोगान्प्रकाशयेत् ॥ ३ ॥ सर्व-धामेव रोगाणां निदानं कृपिता मलाः । तत्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसे-वनम् ॥ ४ ॥ निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलक्ष्यते । आदौ सर्वेषु रोगेषु नाडीजिह्वाक्षिमूर्ध्नतः ॥ ५ ॥ परीक्षां कारयेद्द्वेषः पश्चाद्भोगं चिकित्सयेत् । नाड्या मूर्ध्नस्य जिह्वाया लक्षणं यो न विन्दति ॥ ६ ॥ मारयत्याशु वै जन्तुं स वैद्यो न यशो भजेत् । लक्षयित्वा देशकालौ ज्ञात्वा रोगबलायलम् ॥ ७ ॥ चिकित्सामारभेद्द्वेषो यशः कीर्तिमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥

अथ नाडीपरीक्षा ।

नाडीमङ्गुलमूलाधः स्पृशेदक्षिणगे करे । ज्ञानार्थं रोगिणो वैद्यो निजदक्षिण-
पाणिना ॥ १ ॥ स्थिरचित्तः प्रशान्तात्मा मनसा च विशारदः । स्पृशेदङ्गुलिभि-
र्नाडीं जानीयादक्षिणे करे ॥ २ ॥ प्रायः स्फुटा भवति धामकरे यधूनां पुंसां च
दक्षिणकरे तदियं परीक्षा । ह्येपद्विनामितकरं वितताङ्गुलीकं याहुं प्रसार्य रहितं
परिपीडनेन ॥ ३ ॥ ह्येपद्विनम्रकृतकूर्परवामभागे हस्ते प्रसारितसदङ्गुलिसंघिके
च । अङ्गुलमूलपरिपक्षिमभागमध्ये नाडीं प्रभातसमये प्रहरं परीक्ष्य ॥ ४ ॥ चा-
रग्रयं परीक्षेत ध्रुवा ध्रुवा विमोचयेत् । विमृश्य बहुधा बुद्ध्या रोगव्याधिं विनि-
र्दिशेत् ॥ ५ ॥ अङ्गुलिप्रितये स्पृष्ट्वा क्रमाद्दोषत्रयोद्भवाम् । मन्दां मध्यगतिं
तीक्ष्णां त्रिभिर्दोषैस्तु लक्षयेत् ॥ ६ ॥ वातं पित्तं कफं हृद्दं त्रितयं सान्निपातिकम् ।
साध्यासाध्यविवेकं च सर्वं नाडी प्रकाशयेत् ॥ ७ ॥ स्नायुर्नाडी ततो हंसी
धमनी धरणी धरा । तन्तुकी जीवनज्ञाना शब्दाः पर्यायवाचकाः ॥ ८ ॥ सद्यः-
द्यातस्य सुक्तस्य तथा श्लेष्मावगाहिनः । ध्रुवपार्श्वस्य सुप्तस्य नाडी सम्यक् न
धुष्यते ॥ ९ ॥ अङ्गुलमूलभागे या धमनी जीवमाक्षिणी । तद्येष्टया सुखं दुःखं
ज्ञेयं कायस्य पण्डितैः ॥ १० ॥ स्त्रीणां भिषग्वामहन्ते पादे वामे च यत्नतः ।
शाखेण संप्रदायेन तथा स्वानुभवेन वै ॥ ११ ॥ परीक्षा रसवधास्यास्त्वभ्यासा-
देव जायते । यातनाडी भवेद्ब्रह्मा पित्तनाडी च शंकरः ॥ १२ ॥ श्लेष्मनाडी
मयेद्विष्णुखिदेवा नाडिसंस्थिताः । अग्रे यातवहा नाडी मध्ये वहति पित्तला ।
अन्ते श्लेष्मविकारेण नाडी ज्ञेया बुधैः सदा ॥ १३ ॥ सर्पजलौकादिगतिं धदन्ति
विबुधाः प्रभञ्जने नाडीम् । पित्तेन काकलावकमण्डूकादेस्तथा चपलाम् ॥ १४ ॥
राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः । कुक्कुटस्य गतिं धत्ते धमनी कफसद्मिनी
॥ १५ ॥ मुहुः सर्पगतिं नाडीं मुहुर्भेकगतिं तथा । वातपित्तसमुद्भूतां तां वदन्ति
विचक्षणाः ॥ १६ ॥ सर्पहंसगतिं तद्ब्रह्मातश्लेष्मवर्ती वदेत् । हरिहंसगतिं धत्ते
पित्तश्लेष्मान्विता धरा ॥ १७ ॥ काष्ठकुट्टो यथा काष्ठं कुट्टते चातिवेगतः ।
स्थित्वा स्थित्वा तथा नाडी संनिपाते भवेद्बुधम् ॥ १८ ॥ वृद्धहारीतात्—
स्पन्दते चैकमानेन त्रिंशद्धारं यदा धरा । स्वस्थानेन तदा नूनं रोगी जीवति
नान्यथा । स्थित्वा स्थित्वा वहति या सा ज्ञेया प्राणघातिनी ॥ १९ ॥ मन्दं
मन्दं शिथिलशिथिलं व्याकुलं व्याकुलं वा स्थित्वा स्थित्वा वहति धमनी
याति सूक्ष्मा च सूक्ष्मा । नित्यं स्कन्धे स्फुरति पुनरप्यङ्गुलीः संस्पृशेद्वा भावे-
रेवं बहुविधतरैः संनिपातादसाध्या ॥ २० ॥ तस्य मूर्धुं विजानीयाद्यस्येदं
नाडिलक्षणम् ॥ २१ ॥ पूर्वं पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्माणमाभिभ्रतीमत्यन्तं
भ्रमणं मुहुर्विदधती चक्रादिरुठामिव । भीष्मत्वं दधती कलामु पतितां सूक्ष्म-
स्वभातन्वती नो साध्यां धमनीं वदन्ति मुनयो नाडीगतिज्ञानिनः ॥ २२ ॥ ग-
म्भीरा या भवेज्जाडी सा भवेन्मांसवाहिनी । ज्वरवेगेन धमनी सोष्णा वेगवती
भवेत् ॥ २३ ॥ कामक्रोधाद्देगवहा क्षीणा चिन्ताभयद्रुता । मन्दाग्रेः क्षीणधा-

तोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ॥ २४ ॥ भस्वपूर्णा भवेत्सोष्णा गुर्वी सामा गरी
 यसी । लक्ष्मी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ॥ २५ ॥ चपला क्षुधितस्यापि
 तृप्तस्य वहति स्थिरा । मरणे डमरुकस्य भयेदेकदिनेन च ॥ २६ ॥ कम्पते स्प
 न्दनेऽत्यन्तं पुनः स्पृशति चाद्गुटीः । तामसाध्यां विजानीयाद्वाह्यं दूरेण वर्ज
 येत् ॥ २७ ॥ स्थिरा नाडी भवेद्यस्य विद्युद्द्युतिरिषेदयते । दिनैकं जीवितं तस्य
 द्वितीये मृत्युरेव च ॥ २८ ॥ शीघ्रा नाडी मलोपेता शीतला पाऽथ दृश्यते
 द्वितीये दिपसे मृत्युर्नाडी श्रेया विचक्षणैः ॥ २९ ॥ मुखे नाडी बहेत्तीव्रा कदा
 चिच्छीतला बहेत् । आयाति पिच्छिलः स्वेदः ससराग्रं न जीवति ॥ ३० ॥ दौ
 शैत्यं मुखे श्वासो नाडी तीव्रा विदाहवत् । मासाधं जीवितं तस्य नाडीविज्ञान
 भाषितम् ॥ ३१ ॥ मुखे नाडी यदा नास्ति मध्ये शैत्यं बहिः क्लमः । यदा
 मन्दा भवेत्ताडी त्रिराग्रं नैव जीवति ॥ ३२ ॥ भनिसूक्ष्माऽतिवेगा च शीतल
 च भवेद्यदि । तदा वैद्यो विजानीयाद्गोगिणं च गतायुषम् ॥ ३३ ॥ विद्युद्द
 मिता नाडी दृश्यते च न दृश्यते । अकालविद्युरपातेव स गच्छेद्यमशासन
 ॥ ३४ ॥ निर्मगुण्णा च या नाडी सर्पगा वेगवत्तरा । कफपूरितकण्ठस्य जीवि
 तस्य दुर्लभम् ॥ ३५ ॥ चैलाञ्जलितवेगा च नासिकाधारसंयुता । शीतल
 दृश्यते या च याममध्ये च मृत्युदा ॥ ३६ ॥ दृश्यते धरणे नाडी करे नैवाभि
 दृश्यते । मुखं विकसितं यस्य तं दूरं परिवर्जयेत् ॥ ३७ ॥ यातपित्तकफाश्वा
 ग्रयो यस्यां समाहिताः । कृच्छ्रसाध्यामसाध्यां वा प्राहुर्वैद्यविशारदाः ॥ ३८
 वक्रा च चपला शीतस्पर्शा घातज्वरे भवेत् । द्रुता च सरला दीर्घा शीतपित्त
 ज्वरे भजेत् ॥ ३९ ॥ मन्दा च सुस्थिरा शीता पिच्छिला स्लेष्मतो भवेत्
 वक्रा च ईपचपला कठिना वातपित्तजा ॥ ४० ॥ ईपच दृश्यते स्पृष्टा मन्
 स्वाच्छेष्मवातजा । सूक्ष्मा शीता स्थिरा नाडी पित्तस्लेष्मसमुद्भवा ॥ ४१
 र्दंसगा चैव वा नाडी तथैव गजगायिनी । मुखं प्रशस्ते च भवेत्तस्याऽऽरोग
 भवेत्सदा ॥ ४२ ॥ यो रोगिणः करं स्पृष्ट्वा स्वकरं क्षालयेद्यदि । रोगास्त
 विनश्यन्ति पङ्कः प्रक्षालनाद्यथा ॥ ४३ ॥ इति नाडीपरीक्षा ॥

अथ मूत्रपरीक्षा ।

अधातः संभवदश्यामि मूत्रस्य च परीक्षणम् । येन विज्ञातमात्रेण रोगचिह्नं
 काश्यते ॥ १ ॥ निशान्त्ययामे घटिकाचतुष्टये उरयाप्य वैद्यः क्लिप्त रोगिणं च
 मूत्रं घृतं काष्ठमये च पात्रे सूर्योदये तत्सततं परीक्षेत् ॥ २ ॥ तस्याऽऽद्यथा
 परिहृत्य मध्यधारोद्भवं तरपरिधारयित्वा । सम्यक्परिज्ञाय गदस्य हेतुं कुर्यादि
 क्लिप्तां सततं हिताय ॥ ३ ॥ चाते च पाण्डुरं मूत्रं सफेनं कफरोगिणः । रक्त
 भवेत्पित्ते द्वंद्वजे मिश्रितं भवेत् । संनिपाते च कृष्णं स्यादेतन्मूत्रस्य लक्षण
 ॥ ४ ॥ अन्यच्च—परीक्षा विधिवत्कार्यो रोगिमूत्रस्य तावतः । तृणेन दापयेत्
 लविन्दुं तत्रातिलाद्यवात् ॥ ५ ॥ विरसितं तैलमथाऽऽशु मूत्रे साध्यः स रोग
 न विकसितं चेत् । स्यात्कष्टसाध्यस्तन्नो त्यसाध्यो नागार्जुनैश्च कृता परी

॥ ६ ॥ चर्पटतः—नीलं च रूक्षं कुपितं च घायौ पीतारुणं तैलसमं च पित्तं ।
 क्षिग्धं कफे प्लवलावारितुल्यं क्षिग्धोष्णरक्तं रुधिरप्रकोपे ॥ ७ ॥ मातुलुहरसा-
 नासं सौवीराभं जलोपमम् । प्रपाकरहितानां च मूत्रं चन्दनसंनिभम् ॥ ८ ॥
 अजीर्णप्रभये रोगे मूत्रं तण्डुलतोयवत् । नवज्वरे धूम्रवर्णं बहुमूत्रं प्रजायते
 ॥ ९ ॥ पित्तानिले धूम्रजलाभमुष्णं श्वेतं मरुच्छेष्मणि शुद्धदाभम् । तप्लेष्मपित्ते
 क्लृपं सरक्तं जीर्णज्वरेऽसृक्सदृशं च पीतम् । स्यात्संनिपातादपि मिश्रवर्णं तूष्णं
 विधिज्ञेन विचारणीयम् ॥ १० ॥ पूर्वांशां वर्धते विन्दुर्यदा शीघ्रं सुखी भवेत् ।
 दक्षिणांशां ज्वरो ज्ञेयस्तथाऽऽरोग्यं क्रमाद्भवेत् ॥ ११ ॥ उत्तरस्यां यदा विन्दोः
 प्रसरः संप्रजायते । अरोगिता तदा नूनं पुरुषस्य न संशयः ॥ १२ ॥ वारुण्यां
 प्रसरेद्रिन्दुः सुषारोग्यं तदाऽऽदिशेत् । ऐशान्यां वर्धते विन्दुर्ध्रुवं मासेन नश्यति
 ॥ १३ ॥ आग्नेय्यां तु तथा ज्ञेयं नैर्ऋत्यां प्रसरेद्यदि । छिद्रितश्च भवेत्पश्चाद्भुवं
 मरणमेव च ॥ १४ ॥ घायव्यां प्रसरेद्रिन्दुः सुधयापि विनश्यति । विकशितं
 हलं कूर्मं सैरिभाकारसंयुतम् ॥ १५ ॥ करण्डमण्डलं यापि शिरोहीनतरं तथा ।
 गात्रपण्डं च शस्त्रं च रक्तं मुशालपट्टिशम् ॥ १६ ॥ शरं च लगुडं चैव तथैव
 त्रिघनुष्पथम् । विन्दुरूपं नरो दृष्ट्वा न कुर्वीत क्रियां क्वचित् ॥ १७ ॥ हंसकार-
 षढताडागं कमलं गजचामरम् । छत्रं वा तोरणं हर्म्यं सुपूर्णं दृश्यते यदि ॥ १८ ॥
 आरोग्यता ध्रुवं ज्ञेया तदा कुर्यात्प्रतिक्रियाम् । तैलविन्दुर्यदा मूत्रे चालनीसदृशो
 भवेत् ॥ १९ ॥ कुलदोषो ध्रुवं ज्ञेयः प्रेतदोषसमुद्भवः । नराकारं प्रजायेत किंवा
 स्थान्मसकद्वयम् । भूतदोषं विजानीयाद्भूतविद्यां तदाऽऽचरेत् ॥ २० ॥ मज्जिष्ठामं
 धूम्रवर्णं च नीलं क्षिग्धं मूत्रं वारितुल्यं च शीतम् । शाखा चित्ते बुद्धिमान्मानु-
 षाणां कुर्याच्चन्तर्भेजं रोगिणां च ॥ २१ ॥ सर्पाकारं भवेद्वाताच्छत्राकारं तु
 पित्ततः । मुक्ताकारं यलासास्यादेतन्मूत्रस्य लक्षणम् ॥ २२ ॥ इति मूत्रपरीक्षा ॥

अथ मलपरीक्षा ।

रुद्रतघ्रात्—वातान्मले तु दृढता शुष्कता चापि जायते । पीतता जायते
 पित्ताधुक्लृता श्लेष्मतो भवेत् ॥ १ ॥ संनिपाते च सर्वाणि लक्षणानि भवन्ति
 हि । शुद्धितं फेनिलं रूक्षं धूमलं वातकोपतः । वातश्लेष्मविकारे च जायते कपिसं
 मलम् ॥ २ ॥ बद्धं शुद्धितं पीतश्यामं पित्तानिलाद्भवेत् । पीतश्वेतं श्लेष्मपि-
 तादीपत्सान्द्रं च विच्छिद्यम् ॥ ३ ॥ श्यामं शुद्धितपीताभं बद्धश्वेतं त्रिदोषतः ।
 दुर्गन्धः शीतलश्चैव विष्टोत्सर्गो यदा भवेत् ॥ ४ ॥ तदा जीर्णं मलं वैद्येदोपज्ञैः
 परिभण्यते । कपिलं गुटियुक्तं च यदि वर्चोऽवलोक्यते ॥ ५ ॥ प्रक्षीणमलदोषेण
 दूषितः परिकथ्यते । सितं महत्पूतिगन्धं मलं ज्ञेयं जलोदरे ॥ ६ ॥ श्यामं क्षये
 त्वामवति पीतं सकटिवेदनम् । अतिहृष्णं चातिशुभ्रमतिपीतं तथाऽऽरुणम् ॥ ७ ॥
 मरणाय मले किंतु भृशोष्णं मृत्यवे ध्रुवम् ॥ अन्यच्च—वातस्य च मलं कृष्णं
 सतः पित्तस्य पीतविद्र । रक्तवर्णं मलं किञ्चिन्मलं श्वेतं कफोद्भवम् ॥ ८ ॥
 वा श्लेष्मजं प्राहुर्मिथितं । अपक्वं स्यादजीर्णं तु पक्वं

भवेत् ॥ ९ ॥ भ्रम्याः विदितं शुष्कं मन्दाग्नौ तु प्रवीर्यतम् । दुर्गन्धं चन्निद्रा-
शुक्लमसाध्यं मललक्षणम् ॥ १० ॥ इति मत्तरीक्षा ॥

अथ शब्दपरीक्षा ।

गुरुर्यरो भवेद्युष्मा स्फुटरागा च पित्तलः । उभाभ्यां रहितो वातः स्वर-
तथैव लक्षयेत् ॥ १ ॥ इति शब्दपरीक्षा ॥

अथ स्पर्शपरीक्षा ।

पित्तरोगी भवेद्युष्णो; वातरोगी च शीतलः । श्लेष्मलः स भवेद्दार्द्रः स्पर्श-
तथैव लक्षयेत् ॥ १ ॥ इति स्पर्शपरीक्षा ॥

अथ रूपपरीक्षा ।

विभ्रुत्वाद्वाशुकारित्वाद्दृष्टिपादन्यकोपनात् । स्वातभ्याद्गुरुरोग्याहोषाज
प्रबलौऽनिलः ॥ १ ॥ प्रायस्त एव पयनाप्युचिता मनुष्या होषाग्मकाः स्फुटितभू
सरकेशगाथाः । शीतद्विपक्षलघुनिस्सुनिषुद्धिपेक्षासाहादेरद्विगतयोऽपि बहुप्र
छायाः ॥ २ ॥ पित्तं यद्विषं द्विजं वा यदग्नापित्तोद्विजः शीतलघुवृष्णाद्युक्षः ।
गौरौष्णाद्गन्ताद्गन्ताद्द्विजः शूरो गार्गी पित्तकेतोऽक्षरोमा ॥ ३ ॥ श्लेष्मा
सोमः श्लेष्मलक्षेण सौम्यो गृहस्त्रिपक्षिष्टसंस्पर्शमांसः । क्षुष्टदशोऽष्टेनाधर्भैर-
तसो पुञ्जा युजः सायिकः सत्यमधः ॥ ४ ॥ इति रूपपरीक्षा ॥

अथ दृक्परीक्षा ।

रुक्षा भूषा तथा रौद्रा चला चाम्नाग्रेऽन्यपि । दृष्टिपदा तदा वातरोगं रोग-
विदो जगुः ॥ १ ॥ दीपद्रेवि च गंततं पीनं वित्तं श्लेषनम् । जलाद्गं ज्योतिषा
हीनं शिथं मन्दं कफेन सत् ॥ २ ॥ द्रष्टुदोषे भवेन्निमग्नं तूर्णं तूर्णं विलोचनम् ।
दयामपणं च निर्भुमं गन्द्रामोहनमन्वितम् ॥ ३ ॥ रौद्रं च रक्तयणं च भयेद्य-
क्षुब्धिदोषतः । एकं चभुर्यदा भीमं द्वितीयं मीळितं भवेत् ॥ ४ ॥ त्रिमिर्दिने-
क्षान्ता रोगी स पानि यममन्दिरम् । ज्योतिर्विहीनं सहसा रोगिणो यस्य श्लेष-
नम् ॥ ५ ॥ ईषणुष्णं स निमतं प्रयानि यमशासनम् । सरकं कृष्णयणं च रौद्रं
काश्यत यदा ॥ ६ ॥ इति छिद्गैर्विज्ञानीयान्मसुरेष न संशयः । एकद्विरेषे-
मूर्धं धृतं का. इति सारकः । एकरात्रेण निमतं परलोकपथं प्रजेत् ॥ ७ ॥ याम-
परिद्वल मध्यधार. ययामकोष्ठोऽप्यसितरद्वततिः शीतनासाप्रदेशः दोगाक्षभैक-
कित्सां सततं हिताय ॥ शोत्रपातित्वयुक्तः । शीतभासोऽथ चोष्णधसनसमुद्यः
भवेत्पित्ते द्वंद्वजे मिश्रितं ॥ श्लेष्मलः प्रभवति मनुजः सर्वथा मत्स्यकाले ॥ ८ ॥
॥ ४ ॥ अन्यच्च—परीक्षा विधिवः
द्विन्दुं तत्रातिलाघवात् ॥ ५ ॥ विकार
विकारितं चेत् । स्वात्कष्टसाध्यसालो

अथ जिह्वापरीक्षा ।

जिह्वा शीता खरस्पर्शा स्फुटिता माहतेऽधिके । रक्ता श्यामा भवेत्पित्ते कफे
शुभ्राऽतिपिच्छिला ॥ १ ॥ कृष्णा सकण्टका शुष्का संनिपाताधिके तु सा ।
मिश्रिते मिश्रिता ज्ञेया सर्वलक्षणवर्जिता ॥ २ ॥ इति जिह्वापरीक्षा ॥

अथ कालज्ञानम् ।

अध्रैर्लक्षितलक्षणेन पयसा पूर्णेन्दुना भानुना पूर्वादक्षिणपश्चिमोत्तरदिनां
पद्त्रिद्विमासैककम् । छिद्रं पश्यति चेत्तदा दशदिनं धूमाकृतिं पञ्चमे ज्वालां
पश्यति सद्य एव मरणं कालोचितज्ञानिनाम् ॥ १ ॥ अरुन्धतीं ध्रुवं चैव विष्णो-
स्त्रीणि पदानि च । आयुर्हाना न पशन्ति चतुर्थं मानृमण्डलम् ॥ २ ॥ अरु-
न्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमेव च । विष्णुस्तु भ्रूयोर्योर्मध्यो भ्रूयं मानृमण्ड-
लम् ॥ ३ ॥ नासाग्रं भ्रूयुगं जिह्वां मुखं चैव न पश्यति । कर्णघोषं न जानाति
स गच्छेद्यममन्दिदम् ॥ ४ ॥ नवभ्रूः पञ्चचक्षुश्च सप्तकर्णखिनासिका । जिह्वां च
दिनमेकं तु कालचिह्नं दिने दिने ॥ ५ ॥ अकस्माच्च भवेत्स्फूलो ह्यकस्माच्च कृशो
भवेत् । अकस्मादन्यथाभावः पण्मासैश्च विनश्यति ॥ ६ ॥ रसनायां कृष्णभावो
मुखं कुङ्कुमसंनिभम् । जिह्वा स्वल्पखरस्पर्शा दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ७ ॥ स्वेदो
ललाटे हिमवन्नरस्य शीताद्वितस्यापि सुपिच्छिलस्य । कण्ठे स्थितो यस्य न याति
वक्षो नूनं यमस्यैति गृहं स मर्त्यः ॥ ८ ॥ रात्रौ दाहोऽमितपति दिवा जायते
शीतलखं कण्ठे श्लेष्मा विरसवदनं कुङ्कुमाकारनेत्रे । जिह्वा कृष्णा वहति च सदा
स्थूलसूक्ष्मा च नाडी तत्रैपज्यं स्मरणमधुना रामरामेति नाम्नः ॥ ९ ॥ सौम्या
दृष्टिर्दति विमलं हस्तपादौ सद्योष्णौ खल्पो दाहः सुरसवदनं कोमला यस्य
जिह्वा । नासाश्वासो वहति सरलः स्वेदहीनो ज्वरोऽसौ साध्यो रोगी भवति
नियतं वैद्यमैपज्ययोग्यः ॥ १० ॥ इति कालज्ञानम् ॥

अथ देशाः ।

देशोऽल्पवारिद्वनगो जाङ्गलः स्वल्पोरोगदः । अनूपो विपरीतोऽभ्याससमः
साधारणः स्मृतः ॥ १ ॥ जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोद्वणम् । साधारणं
सममलं पिपा भूदेशमादिशेत् ॥ २ ॥ मतान्तरे—देशः प्रचुरपानीयो बहुवृ-
क्षसमाकुलः । बहुवातकफव्याधिरनूप इति कथ्यते ॥ ३ ॥ स्वल्पोदकः स्वल्प-
वृक्षो बहुपित्तासृगामयः । कथ्यते जाङ्गलो देनास्ताभ्यां साधारणः परः ॥ ४ ॥
इति देशाः ॥

अथ केषु मासेषु वातादिदोषप्रकोपः ।

मागं पौषे तथा माघे भाषाढे श्रावणेऽपि च । भाद्रे मासि चिकित्साज्ञैर्वातो
राजा प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ आश्विने कार्तिके मासे वैशाखज्येष्ठयोर्ध्रुवम् । सर्वशास्त्र-
विचारज्ञैः पित्तं राजा प्रकीर्तितः ॥ २ ॥ फाल्गुने चैत्रमासे च जन्तुपीडाकरो
मतः । शीतलान्मुसमुद्गतः श्लेष्मा राजा प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

भवेत् ॥ ९ ॥ अत्यमौ पिंडितं शुष्कं मन्दाग्नौ तु द्वयीकृतम् । दुर्गन्धं चन्द्रिका-
युक्तमसाध्यं मल्लक्षणम् ॥ १० ॥ इति मलपरीक्षा ॥

अथ शब्दपरीक्षा ।

गुरुस्वरो भवेच्छ्लेष्मा स्फुटवक्त्रा च पित्तलः । उभाभ्यां रहितो वातः स्वर-
तश्चैव लक्षयेत् ॥ १ ॥ इति शब्दपरीक्षा ॥

अथ स्पर्शपरीक्षा ।

पित्तरोगी भवेदुष्णो, वातरोगी च शीतलः । श्लेष्मलः स भवेद्द्रवः स्पर्श-
तश्चैव लक्षयेत् ॥ १ ॥ इति स्पर्शपरीक्षा ॥

अथ रूपपरीक्षा ।

विभुत्वादाशुकारिरवाद्दलिरवाद्भ्यकोपनात् । स्वातप्याद्दहुरोगत्वाद्दोषाणा-
प्रबलोऽनिलः ॥ १ ॥ प्रायस्त एव पवनाभ्युपिता मनुष्या दोषात्मकाः स्फुटितभू-
सरकेशगात्राः । शीतद्विपश्चलघृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टासौहार्ददृष्टिगतयोऽपि बहुप्र-
लापाः ॥ २ ॥ पित्तं बह्विषं द्विजं वा यदस्मात्पित्तोद्विक्तस्त्रीक्षणवृष्णाबुभुक्षः
गौरोष्णाद्गलाद्गहस्ताङ्घ्रिवक्त्रः शूरो मानी पित्तकेशोऽल्परोमा ॥ ३ ॥ श्लेष्म-
सोमः श्लेष्मलक्षेन सौम्यो गृध्रस्त्रिगुणश्छिष्टसंस्थिमांसः । क्षुत्तदशोकश्लेष्मसं-
घसो पुण्या युक्तः सात्विकः सत्यसंधः ॥ ४ ॥ इति रूपपरीक्षा ॥

अथ रसपरीक्षा ।

रूक्षा भूम्ना तथा रौद्रा चला चान्तर्ज्वलस्यपि । दृष्टिर्ददा सदा वातरोगं रोम-
विद्रो जगुः ॥ १ ॥ दीपद्वेषि च संतप्तं पीतं पित्तेन लोचनम् । जलार्द्रं ज्योति-
हीनं क्षिप्रं मन्दं कफेन तत् ॥ २ ॥ द्वन्द्वदोषे भवेन्मिश्रं तूर्णं तूर्णं विलोचनम्
श्यामवर्णं च निर्भुमं तन्द्रामोहसमन्वितम् ॥ ३ ॥ रौद्रं च रक्तवर्णं च भवेत्
क्षुब्धोपतः । एकं चक्षुर्यदा भीमं द्वितीयं मीलितं भवेत् ॥ ४ ॥ त्रिमिर्दि-
स्तादा रोगी स याति यममन्दिरम् । ज्योतिर्विहीनं सहसा रोगिणो यस्य लो-
चनम् ॥ ५ ॥ ईषत्पूर्णं स नियतं प्रयाति यमशासनम् । सरक्तं कृष्णवर्णं च रौ-
चं प्रेक्षते यदा ॥ ६ ॥ इति लिङ्गैर्विजानीयान्मृशयुरेव न संशयः । एकदृष्टि-
तन्वो भ्रमन्स्फुरिततारकः । एकरात्रेण नियतं परलोकपथं व्रजेत् ॥ ७ ॥ या-
त्वात्—शुष्कास्यः श्यामकोष्ठोऽप्यसितरदततिः शीतनासाप्रदेशः शोणाक्षश्च
नेत्रो लुलितकरपदः श्रोत्रपातिव्ययुक्तः । शीतघासोऽथ शोष्णधसनसमुद्-
शीतगात्रप्रकम्पः सोद्वेगो निष्पृच्छः प्रभवति मनुजः सर्वथा मृत्युकाले ॥ ८
इति रसपरीक्षा ॥

अथाऽऽस्यपरीक्षा ।

घाते च मधुरास्यत्वं पित्ते च कटुकं तथा । मधुराम्लं कफे चैव सर्वेति-
श्रिदोषजे । भजीर्णे घृतपूर्णं स्वात्कपायं चाग्निमान्द्यके ॥ १ ॥ इत्यास्यपरीक्षा

अथ जिह्वापरीक्षा ।

जिह्वा शीता स्वरस्पर्शा स्फुटिता भारतेऽधिके । रक्ता श्यामा भवेत्पित्ते कफे
शुभ्राऽतिपिच्छिला ॥ १ ॥ कृष्णा सकण्टका शुष्का संनिपाताधिके तु सा ।
मिश्रिते मिश्रिता श्रेया सर्वलक्षणवर्जिता ॥ २ ॥ इति जिह्वापरीक्षा ॥

अथ कालज्ञानम् ।

अभ्रैर्लक्षितलक्षणेन पयसा पूर्णेन्दुना भासुना पूर्वादक्षिणपश्चिमोत्तरदिशं
पद्मत्रिद्विमासैककम् । छिद्रं पश्यति चेत्तदा दशदिनं धूमाकृतिं पञ्चमे ज्वालां
पश्यति सद्य एव मरणं कालोचितज्ञानिनाम् ॥ १ ॥ अरुन्धतीं ध्रुवं चैव विष्णो-
स्त्रीणि पदाति च । आयुर्हीना न पद्मन्ति चतुर्थे मातृमण्डलम् ॥ २ ॥ अरु-
न्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमेव च । विष्णुस्तु भ्रूद्वयोर्मध्यो भ्रूद्वयं मातृमण्ड-
लम् ॥ ३ ॥ नासाग्रं ध्रुयुगं जिह्वां मुखं चैव न पश्यति । कर्णघोषं न जानानि
स गच्छेद्यममन्दिरम् ॥ ४ ॥ नवभ्रूः पञ्चचक्षुश्च सप्तकर्णस्त्रिनासिका । जिह्वां च
दिनमेकं तु कालचिह्नं दिने दिने ॥ ५ ॥ अकस्माच्च भवेत्स्थूलो क्षकस्माच्च कृशो
भवेत् । अकस्मादन्यथाभावः पण्मासैश्च विनश्यति ॥ ६ ॥ रसनायां कृष्णभावो
मुखं कुङ्कुमसंनिभम् । जिह्वा स्वल्पस्वरस्पर्शा दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ७ ॥ स्वेदो
ललाटे हिमवन्नरस्य शीतादितस्यापि सुपिच्छिलस्य । कण्ठे स्थितो यस्य न याति
वक्षो नूनं यमस्त्विति गृहं स मर्त्यः ॥ ८ ॥ रात्रौ दाहोऽमितपति दिवा जायते
शीतलस्यं कण्ठे श्लेष्मा विरसवदनं कुङ्कुमाकारनेत्रे । जिह्वा कृष्णा वहति च सदा
स्थूलमूक्षमा च नाडी तद्भैषज्यं स्मरणमधुना रामरामेति नाम्नः ॥ ९ ॥ सौम्या
दृष्टिर्धेदति विमलं हस्तपादौ सद्योष्णौ स्वल्पो दाहः सुरसवदनं कोमला यस्य
जिह्वा । नासाश्वासो वहति सरलः स्वेदहीनो ज्वरोऽसौ साध्यो रोगी भवति
नियतं वैद्यभैषज्ययोग्यः ॥ १० ॥ इति कालज्ञानम् ॥

अथ देशाः ।

देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गलः स्वल्परोगदः । अनूपो विपरीतोऽस्मात्समः
साधारणः स्मृतः ॥ १ ॥ जाङ्गलं घातभूमिष्टमनूपं तु कफोत्वणम् । साधारणं
सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ २ ॥ मतान्तरे—देशः प्रचुरपानीयो बहुवृ-
क्षसमाकुलः । बहुवातकफव्याधिरनूप इति कथ्यते ॥ ३ ॥ स्वल्पोदकः स्वल्प-
वृक्षो बहुपित्ताग्नामयः । कथ्यते जाङ्गलो देशस्ताभ्यां साधारणः परः ॥ ४ ॥
इति देशाः ॥

अथ केपु मासेषु वातादिदोषप्रकोपः ।

मागं पौषे तथा माघे भाषादे ध्रावणेऽपि च । भाद्रे मासि चिकित्साशैर्वातो
राजा प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ आश्विने कार्तिके मासे वैशाखज्येष्ठयोर्ध्रुवम् । सर्वशास्त्र-
विचारज्ञैः पित्तं राजा प्रकीर्तितः ॥ २ ॥ फाल्गुने चैत्रमासे च जन्तुपीडाकरो
मतः । शीतलाग्न्युसमुद्भूतः श्लेष्मा राजा प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

अथ केपु ऋतुषु दोषप्रकोपः ।

हेमन्तवर्षांशिशिरेषु घावोः पित्तस्य तोषोन्तनिदाघयोश्च । कफस्य कोपः
कुमुमागमे च कुर्वीत यद्यदिहितं तथैव ॥ १ ॥ इति ऋतुदोषप्रकोपः ॥

अथ वातादिप्रकोपः ।

संधारणाध्वदानजागरणोद्यभाषाम्यायामयानकटुनिकृकपायरुक्षैः । चिन्ताभ्य-
वायभयलङ्घनशीतशोकैर्वातः प्रकोपमुपयाति घनागमे च ॥ १ ॥ कटुग्लमघ-
लघगोष्णविदाहितीक्ष्णक्रोधातपानलभयधमशुष्कशकैः । क्षाराद्यजीर्णविषमाश-
मभोजनैश्च पित्तं प्रकोपमुपयाति घनात्यये च ॥ २ ॥ स्वप्नादिव्या मधुरशीतल-
मस्त्वर्मांसगुर्वेग्लपिच्छिल्लेद्युपयोविकारैः । क्षिण्वातिनृसिल्लघणोदकपानभक्ष्यैः
श्लेष्मा प्रकोपमुपयाति तथा घसन्ते ॥ ३ ॥

अथ दोषत्रयकर्माणि ।

पारुष्यसंकोचनतोद्दूखश्यावत्यमङ्गप्यथचेष्टभाषान् । गुह्यत्वशीतत्वतरत्व-
शोषान्कर्माणि घावोः प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १ ॥ परिश्रमस्वेदविदाहरागवैगन्ध्य-
संश्लेदविपाककोथाः । प्रलापमूर्च्छाभ्रमपित्तद्राहाः पित्तस्य कर्माणि घदन्ति तज्ज्ञाः
॥ २ ॥ श्वेतत्वशीतत्वगुह्यकण्डूद्येहोपदेहस्तिमितत्वलेपान् । डस्तेषसंश्लेदचिर-
क्रियाश्च कफस्य कर्माणि घदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३ ॥

अथ दोषत्रयशमनम् ।

क्षिण्णोष्णस्थिरगृह्यबद्धपलवणस्वाद्वृक्षतैलातपरान्नाभ्यञ्जनवस्त्रिमांसमदिरा-
संबाहनोद्धर्तनम् । श्लेहस्वेदनिरूहनस्यशयनस्थानोपनाहादिकं पानाहारविहारमे-
पजमिदं वातं प्रशान्तिं नयेत् ॥ १ ॥ तिक्तस्वादुकृपावशीतपचनच्छायानिशा-
धीजनग्योत्प्राभृगृहचारियप्रजलजखीगात्रसंस्पर्शनम् । सर्पिःक्षीरविरेकसेकदधि-
रस्रायोपदेहादिकं पानाहारविहारमेपजमिदं पित्तं प्रशान्तिं नयेत् ॥ २ ॥ रुक्ष-
क्षारकपायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीयनं खीसेवाध्वनियुद्धजागरजलक्रीडापदाधा-
तनम् । धूमस्त्रापशिरोविरेकयमनं स्वेदोपनाहादिकं पानाहारविहारमेपजमिदं
श्लेष्माणमुग्रं जयेत् ॥ ३ ॥ अन्यच्च—कफं दुर्जनयत्तीक्ष्णैर्वातं श्लेहेन मिश्रयन् ।
पित्तं जामातरमिव मधुरैः शीतलैर्जयेत् ॥ ४ ॥ कफप्रकोपे घमनं सनस्यं विरेचनं
पित्तभवे विकारे । वातागमे वस्त्रिविशोधनं च संसर्गजे च प्रविमिश्रमेतत् ॥५॥

अथाहर्निशौ दोषत्रयप्रवर्तनम् ।

श्लेष्मा प्रायस्तु पूर्वाह्ने प्रदोषे च प्रवर्तते । पित्तं प्रायस्तु मध्याह्ने क्षपामध्ये
प्रवर्तते ॥ १ ॥ अपराह्णेऽनिलः प्रायो पररात्रे प्रवर्तते ॥

अथाऽऽमव्याधिलक्षणम् ।

आलस्यतन्द्राहृदयापिण्डिदोषप्रवृत्ताकुलमूत्रमावैः । गुरुदरत्वारुचिसुसता-
निरामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

अथ तत्प्रतीकरः ।

आमं जयेत्सुहृन्कोष्णपेयालव्वन्नरूक्षौदनतिक्रयूपैः । निरुहणैः स्वेदनपाचनैश्च
संशोधनैरुर्ध्वमधस्ताथा च ॥ १ ॥

अथ वयोविचारः ।

षाड्यमापोठशाद्वर्षान्मध्यमाससतेस्ततः । वृद्धत्वमूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति
त्रिधा ॥ १ ॥

अथ प्रकृतिः ।

अष्टतिरष्टसौहृदः कृतम्रः कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी । द्रुतगतिरदनोऽ
नवस्थितात्मा वियति च गच्छति संभ्रमेण सुप्तः ॥ १ ॥ अन्वयस्थितमतिश्चल-
दृष्टिर्मन्दरत्नधनसंचयमिन्द्रः । किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं भारतप्रकृतिरेष मनुष्यः
॥ २ ॥ मेधार्थी निपुणमतिः प्रगल्भयक्ता तेजस्वी समितिषु दुर्निवारपीर्यः ।
सुप्तः सन्कनकपलाशकर्णिकारान्संपश्येदपि च हुताशत्रिषुदुष्काः ॥ ३ ॥ न
भयात्प्रणमेदनतेष्वमृदुः प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानपरः । भवतीह सदा व्यधि-
तास्यगतिः स भवेदिह पित्तमयप्रकृतिः ॥ ४ ॥ शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलालिनील-
केशो लक्ष्मीवाञ्जलदृग्दङ्गसिंहघोषः । सुप्तः सन्सकमलहंसचक्रवाकान्संपश्येदपि
च जलाशयान्मनोज्ञान् ॥ ५ ॥ रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तयात्रः खिग्धच्छविः सत्त्व-
गुणोपपद्यः । ह्रेशक्षमो मानयिता गुरुणां ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥ ६ ॥
द्वयोर्वा तिसृणां चापि प्रकृतीनां तु लक्षणैः । ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरभि-
दर्शयेत् ॥ ७ ॥ विपजातो यथा फीटो न विषेण विपद्यते । तद्वत्प्रकृतयो मर्त्ये
दाक्रुवंति न चाधितुम् ॥ ८ ॥ इति प्रकृतयः ॥

अथाऽऽरोग्यलक्षणम् ।

मंगलाघारसंपन्नः परिवारस्तथाऽऽनुरः । अर्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः
॥ १ ॥ सत्त्वलक्षणसंयुक्तो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु । चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य
लक्षणम् ॥ २ ॥

अथ परिभाषा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते कश्चित् । अतः प्रयोगकार्यार्थं मान-
मग्नोच्यते मया ॥ १ ॥ मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा । कालि-
ङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥ त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तश्चिन्तितः
परमाणुभिः । त्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥ जालान्तरगतैः
सूर्यकरैर्वंशी विलोक्यते । पद्मंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः पद्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः । यवोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्त-
द्वतुष्टयम् ॥ ५ ॥ पद्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्मापको हेमधानकौ ।
शाणः स्याद्दरणः स ॥ ६ ॥ टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं

धुप्रभो घटकश्चैव द्रवणः स निगद्यते ॥ ७ ॥ बोलद्वयं तु कर्पः स्वात्म प्रोक्तः
 पाणिमानिका । अक्षः विष्णुः पाणितलं किञ्चिपाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥ विहा-
 लपदकं धैव तथा पौढशिका मता । करमप्यं हंसपदं गुरणं कवलप्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरं च पर्यायैः कर्पं एव निगद्यते । स्वात्कर्पाभ्यामर्षपलं शुक्तिरष्टमिका तथा
 ॥ १० ॥ शुक्तिर्ष्या च पलं श्रेयं गुष्टिराज्ञं चतुर्षिका । प्रतुष्टाः पौढती विद्वं
 पलमेघात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥ पलाभ्यां प्रगृतिर्ज्ञेया प्रगृतश्च निगद्यते । प्रगृति-
 भ्यामञ्जलिः स्वात्कुड्योऽधेशारायकः ॥ १२ ॥ अष्टमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च
 मानिका । शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्येयमत्र निचक्षणैः ॥ १३ ॥ शरायाभ्यां भवेत्प्र-
 श्यश्चतुष्टयम्येनघाऽऽदकम् । भाजनं कंसपात्रं च चतुःषष्टिपलं च तत् ॥ १४ ॥
 घमुर्भिरादकैर्द्रोणः कलशो नक्षत्रोऽग्नेः । उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञिताः
 ॥ १५ ॥ द्रोणाभ्यां दूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशारायकः । दूर्पाभ्यां च भवेद्द्रोणी घाहो
 गोपी च सा स्मृता ॥ १६ ॥ द्रोणीचतुष्टयं रारी कविता सूक्ष्मबुद्धिभिः । चतुः-
 सहस्रपटिका पण्यवलयिका च सा ॥ १७ ॥ पलानां द्विमहत्त्वं च भार एकः
 प्रकीर्तितः । तुला पलानां श्रेया सर्वत्रैवं विनिश्चयः ॥ १८ ॥ माण्डव्याश्च विद्वानि
 बुद्धयः प्रत्यमादकम् । राशिर्गोणी स्वारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥ गुञ्जा-
 दिमानमारम्य यावत्स्वारकुड्यस्थितिः । द्रवाद्रंशुष्कद्रव्याणां तामन्मानं समं
 मतम् ॥ २० ॥ प्रस्थादिमानमारम्य द्विगुणं तद्रवाद्रयोः । माने तथा तुला-
 यारतु द्विगुणं न क्वचिरस्मृतम् ॥ २१ ॥ गृहक्षवेशुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
 रिक्षीणं च तयोद्यं च तन्मानं कुडवं घटैश्च ॥ २२ ॥ यदौषधं तु प्रथमं पस्य
 योगस्य कल्पते । तन्नाशैव स योगो हि कल्पतेऽत्र विनिश्चयः ॥ २३ ॥ इति
 मागधपरिभाषा ॥

कथ कलिङ्गपरिभाषा ।

स्विनिर्भास्येव मागधायाः कालभक्तिं षषो बलम् । प्रकृतिं दोषदेतो च
 दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥ यतो मन्दाग्रायो ह्रस्वा हीनसत्त्वा मराः कलौ ।
 अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसंमता ॥ २ ॥ यवो द्वादशभिर्गौरसर्पैः
 प्रोच्यते बुधैः । मवद्द्वयेन गुञ्जा स्वाग्निगुञ्जो बह्व उच्यते ॥ ३ ॥ मायो गुञ्जा-
 भिरष्टमिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् । स्वाद्यतुर्मायैः शानः स निष्कष्टश्च उच्यते
 ॥ ४ ॥ गद्याणो मायकैः पङ्क्तिः कर्पः स्वाद्दशमायकः । चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं
 दशशानमितं बुधैः ॥ चतुष्पलैश्च कुडवः प्रस्थायाः पूर्ववन्मताः ॥ ५ ॥ इति
 कलिङ्गपरिभाषा ॥

अथ धान्यादिफलकन्दशाकगुणाः ।

शेतो रक्ताः स्थूलसूक्ष्मा ये धान्ये शालयः शुभाः । स्वादुपाकरसाः
 सिन्ध्या वृष्या बद्धार्षवर्षसः ॥ १ ॥ कपायानुरसाः पप्प्रा लघयो सूक्ष्मा

१ गोधूमशक्तिगुरीयववावैनात्वा वैर्तागल्लकैममूराणताः कुलित्वाः ॥

मुद्राः मियंशुक्तिरकोदवकातमी च श्यामाकमापचवला रशि धान्यवर्गः ॥ २ ॥

१ जीधवा. २ बाटाणा. ३ हाक. ४ राळे.

हेमाः । पट्टिका मीहिपु श्रेष्ठा गौरव्यासितगौरतः ॥ २ ॥ रुक्षः शीतो गुः
 वादुः सरो विद्वातकृद्यवः । संधानकारी मधुरो गोधूमः स्वैर्यंकरसरः ॥ ३ ॥
 गुग्गंधरक्षिदोषप्रः स्वादुः पथ्यो रसायनः । मुद्गाढकीमसूरादि लिम्बी-
 गान्यं विधन्धकृत् ॥ ४ ॥ कपायं स्वादु संग्राहि कट्टपाकं हिमं लघु । मेदःश्ले-
 मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ॥ ५ ॥ मुद्रस्तु पथ्यः संशुद्धमणकण्ठाक्षि-
 गेणाम् । घातानुलोमी फौलत्थो गुल्मतूनीप्रतूनिजित् ॥ ६ ॥ परोऽग्र
 मुद्गोऽल्पचलः कलायस्त्रतिघातलः । चणको घातलस्तद्वत्कुलत्थः कफवा-
 हत् ॥ ७ ॥ घास्तुकं ग्रहणीकुष्ठत्रिदोषाशौहरं सरम् । तद्वल्लघुदला चिह्नी
 काकमाची च मेथिका ॥ ८ ॥ तन्दुलीयो हिमो रुक्षो विपपित्तास्रका-
 सजित् । चाङ्गेरी कफवातास्रसंग्रहण्यतिसारजित् ॥ ९ ॥ हृद्यं पटोलं कृमि-
 जेस्वादु शीतं रुचिप्रदम् । पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम्
 ॥ १० ॥ फलं त्रिदोषशमनं भूलं चास्य विरेचनम् । पित्तलं दीपनं भेदि
 वातघ्नं वृहतीद्वयम् ॥ ११ ॥ कारवेह्यं सतिकं स्वादीपनं कफजिप्परम् ।
 कूर्कोटकं ज्वरश्वासद्वदुकुष्ठविषापहम् ॥ १२ ॥ घातार्कं कफघातघ्नं किं-
 तिपित्तप्रकोपनम् । सरलं मूत्रलं प्रोक्तं बलकृद्बालमेव तत् ॥ १३ ॥ भेण्डी
 ज्वरसंसा सोष्णा ग्राहिका रुचिकारिका । विम्बीफलं स्वादु शीतं सग्भनं
 टिखनं गुरु ॥ १४ ॥ पित्तास्रदाहशोफघ्नं घाताग्भानविबन्धकृत् । कूष्माण्डं
 वृंहणं शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् ॥ १५ ॥ बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं
 कफकारकम् । पकं नातिहिमं स्वादु सारकं दीपनं लघु ॥ १६ ॥ वस्तिशुद्धिकरं
 घेतोरोगदोषप्रयापहम् । मिष्टतुम्बीफलं वृष्यं कफपित्तहरं गुरु ॥ १७ ॥
 कट्टतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासकफापहा । त्रैपुसं मूत्रलं शीतं रुक्षं पित्ता-
 स्रहृच्छ्रजित् ॥ १८ ॥ तत्पक्वमुष्णमम्लं स्यात्पित्तलं कफवातजित् । कोशा-
 तकी लघुसिक्ता रुक्षाऽऽमाशयशोभिनी ॥ १९ ॥ शोफपाण्डुरदरीहकुष्ठा-
 शःकफपित्तजित् । सरपत्रं भेदनं शीतं लघु मेहविशोपजित् ॥ २० ॥
 शीतपुष्पा कट्टुः क्षिग्धा तिक्तोष्णा श्लेष्मवातहा । रुच्या बहिहिता नेष्या
 बद्धविद्रक्किमिशुकनुत् ॥ २१ ॥ चक्रवैत्यभिधं शाकं गुणैर्वास्तुकवन्मतम् ।
 सरं शीतं त्रिदोषघ्नं लघु दीपनपाचनम् ॥ २२ ॥ प्राकं तु सर्पपोद्गतं चक्षुर्भं
 दाहि रोचनम् । बद्धविट्टं बद्धमूत्रं गुरुष्णं च त्रिदोषकृत् ॥ २३ ॥ कौसुम्भं
 स्वादु रुक्षोष्णं कफजित्पित्तलं लघु । चणकं शाकमुद्दिष्टं दुर्जरं कफवातकृत्
 ॥ २४ ॥ शिमुस्तीक्ष्णो लघुर्माही बहिदः कफवातजित् । तीक्ष्णोष्णो विद्रधि-
 हीहमण्डमक्षाम्लपित्तजित् ॥ २५ ॥ ग्रन्थान्तरे—मधुशिशुः कट्टुसिक्तः शोफघ्नो
 दीपनः सरः । सरपत्रं घातपित्तघ्नं चक्षुष्यं स्वादु शीतलम् ॥ २६ ॥ शिमुजं
 कुसुमं स्वादु कफपित्तहरं गुरु । सकपायं गुः प्राहि चक्षुष्यं किमिनाशनम् ।
 ॥ २७ ॥ सौभाजनफलं स्वादु कपायं कफपित्तजित् । शूलकुष्ठक्षयधासगुल्मघ्नं

दीपनं परम् ॥ २८ ॥ भाद्रां कुस्तुम्वरी कुर्यात्स्पादुसौगन्ध्यद्वयताः । शुष्का
 क्षिग्धा स्वादुपाका कपाया कटुका लघुः ॥ २९ ॥ फद्दलीकुसुमं निक्तं कपायं
 प्राहि दीपनम् । उष्णवीर्यं बलासमं तद्वृणं चार्षुटं दलम् ॥ ३० ॥ आग-
 स्त्यपुष्पं शिशिरं घतुयंजरशाणितकृत् । नक्तान्पनाशनं प्रोक्तं दीपनं छेप्म-
 पित्तनुत् ॥ ३१ ॥ सनिक्तं कटुकं पाके कपायं वातलं मतम् । आगस्त्यक्षिम्यः
 सप्तो गुणैः पुष्पस्य दुर्जरः ॥ ३२ ॥ शतपत्री तरण्युष्ठा कर्णिका चार्षकेमरा ।
 सहाकुमारी गन्धाद्या छाक्षापुष्पातिमशुला ॥ ३३ ॥ शतपत्री हिमा हृषा
 प्राहिणी शुक्रला लघुः । दीपप्रमासनिद्वय्यां निक्ता कट्टी च पाचनी ॥ ३४ ॥
 मूलकं बालकं रुच्यं धीर्योष्णं पाचनं लघु । महत्तदेष रूक्षोष्णं गुरु दीपत्रय-
 प्रदम् ॥ ३५ ॥ सूरणो दीपनो रूक्षः कफाशोःकिमिजित्तुषुः । तद्वृण्यो विशेष-
 वेग कफाशो रक्तपित्तम् ॥ ३६ ॥ गृंजनं मधुरं नीह्यं विक्कोष्णं दीपनं लघु ।
 संग्राहि रक्तपित्ताशोप्रदणोकफवातजिम् ॥ ३७ ॥ शीतलः फद्दलीकन्दो प्राही
 रूक्षोऽक्षपित्तजिम् । ईपरकपायः कफकृद्वातलः प्रदरे हितः ॥ ३८ ॥ रूक्षाऽति-
 पित्तकृद्द्वयो वातला गौरवाकुची । निक्ता नोदरिणी पय्या महृष्यशोषिका-
 रनुत् ॥ ३९ ॥ क्षुपजं मरिचं रुच्यं दोषलं सर्वरोगकृत् । विशेषतः प्रमेहाशो-
 विकारेषु न दासते ॥ ४० ॥ वृहन्मरीचं क्षुपजं ततोऽप्यल्पतरं गुणैः । क्षीरा
 कर्कटिका खन्या राजककंटिका च सा ॥ ४१ ॥ मुदीषां राजिलफला घणैः
 कुलकककंटी । घालुकं छेप्मलं स्वादु लघु भेदि च पित्तजिम् ॥ ४२ ॥ मधुरा-
 म्लरसं पित्तरक्तजित्पक्वमुत्तमम् । अग्निदीप्तिकरं श्वेतं शाकूटममलं सरम् ।
 दुर्नामकिमिमेहमं कफपित्तहरं परम् ॥ ४३ ॥ दुर्नामदृच्छ्यामलदाकुटं तु
 मन्दाग्निविष्मूत्रविबन्धहन्त् । द्राक्षाबालफलं कटूष्णत्रिशदं पित्ताश्वदोषप्रदं
 मध्यं चाम्लरसं रसान्तरगतं रष्यातिषह्निप्रदम् । पक्वं चोन्मधुरं तथाऽऽम्लस-
 हितं वृष्णाद्यपित्तापहं पक्वं शुष्कतमं ध्रमातिशमनं संतर्पणं पुष्टिदम् ॥ ४४ ॥
 द्राक्षा पक्वा सरा शीता चक्षुष्या वृंहणी गुरुः । हन्ति वृष्णाञ्ज्वरश्वातवांनिवाता-
 श्चकामलाः ॥ ४५ ॥ कृच्छ्राद्यपित्तसंमोहदाहशोषमदात्ययान् । शामा स्वल्पगुणा
 गुर्वी सैवाम्ला रक्तपित्तजिम् ॥ ४६ ॥ आम्रो प्राही प्रमेहासकफपित्तप्रणाशयेत् ।
 तरफलं बालमाल्यमलं रूक्षं दोषत्रयाद्यकृत् ॥ ४७ ॥ यद्वास्थि ताटगेवोक्तं
 वातहारि च पित्तलम् । पक्वं तु मधुरं वृष्यं क्षिग्धं हृद्यं बलप्रदम् । गुरु वात-
 दरं रुच्यं वर्ष्यं शीतमपित्तलम् ॥ ४८ ॥ संतर्पणो यः सकलेन्द्रियाणां बलप्रदो
 वृष्यतमश्च हृष्यः । स्त्रीषु प्रहर्षं प्रभुरं ददानि फलाधिराजः सहकार एव ॥ ४९ ॥
 रसस्वस्य सरः क्षिग्धो रोचनो यलवर्णकृत् । आम्रवीजं कपायं स्याच्छसै-
 तीसारनाशकृत् ॥ ५० ॥ आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् । अष्टदोषहरं
 शीतं रुचिकृद्वातनाशनम् ॥ ५१ ॥ आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् ।
 पनसं शीतलं पक्वं क्षिग्धं पित्तानिलापहम् ॥ ५२ ॥ बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्त-
 पित्तक्षतधयान् । आमं तदेव विष्टिभ वातलं सुवरं गुरु ॥ ५३ ॥ ईषत्कपायं

मधुरं तद्वीजं घातलं गुरु । तत्फलस्य विकारघ्नं रुच्यं स्वग्दोषनाशनम् ॥ ५४ ॥
 कदली योनिदोषाश्मरक्तपित्तहरा हिमा । तत्कन्दः शीतलो बल्यः केश्यः
 पित्तकफास्रजित् ॥ ५५ ॥ तत्फलं मधुरं शीतं विष्टम्भि यलकृद्गुरु । त्रिगुणं
 पित्तास्रहृद्दाहक्षतक्षयसमीरजित् ॥ ५६ ॥ बालं फलं मधुरमम्लमधो कपायं
 पित्तापहं शिशिररुच्यमभाषि नालम् । पुष्पं तदप्यनुगुणं क्रिमिहारि कन्दं
 पर्णं च शूलशमनं कदलीभवं स्वात् ॥ ५७ ॥ रम्भापकफलं कपायमधुरं
 बल्यं च शीतं तथा पित्तघ्नास्रविमर्दनं गुरुतरं पथ्यं न मन्दानले । सद्यः शुक्र-
 त्रिवर्धनं क्रिमिहरं वृष्णापहं कान्तिदं दीप्तामौ सुखदं कफामयहरं संतर्पणं दुर्ज-
 रम् ॥ ५८ ॥ नारीकेलफलं शीतं दुर्जरं वस्तिशोधनम् । विष्टम्भि बृंहणं बल्यं
 घातपित्तास्रदाहजित् ॥ ५९ ॥ तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु ।
 तत्पादपशिरोमज्जा शुक्रला घातपित्तजित् ॥ ६० ॥ विशेषतः फोमलना-
 रिकेलं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् । तदप्यजीर्णं गुरु पित्तकारि विदाहि विष्ट-
 म्भि मतं मिषग्भिः ॥ ६१ ॥ खर्जूरिकाफलं शीतं स्वादु त्रिगुणं क्षुधास्रजित् ।
 बल्यं हन्ति मरुत्पित्तमदमूर्च्छामदात्ययान् ॥ ६२ ॥ तस्मात्स्वल्पगुणं श्लेष्मन्व-
 त्खर्जूरिकाफलम् । दाडिमं ग्राहि दोषघ्नं हृद्यं रोचनदीपनम् ॥ ६३ ॥ तद्द-
 दामलकं पथ्यं मधुराम्लरसं सरम् । बदरं लघु संग्राहि रुच्यमुष्णं समीरजित्
 ॥ ६४ ॥ कफपित्तकरं तद्दह्कोमलं गुरु संमतम् । सौवीरं बदरं शीतं भेदनं
 गुरु शुक्रलम् ॥ ६५ ॥ बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयवृष्णानिलापहम् । जम्बूफलं
 ग्राहि रुक्षं कफपित्तघ्नास्रजित् ॥ ६६ ॥ क्षुद्रजम्बूफलं तद्द्विदोषाद्घातनाशः
 नम् । खर्जुजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ॥ ६७ ॥ त्रिगुणं स्वादुतरं शीतं
 वृष्यं पित्तानिलापहम् । चाताममुष्णं सुत्रिगुणं वातहृदलशुक्रकृत् ॥ ६८ ॥
 अक्षोटं मधुरं बल्यं गुरुष्णं वातहृत्सरम् । सेव्यं समीरपित्तघ्नं बृंहणं कफकृद्गुरु
 ॥ ६९ ॥ रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृत् । शीताफलं तु मधुरं शीतं
 पित्तविनाशनम् ॥ ७० ॥ हृद्यं बलकरं स्वादु पुष्टिदं स्वल्पवातलम् । रामाः
 हृद्यफलं तद्ददीपस्वाद्गु च वातकृत् ॥ ७१ ॥ शृङ्गाटं मधुरं रुक्षं गुरु ग्राहि
 हिमं तथा । शुक्रानिलश्लेष्मकरं शुष्कमाद्रिं विशेषतः ॥ ७२ ॥ विरेचनफल-
 शाष्ठी श्यामः करभवलुभः । अर्कः कटुकः पीलुः कपायो मधुराम्लक-
 ॥ ७३ ॥ रसः स्वादुश्च गुल्मार्शःशमनो दीपनः परः । मधुरस्तु महापीलुर्दृष्यो
 विपविनाशनः । पित्तप्रशमनो रुच्यो ह्यामग्नो दीपनः परः ॥ ७४ ॥ सुस्वादु
 पाकरसयोगुरु शीतलं च श्लेष्मामवातकरमज्जिरमग्निशत्रु ॥ ७५ ॥ आमं तु
 कैतकं रुच्यं कफपित्तकरं गुरु । अन्नप्ररोचकं हृद्यं श्रमकृमनिवर्हणम् । पक्कं
 तु पित्तहृत्स्वादुरसमातपदोपनुत् । वीजपूरफलं रुच्यं रसेऽम्लं दीपनं लघु
 ॥ ७६ ॥ रक्तपित्तहरं ग्राहि जिह्वाहृच्छोधनं परम् । त्वक् तस्य तिक्ता गुर्व्युष्णा
 क्रिमिघातकफापहा ॥ ७७ ॥ तन्मांसं बृंहणं शीतं गुरु पित्तसमीरजित् । केसरो
 मधुरो ग्राही शूलगुरुमोदरापहः ॥ ७८ ॥ वीजमुष्णं

गुरु । तत्पुष्पं शीतलं प्राहि रक्तपित्तहरं लघु ॥ ७९ ॥ मधुशर्कराटिका शीता
 रक्तपित्तहरा गुरुः । कालिन्नां प्राहि रक्तपित्तशुक्रदृष्टीतलं गुरु ॥ ८० ॥ नार-
 ङ्गमाकमायुष्णं रुष्यं यातहरं परम् । ऋद्धम्लमपरं हृद्यं दुर्जरं यातनाशनम्
 ॥ ८१ ॥ जम्बीरमम्लं शूलघ्नं गुरूष्णं कफयातजित् । आस्यवैरस्यदृष्टीदायक्षि-
 मान्यकृमीक्षयेत् ॥ ८२ ॥ अम्लघेतसमत्यम्लं मेदनं शतवेधि च । हृद्भोगशूल-
 गुल्मघ्नं पित्तायकफतूषणम् ॥ ८३ ॥ साराम्लमम्लं याताघ्नं गुरु पित्तकफप्रदम् ।
 कामैरङ्गं हिमं प्राहि स्वाद्मम्लं कफपित्तजित् ॥ ८४ ॥ निम्बूकमम्लं पाताघ्नं
 पाचनं दीपनं लघु । राजनिम्बूफलं स्वाद् कफपित्तसमीरजित् ॥ ८५ ॥ मिष्ट-
 निम्बूफलं पित्तयातदृष्टीरोचनम् । भ्रमनृददाहपित्तासृष्टिर्दक्षयगरापहम् ॥ ८६ ॥
 अम्लिकाऽऽमा गुर्यातहरा पित्तकफाघ्नजित् । पका तद्वसरा रुष्या पक्षिषक्षि-
 विशुद्धिहृत् ॥ ८७ ॥ शुष्का हृषा भ्रमघ्नाग्निवृणाकृमिहरा लघुः । तिक्त-
 लीकं समीरमाममुष्णं परं गुरु ॥ ८८ ॥ तृष्णकं लघुसंप्राहि ग्रहणीकफयातजित् ।
 करमर्दं गुरूष्णाम्लं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ ८९ ॥ तृष्णकं मधुरं रुष्यं लघु पित्त-
 समीरजित् । शुष्कं पक्वदप्यामं पक्वमप्याद्रंमामवत् ॥ ९० ॥ कपित्थमामं
 संप्राहि लघु दोषत्रयापहम् । पक्वं गुरु तृषादिकाशननं यातपित्तजित् ॥ ९१ ॥
 स्वाद्मम्लं सुवरं कण्टशोधनं प्राहि दुर्जरम् । आम्रातमामं याताघ्नं गुरूष्णं रुषि-
 श्चरम् ॥ ९२ ॥ पक्वं स्वाद् हिमं वृष्यं मरुत्पित्तक्षरास्रजित् । पूगं गुरु हिमं
 रुक्षं कपायं कफपित्तजित् ॥ ९३ ॥ मोहनं दीपनं रुष्यमास्यवैरस्यनाशनम् ।
 आर्द्रं तु गुर्षभिव्यन्दि यद्विद्विष्टकरं सरम् ॥ ९४ ॥ स्विस्रं त्रिदोषहृत्सर्वं तन्ने-
 दांशुददादिशेत् । लघुतो घृणो वृष्यः क्षिग्धोष्णः पाचनः सरः ॥ ९५ ॥ भ्रमः
 संधानकृत्केशयो गुरुः पितायशुद्धिदः । रसायनं कफधासकासगुल्मश्वराश्वीः ।
 हन्ति शोफप्रमेहाशः कोष्ठशूलानिलं कृमीन् ॥ ९६ ॥ तत्पत्रं मधुरं क्षारं नालो
 मधुरपिच्छिलः ॥ ९७ ॥ पलाण्डुस्तु गुणैरनुष्यः कफकृन्नातिपित्तलः । अनुष्य-
 केवलं घातं स्वाद्गुपाकरसैर्भवेत् ॥ ९८ ॥ आर्द्रं पाचनदीपनं रुधिकरं वृष्यं
 कटूष्णं घरं स्वयं मेदहरं कफामयहरं शोफापहं शूलजित् । जिह्वाकोष्ठविशोधनं
 सलवणं पथ्यं सदा भोजने निम्बूतोयविमिश्रितं रुधिकरं संदीपनं सारणम् ॥ ९९ ॥
 कुष्ठे पाण्ड्यामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते घणे उवरे । दाद्रे निदाये शरदि नैव पूजितमार्द्र-
 कम् ॥ १०० ॥ शाकेषु सर्वेषु घसन्ति रोगाः सहेतवो देहविनाशनाय ।
 तस्माद्बुधः शाकविवर्जनं हि कुर्यात्तथाऽम्लेषु स एव दोषः ॥ १०१ ॥

अथ तमाखुगुणाः ।

धूम्राण्यो धूमवृक्षश्च घृहत्पत्रश्च धूसरः । तमाखुगुण्डफलको धूमयघ्नप्रका-
 शकः ॥ १ ॥ बहुबीजो बहुफलः सूक्ष्मबीजस्तु दीर्घकः । दीर्घं पाटलवर्णं च
 पुष्पं तस्य प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥ तस्य पत्रं तु तीक्ष्णोष्णं कफवातहरं परम् ।
 आसकासहरं चैव कोष्ठवातहरं तथा ॥ ३ ॥ घातानुलोमनकरं घसितोचनमु-
 च्तमम् । दन्तरुचशमनं चैव क्रिमिकण्डादिनाशनम् ॥ ४ ॥ मदपित्तभ्रमकरं

धमनं रेचनं स्मृतम् । इष्टिमान्धकरं चैव तीक्ष्णशुक्रकरं तथा ॥ ५ ॥ तस्यैव
धूमपानं तु विशेषाद्बुद्धि शुक्रहृत् । देशान्तरप्रभेदेन तीक्ष्णं चाऽऽर्तवपित्तलम् ॥
॥ ६ ॥ धमनस्य प्रभावेण वृश्चिकादिविषं हरेत् । रेचनत्वाद्भेदेन श्लेष्माणं च
नियच्छति ॥ ७ ॥ इति धान्यादिफलकन्दशाकादिवर्गः ॥

अथ मांसगुणाः ।

मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपभेदतः । तत्र जाङ्गललक्षणं गुणाश्च—मांस-
वर्गेऽत्र जङ्गला विलस्थाश्च गुहाशयाः ॥ १ ॥ तथा पर्णमृगा ज्ञेया विट्किराः
प्रतुदा अपि । प्रसहा अथ च भ्राम्या अथै जाङ्गलजातयः ॥ २ ॥ हरिणैकुर-
ङ्गमृगादयो जङ्गलाः । गोधाशशमुजंगाख्यादयो विलस्थाः । सिंहव्याघ्रवृकक्षादयो
गुहाशयाः । यानरक्षंमार्जारादयः पर्णमृगाः । वार्तिकलावतिसिरविकिरकपि-
अलादयो विट्किराः । हारीतकपोतसारिकारअरीटपिकादयः प्रतुदाः । फाको-
ल्लकृमृभक्षशचिह्नचापादयः प्रसहाः । प्रसह्य भाहृत्य भक्षणात् । छागमेपवृपा-
श्वाद्या भ्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ ३ ॥ इत्यथै जाङ्गलाः ।

अथानूपजातिलक्षणं तद्गुणाश्च ।

कूलेचराः भ्रवाश्चापि कोशस्थाः पादिनन्था । मत्स्या पृतेऽत्र विख्याताः
पञ्चधाऽनूपजातयः ॥ १ ॥ महिषा गण्डवाराहाश्चमरीवारणादयः । पृते कूले-
चराः प्रोक्ता यस्मात्कूले चरन्त्यपाम् ॥ २ ॥ हंससारसवक्रवृद्धककौञ्जादयः
भुवसंज्ञकाः । शुक्तिशङ्खराम्बूकादयः कोशस्थाः । कूर्मनक्रघण्टिकाशिशुमारक-
कंटादयः पादिनः । रोहिताद्यास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्तिताः ॥ ३ ॥
इत्यनूपजाः पञ्च ।

अथ जाङ्गलमांसगुणाः ।

एणमांसं हिमं रुष्यं प्राहि दोषत्रयापहम् । पद्मसं बलदं पथ्यं लघु रुक्षं
ज्वराघ्नजित् ॥ १ ॥ इति हरिणः ॥ चित्राङ्गो घातुलः कश्चिन्मधुरो बलवर्धनः ।
तद्बलम्बरमांसं तु वृष्यं दोषत्रयापहम् ॥ २ ॥ इति चित्तलसांबर ॥ शशः शीतो
लघुः स्वादुप्रोहो पथ्योऽग्निदोषनः । संनिपातज्वरश्वासरक्तपित्तकफापहः ॥ ३ ॥
इति शशः ॥ गोधाऽनिलहरा बल्या वृष्या मेध्या च कीर्तिता । मूपको धृद्विष्मूत्रो
बल्यो वृष्योऽनिलापहः ॥ ४ ॥ सल्लकः श्वासकासाघ्नशोषदोषत्रयापहः । सेधा
तथैव विज्ञेया विशेषाद्बलवर्धिनी ॥ ५ ॥ इति सारसलः ॥ शृगालो बलदो वृष्यः
सर्वैवातक्षयापहः । यानरः पवनश्वासमेदःपाण्डुक्रिमिअयेत् ॥ ६ ॥ इति जंबू-
कयानरः ॥ वार्तिको मधुरः शीतो रुक्षश्च कफनातजित् । पारावतो गुरुः स्वादुः
कपायो रक्तपित्तहा ॥ ७ ॥ इति वार्तिकपारावतः ॥ अटकः शीतलः क्षिग्धः स्वादुः
शुक्रकफमदः । संनिपातहरो वेदमचटकः शुक्रलः परः ॥ ८ ॥ इति चिमणी ॥
लाया बह्निकराः क्षिग्धा मधुरा प्राहिणो हिमाः । पांशुलः ॥

निलनाशनः ॥ ९ ॥ गौरो लघुतरो रुक्षो वह्निकारो त्रिदोषजित् । पौण्ड्रकः
 पित्तकृत्किंचिल्लघुर्वातकफापहः ॥ १० ॥ दर्भरो रक्तपित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः ।
 इति छाया चतुर्विधः ॥ तित्तिरः कृष्णवर्णः स्यात्स तु गौरः कपिञ्जलः ॥ ११ ॥
 तैत्तिरो वर्णदो ग्राही द्विक्रादोपत्रयापहः । श्वासकासज्वरहरस्साक्षीरोऽधिको
 गुणैः ॥ १२ ॥ इति तित्तिरः तिटपा ॥ मयूरमांसं सुस्निग्धं वातघ्नं शुक्रवर्धनम् ।
 त्वयं मेधाकरं प्रोक्तं चक्षुरोगविनाशनम् ॥ १३ ॥ सेव्यं मयूरजं मांसं हेमन्ते
 देशिरे मधौ । न शरङ्गीष्मयोः पथ्यं वर्षास्वपि हितं न च ॥ १४ ॥ इति मयूरः ॥
 ज्ञादुः कपायश्च लघुः कपोतः कफपित्तहा । शुक्रो बल्योऽतिवृष्णश्च धीर्यवृद्धि-
 हरः परः ॥ इति होरावा ॥ १५ ॥ कुङ्कुटो वृंहणः स्निग्धो धीर्योष्णोऽनिलजिह्वरुः ।
 वंशुष्यः शुक्रकफकृद्वन्यो हृद्यः कफान्तकः ॥ १६ ॥ पानीयकुङ्कुटः स्निग्धो
 वृंहणः श्लेष्मलो गुरुः । इति कुङ्कुटः ॥ छागमांसं गुरु स्निग्धं लघुपाकं त्रिदोषजित्
 ॥ १७ ॥ गदाहि वृंहणं नातिशीतं पीनसनाशनम् । देहधातुसमानत्वादनभिष्यन्दि
 वृंहणम् ॥ १८ ॥ तत्रापि कोमलच्छागमांसं पथ्यं त्रिदोषजित् । इति छागमांसं ॥
 मेपमांसं गुरु स्निग्धं बल्यं पित्तकफप्रदम् । मेदःपुष्ट्यामदं वृष्यं कफपित्तकरं
 गुरु ॥ १९ ॥ इति मेढामेढी । इति जाङ्गलमांसानि ॥

अथानूपमांसगुणाः ।

सौकरं पित्तलं स्वादु बल्यं वातापहं गुरु । मधुरं सृष्टविष्मूत्रं वातपित्ता-
 सनाशनम् ॥ १ ॥

अथ मत्स्यादिजलजन्तवः ।

मोरिका वातहृद्बल्या वृंहणी मधुरा गुरुः । पित्तहृत्कफकृद्बुध्या वृष्या दीप्ता
 कृशे हिता ॥ १ ॥ इति मोरी ॥ शिलीन्ध्रः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो
 गुरुः । वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः ॥ २ ॥ इति सरंगः ॥ धाम्बमत्स्यो
 हरेद्वातपित्तं रुचिकरो लघुः । शकुली ग्राहिणी हृष्या मधुरा तुवरा स्मृता ॥ ३ ॥
 इति बोंविलविरणः । कब्रिका मधुरा स्निग्धा कपाया रुचिकारिणी । किंचित्पित्त-
 करी वातनाशिनी बलवर्धिनी ॥ ४ ॥ इति कर्ली ॥ गरभी मधुरा तिक्ता तुवरा
 वातपित्तहृत् । कफभी रुचिकृद्बुद्धिदीपनी बलवीर्यकृत् ॥ ५ ॥ इति सेवटे ॥
 महुरो वातहृद्बुध्या बल्यः कफकरो लघुः । इति मुढदसा ॥ मत्स्यगर्भो मृशो
 वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ॥ ६ ॥ इति मत्स्यगर्भः ॥ दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः
 पुष्टिकृद्बलवर्धनः । इति दग्धमत्स्यः ॥ महारापरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः
 ॥ ७ ॥ शिशिरो मधुरो रुच्यो वाते साधारणः स्मृतः । क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसं
 दोषत्रयविनाशनाः ॥ ८ ॥ लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः । अति-
 सूक्ष्माः पुंस्यहरा रुच्याः कासानिलापहाः ॥ ९ ॥ नादेया वृंहणा मत्स्या
 गुरवोऽनिलनाशनाः । चाप्या वृष्याः कफाघ्नीलामूत्रकृच्छ्रविबन्धदाः ॥ १० ॥
 ताडागा गुरवो वृष्याः शीतला बलमूत्रदाः । सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या
 वातनियहणाः ॥ ११ ॥ सामुद्रा गुरवो नातिपित्तलाः पवनापहाः । तत्रापि

लवणाभोजा ग्राहिणो दृष्टिनाशनाः ॥ १२ ॥ हृदोद्भवा बलकरास्ते तु स्वच्छ-
जलोद्भवाः । हेमन्ते नूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ॥ १३ ॥ घसन्ते तु
नदीजाता ग्रीष्मे हृदसमुद्भवाः ॥ तढागजाताः पर्णसु तास्रपथ्या नदीभवाः
॥ १४ ॥ नैर्हराः शरदि श्लेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥ इति मत्स्यगुणाः ।

अथ शङ्खादिगुणाः ।

शङ्खो वराटकश्चैव शुक्तिशम्बुकभलकाः । जीवाश्चैवंविधाः सर्वे कोशस्थाः
परिकीर्तिताः ॥ १ ॥ कोशस्था मधुराः जिग्घाः पित्तवातहरा हिमाः । घृंह-
णाश्च तथा घृप्या वर्धेस्वाः कफवर्धनाः ॥ २ ॥ कर्कटो घृंहणो घृप्यः शीत-
लोऽसृग्गदापहः । कच्छपो बलदः जिग्घो वातघ्नः पुंस्वकारकः ॥ ३ ॥ इत्या-
नूपमांसानि ।

अथ सिद्धान्नादिपाकगुणकथनम् ।

अथ भक्तम्-जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् । विपचेत्स्त्रावये-
न्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥ १ ॥ अत्युष्णं बलहृत्कं शीतं शुष्कं च दुर्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं दुर्जरं तण्डुलान्वितम् ॥ २ ॥ अतिद्रव्यं तु यद्भक्तं भ्रासका-
साग्निपीनसैः । हरेद्दण्डं बलं ज्ञेयं शकृद्वातनिरोधकम् ॥ ३ ॥ इति भक्तं ॥ तक्रसिद्धं
तु यद्भक्तं ग्रहण्यशोःश्रमापहम् । वातघ्नं बलदं श्लेष्मपित्तकाभिवर्धनम् ॥ ४ ॥
इति तक्रसिद्धभक्तं । भृष्टतण्डुलजं भक्तं रुचिकृत्कफजिह्वु । वातपित्तहरं ग्राहि
ज्वरयश्मातिसारनुत् ॥ ५ ॥ इति भृष्टतण्डुलभक्तं । यथोचिते जले धातांस्तण्डुला-
न्विपचेत्सुधीः । मण्डं संस्त्राम्य सर्पिस्तु तत्र किञ्चिद्विनिक्षिपेत् ॥ ६ ॥ ज्वलन्तमेकम-
द्भारं तदुपर्यर्पयेदथ । घटिकानन्तरं दण्डोपरिभागं विनिर्हरेत् ॥ ७ ॥ भक्तं विभक्त-
मेतत्तु राजयोग्यं मनोहरम् ॥ अथ यथागूः—यथागूः पद्मगुणैस्तोयैः संसिद्धा
विरलद्रवा ॥ ८ ॥ यथागूयांहिणी तृष्णाज्वरघ्नी बस्तिशोधनी ॥ अथ विलेपी—
घतुगुणे तु संसिद्धा विलेपी घनसिक्थका ॥ ९ ॥ विलेपी दीपनी बल्या हृद्या
संग्राहिणी लघुः । मृणाक्षिरोगिणां पथ्या तर्पणी तृहज्वरापहा ॥ १० ॥ आम-
शूलहरा स्वादुर्दीपनी रुचिपुष्टिकृत् । इति विलेपी ॥ अथ पेया—पेया सि-
वधान्विता तोये चतुर्दशगुणे कृता ॥ ११ ॥ पेया कुक्षिगदक्लान्तिज्वरसम्भा-
तिसारजित् । रुच्यसिक्थलघुर्दीपमलस्वेदानुलोमनी ॥ १२ ॥ अथ मण्डः—
मण्डश्चतुर्दशगुणे सिद्धस्तोये स्वसिक्थकः । मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो
धातुसाम्यकृत् ॥ १३ ॥ श्रोतोमार्देवकृत्पित्तज्वरश्लेष्मभ्रमापहः । वाद्यमण्डो
यवैर्भृष्टैर्लाजमण्डस्तु शालिमिः ॥ १४ ॥ वाद्यमण्डो लघुर्ग्राही शूलदाहत्रिदोप-
नुत् । नयज्वरेऽपि पथ्योऽयं पटोलमगधान्वितः ॥ १५ ॥ लाजमण्डो लघुर्ग्राही
हृद्यः पाचनदीपनः । अतीसारग्रहण्यशोरोचकोरुक्त्रिदोपनुत् ॥ १६ ॥

अथाष्टगुणमण्डः ।

तण्डुलैरर्धमुत्रांशैः किञ्चिद्दृष्टैः सुपाचितैः ।

ऽनिलनाशनः ॥ ९ ॥ गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् । पौण्ड्रकः
 पिचकृत्किंचिल्लघुर्वातकफापहः ॥ १० ॥ दर्भरो रफपित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः ।
 इति लावा चतुर्विधः ॥ तित्तिरः कृष्णवर्णः स्वास तु गौरः कपिशूलः ॥ ११ ॥
 तित्तिरो घर्णदो ग्राही हिष्णादोपत्रयापहः । श्वासकासज्वरहरक्षस्माद्रौरोऽधिको
 गुणैः ॥ १२ ॥ इति तित्तिरः तिटपा ॥ मयूरमांसं सुस्निग्धं घातनं शुक्रवर्धनम् ।
 बल्यं मेधाकरं प्रोक्तं चक्षुरोगविनाशनम् ॥ १३ ॥ सेव्यं मयूरजं मांसं हेमन्ते
 शिशिरे मधौ । न शरद्वीष्मयोः पथ्यं वर्षास्वपि हितं न च ॥ १४ ॥ इति मयूरः ॥
 स्वादुः कषायश्च - लघुः कपोतः कफपित्तहा । शुक्रो बल्योऽतिवृष्यश्च वीर्यवृद्धि-
 करः परः ॥ इति होरावा ॥ १५ ॥ कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलजिह्वरः ।
 चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्बन्धो हृद्यः कफान्तकः ॥ १६ ॥ पानीयकुक्कुटः स्निग्धो
 बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः । इति कुक्कुटः ॥ छागमांसं गुरु स्निग्धं लघुपाकं त्रिदोषजित्
 ॥ १७ ॥ अदाहि बृंहणं नातिशीतं पीनसनाशनम् । देहघातुसमानत्वादनभिष्यन्दि
 बृंहणम् ॥ १८ ॥ तत्रापि कोमलच्छागमांसं पथ्यं त्रिदोषजित् । इति छागमांसं ॥
 मेपमांसं गुरु स्निग्धं बल्यं पित्तकफप्रदम् । मेदःपुष्ट्यामदं घृष्यं कफपित्तकरं
 गुरु ॥ १९ ॥ इति मेढामेढी । इति जाङ्गलमांसानि ॥

अथानूपमांसगुणाः ।

सौकरं पित्तलं स्वादु बल्यं वातापहं गुरु । मधुरं सृष्टविष्मूरं वातपित्त-
 सनाशनम् ॥ १ ॥

अथ मत्स्यादिजलजन्तवः ।

मोरिका वातहृदत्या बृंहणी मधुरा गुरुः । पित्तहरकफकृद्बन्ध्या वृष्या दीप्ता
 कुरो हिता ॥ १ ॥ इति मोरी ॥ शिलीन्धः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो
 गुरुः । वातपित्तहरो हृद्य भामवातकरश्च सः ॥ २ ॥ इति सरंगः ॥ बाग्बमत्स्यो
 हरेद्वातपित्तं रुचिकरो लघुः । शकुली ग्राहिणी हृद्या मधुरा तुवरा स्मृता ॥ ३ ॥
 इति बौविलविष्णः । कविका मधुरा स्निग्धा कषाय रुचिकारिणी । किंचित्पित्त-
 करो वातनाशिनी बलवर्धिनी ॥ ४ ॥ इति कर्ली ॥ गरभी मधुरा तिक्ता तुवरा
 वातपित्तहत् । कफभी रुचिकृद्बहिदीपनी बलवीर्यकृत् ॥ ५ ॥ इति सेवटे ॥
 महुरो वातहृद्बन्धो बल्यः कफकरो लघुः । इति मुद्दसा ॥ मत्स्यगर्भो मृत्तं
 वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ॥ ६ ॥ इति मत्स्यगर्भः ॥ दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः
 पुष्टिकृद्बलवर्धनः । इति दग्धमत्स्यः ॥ महाशकरसंश्लु तिक्तः पित्तकफापहः
 ॥ ७ ॥ शिशिरो मधुरो रुच्यो वाते साधारणः स्मृतः । क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसा
 दोषत्रयविनाशनाः ॥ ८ ॥ लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः । अति-
 सूक्ष्माः पुंसवहरा रुच्याः कासानिलापहाः ॥ ९ ॥ नादेया बृंहणा मत्स्या
 गुरवोऽनिलनाशनाः । घाप्या वृष्याः कफाटीलामूत्रकृच्छ्रविबन्धदाः ॥ १० ॥
 ताडागा गुरवो वृष्याः शीतला बलमूत्रदाः । सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या
 वातनियर्हणाः ॥ ११ ॥ सामुद्रा गुरवो नातिपित्तलाः पवनापहाः । तत्रापि

हृदयाम्भोजा प्राहिणो हृदिनाशनाः ॥ १२ ॥ हृदोद्भवा मलकरास्ते तु स्वच्छ-
जलोद्भवाः । हेमन्ते क्षुपजा मरुत्याः निशिरे सारसा हिताः ॥ १३ ॥ घसन्ते तु
नदीजाता श्रीप्ते हृदसमुद्भवाः ॥ तडागजाता वर्षासु तास्वपण्या नदीभवाः
॥ १४ ॥ नैर्हराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥ इति मत्स्यगुणाः ।

अथ शङ्खादिगुणाः ।

शङ्खो वराटकश्चैव शुक्तिशम्भूकभलुकाः । जीवाश्चैपंविधाः सर्वे कोशस्थाः
परिकीर्तिताः ॥ १ ॥ कोशस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः । वृंह-
णाश्च तथा घृण्या वर्षस्याः कफवर्धनाः ॥ २ ॥ कर्कटो वृंहणो घृण्यः शीत-
होऽसृग्मादापहः । कच्छपो यलदः स्निग्धो यातमः पुंस्त्वकारकः ॥ ३ ॥ इत्या-
नूपमांसानि ।

अथ सिद्धाज्जादिपाकगुणकथनम् ।

अथ भक्तम्-जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् । विपचेऽघ्राचये-
न्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥ १ ॥ अयुष्णं यलद्वृक्तं शीतं शुष्कं च दुर्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं दुर्जरं तण्डुलान्वितम् ॥ २ ॥ अनिद्रयं तु यज्ञकं श्वासका-
साग्निपीनसैः । हरेद्वर्णबलं ज्ञेयं शकृद्वातनिरोधकृत् ॥ ३ ॥ इति भक्तं ॥ तप्तसिद्धं
तु यज्ञकं महण्यशैःधमापहम् । घातमं यलदं श्लेष्मपित्तरक्ताभिवर्धनम् ॥ ४ ॥
इति तप्तसिद्धभक्तं । मृष्टतण्डुलजं भक्तं रुचिकृत्कफजिलघु । घातपित्तहरं प्राहि-
ज्वरयक्ष्मातिसारनुत् ॥ ५ ॥ इति मृष्टतण्डुलभक्तं । यथोचिते जले धौतांस्त्रण्डुला-
न्विपचेःसुधीः । मण्डं संघ्राय्य सर्पिस्तु तत्र किञ्चिद्विनिक्षिपेत् ॥ ६ ॥ ज्वलन्तमेकम-
ङ्गारं तदुपर्यर्पयेद्यथ । घटिकानन्तरं दूर्घोपरिभागं विनिर्हरेत् ॥ ७ ॥ भक्तं त्रिभक्तं-
मेतत्तु राजयोग्यं मनोहरम् ॥ अथ यवागूः—यवागूः पद्मगुणैस्तोयैः संसिद्धा
विरलद्रवा ॥ ८ ॥ यवागूम्रांहीणी तृष्णाज्वरघ्नी पक्षिशोधनी ॥ अथ विलेपी—
चतुर्गुणे तु संसिद्धा विलेपी घनसिक्थका ॥ ९ ॥ विलेपी दीपनी बल्या हृद्या
संप्राहिणी लघुः । व्रणाक्षिरोगिणां पच्यता तर्पणी तृहृज्वरपहा ॥ १० ॥ धाम-
शूलहरा स्वादुर्दीपनी रुचिपुष्टिकृत् । इति विलेपी ॥ अथ पेया—पेया सि-
क्थान्विता तोये चतुर्दशगुणे कृता ॥ ११ ॥ पेया कुक्षिगद्धान्तिज्वरस्तम्भा-
तिसारजित् । रुच्यमिच्छुद्धुर्दोषमलस्वेदानुलोमनी ॥ १२ ॥ अथ मण्डः—
मण्डश्चतुर्दशगुणे सिद्धस्तोये रसिक्थकः । मण्डो प्राही लघुः शीतो दीपनो
धातुसाम्यकृत् ॥ १३ ॥ सोतोमार्दवकृत्पित्तज्वरश्लेष्मभ्रमापहः । वात्यमण्डो
यवैर्मृष्टैर्लाजमण्डस्तु शालिमिः ॥ १४ ॥ वात्यमण्डो लघुम्रांही शूलदाहप्रिदोप-
नुत् । नवज्वरेऽपि पथ्योऽयं पटोलमगधान्वितः ॥ १५ ॥ लाजमण्डो लघुम्रांही
हृद्यः पाचनदीपनः । भतीसारमहण्यशैरोचकोरुक्त्रिदोपनुत् ॥ १६ ॥

अथाष्टगुणमण्डः ।

तण्डुलैरधमुद्गातैः किञ्चिद्दृष्टैः सुपाचितैः । हिङ्गुसिन्धुत्वयधनिकातेलत्रिक-

ऽनिलनाशनः ॥ ९ ॥ गौरो लघुतरो रूक्षो यक्षिणीरी त्रिदोषत्रिवि । पौण्ड
 पित्तकृत्किंचिदुनुपांतकफापहः ॥ १० ॥ दर्भरो रक्तपित्तगो हृदाभयहरो हिम
 इति छाया चतुर्विधः ॥ निशिरः कृष्णवर्णः श्वास्त गु गौरः कपिलजः ॥ ११ ॥
 तित्तिरो पणंदो ग्राही दिष्ठादोषप्रयापहः । आसकामग्ररहरस्यसाक्षीरोऽधि
 गुणैः ॥ १२ ॥ इति निशिरः निद्रया ॥ मयूरमांसं शुक्रिग्धं घातघ्नं शुक्रवर्धन
 वदयं मेधाकरं प्रोक्तं चक्षुरोगविनाशनम् ॥ १३ ॥ सेव्यं मयूरजं मांसं हेम
 शिशिरे मधौ । न कार्हीष्मयोः पथ्यं वर्षास्यपि हितं न च ॥ १४ ॥ इति मयूर
 स्वादुः कषायश्च लघुः कपोतः कफपित्तहा । शुक्रो वल्योऽनितृप्यश्च धीर्यशु
 करः परः ॥ इति दोराया ॥ १५ ॥ कुक्षुतो वृंहणः त्रिग्धो धीर्योऽनिलजिह्वा
 चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्भ्रम्यो हृष्यः कफान्तकः ॥ १६ ॥ पानीयकुक्षुटः त्रि
 वृंहणः श्लेष्मलो गुरुः । इति कुक्षुटः ॥ छागमांसं गुरु विग्धं लघुपाकं त्रिदोषां
 ॥ १७ ॥ अदाहि वृंहणं गानिनीनं पीनसनाशनम् । देहधातुममानवादनभिष्य
 वृंहणम् ॥ १८ ॥ तत्रापि कोमलच्छागमांसं पथ्यं त्रिदोषत्रिवि । इति छागमांसं
 मेपमांसं गुरु त्रिग्धं वदयं पित्तकफप्रदम् । मेदःपुष्ट्यामदं शृष्यं कफपित्त
 गुरु ॥ १९ ॥ इति मेढामेढी । इति जाग्रदमांसानि ॥

अथानूपमांसगुणाः ।

सौकरं पित्तलं स्वादु वल्यं घातापहं गुरु । मधुरं तृष्टनिष्मूत्रं घातपि
 पनाशनम् ॥ १ ॥

अथ मत्स्यादिजलजन्तवः ।

मोरिका घातहृद्रस्या वृंहणी मधुरा गुरुः । पित्तहरकफकृद्बुध्या वृष्यां दं
 कुरो हिता ॥ १ ॥ इति मोरी ॥ शिलीगन्धः श्लेष्मलो वल्यो विपाके म
 गुरुः । घातपित्तहरो हृष्य आमघातकरश्च सः ॥ २ ॥ इति सरंगः ॥ बाम्बभा
 हरेद्वातपित्तं रुचिकरो लघुः । शकुली ग्राहिणी हृष्या मधुरा सुवरा स्मृता ।
 इति बोंबिलविषणः । कविका मधुरा त्रिग्धा कषाया रुचिकारिणी । किंचित्ति
 करी घातनाशिनी बलवर्धिनी ॥ ३ ॥ इति कर्ली ॥ गरभी मधुरा तिक्ता तु
 घातपित्तहृत् । कफरी रुचिकृद्दक्षिणीपनी बल्यीर्यकृत् ॥ ५ ॥ इति सेव
 मधुरो घातहृद्बुधो बल्यः कफकरो लघुः । इति मुद्दसा ॥ मत्स्यगर्भोः
 वृष्यः त्रिग्धः पुष्टिकरो गुरुः ॥ ६ ॥ इति मत्स्यगर्भः ॥ दग्धमत्स्यो गुणैः दं
 पुष्टिकृद्बलवर्धनः । इति दग्धमत्स्यः ॥ महाशफरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफा
 ॥ ७ ॥ शिशिरो मधुरो रूष्यो घाते साधारणः स्मृतः । क्षुद्रमत्स्याः स्वादु
 दोषप्रपविनाशनाः ॥ ८ ॥ लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः । आ
 सूहमाः पुंसवहता रुच्याः कास्तानिलापहाः ॥ ९ ॥ नादेया वृंहणा म
 गुरवोऽनिलनाशनाः । चाप्या वृष्याः कफापीलामूत्रकृद्भ्रविबन्धदाः ॥ १० ॥
 ताडाभा गुरवो वृष्याः शीतला बलमूत्रदाः । सरोजा मधुराः त्रिग्धा व
 वातनिबर्हणाः ॥ ११ ॥ सामुद्रा गुरवो नातिपित्तलाः पवनापहाः । तत्र

हृदयणाग्भोजा ग्राहिणी इष्टिनाशनाः ॥ १२ ॥ हृदोद्भवा यलहरास्ते तु स्वच्छ-
जलोद्भवाः । हेमन्ते कृपजा मास्याः शिशिरे सारसा हिताः ॥ १३ ॥ यसन्ते तु
नदीजाता श्रीप्ते हृदसमुद्भवाः ॥ तदागजाता वर्षासु तास्वपण्या नदीभवाः
॥ १४ ॥ नैर्ऋताः शरदि भेष्टा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥ इति मस्यगुणाः ।

अथ शङ्खादिगुणाः ।

शङ्खो वराटकश्चैव शुक्तिशम्भूकभट्टकाः । जीवाश्रयंविधाः सर्वे क्रीडास्याः
परिकीर्तिताः ॥ १ ॥ क्रीडास्या मधुराः खिग्धाः पित्तवातहरा हिमाः । घृंह-
णाश्च तथा वृष्या वर्षसाः कफवर्धनाः ॥ २ ॥ कर्कटो घृंहणो वृष्यः शीत-
लोऽसृग्गदापहः । कच्छपो यलदः खिग्धो वातघ्नः पुंस्यकारकः ॥ ३ ॥ इत्या-
नूपमांसानि ।

अथ सिद्धान्नादिपाकगुणकथनम् ।

अथ भक्तम्-जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां घतुप्पलम् । विपचेरघ्रायये-
न्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥ १ ॥ अस्युष्णं यलहृद्भक्तं शीतं शुष्कं च दुर्जरम् ।
अतिद्विष्टं ग्लानिकरं दुर्जरं तण्डुलान्वितम् ॥ २ ॥ अतिद्रव्यं तु यद्भक्तं श्वासका-
साग्निपीनसैः । हरेद्दण्डं बलं ज्ञेयं शङ्खद्वातनिरोधकम् ॥ ३ ॥ इति भक्तं ॥ तक्रसिद्धं
तु यद्भक्तं मद्दण्ड्यशैः धमापहम् । वातघ्नं यलदं श्लेष्मपित्तरक्ताभिवर्धनम् ॥ ४ ॥
इति तक्रसिद्धभक्तं । मृष्टतण्डुलजं भक्तं रुचिकृत्कफजिह्वु । वातपित्तहरं ग्राहि
ज्वरयक्ष्मातिसारनुत् ॥ ५ ॥ इति मृष्टतण्डुलभक्तं । ययोचिते जले घातांस्तण्डुला-
न्विपचेरमुषीः । मण्डं संघ्राय्य सर्पिस्तु तत्र किञ्चिद्विनिक्षिपेत् ॥ ६ ॥ ज्वलन्तमेकम-
द्भारं तदुपर्यपर्येदथ । घटिकानन्तरं दस्योपरिभागं विनिहरेत् ॥ ७ ॥ भक्तं विभक्त-
मेतत्तु राजयोग्यं मनोहरम् ॥ अथ यवागूः-यवागूः पद्मगुणैस्तोयैः संसिद्धा
विरलद्रवा ॥ ८ ॥ यवागूग्राहिणी तृष्णाज्वरघ्नी वस्त्रिशोधनी ॥ अथ विलेपी-
घतुगुणे तु संसिद्धा विलेपी घनसिक्थका ॥ ९ ॥ विलेपी दीपनी वत्या हृष्टा
संग्राहिणी लघुः । मृणाक्षिरोगिणां पण्या तर्पणी वृद्धव्यापहा ॥ १० ॥ आम-
शूलहरा स्वादुर्दीपनी रुचिपुष्टिकृत् । इति विलेपी ॥ अथ पेया-पेया सि-
न्धयान्विता तोये चतुर्दशगुणे कृता ॥ ११ ॥ पेया कुक्षिगदक्लान्तिज्वरस्तम्भा-
तिसारजित् । रुच्यभिकृत्लघुर्दीपमलस्वेदानुलोमनी ॥ १२ ॥ अथ मण्डः-
मण्डश्चतुर्दशगुणे सिद्धस्तोये स्वसिक्थकः । मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो
धातुसाम्यकृत् ॥ १३ ॥ शोतोमार्दवकृत्पित्तज्वरश्लेष्मभ्रमापहः । वात्यमण्डो
यवैर्मृष्टैर्लौजमण्डस्तु शालिसिः ॥ १४ ॥ वात्यमण्डो लघुर्ग्राही शूलदाहत्रिदोप-
नुत् । नवज्वरेऽपि पथ्योऽयं पटोलमगधान्वितः ॥ १५ ॥ लाजमण्डो लघुर्ग्राही
द्रव्यः पाचनदीपनः । अतीसारमद्दण्ड्यशैरोचकोरुत्रिदोपनुत् ॥ १६ ॥

अथाष्टगुणमण्डः ।

तण्डुलैरथमुद्गांशैः किञ्चिद्वृष्टैः सुपाचितैः । हिहृसिन्धूयघनिकातैलत्रिक

ऽनिलनाशनः ॥ ९ ॥ गौरो लघुवरो रूक्षो यद्विकारि त्रिदोषत्रिन् । पौण्ड्र
 पित्राकृत्किंचिल्लघुवांतकशापहः ॥ १० ॥ दुर्भरो रक्तपित्तगो हृदयानपदरो हिमः
 इति लाया चतुर्विधः ॥ निस्त्रिः कृष्णवर्णः स्यात्स तु गौरः कपिश्लः ॥ ११ ॥
 तित्त्रिरो वर्णदो प्रादी क्षिप्तादोषत्रयापहः । चासकासम्बरहरसाक्षाद्गौरोऽपि
 गुणैः ॥ १२ ॥ इति तित्त्रिः निटपा ॥ मयूरमोमं मुग्धिघं यातां शुक्रवर्धनम्
 यदयं मेघाकरं प्रोक्तं चक्षुरोगविनाशनम् ॥ १३ ॥ सेव्यं मयूरजं मोसं हेमन्
 विशिरे मधी । न शरहीष्मयोः पथ्यं सर्पास्वपि हितं न च ॥ १४ ॥ इति मयूरः
 स्वादुः कषायध लघुः कपोतः कफपित्तह । शुक्रो यत्स्योऽतिगृह्यत्त धीर्यवृधि
 करः परः ॥ इति होरावा ॥ १५ ॥ कुङ्कुटो गृहणः क्षिग्धो धीर्योऽनिलनिद्रुः
 चक्षुष्यः शुक्रकफहृद्वन्यो हृद्यः कफान्तकः ॥ १६ ॥ पानीयकुङ्कुटः क्षिग्धः
 गृहणः श्लेष्मलो गुरुः । इति कुङ्कुटः ॥ छागमांसं गुरु क्षिग्धं लघुपाकं त्रिदोषत्रि
 ॥ १७ ॥ धदाहि गृहणं नातिशीतं पीनसनादानम् । देहपातुसमानत्पादनमिष्यति
 गृहणम् ॥ १८ ॥ तत्रापि कोमलप्लवागमांसं पथ्यं त्रिदोषत्रिन् । इति छागमांसं
 मेघमांसं गुरु क्षिग्धं यदयं पित्तकफप्रदम् । मेदःपुष्ट्यामर्दं गृह्यं कफपित्तह
 गुरु ॥ १९ ॥ इति मेघामेदी । इति जाङ्गलमांसानि ॥

अथानूपमांसगुणाः ।

सौकरं पित्तलं स्वादु यत्पं यातापहं गुरु । मधुरं सृष्टविष्मूत्रं वातपित्त
 शनाशनम् ॥ १ ॥

अथ मत्स्यादिजलजन्तवः ।

मोरिका वातहृदत्या गृहणी मधुरा गुरुः । पित्तहरकफहृद्गुह्या वृष्या दी
 कृशो हिता ॥ १ ॥ इति मोरी ॥ शिथीन्धः श्लेष्मलो यत्स्यो विपाके मधु
 गुरुः । वातपित्तहरो हृद्य भामपातकरश्च सः ॥ २ ॥ इति सरंगः ॥ बाम्बमत्स
 हरेद्वातपित्तं रुचिकरो लघुः । शकुली प्रादिशो हृद्या मधुरा सुवरा स्मृता ॥
 इति यौविलविद्यणः । कविका मधुरा क्षिग्धा कषाय रुचिकारिणी । किंचित्पि
 क्री वातनाशिनी श्लवार्धनी ॥ ४ ॥ इति कर्ली ॥ गरभी मधुरा तिक्ता गुय
 यातपित्तहृत् । कफभी रुचिहृद्द्विदीपनी श्लवीर्यकृत् ॥ ५ ॥ इति सेवटे
 मद्रो वातहृद्गुह्यो यत्स्यः कफकरो लघुः । इति मुद्गता ॥ मत्स्यगर्भो मृ
 वृष्यः क्षिग्धः पुष्टिकरो गुरुः ॥ ६ ॥ इति मत्स्यगर्भः ॥ दग्धमत्स्यो गुणैः श्ले
 पुष्टिकृद्बलवर्धनः । इति दग्धमत्स्यः ॥ महाशफरसंश्लु तिक्कः पित्तकफाप
 ॥ ७ ॥ शिशिरो मधुरो रुच्यो वाते साधारणः स्मृतः । श्लुद्रमत्स्याः स्वादुर
 दोषत्रयविनाशनाः ॥ ८ ॥ लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः । अति
 सूक्ष्माः पुंसंवहरा रुच्याः कासानिलापहाः ॥ ९ ॥ नादेया गृहणा मत्स्य
 गुरवोऽनिलनाशनाः । चाप्या वृष्याः कफाष्टीलामूत्रकृच्छ्रविबन्धदाः ॥ १० ॥
 ताडागा गुरवो वृष्याः शीतला श्लमूत्रदाः । सरोजा मधुराः क्षिग्धा बल
 वातनिवर्हणाः ॥ ११ ॥ सामुद्रा गुरवो नातिपित्तलाः पवनोपहाः । तत्रा

दृषणाग्मोजा प्राहिणो दृष्टिनाशनाः ॥ १२ ॥ हुदोद्भवा धलकरास्ते तु स्वच्छ-
जलोद्भवाः । हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ॥ १३ ॥ यस्मिन्ते ॥
नदीजाता मीप्से हृदसमुद्भवाः ॥ तडागजाता वर्षासु तास्वपण्या नदीभयाः
॥ १४ ॥ नैर्क्षराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥ इति मत्स्यगुणाः ।

अथ शाङ्खादिगुणाः ।

शङ्खो वराटकश्चैव शुक्तिशाम्बूकमलुकाः । जीवाश्चैवंविधाः सर्वे फोशस्याः
परिफोर्तिताः ॥ १ ॥ फोशस्या मधुराः त्रिगुणाः पिप्पलातहरा हिमाः । घृंह-
णाश्च तथा वृष्या वर्षस्याः कफवर्धनाः ॥ २ ॥ फर्कटो घृंहणो वृष्यः शीत-
लोऽसृग्गदापहः । कच्छपो बलदः शिगधो घातमः पुंरवकारकः ॥ ३ ॥ ह्या-
नूपमांसानि ।

अथ सिद्धान्नादिपाकगुणकथनम् ।

अथ भक्तम्-जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् । त्रिपचोऽप्रावये-
न्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥ १ ॥ अयुष्णं बलहृत्तकं शीतं शुष्कं च तुभ्रैरम् ।
अनिकृष्टं ग्लानिकरं दुर्जरं तण्डुलान्वितम् ॥ २ ॥ अनिद्रयं तु यज्ञकं धामका-
सांमिपीनसैः । हरेद्वर्णयलं श्रेयं शकृद्दाननिरोधकम् ॥ ३ ॥ इति भक्तं ॥ तत्रसिद्धं
तु यज्ञकं प्रहृष्यर्शाःधमापहम् । घातमं बलदं श्रेष्णरिक्तरकाभियर्धनम् ॥ ४ ॥
इति तक्रसिद्धभक्तं । भृष्टतण्डुलजं भक्तं रुचिकृष्टकत्रिदुषु । धामरिक्तरं प्राहि
ज्वरयंश्मानिसारनुत् ॥ ५ ॥ इति भृष्टतण्डुलभक्तं । यद्योचिने जले धानांमुण्डुला-
न्विपचोऽमुषीः । मण्डं संश्यास्य सर्पिस्तु तत्र किञ्चिद्विनिश्चिपेत् ॥ ६ ॥ उपर्युष्णयेद्य-
ज्ञारं तदुपर्यर्धयेदथ । घटिकागन्तं दध्नीपगिमागं विनिर्हेत् ॥ ७ ॥ भक्तं विम-
भेततु राजयोग्यं मनोहरम् ॥ अथ यथागुः-यथागुः चतुर्गुणतोषैः संसिद्धा
विरलद्रवा ॥ ८ ॥ यथागुमांदिणी मृणाःवराशी चक्षिवाधनी ॥ अथ विच्छेपी-
चतुर्गुणे तु संसिद्धा विलेपी घनगिक्थका ॥ ९ ॥ विलेपी दीपनी कस्या १
संप्राहिणी लघुः । प्रणाक्षिरोगिणा पथ्या तपेणा वृष्योपहा ॥ १० ॥ ध-
शूलहरा स्वादुर्दीपनी रुचिप्रुष्टिकृत् । इति विलेपी । अथ यथा-यथा ।
मथान्विता तोये चतुर्दशगुणे कृता ॥ ११ ॥ यथा कृष्टिपदुर्दालिज्वर-
तिसारजित् । रुच्यमिक्थलघुर्दीपमलस्वेदानुलोमनी ॥ १२ ॥ अथ म-
मण्डश्चतुर्दशगुणे सिद्धस्त्रोये स्वसिक्थकः । मतो कृष्टि कृत्ः शीतो
घातुसाम्यकृत् ॥ १३ ॥ शीतोमादेवकृष्टिप-
यवैर्भृष्टैर्लाजमण्डस्तु शालिमिः ॥ १४ ॥ वात-
नुत् । नयज्वरेऽपि पथ्योऽयं पटोलमगधानि-
कथः पाचनदीपनः । अतीसारप्रहृष्यरोति-

अथाष्टगुणम्

तण्डुलैरर्धमुद्राशीः किञ्चिदृष्टैः

संस्कृतः ॥ १ ॥ ज्ञेयः सोऽष्टगुणो मण्डो ज्वरदोषत्रयापहः । रक्तशुद्धर्षणः
णम्रश्चो यद्विबिधोपनः ॥ २ ॥

अथ साराणि ।

सारं भोजनसारं सारं सारद्वल्लोचनाधरतः । विष रक्तु घातंवारं नो चेन्गुधा
वनि संसारः ॥ १ ॥ भग्निकावाः पलं एकं प्रथमे नरिरे त्रिनिक्षिपेत् ।
धौवशिष्टे पूने च मरीचार्धफलं तथा ॥ २ ॥ मैन्धवं जरणं दिव्यु ययायोग्यं
कहरयेत् । श्लेष्णापिष्टृतं सर्वं तस्मिन्लोये त्रिनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ काष्ठभाष्टेन
योग्यं चाऽऽर्द्रं कुस्तुभ्यरीं भिषक् । पुनः पाकं विघायाप यथाकालं च सेव-
त् ॥ ४ ॥ भग्निकाफलसंभूतं सारं यातविनादानम् । पित्तश्लेष्मकरं किंचि-
नुरुच्यं यद्विषोपकम् ॥ ५ ॥

अथ यूपाः ।

वैदलयूपः—यूपः सृष्टो वैदलानामष्टादशगुणेऽम्भसि । यूपो बल्यो
ऽयुः पाके रष्यः कण्टकफापहः ॥ १ ॥ अथ मुद्गयूपः—मुद्गानामुत्तमो यूपो
दीपनः शीतलो लघुः । मणोर्ध्वजमुद्गदाहकफपित्तज्वररासजित् ॥ २ ॥ दाडि-
मामलकाभ्रमां तु मुद्गयूपः सुमाधितः । पित्तवातहरः पथ्यो लघुरग्निप्रदः सरः
॥ ३ ॥ अथ मुद्गामलकयूपः—मुद्गामलकयूपस्तु मेदनः कफपित्तजित् । गृह-
दाहनामनः शीतो मूर्च्छाभ्रमदापहः ॥ ४ ॥ अथ कुलित्थयूपः—कुलित्थ-
यूपो गुल्मार्शःकफवाताश्मनाकरः । तूनीप्रतूनीमेदांसि मेहं हन्त्यग्निकृत्सरः
॥ ५ ॥ अथ चणकयूपः—चणकैर्विहितो यूपोऽनुणास्तुवरको लघुः । रक्तपित्तप्र-
तिशयापकासपित्तकफापहः ॥ ६ ॥ अथ मकुष्ठयूपः—मकुष्ठयूपः संग्राही पित्त-
श्लेष्मज्वरापहः । लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ७ ॥ अथ मसू-
रयूपः—मसूरयूपः संग्राही वृंही स्वादुः प्रमेहजित् । तथा कपायो मधुरश्च
यूपो विनोपणो यातहृदादकीनाम् । पित्तापहः श्लेष्महरो ज्वराणां कृमीतिह-
न्याहृददारणं च ॥ ८ ॥ इति यूपाः ।

अथागस्तिसारः ।

अगस्तिसारः सुखादुस्तिको वायुकफप्रणुत् । पाण्डुरोफाश्चिह्नीहगुल्मशूल-
गदापहः ॥ १ ॥ इत्यगस्तिसारः ।

अथ सूपाः ।

मुद्गसूपो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः । स्वादुर्नेप्योऽनिलहरः कुलमापाः
शुक्लवर्धनाः ॥ १ ॥ मापसूपश्च कुल्मापः क्षिप्यो वृष्योऽनिलापहः । उष्णः संत-
र्पणो बल्यः सुखादुश्चिकारकः ॥ २ ॥ आढकीसूप उद्दिष्टः श्लेष्मपित्तहरो
हिमः । किंचिकपायो रुचिकृत्साज्यो दोषत्रयप्रणुत् ॥ ३ ॥ चाणकः सूप
आख्यातो रोचनः पाचनः परः । मलासपित्तनुद्बल्यो रक्तजिघ्रातिवातलः ॥ ४ ॥
मकुष्ठसूपोऽल्पबलः पाचनो दीपनो लघुः । चक्रुष्यो वृंहणो वृष्यः पित्तश्ले-

प्लास्त्ररोगनुत् ॥ ५ ॥ मसूरसूपः संग्राही शीतलो मधुरो लघुः । कफपित्तास्र-
जिह्वण्यं विषमज्वरनाशनः ॥ ६ ॥ राजमापभवः सूपः स्वादूरूक्षः कपा-
यकः । ग्राही गुरुर्वातकरः स्रान्यकृद्बुचिकारकः ॥ ७ ॥ निष्पावसूपः पित्तास्र-
मूत्रस्रान्यानिलप्रदः । विदाद्युष्णो गुरुः शोफकफकृच्छुकलः सरः ॥ ८ ॥ कुल-
स्थसूपो घातघ्नः कटुः पाके कपायकः । कफाविरोधी पित्तास्रकरोष्णः श्वास-
कासनुत् ॥ ९ ॥ इति सूपाः ।

अथ पर्पटाः ।

पट्टेजीरकबौद्धीकस्वर्जिकामरिचान्विताः । अरोचकजिगीपूर्णां पर्पटाः पुरतो
भटाः ॥ १ ॥ मापजाः पर्पटा बल्या रोचनाः पाचनाः सराः । गुरवो रक्तपि-
त्तामिकफदा बहुवर्धसः ॥ २ ॥ मुद्गजाः पर्पटाः पथ्या ज्वराक्षिध्रवणामये ।
अरोचकच्छिदः स्निग्धा लघवो दोषनाशनाः ॥ ३ ॥ इति पर्पटाः ।

अथ मुद्गतण्डुलकृशरा ।

मुद्गतण्डुलजा श्रेया कृशराऽक्षपवला लघुः । भक्तो दुर्जरा बल्या पुष्टिकृ-
त्तर्पणो हिमा ॥ १ ॥ इति मुद्गतण्डुलकृशरा ॥ तण्डुलैर्मौक्तिकाकारैः कण्डितैर्न च
खण्डितैः । चतुर्थभागेर्मापस्य वैदलैः परिमिश्रितैः ॥ २ ॥ यथोचिताम्बुसंसिद्धैः
सहिद्गुलवणार्द्रकैः । सस्त्रेहा कामिनीवेयं कृशरा शिशिरे हिता ॥ ३ ॥ कृशरा
दुर्जरा बल्या गुर्वी घातविनाशिनी । धलपुष्टिमलश्लेष्मपित्तरेतःप्रदा सरा ॥ ४ ॥
इति मापतण्डुलकृशरा ।

अथ पायसम् ।

अर्थावशिष्टे कथनादुग्धेऽष्टांशाश्च तण्डुलान् । पचेन्नातिद्रवधनं परमात्मिदं
स्मृतम् ॥ १ ॥ पायसं दुर्जरं बल्यं धातुपुष्टिप्रदं गुरु । शुक्लं मधुरं पाके पित्तघ्नं
बृंहणं सरम् ॥ २ ॥ इति तण्डुलपायसम् ॥ गोधूमपायसं बल्यं मेदःकफकरं
गुरु । शीतलं पित्तशमनं घातकृच्छुकवर्धनम् ॥ ३ ॥ इति गोधूमपायसम् ।

अथ पोलिका ।

गोधूमपोलिका बल्या कफहा घातनुद्गसः । शुक्ला मधुरा पाके पित्तघ्नी
बृंहणी सरा ॥ १ ॥ गोधूमचूर्णं वस्वंशचणकक्षोदमिश्रितम् । यवानीहिद्गुलवणैः
किंचिदाग्नेश्च मर्दितम् ॥ २ ॥ संमर्द्य चक्रिकास्रस्य कार्या निम्नास्तु मध्यतः ।
निर्धूमाङ्गारसंभृष्टा अदग्धास्ताम्ररोचिषाः ॥ ३ ॥ अङ्गारकर्करी बल्या बृंहणी
शुक्ला लघुः । दीपनी कफहृद्गोपीनसश्वासवातनुत् ॥ ४ ॥ इति गोधूमपोलिका ।

मण्डको लघुरुष्णस्तु पथ्यो दोषत्रयापहः । रेतःपुष्टिप्रभादृष्टिप्रदः स्निग्धश्च
बृंहणः ॥ ५ ॥ (इति मांदा)

अथाहारिकाः ।

मर्दिता दृढपाणिभ्यां शर्करापृष्ठसंयुता । अहारिका महावृष्या घातपित्तहरा
गुरः ॥ १ ॥ (मलिदा)

अथ घटकाः ।

लवणमरिचद्विहृग्मवेरैः समुपचितो वरमापजः सुपक्वः । अनिगुरभिपृत्ते-
ऽथवा सुतैले विनति गुणे घटकः सुगुण्यभाशाम् ॥ १ ॥ पयनाहृषिदेव्यजयो-
ज्यटकाः क्षपितार्दितकम्पमरकटकाः । रसनातलरङ्गधरानटकाः कफपित्तप्रिकार-
करा घटकाः ॥ २ ॥ अथ काञ्जिद्वयटकः—वाहीकभूपयुतनिर्मलवारिपूर्णं कुम्भे
यथोचितपट्टमरात्रिकार्षः । संभूषिताः कतिविधानि दिनानि रक्ष्या वातप्र-
काञ्जिकपटाः कफपित्तलाः स्युः ॥ ३ ॥ इति काञ्जीघटकः । मुत्रपटी गुरु
रक्ष्या घातपित्ताघदा मता । श्लेष्मला पुष्टियलकृष्णकला गृधुलाऽऽरवृद ॥ ४ ॥
इति मुत्रपटकः । वैदलेधानकैः स्विसैः मगुटैः गूहमपेषितैः । किंवा सलवणा-
जात्रिद्विहृमिः पूरणाकृतैः ॥ ५ ॥ पृतैभृताश्च तलिताः कृत्तगोधूमपूरिकाः ।
पूरिका मधुरा वक्ष्याः धमवाताभयापहाः ॥ ६ ॥ शुक्रला वृंहणी शंसपस्या हृद्रो-
गनादिनी । इयं सलवणा लक्ष्मी श्लेष्मवातविनाशिनी ॥ ७ ॥ इति वैदलपूरिका ।
मुशालिपिष्टं घनदुग्धमिश्रितं सशर्करं वज्रमुपतमेतत् । पृते सुपकं पृथुलीकृतं
सुधेनिंगघते शालिजघेवरोऽपम् ॥ ८ ॥ इति शालिजघेवरः ॥ मापपिष्टयथवा
मुत्रपिटी सपट्टरामटा । जीरकार्द्रकसंयुक्ता पिण्डिता सुष्टिमाश्रया ॥ ९ ॥ तृणा-
शुगामिते पात्रे सुस्विजा तलिता ततः । एतादयेदिण्डीरिं शुष्कानि किंवाऽऽम्लाद्यैः
प्रलोडिताम् ॥ १० ॥ मापेण्ड्युदिता वक्ष्या रोचिकाऽनिलजिह्वरुः । शुक्रला
वृंहिणी चाय मुत्रजा स्वल्पमा लघुः ॥ ११ ॥ शालिपिष्टकृता भक्ष्या नानि-
वक्ष्या विदाहिनः । अष्टप्या गुरुवधोष्णाः कफपित्तमकोपनाः ॥ १२ ॥ गोधू-
मविहिता भक्ष्या वक्ष्याः पित्तानिलापहाः । वैदला घातला भक्ष्या गुरुवस्तु-
घरा हिमाः ॥ १३ ॥ मापपिष्टकृता भक्ष्या वक्ष्याः पित्तकफप्रदाः । इति पिष्ट-
भक्ष्यगुणाः ॥

पृतपाचितभक्ष्यास्तु वक्ष्याः पित्तानिलापहाः । तैलजा द्यस्तमीरजा उष्णाः
पित्ताघ्नदूपणाः ॥ १ ॥ दुग्धालोडितगोधूमशालिपिष्टादिनिर्मिताः । वातपित्तहरा
भक्ष्या हृद्याः शुक्रबलप्रदाः ॥ २ ॥ इति चेहपाचितभक्ष्यगुणाः ।

अथ पानकानि ।

माक्षागिलकापरूयादिजलं खण्डादिमिश्रितम् । मरीचार्द्रकभूरचागुर्जातादि-
संस्कृतम् ॥ १ ॥ पानकं द्विविधं तस्यादग्लानम्लविभेदतः । पानकं मूत्रलं
हृद्यं प्रीणनं वृद्धभापहम् ॥ २ ॥ यथाद्रव्यगुणात्तत्तु गुरलघ्वादि निर्दिशेत् ।
माक्षादिपानकं हृद्यं मूत्रलं वृद्धभापहम् ॥ ३ ॥ पित्तबालकमृच्छर्दिदाहमोह-
मदमणुष । परुषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टि-
॥ अपक्वाग्र-

सोन्नतं पानकं वातनाशनम् । कफपित्तकरं किञ्चित्प्रत्यहं यदि पीयते ॥ ५ ॥
 पद्मान्नसेभवं तनु कहुष्णं गुद पित्तकृत् । रुचिदं श्लेष्मलं बल्यं घण्यं घृष्यं
 तु वातनुत् ॥ ६ ॥ धान्यकल्कसिताजातं पानकं शशिवसितम् । शीतं परं
 पित्तहरं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ७ ॥ भागैकं निम्बुजं तोयं पद्मभागं शर्करोद-
 कम् । लवणमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥ ८ ॥ निम्बूफलभवं पान-
 मल्यम्लं वातनाशनम् । पद्मिदीप्तिकरं रुष्यं समस्ताहारपाचकम् ॥ ९ ॥
 इति पानकानि ।

अथ रागखाण्डवाः (मोरांघे ।)

आममात्रं त्वचा हीनं द्विधिया रण्डितं ततः । भृष्टमाज्ये मनीमसं खण्ड-
 पाकेऽथ युक्तितः ॥ १ ॥ सुपर्कं च समुत्तीर्य मरीचैलेन्दुवासितम् । स्वापितं
 श्लिग्धमृजाण्डे रागराण्डवसंश्लितम् ॥ २ ॥ पुष्टिदो बलदः पित्तवाताघ्नारुचि-
 नाशनः । श्लिग्धो गुरुलपणश्च सुस्वादु रागराण्डवः ॥ ३ ॥ इति रागखाण्डवः ॥
 सिताद्वैचकसिन्धूरैः सवृक्षाम्लपरूपकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिकया
 कृतः ॥ ४ ॥ खाण्डवा मधुराग्लादिरससंयोगसंभवाः । दीपना वृंहणा रुष्या-
 स्त्रीदणा हृद्याः श्रमापहाः ॥ ५ ॥ इति नानाखाण्डवाः ।

अथ रसाला शिखरिणी । (श्रीखण्ड)

दधिवदं तुल्यसितं त्वर्धपयो गालितं शनकैः । मरिचैलादाशिसहितं भवति
 रसालामिधं लोके ॥ १ ॥ अन्यच्च—ससितं दधिमध्वाज्यमरिचैलादिसंस्कृतम् ।
 मथितं कान्तकामिन्या कर्पूरपरिवासितम् ॥ २ ॥ रसाला शिखरिण्युक्ता मार्जारी
 मार्जिका युधैः । रसाला शुक्रला बल्या रोचना वातपित्तजित् ॥ ३ ॥ श्लिग्धा
 गुरुः प्रतिश्यायं विशेषेण विनादायेत् ।

अथ भरित्थम् ।

लवणमरिचचूर्णेनाऽऽशृतं रामठाद्यं दहनपदनपकं निम्बुतोयेन युक्तम् ।
 हरनि पवनसंघं श्लेष्महन्तु प्रसिद्धं जठरभरणयोग्यं चारुभोज्यं भरित्थम् ॥ १ ॥
 अयार्द्रकम्—धीतं रण्डितमार्द्रकं च सलिलैः क्षिप्तं सुतप्ते घृते सिन्धूर्यं
 मरिचं सुजीरयुगलं चूर्णोक्तं प्रक्षिपेत् । चूर्णं भृष्टघ्नोज्ञयं च विनुपं हिङ्गवा-
 ज्यधूमे दहेदित्यं दोषविहीनमार्द्रकवरं सुस्वादु संजायते ॥ २ ॥ इत्यार्द्रकम् ।

अथ पृथुकादयः ।

पृथुका गुरवो बल्याः श्लेष्मला वातनाशनाः । दुर्जराः शुक्ररुचिदा आम-
 विष्टम्भकारिणः ॥ १ ॥ इति पृथुकाः । लाजा लघुतराः शीता बल्याः पित्तक-
 फच्छिदः । वन्यतीसारदाहास्रमेदोमेहनृपापहाः ॥ २ ॥ इति लाजाः ॥ शिम्बी-

धान्यैरधंपक्कः सुमृष्टैर्होला मताः । होलकाल्गनिला मेघःकफदाश्च स्वभावतः
॥ ३ ॥ इति होला (होला) ।

अथ वेसवारः ।

शुष्ठीमरीचपिप्पल्यो धान्यकाजाजिदाडिमम् । पिप्पलीमूलसंयुक्तो वेसवार
इति स्मृतः ॥ १ ॥ वेसवारो गुरुः खिगधो बल्यो वातरुजापहः । पुष्टिदः सर्व-
धातूनां विशेषान्मलनाशनः ॥ २ ॥ इति सिद्धास्तादिपाकगुणकथनम् ।

अथाऽऽयुर्विचारमाह ।

भिषगादौ परीक्षेत रुग्णस्याऽऽयुः प्रपद्यतः । सत्यायुषि तु विस्तीर्णे चिकित्सा
संफला भवेत् ॥ १ ॥ तत्र दीर्घायुषो लक्षणानि—सौम्या दृष्टिर्भवेत्स धोतं
स्वक्व तथैव च । स्वादुगन्धं विजानाति स साध्यो नात्र संशयः ॥ २ ॥ पाणी
पादौ च यस्वोष्णौ दाहः स्वल्पतरो भवेत् । जिह्वा मुकोमला यस्य स रोगी न
विनश्यति ॥ ३ ॥ स्वेदहीनो ज्वरो यस्य श्वासो नासिकया सरेत् । कण्ठश्च कफ-
हीनः स्यात्स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ ४ ॥ यस्य निद्रा सुरेण स्वाच्छरीरं सोद्यमं
भवेत् । इन्द्रियाणि प्रसन्नानि स रोगी नैव नश्यति ॥ ५ ॥

अथ स्वल्पायुषो लक्षणानि ।

अथ कालस्य विज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतम् । जीवितं मरणं वापि येन
जानाति निश्चितम् ॥ १ ॥ कालग्रहस्य यस्येदं दंष्ट्रायाः संयुगे जगत् । अथैव वा
प्रभाते वा सोऽवश्यं भक्षयिष्यति ॥ २ ॥ रसं रसायनं योग्यं कालं ज्ञात्वा
समाचरेत् । तस्याज्ञाने वृथा सर्वं तस्मात्प्रोच्यते मया ॥ ३ ॥ शरीरशीलयो-
यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् । तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोध मे ॥ ४ ॥
शृणोति विविधाश्शब्दान्विपरीतं शृणोति वा । न शृणोति च योऽकस्मात्तं
वदन्ति गतायुषम् ॥ ५ ॥ यत्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णं च शीतवत् । उष्ण-
गात्रोऽतिमात्रं यो भृशं शीतेन कम्पते ॥ ६ ॥ प्रहारं नैव जानाति यो गच्छे-
दन्यथाऽपि वा । पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ॥ ७ ॥ वर्णोऽन्यथा वा
राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि । स्नातानुलिप्तं यं चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः
॥ ८ ॥ विपरीतेन गृह्णाति रसान्यश्चोपयोजितान् । यो वा रसान्न संवेत्ति तं
गतासुं प्रचक्षते ॥ ९ ॥ सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धं च सुगन्धवत् । गृह्णाति
योऽन्यथा गन्धं शान्ते दीपे निरामयः ॥ १० ॥ रात्रौ सूर्यं ज्वलंतं वा दिवा वा
चन्द्रवर्चसम् । दिवा ज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ॥ ११ ॥ विद्युत्वतः
सितान्मेघान्गगने निर्घने घनान् । विमानयानप्रासादैर्यश्च संकुलमम्बरम् ॥ १२ ॥
यश्चालिलं मूर्तिमन्तमन्तरिक्षेऽवलोकते । भूमनीहारवासोभिरावृतां यश्च मेदिनीम्
॥ १३ ॥ प्रदीपमिव यो लोकं यो वा हुतमिवाग्भसा । भूमिमष्टापदाकारं
लेखाभिर्यश्च पश्यति ॥ १४ ॥ यो न पश्यति ऋक्षाणि यश्च दीधीमरन्धतीम् ।
ध्रुवमाकाशगद्गां च तं वदन्ति गतायुषम् ॥ १५ ॥ आदर्शेऽम्बुनि घर्मे वा

छायां यश्च न पश्यति । पदययेकाद्गद्दीनां वा विकृतां वाऽन्यसत्त्वजाम् ॥ १६ ॥
 हीमियौ नश्यतो यस्य तेज भोजः स्मृतिः प्रभा । अकसाद्यं भजन्ते वा स परा-
 सुरसंशयम् ॥ १७ ॥ यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथोत्तरः । उभौ वा
 जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १८ ॥ आरक्ता दशगा यस्य श्यावा वा
 स्युः पतन्ति वा । एभ्रनप्रतिमा वाऽपि तं गतायुषमादिशेत् ॥ १९ ॥ कृष्णा
 तथाऽनुलिप्ता च जिह्वा शूना च यस्य वै । कर्कशा वा भयेद्यस्य सोऽचिराद्विज-
 हात्ययुन् ॥ २० ॥ कुटिला स्फुटिता चापि शुष्का वा यस्य नासिका । भवस्पृ-
 र्जति भग्ना वा न न जीवति मानवः ॥ २१ ॥ भवस्पृर्जति आसयेगोशैः शब्दं
 करोति । संक्षिप्ते विषमे स्राष्ट्रे रूक्षे स्रष्ट्रे च लोचने । स्यातां च प्रसूने यस्य
 स गतायुर्नरो ध्रुवम् ॥ २२ ॥ केशाः सीमन्तानो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ ।
 लुलन्ति वाऽक्षिपद्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यये ॥ २३ ॥ नाऽऽहरत्यन्नमास्यस्यं
 न धारयति यः शिरः । एकाग्रदृष्टिर्मुंडात्मा सद्यः प्राणान्स मुञ्चति ॥ २४ ॥
 उत्थाप्यमानो बहुशः संमोहं योऽधिगच्छति । बलवान्दुर्बलो वाऽपि तं पकं
 भिषगादिशेत् ॥ २५ ॥ निद्रा निरन्तरं यस्य यो जागर्ति च सर्वदा । मुद्येद्वा
 षण्णुकामश्च प्रत्याख्येयः स जानता ॥ २६ ॥ उत्तरोष्ठं च यो लिङ्गास्पृशकारांश्च
 करोति यः । प्रेतैर्वा भाषते सोऽयं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥ २७ ॥ खेम्यः सरोम-
 कूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते । पुरुषस्वाविपार्तस्य स सद्यो जीवितं त्यजेत् ॥ २८ ॥
 सम्यक्चिकित्स्यमानस्य विकारो योऽभिवर्धते । प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्रू-
 तायुषः ॥ २९ ॥ भूताः प्रेताः पिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च । मरणाभिमुखं
 जन्तुमुपसर्पन्ति नित्यज्ञाः ॥ ३० ॥ तानि भेषजयीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ।
 तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषाम् ॥ ३१ ॥ जलजा नवलक्षास्तु
 दशलक्षास्तु पक्षिणः । रुद्रलक्षास्तु क्रिम्याद्याः स्यावराणां च विंशतिः ॥ ३२ ॥
 त्रिंशद्दशं गवादीनां चतुर्लक्षास्तु मानवाः । शतायुः पुरुषश्चैव वृक्षाणां तु सहस्र-
 क्रम् ॥ ३३ ॥ द्वात्रिंशच्च तुरंगाणां शतं कुञ्जरसिंहयोः । व्याघ्राणां च चतुःपट्टिः
 सहस्रं फणिकाकयोः ॥ ३४ ॥ जम्बुकानां षोडशार्द्धं शुनां द्वादशवत्सरम् ।
 चतुर्विंशतिरुक्तं गोमहिष्योः सूकरस्य च ॥ ३५ ॥ भजानां द्वादश प्रोक्तं मरत्या-
 नामयुतं तथा । कुकुटा नव वर्षाणि मृगाणां विंशतिर्भवेत् ॥ ३६ ॥ पक्षिणां
 दश वर्षाणि पराणां द्वादशद्वयम् । चतुर्विंशतिरुद्वाणां रासभाणां तथैव च
 ॥ ३७ ॥ इत्यायुर्विचारः ।

अथ नित्यप्रवृत्तिप्रकारमाह ।

दिनचर्या निशाचर्यामृतुचर्या यथोदितान् । पुरुषः संख्यवहरन्सदा तिष्ठति
 गान्यथा ॥ १ ॥ समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नाग्नेन्द्रियमनाः
 स्वस्य इत्यभिधीयते ॥ २ ॥ प्राप्ते मुहूर्ते बुध्येत स्वस्थो रक्षार्थमायुषः । तत्र
 सर्वाधशान्त्यर्थं सरेषु मधुसूदनम् ॥ ३ ॥ दृष्याज्यादर्शसिद्धार्थविल्वगोरो-
 घ्नघ्नजाम् । दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रबुद्धेन शुभावहम् ॥ ४ ॥ स्वमाननं

पश्येद्यदीष्टेधिरजीवितम् । आयुष्यगुपसि प्रोक्तं मळादीनां विगर्जनम् । तद्-
 द्यज्ञनाध्मानोदरगौरवधारणम् ॥ ५ ॥ आटोपशूलौ परिकर्तिका- च सप्तः
 पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः । पुरीषनारगदपवा निरेति पुरीषवेगेऽभिदते नरस्य
 ॥ ६ ॥ घातमूत्रपुरीषाणां गह्वोष्मानं शूलो दया । जटरे घातनाधान्ये रोगाः
 स्युर्वातनिग्रहात् ॥ ७ ॥ वसितमेहनयोः शूलं मूत्रहृष्टं शिरोरजा । विनामो
 वंक्षणागाहः स्थाण्डिलं मूत्रनिग्रहे ॥ ८ ॥ न वेगितोऽन्यकार्यः स्थाप्य वेगानीरये-
 द्दहात् । कामतोक्कभयत्रोधान्मनोवेगास्त्रिधारयेत् ॥ ९ ॥ गुदादिमलमार्गाणां
 दौषं क्कामित्यलप्रदम् । पाविम्यकरमायुष्यमलदमीकलिपावहम् ॥ १० ॥ प्रक्षा-
 लनं हि पाण्योश्च पादयोः शुद्धिकारणम् । मलधनहरं मूष्यं शशुष्यं राक्ष-
 सापहम् ॥ ११ ॥

दंतधायनप्रकारः—अर्कन्यमोषपादिरकरशकृभादिकम् । प्रागुदस्यु-
 मासीनो निश्चलो मीनवानपि ॥ १२ ॥ मधुघ्नो मधुरे धंष्टः करजः कटुष्टे तथा ।
 निम्बालु तिक्तके धेष्टः कपाये रदिरम्रपा ॥ १३ ॥ समपं तु रग्गालोवय दौषं
 च प्रकृतं तथा । यथोपिते रमैर्धायैयुक्तं द्रव्यं प्रयोत्रयेत् ॥ १४ ॥ तेनाऽऽस्वरसंवेर-
 स्वगन्धत्रिह्लास्यजा गदाः । रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च ॥ १५ ॥ अर्कं
 पीयं पटे क्षीतिः करजे विजयो भवेत् । शूले चैवार्थसंप्रतिबंधयो मधुरो ध्वनिः
 ॥ १६ ॥ रदिरं गुणसौगन्धं विश्वे तु विपुलं धनम् । उदुम्बरे तु पाकृत्तिदि-
 स्वाग्ने त्पारोग्यमेव च ॥ १७ ॥ कदम्बे च एतिर्मेघा चम्पके इवयाश्रुतिः ।
 शिरीषे धीर्तिर्सौभाग्यमायुरारोग्यमेव च ॥ १८ ॥ अपामार्ते एनिर्मेघा प्रशा-
 शक्तिन्पा ध्वनिः । दादिभ्यां मुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा ॥ १९ ॥ जार्नीतग-
 रमन्दारदुःस्रमश्च विनश्यति । भक्षयेहन्तधवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥ २० ॥
 कनिष्ठिकापरस्थूलं च मूत्रप्रन्धि तथाऽम्रणम् । एकैकं धर्षयेदन्तं शृदुना कूर्पकेण तु
 ॥ २१ ॥ दन्तशोधनपूर्णं दन्तमासान्यवाधयन् । क्षौद्रप्रिकटुकाफेनैस्तलसि-
 न्धुमयेन वा ॥ २२ ॥ पूर्णं तेजोवत्याश्च दन्ताशित्यं विदोषयेत् । शिरोरजा-
 त्तैस्तृपितः धान्तः पानकृमान्वितः ॥ २३ ॥ आर्दिनी कर्णशूली च नेत्ररोमी-
 नवज्वरी । वर्जयेहन्तकाष्ठं तु हृदामययुतोऽपि च ॥ २४ ॥ न स्यादेहलता
 खोष्ठजिह्वादन्तगदेषु तत् । मुखस्य पाके शोथे च श्वासकासयभीषु च ॥ २५ ॥
 तुर्वलोऽजीर्णमुक्थ द्विकामूष्ठांमदान्वितः । जिह्वानिलेखनं हैमं राजनं ताग्रजं
 तथा ॥ २६ ॥ पाटितं शृदु तरकाष्ठं शृदुपप्रमयं तथा । दशाङ्गुलं शृदु चिग्नं
 तेन जिह्वां लिखेत्सुखम् ॥ २७ ॥ तेनाऽऽस्वमलवैरस्यगन्धा जिह्वास्वदन्तजाः ।
 नश्यन्ति रुचिवैशद्यं लघुता च भवन्ति हि ॥ २८ ॥ गण्डूपमथ कुर्वत क्षीते-
 न पयसा शुद्धः । कफनृष्णामलहरं मुक्षान्तःशुद्धिकारणम् ॥ २९ ॥ सुखोष्णो-
 दकगण्डूपः कफारचिमलापहः । दन्तजात्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः ॥ ३० ॥
 विषमूष्ठांमदार्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् । कुपिताक्षिमलक्षीणरुक्षाणां स क्ष-
 दंस्तते ॥ ३१ ॥ मुखप्रक्षालनं क्षीतपयसा रक्तपित्तजित् । मुखस्य पिडकाशो-

पनीलिकाव्यङ्गनाशनम् ॥ ३२ ॥ कुर्याद्वाऽपि कटुष्णेन पयसाऽऽस्यविशोध-
नम् । कफवातहरं क्षिग्धं मुखशोषविनाशनम् ॥ ३३ ॥

नस्यादिविधिः—कटुतैलादि नस्यार्धे नित्याभ्यासेन योजयेत् । प्रातः श्लेष्मणि
मध्याह्ने पित्ते सायं समीरणे ॥ ३४ ॥ सुगन्धवदनाः क्षिग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः ।
निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्वशीलिनः ॥ ३५ ॥ सौधीरमञ्जनं नित्यं पथ्यमक्ष्णोस्त-
तो भजेत् । लोचने तेन भवतः सुक्षिग्धे घनपद्मणी ॥ ३६ ॥ धके त्रिवेणीविमले
मनोशे सूक्ष्मदर्शने । चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम् ॥ ३७ ॥ स्रोतो-
अनमतः श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसंभवम् । दृष्टेः कण्डूमलहरं दाहक्रेदरुजापहम्
॥ ३८ ॥ अक्ष्णो रूपावर्हं तेन सहते मारुतातपौ । नेत्ररोगा न जायन्ते तस्मा-
द्भ्रममाचरेत् ॥ ३९ ॥ रात्रौ जागरितः श्रान्तश्छर्दितो भुक्तर्वासाथा । ज्वरातुर-
शिरःश्चातो नाक्ष्णोरञ्जनमाचरेत् ॥ ४० ॥ पञ्चरात्राश्रयश्चक्षुःशरीरमाणि कर्तयेत् ।
केशश्मश्रुनखादीनां कर्तव्यं संप्रसाधनम् ॥ ४१ ॥ पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शौचका-
न्तिकरं परम् । उत्पाटयेत्तु रोमाणि नासायां न कदाचन ॥ ४२ ॥ तदुत्पाटनतो
दृष्टेर्दौर्बल्यं त्वरया भवेत् । केशपाशे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ॥ ४३ ॥
केशप्रसाधनं केश्यं रजोअन्तुमलापहम् । आदर्शालोकनं प्रोक्तं माह्वल्यं कान्ति-
कारकम् ॥ ४४ ॥ पौष्टिकं धन्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् ।

व्यायामः—लाघवं कर्मसामर्थ्यं विभक्तघनगात्रता ॥ ४५ ॥ दोषक्षयोऽस्ति-
वृद्धिश्च व्यायामादुपजायते । व्यायामरटग्रासस्य व्याधिर्नास्ति कदाचन ॥ ४६ ॥
विरुद्धं वाऽविपकं वा शुक्तं शीघ्रं विपच्यते । भवन्ति शीघ्रं नैतस्य घलीदिथिल-
तादयः ॥ ४७ ॥ न चैनं सहसाऽऽक्रम्य जरा समधिरोहति । न चास्ति सदृशं
तेन किञ्चित्थौस्यापकर्षणम् ॥ ४८ ॥ स सदा गुणमाधत्ते षट्पिनां क्षिग्धभोजि-
नाम् । वसन्ते शीतसमये सुतरां स हितो मतः ॥ ४९ ॥ अन्यदाऽपि च कर्तव्यो
यलार्धेन यथाबलम् । हृदयस्थो यदा वायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते ॥ ५० ॥ मुखं च
शोषं लभते तद्दलार्धस्य लक्षणम् । किंवा ललाटे नासायां गान्धसंधिषु कक्षयोः
॥ ५१ ॥ यदा संजायते स्वेदो बलार्धं तु तदाऽऽदिशेत् । भुक्तवान्कृतसंभोगः
कासी धासी कृशाः क्षयी ॥ ५२ ॥ रक्तपित्ती क्षती शोपी न तं कुर्यात्कदाचन ।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिभ्रमः कृमः ॥ ५३ ॥ वृष्णा क्षयः प्रतमको
रक्तपित्तं च जायते ।

अभ्यंगादिविधिः—अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सर्वेष्वङ्गेषु पुष्टिदम् ॥ ५४ ॥ शिरः-
श्रवणादिषु तं विशेषेण शीलयेत् । सार्वपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम्
॥ ५५ ॥ अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन । अभ्यङ्गो वातकफहृत्प्रम-
शान्तिबलं सुखम् ॥ ५६ ॥ निद्रावर्णमृदुत्वायुः कुरुते दृष्टिपुष्टिहृत् । अभ्यङ्गः
शीलितो मूर्ध्नि सकलेन्द्रियतर्पणः ॥ ५७ ॥ दृष्टिपुष्टिकरो हन्ति शिरोभूमिग-
तान्मादान् । केशानां बहुतां दार्ढ्यं मृदुतां दीर्घतां तथा । कृष्णतां कुरुते कुर्या-
च्छिरसः पूर्णतामपि ॥ ५८ ॥ न कर्णरोगा न मूलं न च मन्याहनुग्रहः । नोच्यते
यो ३

श्रुतिर्न याधिर्यं स्यान्निरयं कर्णपूरणात् ॥ ५९ ॥ रसाद्यैः पूरणं कर्णं भोजनात्प्रा-
 वप्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णं भास्करेऽस्त्रमुपागते ॥ ६० ॥ पादाभ्यङ्गस्तु
 सुखैर्यनिद्राट्टिप्रसादकृत् । पादमुत्तिभ्रमन्मम्भसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ ६१ ॥
 मूर्ध्नाऽभ्यङ्गात्कर्णयोः शीतमाहुः कर्णाभ्यङ्गात्पादयोरेवमेव । पादाभ्यङ्गो नेत्रयो-
 गान्दरेषु नेत्राभ्यङ्गाद्दन्तरोगश्च नश्येत् ॥ ६२ ॥ व्यायामशुष्णवपुषं पश्य
 मंमर्दितं तथा । व्याधयो नोपसर्पन्ति वैततेयमिवोरगाः ॥ ६३ ॥ रोमकूपशि-
 राजालधमनीभिः कलेवरम् । तर्पयेद्बलमाघत्ते स्नेहो युक्तोऽवगाहने ॥ ६४ ॥
 भ्रङ्गिः संसिक्तमूलानां तरुणां पल्लवाद्यः । वर्धन्ते हि तथा नृणां स्नेहसंसिक्त-
 धातवः ॥ ६५ ॥ नवज्वरी क्षुत्तीर्णां च नाभ्यक्तव्यः कदाचन । तथा विरिक्तो-
 वान्तश्च निरुद्धो यश्च मानवः ॥ ६६ ॥ पूर्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमयापि-
 था । शेषाणां बहवः प्रोक्ता वह्निसादादयो गदाः ॥ ६७ ॥ उद्धतं कफहरं मेदो-
 शुक्रदं परम् । बल्यं शोणितकृत्कान्तिव्यवप्रसादमृदुत्वकृत् ॥ ६८ ॥ सुखलेपादृ-
 चशुः पीनो गण्डस्तथाऽऽननम् । कान्तमभ्यङ्गपिटकं भवेत्कमलसंनिभम् ॥ ६९ ॥

ज्ञानप्रकारः—दीपनं वृष्यमायुष्यं ज्ञानमोजोबलप्रदम् । कण्डूमलधम-
 स्वेदतन्द्रावृद्धदाहपाप्मनुत् ॥ ७० ॥ बाह्यैश्च सैकैः शीताद्यैरूप्माऽन्तर्यानि पीडितः ।
 नरस्य चातमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः ॥ ७१ ॥ प्रातःस्नानमलं च पापहरणं
 दुःस्वप्नविध्वंसनं शौचस्याऽऽद्यतनं मलापहरणं संवर्धनं तेजसाम् । रूपघोतकरं
 शरीरसुखदं कामामिसंदीपनं स्त्रीणां मन्मथगाहनं ध्रमहरं ज्ञाने दृशते गुणाः
 ॥ ७२ ॥ शीतेन पयसा ज्ञानं रक्तपित्तप्रशान्तिकृत् । तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं
 चातकफापहम् ॥ ७३ ॥ उष्णाग्नुनाऽधःकायस्य परिपेको बलावहः । तेनैव
 चोत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ ७४ ॥ शिरःज्ञानमचक्षुष्यमत्युष्णेनाऽग्नुना
 मदा । चातश्लेष्मप्रकोपे तु हितं तच्च प्रकीर्तितम् ॥ ७५ ॥ यः सदाऽऽमलकैः
 स्नानं करोति स विनिश्चितम् । बलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्दूर्पशतं नरः ॥ ७६ ॥
 अशीतेनाम्भसा ज्ञानं पयःपानं युवश्रियः । एतद्वि मानवाः पथ्यं श्लिग्धमरुं च
 भोजनम् ॥ ७७ ॥ ज्ञानं ज्वरेतिमारे च नेत्रकर्णांनिलार्तिषु । आप्मानपीनसा-
 लीर्णभुक्तवत्सु च गार्हितम् ॥ ७८ ॥ स्नानस्नानन्तरं सम्यग्वस्त्रेण तनुमार्जनम् ।
 कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वगदोपनाशनम् ॥ ७९ ॥

यस्त्रादिधारणम् । कौशेयं चित्रवस्त्रं च रक्तवस्त्रं तथैव च । वातश्लेष्महरं
 शीतकाले तनु विधारयेत् ॥ ८० ॥ मेध्यं सुशीतं पित्तमं कफपायं घ्नन्मुच्यते ।
 तद्धारयेदुष्णकाले तथापि लघु शस्यते ॥ ८१ ॥ शुक्रं तु शुभदं वस्त्रं शीतात्प-
 निवारणम् । न शोष्णं न च वा शीतं तच्च वर्षासु धारयेत् ॥ ८२ ॥ यशस्यं काम्य-
 मायुष्यं श्रीदमानन्दवर्धनम् । स्वर्णं वस्तीकरं रुच्यं नवं निर्मलमभ्यरम् ॥ ८३ ॥
 कदाऽपि न जनैः सद्भिर्घोर्यं मलिनमभ्यरम् । तनु कण्डूक्रिमिकरं ग्लान्यलक्ष्मी-
 करं परम् ॥ ८४ ॥ कुङ्कुमं चन्दनं चापि कृष्णागुरुविमिश्रितम् । उष्णं वात-
 ति शीतकाले तदिष्यते ॥ ८५ ॥ चन्दनं घनसारेण बालकेन च मिश्रि-

तम् । सुगन्धि परमं शीतमुष्णकाले प्रशस्यते ॥ ८६ ॥ चन्दनं घुसृणोपेतं
 मृगनाभिसमायुतम् । न चोष्णं न च शीतं वा वर्षाकाले तद्विष्यते ॥ ८७ ॥
 अनुलेपस्तूपामूर्छादुर्गन्धश्रमदाहजित् । सौभाग्यतेजस्वग्वर्णकान्त्योजोबलव-
 र्धनः । स्नानानहस्य लोकस्य त्वनुलेपोऽपि नो हितः ॥ ८८ ॥ सुगन्धिपुष्पपत्राणां
 धारणं कान्तिकारणम् । पापरक्षोग्रहहरं कामौजःश्रीविवर्धनम् ॥ ८९ ॥ भूप-
 नैर्भूपयेदङ्गं यथायोग्यं विधानतः । शुचि सौभाग्यसंतोपदायकं काञ्चनं स्मृतम्
 ॥ ९० ॥ ग्रहदुष्टिहरं पुष्टिकरं दुःस्वप्ननाशनम् । पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरण-
 धारणम् ॥ ९१ ॥ भाणिक्यं तरणेः सुनिर्मलमथो चन्द्रस्य मुक्ताफलं माहेयस्य
 च विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य गारुभतम् । देवैज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्यस्य
 वज्रं शनेर्नोलं निर्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेदवैद्व्यके ॥ ९२ ॥ वासःखगादि-
 रत्नानां धारणं प्रीतिवर्धनम् । रक्षोग्रमध्यमोजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥ ९३ ॥
 संततं सिद्धमन्त्रस्य महौपध्यास्तथैव च । रोचनासर्पपादीनां मङ्गल्यानां च धार-
 णम् ॥ ९४ ॥ आयुर्लक्ष्मीकरं रक्षोहरं मङ्गलदं शुभम् । हिंसादिभयविध्वंसि
 वशीकरणकारकम् ॥ ९५ ॥ देवगोत्रिप्रवृद्धानां गुरूणां चैव पूजनम् । आयुष्यं
 वृद्धिदं पुण्यमलक्ष्मीकिल्बिपापहम् ॥ ९६ ॥ ततो भोजनवेलायां कुर्यान्मङ्गल-
 दर्शनम् । तेषां प्रतिक्षणं नित्यमायुर्धर्मविवर्धनम् ॥ ९७ ॥ लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्वष्टौ
 ग्राहणो गौर्हुंताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्यः स्त्रियो राजा तथाऽष्टमः ॥ ९८ ॥
 पादुकारोहणं कुर्यात्पूर्वं भोजनतः परम् । पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यं चाऽऽयुषे
 हितम् ॥ ९९ ॥

स्वाभाविकवाञ्छाः-शरीरे जायते नित्यं वाञ्छा नृणां चतुर्विधा । वृभुक्षा
 च पिपासा च सुपुप्सा सुरतस्पृहा ॥ १०० ॥ भोजनेच्छाविघातास्वादङ्गम-
 दांऽरुचिः श्रमः । तन्द्रा लोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥ १०१ ॥ विघातेन
 पिपासायाः शोषः कण्ठास्ययोर्भवेत् । श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा
 ॥ १०२ ॥ निद्राविघाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम् । अङ्गमर्दस्तथा तन्द्रा
 स्वादक्षापाक एव च ॥ १०३ ॥ वृभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याऽऽहारेन्धनक्षयात् ।
 मन्दीभवति कायाग्निनांमिषैर्धेक्षिरिन्धनः ॥ १०४ ॥ आहारं पचति शिखी
 दोषानाहारवर्जितः पचति । दोषक्षये च धातुन्पचति च धातुक्षये प्राणान्
 ॥ १०५ ॥ आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः । स्मृत्यायुःशक्तिवर्णजःसख-
 शोभाविवर्धकः ॥ १०६ ॥ यथोक्तगुणसंपन्नमुपसेवेत भोजनम् । विचार्य देश-
 कालादीन्कालयोर्हयोरपि ॥ १०७ ॥

भोजनस्य देशकालौ-सायं प्रातर्भुष्याणामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा
 भोजनं कुर्याद्भिहोत्रसमो विधिः ॥ १०८ ॥ याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुगं न
 लङ्घयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्मादलक्षयः ॥ १०९ ॥ क्षुरसंभवति पकेषु
 रसदोषमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽञ्चकाल उदाहृतः ॥ ११० ॥
 उद्गारशुद्धिरुसाहो चैगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य

लक्षणम् ॥ १११ ॥ आहारं तु रहः कृपांश्चिर्हारमपि सर्वदा । उभाभ्यां
 लक्ष्म्युपेतः स्वारप्रकाशो हीयते धिया ॥ ११२ ॥ ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते
 भोजयेत्तु । श्लेष्मक्षये प्रगृह्योष्मा बलवाननलक्ष्मदा ॥ ११३ ॥ आहारनिर्हार-
 विहारयोगाः सदैव सन्निविजने विधेयाः । हीनदीनशुधातानां पापपाखण्डरोगि-
 णाम् । कुक्षुदादिशुनां दृष्टिभोजने नैव शोभना ॥ ११४ ॥ विगृह्यात्सुहृद्द्वेषपाक-
 कृद्भ्रंसवर्हिणाम् । सारसस्य चक्रीरस्य भोजने दृष्टिस्तमा ॥ ११५ ॥

भोजनादिपात्रं—दोषदृष्टिदं पच्यं हेमं भोजनभाजनम् । रौप्यं भयति
 चक्षुष्यं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥ ११६ ॥ कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
 पैतलं पातकृद्भक्षमुष्णं क्रिमिकफप्रणुत् ॥ ११७ ॥ आयसे कान्तपात्रे च भोजनं
 सिद्धिकारकम् । शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥ ११८ ॥ सौलजे
 मृन्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् । दारुद्रवे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकृत्तथा
 ॥ ११९ ॥ पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विपरापनुत् । जलपात्रं तु तापस्य सद्भाये
 मृदो हितम् ॥ १२० ॥ पात्रं पवित्रं शीतं च घटितं स्फटिकेन यत् । काचेन
 रुचितं तद्वत्तथा पैदूपसंभवम् ॥ १२१ ॥

भोजनप्रामः—भोजनाग्रे सदा पच्यं लवणाद्रकमक्षणम् । अग्निसंदीपकं
 रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥ १२२ ॥ अग्रं मज्जा रसो विष्णुर्भोज्या देवो महेश्वरः ।
 इति संचिन्त्य यो शुक्ले दृष्टिदोषो न याधते ॥ १२३ ॥ अग्नीगर्भसंभूतं कुमारं
 मज्जाधारिणम् । दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम् ॥ १२४ ॥ अभीयात्त-
 न्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽम्ललवणी पश्चात्कटुनिकफपायकान्
 ॥ १२५ ॥ फलान्यादौ समभीयाद्वादिमादीनि बुद्धिमान् । विना मोक्षफलं
 तद्द्वर्जनीया च कर्कटी ॥ १२६ ॥ मृणालधिसनालककन्देभुमृतीग्यपि ।
 पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु शुक्लवा कदाचन ॥ १२७ ॥ त्रिपालजम्बूदरी-
 फलानि गाद्रेरिफोदुम्बरनित्तिष्ठीकम् । तालीफलं नागरनारिकेलसारं च भक्ष्यं
 तिलमिश्रमाध्रम् । अञ्जोहरम्भाफलसामलानां फलानि वर्ज्यानि सदा प्रभाते
 ॥ १२८ ॥ गुरु पिष्टमयं द्रव्यं लङ्कुकान्गृधुकानपि । न जातु शुक्लवान्खादेन्मात्रां
 खादेद्भुक्षितः ॥ १२९ ॥ घृतपूर्वं समभीयात्कठिनं प्राक्ततो मृदु । अन्ते
 पुनर्द्वेषाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥ १३० ॥ यद्यत्स्वादुत्तरं तद्धि त्रिदध्यादु-
 त्तरोत्तरम् । शुक्लवा यत्प्रार्धते भूयस्तदुक्तं स्वादुभोजनम् ॥ १३१ ॥ सौमनस्यं
 बलं पुष्टिसुखाहं रसनासुखम् । स्वादु संजनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥ १३२ ॥
 अत्युष्णाग्रे बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्जरम् । अतिशुभ्रं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं
 हि भोजनम् ॥ १३३ ॥ मधुराद्दधते रक्तमग्लान्मज्जाप्रवर्धनम् । लवणाद्दधते
 त्वस्थि तित्त्तान्मेदः प्रवर्धते ॥ १३४ ॥ कटुकाद्दधते मांसं कषयाद्दधते रसः ।
 अत्राद्य वर्धते शुक्रं पद्मसा धातुवर्धनाः ॥ १३५ ॥ अतिदुताशिताहारो गुणा-

न्दोपांशु विन्दति । भोज्यं शीतमहृद्यं च स्वाद्विलिम्बितमक्षतः ॥ १३६ ॥
मन्द्रानली नरो द्रव्यमात्रां गुर्वी विवर्जयेत् । स्वभाषतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो
गुरु ॥ १३७ ॥ मात्रागुरुस्तु मुद्गादिर्मापादिः प्रकृतेर्गुरुः । संस्कारगुरु पिष्टान्नं
प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ १३८ ॥ आहारं पद्विधं चोष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।
भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्ष्यं गुरु विद्याधोत्तरम् ॥ १३९ ॥ गुरुणामर्षसौहित्यं
लघूनां नातिवृत्तता । द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥ १४० ॥ द्रवा-
द्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपच्यते । विशुष्कमद्यमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति
॥ १४१ ॥ पिण्डीकृतमसंक्लृप्तं विदाहमुपगच्छति । शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्नि-
व्यापदमावहेत् ॥ १४२ ॥ न भुक्त्वा न रदैश्छित्वा न निशायां न वा बहून् ।
न जलान्तरिताश्च द्विः सकूनघ्राञ्च केवलान् ॥ १४३ ॥ पुनर्दानं पृथक्पानं
सामिपं पयसा निशि । दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सकुपु वर्जयेत् ॥ १४४ ॥ बहु
स्त्रोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विपमाशनम् । आलस्यगौरवादोपशब्दांश्च कुरुते गदान् ।
हीनमात्रं तनोः काश्यं करोति च बलक्षयम् ॥ १४५ ॥ अप्राप्तकाले सुजानो
ह्यसमर्थतनुर्नरः । तांस्तान्म्याधीनवामोति मरणं चाधिगच्छति ॥ १४६ ॥ काले-
ऽतीतेऽक्षतो जन्तोर्वायुनाऽपहृतेऽनले । कृष्णाद्विपच्यते भुक्तं न स्वात्तोक्तुं पुनः
स्पृहा ॥ १४७ ॥ कुक्षेर्भागाद्वयं भोज्यैस्तृतीये धारि पूरयेत् । वायोः संचार-
णार्थाय चतुर्थमवशोपयेत् ॥ १४८ ॥ रसेनान्नस्य रसना प्रथमे नोपतपिता । न
तथा स्वादुतामेति ततः सेव्याऽम्बुनाऽन्तरा ॥ १४९ ॥ अत्यम्बुपानाच्च विपच्य-
तेऽन्नं निरम्बुपानाच्च स एव दोषः । तस्मात्तरो वह्निविवर्धनाय मुहुर्मुहुर्वाारि
पिबेदभूरि ॥ १५० ॥ भुक्तस्वाऽऽदौ जले पीतं काश्यंमन्दाग्निदोषकृत् । मध्येऽ-
ग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् । समरथूलकृशा भुक्तमध्वान्तप्रथमांशुपाः
॥ १५१ ॥ तृपितस्तु न चाग्नीयात्क्षुधितो न पिबेज्जलम् । तृपितस्तु भवेद्बुद्धमी
शुधितस्तु जलोदरी ॥ १५२ ॥ अग्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकपायकान् ॥ १५३ ॥ एवं भुक्त्वा समाचामे-
क्षुपमहणपूर्वकम् । भोजने दन्तलज्जानि निर्हेत्याऽऽचमनं चरेत् ॥ १५४ ॥ दन्ता-
न्तरगतं चास्रं शोधनेनाऽऽहरेच्छनैः । कुर्यादनिर्हृतं तद्वि मुखस्वानिष्टगंधताम्
॥ १५५ ॥ दन्तलग्नमनिर्हार्यं लेपं मध्ये तु दन्तवन् । न सप्त बहुशः कुर्याच्चर्च
निर्हरणं प्रति ॥ १५६ ॥ आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।
भुक्त्वा पाणितले पृष्ठा चक्षुषोर्यदि दीयते ॥ जातरोगा विनश्यन्ति तिमिराणि
तथैव च । भुक्त्वा च संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन्मुखावहान् ॥ १५७ ॥ आदौ
सूपाज्यभक्तं सकथिकमुदितं पायसं वाऽथ रम्यं पक्वान्नं मध्यमध्ये बहुविधपल्लं
व्यञ्जानान्यन्न भोज्ये । अन्ते दुग्धं सितार्घ्यं शृतमहतुलरसं साक्षमत्यन्तमिष्टं
दध्यन्नं वा यथेच्छं परिकलितमिदं वैशरीत्या विदध्यात् ॥ १५८ ॥ आदिमध्या-
चसानेषु भोजने प्रथसा युते । काश्यं साम्यं तथा स्थौल्यमिति स्युः क्रमशो
गुणाः ॥ १५९ ॥ आदौ द्रव्यं समग्नीयात्तन्नाम्बु न पिबेद्बहु । मध्ये तु कठिने
भक्ष्ये यथेष्टं शस्यते जलम् ॥ १६० ॥ तथा च भोजनस्यान्ते पीतमम्बु बलप्र-

दम् । द्रवप्रधानभुक्तान्ते किन्तु तन्मात्रया विवेत् ॥ १६१ ॥ विष्णुरक्षं तथैवा-
 क्षपरिणामश्च वै यथा । मत्नेन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥ १६२ ॥ अत-
 क्षिरमिदंश्चानलश्च भुक्तं ममाक्षं जरयन्प्रक्षेपम् । सुप्तं ममैतत्परिणाममंभवं
 यच्छरत्परोक्षं नम चारुदेहम् ॥ १६३ ॥ अद्भारकमगमिन् च पायकं सूर्यमधिना ।
 यश्चैतान्संस्मरेन्नित्यमद्यं तस्याऽऽशु जीर्यति ॥ १६४ ॥ अगमिन् तुम्भकर्णं च
 शानिं च वद्वानलम् । आहारपरिपाकार्यं स्मरामि च वृद्धोदरम् ॥ १६५ ॥
 इत्युच्चार्यं स्वहृत्नेन परिमार्ज्यं तथोदरम् । अनायासप्रदायीति कुर्यात्कर्मोपयत-
 न्द्रितः ॥ १६६ ॥

धूमतांवूलभक्षणप्रकारः—जीर्णेश्चे वर्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेधते ।
 भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि ॥ १६७ ॥ धूमेनापोऽह हृद्यैर्वा
 कटुनिक्तकपायकैः । पूगकपूरकस्तूर्गलवद्भुमनःफलैः ॥ १६८ ॥ फलैः कटुक-
 पायैर्वा मुखवैदाघकारिभिः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणैः ॥ १६९ ॥
 रते मुहोत्थिते ज्ञाते मुक्ते घान्ते च संगरे । सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूल-
 चर्षणम् ॥ १७० ॥ प्रयुपसि भुक्तसमये युवतीनां च संगमे विरमे । विद्वद्वाज-
 सभायां ताम्बूलं यो न दादयेत्स पशुः ॥ १७१ ॥ ताम्बूलं कटुनिजमुष्णमधुरं
 क्षारं कषायान्वितं घातघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धिनिर्नाशनम् । वरुस्याऽऽ-
 भरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसंदीपनं ताम्बूलस्य सत्ते त्रयोदश गुणाः स्वर्गोऽपि ते
 दुर्लभाः ॥ १७२ ॥ ताम्बूलमुक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं तुररं सरम् । तिक्तं क्षारोपणं
 कामरक्तपित्तकरं लघु ॥ १७३ ॥ चक्षुषं श्लेष्मास्यदीर्गन्ध्यमलवातध्रमापहम् ।
 मुखवैदाघसौगन्ध्यकान्तिशोषकारकम् ॥ १७४ ॥ तत्तु दन्तमलम्पंसि जिह्वेन्द्रि-
 यविशोधनम् । सुप्तप्रसेकदामनं गलामयविनाशनम् ॥ १७५ ॥ नयं तदेव
 मधुरं कषायानुरसं गुरु । बलासजननं प्रायः पत्रशाकगुणं स्मृतम् ॥ १७६ ॥
 धृद्देशोद्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजनकमुष्णं कफहरं मतम्
 ॥ १७७ ॥ पर्णं पुराणमकटु छुल्लकं तनु पाण्डुरम् । विदोपाहुणवद्वेधमन्यद्दीन-
 गुणं मतम् ॥ १७८ ॥ पूगं गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तनुत् । मोहनं दीपनं
 रच्यमास्यवैरस्यनाशनम् ॥ १७९ ॥ पूगं स्वाहृदमध्यं यस्त्रिभुक्तं चापि त्रिदोष-
 नुत् । सरसं गुर्भमिष्यन्दि तद्गृहं वह्निनाशनम् ॥ १८० ॥ खदिरः कफपित्तप्र-
 शूर्णं वातबलासनुत् । संयोगतस्त्रिदोषघ्नं सौमनस्यं करोति च ॥ १८१ ॥ पूगाधिकं
 प्रभाते स्थान्मध्याह्ने खादिराधिकम् । चूर्णाधिकं निशायां तु ताम्बूलं भक्षयेत्सदा
 ॥ १८२ ॥ तस्माद्भ्रमं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् । पर्णमूले भवेद्याधिः
 पर्णाग्ने पापसंभवः ॥ १८३ ॥ पर्णमध्यं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी । आयुरग्ने
 यशोमूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ॥ १८४ ॥ आद्यं धियोपमं पीतं द्वितीयं मेहि
 दुर्जरम् । तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥ १८५ ॥ आलस्यविद्रव्युप-
 जिह्विकानां सतालुदन्तार्तुदरोगिणां च । गलास्यगण्डापचित्तालुशोषश्लेष्मामयानां
 तदग्निप्रसक्तम् ॥ १८६ ॥ न नेत्रकोपे न च रक्तपित्ते क्षते न दाहे न विषे न
 शोषे । मदात्वये नापि न मोहमूर्च्छादवाग्नेषु ताम्बूलमुशन्ति वैद्याः ॥ १८७ ॥

ताम्बूलं नानिसेवेत विरिक्तो न बुभुक्षितः । देहद्वेषेऽदन्नाग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः
॥ १८८ ॥ शोषपित्तानिलारसं स्वादतिताम्बूलभक्षणात् । ताम्बूलं न हितं दन्तदु-
र्बलेक्षणरोगिणाम् । त्रिभूर्त्तमदातानां क्षतिनां रक्तपित्तिनाम् ॥ १८९ ॥

शतपथादिग्रामः—भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते । अन्नसंघातशै-
विल्यं ग्रीवाजानुकटीमुखम् ॥ १९० ॥ भुक्त्योपविशतस्तुन्दं शयानस्य बलं
भवेत् । आयुश्चक्रममाणस्य मृत्युर्धावनि घावतः ॥ १९१ ॥ आसानद्यौ समुत्ता-
नस्तान्द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे । ततन्मद्भिर्गुणान्वामे पश्चात्स्वप्याद्यथासुखम्
॥ १९२ ॥ वामदिशाथामनलो नाभेरूप्योऽक्षि जन्तूनाम् । तस्मात्तु वामपार्श्वे
शयीत भुक्तप्रपाकार्यम् ॥ १९३ ॥ त्रिदोषशमनी सदा तूली घातकफापहा ।
भृशव्या धृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु घातिला ॥ १९४ ॥ भृशव्या घातलाऽतीव
रुक्षा पित्तान्ननाशिनी । सुशरव्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ॥ १९५ ॥
ध्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं परम्
॥ १९६ ॥ ग्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफघातध्रमापहम् । प्रघातं रौद्रवैवर्ष्यस्त्रभ-
कृद्वाहपिचनुत् ॥ १९७ ॥ खेदमूर्त्तोपिपास्राह्नममवातमतोऽन्यथा । सुखं प्रघातं
सेवेत ग्रीप्ते शरदि चोत्तरम् ॥ १९८ ॥ निर्वातमायुषे सैष्यमारोग्यं यत्र
सर्वदा । पूर्वोऽनिलो गुरुः सोष्णः क्षिण्वः पित्तासदूपकः ॥ १९९ ॥ विदाही
घातलः शान्तिकफशोपवतां हितः । स्वादुः पटुरभिप्यंदी रग्दोषार्शोविपक्रिमीन्
॥ २०० ॥ संनिपातज्वरश्वासमामवातं प्रकोपयेत् । दक्षिणः पवनः स्वादुः
पित्तरक्तहरो लघुः ॥ २०१ ॥ वीर्येण शीतलो बल्यश्चक्षुष्यो न च घातलः ।
पश्चिमः पवनस्तीक्ष्णः शोषणो बलहृद्गुः ॥ २०२ ॥ मेदःपित्तकफध्वंसी प्रभ-
ञ्जनविधर्षनः । उत्तरो माहतः शीतः क्षिण्वो दोषप्रकोपकृत् ॥ २०३ ॥ क्लेदनः
प्रकृतिस्थानबलदो मधुरो लघुः । आग्नेयो दाहकृद्द्रक्षो नैर्ऋतो न विदाहकृत्
॥ २०४ ॥ घायव्यस्तु भवेत्तप्तपेदानः कटुकः स्मृतः । त्रिप्वग्यायुरनायुष्यः
प्राणिनां यद्गुरोगकृत् ॥ २०५ ॥ अतस्तं नैव सेवेत सेवितः स्वाभ शर्मणे । व्यज-
नस्वानिलो दाहस्येदमूर्त्तोऽभ्रमापहः ॥ २०६ ॥ तालघृन्तभवो घातस्त्रिदोषशमको
मतः । वंशव्यजनजस्तूष्णो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ २०७ ॥ चामरो बलसंभूतो
मायूरो वेद्यजस्तूष्णः । पुत्रे दोषजितो घाताः क्षिण्वा हृत्वाः सुपूजिताः ॥ २०८ ॥
दिवास्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्वात्कफायहः । ग्रीष्मवर्ष्येषु कालेषु दिवास्वापो
निविध्यते ॥ २०९ ॥ उचिती हि दिवास्वापो नित्यं तेषां शरीरिणाम् । घातादयः
प्रकृष्यन्ति येषामस्यपतां दिवा ॥ २१० ॥ भोजनात्प्राग्दिवास्वापः पापाणमपि
जीर्यति । भोजनान्ते दिवास्वापाद्घातपित्तकफोद्भवः ॥ २११ ॥ व्यायामप्रमदा-
ध्रवाहनरतान्कान्तान्तानतीसारिणः । शूलश्वासवतस्तृपापरिगतान्हिकामरुत्पीडि-
तान् । क्षीणान्क्षीणकफान्दिशून्मदहतान्बृद्धाग्रमाजीर्णिनो रात्रौ जागरितान्नरा-
शिरशानान्कामं दिवा स्वापयेत् ॥ २१२ ॥ दिवा वा यदि वा रात्रौ
सास्यीकृता तु येः । न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां चोपजायते

भोजनानन्तरं निद्रा घातं हरति पित्तहृत् । कफं करोति घृणुषः पुष्टिं सौ
 तनोति हि ॥ २१४ ॥ शयनं पित्तनाशाय घातनाशाय मर्दनम् । यमनं च
 नाशाय ज्वरनाशाय लह्वनम् ॥ २१५ ॥ नादान्स्पृशाश्च रूपाणि रसान् गन्धाः
 नःप्रिषान् । भुक्त्यापि सेवेत तेराशं साधु तिष्ठति ॥ २१६ ॥ शब्दः स्प
 स्था रूपं रसो गन्धो शुशुभितः । भुक्तमप्रयमं चाक्षमनिहास्यं च याम
 ॥ २१७ ॥ शयनं चाशनं चानि न भजेन्न द्रवाधिकम् । गान्ध्यातपौ न ह
 न यानं नापि पाहनम् ॥ २१८ ॥ व्यायामं च द्यवायं च धावनं पानमेव
 युद्धं गीतं च पाठं च मुहूर्तं भुक्त्यास्त्यजेत् ॥ २१९ ॥ अत्यगुशानाद्विपना
 नाद्य संधारणात्स्वप्नविपर्ययाद्य । कालेऽपि सात्यं छपु चापि भुक्तमशं न प
 भजते नरस्य ॥ २२० ॥ अजीर्णं भुज्यते यत्तु तदप्यशनमुच्यते । प्राग्
 एनले मन्दे द्विरहो न समाहरेत् । पूर्वभुक्ते विदग्धेऽह्ने भुज्जानो हन्ति पाप
 ॥ २२१ ॥ भवेद्यदि प्रातरजीर्णंशंका तदाऽभयानागारसैन्धवानाम् । त्रिचूर्ण
 शीतजलेन भुक्त्वा मुक्तामशङ्को मितमप्रमथात् ॥ २२२ ॥

सुराचारः—अध्वा वर्णकफस्यौल्यसौकुमार्यविनाशनः । पादचङ्क्रमणं न
 देहपीडाकरं भवेत् ॥ २२३ ॥ तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियपोषणम् । आ
 षणं कफस्यौल्यसौकुमार्यसुप्रमदा । उष्णीषं कान्तिकृत्केश्यं रजोघातकफापा
 ॥ २२४ ॥ पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् । अनातोऽप्यमना
 प्यमिन्द्रियप्रमर्ददृष्टम् ॥ २२५ ॥ छग्रस्य धारणं यथातपवातरजोपहम् । हि
 हितमण्डोश्च माह्वस्यमपि कीर्तितम् ॥ २२६ ॥ सप्तोत्साहयलस्यैर्धर्मधीर्य
 वर्धनम् । अवष्टम्भकरं चापि भयानं दण्डधारणम् ॥ २२७ ॥ ऊर्ध्वाच्छादन
 युक्ता शिथिका सर्ववहभा । तस्यामारोहणं नृणां त्रिशोपक्षमकं मतम् ॥ २२८
 नातस्त्रेष्मगादातानामहिता भ्रमकृत्तरिः । पित्तानिलकरो हस्ती लक्ष्यायुःपु
 वर्धनः ॥ २२९ ॥ घोडकारोहणं घातपित्ताग्निध्रमकृन्मतम् । मेदोवर्णकफमं
 हितं तद्दलिनां परम् ॥ २३० ॥ आतपः स्वेदमूलोऽपित्तनृष्णाह्वमध्रमात्
 दाहं विवर्णतां कुर्यादेतांश्चाया व्यपोहति ॥ २३१ ॥ घृष्टिर्वृष्या हिमां बह
 निद्रालस्यविवर्धनी । भयाबहा मोहकरी कुहनिः कफवातला ॥ २३२
 अग्निघातकफस्तम्भशीतवैपथुनाशनः । आमाभिष्यन्दशमनो रक्तपित्तप्रकोप
 ॥ २३३ ॥ सद्यः स्लेष्मकरो धूमो नेत्रयोरहितो भृशम् । शिरोगौरवकृष्या
 घातपित्तं च कोपयेत् ॥ २३४ ॥ मैत्रीं सद्भिरसद्भिश्च कुर्यात्सत्सु तु सर्वथा
 संसर्गः साधुभिः कुर्यादसत्सङ्गं परित्यजेत् ॥ २३५ ॥ सेवेत देवभूदेववृ
 द्धेषु नृपातिधीन् । विमुखाभ्याथिनः कुर्यान्नावमन्येत कानपि ॥ २३६ ॥ गुरु
 संनिधौ तिष्ठेत्सदेव विनयान्वितः । पादप्रसारणादीनि तत्र नैव समाचरे
 ॥ २३७ ॥ अपकारपरैऽपि स्वादुपकारपरः पुमान् । आत्मयत्सकलान्पश्येद्द्वैरि
 दूरतो चसेत् ॥ २३८ ॥ न कंचिदात्मनः शत्रुं नाऽऽश्मानं कस्यचिद्विपुम् । मका
 येचापमानं न च निःस्त्रेहतां प्रभोः ॥ नाऽऽश्मानमुदके पश्येत् न

प्रविशेज्जलम् । तथा नाज्ञातगाम्भीर्यं न हिंस्रप्राणिसेवितम् ॥ २४० ॥ काले
हितं मितं सत्यं संवादि मधुरं घदेत् । भुञ्जीत मधुरं प्रायः स्त्रिधं काले हितं
मितम् ॥ २४१ ॥ न रात्रौ दधि भुञ्जीत न च मिलेवणं तथा । नामुद्रसूपं
नाशौद्रं न चाप्यघृतशर्करम् ॥ २४२ ॥ जनस्याऽऽशयमालक्ष्य यो यथा परि-
नुष्यति । तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डितः ॥ २४३ ॥ नैकः सुखी न सर्वत्र
विश्वस्तो न च शक्तितः । नोद्यमाद्विरमेत्कापि हेतावीर्ष्येत्फले न तु ॥ २४४ ॥
वेगाद्धारयेत्किञ्चिन्मनोवेगान्विधारयेत् । न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्ध-
तिलाळयेत् ॥ २४५ ॥ वर्षातपादिषु पृच्छत्री दण्डी रान्यटवीषु च । सोपानकस्तनुं
रक्षन्विचरेद्युगमाग्रहकः ॥ २४६ ॥ नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिन्नजेत् ।
संदिग्धनावं वृक्षं च नाऽऽरोहेद्दुष्टयानवत् ॥ २४७ ॥ नासंवृतमुखः कुर्यात्सभायां
सुविचक्षणः । कासं हासं तथोद्गारं जृम्भणं क्षवधुं तथा ॥ २४८ ॥ नासिकां न
विकुष्णीयाच्चासीतोत्कटकः क्वचित् । नोर्ध्वजानुधिरं तिष्ठेन्न नखैर्विलिखेद्भुवम्
॥ २४९ ॥ संमार्जनीरजो नैव देहे दध्यात्कदाचन । न नखेन तृणं छिन्द्यान्नोच्छिष्टो
प्राक्षणं स्पृशेत् ॥ २५० ॥ नोपरकं न चोद्यन्तं नास्तं यान्तं दिवाकरम् । सर्पथा
तु समीक्षेत न जले प्रतिविम्बितम् ॥ २५१ ॥ नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मं दीप्तामेध्या-
प्रियाणि च । पौरंदरं धनुर्नैव दर्शयेत्कमपि क्वचित् ॥ २५२ ॥ रिपोरक्षं न
भुञ्जीत गणिकाश्रमपि क्वचित् । प्रतिभूर्न भवेत्कापि न च साक्षी वृथा घदेत्
॥ २५३ ॥ स्वर्गीं न धारयेज्जातु द्यूतं दूरात्परित्यजेत् । विश्वासं नाऽऽचरेत्स्त्रीणां
ताः स्वतन्नाश्च नाऽऽचरेत् ॥ २५४ ॥ रक्षणीया सदा पत्नी यौवने तु विशेषतः ।
न भिन्नशयने स्वप्यान्न पैको विवरे बिले । नैको देवालये नैव रात्रौ तरुतले न
च ॥ २५५ ॥ एवं दिनानि गमयेत्सदाचारपरः सदा । ततो रात्रिप्रयुक्तानि
कुर्यात्कर्माणि मानवः ॥ २५६ ॥ इत्याचारं समासेन भाषितं यः समाचरेत् ।
स विन्दत्यायुरारोग्यं प्रीतिं धर्मं धनं यशः ॥ २५७ ॥ एतानि पञ्च कर्माणि
संभ्यायां वर्जयेद्बुधः । आहारं मैथुनं निद्रां संपाठं गतिमध्वनि ॥ २५८ ॥
भोजनाज्जायते व्याधिर्मेथुनाद्भवेत्कृतम् । निद्राया निःस्वता पाठादायुर्हानिर्ग-
तेर्भयम् ॥ २५९ ॥

अथ रात्रिचर्या ।

ज्योत्स्ना शीता स्तरानन्दप्रदा तृष्टपित्तदाहहृत् । ततो हीनगुणः कुर्यादवश्या-
योऽनिलं कफम् ॥ १ ॥ तमो भयावहं मोहदिङ्मोहजननं भवेत् । पित्तहृत्कफ-
हृत्कामवर्धनं क्लमकृच्छ सत् ॥ २ ॥ रात्रौ तु भोजनं कुर्यात्प्रथमप्रहरान्तरे ।
किञ्चिद्भूतं समशीयाद् दुर्जरं तत्र वर्जयेत् ॥ ३ ॥ शरीरे जायते नित्यं देहिनां मुर-
तस्तृष्टा । अव्यवायान्नेहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः ॥ ४ ॥ बलिनो मनसो
रौघात्क्रोधाद्वा मद्भयवर्धतः । नारीणामरसज्ञत्वाक्षीणं शुक्रं भवेद्भ्रूणाम् ॥
दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं भ्रमः । शून्यं शुक्रविसर्गश्च

लक्षणम् ॥ ६ ॥ गंधन्विष्वरिपल्लभा नृपधूमित्राङ्गना रोगिणी विष्वमाह्वय
 लुभानिपतितोन्मत्ता महामापिनी । विद्वा प्रमत्ता गर्गा गुरुधूर्तदा तप
 गर्भिणी ग्टेष्टा कृष्णतमा तथाऽपरिपिता त्याग्या इमा भोवितः ॥ ७ ॥ रीप
 योविता कुयांदु पुषी पुद्गा रनिश्रमम् । बाहासुखापिरुटाभामनुरागविभावमा
 ॥ ८ ॥ घालेनि रीयने नारी वापद्वपांगि पोडन । ततरु तर्णी श्रेया द्वाप्रि
 द्वासरावधि ॥ ९ ॥ तदूर्ध्वमभिरुटा स्यात्तन्नामद्रागरावधि । वृद्धा तपरतो श्रेय
 गुरतोसवयजिता ॥ १० ॥ निदापनरदोर्वाला हिगा विपदिणे मता । तरण
 रीतममये प्रैता यपांगवन्तयोः ॥ ११ ॥ निर्यं बाहा सेष्यगाना निर्यं यधेयं
 बलम् । तरणी हागयेच्छांतिः मोहोद्गावपगे जराम् ॥ १२ ॥ गपोमांगं नपात्रं
 बाहा ग्री क्षीरभोजनम् । धृगमुपगोदकग्रानं सप्तःप्राणकरानि पद ॥ १३ ॥ वृत्ति
 नामं द्वियी वृद्धा घालाकंशरणं दधि । प्रभागे मैथुनं निदा सप्तःप्राणहरा
 पद ॥ १४ ॥ वृद्धोऽपि तरणी गत्रा तरणवमयामुयात् । ययोधिही द्वियं गत्र
 तरणः श्वधिरायते ॥ १५ ॥ आयुष्मन्तो मन्दजरा यपुषेणैवलाग्निताः । श्वरे
 पचितमांसाश्च भ्रान्ति र्हापु संयताः ॥ १६ ॥ सेवेत कामतः कामं वृत्त
 वाजीवृतां हिमे । प्रकामं तु निवेदेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १७ ॥ श्वहादसन्त
 नरदोः पक्षाद्वयनिदापयोः । शीते तर्पा दिवा घीष्मे वसन्ते तु दिवा निर्
 ॥ १८ ॥ यपांगु वारिद्वचाने शरामु मरताः स्मरः । त्रिभिर्द्विभिरहोमिर्दि सते
 याप्रमदां नरः ॥ १९ ॥ सर्वेवृत्तुषु धर्मेषु पक्षापक्षान्नेहुषः । आयुःक्षय
 भयाद्विदाषादि सेवेत कामिनीम् ॥ २० ॥ भयतो यदि सेवेत तदा प्रीष्मा
 सन्तयोः ॥ २१ ॥ नोपेयात्पुरतो भारी संध्योर्न च पर्वेषु । गोसर्गे चाधरात्रे
 तथा संध्यादिनेऽपि च ॥ २२ ॥ वरस्योदपयपतो वाजीवरणसेविना । सर्वेऽ
 तुष्वहरद्वयपायो न शिवायते ॥ २३ ॥ पूनक्षीराजनो निर्भीतिंस्पांशिनित्य
 गुया । विहारं भायया कुपोदेषोऽनिदायसंभृते ॥ २४ ॥ रम्ये श्वाभ्याङ्गनागा
 सुगन्धिसुसमारुते । देसे गुरुजनासघ्रेऽनिभृतेऽतिथपाकरे ॥ २५ ॥ धूयमा
 ध्ययाहेतुषधने च रमेत न । स्यातश्चन्दनलिताङ्गः सुगन्धसुमनोन्वितः ॥ २६
 सुकृत्प्यः सुवसनः सुवेपः समलङ्कृतः । शाभ्यूलवदनः पश्यामनुरक्तोऽधि
 स्मरः ॥ २७ ॥ पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे । अत्याशितोऽष्टतिः धु
 न्तश्वघाङ्गः पिषामितः ॥ २८ ॥ घालो वृद्धोऽन्यधेगात्सल्यजेद्रोगी च मैथुनम्
 भार्या तुल्यगुणोपेतां तुल्यनीलां कुलोद्भवाम् ॥ २९ ॥ अभिकामोऽभिकामां
 हृष्टो हृष्टामलङ्कृतम् । सेवेत प्रमदां युक्तया वाजीवरणवृंहितः ॥ ३०
 सीमन्ताक्षधरे कपोलगलके कुक्षौ कुपोरस्थले नाभिभोगिवराङ्गानुषु ता
 गुल्के पद्माहुष्ठके । वामाङ्गे हरिणीदंतां मनसिजो मासस्य पक्षाद्वये शुद्धस्या
 विनागतः सुविहरत्वूर्ध्वाध प्यं क्रमात् ॥ ३१ ॥ सीमन्ते नरतरं मुमुम्बनवि
 नेत्रे कपोलेऽधरे दन्तामं विद्वीत किंच नखरं कुक्षौ सुकण्ठेऽपि च । म
 यक्षसि ताडनं कुचयुगे श्रोणीं दवं मदनं नाभौ किंच चपेटिकां स्मरगृहे मातः

लीलायितम् ॥ ३२ ॥ गुल्फजानुपदाद्बुधसमये घातनानि च । इष्टचन्द्रकला-
रपार्श्वान्वाययेदम्बुजेक्षणाम् ॥ ३३ ॥ रजस्वलामकामां च मलिनामभियां तथा ।
वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥ ३४ ॥ हीनार्द्धीं गर्भिणीं द्वेष्यां
योनिरोगसमन्विताम् । सगोत्रां गुरुपत्नीं च तथा प्रयजितामपि ॥ ३५ ॥ नाभि-
गच्छेत्ततो नारीं भूरिचैगुण्यशद्वया । रजस्वलां गतवतो नरस्वासंयत्तात्मनः ॥ ३६ ॥
दृष्ट्याऽऽयुस्त्रेजसां हानिरधर्मैश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च सगोत्रामप्य
पर्यसु ॥ ३७ ॥ वृद्धां च संप्रयोश्चापि गच्छतो जीवन्क्षयः । गर्भिण्यां गर्भ-
पीडा स्वाध्यायितामां बलक्षयः ॥ ३८ ॥ हीनार्द्धीं मलिनां द्वेष्यां क्षामां वन्ध्या-
मसंवृते । देशेऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं ग्लानं मनो भवेत् ॥ ३९ ॥ धुधितः
शुद्धचित्तश्च मध्याह्ने नृपितोऽथलः । स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपं च
विन्दति ॥ ४० ॥ व्याधितस्य रजा ग्रीहा मूर्छां मृत्युश्च जायते । प्रत्युपसर्घरात्रे
च घातपित्ते प्रकुप्यतः ॥ ४१ ॥ तिर्यग्गोनावयोनां वा दुष्टयोनां तथैव च ।
द्वपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रसुरक्षयः ॥ ४२ ॥ उच्चारिते मूर्ध्निते च रेतसश्च
विधारणे । उत्ताने च भयेच्छीघ्रं शुक्राश्मर्यास्तु संभवः ॥ ४३ ॥ सर्वमेतत्प्यजे-
त्तस्माद्यतो लोकद्वयेऽहितम् । शुक्रं तूपस्थितं मोहात्त संधार्य कदाचन ॥ ४४ ॥
आनानुलेपनहिमानिलखण्डखाद्यशीतान्बुधरसयूपमुरामसन्नाः । सेवेत चानु-
शयनं विरतौ रतस्य तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥ ४५ ॥ आनं सशर्करं
क्षीरं भक्षयमैक्षवसंस्कृतम् । ततो मांसरसः स्वप्नो व्यवधान्ते हिता भमी
॥ ४६ ॥ अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाऽऽक्षेपकादयः । शूलकासज्वरश्वासकाश्य-
पाण्ड्यामयक्षयाः ॥ ४७ ॥ रात्रौ जागरणं रूक्षं कफद्रोषविपातिंजित् । निद्रा तु
सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रितम् ॥ पुष्टिवर्णवलोत्साहवह्निर्दासिं करोति च
॥ ४८ ॥ यो लेडि शयनसमये मधुमिश्रं व्रीजपूरदलचूर्णम् । स व्रीडाकरघात-
प्रसरनिरोधास्तुलं स्वपिति ॥ ४९ ॥ सवितुरुदयकाले प्रसृताः सलिलस्य पित्रे-
दृष्टा । रोगजरापरिमुक्तो जीवेद्वस्वरदातं सामम् ॥ ५० ॥ अनुदिनं त्वनुदिते
रविमण्डले पिबति तोयमनुजितममूत्रविद् । अनिलपित्तकफानलदोषहृच्छतसमा-
रमते तरुणीशतम् ॥ ५१ ॥ विगतधननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं पिबति खलु
नरो यो प्राणरन्ध्रेण वारि । स भवति मनिपूर्णश्चक्षुषा नाश्न्यंतुल्यो बलिपलित-
विहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥ ५२ ॥ अशंशोधप्रहृण्यो ज्वरजठरजराकोष्ठमेदो-
विकारा मूत्राघातात्पित्तश्रवणगलक्षिरःश्रोणिशूलाक्षिरोगाः । ये चान्ये घातपि-
त्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तोस्तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पयः पीत-
मन्ते निशायाः ॥ ५३ ॥ श्रेहपीते क्षतेऽशुद्धावाध्माने स्त्रिमितोदरे । हिक्कायां
कफयातोत्ये व्याधौ तद्धारि वारयेत् ॥ ५४ ॥ नरो दिनादिचर्याभिर्यो न धर्तेत
नित्यशः । स एव लभते रोगं ततः पथ्यं समाचरेत् ॥ ५५ ॥

अथ ऋतुचर्यामाह—

शिशिरः पुष्पसमयो म्रीष्मो वर्षाः शरद्धिमः । माघादिमाप्तयुग्मे स्युर्ऋतयः
 पद क्रमादमी ॥ १ ॥ उत्तरायणमग्राऽऽद्यैः परैः स्वाहक्षिणायनम् । भाद्रमुष्णं
 बलहरं ततोऽन्यद्बलदं हिमम् ॥ २ ॥ शिशिरः शीतलोऽस्त्रीव रूक्षो वातामिव-
 धेनः । पसन्तो मधुरः क्षिग्धः श्लेष्मवृद्धिकरश्च सः ॥ ३ ॥ म्रीष्मो रूक्षोऽतिक-
 टुकः पित्तहृरुफनाशनः । वर्षाः शीतविदाहिन्यो बद्धिमान्घानिलप्रदाः ॥ ४ ॥
 शरदुष्णा पित्तकर्त्री गृणां मध्यबलायहा । हेमन्तः शीतलः क्षिग्धः स्वाहुर्जठर-
 वृद्धिकृत् ॥ ५ ॥ चयप्रकोपप्रशमा घायोर्भ्रामादिषु त्रिषु । वर्षादिषु च पित्तस्य
 श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ ६ ॥ चयकोपशामान्दोषा विहाराहारसेधनैः । समामै-
 र्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययम् ॥ ७ ॥ स्वस्थानस्थस्य दोषस्य वृद्धिः स्वास्त-
 दधकोष्टता । पीतावभामता बद्धिमन्दता चाङ्गौरुम् ॥ ८ ॥ भालस्यं च्यपहेती
 तु द्वेषश्च च्यबलक्षणम् । संचयेऽपद्धता दोषा लभन्ते नोत्तरा गनीः । ते उत्तरासु
 गतिषु भवन्ति बलपत्तराः ॥ ९ ॥

अथ वर्षासु हिताहितमाह—

वर्षासु प्रबलो वायुस्तस्मान्मिष्टादयस्त्रयः । रसाः सेव्या विशेषेण पवनस्यो-
 पशान्तये ॥ १ ॥ भवेद्वर्षासु वपुषि क्षिग्धत्वं यद्विशेषतः । तत्क्षेदशान्तये सेव्या
 भपि कट्टादयस्त्रयः ॥ २ ॥ स्वेदनं मर्दनं सेष्पं दध्युष्णं जाङ्गलामिषम् । गोधूमाः
 शालयो माषा जलं कौषं दिवश्च्युतम् ॥ ३ ॥ न भजेत्पर्यपवनं घृष्टं धर्मं हिमं
 धमम् । नदीनीरं दिवास्त्रापं रूक्षं तित्पं च मैथुनम् ॥ ४ ॥

अथ शरदि हिताहितमाह—

सर्पिः स्वाहुकपायनित्तकरसा यच्छीतलं बलषु क्षीरं स्वच्छस्तिक्षयः पदरसः
 स्वस्तः पलं जाङ्गलम् । गोधूमा ययमुद्रशालिसहिता नादेयमंशूदकं चन्द्र-
 श्रन्दनमिन्दुरादिरजनी माह्वं पटो निर्मलः ॥ १ ॥ विश्रामः सुहृदां गणेषु
 मधुरा वाचः सरःक्रीडनं पित्तानां च विरेचनं बलवतो युक्तं शिरामोक्षणम् ।
 पूतान्यत्र घनावसानसमये पच्यन्ति सुभेक्षि ध्यायामाग्लकटूष्णार्णाक्षणदिवसस्वमं
 हिमं चाऽऽतपम् ॥ २ ॥ दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः । ज्ञेयमंशूदकं
 नाम क्षिग्धं दोषत्रयापहम् ॥ ३ ॥ इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोऽम्भः कथितं
 पयः । शरयेतानि पच्यन्ति प्रदोषे चन्द्रुरश्मयः ॥ ४ ॥

अथ हेमन्ते हिताहितमाह—

प्रातर्भोजनमम्लपिष्टलवजानम्यङ्गधर्मश्रमान्गोधूमैक्षवशालिमाषपिवितं पिष्टं
 नवाग्रं तिलान् । कस्तूरीं वरकुङ्कुमागस्युतागुष्णागु शौचेऽनलं क्षिग्धं स्त्रीस्व-
 सुखं गुरुष्णवसनं सेवेत हेमन्तके ॥ १ ॥

अथ शिशिरे हिताहितमाह—

शिशिरे शीतमधिकं रौक्ष्यं चाऽऽज्ञानकालजम् । विशेषतस्तु तत्रैव हेमन्तस्य
 मनो विधिः ॥ १ ॥

अथ वसन्ते हिताहितमाह—

वान्ति नखमथामयां च मधुना व्यायाममुद्धर्वनं संसेवेत मधौ कफघ्नकवलं
मांसं तथा जाङ्गलम् । गोधूमान्वहुमीदशालिसहितान्मुद्गान्ववान्पटिकैर्हृषिं चन्द-
नकुङ्कुमागुरुकृतं रुक्षं कटूष्णं लघु ॥ १ ॥ मिष्टमगलं दधि स्निग्धं दिवास्वप्नं च
दुर्जरम् । अवश्यायमपि प्राज्ञो वसन्ते परिवर्जयेत् ॥ २ ॥

अथ ग्रीष्मे हिताहितमाह—

स्वादु स्निग्धहिमं लघु द्रवमयं द्रव्यं रसालां सितां सकुक्षीरसुजाङ्गलानि
सितया शालिं रसं मांसजम् । शीतांशुं स्वपनं दिवा मलयजं शीतं पयः पानकं
सेवेतोष्णदिने त्यजेत्तु कटुकक्षाराम्लघर्मथमान् ॥ १ ॥ ऋतुष्वेषु य एतैस्तु विधि-
निर्वर्तते नरः । दोषानृतुकृताद्यैव लभते स कदाचन ॥ २ ॥ तप्तं तप्तांशुकिरणैः
शीतं शीतांशुरश्मिभिः । समन्तादाप्यहीराग्रमगस्त्योदयनिर्वियम् ॥ ३ ॥ शुचि
हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् । नाभिप्यन्दि न वा रुक्षं पानादिष्वस्तोष-
मम् ॥ ४ ॥

अथ शीतजलगुणाः ।

पानीयं शीतलं रुक्षं हन्ति पित्तविषभ्रमान् । दाहाजीर्णधमच्छदिमोहमूर्छा-
मदात्ययान् ॥ १ ॥ मूर्छापित्तोष्मदाहेषु विषे रके मदात्यये । भ्रमकृमातिसारेषु
मार्गोत्थिवमथौ तथा । ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमर्मः प्रशस्यते ॥ २ ॥

अथोष्णवारिगुणाः ।

यत्काथ्यमानं निर्वेगं निष्केनं निर्मलं भवेत् । अर्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदक-
मुच्यते ॥ १ ॥ कफमेदोनिलामग्नं दीपनं यस्मिंशोधनम् । कासश्वासज्वरहरं पथ्य-
मुष्णोदकं सदा ॥ २ ॥ तप्तं पाथः पादभागेन हीनं पथ्यं प्रोक्तं । घातजातामय-
घ्नम् । अर्धांशोनं नाशयेद्घातपित्तं पादप्रायं तत्तु दोषत्रयघ्नम् ॥ ३ ॥ तप्तायःपि-
ण्डसंसिक्तं लोष्टनिर्वापितं जलम् । सर्वदोषहरं पथ्यं सदा नैरुज्यकारकम् ॥ ४ ॥
उष्णोदकं श्रेष्ठतमं वदन्ति विश्वायवानीस्तहितं क्रमेण । कफे च वाते न च पित्त-
रोगे सर्वेषु रोगेषु न शीतलाग्न्यु ॥ ५ ॥

अथ ऋतुविशेषे जलकाथनियमः । शारदं चार्धपादोनं पादहीनं तु हेम-
तम् । शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशेषितम् । विपरीते ऋतौ तद्द्व्युष्ण-
व्येषावशेषितम् ॥ १ ॥

अथ रात्रिसेवितोष्णोदकगुणाः । भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापक-
यन्ति । अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥ १ ॥

उष्णोदकनिषेधः । दिवा शृतं तु यत्तोरं रात्रौ तद्द्वस्तां प्रजेत् । रात्रौ
शृतं दिवा तद्द्वस्तवमधिगच्छति ॥ १ ॥

शीतोदकनिषेधः । पांश्वंशुले प्रतिश्याये चातरोगे गलमहे । आध्माने
क्षिमिते कोष्ठे सन्नःशुद्धे नवग्यरे ॥ हिक्कायां ज्वेहपीते च शीताग्न्यु परिवर्ज-
येत् ॥ १ ॥

उदकमन्दचरणम् । भरोषके प्रतिशपाये प्रसेके श्रयधी क्षये । मन्दाग्नामुदो
कोष्ठे ष्वरे नेप्रागये तथा ॥ मणे च मधुमेदे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ १ ॥

अथ शृतशीतगुणाः । गुल्मार्शोऽप्रह्नीक्षमेपु जठरे मन्दाग्नात्पानवे
क्षोफे पाण्डुगलप्रदे मणगदे मेदे च नेप्रागये । पाताद्व्यनियारके कफयुते कोष्ठे
प्रतिशपापके उष्णं चारि मुशीतलं शृतहिमं स्वल्पं प्रदेयं जलम् ॥ १ ॥

उदकपाकः । तद्वाधिव्यपरिणामश्च । आमं जलं जीर्यति याममाप्राप्त
दधेमाप्रात् शृतशीतलं च । तदधेमाप्रात् ॥ शृतं कटुष्णं प्रायः प्रपाके त्रय एव
कालाः ॥ १ ॥ जलाधिव्याग्मनुष्पाणासामृद्धिः प्रजायते । आमवृन्ना तु मन्दा-
ग्निर्मन्दागौ चाप्यजीर्णता ॥ २ ॥ अजीर्णं उररोत्पत्तिर्बराद्दे धातुनाशनम् ।
धातुनाशात्सर्वरोगा जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥ शर्करामहितं नीरं कफहृत्पव-
गावहम् । सितासितोपलायुक्तं शुक्रलं दोषनाशनम् ॥ ४ ॥ तगुडं गूढलक्ष्णं
पित्तक्षेप्यकरं भवेत् ।

नारिकेलोदकगुणाः । क्षिग्धं म्यादु हिमं दृग्धं दीपनं अग्निशोषनम् । तृप्यं
पित्तपिपासां नारिकेलोदकं लघु ॥ १ ॥ इति जलगुणाः ।

अथ दुग्धगुणाः ।

दीप्तानले कृशे पुंमि चाले पृदे रतिप्रिये । मत्तं हिततमं यस्मात्सद्यः शुक्रकरं
पयः ॥ १ ॥ जीर्णज्वरे मूत्रकृष्णे रक्तपित्ते मदात्यये । कासे श्वासे प्रशंसन्ति
गव्यं क्षीरं भिषगवराः ॥ २ ॥ गोक्षीरं मधुरं शीतं गुरु क्षिग्धं रसायनम् । गृह्यं
स्नान्यहृत्पत्यं जीवनं घातपित्तनुत् ॥ ३ ॥ गव्यं माहिपमाजं च कारभं खैरमा-
विकम् । पेभमैकदाफं चेति क्षीरमष्टविधं मतम् ॥ ४ ॥

अथ तत्र वर्णभेदाः ।

कृष्णागव्या धरं क्षीरं घातपित्तकफप्रणुत् । पीताया घातपित्तं रक्ताया घात-
हृत्परम् ॥ १ ॥ विश्रायास्त्रदाण्यातं श्वेतायाः क्षेप्मलं गुरु । पालवासावि-
रस्तानां गवां क्षीरं त्रिदोषकृत् ॥ २ ॥ बक्यण्यास्त्रिदोषां सर्पणं बलकृत्पयः ।
पिण्यांकाघशनाज्जातं क्षीरं गुरु कफावहम् ॥ ३ ॥ निद्रारितोवलस्थौल्यवह्निमा-
न्यकरं हिमम् । कृष्णागव्याः पयःकेनो ह्यजानां चानिशस्यते ॥ ४ ॥ मन्दाग्नीनां
कृशानां च विदोषाद्वनिसारिणाम् । उन्माहदीपनं बल्यं मधुरं वातनाशनम् ॥ ५ ॥
सपो बलकरं दृष्टतप्तक्षीरं विलोहितम् । क्षीणे ज्वरात्तिसारे च सामे च विपमे
ज्वरे ॥ मन्दागौ कफमाश्रित्य पयःकेनः प्रशस्यते ॥ ६ ॥

अथ माहिपम् । माहिपं मधुरं क्षीरं क्षिग्धं गुरु बलप्रदम् । निद्राशुक्रकरं
शीतमग्निव्यन्धसिमान्यकृत् ॥ १ ॥

अथाऽऽजम् । आजं गव्यगुणं माहि विदोषादीपनं लघु । इन्ति क्षयार्शो-
तिसारत्रिदोषास्रभ्रमज्वरान् ॥ १ ॥ अजानामल्पकायवाकडुतिक्लनिषेवणात् ।
नात्यगुपानाम्यापामात्रिदोषास्रमजापयः ॥ २ ॥

अथाऽऽविकम् । भाविकं मधुरं केश्यं स्निग्धं वातकफापहम् । गुरु काले-
ऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम् ॥ १ ॥

अथौष्ट्रम् । औष्ट्रं स्वादु पयो रुक्षं लवणं लघु दीपनम् । क्रिमिकुष्ठकफाना-
हशोफोदरहरं परम् ॥ १ ॥

अथैभम् । हस्तिन्या दुर्जरं दुग्धं वातश्लेष्मकरं गुरु । मधुरं पित्तनुद्गल्यं शीतं
श्रमवतां हितम् ॥ १ ॥

अथाऽऽश्वम् । आश्वमुष्णं पयो रुक्षं घल्यं धासानिलापहम् । अम्लं पद
लघु स्वादु सर्वमैकदाफं तथा ॥ १ ॥

अथ गर्दभम् । शालावातहरं साम्लं लवणं रुचिदीप्तिकृत् । कफकासहरं
शालरोगघ्नं गर्दभीपयः ॥ १ ॥

अथ मानुषम् । नार्यां लघु पयः शीतं दीपनं वातपित्तजित् । चक्षुःशूला-
भिघातघ्नं नस्याश्चोतनयोर्हितम् ॥ १ ॥ प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहयुके तृणान्विते
दोषसमूहभूतौ । पयोऽन्नानां पित्तां नराणां प्रागेव जूर्तिः प्रशमं प्रयानि ॥२॥
स्तन्यं रुद्राक्षसंयुक्तमाहारार्थं प्रयोजयेत् । योगसारे-दोषज्वरेऽतिसारे च शूले
च ग्रहणागदे ॥ ३ ॥ पाण्डुरोगे क्षये चार्शःशोके मन्दाग्निकेऽरुचौ । प्रसेके च
प्रतिश्याये क्रिमिरोगे भर्गदरे । उदावर्ते विपूष्यां च स्तन्यपानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
मानुष्यं मधुरं स्तन्यं कपायानुरसं हिमम् । नस्याश्चोतनपथ्यं च जीवनं लघु
दीपनम् ॥ ५ ॥

अथ धारोष्णगुणाः ।

धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतं तु माहिपम् । शूतोष्णमाविकं पथ्यं शृत-
शीतमजापयः ॥ १ ॥ पित्तघ्नं माहियं क्षीरं वातघ्नं चाऽऽविकं पयः । वातपित्तहरं
गव्यं त्रिदोषघ्नमजापयः ॥ २ ॥ धारोष्णं पवनप्रकोपशमनं दुग्धं गवां पुष्टि-
कृत्पाण्डुं कामलकां निहन्ति तरसा क्षीणोर्जकृच्छ्रीकरम् । दाहं देहगतं करान्नि-
नयनज्वालां च पित्तोशति दुष्टासं कृशतान् कृशानुजनितान् कृच्छ्रांश्च रोगा-
अयेत् ॥ ३ ॥

अथाऽऽपक्वदुग्धगुणाः ।

आमं क्षीरमभिव्यन्दि गुरु श्लेष्माभवर्धनम् । तदपथ्यं भवेत्सर्वं गव्यमाहिप-
वर्जितम् ॥ १ ॥

अथ कथितदुग्धगुणाः ।

शूतोष्णं कफवातघ्नं शृतशीतं तु पित्तनुत् । अर्धोदकं क्षीरशिष्टमाल्लघुतरं
हितम् ॥ १ ॥ अकथितं दश घटिकाः कथितं द्विगुणाश्च ताः पयः पथ्यम् ।
उपस्ति रसाक्षयं यावत्तावद्बुचिकृत्पयः प्राश्यम् ॥ २ ॥ जीर्णज्वरे किंतु कफे
बिडीने स्वादुग्धपानं तु सुधासमानम् । तदेव पीतं तरुणज्वरे च निहन्ति हाला-
हलयन्मनुष्यम् ॥ ३ ॥ घृत्यभागं सलिलं निधाय यसाद्यदावर्तितमुत्तमं तत् ।
सर्वामयघ्नं यलपुष्टिकारि ओजःप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥ ४ ॥ शृङ्गणमति-

शुद्धिजननं पूर्वाह्नकाले पयो मध्याह्ने बलदायकं रुचिकरं कृष्णशर्मरीछेदनम् ।
घाटेष्वात्तिकरं क्षये बलकरं वृद्धस्य रेतःप्रदं रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेष्यं
सदा प्राणिनाम् ॥ ५ ॥ नवगरे च मन्दाग्रां क्षामदोषेषु कुष्ठिनाम् । शूलिनां
कफदोषेषु कासिनामतिसारिणाम् ॥ ६ ॥ पयःपानं न कुर्वीत विदोषात्किमिदो-
पदम् । शर्करासहितं क्षीरं कफकृष्णवनापहम् ॥ ७ ॥ सितासितोपष्टायुक्ते शुफलं
दोषनाशनम् । सगुडं मूत्रकृष्णं पित्तश्लेष्मकरं तथा ॥ ८ ॥ क्षीरं न भुञ्जीत
कदाऽप्यतप्तं तप्तं च नैतद्वचनेन सार्धम् । पिष्टेन संधानकपायमुद्गकोशातकीकन्द-
फलादिकैश्च ॥ ९ ॥

अथ क्षीरमित्राणि ।

सहकारफलं चैव गोमूत्रनी माक्षिकं घृतम् । नवनीतं शृङ्गवेरं पिप्पली
मरिचानि च ॥ १ ॥ सितापृथुकसिन्धुधं पटोलं नागराभयाः । क्षीरेण सह
शस्यन्ते वर्गेषु मधुरादिषु ॥ २ ॥ तथा-अम्लेष्वामलकं पथ्यं शर्करा मधुरेषु च ।
पटोलः शाकवर्गेषु कटुकेष्वार्द्रकं भवेत् । कपायेषु यवाश्रिय लवणेषु च
सैन्धवम् ॥ ३ ॥

अथ क्षीरामित्राणि ।

मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः । शाकजाम्बवमुरादि-
सेवितं मारयत्यवधमाशु सर्पवत् ॥ १ ॥ तथा-नैकष्यं पयसाऽक्षीयात्सर्वं चोष्णं
द्रवद्रावम् । मूलकारा हरितकासैलपिण्याकसर्षपाः ॥ २ ॥ कपिरथं जम्बु
जम्बीरं पनसं मातुलिङ्गकम् । यांशं करीरं चद्रं कदलीं चाम्लदाडिमम् ॥ ३ ॥
फलमीदृग्विधं चान्यत्तद्द्विद्वफलानपि । क्षीरे विरुद्धान्यैकष्यं सह वै भुज्यते
यदि ॥ ४ ॥ बाधिर्यमान्ध्र्यं चैवर्ष्यं मूकत्वं चाथ मारणम् ॥

अथ संतानिकागुणाः ।

संतानिका स्वानुरूपा शृतदुग्धोपरि स्थिता । संतानिका गुरुः शीता वृष्या
पित्तास्रवातघ्नम् ॥ १ ॥ इति दुग्धगुणाः ॥

अथ दधिगुणाः ।

गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् । पवित्रं दीपनं क्षिग्धं पुष्टिकृष्ण-
वनापहम् ॥ १ ॥ माहिपं दधि सुक्षिग्धं श्लेष्मलं घातपित्तघ्नम् । स्वादुपाकमभि-
व्यन्दि वृष्यं गुर्बलदूषणम् ॥ २ ॥ आजं दध्युत्तमं माहि लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकासाशंशःक्षमकाशेषु दीपनम् ॥ ३ ॥

अथ निःसारदुग्धदधिगुणाः । असारं दधि संप्राहि कपायं वातलं लघु ।
विष्टम्भि दीपनं रुष्यं ग्रहणीरोगनाशनम् ॥ १ ॥

अथ मन्दादिदधिगुणाः । विदाहि वृष्टविषमूर्खं मन्दाजातं त्रिदोषघ्नम् ।
॥ १ ॥ मन्दं दुग्धवद्वन्पक्तरसं किञ्चिदन्नं भवेत् । सशर्करं दधि श्रेष्ठं नृष्णापित्ता-

सदाहमिच्छ ॥ २ ॥ सगुडं वातनुद्वृष्यं वृंहणं तर्पणं गुरु । न रात्रौ दधि सेवेत न
चाप्यघृतशर्करम् ॥ ३ ॥ नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नाऽऽमलकैर्विना । शस्यते
दधि नो रात्रौ शस्तं चाम्बुघृतान्वितम् ॥ ४ ॥ रक्तपित्तकफोरथेषु विकारेषु हितं
न तत् । मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतगे विपमज्वरे ॥ ५ ॥ भतिसारेऽरुचौ काश्ये
दिवा च दधि शस्यते । हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥ ६ ॥ शरही-
ष्मवसन्तेषु प्रायशस्तद्विगर्हितम् । दध्नस्तूपरि यत्तोयं तन्मस्तु परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥
मस्तु कृमहरं यत्नं लघु भक्तामिलापकम् । स्रोतोविशोधनाद्यादि कफवृष्णानि-
लापहम् । भवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसंग्रहम् ॥ ८ ॥

अथ सरगुणाः । दध्नस्तूपरि भागो यो घनः स्रेहसमन्वितः । लोके सर
इति ख्यातो दध्नो चारि तु मस्तिवति ॥ १ ॥ सरः स्वादुर्गुरुष्वप्यो घातवद्विप्र-
णाशनः । यस्तेर्विधमनश्चाम्लः पित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥ २ ॥ इति दधिगुणाः ॥

अथ तक्रगुणाः ।

घोलं मथितमुदधित्तरं चतुर्विधं ज्ञेयम् । ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरव-
जितम् । तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदधिव्याधवारिकम् ॥ १ ॥ दिवोदासप्रभृतयस्तक्र-
मर्धजलं जगुः । पादतोयं विनिगदन्त्युदधिदपि तत्तथा ॥ २ ॥ वातपित्तहरं
घोलं मथितं कफपित्तनुत् । तक्रं त्रिदोषशमनमुदधित्त्कफदं स्मृतम् ॥ ३ ॥ गव्यं तु
दीपनं तक्रं मेध्यमशौखिदोषनुत् । हितं गुल्मातिसारेषु श्लिहाशौग्रहणीगदे ॥ ४ ॥
माहिषं श्लेष्मलं तक्रं सान्द्रं शोफकरं गुरु । सुग्रिधं छागलं तक्रं लघु दोषत्रया-
पहम् ॥ ५ ॥ गुल्माशौग्रहणीशोफपाण्ड्याभयविनाशनम् । घातेऽम्लं सैन्धवोपेतं
स्वादु पित्ते सशर्करम् ॥ ६ ॥ पिबेत्तक्रं कफे रूक्षं वृषोपक्षारसमन्वितम् । मूत्र-
कृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचिप्रकम् ॥ ७ ॥ हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनगधू-
लितम् । तद्भवेदतिवातघ्नमशौतीसारनाशनम् ॥ ८ ॥ सुरूप्यं पुष्टिदं बल्यं यस्ति-
शूलविनाशनम् । शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफवातामयेषु च ॥ ९ ॥ अरुचौ स्रोत-
सां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् । नैय तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ॥ १० ॥ न
मूर्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे । तक्रं तलवणोपेतं दीपनं ग्रहणीगदे ॥ तक्रं लव-
णहीनं यद्ब्रह्मण्यशौविकारकृत् ॥ ११ ॥ क्षुब्धर्धनं नेत्ररुजापहं च प्राणप्रदं शोणित-
मांसदं च । आमामिघातं कफवातहन्तृ त्वष्टा गुणा वै कथिता हि तत्रे ॥ १२ ॥

अथ कथिततक्रगुणाः ।

तक्रमांसं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनसन्धासकासादौ पक्वमेव
विशिष्यते ॥ १ ॥ न तक्रसेवी व्ययते कदाचिन्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं प्रधानं तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥ २ ॥ तक्रालघुतरौ
मन्यः कूर्चिका दधितक्रवत् । गोजाविमहिपीतकं तद्ब्रह्मधिगुणाः पृथक् ॥ ३ ॥
कैलासे यदि तक्रमस्ति गिरिदाः किं नीलकण्ठो भवेद्देकुण्ठे यदि कृष्णतामनुभवे-
दद्यापि किं केशवः । इन्द्रो दुर्भगतां क्षयं द्विजपतिलम्बोदरत्वं गणः कुष्टिवं च
कुबेरको दहनतामग्निश्च किं विन्दति ॥ ४ ॥ इति तक्रगुणाः ॥

अथ नवनीतगुणाः ।

नवनीतं हिमं गन्धं घृष्यं घर्षणं बलाग्निहृत् । संप्राहि पातपित्ताग्निः क्षयेष्वदित-
कासजित् ॥ १ ॥ तद्वितं घालके वृद्धे विदोषादमृतं शिशोः । माह्विषं नवनीतं तु
पातश्लेष्मकरं गुह ॥ २ ॥ दाहनिषधमहरं मेदःशुक्लविषर्षणम् । भाजं त्रिदोष-
शमनं नवनीतं तयोर्वरम् ॥ ३ ॥ क्षीरोत्थं तद्वित्त्रिघर्षं चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ।
घृष्यं बलकरं प्राहि मधुरं शीतलं परम् ॥ ४ ॥ नवनीतं तु सप्तमर्कं स्वादु प्राहि
हिमं लघु । मेघ्यं किंकिरपायाभ्रमीषत्तर्कानसंक्रमात् ॥ ५ ॥

अथ चिरंतननवनीतगुणाः । तक्षारकटुकाम्बुयाप्युत्तर्षाः कुष्ठनीपनम् ।
श्लेष्मलं गुह मेदस्थं नवनीतं पिरंतनम् ॥ १ ॥ इति नवनीतगुणाः ॥

अथ घृतगुणाः ।

भीकान्तिस्नुनिकारकं बलकरं नेधाकरं शुद्धिहृद्वातघ्नं धमनाशनं स्वरकरं
पित्तापहं शुष्टिदम् । बलेशुद्धिकरं त्रिपावमधुरं घृष्यं चक्षुःस्पर्षयद् मेघ्यं गण्यधुनी-
सत्तं बहुगुणं सद्यः समायति तम् ॥ १ ॥ सर्पिर्गोत्रो चानृतकं विपातं चक्षुष्यमा-
रोग्यकरं च घृष्यम् । रसायनं मन्दमन्त्रीय मेघ्यं खेहोत्तमं चेति सुधाः स्तुवन्ति
॥ २ ॥ इति गण्यम् ॥

अथ माह्वियम् । सर्पिर्मोहियमुत्तमं घृतिकरं रौक्ष्यप्रदं कान्तिदं पातश्लेष्म-
नियहणं बलकरं घर्षणप्रसादक्षमम् । हुनीमप्रहृणोधिकारशमनं मन्दागलोहीपनं
चक्षुष्यं नवगण्यतः परमिदं हृद्यं मनोहारि च ॥ १ ॥

अथाऽऽजम् । भाजं घृतं दीपनं च चक्षुष्यं बलवर्धनम् । कासे श्वासे क्षये
पाऽपि पथ्यं पानेषु तल्लघु ॥ १ ॥

अथाऽऽयिकम् । भाषिकं घृतमनीय गुल्फाद्ध्यमेव शुद्धिगानरानाम् ।
सद्य एव बलशुष्टिकरं स्वादीपकं श्वयधुनाशकरं च ॥ १ ॥ इत्यायिकमौहं च ॥

अथ नूतनघृतगुणाः । योजयेत्तवमेवाऽऽभ्रं भोजने सर्पणे ध्रमे । यत्-
क्षये पाण्डुरोगे कामलानेप्ररोगयोः ॥ १ ॥

अथ पुराणघृतम् । सर्पिः पुराणं विशेषं द्वादशैव स्थितं तु यत् । सर्पिः
पुरातनं श्रेष्ठं त्रिदोषतिमिरापहम् ॥ १ ॥ मूर्छाकुष्ठविषोन्माद्ग्रहापस्मारनाश-
नम् । दशसंवरसरादूर्ध्वमाज्यमुक्तं रसायनम् ॥ २ ॥ शतवर्षं स्थितं यत्तु कुम्भ-
सर्पिलघुच्यते । रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्वापरतस्तु महाघृतम् ॥ ३ ॥ पथ्यं महाघृतं
भूषेः सर्वतोऽपि गुणाधिकम् । यथा यथा जरां याति गुणवत्स्यात्तथा तथा
॥ ४ ॥ भक्षणारकासरोगघ्नमज्रनाशेप्ररोगजित् । शिरोभ्यद्वादूर्ध्वजधुरीगार्धं
तत्पुरातनम् ॥ ५ ॥

अथ रोगविशेषे घृतनिषेधः । राजयश्मणि घाले च वृद्धे श्लेष्माश्रये
गदे । रोगे सामे विपूष्यां च विषन्धे च मदात्यये ॥ ७२२ ॥ मन्दानले मेहे न
सर्पिर्वहु मन्यते ॥ १ ॥ इति घृतगुणाः ।

अथ तैलगुणाः ।

सर्वे वातहरं तैलं विशेषात्तिलसंभवम् । तैलं संयोगसंस्कारासर्वरोगहरं स्मृतम् ॥ १ ॥ तिलतैलमलं करोति केशान्मधुरं तिक्तकृपायमुष्णतीक्ष्णम् । बल-
कृत्कफवातजन्तुसर्ज्वणकण्डूतिहरं च कान्तिदायि ॥ २ ॥ कण्डूहरं कान्तिविव-
र्धनं च वर्धोविवृद्धिमणरोपणं च । तिलस्य जातं म्लु मद्य तैलं बालेषु वृद्धे-
ष्वपि पथ्यमेतत् ॥ ३ ॥ न पित्तरोगे न च शोणिते च पथ्यं महावातविकार-
संधे । तिलोद्भवं तैलमुदाहरन्ति याताश्रितान्हन्ति समस्तदोषान् ॥ ४ ॥ इति
तिलतैलम् ।

अथैरण्डतैलम् । तैलमेरण्डजं बल्यं गुरूष्णं मधुरं सरम् । तिक्तोष्णं पित्तलं
विषं रक्तैरण्डोद्भवं भृशम् ॥ १ ॥ एरण्डतैलं किमिनाशनं च सर्वत्र शूलघ्नमह-
त्प्रणाशम् । कुष्ठापहं चापि रसायनं च पित्तप्रकोपानिलशोधनं च ॥ २ ॥ बध्मै-
गुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् । वातशूलगजेन्द्राणामेरण्डस्रोहकेसरी ॥ ३ ॥
इत्येरण्डतैलम् ।

अथ सार्षपतैलम् । सार्षपं किमिनुतैलं कृष्णकण्डूहरं लघु । पित्तालक्ष्यं
हन्ति मेदःकर्णशिरोमहान् ॥ १ ॥

अथ कुसुम्भतैलम् । कुसुम्भतैलं विष्टम्भि पाके च कटुकं गुरु । विदाहि
च विशेषेण सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ १ ॥

अथ राजिकातैलम् । सार्षपेणसमं तैलं राजिकायाश्च कृष्णजित् । कण्डू-
पामाहरं दद्दुक्तमिनुचीदगकं पुनः ॥ १ ॥

अथ क्षौमादितैलगुणाः । क्षौमं तैलमचक्षुष्यं पित्तवृद्धातनाशनम् ।
अक्षयं कफघातनं फेड्यं रक्धोत्रतर्पणम् ॥ १ ॥ इत्यतस्तीक्ष्णीसक्ततैलम् ।

ज्योतिष्मतीमवं तैलं पित्तलं स्मृतिबुद्धिदम् । निम्बतैलं जयेत्कुष्ठमणमेहमहा-
किमीन् ॥ २ ॥

अथ घान्यतैलम् । सर्वघान्यसमावर्तजातानि फलजानि च । तैलघत्तानि
सहेषः सर्जकण्डूविनाशनः ॥ १ ॥ इति तैलानि ॥

अथ मधुगुणाः ।

त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तमन्यस्यासंनिपातहम् । हिकाथासकिमिच्छादिमोहगृष्णा-
विपापहम् ॥ १ ॥ माक्षिकं आमरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रमेव च । आर्घ्यमौदाळकं
दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ २ ॥ माक्षिकं तैलसंकाशं आमरं स्फटिकोद्भयलम् ।
क्षौद्रं कपिदायणं च पौतिकं तैलसंनिभम् ॥ ३ ॥ छात्रं तत्पीतकपिलमार्घ्यं
भेतपिचद्रकम् । औदाळं पीतकविलं नानावर्णं तु दालकम् ॥ ४ ॥ माक्षिकं
मधुकं धेष्टं नेत्रामयहरं लघु । पौतिकं लघु संगाहि कफघ्नं वातपित्तहृत् ॥ ५ ॥
क्षौद्रं माक्षिकवज्जेवं विशेषान्मेहमाशनम् । आमरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रनाशकं
॥ ६ ॥ नवीनं मध्वसिन्धुदन्दि चिन्धं श्लेष्महरं सरम् । पुराणं प्राहि

मेदोऽसमनिलेखनम् ॥ ७ ॥ त्रिदोषशीघ्रवरनाशनं च श्वासं प्रमेहं प्रणशोधनं च
पित्तं च कृष्णं नयने जलं च रक्तं च गुल्मं क्रिमिशूलकुष्ठम् ॥ ८ ॥ श्लेष्माभिवा
हुरसोऽभिघातं क्षयं प्रमेहं सुदरं च द्विकाम् । पित्तानिसारं महणीगर्भं च सर्वो
रोगान्विनिहन्ति क्षीरम् ॥ ९ ॥

अथ विशिष्टगुणाः ।

क्षये माक्षिकमुद्दिष्टं भ्रामरं रक्तपित्तनुत् । क्षीरं मेहहरं प्राहुर्मणे पौनिकमु
त्तमम् ॥ १ ॥ छात्रं सर्वत्र शमं स्यादाप्यं चक्षुष्यमुत्तमम् । औदालकं कुष्ठह
रुचिकृद्दालमीरितम् ॥ २ ॥ एने विशिष्टाः कथिता मधुनो मुनिभिर्गुणाः । प्रस
च मधुनः क्षीरं गर्वा च कुडवद्वयम् ॥ ३ ॥ निदाभयारजो दद्यात्प्रत्येकं च परं
फलम् । मध्वश्चसानं विपचेन्मधुपाके स्वयं विधिः ॥ ४ ॥ इति मधुगुणाः ।

अथेक्षुगुणाः ।

इष्टुः स्वादुर्गुरुः शीतो वृष्यः क्षिग्धो यलपदः । जीवनो यातपित्तघ्नः कृपा
न्मूत्रकफक्रीमिन् ॥ १ ॥ स मूले मधुरोऽत्यर्थं मध्ये मधुर एव च । श्रेष्ठे प्रन्थिषु
विशेषो लवणो रसतस्तथा ॥ २ ॥ इति सामान्येष्टुः ॥

अथ इक्षुमेदाः—लोहितेक्षुर्गुरुः शीतो दाहपित्तास्रकृष्णत्रिषु । पौण्ड्रकः
शीतलः क्षिग्धो बृंहणः कफकृत्सरः ॥ १ ॥ शृण्णेक्षुस्त्रुणैर्ज्ञेयो विशेषाद्दाहनाशनः ।
वंशोक्षुरीपत्कफकृद्दृष्यः क्षिग्धो विषन्धनुत् ॥ २ ॥ कृत्वा पौण्ड्रकगण्ड-
कान्मुहुरिर्धन्द्वांशुभिर्भावितान्प्रत्यूपेऽथ यथाफलं भजति यो युक्त्या
ज्वरातीश्रिणम् । सुक्तः स्वाद्विरेण शीतकमुत्पत्तीर्णज्वराद्यक्षमतः पित्तं याति
शमं प्रयाति वधुपः पुष्टिं बलं पायकः ॥ ३ ॥ वृष्यो रक्ताद्यपित्तधमशमनपरः
शीतलः श्लेष्मदोऽल्पः क्षिग्धो हृद्यश्च रुच्यो रचयति स मुदं मूत्रमुद्धि
विधत्ते । कान्तिं देहस्य धत्ते बलमपि कुरुते बृंहणस्तृप्तिदायी दन्तैर्निष्पीड्य
काण्डे मृदु यदि रसतो भक्षितश्चेक्षुदण्डः ॥ ४ ॥ अभुक्ते पित्तहन्तारो भुक्ते
पित्तप्रकोपनाः । भुक्तिमध्ये गुरुतमा हतीक्षूणां गुणाख्यः ॥ ५ ॥

अथ फाणितम् । (काकयी)—फाणितं गुर्वभिष्यन्दि दोषलं मूत्रशो-
धनम् ॥ १ ॥

अथ गुडः । गुडः समधुरक्षारो गुरूणाः कफवातनुत् । अहितः पित्तरक्ते च
जीर्णश्चैव रसायनः ॥ १ ॥

अथ जीर्णगुडगुणाः । पित्तघ्नः पवनापहो रुचिकरो हृद्यस्त्रिदोषार्तिनुत्संघो-
गेन विशेषतो ज्वरहरः संतापशान्तिप्रदः । विषमूत्रामयनाशनोऽग्निजननः पाण्डु-
प्रमेहापहः क्षिग्धः स्वादुरसो लघुः श्रमहरः पथ्यः पुराणो गुडः ॥ १ ॥

अथ शर्करागुणाः । शीतोपला सरा गुर्वी वातपित्तहरा हिमा । वृष्या
अमकमच्छर्दिदाहमूर्च्छामदापहा ॥ १ ॥ इति शर्करा ॥

अथ रायपुरी । हृद्या पुष्टिप्रदा च्छिन्धा मोहदाहमदभ्रमान् । निहन्ति
 तण्डा शिशिरा गुरुः पित्तसमीरजित् ॥ १ ॥ अथातिश्वेतशर्करा—सितामस्स्यंदि-
 कापही इति मदनपालनिघंटौ चिनीशर्करा ॥ सिता हिमा सरा वृष्या बलवृत्ति-
 करा लघुः । नृदहमश्रमपित्तास्रदाहमोहातिलापहा ॥ २ ॥ माधवी शर्करा रूक्षा
 कफपित्तास्रजिह्वरुः ॥ इति शर्करागुणाः ॥

अथ मूत्राष्टकम् ।

साहिपात्राविगोश्वानां खराणागुहृहृक्षिनाम् । मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्वदाख्येषु
 सेमतम् ॥ १ ॥ गोमूत्रं कटु तिक्तोष्णं सक्षारं लेखनं सरम् । लघ्वग्निदीपनं
 मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥ २ ॥ झूलगुल्मोदरानाहविकारास्थापनादिषु । मूत्र-
 प्रयोगसारेषु गन्धं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥ आजमूत्रं—कासघ्नासापहं शोकक-
 मलापाण्डुरोगजित् । ह्यगं रूक्षोष्णकटुकमीपन्मारुतकोपनम् ॥ ४ ॥ अत्रिमूत्रं—
 हीहोदरश्वासकासशोफघ्नोप्रहे हितम् । सक्षारकटुकं तिक्तसुष्णवातघ्नमायिकम्
 ॥ ५ ॥ माहिपमूत्रं—दुर्नामोदरशूत्रेषु कुष्ठमेहविपूचिषु । आनाहशोफगुल्मेषु
 पाण्डुरोगे च माहिपम् ॥ ६ ॥ गजमूत्रं—सतिकं लवणं मेदि वातघ्नं पित्तको-
 पनम् । तीक्ष्णं क्षारं क्लिप्तासे च गजमूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥ अश्वमूत्रं—दीपनं
 कटु तीक्ष्णोष्णं वातरोगविकारनुत् । भासं कफहरं रूक्षं किमिदद्रुविनाशनम् ॥ ८ ॥
 उष्ट्रमूत्रं—औष्ट्रं कुष्ठोदरोन्मादसोफासः क्रिमिवातनुत् । शरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं
 जटारोगजित् ॥ ९ ॥ गर्दभमूत्रं—दीपनं गार्दभं मूत्रं किमिवातकफापहम् ।
 कषायतिक्तमेतेषु हिक्काश्वासहरं परम् ॥ १० ॥ मानुषमूत्रं—पित्तरक्तक्रिमिहरं
 रेचनं कफवातजित् । तिक्तं मोहहरं गूधं मानुषं तु त्रिपापहम् ॥ १ ॥ इत्यष्ट-
 मूत्राणि ॥

अथ त्रिफला ।

एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ विभीतकौ । चरत्रायामलकान्येव त्रिफ-
 लैषा प्रकीर्तिता ॥ १ ॥ त्रिफला शोधमेहह्री नाशयेद्विपमज्वरात् । दीपनी
 क्षेप्तपित्तघ्नी कुष्ठहर्त्री रसायनी । सर्पिर्भेषुग्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयाञ्जयेत् ॥ २ ॥

अथ त्रिकटु ।

विष्णुली मरिचं शुण्ठी प्रयमेतद्विमिश्रितम् । त्रिकटु म्यूपणं द्योषं कटुत्रिक-
 मयोष्यते । दीपनं रचिदं वातक्षेप्तममन्दाग्निशूलनुत् ॥ १ ॥

अथ पञ्चकोलम् ।

विष्णुलीविष्णुलीमूलचञ्चविप्रकनागैः । एकत्र मिश्रितैरेभिः पञ्चकोलकथ-
 ष्यते ॥ १ ॥ पञ्चकोलं विशेषणं हृष्यं दीपनपाचनं । खरमेहोहरं चैव द्योष-
 हनातिनाशकम् ॥ २ ॥ इति पञ्चकोलम् ॥

अथ लघणपत्रकम् । सौवर्धले मन्त्रयं च विडमोदितमेव च । सामुद्रेण
समायुक्ते ज्ञेयं लघणपत्रकम् ॥ १ ॥ एकद्विप्रिभुगुणप्रचलवजानि प्रमाद्विदुः ।
मधुरं गृहविष्णुं चिर्धं सुधं दलापदम् ॥ र्धापौष्णं दीपनं तीक्ष्णं ककद्विपिच-
वर्धनम् ॥ २ ॥

अथ लघणपत्रकम् । सामुद्रं मिश्रु रत्नं चिष्टं रोमकपांशयम् । पद्येते च
समाख्याता लघणाः शास्त्रभोधिदैः ॥ १ ॥

अथ चन्दनम् ।

श्यावे निष्कं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ तितम् । प्रन्धिकोटरमंयुक्तं चन्दनं
श्रेष्ठमुच्यते ॥ १ ॥ इति चन्दनपरिक्षा ॥ चन्दनं शीतलं रुक्षं निष्कमाद्वादनं
छद्यु । द्रव्यं पण्यं त्रिपक्षेष्मन्तृष्णापित्तामदाहजित् ॥ २ ॥ काटीयकं रक्तगुणं विदो-
पाद्रोतनाशनम् । कृष्णागुरुगुणं कर्णाक्षितोगनुष्णीतलं छद्यु ॥ ३ ॥

अथ गुडूचीसत्त्वगुणाः ।

छिपामात्रं हरति सकलं दुग्धं तीक्ष्णतापं काले चोक्तं भवति च नृणां यौव-
नेषु उदरेषु । वाहं मेहं ज्वरमदचित्कृद्वासापाण्डुराहिष्ठाः खीणां रक्तपद्वरजनिते
रोगराजेषु युक्तम् ॥ १ ॥

अथ स्वरसादयः ।

अथात्र स्वरसः कटुः षायश्च हिमकाण्डकौ । श्लेयाः कपायाः पश्येते लघवः
स्युर्यधोत्तरम् ॥ १ ॥

अथ स्वरसकल्पना ।

अहताक्षणाकृष्टाद्रव्याशुष्णारममुजयेत् । पञ्चनिष्पीडितो यः स्वादसः स्वरस
उच्यते ॥ १ ॥ कुडुर्वं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तं च द्विगुणे जले । अहोरात्रं स्थितं
तस्मान्नयेद्वा रस उत्तमः ॥ २ ॥ भादाय शुष्कं द्रव्यं वा स्वरसानामसंभवे ।
जलेऽष्टगुणिते साध्यं पादक्षिप्तं च गृह्यते ॥ ३ ॥ स्वरसस्य गुरुवाच्य पलमर्थ
प्रयोजयेत् । निशोपितं चाग्निसिद्धं पलमात्रं रसं पिबेत् ॥ ४ ॥ मधुधेतागुडक्षा-
राक्षीरकं लघणं तथा । घृतं तैलं च चूर्णादीन्कोलमाद्यान्रसे क्षिपेत् ॥ ५ ॥ स
यथा—अमृताया रसः क्षौद्रयुक्तः सर्वप्रमोदजित् । हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो
धान्याः समाक्षिकः ॥ ६ ॥

अथ पुटपाककल्पना ।

पुटपाकस्य माप्रेयं लेपस्याद्धारवर्णता । लेपं च अहुलं स्थूलं कुपांद्वाऽहुष्टमात्रकम्
॥ १ ॥ काश्मरीचटजम्बुवादिपर्येषेणमुत्तमम् । पलमात्रो रसो प्राह्यः कर्पमात्रं
मधु क्षिपेत् ॥ ककचूर्णंद्रवाद्यास्तु श्लेयाः स्वरसपदुधैः ॥ २ ॥ स यथा—तरका-
लाष्टष्टज्जलवचं तण्डुलवारिणा । पिष्टौ चतुष्पलमितां जम्बूपलवधेष्टिताम् ॥ ३ ॥

सुप्रबद्धां च गोधूमपिष्टेन परिवेष्टिताम् । लिप्तां च घनपद्मेन गोमयवह्निना
दहेत् ॥ ४ ॥ अहारवर्णां च मृदं दद्यात् वहेः समुद्धरेत् । ततो रसं गृहीत्वा च
शीतं क्षौद्रयुतं विवेत् । जयेत्सर्वाननीसारान्दुस्तरान्मुषिरोत्थितान् ॥ ५ ॥

अथ कल्कः ।

द्रव्यमाद्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् । प्रक्षेपावापककृक्वास्ते तन्मात्रा
कर्पसंमिता ॥ १ ॥ कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया । सितां गुडं समं
दद्याद्गवा देयाश्चतुर्गुणाः ॥ २ ॥ स यथा—त्रिवृद्धा पञ्चवृद्धा वा सप्तवृद्धाऽ-
धवा कणाः । विवेष्टिपद्मा दशदिनं तास्तथैवापकर्षयेत् ॥ ३ ॥ पृथं विंशदिनं सिद्धं
पिप्पलीवर्धमानकम् । अनेन पाण्डुवातासकासभासारुचिञ्जराः ॥ उदराशःक्षय-
श्लेष्मवाता नश्यन्पुरोग्रहाः ॥ ४ ॥

अथ काथः ।

पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् । मृत्पात्रे काथयेद्वाह्यमष्टमांशाय-
शेषितम् ॥ १ ॥ तजलं पाययेद्दीमान्कोष्णं मृद्वमिसाधितम् । शृतः काथः
कपायश्च निर्यूहः स निगद्यते ॥ २ ॥ आहाररसपाके च संजाते द्विपलोन्मिनम् ।
वृद्धवैद्योपदेशेन विवेत्काथं सुपाचितम् ॥ ३ ॥ काथे क्षिपेत्सितामंशैश्चतुर्धाष्टम-
पोदशैः । पित्तवातकफातङ्गे विपरीतं मधु स्मृतम् ॥ ४ ॥ जीरकं गुग्गुलुं क्षारं
खवणानि शिलाजतु । हिङ्गु त्रिकटुकं चैव काथे शाणमितं क्षिपेत् ॥ ५ ॥ क्षीरं
घृतं तैलमूर्यं चान्यद्रूपं तथा क्षिपेत् । कल्कचूर्णादिकं काथे निक्षिपेत्कर्पसंमितम्
॥ ६ ॥ स यथा—गुडूचीघान्यकारिष्टरक्तचन्दनपत्रकैः । गुहूप्यादिरयं काथः
सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥ ७ ॥

अथ हिमकल्पना ।

क्षुण्णद्रव्यपलं सम्यक्पङ्क्तिर्नारपलैः युतम् । निशोपितं हिमः स स्वात्तथा
शीतकपायकः ॥ तन्मानं फाण्टवज्ज्येयं सधैर्धैवप निश्चयः ॥ १ ॥ स यथा—
वाघ्रं जम्बू च ककुभं चूर्णीकृत्य जले क्षिपेत् । हिमं तस्य विवेष्ट्यातः सक्षीद्रं
रक्तपित्तजित् ॥ २ ॥

अथ फाण्टकल्पना ।

क्षुण्णद्रव्यपले सम्यग्जलमुष्णं विनिक्षिपेत् । मृत्पात्रे कुडशोन्मानं ततस्त
साययेत्पटात् ॥ १ ॥ स स्वाचूर्णद्रवः फाण्टस्थान्मानं द्विपलोन्मितम् । मधुधैव
गुडादींश्च काथवत्तत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥ स यथा—मधूकगुण्यं मधुकं चन्द
रूपकम् । मृणालं कमलं लोभं गम्भारीं नागकेसरम् ॥ ३ ॥ त्रिक
शालाशान्कोष्णाजले क्षिपेत् । सितामधुयुतः पेयः फाण्टो वाऽस्त
पातपित्तज्वरं दाहं कृष्णामूर्च्छानिघ्नमान् । रक्तपित्तं

अथ चूर्णकल्पना ।

अत्यन्तशुष्कं यद्रूपं सुविष्टं यद्यगलितम् । तस्याचूर्णं रजः क्षोदन्मात्रा
 र्पसंमिता ॥ १ ॥ चूर्णं गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत् । चूर्णेषु भर्तृत्वं
 हेहू जीरकं चेति केचन ॥ २ ॥

अथ वटककल्पना ।

वटका भय कल्पन्ते तन्नाम गुटिका पटी । मोदको वटिका पिण्डी गुडो वति-
 स्तथोच्यते ॥ १ ॥ लेहवत्याभ्यते वट्टी गुडो वा शर्कराऽथवा । गुग्गुलुर्पा क्षिपे-
 तत्र तचूर्णं निमित्ता पटी ॥ २ ॥ कुर्यादपहिसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना पटीम् ।
 द्रवेण मधुना वाऽपि गुटिकां कारयेद्दुधः ॥ ३ ॥ सिता चतुर्गुणा देवा पटीषु
 द्विगुणो गुडः । सर्वचूर्णसमः कार्पो गुग्गुलुर्मधु तप्तमम् ॥ ४ ॥ द्रवं च द्विगुणं
 देयं मोदकेषु भिषग्वरैः । कर्पप्रमाणां तन्मात्रां पलं दध्ना प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

अथावलेहः ।

काथादेयंलुनः पाकाद्धनद्यं सा रसक्रिया । सोऽवलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा
 न्यात्पलोन्मिता ॥ १ ॥ सिता चतुर्गुणा कार्पो चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः । द्रवं चतु-
 र्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥ २ ॥ दुग्धमिधुरसो मूषः पद्ममूलकपायकः ।
 वासाहाथो यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥ ३ ॥

अथ स्नेहपाकविधिः ।

आदौ संचारयेत्काथं दुग्धं कटकं ततः क्रमात् । ततोऽन्यमुरभि द्रव्यमेव
 स्नेहविधिः क्रमात् ॥ १ ॥ इति मालतीमुकुत्रात्—तैलं कृत्वा कटादे द्रवतरपिमले
 मन्दमन्दानले तत्पकं निष्केनभावं गतमिह हि यदा सौख्यभावं समेत्य । मञ्जि-
 टाराप्रिलोभ्रैर्जलधरनलदैः सामलैः साक्षपथैः सूचीपुष्पैर्गन्धिनीरैरुपहितमय
 तैस्तैलगन्धं गहानि ॥ २ ॥ तैलस्येन्दुवलांशकेन विक्रमा प्राज्ञा तु मूर्च्छाविधा ये
 धान्ये त्रिकलापयोदरजनीहीबेरलोभ्रान्विताः । सूचीपुष्पपेटायरोहनलिकाम्ल-
 स्वाथ पादांशकाः पाष्यास्तैलगन्धदोषहतये कल्कीकृतास्तद्विदैः ॥ ३ ॥ आम्र-
 लम्बूकपिरथानां धीजपूरकभिल्वयोः । शोधनं तिलतैलस्य पहवानां तु पञ्चकम् ॥ ४ ॥
 कल्काचतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथं चतुर्गुणम् । काथाचतुर्गुणं वारि काथः काथ्य-
 समो मतः ॥ ५ ॥ शृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं जलम् । कठिनात्कठिने द्रव्ये
 वारि षोडशभागिकम् ॥ ६ ॥ कर्पादितः पलं यावद्धारि षोडशकं क्षिपेत् ।
 तदूर्ध्वं कुडुर्वं यावत्क्षिपेदष्टगुणं जलम् ॥ ७ ॥ प्रस्थारितः क्षिपेत्क्षीरं खारीं याव-
 द्दतुर्गुणम् । शब्दहीनोऽमिनिक्षिप्तः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा ॥ ८ ॥ इति योग-
 रथावलितः ॥ यदा केनोद्गमस्तैले केनशान्तिश्च सर्पिणि । धर्णेगन्धरसोत्पत्तिः
 स्नेहसिद्धिरज्ञा भवेत् ॥ ९ ॥ अकटकद्रव्ययोगानां कठिनानां विचारतः । काथो
 विधीयतेऽन्येषां कटक एव भिषज्ज्ञतः ॥ १० ॥ इति वैशालंकारात् । हेपरिपष्टो

१ मालतीमुकुत्र-मोगरीचा कव्य. २ सूचीपुष्पं=केवडा. ३ विकसा=मंजिष्ठा. ४ बटाव-
 रोह=वडाचे पारवे.

भयैककः काथोऽग्निकवितो मतः । छेदपाकश्चिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः सरसश्चा
 ॥ ११ ॥ ईपरसरसककस्तु खेहपाको मृदुर्भवेत् । मध्यपाकस्य सिद्धिश्च ककके
 नीरमकोसले ॥ १२ ॥ ईपत्कठिनककश्च खेहपाको भयैरसरः । तदूर्ध्वं दग्धपाकः
 खाद्वाहकृमिप्रयोजकः ॥ १३ ॥ आगपाकश्च निर्वीर्यो वद्विमान्चकरो गुरुः ।
 मस्यार्थं स्वान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ॥ १४ ॥ अभ्यहायै सरः प्रोक्तो
 युष्ज्यादेवं यथोचितम् । घृततैलगुडादींश्च साधयेन्नैकवासरे । प्रकुर्वन्त्युपिताश्चिते
 विशेषाहुणसंचयम् ॥ १५ ॥ इति शाङ्गधरात् । तैले संस्वाप्य पात्रे विधियद्दध
 पचेद्वासरादग्निमानात्काथैर्दुग्धैश्च ककैस्तदनु सुरभिभिः शोधनीर्यविशुद्धैः ।
 कस्तूरीचन्दनगोजलजलदसरीरकपाटीरकुट्वद्याजिष्ठानुरुष्कागुरनखरदलैः पी-
 तकद्वोलमुष्यैः ॥ १६ ॥ इति खेहपाकविधिः ।

अथ लाक्षारसविधिः ।

दशांशं लोभ्रमादाय तद्दशांशं च सर्जिकाम् । किञ्चिच्च बद्रीपत्रं वारि षोड-
 शधा स्युतम् । वरुणतो रतो प्राद्यो लाक्षायाः पादशेषितः ॥ १ ॥

अथाऽऽसवारिष्टादयः ।

द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत्संधितं भवेत् । आसवारिष्टमेदैस्तप्रोच्यते भेष-
 जोचितम् ॥ १ ॥ यदपकौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मयं स आसवः । अरिष्टः काथ-
 सिद्धः स्वात्तयोर्मानं पलोन्मितम् ॥ २ ॥ अजुकमानारिष्टेषु द्रवद्रोणे गुडात्तु-
 लाम् । क्षौद्रं क्षिपेद्गुडादर्थं प्रक्षेपं दशकांशकम् ॥ ३ ॥ श्लेयः शीतरसः शीधुर-
 पकमधुरद्रवैः । सिद्धः पकरसः शीधुः संपकमधुरद्रवैः ॥ ४ ॥ परिपकाज्ञसंधान-
 समुत्पन्नां सुरां जगुः । सुरामण्डः प्रसन्ना स्वात्ततः कादम्बरी घना ॥ ५ ॥
 तद्घो जगली श्लेयो मेदको जगलाद्धनः । पकोऽसौ हृतसारः स्यात्सुरावीजं च
 किण्वकम् ॥ ६ ॥ यत्तालस्रजूररसैः संधितं सा हि वारुणी । कन्दमूलफलादीनि
 सञ्जेहलवणानि च ॥ ७ ॥ यत्र द्रव्येऽभिपूयन्ते तस्मूक्तमभिधीयते । विनष्टमन्लतां
 यातं मधु वा मधुरद्रवः ॥ ८ ॥ विनष्टः संधितो यस्तु तच्चूकमभिधीयते । गुडा-
 म्बुना सतैलेन कन्दशाकफलैस्तथा ॥ ९ ॥ साधितं चाम्लतां यातं गुडसूक्तं
 प्रचक्षते । एवमेधेषुसूक्तं स्वान्मृद्वीकासंभवं तथा ॥ १० ॥ तुषाम्बु संधितं श्लेय-
 मामैर्विदलितैर्यवैः । यवैः सुनिस्तुपैः पकैः सौवीरं संधितं भवेत् ॥ ११ ॥
 कुल्माषधान्यमण्डादिसंधितं काजिकं विदुः । सण्डाकी संधिता श्लेया मूलकैः
 सर्पपादिभिः ॥ १२ ॥

अथ शिलाजतुकरणम् ।

मुख्यं शिलाजतुशिलां सूक्ष्मखण्डां प्रकल्पयेत् । निक्षिप्यात्युष्णपानीये यामैकं
 स्थापयेत्सुधीः ॥ १ ॥ मर्दयित्वा ततो नीरं मृद्नीयाद्द्वयगालितम् । स्थापयित्वा
 च मृत्पात्रे धारयेदातपे बुधः ॥ २ ॥ उपरिस्थं घनं यस्सात्रिक्षिपेदन्यपामके ।
 धारयेदातपे तस्मादुपरिस्थं घनं नयेत् ॥ ३ ॥ एवं पुनः पुनर्नोत्वा द्विमासाभ्यं

शिलाजनु । शूयात्कार्यक्षमं यद्वा क्षिप्तं लिङ्गोपमं भवेत् ॥ ४ ॥ निभूतं च ततः
शुद्धं सर्वकार्येषु योजयेत् । अथःक्षिप्तं च पर्यटपं सञ्जिहीरं विनिक्षिपेत् ॥ ५ ॥
इति शिलाजनुकरणम् ।

अधुना धात्वादीनां लक्षणशोधनमारणगुणानाह—

स्वर्णतारतारागणि नागवर्तः च तीक्ष्णरुम् । धातवः सह विज्ञेया षष्टमः
कापि पारदः ॥ १ ॥ एकीयमर्तं । स्वर्णं तारं च तारं च यद्वा नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिहा च तथा घोषो रोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥ तैत्रे तत्रे गवां मूत्रे काञ्चि-
के च कुलत्थके । सप्तथा सप्तनियोपासर्वलोहं विमुप्यति ॥ ३ ॥

अथ सप्तधातुवर्णाः ।

स्वर्णं चम्पकवर्णार्भं कृष्णार्थं तारताप्रयोः । कांस्यं भूसरवर्णं स्यान्नागः पारा-
वतप्रमः ॥ १ ॥ यद्वा शुभ्रत्वमापाति गीर्णं जम्पुकलोपमम् । अथकं चेष्टि-
कामं स्याद्वायुनां वर्णनिर्णयः ॥ २ ॥

अथ सर्वधातुसामान्यमारणम् ।

शिलार्कदुग्धगन्धकैर्युक्ताश्च सह धातवः । पुटैश्च द्वादशैः परं यजन्ति भस्मतां
सदा ॥ १ ॥

अथ स्वर्णम् ।

दाहे रक्तं सितं छेदे निरूपे कुङ्कुमप्रमम् । तारशुक्रयोत्पितं क्षिप्तं शृदु हेम
गुरुत्तमम् ॥ १ ॥ श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे छेदे पितं
श्वेतं कपे लघु च तप्यजेत् ॥ २ ॥ इति लक्षणम् ।

अथ शोधनम् ।

सुवर्णसुत्तमं यद्वा विद्रुतं निक्षिपेन्निशः । काञ्चनारद्वयैः शुद्धं काञ्चनं जायते
शुभ्रम् ॥ १ ॥

अथ मारणम् ।

काञ्चने गलिते नागं पीडशांशेन निक्षिपेत् । पूर्णयित्वा तथाऽऽमलेन घृष्ट्वा
कृत्वा च गोलरुम् ॥ १ ॥ गोलकेन समं गन्धं द्रव्या चैराधरोत्तरम् । शरावसं-
पुटे छत्वा पुटेद्विशद्गनोत्पलैः ॥ २ ॥ एवं सप्तपुटैर्हेम निरुर्थं भस्म जायते ॥
अन्यच्च—स्वर्णपत्रसमं नागभस्म निग्मूविलेपितम् ॥ ३ ॥ त्रिवारं च गजपुटे
सुवर्णं भस्मतां यजेत् । अन्यच्च—पारावतमल्लैर्लेप्यान्यथवा कुङ्कुदोद्भवः ॥ ४ ॥
हेमपत्राणि लेप्यानि प्रदद्यादुत्तरोत्तरम् । गन्धचूर्णं समं कृत्वा शरावयुतसंपुटे
॥ ५ ॥ प्रदद्यात्कुङ्कुटपुटे पञ्चमिर्गोमयोत्पलैः । एवं नवपुटे दद्याद्दशमं च महा-
पुटम् । त्रिंशद्गनोत्पलैर्द्वयं जायते हेमभस्म तु ॥ ६ ॥

अथ गुणाः ।

स्वर्णं शीतं पवित्रं क्षयवन्निकसतश्चासमेहाक्षपित्तक्षैण्यक्ष्वेदक्षताक्षप्रदग्दर्हरं
स्वाद्दु तित्तं कषायम् । घृष्यं भेष्याभिकान्तिप्रदसधुरसरं काश्यपहारि त्रिदोषोन्मा-

द्रापसारशूलज्वरजयि वपुषो ग्रहणं नेत्रपथ्यम् ॥ १ ॥ एतद्भसा सुवर्णं मधु-
पृतोपेतं द्विगुणोन्मितं लीडं हन्ति नृणां क्षयाग्निसदनं श्वासं च कासारक्षी ।
भोजोघातुविषंघनं बलकरं पाण्ड्यामयध्वंसनं पथ्यं सर्वविपापहं गदहरं दुष्टमह-
स्यादिहृत् ॥ २ ॥ बलं च वीर्यं हरते नराणां रोगघजान्पोषयतीह काये । असौ-
ख्यकार्यं च सदैव हेमापकं सदोषं मरणं करोति ॥ ३ ॥

अथ शुद्धस्वर्णदलगुणाः ।

शुद्धं स्वर्णदलं समस्तविपाहच्छूलाम्लपित्तापहं हृद्यं पुष्टिकरं क्षयमणहरं काया-
ग्निमान्द्यं जयेत् । हिक्कानाहहरं परं कफहरं नृणां हितं सर्वदा तप्तदोगहरानुपा-
नसाहितं सर्वाभयध्वंसनम् ॥ १ ॥ इति स्वर्णम् ।

अथ रौप्यम् ।

गुरु खिग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे च यत्क्षमम् । वर्णाभ्यं चन्द्रवस्त्रच्छं तारमत्र
गुणान्वितम् ॥ १ ॥ कृत्रिमं कठिनं रुक्षं रक्तपीतदलं लघु । दाहे छेदे च यत्क्ष-
रूप्ये दोषा दश स्मृताः ॥ २ ॥

अथ शोधनम् ।

पत्रीकृतं तु रजतं संतप्तं जातवेदसि । निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारप्रयं
शुचि ॥ १ ॥

अथ मारणम् ।

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् । सूतगन्धकयोस्तुल्यतालयोः
खल्वसंस्थयोः ॥ १ ॥ कल्कं कृत्वा कुमार्यग्निमेन तानि मलेपयेत् । शारायसंपुटे
रुद्धं त्रिंशद्दैन्योत्पलैः पुटेत् । एवं रजतमाप्नोति मूर्तिं वारद्वयेन वै ॥ २ ॥ अन्यच्च—
विधाय पिष्टं सूतेन रजतस्याय मेलयेत् । तालगन्धं समं पश्चान्मदंयेस्त्रिगुणकद्रवैः ॥
द्विप्रैः पुटैर्भवेद्भसा योज्यमेतद्भसादिषु ॥ ३ ॥ अन्यच्च—माक्षिकं दरदनिम्बुज-
जुतं सूक्ष्मरौप्यदलसंचयं पुटेत् । द्वित्रिवारमथ भस्मतां मजेत्पातकौघ इव शंकर-
स्मृतेः ॥ ४ ॥ इति रौप्यमारणम् ।

अथ रौप्यगुणाः ।

तारं शीतकषायमालमधुरं दोषत्रयच्छेदनं खिग्धं दीपनमक्षिकुक्षिगदनिहाहं
विपादि हरेत् । मेदोन्नेदि मदाखयात्ययकरं कांत्वायुरारोग्यकृद्यद्दामापस्मृतिशूल-
पाण्डुपलितश्लीहज्वरघ्नं सरम् ॥ १ ॥ अशुद्धं रजतं कुर्वात्पाण्डुकण्डुगलप्रहान् ।
खियन्धं वीर्यनाशं च बलहानि शिरोरुजम् ॥ २ ॥ इति रजतम् ।

अथ ताम्रम् ।

न खिपं विपमित्याहुस्तात्रं तु विपमुच्यते । एको दोषो विपे ताम्रे त्वष्टौ दोषाः
प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ अमो मूर्छां विदाहश्च स्वेदश्चेदनवान्तयः । अरुचिश्चिनासंताप
पुते शोषा विषोपमाः । तस्मारसंशोधयेत्तात्रं तद्दोषविनिवृत्तये ॥ २ ॥

कनुष्ठी तु कृष्णा स्याद्रासौ सेव्या विज्ञानता ॥ २ ॥ कांक्षं च द्विविधं प्रोक्तं
 पत्रैरुद्वेगमेदतः । पुष्पं श्वेततमं तत्र वैदिकं कपिशानमम् ॥ ३ ॥ पुत्रयोः प्रथमं
 श्रेष्ठं संसेव्यं रोगदान्तये । राजरीतिन्त्रया घोषं ताग्रवच्छोषयेद्विपद् ॥ ४ ॥
 ताग्रवन्मारणं चापि तयोदकं भिषग्वैः । रीतिकापुगुलं रुखं सन्निभं लक्षणं
 मरम् । शोषनं पाण्डुरोगाग्रं क्रिमिहं लेखनं हिमम् ॥ ५ ॥ कांक्षं कषायं
 विक्षोषां लेखनं विदादं सरम् । रुखं गुह्यं च चक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ॥ ६ ॥
 इति रीतिकारण्यगुणाः ।

अथ लोहम् ।

मुष्टं तीक्ष्णं तथा कान्तमिति लोहं त्रिधा स्मृतम् । मुष्टाच्छताभिकं नीक्ष्यं
 नीक्ष्याकान्तं शताधिकम् ॥ १ ॥ मुष्टं तु वरुलं भूमौ पश्यतेषु च जायते ।
 राजवत्यादि तीक्ष्णं स्वाकान्तं सुम्बकसंभवम् ॥ २ ॥ यत्राहं दृश्यते लोहे तीक्ष्णं
 लोहं शदुत्तमम् । कासीसामलकककाले लोहेऽहं दृश्यते सुम्बम् ॥ ३ ॥
 अथ कान्तलक्षणम् । यथाशस्ये प्रसरति जले तैरुचिन्दुर्न दणो हिद्दु-
 र्गन्धं विमृजति निजं तिक्ततां तिस्रकल्कः । पाष्यं दुग्धं मयनि निम्बराकारकं
 नैति भूमिं दग्धाहाः स्युः सजलचणकाः कान्तलोहं गहुकम् ॥ १ ॥

लोहशोधनम् ।

शतरकेन सेदिसं किंचाकंपयसाऽयमः । दलं हुतानने ध्मानं सिक्तं त्रैश-
 लवारिणा ॥ एवं त्रिधाः हने लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ १ ॥ अन्यथा—
 काथ्यमाष्टगुणे तोये त्रिकला पोहनं परम् । तण्डास्ये पाददीने तु लोहस्य पर-
 पथकम् ॥ २ ॥ कृत्वा पत्राणि सप्तानि सप्तवारं निवेधयेत् । पर्वं प्रलीयते धानु-
 गिरिजो लोहसंभवः ॥ ३ ॥ इति शोधनम् ।

लोहमारणम् ।

लोहानां मारणं श्रेष्ठं सर्वेषां रसभस्मना । मध्यमं मूढिकाभिश्च कनिष्ठं गन्ध-
 कादिभिः ॥ १ ॥ शुद्धस्य सूतराजस्य भागो भागद्वयं परेः । द्वयोः समं सार-
 पूर्णं मर्दयेत्कष्यकामुना ॥ २ ॥ यामद्वयं तस्य गोळं संवेदयेत्परुषैर्दुर्लभैः । ततः
 सूत्रेण संवप्य स्यापयेत्ताग्रसंपुटे ॥ ३ ॥ मुद्गयेद्ददनं तस्य मृदा संशोष्य तापुनः ।
 त्रिविधं चान्तराशिकं तत उदस्य मर्दयेत् ॥ ४ ॥ रजसहस्रगणितं नीरे तरनि-
 हनकम् । सोमाशुताभिषमिर्न लोहमस्य प्रकीर्तितम् ॥ ५ ॥ अन्यथा—द्राव-
 नासिने इरदं नीरपपूर्णस्य सेलयेत् । कन्धानीरेण संमथं यामयुग्मं तु तापुनः
 ॥ ६ ॥ शराधर्मपुटे कृत्वा पुटेद्रजपुटेन वै । सप्तधेवं हतं लोहरजो पारितारं
 मधेत् ॥ ७ ॥ अन्यथा—लोहपूर्णं परं मयदे मोरकस्य परं तथा । भध-
 गणदानं चापि गर्भमेव च मर्दयेत् ॥ ८ ॥ कुमार्पद्विदिनं पश्चात्तोलकं श्वपुपत्रैः ।
 मंदैश्च च मृदा द्विगुणा पुटेद्रजपुटे पथेत् ॥ ९ ॥ स्वाद्वशीर्णं समुदृत्य सिक्तं
 शपनघोरतः । स्रुतं पारितारं साक्षं सार्कयैर्करं परम् ॥ १० ॥

अथ शोधनम् ।

पत्नीदुग्धैः सत्वधनैस्ताम्रपत्रं विलेपयेत् । अग्नौ संताप्य निगुण्ठीरसैः संसेचयेन्निशाः । शुद्धकंठीरसेर्धैर्वा शुद्धशुद्धिः प्रजायते ॥ १ ॥ अन्यथा—गोमूत्रे पचेत्तामं ताम्रपत्रं दद्यान्निशा । साम्लक्षणेण संशुद्धिश्चाद्यं प्राप्नोति सर्पेषा ॥ २ ॥ इति शोधनम् ।

अथ मारणम् ।

पूर्णं शुद्धस्य ताम्रस्य समसूतं विमर्दयेत् । सप्तवे जम्बीरनीरेण तयोस्तु नु गन्धकम् । दिवं गजपुटे पाप्यं ताम्रभस्म प्रजायते ॥ १ ॥ अन्यथा—तिलपणोरसस्ताम्रपत्राणि विलेपयेत् । शुद्धवर्णं भवेत्क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥ २ ॥

अथान्यच्च त्रपु ताम्रम् ।

शुद्धताम्रस्य पत्राणि शुक्तिद्वयमितानि च । त्रपु शुक्तिमितं तेन वेष्टयित्वाऽतानि तु ॥ १ ॥ यामं पचेत्पटीवध्रे यदा त्रपुमयं तदा । तस्वाङ्गशीतं निष्कृतमक्षयेद्बलसंमितम् ॥ २ ॥ शृङ्गेरयवशरशोषणैस्तन्निहन्ति च । कृत्वा मयादृष्टिः शीघ्रप्रवृत्ताम्रमिदं क्षणात् ॥ ३ ॥

अथ सोमनाथताम्रम् ।

शुद्धवनुष्येन सूतेन षट्तिना तत्समेन च । तदर्धांशेन तालेन शिलया च ताम्रधेया ॥ १ ॥ विषाय कज्जलीं रुक्षणां सूक्ष्मकज्जलसंविभाम् । कज्जल्या ताम्रपत्राणि पर्यायेण विलेपयेत् ॥ २ ॥ यन्नाध्यायविनिर्दिष्टवालुकायत्रगं पचेत्प्रपचेद्युगयामं तु स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ३ ॥ तत्तद्भोगद्वरापुपानंलहितं ताम्रद्विषसोन्मितं तल्लीलं परिणामशूलगुदं शूलं च पाण्डुवर्मम् । गुल्मश्लीहक्षयादि सादसदनं श्वासं च कासं तथा कुष्टं च ग्रहणीं हरेद्ब्रह्मिदं तत्सोमनाथाभिधम् ॥ ४ ॥ इति सोमनाथताम्रम् । अन्यथा योगरत्नसमुच्चये पाठान्तरम्—नेपालं समरुद्रधीजमसुरस्तुत्यलपोमालकलक्ष्मणाघाघंशिलां विधाय विधिना रुक्षणां परां कज्जलीम् । लिप्त्वा ताम्रदलान्यधोर्ष्यमनया भाण्डे पचेत्तामकं यन्नाध्यायसमुक्तं ताम्रविधिना तस्वाङ्गशीतं हरेत् ॥ १ ॥

अथ सामान्यताम्रगुणाः ।

ताम्रे शीतं निहन्याद्भ्रणकुमिजठरानाहसंश्लीहपाण्डुश्वासश्लेष्माश्रवातक्षयपवनगदं शूलयुग्मं च गुल्मम् । कुष्ठान्पष्टादशापि स्मरवलरुचिकृद्भक्तमेदोम्लपित्तच्छेदि प्रोक्तं त्वशुद्धं किमिमुदरगदाष्मानकुष्ठादि कुर्यात् ॥ १ ॥ इति ताम्रम् ।

अथ रीतिकांस्ये ।

रीतिका द्विविधा ज्ञेया तत्राऽऽद्या राजरीतिका । काकगुण्ठी द्वितीया सा तयो राद्या गुणाधिका ॥ १ ॥ संतसा काञ्जिके क्षिप्त्वा ताम्रां स्वाद्वाजरीतिका

धाकतुण्डी तु कृष्णा स्वाध्नासी सेव्या विजानता ॥ २ ॥ कांस्यं च द्विविधं प्रोक्तं
पुष्पतैलिकमेतत् । पुष्पं श्रेततमं तत्र तैलिकं कपिशप्रभम् ॥ ३ ॥ एतयोः प्रथमं
श्रेष्ठं संसेव्यं रोगशान्तये । राजरीतिस्या घोषं ताम्रवच्छोधयेद्विपक्वं ॥ ४ ॥
ताम्रवन्मारणं चापि तयोरुक्तं भिषग्वरैः । रीतिकायुगुलं रूक्षं सतितकं लवणं
सरम् । शोधनं पाण्डुरोगघ्नं क्रिमिघ्नं लेखनं हिमम् ॥ ५ ॥ कांस्यं कपायं
तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम् । रूक्षं गुरु च चक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ॥ ६ ॥
इति रीतिकांस्यमारणगुणाः ।

अथ लोहम् ।

मुण्डं तीक्ष्णं तथा कान्तमिति लोहं त्रिधा स्मृतम् । मुण्डाच्छताधिकं तीक्ष्णं
नीक्षणात्कान्तं शताधिकम् ॥ १ ॥ मुण्डं तु घृतुलं भूमौ पर्वतेषु च जायते ।
गजबस्यादि तीक्ष्णं स्यात्कान्तं चुम्बकसंभवम् ॥ २ ॥ यत्राङ्गं दृश्यते लोहे तीक्ष्णं
लोहं तदुत्तमम् । कासीसामलकलकाके लोहेऽङ्गं दृश्यते मुखम् ॥ ३ ॥
अथ कान्तलक्षणम् । यस्पात्रस्य प्रसरति जले तैलविन्दुर्न दत्तो हिङ्गु-
गन्धं विसृजति निजं तिक्ततां निम्बकदकः । पाच्यं दुग्धं भवति शिखराकारकं
नेति भूमिं दग्धाङ्गाः स्युः सजलचणकाः कान्तलोहं तदुत्तमम् ॥ १ ॥

लोहशोधनम् ।

शदारकेन संलिसं किंचार्कपयसाऽपसः । दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफ-
लवारिणा ॥ एवं त्रिधाः कृते लोहं शुद्धिमाप्त्यसंशयम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—
घ्राध्यमष्टगुणे तोये त्रिफला पोडशं पलम् । तत्काये पादशोषे तु लोहस्य पल-
पञ्चकम् ॥ २ ॥ कृत्वा पत्राणि तप्तानि मसवारं निषेचयेत् । एवं प्रलीयते धातु-
गिरिजो लोहसंभवः ॥ ३ ॥ इति शोधनम् ।

लोहमारणम् ।

लोहानां मारणं धेष्टं सर्वेषां रसभक्षता । मध्यमं मूलिकाभिश्च कनिष्ठं गन्ध-
कादिभिः ॥ १ ॥ शुद्धस्य सूतराजस्य भागो भागद्वयं बलेः । द्वयोः समं सार-
चूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ॥ २ ॥ यामद्वयं तस्य गोलं संयेद्यैरण्णजेर्दलेः । ततः
सूत्रेण मंभज्य स्वापयेत्ताम्रसंपुटे ॥ ३ ॥ मुद्रयेद्ददं तस्य शृङ्गा संशोष्य तत्पुनः ।
त्रिविधं धान्यराशिस्थं तत उद्धृत्य मर्दयेत् ॥ ४ ॥ रजसद्वयगलितं नीरे तरति
इमवत् । सोमामृताभिधमिदं लोहभस्म प्रकीर्तितम् ॥ ५ ॥ अन्यच्च—द्वाद-
शांशिनं दरुदं नीक्षणचूर्णस्य मेलयेत् । कन्यानीरेण संमर्द्यं यामपुग्मं तु तत्पुनः
॥ ६ ॥ शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्भ्रजपुटेन वै । सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं
नयेत् ॥ ७ ॥ अन्यच्च—लोहचूर्णं पलं खदये सोरकस्य पलं तथा । अध-
गन्धापलं चापि सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ ८ ॥ कुमार्यङ्गिदिनं पश्चाद्गोलकं रुडुपत्रकैः ।
संवेष्ट्य च शृङ्गा लिप्त्वा पुटेद्भ्रजपुटे पचेत् ॥ ९ ॥ स्वाहशीतं समुद्धृत्य सिन्ध-
रामतपोरजः । भनं वारितरं प्राह्यं सर्वकार्यकरं परम् ॥ १० ॥ अन्यच्च

धातुवृद्धिकरं परम् ॥ १ ॥ अन्नकं च हरीसव्या गुदेन सह योजितम् । प्ला-
 शकरया युक्तं रणपित्तविनाशनम् ॥ ३ ॥ त्रिकटु त्रिकलां चैव चातुर्जातं सदा-
 करम् । मधुना देहवैप्रातः क्षयाशःपाण्डुनाशनम् ॥ ४ ॥ पुद्गीसत्वप्रणदाभ्यां
 मिधितं मेहनाशनम् । प्लागोक्षुरभूपाशीमितागभ्येन मिधितम् ॥ ५ ॥ प्रातः
 संसेवनाशितं मेहकृष्णनिवारणम् । पिप्पलीमधुसंयुक्तं भ्रमजीर्णज्वरापहम्
 ॥ ६ ॥ मधुत्रिकटुया युक्तं दृष्टिदृष्टिकरं मतम् । मूत्रासत्पयुते ह्योम मणानो
 च विनाशनम् ॥ ७ ॥ गोक्षीरक्षीरकन्दाम्ब्यां बलवृद्धिकरं परम् । महानक्युते
 ह्योम त्वर्षोदोपनिवारणम् ॥ ८ ॥ नागरं पौष्करं भार्गी गगनं मधुना सह ।
 भ्रमगन्धायुतं स्वादेद्रातयाधिनिवारणम् ॥ ९ ॥ चातुर्जातं सिता घ्रातं पित्त-
 रोगनिवारणम् । कटफलं पिप्पली क्षौद्रं स्त्रेभ्रमरोगनिवारणम् ॥ १० ॥ सर्वकार-
 युतं चाभ्रममिधुद्धिकरं परम् । मूत्राघातं मूत्रकृष्णममरीमपि भाशयेत् ॥ ११ ॥
 विजयारससंयुक्तं शुक्रकर्मकरं परम् । लघ्नमधुसंयुक्तं धातुवृद्धिकरं परम्
 ॥ १२ ॥ गोक्षीरे शर्करायुक्तं पित्तरोगविनाशनम् । अन्नकं विपिसंयुक्तं पथ्य-
 योगेन योजितम् ॥ १३ ॥ वर्लीपलितनाशं स्वाशीवेच शरदांशतम् । वेदभ्यो-
 पसमन्वितं मृत्तयुतं यक्षोन्मितं सेवितं दिव्याभ्रं क्षयपाण्डुसंमहणिकाशूलं च
 कुष्ठामयम् । सर्वथासगद्मं प्रमेहमरुचिं कासामयं दुर्धरं मन्दाग्निं जठरप्वधां
 परिहरेच्छुष्मामयाग्निधितम् ॥ १४ ॥ नातः परत्वरं किपिजराग्रयुविनाशनम्
 ॥ १५ ॥ इति सद्यप्रमुटाधकानुपानानि ।

अथ स्वर्णमाक्षिकम् ।

स्वर्णघर्णं गुरु त्रिगन्धीपशीलच्छविष्णुटम् । कपे कनकवकुष्ठं सद्गरं हेममा-
 क्षिकम् ॥ १ ॥ अशुद्धं माक्षिकं कुर्वादान्ध्वं कुष्ठं क्षयं किमीत् । शोधनीयं
 प्रयत्नेन तस्मात्कनकमाक्षिकम् ॥ २ ॥

अथ शोधनम् । त्रिभागं माक्षिकं त्रासं चतुर्भाशेन संघ्नयम् । जम्बीरज-
 मेवांसपि धीजपूरद्वैः पचेत् ॥ १ ॥ घर्षितं लोहपात्रे च यानि पात्रं च रक्त-
 ताम् । ततः शुद्धत्वमायाति स्वर्णमाक्षिकमीदृशम् ॥ २ ॥

अथान्यः प्रकारः । परण्डनीललुङ्गाम्बुसिद्धं शुष्यति माक्षिकम् । शुद्धं वा
 कडलीकन्दतोयेन घटिकाद्वयम् । तसं क्षिप्तं यराकाये शुद्धिमायाति माक्षिकम् ॥ १ ॥
 अन्यच्च—अग्निसपन्ननिर्यासैः शिशुमूलं सुपेषितम् । तन्मध्ये पुटितं शुद्धं निम्ब-
 जामलेन पाचितम् ॥ २ ॥ इति शोधनम् ।

अथ स्वर्णमाक्षिकमारणम् ।

माक्षिकस्य चतुर्भाशं दत्त्वा गन्धं विमर्दयेत् । उरुवृक्षस्य तैलेन ततः कार्पा
 मुषकिका ॥ १ ॥ शरावसंप्रुटे कृत्वा पुटेद्भ्रजपुटेन च । धान्यस्य तुपमूर्ध्वांधो
 दत्त्वा शीतं समुद्धरेत् । सिन्दूरामं भवेन्नस्य माक्षिकस्य न संशयः ॥ २ ॥
 अन्यच्च—अजामूत्रेऽथवा तैले कपाये वा कुलाथजे । तत्रे वा घर्षितं पक्वं
 ध्रियते स्वर्णमाक्षिकम् ॥ ३ ॥ इति मारणम् ।

अथ स्वर्णमाक्षिकगुणाः ।

माक्षिकं तिक्तमधुरं मेहार्नोक्षयकुष्ठनुत् । कफपित्तहरं शीतं योगवाहि रसा-
यनम् ॥ १ ॥ माक्षिको रजतहाटकप्रभः शोधितोऽतिगुणदः सुसेवितः । मेह-
कुष्ठकुमिसोफपाण्डुतापस्पृतीर्हरनि सोऽश्मरीं जयेत् ॥ २ ॥ मन्दानलत्वं बल-
हानिमुग्धां विष्टम्भतामन्यगदांश्च दुष्टान् । करोति मालां व्रणपूर्विकां च माक्षीक-
धानुगुरुरप्यपकः ॥ ३ ॥ माक्षीकधातुः सकलामयज्ञः प्राणो रसेन्द्रस्य परं हि
वृष्यः । दुर्भेल्लौहहृदयमेलकश्च गुणोत्तरः सर्वैरसायनाद्यः ॥ ४ ॥ इति स्वर्ण-
माक्षिकम् ।

अथ तारमाक्षिकम् ।

कांखवचारमाक्षीकं कपे पृष्टं तु रूप्यवत् । गुरु तिग्धं सितं यत्तत्रेष्टं
स्यात्तारमाक्षिकम् ॥ १ ॥ स्वर्णमाक्षिकवद्वोषा विज्ञेयास्तारमाक्षिके । अतस्तद्वोष-
नान्त्वर्थं शोधनं कथ्यते यथा ॥ २ ॥

अथ शोधनम् । कर्कोटीमेपेश्मिनीजै रसैर्जम्बीरजैर्दिनम् । आतपे भावना
देया शुद्धं स्यात्तारमाक्षिकम् ॥ १ ॥ इति शुद्धिः ।

अथ तन्मारणम् । स्वर्णमाक्षिकवज्जेयं तारमाक्षिकमारणम् । विमलाया
गुणाः किञ्चिद्यूनाः कनकमाक्षिकात् ॥ १ ॥

अथ तालकविधिः ।

अशुद्धं तालमायुर्हृत्कफमारुतमेहकृत् । तापस्फोटाङ्गसंकोचान्कुक्षते तेन
शोधयेत् ॥ १ ॥

अथ शोधनम् । तालकं कणशः कृत्वा तद्युग्ं काञ्जिके क्षिपेत् । दोला-
यज्ञेण यामैकं ततः कृष्माण्डजद्रवैः ॥ १ ॥ तिलतेले पचेद्यामं यामं च त्रिक-
लाजले । चूर्णोदके च यामैकं पकं शुष्यति तालकम् ॥ २ ॥

अथ तालकमारणम् ।

सदलं तालकं शुद्धं पुनर्नव्या रसेन तु । खल्वे विमर्दयेद्देकदिनं पश्चाद्विशोष-
येत् ॥ १ ॥ संशोष्य गोलकं तस्य कुर्यात्तच्च विशोषयेत् । ततः पुनर्नवाक्षारैः
स्वास्थ्यर्थं तु प्रपूरयेत् ॥ २ ॥ तत्र तत्रोलकं घृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् । आकण्ठं
रिद्धं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ॥ ३ ॥ स्थालीं सुहृयां समारोप्य क्रमाद्बहि
विचर्षयेत् । दिमान्यन्तरशून्यानि पञ्च बहिं प्रदीपयेत् ॥ ४ ॥ एवं तु क्रियते
तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका । अनुपानान्वनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

अथ तालकगुणाः ।

हरितालं कटु तिग्धं कपायोष्णं हरेद्विषम् । कण्डूकुष्ठाक्षयरोगाञ्चवातपित्त-
कफत्रणान् ॥ १ ॥ तालकं हरते रोगान्कुष्ठं मृत्युजरापहम् । शोधितं कुरुते वीर्यं
कोतिं वृद्धिं तथाऽऽयुषः ॥ २ ॥

अथ मनःशिला ।

मनःशिला मन्दफलं करोति जन्तुं ध्रुवं शोधनमन्तरेण । मलय चन्द्रं किल
मूत्रतोमं सप्तार्कं हृत्पद्मं च कुर्यात् ॥ १ ॥

अथ मनःशिलाशोधनम् ।

पपेह्यहमत्रामूत्रे दोलायधे मनःशिलाम् । भावयेत्सप्तधा मूत्रैरजायाः शुद्धि-
शृच्छति ॥ १ ॥ अन्यथा—भगक्षिपप्रतोयेन भाविता सप्तवारकम् । शत्रवेर-
हमे चाऽपि विशुष्यति मनःशिला ॥ २ ॥

अथ मनःशिलागुणाः ।

मनःशिला गुरुर्गर्वा सरोष्णा लेखनी कटुः । तिक्ता क्षिप्रा त्रिषशामकाम-
भूतविपाक्षनुत् ॥ १ ॥ इति मनःशिला ।

अथ स्रोतोञ्जनम् ।

स्रोतोञ्जनं द्विधा प्रोक्तं श्वेतकृष्णश्वेततः । त्रिकलापारिणा स्त्र्यं तद्व्यं शुद्धि-
शृच्छति ॥ १ ॥

अथ गुणाः । सौवीरं प्रादि मधुरं चक्षुष्यं कफपित्तत्रिम् । क्षिप्माक्षयासनु-
च्छीतं स्रोतोञ्जनमपीदृशम् ॥ १ ॥

अथ तुर्यम् ।

विष्टया मर्दयेत्तुर्यं मात्रार्ककपोतयोः । दशांशं टङ्गणं दत्त्वा पपेह्यगुपुटे ततः ॥
पुटे दत्त्वा पुटे क्षौद्रैर्देयं तुर्यं विशुष्यति ॥ १ ॥ अन्यथा—भोतोर्विंशतिं समं
तुर्यं सशौद्रं टङ्गणाद्वियुक्तं । त्रिधैयं पुटितं तुर्यं चाग्निभ्रान्तिविप्रजितम् ॥ २ ॥

अथ गुणाः ।

तुर्यकं कटुकं क्षारं कषायं विशदं लघु । लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूहृमि-
विपापहम् ॥ कफाद्यपित्तकुष्ठं मेहमेदोविनाशनम् ॥ १ ॥ इति तुर्यम् ॥

अथ खर्परम् ।

चतुस्रे वाध गोमूत्रे सप्तार्हं रसकं पचेत् । दोलायधेण शुद्धं स्वात्ततः कार्येषु
योजयेत् ॥ १ ॥ खर्परं कटुकं क्षारं कषायं धामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं
चक्षुष्यं कफपित्तनुत् ॥ विपाक्षकृष्टकण्डूनां नाशनं परमं मतम् ॥ २ ॥ इति
धातूपधानुशोधनमारणगुणाः ॥

अथ पारदः ।

रसो विप्रः सितो रक्तः क्षत्रियः पीत ऊरुजः । शूद्रः कृष्ण इति प्रोक्तो वर्ण-
भेदाच्चतुर्विधः ॥ १ ॥ ग्राहणः कल्प्यते कल्पे गुटिकायां च धातुजः । धातुवादे
तथा वैश्यः शूद्रश्चेतरकर्मणि ॥ २ ॥ अन्तः सुनीलो वह्निहृत्बलाहो मध्याह्नचन्द्र-
प्रतिमप्रकाशः । शस्त्रोऽथ धूम्रः परिपाण्डुरथ चित्रो न योऽथो रसकर्मसिद्धौ

॥३॥ पूर्वदोषा रसेन्द्रस्य ये चः प्रोक्ता मनीषिभिः । अतस्तेषां प्रशान्त्यर्थं प्रोच्यते
 कर्म सांप्रतम् ॥ ४ ॥ यथा—मलशिखिविपनामानो रसस्य नैसर्गिकाखयो
 दोषाः । मूर्छा मलेन कुरुते शिखिना दाहं विपेण मृत्युं च ॥ ५ ॥ अन्यच्च—मलेन
 मूर्छा दहनेन दाहं विपेण मृत्युं वितनोति सूतः । मलादिदोषप्रयमेतदत्र नैस-
 र्गिकं शुद्धिमतोऽभिधास्ये ॥१॥ नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाद्बल्यं च गिरिविपम् ।
 पारदे कञ्चुकाः सप्त सन्ति नैसर्गिका इमे ॥ २ ॥ रक्तेष्टिकानिशाधूमसारोर्णा-
 भस्मचूर्णकैः । जम्बीरद्रवसंयुक्तैर्नागदोषापनुत्तये ॥ ३ ॥ विशालाङ्गोलमूलानां
 रजसा काञ्चिकेन च । शनैःशनैः स्वहस्तेन वङ्गदोषविमुक्तये ॥ ४ ॥ राजवृ-
 क्षस्य मूलोरथचूर्णेन सह कन्यका । मलदोषापनुत्तयर्थं चित्रको वह्निदूषणम् ॥५॥
 चाण्डल्यं कृष्णधचूरो गिरिं हन्ति क्रदुग्रयम् । त्रिफला विपनाशाय कन्यका
 सप्त कञ्चुकान् ॥ ६ ॥

अथान्यः प्रकारः । आरम्बधो हन्ति मलं प्रयत्नात्कुमारिका सप्त हि
 कञ्चुकाश्च । अङ्गोलमूलं च विपं निहन्त्याद्रसस्य वह्निः किल पावकं च ॥ १ ॥
 प्रत्येकं सप्तवारं च मर्दितः पारदो भवेत् । तदा विशुद्धतां याति सर्वयोगाहितो
 भवेत् ॥ २ ॥ अन्यच्च—कुमारीत्रिफलाप्योपचित्रकं निम्बुकं रसम् । दिनैकं
 मर्दितं कृत्वा शुद्धो भवति पारदः ॥ १ ॥ अथ च—आरनालेन चोष्णेन
 क्षालयेत्प्रतिमर्दनम् । रसं तत्र प्रयातं तु शोषयित्वाऽथ पातयेत् ॥ १ ॥ गृहीत्वा
 प्रक्षिपेत्सूतं स्वादेवं पारदः शुचिः । पारदाप्योदशांशं तु मिलित्वा सकलं भिषक्
 ॥ २ ॥ चूर्णं प्रदेयं च पलं मर्दने सप्तखल्वके । अजाशक्नुतुपार्णि च खनित्वा भूमि-
 मावपेत् ॥ ३ ॥ तस्योपरि स्थितं खल्वं तप्तखल्वं जगुर्वृषाः । एतन्मर्दनमाख्यातं
 रससंशुद्धये शुभैः ॥ ४ ॥ इति मर्दनम् । त्र्यूपणं त्रिफला घन्ध्याकन्दक्षुदा-
 द्रयान्वितम् । चित्रकेण निशाक्षारकन्यार्ककनकद्रवैः ॥ १ ॥ सूतं कृतेन कायेन
 धारान्सप्त विमर्दयेत् । इत्थं स मूर्च्छितः सूतो जह्यात्सप्तपि कञ्चुकान् ॥ २ ॥
 इति मूर्च्छनम् ।

अथोत्थापनम् ।

सप्त उत्थापयेत्सूतमातपे निम्बुकादितम् । उत्थापनं विशिष्टं तु चूर्णपातन-
 यन्नके । एवाऽप्रावूर्ध्वभाण्डान्तं संग्रहेत्पारदः शुचिः ॥ १ ॥ इत्युत्थापनम् ।

अथ स्वेदनम् ।

रसं चतुर्गुणे वस्त्रे रसोनकशरावके । नियञ्ज्य दोलायत्रे तु प्रकल्प्य दिवसं
 पचेत् ॥ १ ॥ सव्योपत्रिफलावह्निकन्याकल्के तुपाम्बुनि । शोषयोपापनुत्तयर्थमिदं
 स्वेदनमीरितम् ॥ २ ॥ इति स्वेदनम् । पलादूनस्य सूतस्य शतपलाधिकस्य च ।
 न संस्कारः प्रकृतव्यः संस्कारः स्वात्ततोऽपरः ॥ १ ॥ शुभेऽहनि प्रकृतव्य
 आरम्भो रसशोधने । एकान्ते धामनि शुभे पुराऽभ्यर्च्यो हि भैरवः ॥ २ ॥ इति
 रसशोधनप्रकारः ।

अथ गुणागुणाः ।

सूतोऽशुद्धतया गुणं न कुरुते कुष्माग्निमान्द्यक्रिमीन्वृथा रौचकजात्यदाहमरणं धत्ते नृणां सेवनात् । शुद्धः स्वात्सकलामयोधशमनो यो योगवाहो मृतो युक्त्या पद्मगुणगन्धयुग्गदहरो योगेन धात्वादिभुक् ॥ १ ॥ मूर्च्छांतीं गदहत्तथैव खगतिं दत्ते निषद्धोऽर्धदस्तन्नसामयवार्धकादिहरणं इक्षुपुष्टिकान्तिप्रदम् । घृष्यं मृत्यु- विनाशनं बलकरं कान्ताजनानन्ददं शार्दूलतुलसत्त्रकृष्णमभुजां योगानुसारि स्फुटम् ॥ २ ॥ अन्यच्च—मूर्च्छां गतो यो हरते च रोगान्बद्धो यदा रोचरता- मुपैति । लीनो भवेत्सर्वसमृद्धिदायी विराजतेऽसौ नितरां रसेन्द्रः ॥ १ ॥ मू- र्च्छिन्वा हरति रुजं घन्धनमनुभूय मुक्तिदो भवति । भमरीकरोति हि मृतः कोऽन्यः करुणाकरः सूतात् ॥ २ ॥ अर्थाः सहाया निखिलं च शास्त्रं हस्तकिया कर्मणि कौशलं च । नित्योद्यमस्तत्परता च बह्विरेभिर्गुणैः सिध्यति सूतकेन्द्रः ॥ ३ ॥ अथवा दरदाकृष्टं खिन्नं लवणाभ्रुभाजि द्रोलायाम् । रसमादाय यथेच्छं कर्तव्य- स्तेन भैषजो योगः ॥ ४ ॥ निम्बूरसेन संपिष्टं प्रहरं दरदं द्रवम् । ऊर्ध्वपातन- यज्ञेण संग्राह्यो निर्मलो रसः ॥ ५ ॥ इति दरदाकृष्टिः ।

अथ रसस्य मुखकरणम् ।

अथवा विन्दुस्त्रीकीटे रसो मर्धसिवासरम् । लवणार्कमुत्तं तस्य जायते धातुभक्षकम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—सास्यो रसः स्वात्पटुशिशुमुत्तुथैः सराजिकैः शोप- णकंस्त्रिरात्रम् । पिष्टस्ततः खिद्यतनुः सुवर्णमुष्यानयं खादति सर्वधातुम् ॥ १ ॥ इति मुखकरणम् ।

अथ पद्मगुणगन्धकजारणम् ।

तप्तखल्वे रसे क्षिप्त्वा अधश्चुह्यास्तुपाग्निभिः । स्तोकं स्तोकं क्षिपेद्गन्धमेवं वै पद्मगुणं चरेत् ॥ १ ॥ अथवा कच्छपयज्ञेण गन्धकजारणम्—मृत्कुण्डे निक्षिपेत्तीरं तन्मध्ये च शरावकम् । महत्कुण्डपिधानाभं मध्ये मेखलया युतम् ॥ १ ॥ क्षिप्या च मेखलामध्ये संशुद्धं रसमुत्तमम् । रसस्योपरि गन्धस्य रजो दद्यात्स- मांशकम् ॥ २ ॥ द्रव्योपरि शरावं च भस्ममुद्रां प्रदापयेत् । तस्योपरि पुटं दद्याच्चतुर्भिर्गोमयोत्पलैः ॥ ३ ॥ एवं पुनः पुनर्गन्धं पद्मगुणं जीर्यते बुधैः । मन्धे जीर्णे भवेत्सूतस्त्रीक्ष्णाग्निः सर्वकर्मसु ॥ ४ ॥ इति गन्धकजारणम् ।

अथ तद्गुणाः ।

समे गन्धे तु रोगाग्नौ द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् । जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनी- दर्पनाशनः ॥ १ ॥ चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः । भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः पद्मगुणे मृत्युनाशनः ॥ २ ॥ इति पद्मगुणगन्धकजारणम् । दिनमेकं रसेन्द्रस्य यो ददाति हुताशनम् । द्रवन्ति तस्य पापानि कुर्वन्नापि न लिप्यते ॥ ३ ॥ इति शिवागमोक्तम् ।

अथ रसवन्धनम् ।

रंभा बीरा स्तुही चैव हीरकशुक्रिरेव च । दिनारिश्चैव गोरम्भा गीनाक्षी
काचमाचिका । एभिस्तु मर्दितः सूतः पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १ ॥ अन्यच्च—
पुष्पितमनोजमन्दिहमप्ये सूतो नियोजितो युक्त्या ॥ बद्धो भवति क्विपद्भिर्विद्यैः
पुष्पप्रभावेण ॥ २ ॥ अन्यच्च—मूलतानीषीमूलं धारिणा मर्दयेद्दृढम् । तन्मूपां
लेपयेन्मप्ये तन्मप्ये निक्षिपेद्रसम् ॥ ३ ॥ पद्मट्टप्रमार्णा तां गूषामहारके
क्षिपेत् । एवं बद्धो भवेत्सूतो मूषान्तःस्थो ह्यो भवेत् ॥ ४ ॥ सुरामध्यगत-
स्त्रिष्टेन्मुखरोगविनाशनः । शरीरे कृमिभे सृते जरापलितजिह्वरः ॥ ५ ॥ स्रग्भ-
येष्टसंघातं कामोत्पादनकारकः । पुनर्नयं ययः कुपारसाथकानां न संशयः
॥ ६ ॥ इति रसवन्धनम् ।

अथ रसमारणम् ।

अपामार्गस्य धीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । तसंपुटे न्यसेत्सूतं मलयु-
दुग्धमिधितम् ॥ १ ॥ श्लोणपुष्पीप्रसूनानि विटङ्गमरिमेदकः । एतच्छूर्णमधश्चो-
र्ध्वं दद्यात् सुदां प्रक्षापयेत् ॥ २ ॥ तं गोष्ठं सुदयेत्सम्यङ्मूषासंपुटे सुपीः ।
सुदां दद्यात् शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् । एवमेकपुटेनैव जायते सूतभस्म-
कम् ॥ ३ ॥ अन्यच्च—शुद्धसूतं समं गन्धं घटक्षीरैर्विमर्दयेत् । पाचयेन्मृत्तिका-
पात्रे घटकाष्ठैर्विमर्दयेत् ॥ १ ॥ लघ्वग्निना दिनं पाच्यं भस्मसूतं भवेद्बुधम् ।
द्विगुञ्जं पर्णखण्डेन पुष्टिमग्निं च पर्थयेत् ॥ २ ॥ इति रसमारणम् ।

अथ रससिन्दूरः ।

पलद्वयं शुद्धरसं पलाधं शुद्धगन्धकम् । कर्पाधं नवसारं च जम्बीरेण विम-
मर्दयेत् ॥ १ ॥ काचकृष्णां क्षिपेच्चैव सप्तधा मृदकपटैः । विलेप्य काचकूर्पी ता-
मातपे शोषयेद्दृढम् ॥ २ ॥ छिद्रमाण्डे ततः कूर्पीं न्यसेत्सिकतयघ्नके । कृपिका
कण्ठमानेन पूरयेद्विष्टवालुकाः ॥ ३ ॥ पद्म पूज्याः कुमार्यश्च ततश्चूल्यां विनिक्षि-
पेत् । पचेत्पामाष्टकं चैव कृपिकां च क्षणे क्षणे ॥ ४ ॥ संशोष्य पाचयेद्यत्रे स्वा-
ग्नीतं समुद्धरेत् । ग्राहं च दरदाकारं देयदानवदुर्लभम् ॥ ५ ॥ सेवयेद्भोग-
नाशाय तप्तद्रोगानुपानतः । वर्लं वा यल्लयुग्मं वा कण्ठ्या मधुना सह ॥ ६ ॥
सेवितं कामिनीकामं दर्शयेद्भतिकौमुदम् । वीर्ययन्धकरं शीघ्रं योषामदविनाश-
नम् ॥ ७ ॥ सिन्दूरं हरवीर्यसंभवमिदं रूक्षाग्निमान्द्यापहं यद्मादिक्लयपाण्डुशो-
फमुदरं गुल्माग्रमेहापहम् । शूलश्लेष्मविनाशनं ज्वरहरं तुष्टवणाञ्जाशयेदशीसि
प्रहणीभगंदरहरं छर्दित्रिदोषापहम् ॥ ८ ॥ इति रससिन्दूरः ॥ अन्यच्च—सूतः
पद्मपलः स्वदोषरहितस्तनुव्यभागो यल्लिहो चैर्त्ता नवसारपादकलितौ संमर्धं
कृष्णां न्यसेत् । तां यत्रे सिकताख्यके तलविले पक्ववाऽर्क्यामं हिमं भित्वा

टीका—वैशिकेन्द्र, श्वेतकणोर, निवर्तुंगचीक, दुग्धानि, रक्त पुनर्वसा, शिवलिंगी, होनशुंदा, कांगोणी इत्यादि.

कुङ्कुमपिञ्जरं रसवरं भस्माऽऽदेद्वैद्यराद ॥ १ ॥ घाते सक्षौद्रपिप्पल्यपि च कफ-
रजि श्यूषणं सामिचूर्णं पित्तं सैला सिता स्याद् घणवति वृद्धतीनागराद्रामृ-
ताम्बु । पुष्टौ साज्यत्रियामा हरनयनफला शात्मलीपुष्पवृन्तं किंवा कान्ताल-
लाटाभरणरसपतेः स्यादनूपानमेतत् ॥ २ ॥ अन्यच्च-भागो रसस्य त्रय एव
भागा गन्धस्य भागः पवनान्नस्य । संमर्द्य गाढं सकलं सुभाण्डे तां कज्जलीं
काचकृते निदध्यात् ॥ १ ॥ संरुध्य मृत्कपटकैर्घटीनां मुखे सचूर्णां गुटिकां च
दत्त्वा । क्रमांसिना श्रीणि दिनानि पक्त्वा तां चालुकायप्रगतां ततः स्यात् ॥ २ ॥
चन्धूकपुष्पाणमीशजस्य भस्म प्रयोज्यं च किलाऽऽमयेषु । निजानुपानैर्मरणं
जरां च हन्त्यस्य बहुः क्रमसेवनेन ॥ ३ ॥ अपहरति रोगवृन्दं द्रवयति कायं
महद्वलं कुरुते । शुक्रशतानि च सूते सिन्दूराख्यो रसः पुंसाम् ॥ ४ ॥ निखि-
लक्षयभक्षणदक्षतरं घणकुष्ठमगंदरमेहहरम् । बलदीधितिशुक्रसमृद्धिकरं रसभस्म-
समस्तगदापहरम् ॥ ५ ॥ अन्यच्च-पलभात्रं रसं शुद्धं तावन्भात्रं तु गन्धकम् ।
विधिवत्कज्जलीं कृत्वा न्यमोधाहुरवारिणा ॥ १ ॥ भावनात्रितयं दत्त्वा स्थाली-
मध्ये निधापयेत् । विधाय काच्छपं यज्ञे चालुकाभिः प्रपूरयेत् ॥ २ ॥ दद्यात्त-
दनु मन्द्राक्षिं भिषग्यामचतुष्टयम् । जायते रससिन्दूरं तरुणारुणसंनिभम् ॥ ३ ॥
अनुपानविशेषेण करोति विविधान्गुणान् । क्षयकुष्ठमरुह्नीहमेहमं पाण्डुना-
शनम् ॥ ४ ॥

अथ विशिष्टानुपानानि ।

यथा जलगतं तैलं तत्क्षणादेव सर्पति । एवमौषधमन्त्रेषु प्रसर्पत्यनुपानतः
॥ १ ॥ पिप्पली मधुना सार्धं घातमेहं हिनस्ति च । त्रिफला शर्करासार्धं पित्त-
मेहहरा स्मृता ॥ २ ॥ पिप्पली मरिचं कुण्ठी भार्गी च मधुना सह । कासश्वा-
सप्रशमनः शूलस्य च विनाशनः ॥ ३ ॥ हरिद्रा शर्करासार्धं रुधिरस्य विकार-
नुत् । श्यूषणं त्रिफला वासा कामलापाण्डुमान्द्यहृत् ॥ ४ ॥ पिप्पली चित्रकं
पथ्या तथा सौवर्धलं क्षिपेत् । भग्निमान्द्यबद्धकोष्ठद्वयानाशनं परम् ॥ ५ ॥
शिलाजतु तथैला च सितोपलसमन्वितम् । मूत्रकृच्छ्रे प्रशस्तोऽयं सत्यं नागा-
गुणोदितम् ॥ ६ ॥ लवङ्गं कुङ्कुमं पत्री हिङ्गुलं करहाटिका । पिप्पली विजया
चैव समातीमानि कारयेत् ॥ ७ ॥ कर्पूरादहिफेनाच्च नागाङ्गागार्धकं क्षिपेत् ।
सर्वमेकत्र संमर्द्य घातुवृद्धौ प्रदापयेत् ॥ ८ ॥ सौवर्धलं लवङ्गं च भूनिम्बंश्च
हरीतकी । भस्मानुपानयोगेन सर्वज्वरविनाशनः ॥ ९ ॥ तथा रेचकरः प्रोक्तः
सौवर्धलफलत्रिकात् । लवङ्गं कुङ्कुमं चैव दरदेन च संयुतः ॥ १० ॥ ताम्बूलेन
समं भक्ष्यो घातुवृद्धिकरः परः । विदारीचूर्णयोगेन घातुवृद्धिकरो मतः ॥ विज-
वादीप्यसंपुक्तो घमनस्य विकारनुत् ॥ ११ ॥ सौवर्धलं हरिद्रा च विजया दीप्य-
कम्पथा । अनेनोदरपीडां च सद्योजातां विनाशयेत् ॥ १२ ॥ चतुर्वर्धलं पलाशस्य
यीजाद्य द्विगुणं गुदात् । भस्मानुपानयोगेन कृमिदोषविनाशनः ॥ १३ ॥

अथ रत्नानां शोधनमारणौ ।

तत्र वज्रम् ।

व्याप्रीकन्दगतं वज्रं दोलायत्रेण पाचयेत् । सप्ताहं कोद्रमकाथैः कुट्टिसं
विमलं भवेत् ॥ १ ॥ इति शोधनम् ।

अथ मारणम् ।

त्रिपर्षारुदृष्पार्सीमूलमादाय पेपयेत् । त्रिपर्षनागपट्टया वा नित्रद्राचैः प्रपे-
पयेत् ॥ १ ॥ राहोलेके क्षिपेद्वज्रं रज्ज्वा गजपुटे पचेत् । पृथं सप्तपुटेनूनं कुट्टिसं
मृत्तिमृच्छति ॥ २ ॥ अन्यच्च—त्रिःसप्तशृण्यः संतप्तं एतन्मूत्रेण रोषितम् । माकु-
र्णस्त्रालकं पिष्ट्वा तत्रोले कुट्टिसं क्षिपेत् ॥ ३ ॥ प्रष्मातं पाजिमूत्रेण सिक्तं पूर्वं-
क्रमेण वै । भरमीमयति तद्वज्रं शतशतीतांशुगुन्दरम् ॥ २ ॥ अन्यच्च—हिङ्गुसै-
न्ध्रमयुक्तकाये कौडरधजे क्षिपेत् । तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं मूयाक्षूर्णं त्रिसप्तधा ॥ १ ॥
मण्डकं कांस्रजे पात्रे निगुह्य स्वापयेत्सुषीः । स मीतो मूत्रयेत्तत्र तन्मूत्रे वज्र-
माधयेत् ॥ तप्तं तप्तं च बहुधा वज्रस्यैवं मृत्तिर्भवेत् ॥ २ ॥ इति मारणम् ।
वज्रं समीरकफपित्तगदासिह्नित वज्रोपमं च कुस्ते यपुरुत्तमधि । शोषक्षयत्र-
मभांगदरमेहमेदःपाण्डूदरश्वयधुहारि च पण्डयाण्ड्यम् ॥ ३ ॥ इति गुणाः ॥

अथ वैक्रान्तम् ।

वैक्रान्तं वज्रवष्टोष्यं नीलं वा लोहितं तथा । हयमूत्रेण सिञ्चेत् तप्तं तप्तं
द्विसप्तधा ॥ १ ॥ ततस्तु मेपदुरध्यास्तु वज्राग्रे गोलके क्षिपेत् । पुटेन्मूपापुटे
रज्ज्वा कुर्यादेयं च सप्तधा । वैक्रान्तं भस्मतां याति वज्रस्थाने त्रियोजयेत् ॥ २ ॥
इति मारणम् ॥ यातपित्तानिलध्वंसि पदसं देहदादपेकृत् । पाण्डूदरज्वरधासका-
सयक्षमप्रमेहजुत् ॥ ३ ॥ इति वैक्रान्तम् ।

अथ शौपरत्नशोधनमारणानि ।

शुष्यस्यन्धेन माणित्वयं जयन्त्या मौक्तिकं शुचि । त्रिद्रुमं क्षारवर्गेण ताड्ये
गोदुग्धतः शुचि ॥ १ ॥ पुष्परागं च कौल्यकाथयोगेन शुष्यति । रोचनाभिश्च
गोमेदं वैद्रुपं त्रिफलाजलैः । नीलं नीलीरसैर्यज्रं विना शुष्यति दोलया ॥ २ ॥
इति रत्नरत्नाकरात् । अन्यच्च—स्वेदयेदोडिकायत्रे जयन्त्याः स्वरसेन च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि यामैकं शोधनं भवेत् ॥ ३ ॥ इति शार्ङ्गधरात् ।

अथ मारणम् ।

लकुचद्रावसंपिष्टैः शिलातालकगन्धकैः । वज्रं विनाऽन्यरत्नानि त्रियन्तेऽष्टपुटैः
पल्लु ॥ १ ॥ अन्यच्च—कुमार्यां तण्डुलीयेन स्तन्धेन च निषेचयेत् । प्रत्येकं
सप्तवेळं च तप्ततप्तानि कृत्स्नतः ॥ ३ ॥ मौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्यशो-
षतः । क्षणाद्विबिधवर्णानि त्रियन्ते नात्र संशयः ॥ २ ॥ उक्तमाक्षिकचन्सु-
क्ताप्रवालानि च मारयेत् । वज्रवत्सर्परत्नानि शोधयेन्मारयेत्तथा ॥ ३ ॥ इति
शार्ङ्गधरात् । इति मारणम् ।

अथ गुणाः ।

रसानि चोपरतानि चक्षुष्यानि शरानि च । शीतलानि कृपायानि मधुरानि
 सुभानि च ॥ १ ॥ वृष्यानि मद्गलान्यायुष्युष्टिपुष्टिकरानि च । प्रदालक्ष्मीरिप-
 शैव्यपापसंतापनानि च ॥ २ ॥ यश्मपाण्डुप्रमेहाशःकासश्वासभाण्डरात् ।
 ज्वरवितर्ककुष्ठानि शूलकृष्णमजानयान् । श्लिथं पुष्टिं यदाः कान्तिं पुण्यानि च
 नृणो भृशम् ॥ ३ ॥ इति गुणाः ।

अथ शिलाजतु ।

निदाघे भ्रमसंतप्ता धातुसारं धराधराः । निर्यासकप्रमुद्युष्टिं तस्मिन्शिलाजतु
 परिहरेत् ॥ १ ॥

अथ शोधनम् ।

अथोष्णकाले रपितापयुगे ध्यभे निवासे समभूमिभागे । चायारि पात्रा-
 ष्वस्तितायमानि श्वह्याऽऽश्वे दत्तमनोषधानः ॥ १ ॥ शिलाजतु घेष्टमवाप्य
 पात्रे प्रक्षिप्य तौऽयं दिगुणं ततोऽस्मात् । वर्षां तदर्धं द्यूतमत्र दावा विदोषये-
 तन्मुदितं यथावत् ॥ २ ॥ ततस्तु यःकृष्णमुपैति चोर्ष्य संतानिकापद्रविर-
 हिमयोगात् । पायात्तदन्वयं ततो निदध्यात्तस्यागरे चोष्णमलं निधाय ॥ ३ ॥
 ततश्च तस्मादपरत्र पात्रे तस्माच्च पायादपरत्र भूयः । पुनश्चतौऽन्यत्र निधाय
 कृष्णं यत्संहरं तापुनराहरेत् ॥ ४ ॥ यदा विशुद्धं जलमच्छमूर्ध्वं प्रसन्नभावा-
 म्मलमेत्यवसात् । तदा त्यजेत्तसलिलं मलं च शिलाजतु स्वाजलशुद्धोपयम्
 ॥ ५ ॥ इति शोधनम् ।

अथ शुद्धशिलाजतुपरीक्षा ।

यद्दौ क्षितं तु निर्धमं यत्तु लिंगोपमं भवेत् । नृणामेणाम्भसि क्षितमधो
 गलनि तन्नुचत् । गोमूत्रगन्धि मष्टिनं शुद्धं ज्ञेयं शिलाजतु ॥ १ ॥ शिलाजतु
 रसायनं कटुकतिकमुष्णं कृमिक्षयोदरभिदग्मरीश्वपधुपाण्डुकण्डूहरम् । प्रमेह-
 वमिकृष्टजिक्कसमीरदुर्नामदह्नीपलितमानसानपि सकासकृच्छ्रप्रणुत् ॥ २ ॥
 अशुद्धं दाहमूर्ध्वभ्रमपित्ताशशोपताः । शिलाजतु प्रकुर्यते मान्द्यमज्ञेयं विद्वहम् ।
 ॥ ३ ॥ इति शिलाजतु ।

अथ सिन्दूरम् ।

सिन्दूरं निम्बुकद्राघैः विष्टा यद्दौ मिश्रोपयेत् । ततस्त्रण्डुलतोयेन तथाभूतं
 विशुष्यति ॥ १ ॥ सिन्दूरमुक्तं पीतपंकुष्टकण्डूविपापहम् । भ्रमसंभ्रानजननं
 घणशोधनरोपणम् ॥ २ ॥

अथ समुद्रफेनः ।

समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलः सरः । कणोन्नावहजागूधर्हरः पाचनदीपनः
 ॥ १ ॥ अशुद्धः स करोत्यहभक्तं तस्मादिशोधयेत् । समुद्रफेनः संपिष्टो निम्बु-
 तोयेन शुष्यति ॥ २ ॥

अथ गैरिकम् ।

गैरिकं त्रिविदाग्नेन भृष्टं शुद्धं प्रजायते । कापकान्तिवपःसौषधलीगोशुद्धि-
कारकम् ॥ १ ॥ ममोहकुष्ठपिटिकासारवमनविषापहम् । स्वर्गगैरिकमम्यत्तु धेष्टं
सामान्यगैरिकात् ॥ २ ॥

अथैरण्डबीजशुद्धिः ।

गन्धर्वहस्ताबीजानां गारिषेलोदकेन च । याममात्रान्तयेष्पुदिर्दग्नीप्रीजं पदे-
षया ॥ १ ॥

अथ मरीचशुद्धिः ।

मरीचं चाश्लतकेन भावितं घटिकात्रयम् । मरीचं विस्तुषं शृष्या शुद्धं भवति
निश्चितम् ॥ १ ॥

अथ पिप्पलीशुद्धिः ।

विष्वेही चित्रहरमैरातये भावयेद्युटे । साम्यः शुद्धा भवत्यत्र रसयोगेषु योग-
देत् ॥ १ ॥ इति पिप्पलीशुद्धिः ।

अथ हिङ्गुशुद्धिः ।

पद्मपत्ररसे याममातये भावितं विदुः । रामदं शुद्धिमामोनि रसयोगेषु योग-
देत् ॥ १ ॥

अथ शङ्खः ।

शङ्खः क्षारो द्विमो ग्राही महर्णारिकनादानः । नेत्रगुणहरो वर्ण्यंश्रादग्न्यपिटिका-
प्रशुत् । अशुद्धो गुणदो नैव शुद्धोऽङ्गैः स गुणप्रदः ॥ १ ॥ दक्षिणावर्तशङ्खस्य
त्रिदोषघ्नः शुचिर्निषिः । महालक्ष्मीक्षयक्षयेऽशामनिषःश्रयाक्षमी ॥ २ ॥

अथ भूनागसत्त्वमयूरपक्षसत्त्वगुणाः ।

साध्रभूभवनागोषिशात्पिप्प्याग्नेमेम तान् । पुरळाक्षोणेनाभिः स्वाग्नेस्व-
पिप्प्याकटङ्गैः ॥ १ ॥ द्रवमेतैश्च संयोज्य मर्दयित्वा धर्मोत्तुम् । शुष्कमित
ताम्रवस्त्रायं तपक्ष्य भपि बर्हिणाम् ॥ २ ॥ भूनागसत्त्वं शिशिरं सर्वकुष्ठमज-
शुत् । तस्यैजलपानेन स्वाधरं चापिजङ्गमम् ॥ ३ ॥ निषं नश्यति सत्त्वाप्रगतः
सुतोऽमितो ददः । पूर्वं मयूरपक्षोत्पमजस्वापि गुणो मतः ॥ ४ ॥

अथ कर्पूरशुद्धिः ।

गोदुग्धे त्रिकलाकाये भृङ्गदाये समांशके । मर्दयेषाममात्रं तु कर्पूरं शुद्धि-
मामुपात् ॥ १ ॥

अथ टङ्कणशोधनम् ।

अशुद्धटङ्कणो यान्तिभ्रान्तिकारी प्रयोजितः । अतस्तं शोधयेदेवं शोभयेना-
-ऽऽनुतः शुधिः ॥ १ ॥ टङ्कणो दक्षिणस्वर्णरूप्ययोः शोधनः सरः । विषदोषहरो
हृद्यो यातस्त्रेभ्यविकारनुत् ॥ २ ॥

अथ विषम् ।

कालकूटो घासनाभः शृङ्गकक्ष प्रदीपनः । हालाहलो महापुत्रो हरिद्रः सक्तु-
स्तथा । सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा भंभी नव ॥ १ ॥ प्राहणः पाण्डुरस्त्रेषु
क्षत्रियो रक्तवर्णकः । वैश्यः पीतप्रभः शूद्रः कृष्णाभः स तु निन्दितः ॥ २ ॥
रसायने विषं विषं देहपुष्टौ तु बाहुजम् । कुष्ठनाशे प्रयुञ्जीत वैश्यं शूद्रं तु
धातुषु ॥ ३ ॥ विषं प्राणहरं युक्त्या प्राणकृच्च रसायनम् । योगवाहि परं श्लेष्म-
वातहृतसंनिपातजित् ॥ ४ ॥

अथ विषशोधनम् ।

विषं तु खण्डनाः कृत्वा वस्त्रखण्डेन बन्धयेत् । गोमूत्रमध्ये निक्षिप्य स्थापये-
दातपे श्यहम् ॥ १ ॥ गोमूत्रं तु प्रदातव्यं नूतनं प्रत्यहं शुद्धैः । श्यहेऽर्ताते तदुद्धृत्य
शोषयेन्मृदु पेपयेत् । शुष्यत्येवं विषं सेव्यं योग्यं भवति घातित्व ॥ २ ॥
अन्यच्च—खण्डीकृत्य विषं वस्त्रपरिबद्धं तु दोलया । अजापयसि संस्त्रिप्तं
यामतः शुद्धिमाप्नुयात् । अजादुग्धाभावतस्तु गन्धक्षीरेण शोधयेत् ॥ ३ ॥
अन्यच्च—विषमग्निं मले न्यस्य माहिषे ददमुद्रितम् । करीपामौ पचेयामं वस्त्र-
पूतं विषं शुचि ॥ ४ ॥ अन्यच्च—कणशो वरसनागं च कृत्वा बद्ध्वा च कर्पटे ।
दोलायत्रे जलक्षीरे प्रहराच्छुद्धिमृच्छति ।

अथ विषमारणम् ।

तुल्येन टङ्कणेनैव द्विगुणेनोपणेन च । विषं संयोजितं शुद्धं मृतं भवति
सर्वथा ॥ १ ॥

अथ गुणाः ।

विषं रसायनं बल्यं वातश्लेष्मविकारनुत् । कटुतिक्तकपायं च मदकारि सुख-
प्रदम् ॥ १ ॥ व्यवायि शीतनुहाहि कुष्ठवाताघनाशनम् । अग्निमान्द्यश्वासकासही-
होदरभगंधरान् । गुल्मपाण्डुवणार्शांसि नाशयेत्क्रमशो नृणाम् ॥ २ ॥ इति विषम् ॥

अथ गौरीपापाणभेदः ।

गौरीपापाणकः प्रोक्तो द्विविधः श्वेतरक्तकः । श्वेतः शङ्खसद्यप्रको दादिमाभः
प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ श्वेतः कृत्रिमकः प्रोक्तो रक्तः पर्येतसंभवः । विषरूपधरां सौ
हि रसकर्मणि पूजिता ॥ २ ॥ नामान्याह—गौरीपापाणकश्चान्यो विकटो रक्त-
चूर्णकः ॥ ३ ॥ गुणानाह—रसबन्धकरः क्षिग्धो दोषज्ञो रसवीर्यकृत् ॥ १ ॥
शुद्धिमाह—घननादारसान्विते च महः परिपाच्यः किल दोषकाह्वयत्रे । शुभ-
पक्षिरथो दिनं च मन्दः परिदेयः परिजायते स शुद्धः ॥ २ ॥ अन्यच्च—उद्दी-
पापाणसंशुद्धिर्वक्ष्यते शास्त्रसंमतम् । पूर्णाकृतं पटे बद्ध्वा शिलाक्षारोदकेन च
॥ ३ ॥ दोलायत्रे दिनेकं तु पाचितः शुद्धिमाप्नुयात् । विकटं पोटीं बद्ध्वा
दोलायत्रेण काञ्जिके ॥ ४ ॥ टङ्कणे वा गवां दुग्धे पाचयेद्वटिकाद्वयम् ।

मांसरते वाऽपि शुद्धो भवति निश्चयात् ॥ ३ ॥ उष्णीपापाणमहं च केपित्तमा-
न्तरं विदुः । घाते कके तथा शीते योजयन्ति चिकित्सकाः ॥ ४ ॥

अथोपविपाण्याह—

अर्कंहीरघुहीहीरलाङ्गलीकरपीरकाः । गुञ्जाहिकेनघण्टाः सप्तोपविपजा-
तयः ॥ १ ॥

अथ मतान्तरम् ।

अर्कंशुगलाङ्गलीगुञ्जाहयारिविपगुष्टयः । भूर्गोऽहिकेनगैपालौ नवोपविपजातयः
॥ १ ॥ अर्कद्वयं सरं घातकृष्टकण्डूविपापहम् । निहन्ति श्लेष्मगुल्मार्शोयकृच्छ्रोत्रो-
दरकिमीन् ॥ २ ॥ इत्यर्कगुणाः ॥

अथ लुक् ।

सेहृण्मो रेचनश्लेष्मो दीपनः कटुको गुरुः । शूलमष्ठीलिकाध्मानगुल्मशो-
फोदरानिलान् ॥ १ ॥ हन्ति दोषान्यकृच्छ्रीहृष्टोन्मादाश्मपाण्डुताः । अर्कसेहृ-
ण्डयोर्दुग्धं तस्त्वर्यं शुद्धमुच्यते ॥ २ ॥

अथ लाङ्गलीमाह—

लाङ्गली शुद्धिमायाति दिनं गोमूत्रसंखिता । कलिकारी सरा बुधशोफार्शो-
मणशूलजित् । तीक्ष्णोष्णा कृमिनुहृष्यी पित्तला गर्भपातिनी ॥ १ ॥

अथ गुञ्जामाह—

गुञ्जा काञ्जिकसंखिता शुद्धिमायाति यामतः । गुञ्जा लघुहिमा रूक्षा भेदनी
श्यासकासजित् । कोष्णा घृष्या कृष्टकण्डूश्लेष्मपित्तमणापहा ॥ १ ॥

अथ हयारीमाह—

हयारिविषयच्छोष्यो गोदुग्धे दोलकेन तु । करपीरद्वयं नेत्ररोगकृष्टमणाप-
हम् । लघुष्णं कृमिकण्डुभं भक्षितं विषवन्मतम् ॥ १ ॥

अथ विपतिन्दुकमाह—

किञ्चिदाग्नेन संभृष्टो विपमुष्टिविगुञ्जति । विपमुष्टित्तकटुमीक्ष्णोष्णः
श्लेष्मवातहा । सारमेयविपोन्मादहरो भदकरः स्मृतः ॥ १ ॥

अथ जैपालमाह—

जैपालोऽस्ति गुरुस्तिको वाग्निकृञ्जरकृष्टनुत् । उष्णः सरो मणश्लेष्मकण्डू-
कृमिविपापहः ॥ १ ॥

अथ शुद्धिमाह—

जैपालं रहितं स्वगङ्गुररसज्ञाभिर्मले माहिवे निक्षिप्तं ध्यहमुष्णतोयविले
खल्वे सवासोर्दितम् । लिप्तं नूतनघपरेषु विगतशेर्ह रजःसंनिभं निम्बुकाम्बु-
विभावितं च बहुशः शुद्धं गुणार्थं भवेत् ॥ १ ॥ अन्यच्च—जैपालं तिस्तुयं

कृत्वा दुग्धे दोलायुतं पचेत् । अन्तर्जिह्वां परित्यज्य युष्याद्य रसकर्मणि ॥ १ ॥
अन्यच्च— वद्ये षड्धा तु जैपालं गोमयस्योदके न्यसेत् । पाचयेद्याममात्रं तु
जैपालः शुद्धतां व्रजेत् ॥ २ ॥

अथोन्मत्तमाह—

धत्तूरीजं गोमूत्रे चतुर्यामोपितं पुनः । कंडितं निस्तुपं कृत्वा शुद्धं योगेषु
योजयेत् ॥ १ ॥ धत्तूरो मदवर्णाग्निवातकृञ्जवरकुष्ठनुत् । उष्णो गुरुर्वणश्लेष्मक-
ण्डूकृमिविपापहः ॥ २ ॥

अथाहिफेनमाह—

अहिफेनं शृङ्गवेररसैर्भाष्यं त्रिसप्तधा । शुष्यत्युक्तेषु योगेषु योजयेत्तद्विधा-
नतः ॥ १ ॥ अफुकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् । मदतृददाहकृच्छु-
क्रस्तम्भनायासमोहकृत् ॥ २ ॥ अनिसारे प्रहण्यां च हितं दीपनपाचनम् ।
सेवितं दिवसैः कैश्चिद्भ्रमयत्यन्यथाऽऽर्त्तिकृत् ॥ ३ ॥ नवभिर्मर्दितः सूतदिच्छन्नपक्षः
प्रजायते । मुखं च जायते तस्य धातृश्च व्रसतेतराम् ॥ ४ ॥ भङ्गिका पित्तला
तिक्ता सीङ्गोष्णा ग्राहिणी लघुः । कर्पणी दीपनी रुच्या मदकृत्कफयातहृत्
॥ ५ ॥ यम्बूलत्वक्पाषेण भङ्गां संस्वेद्य शोपयेत् । गोदुग्धभावनानां दत्त्वा शुष्कां
सर्वत्र योजयेत् ॥ ६ ॥

अथ सविषे गरुडमन्त्रमाह—

ॐ नमः प्रचण्डगरुडाय पक्षिराजाय त्रिष्णुवाहनाय विनतासुताय हे गरुड
कश्यपसुत वैनतेय तादर्य स्वर्णवज्र चञ्चुवज्र तुण्डनखप्रहरणायानन्तवासुकि-
तक्षककर्कोटपद्ममहापद्मशङ्खपोलकुलिकजयविजयाष्टमहानागकाल उच्चाटनीमूप-
कविपप्रहरणाचहनधूनन शीघ्रकम्प २ आघेद २ ढण्डरहे हे श्रीगरुडाय नमः ।
मन्त्रेणानेन मन्त्रज्ञो जलं शुलकमात्रकम् । सप्तवाराभिजप्तं तु पाययेद्भस्त्रचेतनम्
॥ १ ॥ सर्पादिविषवेगेन सद्यो निर्विषमामुयात् । त्रिवारमेवं पानीयं पातस्यं न
पिवेदपि ॥ २ ॥ मुखमध्ये तदाक्षेपः कर्तव्यस्तज्जलेन हि । अथवा मलाके तस्य
सर्जन्या तादयेहुधः । त्रिवारं मन्त्रपूर्वं तु निर्विषो भवति क्षणात् ॥ ३ ॥ इति
विषोपविषविधिः ॥

अथाभ्रकसत्त्वपातनविधिः ।

भावयेच्चूर्जितं त्वभ्रं दिनेकं काञ्जिकेन च । रम्भासूरणजैर्नैर्दूर्भूलकैश्च सुमेल-
चेत् ॥ १ ॥ तुर्यांशटङ्गोनेय क्षुद्रमस्यैः समं पुनः । महिषीमलसंमिश्रान्विधा-
यास्याथ गोलकान् ॥ २ ॥ सरामिना धमेद्राडं सत्त्वं मुञ्चति कांस्यवत् । मारितं
ताग्रवत्त्वभ्रपारदान्यां निषेवयेत् ॥ ३ ॥ सत्त्वमभ्रस्य शिशिरं त्रिदोषघ्नं रसाय-
नम् । विदोषाणुंस्त्वग्ननं वयसः स्तम्भनं परम् ॥ ४ ॥ इत्यभ्रसत्त्वम् । आ-
स्त्यपन्नियांसमर्दितं सूरणस्थितम् । अभ्रं गोष्ठगतं मासं जायते पारदोषमम्
॥ ५ ॥ इत्यभ्रकद्रुतिः ॥

अथ तालकसत्त्वम् ।

लाक्षारत्रिंशत्तान्निष्ठम् रट्टुमं लवणं गुडम् । तालकार्धेन संमिधं मृदायां स्थिर-
भाजने ॥ रुद्धा पुटेद्योषधे तस्यं मुञ्चति सर्वथा ॥ १ ॥ इति तालकसत्त्वम् ।

अथ क्षारकल्पना ।

क्षारसृक्षस्य काष्ठानि शुष्ठाण्यग्रां प्रक्षेपयेत् । भीरया सद्गन्ध मृदायां स्थिर-
नीरे चतुर्गुणे ॥ १ ॥ विमघं धारयेद्ग्रां प्रातरच्छं जलं मयेत् । तस्मीरं प्रायये
दृक्षां गायत्र्यं विशुष्यति ॥ २ ॥ ततः पात्रागममुद्यत्य क्षारो प्राग्यः मितप्रभः
शूर्मांसः प्रतिमास्यं स्यात्तजसः वायव्यभिषतः ॥ इति क्षारद्वयं पीमान् युक्तका-
र्येषु योजयेत् ॥ ३ ॥ इति क्षारकल्पना ।

इति रसोपरसविषोपविषाभतालकमन्त्रक्षारकल्पनाकथनम् ॥

अथाभाववर्गः ।

साराभावे गुडध्यास्तु अमृताया रसः स्मृतः । पित्रक्षान्नापतो दन्ती क्षार-
शिरारिजोऽथवा ॥ १ ॥ अभावे धन्वपासस्य प्रक्षेप्पाऽथ दुरात्तभा । सधरन्नाप्य-
भावे तु कुष्ठं देयं मिषग्वरैः ॥ २ ॥ मूर्वाभावे स्वपो प्राक्षा जिह्विनीप्रमथा सुषैः ।
अर्हिध्याया अभावे तु मानकन्दः प्रदास्यते ॥ ३ ॥ एद्रमणाया अभावे तु नील-
कण्ठशिरा मता । अतुलाभापतो देयं कट्टारोत्पलपट्टजम् ॥ ४ ॥ नीलोत्पल-
स्याभावे तु कुमुदं तत्र दीयते । कमलस्वाप्यभावे तु कमलाक्ष इति स्मृतः ॥ ५ ॥
बकुलस्वाप्यभावे तु आभाव्यरतत्र दीयते । जातीपत्रं न यत्रान्नि लवणं तत्फलं
स्मृतम् ॥ ६ ॥ अकंपर्णादिपयसो क्षभावे तद्रसो मतः । पौष्कराभावतः कुष्ठं
तथैरपञ्जटा मता ॥ ७ ॥ शौण्ड्यकस्याभावे तु मिषगिभर्दीयते गद्गः । अतिका-
गजविष्यस्यै विष्वलीमूलवत्स्मृते ॥ ८ ॥ अभावे सोमराग्यास्तु प्रपुत्रोत्फलं
मतम् । यत्र न स्याद्दरनिशा तदा देया निशा सुषैः ॥ ९ ॥ रसाभ्रनस्याभावे तु
सम्यग्दर्वा प्रयुज्यते । सौराद्रूपभावतो श्रेया र्कटिका सद्गुणा जनैः ॥ १० ॥
तालीसपत्रकाभावे स्वर्गताली प्रदास्यते । भांग्यभावे तु तालीसं कण्टकारी जटा-
ऽथवा ॥ ११ ॥ रुचकाभावतो दद्याल्लवणं पामुपूर्वकम् । लवणात्तामभावे च
सैन्धवं तत्र दीयते ॥ १२ ॥ अभावे मधुघट्ट्यास्तु घातकीं च प्रयोजयेत् । अम्ल-
येतसकाभावे चुक्रं द्रातष्यामिष्यते ॥ १३ ॥ तदभावे तु सर्वत्र जम्बीरादिरसः
स्मृतः । द्राक्षा यदि न लभ्यन्ते प्रदेयं काश्मरीफलम् ॥ १४ ॥ तयोरभावे कुसुमं
मधुकस्य मतं सुषैः । लवंगकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः ॥ १५ ॥ वरी विदारी
मुमली जीरकं च निशाद्वयम् । दीप्यकं देयदाश्रमाभावे स्वैकं प्रयोजयेत् ॥ १६ ॥
कण्टकारीयुगं चैव घाघनीयुगमेव च । दत्तपुष्पाद्वयं चैव उशीरयुगलं तथा ॥ १७ ॥
सुद्रपर्णीमापपर्णीयुगं चैव ततो भवेत् । तर्कारीयुगलं चैव सर्वत्रेति विनिश्चयः
॥ १८ ॥ धृक्पृथग्द्वन्द्वमप्येऽभावे तत्र प्रयोजयेत् । परस्परस्याभावे तु घृकं तत्र

१ नीलकण्ठशिरा मयूरशिरा । २ प्रपुत्रोत्फलं चकमर्दफलं । ३ र्कटिका फटकी..

प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥ कस्तूर्यभावे कंकोलं देयं तत्र भिपग्वरैः । कंकोलस्याप्यभावे
तु जातीपुष्पं प्रदीयते ॥ २० ॥ अथवा मालतीपुष्पं पत्रं वा दीयते बुधैः । कर्पू-
राभावतो देयं सुगन्धि मुस्तकं तथा ॥ २१ ॥ कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशे-
पतः । कुङ्कुमाभावतो दद्यात्कुसुम्भकुसुमं नवम् ॥ २२ ॥ श्रीखण्डचन्दनाभावे
कर्पूरं देयमिष्यते । अभावे च ततो वैद्यः प्रक्षिपेद्रक्तचन्दनम् ॥ २३ ॥ रक्तचन्दन-
काभावे नयोशीरं विदुर्बुधाः । निर्गन्धं च सगन्धं च द्विविधं रक्तचन्दनम् ॥ २४ ॥
अन्योन्यस्याप्यभावे तु योजयेन्मतिमान्भिपक् । परस्परस्याभावे तु योजयेच्चन्द-
नग्रयम् ॥ २५ ॥ मुस्ता चातिविषाभावे देया तत्र शिवा मता । अभावे च हरी-
तक्या मता कर्कटशृङ्गिका ॥ २६ ॥ अभावे नागपुष्यस्य पद्मकेसरमिष्यते । भला-
तकस्याभावे तु नदीमहातको मतः ॥ २७ ॥ मेदाजीवककाकोलीऋद्धिद्वंद्वेपि
वाऽसति । घरीविदार्यश्चगन्धावाराहीश्च क्रमारक्षिपेत् ॥ २८ ॥ घाराद्याश्च तथाऽ-
भावे चर्मकारालुको मतः । घाराहीचन्दकः प्रोक्तः पश्चिमे गृष्टिसंज्ञकः ॥ २९ ॥
क्षीरान्विता मूलकतुष्यकन्दा सप्ताष्टपत्रा सितरक्तकाण्डा । विभर्ति या पहवम-
न्दमन्दारसा कञ्चुकी श्वेतवपुर्वरेण्या ॥ ३० ॥ श्यावकर्कशवाराहवृणामानक-
न्दकाः । ताम्बूलवल्ली छदनावल्ली वाराहकुट्टिका ॥ ३१ ॥ भलाताभावतश्चित्रं
नलश्वेश्वोरभावतः । कुदास्य चाप्यभावे तु काशो ग्राह्यः प्रयत्नतः ॥ ३२ ॥ बिल्व-
काश्मर्यतर्कारीपाटलाटुण्डुकैर्महत् । ह्रस्वं वृहत्सुमतीद्वयगोक्षुरकैर्भवेत् ॥ ३३ ॥
एतेषां दशमूलानामेकमूलं प्रयोजयेत् । अभावे तद्गुणं मूलं योज्यं वैद्यविदारदैः
॥ ३४ ॥ मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुहो मतः । मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः
क्रमेण गुणवत्तराः ॥ ३५ ॥ मत्स्यण्ड्यभावतो देयं खण्डं च परिकीर्तितम् । तद-
भावे सिता योज्या बुधैः सर्वत्र निश्चयः ॥ ३६ ॥ निर्गुण्ठ्याश्चाप्यभावे तु सुरसा
दीयते बुधैः । तुलस्या अप्यभावे तु निर्गुण्डो योजयेत्ततः ॥ ३७ ॥ कुटेरिकाया-
श्चाभावे तुलसीं तत्र योजयेत् । पुनर्नवायाश्चाभावे रक्ता सा च प्रकीर्तिता ॥ ३८ ॥
राजा यदि न लभ्येत कोलाङ्गनमिति स्मृतम् । सुवर्णस्याप्यभावे तु स्वर्णमाक्षि-
कमुच्यते ॥ ३९ ॥ तारमाक्षिकमायोज्यं तदभावे तु यत्नतः । माक्षिकस्याप्यभावे
तु मद्घारस्वर्णगैरिकम् ॥ ४० ॥ शुद्धो रसो हाटकादि स्मृतं यत्र न लभ्यते । तत्र
छोद्देन कर्माणि भिपक्षुर्वाप्रयत्नतः ॥ ४१ ॥ कान्ताभावे तीक्ष्णलोहं योजयेद्वैद्य-
सत्तमः । अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥ वैदूर्यादीनि
रत्नानि न लभ्यन्तेऽत्र धीमता । तत्र मुक्तादिभूतिं च योजयेद्य भिपग्वरः ॥ ४३ ॥
अभावे रसभूत्याश्च सिन्दूरं रसपूर्वकम् । तदभावे तु दरदं योजयेत्तत्र बुद्धिमान्
॥ ४४ ॥ अलाभे यच्च यद्रूप्यं प्रत्याज्ञायेन योजयेत् । गोक्षीरभावतश्छागं पयः
सर्वत्र दीयते ॥ ४५ ॥ गोघृतस्याप्यभावे तु घाऽऽजं सर्वत्र दीयते । अत्र प्रोक्तानि
घस्तूनि तानि तेषु च योजयेत् ॥ ४६ ॥ क्षीराभावे रसो मौद्गो मासूरो वा प्रयु-
ज्यते । अथ चाग्मदोक्तिः । उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र धीर्यं द्विधा स्मृतम् ॥ त्रिधा
विषाको द्रव्यस्य स्वाद्भ्रूलकटुकामकः ॥ ४७ ॥ आदौ पद्मसम्पन्नं मधुरीभूत-

भीरयेत् । फेनीभूतं कफं यातं विदाहादग्लतां ततः ॥ अग्निना शोषितं पक्वं
पिण्डितं कटु मास्तात् ॥ १ ॥ शरकाचार्यस्तु—तीक्ष्णं रूक्षं लघु खिग्धं मृदूष्णं
गुरु शीतलम् । वीर्यमष्टविधं केचिद्विधं प्राहुरग्रयः ॥ १ ॥ रसवीर्यविपाकाद्यैः
संसं द्रव्यं विचिन्त्य च । युक्त्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्याणां च रसादिकम् ॥ २ ॥
कुटैरिकायाः स्वरसेन सम्यक् स्वर्णादिकानां च भवेच्च भस्म । यान्त्यादिदोषं न
करोति तत्तु चन्दोपलाभिर्गजसंज्ञकं पुटम् ॥ ३ ॥ वमनं रेचनं नस्यं कर्णपूरणमेव
च । रक्तसृतिः समासेन कथ्यते नातिविस्तरम् ॥ ४ ॥

अथ वमनम् ।

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् । वमनं रेचनं चैव कारयेत्कु-
शलो भिषक् ॥ १ ॥ बलवन्तं कफप्यासं हृष्टासादिनिपीडितम् । तथा घमन-
सात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ २ ॥ विषदोषे सान्यरोगे मन्दाग्नी क्षीपदेऽ-
र्बुदे । हृद्रोगकुष्ठयीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ३ ॥ विदारिकापचीकासश्वासपी-
नसृष्टिषु । अपस्कारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ४ ॥ नासात्ताल्योष्ठ-
पाके च कर्णसायेऽधिनिद्वके । गलशुण्डवामतीसारो पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ५ ॥
मेदोदोषेऽरुचौ चैव वमनं कारयेन्निषक् । न वामनीयन्मिरी न गुल्मी नोदरी
कृताः ॥ ६ ॥ नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतानुरः । मुकुमारं कृशं
बालं वृद्धं भीरुं न वामयेत् ॥ ७ ॥ वमने चापि वेगाः स्युरष्टौ पित्तान्त उत्तमाः ।
पद्मेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारस्त्ववरा मताः ॥ ८ ॥ कृष्णाराठफलं सिन्धुं कफे
कोष्णजलैः पिवेत् । पटोलयासानिम्बैश्च पित्ते शीतजलं पिवेत् ॥ ९ ॥ श्लेष्म-
घातपीढायां सक्षीरं मदनं पिवेत् । अजीर्णं कोष्णपानीयं सिन्धुं पीत्वा वमे-
त्सुधीः ॥ १० ॥

अथ ग्रन्थान्तरे ।

पटोलनिम्बसालिलं चाम्लपित्तं च यान्तिकृत् । लवणं घृतयुक्तं च वमनार्थं
सुखावहम् ॥ १ ॥ हृत्कण्ठशिखां शुद्धिर्दीप्तिरश्लेष्म लाघवम् । कफपित्तविनाशश्च
सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ॥ २ ॥ ततोऽपराहे दीप्ताग्निं मुद्गपण्डिकांशलिभिः ।
हृष्टैश्च जात्ररसैः कृत्वा यूपं च भोजयेत् ॥ ३ ॥ अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं
मैथुनं तथा । सेहाभ्यङ्गं प्रकोपं च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥ ४ ॥ इति वमनविधिः ॥

अथ विरेचनम् ।

खिग्धस्त्रिधा यान्ताय द्वयारसम्यग्विरेचनम् । अवान्तस्य स्वधः स्रक्तो ग्रहणी
छादयेत्कफः ॥ १ ॥ मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् । अथवा पाच-
नेनैव बलासं चापि पाचयेत् ॥ २ ॥ खिग्धस्य स्नेहैः कार्यं स्वेदः स्त्रिषस्य रेचनम् ।
शरत्तौ वसन्ते च देहशुद्धौ विरेचयेत् ॥ ३ ॥ अन्यदात्यधिके कार्ये स्वेदनं
शीलयेद्दुग्धः । पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्धते गदे तथा ॥ ४ ॥ उदरे च तथा-
ऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः । दोषाः कदापिरकुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः

॥ ५ ॥ ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः । बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षत-
क्षीणो भयान्वितः ॥ ६ ॥ श्रान्तस्त्वृषार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी । नवप्र-
सूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ॥ ७ ॥ शल्यादितश्च रूक्षश्च न विरेच्या
विज्ञानता । जीर्णज्वरी गरव्याप्तो घातरक्ती भगंदरी ॥ ८ ॥ अर्शःपाण्डूदरप्रन्धि-
हृद्रोगारुचिपीडितः । योनिरोगप्रमेहार्तो गुल्मप्लीहव्रणार्दितः ॥ ९ ॥ विद्रधिच्छ-
द्विस्फोटविपूचीकुष्ठसंयुताः । कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः ॥ १० ॥
ह्रीहशोफाक्षिरोगार्ताः कृमिक्षारानलादिताः । शूलिनो मूत्रघातातां विरेकाहं
नरा मताः ॥ ११ ॥

अथ रेचनम् ।

पूरण्डतैलं त्रिफलाकायेन द्विगुणेन च । युक्तं पीत्वा पयोभिर्वा न विरेण विरि-
च्यते ॥ १ ॥ त्रिवृता कौटजं धीजं पिप्पली विश्वभेषजम् । सगृद्धीकारसं शौद्रं
वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २ ॥ त्रिवृहुरालभा मुष्ठा शर्करोदीच्यचन्दनम् । द्राक्षा-
म्बुना सयष्ट्याङ्गं शीतलं च घनात्यये ॥ ३ ॥ पिप्पली नागरं सिन्धु श्यामां च
त्रिवृता सह । लिहेरक्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम् । त्रिवृता शर्करातुल्या
ओष्मकाले विरेचनम् ॥ ४ ॥ अथ ग्रन्थान्तरे—पूरण्डतैलं पवने विरेचनं द्राक्षा
पयश्चाम्बु घृतं च पित्ते । काथः कफे त्रैफलको गुडेन दुग्धाभया सर्वमलं तथैव
॥ १ ॥ अन्यच्च—पिप्पली पिप्पलीमूलमभया द्विगुणोत्तरम् । चूर्णमुष्णाम्बुना
पेयं स्वस्थे सुखविरेचनम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—पादमदकर्णहस्तैः पथ्या त्रिवृतं च
नागरं लघणम् । निष्कथितपीतसारं नरपतियोग्यं विरेचनं भवति ॥ १ ॥ अन्यच्च
—प्रपथ्यासैन्धवकणाचूर्णमुष्णाम्बुना सह । पतञ्जाराचकं त्यातं रेचनं च हिता-
वहम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—वराम्बुना देशसमाख्यधीजं सुवर्णमित्रं कुसुमामिधानम् ।
विचित्रविद्याधरनामकोऽयं मलं विना मुञ्चति चाऽऽममेव ॥ १ ॥

अथ मेघनादरेचनरसः ।

दरदं टङ्कणं चैव सैन्धवं च कटुत्रयम् । त्रिफला हारहूरा च कृमिघ्नं रामटं
तथा ॥ १ ॥ दस्युदीप्यं समानं च दन्ती सर्वाधंभागिका । जम्बीरवारा संमद्यं
चणकस्य प्रमाणतः ॥ २ ॥ उष्णोदकानुपानेन कृम्यामान्तं विरेचनम् । तस्योपरि
हितं देयं पथ्यं दध्योदनं परम् ॥ ३ ॥ उदरे पाण्डुशोफे च शोफोदरजलोदरे ।
सर्वज्वरे च विषमे मेघनादः प्रशस्यते ॥ ४ ॥ इति मेघनादरेचनम् । पीत्वा
विरेचनं शीतजलैः संतिष्य चक्षुषी । सुगन्धि किञ्चिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद्द-
रम् ॥ १ ॥ न वातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न स्वपेत्तथा । शीताम्बु न स्पृशेत्कापि
कोष्णं नीरं पित्रेन्नरः ॥ २ ॥ इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तिता । घातु-
स्थैर्यं वयःस्थैर्यं भवेद्रेचनसेधनात् ॥ ३ ॥ प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्ण-
साम् । व्यायामं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ॥ ४ ॥ शालिपट्टिकमुद्गाचैर्य-
वागूं भोजयेत्कृताम् । जाड्रलैर्विष्कराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ॥ ५ ॥ विरे-
कस्यातिवेगेन भूच्छां अंशो गुदस्य च । शूलं कफातियोगः स्यान्मांसघावनसंति-
भम् ॥ ६ ॥ मेदोनिभं जलाभासं रक्तं चाऽपि विरिच्यते । तस्य शीताम्बुभिः

सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाण्डुभिः ॥ ७ ॥ सहकाररक्त्वाकरको दप्ता सौवीरकेण वा ।
पिष्ट्वा नाभिप्रलेपेन हस्त्यतीसारमुख्यणम् ॥ ८ ॥ इति त्रिरेघनविधिः ॥

अथ नस्यम् ।

नस्यं विधेयं गुढनागरेण जलेन वा सैन्धवपिप्पलीभ्याम् । घ्राणास्वमन्पाहनु-
पाहुपृष्ठशिरोक्षिकण्डध्रवणामयेषु ॥ १ ॥ सुकवत्यथवा घ्राते नस्यं योज्यं न कर्हि-
चित् । कृते नस्ये शिरःस्नानं क्रोधादींश्च विवर्जयेत् ॥ २ ॥ इति नस्यम् ।

अथ कर्णपूरणम् ।

रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनाद्याक् प्रदास्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्त-
मुपागते ॥ १ ॥ स्वेद्यैर्कर्णदेशं तु परिवर्तनशायिनः । मूत्रैः खेहे रसैः कोष्ठीः
पूरयेच्च ततो भिषक् ॥ २ ॥ स्वस्यस्य पूरणे खेहेमांश्राशतमयेदने । शतव्रयं
श्रोत्रगदे शिरोरोगे तथैव च ॥ ३ ॥ कर्णं प्रपूरयेत्सम्यक् खेहाद्यैर्मांश्रयोक्त्या ।
नोद्यैः क्षुतिर्न बाधिर्यं स्वासित्यं कर्णपूरणात् ॥ ४ ॥

अथ मात्रा ।

दक्षजानुकरावतेच्छोटिका वाऽहुलिह्यात् । निमिपोन्नेपकालो वा बहौ
मात्रा कृता बुधैः ॥ १ ॥ इति प्रयोगपारिजातात्कर्णपूरणमात्राविधिः ।

अथ रक्तस्रुतिः ।

शरफाले स्वभावेन कुयांश्च रक्तस्रुतिं नरः । त्वरदोषग्रन्थिशोधाधा न स्यू रक्त-
स्रुतो यतः ॥ १ ॥ इन्द्रगोपनिभं श्रेयं प्रकृतिस्यमसंहतम् । शोथे दाहेऽङ्गपाके
च रक्तवर्णोऽसृजः स्रुतो ॥ २ ॥ घातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्जयान्तिडे । पाणिरोगे
श्लीपदे च विषदुष्टे च शोणिते ॥ ३ ॥ ग्रन्थ्यर्जुनापर्षाक्षुद्ररोगरक्ताधिमन्थिषु । विदा-
रीस्तनरोगेषु गाभ्राणां सादगौरये ॥ ४ ॥ रक्ताभिष्यन्दतन्द्रायां पूतिघ्राणास्यदा-
हके । यकृत्सीद्विसर्पेषु विद्रवां पिटकोद्गमे ॥ ५ ॥ कर्णोष्ठघ्राणवक्त्राणां पाके
दाहे शिरोरज्जि । उपर्दशे रक्तपित्ते रक्तक्षायः प्रशस्यते ॥ ६ ॥ गोशृङ्गेण जलौ-
काभिरलाजुभिरपि त्रिधा । घातपित्तकफैर्दुष्टं शोणितं स्रावयेद्बुधः ॥ ७ ॥ द्विदो-
षाम्बां च संदुष्टं त्रिदोषैरपि दूषितम् । शोणितं स्रावयेद्युवत्या शिरामोक्षैः पदै-
स्तथा ॥ ८ ॥ गृह्णाति शोणितं शृङ्गं दशाहुलमितं बलात् । जलौका हस्तमात्रं तु
तुम्बी च द्वादशाहुलम् ॥ ९ ॥ पद्महुलमात्रं स्वाच्छिरा सर्वांश्च शोधिनी । शीतो-
पचारैः कुपिते सुतरक्तस्य भारुणे ॥ १० ॥ कोष्णेन सर्पिषा शोथं शनकैः परिपे-
चयेत् । शीणस्यैणशशोरभ्रहरिणच्छागमांसजः ॥ ११ ॥ रसः समुचितः पाने
शीरं वा पट्टिका हिताः । व्यायाममैथुनस्योपशीतज्ञानप्रवातकात् ॥ १२ ॥ एका-
सनं दिवा निद्रां क्षाराम्लकटुभोजनम् । शोकं वादमजीर्णं च त्यजेद्यवदलं भवेत्
॥ १३ ॥ इति रक्तस्रुतिः । इति वमनरेघनादिकथनम् ।

अथ शब्दपरिभाषाकथनम् ।

तत्र सहेतुकान्सलक्षणान्कतिचिद्विकारानाह—

सुश्रुते तन्द्रालक्षणम्—इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिगौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्त-
स्येव यस्यैते तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

अथ जृम्भालक्षणम् ।

पील्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्रमेद्विवृताननः ॥ यं मुञ्चति सनेप्राश्रुः स जृम्भ इति
संज्ञितः ॥ १ ॥

अथ क्लमः ॥

शोऽन्तायासधर्मो देहे प्रवृद्धासवर्जितः । क्लमः स इति विशेष इन्द्रियार्थ-
प्रयाधकः ॥ १ ॥

अथ क्षवथुः ।

प्राणोदानौ समौ स्यातां मूर्ध्नि धोतःपथे स्थितौ । नक्तः प्रवर्तते शब्दः क्षवथुं
तं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

अथाऽऽलस्यम् ।

सुखस्पर्शाप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषेऽप्यलोलता । शक्तस्य चाप्यनुरसाहः कर्मस्वाल-
स्यमुच्यते ॥ १ ॥

अधोत्क्लेशः ।

उल्लिङ्ग्याद्यं न निर्गच्छेत्प्रसेकघ्नीवनेरितम् । हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं
विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

अथ ग्लानेर्लक्षणम् ।

वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः । न चान्यदभिकारुक्षेत ग्लानिं तस्य
विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

अथ गौरवम् ।

आर्द्रं चर्मोवन्नदं च यो गार्द्रं मन्यते भरः । तथा गुरु शिरोत्तर्यं गौरवं तद्वि-
निर्दिशेत् ॥ १ ॥

अथ हृत्लासलक्षणम् ।

हृत्लासो हृदयादीपमयः पद्मम्बुनिर्गमः ॥ १ ॥

अथ हेमाद्रौ ज्वरादिरोगोद्देशः ।

ज्वरातिसारौ मद्गणौ क्षणौ जीर्णं विपूचिका । सालसा च विडम्बी च कुमिरुह-
पाण्डुकामलाः ॥ १ ॥ हलीमकं रक्तपित्तं राजयद्गमा उरःक्षतं । कासो हिक्का
तथा ग्यासः स्वरभेदरवरौचकः ॥ २ ॥ छर्दिस्त्वृष्णा च मूर्च्छा च तथा

सादयः । दाहाख्यश्च तपोन्मादो ह्यपसारोऽनिलामयः ॥ ३ ॥ घातरत्नमूर्च्छाम्भ
 भामयातोऽथ शूलरुहः । पक्तिजं शूलमानाह उदावर्तोऽथ गुल्मरुहः ॥४॥ हृद्रोगो
 मूर्च्छहृष्टं च मूत्राघातच्छायाऽश्मरी । प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिकाश्च प्रमेहजाः ॥५॥
 मेदोदोषोदरं शोथो घृद्धिश्च गण्डगण्डकः । गण्डमाटाऽपर्चा प्रन्धिरपुंद्ं स्त्रीपदं
 तथा ॥ ६ ॥ विद्रधिर्वणशोथश्च द्वौ मणौ भग्ननादिकौ । भगंदरोपदंशौ च शूक-
 दोषसर्वगामयः ॥ ७ ॥ शीतपित्तमुददंश्च उत्कोटश्चाग्लपित्तकम् । विसर्पंश्च सवि-
 क्ष्णोदोहाथैश्च च मसूरिकाः ॥ ८ ॥ क्षुद्रास्वर्णनासाक्षिगिरःश्रीवालकामयाः ।
 रिपं चेत्येवमुद्देशः सम्प्रदेऽस्मिन्प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥

अथ क्रमप्राप्तं प्रथमं ज्वरलक्षणम् ।

दक्षापमानसंकुन्दरुदनिःश्वाससंभवः । ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वंद्वसंघातागन्तुजः
 स्मृतः ॥ १ ॥ ज्वरस्य संप्राप्तिमाह—मिथ्याहारविहारान्म्यो दोषा ह्यमाशयाश्र-
 याः । अहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥ २ ॥ पूर्वरूपमाह—अमो-
 ऽरतिर्यिष्यणत्वं यैरस्यं नयनद्रवः । इच्छाद्रेपौ मुहुश्चापि शीतयातातपादिषु ॥३॥
 ज्वम्भाद्गमदौ गुरता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । अग्रहर्षंश्च शीतं च भयन्त्युत्परत्यति
 ज्वरे ॥ ४ ॥ सामान्यतो विशेषात्तु ज्वम्भाऽत्यर्थं समीरणान् । पिताश्रयनयोर्दाहः
 कफाघ्रात्रामिनन्दनम् ॥ ५ ॥ सर्वलिङ्गसमुच्छ्रयः सर्वदोषप्रकोपजे । रूपैरन्यत-
 राम्यां तु संखटैर्द्रवजं विदुः ॥ ६ ॥ सामान्यज्वरलक्षणम्—स्वेदायरोधः संतापः
 सर्वाङ्गप्रहणं तथा । युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ ७ ॥

अथ वातज्वरलक्षणम् ।

पेषपुर्विपमो वेगः कण्ठोष्ठमुत्तरोपणम् । निद्रानाशः क्षयस्तम्भो गात्राणां
 रोक्ष्यमेव च ॥ १ ॥ शिरोहृत्प्रात्रदग्धक्त्रवैरस्यं बद्धविदकता । शूलान्धमाने ज्वम्भणं
 च भयन्त्यनिलजे ज्वरे ॥ २ ॥

अथ पित्तज्वरलक्षणम् ।

वेगस्त्रीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राद्व्यत्वं तथा वमिः । कण्ठोष्ठमुत्तनासानां पाकः
 स्वेदश्च जायते ॥ १ ॥ प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा । पीतविष्णू-
 घ्ननेत्रत्वक् पित्तिके भ्रम एव च ॥ २ ॥

अथ श्लेष्मज्वरलक्षणम् ।

सौमित्र्यं क्षिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता । शुक्लमूर्च्छपुरीपरवक् स्तम्भरतृक्षि-
 रथापि च ॥ १ ॥ गौरवं शीतमुक्तेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता । स्रोतोरोधो विद्वत्प-

१ अकारे चातिमात्रं च दाहात्म्यं दुष्टमोजनम् । विषमात्रं च यद्भक्तं मिथ्याहारः स
 उच्यते ॥ १ ॥ अशक्तः कुर्वते कर्मं शक्नो नैतत्करोति हि । मिथ्याविहार इत्युक्तः सदा चैनं
 विवर्जयेत् ॥ २ ॥ आहारस्य रसः सारो यो न पकोऽभिलाषवात् । आमसंज्ञं स भवते
 बहुभ्यापित्तमाश्रयः ॥ ३ ॥

त्वं प्रसेको बधुमूत्रता ॥ २ ॥ नात्युष्णगात्रता छादिरमिसादोऽविपाकता । प्रति-
श्यापोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥ ३ ॥

अथ वातपित्तज्वरलक्षणम् ।

तृष्णा मूर्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा । कण्ठास्वशोपो वमथू रोम-
हर्षोऽरुचिस्त्रमः । पर्वमेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ १ ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरलक्षणम् ।

स्तैमिल्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च । शिरोग्रहः प्रतिश्यामः कासः
स्वेदाप्रवर्तनम् ॥ संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १ ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणम् ।

लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृपा । मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्त-
श्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १ ॥

अथ संनिपातज्वरलक्षणम् ।

विरोधिकैरक्षपानैरजीर्णाभ्यसनेन च । व्यामिधसेवनाद्यापि संनिपातः प्रकु-
प्यति ॥ १ ॥ क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसंधिशिरोरुजा । सास्त्राये क्लृपे रक्ते
निर्भुम्भे चापि लोचने ॥ २ ॥ सखनौ सरुजौ कर्णां कण्ठः शूकैरिवाऽऽवृतः ।
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ ३ ॥ तद्दृष्टीतं महानिद्रा
दिवा जागरणं निशि । सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽपि नैव वा ॥ ४ ॥
शीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् । परिदग्धा स्पर्शजिह्वा क्षस्ताङ्गता
परम् ॥ ५ ॥ ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिधितस्य च । शिरसो लोटनं तृष्णा
निद्रानाशो हृदि ध्यया ॥ ६ ॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पताः । कृशाखं
नाति गात्राणां प्रतप्तं कण्ठकूजनम् ॥ ७ ॥ कौठानां श्वावरक्तानां मण्डलानां च
दर्शनम् । मूकत्वं श्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ॥ चिरारपाकश्च दोषाणां संनि-
पातज्वराकृतिः ॥ ८ ॥ इति संनिपातज्वरलक्षणम् ।

अथ ग्रंथांतरात्संनिपातभेदाः ।

अम्लद्विगधोष्णतीक्ष्णैः कटुमधुरसुरातापसेवाकपायैः कामक्रोधातिरुक्षैर्गुरुत-
रपिशिताहारसौहिल्यशीतैः । शोकन्यायामचिन्ताग्रहगणवनितात्यन्तसङ्गप्रसङ्गैः
प्रायः कुप्यन्ति पुंसां मधुसमयशरद्वर्षणे संनिपाताः ॥ १ ॥ तेषां तन्त्रान्तरे
नामानि—संधिकश्चान्तकश्चैव रुग्दाहश्चित्तविभ्रमः । शीताङ्गस्तन्द्रिकश्चैव कण्ठ-
कुट्टजश्च कर्णकः ॥ २ ॥ विलयातो भुग्नेत्रश्च रक्तष्ठीयी प्रलापकः । जिह्वकश्चेत्य-
भिन्यासः संनिपातास्त्रयोदश ॥ ३ ॥ तेषां दिनमर्यादामाह—संधिके वास-
राः सप्त चान्तके दश वासराः । रुग्दाहे विंशतिर्जैवा यद्दशैवै चित्तविभ्रमे ॥ ४ ॥
पक्षमेकं तु शीताङ्गे तन्द्रिके पञ्चविंशतिः । विज्ञेया वासराश्चैव कण्ठकुट्टजे षण्णो-
दश ॥ ५ ॥ कर्णके च त्रयो मासा भुग्नेत्रे दिनाष्टकम् । रक्तष्ठीविनि

प्रलापे स्युश्चतुर्दश ॥ १ ॥ त्रिहृके षोडशाहानि पक्षोऽभिच्यासलक्षणे । परमायु-
रिदं प्रोक्तं प्रियते तक्षणादपि ॥ ७ ॥ साध्यासाध्यानाह-संधिकरतंद्रिकधैव
कर्णकः कण्ठकुञ्जकः । त्रिहृकश्चित्तविभ्रंशः षट् साध्याः सप्त मारकाः ॥ ८ ॥

तेषां पृथग्लक्षणान्याह-पूर्वरूपकृतशूलमंभवं दोषपातबहुधेदनाभ्यतम् ॥
श्लेष्मतापबलहानिजागरं संनिपातमिति संधिकं षट् ॥ ९ ॥ दाहं करोति परिता-
पनमातनोति मोहं ददाति विद्वान्नि शिरःप्रकम्पम् । हिष्टां तनोति कसनं च
समाजुहोति जानीहि तं विषुभवर्जितमन्तकाकम्पम् ॥ १० ॥ इत्यन्तकस्यासाध्य-
त्यादौपथं नास्ति ॥ प्रलापपरितापनप्रथममोहमान्यधमः परिभ्रमणवेदनाभ्यथि-
तकण्ठमन्याहनुः । निरन्तरतृपाकरः शसनकासहिष्ठाशूलः स कष्टतरसापनो भ-
घति हन्ति रुग्णाहकः ॥ ११ ॥ यदि कथमपि पुंसां जायते कायपीडा भ्रममद-
परितापो मोहवैकल्पभायः । विकलनयनहासो शीतनृत्यप्रलापोऽभिदधति तम-
साध्यं केऽपि चित्तभ्रमालयम् ॥ १२ ॥ हिमसदृशदारिरो धेपथुश्चासहिष्ठाशिथि-
लितसकल्याहो सिद्धनादोप्रतापः । ह्रमथुदपथुकासच्छर्मासारयुक्तस्वरितमरण-
हेतुः शीतगात्रः प्रभायात् ॥ १३ ॥ शीताद्गसंनिपातोऽसाध्यः ॥ प्रमूता तन्द्रा-
र्तिज्वरकफपिपासाकुलसरो भवेच्छगामा विद्धा पृथुलकठिना कण्ठकृता । धर्ती-
सारथासह्रमधुपरितापधुतिस्त्रो भृशं कष्टे जाह्वं शयनमनिशं तन्द्रिकगदे ॥ १४ ॥
शिरोर्तिकण्ठमहदाहमोहकम्पञ्जरा रक्तसमीरणातिः । इनुमहन्त्रापथिलापमूर्च्छाः
स्वारकण्ठकुञ्जः खलु कष्टसाध्यः ॥ १५ ॥ प्रलापधुनिहासकण्ठप्रहाद्गव्यथाथास-
कासप्रसेकप्रभायम् । ज्वरं तापकर्णान्तयोर्गलपीडा बुधाः कर्णकं कष्टसाध्यं षट् न्ति
॥ १६ ॥ संनिपातज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारणः । शोथः संजायते तेन कश्चिदेव
प्रमुच्यते ॥ १७ ॥ ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा ज्वरांततो वा श्रुतिमूलशोथः ।
कमादसाध्यः खलु कष्टसाध्यः मुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ १८ ॥ ज्वरव-
लापचयः स्मृतिशून्यता शसनभुप्रथिलोचनमोहितः । प्रलपनभ्रमकम्पनशोफर्वा-
ह्यजति जीवितमाशु स भुप्रदृक् ॥ १९ ॥ रक्तपीथी ज्वरवमितृपामोहशूलाति-
सारा हिष्ठाध्मानभ्रमणद्वयुश्चाससंज्ञाप्रणयताः । इयामा रक्ताधिकतररसना
मण्डलोत्थानरूपा रक्तपीथी निगदित इह प्राणहन्ता प्रसिद्धः ॥ २० ॥ कम्पप्र-
लापपरितापनशीर्षपीडाप्रौढप्रभावपवमानपरोऽन्यचिन्ता । प्रज्ञाप्रणाशविकलः
प्रचुरप्रवादः क्षिप्रं प्रयाति पितृपालपदं प्रलापी ॥ २१ ॥ शसनकासपरितापवि-
ह्वलः कठिनकण्ठकृतातिजिह्वकः । यथिरमूक्यलहानिलक्षणे भवति कष्टतरसा-
ध्यजिह्वकः ॥ २२ ॥ दोषप्रयथिग्धमुखत्वनिद्रावैकल्पनिश्चेतनकष्टवाग्मी । बल-
प्रणाशः शसनादिनिग्रहोऽभिच्यास उक्तो ननु मृत्युकल्पः ॥ २३ ॥

इति त्रयोदश संनिपाताः ।

अथ वातोल्वणादिलक्षणानि ।

थासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथुः । पार्श्वयोर्वेदना कृम्भा कपायत्वं

मुत्स्य च ॥ १ ॥ वातोत्पणस्य लिङ्गानि संनिपातस्य लक्षयेत् । एष विस्फारको
नाश्ना संनिपातः सुदारुणः ॥ २ ॥ अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च ।
शात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते ॥ ३ ॥ पित्तोत्पणस्य लिङ्गानि संनि-
पातस्य लक्षयेत् । भिषग्भिः संनिपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ जडता
गद्गदा घाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि । प्रसन्धे भयने चैव सुखमाधुर्यमेव च ॥ ५ ॥
कफोत्पणस्य लिङ्गानि संनिपातस्य लक्षयेत् । मुनिभिः संनिपातोऽयमुक्तः कम्प-
नसंज्ञकः ॥ ६ ॥ दोषे विवृद्धे नष्टेऽभौ सर्वसंपूर्णलक्षणः । संनिपातज्वरोऽसाध्यः
कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ ७ ॥ सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरौ
भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ८ ॥ सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा ।
पुषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ ९ ॥ पित्तकफानिलवृक्षा दशदिघ-
सद्वादशाहसप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति पुरुषं त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥ १० ॥
मलपाकधातुपाकलक्षणे—दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः । इन्द्रियाणां च
वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम् ॥ ११ ॥ नामेरूपैर्बहुदोऽघस्तात्पीडिते चेद्वाधा भवेत् ।
धातोः पाकं विजानीयादन्यथा तु मलस्य च ॥ १२ ॥ अन्यत् दोषपाकधातुपाकलक्ष-
णम्—शब्ददीन्द्रियपञ्चकस्य पटुता चक्षेत्र यत्र क्रमात्तृष्णादिप्रशमो ज्वरस्य श्रुतुता
तं दोषपाकं वदेत् । हृत्ताभ्योरतिवेदनानिसरणं तीव्रो ज्वरस्तुद क्लमः श्वासाधि-
क्यमरोचकोऽरतिरिति स्याद्धानुपाकाकृतिः ॥ १३ ॥ इति दोषपाकलक्षणे ॥ आगं-
तुज्वरः—अभिचाराभिघाताभ्यामभिपद्गाभिशापतः । आगन्तुर्जायते दोषैर्य-
यास्वं तं विभावयेत् ॥ १४ ॥ भूतादौषधिगन्धाच्च भयाच्छोकाद्विषेण च । कामा-
त्क्रोधाच्च जातो यः सोऽभिपद्गज्वरः स्मृतः ॥ १५ ॥ शावास्तता विपकृते
तथाऽनीसार एव च । भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ १६ ॥ शोष-
धीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्धमधुस्तमः । कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमरोचकम्
॥ १७ ॥ हृदये वेदना चाऽऽस्य शार्त्रं च परिशुष्यति । भयात्प्रलापः शोकाच्च
भवेत्क्रोधाच्च वेपथुः ॥ १८ ॥ अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।
भूताभिपद्गादुद्देगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥ १९ ॥ कामशोकभयाद्वायुः क्रोधा-
त्पित्तं त्रयो मलाः । भूताभिपद्गाकुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ २० ॥ प्रशा-
पाचाभिघातोत्प्रेक्षेतनाप्रभवस्तु यः । रान्यद्दोः पदसु कालेषु प्रेरितेषु यथा पुरा
॥ २१ ॥ प्रसह्य विषमोऽभ्येति मानवं बहुधा ज्वरः । स चापि विषमो देहं न
कदाचिद्विमुञ्चति ॥ २२ ॥ यस्मात्तीरववैवर्ण्यकाश्येभ्यो न विमुञ्चति । वेगे तु
समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ॥ २३ ॥ शिरसो गौरवं ग्लानिर्नातिश्रद्धा
च भोजने । माधुर्यमतिवैरसं तित्कत्वमथवा पुनः ॥ २४ ॥ चक्रस्य जायते यस्मा-
त्प्यवेशे विगते सति । तस्मान्तु नियतो लुष्टः शरीरे विषमज्वरः ॥ २५ ॥ धात्व-
न्तरस्थो लीनत्यास्कुम्भत्वादुपलभ्यते । अल्पदोषेन्धनः क्षीणः क्षीणेन्धन इवा-
मलः ॥ २६ ॥

विषमज्वरलक्षणं—दोषोऽरुपोऽहितसंभूतो ज्वरोऽष्टस्य वा पुनः । धातुमन्य-

तमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ २७ ॥ क्वचिदुष्णेन शीतेन क्वचिद्रात्रौ क्वचि-
 द्विवा । प्रशमं याति कोपं च ज्वरः स विषमः स्मृतः ॥ २८ ॥ यः स्यादनियता-
 कालात् शीतोष्णाम्बां तथैव च । वेगतश्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः
 ॥ २९ ॥ संततः सततोऽन्येषु स्तृतीयकचतुर्थकाः । पञ्चैते विषमाः ख्याताः संनि-
 पातोद्भवा ज्वराः ॥ ३० ॥ संततो रसघातुस्थो रक्तस्थः सततो मतः । ज्वरः
 समभवद्वृणां सोऽन्येषुः पिशिताश्रितः ॥ ३१ ॥ मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्त्रिम-
 जागतः पुनः । कुर्याद्घातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ३२ ॥ सप्ताहं वा
 दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । संतत्या थोऽविसर्गां स्यात्संततः स निगद्यते
 ॥ ३३ ॥ अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते । अन्येषुष्कस्त्वहोरात्रादेककालं
 प्रवर्तते ॥ ३४ ॥ तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः । इत्यादयस्तु विज्ञेया
 ज्वरा नानाविधा बुधैः ॥ ३५ ॥ यथादोषप्रकोपस्तु तथा मन्येत तं ज्वरम् ।
 यथा वेगागमे येषां छादमिवा महोदधेः ॥ ३६ ॥ वेगहानौ तदेवाम्भस्तत्रै-
 वान्तर्विलीयते । दोषयेगोदये तद्बुदीयेत ज्वरोऽस्य तु ॥ ३७ ॥ वेगहानौ प्रज्ञा-
 न्येत तथाऽम्भः सागरे यथा । श्लेष्मप्रायस्तु पूर्वाह्ने प्रदोषे च प्रवर्तते ॥ ३८ ॥
 पित्तप्रायस्तु मध्याह्ने त्वधरात्रे प्रवर्तते । अपराह्नेऽनिलप्रायः प्रत्यूषे च प्रवर्तते
 ॥ ३९ ॥ नर्ते चातास्तु विषमो ज्वरः समुपजायते । कफपित्ते च निश्चेष्टे चैष्टयत्व-
 निलो यतः ॥ ४० ॥ तस्मात्तैऽनिलाद्रोगाः संभवन्ति ज्वरादयः । श्लेष्मप्रायस्तु
 विषमः शीतपूर्वः प्रजायते ॥ ४१ ॥ पित्तप्रायस्तु विषमो दाहपूर्वः प्रजायते ।
 चातप्रायस्त्वनियते काले समुपजायते ॥ ४२ ॥ कृत्वा चिराद्दि देहस्य क्षिप्रवेप-
 धुमुत्तमम् । श्लेष्मपित्ते विद्वेष्टे रसस्थाने यदाऽनिलः ॥ ४३ ॥ तस्मिन्काले
 मनुष्याणां विषमो जायते ज्वरः । श्वास्तो मूर्च्छारुचिश्छर्दिस्तृष्णातीसारविद्महाः
 ॥ ४४ ॥ हिक्का कासोऽङ्गमेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश । तन्द्रालस्याविपाकास्त्वैरस्यं
 गुरगात्रता ॥ ४५ ॥ क्षुब्धाशो बहुमूत्रत्वं मन्धता बलवान्ज्वरः । आमज्वरस्य
 लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ ४६ ॥ भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ।
 दोषघ्नं शमनीयं वा करोति विषमज्वरम् ॥ ४७ ॥ ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः
 श्वसनं भ्रमः । मलप्रवृत्तिरुच्छ्वासः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ४८ ॥ क्षुरक्षामता
 लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमादवम् । दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ४९ ॥
 प्रकाह्वा लाघवं ग्लानिः स्वस्थता सुप्रज्ञता । उपद्रवनिवृत्तिश्च सम्यगलङ्कितल-
 क्षणम् ॥ ५० ॥ निद्रा तन्द्रा ह्रमो भ्रान्तिस्तृष्णा शोषो बलक्षयः । उपद्रवाश्च
 श्वासाद्याः संभवन्त्यतिलहिते ॥ ५१ ॥ स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुख-
 स्य च । श्वथुश्चाक्षकाह्वा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ५२ ॥ विगतह्रममोहं च
 स्वल्पं विमलेन्द्रियम् । पुष्कं प्रकृतिसत्त्वं च तं विद्याद्विगतज्वरम् ॥ ५३ ॥ ज्वरा
 मुक्तस्य यस्यापि शिरोरुद्धैव मुञ्चति । अविमुक्तः स विशेषो ज्वरः पुनरुपैति तम्
 ॥ ५४ ॥ इति संक्षेपतो ज्वरनिदानम् ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य ज्वरस्य चिकित्सा ।

ज्वरादी लङ्घनं शक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते रेचनं प्रोक्तमेतज्वरचिकित्सितम् ॥ १ ॥ ज्वरे लङ्घनमेवाऽऽदायुपदिष्टमृते ज्वरात् । क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ॥ २ ॥ आमाशयस्थो ह्रस्वाऽग्निं सामी मार्गान्निघापयन् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लङ्घनम् ॥ ३ ॥ प्राग्भूषु ज्वरादी वा बलं यत्नेन पालयन् । बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ ४ ॥ अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं - दोषपाचनम् । ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारणम् ॥ ५ ॥ न लङ्घयेन्मारुतजे ज्वरे च क्षयोद्भवे च क्षुधिते च जन्तौ । न गुर्विणीदुर्बलबालवृद्धान्भीतांस्तृपातानपि सोर्ध्ववातान् ॥ ६ ॥ दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता । नहि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनं महत् ॥ ७ ॥ घातजः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पित्तजः । श्लेष्मजो द्वादशाहेन ज्वरः पाकं प्रपद्यते ॥ ८ ॥ घाते द्वे पित्तजे वैकं कफे दिनचतुष्टयम् । सप्तार्हं घातपित्ते च कफपित्ते दश स्मृताः ॥ कफघाते द्वादशाहं त्रिदोषे चैकविंशतिः ॥ ९ ॥ आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः । मध्यं द्वादशरात्रं तु पुराणमत उत्तरम् ॥ १० ॥ सप्ताहेन तु पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः । निरामश्वप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ॥ ११ ॥ इति खरनादेनोक्तं । तथोक्तं वृद्धवाग्भटे-सर्वज्वरेषु दातव्यः कपायः सप्तमेऽहनि । अथवा लङ्घयेत्तावदावदारोग्यदर्शनम् ॥ १२ ॥ न कपायं प्रशंसन्ति कदाचित्तरुणे ज्वरे । कपायेणाऽऽकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥ १३ ॥ अत्र विवेहः-सर्वज्वरेषु सप्ताहे माग्रया लघु भोजयेत् । वेगापायेऽभ्यन्था तद्धि ज्वरवेगं विवर्धयेत् ॥ १४ ॥ क्षुत्संभवति पक्षेषु दोषधातुमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ २ ॥ अथ च वाग्भटः-ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्लघु । श्लेष्मक्षयप्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ १ ॥ यद्योचितेऽथवा काले देशसाम्यानुरोधतः । प्रागल्पवह्निमुंजानो न ह्यजीर्णं पीड्यते ॥ २ ॥ कपायपानपथ्याश्चर्दशाह इति लङ्घिते । ऊष्मा पित्ताहते नास्ति ज्वरो नास्यूपमणा विना ॥ ३ ॥ तस्मात्पित्तविरोधीनि स्वजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् । ज्ञानाम्यद्गप्रदेहांश्च परिशेषं च लङ्घनम् ॥ ४ ॥ अजीर्णं ह्य शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे । न विरेदौषधं तद्धि भूय एवाऽऽममापदेत् ॥ ५ ॥ तिक्तः पित्ते विज्ञेयेण प्रयोज्यः कटुकः कफे । पित्तश्लेष्माहरत्वेऽपि कपायस्तु न शक्यते ॥ ६ ॥ नवज्वरे मलस्तम्मात्कपायो विषमज्वरम् । कुरुतेऽरुचिद्विह्वलासहिष्माष्मानादिकानपि ॥ ७ ॥ सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः । केचिल्लम्बश्चमुक्तस्य देयमामोल्बणे न तु ॥ ८ ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः । दोषेऽथवाऽतिनिचिते तन्द्वास्त्वमित्यकारिणि ॥ ९ ॥ अपच्यमानं मैपज्यं भूयो जनयति ज्वरम् । मृदुज्वरो लघुर्देहबलिताश्च मला यदा । अचिरज्वरितस्यापि भेषजं योजयेत्तदा ॥ १० ॥

अथ मृदुपागमः—पददशाद्वादशाहेषु व्यातीतेषु क्रमेण च । यातपित्तकफातङ्गे-
 व्यस्रकाला इमे प्रथमः ॥ १ ॥ द्वंद्वजे संनिपाते च व्याधायारोग्यदर्शने । सति
 यथागुणुयादि कल्पयेदतिर्नैपुणात् ॥ २ ॥ गुह्यान्ममूरीक्षणकान्कुलप्यान्मकुष्ठका-
 न्पाचनयूपहेत् ॥ दितान्दितानां त्रिद्वितांश्च पेयान्दद्याद्यथागुणमपि पाचनैः स्वैः
 ॥ ३ ॥ अथ चक्रदशात्—नवज्वरे दिवाभ्यापद्यानभोजनमैशुनम् । क्रोधप्रवात-
 द्यायामकपायाश्च विष्वक्त्रयेत् ॥ १ ॥ निवातभवने घासमुष्णवारिनिषेवणम् ।
 अमूरिजल्पं निष्क्रोधकामशोकं च रोगिणम् ॥ २ ॥ कुर्वादारोग्यसंपर्षं शीघ्रं
 पैत्तो विचक्षणः । कफमेदोऽनिलामात्रं दीपनं पश्चिशोधनम् ॥ ३ ॥ कासश्वासज्व-
 रहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा । यत्काप्यमानं निर्वेगं निष्केनं निर्मलं भवेत् ॥ ४ ॥
 अर्थावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते । तरशादहीनं वातागमर्षदीनं तु पिचनुत्
 ॥ ५ ॥ त्रिपादहीनं श्लेष्ममं पाचनं दीपनं लघु । द्वंद्वजे सन्निपाते च ज्वरे पथ्यं
 तद्वार्तिजित् ॥ ६ ॥ शरदि त्यर्षपादोर्नं पादहीनं तु हैमने । शिशिरे च वसन्ते
 च श्रीयो चार्थावशेषितम् ॥ ७ ॥ विपरीते प्रती तद्द्रव्यावृष्यष्टापरोपितम् ।
 भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति ॥ ८ ॥ अर्जीणं जरयत्याशु पीतमुष्णो-
 दकं निशि । धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ॥ ९ ॥ श्रुतशीतं त्रिदोषमं
 काष्ठान्तर्भावशीतलम् । दिवा शृतं तु यत्तोयं रात्रौ तद्दृष्टं मजेत् ॥ १० ॥
 रात्रौ शृतं तु दिवसे गुरुत्वमधिगच्छति । तस्यायःपिण्डसंस्तिकं लोहनिर्वापितं
 जलम् ॥ ११ ॥ सर्वदोषहरं पथ्यं सदा नैरुज्यकारकम् । उष्णीकृतं जलं पथ्यं
 दोषनृदकासजिह्वु ॥ १२ ॥ श्रुतशीतं जलं पथ्यं त्रिदोषनाशनं लघु । नवज्वरे
 प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलप्रहे ॥ १३ ॥ सद्यःशुद्धौ तथाऽऽप्माने व्याधौ वातक-
 फोद्धवे । अरुचिप्रहणोगुल्मभासकासेषु विद्रवौ ॥ १४ ॥ हिक्कायां श्लेहपाने च
 पिबेदुष्णं जलं नरः । अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वययी क्षये ॥ १५ ॥ मन्दा-
 आयुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा । मणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दाचरेत्
 ॥ १६ ॥ मूर्च्छोपित्तोष्णशहेषु विषमे च मदाश्वये । अमहामपरीतेषु मागोत्थे
 ममधौ तथा ॥ ऊर्ष्यगे रक्तपित्ते च शीतमम्मः प्रशस्यते ॥ १७ ॥ पानीयं
 पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् । नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नाऽऽदेयम्
 ॥ १८ ॥ उक्तं हि सध्रान्तरे—अममोपहते देशे शिरासंध्यस्थियर्जिते ॥ यथावस-
 न्तसमये कौपं चारि प्रशस्यते । अम्मः शरदि ताद्यागं नादेयमृतुषु त्रिषु ॥ १ ॥
 उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमा । जघन्यस्य पलाघेन श्लेहकायौषधेषु
 च ॥ २ ॥ कर्षभूर्णस्य करुकस्य गुटिकामां च सर्वशः । मूत्राः शुक्लाऽवलेढव्यः
 पातष्यश्च चतुर्द्वयः ॥ ३ ॥ मात्रा मधुघृतादीनां काये श्लेहेषु चूर्णवत् । द्विचत्वा-

१ अस्वार्थः—पानीयं जलं शरदि पानीयं भवति निर्मलत्वारिद्रोषप्रत्वादिशेषतः पित्तो-
 द्यान्तिदेहत्वात् । वसन्ते च पुनस्तदेव पानीयं पानीयं रक्षणीयमल्पं पेयमिति भावः । पा
 रक्षणं श्लेष्म वातो रूपनेतत् । नदीमर्षं जलं नादेयं जलं शरदि 'अदेयं न, अपि तु देयं
 दातव्यमित्यर्थः । वसन्ते च नादेयं जलं नाऽऽदेयं न प्राप्नोति ॥

रिंशता मापैरष्टादशकचदकैः ॥ ४ ॥ पलं द्वादशयत्नं स्वाहुआपद्वसंमन्यितम् ।
 क्वंप्याद्रम्यपले धारि द्विरष्टगुणमिष्यते ॥ ५ ॥ चतुर्भागावशेषं तु पेयं पलंचतु-
 ष्यम् । दीप्तानलं महाकायं पाययेदशलिं जलम् ॥ ६ ॥ अन्ये त्वर्धं परित्यज्य
 प्रसृतं तु चिकित्सकाः । कायत्यागमनिष्ठन्तस्वष्टभागावशेषितम् ॥ ७ ॥ पार-
 म्यर्षोपदेशेन वृद्धवैद्याः पलद्वयम् । पाययन्त्यातुरं सामे पाचनं सप्तमेऽहनि ॥ ८ ॥

अथौषधाद्यजीर्णेऽन्नस्य ग्राह्याग्राह्यविचारः ।

धीर्याधिकं भवति भेषजमद्यहीनं हन्यात्तयाऽऽमयमसंशयमाशु चैव । तद्वा-
 लुहृदपुवतीमृदवो निपीय ग्लानिं परां समुपयान्ति प्रलक्ष्यं च ॥ १ ॥ जीर्णौ-
 पधलक्षणम्— अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्क्षणा मुमनस्कता । लघुत्वमथ
 घोद्वारः शुद्धो जीर्णौपधाकृतिः ॥ २ ॥

अजीर्णौपधलक्षणम् ।

ह्रमो दाहोऽन्नसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरजः । अरतिर्वमनं मोहो ह्यजीर्णौपध-
 वैकृतिः ॥ १ ॥ औषधशोषे भुक्तं शोषेऽप्यप्ते तथौषधं पीतम् । न करोति गदोपशमं
 प्रकोपयत्यन्यरोमांश्च ॥ २ ॥ शीघ्रं विपाकमुपयाति यत्नं न हन्यादस्त्रावृतं न
 च पुनर्वदनाक्षिरेति । प्राग्भक्तसेवितमथौषधमेतदेव दद्याद्य भीरुशिशुवृद्धवराह-
 नाभ्यः ॥ ३ ॥ इति सर्वज्वरोपक्रमः ॥

अथ ज्वरे पथ्यानि ।

तण्डुलीयकवास्तूकयालमूलकपर्पेटान् । पटोलं तिक्तशाकं च गुहूचीपल्लवान्य-
 पि ॥ १ ॥ कालशाकं निग्यपुष्पं मारीपं दार्विकादलम् । जीवन्ती चापि चाप्तेरी
 सुनिपण्णकमादिकैः ॥ २ ॥ पत्रशाकप्रियाणां तु ज्वरितानां प्रदापयेत् । मुद्गान्म-
 चूर्तांश्चणकान्कुलिरथांश्च मकुष्ठकान् ॥ ३ ॥ यूषार्थं यूषसात्म्यानां ज्वरितानां
 प्रदापयेत् । लावान्कपिञ्जलानेणान्पुपताम्भारभान्शशान् ॥ ४ ॥ कालपुच्छान्कु-
 र्द्वांश्च तथैव शृगमात्रकान् । मांसार्थं मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत्
 ॥ ५ ॥ सारसकौञ्चशिखिनस्तथा तिप्तिरकुहुटाः । ज्वरितानां न शस्यन्ते इति
 केचिद्व्यवस्थिताः ॥ ६ ॥ घृन्ताकपीलुककर्कोटपटोलकठिष्ठकम् । फलशाककृते
 देयं सर्वं निःशेहनेव च ॥ ७ ॥ वरसरोपितधान्यस्य तण्डुलान्धो ज्वरे हितम् ।
 रोदिकार्थं प्रदातव्यं द्विवर्षोपितमल्पज्ञाः ॥ गोधूमादि यदा सारम्यमन्यदप्यल्प-
 मर्षयेत् ॥ ८ ॥ इति सुश्रुतात् ॥

अथौषधग्रहणविचारः ।

तत्रौषधिश्च विधान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः । औषधं हेमरजतसृजाजनपरिष्ठितम्
 ॥ १ ॥ पिवेत्प्रसन्नवदनः पीत्वा पात्रमधोमुखम् । निक्षिप्य पात्रे सलिलं ताम्बू-

छातुपकल्पयेत् ॥ २ ॥ यमदूतविशाषाढा मक्षगन्धर्वराक्षसाः । ते मन्त्रौषध-
धीर्वाणि ततो गण्डूपवर्जगम् ॥ ३ ॥ कापरः कटुरः शस्यः यामं मासत्रयं
प्राशनपूर्णवीर्यम् । पण्मासत्रयं गुडलेहयोश्च संपत्तरं तैलपृथक् धीर्यम् ॥ ४ ॥

अथ ज्वरे पाचनम् ।

वापचस्याममाहारं पचेदामं रमं च यत् । यदपचान्पचेरोगास्तदि पाचनमु-
च्यते ॥ १ ॥ न शोषयति यदोषान्समाशोदीरयत्यपि । समीकरोति विषमांश-
त्संशमनमुच्यते ॥ २ ॥ तयोः संप्रदानकालं चाऽऽह—पापयेदानुरं सामं पाचनं
सप्तमे दिने । दामनेनापया दद्यात् निरामं तमुपाचरेत् ॥ ३ ॥

अथ वातज्वरे ।

गुहृषीपिप्पलीमूलागारैः पाचनं स्पृष्टम् । दद्याद्वातज्वरे पूर्णछिन्ने सप्तमवा-
सरे ॥ १ ॥ इति गुहृष्यादिपाचनम् । किराताग्दासृतोदीप्यवृहतीद्वयगोधुरैः ।
सस्त्रिराकलशीविधैः कायो वातज्वरापहः ॥ २ ॥ इति किरातादिः । शालि-
पर्णी यथा शस्यो गुहृषी सारिया तथा । आसां कायं विचेत्कोष्णं सीमवातज्व-
रच्छिदम् ॥ ३ ॥ इति शालिपर्णादिः । काश्मरीसारिवाद्राक्षाप्रायमाणामृतो-
जयः । कपायः सगुडः पीतो वातज्वरविनाशनः ॥ ४ ॥ इति काश्मरीदिः ॥
मरीचं श्वकं शुण्ठी किरातं च हरीतकी । पिप्पली कटुका चैव वातज्वरविनाश-
नम् ॥ ५ ॥ इति मरीचादिपूर्णं । त्रिफलाभ्योपगुडयुक्शर्करात्रिवृत्तार्थकम् ।
मोदकं भक्षयित्वा तु विचेत्कोष्णं जलं पुनः ॥ पार्थशूलेऽरुचौ कासे ज्वरे चानि-
लसंभवे ॥ ६ ॥ इति त्रिफलाद्यो मोदकः ॥

अथ पित्तज्वरे ।

कटुकलेन्द्रयमान्धष्टातिक्षगुहैः छतं जलम् । पाचनं दशमोऽद्वि स्वात्तीमे
पित्तज्वरे मृणाय ॥ १ ॥ इति कटुफलादिपाचनम् । दुरालभापपंटकप्रियङ्गुभूमि-
श्यासाकटुरोहिणीनाम् । कायं विचेत्कटुर्वाशवागदं मृण्णाक्षपित्तज्वरदाहयुक्तः
॥ २ ॥ इति दुरालभादिः । ब्राह्मभयापपंटकाज्जदतिष्ठाकायं सशम्पाकफलं विड-
ध्यात् । प्रलापमूर्च्छांशमदाहशोषतृपान्बिबे पित्तभवे ज्वरे च ॥ ३ ॥ इति
ब्राह्मदिः । युक्तः पपंटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः । किं पुनर्यदि युज्येत चन्द-
नोशीरधान्यकैः ॥ ४ ॥ इति पपंटकादिः चून्दात् । औदुम्बरस्य निर्यासः सितया
दाहनाशनः । छिन्नासारः सितायुक्तः पित्तज्वरनिपूदनः ॥ ५ ॥ द्राक्षार चैव
गुहृषी च सुस्ता पपंटकं तथा । कटुका च समैः कायः पित्तज्वरविनाशनः ॥ ६ ॥
चन्दनं च सगन्धं च वालकोशीरपपंटकाः । सुस्ताशुण्ठीसमायुक्तः पित्तज्वरनिपूदनः
॥ ७ ॥ अहो किमर्थं दहवः कपायाः पराशाराद्यैर्मुनिभिः प्रदिष्टाः । पित्तज्वरध्वं-

२ किरातास्तु शुण्ठीकामे क्रियामन्वां प्रयोक्तव्ये । पूर्वस्थां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो
दितः ।

सकृते न किं स्यात्कायो गुहृष्यामलपपदानाम् ॥ ८ ॥ जलजलजलवाहरेणुविधौ-
पधसिशिरैः शिशिरीकृतः कपायः । ननु खलु हरति ज्वरं प्रकृष्टं सधमिनिदाघतृपं
निपीयमानः ॥ ९ ॥ अशीतवारिणा सिता सितायुता मु रोहिणी । विदाहवृद्ध-
मान्वितं निहन्ति पित्तजं ज्वरम् ॥ १० ॥ निम्बपल्लवसंभूतरसफेनप्रलेपनात् ।
वृद्धदाहमोहाः प्रशमं यान्ति पित्तसमुद्भवाः ॥ ११ ॥ केसरं मातुलुङ्गस्य मधुसै-
न्धवसंयुतम् । जिह्वातालुगलक्लोमसोपमूर्धनि दापयेत् ॥ १२ ॥

अथ कफज्वरे ।

बीजपूरशिफापथ्यानागरप्रन्थिकैः शृतम् । सक्षारं पाचनं श्लेष्मज्वरे द्वादश-
घासरे ॥ १ ॥ इति बीजपूरादिपाचनम् । भूमिन्मयिन्म्यपिप्पल्यः शठी शुण्ठी
शतावरी । गुहृषी बृहती चेति कायो हन्यात्कफज्वरम् ॥ २ ॥ पटोलत्रिफला-
तिक्ताशठीवासाशृतोद्भवः । कायो मधुयुतः पीतो हन्यात्कफकृतं ज्वरम् ॥ ३ ॥
निदिग्धिकाछिन्नरहोपकुल्याविधौपधैः साधितमम्बु पीतम् । हन्ति ज्वरश्वासव-
लासकासशूलाग्निमान्द्यं जठरानिलं च ॥ ४ ॥ शृङ्गीकणाकद्रफलपौष्कराणां
क्षौद्रान्वितानां विहितोऽवलेहः । श्वासेन कासेन युतं घलासज्वरं जयेद्यत्र न
काऽपि शङ्का ॥ ५ ॥ इति घातुर्भद्रावलेहिका । मार्ज्जीगुहृषीघनदारुसिंहोशुण्ठी-
कणापुष्करजः कपायः । ज्वरं निहन्ति श्वसनं क्षिणोति क्षुधं करोति प्रहर्षं
तनोति ॥ ६ ॥

अथ सर्वज्वरे ।

शामलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः । सर्वज्वरभयातङ्को मेदी दीपनपा-
चनः ॥ १ ॥ अमृतारिष्टकचन्दनपद्मकधान्योद्भवः काथः । ज्वरहृत्तासच्छर्दि-
ष्णादाहारुचीर्हन्त्यात् ॥ २ ॥ छिन्नोद्भवाम्बुधरघन्वयवासविशैर्दुःस्पर्शपपटकमे-
घकिराततिकैः । मुस्ताटरूपकमहौपधधन्वयासैः काथं पित्रेदुनिलपित्तकफज्वरेषु
॥ ३ ॥ इति पृथक्चरणप्रयक्तायाः ॥ धान्यत्रिकटुसिन्धूरयमूद्सैधवयोजितः ।
शृष्टश्च हिङ्गुतैलाभ्यां स मण्डोऽष्टगुणः स्मृतः ॥ ४ ॥ दीपनः प्राणदो वस्तिशो-
घनो रक्तवर्धनः । ज्वरज्वरसर्वदोषो मण्डोऽष्टगुण उच्यते ॥ ५ ॥ इत्यष्ट-
गुणमण्डः ।

अथ वातपित्तज्वरे ।

छिन्नोद्भवापपटवारिषाहमूनिम्बशुण्ठीजनितः कपायः । समीरपित्तज्वरजर्ज-
राणां करोति भद्रं खलु पद्मभद्रः ॥ १ ॥ पञ्चमूल्यमृतामुस्ताविश्वामूनिम्बसाधितः ।
कपायः शमयत्याशु चायुमायुमवं ज्वरम् ॥ २ ॥ इति वैद्यजीवनात् ॥ त्रिफला-
काश्मरीरात्राराजवृक्षाटरूपकैः । शृतमम्बु हरेत्पूर्णं घातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ ३ ॥
इति घृन्दात् ।

अथ वातश्लेष्मज्वरे ।

सिन्धीयवानीच्छिन्नानां कायश्चपल्या युतः । कफवातज्वरश्वासशूलपीनसकास-

छाद्युपकल्पयेत् ॥ २ ॥ यमदूतपिशाचाद्या यक्षगन्धर्वराक्षसाः । ते हन्तृवीरव-
धीर्षान्ति ततो गण्डूदयजंगम् ॥ ३ ॥ छापल्यं कृत्स्नं रसास्यं चामं भास्यप्रयं
द्याजनचूर्णपीपंगम् । पण्मासरीर्यं गुदलेहपोष्यं संपातरं तैलघृतस्य धीर्यम् ॥ ४ ॥

अथ ज्वरे पाचनम् ।

यस्य चत्वाराममाहारं पचेदामं रसं च यत् । यद्वपकात्पचेद्दोषांस्तद्धि पाचनमु-
च्यते ॥ १ ॥ न शोधयति पद्मोपान्तमाप्नोदीरयत्यपि । समीकरोति विषमांस्त-
रसंशमनमुच्यते ॥ २ ॥ तपोः संप्रदानकालं चाऽऽह—पायपेशतुरं सामं पाचनं
सप्तमे दिने । शमनेनायथा दृष्ट्वा निरामं तैमुपाधरेत् ॥ ३ ॥

अथ वातज्वरे ।

गुडूचीपिप्पलीमूलनागरः पाचनं स्मृतम् । दद्याद्वातज्वरे पूर्णलिङ्गे सप्तमवा-
सरे ॥ १ ॥ इति गुडूच्यादिपाचनम् । किरातान्दागृतोदीर्यपृह्वीद्वयगोधुरैः ।
सासिराकलक्ष्मीविधैः छाद्यो वातज्वरपहः ॥ २ ॥ इति किरातादिः । शालि-
पर्णी यथा राध्या गुडूची सारिषा तथा । भासां छाद्यं पिपेक्षोष्णं तीक्ष्णवातज्व-
रच्छिद्रम् ॥ ३ ॥ इति शालिपर्णादिः । काश्मरीसारिषाद्राक्षाप्रायमाणागृतो-
द्भवः । कपायः सगुडः पीतो वातज्वरविनाशनः ॥ ४ ॥ इति काश्मरीदिः ॥
मरीचं रुचकं शुण्ठी किरातं च हरीतकी । पिप्पली कटुका चैव वातज्वरविनाश-
नम् ॥ ५ ॥ इति मरीचादिचूर्णं । त्रिफलाभ्योपगुडयुक्तरात्रिपूतार्थकम् ।
मोदकं भक्षयित्वा तु पिपेक्षोष्णं जलं पुनः ॥ पार्श्वशूलेऽरुषो कासे ज्वरे चानि-
लसंभवे ॥ ६ ॥ इति त्रिफलाद्यो मोदकः ॥

अथ पित्तज्वरे ।

कटुकलेन्द्रपवाम्बलान्निक्षत्रमुक्ताः शूलं जलम् । पाचनं दशमेऽङ्घ्रि स्वाप्तीत्रे
पित्तज्वरे नृणाम् ॥ १ ॥ इति कटुफलादिपाचनम् । दुरालभापपंटकप्रियङ्गुभूमि-
म्बवासाकटुरोहिणीनाम् । छाद्यं पिपेक्षकं रयाऽवगाढं नृणाञ्चपित्तज्वरदाहयुक्तः
॥ २ ॥ इति दुरालभादिः । द्राक्षाभयापपंटकाद्दतिक्षत्रकाद्यं सशम्याककलं विद्-
ध्यात् । मलापमूर्च्छाभ्रमदाहशोषनृपान्विते पित्तभवे ज्वरे च ॥ ३ ॥ इति
द्राक्षादिः । पृकः पपंटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः । किं पुनर्पदि युज्येत चन्द-
नोशीरधान्यकैः ॥ ४ ॥ इति पपंटकादिः घृन्दात् । धौदुम्बरस्य नियामः स्तितया
दाहनाशनः । लिङ्गासारः स्तितयुक्तः पित्तज्वरनिपूदनः ॥ ५ ॥ द्राक्षा चैव
गुडूची च मुस्ता पपंटकं तथा । कटुका च समैः छाद्यः पित्तज्वरविनाशनः ॥ ६ ॥
चन्दनं च सगन्धं च बालकोशीरपपंटकाः । मुस्ताशुण्ठीसमायुक्तः पित्तज्वरनिपूदनः
॥ ७ ॥ अहो विमर्षं बह्वं कपायाः पराशरार्थैर्मुनिभिः प्रदिष्टाः । पित्तज्वरश्च-

२ क्रियायास्तु शृणुत्वान्ने क्रियामन्यां प्रबोधयेत् । पूर्वस्थां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो
दितः ।

अथ वालुकास्वेदः ।

खपरभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंस्क्तवालुकास्वेदः । शमयति घातकफामयमस्तक-
शूलाङ्गमेवादीन् ॥ १ ॥

अथ नस्यम् ।

मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् । अन्यद्वा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं
प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिद्यस्तु प्रसिष्यते । शिरोहृदयकण्ठा-
स्यपार्श्वस्वचोपशान्म्यति ॥ २ ॥ मधूकसारसिन्धूरथवचोपणकणाः समाः । श्लेष्मं
पिष्ट्वाभसा नस्यं कुर्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ ३ ॥ सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्पपाः कुष्ठ-
पिप्पली । बस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥ ४ ॥

अथ निष्ठीवनम् ।

आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रयम् । आकण्ठं धारयेच्चाऽऽस्ये निष्ठीवेच्च
पुनः पुनः ॥ १ ॥ तेनास्य हृदयाच्छ्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात् । लीनो
व्याहृष्यते शुष्को लाघवं चास्य जायते ॥ २ ॥

अवलेहः—कदफलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह । श्वासकासज्वरहरः
श्रेष्ठो लेहः कफान्तकः ॥ १ ॥ अष्टाङ्गावलेहिका—कदफलं पौष्करं शृङ्गी
व्योषं यासश्च कारवी । श्लेष्मं चूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ २ ॥ प्या-
ऽवलेहिका हन्ति संनिपातं मुदास्णम् । हिक्कां श्वासं च कासं च कण्ठरोधं च
सुधुरंम् । एतस्योर्ध्वं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजै रसैः ॥ ३ ॥ इत्यष्टाङ्गावलेहिका ।

अथाङ्गनं नस्यं च ।

शिरीषयीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः । अङ्गनं स्वात्प्रबोधाय सरसोनशिला-
चचैः ॥ १ ॥ कस्तूरी मरिचं वाजिलाला च मधुनाऽङ्गनम् । तन्द्रां निवारयत्याशु
व्योषप्रधमनं तथा ॥ २ ॥

अथाङ्गनोद्गुलने ।

शुरङ्गलालासहिता मनःशिला निहन्ति तन्द्रां सकृदङ्गनेन । बन्धूलपत्राणि
हरीतकी च संस्वेदिता स्वेदविकारहृषी ॥ १ ॥ भूनिम्बकटुकाकुष्ठं कारवीन्द्र-
यवः शटी । एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २ ॥ प्रस्वेदे कण्ठरोधे
च संधिमर्दनमिष्यते । एतदुद्गुलनं श्रेष्ठं संनिपातहरं परम् ॥ ३ ॥ स्वेदोद्गमे
भृष्टकुष्ठरथचूर्णैरुद्गुलनं शस्त्रमिति श्रुयन्ति । जीर्णं शकृत्त्रोलवणस्य भाण्डं स्वेदापहं
गुण्डनमुत्तमं हि ॥ ४ ॥ अयं वृद्धवाग्भटः—यवानिका यथा शुण्ठी पिप्पटी
कारवी तथा । एतैरुद्गुलनं दास्तं त्रिदोषोत्थे ज्वरे नृणाम् ॥ ५ ॥ किरातं कटुका
पथ्या कणा कापफलं यथा । उद्गुलनं त्रिदोषे च सदा शीत्ये च शस्यते ॥ ६ ॥
विषमागो भवेदेको मरीचाभिगुणो मत्तः । आरण्योपलजं भस्म पोडशांशसम-
न्वितम् ॥ ७ ॥ एकत्र मिलितं चूर्णं भूतस्वरसभाषितम् । आतपे शोषितं तद्य

निर्व ॥ १ ॥ शुद्धागृतातापरपुष्कराक्षैः कृतः कषायः कृष्णमाश्लोत्तरे ॥ सधास-
 क्तासारविषार्थशुद्धे ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥ २ ॥ आरग्यघकणामूलमु-
 स्तातिशामपाशुतः । द्वायः क्षमपति क्षिप्रं ज्वरं वातकफोज्ज्वम् ॥ ३ ॥ शुष्ण
 पपैटकं शुष्णं गृह्णी च हुरालभा । कषयातारविच्छर्दिदाहशोषज्वरापहाः ॥ ४ ॥
 भूनिम्बमुक्ताकटुकीगृह्णीदुरालभापपैटनागाराद्यैः । द्वायं भरप्लुम्भहरं यद्वन्ति
 सूर्यो यथा नाशयतेऽन्धकारम् ॥ ५ ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरे ।

अमृतारिष्टकटुकासुन्नेन्द्रययनागरैः । पटोलचन्दनाभ्यां च विष्वलीर्षण्युष्ट
 शृतः ॥ १ ॥ अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । उत्तरोष्णहृत्सदाइतृष्णा
 निवारणम् ॥ २ ॥ हृत्पटुनाष्टकम् । पटोलं चन्दनं नूरां पाटा निक्ताञ्जुता
 कणा । पित्तश्लेष्मज्वरप्रादिदाहकण्डूविषापहाः ॥ ३ ॥ इति पटोलादिः । पटोलं
 पिचुमन्दं च त्रिफला मधुकं बला । साधितोऽयं कषायः स्वारिपित्तश्लेष्ममये ज्वरे
 ॥ ४ ॥ तिक्तोशीरमलाधान्यपपैटाभोधरैः कृतः । द्वायः पुनः समायातं ज्वरं
 शीघ्रं निवारयेत् ॥ ५ ॥ इति तिक्तादिः । कण्टकायंशुतामार्ङ्गी नागरेन्द्रयवास-
 कम् । भूनिम्बं चन्दनं मुक्ता पटोलं कटुरोहिणी ॥ ६ ॥ कषायं पाययेदेतं पित्त-
 श्लेष्मज्वरापहम् । दाहतृष्णाद्वीहिष्णाकासहृत्पार्श्वशूलहृत् ॥ ७ ॥ छोटितचन्द-
 नपत्रकषान्यच्छिन्नदहापिचुमन्दकषायः । पित्तकफज्वरदाहपिषामावाग्निविना-
 दाहुताशकरः स्यात् ॥ ८ ॥ छात्रैर्वा तण्डुलैर्मृष्टैर्लाजमण्डः प्रकीर्तितः । श्लेष्म-
 पित्तहरो ग्राही पिपासाज्वरजिम्मतः ॥ ९ ॥ इति छात्रमण्डः । जीरकं
 कारवेहान्यु शीतपूर्वज्वरे हितम् ॥ १० ॥

अथ संनिपाते ।

संनिपातज्वरे पूर्वं कुर्यादात्मकफापहम् । पश्चाच्छ्लेष्मणि संह्रीणि क्षमयेपित्त-
 सारतौ ॥ १ ॥ रुद्धनं घालुकास्वेदो नखं निष्ठीवनं तथा । अयलेहोऽन्नं चैव
 प्रायश्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ २ ॥ त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा । रुद्धनं
 संनिपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥ ३ ॥ दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने वा सहि-
 ष्युता । न कश्चिदोपरहितो रुद्धनं सङ्घते नरः ॥ ४ ॥ रसस्थे रससंशुद्धी रक्तस्थे
 रक्तमोक्षणम् । मांसस्थे रेचनं शूलं मेदोभं मेदसि स्थिते ॥ ५ ॥ रेचनं घसनं
 स्वेदश्चास्थिस्थे । स्वेदमर्दनम् । मज्जशुक्राशयं दृष्ट्वा समसाध्यं ज्वरं वदेत् ॥ ६ ॥
 क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रिया-
 संकरो हितः ॥ ७ ॥ तप्तपोलाञ्जनं पञ्चताल्वादिषु त्रिदोषजे । रुद्रामिषेकभूदे-
 यभोजनमहजाप्यतः । मधुरक्षादिभिः कार्या संनिपाते प्रतिक्रिया ॥ ८ ॥

अथ पाचनम् ।

कण्टकारीद्वयं शुष्णं धान्यकं सुरदारु च । पृभिः शृतं पाचनं स्यात्सर्वज्वरनि-
 वारणम् ॥ १ ॥

अथ बालुकास्वेदः ।

खपरभृष्टपटस्थितकाजिकसंसिक्तवाहुकास्वेदः । शमयति घातकफामयमसक-
शूलाङ्गमेदादीन् ॥ १ ॥

अथ नस्यम् ।

मातुलुङ्गाद्रंकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् । अन्यद्वा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं
प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिद्यस्तु प्रसिच्यते । शिरोहृदयकण्ठा-
स्वपार्श्वरुचोपशाम्यति ॥ २ ॥ मधूकसारसिन्धूत्यवचोपणकणाः समाः । श्लक्ष्णे
पिट्टाम्भसा नस्यं कुर्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ ३ ॥ सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्पपाः कुष्ठ-
पिप्पली । यस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥ ४ ॥

अथ निष्ठीवनम् ।

भार्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रयम् । भाकण्डं धारयेच्चाऽऽस्ये निष्ठीवेश्च
पुनः पुनः ॥ १ ॥ तेनास्य हृदयाच्छ्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात् । लीनी
व्याकृष्यते शुष्को लाघवं चास्य जायते ॥ २ ॥

अवलेहः—कदफलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह । श्वासकासज्वरहरः
श्रेष्ठो लेहः कफान्तकः ॥ १ ॥ अष्टांगावलेहिका—कदफलं पौष्करं शृङ्गी
व्योषं यासश्च कारवी । श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ २ ॥ एषा-
ऽवलेहिका हन्ति संनिपातं सुदारुणम् । हिक्कां श्वासं च कासं च कण्ठरोधं च
शुर्धुरम् । एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजै रसैः ॥ ३ ॥ इत्यष्टाङ्गावलेहिका ।

अथाञ्जनं नस्यं च ।

शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः । अञ्जनं स्वात्प्रबोधाय सरसोनशिला-
वचैः ॥ १ ॥ कस्तूरी मरिचं वाजिलाला च मधुनाऽञ्जनम् । तन्द्रां निवारयत्याशु
व्योषप्रधमनं तथा ॥ २ ॥

अथाञ्जनोद्बलने ।

तुरङ्गलालासहिता मनःशिला निहन्ति तन्द्रां सकृदञ्जनेन । यन्बूलपत्राणि
हरीतकी च संस्वेदिता स्वेदविकारहृद्गी ॥ १ ॥ भूनिम्बकटुकाकुष्ठं कारवीन्द्र-
यवः शठी । एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २ ॥ प्रस्वेदे कण्ठरोधे
च संधिमर्दनमिष्यते । एतदुद्बलनं धेष्टं संनिपातहरं परम् ॥ ३ ॥ स्वेदोद्गमे
भृष्टकुलार्थचूर्णैरुद्बलनं शस्तमिति भ्रुवन्ति । जीर्णं शकृद्गोलवणस्य भाण्डं स्वेदापहं
गुण्डनसुत्तमं हि ॥ ४ ॥ अथ—चूदवाग्भट्टः—यवानिका वचा शुण्ठी पिप्पली-
कारवी तथा । एतैरुद्बलनं शस्तं त्रिदोषोत्थे ज्वरे गुणाम् ॥ ५ ॥ किरातं कटुका
पप्पा कणा कायफलं वचा । उद्बलनं त्रिदोषे च सदा शैत्ये च शस्यते ॥ ६ ॥
विपभागो भवेदेको सरिचाग्निगुणो मत्तः । आरण्योपलजं भस्म षोडशांशसम-
न्वितम् ॥ ७ ॥ एकत्र मिलितं चूर्णं धूर्तस्वरसमावितम् । आतपे शोषितं तच्च

विर् ॥ १ ॥ शुद्धाग्नात्तापस्वरसाक्षैः कृता कषायः कर्माह्वोत्तरे । पक्षात्-
 कासारविषार्धगुले ज्वरे विशेषप्रभवेऽपि दास्यते ॥ १ ॥ आरम्भकनामूकगु-
 स्कानिवाभापाहतः । क्षायः नामपनि क्षिप्रं ज्वरं पातकघ्नोदयम् ॥ २ ॥ गुच्छ
 पप्टकं शुष्ठी गृह्णी च हुरारुभा । कषयात्तारविष्मदिद्राह्वोपगरापहाः ॥ ३ ॥
 भूमिगममुत्तापदुष्ठीगुष्ठीदुरापभापपट्टनागातक्यैः । क्षायं मदधुंमहरं यस्मिन्
 सूर्या यथा गाशपतेऽन्धकारम् ॥ ५ ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरे ।

अमृतारिहान्दुकासुनेत्रमपनागरैः । पटोलचन्द्रनाम्बा च विष्वलीपूर्वयुद्ध
 शूलः ॥ १ ॥ अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । उर्ध्वोपच्छ्वासासदाहृन्ना
 निवारणम् ॥ २ ॥ इत्यमृताष्टकम् । पटोलं चन्दनं मूषां पांटा निक्ताऽमृता
 कषा । पित्तश्लेष्मज्वरप्लादिद्राह्वकणूत्रियापहाः ॥ ३ ॥ इति पटोलादिः । पटोलं
 पित्तुमन्दं च विकृता मधुकं बला । साधितोऽयं कषायः स्थाविरित्तश्लेष्मभवे ज्वरे
 ॥ ४ ॥ निगोशीरवलाघान्नापपट्टाम्भोपरैः कृतः । क्षायः पुनः समापातं ज्वरं
 शीघ्रं निवारयेत् ॥ ५ ॥ इति तिक्तदिः । कण्टकार्यमृतामार्द्रां नागरेन्द्रययास-
 कम् । भूमिम्बं चन्दनं मुष्ठा पटोलं कटुरोहिणो ॥ ६ ॥ कषायं पापयेदेतं पित्त-
 श्लेष्मज्वरापहम् । दाहृष्णादधीद्विक्ताकातहृत्पारवंशुद्धम् ॥ ७ ॥ लोहितचन्द्र-
 गपञ्चकधान्यधिष्ठितरदाविधुमन्दकषायः । पित्तकण्टवरहृदिपामावाग्नितिना-
 दाहृताशकरः स्यात् ॥ ८ ॥ छात्रेयां गण्डुभैर्गुलेलाजमण्डः प्रकीर्तितः । श्लेष्म-
 पित्तहरो ब्राह्मी पिपासाज्वरदिन्मतः ॥ ९ ॥ इति छात्रमण्डः । जीरकं
 कारवेलासु शीतपूर्वज्वरे हितम् ॥ १० ॥

अथ संनिपाते ।

संनिपातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकषापहम् । पश्चाच्छ्लेष्मणि संक्षीणे शमयेपित्त-
 मारतौ ॥ १ ॥ लह्वनं पालुकास्वेदो नरुं निष्ठीवनं तथा । अपटेहोऽञ्जनं चैव
 प्राशप्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ २ ॥ त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा क्षाराप्रमथापि वा । लह्वनं
 संनिपातेषु पुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥ ३ ॥ दोषाणामेष सा शक्तिलङ्घने वा सहि-
 ष्युता । न कश्चिदोपरहितो लह्वनं सहते नरः ॥ ४ ॥ रसस्थे रससंशुद्धी रक्तस्थे
 रक्तमोक्षणम् । मांसस्थे रेचनं शस्त्रं मेदोभं मेदसि स्थिते ॥ ५ ॥ रेचनं घमनं
 स्वेदश्चास्त्रिस्थे स्वेदमदंनम् । मज्जशुक्राशयं दृष्ट्वा तमसाप्यं ज्वरं वदेत् ॥ ६ ॥
 क्रियायास्तु गुणाश्लभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रिया-
 संकरो हितः ॥ ७ ॥ तप्तयोलाप्लनं पञ्चताड्यादियु त्रिदोषजे । रुद्रामिवैकभूदे-
 यभोजनमहजाप्यतः । मधुरक्षादिभिः कार्या संनिपाते प्रतिक्रिया ॥ ८ ॥

अथ पाचनम् ।

कण्टकारीह्वयं शुष्ठी धान्यकं सुरदाह च । पृभिः शृतं पाचनं स्यात्सर्वज्वरनि-
 वारणम् ॥ १ ॥

अथ वालुकास्वेदः ।

खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंस्त्रिवालुकास्वेदः । शमयति वातकफामयमस्रक-
शुलाहमेदादीन् ॥ १ ॥

अथ नस्यम् ।

मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् । अन्यद्वा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं
प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिद्यस्तु प्रसिच्यते । शिरोहृदयकण्ठा-
श्लपाश्वरुचोपशाम्यति ॥ २ ॥ मधुकसारसिन्धूरयवचोपणकणाः समाः । श्लक्ष्णं
पिष्टान्मसा नस्यं कुर्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ ३ ॥ सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्पपाः कुष्ठ-
पिप्पली । बसूमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥ ४ ॥

अथ निष्ठीवनम् ।

आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रयम् । भाकण्डं धारयेद्याऽऽस्ये निष्ठीवेच्च
पुनः पुनः ॥ १ ॥ तेनास्य हृदयाच्छ्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात् । लीनो
व्याकृत्यते शुष्को लाघवं चास्य जायते ॥ २ ॥

भवलेहः—कटफलं पीप्लरं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह । श्वासकासज्वरहरः
श्रेष्ठो लेहः कफान्तकः ॥ १ ॥ अष्टांगावलेहिका—कटफलं पीप्लरं शृङ्गी
व्योषं यासश्च कारयी । श्लक्ष्णं चूर्णाकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ २ ॥ पृषा-
श्वलेहिका हन्ति संनिपातं सुदारुणम् । हिक्कां श्वासं च कासं च कण्ठरोधं च
युष्टुरंम् । एतद्योग्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजै रसैः ॥ ३ ॥ इत्यष्टाङ्गावलेहिका ।

अथाञ्जनं नस्यं च ।

शिरीषवीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः । अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिला-
चचैः ॥ १ ॥ कस्तूरी मरिचं वाजिलाला च मधुनाऽञ्जनम् । तन्द्रां निवारयत्याशु
व्योपप्रधमनं तथा ॥ २ ॥

अथाञ्जनोद्बलने ।

सुरङ्गलाखासहिता मनःशिला निहन्ति तन्द्रां सकृदञ्जनेन । धन्तुलपत्राणि
हरीतकी च संस्वेदिता स्वेदविकारहृषी ॥ १ ॥ भूनिम्बकटुकाकुर्ष कारयीन्द्र-
यवः शठी । एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २ ॥ प्रस्वेदे कण्ठरोधे
च संधिमर्दनमिष्यते । एतदुद्बलनं श्रेष्ठं संनिपातहरं परम् ॥ ३ ॥ स्वैदोद्भमे
भृष्टकुलत्यचूर्णैरुद्बलनं शस्त्रमिति भुवन्ति । जीर्णं शकृद्गोलैवणस्य भाण्डं स्वेदापहं
गुण्डनमुत्तमं हि ॥ ४ ॥ अयं वृद्धवाग्भटः—यवानिका यथा शुण्ठी पिप्पली
कारयी तथा । एतैरुद्बलनं शस्तं त्रिदोषोत्थे ज्वरे नृणाम् ॥ ५ ॥ किरासं कटुका
पृष्या कणा कायफलं यथा । उद्बलनं त्रिदोषे च सदा शीत्ये च शस्यते ॥ ६ ॥
विषभागो मधेदेको मरीचाग्निगुणो मताः । भारण्योपलजं भस्म पौष्ट्यांशसम-
न्वितम् ॥ ७ ॥ एकम् मिलितं पूर्णं भूर्तस्वरासमावितम् । आतपे

शीतं स्वेदहरं परम् ॥ ८ ॥ ज्वरमां चणका, मृष्टा यवानीचूर्णमिधिताः । यव
 नारजोयुष्मः स्वेदसंशोषणा मताः ॥ ९ ॥

अथ संनिपाते जिह्वायां लेपः ।

उष्णुष्कां स्फुटितां त्रिहृत्तं द्राक्षया मधुपिष्टया । प्रलेपयेत्सपृथया संनिपा
 त्प्रके ज्वरे ॥ १ ॥ सुषणंमुष्कारगतप्रयालैः कस्तूरिकावृक्षुमरोधनं च । परा
 द्राक्षामधुकरिष्यं कुष्ठं च सर्गूरपुनर्नवा च ॥ २ ॥ द्राक्षा कणा नागरपुनर्न
 सारङ्गशूलं कतकस धीजं । पूरण्दमूलं शरसपंथं च मयूरिका श्वेतपुनर्नवा च
 सन्धेन पिष्ट्वा कुट्ट संनिपाते लेपं सदा सयंगदं निदन्ति ॥ ३ ॥ अथ पंचमु
 कयूपः—यवकोलत्रुलियातां मुत्रमूलकभोरपि । यूकैकं गुष्टिमादाय पचेदष्ट
 प्रले ॥ ४ ॥ पञ्चमुष्टिक इत्येष पातपिष्ठकफापहः । शस्यते गुह्यमशूले च अ
 कासे क्षये ज्वरे ॥ ५ ॥

अथ सप्तमुष्टिकयूपः ।

कुलितयवकोलैश्च मुत्रमूलकशुष्कैः । शुण्ठीधान्यकयुक्तैश्च यूपः श्लेष्मा
 लापहः । सप्तमुष्टिक इत्येष संनिपातज्वराजयेत् ॥ १ ॥

अथ सिद्धार्थादिप्रलेपकः ।

सिद्धार्थको चचा हिह्व करजः मुरदारु च । मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कट
 त्वकटुप्रयम् ॥ १ ॥ म्रियङ्गुश्च शिरीषं च निशा दावीं समांशतः । अजामू
 संपिष्टो गोमूत्रैर्वाऽप्य चूर्णितः । सयंग्वरं निदन्त्याशु सिद्धार्थादिप्रलेपकः ॥ २ ॥

अथ क्वाथः ।

भार्गोभूनिम्बनिम्बैर्धनकटुकवचाभ्योपवासाविशालाराधनान्तापटोटीसुर
 रजनीपाटलाट्टण्डुकैश्च । माह्नीदावीगुडूचीत्रिवृद्धतिथिमिकापुष्करप्रायमाणैर्भ्योः
 सिद्धीकटिह्वैक्षिफलशटियुतैः कल्पितस्तुत्वभागैः ॥ १ ॥ क्वाथो ह्यार्थिशादाख्यस
 चिकदशमहासंनिपातात्सिह्न्याच्छूलं कासादिहिष्काकसनगुदरुजाध्मानविष्ये
 कारी । अरुस्तन्माश्रुद्धिं गलगदमरुचिं सर्वसंधिमहातिं मातङ्गं यो निह्न्यान्त्य
 रिपुरिष चेद्रोगजालं धधैव ॥ इति ह्यार्थिशादंशः ॥ २ ॥ भूनिम्बदारुदशमूलम
 पधान्दतिकेन्द्रवीजधनिकेसकणाकपायः । तन्द्रामलापकसनारुचिदाहमोहधात
 द्वियुक्तमखिलज्वरमाशु ह्न्यात् ॥ ३ ॥ इत्यष्टादशाङ्गः ॥ क्षुद्रापीष्करभूनिम्ब
 वृषीविधनेषजैः । पञ्चतिककनामाऽप्यं क्वाथो ह्न्यष्टधाज्वरम् ॥ ४ ॥ अथान्य
 —दाव्यंभुदस्तिकफलत्रिकं च क्षुद्रा पटोटी रजनी च निम्बः । क्वाथं विदुष
 ज्वरसंनिपाते निश्चेतने पुंसि विबोधनायम् ॥ ५ ॥

कफमघानसंनिपाते—अन्धीन्द्रजामरतरुकिमिशशुभार्गोमृद्रत्रिकट्टनल
 दफलपौष्कराणाम् । राक्षामपावृहतेकाद्रुपदीप्यभूतकेशीकिरातकथचाचवि
 वृषीणाम् ॥ ६ ॥ क्वाथो ह्न्यारसंनिपातान्समप्रान्नुदिभंशं स्वेदशैत्यमलाप
 शूलाध्मानं विद्मधि श्लेष्मवातान्वातज्याधीन्सूतिकानां च तद्वत् ॥ ७ ॥

धातप्रधानसंनिपाते—अर्कानन्ताकिरातामरतरुसनासिन्दुवारोप्रगन्धात-
कौरीशिमुपञ्जोपणधुणदयितामाकेवाणां कषायः । सद्यस्तीवांछिदोपानपहरति
धनुर्मारुतं दन्तबन्धं शैत्यं गात्रेषु गाढं श्वसनकसनकं सूतिकाघातरोगान् ॥ ८ ॥
अन्यच्च अर्केप्रनियकशिमुदारुचविकानिर्गुण्डिका पिप्पली रास्त्राभृङ्गपुनर्नवानलव-
द्याभूनिम्बशुण्ठीकृतः । कायः संहरति त्रिदोषमखिलं स्वापानिलं सूतिकानाना-
भारुतशैत्यशान्तिरूदपस्मारस्मारभ्यम्बकः ॥ ९ ॥ बिल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः
काश्मरी पाटला स्थिरा । त्रिकण्टकः पृथ्वीपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥ १० ॥ दश-
मूलमिदं श्वाससंनिपातज्वरापहम् । दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम्
॥ ११ ॥ शुण्ठी कुटजबीजं च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टादशाङ्ग इत्येष संनिपा-
तज्वरापहः ॥ कासहृद्गहपाश्वार्तिश्वासहिक्कावभीहरः ॥ १२ ॥ इति दशमूल्याद्य-
ष्टादशाङ्गः । लशुनं तिक्तकं-फण्डं मार्कं घातिविपा तथा । नरमूत्रेण च क्षायः
संनिपाते सुदारुणे ॥ १३ ॥ इति लशुनादिः ।

अथ संधिकादीनां चिकित्सा ।

संधिस्ये हितमस्ति लह्वनविधिस्वेदोपनाहादिकं रुक्षं कर्म समग्रमेव विहितं
कुर्याद्यवागूरसम् । मूलीपञ्चककककल्पितमिदं सम्मागधीमिश्रितं कौलस्थेन
रसेन सैन्धवयुतं पेयं च विशौषधम् ॥ १ ॥ राघ्नागुह्वीशठिवृद्धदारुसुराङ्गवि-
श्रात्रिफलावरीभिः । कायं पिमेद्गुगुलुसंप्रयुक्तं समस्तसंधिग्रहसंनिपाते ॥ २ ॥
राघ्नाशुण्ठीगुह्वीसहचरजलदाभीरुपय्यासुराङ्गैस्त्रिक्ताकचूर्नवासानिलरिपुसहितैः
पञ्चमूलीद्वयेन । एभिर्देव्यैः कषायस्वरितमपहरेत्पीतमात्रः प्रभाते मन्यास्तम्भा-
श्वृद्धिं ज्वरपिटककटीसंधिसर्वाङ्गपीडाः ॥ ३ ॥ अमृतोरुबूकविश्रासुरतरराघ्नाहरी-
सकीकायः । सकलसमीरणरोगान्प्रातः सद्यो हरेत्पीतः ॥ ४ ॥ ग्रन्थिककलित-
रुपय्याकृतमालशिवाटरुपकैर्विहितः । पुरण्डतैलयुक्तः कायो हन्यान्मरुमान्धम्
॥ ५ ॥ इति संधिकचिकित्सा ॥

अथान्तकस्यासाध्यत्वादौषधं नास्ति ॥

अथ रुग्दाहस्य चिकित्सा ।

जलधरमलयजनागरसवालकोशीरपपंटेः कथितम् । यः पिबति पयः शीतं
शाम्पति रुग्दाहकृत्स्नम् ॥ १ ॥ यदरीपल्लवलेपः श्रीखण्डारिष्टकेनसंयुक्तः ।
दातव्यः पदतलयो रुग्दाहकसंनिपातघ्नः ॥ २ ॥ पर्युषितधान्यसलिले प्रातः
पीतं सशर्करं पुंसाम् । अन्तर्दाहं शमयति प्रभृद्भ्रमपि ताक्षणादेव ॥ ३ ॥ ब्राह्मी-
द्राक्षाजलधरवचोशीरशम्याकतिक्तापय्याधात्रीकलितरुबलानिम्बकोदातकीभिः ।
भूनिम्बाद्यो भवति सहितः पञ्चमूलीद्वयेन पीतः क्षायः सकलपवनन्याधिरुग्दा-
हहन्ता ॥ ४ ॥ अगुरुधनसारसल्लककररुदनतनीरचन्दनैर्युक्तः । रुग्दाहसंनिपातं
निहन्ति मधुमिश्रितो धूपः ॥ ५ ॥ निर्गुण्ठीपुरसहितः सिद्धार्थकनिम्बसंयुक्तः ।
सर्जरसेन समेतो धूपो रुग्दाहकं हन्ति ॥ ६ ॥ पयोधराभ्यां कुशलां सुरूप्यां

शीतं श्वेदहरं परम् ॥ ८ ॥ अथवा शण्डा शृङ्गा यवानीधूर्णमिश्रिताः । यथोप-
 णरजोमुष्णः श्वेदसंशोषणा मताः ॥ ९ ॥

अथ संनिपाते जिह्वायां लेपः ।

उत्पुष्कां स्फुटितां विष्ठां द्राक्षाया मगुण्डिया । मलेपयेत्सपृतया संनिपाता-
 म्मके ज्वरे ॥ १ ॥ सुवर्णमुष्णरजतप्रवाहैः कस्तूरिकाशुद्धमरोचनं च । वराटर-
 द्राक्षमपूकप्रिस्वं कुष्ठं च शर्करपुननया च ॥ २ ॥ द्राक्षा कृष्णा नागारपुत्रजीव-
 सारङ्गशृङ्गं कतकस्य भीजं । परश्वटमूलं शारसर्पपं च मयूरिका श्वेतपुननया च ।
 सान्वेन पिष्ट्वा कुरु संनिपाते लेपं सदा सर्वगदं निदन्ति ॥ ३ ॥ अथ पंचमुष्टि-
 कयूपः—यवकोलकुटिामार्ता मुद्गमूलकयोरपि । एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुण-
 जले ॥ ४ ॥ पञ्चमुष्टिकं श्रयेप यातपिचककापहः । शस्यते गुल्ममूले च श्वा-
 कासे क्षये ज्वरे ॥ ५ ॥

अथ सप्तमुष्टिकयूपः ।

कुटिलयवकोलेथ मुद्गमूलकमुष्कैः । शुण्ठीधान्यकयुक्तैश्च यूपः श्लेष्मानि-
 लापहः । सप्तमुष्टिकं श्रयेप संनिपातज्वराजयेत् ॥ १ ॥

अथ सिद्धार्थादिप्रलेपकः ।

सिद्धार्थको यथा दिङ्ग करजः सुरदाद च । मज्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटमी-
 त्वकटुत्रयम् ॥ १ ॥ मियहुश्च शिरीषं च निशा दार्धी समांसतः । अजामूत्रेण
 संपिष्टो गोमूत्रैर्षोऽथ पूर्णितः । सर्पज्वरं निहन्त्याशु सिद्धार्थादिप्रलेपकः ॥ २ ॥

अथ काथः ।

मार्द्धीभूनिम्बनिम्बैर्धनकटुकवचाभ्योपयासापिशालाराधानन्तापटोलीसुरतर-
 रजनीपाटलाटुण्डुकैश्च । मार्द्धीदार्धीगुडूचीत्रिवृदतिविषिकापुष्करत्रायमाणेष्पोद्गी-
 सिंहीकलिङ्गैश्चिफलशठियुतेः कल्पितस्तुल्यभागैः ॥ १ ॥ काथो ह्याग्निंशदाद्यक्य-
 धिकदशमहासंनिपाताधिहन्त्याच्छूलं कासादिहिक्काकसनगुदरुजाध्मानविध्वंस-
 कारी । जरुत्तम्भाशृङ्गिं गलगदमहर्षिं सर्वसंधिप्रहारिं मातङ्गं यो निहन्त्यान्सुर-
 रिपुरिष चेद्गोगजालं तथैव ॥ इति ह्याग्निंशदंगः ॥ २ ॥ भूनिम्बदारदशमूलमही-
 पधाब्दतिकेन्द्रधीजघनिकेभकणाकपायः । तन्द्रामलापकसभारचिदाहमोहश्वासा-
 दियुक्तमखिलज्वरमाशु हन्यात् ॥ ३ ॥ हत्यष्टादशाङ्गः ॥ क्षुद्रापौष्करभूनिम्बगु-
 दूचीविश्वमेधजैः । पञ्चतिककनामाऽयं काथो हन्त्यष्टपाज्वरम् ॥ ४ ॥ अथान्यथ-
 —दार्प्यंशुदस्तिकफळत्रिकं च क्षुद्रा पटोली रजनी च निम्बः । काथं विद्वेष्या-
 ज्वरसंनिपाते निश्चेतने पुंसि विबोधनार्थम् ॥ ५ ॥

कफप्रधानसंनिपाते—मन्थीन्द्रजामरतरुकिमिशशुभार्द्धीमृद्विकद्वनलक-
 द्दफलपौष्कराणाम् । राद्यामयाशुहृत्तिकाद्दमदीप्यभूतकेशीकिरातकवचाचविका-
 शृकीणाम् ॥ ६ ॥ काथो हन्यात्संनिपातान्सममान्शुद्धिभंशं श्वेदशैत्यप्रलापान्
 श्लेष्मानं विद्वधिं श्लेष्मवातान्वातव्यापीन्सुतिकानां च तद्दत् ॥ ७ ॥

घातप्रधानसंनिपाते—अर्कानन्ताकिरातामरतरुसनासिन्दुवारोग्रगन्धात-
 फारीशिमुपञ्चोपगधुणदयितामार्कवाणां कपायः । सद्यस्तीमांस्त्रिदोषानपहरति
 धनुर्मास्तं दन्तबन्धं शैत्यं गात्रेषु गाढं शसनकसनकं सूतिकावातरोगान् ॥ ८ ॥
 अन्यथा अर्कप्रत्यिकशिमुदारुचविकानिर्गुण्डिका पिप्पली राज्ञामृद्गुणनर्नवानलव-
 द्वाभूमिम्बशुण्ठीकृतः । काथः संहरति त्रिदोषमखिलं स्वापानिलं सूतिकानाना-
 मारुतशैत्यशान्तिकृदपस्मारस्मरभ्यम्बकः ॥ ९ ॥ विष्वोऽग्निमन्थः सोनाकः
 काश्मरी पाटला स्थिरा । त्रिकण्टकः पृथिवर्णी बृहती कण्टकारिका ॥ १० ॥ दश-
 भूलमिदं श्वाससंनिपातज्वरापहम् । दशमूली शठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम्
 ॥ ११ ॥ शुण्ठी कुटजबीजं च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टादशाङ्ग इत्येष संनिपा-
 तज्वरापहः ॥ कासद्वद्द्वहपाश्वातिश्वासहिष्कावमीहरः ॥ १२ ॥ इति दशमूल्याद्य-
 ष्टादशाङ्गः । लशुनं तिक्तकं काण्डं भार्ङ्गी घातिविषा तथा । नरमूत्रेण च काथः
 संनिपाते सुदारुणे ॥ १३ ॥ इति लशुनादिः ।

अथ संधिकादीनां चिकित्सा ।

संधिस्ये हितमस्ति लङ्घनविधिस्वेदोपनादादिकं रुक्षं कर्म समग्रमेव विहितं
 कुर्याद्यवाग्रसम् । मूलीपञ्चककल्ककल्पितमिदं सन्मागधीमिश्रितं कौलस्येन
 रसेन सैन्धवयुतं पेयं च विश्वौषधम् ॥ १ ॥ राज्ञागुहूचीशठिवृद्धदारुसुराह्ववि-
 श्वात्रिफलावरीभिः । काथं विबेद्गुलुसंप्रयुक्तं समस्तसंविग्रहसंनिपाते ॥ २ ॥
 राज्ञाशुण्ठीगुहूचीसहचरजलदाभीरुपथ्यासुराह्वैस्तिकाकंचूरवासानिलरिपुसहितैः
 पञ्चमूलीद्वयेन । पुमिद्वैव्यैः कपायस्वरितमपहरेत्पीतमात्रः प्रभाते मन्यास्तम्भा-
 न्नवृद्धिं ज्वरपिटककटीसंधिसर्वाङ्गपीडाः ॥ ३ ॥ अमृतोरुबृकविश्वामुरतरराज्राहरी-
 तकीकाथः । सकलसमीरणरोगान्प्रातः सद्यो हरेत्पीतः ॥ ४ ॥ ग्रन्थिककलित-
 रूपव्याकृतमालशिवाटरूपकैर्विहितः । परणद्धतैलयुक्तः कायो हन्यान्मरुन्मान्धम्
 ॥ ५ ॥ इति संधिकचिकित्सा ॥

अथान्तकस्यासाध्यत्वादौषधं नास्ति ॥

अथ रुग्दाहस्य चिकित्सा ।

जलधरमलयजनागरसवालकोशीरपपैटैः कथितम् । यः पिबति पयः शीतं
 क्षाम्यति रुग्दाहकस्तस्य ॥ १ ॥ बदरीपल्लवलेपः शीलण्डारिष्टकेनसंयुक्तः ।
 वातघ्न्यः पदतलयो रुग्दाहकसंनिपातघ्नः ॥ २ ॥ पर्युपितधान्यसलिलं प्रातः
 पीतं सदाकरं पुंसाम् । अन्तदाहं क्षमयति प्रवृद्धमपि तत्क्षणादेव ॥ ३ ॥ ब्राह्मी-
 द्राक्षाजलधरवचोशीरशम्याकतिक्तापथ्याघात्रीकलितरत्नलानिम्बकोशातकीभिः ।
 मूनिम्बाघो भवति सहितः पञ्चमूलीद्वयेन पीतः काथः सकलपथनस्याधिरुग्दा-
 हहन्ता ॥ ४ ॥ अगुरुधनसारसलुक्कररुहनतनीरचन्दनैर्युक्तः । रुग्दाहसंनिपातं
 निहन्ति मधुमिश्रितो धूपः ॥ ५ ॥ निर्गुण्ठीपुरसहितः सिद्धार्थकनिम्बसंयुक्तः ।
 सत्ररसेन समेतो धूपो रुग्दाहकं हन्ति ॥ ६ ॥ पयोधराभ्यां कुशलां मुरुपां

नवयौवनाम् । प्रमदां स्वभुजाभ्येपैर्मजेद्गुग्गुदाहमूर्च्छितः ॥७॥ प्रह्लादं चास्य विश्वाय
तां स्त्रीमपनयेत् पुनः ॥ हितं च भोजयेद्वक्षं येनाप्नोति सुखं महत् ॥ ८ ॥
प्रह्लादं कामकृतद्वेष इति भावमकाशात् ॥ इति रुग्दाहकचिकित्सा ॥

अथ चित्तविभ्रमचिकित्सा ।

पथ्यापपेठकटुकाष्टदीकादारुजलदभूमिन्धाः । शम्याकपटोलशिवाकायश्चित्त-
भ्रमं हन्ति ॥ १ ॥ हरीतकीपपेठहारहूरानाम्बूकपुष्पीकटुकपयोदैः । शम्याकदेवा-
ह्वयभारतीभिश्चित्तभ्रमं हन्ति कृतः कषायः ॥ २ ॥ कणोपणोमालवणोत्तमालि
करंजबीजं प्रमदामलाणि । पथ्याक्षसिदाथंकट्टिगुञ्ठीयुतानि बस्तांबुविमिश्रितानि
॥ ३ ॥ पिष्ट्वा गुटीयं नयने विधेया प्रचेतनेति प्रथितान्वितार्या । चित्तभ्रमापस्मृ-
तिभूतदोषशिरोक्षिरोगध्रमनाशहेतुः ॥ ४ ॥ इति भावमकाशात् ॥ इति चित्त-
विभ्रमचिकित्सा ।

शीताङ्गसंलिपातोऽसाध्यः ॥ शीतांगस्य चिकित्सा—भास्वन्मूलं खीरकव्योप-
भार्ङ्गा व्याघ्री गुञ्ठी पुष्करं गोजलेन । सिद्धं सद्यः शीतगात्रार्तिमोहश्वासक्षेप्पे-
द्वेककांसादिहन्ति ॥ १ ॥ भास्वन्मूलं अर्कमूलं ॥ रसविषमरिचमहेशप्रियफलभसै-
कभूचतुर्बसुभिः । भागैर्मितमुद्गूलनमिदमतिस्येदशैलहरं ॥ २ ॥ इति भावम-
काशात् ॥

अथ तन्द्रिकचिकित्सा ।

ज्वरे प्रथममुत्पन्ने चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति । तन्द्रिकः संलिपातोऽयं कष्टसाध्यो
भवेत्ततः ॥ १ ॥ भार्ङ्गोपुष्करपथ्यानिदिग्धिकानागरामृताकायः । अपनयति
तन्द्रिकमिमं त्रिःसंशयं प्रगो पीतः ॥ २ ॥ रात्रामनःशिलैकाजनमेतत्तन्द्रिकेऽपी-
ष्टम् । अमृतापटोलवासाव्योपयुतस्तन्द्रिके कायः ॥ ३ ॥ कुष्ठगवाक्षीनागरमरिच-
निशाद्वयपचाकणामुक्तम् । बस्तसलिलेन पिष्टं तन्द्रिकमिमं भवेद्यस्यम् ॥ ४ ॥
इति तन्द्रिकचिकित्सा ।

अथ कण्ठकुब्जाचिकित्सा ।

त्रिकटुककलिङ्गकटुकाहरीतकीविभीतकामलकैः । ध्वंसयति कण्ठकुब्जं धूपर-
जनीद्वययुतः कायः ॥ १ ॥ शृङ्गीवत्सकचेतकीयनशटीभूमिन्व्यभार्ङ्गानिशासित्ता-
पुष्करचित्रकैः समरिचैर्ग्याघ्रीवृषामिश्रितैः । भार्ङ्गीदास्विभीतकैश्च चविकाविष्वा-
कणाकटफलैः पीतः कृन्तति कण्ठकुब्जमचिरात्कोष्णः कषायस्विह ॥ २ ॥ अप-
नयति कण्ठकुब्जे कृष्णापामागौबीजदं नस्यम् । अथ हन्ति सलिलसहितं त्रिकटु-
ककटुतुम्बिनीनस्यम् ॥ ३ ॥ इति कण्ठकुब्जचिकित्सा ।

अथ कर्णकस्य चिकित्सा ।

रक्तघ्रावो जलौकाभिर्घृतपानं च पुंज्यते । कर्णप्रन्थिविनाशार्थमायुर्वेदविदो
वरः ॥ १ ॥ तत्र रक्तं हरेद्विभ्रं जलौकामिरनन्तरम् । त्रिफलासर्पिषः पानं कार्यं

रीर्णघृतस्य च ॥ २ ॥ प्रदेहा कफपित्तघ्नाः कार्याः संशमनानि च । सुद्वर्ण-
नेमा पृष्ठे रक्तवर्णा तथोदरे । पडङ्गुलप्रमाणेन जलौका भद्रिका मत्ता ॥ ३ ॥
स्रग्वाहृतीपथ्याप्योपकट्टुकाघनपुष्कराङ्गैश्च । शृङ्गीधाराभाङ्गीकाथः कर्णकरुजं
हरेत्पानात् ॥ ४ ॥ मरीचदशमूलमगधाफलत्रयनिशामहौपधीतिकाः । भूनिम्ब-
सैन्धवयुतः कर्णकहन्ता भवेत्काथः ॥ ५ ॥ हिङ्गुद्विनिशविशालासैन्धवसुरदारु-
कुष्ठरविदुग्धैः । दत्तः क्रमेण लेपो हन्ति महाकर्णकग्रन्थिम् ॥ ६ ॥ दशशतकर-
दुग्धारुष्करत्वक्समेतं दहनगुडनिकुम्भाकुष्ठकासीसयुक्तम् । अपनयति वितीर्णं
लेपनं ससंश्रान्नाङ्गुयथुहरणयुक्तं कर्णकग्रन्थिमेतत् ॥ ७ ॥ भशिशिरजलयुक्तं
नार्वनं कर्णकर्तौ जनयति सुखसिद्धिं घ्राणरन्ध्रप्रवेशात् । लवणपरमकृष्णाचूर्ण-
युक्तं प्रभाते सकलमुनिभिरुक्तं व्याधिविध्वंसकारि ॥ ८ ॥ दन्तीपित्रकयोर्मूलं
सुहार्कपयसी गुडः । भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भवति कर्णके ॥ ९ ॥ सना-
गरं देवदारुस्राक्षत्रकपेपितम् । प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं गलशोधविनाशनम् ॥ १० ॥
कुलित्यः कटफलं शुण्ठी कारवी च समांशकैः । सुखोष्णं लेपनं कार्यं कर्णमूले
सुहुमुहुः ॥ ११ ॥ इति कुलित्यादिलेपः । धीजपूरकमूलत्वग्बह्निमन्थस्यैव च ।
धरपुष्पाशिखीतुम्बीसकृष्णाविपमुष्टिभिः ॥ १२ ॥ प्रलेपो वा हिडिम्बीभिः श्वयथौ
कर्णमूलजे । घञ्जमुष्टिभवः कन्दः शोथविध्वंसनक्षमः ॥ १३ ॥ कर्कटस्य च
मांसेन स्वेदनं बन्धनं तथा । कर्णमूलभवं शोथं नाशयत्यविलम्बितम् ॥ १४ ॥
सिद्धार्थसैन्धववचागृह्णमविशैः पिष्टैर्जलेन निशया सहितश्च सूक्ष्मम् । लेपो
हितो रुधिरनिष्क्रमणप्रतीतशोफघ्नस्य शमनः सरुजश्च कर्णे ॥ १५ ॥ इति कर्ण-
कचिकित्सा ।

अथ भुमनेत्रचिकित्सा ।

दार्ढ्यंशुदाक्षिकफलत्रिकं च क्षुद्रा पटोली रजनी सनिम्बा । काथं विदध्या-
ञ्ज्वरसंनिपाते निश्चेतने पुंसि विषोधनार्थम् ॥ १ ॥ भूनिम्बमाक्षिकवचासहितं
कुयोलेहं कणोपणरसोनसुराजिकाभिः । नेत्राङ्गनं च लवणोत्तमपिप्पलीभ्यां
नस्यं यचामरिचहिङ्गुमधूकसारैः ॥ २ ॥ मरिचतुरगगन्धामागधीसिन्धुजातं
लघुनमधुकसारैरुग्रगन्धार्द्रकाम्याम् । छगलकजलपिष्टः संयुतः शास्त्रविद्धिः
सपदि भवति नस्यो भुमनेत्रप्रमाधी ॥ ३ ॥ इति भुमनेत्रचिकित्सा ।

अथ रक्तपीविचिकित्सा ।

पपंटघन्वयवासकवासाभूस्तृणकैः कट्टुकीफलनीम्याम् । शर्करया सहितोऽपि
कपायो लोहितमास्यगतं विनिहन्ति ॥ १ ॥ जलदाह्यपपन्कपपंटकैर्मलयोज्ज्व-
जातिवरीमण्डकैः । मधुनिम्बजलानलचन्दनकैः क्रथितं मुखरक्तहरं सलिलम्
॥ २ ॥ इति रक्तपीविचिकित्सा ।

अथ प्रलापकचिकित्सा ।

सगरतुरगगन्धा पपंटी शङ्खपुष्पी त्रिवंशविटपित्तिका

मालश्रेतकीगोक्षनीम्यां सह हरति कषायो मधु पानात्प्रलापम् ॥ १ ॥
 मूलं धारि शुष्ठीसमेतं भक्ष्यजकृतमात्रं घासकं पर्पटं च । समधरण-
 ण्य प्य प्रभाते शमयति समुदीर्ण पीतमात्रः प्रलापम् ॥ २ ॥ इति
 किरसा ।

अथ जिह्वकचिकित्सा ।

गरपुष्करैः सकटुकै रात्र्यागुडूचीयुतैर्भाङ्गोकरुण्डशुद्धिकासटिसमैर्दुःस्व-
 ः । पीतं जिह्वकहारि धारि भवति प्राङ्गीकषामिधितैः प्रोक्तं घैघघरेण
 रभुंनिग्यमिश्रं शृतम् ॥ १ ॥ सुरतरुकरुनिम्बैरक्षपव्यापटोलीरजलि-
 ःसिंहिकापुष्कराङ्गैः । सलिलधरगुडूचीयासकैः सर्वमेभिः प्रशमयति
 वेदकं कष्टसाध्यम् ॥ २ ॥ तीक्ष्णद्रव्यैः सलवणैर्मातुलहरसहुतैः ।
 सकृद्वेपः कटुतीक्ष्णेन संयुतैः ॥ ३ ॥ इति जिह्वकचिकित्सा ।

अथाभिन्यासचिकित्सा ।

गरसहितं मृद्गरसाम्लं विलेहयेत्प्रातः । अथ कटुतिष्ठोपयुतं भवति
 नं तस्य ॥ १ ॥ मरिचलवणकृष्णामृतफेदीमधुकैः कटुफलमधु कृत्वा
 ण मस्यः । प्रकटयति विकीर्णंश्चाष्टभिर्वा धनुर्भिः सकलकरणयोधं पिन्दु-
 रः ॥ २ ॥ लज्जुनमरिचकृष्णामाणिमन्योम्रगन्धानुक्ततरुफलवीजैर्विन्ध-
 ः । कफपवनप्रिकारे रक्तपित्तप्रभेदे गदितमगद्विभिर्नेत्रयोरक्षनं स्यात्
 रंशा यस्य न जायते धरणयोर्द्वंद्वं समादह्यते भाळे छोहशलाक्या
 सर्वक्रियाकर्मेणि । शुद्धीघन्यपवासपुष्करजटाभाङ्गोशठीसिंहिकाकाषः
 ततः कफहरोऽभिन्यासविष्वंसकः ॥ ४ ॥ प्रायन्तीदशमूलपुष्करजटावा-
 कारपी भाङ्गो स्यादमृताटूरुण्डाठीगोमूयसंयोजितैः । शुद्धीग्योपपुन-
 वेरादुष्णः कषायो हरेत्सोभिन्यासगदं कफज्वरहरो निःसंशयं पानतः
 मञ्जिष्ठांशिखिवालविल्वकशठीशुष्ठीकरुणानिशाप्रायन्तीवृहतीवृषोपण-
 स्तु पेपीयते । यैः प्रातः प्रणिधाय लक्षितगदैः संद्वैधरादसंनिधौ
 प्रशमं प्रजन्ति सहसा सर्वाङ्गजा व्याधयः ॥ ५ ॥ सुरभिसलिलयुक्तः
 तिफलाम्यां प्रवरलवणयासाविश्वपापाणमेदैः । पवनरिपुजटाभिः संयुतः
 प्रतिदिनमपि पीतो हन्त्यभिन्यासशूलम् ॥ ७ ॥ शुद्धीमद्वयं मयाजाजी-
 वपर्पटाः । देवदारुवचाकुष्ठयासकदफलनागैः ॥ ८ ॥ मुस्तघान्यकतिकै-
 ष्टहरेणुभिः । हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकैः ॥ ९ ॥ विशाला-
 ष्टाठीचाकुचिकाफलैः । विडंगरजनीदार्वीयवानीद्वयसंयुतैः ॥ १० ॥
 हितः कांथो हिम्बार्द्रकरसंश्लिप्तः । अभिन्यासं उररं घोरं हन्ति तद्रां च
 ॥ ११ ॥ प्रमेहं कर्णशूलं च संनिपातांस्त्रयोदश । द्विकं श्वासं च
 तथा सर्वाङ्गपर्पदान् ॥ १२ ॥ इति शुद्ध्यादिः भावप्रकाशात् । अत्र
 भाङ्गोदिकाषः पूर्वोक्तान्यौषधानि च देयानि ॥ यावच्च श्वसते जीवो

यायत्कामति भेषजम् । तावत्क्रिया प्रकर्तव्या देवस्य कुटिला गतिः ॥ १३ ॥
इति त्रयोदशसंतिपातचिकित्सा ।

अथाऽऽगन्तुज्वरचिकित्सा ।

अभिचारामिशापोर्यौ ज्वरौ होमादिना जयेत् । दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पा-
त्प्रहपीडने ॥ १ ॥ भूतविधासमुद्दिष्टैर्बन्धायेदानसादनैः । जयेद्भूताभिपङ्क्तोर्धं
मनःशान्त्या च मानसम् ॥ २ ॥ मधूकसारं मरिचं सैन्धवं पिप्पली चचा । सं-
ज्ञाप्रबोधनं नखं देयं भूतज्वरे सदा ॥ ३ ॥ अभिघातज्वरी कुर्यात्क्रियामुष्णवि-
चर्जिताम् । कपायान्मथुरान्निग्नधान्यथादोषमथापि वा ॥ ४ ॥ अभिघातज्वरो
नश्येत्पानाम्यङ्गेन सर्पिषः । मेथ्यैर्द्रव्यैश्च सात्त्व्यैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥ ५ ॥
बधबन्धसमावेशभग्ननष्टसमुद्भवान् । ज्वरानुपाचरेत्पूर्वं मदिराक्षीरभोजनैः ॥ ६ ॥
औषधीगन्धविपजौ विपपित्तप्रसादनैः । जयेत्कपायैर्मतिमान्सर्वैर्गन्धकृतैर्भिषक्
॥ ७ ॥ क्रोधजे पित्तजित्काम्ये नार्यः सद्वाक्यमेव च । आश्वासनेष्टलाभेन वायोः
प्रशमनेन च ॥ ८ ॥ हर्षेण च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः । व्याघ्रचिप्रक-
घातार्थं स्थापयेज्जलमध्यगम् ॥ ९ ॥ अनया शीतक्रियया भयरोगः प्रशाम्यति ।
कामात्क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः । याति ताम्यामुभाभ्यां वा भय-
शोकसमुत्थितः ॥ १० ॥ इत्यागन्तुकज्वरचिकित्सा ।

अथ विपमज्वरः ।

दोषोल्लोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति
विपमज्वरम् । शीतपूर्वः स विज्ञेयो दाहपूर्वो निरन्तरम् ॥ १ ॥ आतङ्गमुक्तौ कृश-
साश्रयाणां विमुक्तपथ्याद्युचितक्रियाणाम् । अल्पोऽपि दोषो विपमं विदध्याज्वरं
प्रवृद्धं प्रतिपक्षरुद्धम् ॥ २ ॥ एकद्वित्रिचतुर्थः स्याद्विपमोऽन्यस्तु जीर्णकः । एते
पञ्च ज्वराः पीडां यान्त्येव बहुवासरम् ॥ ३ ॥ विपमज्वरनाशाय चिकित्सा
चक्षतेऽधुना । घातप्रधानं सर्पिर्भिर्बैस्त्रिभिः सानुवासनैः ॥ ४ ॥ क्षिग्धोष्णैरक्ष-
पानैश्च शमयेद्विपमज्वरम् । विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ॥ ५ ॥ विपमं
तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् । वमनं पाचनं रूक्षमक्षपानं च लह्वनम् ॥ ६ ॥
कपायोष्णं च विपमज्वरे शलं कफोत्तरे । प्रायन्तीकटुकानन्तासारियाभिः शृतं
जलम् ॥ ७ ॥ संतताण्ये ज्वरे देयं घासादीनां तिबृत्तये । योऽश्नाष्टचतुर्भासं घात-
पित्तकफार्तिषु ॥ ८ ॥ क्षौद्रं कपाये दातव्यं विपरीतं तु शर्करा । घासापटोलत्रि-
फलाद्राक्षाशम्याकनिम्बजः । समघुः ससितः काथो हन्यादैकाहिकं ज्वरम् ॥ ९ ॥
इति घासादिः । अल्लूकदक्षिणः पक्षः सितसूत्रेण वेष्टितः । धारणाद्वामकर्णे तु
हरत्सैकाहिकं ज्वरम् ॥ १० ॥ द्राक्षापटोलनिम्बान्दशक्राह्वत्रिफलागृताः । जलं
जंतुः पित्रेच्छीतमन्येद्युज्वरेशान्तये ॥ ११ ॥ इति द्राक्षादिः । सशिशिरः सघनः
समहौषधः सनलदः सकणः सपयोधरः । समधुशर्करैश्च कपायको जयति

बालमृगाक्षि तृतीयकम् ॥ १ ॥ ऊर्णनाभिस्थजालेन कज्जलं ग्राहयेत्ततः । भङ्ग-
 येन्नेत्रयुगलं न्याहिकं तु ज्वरं जयेत् ॥ २ ॥ वासाधात्रीस्थिरादारुधान्यनागरसा-
 धितम् । सितामधुयुतं कुर्याच्चातुर्थिकनिवारणम् ॥ ३ ॥ पथ्यास्थिरानागरदेवदारु-
 धात्रीवृषैरत्कथितः कपायः । सितोपलामाक्षिकसंप्रयुक्तश्चातुर्थिकं हन्त्यचिरेण
 पीतः ॥ ४ ॥ चातुर्थिको गच्छति रामठस्य घृतेन जीर्णेन युतस्य नस्यात् । लीला-
 वतीनां नवयौवनानां मुखावलोकादिव साधुभावः ॥ ५ ॥ अखण्डितशरत्काल-
 कलानिधिसमानने । चातुर्थिकहरं नस्यं मुनिद्रुमदलाम्बुना ॥ ६ ॥ कल्कः शिरी-
 पपुष्पस्य रजनीद्वयसंयुतः । नस्ये सर्पिःसमायोगाज्वरं चातुर्थिकं जयेत् ॥ ७ ॥
 विवस्त्रेण घृता देयी मूलिका कर्णबन्धनात् । चातुर्थिकं ज्वरं हन्ति द्रोणपुष्पीर-
 साक्षनात् ॥ ८ ॥ कन्याकर्तितसूत्रेण खपामार्गस्य मूलिका । रवौ बद्धा ज्वरं
 हन्ति तृतीयकचतुर्थकम् ॥ ९ ॥ काकजङ्घा बला इयामा भृङ्गराजोऽपमार्गकः ।
 एकैकं पुष्ययोगेण बद्ध्वा चातुर्थिकं हरेत् ॥ १० ॥ कृष्णाम्बरे हृदं बद्धो गुग्गुलु-
 लुकपुच्छकः । धूपश्चातुर्थिकं हन्यात्तमः सूर्य इवोदितः ॥ ११ ॥ कुमारीमूलक-
 पैकं पीत्वा फोष्णजलैर्वमेत् । विषमं तु ज्वरं हन्ति घमनेन चिरंतनम् ॥ १२ ॥
 भवति विषमहृषी चेतकी क्षौद्रयुक्ता भवति विषमहृषी पिप्पली वर्धमाना ।
 विषमरुजमजाजी हन्ति युक्ता गुडेन प्रशमयति तथाऽऽद्या सेव्यमाना गुडेन
 ॥ १३ ॥ त्रिभिरय परिवृद्धं पञ्चभिः सप्तभिर्वा दशभिरय विवृद्धं पिप्पली वर्ध-
 माना । अनुपिबति पयो यस्तस्य न श्वासकासज्वरजठरगुदाशौवातरक्तक्षयाः
 स्युः ॥ १४ ॥ क्षीरेण पिप्पलीर्भुक्त्वा क्षीराक्षं भुज्यते यतः । दशाहं पञ्चवृद्धिः
 स्वादुपकर्षस्तथैव च ॥ १५ ॥ इति वर्धमानपिप्पलीयोगः ॥ सर्पिः क्षौद्रं शृतं
 क्षीरं पिप्पल्यः सितशर्करा ॥ १६ ॥ पिबेत्खजेन मथितं पञ्चसारमिति स्मृतम् ।
 विषमज्वरहृद्रोगश्वासकासक्षयापहम् ॥ १७ ॥ इति पञ्चसारम् ॥ निदिग्धका-
 नांगरकामृतानां काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् । जीर्णज्वरारोचककासशूलधा-
 साग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥ १ ॥ पटोलयष्टीमधुतिकररोहिणीघनाभयाभिर्विषमज्व-
 रघ्नः । कृतः कपायस्त्रिफलामृतावृषैः पृथक्पृथक्त्वा विषमज्वरापहः ॥ २ ॥ इति
 पटोलपत्रकं वा त्रिफलादित्रयम् । दाक्षालवद्गुण्ठीत्वग्धनिका च हरीतकी ।
 मिस्री मुस्ताऽमृता चैव कृतमालकपायकः ॥ १ ॥ वातपित्तज्वरं हन्ति पाचनो
 छधुदीपनः । दशभिर्शौपथैरेतैः सर्वज्वरविनाशनः ॥ १ ॥ ग्रन्थान्तरे—भाङ्ग्य-
 ज्ज्वरपंतकधन्वयवासविश्वभूनिम्बकुण्डकणसिंहामृताकपायः । जीर्णज्वरं सततसन्त-
 तकौ निहन्त्यादन्येद्युक्तं सहतृतीयचतुर्थकौ च ॥ १ ॥ भाङ्ग्यपंतकविश्ववासककणा-
 भूनिम्बनिम्बामृतामुस्ताधन्वयभेपजैस्तु दशमिर्हन्तीह सर्वज्वरान् । जीर्णान्धातु-
 गतांसाथा च विषमान्तोपद्रवान्दारुणान्कायोऽयं यदि शुग्मवासरमितं दत्तो यमा-
 द्रक्षति ॥ २ ॥ इति भाङ्ग्यादिः ॥ घाद्याधुर्मजितामृतेऽमृतलता छद्मीशिषाम्ने
 शिवा विषा विश्ववरे घनो घनकुपे सिंही च सिंहोदरि । एभिः पञ्चभिर्शौपथैर्म-
 युक्तायुक्तः कपायः कृतः पीतश्रेद्विषमज्वरः किमु तदा तन्वह्नि न क्षीयते ॥१॥

अबले कृतकामबले चपले चलदकमले रलु रलकले । अमृताद्दशिवं मधुमद्वि-
पमे विपमेपुविलासरते सुतनु ॥ २ ॥ द्वाक्षामृतानागरसोयमुष्णं कृष्णाधिपार्कं
बहुरोगनिग्रम् । श्वासं च शूलं कसनं च मान्द्यं जीर्णज्वरं चैव जलेन तृष्णाम्
॥ ३ ॥ दुःस्पर्शोशीरासिंहीघनमधुकशियाजाजिविश्वाटरूपच्छिन्नारेणूकपायः सम-
धुमगधको वापितश्चाष्टमांशम् । दाहं स्वेदं च शोषं कृमिमयं रुधिरं शैत्यमुष्ण-
न्तचित्तं श्वासं शूलं च तृष्णामहरहरसमं हन्ति चातुर्थिकाद्यम् ॥ ४ ॥ मुस्ताम-
लकगुहूची विशौषधकण्टकारिकाफायः । पीतः सकणाचूर्णः समधुविपमज्वरं
हन्ति ॥ ५ ॥ दार्यादारुकलिङ्गलोहितलतादाग्याकपाठाशटीशौण्डीविश्वकिरातवा-
रणकणात्रायन्तिकापन्नकैः । उग्माधान्यकनागराद्दसरलैः शिश्रुवगम्भःशियाव्याघ्रो-
पपंटदभमूलकटुकानन्तामृतापौष्करैः ॥ ६ ॥ धातुस्यं विपमं त्रिदोषजनितं चैकाहिकं
द्याहिकं कायो हन्ति तृतीयकज्वरभयं चातुर्थिकं भूतजम् ॥ ७ ॥ इत्यारोग्य-
दर्पणतो दाव्यादिः ॥ शृङ्गीरामठरामसेनरजनीरुप्रेणुकारोहिणीराक्षरण्डरसोनदारु-
रजनीराजदुराजीफलैः । प्रायन्तीत्रिवृताहुताशननतानन्तामृतामुद्रितादन्तीतुम्बु-
रुचिप्रतण्डुलवृतीरवक्तिकनक्तं चरैः ॥ १ ॥ घासावसकश्रीगवासवसुरायव्यावरीय-
क्षिजं प्राक्षीप्राक्षणयष्टिवारणकणाविश्वावयस्थाचूपैः । भूर्वाभालविकासमूलमगधा-
सुम्नाजमोदाद्द्वैमिश्रेयागुरुचन्दनेन्द्रचविकास्फोतायचाकदफलैः ॥ २ ॥ इत्येतै-
र्दशमूलयुग्मिगदितः कायश्चतुःपष्टिकः शृङ्गवादिर्मैदनाहिसिंहभिपजा सर्वामयो-
न्मूलने । पुंसामष्टविधज्वरार्तिशमने मन्दाग्निसंधुक्षणे सर्वाङ्गेषु समीरणद्विपघटे
शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३ ॥ इति चतुःपष्टिकः शृङ्गवादिः ॥ क्षुद्रानागरमुस्तपपंटघ-
नाभूनिम्यनिग्धामृताभाङ्गीचन्दनपुष्कराङ्गकुलकैस्त्रिक्ताटरूपान्वितैः । पद्मास्येन्द्र-
यवान्वितैश्च रचितः कायो निपीतः प्रगे शीताद्यं ज्वरमुच्छ्रितं तु विपमं त्रिदोष-
कषणोद्भवम् ॥ १ ॥ इति क्षुद्रादिः ॥ शक्राद्ददुद्गुणवृषामृतानां निर्गुण्डिकाशृङ्ग-
महौषधानाम् । क्षुद्रायवानीसहितः कपायः शीतज्वरारण्यहिरण्यरेताः ॥ १ ॥
रसोनकल्कं तैलेन सर्पिषा वा तिलैरपि । सेवितं विपमं हन्ति घातश्लेष्मगदानपि
॥ २ ॥ इति रसोनकल्कम् । रास्त्रानागरकृष्णानां कल्कमुष्णाम्बुना पिवेत् । श्वास-
कासाग्निमान्द्यं शीतज्वरहरं भवेत् ॥ १ ॥ जीरकं लज्जुनं ध्योपं पाठां पिष्टो-
ष्णवारिणा । शीतज्वरस्याऽऽगमने पिवेद्दुडयुतेन च ॥ २ ॥ पीतो मरिचचूर्णेन
तुलसीपत्रजो रसः । द्रोणपुष्पीरसो वाऽपि निहन्ति विपमज्वरान् ॥ ३ ॥ इति
स्वरसः ॥ ज्वरेऽञ्जनं निशातैलकृष्णामरिचसैन्धवैः । वचाहरीतकीसर्पिर्धूपः स्याद्वि-
पमज्वरे ॥ १ ॥ इत्यञ्जनधूपौ ॥ अजायाश्चर्मरोमाणि वचा कुष्ठं पलंकपा । निम्ब-
पत्राणि मधु च धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ १ ॥ इति धूपनम् ॥ सर्पवचा सर्पपहि-
ङ्गुनिम्बपत्राण्यमीषां समचूर्णधूपः । विनिग्रहं राक्षसहाकिनीनां करोति रक्षां विप-
मज्वरस्य ॥ १ ॥ इति द्वितीयधूपः ॥ पलंकपा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ।
सर्पपाः सयवाः सर्पिर्धूमनं ज्वरनाशनम् ॥ १ ॥ इत्यष्टाधूपः ॥ कार्पासास्विम-
यूरपिच्छवृहतीनिर्मात्यपिण्डीतर्करव्यांसीवृषपदंशविण्णखवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।

बालमृगाक्षि तृतीयकम् ॥ १ ॥ ऊर्णनामिस्थजालेन कज्जलं प्राहयेत्ततः । भ्रू-
 येक्षेत्रप्रयुगलं ज्याहिकं तु ज्वरं जयेत् ॥ २ ॥ वासाधात्रीस्थिरादारुधान्यनागरसा-
 धितम् । सितामधुयुतं कुर्याद्घातुर्थिकनिवारणम् ॥ ३ ॥ पथ्यास्थिरानागरदेवदारु-
 धात्रीवृषैहकथितः कपायः । सितोपलमाक्षिकसंप्रयुक्तश्चातुर्थिकं हन्त्यचिरेण
 पीतः ॥ ४ ॥ चातुर्थिको गच्छति रामठस्य घृतेन जीर्णं युतस्य मस्यात् । लीला-
 घतीनां नवयौवनानां मुखावलोकादिय साधुभावः ॥ ५ ॥ भ्रूण्डितशरत्काल-
 कलातिधिसमानने । चातुर्थिकहरं नखं मुनिद्रुमदलाम्बुना ॥ ६ ॥ कलकः शिरी-
 पपुष्पस्य रजनीद्वयसंयुतः । नखे सर्पिःसमायोगाज्वरं चातुर्थिकं जयेत् ॥ ७ ॥
 विचखेण घृता देयी मूलिका कर्णबन्धनात् । चातुर्थिकं ज्वरं हन्ति द्रोणपुष्पीर-
 साक्षनात् ॥ ८ ॥ कन्याकर्तितसूत्रेण त्वपामार्गस्य मूलिका । रवी बद्धा ज्वरं
 हन्ति तृतीयकचतुर्थकम् ॥ ९ ॥ फाकजङ्गा बला श्यामा भृङ्गराजोऽपमार्गकः ।
 एकैकं पुष्ययोगेण यजूा चातुर्थिकं हरेत् ॥ १० ॥ कृष्णाम्बरे दृढं बद्धो गुग्गुलु-
 लृकपुच्छकः । धूपश्चातुर्थिकं हन्यात्तमः सूर्यं ह्योदितः ॥ ११ ॥ कुमारीमूलक-
 पेंकं पीत्वा कोष्णजलैर्बभेत् । विषमं तु ज्वरं हन्ति वमनेन चिरंतनम् ॥ १२ ॥
 भवति विषमहृष्टी चेतकी क्षौद्रयुक्ता भवति विषमहृष्टी पिप्पली वर्धमाना ।
 विषमरुजमजात्री हन्ति युक्ता गुडेन प्रशमयति तथाऽऽया सेच्यमाना गुडेन
 ॥ १३ ॥ त्रिभिरथ परिवृद्धं पञ्चमिः सप्तमिर्वा दशभिरथ विवृद्धं पिप्पली वर्ध-
 माना । अनुपिबति पयो यस्तस्य न श्वासकासज्वरजठरगुदाशौवातरक्तक्षयाः
 स्युः ॥ १४ ॥ क्षीरेण पिप्पलीभुक्त्वा क्षीराणं भुज्यते यतः । दशाहं पञ्चवृद्धिः
 स्यादपकपंस्तथैव च ॥ १५ ॥ इति वर्धमानपिप्पलीयोगः ॥ सर्पिः क्षौद्रं शृतं
 क्षीरं पिप्पलयः सितशर्करा ॥ १६ ॥ पित्रेत्खजेन मथितं पञ्चसारमिति स्मृतम् ।
 विषमज्वरहृद्दोगश्वासकासक्षयापहम् ॥ १७ ॥ इति पञ्चसारम् ॥ निदिग्धिका-
 नागरकामृतानां क्वाथं पित्रेन्मिश्रितपिप्पलीकम् । जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वा-
 साग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥ १ ॥ पटोलयष्टीमधुतिक्तरोहिणीघनाभयाभिर्विषमज्व-
 रघ्नः । कृतः कपायस्त्रिफलामृतावृषैः पृथक्पृथग्वा विषमज्वरापहः ॥ २ ॥ इति
 पटोलपञ्चकं वा त्रिफलादित्रयम् । द्राक्षालवङ्गशुण्ठीष्वेन्धनिका च हरीतकी ।
 मिस्री मुस्ताऽमृता चैव कृतमालकपायकः ॥ ३ ॥ वातपित्तज्वरं हन्ति पाचनो
 लघुदीपनः । दशभिश्चौपधैरेतैः सर्वज्वरविनाशनः ॥ १ ॥ ग्रन्थान्तरे—भाङ्गव-
 द्दर्पटकधन्वयवासविश्वभूमिन्बकुटकणसिंहामृताकपायः । जीर्णज्वरं सततसन्त-
 तको निहन्त्यादन्येषुकं सहतृतीयचतुर्थकौ च ॥ १ ॥ भाङ्गोर्पटविश्ववासककणा-
 भूमिन्बनिम्बामृतामुस्ताधन्वयमेपजैस्तु दशमिर्हन्तीह सर्वज्वरान् । जीर्णान्घातु-
 गतांस्तथा च विषमान्सोपद्रवान्दारुणान्कायोऽयं यदि युग्मवासरमितं दत्तो यमा-
 द्रक्षति ॥ २ ॥ इति भाङ्गवादिः ॥ वाङ्गाधुर्यजितामृतेऽमृतलता लक्ष्मीशिवाजे
 शिवा विश्वा विश्ववरे घनो घनकुचे सिंही च सिंहोदरि । एभिः पञ्चभिरौषधैर्भ-
 ष्टकणायुक्तः कपायः कृतः पीतश्चेद्विषमज्वरः किमु तदा सन्वह्नि न क्षीयते ॥ १॥

अथ भेडादिप्रणीतं सुदर्शनचूर्णम् ।

तालीसत्रिफलाशुटीत्रिकटुकं त्वक्प्रायमाणात्रिवृन्मूर्वाप्रन्थिनिशायुगं शट्टियला
 कण्टकारीयुगम् । सुस्तापपेटनिम्बपुष्करजटाभाङ्गीयवानीहिमं चण्यं चित्रकपुण्ड-
 रीकतगरं सेव्यं विडङ्गं पत्रा ॥ १ ॥ यासो घसककुण्डलीन्द्रयवकं देवद्रुमं बालकं
 यीजं शिशुभवं पटोलकटुकापद्माह्वपत्रं त्रिपा । काकोली मधु बुद्धुमं च सतव-
 क्षीरी लवङ्गं पृथक्पर्णीशैलजशालिपर्णिसहितं शामन्तकीपुष्पकम् ॥ २ ॥ सर्वं समं
 चूर्ण्य तदर्धभागं कैरातकं ध्रेष्टतमं हि चूर्णम् । सुदर्शनं नाम मरुद्बलासामयो-
 ज्ञचान्दन्ति पृथक्कृतान्ज्वरान् ॥ ३ ॥ संसर्गजान्सकलज्ञान्वियमाधिहन्त्याद्वातूद्भवा-
 न्वियपशूतानसिघातजांश्च । सामान्समानसकृतानतिदाहयुक्तान्छीतांस्तृतीयकचतु-
 र्ध्विपर्ययांश्च ॥ ४ ॥ त्रैकाहिकान्धाहिकसंनिपातासानाविधान्पाक्षिकमासजातान् ।
 गृहदाहमोहभ्रमदैन्वतन्द्रा सथासकासारविषाण्डुरोगान् ॥ ५ ॥ हलीमर्कं काम-
 लपार्श्वशूलं पृष्ठोज्ज्वं जानुभवं तर्धव । त्रिकप्रहं चातविकारजातं विनाशयत्येव
 त्रिरोमहं च ॥ ६ ॥ नानाप्रदेशोज्ज्वधारिदोषान्दूषीविपादिप्रभवान्विकारान् ।
 स्त्रीणां रजोदोषसमुद्भवांश्च विनाशयेदुष्णजलेन पीतम् ॥ ७ ॥ शीताम्बुना पित्त-
 भयान्विकारासानामुनीन्द्रैर्गदितं जगद्धितम् । सुदर्शनं दानवानाशनं यथा सुद-
 र्शनं रोगविनाशनं तथा ॥ ८ ॥ इति भेडादिप्रणीतं सुदर्शनं चूर्णम् ॥

अथ शङ्खधरात्—त्रिफला रजनीयुगं कण्टकारीयुगं शटी । त्रिकटु प्रन्थिकं
 मूर्वा गुहूची चन्वयासकः ॥ १ ॥ कटुका पर्पटो सुस्ता प्रायमाणा च बालकम् ।
 निम्बः पुष्करमूलं च मधुयष्टी च वरसकः ॥ २ ॥ यवानीन्द्रयवा माङ्गी शिशु-
 चीजं सुराङ्गजा । वचा त्वक्पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला ॥ ३ ॥ शालिपर्णी
 पृथिपर्णी विडङ्गं तगरं तथा । चित्रको देवदारश्च चण्यं पत्रं पटोलजम् ॥ ४ ॥
 जीवकपर्भकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना । पुण्डरीकं च काकोली पत्रजं जातिपत्रक-
 म् ॥ ५ ॥ तालीसपत्रं च तथा समभागानि चूर्णयेत् । सर्वचूर्णस्य चार्धांशं कै-
 रातं प्रक्षिपेत्सुषीः ॥ ६ ॥ एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् । ज्वरांश्च नि-
 खिलान्दहन्याघ्रात्र कार्या विचारणा ॥ ७ ॥ पृथग्द्वद्वागन्तुजांश्च धातुस्थान्वियम-
 ज्वरान् । संनिपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥ ८ ॥ जीर्णज्वरैकाहिका-
 दीन्मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम् । श्वासं कासं च पाण्डुं च हृद्रोगं हन्ति कामलाम्
 ॥ ९ ॥ त्रिकपृष्टकटीजानुपार्श्वशूलनिवारणम् । शीताम्बुना पित्रेदीमान्सर्वज्वर-
 निवृत्तये ॥ १० ॥ सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् । तद्वज्वराणां सर्व-
 पामिदं चूर्णं प्रणाशनम् ॥ ११ ॥ इति सुदर्शनं चूर्णम् ॥

अथ लवङ्गादिचूर्णम् ।

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागं प्रकल्प्याक्षसमानमेपाम् । पलाधमेकं सरिच-
 ल्य दद्यात्पलानि चत्वारि मंहौपधस्य ॥ १ ॥ सितासमं चूर्णमिदं प्रगृह्य रोगांश्च
 चातप्रभवान्विहन्ति । कांसज्वरारोचकमेहगुल्मघासाग्निमान्द्यग्रहणोप्रदोषान् ॥ २ ॥

नागेन्द्रद्विजङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं स्कन्दोन्मादपिनाचराक्षससुरावेश-
घ्नरमं परम् ॥ १ ॥ इति माधेश्वरधूपः ।

अथ चूर्णानि ।

धान्यं लघुं त्रितया च शुण्ठी कोष्ठाग्नुपीतं तदणुवरापहम् । तैम्यः शू-
वारि तथाऽक्षिमान्यं आसायत्रीणं विषमं च वातम् ॥ १ ॥ गौरोचनं च मरिचं
राजा कुष्ठं च पिप्पली । उष्णोदकेण पीतं च सर्वज्वरविनाशनम् ॥ २ ॥ माह्वी
कर्दमशुद्धी च चर्यं तालीसपत्रकम् । मरीचं मागधीमूलं प्रत्येकं द्विपलं भवेत्
॥ ३ ॥ पदपलं शूबेरे च द्विपलं पिप्पलीद्वयम् । चातुर्जातमुदीरं च पलमेकं
पृथक् पृथक् ॥ ४ ॥ चातुर्जातसमा वासी शर्करा समयोजिता । ज्वरमष्टविधं हन्ति
कासं श्वासं च दाहणम् ॥ ५ ॥ शोफधूलोदराध्मानदोषप्रहरं परम् । भ्रान्ता
वालकं सुखा नागरं कटुरोहिणी ॥ ६ ॥ सुगन्धुना प्रागुदपाशिवभेदक्षसमं रयेः ।
पुत्रसद्यो ज्वरान्दहन्ति दीपयस्याशु धानलम् ॥ ७ ॥ द्वाक्षाशुभृता सटी शूद्धी सु-
खकं रक्तचन्द्रनम् । नागरं कटुका पाठा मूनिम्यः सदुरालम् ॥ ८ ॥ वशीरं
पद्मकं धान्यं बालिकं कण्टकारिका । पुष्करं विधुमन्दं च दशाष्टमिदं स्मृतम् ।
जीर्णज्वरारविश्रासकासधयधुनाशनम् ॥ ९ ॥ इति द्वाक्षादिः ॥ धात्रीशिव्यासन्ध-
यचित्रकाणां कणायुतानां समभागचूर्णम् । जीर्णज्वरारोचकवृद्धिमान्ये विद्वि-
प्रदे शलमिति प्रनिज्ञा ॥ १ ॥ इत्यामलक्यादिचूर्णम् ॥ तालीसं मरिचं शुण्ठी
पिप्पली यंत्रोचना । एकद्वित्रिचतुष्पञ्चकर्मभांगान्प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥ पृष्ठाव-
चीस्तु कर्पाथं प्रत्येकं भागमावहेत् । द्वात्रिंशत्कर्पणुलिता प्रदेया शर्करा युधैः ॥ २ ॥
तालीसाद्यमिदं चूर्णं रोधने पाचनं स्मृतम् । कासश्वासज्वरहरं छर्द्यतीसारनाश-
नम् ॥ ३ ॥ शोफाध्मानहरं श्लेहप्रहणीपाण्डुरोगञ्जित् । पक्त्वा वा शर्करां चूर्णं
क्षिपेत्सा गुडिका भवेत् ॥ ४ ॥ इति तालीसाद्यं चूर्णम् ॥ सितोपला षोडश स्वा-
दृष्टौ स्वाहंशरोचना । पिप्पली स्वाद्युष्णकर्पां पृष्ठा च स्वाद् द्विकर्पिका ॥ १ ॥ एक-
कर्पेस्त्वचः कार्यश्चूर्णयेत्सर्वमेकतः । सितोपलादिकं चूर्णं मधुसर्पियुतं लिहेत् ॥ २ ॥
श्वासकासक्षयहरं हस्तपादाङ्गदाहञ्जित् । मन्दाग्निं सुसज्जितं च पार्श्वशूलमरोचकम्
ज्वरमूर्ध्वगनं रक्तपित्तमाशु व्यपोहति ॥ ३ ॥ इति सितोपलादिचूर्णम् ॥ कास-
श्वासज्वरहरा पिप्पली त्रिफलायुता । चूर्णिता मधुना लीडा भेदनी चाग्निधोधिनी
॥ १ ॥ इति त्रिफलापिप्पली ॥ कदफलं मुस्तकं तिक्ता शटी शूद्धी च पौष्करम् ।
चूर्णमेपां च मधुना शूबेरेरसेन वा ॥ १ ॥ लिहेज्वरहरं कण्ठ्यं कासश्वासर-
धीर्जयेत् । वायुं शूलं तथा छादि क्षयं चैव व्यपोहति ॥ २ ॥ इति कदफलादिचूर्णम् ॥

अथ योगरत्नसमुच्चये लघुसुदर्शनचूर्णम् ।

गुडुची पिप्पलीमूलं कणा तिक्ता हरीतकी । नागरं देवकुसुमं निम्बत्वक् चन्दनं
तथा ॥ १ ॥ सर्वचूर्णस्य चार्धांशं कैरातं प्रक्षिपेत्सुधीः । पुत्रसुदर्शनं नाम्ना लघु
दोषप्रयापहम् । ज्वरंश्च निखिलान्दन्वाशात्र कार्यां विचारणा ॥ २ ॥

इति लघुसुदर्शनचूर्णम् ।

अथ भेडादिप्रणीतं सुदर्शनचूर्णम् ।

तालीसत्रिफलातृतीयकटुकं त्वक्त्रायमाणात्रिवृन्मूर्वाप्रन्थिनिशायुगं शट्टिवला
रुक्मण्टकारीयुगम् । मुस्तापर्यंतनिम्बपुष्करजटाभाङ्गीयवानीहिमं चव्यं चित्रकपुण्ड-
रीकतगरं सेव्यं विडङ्गं वचा ॥ १ ॥ यासो वस्सककुण्डलीन्द्रयवकं देवद्रुमं बालकं
बीजं शिमुभवं पटोलकटुकापत्राह्वपत्रं विपा । फाकोली मधु कुङ्कुमं च सतव-
क्षीरी लवङ्गं पृथक्पर्णीशैलजशालिपर्णिसहितं शामन्तकीपुष्पकम् ॥ २ ॥ सर्वं समं
चूर्ण्य तदर्धभागं कैरातकं श्रेष्ठतमं हि चूर्णम् । सुदर्शनं नाम मरुद्बलासामयो-
द्भवान्दन्ति पृथक्कृतान्ज्वरान् ॥ ३ ॥ संसर्गजान्सकलजान्विषमाग्निहन्त्याद्वातृद्भवा-
न्विषकृतानमिघातजांश्च । सामान्समानसकृतानतिदाहयुक्ताऽष्ठीतास्तृतीयकचतु-
र्थविपर्ययांश्च ॥ ४ ॥ ऐकाहिकान्द्याहिकसंनिपातानानाविधान्पाक्षिकमासजातान् ।
रुहदाहमोहभ्रमदैर्न्यतन्द्रा सश्वासकासारुचिपाण्डुरोगान् ॥ ५ ॥ हलीमकं काम-
लपार्श्वशूलं पृष्ठोद्भवं जानुभवं तर्धैव । त्रिकप्रहं वातविकारजातं विनाशयत्येव
शिरोमहं च ॥ ६ ॥ नानाप्रदेशोद्भववारिदोषान्दूषीविषादिप्रभवान्विकारान् ।
श्रीणां रजोदोषसमुद्भवांश्च विनाशयेदुष्णजलेन पीतम् ॥ ७ ॥ शीताम्बुना पित्त-
भयान्विकाराघ्नानामुनीन्द्रैर्गदितं जगद्वितम् । सुदर्शनं दानवनाशनं यथा सुद-
र्शनं रोगविनाशनं तथा ॥ ८ ॥ इति भेडादिप्रणीतं सुदर्शनं चूर्णम् ॥

अथ शाङ्गधरात्—त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी । त्रिकटु प्रन्थिकं
मूर्वा गुडूची घन्वयासकः ॥ १ ॥ कटुका पर्यंतो मुस्ता त्रायमाणा च बालकम् ।
निम्बः पुष्करमूलं च मधुयष्टी च वस्सकः ॥ २ ॥ यवानीन्द्रयवा भाङ्गी शिमु-
क्षीजं सुराष्ट्रजा । वचा त्यक्पत्रकोशीरघन्दनातिविषा बला ॥ ३ ॥ शालिपर्णी
पृथक्पर्णी विडङ्गं तगरं तथा । चित्रको देवदारुश्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥ ४ ॥
जीवकपर्णमकौ घैव लवङ्गं वंशलोचना । पुण्डरीकं च फाकोली पत्रजं जातिपत्रक-
म् ॥ ५ ॥ तालीसपत्रं च तथा समभागानि चूर्णयेत् । सर्वचूर्णस्य चार्धांशं कै-
रातं प्रक्षिपेरसुधीः ॥ ६ ॥ एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् । ज्वरांश्च नि-
खिलान्दहन्त्याश्चात्र कार्या विचारणा ॥ ७ ॥ पृथग्द्वद्वागन्तुजांश्च धातुस्थान्विषम-
ज्वरान् । संनिपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥ ८ ॥ जीर्णज्वरैकाहिका-
दीन्मोहं तन्द्रां भ्रमं रुपात् । श्वासं कासं च पाण्डुं च हृद्भोगं हन्ति कामलाम्
॥ ९ ॥ त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलनिवारणम् । शीताम्बुना पिथेदीमान्सर्वज्वर-
निवृत्तये ॥ १० ॥ सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् । तद्भज्वराणां सर्व-
पामिदं चूर्णं प्रणाशनम् ॥ ११ ॥ इति सुदर्शनं चूर्णम् ॥

अथ लवङ्गादिचूर्णम् ।

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागं प्रकल्प्याक्षसमानमेषाम् । पलार्धमेकं मरिच-
स्य दद्यात्पलानि घृत्वारि मंहौपचस्य ॥ १ ॥ सितासमं चूर्णमिदं प्रगृह्य रोगांश्च
वातप्रभयासिहन्ति । कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासाक्षिमान्घमृणोप्रदोषान् ॥ २ ॥

अथ लवंगदिचूर्णं शाकंधरात्—लवङ्गं शुद्धकपूरमेला त्यक्त्वा नागकेशरम् । आतीप-
लमुदीरं च नागरं कृष्णजीरकम् । कृष्णागदस्तुगाक्षीरी मांसी नीलोत्पलं कणा ।
चन्दनं तगरं घालं कंकोलं चेति चूर्णयेत् । समभागानि सर्वानि सर्वैभ्योऽर्धा
सिता भवेत् । लवङ्गाद्यभिर्द्वं चूर्णं राजार्हं पद्धिर्दीपनम् । रोचनं तर्पणं घृत्यं त्रिदोषजं
बलप्रदम् । हृद्रोगं कण्ठरोगं च कासं हिक्कां च पीनसम् । यद्भागं तमकश्वासम
तीसारमुरःक्षतं । प्रमेहारचिगुदमादीन् महणीमपि नाशयेत् ॥

अथ कुरण्टकादिनामा लेहः ।

कुरण्टकं समूलं च धुण्णं प्रस्थं समाहरेत् । पानीयमष्टप्रस्थं वा क्वाप्यमष्टाव-
शोपकम् ॥ १ ॥ शोषकार्यं भाण्डमध्ये पुनस्तं पद्धिना पचेत् । क्वापे त्रिभागप-
चित्ते चूर्णद्रव्याणि निक्षिपेत् ॥ २ ॥ प्ला लवङ्गं त्रिफला चर्ष्यं पत्रककेमरम् ।
द्विर्माह्नौ प्रन्धिकं पाठा मागधी चित्रकुष्ठकम् ॥ ३ ॥ कोलाञ्जनं चाजमोदा यज्ञ-
वली विहङ्गकम् । जीरद्वयं चेन्द्रयवं मुस्ता यर्दीकसैन्धवम् ॥ ४ ॥ कटुकाऽति-
विषा मूर्धा करञ्जस्वरलक्ष्मणम् । एतद्रन्ध्रं सूक्ष्मचूर्णं पूर्वक्वाथेन संयुक्तम् ॥ ५ ॥
लेहपाकं च विधिवद्वाग्नीफलसमानकम् । उष्णोदकानुपानेन सेवयेद्दिनविंशतिम्
॥ ६ ॥ हृन्दज्वरं पुराणं च ह्यग्निमान्द्यमरोचकम् । त्यगताभ्यगती रक्तगतं मांस-
गतं ज्वरम् ॥ ७ ॥ संधिज्वरं च ह्यत्युभं रात्रिज्वरमयो हरेत् । त्रिदोषजं ज्वरं
हन्ति श्वासकासज्वरापहः ॥ ८ ॥ गलरोगोपशमनो विषमज्वरनाशनः । कुरण्ट-
कादिनामाऽयं लेहो रोगाहितः सदा ॥ ९ ॥ इति लेहः ॥

अथ घृतानि ।

ज्वराः कपायवमनैर्लह्नैर्लघुभोजनैः । रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति तेषां सर्षिर्भिष-
ग्जितम् ॥ १ ॥ सर्षिर्दवात्कके मन्दे यातपित्तोत्तरे ज्वरे । पक्केषु दोषेष्वमृतं तद्वि-
षोपममन्वया ॥ २ ॥ अथ पञ्चतित्तकं घृतम् । घृणनिग्धामृताव्याग्नीपटोलानां
श्रुतेन च । कक्केन पक्कं सर्षिस्तु निहन्वाद्दिपमज्वरान् ॥ पाण्डुं कुष्ठं विसर्पं च
कृमीनशांति नाशयेत् ॥ ३ ॥ अथामृताद्यं घृतम्—अमृतात्रिफलापटोलया-
सैः सपयस्कं विधिवद्दृतं विपकम् । विषमज्वरनाशनप्रधानं क्षयगुल्मारुचिकाम-
हापहारि ॥ १ ॥ अथ पटूपलं घृतम्—विष्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकना-
गरैः । ससैन्धवैश्च पलिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १ ॥ क्षीरं चतुर्गुणं दद्यात्तद्
घृतं श्लिहनाशनम् । विषमज्वरमन्दाभिहरं रुचिकरं परम् ॥ २ ॥ अथ महा-
पटूपलं घृतम्—दूतीकात्रिकपञ्चकोलहचकैः साआजियुग्मोद्भिदैः सक्षरैः
सर्षिः सहिद्बृहपुषासिन्धुजैः कलिकैः । सूकेनाऽऽर्द्रकसंभवेन च रसेनैतन्म-
हापदपलं सर्षिः पक्कमरोचकाग्निस्तदनश्लिहज्वरश्वासजित् ॥ ३ ॥

अथ तैलानि ।

अथाश्वगन्धादितैलम्—अश्वगन्धा बला लाक्षा प्रस्थं प्रस्थं घृत्यकृष्यह् । जल-
द्रोणे विपक्तस्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥ १ ॥ तैलं त्रिमासिकं दद्याद्दधिमस्तु चतुर्गु-

णम् । भ्रमगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठान्दचन्दनैः ॥ २ ॥ निशा तिक्ता शताह्वा च
 लाक्षा मूर्धा समूलकैः । सुरदारु च मञ्जिष्ठा मधुकोशीरसारिवाः ॥ ३ ॥ सम-
 भागानि कुर्वीत कल्कीकृत्य विपाचयेत् । सर्वज्वरं हरत्याशु सर्वधातुविवर्धनम् ॥
 एतदभ्यञ्जनेनाऽऽशु क्षयरोगं विमुञ्चति ॥ ४ ॥ अथ पट्टमत्तैलम् । सुवर्चि-
 कानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः । तैलं ज्वरे पद्मगुणतक्रसिद्धम-
 न्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्स्यात् ॥ १ ॥ दध्नः ससारकस्य स्यात्पद्मक्रे तक्रमुत्तमम्
 ॥ २ ॥ अथ लघुलाक्षादितैलम् । लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाच-
 येत् । पद्मगुणेनाऽऽरनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥ १ ॥ अथ बृहत्लाक्षादि-
 तैलम् । तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक्प्रस्थं समं पचेत् । चतुर्गुणेरिते ऋथे द्रव्यै-
 रेतैः पलोन्मितैः ॥ १ ॥ लोधकदफलमञ्जिष्ठामुखकेसरपद्मकैः । चन्दनोत्पलय-
 ष्याद्द्वैतैलं गण्डूपधारणात् ॥ २ ॥ दन्तरोगाः प्रणश्यन्ति लेपात्सर्वज्वराञ्जयेत् ।
 एतलाक्षादिकं तैलं बलपुष्टिप्रदायकम् ॥ ३ ॥

अथ पट्टचरणं तैलम् । लाक्षामधुकमञ्जिष्ठामूर्वाचन्दनसारिवाः । तैलं पट्ट-
 चरणं नाम त्वभ्यङ्गाज्वरनाशनम् ॥ १ ॥ अथाङ्गारकतैलम् । लाक्षा मूर्धा
 हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी । बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्त्रा मांसी शतायरी ॥२॥
 भारनालाढकेनात्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम्
 ॥ ३ ॥ अथ मध्यमलाक्षादितैलम् । तैलं प्रस्थमितं चतुर्गुणजतुष्कार्यं चतुर्म-
 स्तुरग्यष्टीदारुनिशाब्दमूर्वकटुकामिश्रश्च कौन्तीहिमैः । रास्त्राद्द्वैः पिशुसंमितैः कृत-
 मिदं शस्त्रं तु जीर्णज्वरे सर्वस्निन्विपमेऽपि यक्ष्मणि शिशौ वृद्धे सगर्भासु च ॥१॥

अथ चन्दनचलालाक्षादितैलम् ।

चन्दनं च यलामूलं लाक्षा लामजकं तथा । पृथक्पृथक्प्रस्थमात्रं द्रोणे च
 सलिले पचेत् । चतुर्भागावशेषेऽसिस्तैलं प्रस्थद्वयं क्षिपेत् ॥ १ ॥ चन्दनोशीरम-
 धुकशताह्वाः कटुरोहिणी । देवदारुनिशाकुष्ठमञ्जिष्ठागुरुवालकम् ॥२॥ भ्रमगन्धा
 बला दार्वा मूर्वा मुस्ता समूलकाः । प्ला त्वहनागकुसुमं रास्त्रा लाक्षा सुगन्धि-
 का ॥ ३ ॥ चम्पकं पीतसारं च सारिवा रोचकद्वयम् । कल्कैरेतैः समायुक्तं
 क्षीराढकसमन्वितम् ॥ ४ ॥ तैलमभ्यञ्जने श्रेष्ठं सप्तधातुविवर्धनम् । कासश्वास-
 क्षयहरं सर्वच्छर्दिनिवारणम् ॥ ५ ॥ असुरदरं रक्तपित्तं हन्ति पित्तकफामयम् ।
 कान्तिकृद्वाहशमनं कण्डूविस्फोटनाशनम् ॥ ६ ॥ शिरोरोगं नेत्रदाहमद्गदाहं
 च नाशयेत् । वातामयहतानां च क्षीणानां क्षीणरेतसाम् ॥ ७ ॥ बालमध्यम-
 वृद्धानां शस्यते शोफकामले । पाण्डुरोगे विशेषेण सर्वज्वरविनाशनम् ॥ ८ ॥
 इति तैलानि ॥

अथ पाकाः ।

अथ सेचंतीपाकः—श्वेतपुष्पसदृशाणि घृतप्रस्थे विपाचयेत् । घृतपके कृते
 तस्मिन्निक्षिपेदेतदापघम् ॥ १ ॥ सितोपला चतुर्भागा जातुर्जातं पलं पलम् ।
 सृद्धीकापटपलं चैव क्षिपेन्मध्य पलाष्टकम् ॥ २ ॥ धारासत्वं चार्धपलं सर्वमेकत्र

कारयेत् । कर्पप्रमाणं ताम्रैव्यं सततं च गदातुरैः ॥ ३ ॥ जीर्णज्वरे क्षये कासे
 चाग्निमान्द्ये प्रमेहके । प्रहरं रक्तजान् रोगान्कुष्टाशांसि विनाशयेत् ॥ नेत्ररोगा-
 न्सुदुःसाध्यास्तथा सर्वान्मुखोत्थितान् ॥ ४ ॥ अथ पिप्पलीपाकः—पिप्पली-
 प्रस्थमादाय क्षीरेणैवानुपेययेत् । अर्घाढकं घृतं गव्यं शुद्धं खण्डाढकं तथा ॥ १ ॥
 पचेन्मृद्वग्निना तावद्यावत्पाकमुपागतम् । शीतीभूते क्षिपेत्तस्मिन्श्रातुर्जातं पलत्र-
 यम् ॥ २ ॥ योजयेन्मात्रया युक्तं दोषधारवृत्तिसाम्यतः । बल्यं घृत्यं तथा हृद्यं
 तेजोवृद्धिकरं तथा ॥ ३ ॥ जीर्णज्वरे क्षतक्षीणमध्रान्तं चैव बृंहयेत् । छर्दिस्तृ-
 ष्णारुषिश्वासशोषहिक्काः सकामलाः ॥ ४ ॥ हृद्रोगं पाण्डुरोगं च कण्ठरोगं
 त्रिदोषत्रयम् । वातरक्तं प्रतिश्यायमामवातं विनाशयेत् ॥ संवत्सरप्रयोगेण घली-
 पलितवर्जितः ॥ ५ ॥

अथ रसाः ।

नवज्वरेभाङ्गुशो रसरजलक्ष्म्याः—सगन्धटङ्कं रसभूषणं च विमर्दितं
 भाषय भीनपित्तः । दिनत्रयं बह्वयुगं प्रदद्याद् घृन्ताकतकौदनपय्यमथ ॥ १ ॥
 नवज्वरेभाङ्गुशनामधेयः क्षणेन घर्मोद्गममातनोति ॥ २ ॥ नारायणज्वराङ्गु-
 शास्तरुणज्वरे—सोमलं वसनागं च सूतगंधकतालकं । कटुत्रयं कपर्दी च
 विजया कनकस्य च ॥ १ ॥ टङ्कणं समभागानि शृङ्गेररसैरुयहं । शीतज्वरे संति-
 पाते विपूर्या विपमज्वरे ॥ २ ॥ नाशयेद्विषेणेन धान्यमात्रे प्रदापयेत् । वंछ-
 माच्छादयेत्तेन प्रखेदोयं प्रजापते ॥ ३ ॥ पथ्यं यदीच्छया देयं दधिशीतोदका-
 दिकम् । रसो नारायणो नाम संनिपातज्वरापहः ॥ ४ ॥ इति । अथ पञ्चा-
 नूतरसः—स्वर्णरौप्यरत्रिपन्नगलोहं चन्द्रद्विषादिचतुःशरभागम् । मर्दितं तनु-
 तर् दिनमेकं भावितं मकरपित्तरसेन ॥ १ ॥ बह्वयुग्मभक्षितज्वरशान्त्यै शकंरा-
 र्द्रकरनेन ददीत ॥ २ ॥ अथ जीर्णज्वराङ्गुशः—मृतं सूताध्रनामार्ककान्तवै-
 क्रान्तमेव च । हिङ्गुलं टङ्कणं गन्धं विषं कुष्ठं सर्गांशकम् ॥ १ ॥ त्रिकटुत्रिफला-
 मुष्णभृद्वनिर्गुण्डिकाद्रवैः । भाषयेद्विदिनं चैव माषमात्रानुपानतः ॥ २ ॥ जीर्ण-
 ज्वरे क्षये कासे दोषे भ्रन्दानलेशु च । पाण्डुं हलीमकं गुल्ममुदरं चार्दितं जयेत्
 ॥ ३ ॥ प्रहणीमूलरोगाश्च त्वरोचकमनेकधा । कान्ति तेजो बलं पुष्टिं धीर्यवृद्धिं
 विषयेयेत् ॥ साध्यासाध्यं निहन्त्याशु रसो जीर्णज्वराङ्गुशः ॥ ४ ॥ इति जीर्ण-
 ज्वराङ्गुशः ॥

अथ मुक्तापशामृतरसः ।

मुक्तामण्डलपुरवत्ककटुमुक्तिमूर्तिं घसूदपिदिग्निमुष्णानुभागाम् । इक्षो-
 रसेन मुरमेः पयसा विदारिकन्यायरीमुरसहंसवदीरसैश्च ॥ १ ॥ भ्रमंघं पामपु-
 गालं च बनोपलामिदंघापुटानि मृदुमानि च पथ्य पथ्य । पशामृतं रसविभुं
 निपत्रां प्रयुज्य मुक्ताचमुष्टपमितं चपटोरज्यथ ॥ २ ॥ पात्रे निषार्य चिरमृतपय-
 म्भिर्नीनां सुरधेन च प्रविषतः खरु शास्त्रभोक्तुः । जीर्णज्वरः क्षयमियाद्य सर्वैः
 रोगैः स्त्रीभ्यनुपानकटिताश्च धामं प्रयान्ति ॥ ३ ॥

अथ त्रिभुवनकीर्तिरसः ।

हिङ्गुलं च विपं व्योषं टङ्गुणं मागधीशिफाम् । मंचूर्ण्य भावयेन्नेषा सुरसार्द्र-
कहेमभिः ॥ १ ॥ रसस्त्रिभुवनकीर्तिगुञ्जकार्द्ररसेन वै । विनाशयेज्ज्वरान्सर्वान्सं-
निपातांश्चयोदश ॥ २ ॥

अथ महाज्वराङ्कुशः ।

शुद्धसूतं विपं गन्धं धूतबीजं त्रिभिः समम् । चतुर्णां द्विगुणं व्योषं हेमक्षीरी-
विभावितम् ॥ १ ॥ चतुर्वारं घर्मशुष्कं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् । पक्वजम्बीरकद्वा-
धैर्युक्कार्द्रस्य ध्वैर्युतः ॥ २ ॥ महाज्वराङ्कुशो नाम ज्वराणामन्तको भवेत् । एका-
हिकं द्वाहिकं वा त्र्याहिकं वा चतुर्धकम् । विपमं वा त्रिदोषोत्थं नाशयेद्याम-
मात्रतः ॥ ३ ॥

अथ शीताङ्कुशः ।

मुथ्यं टङ्गुणसूतस्रपरविपं स्याद्गन्धकं तालकं सर्वं सत्वतले विमर्षं घटिकां त-
स्कारवहीरसैः । गुञ्जिका गुटिका सुशर्करयुता सजीरकेगाथवा एकद्वित्रिचतुर्थदी-
तहरणः शीताङ्कुशो नामतः ॥ १ ॥

अथ ज्वरघ्नी गुटिका ।

भागैकः स्याद्द्रसाच्छुद्धादैलेयः पिप्पली शिवा । आकारकरभो गन्धः कटुतै-
लेन शोधितः ॥ १ ॥ फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भांगमिता क्षमी । एकत्र मर्दये-
च्छूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः ॥ २ ॥ भापोन्मितां गुटीं कृत्वा दद्यात्सद्योज्वरे बुधः ।
छिद्यारसानुपानेन ज्वरघ्नी गुटिका मता ॥ ३ ॥

अथ संनिपातभैरवरसः ।

रसो गन्धस्त्रिकर्षः कुर्यात्कजलिकां द्वयोः । तारारताम्रवद्वाहिसाराश्चैकैक-
कापिकाः ॥ १ ॥ शिमूज्वालासुपीशुण्ठीबिल्वेभ्यस्तण्डुलीयंकात् । प्रत्येकं स्वर-
सैः कुर्याद्यामैकैकं विमर्दनम् ॥ २ ॥ कृत्वा गोलं घृतं वस्त्रैर्लवणांपूरितं न्यसेत् ।
काचभाण्डे ततः स्थास्यो काचदूर्पं निवेशयेत् ॥ ३ ॥ चालुकाभिः प्रपूर्णाथ
वह्नियामद्वयं भवेत् । तत उद्धृत्य तं गोलं चूर्णयित्वा विमिश्रयेत् ॥ ४ ॥ प्रवा-
लचूर्णकपेण, शानमात्रविषेण च । हृणसपस्य गरलैर्द्विवारं भावयेत्तथा ॥ ५ ॥
तगरं मुसली मांसी हेमाद्वा वेतसः कणा । नलिनीपत्रकं पैला चित्रकश्च कुटेर-
कः ॥ ६ ॥ शतपुष्पा देवदाली घनूरागस्त्यमुण्डिकाः । मधूकजातिमदनरसैरेषां
विमर्दयेत् ॥ ७ ॥ प्रत्येकमेकत्रैलं च ततः, संशोष्य धारयेत् । धीजपूरार्द्रकद्वा-
धैर्मरिचैः षोडशोन्मितैः ॥ ८ ॥ रसो द्विगुणप्रमितः संनिपातेषु दीयते । प्रसि-
द्धोऽयं रसो ज्ञात्वा संनिपातस्य भैरवः ॥ ९ ॥ अन्यथा,—सूतं गन्धं, लोहकिट्टं
विमर्षं, सर्वैस्तुल्यं धरसनाभं नियुज्यात् । आर्द्रं शृङ्गं धीजपूरं जयन्त्या निगुण्डी-
काव्यस्तराजद्रवैश्च ॥ १ ॥ युज्याथ धैर्भावयित्वा विषेयः, शानार्धाधं संनिपातस्य
नूतम् । शीतैर्वातेनिर्गोलं प्राणपानं पथ्यं, दुग्धं शर्कराभिर्युतं च ॥ २ ॥

अथ त्रैलोक्यतापहरः ।

मृतशुद्धप्रियुनाबलितिकादन्तिपीत्रघण्टा विपन्निन्दुः । पश्यया सह विष्णु-
 र्ण्यं समासं हेमवारिसहितं दिनमेकम् ॥ १ ॥ षष्ठयुग्मगुटिकाऽऽर्द्रकपारानाशये-
 द्भिन्नवर्णमासु । विधत्तापहरणोऽत्र च पश्यं मुद्रयूपगदितं ऋगुमुष्टम् ॥ २ ॥
 अथ मृत्युञ्जयरसः—वायनाभं गंधकं च मरिचं टङ्कणं कजा । एकैकं भाग-
 मादाय द्विभागं दिङ्गुलं मयेत् ॥ १ ॥ आर्द्रकस्वरसेनैव मुद्रमाती यदी चरेत् ।
 मधुणा छेदनें प्रोक्तं सर्वेज्वरविनाशनम् ॥ २ ॥ जम्बीरस्य रसेनैव जीर्णज्वरवि-
 नाशनम् । मज्जाजीगुडसंतिथं विषमज्वरनाशनम् । आर्द्रकस्य रसेनैव दारुणं
 संनिपातकम् ॥ ३ ॥

अथामृतकलानिधिरसः ।

अमृतवराटकमरिचं द्विपञ्चनपमासैः । मुद्रप्रमाणवटको ज्वरपित्तकफप्रिमाण्य-
 हारी स्यात् ॥ १ ॥

अथ ज्वरमुरारिः ।

रसबलिकनिलोहृष्योमताग्रानि गुल्याम्यथ रसदलभागो घृतसनागं मृष्टम् ।
 भवति मद्युरारिध्यास्य गुडार्द्राधारा क्षपयति दिवसेन प्रौढमामज्वराकणम् ॥ १ ॥

अथ चन्द्रशेखररसः ।

शुद्धमृतसमं गन्धं मरिचं टङ्कणं तथा । चतुरश्रुदया सिता योज्या मरुत्पित्तोत्त-
 भावयेत् ॥ १ ॥ त्रिगुणामार्द्रकद्रवैर्देवं शीतोदकं पुनः । तक्रभक्तं च घृन्ताकं
 पथ्यं तत्र विभापयेत् ॥ २ ॥ त्रिदिनाच्छुष्मपित्तोत्थमशुष्णं नाशयेज्वरम् ॥ ३ ॥

अथ स्वर्णमालिनी वसन्तः ।

स्वर्णं मुक्तदरदमरिचं भागवृक्षा प्रदेयं सपयंष्टौ प्रथमनवनीतेन निम्बंनु-
 ना च । यावत्प्रेहो भवति थिलयं मर्दयेदीयतेऽसौ गुडार्द्रं मधुषपलया सर्व-
 रोगे वसन्तः ॥ १ ॥

अथ लघुमालिनीवसन्तः ।

रसकयुगुलभागं चलित्रं भागमेकं द्वितयमथ मुखल्ये मर्दयेन्प्रक्षणेन । भव-
 ति घृतविमुक्तो निम्बुनीरेण यावज्वरहरमधुकुत्पा मालिनीप्राग्वसन्तः ॥ १ ॥
 जीर्णज्वरे धातुगतेऽतिसारे रक्तान्धते रक्तभगे विकारे । घोरव्यये पित्तभये च
 दोषे बहद्रयं दुग्धयुतं च पश्यम् ॥ २ ॥ म्दरं नाशयत्याणु तथा दुर्नामशोषि-
 तम् । विषमं नेत्ररोगं च गजेन्द्रमिव केसरी ॥ ३ ॥ वसन्तो मालिनीपूर्वः सर्व-
 रोगहरः शिशोः । गर्भिण्ये तत्र देयो वै जयन्त्याः पुल्पकैः सह ॥ सर्वज्वरहरः
 श्रेष्ठो गर्भपोषण उत्तमः ॥ ४ ॥ इति लघुमालिनीवसन्तः ॥ अन्यच्च—मरागु-
 मध्ये रसकस्य पूर्णं दिनानि सप्त त्रिगुणानि पूर्वम् । एखाऽऽसपे शोषितमेतदेव
 मृवारि जीर्णं भवतीति यावत् ॥ १ ॥ पलप्रमाणं मरिचं, च निस्तुर्पं पलद्वयं
 स्याद्रसकस्य तस्य । एकत्र संचूर्ण्य कृतं तदेव पलार्धकं गोनवनीतकं च ॥ २ ॥

निम्बूत्थतोयेन विमर्दनीयं शतैकमात्रं भिषजा घरिष्ठम् । घृहृद्द्वयं चास्य कणाम-
धुम्यां प्रदापयेद्याधिगजस्य केसरी ॥ ३ ॥ नास्मा प्रसिद्धो रसराज एष सद्यो
ग्रहण्यामतिसारके च । ज्वरे क्षयेऽर्शःसु तथैव तापे शूलाग्निमान्धानिलजे वि-
कारे ॥ ४ ॥ अन्यच्च—उपरं मानुषे मूत्रे स्थितं घस्रप्रिसप्तकम् । निस्वक्तद-
र्धनरिधं नवनीतेन मर्दयेत् ॥ १ ॥ शतधा भावयेन्निम्बुरसैः स्याद्रसकेश्वरः ।
पिप्पलीमधुयुग्दत्तः ससितो वाऽस्य भेषजम् ॥ २ ॥ ज्वरं धातुगतं पित्तं भ्रमं
पित्ताक्षजान्गदान् । रक्तातिमारं ग्रहणीं दुर्नामासं निवारयेत् ॥ अनम्लं दधि वा
दुग्धं पथ्यं चास्मिन्प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥

अथापूर्वमालिनीवसन्तः ।

वैकान्तमभ्रं रविताप्यरौप्यं चङ्गं प्रवालं रसभस्म लोहम् । सुटङ्कणं कम्बुक-
भस्म सर्वं समांशकं सेच्यघरी हरिद्रा ॥ १ ॥ द्रवैर्विभाव्यं मुनिसंख्यया च मृ-
गाङ्गाशीतकरेण पश्चात् । बलप्रमाणो मधुपिप्पलीभिर्जाणंज्वरे धातुगते नियो-
ज्यः ॥ गुडूचिकासत्त्वसितायुतश्च सर्वप्रभेहेषु नियोजनीयः ॥ २ ॥ कृच्छ्रादमरीं
निहन्त्याशु मातुलुङ्गाङ्गिजैर्द्रवैः । रसो वसन्तनामाऽयमपूर्वो मालिनीपरः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चवक्त्रः ।

शुद्धसूतं विषं गन्धं मरीचं टङ्कणं कणाम् । मर्दयेद्दूतजद्रावैर्दिनमेकं च शो-
पयेत् ॥ १ ॥ पञ्चवक्त्ररसो नाम द्विगुणः संनिपातजित् । अर्कमूलकपायं तु श्यू-
पणं चानुपामयेत् ॥ २ ॥ युक्तं दध्नीदनं पथ्यं जलयोगं च कारयेत् । रसेना-
नेन शाम्यन्ति सक्षौद्रेण कफादयः ॥ ३ ॥ मधु त्वर्करसं चानु पिबेद्भिविद्वृद्धये ।
यथेष्टं घृतमत्याशु दीप्तो भवति पावकः ॥ ४ ॥

अथ चन्द्रकलारसः ।

गगनदरदयुक्तं शुद्धसूतं च गन्धं प्रहरमथ सुपिष्टं बलयुग्मं नरोऽद्यात् । ज्वर-
हरगजसिंहः शृङ्गवेरोदकेन प्रथमजनितद्राप्ते तक्रभक्तं च भोज्यम् ॥ १ ॥ सुस्ता-
दादिमदूर्वोत्थैः केतकीस्तनजद्रवैः । सहदेव्याः कुमार्पाश्च पर्यटस्यापि वारिणा
॥ २ ॥ रामशीतलिङ्गातोयैः शताग्र्यां रसेन च । भावयित्वा प्रयत्नेन दिवसे
दिवसे पृथक् ॥ ३ ॥ तिस्रः गुडूचिकासत्त्वं पर्यटोशीरमाघवी । धीगन्धं सारिवा
चैषां समानं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ ४ ॥ द्राक्षाफलकपायेण सप्तधा परिभावयेत् ।
ततः पोताश्रयं कृत्वा घट्यः कार्याश्रणोपमाः ॥ ५ ॥ अयं चन्द्रकलानास्मा रसे-
न्द्रः परिकीर्तितः । सर्षपित्तगदध्वंसी घातपित्तगदापहः ॥ ६ ॥ अन्तर्बाह्यमहा-
दाहविध्वंसनमहाघनः । ग्रीष्मकाले शरत्काले विशेषेण प्रशस्यते ॥ ७ ॥ कुहते
नाग्निमान्द्यं च महातापज्वरं हरेत् । भ्रममूर्च्छाहरश्चाऽऽशु खीणां रक्तं महास्रवम्
॥ ८ ॥ ऊर्ध्वाधो रक्तपित्तं च रक्तवान्ति विशेषतः । मूत्रकृच्छ्राणि सर्वाणि नाश-
येन्नात्र संशयः ॥ ९ ॥ इति रसाः ॥-

नि—एणः कुलिङ्गो हरिणो मयूरो श्वावः दशशक्तिरकुटुदौ च । कौश्लः कुरङ्गः
 गृपतश्चक्रोरः कपिल्ललो षट्ककालपुच्छौ ॥ १ ॥ गवामजायाश्च पयो घृतं च
 हरीतकी पथंतनिर्हराम्भः । परण्डतैलं सितचन्दनं च द्रव्याणि सर्वाणि पुरेरि-
 तानि । ऽथोक्त्वा प्रियाट्टिङ्गनमप्ययं स्याद्द्वर्गः पुराणज्वरिणां सुखाय ॥ २ ॥

अथाऽऽगन्तुकज्वरे हितानि ।

भागन्तुके ज्वरे नैव नरः कुर्यात् लज्जनम् । अभिघाताभिशापोत्ये जपहोमादि
 ज्ञेयजम् ॥ १ ॥ उपातप्रहृषीदोत्ये दानस्वरत्यपनादिभिः । कामशोकभयोद्भूते
 सर्वां घातहरी क्रिया ॥ २ ॥ आश्वासनं चेष्टलाभो हर्षदायीनि पानि च । हर्षेण
 च दामं पान्ति कामशोकभयज्वराः ॥ ३ ॥ क्रोधजे पित्तजित्कार्यं प्रियासद्दाम्य-
 ज्ञेयं च । ओषधीगन्धत्रिपत्रौ विपपित्तप्रसादनैः ॥ ४ ॥ अप्यध्वान्तेषु चाम्यङ्गं
 त्रिधा निद्रां च कारयेत् । मनःक्षोभसमुत्पत्ते मनसः सान्त्वनानि च ॥ ५ ॥
 अभिघातसमुत्थाने पानाम्यङ्गौ च सर्पिपः । रक्षावसेकमघैश्च तथा मांसरसौदनैः
 ॥ ६ ॥ क्षतजे मणजे चापि क्षतमणचिक्रित्तम् । इत्यागन्तुज्वरे पूर्वं भिषग्भिः
 पप्यमीरितम् ॥ ७ ॥

अथ विषमज्वरे हितानि ।

विष्णोर्नामसदृशस्य पठनं श्रवणं श्रुतेः । देवानां प्राक्षणानां च गुरुणामपि
 पूजनम् ॥ १ ॥ ब्रह्मघर्षं तपो होमः प्रदानं नियमो जपः । साधूनां दर्शनं श्रेष्ठं
 रक्षोपधिविधारणम् । मङ्गलाघरणं चेति वर्गः सर्वज्वराज्जयेत् ॥ २ ॥ व्यायामं
 च ह्यवार्यं च स्नानं चङ्गमणानि च । ज्वरमुक्तो न सेवेत् यावन्नो बलवान्भवेत्
 ॥ ३ ॥ इति ज्वरचिकित्साकथनं समाप्तम् ॥

अथातिसारनिदानम् ।

क्षीरमत्स्यादि यद्भुक्तं तद्विरुद्धाशनं मतम् । भुक्तस्योपरि यद्भुक्तं तदप्यशनमु-
 प्यते ॥ १ ॥ गुर्वेतिश्लिग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः । विरुद्धाष्यशनाजीर्णैर्वि-
 पमैश्चातिभोजनैः ॥ २ ॥ स्नेहाघैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः । शोकदुष्टाम्बु-
 नघातिपातैः सारम्यविषयैः ॥ ३ ॥ जलामिरमणैर्वेगविधातैः कृमिदोषतः ।
 नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ४ ॥ संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धौ
 यच्चोमिश्रो वायुनाऽधःप्रणुद्यः । सरल्यनीवातिसारं तमाहुर्न्याधिं घोरं पृथ्विधं तं
 वदन्ति ॥ ५ ॥ एकैकशः सर्वेश्चापि दोषैः शोकेनान्यः पष्ट आमेन चोक्तः ।
 केचिच्चाहुर्नैकरूपप्रकारं नेत्येवं तं काशिरोजस्त्वयोचत् ॥ ६ ॥ इन्नाभिपायूदर-
 कुक्षितोदगात्रावसादानिलसंनिरोधाः । विद्वसंगमाभ्मानमयाविपाको भविष्यत-
 स्तस्य पुरःसराणि ॥ ७ ॥ अरुणं केनिलं रूक्षमल्पमल्पं सुहुर्मुहुः । दाहदामं
 सरुवशब्दं मारुतेनातिरायते ॥ ८ ॥ पित्रारपीतं मीलमालोहितं वा घृष्णामूर्च्छा-

दाहपाकोपपन्नम् । शुद्धं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मलुष्टं विषं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः
 ॥ ९ ॥ घराहरोहमांसाभ्युसदां सर्वरूपिणम् । कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याहोप-
 प्रयोन्नवम् ॥ १० ॥ तस्मैर्मांसैः शोचतोऽल्पाशनस्य चाप्योष्मा वै षड्भिमविश्य
 जन्तोः । कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं तद्यापस्ताल्काकणन्तीप्रकाशम् ॥ ११ ॥
 निर्गच्छेद्देहं विद्विमिश्रं ह्यविद् वा निर्गन्धं वा गन्धवद्वाऽतिसारः । शोकोत्पन्नो
 दुश्चिकित्सोऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥ १२ ॥ अन्नाजीर्णप्रद्वृत्ताः
 क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान्मलांश्च । नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं
 कष्टमेतं घदन्ति ॥ १३ ॥ आमातिसारलक्षणं—संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तम-
 प्स्यवसीदति । पुरीषं मृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चाऽऽमसंश्लितम् ॥ १४ ॥ आमा-
 शयस्यः कायाग्नेर्दोर्बल्याद्विपाचितः । अपकाहारधानुर्यः स आम इति संश्लितः
 ॥ १५ ॥ ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगतं रसमार्गं
 प्रचक्षते ॥ १६ ॥ पक्वलक्षणम्—पृतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।
 लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १७ ॥ असाध्यलक्षणम्—नास्त्यु-
 पद्रवतायुक्तं नानिदुष्टेषु धातुषु । बाले वृद्धेऽप्यसाध्योऽयं रूपैरेतैरुपद्रवैः ॥ १८ ॥
 अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु ॥ १९ ॥ लघुनकुणपगन्धं पूतिगन्धं
 घनं वा पल्लजलसमानं पक्वम्वूफलाभम् । घृतमधुपयभाभं तैलशैवालनीलं
 सुघनदधिसवर्णं वर्जयेद्यातिसारम् ॥ २० ॥ तस्योपद्रवाः—शोकं शूलं ज्वरं
 तृष्णां श्वासं कासमरोचकम् । छदि मूर्छां च हिक्कां च दृष्ट्वाऽतीसारिणं त्यजेत्
 ॥ २१ ॥ पित्तकृन्ति यदाऽत्यर्थं द्रव्याप्यभाति पैत्तिके । तदोपजायते तीव्रो रक्ता-
 तीसार उख्यणः ॥ दोषलिङ्गेन मतिमान्संसर्गं तत्र लक्षयेत् ॥ २२ ॥ प्रवाहि-
 कामाह—वायुः प्रवृद्धो निश्चितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य । प्रवाहतोऽर्धं
 बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तऽज्ञाः ॥ २३ ॥ प्रवाहिका वातकृत्वा
 सशूला पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च । सशोणिता शोणितसंभवा च ताः स्मृ-
 रुक्षप्रभवा मतास्तु ॥ तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमं चाऽऽमविपक्षतां
 ॥ २४ ॥ यस्योद्यारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति । दीप्तमेर्लघुकोष्ठस्य
 तस्त्वोदरामयः ॥ २५ ॥ ज्वरातिसारयोर्लक्षं निदानं च पृथक्पृथक् । तस्य
 शतिसारस्य तेन नाद्योदितं पुनः ॥ २६ ॥ स्तम्भो येषधुराभानमुष्णफालं
 र्भयः । गतायुषामतीसारे व्यञ्जनान्युपलक्षयेत् ॥ २७ ॥ वृद्धकातनोऽप्यसाध्यः
 च्छां हिक्काश्च विद्वेषणवान्तिशूलैः । युक्तोऽतिसारी सारतु प्रसह्य गोष्णं
 गदाधरेति ॥ २८ ॥ इत्यतीसारनिदानम् ॥

अथातीसारचिकित्सित व्याख्या

दितं लहूनमेवाऽऽदौ पूर्ववत्तेन मानवः । पदं
 प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ मुद्गयूपं रसं सरुं धान्यजीरकं
 सैन्धवेन समन्वितम् ॥ २ ॥ अग्निसंदीपनं प्रोक्तं

ज्वरे चैव श्रेष्ठं नैव प्रवाहिके ॥ ३ ॥ विल्वं च धान्यं च सजीरकं च पाठां च
शुण्ठीं तिलसंयुतां च । पिप्प्रा पदङ्गः स हितो नराणां यूषो ह्यतीसारहरः प्रदिष्टः
॥ ४ ॥ इति पदङ्गयूषः । नृणापनयनी लघ्नी दीपनी मलशोधिनी । चिरे चैवा-
तिसारे च यवागूः सर्वदा हिता ॥ ५ ॥ इत्यतीसारपूर्वरूपचिकित्सा ॥

अथाऽमातिसारचिकित्सा ।

आमपक्कमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः । अतः सर्वानिसारेषु ज्ञेयं पक्का-
मलक्षणम् ॥ १ ॥ आमे विलह्नं शन्तमादौ पाचनमेव च । कार्यं घाऽनशनस्वा-
न्ते सद्वं लघु भोजनम् ॥ २ ॥ लह्नमेकं मुक्त्वा नान्यदस्तीह भेषजं षलि-
नाम् । समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत्पाचयत्येव ॥ ३ ॥ हीबेरशृङ्गैराम्ब्यां मु-
क्षपपटकेन धा । मुसोदीच्यशृतं तोयं देयं चापि पिपासवे ॥ ४ ॥ न तु संप्रहर्णं
दद्यात्पूर्वसामातिसारिणाम् । दोषो ह्यादौ यथमानो जनयत्यामयान्बहून् ॥ ५ ॥
शोफपाण्ड्यामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् । दण्डकालसकाभमानग्रहण्यशांगदांस्तथा
॥ ६ ॥ डिम्बस्थः स्यविरस्यो वा वातपित्तात्मकश्च यः । क्षीणधातुर्ज्वरातिश्च बहु-
दोषोऽतिविद्युतः ॥ ७ ॥ आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात्पाचनान्मरणं भवेत् । अति-
सारे ज्वरे चैव रक्तपित्ते दृगामये ॥ ८ ॥ आदौ न प्रतिकुर्वीत व्याधिवेगो हि दु-
स्तरः । स्रोतं स्रोतं विचदं वा सशूलं योऽतिसार्यते ॥ ९ ॥ अभयापिप्पलीकटुकैः
सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् । दीप्ताग्निबंधुदोषो यो विबन्धमतिसार्यते ॥ १० ॥ विउ-
द्भ्रितफलाकृष्णाकपायैस्तं विरेचयेत् । क्षुत्क्षामस्य विरिक्ते तु पेयां युक्त्याद्विचक्षणः
॥ ११ ॥ भेषजैर्मांहतमैश्च दीपनीयैश्च कल्पिताम् । योऽतिबद्धं प्रभूतं च पुरीष-
मतिसार्यते ॥ १२ ॥ तस्याऽऽदौ वमनं योज्यं पश्चात्तुल्यमुच्यते । देवदारुवचा-
मुखं नागरातिविषाभयम् । सर्वाजीर्णप्रशमनं पेयमेतैः शृतं पयः ॥ १३ ॥ म्यू-
पणातिविषाहिह्रुवचासौवर्षलाभयाः । पीत्खोष्णेनाम्भसा जह्यादामातीसारमुद-
त्तम् ॥ १४ ॥ पाठाहिंश्वजमोदोप्रापञ्चकीलाब्जं रजः । उष्णाम्बुवीतं सरुजं
जयत्यामं ससन्धघम् ॥ १५ ॥ चित्रकं पिप्पलीमूलं वचा कटुकरोहिणी । पाठा-
वत्सकयीजानि हरीतकयो महौषधम् ॥ १६ ॥ एतदामसमुत्थानमतिसारं सवेद-
नम् । कफात्मकं सपित्तं च सवातं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ १७ ॥ विश्वाभयाघनव-
चातिविषासुराह्नकायोऽथ विश्वजलदातिविषाशृतो वा । आमातिसारशमनः क-
श्चितः कपायः शुण्ठीघनाप्रतिविषाशृतवह्निजो वा ॥ १८ ॥ धान्यवालकविल्वा-
ब्दनागैरः साधितं जलम् । आमशूलहरं ग्राहि दीपनं पाचनं परम् ॥ १९ ॥
पित्ते धान्यचतुष्कं तु शुण्ठीलागाद्दन्ति हि । चूर्णं किंचिद्द्यूताभ्यक्तं शुण्ठ्या
परण्डजैर्दलैः । वेष्टितं पुटपाकेन विपचेन्मन्दवह्निना ॥ २० ॥ तत उद्धृत्य तच्चूर्णं
प्राच्यं प्रातः सितासमम् । तेन यान्ति शमं पीडा आमातीसारसंभवाः ॥ २१ ॥
कुक्षिशूलामशूलं विबन्धापमातिसारजित् । सेवितं सगुदं विल्वं विद्वन्तुल्यपयो-
धरे ॥ २२ ॥ शुण्ठी जीरं सैन्धवं हिह्रुजातीषीजं तद्भसाहकारं प्रशस्तम् । ज्ञेयं
सभिः सास्त्ररुद्धं सधित्वं मार्कण्डेयार्थैर्वाजितं सूक्ष्मचूर्णम् ॥ २३ ॥ दद्यात् च

घटिकां कुर्यात्तेनैव सह लेहयेत् । आमातीसारमान्द्यं च अर्हर्षिं हन्ति च क्षणात् ॥ २४ ॥ सत्वाशुण्ठ्योपणे भृङ्गी समांशं सूक्ष्मचूर्णितम् । यथासारम्यं सेवनीयं शीततोयानुपानतः ॥ २५ ॥ सशूलमामदोषं च नाशमायाति सत्वरम् । दध्यो-
दनं पथ्यमत्र उचितं रोगशान्तये ॥ २६ ॥ जयाखण्डं साखरूढं जीरकं दधिभि-
श्रितम् । आमातिसाररफं च हन्ति वेगेन कौतुकम् ॥ २७ ॥ शुण्ठीसातिविपा-
हिङ्गुमुक्ताकुटजचित्रकैः । चूर्णमुष्णाम्बुना पीतमामातीसारनाशनम् ॥ २८ ॥
हरीतकी प्रतिविपा सिन्धु सौवर्चलं वचा । हिङ्गु चेति कृतं चूर्णं पिबेदुष्णेन
वारिणा ॥ २९ ॥ आमातीसारशमनं प्राहि चाग्निप्रदीपनम् । पयस्युक्त्वाप्य
मुक्तानां विंशतिं त्रिगुणाम्भसि ॥ ३० ॥ क्षीरावदोषं तत्पीतं हन्त्यामं शूलमेव
च । धान्यनागरजः काथः पाचनो दीपनस्तथा ॥ ३१ ॥ पुरण्डमूलयुक्तश्च जये-
दामानिलव्यथाम् । यवानीनागरोशीरधनिकातिविपाचनैः ॥ ३२ ॥ बालबिल्व-
द्विपर्णीभिर्दीपनं पाचनं भवेत् । कलिङ्गातिविपाहिङ्गुपथ्यासौवर्चलं वचा ॥ ३३ ॥
शूलसम्भविबन्धनं देयं दीपनपाचनम् । निरानरूपं शूलार्तं लङ्गनाद्यैश्च कर्षितम्
॥ ३४ ॥ क्षारनागरचात्रेरीकोलदध्यम्लसाधितम् । सर्पिरेच्छं पिबेद्वाऽपि शूला-
तीसारशान्तये ॥ ३५ ॥ इत्यामातीसारचिकित्सा ।

अथ पक्वातीसारचिकित्सा ।

सलोध्रं घातकीबिल्वं मुक्ताम्रास्थिकलिङ्गकम् । पिबेन्माहिपत्रेण पक्वातीसा-
रनाशनम् ॥ १ ॥ पद्मं समङ्गा मधुकं बिल्वजं तु शलाट्ट च । पिबेत्तण्डुलतोयेन
साक्षौद्रमगदं परम् ॥ २ ॥ कुटजातिविपाचूर्णं मधुना सह लेहितम् । चिरोत्थि-
तमतीसारं पक्वं पित्ताघ्नं जयेत् ॥ ३ ॥ ॥ अथ लघुगङ्गाधरचूर्णं—मो-
चरसमुक्तनागरपाठारलुघातकीकुसुमैः । चूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवा-
हमपि ॥ ४ ॥

अथ वृद्धगंगाधरचूर्णम्—मुक्तमोचरसलोध्रघातकीपुष्पबिल्वगिरिकौटजैः
फलैः । चूर्णितैः सयुङ्क्तफलेवैतैर्निम्बगज्जलयोऽपि रुष्यते ॥ १ ॥ इति वृद्धग-
ङ्गाधरचूर्णम् । अङ्गोलमूलकल्कः सक्षीद्रस्तण्डुलाम्बुना पीतः । सेतुरिव वारिवेगं
हादिति निरुप्यादतीसारम् ॥ १ ॥ अजमोदामोचरसं सशृङ्गबेरं सघातकीकुसु-
मम् । करमथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वाहिनीं रुष्यात् ॥ २ ॥ विश्वजीरकसिन्धूर्यं
हिङ्गुजातिफलानि च । साम्रास्थि शङ्खखण्डं च दग्नाऽऽम्लेन प्रपेपयेत् ॥ ३ ॥
इपदङ्गारकैर्भृष्टा घटिका कर्पसंमिता । पक्वापकमतीसारं सशूलं महणीगदम् ।
चिरोत्थमचिरोत्थं च नाशयेद्वाग्नि संशयः ॥ ४ ॥ घटप्ररोहं संपिष्टं रुष्टं तण्डु-
लवारिणा । तं पिबेत्तफसंयुक्तमतीसारप्रशान्तये ॥ ५ ॥

अथ वातातीसारचिकित्सा ।

कपिल्यविल्वपाद्मेरीतरुदाडिमस्तापिता । प्राहिणी पाचनी पेया वाते वा पा-
द्यमूत्रिका ॥ १ ॥ पञ्चमूलवलाग्निश्वाधान्यकोत्पलविल्वजा । वातानिसारिणे देया
सकुनाऽन्यतमेन वा ॥ २ ॥ यथा प्रतिविषा मुन्ना धीजानि कुटजस्य च । धेष्टो
वातानिसारे च योगोऽयं वैद्यपूजितः ॥ ३ ॥ पूनिकं भागधी शुण्ठी बला धान्यं
दरीतकी । पक्राम्बुना विषेत्सामवातातीसारशान्तये ॥ ४ ॥

इति वातातीसारचिकित्सा ॥

अथ पित्तातीसारचिकित्सा ।

आमाम्बयमनीसारं पित्तिकं लड्डुनैर्जयेत् । लड्डितण्य यथासारम्यं यथागूमण्ड-
सर्पणः ॥ १ ॥ शूनां चन्दनमुस्ताभ्यां पटोलोदीच्यनागैः । पेयामग्लामतक्रां वा
पाचनीं प्राहिणीं पिबेत् ॥ २ ॥ धान्योदीच्यशूतं तोषं नृप्यादाहातिसारयान् ।
ताभ्यामेव सपाटान्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ ३ ॥ विष्यशक्यवाम्भोदवालका-
तिविपाकृतः । कपायो हन्यतीसारं सामं पिचसमुद्भवम् ॥ ४ ॥ रसाक्षरं प्रति-
विषं कुटजस्य फलव्यधौ । घातकी शूद्रचेरं च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ५ ॥ मा-
क्षिकेण युतं हन्यारिरसातीसारमुद्वणम् । मन्दं संदीपयेदग्निं शूलं चाऽऽशु निव-
र्तयेत् ॥ ६ ॥ मधुकं कदफलं लोभ्रं दाडिमस्य फलव्यचम् । पित्तातिसारे मध्यक्तं
पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ७ ॥ समहाघातकीपुष्पं विल्वं सौवर्षलं विडम् ।
सर्शाद्रं दाडिमं चैव पीतं तण्डुलवारिणा ॥ ८ ॥ पूर्णं पित्तातिसारमं शूलं चाशु
च निहरेत् । सर्शाद्रातिविषां पिष्ट्वा वसकस्य फलं त्यचम् ॥ ९ ॥ तण्डुलो-
दकसंयुक्तं पेयं पित्तातिसारनुत् । कदफलातिविषाम्भोदवालकं नागरान्वितम्
॥ १० ॥ शूतं पित्तातिसारमं पातव्यं मधुसंयुतम् । पलं वसकसंसिद्धं चतुर्गुण-
जले घृतम् । पित्तातिसारे भिषजा देयं दीपनपाचनम् ॥ ११ ॥ इति घृतम् ।
इति पित्तातीसारचिकित्सा ॥

अथ रक्तातीसारचिकित्सा ।

जम्ब्याघ्राजलकीनां च पल्लवैश्च रसो जयेत् । मध्वाज्यक्षीरसंयुक्तो रक्ताती-
सारमुद्वणम् ॥ १ ॥ गुडेन खादयेद्विल्वं रक्तातीसारनाशनम् । आमशूलविष-
म्भमं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ २ ॥ कुटजातिविषामुस्तं बालकं लोभ्रचन्दनम् ।
घातकी दाडिमं पाठा कापं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ ३ ॥ दाहे रूढे सशूले च आमरोगे
दुस्तरे । कुटजाष्टमिदं ख्यातं सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४ ॥ इति कुटजाष्टककापः ॥
सर्वेत्सकः सातिविषः सविल्वः सोदीच्यमूलश्च कृतः कपायः । सामे सशूले च
सशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥ ५ ॥ लघुचेतकिजीरके समे स्युद्भूष्टे
च सुचूर्णितेऽपिते । सह तण्डुलवारिणा मतेऽतिसृतिमे इति सिद्धयोग एषः
॥ ६ ॥ अयि कन्दुकनिन्दकस्तनि प्रमदारूपमदापहारिणि । रुधिरातिसृती

कपायकः समधुदाडिमघत्सकत्वचः ॥ ७ ॥ चन्दनं विमलतण्डुलाम्बुना
संयुतं मधुयुतं सिताम्बितम् । वृहत्खण्डनमसृग्विखण्डनं खण्डनं प्रचुर-
दाहमोहयोः ॥ ८ ॥ हीवेरातिविषामुस्तं विल्वधान्यकवत्सकम् । समहा-
धातकीलौघं विश्वं दीपनपाचनम् ॥ ९ ॥ हन्त्यरोचकपिच्छामं विषन्धं चातिवे-
दनम् । सशोणितमतीसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ॥ १० ॥ विल्वं छागपयः-
सिद्धं सितामोचरसान्वितम् । फलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ११ ॥
रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचम् । धातकीशूद्रवेरं च विवेत्तण्डुलवारिणा
॥ १२ ॥ क्षौद्रेण युक्तं तद्देयं रक्तातीसार उखणं । जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्ठि-
ततण्डुलान् । धावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥ १३ ॥ सहरीतकीप्रति-
विपारुचकं सवचं सहिङ्गु सकलिङ्गयुतम् । इति तरकलिङ्गयुतपद्मिदं रुधिराति-
सारगुदशूलहरम् ॥ १४ ॥ इति चिकित्साकलिकातः । अथ पिच्छायस्तिः—
अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपपेक्ष्यते । यदा वायुर्विषदक्ष पिच्छायस्तिस्तदा
हितः ॥ १ ॥ शाल्मलेराद्रैपुष्पाणि पुटपाकीकृतानि च । संकुम्बोल्लखले सम्य-
ग्गृहीयात्पयस्ति श्यते ॥ २ ॥ गृहीत्वा च पलं तस्य त्रिपलं घृततैलयोः । युक्तं
मधुककलेन माक्षिकत्रिपलेन च ॥ ३ ॥ तैलाक्तयपुपो दद्यादस्ति प्रत्यागते
रसे । भोजयेत्पयसा वाऽपि पिच्छातीसारपीडितम् ॥ ४ ॥ उक्तं च चारभटे—
पलवाङ्गर्जरीकृत्य शिंशपाकोविदारयोः । पचेत्तवांश्च स काथो घृतक्षीरसमन्वितः
॥ १ ॥ पिच्छायस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः । पिच्छास्रुतौ गुदभ्रंशे प्रवा-
हपरजासु च ॥ २ ॥ इति पिच्छायस्तिः । अथ गुदभ्रंशः—गुदो बहुभिरुत्था-
नैर्यस्य पित्तेन पच्यते । सिद्धयेत्तं सुशीतेन पटोलमधुकाम्बुना ॥ १ ॥ रक्ताति-
सारिणामाजं पयः सक्षौद्रशर्करम् । गुदप्रक्षालने सेके प्रशस्तं पानभोजने ॥ २ ॥
स्वेदोऽथ मूपिकामांसैस्तद्वसाञ्जक्षणं तथा । गुदनिःसरणे शस्त्रं चाङ्गरीघृतमुत्तमम्
॥ ३ ॥ शम्बूकमांसं सुखिद्धं सतैललवणान्वितम् । ईषदघृतेन चाभ्यर्क्तं स्वेद-
येत्तेन यत्नतः । गुदभ्रंशमशेषेण नाशयेद्विषममेव च ॥ ४ ॥

इति रक्तातीसारचिकित्सा ॥

अथ श्लेष्मातीसारचिकित्सा ।

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लह्वनपाचनम् । योज्यश्चाऽऽमातिसारशो यथोक्तो
दीपनो गणः ॥ १ ॥ पूतिकव्योपश्रित्वाग्निपाठादाडिमहिङ्गुभिः । भोजयेत्संस्कृ-
तैर्युषैः श्लेष्मातीसारपीडितम् ॥ २ ॥ गोकण्टकगुहाध्याग्रीकपायं सुशृतं पिवेत् ।
आमश्लेष्मातिसारहं दीपनं पाचनं परम् ॥ ३ ॥ पट्या सीधर्षलं हिङ्गु सैन्धवा-
तिविषा घचा । आमातिसारं सकृत् पीतमुष्णाम्बुना जयेत् ॥ ४ ॥

इति श्लेष्मातीसारचिकित्सा ।

अथ संनिपातातीसारचिकित्सा ।

समहाऽतिविषा मुक्ता विश्वं हीवेरधातकी । कुटजात्वग्दुर्बिल्वैः कायः सर्वाः

योरभं विष्टिगे द्वारं विद्योपवगाऽनु । द्वापठवष्टिकमिदं त्वात्रकमादादिकं पेदम् ॥
 ३ ॥ पृथिवर्णः जलाविद्युत्तमागरोपमधाम्बकैः । उरानिगारी पेयां वा विद्योमा-
 र्गर्भा शृती मरः ॥ ४ ॥ घातकीकाधर्मविद्या विद्यभेवजदिकता । दाडिमावल्-
 सुता पेया ज्वरार्तीसारसुष्टिनाम् ॥ ५ ॥ पाठेभ्यश्चयमूनिम्बमुष्टपपंदकाः शृताः ।
 जवम्याममर्गीमार् ज्वरं च समर्हापधाः ॥ ६ ॥ नागारतिविषामुष्टमूनिम्बासु-
 तवामर्कः । सर्वज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥ ७ ॥ घान्पकातिविषा
 मुष्टामुष्टुपीविद्युत्तमागरीः । दणः कपाथः समवेदविगतं विरोगिनाम् ॥ ८ ॥
 अरीचकामसुष्टामगवराः पाचनः स्मृतः । कृतिद्वानिषिषामुष्टीकिराताः मुषका-
 गळम् ॥ ९ ॥ ज्वरार्तीसारसंतापं माहायेद्विक्रयतः । मुष्टुपानिषिषाघाम्बमु-
 ष्टीविद्युत्तमागरीः ॥ १० ॥ पाठाकुटभमूनिम्बकम्भोनीरपपंदैः । विद्योकापं
 सार्धं ज्वरार्तीसारनाशने ॥ ११ ॥ दुष्णसारोचकम्भोदिपिषासादाहमातागम् ।
 वागकक्ष फलं दाद रोहिणीं तत्रपिपली ॥ १२ ॥ शदंदा निपली घान्पं विद्य-
 पाठायचानिकाः । द्वापठुपुत्रविर्मा योगी श्लोकापंनावनाविता ॥ १३ ॥ ज्वर-
 तीसारनाशनौ पिद्योमाहाहमापनी । एगोपं चामकधीकाति निम्बभूमिम्बमार्कवम् ॥
 १४ ॥ विनकं रोहिणीं पाठादावौ कृतिविषा हरम् । श्रुणपूर्वीहानेतांन-
 सुष्यो तलाकरवचम् ॥ १५ ॥ सर्वमेकत्र संघोत्त विद्योत्तुटकारिणा । सार्धं वा
 छिहेदेवं पाचनं प्राहि भेपजम् ॥ १६ ॥ मृणादुषिप्रतामं ज्वरार्तीसारनाशनम् ।
 कामलां प्रहारांरोमं मुष्यं श्रीहानमेव च ॥ १७ ॥ प्रमेदं पादुरोतं च श्वयुं च विना-
 चापेत् । उशीरं बाळकं मुलं भान्पकं दिव्यमेव च ॥ १८ ॥ समहा भाठपी श्लोभं
 विशं दीपनपाचनम् । इत्यरोचकपिपलीमं विद्युत्तं सातिवेदम् ॥ १९ ॥ सानो-
 नितमतीसारं मज्जरं वाड्य मिज्वरम् । विद्यवाळकमूनिम्बमुष्टुपीघाम्बनागरीः ।
 कुटजादायुताकाथो ज्वरार्तीसारसुष्टुम् ॥ २० ॥ पञ्चाग्निद्वयपद्वत्तेन्द्रपीत्र-
 तपसेभ्यतिक्तामृतपिषिधिल्यैः । उरानिसाराम्बकमीम्बकासाम्बचारान्म्याम्बम-
 येत्कपाथः ॥ २१ ॥ अरुह्यतिविषा मुष्टा मुष्टी विद्युं सदाडिमम् । सर्वज्वरहरः
 काथः सर्वातीसारनाशनः ॥ २२ ॥ इति ज्वरार्तीसारचिकित्सा ॥

अथ सर्वातीसारे ।

यथाशक्तं भयेद्गारि तथाऽतीसारनाशनम् । अतिसारं निहन्त्येव शतभाग-
 शतं जलम् ॥ १ ॥

अथ दाडिमावलेहः ।

ददिमादिकलप्रस्यं चतुष्प्रस्थजले पथेत् । चतुर्भाणकपायेऽदिमन्तर्करामस्य-
 मेव च ॥ १ ॥ नागरं पिपलीमूलं कणाघाम्बकंदीप्यकम् । जातीफलं जातिपर्यं
 मरिचं जीरकं तुगा ॥ २ ॥ विजया निम्बपत्रं च समहा कूटशात्मली । अरुह्य-
 तिविषा पाठा क्वथं च पूयवपळम् ॥ ३ ॥ घृतस्य मधुनः प्रस्यं सर्वलेहं विपा-

चयेत् । दाडिम्यलेहकं नाम ज्वरानीसारनाशनम् ॥ ४ ॥ आमरफं चाऽऽमशूलं
मान्द्यशोकक्षयापहम् । धातुलीनं धातुगतमधिभ्यां निमित्तं पुरा ॥ ५ ॥ इति
दाडिमाचलेहः ॥

अथ कुटजाद्यवलेहः ।

वत्सकस्यामृतायाश्च द्वे पले प्रस्थमम्भसः । अपयित्वा रसे तस्मिन्पादशेषाव-
तारिते ॥ १ ॥ भट्टौ पलानि शक्रस्य यथाक्षूर्णीकृताश्च ते । पत्रत्वा पाकं विदित्वा
तु यथायद्वि च खादयेत् ॥ २ ॥ जयेत्सर्वातिसारांश्च सर्वांश्च ग्रहणीगदान् ।
नाशयेद्दोषवेद्याग्निं कृष्णाग्रेयस्य शासनात् ॥ ३ ॥ अन्यच्च—शतं कुटजमूलस्य
क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् । काथे पादाघशेषेऽस्मिंहेहं पूतं पुनः पचेत् ॥ १ ॥ सौवर्च-
लयवक्षारविट्सैन्धवपिप्पली । धातकीन्द्रयवाजाजी चूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥ २ ॥
लिङ्गाद्दरमात्रं तु तच्छीतं मधुसंयुतम् ॥ ३ ॥ पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं स-
येदनम् । हुवारं ग्रहणीरोगं जयेत्सैतद्यवाहिकाम् ॥ ४ ॥ अन्यच्च—कुटजस्य
पलं प्राह्यमष्टभागजले शृतम् । तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥ १ ॥
कुटजकाथतुल्योऽत्र दाडिमस्य रसो मतः । यावद्य रसिकाभासं शृतं तमुपकल्प-
येत् ॥ २ ॥ तस्यार्धकपं तत्रेण पिबेद्भक्तातिसारवान् । भयश्च मरणीयोऽपि न
मृत्योर्वाति गोरचम् ॥ ३ ॥ इति कुटजावलेहः ॥

अथ कुटजाष्टकम् ।

पक्वाद्रा कुटजातुलां जलघटेऽष्टांशं पुनः पालिकैः पाठाशाहमलिधातकीघन-
विपालजालुविल्वैः सह । तल्लिङ्गारकुटजाष्टकं त्वजगवां क्षीरेण मण्डानुपोऽतीसारं
ग्रहणीमसृग्दरमसृग्पित्तासृग्गर्शां जयेत् ॥ १ ॥ इति कुटजाष्टकम् ॥

अथ कपित्थाष्टकम् ।

यवानीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः । मरीचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः
समैः ॥ १ ॥ घृक्षाम्लधातकीकृष्णाविल्वदाडिमदीप्यकैः । त्रिगुणैः पद्मगुणसितैः
कपित्थाष्टगुणीकृतैः ॥ २ ॥ क्षूर्णोऽतीसारग्रहणीक्षयगुल्मगलामयान् । कासश्वासा-
रुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिदं जयेत् ॥ ३ ॥ इति कपित्थाष्टकम् ॥

अथ दाडिमाष्टकम् ।

कर्पोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं तु कर्पिकम् । यवानीधान्यकाजाजीमन्थि-
व्योषं पलांशकम् ॥ १ ॥ पलानि दाडिमस्याष्टौ सितायाश्चैकतः कृतम् । गुणैः
कपित्थाष्टकवक्षूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ २ ॥ इति दाडिमाष्टकम् ॥

अथ दाडिमपुटपाकौ ।

पुटपाकेन विपचेत्सुपकं दाडिमीफलम् । तदसौ मधुसंयुक्तः सर्वातीसारना-
शनः ॥ १ ॥ जातीफलं सर्पकेन टङ्कं गन्धकजीरके । पत्रानि समभागानि बाल-

दाडिमबीजकैः ॥ २ ॥ पेपयेत्तेन कल्केन पूरयेद्दाडिमीफलम् । अद्गारे तच्च गोधू-
 भचूर्णेनाऽऽलेपयेद्दृढम् । अतीसारं स्तम्भनं स्यात्परं दीपनपाचनम् ॥ ३ ॥ इति
 दाडिमपुटपाकौ ॥ भ्रूतातानां द्विखण्डानां द्वे पले भर्जिते क्षिपेत् । शुण्ठ्याः पलं
 तु चेतश्याः पलार्धं सुमनाफलम् ॥ १ ॥ कर्पं मेथीबेलुजीरसर्पणान्कोलमात्रतः ।
 ततो ययान्यर्धपलं पिप्पलीरामठोपणम् ॥ २ ॥ बिडसैन्धवजीरं च किर्माणीसं-
 शुकं तथा । कर्पप्रमाणं विज्ञेयं वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ३ ॥ सर्वमेकत्र संचूर्ण्य
 यथासाध्यं तु भक्षयेत् । दक्षा सह तथा खादेत्सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४ ॥ इति
 भ्रूतादिचूर्णम् ॥

अथ रसाः ।

कम्बूमस्र चतुष्कर्प कर्पकमहिफेनकम् । जानीफलं टट्टणं च पृथङ्कर्पं त्रिभिक्षि-
 पेत् ॥ १ ॥ अतिसूक्ष्मं विमर्षाय नवनीतेन गुञ्जकम् । रसः शङ्खोदरो नाम
 सर्वातीसारनाशनः ॥ २ ॥ इति शङ्खोदरः ॥ सूतं गन्धं त्रिकटुकं दीप्यकं
 जीरकद्वयम् । सौवर्चलं सैन्धवं च रामठं त्रिदमेव च ॥ १ ॥ शक्राह्वयस्य चूर्णं
 तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् । संप्रहं शूलमानाहं हन्यात्तानातिसारजित् ॥ २ ॥ इति
 लघुलायिचूर्णम् ॥ अथ मृतसंजीवनो रसः ॥ रसगन्धी विषं सूतारपाद-
 भागं समं च तत् । गगनं भाषयेद्भी रसैः सर्वं विचूर्णयेत् ॥ १ ॥ सर्पाक्षी-
 धातकीस्वर्णविषाविषत्रयाम्बुदम् । ययानीपित्तवधान्याकजीरपाटाकणाशिवाः
 ॥ २ ॥ कुटजत्वक्पित्तं च दाडिमं सकलिङ्गकम् । इत्येषां गोलकं कृत्वा घालुका-
 यध्वगं पचेत् ॥ ३ ॥ मृतसंजीवनो नाम रसः स्यादस्य चतुष्कः । पद्मप्रकारमतीसारं
 हन्ति वै चामुशीलिनः ॥ ४ ॥ विश्वान्धधातकीदाहयवान्यम्बुकणा यथाः । कुटजो
 धान्यकं विह्वं पाटेन्द्रययशाहमली । विश्वाभया समं चेषां चूर्णेन मधुना सह
 ॥ ५ ॥ इति मृतसंजीवनो रसः ॥ अथ चन्द्रप्रभायटी—मृतं सूतं गन्धं स्वर्णं
 मृतं चाध्रं समं समम् । तुल्यं च स्वादिरं स्मरं तथा मोचरसं क्षिपेत् ॥ १ ॥
 ऋषेः प्राक्कमलिमूलोत्थैर्मर्दयेत्प्रहरद्वयम् । पणमात्रां घटीं कृत्वा खादेत्जीरकसं-
 युताम् । त्रिदोषोत्थमतीसारं सज्वरं नाशयेद् ध्रुवम् ॥ २ ॥ इति चन्द्रप्रभायटी
 ॥ इति रसाः ॥

अथातीसारं पथ्यानि—लह्वनं धमनं निद्रा पुराणाः शालिपर्णिकाः ।
 विटिपी छात्रमण्डश्च ममूरी मुषरी रसाः ॥ १ ॥ शतैणलावहरिणकपिञ्जलभवा
 रसाः । सर्वे शुद्धाः शङ्खीदिण्डिशो मधुनालिका ॥ २ ॥ तैलं छागपूनें शीरं
 दधि तक्रं गवामपि । दधिमं वा पयोजं वा नवनीतं गवामयोः ॥ ३ ॥ मधं
 रम्भापुष्पकं शीतं जम्बूफलानि च । भर्ष्यं महाङ्गकं विषं शाशुं च विकृ-
 तम् ॥ ४ ॥ इति च चतुर्लं विह्वं त्रिभुक्तं दाडिमद्वयम् । शाशुकं कण्टकाश्या
 च चाङ्गीरं विषपाऽऽत्ता ॥ ५ ॥ जानीफलमकेनं च जीरकं शिरिमहिषा । कुम्भु-
 म्बुदं महाभिम्बः कपायः शकटो रसः ॥ ६ ॥ अघ्नानानि सर्वाणि दीपनानि

लघूनि च । तामेवैङ्गुलतोऽधस्ताच्छ्रेणापेन्दुपद्मेत् । तथा पञ्चाश्विमूलेऽपि
पथ्यवर्गोऽतिसारिणाम् ॥ ७ ॥ अथातिसारेऽपथ्यानि—स्वेदोऽङ्गनं रुधिर-
मोक्षणमम्युपानं ध्यानं ध्यवायमपि जागरभूमनसम् । अभ्यङ्गनं सकलवेगवि-
धारणं च रूक्षाण्यसाम्यशयनं च विरुद्धमधम् ॥ १ ॥ गोभूममापययवास्तुक-
काकमाची निष्पावकं च मधुशिमुरसालपूगम् । कृष्णाण्डगुम्बिचदरं गुरु घ्राप्रपानं
ताम्बूलमिङ्गुगुडमगमुपोदकी च ॥ २ ॥ द्राक्षाग्लवेतसफलं लशुनं च धात्री
दुष्टाम्बु मस्तु गुहवारि च नारिकेलम् । सखेहनं गृगमदोऽखिलपत्रशाकं क्षीरं
सराणि सकलानि पुनर्नवा च । उर्षादकं लवणमग्लमपि प्रकोपि वर्गोऽतिसार-
गदपीडितमानवेषु ॥ ३ ॥ घानावगाहमभ्यङ्गगुरुद्विग्धास्रभोजनम् । व्याया-
ममग्निसंतापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ ४ ॥ इत्यतीसारचिकित्सा ॥

अथ ग्रहणीनिदानम् ।

अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्रेरहिताग्निः । भूयः संदूषितो षड्विग्रहणीम-
भिदूषयेत् ॥ १ ॥ ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीयलः । तस्मारसंदूषिते
वह्नी ग्रहणी संप्रदुष्यति ॥ २ ॥ नाभेरुपर्यभिबलेनोपस्तब्धोपधुंहिता । पष्ठी
कला पित्तघरा या पूर्वं समुदाहता ॥ ३ ॥ पक्वमाशयमध्यस्था ग्रहणी सा
प्रकीर्तिता । अपकं धारयत्यन्नं पकं सृजति पार्श्वतः ॥ ४ ॥ एकैकशः सर्वशश्च
दोषैरत्यर्थमुच्छ्रितैः । सा दुष्टा बहुशो मुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ५ ॥ पकं वा
सरुजं पुनि मुहुर्बद्धं मुहुर्बन्धम् । ग्रहणीरोगमाहुस्त्वामायुर्बेदविदो जनाः ॥ ६ ॥
पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णाऽऽलस्यं बलक्षयः । विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरारकायस्य
गौरवम् ॥ ७ ॥ घातिक्रग्रहणीलक्षणम्—कटुतिक्तकपायातिरूक्षसंदुष्टभो-
जनैः । प्रमितानशनात्यर्थवेगनिग्रहमैधुनैः ॥ ८ ॥ मास्तः कुपितो षड्विं संघाद्य
कुरुते गदान् । तस्माच्च पच्यते दुःखं शुष्कपाकः सराङ्गता ॥ ९ ॥ कण्ठास्यशोषः
क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः । पार्श्वेखङ्कगणमीवारुगभीक्षणं विपूचिका ॥ १० ॥
दृश्यादा कादर्यदीर्घल्यं पैरस्थं परिकर्तिका । गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं
तथा ॥ ११ ॥ जीर्णं जीर्यति चाऽऽभमानं मुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च । सवातगुल्म-
हृद्गोग्नीहाशङ्की च मानवः ॥ १२ ॥ चिराद्दुःखं द्रव्यं शुष्कं तन्वामं शब्दकेत-
वत् । पुनः पुनः सृजेद्द्रव्यं फासश्चासादितोऽनिलात् ॥ १३ ॥ पैत्तिकग्रहणी-
लक्षणम्—कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुत्पन्नम् । आग्नावयद्धन्वन्नलं जलं
तप्तमिवावलम्बम् ॥ १४ ॥ सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् । पूत्य-
म्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितुर्दितः ॥ १५ ॥ कफग्रहणीलक्षणम्—गुर्यतिद्विग्ध-
शीतादिभोजनादनिभोजनात् । मुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्व्याग्निं कुपितः कफः
॥ १६ ॥ तस्माच्च पच्यते दुःखं हृष्टासच्छर्शरोचकाः । आस्योपलेपमाधुर्यकास-
ष्टीघनपीनसाः ॥ १७ ॥ हृदयं मच्यते स्त्वानमुदरं क्षिमितं गुरु । दुष्टो मधुर
उद्गारः सदनं स्त्रीप्यहर्षणम् ॥ १८ ॥ भिज्जाम्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।

अहृशस्यापि दीर्घस्यमाह्वर्यं च कफारमके ॥ १९ ॥ सांनिपातिकग्रहणील-
क्षणम्—पृथग्यातादिनिर्दिष्टेषु त्रिहस्तमागमे । त्रिदोषं निर्दिष्टोद्देश्यं तेषां व-
क्ष्यामि लक्षणम् ॥ २० ॥ आमग्रहणी—गणनृजननाह्वर्यं दीर्घस्यं मदनं
भवेत् । द्रवं धनं सितं त्रिभं राक्टीयेदनं दाहृत् ॥ २१ ॥ आमं बहु सपे-
ष्टिलस्य सशब्दं मन्दकूजनम् । पक्षान्गामाहवाहवा नित्यं पाऽपि प्रमुञ्चति
॥ २२ ॥ दिवा प्रकोपमाप्सति रात्रौ शान्तिं प्रजेय सा । दुर्विशेषा दुर्निवारा
चिरकालानुबन्धिनी ॥ २३ ॥ सा भवेदात्मवातेन ग्रहणाद्ग्रहणी मता । असाध्य-
लक्षणम्—संरुष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ॥ २४ ॥ आपन्नग्रहणी-
रोगः सोऽर्धमामं न वीयति । घटीयंन्नग्रहणी—न्यस्तः पार्श्वयोर्वस्य गलज-
लघटप्वनिः ॥ २५ ॥ सं यद्गति घटीयन्नममाप्यं ग्रहणीगदम् । अत्याहारस्य
संशोभाद्भिद्गन्धाहारमूर्च्छितात् ॥ २६ ॥ स्थानाप्रमुष्यते श्लेष्मा आममित्यभिपी-
यते । अतिसारातिदिष्टानि ग्रहण्यामपि लक्षयेत् ॥ २७ ॥ बाळके ग्रहणी साप्या
पूनि कृष्णा समीरिता । वृद्धे त्वगाम्पा विज्ञेया मतं धन्वन्तरेरिदम् ॥ २८ ॥
इति ग्रहणीनिदानम् ॥

अथ ग्रहणीचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अथ घातग्रहणी—ग्रहणीमाधितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् । अनिसारोक्तवि-
धिना तस्यामं च विपाचयेत् ॥ १ ॥ पेयादि पञ्चलवणं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यां संप्रयोजयेत् ॥ २ ॥ ज्ञात्वा तु परिपक्वं च घातजं
ग्रहणीगदम् । दीपनंमैपत्रं पक्वैः सर्पिर्भिः समुपाचरेत् ॥ ३ ॥ धान्यदिल्व-
लाशुण्ठीशालिपर्णीशृङ्गं ञ्जम् । स्वादातग्रहणीदोषे सानाद्ये सपरिमहे ॥ ४ ॥
अथ पञ्चमूलाद्यं घृतम्—पञ्चमूख्यभवाभ्योपविष्पलीमूलमैन्धवैः । रात्र्या-
क्षारद्रयाजाजीविष्टशक्तिभिर्भृजम् ॥ १ ॥ पक्वेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाऽऽर्द्रकस्य
च । शुष्कमूळककोलाशुचुक्रिकादाडिमस्य च ॥ २ ॥ तक्रमस्तुपुरामण्डसौवीरक-
तुपोदकैः । काञ्जिकेन च सत्यक्त्वा पीतमभिकरं परम् ॥ शूलगुल्मोदरा-
नाहकाश्यानिलगदापहम् ॥ ३ ॥ इति पञ्चमूलाद्यं घृतम् । अथ शु-
ण्ठीघृतम्—घृतं नागरकल्केन सिद्धं पातानुलोमनम् । ग्रहणीपाण्डुरोगां
ह्रीहकासञ्जरापहम् ॥ १ ॥ इति शुण्ठीघृतम् । इति घातग्रहणी ।

अथ पित्तग्रहणी ।

अथ रसाक्षनादिचूर्णम्—रसाक्षनं प्रतिविषा वरसकस्य फलस्यचै । ना-
गरं धातकी चैवं सक्षौद्रं तण्डुलाशुना ॥ पित्तग्रहणीदोषाशौरफपित्तातिसार-
तुम् ॥ १ ॥ इति रसाक्षनादिचूर्णम् । श्रीफलशलाडुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
सगुडः । ग्रहणीगदमत्युर्धं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥ १ ॥ नागरातिविषा-
सुरवं धातकी सरसाक्षनम् । वरसकरयत्रफलं बिल्वं पाठा तिककरोहिणी ॥ २ ॥
पित्रेत्समांशं तचूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाशुना । पित्तजे ग्रहणीदोषे रक्तं यश्चोपवे-

इयते ॥ ३ ॥ अर्शांसि हृद्गदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् । नागराद्यमिदं चूर्णं
कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ४ ॥ इति नागराद्यं चूर्णम् । भूनिम्बकटुकाम्योपमुस्ता-
निन्द्रयवान्समान् । द्वौ चित्रकाद् घ्रासकरवग्भागान्पोडश चूर्णयेत् ॥ १ ॥ गुड-
शीताम्बुना पीतं ग्रहणीपित्तदोषनुत् । कामलाज्वरपाण्डुहं मेहतीघ्रातिसारनुत्
॥ २ ॥ इति वृन्दात् । इति पित्तग्रहणीचिकित्सा ।

अथ श्लेष्मग्रहणीचिकित्सा ।

शटी व्योषामभयं क्षारौ ग्रन्थिकं धीजपूरकम् । लवणाम्बुना पेयं श्लैथिमिके
ग्रहणीगदे ॥ १ ॥ रास्त्रा पथ्या शटी व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च । ग्रन्थिकं
मातुलुङ्गस्य रसमेकत्र चूर्णयेत् ॥ पिवेदुष्णेन तोयेन श्लैथिमिके ग्रहणीगदे ॥ २ ॥
इति रास्त्रादिचूर्णम् । इति श्लेष्मग्रहणी ॥ अथ सर्वग्रहणीचिकित्सा । शुण्ठीं
समुस्तातिविषां गुडूर्ध्वं पिवेज्जलेन कथितां समांशाम् । मन्दानलत्वे सतताम-
वाते सामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ १ ॥ इति शुण्ठ्यादिकाथः ।

अथ चित्रकादिगुटिका ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च । व्योषं हिङ्गवजमोदा च चव्य-
मेकत्र चूर्णयेत् ॥ १ ॥ गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा । कृता विपा-
चयस्यार्म दीपयत्याशु धानलम् ॥ २ ॥ इति चित्रकादिगुटिका । चूर्णं चव्यकचित्र-
श्रीविश्वभेषजनिर्मितम् । तत्रेण सहितं इन्ति ग्रहणीं दुःखकारिणीम् ॥ १ ॥ अथ
भङ्गातकक्षारः—भङ्गातकं त्रिकटुकं त्रिकला लवणत्रयम् । भन्तर्धूमं द्विप-
लिकं गोपुरीपाग्निना दहेत् ॥ १ ॥ स क्षारः सर्पिषा पीतो भोजये वाऽप्यवचू-
र्णितः । हृद्गोपपाण्डुग्रहणीगुल्मोदावर्तश्चलनुत् ॥ २ ॥ इति भङ्गातकक्षारः ।

सप्ताहं वा दशाहं वा मासं मासार्धमेव वा । यलकालविभागज्ञो त्रिपक्-
तकं प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ न तक्रदानाग्रभवन्ति रोगा न तक्रसेवी व्यथते क-
दाचित् । यथा सुराणाममृतं प्रधानं तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥ २ ॥ तक्रं
गौरःक्षते दद्याद्योष्णकाले न दुर्वले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके
॥ ३ ॥ इति वृन्दात् । ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात् । पथ्यं मधु-
रपाकित्वाच्च च पित्तप्रवृणम् । कपायोष्णविकाशित्वाद्द्रवत्वाच्च कफे हितम्
॥ १ ॥ वाते स्वाद्गन्धसांद्रस्वातसद्यस्कमविदाहि सत् । अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं
साज्यसैन्धवम् । दद्याद्भोजनकाले तु प्रातस्तत्रं च रोगिणाम् ॥ २ ॥ दहनाज-
मोदसैन्धवनागरमरिचं पिबाम्लतत्रेण । सप्ताहादग्निबलं ग्रहण्यतीसारशूलघ्नम्
॥ ३ ॥ अथ तक्रहरीतकी । त्रिकंसे तक्रस्य द्विकुडवपटोः पट्टिरभयाः
पचेद्यस्थः सार्धं घृततिलजविश्याग्निकुडवैः । समावाप्याजाजीमरिचचपलादी-
प्यकपलैर्लिहन्तत्रं वट्टिं द्रवयति विकारांश्च जयति ॥ ४ ॥ इति तक्रहरीतकी ।

अथ कल्याणकावलेहः ।

पाठाधान्ययवान्यजात्रिहृषुपाचव्यामित्सिन्धुज्वैः सधेयस्यजमोदकीटरिपुभिः

कृष्णाजटामंयुतैः । सस्वोपैः सफळप्रिकैः सनुदिमिलपत्रप्रैर्द्वैर्गर्भैरित्यक्षप्रमितैः
सतौलकृद्भैः सार्धं प्रिरुग्नुष्टिभिः ॥ १ ॥ एतैरामलकीरसस्य तुलया सार्धं तु-
ल्यार्धं गुडावपण्यं भिषजावलेह्यद्वयं प्राग्भोजमाद्रक्षितः । ये केचिद्ब्रह्मणीगदाः
सगुदजाः कासाः सतोषामयाः सधासाः श्वयुस्सरोदररुजः कस्याणकसाजयेत्
॥ २ ॥ इति कस्याणकावलेहः । भूमिम्बकौटत्रकटुप्रिकमुश्रुतिश्च सर्पासकाः
सशिसिमूलपिपुद्रयाश्च । त्यकौटजा पल्लवतुल्यमिता गुडाम्भः पीतं नृगामिह
हरेद्ब्रह्मणीविकारान् ॥ १ ॥ विश्वाग्दशाकपयजालकमोषतीक्ष्णमात्रं पयः पिबति
यो दिवसत्रयं च । सोऽतिप्रवृद्धचिरकृद्ब्रह्मणीविकारं नासं सशोणितमसाध्यमपि
क्षिणोति ॥ २ ॥ स्वोपं दीप्याजमोदाकृमिरिपुदहनं रामठं चाशगन्धं सिन्धूर्यं
जीरके द्वे रपकपलपुनं धान्यकं तुल्यभागम् । भृङ्गीपूर्णं लवणं घृतमपुसहितं
शाणमात्रं च दद्याद्दीप्तिं पुष्टिं च कारितं बलमपि कुर्वते भाशयेत्संप्रहृषयाः ॥ ३ ॥

अथ वृद्धगङ्गाधरचूर्णम् ।

गुडाबाळकलोभपातकपृकीविषारसुभीमदालजामोषरसाद्यकौटत्रविषाचूर्ण-
स्तु गङ्गाधरः । पीतम्ण्डुलपारिमाक्षिकयुतः कर्षोभिमतो पादिकागुमां च ग्रहणीं
निहन्ति सहसा सर्वात्रिसारामयान् ॥ १ ॥ इति वृद्धगङ्गाधरचूर्णम् ।

अथ तालीसाधं चूर्णम् ।

तालीसोमगुगापद्रूपणनिशाबिद्याजमोदाशटीचागुर्जातलवङ्गपातकिविया जा-
तीफलं दीप्यकम् । पाठा मोषरसाळपद्मलवणाजाजीद्वयं यैलुकं वृक्षाग्लाम्लपरा
पलाशतद्वजं मांसम्पुद्गं घालकम् ॥ १ ॥ ऐन्द्री मक्षसुवर्षेष्ठा रठपदा कुष्ठं
समं तैः समं चल्दा सर्वसमा जयाऽखिलसमा मरस्यण्डिका या सित्ता । चूर्णोऽयं
ग्रहणीक्षयादिकसनश्चासादचिक्षीहृद्गुमांमातिसृतिज्वरार्तिपयमर्थाऽप्यप्रमेहप्रणु-
॥ २ ॥ सीमापस्त्रुतिपाद्गुग्मजटाश्लेष्मोरथपित्तोज्ञघोन्मादध्वंसविषापको वि-
जयते सर्वोमयप्लंसकः । बाळानां च विदोपतो हितकरः संस्पष्टवाणीप्रदः पुष्ट्या-
युर्वलकान्तिभीस्मृतिमहामेघाविट्ठासप्रदः ॥ ३ ॥ इति तालीसाधं चूर्णम् ॥

अथ जातीफलाद्यं चूर्णम् ।

जातीफललवङ्गैलापत्रयहनागरकेसरैः । कर्पूरचन्दनतिलैस्त्यक्शीरीतगरामलैः
॥ १ ॥ तालीसपिप्पलीपप्प्यास्थूलजीरकधित्रकैः । शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभाग-
विचूर्णितैः ॥ २ ॥ पाचनयेतानि सर्वाणि दद्याद्भ्रं च तावनीम् । सर्वचूर्णसमां
देवा शकंरा सुमिषग्वरैः ॥ ३ ॥ कर्षमात्रं ततः खादेन्मधुना ह्वावितं सुपीः ।
अस्य प्रमावाद्ब्रह्मणीकासश्चासादचिक्षयाः । घातश्लेष्मप्रतिश्यायाः प्रशमं यान्ति
योगतः ॥ ४ ॥ इति जातीफलाद्यं चूर्णम् ।

अथ विल्याद्यं घृतम् ।

विश्वामिषध्याद्रं कश्चपेरकायेन कफ्फेन च सिद्धमाज्यम् । सच्छागतुर्धं

ग्रहणीगदोस्ये शोफामिसांदांरचिनुदरं तत् ॥ १ ॥ इति बिल्वाद्यं घृतम् । कृष्णेण कठिनत्वेन यः पुरीषं विमुञ्चति । सघृतं लवणं तस्य पापयेच्छेःशशान्तये । विष्टं यवानीं विष्टम्भे पित्रेदुष्णेन धारिणा ॥ २ ॥

अथ द्राक्षासवः ।

शुद्धीकायाः पलशतं चतुर्द्वेणिस्रभसः पचेत् । द्रोणरोषे तु शीते च पूते क्षुस्मिन्प्रदापयेत् ॥ १ ॥ द्विशते क्षौद्रखण्डाम्भां घातक्याः प्रस्थमेव च । कङ्को-लकलवङ्गे च जातीसखं तथैव च ॥ २ ॥ पलांशकानि मरिचं त्वगोलापत्रके-सरम् । पिप्पली चित्रकं चय्यं पिप्पलीमूलरेणुकम् ॥ ३ ॥ घृतभाण्डस्थितमिदं चन्दनागुरुधूपितम् । कपूरवासितो श्लेष ग्रहणीदीपनः परम् ॥ ४ ॥ अशंसो नादानः श्रेष्ठ उदावतांशगुल्मनुत् । जठरक्रिमिकुष्ठानि यणांश्च विविधांस्तथा ॥ ५ ॥ अक्षिरोगशिरोरोगगलरोगविनाशनः । ज्वरमार्म महाप्याधि पाण्डुरोगं सफामलम् । नासा द्राक्षासवो श्लेष वृंहणो धत्वर्णकृत् ॥ ६ ॥ इति गदनि-महाद्राक्षासवः ।

अथ रसाः ।

चतुर्भूर्तिरसः ॥ सूतकं गन्धकं लोहं विषं चित्रकपत्रकम् । वरारी रेणुका मुञ्जा प्ला अन्यकफेशरम् ॥ १ ॥ फलत्रयं त्रिकटुकं शुल्बभस्म तथैव च । पूतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २ ॥ ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दातव्यं मधु-ना सह । अतिसारे क्षये कासे प्रमेहे विषमज्वरे । नामानुपानैर्दातव्यश्चतुर्भूर्ति रसोत्तमः ॥ ३ ॥ अथ सुवर्णरसपर्पटी—शुद्धसूतं पलमितं तुर्यांशस्वर्णसंयु-तम् । मर्दयेन्निम्बुनीरेण यावदेकत्वमाभुयात् ॥ १ ॥ प्रक्षाल्योष्णाग्बुना पश्चा-त्पलमात्रे तु गन्धके । हुते लोहमये पात्रे वादरानलयोगतः ॥ २ ॥ प्रक्षिप्य चालयेद्दोहां मन्दं लोहशलाकया । ततः पाकं विदिखा तु रम्भापत्रे शनैः क्षि-पेत् ॥ ३ ॥ गोमयस्ये तदुपरि रम्भापत्रेण यद्भवेत् । शीतं तच्चूर्णितं गुञ्जाक्रम-घृद्धं निषेवयेत् ॥ ४ ॥ मापमात्रं भवेद्यावत्ततो मात्रां न वर्धयेत् । सक्षौद्रेणो-पणेनैव लेहयेन्निपगुत्तमः ॥ ५ ॥ ग्रहणीं हन्ति शोषं च सुवर्णरसपर्पटी । सद्यो बलकरी शुक्रवर्धनी वह्निदीपनी । क्षयकासश्वासमेहश्शलातीसारपाण्डुनुत् ॥ ६ ॥ इति सुवर्णरसपर्पटी । अथ ग्रहणीकपाटः—सारमांशिकहेमानि सारवैकैक-भागिकम् । द्विभागो गन्धकः सूतस्त्रिभागो मर्दयेदिमात् ॥ १ ॥ कपिस्थस्वर-सैर्गाढं भृगुशङ्के ततः क्षिपेत् । पुटेन्मष्यपुटेनैव तत उद्धृत्य मर्दयेत् ॥ २ ॥ बलारसैः ससबेलमपामार्गसैस्त्रिधा । लोभप्रतिविषामुसुधातफीन्द्रयवामृताः ॥ ३ ॥ प्रलेकमेतत्स्वरसैर्मांधना स्वाग्निधा त्रिधा । मापमात्रं रसो देयो मधुना भरिचैस्तथा ॥ ४ ॥ हन्यात्सर्वानतीसारान्ग्रहणीं सर्वजामपि । कपाटो ग्रहणीरोगे रसोऽयं वह्निदीपनः ॥ ५ ॥ अन्यच्च—रसेन्द्रगन्धातिविषामभयात्रं क्षारत्रयं मोचरसो यथा च । जया च जम्बीररसेन विष्टं पिण्डीकृतं स्याद्ग्रहणीकपाटः ॥ १ ॥

अन्यथा—रसराजलक्ष्म्याः—शुद्धैः कर्कशरादयैर्गन्धया भासातकांस्त-
 मांशुत्तान् कषुलकण्ठकैलंगुपुटैः परयाङ्गिभातं रसम् । ऐर्लीतेन समं विचूर्ण्य
 जपया सप्तानुभास्यं शिष्योक्तोऽयं ग्रहणीकपाटकरसप्रैवतुभरत्वीपथैः ॥ १ ॥
 इति ग्रहणीकपाटः ॥ अथ ग्रहणीगजकेसरी रसः—गन्धं पारदममकं
 च दरुं छोहं च जातीफलं विह्वं मोषरमं विषं प्रतिषिपां स्योपं तथा
 धातवीम् । भंगागप्यमपां कपित्थजलक्ष्मी दीप्यामष्टौ दाडिमं दह्याज्जल
 कलिद्रकाकनकत्रं धीमं च पक्षेक्षेणम् ॥ १ ॥ पृतपुपंमफेजमेतदक्षिलं
 संमघं संचूर्ण्येदत्सूरुत्तद्वै रसंश्च मणिमान्द्रुपांन्मरीचाकृतिम् । इत्ता सां
 ग्रहणीगदं सहपिरं सामं सशूलं थिरावीसारी त्रिनिहन्ति जूर्तिसहितं सीमां
 विचूर्वीमपि ॥ २ ॥ दुःसाप्पामपि विग्घर्ती परिहरेत्कुत्तनुपानैरयं भासा
 गु ग्रहणीमतद्गजमद्व्यंसीमकण्ठीरयः ॥ ३ ॥ इति ग्रहणीगजकेसरी रसः ।
 अथ रसपंपटी—शुद्धपारदगन्धाम्पां कृता पंपटिका शृणाम् । निहन्ति
 ग्रहणीं क्षान्तयुक्ता प्यमुजो भृशम् ॥ १ ॥ इति रसपंपटी ॥ अथ पञ्चा-
 मृतपंपटीरसः—छोहाभाकरं समं द्विगुणितं गन्धं पयोःछोटिकाकाहासी
 शुद्धे निधाय सकलं छोदस्य पात्रे भिषक् । सर्वं गोमयमण्डले विनिहिते
 रम्भादले विन्यसेत्तस्योर्ष्वे कदलीदलं मुततरं वैधेश्वरो विन्यसेत् ॥ १ ॥
 श्यापञ्चामृतपंपटी ग्रहणिकायदमानितारगत्रस्त्रीद्वराण्णुगराम्बपित्तगुदजघु-
 न्मान्धविष्वंमिनी ॥ २ ॥ ग्रहण्यामनुपानं हि हिङ्गुमैन्धयजीकरम् । जीरकं
 पाण्डुगरपोरितरेषु स्वयुगितः ॥ ३ ॥ इति पञ्चामृतपंपटीरसः ॥ अथ
 कनकसुन्दररसः—मरीचबलिहिङ्गुलैर्गण्डविष्वलीटङ्गुणैः सुवर्णंभयवीजकैः
 समलर्षैर्दिनाधोवधि । शयारसविमर्दितैः कनकसुन्दरः सुन्दरि रमृतो ग्रहणि-
 काज्वरातिशृतिवह्निमान्मापहः ॥ १ ॥ इति कनकसुन्दररसः ॥ अथ
 शङ्खवटी—विद्याक्षारपलं पटुमजपलं निग्घूरसे कटिकर्म तस्मिन् शङ्खपलं
 प्रतप्तमसकृशिवोप्य शीर्णावधि । हिङ्गुव्योपपलं रसाशृतवटीभिक्षिप्य निष्का-
 शकान्बद्धा शङ्खवटी क्षयग्रहणिकारस्यविश्रुलादिषु ॥ १ ॥ इति शङ्खवटी ।
 अथाग्निमूनुरसः—भागो दग्धकपर्दकस्य च तथा शङ्खस्य भागद्वयं भागो
 शग्धकसूतयोर्मिलितयोः पिष्ट्वा मरीचादपि । भागस्य त्रितयं नियोज्य सकलं
 निग्घूरसे चूर्णितं नाशा चह्निमुतो रसोऽयमचिरान्मान्धं जयेदाद्यम् ॥ १ ॥
 घृतेन खण्डारसह अक्षितेन क्षीणाश्चरान्दक्षिसमान्करोति । समागधीचूर्णघृतेन
 स्त्रीद्वौ नरः प्रमुञ्चेद्ग्रहणीविकारान् ॥ २ ॥ शोषज्वरारोचकशूलगुल्मान्पाण्डू-
 दुराशोग्रहणीविकारान् । तक्रानुपानो जपति प्रमेहान्मुक्त्वा प्रयुक्तोऽग्निमुतो
 रसेन्द्रः ॥ ३ ॥ इत्यग्निमूनुरसः ॥ अथागस्तिमूनुराजो रसः—रसबलिस-
 मभागं सुख्यहिङ्गुलुकं द्विगुणकनकवीजं नागफेनेन सुख्यम् । सकलविहितचूर्णं

भावयेद्भृङ्गनीरैर्महणिजलविशोदे सूतराजो ह्यगस्तिः ॥ १ ॥ त्रिकटुकमधुयुक्तः
सर्ववान्तिं च शुलं कफपवनविकारं वह्निमान्द्यं च निद्राम् । घृतमरिचयुतोऽयं
गुञ्जमात्रः प्रवाही हरति पट्टिसाराक्षीरजातीफलेन ॥ २ ॥ इत्यगस्तिसूतराजो
रसः ॥ अथ क्षारताम्ररसः—शङ्खक्षारार्कभूतिं च घराटं लोहमसकम् ।
अयोमलं यवक्षारं टङ्गणक्षारमेव च ॥ १ ॥ त्रिकटुं सैन्धवं तुल्यं शृङ्गतोयेन
मर्दयेत् । भाटरुपरसैर्मर्द्यमाद्र्कस्वरसेन च ॥ २ ॥ चणमात्रां वर्दीं कृत्वा रसो-
ऽयं क्षारताम्रकः । आसे कासे प्रतिश्याये पुराणज्वरपीडिते ॥ ३ ॥ मन्दाग्नौ
ग्रहणीदोषे त्वनुपानं यथोचितम् । सेवयेरससारात्रेण नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ४ ॥
विरकालानुबन्धे च सेवयेन्मण्डलावधि । तत्तद्याधिहरं पथ्यं नियमेन समाचरेत्
॥ ५ ॥ इति क्षारताम्ररसः ॥ इति रसाः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

सुद्वपष्टिकशाली च भाङ्गी माक्षिकं तथा । छाग्याः पयो दधि घृतं नवनीतं
कपिरथकम् ॥ १ ॥ निःसारं दधि गोबिल्वं रम्भायाः कुसुमं फलम् । दाडिमं
लाजकुन्मण्डः शृङ्गाटं क्षुद्रमत्स्यकः ॥ २ ॥ पृणतिस्त्रिरलाघानां शशानां क्रव्य-
मेव च । ग्रहण्यामातुरे पथ्यं कथितं मुनिभिर्हितम् ॥ ३ ॥ पिच्छलानि
कठोराणि गुरूण्यन्नानि यानि च । आमकुन्ति न सेव्यानि ग्रहणीरोगिभिः
कचित् ॥ ४ ॥ इति ग्रहणीचिकिरसा ॥

अथार्शरोगनिदानम् ।

भरिधत्प्राणिनो मांसकीलका विशसंति यत् । अर्शांसि तस्माद्बुध्यन्ते गुदमा-
र्शनिरोधतः ॥

पृथग्दोषैः समसैश्च शोणितारसहजानि च । अर्शांसि पदप्रकाराणि विद्याद्बु-
द्वलित्रये ॥ १ ॥

अथार्शसां स्वरूपमाह—

द्वोपास्वब्धांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् ।

मांसाह्वरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि ताञ्जगुः ॥ १ ॥

अथार्शसां हेतुमाह ।

कपायकटुतिकानि रुक्षशीतलघूनि च । प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मघं मैथुन-
सेवनम् ॥ १ ॥ लह्वनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च । शोको वातातप-
स्पर्शो हेतुर्वाताशसां मतः ॥ २ ॥ कटुम्ललवणोष्णानि व्यायामाभ्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ३ ॥ विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं
पानाद्यभेयजम् । पित्तोष्णानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ४ ॥ मधुरस्त्रिध-
शीतानि लवणाम्लगुरूनि च । अब्यायामदिवास्वप्नशय्यासनमुखे रतिः ॥ ५ ॥
आग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् । श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारण-

अन्यथ—रसरत्नजलदम्पाः—शुद्धैः कर्कशराटपैगंजनया मंष्ट्रातकीश्राव-
 माम्प्रोत्तान् बभ्रुलकण्टकैलेषुपुटेः पक्वाङ्गिभागं रसम् । ऐलीतेन समं त्रिगुण्यं
 पयया रसगुणाभ्यं शिवशोकोऽयं महणीकपाटकरसपैपत्तकरस्यैरथैः ॥ १ ॥
 इति महणीकपाटः ॥ अथ महणीगजकेसरी रसः—गन्धं पारदमभ्रकं
 च दरुं छोहं च जातीफलं चिह्वं मोचरसं विषं प्रतिविषां श्योपं तथा
 घातपीम् । भंगामप्यभयां कवितपत्रछरी दीप्यानछौ दाडिमं टङ्गाजसा
 कलिङ्गकारकनकजं धीजं च पक्षेक्षेणम् ॥ १ ॥ एतत्तुर्ममकेनमेतदपिलं
 संमर्द्यं संगुण्येदुत्तरुत्तुजै रसैश्च मनिमान्द्रुप्यान्मरीचाकृतिम् । दद्यात् सा
 महणीगदं सद्यधिरं सामं सशूलं पिरानीसारं विनिहन्ति जूर्निसहितं तीयां
 विगुणामपि ॥ २ ॥ दुःसाप्यामपि विम्बतीं परिहरेदुत्तुपुपाभैरथं भाग्यं
 तु महणीमत्तङ्गजमध्वंसीभ्रुण्डीरवः ॥ ३ ॥ इति महणीगजकेसरी रसः ।
 अथ रसपर्पटी—शुद्धपारदगन्धाभ्यां कृता पर्पटिका नृणाम् । निहन्ति
 महणीं शौद्रयुक्ता पय्यभुजां भृशम् ॥ १ ॥ इति रसपर्पटी ॥ अथ पञ्चा-
 मृतपर्पटीरसः—छोहाभाकरसं समं त्रिगुणितं गन्धं पचेत्कोटिकाकाष्ठाभौ
 मृदुले निधाय सकलं छोहस्य पात्रे भिषक् । सर्वं गोमयमण्डले विनिहिते
 रग्भादले विन्यसेत्तस्योर्ध्वं कदलीदलं द्रुततरं धेयेन्नरो विन्यसेत् ॥ १ ॥
 स्वात्पञ्चामृतपर्पटी महणिकायहमातिसारउरघ्नीदरराण्डुगराम्लपिच्छुदजशु-
 न्मान्धविष्वंसिनी ॥ २ ॥ महण्यामनुषानं हि हिङ्गुमैग्धवजीकरम् । जीरकं
 पाण्डुगरयोरितरेषु स्वयुक्तितः ॥ ३ ॥ इति पञ्चामृतपर्पटीरसः ॥ अथ
 कनकसुन्दररसः—मरीचबलिहिङ्गुलैर्गैरलपिप्पलीटङ्गुणैः सुवर्णभवमीत्रकैः
 स्रमलवैर्दिनार्चावधि । जपारसविमर्दितैः कनकसुन्दरः सुन्दरि रघुतो महणि-
 काज्वरातिघृतिवह्निमग्धापहः ॥ १ ॥ इति कनकसुन्दररसः ॥ अथ
 शङ्खवटी—चिद्याक्षारपलं पटुमजपलं निम्बूरसे षट्कितं ससिन् शङ्खपलं
 प्रतप्तमसकृषिर्वाप्य शीणोवधि । हिङ्गुभ्योपपलं रसामृतयत्रीभिक्षिप्य निष्कां-
 शकान्शङ्खा शङ्खवटी क्षयमहणिकारक्षपतिशूलादिषु ॥ १ ॥ इति शङ्खवटी ।
 अथाग्निस्त्रुरसः—भागो दग्धकपर्दकस्य च तथा शङ्खस्य भागद्वयं भागो
 गन्धकसूतयोर्मिलितयोः पिष्ट्वा मरीचादपि । भागस्य त्रितयं नियोज्य सकलं
 निम्बूरसे चूर्णितं नाद्या घट्टिसुतो रसोऽयमधिरान्मान्धं जयेदायुषम् ॥ १ ॥
 घृतेन रण्डारसह भक्षितेन शीणाश्रान्दक्षिसमान्करोति । समागपीचूर्णेघृतेन
 स्तीङ्गा नरः प्रमुञ्चेद्महणीविकारान् ॥ २ ॥ शोपज्वरारोचकशूलगुक्मान्पाण्डू-
 दराभौमहणीविकारान् । तक्तानुषानो जयति प्रमेहान्युक्त्वा प्रयुक्तोऽग्निमुतो
 रसेन्द्रः ॥ ३ ॥ इत्यग्निस्त्रुरसः ॥ अथागस्तिस्त्रुराजो रसः—रसबलिस-
 मभागं सुस्यहिङ्गुलुकं द्विगुणकनकबीजं नागकेनेन तुस्यम् । सकलविहितचूर्णे

भावयेद्भङ्गनीरैर्मह्निजलविशोषे सूतराजो ह्यग्लिः ॥ १ ॥ त्रिकटुकमधुयुक्तः
सर्ववान्तिं च शूलं कफपचनधिकारं वह्निमान्द्यं च निद्राम् । घृतमरिचयुतोऽयं
गुक्षमात्रः प्रवाही हरति पद्मतिसारक्षीरजातीफलेन ॥ २ ॥ ह्यग्लिसूतराजो
रसः ॥ अथ क्षारताग्ररसः—शङ्खक्षारार्कभूतिं च वराटे लोहभस्मकम् ।
अयोमलं यवक्षारं टङ्गणक्षारमेव च ॥ १ ॥ त्रिकटुं सैन्धवं तुल्यं शृङ्गतोयेन
मर्दयेत् । आटरूपरसैर्मर्द्यमाद्र्कस्वरसेन च ॥ २ ॥ चणमात्रां वर्टीं कृत्वा रसो-
ऽयं क्षारताग्रकः । श्वासे कासे प्रतिश्याये. पुराणज्वरपीडिते ॥ ३ ॥ मन्दाभौ
ग्रहणीदोषे त्वनुपानं यथोचितम् । सेवयेत्ससरात्रेण नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ४ ॥
चिरकालानुबन्धे च सेवयेन्मण्डलावधि । तत्तद्याधिहरं पथ्यं नियमेन समाचरेत्
॥ ५ ॥ इति क्षारताग्ररसः ॥ इति रसाः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

मुद्गपट्टिकशाली च आढकी माक्षिकं तथा । छाग्याः पयो दधि घृतं नवनीतं
कपित्थकम् ॥ १ ॥ निःसारं दधि गोबिल्वं रम्भायाः कुसुमं फलम् । दाडिमं
छाजकृन्मण्डः शृङ्गाटं क्षुद्रमस्यकः ॥ २ ॥ पृणतित्तिरलावानां शशानां क्रव्य-
मेव च । ग्रहण्यामातुरे पथ्यं कथितं मुनिभिर्हितम् ॥ ३ ॥ पिच्छिलानि
कठीराणि गुरुण्यक्षानि यानि च । आमहन्ति न सेव्यानि ग्रहणीरोगिभिः
कचित् ॥ ४ ॥ इति ग्रहणीचिकित्सा ॥

अथार्शोरोगनिदानम् ।

अरिवत्प्राणिनो मांसकीलका विशसन्ति यत् । अर्शांसि सस्मादुच्यन्ते गुदमा-
र्गनिरोधतः ॥

पृथग्दोषैः समसैश्च शोणितारसहजानि च । अर्शांसि पद्मकाराणि विद्याद्-
द्वलित्रये ॥ १ ॥

अथार्शसां स्वरूपमाह—

दोषास्वच्छांसमेदांसि संदृष्य विविधाकृतीन् ।

मांसाह्वरानपानादौ कुर्षन्त्यर्शांसि ताञ्जगुः ॥ १ ॥

अथार्शसां हेतुमाह ।

कपायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च । प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुन-
सेवनम् ॥ १ ॥ लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च । शोको वातातप-
स्पर्शां हेतुर्वाताशंसां मतः ॥ २ ॥ कटुम्ललवणोष्णानि व्यायामाद्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरो क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ३ ॥ त्रिदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं
पानाक्षमेपञ्चम् । वित्तोल्यणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शंसाम् ॥ ४ ॥ मधुरक्षिग्ध-
शीतानि लवणाम्लगुरूणि च ।

आग्यातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् । सैत्तिकानां

मशंसाम् ॥ ६ ॥ हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्वंद्वोल्बणानि च । सर्वो हेतुत्रिदोषाणां
सहजलक्षणैः समम् ॥ ७ ॥

अथार्शसां पूर्वरूपमाह ।

विष्टम्भोऽस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च । काश्यपमुद्गारबाहुल्यं सन्धिसा-
दोऽल्पविद्धता ॥ १ ॥ ग्रहणीरोगपाण्डुतिराशङ्का शोदरस्य च । पूर्वरूपानि नि-
र्दिष्टान्यर्शसामनिश्रुदये ॥ २ ॥

अथ वातार्शसो लक्षणमाह ।

गुदाङ्गुरा यक्ष्मनिलाः शुष्काक्षिमिविमान्विताः । म्लानाः श्यापारुणाः स्तब्धा
विशदाः परुषाः खराः ॥ १ ॥ मिषो विसृष्टा पक्काक्षीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।
विम्बीकर्कन्धूरजूरकार्पासीफलसंनिभाः ॥ २ ॥ केचित्कदम्बपुष्पानाः केचित्सि-
द्धार्थवोपसाः । शिरःपार्श्वसकटपूर्ववङ्गणान्यधिकव्ययाः ॥ ३ ॥ क्षवयूद्गारविष्ट
म्भद्गद्गहारोचकप्रदाः । कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥ ४ ॥ तैरातो
प्रमथितं तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् । रक्तेनपिच्छानुगतं विषदमुपवेश्यते
॥ ५ ॥ कृष्णावङ्गसविष्मूत्रनेत्रवध्रश्च जायते । गुल्मप्लीहोदराष्टीलासंभवस्तत
एव च ॥ ६ ॥

अथ पित्तार्शो लक्षणम् ।

पित्तोत्तरा नीलमुष्ठा रक्तपीतासितप्रभाः । तन्वत्स्राविणो विस्त्रास्तनयो मृ-
दवः श्लुषाः ॥ १ ॥ शुक्रनिहायकृत्खण्डजलौकावग्रसंनिभाः । दाहपाकज्वरस्वे-
दतृष्णमूर्च्छारतिमोहदाः ॥ २ ॥ सोष्माणो वृषनीलोष्णपीतरक्तमवर्धसः । यवमप्या
हरिपीतहारिद्रत्वङ्गसादयः ॥ ३ ॥

अथ कफार्शो लक्षणम् ।

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सित्ताः । उत्सन्नोपविताः क्षिप्याः
स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ॥ १ ॥ पिच्छलाः स्तिमिताः शृङ्गाः कण्डाढ्याः स्पर्शन-
प्रियाः । करीरपनसास्थ्यामास्तथा गोस्तनसंनिभाः ॥ २ ॥ वङ्गणानाहिनः पा-
युवन्तिनाभ्यवकर्पिणः । सकासश्वासहृत्तासप्रसेकारचिपीनसाः ॥ ३ ॥ मेहकृच्छ्र-
शिरोजाढ्यशिशिरज्वरकारिणः । क्लेश्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ॥ ४ ॥
वसाभाः सकफप्राज्यपुरीपाः सप्रवाहिकाः । न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुशि-
ग्धत्वगादयः ॥ ५ ॥

अथ त्रिदोषजसहजार्शसो लक्षणम् ।

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुलक्षणैः सहजानि च ॥ १ ॥

अथ रक्तार्शो लक्षणम् ।

रक्तोच्च्यणा गुदे फीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः । यदप्ररोहसदृशा गुक्षाविदु-
मसंनिभाः ॥ १ ॥ तेष्वर्थे हुष्टमुष्णं च गाढविद्वग्प्रपीडिताः । स्रवन्ति सहसा

रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ २ ॥ मेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवेः ।
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुपेन्द्रियः । विद श्यावं कठिनं रूक्षमधो वायुर्न
गच्छति ॥ ३ ॥

अथ रक्ताशंसि वातादीनामनुबन्धमाह ।

तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगशंसाम् । कट्यूखुदशूलं च दौर्बल्यं यदि
चाऽधिकम् ॥ १ ॥ तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् । शिथिलं श्वेत-
पीतं च विद स्निग्धं गुरु शीतलम् ॥ २ ॥ यद्यशंसां घनं चासृक्तन्तुमत्पाण्डु-
पिच्छिलम् । गुदं सपिच्छं स्निमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् । श्लेष्मानुबन्धो-
विश्लेषस्तत्र रक्ताशंसां बुधैः ॥ ३ ॥

अथ सर्वदोषकोपित्वमाह ।

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये । सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां
समुद्भवे ॥ १ ॥ तस्मादशंसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च । सर्वदेहोपतापीनि
प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ २ ॥

सुखसाध्यत्वं—बाह्यायां तु बलौ जातान्येकदोषोद्दणानि च । अशंसि
सुखसाद्यानि न चिरोत्पित्तानि च ॥ १ ॥

अथ कृच्छ्रसाध्यान्याह ।

द्वंद्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च । कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परि-
संवत्सराणि च ॥ १ ॥

अथासाध्यान्याह ।

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाम्यन्तरां बलिम् । जायन्तेऽशंसि संश्रित्य
तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ १ ॥ शेषत्वादायुपस्तानि चतुष्पादसमन्विते । याप्य-
न्ते क्षीप्तकायाम्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ २ ॥

अथोपद्रवादसाध्यत्वमाह ।

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा । शीथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासा-
ध्योऽशंसो हि सः ॥ १ ॥ हृत्पार्श्वशूलसंमोहौ छदिरङ्गस्य रग्म्वरः । वृष्णा गुदस्य
पाकश्च निहन्दुगुदजातुरम् ॥ २ ॥ वृष्णारोचकशूलात्तमतिप्रस्रुतशोणितम् । शो-
यातीसारसंयुक्तमशंसि क्षपयन्ति हि ॥ ३ ॥

अथ स्थानान्तरेऽशंसिस्थ्याह ।

मेढ्रादिष्वपि लक्ष्यन्ते यथास्वं नामिजान्यपि । गण्डूपदास्यरूपाणि निच्छिन्ना-
नि शूदृनि च ॥ १ ॥

अथ चर्मकीलक्षणमाह ।

ध्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यशंसवधो बहिः । कीलोपमं स्थिरस्तरं चर्म-
कीलं तु तं विदुः ॥ १ ॥

अथ तस्यैव वातादिभेदेन लक्षणमाह ।

घातेन तोदः पारस्पर्यं विसादमितरक्तता । श्लेष्मणा विग्धता तस्य प्रथितत्वं
सायर्णता ॥ १ ॥

अथाशीश्चिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

श्लेष्मण्येवाद्यमो घाते निसे रसू रेषनादयः । कफे पान्थादयोऽशोःसु मिधे
मिध्या प्रतिक्रिया । विषयद्रव्ये कार्यः प्रतीकारोऽनैमि धुषम् ॥ १ ॥ भ्रान्तोऽ-
तिसारप्रद्वर्णिकाराः प्रायेण चान्योम्यनिदानभूताः । मध्रेऽनले सन्ति न सन्ति
दासे रक्षेदतस्तेषु विदोषमोऽग्निम् ॥ २ ॥ दुनोऽग्ना माघनोपाय अगुषां परिकी-
र्तितः । भेषजशास्त्राग्निस्ताप्यत्वं चाप्यगुष्यते ॥ ३ ॥

अथ तिळादिमोदकः ।

तिलमल्लतकं पथ्या गुडध्वेनि समागतकम् । दुनांमश्रासकास्रां श्लेष्मण्यु-
दापहम् ॥ १ ॥ इति तिळादिमोदकः ।

अथ मरिचादिमोदकः ।

मरिचमहीषध्विप्रकसूरणमाणा यथोत्तरं द्विगुणाः । सर्वसमो गुडभाग-
सैष्योऽर्थं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ १ ॥ इति मरिचादिमोदकः ।

अथ प्राणदो मोदकः ।

तालीसतज्वलनोपणाः सचत्रिकास्तुष्या द्विभागाः भवेत्कृष्णा मूलसमन्वित्वा
प्रिपलिका शुण्ठी चतुर्जातकम् । स्यान्मुष्टिप्रमितं गुडत्रिगुमितैरेभिः कृता मो-
दकाः कासश्वासगदाग्निमान्द्यगुदजश्लीः प्रमेहापहाः ॥ १ ॥ इति प्राणदो मोदकः ॥

अथ काङ्गायनगुटिका ।

पथ्यादलस्य पलपञ्चकमेकमेवमेकं पलं तु मरिचादपि जीरकस्य । कृष्णातदु-
न्नवजटाचविकाग्निशुण्ठ्याः कृष्णादिपञ्चकमिदं पलतः प्रबृद्धम् ॥ १ ॥ पलाष्टम-
ष्टातकसंप्रयुक्तं कन्दरत्नकरफलाद्द्विगुणः प्रकल्प्यः । स्वाभावशूककुटवार्धमतः
समस्तैर्योग्यो गुडो द्विगुणितो घटकीकृतश्च ॥ २ ॥ काङ्गायनेन शुनिना घटकः
क्रियायमुक्तः प्रजाहिततमेन गुदामयजः । क्षाराग्निशस्त्रपतनैरपि ये न सिद्धाः
सिष्यन्त्यनेन घटकेन गुदामयास्ते ॥ ३ ॥ इति काङ्गायनगुटिका ।

अथ सूरणमोदकः ।

विप्रकस्य पलं त्वेकं द्विपलं सूरणस्य च । पलायं नागरस्यापि मरिचं कोल-
मात्रकम् ॥ १ ॥ महातकं कणामूलं विद्वद्वं त्रिकला कणा । तालीसतहितान्त-
र्यांनक्षमाश्राग्प्रयोजयेत् ॥ २ ॥ द्वे पले धृद्धदारस्य तालमूल्याः पलं भवेत् ।
त्वगेला मरिचोऽज्ञा च सर्वानेकत्र चूर्णयेत् ॥ ३ ॥ गुडेन मर्दयित्वा तु द्विगुणेनेह
शुद्धिमान् । मोदकः सूरणो नाम त्वक्षमाश्राग्प्रमाणतः ॥ ४ ॥ उपयुक्तो निह-
न्त्यानु शुद्धकीलास संशयः । अग्निवृद्धिकरः पुंसां सेष्यमानो महागुणः ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयः—शुष्कासूरणकन्दतोऽर्धमिलितं व्योषं तथा चित्रकं श्रेष्ठाजीरकरा-
मठं समलपं दीप्याजमोदान्वितम् । सर्वस्याङ्गिकसिन्धुजं परिभयेद्विम्बुद्रवैर्या-
सरं सिद्धः सूरणमोदको गदहरः श्रेष्ठो भवेत्प्राणिनाम् ॥ १ ॥ शूलं संग्रहणी-
गदं त्वतिस्मृतिं दुष्टां प्रवाहीं जयेद्दीप्तार्तिं कुरते बलं वितनुते गुल्मप्रणाशं तथा ।
अर्शास्युद्धतमारुतामपहरो घाले च वृद्धे हितो गर्भिण्यां च न शस्यते न निपु-
णैर्नो रक्तपित्तेऽपि च ॥ २ ॥ इति सूरणमोदकः ।

अथ सूरणपुटपाकः ।

शुद्धिसं सौरणं कन्दं पक्त्वाऽग्नौ पुटपाकवत् । दद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनि-
वृत्तये ॥ १ ॥ सौरणं कन्दमादाय पुटपाकेन पाचयेत् । सतैलगुडसंयुक्तो
रसश्चाशौविकारनुत् ॥ २ ॥ इति सूरणपुटपाकः ।

अथ बाहुशालगुडः ।

इन्द्रधारणिका मुस्ता शुण्ठी दन्ती हरीतकी । त्रिवृत्सठी विडङ्गानि गोक्षुर-
श्चित्रकस्तथा ॥ १ ॥ तेजोह्ला च द्विकर्पाणि पृथग्द्रव्याणि कारयेत् । सूरणस्य
पलान्यष्टौ वृद्धदारश्चतुष्पलम् ॥ २ ॥ चतुष्पलं स्याद्गुह्यातं काययेत्सर्वमेकतः ।
जलद्रोणे चतुर्थांशं गृह्णीयात्काथमुत्तमम् ॥ ३ ॥ काथ्यद्रव्याग्निगुणितं गुडं
क्षिप्वा पुनः पचेत् । सम्यक्पक्वं च सं ज्ञात्वा चूर्णान्येतानि दापयेत् ॥ ४ ॥
चित्रकस्त्रिवृता दन्ती तेजोह्ला पलिकाः पृथक् । पृथक्त्रिपलिकाः कार्या व्योषै-
लामरिचत्थचः ॥ ५ ॥ निक्षिपेन्मधु शीते च तस्मिन्प्रस्थप्रमाणकम् । एवं सिद्धो
भवेच्छ्रीमान्बाहुशालो गुडः शुभः ॥ ६ ॥ जयेदर्शांसि सर्वाणि गुल्मान्वातोदरं
तथा । भामघातं प्रतिद्वयार्थं ग्रहणीक्षयपीनसान् । हलीमकं पाण्डुरोगं प्रमेहं च
रसायनम् ॥ ७ ॥ इति बाहुशालगुडः ।

अथागस्तिमोदकः ।

हरीतकीनां त्रिपलं शीण्याग्राणि कटुत्रिकम् । त्वक्पत्रकं चार्धपलं गुडस्वा-
ष्टपलं मतम् ॥ १ ॥ अगस्तिमोदकानेतान्कल्पितान्परिभक्षयेत् । शोफार्शोग्रह-
णीदोषकासोद्भवतनाशनाम् ॥ २ ॥ इत्यगस्तिमोदकः ।

अथ लघुसूरणमोदकः ।

कणामरिचविश्वामिसूरणैस्तु गुडैः क्रमात् । द्विगुणैर्मोदकोऽर्शोऽभिः परं पाचन-
दीपनः ॥ १ ॥ इति लघुसूरणमोदकः ।

अथ बृहद्भङ्गातकलेहः ।

सुपकभङ्गातफलानि सम्यग्द्विधा विधायाऽऽढकसंमितानि । विपाच्य तोयेन
चतुर्गुणेन चतुर्थंशे च्यपनीय तानि ॥ १ ॥ पुनः पचेत्क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयु-
क्तेन घनं यथा स्यात् । सितोपला षोडशभिः पलैश्च विमर्द्य संस्थाप्य दिनाति
सप्त ॥ २ ॥ ततः प्रयोज्यामिबलेन मात्रां जयेद्विकारानखिलान्गुदोत्थान् । कचा-
सुनीलान्धनकुञ्जिताम्रांस्तुपर्णद्विं च शशाङ्ककान्तिम् ॥ ३ ॥ जवं हयानां बद्ध-

पुत्रं च स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् । स्त्रीषु मयूरं विविधप्रभायं नीरोगतां
द्वे त्रिस्ततायुषं च ॥ ४ ॥ न चाङ्गपाने परिहार्यमस्ति न चाऽऽतपे नाप्वनि मैथुने
॥ प्रयोगकाले सकलामयानां राजाधिराजश्च रसापमानाम् ॥ ५ ॥ इति बृहन्न-
शतकलेहः ।

अथार्शसि शर्करासवः ।

दुरालभायाः प्रस्यं च चित्रकस्य घृपस्य च । पथ्यामलकयोश्चैव पाठायाम्
पागरस्य च ॥ १ ॥ दद्याद्द्विपलिकान्भागक्षलद्रोणे विपाचयेत् । पादशेषे रसे
एते सुशीते शर्कराशतम् ॥ २ ॥ दद्यात् कुम्भे दृढे स्थाप्यं मासार्धं घृतभाजने ।
लिप्ते पिप्पलीचण्यप्रियङ्गुमधुसर्पिपा ॥ ३ ॥ तस्य मात्रां पित्रेकाले
तार्करस्य यथाबलम् । अर्शसि ग्रहणीरोगमुदापतमरोचकम् ॥ ४ ॥ शकृ-
मूत्रानिलोद्गारविघ्नधान्निमादंघम् । द्वागं पाण्डुरोगं च सर्वरोगान्प्रणा-
तयेत् ॥ ५ ॥ इति शर्करासवः ॥

अथ द्राक्षासवः ।

द्राक्षापलशतं दत्त्वा चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् । द्रोणशेषे रसे तस्मिन्पूतरोपे
प्रदापयेत् ॥ १ ॥ शर्करायास्तुलां दत्त्वा सत्तुल्यं मधुनस्तथा । पलानि सप्त धा-
तक्याः स्थापयेदाज्यभाजने ॥ २ ॥ जार्तालवङ्गकङ्कीलवलीफलचन्दनैः । कृष्णा-
त्रिगन्धसंयुक्तैर्भागैरधंपलांशकैः ॥ ३ ॥ त्रिःसप्ताहाद्भवेत्पेया तस्य मात्रा यथा-
बलम् । नास्त्रा द्राक्षासयो ह्येष नाशयेद्बृहकीलकान् ॥ ४ ॥ शोषारोचकहृषा-
ण्डुरकपित्तभगन्दरान् । गुल्मोदरकृमिप्रन्थिक्षतशोषज्वरान्तकृत् । वातपित्तप्रश-
मनः शस्तश्च बलवर्णकृत् ॥ ५ ॥ इति द्राक्षासवः ।

अथ समशर्करचूर्णम् ।

शुण्ठीकणामरिचनागदलव्यगेहं चूर्णीकृतं क्रमविधितमूर्धमन्त्यात् । खादे-
दिदं समसितं गुदनामिमान्मगुल्मोदरश्वयधुपाण्डुगुदोद्भवेषु ॥ १ ॥ इति सम-
शर्करचूर्णम् ॥

अथ व्योपाद्यं चूर्णम् ।

व्योपाद्यरुक्करविडङ्गतिलाभयानां चूर्णं गुडेन सहितं सततं प्रयोज्यम् । दु-
र्नामशोफगरकुष्ठशकृद्विचन्धममेजयत्यलतां कृमिपाण्डुतां च ॥ १ ॥ चूर्णं चूर्ण-
समो देयो मोदके द्विगुणो गुदः ॥ गुडव्योपवरावेहृतिलारुक्करचिक्रैः । अर्श-
सि इन्ति गुटिका त्वरिवकारं च शीलिता ॥ २ ॥ गुडेन शुण्ठीमयवोपकुन्त्यां
पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं च ॥ आमेप्वजीर्णेषु गुदामयेषु चर्षोविद्यन्धेषु च नि-
स्यमघात् ॥ ३ ॥ शर्करया युतसूरणकन्दः कुञ्जरकेसरमेघ तथाऽन्यत् । क्षौद्रयुतं
नयनीतमथो घा सूदनकारणमर्शस एव ॥ ४ ॥ समूलपत्रकोकम्यं पलद्वयमितं
शुभम् । भहातफलमञ्जाया भरिचस्य पलं पलम् ॥ ५ ॥ एतच्चूर्णीकृतं सूक्ष्मं
भक्षयेत्कृषंसमितम् । अर्शोऽङ्कुरात्रिहन्त्याशु सत्राद्याभ्यन्तरानपि ॥ ६ ॥ दुःस्प-

शंकेन त्रिल्वेन यवान्या नागरेण वा । एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्यशंसां
रुजम् ॥ ७ ॥ अपामार्गस्य बीजानां कटकं तण्डुलवारिणा । पीतं रक्षाशंसां
नाशं कुरुते नात्र संशयः ॥ ८ ॥ चन्दनकिराततिलकधन्वयथासाः सनागराः
कथिताः । रक्षाशंसां प्रशमना दार्वांस्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ ९ ॥ विह्वियन्धे हितं
तक्रं यवानीविश्वसंयुतम् । न प्ररोहन्ति गुदजाः प्रायस्तक्रसमाहताः ॥ १० ॥
यो जातो गोरसः क्षीराद्वह्निमूलावचूर्णितात् । पिचंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुद-
जान्जयेत् ॥ ११ ॥ पिबेद्दहरहस्तकं निरञ्जो वा प्रकामतः । सप्ताहं वा दशाहं
वा मासार्धं मासमेव वा ॥ १२ ॥ बलकालविकारज्ञो सिपक् तक्रं प्रयोजयेत् ।
हरीतकीं तक्रयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥ चित्रकं हपुपां दिङ्गु दद्याद्वा
तक्रसंयुतम् । पञ्चकोलकयुक्तं वा तक्रैणव प्रदापयेत् ॥ १४ ॥ स्वचं चित्रकमू-
लस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् । तक्रं वा दधि वा तत्र जातमशोहरं पिबेत् । तक्रे-
णाशीसि हन्यन्ते मुसलीकटुकदिना ॥ १५ ॥ अरल्लुस्वगमिससुरेन्द्रयवांश्चि-
रिविल्वसैन्धवशुण्ठियुतान् । मथितेन पिबेद्यदि मस्रदिनं गुदजा निपतन्ति सम्-
लघलाः ॥ १६ ॥

अथ हपुपादितकारिष्टः ।

हपुपा कुञ्जिका धान्यमजाजी फारवी शटी । पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको
गजपिप्पली ॥ १ ॥ यवानी चाजमोदा च तचूर्णं तक्रसंयुतम् । मन्दाग्लकटुकं
विद्वान्स्थापयेद्भूतभाजने ॥ २ ॥ व्यक्तग्लकटुकं जातं तक्रारिष्टं कटुप्रियम् ।
प्रपिबेन्मात्रया काले त्वधस्य तृपितस्रया ॥ ३ ॥ दीपनं रोचनं वण्यं कफघाता-
नुलोमनम् । गुदश्वयधुकण्ठतिनाशनं बलवर्धनम् ॥ ४ ॥ इति हपुपादि-
तकारिष्टः ॥

अथ घृतानि ।

अथ चव्यादिघृतम्—चव्यं त्रिकटुकं पाठा क्षारं कुस्तुम्बरुणि च । यवानी
पिप्पलीमूलमुभे च विटसैन्धवे ॥ १ ॥ चित्रकं त्रिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिविपाच-
येत् । शकृद्वातानुलोमार्थं जले दक्षि चतुर्गुणे ॥ २ ॥ प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्र-
दृच्छं परिश्रवम् । गुदवद्वक्षणशूलं च घृतमेतत्प्रपोहति ॥ ३ ॥ इति चव्यादि-
घृतम् ॥ अथ शुण्ठीघृतम्—त्रिंशत्पलानि शुण्ठीनां जलद्रोणे विपाचयेत् ।
तेन पादावशेषेण कल्के तासां पचेद्भूतत् ॥ १ ॥ दुर्नामश्वासकासघ्नं श्लेहपा-
ण्ड्यामयापहम् । विपमज्वरशान्त्यर्थं तृष्णारोचकनाशनम् ॥ २ ॥ शुण्ठीघृतमिदं
न्यातं कृष्णात्रेयेण पूजितम् । नागरेण जले पक्वं यस्त्रिकुक्षिगदापहम् ॥ ३ ॥
इति शुण्ठीघृतम् ॥ अथ लघुचव्यादिघृतम्—चव्यतिलककलिङ्गानि शताह्वा
लयणानि च । सर्पिरशोविकारघ्नं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ १ ॥ इति लघुचव्यादिघृ-
तम् ॥ अथ ह्रीवैरादिघृतम्—ह्रीवैरमुत्पलं लोभं समद्वाचव्यचन्दनम् । पाठा
सातिविपा पक्षं घातकी देवदारु च ॥ १ ॥ दार्वांस्वहनागरं मांसी भुसं क्षारो
यवाप्रजः । चित्रकश्चेति पेप्त्याणि चाङ्गेरीस्वरसे घृतम् ॥ २ ॥ एकत्र साधयेत्सर्वं
यो० १२

सासपिः परमौषधम् । अशौगिसारमहणीपाण्डुरोगे ज्वरेऽरुचा ॥ ३ ॥ मूत्रकृच्छ्रे
गुदभ्रंशे बस्त्वानाहमवाहिष्ठे । विषाद्यायेऽशंसां द्यूते योग्यभोगाधिपद्वय ॥ ४ ॥
इति ह्रीवैरपूगम् । इति पूतानि ॥

अथ लेपाः ।

आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालापुपुषाः । करजो वनमूत्रेण लेपनं श्रेष्ठम-
शंसाम् ॥ १ ॥ सिन्धूपितं देपस्याद्य धीमं काञ्जिकपेपितम् । गुदाङ्गुरान्त्रलेपेन
पातयत्यचलानपि ॥ २ ॥ कृष्णाशिरीषवीणाकंसीरैः सामरसेन्धवैः । हरित्राक्ष-
विदग्गुण्ठागोमूत्रैः पिप्पलीयुगैः ॥ ३ ॥ एतलेपययं योग्यं क्षीघ्नमशौधिनाशनम् ।
ज्योतिष्कापीजकलेन लेपो रणप्रशंसां हितः ॥ ४ ॥ कोशातपीरजोषपांसिप-
तन्ति गुदोद्भवाः । निशाकोशातकीषूयैः शुभपयः सैन्धवान्वितम् । गोमूत्रेण
समायुक्तं लेपो दुर्नामनाशनः ॥ ५ ॥ इति लेपाः ॥

अथ धूपः ।

मूत्रेणाः सर्पनिर्मोको वृषदंशल चर्म च । लकंमूलं शमीपत्रमशौग्यो धूपनं
हितम् ॥ १ ॥ राकृष्णंस्व तैलेन सापंयेन युतस्य च । धूमदानेन सुरत्याऽशौर-
कघावो निवर्तते ॥ २ ॥ गोधूमपिष्टं फलमेव दिङ्गु शान्धाभंसादप्करमधिभं-
स्यम् । स्वादूपदानाद्ददशूकनादाः स्वाम्निपातो गुदसंभवानाम् ॥ ३ ॥
इति धूपः ।

अथ रसाः ।

अथ नित्योदितः—विपरविगगनायःसूतगन्धं समांशं समहुतशुगयाऽऽर्द्र
कन्दकैः सप्तवारम् । प्रबलगुदजकीलं हन्ति नित्योदितोऽसौ नलहतमलघन्धे
मुद्गमायः ससपिः ॥ १ ॥ इति नित्योदितो रसः ॥ अधार्शःकुठारो रसः—
भागः शुद्धरसस्य भागयुगलं गन्धस्य लोहाभयोः पद्दयित्याग्निहलोपणाभयरजो-
दन्ती च भागैः शृणुह । पत्र स्युः स्फुटद्वयस्य च यवक्षारस्य सिन्धुद्भवाङ्गाः
पत्र गवां जलं सुविमलं द्वार्शिरादेतापचेत् ॥ शुग्दुधं च गवां जलावधि दानैः
पिण्डीकृतं तद्भवेद्द्वौ मापौ गुदकीलकाननजटाछेदे कुठारो रसः ॥ १ ॥ इत्यर्शः-
कुठारो रसः । इति रसाः ।

अथ पथ्यापथ्यम् ।

कुलित्या यवकगोधूमाः शालयो रक्तमा हिताः । पुननंया सूरणं च सकं धात्री
कणित्यकम् ॥ १ ॥ नवनीतं तु वास्तुकं पटोलं मरिचं तथा । शृगमांसमजादुर्घं
शृन्ताकं काञ्जिकं तथा ॥ २ ॥ अशौरोगे तु पथ्यानि मुनिभिः कथितानि तु ।
वेगावरोधः क्षीघृष्टपानमुक्कटकासनम् ॥ यथास्वं दोषलं चाश्वमर्शसः परिवर्ज-
येत् ॥ ३ ॥ इत्यर्शोश्चिकित्सा समाप्ता ॥

अथाग्निमान्द्यम् ।

तत्र संनिष्ठनिदानपूर्वकोदराग्निविकारानाह—

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विपमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधिक्यांस्तस्मान्वा-
जाठरोऽनलः ॥ १ ॥

अथ समविपमाद्यग्निलक्षणान्याह ।

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते । स्वल्पाऽपि नैव मन्दाग्नेर्विपमा-
ग्नेस्तु देहिनः ॥ कदाचिरपच्यते सम्यक्कदाचिन्नैव पच्यते ॥ १ ॥ मात्राऽतिमात्राऽ-
प्यशिता सुखं यस्य विपच्यते । तीक्ष्णाग्निरिति सं विद्यारसमाग्निः श्रेष्ठ उच्यते
॥ २ ॥ विपमो घातजान्तोगांस्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो
विकारान्कफसंभवान् ॥ ३ ॥

अथैषां चिकित्सामाह ।

समस्य रक्षणं कार्यं विपमे यातनिग्रहः । तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्म-
विशोधनम् ॥ १ ॥ सममाग्निं भिपप्रक्षेदसपानैर्नृणां हितैः । मन्दं संवर्धयेदग्निं
कटुतिक्तकपायकैः ॥ २ ॥ तीक्ष्णमाग्निं दधिशीरपायसैः समतां नयेत् । खेहान्म-
लवणाद्यैश्च विपमाग्निमुपाचरेत् ॥ ३ ॥ अरणरुचकशुण्ठीपिप्पलीतीक्ष्णवेहं सुल-
वणमजमोदाहिङ्गुपथ्येति कर्षम् । पृथगथ पलमात्रं स्याद्विवृष्टूर्णमेपां जननमुदर-
यद्धेः पाचनं रेचनं च ॥ ४ ॥ इत्यग्निमान्द्यम् ।

अथ भस्मकलक्षणमाह ।

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् । तीव्रं प्रवर्तयेत्यग्निं तदा तं
भस्मकं यदेत् ॥ १ ॥ कट्वाद्विरूक्षाक्षभुजां नराणां क्षीणे कफे मारुतपित्तवृद्धौ ।
अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निः क्षणाद्रसं शोषयति प्रसह्य ॥ २ ॥ भुक्तं क्षणाद्भस्म
करोति यस्मात्तस्माद्यं भस्मकसंज्ञकोऽभूत् । तृददाहमूर्च्छाभ्रमकासदोषविदशो-
पमोहश्रमकर्मकारी ॥ ३ ॥ तृददाहश्वासकासादीन्कृत्वैवात्यग्निसंभवान् । पक्त्वा-
ऽक्षमाशु धात्वादीन्स क्षिप्रं नाशयेद्भुवम् ॥ ४ ॥

अथ चरकपाठे भस्मकः ।

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् । सोष्मणः पाचकस्थाने पलमग्नेः
प्रयच्छति ॥ १ ॥ तदा लब्धबलो देहं रूक्षयेत्सानिलोऽनलः । अभिभूय पच-
त्यन्नं तैक्षण्यादाशु मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥ पक्त्वाऽन्नं स ततो धात्वात्शोणितादीन्पच-
त्यपि । ततो दौर्बल्यमातङ्गं मृत्युं चोपनयेत्परम् ॥ ३ ॥ भुक्तेषु लभते शान्तिं
जीर्णमाग्ने प्रताम्यति । तृददाहकासमोहाः स्युर्व्याधयोऽथग्निसंभवाः ॥ ४ ॥

अथ भस्मकरोगनिदानचिकित्से ।

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् । तीव्रं प्रवर्तयेद्वह्निं तदा तं

भस्मकं पदेत् ॥ १ ॥ तृदादाहसासगूण्डांदांशुद्वैवाल्पप्रिसंभवात् । पर्यायाऽथमागु
 धावादीन्स क्षिप्रं नासापेक्षुम् ॥ २ ॥ शं भस्मकं गुरुक्षिप्रसात्रमण्ड-
 हिमादिभिः । अक्षपामेनंयेष्टान्ति पितामह विरेचनैः ॥ ३ ॥ आयुद्धताप्रि-
 ताग्यै माहिपदधिदुग्धसपीपि । सेवेत वा यवागुं समभूच्छिष्टां ससर्पिष्काम्
 ॥ ४ ॥ भसकृत्पिचहरणं पायसं प्रनिभोजने । इयामात्रितृद्विपकं वा पयो दद्या-
 द्विरेचनम् ॥ ५ ॥ यत्किञ्चिन्मधुरं मेरुयं श्लेष्मकं गुरु भोजनम् । सर्वे तदत्यप्रि-
 हितं भुक्त्वा प्रम्वरणं दिवा ॥ ६ ॥ कफे पूर्वं त्रिते त्रिते माहृते चानलः समः ।
 समघातोः पचत्यसं पुष्ट्यायुर्वलयर्धनः ॥ ७ ॥ आहारं पचति शिष्टी दोषाना-
 हारवर्धितः पचति । दोषक्षये च घातुघातुक्षये तथा प्राणान् ॥ ८ ॥ सुहुमुं-
 हुद्विर्जीर्णेषु भोग्याम्यस्पोऽहारयेत् । निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथेन न विपाद-
 येत् ॥ ९ ॥ कोलास्थिमज्जकरतु पीतो चाप्युदयेन वै । अशिराद्रिनिह्नयेप
 प्रयोगो भस्मकं नृणाम् ॥ १० ॥ नारीक्षीरेण संपिप्य विवेदादुग्धरात्वपम् ।
 तान्यां वा पायसं सिद्धं विवेदत्यग्निसान्त्वये ॥ ११ ॥ सिततण्डुलसितकलेमसी-
 रेण पायसं सिद्धम् । भुक्त्या घृणेन पुरुषो द्वादश दिवसान्बुभुक्षितो न भवेत्
 ॥ १२ ॥ विद्वारीस्वरसे क्षीरे पचेदष्टगुणे पृतम् । माह्विषं जीवनीयेन कस्त्रेनात्य-
 श्निनाशनम् ॥ १३ ॥ इति भस्मकरोगनिदानविक्रिते ।

अधाजीर्णनिदानम् ।

अविपकोऽग्निमान्धेन यो रसः स निगद्यते । रोगाणां प्रथमो हेतुः सर्वेषामा-
 मसंज्ञया ॥ १ ॥ आमं विदग्धं विष्टग्धं कफपित्तानिलक्षिभिः । अजीर्णं केचिदि-
 च्छन्ति चतुर्थं रसदोषतः ॥ २ ॥ अजीर्णं पच्यमं केचिद्विदोषं दिनपात्रि च ।
 यदन्ति पष्टं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ३ ॥

अथ तेषां कारणमाह ।

अत्यग्नुपानाद्विपमानाद्य संधारणारस्वप्रविपर्ययाद्य । कालेऽपि सारस्यं लघु
 चापि शुक्लमसं न पाकं भजते नरस्य ॥ १ ॥ हृत्पूर्वाभयकोषपरिपुतेन तुभ्येन
 शुद्दैन्धनिपीडितेन । प्रद्वेषयुक्तेन च सेध्यमानमसं न सम्यक्पचते नरस्य ॥ २ ॥
 मात्रया चाभ्यवहृतं पथ्य चाद्यं न जीयते । चिन्तासोकभयक्रोधदुःखतय्याप्रजा-
 गैः ॥ ३ ॥ अजीर्णसामान्यलक्षणं—ग्लानिगौरवविष्टमभ्रममारतमूढताः ।
 विद्वन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ ४ ॥ आमाद्यजीर्णलक्ष-
 णानि—सत्राऽऽमे गुरुतोऽक्रेदः शोफो गण्डाक्षिकृदयोः । उद्गारश्च यथाशुक्लम-
 निदग्धः प्रवर्तते ॥ ५ ॥ विदग्धे भ्रमत्पृच्छाः पित्ताद्य विविधा रजः । उद्गारश्च
 सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ६ ॥ विष्टग्धे सुलमाभमानं विविधा वातये-
 दनाः । मलवाताप्रवृत्तिश्च मोहः सम्भोऽङ्गरीदनम् ॥ ७ ॥

अथ रसदोषलक्षणमाह ।

उद्गारशुद्धावपि भक्तः क्वाहा न जायते दृढरुता च यस्य । रसायदोषेण चतुर्थे-

१ ये शालवः वैशाखे एता आश्विने पच्यन्ते ते कलमा इति केचित् । बहुकालेन पच्यन्ते
 इति तात्पर्यम् ।

मेतत्कश्चित्प्रीतिं प्रवृत्तिं तदशः ॥ १ ॥ रमरोपेऽन्नविज्ञेयो हृद्यवाद्युजरो-
 ष्ठी ॥ अजीर्णोपद्रव्यानाह—गृष्ठां प्रकृषो यमधुः प्रसेका सदनं भ्रमः ।
 उपद्रवा भयव्येते मरुतं चान्यत्रीर्षतः ॥ २ ॥ चायार्भतिष्ठते तस्य गुह्योऽप्यद्य-
 रगो हृदि । तावन्ममोति निघन्ते त्रिषं पीनपतो यथा ॥ ३ ॥ भगवान्वन्ताः
 पशुषुभ्रमे येऽप्रनानगः । रोगानीकरा ते मूलमत्रीर्षं प्राप्नुवन्ति हि^१ ॥ ४ ॥
 अजीर्णमामं विष्टम् विष्टम् यदुर्दागितम् । विष्टम्पृष्ठमकौ ताम्नादपेच्यारि विष्ट-
 गिषका ॥ ५ ॥ अथ विष्टुर्षीमाह—गृष्ठीभिरिष गात्रानि तुदन्संतिष्ठतेऽ-
 निकः । द्यात्रीर्षेण सा वैद्योर्विष्टुर्षीति निघन्ते ॥ १ ॥ न तां परिमिताहारा
 लभन्ते विदितागमाः । मृदाश्लामत्रिहारमानो लभन्तेऽन्नलसोद्युपाः ॥ २ ॥
 गृष्ठांतिहारो यमधुः त्रिपासा शूलभ्रमोऽह्ननहृमदाहाः । वैद्यर्षकम्पौ हृद्ये
 हृद्यम भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥ ३ ॥ अधालम्बकमाह—कुक्षिरानद्य-
 त्तेश्चर्षं प्रकृष्वेत् परिष्टुवति । निष्टुो मारुतत्रैयं कुक्षतुपरि चावति ॥ १ ॥
 यातवर्षोनिरोधश्च यस्याहर्षं भवेद्वि । तन्नाह्वगकमापष्टे तृष्णोद्गारौ तु यस्य हि
 ॥ २ ॥ अथ विलम्बिकामाह—दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ष-
 मप्रथ यस्य । विष्टगिषकां तां मृदादुर्मिज्जिष्यामापक्षते शाश्वविदः पुराणाः
 ॥ १ ॥ अधाजीर्णजन्यामस्य फार्यान्तरमाह—यथरपमामं विष्टजेसमेव
 देनं विशेषेण विकारजातः । दोषेण येनायतनं शरीरं तादृशेणरामसमुद्भवैश्च
 ॥ १ ॥ विष्टुच्या असाध्यत्वमाह—यः श्यावदन्तौह्नसोऽन्तरसंशो यम्य-
 दितोऽभ्यन्तरपातनेत्रः । क्षामस्वरः संप्रियुक्तसंधिर्वायाधरोऽमौ पुनरागमाय
 ॥ १ ॥ निदानान्तोऽतिः कपो मूत्रापातो विसंशता । अमी शुपद्रवा योरा
 विष्टुच्याः पद्य दारुणाः ॥ २ ॥ अथ जीर्णाहारलक्षणमाह—उद्गारशुद्धि-
 स्साहो बेगोरसर्गो यथोचितः । लघुता शुक्तिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम्
 ॥ ३ ॥ इत्यजीर्णनिदानम् ।

अथाजीर्णचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

[प्रायेणऽऽहारपेपम्यादजीर्णं जायते नृणां । तन्मूलो रोगसंपातमृद्भिनादा-
 दिगद्यति ॥ १ ॥ अत्राऽऽमे यमनं कार्यं विष्टुधे लहनं दितम् । विष्टुधे स्वेदनं
 शशं रसदोषे शयीत च ॥ २ ॥ यथाहवणतोयेन यान्तिरामे प्रशस्यते । धान्य-
 नागरमिदं पा तोयं दशाद्रिचक्षणः । आमामीर्णप्रशमनं शूलं चक्षिशोधनम्
 ॥ ३ ॥ अक्षं विष्टुधं तु नरस्य दीर्घं शीताम्बुना वै परिपाकमेति । तदाऽस्य दौत्येन
 निहन्ति पित्तमाष्टेदिमावाच नयत्यधस्तात् ॥ ४ ॥ विष्टुधे स्वेदनं कार्यं येषं च
 लयणोदकम् । रसदोषे द्विवा स्वापं लहनं यातवर्जनम् ॥ ५ ॥ प्रष्टुतेले प्रवि-
 षाण्य पण्यां सादेत्तदेवानु विवेच्य तैलम् । स शूलविष्टुधमृत्तान्विकारान्सर्वा-

१ स्वल्पं यदा दोषविवह्वमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति । भवत्यजीर्णंऽपि तदा शुभ्रता
 सा मन्त्रुदि निषवत्रिहन्ति ॥

अथेत्पित्तकफानिलोत्थान् ॥ ६ ॥ आलिप्य जठरं प्राशो हिङ्गुन्यूपणसैन्धवैः ।
दिवा स्वापं प्रकुर्वीत सर्वोजीर्णप्रणाशनम् ॥ ७ ॥ १ ॥ व्यायामप्रमदाध्ववाहनरता-
न्कान्तानतीसारिणः शूलथासवतस्तृपापरिगतान्हृद्धामरूपीडितान् । क्षीणा-
न्क्षीणकफान्निशून्मदहृत्तान्वृद्धांस्तथाऽजीर्णिनो रात्रौ जागरिताधराक्षिरशानान्कामं
दिवा स्वापयेत् ॥ ८ ॥

अथ चूर्णानि ।

पथ्यापिप्पलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् । मस्तुनोष्णोदकेनाथ ज्ञात्वा दोष-
गतिं म्रियेत् ॥ १ ॥ चतुर्विधमजीर्णं च मन्दानलेमयारुचिम् । आप्मानं वात-
गुल्मं च शूलं चाऽऽशु विनाशयेत् ॥ २ ॥ इति पथ्यादिचूर्णम् । सिन्धूत्थपथ्य-
मगधोद्भववह्निचूर्णमुष्णाम्बुना पिबति यः पल्लु नष्टवह्निः । तस्याऽऽमिषेण संपृ-
त्तेन सहास्रपानं भस्मीभवत्यशितमात्रमपि क्षणेन ॥ ३ ॥ इति लघुवैश्वानरचू-
र्णम् ॥ अथ हिङ्गुवृष्टकचूर्णम्—त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे समधरण-
धृतानामष्टमो हिङ्गुभागः । प्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा चूर्णं एव जनयति जठ-
रामिं वातगुल्मं निहन्ति ॥ १ ॥ अन्यच्च—कर्पे हिङ्गु द्विकर्पे विडमथ मरिचं
सैन्धवं विश्वकृष्णादीप्याजीराजमोदासितजरणविभीताभया घेदकर्पाः । अष्टौ
मार्कण्डिधाम्योरथ यदरकपित्थोद्भवाः पोदश स्युः सर्वे लुङ्गोदकार्दं हरति रुचि-
यघाप्मानबन्धाग्निसादान् ॥ १ ॥ इति हिङ्गुवादिचूर्णम् ॥ अथ भास्करल-
घणचूर्णम्—पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम् । सैन्धवं च विडं
चैव पत्रतालीसकेसरान् ॥ १ ॥ एषां द्विपलिकान्भागान्पञ्च सौवर्चलस्य च ।
मरीचाज्जात्रिण्डीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ २ ॥ त्वगोला धार्धभागा स्यात्सा-
सुदं कुडवद्वयम् । दाडिमं कुडवं चैव द्विपलं चाम्लवेतसम् ॥ ३ ॥ एतच्चूर्णोक्तं
श्लेष्मं गन्धाद्यममृतोपमम् । लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितम् ॥ ४ ॥
श्लेष्मवातं वातगुल्मं शूलं मन्दाध्यरोचकम् । अन्यानपि निहन्त्याशु रोगौलवण-
भास्करः ॥ ५ ॥

अथाग्निमुखचूर्णम् ।

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् । पिप्पली त्रिगुणा ज्ञेया श्यङ्गवेरं
चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ यवानिका पञ्चगुणा पङ्कणा च हरीतकी । चित्रकः सप्तगुणितः
कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥ २ ॥ एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रसन्नया । पिबेद्भ्रम
मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥ ३ ॥ सोदावर्तमजीर्णं च श्लिहानमुदरं तथा ।
अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥ ४ ॥ अशौंहरो दीपनश्च शूलभो
गुरमनाशनः । कासं श्वासं निहन्त्याशु तथैव क्षयनाशनः ॥ ५ ॥ चूर्णो ह्यग्नि-
मुखो नाम्ना न कश्चित्तिहन्त्यते ॥ ६ ॥ अथ सामुद्राद्यं चूर्णम्—सामुद्र-
सौवर्चलसैन्धवानि क्षारो यवानीमजमोदकं च । हरीतकीपिप्पलिश्यङ्गवेरं हिङ्गु
विडं च समानि दद्यात् ॥ १ ॥ संचूर्ण्य चैतानि घृतस्तानि सुजीत चाऽऽदी

कवलानि पञ्च । अजीर्णवातं गुदगुल्मघातं घातप्रमेहं विषमं च घातम् । विपू-
चिकाकामलपाण्डुरोगान्धासं च कासं च जयेदवश्यम् ॥ २ ॥ अथ द्योपाद्यं
चूर्णम्—द्योपैलाहिह्रुभाङ्गोपिडलवणपक्वक्षारपाठावयवानीचिशारवभस्म चयं
दहनकरिफणात्यक्पटुप्रन्ध्यजाजी । एतच्चूर्णं पृताढ्यं त्रिदिवसमशनादन्यते रोग-
जातं विश्वं वैश्वानरोऽसौ दहति सरभसं किं पुनर्भुक्तमद्यम् ॥ १ ॥ इति चूर्णाणि ।

अथ गुटिकाः ।

संजीवनीगुटिका—विटङ्गं नागरं कृष्णा पथ्या बह्विर्विभीतकः । यथा
गुह्वरी भ्रष्टातं विषं चात्र प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव
पेषयेत् । गुआभा गुटिकाः कार्या दद्यादाद्रकजै रसः ॥ २ ॥ एकामजीर्णयुक्तस्य
द्वे विपूच्यां प्रदापयेत् । तिष्ठो भुजङ्गदष्टस्य चतस्रः संनिपातिनः । गुटिका जी-
वनी नाग्रा संजीवयति मानयम् ॥ ३ ॥ इति संजीवनी गुटिका ॥ अथ धनं-
जयवटी—जीरकं चित्रकं चयं ससुगन्धं वचात्वचौ । प्लाकचूरहपुपा कारयी
नागकेसरम् ॥ १ ॥ पृथक्कर्मिता ह्येते मिस्री कर्पार्धसंमिता । यवानी पिप्पली-
मूलं स्वर्जिका च हरीतकी ॥ २ ॥ जातीफलं लवङ्गं च पृथक्कर्मयुगं मतम् । धा-
न्यकं चित्रकं चापि कर्मप्रयमितं पृथक् ॥ ३ ॥ कृष्णा पलप्रमाणा स्यात्पलमानं तु
रौमेकम् । मरीचात्पिचवः सप्त त्रिवृन्मूलात्पलद्वयम् ॥ ४ ॥ पृथग्दशाक्षं सामुद्रं
सैन्धवं नागरं तथा । शरावसंमितं चुक्रं तदर्धं तित्तिणीफलम् ॥ ५ ॥ धनंजयवटी
ह्येषा धनंजयविवर्धनी । अजीर्णं जरयत्याशु शूलमुन्मूलयेद्दुतम् ॥ ६ ॥ हरेद्विष-
न्धसंबन्धमाप्मानं कर्मयत्यपि । ग्रहण्या निग्रहं कुर्याद्रचयेद्बुचिसुत्तमां ॥ ७ ॥
इति धनंजयवटी ॥ अथ शङ्खवटी रसार्णवतः—चित्राश्रत्पत्नीशारादपा-
मार्गाकंतस्तथा । लवणं पञ्च संगृह्य ततो लवणपञ्चकम् ॥ १ ॥ सैन्धवायं समा-
दाय सर्वमेतत्पलद्वयम् ॥ २ ॥ कर्षं कर्षं विषं गन्धं रसं दहणवेर च । हिह्रुपि-
प्पलिशुण्डीनां तथा मरिचजीरयोः । द्वौ द्वौ कर्षौ पृथक्कार्यौ दश द्वौ शङ्खचूर्णतः
॥ ३ ॥ फलप्रयाच कर्षकं द्विकर्षं तु लवङ्गतः । एतत्सर्वं समाज्ज्ये दह्यन्चूर्णोत्-
शुभम् ॥ ४ ॥ भावयेदम्लयोगेन सप्तधा च प्रयत्नतः । शङ्खवटी नाह
सेवितः सर्वरोगजित् ॥ ५ ॥ गुआमात्रमिदं खाद्वैश्वानरोऽप्यनम् । अजीर्ण-
घातसंभूतं पित्तश्लेष्मभवं तथा । विपूचीं शूलमानहं कर्षं न संशयः ॥ ६ ॥
इति शङ्खवटी ॥ अथ द्वितीया शङ्खवटी—त्रिवृन्मूलं पलद्वयं सैन्धवं
कल्कितं तस्मिन्शङ्खपले प्रतप्तमसकृत्तियाप्य हीरकं । हिह्रुयोपपलं
तबलीत्रिक्षिप्य निष्कांशकान्बद्धा शङ्खवटी शङ्खकल्पयतिशुलाभी
इति गुटिकाः ।

अथामृतहरीतकी ।

तत्रे समुत्सवेद्य शिवाशतानि तदीयानि च शतानि । य
हिह्रुक्षाराधजाजीमजमोदकं च ॥ १ ॥ एतच्चूर्णं चूर्णमात्रं

रगालितस्य । विभाष्य शुभ्रेण रजांस्वमीपां क्षिपेच्छिवापीजनिरस्तगर्भे । समू
घर्मे च विशोष्य तासां हरीतकीमन्यतमां निषेवेत् ॥ २ ॥ अजीर्णमन्दानलज
ठरामयान्तगुल्मशूलग्रहणीगुदाहुरान् । विबन्धमानाहरुजो जयत्पसौ तथाऽऽ
वातांस्त्वमृता हरीतकी ॥ ३ ॥ इत्यमृतहरीतकी ।

अथावलेहः ।

विद्वद्भ्रमहातकचित्रकामयाः सनागरास्तुल्यगुडेन सर्पिषा । अभन्ति ये
न्दद्दुताशना नरा भवन्ति ते वाडवतुल्यवह्नयः ॥ १ ॥ इति विद्वदाघवलेहः ।
विद्वद्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दहन्ति हृकोष्टगता मलाश्च । द्राक्षां सितामाक्षि
संप्रयुक्तां लीढाऽभयां वा स सुखं लभेत ॥ १ ॥

अथ चयागूः ।

चित्रकचविकानागरमागधिकोम्रैयंवागूः स्यात् । गुल्मानिलशूलहरी चित्रा
वद्विजननी च ॥ १ ॥ इति चित्रकादिः ।

अथ क्वाथः ।

लवणपथ्ययोः क्वाथः सैन्धवेनावधूलितः । पीतः प्रशमयत्याशु त्वजीर्ण रे
यत्पि ॥ १ ॥ घान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः । आमाजीर्णप्रशम
शूलग्रं वद्विदीपनम् ॥ २ ॥

अथ घृतानि ।

अथाग्निकरं घृतम्—पद्ममूल्यभयाच्योपपिप्पलीमूलसैन्धवैः । राक्षाक्षारद्व
जाजीविद्वद्भ्रमदिभिर्घृतम् ॥ १ ॥ युक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाऽऽद्रकस्य च । तक्र
स्तुसुरामण्डसौवीरकतुपोदकैः ॥ २ ॥ काञ्जिकेन च यत्पकं पीतमग्निकरं स्मृतः
शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ॥ ३ ॥ इत्यग्निकरं घृतम् ॥ अथ दशमू
घृतम्—मरीचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा । भ्रमहातकं यवानी च वि
गजपिप्पली ॥ १ ॥ हिङ्गु सौवर्चलं चैव त्वजाजी विडधान्यकम् । सामुद्रं सैन्ध
क्षारं चित्रकं चचया सह ॥ २ ॥ एभिरर्घपलैर्भांगैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । दशमू
रसे सिद्धं पयसाऽष्टगुणेन वा ॥ ३ ॥ मन्दाग्रेषु हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम्
विष्टम्भनामं दीर्घल्यं स्त्रीदानमपकपयेत् ॥ ४ ॥ कासं श्वासं क्षयं वाऽपि दुर्न
सभगंदरम् । कफजान्दन्ति रोगांश्च वायुजान्कृमिसंभवान् । तान्तर्घात्ताशयस्य
शुष्कं दार्यनलो यथा ॥ ५ ॥ इति दशमूलघृतम् ॥ इति घृतानि ॥

अथाजीर्णकुलकण्डनगणः ।

नारीकेलकलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं जम्बीरोत्थरसो घृते समुचि
मर्पिस्तु मोचाफले । गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसाशने काञ्जिकं ना
गुडभक्षणं प्रकथितं पिण्डालुकं कोद्रवे ॥ १ ॥ पनसे कदलं कदले च घृतं घृ
पाकविधावपि जम्भरसः । तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेषु च तण्डुलवः

परम् ॥ २ ॥ गोधूमे कर्कटिका मापे तर्कं च मूलकं घणके । आमलकं किल मुद्गे
दीप्यः पक्ता तु यावनाले स्यात् ॥ ३ ॥ खण्डं च खण्डयति मापभवं ह्यजीर्ण
तैलं कुलस्थजमिति प्रवदन्ति केचित् । द्वाक्षामुकूलकनिकोचकसेवितं वा
वातामवृन्तफलपाककरं लवङ्गम् ॥ ४ ॥ कङ्कुश्यामाकनीवारकोरदूपमकुष्ठकाः ।
दग्ना जलेन जीर्यन्ति काञ्जिकं त्वादकीं पचेत् ॥ ५ ॥ पिष्टाक्षे शीतलं घारि
कृशाराक्षे तु सैन्धवम् । मापेण्डर्या निम्बमूर्लं मुद्गयूपस्तु पायसे ॥ ६ ॥ मत्स्य
भात्रफलात्कूर्मो घवशाराद्विपच्यते । काशमूलाशीलकण्डपारावतकपिञ्जलाः ॥ ७ ॥
पटोलवंशाङ्गुरकारवलीफलानि निम्बुकथितानि जग्ध्या । क्षारोदकं ब्रह्मतरोनि-
पीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥ ८ ॥ विपच्यते सूरणको गुडेन तथाऽऽलुकं
तण्डुलकोदकेन । पिण्डालुकं जीर्यति कोरदूपात्कसेरुपाकः सल्लु नागरेण
॥ ९ ॥ क्षारो जीर्यति तर्केण तद्रस्यं कोष्णमण्डतः । ग्रहपिं माणिमन्धेन
शङ्खचूर्णेन तद्दधि ॥ १० ॥ रसाला जीर्यति स्योषात्खण्डं नागरभक्षणात् । गुडो
नागरमुखाम्बां तथेक्षुश्चाऽऽर्द्रकाशनात् ॥ ११ ॥ इत्यजीर्णकुलकण्डनगणः ॥

अथ रसाः ।

दन्तीधीजमकल्मषं सदहनं शुण्ठीलवङ्गं समं गन्धं पारदटङ्कणं च मरिचं
श्रीवृद्धदारो विपम् । खल्वे यामयुगं विमर्द्य विधिना दन्तीद्रवैर्भावना देयाः
रश्मदशानु निम्बुकजलैस्त्रेधा त्रिधा चित्रकैः ॥ १ ॥ त्रेधा चाऽऽर्द्रकजै रसैः शुभ-
धिया ससैव चावेदिना पश्चाच्छुष्ककलायसंमितवटी कार्या भिपन्नसंमता । क्षुद्रो-
धप्रकरी त्रिशूलशामनी जीर्णज्वरध्वंसिनी कासारोचकपाण्डुतोदरगदान्पामामरु-
शाशिनी ॥ २ ॥ बस्त्रादोपहलीमकामयहरी मन्दाग्निसंदीपनी सिद्धेयं तु महो-
दधिप्रकटिता सर्वांमयत्री सदा ॥ ३ ॥ इति वृहन्महोदधावजीर्णहरी बटी ॥ अथ
रसेन्द्रचिन्तामणेरग्निकुमारः—पारदं च विषं गन्धं टङ्कणं समभागतः ।
मरीचादष्टभागाः स्युद्धौ द्वौ शङ्खवराटयोः ॥ १ ॥ पक्कजम्बीरजैर्गोढं रसैः सप्त
विभावयेत् । गुञ्जाद्वयमितो देयो रसो ह्यग्निकुमारकः ॥ २ ॥ समीरणसमुद्भू-
तमजीर्णं च विपूषिकाम् । क्षणेन क्षपयत्येव कफरोगानिकृन्तनः ॥ ३ ॥
इत्यग्निकुमारः ॥ अथ द्वितीयाग्निकुमारः—रसेन गन्धं सह टङ्कणेन समं
विषं योज्यमतस्त्रिभागम् । कपर्दशङ्खावपि नेत्रभागौ मरीचकं चाष्टगुणं विमर्द्य
॥ १ ॥ सुपक्कजम्बीररसेन खल्वे सिद्धो भवत्यग्निकुमारकोऽयम् । भजीर्णवातं
गुदगुल्मवातं विपूषिकाद्यं विनिहन्ति तद्यः ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽग्निकुमारः ॥
अथ लघुकल्पादः—पारदाद्विगुणं गन्धं गन्धांशं शृतलोहकम् । पिप्पली
पिप्पलीमूलमग्निशुण्ठीलवङ्गकम् ॥ १ ॥ लोहसाम्यं पृथक्पृथोद्द्रससाम्यं सुवचं-
लम् । टङ्कणं मरिचं चापि गन्धतुल्यं प्रदापयेत् ॥ २ ॥ एतद्विचूर्णं यत्नेन
येत्सप्तधाऽऽलुकैः ।

वाऽपि दद्याद्भोजनपाचने । क्षिप्रं सञ्जीवंते भुक्तं दीपनं भवति धुनम् । सर्वो
 र्णप्रसक्तमनं लघुक्रव्यादसंशितम् ॥ ४ ॥ इति लघुक्रव्यादः ॥ अथ वृद्ध
 व्यादौ मन्थानभैरवात्—द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत्
 पारदं पलमानं तु गृह्यशुन्नायसी पृथक् ॥ १ ॥ पलार्धमाने संमिथ्य पञ्चाहुः
 दले क्षिपेत् । ततो विषूषणं चलेन लोहपात्रे त्रिचक्षणः ॥ २ ॥ निषापयेद्भसं
 जंपीरस्य पलं शतम् । यज्जपूतं ततः कृत्वा लोहपात्रे विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ मृ
 शिना पचेत्तत्र दग्धां संचालयेन्मुहुः ॥ ४ ॥ संचूष्ये पञ्चकोटोर्यैः कर्पा
 साम्लयेतसं । भायनाः किल दातव्याः पञ्चाशत्प्रमिताः पृथक् ॥ ५ ॥ मृष्टद्व
 चूर्णेन तुल्येन सह भेजयेत् । तदर्थं कृष्णलयनं मरीचं सर्वतुल्यकम् ॥ ६ ॥
 सप्तधा भाययेत्पञ्चाषणकक्षारवारिणा । ततः संशोष्य संपिप्य कृत्वाश्च जट
 क्षिपेत् ॥ ७ ॥ अत्यर्थं गुदमांसानि गुरुभोजयान्यनेकदाः । भुज्ज्वा चाऽऽरुण्यपर्यन्
 चतुर्पलमित्तो रसः ॥ ८ ॥ कटुम्लतक्रसहितः पीतमात्रो हि पाचयेत् । पुनर्भोज
 यति क्षिप्रं का गुनमन्दवक्षिता ॥ ९ ॥ रसः कष्यादनामाऽयं प्रोक्तो मन्थानभै
 रवैः । सिंहलक्षोमिषालस्य भूरिमांसप्रियस्य च । पुनर्भोजनकामस्य भैरवान
 न्दभोगिनः ॥ १० ॥ कुर्यादीपनमूर्ध्वं जत्रुगदहृद्यमसंशोधनस्तुन्दर्यौष्यनिषर्षणं
 मदहरः शूलार्तिमूलापहः । गुल्मह्रीद्विनाशको षड्भुज्जां विष्वंसनो वातह
 वातमन्थिमहोदरापहरणः कष्यादनामा रसः ॥ ११ ॥ इति घृह्यक्रव्यादः ।
 अथाजीर्णे योगः—द्वौ क्षारौ टङ्गणं सूतं लवणं लवणप्रयम् । पिप्पली गन्धः
 शुण्ठी मरीचं पलसंमितम् ॥ १ ॥ कर्पमेकं विषं द्रव्या सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । अर्क
 दुग्धस्य दातव्या भावना सप्तयासरम् ॥ २ ॥ अन्तर्धूमं गजपुटे पक्त्वा शीतं समु
 खरेत् । ततो लवणमरिचस्फटिकीनां पलं पलम् ॥ ३ ॥ सर्वे संमर्षं दृढवृद्धभाणं
 निषापयेत् । सायं गुञ्जाद्रव्यं खादेन्नुक्ते द्रावयति क्षणात् ॥ ४ ॥ पुनर्भोजन
 वाञ्छां च जनयेत्प्रहरोपरि । भाममांसं द्रावयति श्लेष्मरोगानिकृन्तनम् ॥ ५ ॥
 अथाग्निमुखो रसः—सूतं गन्धं विषं तुल्यं मर्दयेदाद्रैकद्रवैः । अश्वत्थचिञ्चा
 पामार्गक्षाराः क्षारौ च टङ्गणम् ॥ १ ॥ जातीफलं लवणं च त्रिकटु त्रिकला
 समम् । शङ्खक्षारं पञ्चपलं हिङ्गुजीरं द्विभागिकम् ॥ २ ॥ मर्दयेदम्लयोगेन गुञ्जा
 मात्रा घटी शुभा । पाचनी दीपनी सद्योऽजीर्णशूलविपूचिकाः ॥ ३ ॥ दिक्कं
 गुल्मं चोदरं च नाशयेन्नात्र संशयः । रसेन्द्रसंहितायां च नाम्ना बहिर्मुखो रसः
 ॥ ४ ॥ इत्यग्निमुखो रसः ॥ अथाजीर्णारिरसः—शुद्धं सूतं गन्धकं च पल
 मानं पृथक्पृथक् । हरीतकी च द्विपला नागरं त्रिपलं स्मृतम् ॥ १ ॥ कृष्णा च
 मरिचं तद्वत्सिन्धूर्यं त्रिपलं पृथक् । चतुष्पला च विजया मर्दयेत्त्रिभुक्तद्रवैः
 ॥ २ ॥ घृतानि सप्त देवानि धर्ममध्ये पुनः पुनः । अजीर्णारिरथं प्रोक्तः सद्यो
 दीपनपाचनः । भक्षयेद्विशुणं भक्ष्यं पाचयेद्रेचयेदपि ॥ ३ ॥ इत्यजीर्णारिः ।
 अथाजीर्णहरो रसः—सूतं गन्धकतालकं विषयुतं टंकं यवक्षारकं भार्गी बहिः

पुनर्नयात्रिकटुकं लोहाभ्रकं त्रैफलं । चूर्णं भृंगरसेन भद्रितमजु निर्गुडिकाद्वावकैः
 पश्चादाद्रकबीजप्रकरसैर्देया पुनर्भावना । शुक्रं जीर्यति भोजनं गुरतरं मांसा-
 दिकं पिष्टकं गुंजापंचकसंमितस्य वटिका श्रीभैरवाच्छिक्षिता । स्त्रीहं गुल्मजलोदरं
 कटिभयं शूलं पुनर्जाठरं शोफं चामसमुद्भवं षड्गुरजं दुग्धोदनं भक्षणे । इत्यजीर्ण-
 हरो रसः ॥ अथ पाशुपतो रसो धन्वन्तरीयमतात्—कर्पं सूतं द्विधा
 गन्धं त्रिभागं भस्म तीक्ष्णकम् । त्रिभिः समं विपं योज्यं चित्रकद्रवभावितम्
 ॥ १ ॥ द्विधा त्रिकटुकं योज्यं लवङ्गैले तु तरसमे । जातीफलं जातिपत्रं
 चार्धभागमितं मतम् ॥ २ ॥ तथाऽर्धं पञ्चलवणं स्नुह्यकौ चाऽपि तिनित्णी ।
 अपामार्गोऽश्वत्थ एषां लवणं च पलार्धकम् ॥ ३ ॥ टङ्गणं यावकक्षारं स्वर्जिका हिङ्गु
 जीरकम् । हरीतकी सूततुल्या मर्दयेदम्लयोगतः ॥ ४ ॥ धूर्तबीजस्य वै भस्म
 सर्वैः सप्तमभागतः । रसः पाशुपतो नाम प्रोक्तः प्रत्ययकारकः ॥ ५ ॥ गुञ्जा-
 मात्रा वटी कार्या सर्वाजीर्णविनाशिनी । तालमूलीतक्रयोगादुदराभयनाशिनी
 ॥ ६ ॥ मोचारसेनातिसारं ग्रहणीं तक्रसैन्धवैः । शूले नागरकं शस्तं हिङ्गुसौव-
 र्धलान्वितम् ॥ ७ ॥ अर्शःसु तत्रेण हिता पिप्पली राजयद्मणि । चातुरोगं
 निहन्त्याशु शुण्डीसौवर्धलान्विता ॥ ८ ॥ गुडूचीशर्करायोगारिपत्तुरोगविनाशिनी ।
 पिप्पलीक्षौद्रयोगेन श्लेष्मरोगान्निकृन्तति । अतः परतरा नास्ति धन्वन्तरमते
 वटी ॥ ९ ॥ इति पाशुपतो रसः ॥ अथ रससिन्धोरादित्यरसः—दूदं च
 विपं गन्धं त्रिकटु त्रिफलासमम् । जातीफलं लवङ्गं च लवणानि च पञ्च वै ॥ १ ॥
 सर्वमेतत्कृतं चूर्णमम्लयोगेन सप्तधा । भावयित्वा वटी कार्या गुञ्जार्धप्रमिता
 बुधैः ॥ २ ॥ रसो ह्यादित्यसंशोऽयमजीर्णक्षयकारकः । शुक्तमात्रं पाचयति जठ-
 रानलदीपनः ॥ ३ ॥ इत्यादित्यरसः ॥ अथ हुताशनः—एकं च दिग्द्वादशभा-
 गमानं योज्यं विपं टङ्गणमूपणं च । हुताशनो नाम हुताशनस्य करोति
 वृद्धिं कफघ्नस्तहन्ता ॥ १ ॥ अन्यञ्च—एकांशकाः पारदगन्धटङ्काः कपर्दशङ्खा-
 शृतगोहृधूमाः । श्यंशा इमेऽथो मरीचं त्विभांशं संमर्दितं जम्भरसेन गाढम्
 ॥ १ ॥ गुल्मारोचकशूलवह्निसदनाजीर्णं विपूर्ची कफं जाढ्यं शीर्षसमुद्भवं च
 कसनं मुद्गरप्रमाणा वटी । लीढाऽऽर्द्रस्य रसेन हन्ति कथितानेतान्गदान्प्रहणा
 पूर्व निर्मित, एष यत्नशतकैर्नाज्ञा हुताशो रसः ॥ २ ॥ इति हुताशनरसः ।
 अथाजीर्णकण्टको रसः ॥ शुद्धसूतं विपं गन्धं प्रत्येकं च समं समम् । मरीचं
 सर्वतुल्यांशं कण्टकारीफलद्रवैः ॥ १ ॥ मर्दयेद्वायवेघ्नादेकविंशतिवारकम् ।
 गुञ्जात्रयमिदं खादेत्सर्वाजीर्णप्रशान्तये । सर्वोपद्रवसंयुक्तां विपूचीमपि नाशयेत्
 ॥ २ ॥ इति रसाः ।

अथ विपूच्यादिचिकित्सा ।

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽतिलः । यस्याजीर्णेन सा वैरैर्विपूचीति
 निगद्यते ॥ १ ॥ विपूच्यामतिवृद्ध्यां पाष्ण्यांदांहः प्रशस्यते ।

वाऽपि दद्याद्विभुजलेन वा ॥ २ ॥ व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रानिम्बुकद्रवैः ।
 नस्याञ्जने प्रयोक्तव्ये कुर्याच्च जलसेवनम् ॥ ३ ॥ व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रा
 मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गवाः । छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विपूर्वी
 नयनाञ्जनेन ॥ ४ ॥ करञ्जनिम्बशिखरीगुहूप्यहुंनवत्सकैः । पीतः कपागो वम-
 नाद्गोरां हन्याद्विपूचिकाम् ॥ ५ ॥ निम्बूरसश्चिद्विणिकासमेतो विपूचिकाशोपहरः
 प्रदिष्टः । दुग्धेन पीतो यदि टङ्गणोऽसौ प्रशामयेद्द्वै वमनं निरुन्ध्यात् ॥ ६ ॥
 पिपासायां तद्योक्तेऽशो लवङ्गस्याम्बु शस्यते । जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघ-
 नस्य वा ॥ ७ ॥ त्वक्पत्ररास्त्रागुरुशिप्रुकुष्ठैरग्लप्रघृष्टैः सवचाशक्तैः । उद्धर्तनं
 खल्विपूचिकाहं तैलं विपक्वं च तदर्धकारि ॥ ८ ॥

अथ चुक्राद्यं तैलम् ।

फलं चुक्रं कुष्ठं पिचुयुगमितं सैन्धवकणे तदर्धं प्रत्येकं करतलमितं जातिफल-
 कम् । कटोत्तैलं किञ्चिकुडवमितमग्नावधिशृतं तदेतच्चुक्राद्यं शमयति विपूर्वीं च
 सगदाम् ॥ १ ॥ इति चुक्राद्यं तैलम् । कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रं तैलसमन्वित-
 तम् । विपूर्व्यां मर्दनं कोष्णं खलीशूलनिवारणम् ॥ १ ॥ विलम्बिकालसकयोरु-
 र्ध्वाधःशोधनं हितम् । नालेन फलवत्यां च तथा शोधनमेपजैः । दण्डाद्येऽलस-
 केऽप्युच्चैरयमेव क्रियाक्रमः ॥ २ ॥ उद्गारशुद्धिरसाहो वेगोरसगो यद्योचितः ।
 लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥ विरुद्धासात्म्यपामासं विष्ट-
 म्भीनि गुरुणि च । भ्रिमिमान्द्येऽप्यजीर्णे च सर्वाणि परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥ फलवर्ति
 यमिं स्वेदं लह्नं चापतर्पणम् । विशेषादलसे कुर्याद्विपूच्यामतिसारवत् ॥ ५ ॥
 इत्यजीर्णचिकित्सा ।

अथ क्रिमिनिदानम् ।

तत्र क्रिमिभेदानाह—क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः । बहिर्मल-
 कफासृग्निवद्वजन्मभेदाद्यनुविधाः ॥ १ ॥ नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलो-
 द्भवाः । तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराध्रयाः ॥ २ ॥ बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च
 यूका लिक्षाश्च नामतः । द्विधा ते कोटपिटिकाकण्डूगण्डान्प्रकुर्वते ॥ ३ ॥ क्रि-
 मीणां निदानमाह—अजीर्णमोजी मधुराम्लसेवी द्रवप्रियः पिष्टगुदोपभोक्ता ।
 व्यायामवर्जो च दिवाशयी च विरुद्धभोक्ता लभते कृमींश्च ॥ ४ ॥ मापपिष्टा-
 श्लक्ष्णगुडशकैः पुरीषजाः । मांसमापगुदक्षीरदधिभुक्तैः कफोद्भवाः । विरुद्धा-
 जीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ५ ॥ संजातकृमिलक्षणमाह—ज्वरो
 विवर्णता शूलं हृद्रोगदृढर्दनं भ्रमः । भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम्
 ॥ ६ ॥ कफजानां स्वरूपमाह—कफादामाशये जाता घृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।
 पृथुमग्ननिभाः केचित्केचिद्गण्डूपदोपमाः ॥ ७ ॥ रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घा-
 स्तथाऽणवः । श्वेतास्ताग्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ८ ॥ अग्नादाश्चोद-
 रावेष्टा हृदयादा महागुहाः । गुरवो दर्भकुमुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ ९ ॥

ह्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्यक्षयधुपीनसान् ॥ १० ॥ अथ रक्तजानां स्वरूपमाह—रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्त-
वोऽणवः । अपादा घृत्तताग्राश्च सौक्ष्म्याकेचिददर्शनाः ॥ ११ ॥ केशादा लोम-
विष्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः । पद् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥ १२ ॥
पुरीपजानां लक्षणमाह—पकाशये पुरीपोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमादायोन्मुखाः ॥ १३ ॥ तदाऽऽस्योद्धारनिश्वासा-
विह्वन्वानुविधायिनः । तेषां स्वरूपमाह—पृथुघृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसिता-
सिताः ॥ १४ ॥ ते पश्च नाग्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः । सौसुरादाः सल्ह-
नाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ १५ ॥ विद्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपाह्वयपा-
ण्डुताः । रोमहर्षाऽसिसदनगुदकण्डूविमागंगाः ॥ १६ ॥ इति त्रिमिनिदानम् ॥

अथातः त्रिमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

काथाः—मुस्तामुकर्णाफलदारुशिमुकायः सकृष्णाकृमिशत्रुककः । मार्गद्व-
येनापि चिरप्रवृत्तान्कृमीन्निहन्ति त्रिमिजांश्च रोगान् ॥ १ ॥ त्रिदादिमत्वकृतकाय-
स्तिलतैलेन संयुतः । त्रिदिनात्पातयत्येव कोष्ठतः कृमिजालकम् ॥ २ ॥ खदिरः
कुटजः पिचुमन्दवचा त्रिकटुत्रिफलात्रिवृतासहितम् । पशुमूत्रयुतं पिय सप्त-
दिनं कृमिकोटिशतान्यपि हन्त्यचिरात् ॥ ३ ॥ चूर्णानि—निम्बवत्सकविडङ्गसै-
न्धवं रामटेन सह जन्तुनाशनम् । निम्बपटकमजमोदकान्वितं चूर्णमेव मधुना
प्रशस्यते ॥ ४ ॥ आमृकर्णादलैः पिष्टैः पिष्टकेन च पूषकान् । भुक्त्वा सौवीरकं
चानु पिष्टेत्कृमिहरं परम् ॥ ५ ॥ सुवर्चिकारामठपत्रिकाह्वाविडङ्गवाल्हीककणा-
प्रिविश्वाः । यवानिकाग्रन्यिकभद्रमुस्तास्तक्रेण चूर्णं कृमिकोटिहारि ॥ ६ ॥ भङ्गा-
तको वा दध्ना वा चिञ्जाम्लेन हरेत्कृमीन् । विडङ्गं पारिमद्रागं ब्रह्मबीजं पृथ-
विपथेत् ॥ ७ ॥ मधुना कृमिनाशाय निम्बं वा हिङ्गुना युतम् । निम्बाजमोदा-
जन्तुगं ब्रह्मबीजं सचोरकम् ॥ सहिङ्गुकं समगुडं सद्यो जन्तुविनाशनम् ॥ ८ ॥
हरीतकी चैव तथा हरिद्रा सौवर्चलं चैव समं विचूर्णितम् । इन्द्रवारुणजलेन
भावितं कीटसंघविनिवारणं परम् ॥ ९ ॥ अथ धूपः—काकुभकुसुमविडङ्गं
काङ्गलिभङ्गातकं तयोशीरम् । श्रीवेष्टकसर्जरसं चन्दनमथ कुष्ठमष्टमं दद्यात् ॥
१० ॥ एष सुगन्धो धूपः सकृत्कृमीणां विनाशकः प्रोक्तः । शय्यासु मत्कु-
णानां शिरसि च गात्रेषु यूकानाम् ॥ ११ ॥ इति सुगन्धो धूपः । विशालायाः
फलं पकं तप्तलोहे परिक्षिपेत् । तद्भूमौ दन्तलग्नश्चेत्कीटानां पातनः परः ॥ १२ ॥
अथ विडङ्गादितैलम्—सविडङ्गं च शिलया सिद्धं सुरभिजलेन कटुतैलम् ।
निखिला नयति विनाशं लिक्षासहिता दिनैयूकाः ॥ १३ ॥ इति विडङ्गादितैलम् ।
पारदं मर्दयेत्त्रिफलं कृष्णधत्तूरकद्रवैः । नागवह्नीद्रवैर्वाऽथ यक्षखण्डं प्रलेपयेत् ॥
१४ ॥ तद्वस्त्रं मस्तके बद्ध्वा धार्यं यामन्नयं ततः । यूकाः पतन्ति निश्चेष्टाः

सलिक्षा नात्र संशयः ॥ १ ॥ चित्रकं दन्तिनीमूलं फोतासकीसमन्वितम् ।
फलकं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केदाशत्रुविनाशनम् ॥ ३ ॥

अथ रसादिलेपः । रिसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धतूरपत्रजः । ताम्बूलपत्रजो
वाऽपि लेपनायूकनाशनः ॥ १ ॥

अथ कृमिमुहुरो रसः ।

क्रमेण मृदं रसगन्धकाजमोदानिदङ्गं विपमुष्टिका च । पलाशाबीजं च विचू-
र्णमस्य निष्कप्रमाणं मधुनाऽपलीढम् ॥ १ ॥ पिप्रेकपायं धनञ्जं तदूर्ध्वं रसोऽ-
यमुक्तः कृमिमुहुरारूपः । किमीब्रिहन्ति किमिजांश्च रोगान्संदीपयत्यग्निमयं
त्रिरात्रान् ॥ २ ॥

अथ कृमिकुठारः ।

विशं रामटपैन्धवाग्निमरिचं पथ्या घचा गुग्गुलुयौलं रात्रिविद्वद्रकुष्ठलशुनं
गन्धः कुन्जराशकः । इन्द्रोञ्जलपलाशाबीजप्रदिराजाजीकणादीप्यकं सौवर्चं मधु-
ना गुटी कृमिकुठाराह्वा रुजाजन्तुनुत् ॥ १ ॥ कृमिषु चर्ज्यान्व्याह—क्षीरानि
मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च पत्रयन्ति । समासतोऽम्लं मधुरात्र-
रांश्च कृमिजिघांसुः परिवर्जयेत्तु ॥ २ ॥ शीताम्बु मधुरं क्षारं दधिक्षीरघृतादि-
कम् । सौवीरं पत्रशाकांश्च चर्जयेत्कृमिमाधुरः ॥ ३ ॥ इति कृमिचिकित्सा ।

अथ पाण्डुरोगनिदानम् ।

पाण्डुरोगाः सृष्टाः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः । चतुर्थैः संनिपातेन पञ्चमो
भक्षणान्मृदः ॥ १ ॥ व्यवायमम्लं लघणानि मद्यं मृदं दिवा स्वप्नमतीव ती-
क्ष्णम् । निषेवमाणस्य विदूष्य एकं दोषास्त्वर्चं पाण्डुरतां नयन्ति ॥ २ ॥ अथ
पूर्वैरूपमाह—स्वस्फोटनिष्ठीवनगात्रसादृशक्षणप्रेक्षणकृत्शोभाः । विष्मूत्र-
पीतारवमयाविपाको भविष्यत्स्रस्व पुरःसराणि ॥ १ ॥ अथ वातिकमाह—
स्वच्छग्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारूणाभता । वातपाण्डुामये कम्पतोदानाहभमादयः
॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—पीतमूत्रशकृत्प्रेयो दाहतृष्णाञ्जरात्नितः । मिध-
विदकोऽतिपीताभः पित्तपाण्डुामयी नरः ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—कफ-
प्रसेकधयधुतन्द्रालस्यातिगौरवैः । पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वच्छग्रनयनाननैः ॥ १ ॥
अथ त्रिदोषजमाह—सर्वांश्चसेविनः सर्वे, हुष्टां दोषास्त्रिदोषजम् । त्रिदोष-
लिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ १ ॥ इति चरके । ज्वरारोचकहृत्तास-
प्लार्दतृष्णाकुमान्वितः । पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हर्षेन्द्रियः ॥ २ ॥
अथ सृत्तिकाजन्यमाह—सृत्तिकादनशीलत्वं कुप्यत्यन्यतमो मलः । कपाया
मारुतं पित्तमूत्रा मधुरा कफम् ॥ १ ॥ कोपयेन्मृदुसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं च रूक्ष-
येत् । पूरयत्यविपकैश्च स्रोतांसि निरुणञ्ज्यपि ॥ २ ॥ इन्द्रियाणां धलं हत्वा तेजो

धीर्यौजसी तथा । पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ ३ ॥ अथ विदो-
पलक्षणमाह—शुनाक्षिफूटगण्डभ्रूः शूनपद्माभिमेहनः । क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्येत
मलं चासृक्फान्वितम् ॥ १ ॥

अथासाध्यलक्षणमाह—

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति । कालप्रकर्षाच्छूनाङ्गी यो वा
पीतानि पश्यति ॥ १ ॥ यद्वाज्ज्वरविद्वसहरितं सकफं योऽतिसार्यते । दीनः श्वेतो-
तिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्च्छातृपान्वितः । स नारत्यस्वक्षयाद्यस्तु पाण्डुः श्वेतत्वमामुयात्
॥ २ ॥ अन्यच्च—पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् । पाण्डुसं-
घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १ ॥ अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं ग्लानं
तयाऽन्तेषु च मध्यशूनम् । गुदे च शैफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यंतमसंज्ञक-
ल्पम् । विवर्जयेत्पाण्डुकिं यशोर्थां तथाऽतिसारज्वरपीडितं च ॥ २ ॥ काम-
लाकारणमाह—पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलान्ति निवेवते । तस्य पित्तमसृ-
क्षांसं द्रव्वा रोगाय कल्पते ॥ १ ॥

कामलालक्षणमाह—

हारिद्रनेत्रः स भृशं हरिद्रत्वङ्नखाननः । रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हते-
न्द्रियः ॥ १ ॥ दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिर्शितः । कामला बहुपित्तेषा
कोष्ठशाखाध्रया मता ॥ २ ॥ कालान्तराखरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला ।
कृष्णपीतशकृन्नेत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥ ३ ॥ सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो
यश्च ताम्यति । दाहारुचितुडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः । नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि
कामलावान्विपद्यते ॥ ४ ॥ प्लघंरोचकहृत्तासज्वरहृमनिपीडितः । नश्यति
श्वासकासारो विहभेदी कुम्भकामली ॥ ५ ॥

अथ पाण्डुरोगावस्थायां हलीमकमाह—

यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्वाद्वरितश्यावपीतकः । बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं
मृदुज्वरः । स्त्रीत्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च सादस्तृष्णारुचिर्भ्रमः ॥ १ ॥ हलीमकं तदा तस्य
विद्यादन्तिलपित्ततः । पानकीलक्षणमाह—संतापो भिन्नवर्धस्त्वं बहिरन्तश्च
पीनता । पाण्डुता नेत्रयोर्धस्य पानकीलक्षणं भवेत् ॥ २ ॥ इति पाण्डुरोगकाम-
लाहलीमकनिदानम् ।

अथ पाण्डुरोगचिकित्सा ।

[साध्यं च पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य चिन्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् । संपादये-
त्शौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीलोहरजःप्रयोगैः ॥ १ ॥ पिवेद्धृतं वा रजनीविपकं मधै-
फकं तैल्वककल्कयुक्तं । विरेचनद्रव्यकृतं पिवेद्वा योगांश्च विरेचनिकान्घृतेन ॥ २ ॥
विधिः चिन्धोऽत्र घातोत्थे तिक्तः शीतश्च पैत्तिके । शैष्मिके कटुरुक्षोष्णः कार्यो
मिश्रस्तु मिश्रजे ॥ ३ ॥] द्विपञ्चमूलीकयितं सविधं कफात्मके पाण्डुगादे पित्ते-
त्तम् । ज्वरेऽतिसारे शयभौ ग्रहण्यां फासेऽरुचौ कण्टहृदामयेषु ॥ ४ ॥

त्रिकागृवावासातिष्ठाभूनिम्बनिम्बजः । कायः शौत्रयुतो हन्याःपाण्डुरोगं सका-
मलम् ॥ ५ ॥ पुनर्नवानिम्बपटोलशुष्ठीतिष्ठागृतादाभ्यंभयाकपायः । सर्वाङ्ग-
शोफोदरपाण्डुरोगस्वीर्यप्रसेकोर्ध्वंकफामयेषु ॥ ६ ॥

अथ नवायसचूर्णम् ।

स्वूपणात्रिफलामुस्तात्रिद्वद्दहनाः समाः । नवायोरजसो भागान्तचूर्णं मधु-
सर्पिषा । भक्षयेत्पाण्डुद्दोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ॥ १ ॥ इति नवायसचूर्णम् ।
छोहपात्रस्थितं क्षीरं सप्ताहं पच्यभोजनः । पित्रेत्पाण्ड्वामयी शोफी ग्रहणीदोष-
पीडितः ॥ १ ॥ दरुष्वाऽक्षकाष्टैर्मेलमायसं तु गोमूत्रनिर्वापितसप्तवारम् । विचू-
ष्यं लीढं मधुनाऽधिरेण तत्रेण वा पाण्डुगदं निहन्यात् ॥ इति धीरसिंहावलौ-
कतः ॥ अतिशुद्धमयोभस्मा घृतक्षौद्रयुतं तिहेत् । पाण्डुरोगस्य नाशाय काम-
लानां च सर्वेशः ॥ १ ॥ नागरं लोहचूर्णं वा कृष्णां पथ्यामथादमजम् । गुग्गुलुं
वाऽथ मूत्रेण कफपाण्ड्वामयी पित्रेत् ॥ २ ॥ शिलाजतुक्षौद्रविद्वत्सर्पिलोहाभया-
पारदताप्यभक्षः । आपूर्यते दुपलदेहधातुद्विपञ्चरात्रेण तथा दासाङ्कः ॥ ३ ॥
घृन्दात् । भयस्त्रिलम्बूपणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकघातुचूर्णम् । तैमोदक-
क्षौद्रयुतोऽनुतक्रः पाण्ड्वामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥ १ ॥

अथ मण्डूरवटकाः ।

मुरान्ददार्वाकडुपटकताप्ययेलुं धारा चैति सर्वांशचूर्णम् । मण्डूरभागद्वयम-
ष्टमूत्रे पक्त्वा गवां सद्दटकाः सतक्राः ॥ १ ॥ कामलापाण्डुमेहाशःशोथकुष्ठक-
फामयान् । ऊरुस्तम्भमजीर्णं च ह्रीद्दानं नाशयन्ति च ॥ २ ॥ इति रक्षप्रदीपात् ।

अथ मण्डूरवज्रवटकः ।

पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकम् । विद्वद्मुस्तायुक्ताश्च भागाक्षिपलसं-
मिताः ॥ १ ॥ यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं त्रिगुणं ततः । पक्त्वाऽष्टगुणिते
मूत्रे सद्दनीभूतमुद्धरेत् ॥ २ ॥ ततोऽक्षमात्रान्वटकान्पित्रेत्तत्रेण , तक्रमुक्त्वा ।
पाण्डुरोगं जयेत्तद्दन्मन्दाभित्वमरोचकम् ॥ ३ ॥ मण्डूरवज्रवटको रोगानीक-
प्रमेदनः । अर्शासि ग्रहणीं शोफमूर्हस्तम्भं हलीमकम् । कृमीन्हीहानसुदरं गल-
रोगं च नाशयेत् ॥ ४ ॥ इति घृन्दात् ॥

अथ मण्डूरलवणम् ।

कृत्वाऽग्निवर्णं मलमायसं तु मूत्रे निषिद्धेद्दुशो गवां च । तत्रैव सिन्धूथ-
समं विपाच्यं निरुद्धधूमं च विभीतकामौ ॥ १ ॥ तत्रेण पीतं मधुनाऽथवापि
विभीतकार्थं लवणं प्रयुक्तम् । पाण्ड्वामयिन्यो हितमेतदस्वात्पाण्ड्वामयसं नहि
किञ्चिदन्यत् ॥ २ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः ॥

अथ मधुमण्डूरः ।

गृहीत्वा भिषक्प्रस्थमण्डूरभागं श्यते त्रिफले मर्दयित्वा च यामम् । पुटे पाच-
येधामधुसमं कृशानौ पुटानीह देवाति चन्द्राक्षिवारम् ॥ १ ॥ तथा घेनुमूत्रे

कुमारीरसे च विधेयश्च पञ्चामृते योगराजः । भवेत्सिन्धुनागैः पुटैः सिद्धिदोऽ-
यमचिन्त्यप्रभावश्च मण्डूर एषः ॥ २ ॥ मधुमण्डुर एष कणामधुना चिरपा-
ण्डुगदं ननु हेममितः । जनको रुधिरस्य निहन्ति परं विविधातिहरस्त्वनुपान-
शलैः ॥ ३ ॥

अथ मण्डूराद्योऽरिष्टः ।

मण्डूरस्य तु शुद्धस्य तुलार्धं परिकीर्तितम् । तद्वहोहस्य पत्राणि तिलोत्सेध-
प्रमाणतः ॥ १ ॥ पुराणगुडपञ्चाशत्कोलप्रस्थत्रयं तथा । निकुम्भचित्रकाम्यां च
पले द्वे द्वे सुचूर्णिते ॥ २ ॥ पिप्पलीनां विडङ्गानां कुडवं कुडवं पृथक् । त्रींश्वपि
त्रिफलाप्रस्थाञ्जलद्रोणे समावपेत् ॥ ३ ॥ अर्धमासस्थितो धान्ये पेयोऽरिष्टः
प्रमाणतः । दोपानुभयतः छाग्य पाण्डुरोगं नियच्छति ॥ ४ ॥ कृमीनशीसि कुडं
च कासश्वासकफामयान् । एषोऽरिष्टस्तु माण्डूरः सर्वपाण्ड्वामयापहः ॥ ५ ॥
इति गदनिग्रहान्मण्डूराद्योऽरिष्टः ॥

रेचनं कामलार्तस्य स्निग्धस्याऽऽदौ प्रयोजयेत् । ततः प्रशमनी कार्या क्रिया
वैधेन जानता ॥ १ ॥ पाण्डुरोगक्रियां सद्यो योजयेच्च हलीमके । मलानुसरणं
दृष्ट्वा साऽपि कार्या सिपग्दरैः ॥ २ ॥ हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ।
सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलापहमुत्तमम् ॥ ३ ॥ त्रिफलाया गुह्य्या वा दाग्या
निम्बस्य वा रसम् । प्रातर्मधुयुतं वैद्यः कामलार्ताय योजयेत् ॥ ४ ॥ दाग्यास-
त्रिफलाव्योपविडङ्गानयसो रजः । मधुसर्पियुतं लिङ्गात्कामलापाण्डुरोगवान् ॥ ५ ॥
भयोरजो व्योपविडङ्गचूर्णं लिङ्गाद्हरिद्रां त्रिफलान्वितां वा । सशर्करां कामलिनां
त्रिभण्डी हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ॥ ६ ॥ धात्रीलोहरजोव्योपनिशाक्षौद्रं
संशर्करम् । लीढं निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ ७ ॥ लोहचूर्णं निशा-
युगमं त्रिफलां कटुरोहिणीम् । प्रलिङ्ग्य मधुसर्पिर्भ्यां कामलार्तेः सुप्ती भवेत् ॥ ८ ॥
व्योपाग्निवेलुत्रिफलामुनैस्तुह्यमयोरजः । चूर्णितं तक्रमप्याज्यकोष्णतोयोपयो-
जितम् ॥ ९ ॥ कामलापाण्डुहृद्दोगकुष्ठाशोमिहनाशनम् । तुल्यं वाऽयोरजः पथ्यां
हरिद्रां क्षौद्रसर्पिणा ॥ १० ॥ चूर्णितां कामली लिङ्गाद्दक्षौद्रेण वाऽभयाम् ।
एलाजीरकभूषात्रीसितागव्येन भावयेत् ॥ ११ ॥ प्रातः संसेवनं कुर्यात्कामला-
नाशनं परम् । निशाचूर्णं कर्पेमितं दध्नः पलमितं तथा ॥ १२ ॥ प्रातः संसेवनं
कुर्यात्कामलानाशनं परम् । अर्कमूलं हरेष्वस्यात्कामलां तण्डुलोदकैः ॥ १३ ॥
अञ्जनं कामलार्तस्य द्रोणपुष्पीरसेन तु । निशागैरिक्धात्रीणां चूर्णं चोपरि लेप-
येत् ॥ १४ ॥ गोदुग्धेन त्रिनालाया मुनिसंख्यादलानि तु । जीरकेण युतं पेष्यं
रसमेकं पलं पिबेत् ॥ १५ ॥ अथवा तजटाद्राघं कर्षार्धं दुग्धमिश्रितम् । पाययेत्तु
प्रतिदिनमेवमेतद्दिनत्रयम् ॥ १६ ॥ शृतदुग्धोदनं पष्यं कुर्याद्वै लवणं त्रिना ।
कामलां नाशयत्याशु चायुरर्धं हरेष्या ॥ १७ ॥

अथ घृतानि ।

अथ गुह्रचीघृतम्—गुह्रचीस्वरसे सिद्धं सक्षीरं मादिर्यं घृतम् । चतुर्गुणेन
पयसा पापयेत्तद्वलीमकं ॥ १ ॥ इति गुह्रचीघृतम् । इषोषं विद्वं द्विरजनी
त्रिफला द्विः पुनर्नवम् । मुस्ता अयोरगः पाठा विद्वं देवदारु च ॥ १ ॥ पृश्नि-
काली च भाङ्गी च सक्षीरैर्लघुतं शुभम् । सर्वाभ्यन्तमपत्वाद्बु विकारामृत्तिहा-
रुतान् ॥ इति इषोषादिघृतम् ॥

अथाऽऽमलक्यवलेहः ।

रसमामलकानां गु संशुद्धं यद्यपीदितम् । द्रोणं पचेत् मृदमौ तत्र चेनानि
दापयेत् ॥ १ ॥ शूर्णिनं पिप्पलीप्रस्यं मधुकं द्विपलं तथा । मख्यं गोक्षन्निवायाञ्च
द्राक्षायाः त्रिल पेधितम् ॥ २ ॥ श्वर्येरपले द्वे गु तुगाक्षीयाः पलद्वयम् ।
गुलार्थं शर्करामाञ्च घनीभूतं समुदरेत् ॥ ३ ॥ मधुप्रघसमामुकं लेह्योपलसं-
मितम् । हलीमकं कामलां च पाण्डुरां चापकर्षेति ॥ ४ ॥

इत्यामलक्यवलेहः ॥

अथ त्रिफलाद्यवलेहः ।

त्रिफलायाश्चयो भागाद्यपक्षिकदुकस्य च । भागश्चिप्रकमूलस्य विद्वहानो
स्यैव च ॥ १ ॥ पद्मादमजतुनो भागास्तया रूप्यमलस्य च । भाक्षिकस्य च
शुद्धस्य लोहस्य रजसन्मया ॥ २ ॥ अष्टौ भागाः सितायास्तु तास्यै मधुसंयुतम् ।
श्लष्णचूर्णं मुमंस्याप्यमापसे भाजने शुभे ॥ ३ ॥ उदुम्बरसमो मात्रो ततः
खादेशयाग्निना । दिने दिने प्रयोक्तव्यं जीर्णं भोज्यं यथेष्मितम् ॥ ४ ॥ वर्ण-
यित्वा कुलरथांस्तु काकमाचीकपोतकान् । पाण्डुरोगं विषं कासं यद्दमाणं विष-
मज्वरम् ॥ ५ ॥ कुष्ठान्यजरकं मेहं श्वासं शोफमरोचकम् । विशेषान्दन्त्यपक्कारं
कामलां गुदजाति च ॥ ६ ॥ इति त्रिफलाद्यवलेहो योगतरङ्गिण्याः ॥ अथ हंस-
मण्डूरः—मण्डूरं शूर्ण्येच्छुद्धं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् । पञ्चकोलं देवदारु मुस्ता
इषोषं फलप्रपम् ॥ १ ॥ विद्वं स्वात्प्रनिपलं पाकान्ते शूर्णितं क्षिपेत् । मश-
येरकर्ममात्रं च तत्रे त्रकं च भोजने ॥ २ ॥ पाण्डुं शोकं हलीमं च ऊरुहृत्तमं च
कामलाम् । अशीति इन्ति नो विषं हंसमण्डूरको ह्ययम् ॥ ३ ॥

अथ मदेभसिंहसूतो रसः ।

काश्यपग्रन्थे—रसगन्धवराटताम्रशर्हं विषवङ्गाभ्रककान्ततीक्ष्णमुण्डम् । अदि-
द्विहृल्लटङ्गं समांशं सकलैः स्वाग्निगुणं पुराणकिटम् ॥ १ ॥ पशुमूत्रविशोधितं
शुभ्रम् त्रिफलाशुद्धरसाऽऽङ्गकोत्थनीरैः । सुविशोष्य वरामृतालिषासास्वरसैरष्ट-
गुणैः पुनर्नवोरथैः ॥ २ ॥ पृथगभिकृतं घनं विपाच्य गुलिकां गुञ्जितां निजानु-
पानैः । ज्वरपाण्डुतृपाद्यैश्चगुदमक्षयकासस्वरमग्निसाहमूर्च्छाम् ॥ ३ ॥ पचनादिषु
हुस्तराष्टरोगान्सकलं पित्तहरं मदावृतं च । बहुना किमसौ यथायनामा सकल-
व्याधिहरो मदेभसिंहः ॥ ४ ॥ इति मदेभसिंहः ॥

अथ त्रैलोक्यनाथरसः ।

पलानि चत्वारि रसस्य पञ्च गन्धस्य सत्त्वस्य गुडचिकायाः । व्योपस्य चूर्णं च तालमूल्याः सशालमलस्येह पलत्रयं स्यात् ॥ १ ॥ पृथक्पृथक्पद्मं शगन्धाष्टौ लोहस्य सर्वं त्रिफलजालेन । घृष्टं चतुष्पष्टिदिनं तदर्घाः स्युर्भावना मयजद्रवस्य ॥ २ ॥ शिमूथनीरेण च पोडशाष्टौ तथा नलोत्थाद् गृहकन्यकाया आर्द्रद्रवस्येति रसोऽयमुक्तः पाण्डुक्षयश्वासगदादिहर्ता ॥ क्षौद्रेण वा शर्कराघृतेन कर्पाधमेतस्य भजेऽप्रयत्नात् ॥ ३ ॥

इति रसरत्नप्रदीपात् ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

यवगोधूमशाल्यन्नं रसैर्जाङ्गलजैः शुभैः । मुद्गाढकीमसूराद्यैः पाण्डौ भोजसिप्यते ॥ १ ॥ घृद्धिमातपमायासमद्यपानं च पित्तलम् । मैथुनं क्रोधमधः पाण्डुरोगी सदा त्यजेत् ॥ २ ॥ इति पाण्डुकामलाहलीमकचिकित्सा समाप्तः

अथ रक्तपित्तनिदानम् ।

धर्मव्यायामशोकाध्वज्यवायैरतिसेवितैः । तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरग्लैः कटुभिश्च ॥ १ ॥ कोद्वदोद्दालकैश्चाश्वैस्त्र्यष्टौकैरतिसेवितैः । पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्वित्तत्वाद्युन्नोषितम् ॥ २ ॥ ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विघाऽपि वा । आमायाद् मजेदूर्ध्वमधः पक्काशयाद् मजेत् ॥ ३ ॥ विदग्धयोर्द्वयोश्चापि द्विघाम् प्रवर्तते । ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णोस्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ॥ ४ ॥ कुपित्तं रोमकूपै समस्तैस्तप्रवर्तते । केचिच्च धकृतः स्त्रीद्वः प्रघदन्त्यसृजो गतिम् ॥ ५ ॥ पुरु रूपं-सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं घमिः । लोहगन्धिश्च निःश्वासो भवस्मिन्भविष्यति ॥ ६ ॥ श्रैष्मिकमाह—सान्द्रं सपाण्डु सजेहं पिच्छिलं कफारमकम् । वातिकमाह—श्वावाहणं सकेनं च तनु रूक्षं च घाति ॥ ७ ॥ पैत्तिकमाह—रक्तपित्तं कपायामं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् । मेघकागधूमाभमज्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ ८ ॥ संसर्गजसांनिपातिकमाह—संघट्टिलं संसर्गाद्रिलिङ्गं सांनिपातिकम् । ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुग ॥ ९ ॥ द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते ॥ साध्यासाध्यत्वमाह—ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ॥ १० ॥ एकमार्गं बलवतो नाति नवोत्थितम् ॥ ११ ॥ रक्तपित्तं मुखे काले साधयेद्विरुपद्रवम् । एकदोषान् साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ १२ ॥ त्रिदोषजमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिथेयवत्प्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धत्वानभक्तश्च यत् ॥ १३ ॥ रक्तपित्तोपद्रवान्—दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमधुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा भुक्ते घोरो विद्राहस्त्वतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा । तृष्णा क्रोष्टस्य भेदः शिरसि च तपनं पूति शीघ्रतत्वं भक्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ १४ ॥ मांसक्षालनाभं पि... प... वा मेदःप्रापकत्वं

वा पक्कजम्बूकलाभम् । साकृत्पुं यद्य नीलं शृङ्गानिकुण्ठपं यत्र चोक्ता विकारा-
 म्भद्रुर्गं रक्तपित्तं सुरपतिपत्रुया यद्य तुल्यं विभाति ॥ १५ ॥ येन चोपहतो
 रक्तं रक्तपित्तेन मानवः । पश्येद् दृश्यं विषयापि तस्यामाप्स्यमसंशयम् ॥ १६ ॥
 लोहितं उद्वेगस्तु सततं लोहितेक्षणः । लोहितोद्गारदर्शी च प्रियते
 रक्तपैत्तिकः ॥ १७ ॥ इति रक्तपित्तनिदानम् ॥

अथातो रक्तपित्तचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

पित्ताम् स्रग्मयेष्ठाऽऽर्द्रा प्रवृत्तं षट्तिनभ्युत्तम् । दृत्वाण्डुप्रदणीरोगहीह्यु-
 स्मोदरादिकृत् ॥ १ ॥ क्षीणमांसबलं बालं वृद्धं शोषानुबन्धिणम् । भवाम्पमवि-
 रेष्यं च शमनीयैरुपाचरेत् ॥ २ ॥ अनिमृद्दशोपस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।
 व्यक्षीणबलमांसाग्नेः कर्णव्यमपतर्पणम् ॥ ३ ॥ ऊर्ष्वंगे रेपनं पूर्वमधोगे यमनं
 हितम् । आरग्नधेन धान्या वा त्रिवृता पप्यवाऽघवा ॥ ४ ॥ विरेचनं प्रयोक्तव्यं
 शर्करामाक्षिकीचरम् । मुस्तेन्द्रियवयवस्थाद्धमदनाहं पयो मधु ॥ ५ ॥ शिशिरं
 यमनं योग्यं रक्तपित्तहरं परम् । इति वृन्दान् ॥ द्राक्षा मधुक्काश्मर्यसितायुक्तं
 विरेचनम् ॥ ६ ॥ यष्टीमधुक्तसंयुक्तं सक्षौद्रं यमनं हितम् । शालिपपर्वादिमा
 सिद्धा येवा पूर्वमधोगमे । रक्तानिस्तारहन्ता च योग्यो विधिरोपतः ॥ ७ ॥
 पयांसि शीतानि रसाद्य जाद्रलाः सतीनयूषाद्य सशालिपट्टिकाः । हितानि
 चैतानि च रक्तपित्ते धान्यान्यपि श्युः किल पित्तहानि ॥ ८ ॥ शालिपट्टिकनी-
 वारकोरदूपप्रसाधिकाः । श्यामाकाश्च त्रिपहुद्य भोजनं रक्तपित्तनाम् ॥ ९ ॥
 मसूरमुद्गषणकाः समकुटाढकीफलाः । प्रशान्दाः सूपयूपार्थे कल्पिता रक्तपि-
 त्तनाम् ॥ १० ॥ शालिमामलकं विद्यानग्लार्थं चापि दापयेत् । पटोलनिम्बयेष्वा-
 म्भ्रक्षवेतसपलवाः ॥ ११ ॥ शाकार्थं शाकसात्म्यानां सण्डुलीयादयो हिताः ।
 पारायतकपोताश्च लाषान्प्रक्षवर्तकान् ॥ १२ ॥ शशान्कपिक्षलानेणान्दरिणा-
 न्कालपुच्छकान् । रक्तपित्तहरान्विचयाद्दसं तेषां प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥ हृषदग्लान-
 नग्लार्थं घृतभृष्टान्तसैन्धवान् । कफानुगे यूपशार्कं दद्याद्वातानुगे रसम् ॥ १४ ॥
 पथ्यं सतीनयूषेण ससितैर्लाजसक्तुभिः । जलं खजूरशृङ्गीकामधुकैः सपरुषकैः
 ॥ १५ ॥ शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणाय सशर्करम् । तर्पणं सघृतं क्षौद्रं लाजचूर्णैः
 प्रदापयेत् ॥ १६ ॥ ऊर्ष्वंगं रक्तपित्तं तत्काले पीतं ध्यपोहति । ह्रीवेरचन्द्रनोदी-
 रमुष्णपर्वटकैः शृतम् । केवलं शृतशीतं वा दद्याद्योयं पिपासवे ॥ १७ ॥ पयः
 सिताद्यं शृतशीतमाजं गव्यं पयो वा प्रसमीक्ष्य यद्धिम् । यष्टीमधुकाशुनभाव-
 नीयं द्राक्षाबलागोक्षुरकैः शृतं वा ॥ १८ ॥ द्राक्षया फलिनीभिर्वा बलया नाराजेण
 वा । अर्द्धश्या शतावर्षा रक्तजिह्वापित्तं पयः ॥ १९ ॥ शृतेनाऽऽजेन पयसा सं-
 पिष्टे कुङ्कुमं पिबेत् । ऊर्ष्वैरक्तविनाशाय तेनैवाऽऽजेन भोजनम् ॥ २० ॥ यष्टीम-
 धुसमायुक्तं क्षीरं संकाष्य शीतलम् । शर्करामधुसंमिश्रं रक्तपित्तापहं पिबेत् ॥ २१ ॥
 क्षीरेण लाक्षां मधुमिधितेन प्रपीय जीर्णं पयसाऽश्रमद्यात् । सद्यो निहन्याहुधिरं ।

क्षतोत्पं फान्ताञ्जनानामथयाऽपि कल्कः ॥ २२ ॥ कल्कं मधुकत्रिफलाञ्जना
निशि स्थितं लोहमये सुपात्रे । साज्यं विलिह्यात्तु पिबेत्सुशीतं सशर्करं छागप
क्षतातैः ॥ २३ ॥ घृपपत्राणि निष्पीड्य रसं समधुशर्करम् । अनेन प्रशमं धा
रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ २४ ॥ मध्वाटरूपकरसौ यदि तुल्यभागौ कृत्वा नरः पिय
पुण्यतरः प्रभाते । तद्रक्तपित्तमतिदारुणमप्यवश्यमाशु प्रशाम्यति जलैर्
वह्निपुञ्जः ॥ २५ ॥ इति राजमातेण्डात् । भाटरूपकनिर्युहः प्रियङ्गुमृत्तिः
जने । विनिय लोभं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ २६ ॥ पिष्टानां घृपपत्रा
पुटपाको रसो हिमः । मधुयुक्तो जयेद्रक्तपित्तकासज्वरक्षयान् ॥ २७ ॥ इ
वासापुटपाकः । वासायां विद्यमानाथामाशायां जीवितस्य च । रक्तपित्तो क्ष
कासी किमर्थमवसीदति ॥ २८ ॥ वासाकपायोत्पलमृत्प्रियङ्गुलोघ्राञ्जनाम
रुहकेसरानि । पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जक्ष्यात्पित्तामृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥ २९ ॥
भाटरूपकमृत्तीकापथ्याकाथः सशर्करः । क्षौद्राढ्यः कसनधासरक्तपित्तनियह
॥ ३० ॥ मुद्गाः सलाजाः सयवाः सकृष्णाः सोशीरमुस्ता सह चन्दनेन । वर
जले पर्युपितः कपायः स रक्तपित्तं शमयत्युदीर्णम् ॥ ३१ ॥ हीवेरं धान्य
शुण्ठी चन्दनं मधुयष्टिका । शृपोशीरयुतः काथः शर्करामधुयोजितः ॥ ३२ ॥ र
पित्तं जयत्युग्रं नृष्णां दाहं ज्वरं तथा । उशीरं चन्दनं पाठा द्राक्षा मधुकपिप्प
॥ ३३ ॥ सक्षौद्रं पाययेत्काथं रक्तपित्तं हरेद् ध्रुवम् । अमृता मधुकं चैव खा
गजपिप्पली ॥ ३४ ॥ काथः क्षौद्रयुतो ह्येष रक्तपित्तविकारनुत् । चन्दनेन
यवौ पाठा कटुका सदुरालभा ॥ ३५ ॥ गुडूची वालकं लोभं पिप्पलीक्षौद्रसं
तम् । कफान्वितं जयेद्रक्तं नृष्णाकासज्वरापहम् ॥ ३६ ॥ शतावरी बला रा
काश्मर्ये सपरूपकम् । पाययेद्रक्तपित्तघ्नं सद्यः शूलहरं परम् ॥ ३७ ॥ त्रिफल
कृतमालभवं कथनं सितया मधुना मिलितं हरति । ननु शोणितपित्तहरं विवि
घनदाहकपित्तजशूलहरम् ॥ ३८ ॥ अतसीकुसुमसमद्गावटप्ररोहास्तृणाग्म
पीताः । साधयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण ॥ ३९ ॥ पकोदुम्बरकाश्म
पथ्याखर्जूरगोस्तनीः । मधुना घ्नन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक्पृथक् ॥ ४० ॥ र
सकस्वरसैः पथ्या सप्तधा परिभाविता । कृष्णा धा मधुना लीढा रक्तपित्तं ।
जयेत् ॥ ४१ ॥ द्रवेण वायता द्रव्यमेकीभूयाऽऽद्रंती भजेत् । तावत्प्रमा
निर्दिष्टं निपतिभभावनाविधौ ॥ ४२ ॥ अभया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मत्त
श्लेष्माणं रक्तपित्तं च हन्ति शूलातिसारजित् ॥ ४३ ॥ लोहगन्धनिमः श्वा
उद्गारे रक्तान्धनि । मृत्तीकोपणमात्रां तु खादेद्द्विगुणशर्कराम् ॥ ४४ ॥ उशी
कालीयकरोध्रपन्नकं प्रियङ्गुका कदफलशङ्खगैरिकाः । पृथक्पृथक्चन्दनतुल
भागिकाः सशर्करास्तण्डुलधावनमुताः ॥ ४५ ॥ रक्तं च पित्तं तमकं पिपा
दाहं च पीताः शमयन्ति सद्यः ॥ ४६ ॥ पलाशकल्कः क्वाथो वा सुशीतः श
रान्वितः । पिबेद्वा मधुसर्पिर्भ्यां गवाशशकृतो रसम् ॥ ४७ ॥ सक्षौद्रं
रक्ते लिह्यात्पारावतं शकृत् । अतिनिःसृतरक्तो वा क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत्

स्त्रिदरस्य प्रियङ्गुणां कोविदारस्य शाकमलेः । पुष्पचूर्णानि मधुना लिङ्गाद्वा
 रक्तपित्तनुत् ॥ ४९ ॥ अथरथपत्राग्ररसात्पद्मंशो बोलोऽथ तस्माद् द्विगुणं मधु
 स्यात् । रक्तप्रवाहं हृदयस्थितं वा वातो मयाऽथं हरते तथैव ॥ ५० ॥ मूलाणि
 पुष्पाणि च मातुलुङ्ग्याः समं विवेत्तण्डुलघावनेन । घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं
 सशर्करं नासिकयोः पयो वा । द्राक्षारसं क्षीरघृतं विवेद्वा सशर्करं त्रिभुरसं
 हितं वा ॥ ५१ ॥ उदुम्बराणि पक्वानि गुटेन मधुनाऽपि वा । उपयुक्तानि निम्नग्नित
 नासारक्तं नृणां ध्रुवम् ॥ ५२ ॥ नस्यं दाडिमपुष्पोरथो रसो दूर्वाभवोऽथवा ।
 आप्रास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकाद्युत्तरक्तजित् ॥ ५३ ॥ हरीतकी दाडिमपुष्प-
 दूर्वा छाक्षारसो नस्यविधानयोगात् । निवारयत्येव चिरप्रवृत्तमप्याशु नासान्त-
 रशोणितौघम् ॥ ५४ ॥ नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् । सेतु-
 रिष रधिरधेयं रणद्धि मूर्च्छिं प्रलेपेन ॥ ५५ ॥ प्रियदुर्मुत्तिका लोध्रमज्जनं चेति
 चूर्णयेत् । तच्चूर्णं योजयेत्तत्र नस्ये शौद्रसमन्वितम् ॥ ५६ ॥ नासिकामुखपा-
 युभ्यो योजिमेढ्राद्य धेगितम् । रक्तपित्तस्रवं हन्ति सिद्धं पुष प्रयोगराट् ॥ ५७ ॥
 यत्र शस्त्रक्षते नैव रक्तं तिष्ठति धेगितम् । तदप्यनेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावचूर्णितम् ।
 मेदतोऽतिप्रवृत्तेऽसौ बक्षिरुत्तर इष्यते ॥ ५८ ॥

अथ दूर्वाद्यं घृतम् ।

दूर्वामुष्पलकिञ्जल्कं मञ्जिष्टां सैलवालुकाम् । शिवां लोध्रमुशीरं च मुस्तां
 चन्दनपद्मके ॥ १ ॥ विपचेत्कार्पिकैः कदकैर्घृतप्रस्थं सुखाग्निना । तण्डुलाम्बु
 ह्यजाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् ॥ २ ॥ तत्पानाद्दमतो रक्तं नाबनाप्नासिकाग-
 तम् । कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णां प्रपूरयेत् ॥ ३ ॥ चक्षुःछाविणि रक्ते
 च पूरयेत्तेन चक्षुषी । मेदप्रायुप्रवृत्तेषु वस्तिकर्म प्रकारयेत् । रोमकूपप्रवृत्ते
 च तदम्पद्मे प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥ इति दूर्वाद्यं घृतम् ॥

अथ वासादिघृतम् ।

वासां सशाखां सदलां समूलां कृत्वा कपायं कुमुमानि चास्याः । प्रदाय
 कल्कं विपचेद् घृतं च सशौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ १ ॥ इति वासादिघृ-
 तम् । घ्राणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च । कदकाक्षरवात्पुष्पकल्कं प्रस्थे
 पलचतुष्टयम् ॥ २ ॥ इति घृन्दात् । असनस्य कोविदारस्य वृषस्य कुमुमस्य च ।
 कदकाक्षरवात्प्रशंसन्ति पुष्पकल्कं चतुष्पलम् ॥ ३ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः ॥

अथ शतावरीघृतम् ।

शतावरी दाडिमतिच्छिदीकं काकोलिकन्दं मधुकं विदारी । पिष्ट्वा च मूलं
 फलपूरकस्य पचेद्घृतं क्षीरचतुर्गुणं तत् । कासज्वरोन्मादविषन्धशूलं तद्रक्तपित्तं
 विविधं निहन्ति ॥ १ ॥ इति शतावरीघृतम् ॥

अथ चन्दनादिचूर्णम् ।

चन्दनं मण्डं लोध्रमुशीरं पद्मकेसरम् । नागपुष्पं च विल्वं च मद्रमुस्तं सश-

कर्म ॥ १ ॥ ह्रीभैरं धैव पाठा च कुटजोत्पलमेव च । शृङ्गवेरं सातिविषा
धातकी सरसाञ्जनम् ॥ २ ॥ आम्नास्थिजम्बुसारास्थि तथा मोचरसोऽपि च ।
नीलोत्पलं समद्गा च सूक्ष्मैला दाडिमत्वचः ॥ ३ ॥ चतुर्विंशतिरेतानि समभा-
गानि कारयेत् । तण्डुलोदकसंयुक्तं मधुना सह भोजयेत् ॥ ४ ॥ योगं लोहित-
पित्तानामर्शासां गरिणां तथा । मूर्च्छामदोपसृष्टानां तृष्णार्तानां प्रदापयेत् ॥ ५ ॥
अतिसारं तथा छादिं स्त्रीणां चापि रजोमूत्रे । प्रच्युतानां च गर्भाणां स्थापनं
परमिष्यते । अश्विनोः संमती योगो रक्तपित्तनिवहणः ॥ ६ ॥ इति चन्द्रनादि-
चूर्णम् ॥

अथैलादिगुटिका ।

एलापत्रत्वचीर्धाक्षा विष्वल्पधंपलं सिता । शिवामधुकर्षजूरसृष्ट्रीकाश्च पलो-
न्मिताः ॥ १ ॥ संचूर्ण्य मधुना युक्तो गुटिकां संप्रकल्पयेत् । अक्षमात्रां तत-
श्चैकां भक्षयेत्तां दिने दिने ॥२॥ कासं श्वासं ज्वरं हिकां छादिं मूर्च्छां मर्दं
भ्रमम् । रक्तनिष्ठीयनं तृष्णां पार्थशूलमरोचकम् ॥ ३ ॥ शोषं ह्रीहोष्वेवातं च
स्वरभेदं क्षतं क्षयम् । गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥ ४ ॥ इत्ये-
लादिगुटिका ॥

अथ कूष्माण्डावलेहः ।

कूष्माण्डकात्पलशतं सुस्त्रिंशं निष्कुलीकृतम् । पचेत्तप्ते घृतप्रस्थे पात्रे ताम्र-
मये दटे ॥ १ ॥ यदा मधुनिभः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत् । विष्वली शृङ्गवेरं
च द्वे पले जीरकस्य च ॥२॥ त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्धकम् । न्यसेच्चू-
र्णाकृतं तत्र दर्ष्या संघट्टयेत्ततः ॥ ३ ॥ लेहीभूते सुशीते च दद्यात्क्षौद्रं घृतार्ध-
कम् । क्षौद्रार्धकां सितां केचिद्द्राक्षां केचित्सितार्धकाम् ॥ ४ ॥ द्राक्षार्धानि लव-
ङ्गानि कर्पकं पूरकं क्षिपेत् । तद्यथाप्तियलं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी ॥ ५ ॥ का-
सश्वासतमश्चर्दितृष्णाज्वरनिपीडितः । वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसाधनम् ॥ ६ ॥
उरस्संधानकरणं वृंहणं स्वरबोधनम् । अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कूष्माण्डकरसाय-
नम् ॥ ७ ॥ इति कूष्माण्डावलेहः ॥

अथ खंडकूष्मांडकः ।

खण्डकामलकाहास्यो रसः प्रस्यद्वयोन्मितः । खण्डकूष्माण्डके कंसः स्विस-
कूष्माण्डकद्रवात् ॥ १ ॥ अन्यत्र खण्डकूष्माण्डात्संमतः सकलो रसः । पञ्चाशच्च
पलं स्विसकूष्माण्डात्प्रस्थमाज्यतः ॥ २ ॥ पकं पलशतं खण्डं वासाकायादके
पचेत् । शिवा धात्री धनं भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः ॥ ३ ॥ तालीसविश्वधा-

१ खंडकूष्मांडके लेहे आमलकरसः प्रस्यद्वयं कूष्मांडरसः कंसः (प्रस्यचतुष्टयं) पत-
त्रसद्वयं खंडकूष्मांडादन्यत्र स्याप्यं अनंतरं प्रस्यमिते आज्ये खंडकूष्मांडं पंचाशत्पलमितं
भवेद्वित्वा च पाको विधेय इत्यन्वयः ।

न्याकमरीचैश्च पलांशकैः । विप्पलीकुटवं चैव मधुना सह द्वापयेत् ॥ ३ ॥
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् । हृद्रोगमम्लपित्तं च पीनसं च
व्यपोहति ॥ ५ ॥ इति खण्डकृष्णाण्डः ॥

अथ वासाखण्डः ।

शुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले । तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं
भिषक् ॥ १ ॥ घूर्णानाममयानां च खण्डं शतपलं तथा । शीनीभूते निदप्यानु
क्षौद्रस्याष्टौ पलानि च ॥ ३ ॥ घंशोऽज्ञवायाश्चत्वारि विप्पली द्विपलं तथा । चा-
नुजांतपलं त्रैकं घूर्णितं सत्र द्वापयेत् ॥ ३ ॥ रक्तपित्तं निहन्त्यानु कासं श्वासं
तथा क्षपम् । विद्रधिं जठरं गुल्मं कृष्णाहृद्रोगपीनसान् ॥ पलार्धं भक्षणं चास्य
यथेष्टं सत्र भोजनम् ॥ ४ ॥

अथ खण्डकाद्यवलेहः ।

शतावरी मुषिडनिकायलामृताफलस्यचः पुष्करमूलभाङ्गी । वृषो घृहस्यौ सदि-
रस्य मूलं घृथवृथवपञ्च पलानि चात्र ॥ १ ॥ पकं जलद्रोणमितेऽष्टमांशं याव-
द्भवेच्छेषमथैव पूनम् । विमूर्च्छितस्यापि निधाय धीमान्पलानि च द्वादश माक्षि-
कस्य ॥ ३ ॥ पलं सुवर्णस्य च लोहजस्य विद्याद्वितं खण्डपृथं च तुल्यम् । देयं
पलं पोडशकं विधिज्ञो विपाचयेहोहमये कटाहे ॥ ३ ॥ गुटेन तुष्यं च यदा
भवेत्तदा तुगा विडङ्गं मगधा च शुण्ठी । द्वे जीरके कर्कटकं फलत्रिकं धान्यं
मरीचं सकृणां सकेसरम् ॥ ४ ॥ पलप्रमाणं विदधीत तरपृथक्मुघटितं घूर्ण-
मिदं घृतेन । त्रिगुणे कटाहे प्रणिधाय सुश्याकर्पप्रमाणं विहितावलेहम् ॥ ५ ॥
प्रभातकाले त्वनुदुग्धपानं गुरुणि चापानि च भोजनानि । रक्तं सपित्तं सहसा
निहन्ति रक्तप्रवाहं च सरक्तद्रूलम् ॥ ६ ॥ रक्तातिसारं रधिरप्रमेहं तथैव यस्तौ
विहितं नराणाम् । भगंदरार्शः श्वयधुं निहन्ति तथाऽम्लपित्तं किल राजरोगम्
॥ ७ ॥ विशेषतः कुष्ठरुजश्च गुल्मान्बलप्रदं घृष्यतमं प्रदिष्टम् ॥ ८ ॥ इति खण्ड-
काद्यवलेहः ॥

अथ रसाः ।

रक्तपित्तकुलकुठारः—शुद्धपारदबलिप्रवालकं हेममाक्षिकभुजंगरङ्गकम् ।
मारितं सकलमेतदुत्तमं भावयेत्पृथक्पृथक्द्वैस्त्रिंशः ॥ १ ॥ चन्दनस्य कमलस्य
मालतीकोरकस्य वृषपल्लवस्य च । धान्यद्वारणकृणाशतावरीशाहमलीवटजटामृतस्य
च ॥ २ ॥ रक्तपित्तकुलकण्डनाभिघो जायते रसवरोऽस्रपित्तिनाम् । प्राणदो
मधुघृष्यद्वैरयं सेवितस्तु वसुकृष्णलैर्मितः । नास्त्यनेन सममत्र भूतले भेषजं
किमपि रक्तपित्तिनाम् ॥ ३ ॥ इति रक्तपित्तकुलकुठारो रसः ॥

अथ वासासूतः ।

भाटरूपनवपल्लवद्वे पालिके सरसभस्मवल्लकम् । कर्पसंमितमधुप्रयोजितं
प्राश्य नाशयति रक्तपित्तकम् ॥ १ ॥ इति वासासूतः ॥

अथ बोलपर्वटीरसः ।

सूतगन्धकसुकजालिकायाः पर्वटी समयुता समभागम् । बोलचूर्णविहितं प्रतिवाप्यं स्वाद्सोऽयमसृगामयहारी ॥ १ ॥ घृह्युग्मयुगुलं प्रतिदेयं शर्करामधुयुतः किल दत्तः । रक्तपित्तगुदज्युतियोनिस्त्रावमानु विनिवारयतीशः ॥ २ ॥

इति बोलपर्वटीरसः ।

अथ सुधानिधिरसः ।

गन्धं सूतं माक्षिकं लोहचूर्णं सर्वं घृष्टं त्रैफलेनोदकेन । लौहे पात्रे गोपयत्यं च कृत्वा रात्रौ दद्याद्रक्तपित्तप्रशान्त्यै ॥ १ ॥ इति सुधानिधिरसः । यद्य पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् । रक्तपित्ते हितं तद्य क्षतक्षीणे हितं च यत् ॥ २ ॥ इति रक्तपित्तपिक्रित्सा ।

अथ राजक्ष्मनिदानम् ।

अनेकरोगानुगतो यद्दुरोगपुरोगमः । राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥ नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यद्यं पुरा । यद्य राजा च यद्दमा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥ राज्ञश्चन्द्रमसो यस्माद्भूदेप किलाऽऽमयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति प्रयदन्ति मनीषिणः ॥ ३ ॥ देहोपघक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाद्य सः । रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ ४ ॥

अथ तत्र कारणचतुष्टयमाह—

धेगरोधाक्षयाद्यैव साहसाद्विपमाशनात् । त्रिदोषो जायते यद्दमा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥ यावद्दोषा रसस्थाने नाऽऽभ्युवन्ति विशेषतः ॥ २ ॥ न भजेद्यज्वरस्तावद्दोषे प्राप्ते भवन्ते । कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ॥ ३ ॥ अतिघ्न्यामिनो दाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—

धासाद्गसादकफसंभवतालुशोषवग्निसादमदपीनसकासनिद्राः । शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ १ ॥ स्वप्नेषु काकशुकशङ्किनीलकण्ठगृभास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च । तेषां हयन्ति स नर्दाविजलाश्च पश्येच्छुष्कांस्तरुणपवनधूमद्वार्दिताश्च ॥ २ ॥ त्रिरूपं दर्शयन्नाह—अंसपार्थाभितापश्च संतापः करपादयोः । ज्वरः सर्वाङ्गश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मेणः ॥ ३ ॥ अग्निमान्द्यं ज्वरः शैत्यं चान्तिः शोणितपूययोः । सत्वहानिश्च दौर्बल्यं रोगराजस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥ एकादश रूपाण्याह—स्वर्भेदोऽग्निहाच्छूलं संकोचश्चांसपार्थयोः ॥ ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्तादक्तस्य चाऽऽगमः ॥ ५ ॥ शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च । कासः कण्ठस्य चोष्णसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ६ ॥ तस्य पद्भूपाण्याह—भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् । स्वर्भेदश्च जायन्ते पद्भूपाण्याह राजयक्ष्मणि ॥ ७ ॥ साध्या-

साध्यत्वमाह—एकादशभिरेतैवां पङ्क्तिर्वाऽपि समन्वितम् । कासात्तिसारपा-
 र्श्वान्तिस्वरमेदारुचिज्वरैः ॥ ६ ॥ त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासासुगामपैः । जघ्ना-
 च्छोपादितं जन्तुमिच्छन्सुविपुलं यशः ॥ ७ ॥ सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मांसब-
 लक्षये । युक्तो वर्ज्यश्चिकित्सस्तु सर्वरूपोऽप्यतौऽन्यथा ॥ ८ ॥ महाशनं क्षीय-
 माणमतीसारनिपीडितम् । शूनमुष्कोदरं चैव यक्षिमणं परिघर्जयेत् ॥ ९ ॥
 उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नयम् । शुक्लाक्षमद्यद्वेष्टारमूर्ष्यं चासनिपीडितम्
 ॥ १० ॥ कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् । अन्यक्षयानाह—
 प्यत्रायशोकवार्धकपश्यायामाश्वप्रशोपितान् ॥ ११ ॥ व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोपिणौ
 रुक्षणैः शृणु । प्यवायशोपी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ॥ १२ ॥ पाण्डुदेहो
 यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः । प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः
 ॥ १३ ॥ चिन्ताशुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥ १४ ॥ जराशोपिलक्षणमाह
 —जराशोपी कृशो मन्दवीर्यवृद्धिबलेन्द्रियः । कम्पनोऽरुचिमान्निभ्रकांस्तपा-
 ग्रहतस्त्रनः ॥ १५ ॥ धीवति श्लेष्मणा क्षीनं गौरवारतिपीडितः । संप्रयुताक्षि-
 नासास्यः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥ १६ ॥ अध्वशोपिणमाह—अश्वप्रशोपी
 स्रस्ताङ्गः संमृष्टपरुपच्छविः । प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कह्योगलाननः ॥ १७ ॥
 व्यायामशोपिलक्षणमाह—व्यायामशोपी भूयिष्ठमेमिरेव समन्वितः ।
 लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतादिना ॥ १८ ॥ व्रणशोपिणमाह—रुक्षया-
 द्वेदनाभिस्तथैवाऽऽहारयत्रणात् । व्रणिनश्च भवेच्छोपः स चासाप्यतमो मतः
 ॥ १९ ॥ परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः । सुभिपरिमरुपक्रान्तस्तरुणः
 शोपपीडितः ॥ २० ॥ मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितम् । तस्माद्यत्नेन
 संरक्षेद्यक्षिमणो मळरेतसी ॥ २१ ॥ इति राजयक्ष्मनिदानम् ।

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

किञ्चिल्लिङ्गयुतं दीप्तपापकं त्वकृशं नरम् । उपाचरेदात्मवन्तं यक्षिमणं साध्य-
 लक्षणम् ॥ १ ॥ अर्धलिङ्गैः कृच्छ्रसाध्यं सर्वलिङ्गैः परित्यजेत् । यक्षिमणं शुक्लन-
 यनं तथा मक्षद्विषं कृशम् ॥ २ ॥ तथोर्ष्यं चासिनं कृच्छ्रं मेहन्तं परिघर्जयेत् ।
 अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनंतराः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुक्यति
 मानवः ॥ ३ ॥ व्यवायशोपिणं क्षीररसमासाज्यभोजनैः । मुकुलैर्मधुरैर्मधैर्जीव-
 नीयैरुपाचरेत् ॥ ४ ॥ व्रणशोपं जयेत्त्रिगुणैर्दोषनैः स्वादुशीतलैः । दीपनैर्लेपुभि-
 श्चाक्षैः शोकशोपमुपाचरेत् ॥ ५ ॥ हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः क्षिग्धैर्मधुरशीतलैः ।
 आस्यामुष्णैर्दिवास्वप्नशीतैर्मधुरवृंहणैः ॥ ६ ॥ तत्र मांसरसाहारैरध्वशोपिणमाच-

१ शुक्रस्य क्षयलक्षणमाह—शुक्रक्षये रवेऽशक्तिर्व्याया शेकति शुक्रयोः ॥ विरेण शुक्र-
 सेकः स्वात्सेके रक्तात्पशुक्ता । २ क्षीणशुक्रस्य पुरुषस्य लक्षणमाह—दीर्घस्यं मुखशोषश्च
 पाण्डुर्बलं सदरं व्रमः । द्वेष्यं शुक्रविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् । ३ कस्तूरिकायामात्सादः
 कर्तुरो मुखवाहनः । बकुले स्वात् परिमलः मुरभिर्धूपके स्मृतः ।

रेत् । इपदम्लैरनम्लैर्वा यूपमांसरसादिभिः ॥ ७ ॥ व्यायामशोषिणं स्निग्धैः
क्षतक्षयहितैर्हिमैः । उपचारैर्जीवनीयैर्विधिना श्लैथिमकेण तु ॥ ८ ॥ बलिनो
बहुदोषस्य वमनं रेचनं तथा । घातश्लेष्महरं कायं दद्याद्दोषापहं पुरा ॥ ९ ॥
पश्चिमणः क्षीणदेहस्य यत्कृतं स्वाद्विपोपमम् । शृन्ताकं कारयेत्तं च तैलं विष्वं च
राजिकाम् ॥ १० ॥ मैथुनं च दिवा निद्रां क्षयी कोपं च धर्जेयेत् । शालिपष्टि-
कगोभूमयषमुद्गादयः शुभाः ॥ ११ ॥ मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः शक्या विशु-
ष्यतः । मूलकानां कुलत्थानां यूपैर्वा सूपसंस्कृतैः ॥ १२ ॥ सपिप्पलीकं सयवं
सकुलत्थं सनागरम् । दाडिभामलकोपेतं स्निग्धभाजरसं पिबेत् ॥ १३ ॥ तेन
पह् विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः । सधान्ययवगोभूममुद्गाश्चापि सदा हिताः
॥ १४ ॥ स्त्रियश्चतुस्पदे श्रेष्ठाः पुमांसो विहगा मताः । हरिणच्छागमांसं तु
श्लक्ष्णचूर्णाकृतं शुभम् ॥ १५ ॥ अजाक्षीरेण पातव्यं क्षयव्याधिनिवारणम् ।
छागमांसं पयश्छागं सर्पिश्छागं सशर्करम् । छागोपसेवा सततं छागमध्ये तु
यक्ष्मनुत् ॥ १६ ॥]

अथ पडङ्गयूपः ।

द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् । पादस्य संस्कृतं चाऽऽज्ये पडङ्गो
यूप उच्यते ॥ १ ॥ इति पडङ्गयूपः । धान्यकं पिप्पलीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् ।
पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्त्यर्थे ॥ १ ॥ दशमूलयलारास्त्रापुष्करामरदारुना-
गैः कथितम् । पेयं पार्थीसदिशोरुक्षतकासादिशान्तये सलिलम् ॥ २ ॥ इति
दशमूलादिः । ककुभत्वभागयला घातारियीजं च चूर्णितं पयसा । पकं मधुघृत-
युक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ १ ॥ अश्वगन्धामृतानीरुदशमूली यलाघृतम् ।
पुष्कराऽतिबला भन्ति क्षयं क्षीररसाशिनः ॥ २ ॥

अथ तालीसाद्यं चूर्णम् ।

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली तुगा । यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगोले चार्ध-
भागिके ॥ १ ॥ पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा । कासश्वासारुचिहरं
तच्चूर्णं दीपनं परम् । पाण्डुहृद्ग्रहणीदोषहृद्दीशोपज्वरापहम् ॥ २ ॥
अथ सितोपलाद्यं चूर्णम् । सितोपला षोडश स्यादष्टौ स्याद्वंशरोधना ।
पिप्पली स्याच्चतुष्कर्पा एला स्याच्च द्विकार्पिका ॥ १ ॥ एककर्पेस्त्वचः कार्यंशूर्ण-
येत्सर्वमेकतः । सितोपलादिकं चूर्णं मधुसर्पियुतं लिहेत् ॥ २ ॥ कासश्वासक्षय-
हरं हस्तपादाङ्गदाहजित् । मन्दाग्निं मुसजिह्वरवं पार्श्वशूलमरोचकम् । ज्वरमूर्ध्व-
गतं रक्तपित्तमाशु व्यपोहति ॥ ३ ॥

अथ लवङ्गादिचूर्णम् । लवङ्गकंकोलमुशीरचंदनं नतं सनीलोत्पलकृष्णजी-
रकम् । एला सकृष्णागरुमुद्गकेसरं कणा सविश्वा नलदं सहाम्बुना ॥ १ ॥ कर्पू-
रजातीफलवंशरोचनं सिताध्वभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् । संरोचनं तर्पणमग्निदीपनं
बलप्रदं घृष्यतमं त्रिदोषनुत् ॥ २ ॥ उरोविषन्धं समकं गल्यग्रहं सकासहिष्मा-
रुचियक्ष्मपीनसम् । ग्रहण्यतीसारमथासृजः क्षयं प्रमेहगुल्मांश्च निहन्ति
सात्वरम् ॥ ३ ॥

अथ कर्पूराद्यं चूर्णम् । कर्पूरपोषककौलजातीफलरत्नाः ममाः । लवङ्गना-
सीमरिचकृष्णानुष्यो विषधिस्ताः ॥ १ ॥ चूर्णं निवासायं प्राणं सदाहृद्यकाल-
नित् । पित्तवर्षीनमघासपित्तद्विकण्डामागपदम् । प्रयुक्तं चाप्रपानैर्वा भेषजद्वेषिणी
दितम् ॥ २ ॥ इति हृदयदाने कर्पूराद्यं चूर्णम् ।

अथैलादिचूर्णम् ।

एषा पत्रं नागपुत्रं लवङ्गं भागलवेर्वा द्वौ च शर्करकस्य । द्राक्षापटीतर्करा-
विप्लीनां चत्वारस्तशौद्रयुक्तं क्षये स्वात् ॥ १ ॥

अथाश्वगन्धादिचूर्णम् ।

अश्वगन्धादसपलं तदर्थं भागलान्वियम् । तद्वर्षकणपा युक्तं मरीचं च तद्वर्ष-
कम् ॥ १ ॥ चातुर्जातं यैरालं च मांगीं तालीसपत्रकम् । कपोराजात्रिकैर्द्वयं नासी-
कड्डीलमुत्तमम् ॥ २ ॥ राज्ञा कटुकरोहिण्या जीवन्ती युष्टकं तथा । वृषहृ कर्ष-
मितं चूर्णं चूर्णेन सनश्चक्रे ॥ ३ ॥ प्रातःकाले त्रिदं चूर्णं जलेनोष्णेन रोषयेत् ।
यातक्षये पित्तशोथे रयजागोषृतसंयुतम् ॥ ४ ॥ श्लेष्मक्षये शौद्रयुतं नवनीतेन
मेहत्रिदं । निरोधने च पित्तार्ते गोक्षरिणे समायुतम् ॥ ५ ॥ शतशोणे च देहे
च विक्षेपबलपथनम् । मेहोहरं च मन्दाग्निकुक्षिशूलोदरापहम् । अनुपानविशेषेण
सर्वरोगहरं परम् ॥ ६ ॥

अथ द्राक्षादिचूर्णम् ।

द्राक्षाद्याजस्तितोपलं समधुक्तं खर्जूरगोपीतुगाहोषैरामलकाम्बुचन्दननक्त-
कड्डीलजातीफलम् । चातुर्जातकणा सधाम्यकमिदं चूर्णं समां शर्करां प्रातर्भोक्ष-
समात्मकेन विधिना पित्तं सदाहं जयेत् ॥ १ ॥ मूलां छदिमरोचकं च शमये-
रुचयस्य कान्तिप्रदं पाण्डुं कामलरक्तपित्तमुदरं दाहज्वरारोषकम् । पद्मनाभं
रुधिरप्रमेहहरणं तप्तोनिदोषापहं रक्तार्तोमदशुद्धिविद्रधिहरं द्राक्षादिचूर्णोत्तमम्
॥ २ ॥ यवगोष्मचूर्णं चा शीरनियं घृतयुतम् । सन्ध्या सर्पिणा शौद्रसिता-
स्तान्क्षयशान्तये ॥ ३ ॥

अथ चतुर्दशाङ्गलोहम् ।

रात्राकर्पूरतालीसं भेषपर्णी शिलाजतु । त्रिकटु त्रिकला मुस्ता विद्रहदहना-
समाः ॥ १ ॥ चतुर्दशायसो भागाल्चूर्णं मधुसर्पिणा । लीढं कासं ज्वरं श्वासं
राज्यइमाणमेव च । बलवर्णाग्निपुटीनां चर्षनं दोषनाशनम् ॥ २ ॥

अथ बृहन्नवायसम् ।

त्रिकटुत्रिकलैलाभिजातीफललपङ्कैः । नवमागोन्मितैरैतैः समं तीक्ष्णं सूतं
भवेत् ॥ १ ॥ संचूर्णयोऽऽलोढयेत्क्षौद्रैः नित्यं यः सेवते नरः । कासं श्वासं क्षयं
सौहं पाण्डुरोगं भगंदरम् । ज्वरं मन्दानलं शोथं संमोहं प्रहर्षी जयेत् ॥ २ ॥

अथ शिलाजतुयोगः ।

फलत्रिककायविशुद्धमादौ शीघ्रं गुह्यया दत्तामूलसिद्धम् । स्थिरादिकाकोलि-

युगादिसिद्धं शिलाजतु स्यात्क्षयिषु प्रशस्तम् ॥ १ ॥ द्राक्षाखर्जूरसर्पिभिः
 विष्यत्या च सह स्मृतम् । सक्षौद्रं ज्वरकासघ्नं स्वयं चैतद्व्ययोजयेत् ॥ २ ॥
 मधुताप्यविड्द्राक्षमजगुलोदपृताभयम् । हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमानं हिता-
 दिना ॥ ३ ॥ शिलाजतुमधुव्योपताप्यलोहरजांसि च । क्षीरयुग्लेहिनश्चाऽऽशु
 क्षयः क्षयमयामुपात् ॥ ४ ॥ कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षये वा क्षौद्रतैलपान् ।
 मधुसर्पियुंती वाऽध्गन्धाकृष्णासितोद्भवः ॥ ५ ॥ कूष्माण्डकगिरोर्येन रसेन
 परपेषितम् । छाक्षाकर्पद्रयं पीत्वा जयेद्द्रक्षयं तथा ॥ ६ ॥ शतपुष्पा समधुकं
 कुष्टं तगरचन्दनम् । आलेपर्नं स्यात्सपृतं शिरःपार्श्वसमूलनुत् ॥ ७ ॥ अश्वत्थ-
 यत्कलं चैव त्रिकटु लोहकिट्टकम् । गुडेन सह दातव्यं क्षयरोगविनाशनम् ॥ ८ ॥

अथ चिकित्साकलिकातश्च्यवनप्रादयावलेहः—द्विपञ्चमूलीजलसिद्ध-
 माज्यं वासापृतं वाऽप्यथ पद्मपलं च । पेयं हि तच्छागलगन्धतोऽथ प्रयुज्यते
 नागयलाभिधानम् ॥ १ ॥ झङ्गीतामलकीफलत्रिकचलाच्छिन्नाविदारीसटीजीव-
 न्दीदशमूलचन्दनघनैर्नालोत्पललावृषैः । मृद्रीकाष्टकवर्गपौष्करयुतैः सार्धं पृथ-
 क्पातिकैरथोनानि क्षतानि पञ्च विपचेद्दात्रीफलानामपः ॥ २ ॥ उद्वृत्त्याऽऽम-
 लकानि तैलपृतयोः पद्मभिश्च पद्मभिः पलेभृष्टान्यधंतुलां निधाय विधिवन्मास्य-
 ण्डिकायाः पचेत् । शीते पणमधुनः पलानि कुडयो वांश्याश्चतुर्जांततो मुष्टिमांग-
 धिकात्पलद्वयमयं प्राश्यः स्मृतक्षयावनः ॥ ३ ॥ न शोषः साफल्यं प्रजति वपुषि
 क्षीणमनसो न मूर्च्छा नो छर्दिस्तदपि च न च श्वासकसनम् । न चालक्ष्मीर्विघ्नः
 क्वचिदपि च न ध्यापदभयं प्रयोगादेतस्मान्मनसिजधियो विभ्रति मनः ॥ ४ ॥
 इति च्यवनप्राश्यः ।

अथ खण्डपिप्पल्यवलेहः—कृष्णाप्रस्थं पंचेष्टाऽऽढकपयसि घृतस्याञ्जलिं
 खण्डपात्रं दाया लेहोऽयमस्मिन्मुरकुसुमचतुर्जांतविश्वोपणादीन् । अग्निश्रीख-
 ण्डपटीमधुमसृणजलं जातिकोशं च कर्पं प्रत्येकं चूर्णयित्वा मधुकुडवयुतः स्याच्च
 कृष्णावलेहः ॥ १ ॥ आदौ मन्दाग्निर्काश्यं हरति स च शिशुस्त्रीजरन्मानुपेषु प्रायो
 घृष्यः क्षयाये विपुलयलकरो दीपनः पाचनश्च । कासश्वासांश्च मोहक्षयव्यगतिवृ-
 पाकामलापाण्डुकण्डूह्लीहाजीर्णज्वरांश्चानिलकफविकृतिं रक्तपित्तं च हन्यात् ॥ २ ॥

अथ वासावलेहः—तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले । तेन पादा-
 चशोषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥ १ ॥ चूर्णानामभयानां तु खंडात्पलशतं तथा ।
 द्वे पले पिप्पलीचूर्णास्तिदे शीते च माक्षिकात् ॥ २ ॥ कुडवं पलमानं तु
 चातुर्जांतं सुचूर्णितम् । क्षिप्यवाऽवलोढितं खादेद्द्रक्षपित्तक्षतक्षयी । कासश्वासगृ-
 हीतश्च यक्ष्मणा च विशेषतः ॥ ३ ॥ इति वासावलेहः ।

अथ शार्ङ्गधरादगस्त्यवलेहः—हरीतकीशतं भद्रं यवानामाढकं तथा ।
 पलानां दशमूलस्य विंशतिं च नियोजयेत् ॥ १ ॥ चित्रकः पिप्पलीमूलमपा-
 मारोः सटी तथा । कपिकच्छुः शङ्खपुष्पी भोग्गी च राजपिप्पली ॥ २ ॥
 सुष्करमूलं च पृथग्विपलमानया । तलेपलातके नीजे यवैः मित्रैः

॥ ३ ॥ तद्यामयाशतं दद्यात्काये तस्मिन्विचक्षणः । सर्पिसैलाष्टपलिकं क्षिपेद्बहु-
 तुलां तथा ॥ ४ ॥ पनत्या लेहत्वमानीय सिद्धशीते पृथक्पृथक् । शौद्रं च पिप्प-
 लीचूर्णं दद्यात्कुड्ममात्रया ॥ ५ ॥ हरीतकीद्वयं छादेत्तेन लेहेन निवृत्ताः । क्षयं
 कासं ज्वरं श्यासं हिक्काशौरुचिपीनसान् ॥ ६ ॥ ग्रहणीं नाशयत्येष , षलीपलितं
 नाशनः । षलवर्णकरः पुंसामषलेहो रसायनम् ॥ ७ ॥ विहितोऽगस्त्यमुनिना
 सर्वरोगप्रणाशनः । शर्करामधुसंयुक्तं नयनीतं लिङ्गक्षयी । क्षीराशी छभते पुष्टि-
 मतुल्ये चाऽऽयमाक्षिके ॥ ८ ॥

अथ शिवगुटिका ।

त्रीन्यारान्प्रथमं शिलाजतु जले भाग्यं भवेन्नैफले निःकाये दशमूलजेऽथ तदनु
 च्छिन्नोद्भवाया रसे । वाट्यालक्ष्यते पटोलसलिले यष्टीरूपाये पुनर्गोमूत्रेऽथ पय-
 स्यथापि च गवामेषां कपाये ततः ॥ १ ॥ द्राक्षाभीरुविदारिकाद्वयपृथक्पर्णीसिं-
 रापौष्करैः पाठाकौटजकूर्कटारयकटुकाराद्याम्बुदालम्बुपैः । दन्तीचित्रकचण्ववार-
 णकणावीराष्टवगौपधैरवद्रोणे चरणस्थिते पलमितैरेभिः पृथग्भावयेत् ॥ २ ॥
 धात्रीमेपविपाणिकात्रिकटुकैरेभिः पृथक्पर्णकैर्द्रव्यैश्च द्विपलोन्मितैरपि पलं चूर्णं
 विदारीभवम् । तालीसात्कुड्वयं चतुष्पलमिह प्रक्षिप्यते सर्पिपसैलस्य द्विपलं
 पलाष्टकमय क्षौद्राद्रिपग्योजयेत् ॥ ३ ॥ तुल्यं पलैः षोडशभिः सितायास्त्व-
 वक्षीरिकापत्रककेसरैश्च । विद्वांशकैस्त्वक्श्रुतिसंप्रयुक्तैरित्यक्षमात्रा गुटिकाः प्रक-
 ल्प्याः ॥ ४ ॥ सासामेकतमां प्रयोज्य विधिवद्व्यातः पुमान्भोजनाप्राग्वा मुद्गद-
 लाम्बुजाङ्गलरसं शीतं शृतं वा जलम् । माक्षीकं मदिरामगुर्यंशनभुक्वीत्वा पयो
 या गवां प्राप्नोत्यङ्गमनङ्गवस्तुभगतां संपन्नमामन्दकृत् ॥ ५ ॥ शोफग्रन्थिविमन्थ-
 वेपथुवमीपाण्ड्यामयश्चीपदहीहाशःप्रदरप्रमेहपिटिकामेहाश्मरीशर्कराः । हृद्रोगा-
 बुददृदिधिद्रिधियकृद्योन्यामयाः सानिला ऊरुस्तम्भभगंदरं उवररुजस्तूनी प्रतूनी
 शृपा ॥ ६ ॥ वातासृक्प्रबलं प्रवृद्धमुदरं कुष्ठं किलासं कृमीन्कासश्वाससुरःक्षत-
 क्षयमसृक्पित्तं सपानालयम् । उन्मादं मदमप्यपस्मृतिमतिस्त्रौल्यं कृशत्वं तनोः
 सालस्यं च हलीमकं च शमयेन्मूत्रस्य कृच्छ्राणि च ॥ ७ ॥ भवति जरया सर्व-
 श्चेतैरकालजराकृतैर्धृतमलिङ्गुलाकारैरेभिः शिरश्च शिरोरुहैः । प्रसरति बलं च्वस्ता-
 तङ्गं वपुश्च समुद्बहन्प्रभवति शतं स्त्रीणां गन्तुं जनो जनबहुभः ॥ ८ ॥ क्षिमि-
 तमतिरप्यज्ञानान्धः सदस्यपटुः पुमान्सकृदपि यया ज्ञानोपेतः श्रुतिसृतिमान्भ-
 वेत् । मजति च यया युक्तो योगी शिवस्य समीपतां शिवगुटिकया कस्तामेतां
 करोति न मानुषः ॥ ९ ॥ इति शिवगुटिका ।

अथ लघुशिवगुटिका ।

कौटजत्रिफलानिम्बपटोलधननागरैः । भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि
 च ॥ १ ॥ शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा । त्ववक्षीरीपिप्पलीधात्रीक-
 कूर्कटारुयान्पलोन्मितान् ॥ २ ॥ निदिग्धिघण्टमूलान्यां पलं युञ्ज्यात्त्रिजातकात् ।
 मधुत्रिफलसंयुक्तान्कुयोदक्षसमान्गुडान् ॥ ३ ॥ दाढिमाश्लपयःक्षीररसयूषसुरास-

यान् । तं भक्षयित्वाऽनुपिवेशिरन्नो हितमक्षयगुरु ॥ ७ ॥ पाण्डुकुण्डज्वरश्रीह-
समकार्शोभगंदरम् । नाशयेन्मूत्रकृष्णाणि मूत्रस्याग्नियम्घनात् ॥ ५ ॥ यत्र
योजितं येन कान्तलोहं तयाऽभ्रकम् । पलं पलं च मिलिते तदा स्यात्किमतः
परम् ॥ ६ ॥ तीमदुःखप्रदं पाण्डुं प्रमेहं सपरिग्रहम् । राजरोगं च व्याधींश्च
जवेदिति किमद्भुतम् ॥ ७ ॥ इति लघुशिवगुटिका ।

अथ सूर्यप्रभागुटिका ।

दार्धी व्योपविद्धश्चिप्रकवचापीताकरञ्जाकृतादेवाहानिविषा त्रिगुल्लकटुका
कुस्तुम्बरा कारयी । द्वी क्षारौ लवणप्रयं गजकणा चर्म्यं तथा पुष्करं तालीसं
कणमूलपुष्करजटाभूनिम्पसंशयुतम् ॥ १ ॥ भागी पद्मकजीरकोशकृटजो दन्ती
घचा भद्रकं सर्वं कर्पसमांशकं सुभिपजा सूक्ष्मं च संचूर्णितम् । तद्वत्पद्मपलं
वरं गिरिगनु स्वात्पशमुष्टिः पुरो लोहस्य द्विपलं पलद्वयमथो ताप्यस्य संमि-
श्रितम् ॥ २ ॥ क्षिप्वा पद्म पलानि शुभ्रसिकता यांशीपलं योजितमेकैकं
त्रिगुल्लान्धि वस्तु पलिकं क्षौद्रैर्घृतैर्लेहवत् । एकीकृत्य समांशमेव गुटिका कार्या
सुवर्णोन्मिता सा च प्रहमगुल्लाम्बुजप्रकटिता सूर्यप्रभा नामतः ॥ ३ ॥ शोषं
कासमुरःशतं सतमकं पाण्ड्वामयं कामलां गुल्मं विद्रधिपार्श्वशूलमुदरं स्त्रीषु क्षयं
च क्रिमीन् । कुष्ठार्शोविषमज्वरप्रहणिकामूत्रप्रहं नाशयेद्भुक्तैकां गुटिकां प्रहृष्ट-
मनसा योज्यं यथेष्टाशनम् ॥ ४ ॥ नास्त्येतत्सममौषधं त्रिजगतीचक्रे हितं प्राणि-
नामुद्दामप्रमदामद्विप्रदरादसिंही तु सूर्यप्रभा ॥ ५ ॥ इति सूर्यप्रभागुटिका ।

अथ घृतानि ।

अथ यलाद्यं घृतम् । यला अदंष्ट्रा गृहती कलशी घावनी क्षिरा । निम्बः
पर्पटकं मुद्गं प्रायमाणं दुरालभा ॥ १ ॥ कृत्वा कषायं पेप्याद्यं दद्यात्तामलकीं
सटीम् । द्राक्षां पुष्करमूलं च भेदामामलकानि च ॥ २ ॥ घृतं पयश्च तस्मिद्धं
सर्पिज्वरहरं परम् । क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वहजापहम् ॥ ३ ॥ इति यलाद्यं
घृतम् । अथ कोलाद्यं घृतम्—कोललाक्षारसे तद्वक्षीराद्युणसाधितम् ॥
कल्कैर्विद्धदापीत्यग्नाक्षार्शोफलान्नितैः ॥ १ ॥ घृतं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सप-
रूपकैः । सपिप्पलीकं वैस्वर्णकासश्वासज्वरापहम् ॥ २ ॥ इति कोलाद्यं घृतम् ।
अथ गोक्षुराद्यं घृतम्—अदंष्ट्रां सदुरालभां चतस्रः पणिनीबलाम् । भागान्प-
लोन्मितान्कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥ १ ॥ पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ।
रसे पूते तु द्रव्याणामेषां कल्कान्समावपेत् ॥ २ ॥ सटीपुष्करमूलानां पिप्पली-
प्रायमाणयोः । आमलकयाः किरातानां तिक्तस्य कटुकस्य च ॥ ३ ॥ फलानां
सारिवायाश्च सुपिष्ट्वा कर्पसंमितान् । तैः साधयेद् घृतप्रस्थं क्षीरं द्विगुणितं
भिषक् ॥ ४ ॥ ज्वरं दाहं तमः श्वासं कासं पार्श्वशिरोरुजम् । तृष्णां छर्दि-
भतीसारमेतत्सर्विव्येषोहति ॥ ५ ॥ इति गोक्षुराद्यं घृतम् ॥ अथ जीवन्त्या-
दिघृतम्—जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कृटजस्य च । सटीपुष्करमूलं च
व्याधीं गोक्षुरकं यलाम् ॥ १ ॥ नीलोत्पलं चाऽऽमलकीं प्रायमाणानां

विप्वली च समा विद्धा पूतं वैद्यो विपाचयेत् ॥२॥ पृतव्याभिसमूहस्य रोगरागस्य
दुर्बलम् । रूपमेकादशविधं सारिरेष्यं व्यपोहति ॥ ३ ॥ इति जीवन्त्यादिपृतम् ।
इति पृतानि ।

अथ तैलानि ।

अथ चन्दनादितैलम्—चन्दनाम्बुनखं सारिरेदंष्ट्री दंतैर्यपघ्नकम् ।
मज्जिष्ठा सरलं दारु शल्येष्ठा जातिकेसरम् ॥ १ ॥ पत्रं विश्वमुशीरं च कडोलं
चन्दनाम्बुदम् । हरिद्रे सारिये तिक्ता छयद्गागुरुकुङ्कुमम् ॥ २ ॥ त्र्यम्बुनलिका
शैभिल्लैलं मस्तुचनुगुणम् । लाक्षारससमं सिद्धं प्रह्वं पलपणंकृत् ॥ ३ ॥
अपक्षारज्वरोन्मादकृत्त्यालक्ष्मीप्रिनाशनम् । आयुःपुष्टिकरं चैव वशीकरणमुत्त-
मम् । निशेषाक्षमसोगमं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ४ ॥ इति चन्दनादितैलम् ।
अथ लाक्षादितैलम्—सैलं प्रस्यमितं चतुगुणमनुष्यायं चतुर्मुखसुरयष्टीदारुनि-
शाब्दमूर्खकडुकामिदपथ कौन्तीद्विमः । राद्यायैः पितुसंमितैः कृतमिदं शर्षं तु
जीर्णज्वरे सर्वस्निग्धपमेऽपि यक्ष्मणि शिरो मृदे सगर्भासु च ॥ १ ॥ इति
लाक्षादितैलम् ।

अथ चन्दनवलालाक्षादितैलम् ।

चन्दनं च बलामूलं लाक्षा लाममकं तथा । पृथक्पृथक्प्रस्यमितं जलद्रोणे
विपाचयेत् ॥ १ ॥ चतुर्भागावशेषेऽस्मिन्सैलं प्रस्यद्वयं क्षिपेत् । चन्दनोशीरम-
धुकराताहा कटुरोहिणी ॥ २ ॥ देवदारु निशा कुष्ठं मज्जिष्ठागुस्वालकम् ।
अश्वगन्धा बला दार्वा मूर्वा मुस्ता समूटिका ॥ ३ ॥ पला त्वप्तागकुमुमं राद्या
लाक्षा मुर्गन्धिका । चम्पकं पीतसारं च सारिया चोरकद्रवम् ॥ ४ ॥ कल्केरैतैः
समायुक्तं क्षीराढकसमन्वितम् । तैलमभ्यजने श्रेष्ठं सप्तधातुविवर्धनम् ॥ ५ ॥
कासश्वासक्षपहरं सर्वैच्छर्दिनिवारणम् । अस्त्रग्दरं रक्तपित्तं हन्ति पित्तकफामयम्
॥ ६ ॥ कान्तिहृद्वाहसमनं कण्टूविस्फोटनाशनम् । शिरोरोगं नेत्रदाहमद्गदाहं
च नाशयेत् ॥ ७ ॥ घाताभयहृत्तानां च क्षीणानां क्षीणैरेतसाम् । बालमध्यमवृ-
द्धानां शस्यते शोफकामले । पाण्डुरोगे विशेषेण सर्वज्वरप्रिनाशनम् ॥ ८ ॥

अथाश्वगन्धादितैलम् ।

अश्वगन्धा बला लाक्षा प्रस्यं प्रस्यं पृथक्पृथक् । जलद्रोणे विपक्तव्यं चतुर्भा-
गावशेषितम् ॥ १ ॥ तैलं त्रिमानिकं दद्यादभिमस्तु चतुगुणम् । अश्वगन्धा निशा
दारु कौन्ती कुष्ठाब्दचन्दनैः ॥ २ ॥ निशा तिक्ता शताहा च लाक्षा मूर्वा समू-
टिका । मुरदारु च मज्जिष्ठा मधुकोशीरसारिवाः ॥ ३ ॥ समभांगानि सर्वाणि
कल्कीहृत्य विपाचयेत् । सर्वज्वरं हरत्याशु शोफमं लघु बृंहणम् ॥ ४ ॥ कास-
श्वासहरं चैव सर्वधातुविवर्धनम् । पृतदम्यजनेनाशु क्षयरोगो विमुच्यति ॥ ५ ॥
इत्यश्वगन्धादितैलम् ।

अथ लक्ष्मीविलासतैलम् ।

पुलाश्रीखण्डराजजितुनखशशिनः कोलकं चाथ मुस्ता धालत्वग्दारुकृष्णागुरु-
त्तरजटाकुष्ठमेतत्समांशम् । त्रैगुण्यं कालरालं सुदृढमरुकायन्नतः सिद्धमेत-
त्तैलं पुष्पैश्च भाव्यं परिमलमिलितं नामतो गन्धतैलम् ॥ १ ॥ एतद्दक्ष्मीविलासं
प्रजयति जगतीनायकैः संप्रयुक्तं युक्त्या नाना च रोगान्निखिलगदहरं वातसंघा-
तेहन्तु । पीतं ताम्बूलवल्लीदलयुतममलं जाठरं वह्निमिदं कुर्याद्दुर्नामदद्गुक्षयमपि
नितरामद्गसंमर्दनेन ॥ २ ॥ इति लक्ष्मीविलासतैलम् ।

अथ द्राक्षासवः ।

शृद्धीकायास्तुलार्धं तु द्विद्रोणेऽर्धां विपाचयेत् । पादशेषे कपाये च पूतशीते
प्रदापयेत् ॥ १ ॥ गुडस्य द्वितुलां मानीं धातक्या घृतभाजने । विडङ्गं फलिनी
कृष्णा त्वगोला पत्रकेसरम् ॥ २ ॥ मरीचं च भिपक्कूर्णं सम्यग्दत्त्वा विचक्षणः ।
क्षिपेच्च पलिकैर्भागीः स्थापयेच्चैव तद्दिने ॥ ३ ॥ ततो यथावलं पीर्या कासश्वा-
सगलामयान् । हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रमुरःसंधानकारकम् ॥ ४ ॥ चतुर्थभागो
द्राक्षाया धातकीमत्र केचन । प्रयच्छन्ति ततो धीर्यमेतत्सोचैः प्रजायते ॥ ५ ॥
इति द्राक्षासवो धीरसिंहावलोकतः ।

अथ पिप्पल्यरिष्टः ।

पिप्पलीलोघ्नमरिचपाठाधाम्येलवालुकैः । चव्यचित्रकजन्तुमृकमुकोशीरचन्दनैः
॥ १ ॥ मुस्ताप्रियङ्गुलैवलीहरिद्रामिसिपल्लवैः । पत्रखण्डुष्टगरैर्नागकेसरसंयुतैः
॥ २ ॥ भागीः स्यादर्धपलिकैर्द्राक्षां पष्टिपर्णां क्षिपेत् । पलानि दश धातक्या
गुडस्य च शतत्रयम् ॥ ३ ॥ तोयार्मणद्वये सिद्धं भवत्येतत्सुखावहम् । ग्रहणी-
पाण्डुरोगाशःकाश्यगुल्मोदरापहः । पिपल्यादिररिष्टोऽयं क्षयक्षयकरः परम् ॥ ४ ॥
इति पिप्पल्यरिष्टः ।

अथ खजूरासवः ।

पञ्चप्रस्थं समादाय खजूरस्य विचक्षणः । द्रोणाग्मसि पचेत्सभ्यगुत्तार्थं गालये-
त्ततः ॥ १ ॥ कुंभीं सुधूपितां कृत्वा प्रक्षिपेत्तं रसं शुभम् । ह्युपां ताम्रपुष्पीं च
कपाये तत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥ द्वारं निरुप्य सुदृढं निक्षिपेद्द्वसुधातले । सप्तकद्वययो-
गेन सिद्धोऽयं स्वासवो रसः ॥ ३ ॥ रोगराजं तथा शोफं प्रमेहं पाण्डुकामलाम् ।
ग्रहणीं पञ्च गुल्मार्शो नाशमत्यतिवेगतः ॥ ४ ॥ इति गदनिग्रहारखजूरासवः ।

अथ गुडूच्यादिमोदकः ।

गुडूचीं खण्डदाः कृत्वा कुट्टयित्वा सुमर्दयेत् । यद्येण विष्टं तोयं घ्राययेत्त-
च्छनैःशनैः ॥ १ ॥ शुद्धशङ्खनिभं चूर्णमेतं संमिश्रयेद्विपक्व । उशीरं वासकं पद्मं
कुष्ठं धात्रीं च मौसलीम् ॥ २ ॥ पर्लां हरेणुकां द्राक्षां कुङ्कुमं

पत्रकम्पं च कर्पूरं चन्दनद्वयमिधितम् ॥ ३ ॥ श्वोषं च मण्डुकाजीश्व अथगन्धी
 दाताधरीम् । गोक्षुरं गर्कटाख्यं च जातीकट्टोलपोरकम् ॥ ४ ॥ रसाभयङ्गुलोद्द्वैश्व
 संनिधं कारयेद् गुधः । पृतानि समभागानि द्विगुणामृतसर्करा ॥ ५ ॥ मत्स्य-
 षट्पाज्यमधूपेतं भक्षयेत्प्रातरदिवतः । क्षयं च रक्तपित्तं च पाददाहमण्डुदाम्
 ॥ ६ ॥ मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रं पातत्रुण्डलिकां तथा । निहन्त्याद्य प्रमेहांश्च सोमरोगं
 च दाहकम् ॥ ७ ॥ रसायनमिष्यपीणाममृतं याऽमृतान्धसाम् ॥ ८ ॥ इति गुह्य-
 व्यादिमौदकः ।

अथ रसाः ।

अथ चतुर्मुंजरसः ।

सूतापोध्रकगन्धकं समलयं सूताहृद्रितुल्यं मृतं स्वर्णं सर्वमिदं निधाय विमले
 खले दिनं मर्दयेत् । कन्याभ्योपवरापुनर्नवरसैः कष्टूलवह्नैः पुनर्भाष्यं चित्रकप-
 चकैर्धमतरं सेष्येष्टधान्यान्धगम् ॥ १ ॥ कुर्याद्ब्रह्मविनिर्मितं रसवरं यद्भाषहं पु-
 ष्टिदं वष्टं शौद्रफलप्रयेण सहितं मेदाग्निमान्धप्रणुत् ॥ २ ॥ इति चतुर्मुंजरसः ।

अथ रत्नगर्भपोटलीरसः ।

रसं वज्रं हेम तारं नागं लोहं तथाऽन्नकम् । तुल्यांशं भारितं योज्यं मुक्तामा-
 क्षिकविद्रुमम् ॥ १ ॥ राजायतं च वैश्रान्तं गोमेदं पुष्परामकम् । शङ्खं च तुल्य-
 तुल्यांशं सप्ताहं चित्रकद्रवैः ॥ २ ॥ मर्दयित्वा विचूर्णय्य तेनाऽऽपूर्यं वराटकान् ।
 टङ्कणं रविदुग्धेन पिष्ट्वा तन्मुद्रणं चरेत् ॥ ३ ॥ मृद्भाण्डे ताम्बुसंयुक्त्य सम्यग्ग-
 जपुटे पचेत् । आदाय चूर्णयेत्सम्यग्निगुण्ट्याः सप्त भावनाः ॥ ४ ॥ आर्द्रकस्य
 रसे । सप्त चित्रकस्यैकविंशतिः । द्रव्यैर्भाष्यं ततः शुष्कं देयं गुञ्जाप्लुष्टयम् ॥ ५ ॥
 क्षयरोगं निहन्त्याद्यु सत्यं त्रिय इवान्धकम् । योजयेत्पिपलीक्षौद्रैः सद्यैर्भैरिचैश्च
 वा । पोटलीरसगर्भेयं सर्वरोगहरा मता ॥ ६ ॥

अथ राजमृगाङ्कः ।

रसभस्म त्रिभागं च भागैकं हेमभस्मकम् । मृतताम्रस्य भागैकं शिलागन्ध-
 कतालकम् ॥ १ ॥ प्रतिभागद्वयं शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णितम् । वराटान्पूरयेत्तेन
 अजाक्षीरेण टङ्कणम् ॥ २ ॥ पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे संनिधापयेत् । शुष्कं
 गजपुटे पाच्यं चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥ ३ ॥ रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुणः
 क्षयापहः । एकोनविंशन्मरिचैर्घृतेन सह भक्षयेत् ॥ ४ ॥ दशाणां पिप्पलीनां
 च चूर्णं दात्वा प्रदापयेत् । क्षये कासे ऽवरे पाण्डो ग्रहण्यामतिसारके ॥ ५ ॥
 इति राजमृगाङ्कः ।

अथ रसरत्नप्रदीपान्मृगाङ्कः ।

रसेन तुल्यं कनकं तयोस्तु साम्येन युज्यान्नवमौक्तिकानि । रसप्रमाणो
 षड्विंशतिभागः क्षारश्च सर्वं तुपधारिणां तु ॥ १ ॥ संमर्द्यं घञं तु विधाय गोले
 दिनं पचेत्तं लवणेन पूर्णं । भाण्डे मृगाङ्कोऽयमतिप्रगल्भः क्षयाग्निमान्धग्रहणी-

गदेषु ॥ २ ॥ साध्योपणामिर्मधुपिप्पलीभिर्वहोऽस्थं देयो न ततोऽधिकस्तु ।
 पथ्यं हितं शीतलमेव योज्यं त्याज्यं सदा पित्तकरं विदाहि ॥ ३ ॥ अन्यथा
 घैघ्रविलासात्—रसबलितपनीयं योजयेत्तुल्यभागं तदनु युगुलभागं मौक्तिकानां
 शुभानाम् । यवजवरणयुक्तं मर्दयेत्सर्वमेतद्दिनमपि तुषवारा गोलकं
 कृत्वमत्रे ॥ १ ॥ विधाय मुद्रां विदधीत भाण्डे सुलयां समुद्रे लवणेन पूर्णं ।
 दिनं पचेत्तारु मृगाङ्कनामा क्षयाभिमान्धप्रहणीविकारे ॥ २ ॥ योज्यः सदा
 वह्निजसर्पिषा वा कृष्णामधुभ्यां सततं त्रिगुणः । वर्ज्यं सदा पित्तकरं हि वस्तु
 लोकेशवत्पथ्यविधिर्निरुक्तः ॥ ३ ॥ इति मृगाङ्कः ।

अथ नवरत्नराजमृगाङ्कः ।

सूतं गन्धकहेमताररसकं वैश्रान्तकान्तायसं बह्वं नागपविप्रवालविमलामाणि-
 क्यगारुमत्तम् । ताप्यं मौक्तिकपुष्परागजलजं वैदूर्यकं शुल्बकं शुक्तिस्त्रालकमभ्र-
 द्विङ्गुलशिला गोमेदनीलं समम् ॥ १ ॥ गोक्षूरैः फणिवह्निसिंहवदनामुण्डीकणा-
 चित्रकैरिधुच्छिन्नरुहाहरप्रियजयाद्राक्षावरीजद्रवैः । शोफप्रीशतपत्रिकामधुजलैः
 सच्छालमलीधातकीजातीसस्त्रबलाघतुष्टयजलत्वग्देवपुष्पद्रवैः ॥ २ ॥ कङ्कोलैर्म-
 दनागकेसरजलैर्भाष्यं पृथक्ससधा भाण्डे सिन्धुमृते मृगाङ्कवदयं पाच्यः क्रमाप्रौ
 दिनम् । भूयः प्राक्समुदाहृतैर्द्रवचयैस्तं भावयेत्पूर्ववत्पश्चात्तुल्यविभागशीतलर-
 जःकस्तूरिका भावना ॥ ३ ॥ गोप्याद् गोप्यतरं रसायनमिदं श्रीशंकरेणोदितं
 गुञ्जासिन्धुयुतं कणामधुयुतं शोफे सर्पाङ्गामये । वातव्याधिसुपद्रवैश्च सहितं
 मेहांस्तथा विंशतिं संयोज्यं च हरीतकीगुडयुतं वातास्रके दुर्जये ॥ ४ ॥
 गम्भीरे च गुडचिसवचपलाक्षौद्रैस्तु संयोजितस्त्वाध्मानारुचिश्चूलमान्द्यकसना-
 पस्मारवातोदरान् । श्वासान्संभ्रहणीं हलीमकमथो सर्वज्वरान्नाशयेद्वातून्शोषयति
 क्षयं क्षपयति श्यामाशतं धौवजम् ॥ ५ ॥ म्रीढाटोपयुतं करोति सहसा तारु-
 ण्यगर्वोज्जितं सिद्धो राजमृगाङ्क एव जयति स्वस्वानुपानैर्गदान् ॥ ६ ॥
 इति नवरत्नराजमृगाङ्कः ।

अथ महाकनकसिन्दूररसः ।

रसगन्धकनागाश्च रसको माक्षिकाम्रके । कान्तविद्रुममुक्तानां बह्वमस्य च
 तारकम् ॥ १ ॥ अस्य कृत्वा प्रयत्नेन प्रत्येकं कर्पसंमितम् । सर्वतुल्यं शुद्धहेम-
 मस्य कृत्वा प्रयोजयेत् ॥ २ ॥ मर्दयेद्योर्द्विदिने सर्वे हेसपादोरसैर्भिषक् । ततो वै
 गोलकान्कृत्वा काचकूप्यां विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ रुद्ध्वा तत्काचकूपीं च संत-
 खेण घेष्टिताम् । ततो वै सिकतायत्रे त्रिदिनं चोक्तवह्निना ॥ ४ ॥ पश्चात्तं
 स्वाङ्गशीतं च पूर्वोक्तसमर्दितम् । विनिक्षिप्य करण्डेऽथ संपुनः स्वराजकस्य
 ॥ ५ ॥ महाकनकसिन्दूरो राजयक्ष्महरः परः । पाण्डुरोगं चान्तरजं कान्त-
 प्रहणीगदान् ॥ ६ ॥ किमिधोशोदरावतं गुल्ममेहगुदाङ्कान् । स्वस्वमेह-
 विमामशूलहलीमकान् ॥ ७ ॥

रोगमपसारं घातरोगान्विशेषतः ॥ ८ ॥ रक्तपित्तममेहोश्च स्त्रीर्जा रक्तस्त्र्या-
 क्षया । विनानिष्ठेष्मरोगोश्च मूत्ररोगान्विहृत्यस्ता ॥ ९ ॥ हेमपर्वश्च वल्गुश्च
 भायुःशुक्रविवर्धनः । महाकनकगिन्द्रः काश्यपेन विनिर्मितः ॥ १० ॥ इति
 महाकनकगिन्द्ररसो योगरत्नविन्याः ।

अथ कनकसुन्दररसः ।

योगसूत्रे—रसः कनकभागिकः कनकसाक्षिकस्तालकः शिखारसकरान्धका र-
 सगमाः सतुत्या इमे । विमर्षं पयसा रथेः सकलमेतदस्वोपरि द्रवैः प्रनिद्रि-
 ष्यच्छदिति भावयेद् बुद्धिमान् ॥ १ ॥ जेषामुनिकैटिमियादहनगृहवासोद्भवै-
 र्विभाष्य च रसेक्षतः सुरङ्गगोष्ठकं श्वेदयेत् । गृगाङ्गपदथाऽऽर्द्रकद्रवभरेण तं
 सप्तधा विमर्षं च कटुप्रयाम्बुभिरपं क्षयस्वान्तकृत् ॥ २ ॥ रसाः कनकसुन्दरो
 भवति संनिपातेऽप्यं सदाऽऽर्द्रकरीक्षया पवनगुहमदूषप्रणुत् । स त्रिषष्टतपो-
 वितः सकलमत्र पथ्यं हितं गृगाङ्गदधापरं किमपि नैव योज्यं क्वचित् ॥ ३ ॥
 इति कनकसुन्दरो रसः ।

अथ सुवर्णभूपतिः ।

शुद्धभूतसमं गन्धं मृतशुक्लं तपोः समम् । अन्नलोहकयोर्भस्म कान्तमस्य
 सुवर्णजम् ॥ १ ॥ रजतं च त्रिषं सम्पन्नपृथक्सूतसमं भवेत् । इंसपादीरसैर्गंधं
 दिनमेकं घटीकृतम् ॥ २ ॥ काचदृष्यां विनिक्षिप्य रुदा संलेपयेद्दधिः । शुष्का
 सा बालुकायत्रे शनैर्मुद्गमिना पथेत् ॥ ३ ॥ चतुर्गुणमितं देवमाद्रं कद्रववि-
 ष्पटी । क्षयं त्रिदोषजं हन्ति संनिपातांश्रयोदश ॥ ४ ॥ आमवातं धनुवातं
 शूलघातमेव च । आह्वयातं पट्टुदानं कफघाताग्निमान्द्यनुत् ॥ ५ ॥ कटिवातं
 सर्वशूलं नाशयेद्वात्र संशयः । गुदमदूळमुदायतं प्रहृणीमतिदुस्तराम् ॥ ६ ॥
 प्रमेहमुदरं सर्वांमदमरीं मूत्रविद्वमहम् । भगंदरं सर्वकुष्ठं विद्रधि महती तथा
 ॥ ७ ॥ श्वासकासमजीर्णं च ज्वरमष्टविधं तथा । कामलां पाण्डुरोगं च शिरोरोगं
 च नाशयेत् ॥ ८ ॥ अनुपागविशेषेण सर्वरोगान्विनाशयेत् । यथा सूर्योदये
 नश्येत्तमः सर्वगतं तथा । सर्वरोगप्रिनाशाय सर्वेषां स्वर्णभूपतिः ॥ ९ ॥

इति सुवर्णभूपतिः ।

अथ लक्ष्मीविलासः ।

सुवर्णताराप्रकृताप्रवद्द्विजलोहनागाशुतमीक्षिकानि । एतत्समं योज्य रसस्य
 भस्म खल्वे कृतं स्वात्कृतकजलीकम् ॥ १ ॥ सुमर्दयेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं तच्छोष-
 येद्विद्रिनिं च धर्मं । सारकद्रक्यूपोदरमध्यगामि यत्सारकृतं साक्ष्यंपुटेन पकम्
 ॥ २ ॥ यामाष्टकं पायकमर्दितं च छद्मीविलासो रसरंज एषः । क्षये त्रिदोष-
 प्रभवे च पाण्डौ सकामलासर्वसमीरणेषु ॥ ३ ॥ शोफप्रनिश्यापविनष्टवीर्यं
 मूलाभयं चैव सशूलकुष्ठम् । हृत्वाऽग्निमान्धं क्षयसंनिपातं श्वासं च कासं च
 हरेत्पथुक्तम् ॥ ४ ॥ तारण्यलक्ष्मीप्रतिबोधनाय श्रीमद्विलासो रसरंज एषः ॥ ५ ॥

१ टाक्यी । २ विनीतकः ।

अथ त्रैलोक्यचिन्तामणिः ।

रसं वज्रं हेम तारं ताम्रं तीक्ष्णाध्रकं मृतम् । गन्धकं मौक्तिकं शङ्खं प्रवालं
तालकं शिला ॥ १ ॥ शोधितं च समं सर्वं सप्ताहं भावयेद् दृढम् । चित्रमूलक-
पायेण भानुदुग्धैर्दिनत्रयम् ॥ २ ॥ निर्गुण्डीसूरणद्रावैर्वज्रिदुग्धैर्दिनत्रयम् । अनेन
पूर्येत्सम्यक्पीतवर्णान्वराटकान् ॥ ३ ॥ टङ्कणं रविदुग्धेन पिष्ट्वा तेषां मुखं
लिपेत् । रुद्धा भाण्डे पुटेत्पश्चात्स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ॥ ४ ॥ चूर्णतुल्यं मृतं
सूतं वैश्रान्तं सूतपादकम् । शिग्रुमूलद्रवैः सर्वं सप्तवारं विभावयेत् ॥ ५ ॥
चित्रमूलकपायेण भावनाश्रैकविंशतिः । आर्द्रकस्य रसेनैव भावनाः सप्त एव
च । जम्बीरैर्मानुलुङ्गैर्वा सप्तवारं विभावयेत् ॥ ६ ॥ सूक्ष्मचूर्णं ततः कृत्वा चूर्ण-
पादांशटङ्कणम् । टङ्कणांशं वरसनाभं तत्समं मरिचं क्षिपेत् ॥ ७ ॥ लवङ्गं नागरं
पथ्या कणा जातीफलं पृथक् । प्रत्येकं वरसनाभस्य पादांशं चूर्णितं क्षिपेत् ॥ ८ ॥
मानुलुङ्गवा आर्द्रकस्य रसेनैतद्विलोडयेत् । चतुर्गुञ्जामितं खादेत्कणाक्षौद्रं लिहे-
दनु ॥ ९ ॥ क्षौद्रैर्वा चाऽर्द्रकद्रावैः शुण्ठ्या चाऽथ गुडैर्युतम् । अनुपानैः समा-
योज्यः सर्वरोगोपशान्तये ॥ १० ॥ चाङ्गि क्षीपयते बलं च कुरुते तेजो महद्बर्धते
वीर्यं वर्धयते विषं च हरते दाढ्यं विधत्ते तनोः । अभ्यासेन निहन्ति मृत्युपलितं
पुष्टिं प्रदत्ते नृणां कासं सूदयते क्षयं क्षपयते आसं च निर्नाशयेत् ॥ ११ ॥ घातं
विद्रधिपाण्डुशूलग्रहणीरक्तातिसारं जयेन्मेहप्लीहजलोदरादमरितृपाशोकं हलीमो-
दरम् । लताकृच्छ्रभगंदरं ज्वरगणं चार्शांसि कुष्ठं जयेत्साध्यासाध्यरुजो निहन्ति
च रसत्रैलोक्यचिन्तामणिः ॥ १२ ॥ इति त्रैलोक्यचिन्तामणिः ॥

अथ द्वितीयत्रैलोक्यचिन्तामणिः ।

योगतरङ्गिण्याः—सूताध्रस्वर्णतारारुणभिदुरशिलाताप्यगन्धप्रवालायोमु-
क्ताशङ्कुतालं वरमिदमनलकायतः सप्त भाव्यम् । निर्गुण्डीसूरणाग्मःपविरविप-
यसा त्रिः पृथक्चाथ पीतानापूर्वैर्तेपराटानथ मिहिरपयटङ्कणालिप्तवक्त्रान् ॥ १ ॥
कृत्वा भाण्डे च रुद्धा गजपुटजठरे युक्तिसस्तु पक्वोद्धृत्यैतन्मर्दयित्वा तदक्षि-
लतुलितं सूतभस्म प्रदद्यात् । वैश्रान्तं सूततुर्यांशकमथ मिलितं सप्तशः शिग्रुमूल-
त्वग्मान्यं तेन तुल्यं विषमनलवरं टङ्कणं चोपणं च ॥ २ ॥ पथ्याजातीफलं
घामरकुसुमकणानागरं वरसनाभात्तुर्यांशं मेलयित्वा पृथग्ध द्विघसं भर्दयेद्भृङ्ग-
तोयैः । एष त्रैलोक्यचिन्तामणिरखिलगदध्वान्तविध्वंसहंसस्तत्तद्गोगानुपानादु-
पस्ति कषलितः सार्धवल्लप्रमाणः ॥ ३ ॥ घातन्याध्यामवातज्वरजठरकृमिश्वासशू-
लाक्षवातासृक्पित्तक्षैण्यकासक्षयकफजगदोरःक्षताजीर्णमेहे । कुष्ठातीसारपाण्डुप्र-
हणिषु तमकेऽथ प्रणाशःप्रकृष्टे खाण्डये रज्जाद्यवातश्रुतिभगजगदे सर्वथैव प्रशस्तः
॥ ४ ॥ इति त्रैलोक्यचिन्तामणिः । अथ योगसाराचिन्तामणिरसः—रसे-
न्द्रवैश्रान्तकरौप्यताम्रं सलोहमुक्ताफलगन्धहेम । त्रिर्भावितं चाऽऽर्द्रकभृङ्गवह्नि-
रसैरजागोपयसा तथैव ॥ १ ॥ अशोः क्षयं कासमरोचकं च जीर्णज्वरं पाण्डुमपि

प्रमेहान् । गुणाममानं मधुमागपीण्यां लीढं निहृत्पाद्विषमं च धानम् ॥ २ ॥
विन्तामनिरिति क्पातः पार्वत्या निर्मितः स्वयम् ॥ ३ ॥ इति विन्तामनिः ॥

अथ वसन्तकुसुमाकरः ।

प्रवालरममौक्तिकास्रकमिदं चतुर्भोगभारपृथक्पृथक्प्राणः स्मृते इत्यतद्देवनी अं-
शके । भयोभुमगरङ्गं त्रिखण्डं विमर्शाखिडं शुभेऽहनि विभाषयेद्विनिर्दं पिपा
सप्तशः ॥ १ ॥ द्रव्यैरुपनिर्दोमुः कर्मलमाख्यापुष्पैः पयःकृत्त्रिकन्दैर्मलपयन्द-
नानुद्भवैः । वसन्तकुसुमाकरो रमर्षान्निर्पत्तोऽशिताः समलगाद्दृजवेकिञ्च निजा-
नुपानैरयम् ॥ २ ॥ शिजोत्पुत्र मधुपुष्पैः क्षयगदेपु सर्वेष्वपि प्रमेहरुद्रि रात्रिभिः
समपुनर्कराभिः सह । शितामलपत्रद्रव्यैर्मेहनि रक्तपित्तेऽथवा शितामधुमन्विषम-
रूपमपलुवानां द्वयैः ॥ ३ ॥ त्रिजातगरुचन्दर्भरपि च तुष्टिपुष्टिप्रदो मनोभवकरः
परो यमिपु शङ्खपुष्पीरसः । अमीररसनाकरामधुमिरम्लपित्तामये परेषु च ययो-
चितं ननु गदेषु संसेवयेत् ॥ ४ ॥ इति वसन्तकुसुमाकरो योगतरत्रिण्याः ।

अथ लोकेश्वरः ।

पङ्कं कपदंपूर्णं चण्डं पारदगन्धयोः । मापष्टङ्गणरस्वैको अमीरात्रिभिर्मदयेत्
॥ १ ॥ पुटेऽलोकेश्वरो भासा लोकनापोऽयमुत्तमः । फले कुष्टं रक्तपित्तमन्वरोमा-
शक्तं नयेत् ॥ २ ॥ पुष्टिरीयंमसादीजःकान्तिलापण्यदः परः । कोऽस्ति लोके-
श्वरादयो नृणां संमुमुसोऽत्रतात् ॥ ३ ॥ इति लोकेश्वरः ।

अथ लोकेश्वरपोटलीरसः ।

रसस्य भक्षना हेम पादांशेन प्रकल्पयेत् । द्विगुणं गन्धकं द्वाया मर्दयेच्चिप्र-
कागुना ॥ १ ॥ यराटकांश्च संपूर्णं द्रुणेन निरूप्य च । भाण्डे पूर्णप्रलितेऽथ
नीलं रन्ध्यात्तु शृन्मये ॥ २ ॥ शोषयित्वा पुटेऽत्रैऽरिमात्रेऽपराद्धके । स्वाङ्ग-
शीतस्फुटस्य पूर्णयित्वाऽथ धिन्वसेत् ॥ ३ ॥ एष लोकेश्वरो भासा पीयंपुष्टिविष-
यः । गुणाघतुष्टयं स्वादेऽपिप्लीमपुसंयुतम् ॥ ४ ॥ भक्षयेत्परया भक्त्या
लोकेशः सर्वदानानः । अङ्गकाशैऽरिमान्ये च कारो पित्ते रससवयम् ॥ ५ ॥
मरीचैर्दुतसंयुक्तैः मदातप्यो दिनप्रयम् । लवणं वज्रपेत्तत्र साज्यं दधि च योज-
येत् ॥ ६ ॥ एकाविंशत्यहानीत्यं मरीचं सपुतं विब्रेत् । पथ्यं सुगाङ्गवग्नेयं शयी-
तोत्तानपादतः ॥ ७ ॥ ये शुष्का विपमाशनेः क्षयरुजा व्यासाश्च ये कुष्ठिनो ये
पाण्डुत्यहताः कुर्वैचविधिना ये शोषिणो दुर्भगाः । ये तस्मा विविधैर्गर्भैर्ममदो-
म्भादैः प्रमादं गतास्ते सर्वे विगताभया हि परया स्युः पोटलीसेवया ॥ ८ ॥
इति लोकेश्वरपोटलीरसः ॥

अथ प्राणदा पर्पटी ॥

सूताभायोद्विचन्द्रोपणविपमखिलांशेन गन्धेन छोद्यां कोलाग्री विहुतेन क्षण-
मथ मिलितं ढालितं गोमयस्ये । रम्भापत्रेऽमुनाऽन्येन च दृढपिदितं प्राणदा

पर्पटी स्वात्पाण्डौ रेके ग्रहण्यां ज्वररति कंसने यक्षमहाभिमान्ये ॥ १ ॥
प्राणदा पर्पटी सैषा भापिता शंभुना स्वयम् । तत्तद्रोगानुपानेन सर्वरोगविना-
शिनी ॥ २ ॥ इति प्राणदा पर्पटी ॥

अथ कुमुदेश्वरो रसः ।

रत्नार्णवात्—पारदं शोधितं गन्धमभ्रकं च समं समम् । तदर्धं दरदं
दद्यात्तदर्धौ च मनःशिलाम् ॥ १ ॥ सर्वांश्च मृतलोहं च खल्वमध्ये विनिक्षिपेत् ।
द्विःसप्तभावना देयाः शतावर्षां रसेन च ॥ २ ॥ ततः सिद्धो भवत्येष कुमुदेश्व-
रसंज्ञकः । सितया मरिचेनाथ गुञ्जाद्विभिप्रमाणतः ॥ ३ ॥ भक्षयेत्प्रातःस्नानाय
पूजयित्वेष्टदेवताम् । यक्षमाणमुग्रं हन्त्येव घातपित्तकफामयान् ॥ ४ ॥ ज्वरादीन-
खिलान् रोगान्यथा दैत्याञ्जनार्दनः । सतताभ्यासयोगेन वलीपलितनाशनः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चामृताख्यो रसः ।

सारसंप्रहात्—भस्मीभूतसुवर्णतारदिनकृतसूताभ्रसत्त्वैः क्रमात्संवृद्धैस्त्रितयं
त्रिभिः कृमिहरांश्चोदयुतः कष्टफलैः । निर्गुण्डीदशमूलवह्निरजनीव्योपार्द्रकैर्भा-
वितो गोलिकूल्य विशोपितो निगदितः पञ्चामृताख्यो रसः ॥ १ ॥ नानेन संदशः
कोऽपि रसोऽस्ति भुवनत्रये । निहन्ति सकलान् रोगान्भवरोगमिवाच्युतः ॥ २ ॥ सर्व-
रोगहरः सूतस्तत्तद्रोरानुपानतः । अयं पञ्चामृतो घृणां त्रिदशानामिवामृतम् ॥ ३ ॥

अथ योगसारात् हेमाभ्रकरससिन्दूरः ।

अभ्रकं रससिन्दूरमिधितं हेमभ्रसना । समभागं प्रकुर्वीत रसेनाऽऽद्रं कयो
तम् ॥ १ ॥ क्षयं च क्षयपाण्डुं च क्षयकासं च कुष्ठकम् । जयेन्मण्डलपर्यन्तं
पूर्वकर्मविपाकहृत् ॥ २ ॥ इति हेमाभ्रकरससिन्दूरः ॥

अथ शिलाजत्वादिलोहम् ।

शिलाजतुयुतं लोहं बह्वं तु विधिगारितम् । पथ्याशी सेवते यस्तु स यक्षमाणं
व्यपोहति ॥ १ ॥ इति शिलाजत्वादिलोहम् ॥

अथ सुवर्णपर्पटीरसः ।

शुद्धं सुवर्णदलमष्टगुणेन शुद्धसूतेन पिण्डितमथो वसुभागभाजि । गन्धे हुते
बदरवह्निषु लोहपात्रे दत्त्वाऽबलोत्थ लघुलोहशलाकया तम् ॥ १ ॥ मन्दं निरस्य
सुरभीमलमण्डलस्थे रम्भादले तदुपरि प्रणिधाय चान्यत् । रम्भादलं लघु
नियम्य तदादीत क्षीतं सुवर्णरसपर्पटिकाभिधानम् ॥ २ ॥ पित्तोत्थने ससि-
तया तुगयाऽथ यातस्त्रेष्मोत्थने किल तुगामधुपिप्पलीभिः । क्षीणे विरेकिणि च
शोपिणि मन्दवह्नौ पाण्डौ प्रमेहिणि चिरञ्ज्वरिणि ग्रहण्याम् । घृद्धे शिशी
सुखिनि राशि तथैव नार्यां भैषज्यनेतदुदितं हितनामयम् ॥ ३ ॥ इति
पर्पटीरसः ॥

अथ सर्वरोगेषु मृत्युंजयरसः ।

त्रिकटु त्रिकला सूतगन्धकौ टङ्गण विषम् । मष्टी निद्रा कुबेराक्षी दन्तीवीज-
मथापि च ॥ १ ॥ पृत्तानि समभागानि सख्यमध्ये विनिक्षिपेत् । मृश्रराजरसेनैव
मर्दयेद्विदिनं विषम् ॥ २ ॥ गुटिका मापमात्रास्तु प्लायानुष्काश्च कारयेत् ।
भनुपानविशेषेण सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ मृत्युंजयो रसो नाम सर्वरोगविदारणः
॥ ३ ॥ इति मृत्युंजयरसः । इति रसाः ॥

अथ रक्तवर्णहेमगर्भरसः—द्विगुलं कर्पमात्रं तु मर्दयेत्खट्वमप्यगम् ।
सुवर्णं नापमेकं च तत्समं पारदं क्षिपेत् । मर्दयित्वा क्षिपेत्तत्र गंधकं धर्षमाप-
कम् । मर्दयेदकेजशीरैर्बधयेत्पट्टमध्यमे । भूधरे पाचयेद्यत्रे कुङ्कुटीपुटितेन च ।
पुनर्यत्नेन संवेष्ट्य तस्योपरि च गंधकं । पक्वमेकत्र यन्नीयात् पुनर्यत्नेन पूर्ववत् ।
हेमगर्भरसो नाम भरणारुणसंनिभः । सर्वरोगेषु दातव्य एवैके द्वित्रिदोषत्रे ।
त्रिदोषे आर्द्रकरसैर्मधुयुक्तैः प्रयोजयेत् ॥ इति ॥ ज्वराणां शमनीयो यः पूर्व-
मुक्तः क्रियाविधिः । यक्षिण्णां ज्वरदाहेषु स सर्पिष्यु प्रशस्यते ॥ १ ॥ नित्यं
स्वदेवपूजाभक्तिभेषज्यदेवतागुरुषु । छागलनांसपयोऽभक्षीवति यद्दमी विरं
धृतिमान् ॥ २ ॥ उपद्रवाश्च स्वरवैकृतादीञ्जयेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ।
त्यजेत्कुवैद्यप्रतिपादितानि बुधो विरुद्धानि च भेषजानि ॥ ३ ॥ गीतवादित्रश-
ब्दैश्च प्रियस्तुतिभिरेव च । हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरुणां समुपासनैः ॥ ४ ॥ ब्रह्म-
चर्येण दानेन सपसा देवतार्चनैः । सत्येनाऽऽधारयोगेन रविमण्डलसेयया ॥
वैद्यनिप्रार्चनाद्यैव रोगराजो निवर्तते ॥ ५ ॥ इति क्षयरोगचिकित्सा ॥

अथोरःक्षतनिदानम् ।

धनुराकपंतोऽत्यर्थं भारमुद्गतो गुरुम् । युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमो-
क्षतः ॥ १ ॥ वृषं हयं वा धावन्तं दम्भं चान्यं निगृह्यतः । शिलाकाष्ठाद्मनिर्घा-
तान्क्षिपतो निहतः परान् ॥ २ ॥ अभीयानस्य वाऽऽयुर्ध्वं दूरं वा मज्जतो हुतम् ।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ३ ॥ सहस्रोत्पततो वूरं तूर्णं चाप्य-
तिनृत्यतः । तथाऽन्यैः क्रमेभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य च ॥ ४ ॥ स्त्रीषु चातिप्रस-
क्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः । विक्षते वक्षसि व्याधिर्यलवान्समुदीर्यते ॥ ५ ॥
उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विदहते । प्रपीड्येते ततः पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते
॥ ६ ॥ क्रमाद्दीर्घं यत्वं यणो रूचिरग्निश्च हीयते । ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विहमे-
दोऽग्निवपस्तया ॥ ७ ॥ दुष्टः इयावः सुदुर्गन्धिः पीतो विप्रयितो बहुः । कास-
मानस्य चाग्नीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्तते ॥ ८ ॥ स क्षतो क्षीयतेऽत्यर्थं तथा
शुक्रौजसोः क्षयात् । अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ ९ ॥ उरो-
वशोणितच्छटदिः कासो वैशेषिकः क्षते । क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः
॥ १० ॥ अल्पलिङ्गस्य दीप्तामोः साध्यो बलवतो नवः । परिसंवात्सरो याप्यः
सर्षलिङ्गं विवर्जयेत् ॥ ११ ॥

अथ उरःक्षतचिकित्सा ।

उरोमन्थी क्षती लाजान्पयसा मधुसंयुतान् । सद्य एव विवेजीर्णं पयसास्था-
त्मशर्करम् ॥ १ ॥ पार्श्वयस्त्रिहस्त्रि खल्पपित्ताग्निस्तान्पुरायुतान् । बलाश्वगन्धा-
श्रीपर्णोषधुप्रुश्रीपुनर्नवाः ॥ २ ॥ पयसा नित्यमम्पस्ताः शमयन्ति उरःक्षतम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं जीवकपर्पभकौ मधु ॥ ३ ॥ लिङ्गाक्षीरानुपानानि रक्तक्षीणतरः
कृताः । नीलिकातिविपाग्रन्यपन्नकेसरचन्दनैः । शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं
पिवेरक्षती ॥ ४ ॥ लाक्षाचूर्णं सुष्ठु कृतं शौद्राज्येनाश्वितं क्षीरम् । शमयति
शोपोद्भूतं घमनं रक्तस्य सिद्धमिव ॥ ५ ॥

अथैलादिगुटिका ।

एलापश्रत्वचोऽर्धाक्षा पिप्पत्यर्धपलं तथा । सितामधुकखजूरमृद्धीकाश्च पलो-
न्मिताः ॥ २ ॥ मंचूर्णं मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् । भक्षमात्रास्त-
र्धकां भक्षयेद्य दिने दिने ॥ २ ॥ कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छादि मूर्च्छां मदं भ्र-
मम् । रक्तनिष्ठीवनं वृष्णां पार्श्वशूलमरोधकम् ॥ ३ ॥ शोपहीहादपघातांश्च सर-
भेदं क्षतक्षयम् । गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ ४ ॥

अथ यष्ट्याद्यं घृतम् ।

यष्ट्याङ्गनातबलयोः क्वाये क्षीरसमं घृतम् । पयसा पिप्पलीवांशीकल्कसिद्धं
क्षते हितम् ॥ १ ॥

अथ बलाद्यं घृतम् ।

घृतं बलानागबलाङ्गुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् । हृद्रोगशूलक्षतरक्तपि-
त्तकासानिलान्तंशमयायुदीर्णान् ॥ १ ॥

अथ श्वदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रोक्षीरमक्षिप्राबलाकाशमर्यकचूर्णम् । दर्भमूलं पृथक्पर्णी बला सर्षपिका
स्विरा ॥ १ ॥ पालिकान्साधवेत्तेषां रक्ते क्षीरे चतुर्गुणे । कल्कैः स्वगुप्तावर्षाम्-
मेदाजीवन्तिजीवकैः ॥ २ ॥ शतावर्षादिमृद्धीकाशर्कराश्रावणोवृषैः । प्रस्थः सिद्धो
शृताद्वातपित्तहृद्रोगगुरुमनुत् ॥ ३ ॥ मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।
धनुस्तन्माघभाराश्वक्षीणानां बलमांसदः ॥ ४ ॥

अथ द्राक्षाद्यं घृतम् ।

द्राक्षायाः संमितं प्रस्थं मधुकस्य पलायकम् । पचेत्तोयाढके सिद्धे पादशेषेण
सेन तु ॥ १ ॥ पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् । प्रदाय सर्षपः प्रस्थं
पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ॥ २ ॥ सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् । एत-
द्राक्षाघृतं सिद्धं क्षीणक्षतहितं परम् ॥ ३ ॥ घातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहलीम-
कान् । मद्दरं रक्तपित्तं च हन्यान्मांसबलप्रदम् ॥ ४ ॥

अधामृतप्रादयावलेहः ।

क्षीरधात्रीविदारीशुक्षीरिणां च तथा रसे । पचेत्तमे घृतप्रसं मधुकरिक्षुसं-
युतेः ॥ १ ॥ द्वाक्षाद्विचन्द्रनोनीरत्नाकरोत्पलपत्रकैः । मधुकुडुसुमानन्ताकादमरी-
चृणसंज्ञकैः ॥ २ ॥ प्रस्यार्थं मधुनः क्षीते चार्कुरापास्तुलां तथा । पलायार्थं च
मंचूप्यं त्यगेष्टापप्रकेतरान् ॥ ३ ॥ विनीप तस्य मंलिह्यान्मात्रां नित्यं सुप-
प्रितः । अमृतप्रादयमित्येतदभिख्यां निर्मितं पुरा ॥ ४ ॥ क्षीरमांसादिनो दन्ति
रक्षयित्तक्षतक्षयम् । मृण्णारविधासकामण्डादिहिकाप्रमदनम् । मूत्रहृत्प्रमृगं
च यदयं क्षीरनिवर्धनम् ॥ ५ ॥

अथ रसरत्नः ।

शुक्रानपात्तरसहेमसिताप्रकान्तवह्नं मृतं सकलमेतदहो विभाष्यम् । डिह्या-
रतेन च घरीराडिलेन सप्तवारं तनो मधुहविर्गोरिचेन साकम् । डिह्यादुराक्षत-
हरं रगराजकार्यं मापप्रमाणमतनुजयद्येतुमेतम् ॥ १ ॥ अन्यथ सर्पणं शीत-
मविदाहि हितं लघु । अन्नपानं निवेद्यं तु क्षतशीतैः सुखार्थिभिः ॥ ३ ॥ शोकं
खियं शोचमसूयनं च ह्यजेदुदारान्वियपयान्मजेथ । तथा द्विजातींश्चिदसान्गुरुंश्च
कयाश्च पुण्याः शृणुयाद्विजेभ्यः ॥ ३ ॥ इत्युराक्षतविक्रिता ।

अथ कासनिदानम् ।

धूमोपधाताद्भ्रजसत्तयै व्यायामरूक्षाप्रनिवेवणाद्य । विमागंरवादपि भोज-
नस्य वेगाधरोधात्क्षययोस्तथैव ॥ १ ॥

तस्य संप्राप्तिमाह ।

प्राणो बुदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनगुस्यधोपः । निरेति यत्रात्सहसा
सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ १ ॥

अथ तस्य संख्यामाह ।

पञ्च कासाः सृता चांतपित्तछेत्प्रक्षतक्षयैः । क्षयायोपेक्षिताः सर्वे मलिनश्रो-
तरोत्तरम् ॥ १ ॥ पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता । कण्ठे कण्ठश्च भोज्या-
नामधरोधश्च जायते ॥ २ ॥

अथ घातिकमाह ।

हृत्तुमुधोदरपाशंशुली क्षामाननः क्षीणवहस्वरोजाः । प्रसक्तवेगस्तु समी-
रणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ १ ॥

अथ पैत्तिकमाह ।

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिकमुखस्तुपातः । पित्तेन पीताति यमेक-
द्वनि कासेत्सपाण्डुः परिदहमानः ॥ १ ॥

अथ कफजमाह—

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन्निशरोरुगतैः कफपूर्णदेहः । अभक्तदग्गौरवकण्डु-
युक्तः कासेत्तसं सान्द्रकफः कफेन ॥ १ ॥

अथ क्षतकासमाह ।

अतिव्यवायभाराप्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः । रुक्षस्योरःक्षतं वायुगृहीत्वां कासमा-
 वहेत् ॥ १ ॥ स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत्सशोणितम् । कण्ठेन रुजंताऽ-
 त्यर्थं विभिन्नेनेव चोरसा ॥ २ ॥ सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुघमानेन शूलिना ।
 दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ ३ ॥ पर्वभेदज्वरश्चासतृष्णावैस्वर्षपी-
 षितः । पारावत इवाऽऽकृजेत्कासवेगात्क्षतोद्भवत् ॥ ४ ॥

अथ क्षयजमाह—

विपमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्भेगनिग्रहात् । घृणिनां शोचतां मृणां व्यापशे-
 ऽग्नौ श्रयो मलाः । कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ १ ॥ सगात्रशूल-
 ज्वरदाहमोहान्प्राणक्षयं चोपलभेत कासी । शुष्कं स निष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षी-
 णमांसो रुधिरं सपूयम् । तं सर्षलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितशाः क्षयजं
 घट्न्ति ॥ २ ॥ इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः । साध्यो बलवतां वा
 स्याद्याप्यत्येवं क्षतोत्थितः ॥ ३ ॥

साध्यासाध्यत्वमाह—

नवौ कदाचित्सिद्ध्येतामपि पादगुणान्वितौ । स्थविराणां जराकासः सर्वो
 याप्यः प्रकीर्तितः ॥ १ ॥

अथ चिकित्साद्वारेण साध्ययाप्यत्वमाह—

त्रीन्पूर्वान्सांधयेत्साध्यान्पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् । पूयाभमरुणं श्यावं हरितं
 पीतनीलकम् ॥ १ ॥ निष्ठीवन् श्वासकासात्तौ न जीवति हतस्वरः । कासाच्छ्वा-
 सक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः । भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं स्वरया जयेत्
 ॥ २ ॥ इति कासनिदानम् ॥

अथ कासचिकित्सा ।

तत्र घातकासचिकित्सा । रुक्षस्यानिलजं कासमादौ खेहैरुपाचरेत् ।
 सर्पिर्भिर्बंस्तिभिः पेयाक्षीरयूपरसादिभिः ॥ १ ॥ प्राग्व्यानूपोदकैः शालिववगोधू-
 मपष्टिकान् । रसैर्मांसात्मगुहानां यूपैर्वा भोजयेद्दिं तान् ॥ २ ॥ दशमूलिशृता
 श्वासकासद्विकाररुजापहा । यवागूर्दीपनी घृप्या वातरोगविनाशिनी ॥ ३ ॥ रसः
 कर्कोटकानां च घृतभृष्टः सनागरः । वातकासप्रशमनः शृङ्गीमत्स्यस्य वा पुनः ॥ ४ ॥

अथापराजितलेहः ।

शटीशृङ्गीकणाभाह्नीगुडवारिदयासकैः । सतैर्लैर्बतकासग्नो लेहोऽयमपरा-
 जितः ॥ १ ॥

अथ भाङ्ग्यादिलेहः ।

भाह्नीद्रांक्षाशटीशृङ्गीपिप्पलीविश्वभेषजम् । गुडतैल्युतो लेहो हितो मास्त-
 कासिनाम् ॥ १ ॥

अथ विश्वादिलेहः ।

विश्वामार्होऽङ्गणसोमवद्वं द्राक्षा शटी सिता । लिङ्गासैलेन यातीत्यं कासं
जयति दुस्तरम् ॥ १ ॥

अथ दशमूलादिघृतम् ।

दशमूलाकषायेण भार्गोऽङ्गणं घृतं पचेत् । दशतिष्ठिरनिर्युद्धे तत्परं वातका-
मत्रित् ॥ १ ॥

अथ कण्टकार्यवलेहः ।

पित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं मुष्टं दुरालभा । शटी पुष्करमूलं च श्रेयसी
मुरसा वषा ॥ १ ॥ भार्गो लिङ्गदद्या रात्र्या कर्कटास्या च कार्ष्णिकात् । कण्टका-
तिदिग्भिद्वितुलाकषाये पलविंशतिम् ॥ २ ॥ मारुतविट्काया दद्यात्तु सर्पिणः
कुडवं पचेत् । सिद्धीतिते पृथक्शार्ङ्गपिप्पलीकुड्यान्वितम् ॥ ३ ॥ चतुष्पलं
तुगाक्षीयोश्चर्णे शत्रुं प्रदापयेत् । लेहयेकासद्व्योमघासगुल्मनिवारणम् ॥ ४ ॥
पूणिता विश्वदुःस्पर्शाऽङ्गीद्राक्षाशटीसिता । लिङ्गासैलेन याताभ्यं कासं जयति
दुस्तरम् ॥ ५ ॥ पञ्चमूलकृतः कायः पिप्पलीपूर्णसंयुतः । रसैः समभतो नित्यं
वातकासमुदस्यति ॥ ६ ॥ इति वातकासः ।

अथ पित्तकासे वलादिकाथः ।

पलादिवृहतीद्राक्षापासाभिः क्वथितं जलम् । पित्तकासापहं येनं शर्करामधु-
शोजितम् ॥ १ ॥

अथ शल्यादिकाथः ।

शटीहीवेरघृहतीशर्कराविश्वमेपजम् । पूर्णां काथं पित्रेत्पूर्तं सघृतं पित्तकासनुत्
॥ १ ॥ शटीद्विपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा । कषायेण शृतं क्षीरं पित्रेत्सम-
धुशर्करम् ॥ २ ॥

अथ खर्जुरादिलेहः ।

खर्जुरपिप्पलीद्राक्षासितालाजाः समांशकाः । मधुसर्पियुतो लेहः पित्तकास-
हरः परः ॥ १ ॥

अथ क्षीरामलकघृतम् ।

महिष्यजाविगोक्षीरघात्रीफलरसैः समैः । सर्पिःप्रस्थं पचेत्तुल्या पित्तकासनि-
वर्हणम् ॥ १ ॥

अथ घङ्गुसेनात् ।

काकोलीवृहतीमेदायुग्मैः सवृषनागैः । पित्तकासे रसक्षीरयूषांश्चाप्युपकल्प-
येत् ॥ १ ॥

अथ पद्मस्थं घृतम् ।

भापोष्य क्षीरिणां शृङ्गान्पचेत्क्षीरचतुर्गुणे । द्राक्षाकटके घृतं सिद्धं लिङ्गात्त-
त्पित्तकासनुत् ॥ १ ॥

अथ क्षीरघृतम् ।

क्षीरवृक्षाङ्गुरकाये पचेत्क्षीरसमं घृतम् । पाययेत्पित्तकासघ्नं मधुना वाऽवलेहयेत् ॥ १ ॥ इति यङ्गसेनात् ।

अथ द्राक्षामलकादिलेहः ।

द्राक्षामलकसर्जूरं पिप्पलीमरिचान्वितम् । पित्तकासहरं श्वेतलिङ्गान्माक्षिकसर्पिणा ॥ १ ॥

अथ कफकासः ।

कफजे धमनं कार्यं कासे लङ्घनमेव च । शस्ता यवास्तप्यकृतियूपाश्च कटुतिक्तकाः ॥ १ ॥ मुद्गामलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कण्डुना शुष्ककमूलकेन । शुण्ठीकणाम्यां सकुलत्थकेन यूषो नवाद्ग्नः कफकासहन्ता ॥ २ ॥ इति नवाङ्गयूषः । शडी सातिविषा मुस्ता शङ्गी कर्कटकस्य च । अभया शङ्गेरै च समं शठ्यादिपेपयेत् ॥ १ ॥ हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं तक्रोदकपरिप्लुतम् । श्लेष्मकासी लिहेदेतमवलेहं मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥ इति शठ्याद्यवलेहः । व्योपाजमोदचित्रकपद्मन्याचव्यक्तिकतं सर्पिः । कफकासश्वासहरं वासकरससाधितं समधु ॥ १ ॥ इति व्योपाद्यं घृतम् । इति श्लेष्मकासः ।

अथ द्वंद्वकासचिकित्सा ।

कटफलं कचणं भार्ग्वीं मुस्ता धान्यं वचाऽभया । शुण्ठी पर्पटकं शङ्गी सुराह्नं च जले शृतम् ॥ १ ॥ मधुहिङ्गुयुतं पेपं कासे वातकफान्विते । कण्ठरोगे मुखे श्लेहे हिक्काश्वासज्वरेषु च ॥ २ ॥

अथ कटूफलादिः ।

सिंहास्यामृतसिंहीनां कायं मधुयुतं पुमान् । पिवेरसपित्तकफजे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥ १ ॥ वासकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताग्निना । पित्तश्लेष्मकृते कासे तालीसाद्यं च योजयेत् ॥ २ ॥

अथ क्षतकासः ।

कासे तु क्षतजे बल्ये पाचनैर्वृंहणैरपि । शमनैः पित्तकासघ्नैरन्यैश्च मधुरौपधैः ॥ १ ॥ यवागूं वा पिवेत्सिद्धां क्षतोरस्कः सुशीतलाम् । इक्षिधुवालिकापद्ममृणालोरपलचन्दनैः ॥ २ ॥ मधुकं पिप्पली द्राक्षा शङ्गी चैव शतावरी । द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वैश्चतुर्गुणा । लिङ्गाद्यं मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ ३ ॥ इतीदवाद्यो लेहः ॥ मज्जिष्ठमूर्वानतबह्निपाठाकृष्णाहरिद्राविहितं तु चूर्णम् । क्षौद्रेण कासेऽवलिहेरक्षतोरथे पिवेत् घृतं चेक्षुरसे विपकम् ॥ १ ॥ इक्षिधुवालिकापद्ममृणालोरपलचन्दनैः । शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिवेरक्षती ॥ २ ॥ इति क्षतकासः ॥

अथ क्षयकासः ।

पिप्पलिगुडसंसिद्धं छागीक्षीरयुतं घृतम् । एतदग्निविबृद्धयर्थं सर्पिंश्च क्ष
सिनाम् ॥ १ ॥ इति पिप्पल्यादिघृतम् ॥ चूर्णं काकुभमिष्टं वासारसम
घहृन्वारान् । मधुघृतसितोपलामिलेहं क्षयकासरक्तपित्तहरम् ॥ १ ॥ इति
मचूर्णम् ॥

अथ पिप्पल्याद्यवलेहः ।

पिप्पली मधुकं पिष्टं कर्पकं ससितोपलम् । प्रस्थैकं गव्यमाज्यं च क्षीरमि
सस्तथा ॥ १ ॥ यवगोधूममृद्धीकाचूर्णंमामलकीरसम् । तैलं च प्रसृतां
सत्सर्वं मृदुवक्षिना ॥ २ ॥ पचेत्तेहं घृतक्षौद्रयुक्तं सश्वासकासजित् । क्षय
यकासमो हितो घृद्धारपरेतसाम् ॥ ३ ॥ इति पिप्पल्याद्यवलेहः ॥ अन्यः
पिप्पली मधुकं द्राक्षा सुपकं वृहतोफलम् । घृतक्षौद्रयुतो लेहः क्षयकास
हंणः ॥ १ ॥ संनिपातभवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः । संनिपातहितं तस्म
यमग्न चिकित्सितम् ॥ २ ॥ इति क्षयकासः ॥

अथ कासश्वासौ ।

अमृतानागरफलीव्याघ्रीपर्णासुसाधितः काथः । पीतः सकणाचूर्णः ।
श्वासौ जयत्याशु ॥ १ ॥ इत्यमृतादिकाथः ॥ भार्गी सनागरा सिंही शु
मूलकं तथा । पिवेत्पिप्पलिचूर्णेन कासश्वासौ ध्यपोहति ॥ १ ॥ इति भार्ग
काथः ॥ स्वरसं शृङ्गवेरस्य भाक्षिकेण समन्वितम् । पाययेच्छ्वासकासघ्नं
श्यायकफापहम् ॥ १ ॥ सेवितं मधुखण्डान्यां चूर्णं मरिचजं यदि । किमर्थं वि
चिन्ता कासश्वासपराजितैः ॥ २ ॥ कुलितः कण्टकारो च तथा ब्राह्मणयदि
शुण्ठीसुरभिसंयुक्तः कासश्वासज्वरापहः ॥ ३ ॥ पौष्करं कटुफलं भार्गी वि
प्लियाधितम् । पिवेत्काथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृद्गहे ॥ ४ ॥ कुनटीर
धव्योपविडद्गामरदिद्रुभिः । लेहः साज्यमधुः कासहिहाश्वासनिवारणः ॥
इति कुनट्यादिलेहः । श्वासकासहरा बहिर्पादा च क्षौद्रसर्पिणा । लिङ्गान्म
चूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ १ ॥ भार्गीशुण्ठीकणाचूर्णं गुडेन श्वासकासः
पथ्याशुण्ठीगुडयुतां गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ २ ॥ सर्वेषु श्वासकासेषु केव
विभीतकम् । नागरेणाभया तद्वत्कासमाशु ध्यपोहति ॥ ३ ॥ इति कासश्वा

अथ सर्वकासः ।

सपिप्पलीपुष्करमूलपथ्याशुण्ठीशटीमूलकसूक्ष्मचूर्णम् । गुडेन युक्ता गु
प्रयोज्या कासेषु नासास्रवैस्वरे च ॥ १ ॥ क्षवधौ गन्धनादौ च धूम
प्रयोजयेत् । अर्कमूलशिले तुल्ये ततोऽर्धेन कटुत्रिकम् ॥ २ ॥ चूर्णितं वा
क्षिप्तं पिवेद्धूमं तु योगवित् । भक्षयेद्यत्ताम्बूलं पिवेद्गन्धमयास्तु वा ॥
कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः । मनःशिलालमरिचमर्त
स्तेऽहृदैः पिवेत् ॥ ४ ॥ धूमं तस्यानु च पयः सुशोष्णं सगुडं पिवेत् ॥

कासान्पृथग्द्वंद्वसंनिपातसमुद्भवान् ॥ ५ ॥ शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधि-
तान् । मनःशिलासिद्धलं यदर्यास्तापशोपितम् ॥ ६ ॥ सक्षीरं धूमपानं च महा-
कासनिवर्हणम् । पिष्ट्वा त्रिपुटधत्तूरमूलव्योपमनःशिलाः ॥ ७ ॥ तेन प्रलिप्य
वसनं धूमवर्ति प्रकल्पयेत् । धूमं तस्याः पिवेषस्तु त्रिदिनात्कसनं हरेत् ॥ ८ ॥
अथ जात्यादिधूमः । जातीपत्रशिलारात्रैर्योजयेद्गुगुलुं समम् । भजामूत्रेण
संपिष्टो धूमः कासहरः परः ॥ १ ॥ जातीजटाकिसलयैर्बदरीदलैश्च जाता मसूरः
कफलैः समनःशिलैश्च । स्याद्धूमवर्तिरिह गुगुलुना समेतैः कासच्छिदे यदरि-
काम्निविदह्यमानैः ॥ २ ॥ रात्रिद्वयशिलाधूमपानात्कासश्रुतिः कुतः । जलपाना-
दपि तथा क्षणेन क्षणदाक्षये ॥ ३ ॥ इति जात्यादिधूमः ॥ हरीतकीकणाशुण्ठी
मरीचगुडसंयुतः । कासघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं चानलदीपनः ॥ १ ॥ इति हरीत-
क्याघो मोदकः ॥ शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगोलं चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्ध्व-
मन्त्यात् । रादेदिदं समसितं गुदजाग्रिमान्द्यगुल्मारुचिश्चसनकण्ठहृदामयेषु
॥ १ ॥ इति समशर्करं चूर्णम् ॥ कर्पूरवालकङ्कोलजातीफलदलं समम् । लवङ्ग-
नागमरिचकृष्णाशुण्ठ्यो विवर्धिताः ॥ १ ॥ चूर्णं सितासमं प्राह्यं रोचनं क्षयका-
सजित् । वैस्वर्षकासधासन्नं छदि चैव क्षयं जयेत् ॥ प्रयुक्तं चाग्नपानेषु भैषज्यं
द्विगुणं हितम् ॥ २ ॥ इति कर्पूराद्यं चूर्णम् ॥ कर्पूः कर्पाशपलं पलद्वयं स्यात्-
तोऽर्धकर्पश्च । मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥ १ ॥ सर्वोप-
धैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यनिर्मुक्ताः । अपि पूयं छर्दयतां तेषामिदमौषधं
परमम् ॥ २ ॥ अत्र कर्पाशो द्विकर्पमेव । इति मरिचाद्यं चूर्णम् ॥ देवदारुवला
रास्त्राग्निफलाभ्योपपञ्चकैः । सविद्वैः सितातुल्यैश्चूर्णं सर्वकासनुत् ॥ १ ॥
यदरीपत्रकल्कं या घृतघ्नं ससैन्धवम् । स्वरोपघाते कासे च लेहमेतं प्रयोजयेत्
॥ २ ॥ द्वौ क्षारौ पञ्चमूलानि पञ्चैव लवणानि च । सतीनागरकोदीच्यङ्कलं वा
यद्यगालितम् ॥ पाययेद्य घृतोन्मिधं सर्वकासनिवर्हणम् ॥ ३ ॥

अथ त्रिजातगुटिका ।

त्रिजातमर्षकर्म च पिप्पल्यर्धपलं सिता । द्वाक्षामशुकसर्जूरं पलाशं सुदणक-
लिकितम् ॥ १ ॥ मधुना गुटिका मन्ति ता घृप्याः पिचतोषितम् । कासघासा-
रुचिच्छर्दिमूच्छोहिष्मामदभ्रमान् ॥ २ ॥ क्षतक्षयस्वरभ्रंशरीहमोषाश्यामाहतान् ।
रक्तलिटीयहृत्स्वार्धत्रिपपास्ताश्चरत्नानि ॥ ३ ॥

अथ मरीचादिगुटिका ।

शार्ङ्गधरात्—मरीचं कर्पमायं च पिप्पली कर्पमेव । अर्धकर्मो मरिच-
कर्पेयुग्मं च दाडिमात् ॥ १ ॥ पृथक्पूर्णांशुं गुग्गुलुदलकर्मणुदेन दि-
मानां गुटिकां हृत्वा यत्रे च धारयेत् ॥ २ ॥ अथ मरीचासर्वेऽपि
शयेव संक्षयम् ॥ ३ ॥

अथ लवङ्गादिघटी ।

मुह्या लवङ्गमरिषाक्षपलवधः स्युः सर्वैः रसो निगदितः खदिरस्य सारः
 श्व्वलवङ्गलवपायपुत्रां चतुर्णां कासाग्निहन्ति घटिका घटिकाष्टकान्ते ॥ १ ॥
 धनेनयत्रिजातकं कणाजटाकटुत्रिकम् । रसाद्रूपेण भावितं जयेद्य कासमाहत
 ॥ २ ॥ कटुत्रिकं लिखलताकृस्तानुफलत्रिकं वेणुमयं सराग्रम् । सदाकरं पूर्णमि
 सुमेघं कासाटवीदाहदपानलाग्यम् ॥ ३ ॥

अथ खदिरादिगुटिका ।

खादिरं पौष्करं गृही कटफलं द्विजघटिका । हरीतकी लवङ्गं च स्यो
 चानिविषं तथा ॥ १ ॥ कारवी चासमगृता गृह्णीद्वयमक्षकम् । शृण्वरं
 ग्राहं सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥ २ ॥ सर्वैः समं खादिरं च मेलयित्वा विभा
 येत् । द्रादिमप्येतथा शुद्धाखदिराम्भोभिराद्रैकैः ॥ ३ ॥ मन्मूलव्यग्दलकाथैरा
 रूपजलेष्टया । सप्तधा भावयेद्भूया गुटिका खादिरि मता । कासधातौ मी
 न्याशु दुग्धौ चिरजावपि ॥ ४ ॥ इति शासकास्ते खदिरादिगुटिका ॥

अथाऽऽर्द्रकावलेहः ।

घैद्यजीवनात्—भाद्राद्र्धतुला गुडादपि तथा म्याघं च पुस्तुग्धरी दीप्य
 योजरगत्रिजातजलदादेतापचेद्युक्तितः । लेहो रवदले तथैव कथितः प्राणप्रिया
 मया कासानोऽश्वरीनसधयधुहगुह्मक्षयध्वंसतः ॥ १ ॥

अथ व्यग्नीहरीतकीलेहः ।

समूलपुष्पच्छदकण्टकार्योऽसुला जलद्रोणपरिमुता च । हरीतकीनां च स
 निद्रध्याद्वाहं तु पक्त्वा शरणावधोपम् ॥ १ ॥ गुहस्य द्रव्या शतमेतदमौ विप
 मुत्तारं ततः सुशीते । कटुत्रिकं च त्रिपलप्रमाणं पलानि पदं गुणरसस्य चा
 ॥ २ ॥ क्षिपेद्यनुर्जातपलं यथाग्निं प्रयुज्यमानो विधिनाऽवलेहः । वातारम
 पित्तकफोद्धवं च द्विदोषकासानपि संलिपातात् ॥ ३ ॥ क्षतोद्धवं कासक्षयं
 हन्यासपीनसश्वासमुरःक्षतं च । यद्भागमेकादशरूपमुग्रं भृगूपदिष्टं हि रसाय
 स्यात् ॥ ४ ॥

अथ कासकण्डनावलेहः ।

अजामूत्रं शतपलं मन्दाग्री गुडपाकवत् । पक्त्वा विनीतकं चूर्णं पलद्वयमि
 क्षिपेत् ॥ १ ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं पलमात्रं मृतायसम् । कण्टकारीफलर
 निक्षिपेद्य पलद्वयम् ॥ २ ॥ ततो माषद्वयं खादिदृष्टं कर्पमथापि वा । शौद्रेण
 व्याम्बुना वाऽपि सर्वकासाध्यमुच्यते ॥ ३ ॥ असाध्या भिषजा त्यक्ताश्चिर
 पथ्यवर्जिताः । ये कासास्तेऽप्यनेनाऽऽशु प्रणश्यन्ति न संशयः । कासकण्डन
 माऽयं योग आश्रेयभाषितः ॥ ४ ॥

अथागस्तिहरीतकीपाकः ।

घृन्दात्—दशमूर्त्ती स्वयंगुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् । हस्तिपिप्पल्यपामा-
गेषिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ १ ॥ भार्ङ्गीपुष्करमूलं च द्विपलांशं यवाढकम् । हरी-
तकीशतं चैव जले पञ्चाढके पचेत् ॥ २ ॥ यवैः स्वित्तैः कपायं च पूतं तच्चाभ-
याशतम् । पचेद्दण्डतुलां दद्यात् कुडवं च पृथग्घृतात् ॥ ३ ॥ तैलात्पिप्पलिचूर्णाच्च
सिद्धे शीते च माक्षिकात् । लिङ्गाद्दे चामये नित्यं ततः स्वादेद्रसायनात् ॥ ४ ॥
वंलीं च पलितं हन्याद्दूर्णायुर्वलवर्धनम् । पञ्च कासान्क्षयथासाग्निहृक्कां च विप-
मञ्जरान् ॥ ५ ॥ हन्यात्तथा ग्रहण्यशोहदोगारुचिपीनसान् । अगस्तिविहितं
धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ ६ ॥ इति

अथ वैद्यजीवनाद्विभीतकावलेहः ।

आजस्य मूत्रस्य शतं पलानां शतं पलानां च कलिद्रुमस्य । पकं समध्वाशु
निहन्ति कासं श्वासं च तद्वत्सवलं बलासम् ॥ १ ॥ अथ कण्टकार्यवलेहः ।
कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कपायकम् । पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि
द्रापयेत् ॥ २ ॥ पृथक्पलांशान्येतानि गुह्वचीचव्यचित्रकम् । मुस्ता कर्कटशृङ्गी च
त्र्यूपर्णं धन्वयासकम् ॥ ३ ॥ भार्ङ्गीं राज्ञा शटीं चैव शर्करा पलविंशतिः । प्रत्येकं
च पलान्वष्टौ प्रदद्याद् घृततैलयोः ॥ ४ ॥ पक्त्वा लेहत्वभायाते शीते मधुपला-
ष्टकम् । चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम् ॥ ५ ॥ क्षिप्त्वा निद्रघ्या-
स्सुदृढे मृन्मये भाजने शुभे । लेहोऽयं हन्ति कासार्तिहिक्काश्वासानशेषतः ॥ ६ ॥
इति कण्टकार्यवलेहो घृन्दात् । व्याघ्रीस्वरसविपकं राज्ञाकदफलसुगोधुरन्योपैः ।
सर्पिः स्वरोपघातं निहन्ति कामं च पञ्चविधम् ॥ ७ ॥ इति घृन्दात् । सर्पिर्गुह्व-
चीवृषकण्टकारीकाथेन कल्केन च सिद्धमेतत् । पेयं पुराणञ्जवरकासशूलश्रीहा-
सिमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ ८ ॥

अथ त्र्यूपणादिघृतं घृन्दात् ।

त्र्यूपणं त्रिकलाद्राक्षाकाश्मर्यश्वाटरूपकम् । द्वे पाठे देवदार्यन्दस्वगुप्तं चित्रकं
शटी ॥ १ ॥ व्याघ्री तामलकी मेदा काकनासा शतावरी । त्रिकण्टकं विदारी च
विष्टा कपसमान्घृतात् ॥ २ ॥ प्रस्थं चतुर्गुणक्षीरसिद्धं कासहरं पिबेत् । ज्वरगु-
ल्मारुचिहृद्दिशितोहृत्पाशंशूलनुत् ॥ ३ ॥ कामलाशोनिलाष्टीलाक्षतशोपक्षयाप-
हम् । त्र्यूपणं नाम विख्यातं घृतमेतन्महोत्तमम् ॥ ४ ॥

अथ कण्टकारीघृतम् ।

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाटकम् । घृतप्रस्थं बलाभ्योपत्रिद्व्यशटिदा-
दिभिः ॥ १ ॥ सौवर्चलयवक्षारविशामलकपौष्करैः । वृषीवधृद्वीपध्यायवानी-
पित्रकादिभिः ॥ २ ॥ शृङ्गीकाचव्यवर्षाभूदुरालम्भाम्बवेतसैः । शृङ्गीतामलकी-
भार्ङ्गीराज्ञागोधुरकैः पचेत् ॥ ३ ॥ कर्कटसर्पकासेषु
कण्टकारीघृतं सिद्धं कफप्याधिनिपूदनम् ॥ ४ ॥ इति

कण्टकारीघृतं योगतरङ्गिण्याः—कण्टकायांशुलां शुष्कां कृत्वा द्रोणेऽभसः
पचेत् । तेनाऽऽढकेन काथस्य घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥ राघ्रादुःस्पर्शपदम-
न्यिपिप्पलीद्वयचित्रकैः । सौवर्चलयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ॥ कासश्वासक-
फटीवहिकारोचकपीनसान् ॥ ६ ॥ इति कण्टकारीघृतम् ॥

अथ रसाः ।

रसगन्धकणापध्याकलिद्रुफलनासकाः । भार्गो चेति क्रमाद् वृद्धैरेतद्वर्ज-
द्रवैः ॥ १ ॥ पिष्टं विंशतिमेकांताङ्कुर्यांशौद्रेण गोलकान् । कर्पममाणमेतस्य
तमेकं प्रातरुषितः ॥ २ ॥ दद्यान्मासत्रयं शुद्धाकार्यं दशकणायुतम् । पिबेत्तदनु
कासाद्यश्वासाद्यपरिमुच्यते ॥ ३ ॥ इति भागोत्तरयटी ॥

अथ पर्पटीरसः ।

रसरत्नप्रदीपात् ॥ भागो रसस्य गन्धस्य द्वावेको लोहभक्षतः । एतद् घृते
द्रवीभूतं सुद्वग्नौ कदलीदले ॥ १ ॥ पातयेद्गोमयगते तथैवोपरि योजयेत् । ततः
पिष्ट्वा द्रवैरेभिर्मदंयेःससथा प्रथक् ॥ २ ॥ भार्गोमुण्डीमुनिवराजयानिर्गुण्डिका-
द्रवैः । श्वोपवासककन्याद्रंद्रवैः शुष्कं पुटेहृषु ॥ ३ ॥ अगन्धं खपरे नाश्रा पर्प-
टीति रसो भवेत् । सर्वरोगहरः स्वैः स्वैरनुपानैर्द्विमापतः ॥ ४ ॥ ताम्बूलपत्र-
सहिता कासश्वासहरा परा । सकणः सुरसाकाथोऽनुपानं वा समोजडम् ॥ ५ ॥

अथ पारदादिरसः ॥

योगरत्नायलितः ॥ पारदं गन्धकं शुद्धं मृतं लोहं च दहणम् । राम्नाविड-
न्नत्रिफलादेवदारुद्रुप्रयम् ॥ १ ॥ अमृतापन्नकक्षौद्रं पिचुतुल्यानि चूर्णयेत् ।
त्रिगुञ्जः सर्वकासघ्नो ज्वरारोचकमेहनुत् ॥ २ ॥

अथ कासश्वासविधूननो रसः ॥

रसभागो भवेदेको गन्धकाद्वा तथैव च । यवक्षारस्त्रिभागः स्याद्बुचकं च
चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ मरिचं पञ्चभागं स्यात्सुरसारसमर्दितः । कासं पञ्चविधं हन्या-
च्छ्वासं पञ्चविधं हरेत् ॥ २ ॥

अथ ताम्रपर्पटीरसः ॥

मृतं ताम्रं त्रिभागं च रसं गंधं च तारसमम् । भागमेकं वसनाभं कज्जलीख-
ल्यमध्यगम् ॥ १ ॥ गोघृतेन कृतं कल्कं लोहपात्रे विपाचयेत् । ढालयेद्वर्कप-
त्रस्थां पर्पटीं रससिद्धये ॥ २ ॥ गुञ्जाद्वयं त्रयं चैव पिप्पलीमधुसंयुतम् । त्रिम-
सराश्रयोगेन रोगराजं च नाशयेत् ॥ ३ ॥ भार्द्रकस्य रसेनैव संनिपातं निय-
च्छति । त्रिफलारससंयुक्ता सर्वपाण्डुं विनाशयेत् ॥ ४ ॥ वातारित्तलसंयुक्ता
सर्वशूलनिवारिणी । कुमारीरसयोगेन वातपित्तोपशान्तिकृत् ॥ ५ ॥ बाकुचीर-
ससंयुक्ता सर्वदह्नुविनाशिनी । त्रिफला मधुसंयुक्ता सर्वमेहनिवारिणी ॥ ६ ॥
शदिरकायपानेन कुष्टाष्टादशनाशिनी । मन्थानभैरयेणोक्ता लोफानां हितका-
न्यया ॥ ७ ॥ इति ताम्रपर्पटीरसः ॥

अथ नागवल्लभः ।

कर्पमाना मृगमदचोर्चटङ्गणका अथ । काश्मीरजन्मदरदपिप्पल्यः स्युद्धिक-
पिकाः ॥ १ ॥ आकारकरभो जातीपत्री जातीफलं विपम् । प्रत्येकं पलमानानि
चत्वार्यं सुस्त्वके ॥ २ ॥ अहिबलीदलरसैर्मर्दयेद्य दिनत्रयम् । मुद्गप्रमाणा
घटका सीढा मध्वार्द्रकद्रवैः ॥३॥ ताम्बूलघर्विता मेढकासक्षयमरुद्धराः । नाग-
वल्लभनामाऽयं रसो विशोपकारकः ॥ ४ ॥ इति नागवल्लभरसो ग्रन्थान्तरात् ।

अथ हेमगर्भपोटलीरसः ।

शार्ङ्गधरात् ॥ रसस्य भागाश्चत्वारस्तावन्तः कनकस्य च । तयोश्च पिष्टिकां
कृत्वा गन्धो द्वादशभागकः ॥ १ ॥ कुर्यात्कज्जलिकां तत्र मुक्ताभागाश्च पौडश ।
चतुर्विंशतिं शङ्खस्य भागैकं टङ्गणस्य च ॥ २ ॥ एकत्र मर्दयेत्सर्वं पक्कनिम्बूकजं
रसैः । कृत्वा तेषां ततो गोलं मूपासंपुटके न्यसेत् ॥ ३ ॥ मुद्गां द्रवा ततो
हंसमात्रे गर्ते च गोमयैः । पुटेद्भृजपुटेनैव स्वाद्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ४ ॥ पिष्ट्वां
गुञ्जाचतुर्मानं दद्याद्द्व्याज्यसंयुतम् । एकोनत्रिंशदुन्मानमरिचैः सह दीयते ॥५॥
राजते मृन्मये पात्रे काचजे घाऽथ लोहजे । लोकनाथसमं पथ्रं कुर्यात्प्रयतमा-
नसः ॥ ६ ॥ कासे खासे क्षये वाते कफे ग्रहणिकागदे । अतीसारि प्रयोक्तव्या
पोटली हेमगर्भिका ॥ ७ ॥ इति हेमगर्भपोटलीरसः ।

अथ द्वितीयहेमगर्भपोटलीरसः ।

शुद्धसूतं चतुर्भागं द्विभागं गन्धकस्य च । भागमेकं सुवर्णं च त्रिभागं
शुद्धभस्म च ॥ १ ॥ कुमारीरससंयुक्तं सप्ताहं मर्दयेद् दृढम् । गुटिकां कारयेत्तां
तु बन्नीयात्खरकपर्पटे ॥ २ ॥ वस्त्रे किञ्चिद्दालिं स्थाप्य तत्र गोलं निधाय च ।
बन्नीयात्पोटलीं गाढां पश्चाद्द्वेषेण घेष्टयेत् ॥ ३ ॥ सर्वभागसमं गन्धं द्रवा
मृन्मयभाजने । तन्मध्ये पोटलीं न्यस्य मुद्गे मुद्गां च कारयेत् ॥ ४ ॥ विधाय
छिद्रं मुद्गास्थं द्वावं दृष्ट्वा शलाकया । पाचयेत्सिकतायत्रे रसोऽयं मृदुवह्निना
॥ ५ ॥ यांभाधेन सुसंजातं स्वाद्गशीतं समुद्धरेत् । कासे खासे क्षये वाते कफे
ग्रहणिकागदे । सर्वरोगेषु दातव्या हेमगर्भाख्यपोटली ॥ ६ ॥

अथान्यः प्रकारः ।

शुद्धसूतं त्रिभागं च तत्समं शुद्धभस्म च । भागैकं गन्धकं दद्यात्तदूर्ध्वं स्वर्ण-
मेव च ॥ १ ॥ कज्जलीं कारयेत्तां तु खल्वके सप्तवासरम् । अथ निर्गुण्डिकाद्रा-
वैर्मर्दयेद्दिनसप्तकम् ॥ २ ॥ अथवा कनकद्रवैर्गुटिकां कारयेत्ततः । किञ्चिद्दलि-
समायुक्ते वस्त्रे गोलं निधाय च ॥ ३ ॥ बन्नीयात्पोटलीं गाढामेवं च त्रिपुटं
घरेत् । दृढमृन्मयपात्रे तु गन्धं दत्त्वाऽघरोत्तरम् ॥ ४ ॥ तन्मध्ये पोटलीं न्यस्य

त्रिषांताभयनान्तरे । विततिप्रमितं गर्तं तस्मिन्संस्थाप्य मुद्रयेत् ॥ ५ ॥ अंगुक्तै-
 र्मुक्तिकाभिश्च ग्यालयेदिन्धनानि च । यामेन तिर्यक्तां याति हेमगर्भाक्षपोटली ।
 अनुपानानुसारेण सर्वरोगेषु योमयेत् ॥ ६ ॥

अद्यान्यः प्रकारः ।

रसं च गन्धकं शैथ समं रस्ये विमर्दयेत् । कजल्यां च तथा स्वर्णं संमुक्तं
 च विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥ मुचूश्मे सुरटे पले वज्रा पोटलिकां दद्यात् । गन्धकेना-
 ऽऽयसे पात्रे पञ्चत्रा पोटलिकां पिरम् ॥ २ ॥ मन्दाशिना पचेद्यायद् व्योमपर्ण
 मयेत्तु तम् । हेमगर्भं हति व्यातो रसोऽयं श्वासकास्तनुत् । अनुपानविभेदेन
 सर्वरोगाञ्जपत्यसां ॥ ३ ॥

अथ महाहेमगर्भरसः ।

शुद्धगूतं पलकं स्वात्पादांशं शुद्धहेमकम् । शुद्धगंधस्य मापिकं प्रतिर्कपं प्रयो-
 जयेत् ॥ १ ॥ शयमेकत्र कुर्वीत गूढं रस्ये विमर्दयेत् । सुरटे बंधयेद्दसे
 श्याप्ये लोहजसंपुटे ॥ २ ॥ मार्दितं गंधकपले तस्योपरि प्रदापयेत् । संपुटं
 मुद्रितं कृत्वा भूधराख्यपुटे पचेत् ॥ ३ ॥ स्वांगशीतलमुदस्य दग्धं गंधं परि-
 त्यजेत् । वेष्टयित्वा पुनर्वस्त्रं सूत्रे बध्वा च गोलकं ॥ ४ ॥ तत्तुल्यं च पुनर्गंधं
 संपुटे निक्षिपेद् भिषक् । मुद्रितं संपुटं कृत्वा पुनर्पत्रेण पाचयेत् ॥ ५ ॥ हेमगर्भ-
 रसो नाश्या सर्वव्याधिनिवारणः । रोगराजादिकं हंति इतरेषां तु का कथा ॥ ६ ॥
 इति महाहेमगर्भरसः ।

अथ कफकुञ्जररसः ।

रसगन्धौ समांशौ च युद्धकंपयसः पलम् । पलं च पद्मलयणमेकीकृत्यावचू-
 र्णयेत् ॥ १ ॥ आलोक्ष्य चाकंदुग्धेन पूरयेच्छुद्धमध्वतः । विपपलीभकणाधारि-
 चूर्णं कृत्वा प्रलेपयेत् ॥ २ ॥ प्रगालयेद्याममात्रं सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ।
 कर्पूरनागपत्रैश्च देवो माग्राधंगुञ्जया ॥ ३ ॥ श्वासं कासं च हृद्दोगं कफं पद्मविधं
 तथा । नाशयेत्सर्वरोगांश्च रसोऽयं कफकुञ्जरः ॥ ४ ॥

अथ कफरोगे नागरसः ।

लवङ्गजातीफलजातिपरिक्रास्तयैव नागोपणप्रन्धिकानि । कर्पप्रमाणानि तथै-
 कशाणं कस्तूरिकाकुङ्कुमयोः प्रयुज्यात् ॥ १ ॥ आर्द्रांशुनाऽपि विहित्वा वटिका
 त्रिगुञ्जा चाऽऽर्द्रांशुनाऽपि विनिहन्ति कफक्षयादीन् । किं श्वासकासं जठरस्य
 शूलं नानानुपानैः सकलामयम् ॥ २ ॥

अथोन्मत्तभैरवरसः ।

पारदं दरदं शुद्धं गन्धकं कजलाकृति । गजकणा वक्षनागं शुण्ठी चोन्मत्तघ्नी-
 जकम् ॥ १ ॥ जातीफलं जातिपर्त्रं लवङ्गं मरिचं तथा । अकटकरं समानं
 स्वान्मर्दयेच्च दिनप्रथम् ॥ २ ॥ आर्द्रकस्य रसेनैव गुटिकां बलसंनिभाम् । चपला

मधुना चैव क्षयश्वासनियर्हणः ॥ ३ ॥ कफरोगविनाशाय रस उन्मत्तभैरवः ।
अनुपानविशेषेण घातुपुष्टिकरः स्मृतः ॥ ४ ॥ इति रसाः ।

अथ पथ्यापथ्यम् ।

शालिपष्टिकगोधूममापमुद्गकुलत्यकाः । छाग्याः पयो घृतं विम्बी घाताकं
पालमूलकम् ॥ १ ॥ कासमर्दकजीघन्तीवास्तुकं भीजपूरकम् । गोस्तनी लशुनं
हाजा व्योपमुष्णोदकं मधु ॥ २ ॥ पथ्यमेतद्यथाद्योपमुक्तं कासगदातुरे । मैथुनं
क्षिप्रमधुरं दिवास्त्रापं पयो दधि । पिष्टाद्यं पायसादीनि कासी भूमं च वर्जयेत्
॥ ३ ॥ इति पथ्यापथ्यम् ॥ इति कासचिकित्सा ॥

अथातो हिकानिदानं व्याख्यास्यामः ।

विदाहिरुविष्टग्भिरुक्षाभिष्यन्दिभोजनैः । शीतपानाशनस्नानरजोधूमातपा-
निलैः ॥ १ ॥ घ्यापामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः । हिक्काश्वासश्च कासश्च
नृणां समुपजायते ॥ २ ॥

अथ संप्राप्तिमाह—

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यद्गृह्णीहाघ्राणि मुखादिवाऽऽक्षिपन् । स घोपया-
नाशु हिनस्त्वसून् यतस्ततस्तु हिकेत्यभिधीयते बुधैः ॥ १ ॥ अथ तासां पूर्वरूप-
माह—कण्ठोरसोर्गुरत्वं च वदनस्य कपायता । हिकानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप
एव च ॥ २ ॥

अथ तासां नामान्याह ।

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा । वायुः कफेनानुगतः पद्म हिक्काः
करोति हि ॥ १ ॥

अथान्नजालक्षणमाह—

पानात्रैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः । हिक्यत्यूर्ध्वगो भूत्वा तां विद्या-
दन्नजां भिषक् ॥ १ ॥

अथ यमलामाह—

चिरेण यमलैर्वैगैर्यां हिक्का संप्रवर्तते । कम्पयन्ती शिरोम्रीवं यमलां तां विनि-
र्दिशेत् ॥ १ ॥

अथ क्षुद्रामाह—

विकृष्टकालैर्यां वैर्गमैन्दैः समभिवर्तते । क्षुद्रिका नाम सा श्रेया जनुमूलात्प्र-
धावती ॥ १ ॥

अथ गम्भीरामाह—

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी । अनेकोपद्रववती गम्भीरा
नाम सा स्मृता ॥ १ ॥

अथ महतीमाह—

मर्माण्यापीडयन्तीषु सततं वा प्रवर्तते । महाहिकेति सा ज्ञेया सर्व
कम्पिनी ॥ १ ॥

अथासाध्यत्वलक्षणमाह—

आयम्यते हिकतो यस्य देहो दृष्टिशोर्ध्वं ताम्यते यस्य निद्रम् । क्षीण
देहं क्षीति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वजंयेद्विद्वमानौ ॥ १ ॥ अतिसं
शोषस्य भक्तद्वेषकृशस्य च । व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिन्ययायिनः ॥
पूर्णा या सा समुपपन्ना हिका हन्त्याशु जीवितम् । यमिका च प्रलापानिम
ग्नासमन्विता ॥ ३ ॥ अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः । तस्य
यितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥ ४ ॥ वातेन हिकाः प्रभवन्ति पञ्च
मसाध्यव्यमुदाहरन्ति । अक्षीणमांसस्य भवेच्च साध्या प्रान्ते च हिके पा
नीये ॥ ५ ॥ इति हिकानिदानम् ।

अथ हिकाचिकित्सा—

नारीपयःपिष्टमुशुच्छन्दनं कृतं सुखोष्णं च ससैन्धवं च । पिष्टं तथा
यमशुना वा निहन्ति हिकां ननु नामनेन ॥ १ ॥ इति नारायणीयात् ।
मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता । नागरं गुडसंयुक्तं हिकानं नायनप्रयम्
इति वृन्दात् ।

अथ यवागूः ।

दशमूलीशटीराष्ट्रापिप्पलीविश्वीकरैः श्लीतामलीमार्गोपुह्वी
दिभिः ॥ १ ॥ यवागूं मधुना सिद्धां कपासा पिपेत्तरः । कासहृद
तिहिकाश्वासप्रशान्तये ॥ २ ॥ इति वृन्दात् । हिकुसौवर्षलाजाजीवि
चित्रकैः । शटी कर्कटश्ली च यवागूः श्वासहिकामू ॥ ३ ॥
इति हिग्वाद्रियवागूधिकित्सा ॥ १ ॥

अथ यूपः ।

कासमदकपत्राणां यूपः शोभाजनस्य च । शुष्कमुल्लयूपश्च हिका
वारणः ॥ सदयिष्योपसर्पिष्को यूपो वार्ताकजो हितः ॥ १ ॥ इति वृन्दात् ।

अथ क्वाथः ।

दशमूलं जलयुतं शृतं हिकिषु योजयेत् । श्वासकासहरः सर्वो वि
शुज्यते ॥ १ ॥ इति रसरत्नदीपात् । पाटल्याः फलतोयेन क्षौद्रेण च सम
द्वेममस निहन्त्येव हिकाः पश्चातिदुसराः ॥ २ ॥ दशमूलीकपायेण
समन्वितम् । कान्तायोभस हिकानां पञ्चतां पञ्चतां नयेत् ॥ ३ ॥ कु
कोलाशुदशमूलबलाजलम् । पानार्थं कल्पयेत्कासहिकाश्वासप्रशान्तये
इति वृन्दात् । धात्री च मागपी शुष्की क्वाथश्रेयां सितायुतः । हिन
श्रुतां हिकां प्राणापनोदिनीम् ॥ ५ ॥ इति वैद्यविलासात् ।

अथ चूर्णम् ।

शिशिपिच्छभस्स कृष्णाचूर्णं मधुमिश्रितं मुहुर्लोडम् । हिक्कां हरति प्रयत्नां
श्वासं चैवातिदुस्तरं छर्दिम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सादीपात् । कृष्णामलकशुण्ठीनां
चूर्णं मधुसितायुतम् । मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासनिवारणम् ॥ २ ॥ हिक्का-
श्वासी पिबेज्जाङ्गीं सविश्रामुष्णवारिणा । नागरं वा सिताभाङ्गींसौवर्चलसमन्वि-
तम् ॥ ३ ॥ इति घृन्दात् । शृङ्गीकटुत्रिकफलत्रयकण्टकारीभाङ्गीसपुष्करजटाल-
वणानि चैषाम् । चूर्णं पिबेदशिशिरेण जलेन हिक्काश्वासोर्ध्ववातकसनारुचिपीन-
सेषु ॥ ४ ॥ इति शृङ्गादिचूर्णं योगशतकात् । विश्रामिसीकणाचूर्णः ससितः
समधुः स्मृतः । गुडूचीनागरं नस्यं हिक्काधिकारकारकम् ॥ ५ ॥ इति वैद्यजी-
वनात् ॥

अथ सामान्यप्रतीकारः ।

हिक्कार्तस्य पयश्छागं हितं नागरसाधितम् । रसान्वचेत्फलान्दंश्र लाजचूर्णं
ससैन्धवम् ॥ १ ॥ इति नारायणीयात् ॥ यष्ट्याहं वा माक्षिकेणावलीढं
कृष्णाचूर्णं शर्कराद्यं च किं वा । सर्पिः फोष्णं क्षीरमुष्णं रसो वा हन्यादिक्षोः
पानतः पञ्च हिक्काः ॥ २ ॥ इति सुश्रुतात् । मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं
पिबेत् । हिक्कार्तो मधुना लिङ्गाच्छुण्ठीघात्रीकणान्वितम् ॥ ३ ॥ योगतरङ्गि-
ण्याम् । कपित्थस्वरसो वाऽपि रस आमलकस्य च । पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तो हिक्का-
श्वासनिवारणः ॥ ४ ॥ पिप्पलीमूलमधुकगुडगोश्वशकृद्रसान् । हिध्माभिष्वन्द-
कासघ्नोल्लिङ्गान्मधुघृतान्वितान् ॥ ५ ॥ सर्जूरः पिप्पली द्राक्षा शर्करा चेति
तत्समम् । मधुसर्पिर्युतो लेहो हिक्काश्वासनिवारणः ॥ ६ ॥ इति चिकित्सासा-
रात् । कटुकागैरिकाभ्यां च मुक्ताभस्स तथैव च । वीजपूरस्य तोयेन ताघ्रं तद्-
त्समाक्षिकम् ॥ ७ ॥ हेममुक्ताकान्तानां भस्स वह्नमितं वरम् । वीजपूरसक्षौ-
द्रसौवर्चलसमन्वितम् ॥ ८ ॥ हन्ति हिक्काशतं सत्यमेकमात्रा प्रयत्नतः । का
कथा पञ्चहिक्कानां हरणे सूत उच्यते ॥ ९ ॥ इति बौद्धसर्वस्वात् ॥

अथ शङ्खचूलो रसः ।

रसरत्नप्रदीपात् । रसाध्रहेमभस्मानि वैग्रान्तं सर्वतुल्यकम् । सर्वैः पञ्चगुणं
शङ्खचूर्णं शुष्कं विमर्दयेत् ॥ १ ॥ लेहयेन्मधुना मापचतुष्कं साजुपानकम् । हिक्कां
पञ्चविधां हन्ति मुमूर्षोरपि तत्क्षणात् ॥ २ ॥ इति शङ्खचूलो रसः । कासप्रकरणोक्तं
च निपगत्र नियोजयेत् । क्षतोक्तं वाऽत्र कासे च हिक्काश्वासे नियोजयेत् ॥ ३ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

स्येदनं चमनं नस्यं धूमपानं विरेचनम् । निद्रा क्षिग्धानि चाघ्नानि सृद्दूनि
लवणानि च ॥ १ ॥ जीर्णोः कुलिरथा गोधूमाः शालयः पट्टिका वयाः । एणति-
त्तिरलावाद्या जाङ्गला मृगपक्षिणः ॥ २ ॥ उष्णोदकं मातुलुङ्गं पटोलं बालमूलकम् ।

पक्षं कपित्थं लज्जुनं क्षौद्रं चेष्टानि हिक्किनाम् ॥ ३ ॥ निष्पाद्यमापयिष्याकवारि-
जानूपमामिषम् । भविदुग्धं दन्तकाष्ठं यस्ति मत्स्योश्च सर्पपान् ॥ ४ ॥ अमलं
गुग्गीफलं कन्दं तैलभृष्टमुपोदिकाम् । गुरु शीतं चाप्यपानं हिक्कारोगी विवर्जयेत्
॥ ५ ॥ इति हिक्काचिकित्सा ॥

अथ श्वासनिदानमाह—

कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः । आमातिसारवमधुविपपाण्डुर्वर-
रपि ॥ १ ॥ रजोभूमालिलैर्मर्मघातादतिहिमाभ्युना । वैरेय कारणैर्दिका बहुभिः
संप्रयतते ॥ २ ॥ वैरेय कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् । विहाय प्रकृतिं
वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः ॥ श्वासपरयूष्मंगो भूया सं श्वासं परिचक्षते ॥ ३ ॥
दोषाणामप्यनेकावाच्छोषितस्यापि संभवात् । श्वासो गैकप्रकारः स्वादिति ताव-
न्भवस्त्रितम् ॥ ४ ॥ महोर्ध्वच्छिन्नतमश्क्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा । भिद्यते स महा-
व्याधिः श्वास ण्को विदोषतः ॥ ५ ॥

अथ तस्य पूर्वरूपमाह—

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाभ्मानमेव च । आनाहो वचप्रवैरस्यं शङ्खनिसोद-
प्य च ॥ १ ॥

अथ महाश्वासलक्षणमाह—

यदा स्रोतांसि संरुष्य मारतः कफपूर्वकः । विष्वग्भजति संरुद्धस्तदा श्वासा-
न्करोति सः ॥ १ ॥ उद्व्यमानवाती यः शब्दबहुःपित्तो नरः । उच्चैः श्वसिति
संकुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् । प्रनष्टज्ञानविज्ञानक्षया विभ्रान्तलोचनः ॥ २ ॥
विद्वृत्ताक्षाननो बद्धमूत्रवर्चा निशीर्णयाक् । दीर्घं प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते
भृशम् । महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ३ ॥

अथोर्ध्वश्वासलक्षणमाह—

ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः । श्लेष्मावृतमुखस्रोताः कुद्गान्ध-
पहार्दितः ॥ १ ॥ ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः । प्रमुखेद्देदनातेश्च
शुष्कासोऽरतिपीडितः ॥ २ ॥ ऊर्ध्वंश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।
सुप्ततस्त्राम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ ३ ॥

अथ विच्छिन्नश्वासलक्षणमाह ।

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्पप्राणेन पीडितः । न चा श्वसिति दुःखातो मर्म
च्छेदरुग्दार्दितः ॥ १ ॥ आनाहस्वेदमूर्च्छातो दह्यमानेन वसतिना । विद्वृत्ताक्षः परि-
क्षीणः श्वसनरक्तैकलोचनः ॥ २ ॥

अस्य व्याधिप्रभावादसाध्यत्वमाह—

विचेताः परिशुष्कासो विवर्णः प्रलपहरः । छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं
विजहास्यसून् ॥ १ ॥

अथ तमकलक्षणमाह—

प्रतिलोम यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते । ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ १ ॥ करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्गुरकं तथा । अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ २ ॥ प्रताम्यति स वेगेन प्रस्यते संनिरुध्यते । प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥ श्लेष्मणा मुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः । तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्ते लभते सुखम् ॥ ४ ॥ तथाऽस्योच्छंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छभोति भापितुम् । न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥ ५ ॥ पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः । आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवामिकाङ्क्षति ॥ ६ ॥ उच्छ्रिताक्षो ललाटेन खिद्यता भृशमार्तिमान् । विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी मुहुश्चैवावधम्यते ॥ ७ ॥ मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते । स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ ८ ॥

अथ तमकस्यैव पित्तानुबन्धाज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह—

ज्वरमूर्छांपरीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु तम् । उदावर्तैरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥ १ ॥ तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाऽऽशु प्रशाम्यति । मज्जतस्तमसीवास्व विद्यात्प्रतमकं तु तम् ॥ २ ॥

अथ क्षुद्रश्वासलक्षणमाह—रुक्षायामोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवातमुदीरयेत् । क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रघाधकः ॥ १ ॥ हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे । न च भोजनपानानां निरुणञ्जुचितं गतिम् ॥ २ ॥ नेन्द्रियाणां व्यथां चाऽपि कांचिदापादयेद्भुजम् । स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥ ३ ॥

अथ साध्यासाध्यानाह—वाताधिको भवेत्क्षुद्रस्तमकश्च कफाधिकः । कफवाताधिकः पित्तसंसर्गाच्छिन्नसंज्ञकः ॥ १ ॥ श्वासो मारुतभूयिष्ठो महानूर्ध्वस्तथा मतः । क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते । प्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥ २ ॥ कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा । यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु वै ॥ ३ ॥ इति श्वासनिदानम् ।

अथ श्वासचिकित्सा ।

श्लेहवस्तिमृते केचिदूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् । मृदु प्रणयतां श्रेष्ठं श्वास्तिनामादिशन्ति हि ॥ १ ॥ सर्वेषु श्वासरोगेषु यातश्लेष्मनिर्बहणम् । विदधीत विधिं विद्वानादीं स्वेदं मृदुं तथा ॥ २ ॥

अथ क्वाधाः ।

शुद्धाधनागरव्याघ्रीवासाभिः क्वपितं जलम् । पीतं पौष्करमंभुषं श्यामकास-
निवारणम् ॥ १ ॥ इति शुद्धाधरिः । दशमूलीकृतः क्वाधः पौष्करेणाप्रचूर्णितः ।
श्यामकासप्रशमनाः पाथंशुद्धनिवारणः ॥ २ ॥ इति दशमूलादिः । देवदारुपचा-
व्याघ्रीविश्वरूढकसपौष्करैः । कृतः क्वाधो ज्येष्ठानु श्यामकासावशोपतः ॥ ३ ॥
इति देवदारुवर्णः । गिहोनिशासिहमुष्ठीगुहृषीधिषोपशुस्वाशुयुजाधनागाम् ।
हृष्णामरीचमिडितः क्वाधः श्यामकासपीडाहपयोद पृथः ॥ ४ ॥ इति पैद्यविष्ठा-
सात् । श्यामहरिद्राधनिकागुहृजीभार्हीकृष्णानागारिज्ज्जोनाम् । क्वाधेन मारीच-
रजोन्ज्वेन श्यासः रामं याति न कस्य पुंसः ॥ ५ ॥ यदि प्राणप्रिये जातीफल-
लोहितलोचने । भार्हीनागरयोः क्वाधं श्यामकासाय पायेत् ॥ ६ ॥ इति पैद्य-
जीवनात् । द्वाशागुत्तानागरमोषमुष्णं कृष्णाविषाकं षडुरोगनिम्नम् । श्यासं च
शूलं कसने च मान्द्यं जीर्णन्वरं पैद्य जयेद्य नृष्णाम् ॥ ७ ॥ इति शंकरादवात् ।

अथ चूर्णानि ।

कृष्णाण्डकशिपाचूर्णं पीतं कोष्णेन चारिणा । शीघ्रं शमयति श्यासं कामं पैद्य
शुद्धाणम् ॥ १ ॥ इति योगतः ॥ शूलीकटुत्रयफलत्रयकण्टकारीभार्हीसगुष्करजटाल-
यणानि पञ्च । चूर्णं पित्रेदुशिथिरेण अग्नेन हिक्वा श्यासोर्ष्येवातकसनाटचिपीनसेपु
॥ २ ॥ इति शूङ्गादि योगशतात् । शटीभार्हीपचायपोषध्यादषट्कटुफलम् ।
तेजोद्वा पौष्करं शूली सक्षीर्णं श्यामकासानुत् ॥ ३ ॥ गुडोपनिषासाप्राद्वाशा-
भागधिकः समाः । तलेन चूर्णितं तीक्ष्णस्त्रीमश्यासनुदः स्मृताः ॥ ४ ॥ इति
गुन्दान् । शुण्ठीकृष्णामरीचनागदूलावगोलं चूर्णीकृतं त्रसप्रिबधितमूर्ष्यमन्त्याम् ।
सादेदिदं समसितं गुद्जाशिमाम्द्यगुल्मादचिभ्रसनकण्टद्वद्वामयेपु ॥ ५ ॥ इति
योगशतात् । मर्कटीनां तु धीजानां चूर्णं माक्षिकसर्पिषा । मडिस्वाम्नात्स्थाय
श्यासायैः स्वारथ्यमाशुयात् ॥ ६ ॥ इति चिकित्सासारान् ।

अथावलेहाः ।

गुडं कटुकर्तलेन मिश्रयिष्या समं लिहेत् । त्रिःसप्ताहप्रयोगेण श्यासो निःशो-
पतां भजेत् ॥ १ ॥ इति गुडावलेहः । हरिद्रा मरिचं द्वाशा गुडो रास्त्रा कणा
शटी । कटुतैले लिहन्हन्माच्छुसान्माणहरानपि ॥ २ ॥ इति हरिद्रादिः ।
भार्हीनागरयोश्चूर्णे लीवमाद्रकचारिणा । श्यामं निहति दुर्धर्षं पञ्चानन इय
द्विपम् ॥ ३ ॥ इति भार्हीदिः । अथ शुद्धावलेहः । व्याघ्रीसतं स्वादमयाशतं
च द्रोणे जलस्य प्रपचेत्कपायम् । शुद्धाप्रमाणेन गुडेन युक्तं पशुवाऽभयाभिः
सह ताभिरत्र ॥ ४ ॥ शीते क्षिपेत्पण्मपुनः पलानि पलानि च त्रीणि कटुत्रयस्य ।
एवंप्रकैलाकरिकेसराणां चूर्णात्पलं चेति निवेदहट्टः ॥ ५ ॥ शुद्धावलेहः कफ-
जान्घिकारान्तश्यासशोकानपि पञ्च कासान् । हिक्वामुरोरोगमपस्मृतिं च हत्वा

विष्टुद्धिं कुरुतेऽनलस्य ॥ ६ ॥ इति क्षुद्रावलेहो योगतरङ्गिण्यां ॥ अथ भार्ङ्गी-
हरीतक्यवलेहः । भार्ङ्गीजटापलशानं सलिलामेणेन युक्पञ्चमूलतुल्या सहितं
विपाच्य । पादस्थिते तु शतमत्र हरीतकीनां पक्त्व्यमुज्जलगुडस्य शतेन साकम्
॥ ७ ॥ उत्तार्य तत्र शिशिरे मधुनः पलानि चत्वारि च द्विगुणितानि फलत्रयं च ।
व्योषं शुद्धीत्वगिभकेसरपत्रकाणामेषां पलं खलु निधेयमथोपयोज्यम् ॥ ८ ॥
श्रासं च कासमपि शोषमयातिहिकामैकाहिकं उत्रमथो कफपीनसं च । हन्याद्-
सायनमिदं हि पुरंदरस्य प्रोक्तं सहस्रकरपुत्रमिष्वराभ्याम् ॥ ९ ॥ इति यीरसिं-
हावलोफान्दार्ङ्गीहरीतक्यवलेहः ॥ पक्व्या पञ्च तुलागुडामलशिखिच्छिन्नादशा-
ङ्गयम्भसा पथ्यापाप्रवतीकृता शिखिशिवाव्योपाचतुर्जातकाद् । क्षौद्राद्य त्रिफला
जलीद्विकुट्टैः क्षाराद्य शुचया युतः शोफार्शःक्षयकुष्ठपीनसकृमिश्वासाघ्नगुहमा-
न्तकृत् ॥ १० ॥ इति चित्रकहरीतक्यवलेहः योपदेवशताद् । द्राक्षां हरीतकीं
मुस्तां कर्कटाख्यां दुरालभाम् । सर्पिर्मधुभ्यां विलिह्य् श्वासान्हन्ति सुदारुणान्
॥ ११ ॥ प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां भार्ङ्गीमधुकसंयुताम् । पथ्यां निक्ताकणाव्योप-
युक्तां वा श्वासनाशिनीम् ॥ १२ ॥ गुडदाडिममृद्धीकापिप्पलीविश्वमेपजैः ।
मातुलुङ्गरसं क्षौद्रं लीढं श्वासनिषर्हणम् ॥ १३ ॥ इति द्राक्षाहरीतन्याद्यवलेहो
वृन्दात् ॥

अथ रसाः ।

रसो रान्यो विषं चैव टङ्गणं च मनःशिला । एतानि टङ्गमात्राणि मरिचं
चाष्टटङ्गकम् ॥ १ ॥ एकैकं मरिचं दत्त्वा खल्वे सूक्ष्मं विमर्दयेत् । त्रिकटु टङ्गमात्रं
च दत्त्वा पश्चाद्विचूर्णयेत् ॥ २ ॥ सर्वमेकत्र संयोज्य काचकृष्णां विनिक्षिपेत् ।
कासे श्वासे च मन्दाग्री घातश्लेष्मानयेषु च ॥ ३ ॥ गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं
पर्णखण्डेन धीमता । संनिपाते च मूर्छायामपस्वारे तथा पुनः ॥ ४ ॥ अति-
मोहावभापञ्चे नस्यं दत्त्वा विचक्षणः । रसः श्वासकुठारोऽयं सर्वश्वासविकारहा
॥ ५ ॥ इति श्वासकुठारः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

विरेचनस्वेदनधूमपानप्रच्छेदनानि स्वपनं दिवा च । पुरातनाः पष्टिकरक्त-
शालिकुलत्यगोधूमययाः प्रशस्ताः ॥ १ ॥ दशाहिभुक्तित्रिरलावदक्षशुक्रादयो
धन्वमृगा द्विजाश्च । पुरातनं सर्पिरजाप्रभूतं पयो घृतं चापि सुरा मधूनि ॥ २ ॥
पटोल्यार्ताकरसोन्धिग्भीजग्भीरतण्डूलियवास्तुकं च । द्राक्षा वृदिः पौष्करमुष्ण-
वारि निदिग्धिका श्वासिनि पथ्यवर्गः ॥ ३ ॥ रक्तलावः पूर्वयातात्रपानं मेघी-
सर्पिर्दुग्धमम्भोऽपि दुष्टम् । मत्स्याः कन्दाः सर्पपाश्चात्तपानं रुक्षं क्षीतं गुपैषि
श्वासिवर्जम् ॥ ४ ॥ इति पथ्यापथ्यम् । इति श्वासरोगचिकित्सा ॥

अथ स्वरभेदनिदानं व्याख्यास्यामः ।

अथ स्वरभेदाः ।

अप्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसंदूषणैः प्रकुपिताः पवनादयश्च । स्रोतस्सु
ते स्वरषट्केषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवन्ति चापि हि पद्दविधः सः ॥ १ ॥

अथ वातिकमाह—वातेन कृष्णतयनाननमूत्रवर्षां मित्रं शनैर्वदति गर्द-
भयस्वरं च ॥ १ ॥

अथ पैत्तिकमाह—पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्षां ब्रूयाद्दलेन स विदाह-
समन्वितेन ॥ १ ॥

अथ कफजमाह—मूपात्कफेन सततं कफरद्धकण्ठः स्वल्पं शनैर्वदति
चापि दिवा विशेषात् ॥ १ ॥

अथ संनिपातजमाह—मर्वात्मके भयति सर्वविकारसंपत्तं चाप्यसाध्यमृ-
पयः स्वरभेदमाहुः ॥ १ ॥

अथ क्षयजमाह—धूम्येत वाक् क्षयकृते क्षयनामुयाद्य वागेप चापि हत-
वाक् परिवर्जनीयः ॥ १ ॥

अथ मेदोजमाह—अन्तर्गतस्वरमलक्षयपदं चिरेण मेदोऽन्वयाद्ददति
दिग्घगलस्तृपातैः ॥ १ ॥

अथासाध्यमाह—क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोप-
जातः । भेदस्त्रिनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥ १ ॥ इति
स्वरभेदनिदानम् ।

अथ स्वरभेदचिकित्सा ।

घातस्वरभेदः—स्वरोपघातेऽनिलजे मुक्तोपरि घृतं पिबेत् । मरीचचूर्णसहितं
मरुस्वरहतिप्रणुत् ॥ १ ॥ कासमर्दरसं द्रवा भार्गवकलकं शनैः शनैः । सिद्धं
सर्पिर्हितं पीतं स्वरभेदे मरुद्भवे ॥ २ ॥ इति कासमर्दघृतम् । आद्ये कोष्णजलं
पेयं जग्ध्वा घृतगुडौदनम् । पीतं घृतं हन्यनिलं सिद्धमार्कण्डे रसे ॥ १ ॥
श्राद्धीमुंडीवचाशुंठीपिप्पली मधुसंयुता । सेयिता ससरात्रेण जायते किंकि-
णीधनिः ॥

अथ पित्तस्वरभेदः ।

पैत्तिके तु विरेकः स्वात्पयश्च मधुरैः शृतम् । लिङ्गान्मधुरवस्तूनां चूर्णं
मधुसमन्वितम् ॥ १ ॥ अक्षीयाद्य ससर्पिकं यष्टीमधुकपायकम् । शर्करा-
मधुमिश्रानि शृतानि मधुरैः सह ॥ २ ॥ पिबेत्पयांसि यस्तोश्चैर्वदतोऽभिहतः
स्वरः । शतावरीचूर्णयोगं बलाचूर्णमथापि वा । शतावरीलाजचूर्णं लिङ्गान्मधु-
समायतम् ॥ ३ ॥

१ : १ । अथ शुण्ठीघृतम् ।

शुण्ठी त्वचो दुग्धघृतां हुमाणां संपिप्य दुग्धे विपचेत्तु तेन । कल्केन यथी-
मधुकस्य सर्पिः सशर्करं पित्तरुजामयघ्नम् ॥ १ ॥ इति पित्तस्वरभेदः ।

अथ कफस्वरभेदः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरीचं विश्वभेषजम् । पिचेन्मूत्रेण मतिमान्कफजे स्वर-
संक्षये ॥ १ ॥ इति पिप्पल्यादिचूर्णम् ।

अथ संनिपातस्वरभेदः ।

भजमोदां निशां घात्रीं क्षारं वह्निं विचूर्णयेत् । मधुसर्पियुतं लीढ्वा त्रिदोष-
स्वरभङ्गनुत् ॥ १ ॥ फलत्रिकम्यूपणयावशूकचूर्णानि हन्युः स्वरभङ्गमाशु । किंवा
कुलथं वदनान्तरस्थं स्वराभयं हन्त्यथ पौष्करं वा ॥ २ ॥ अथ क्षयभेदः-
स्वरभंगौ—क्षयजे स्वरभेदे तु तथोक्तं त्रिधिमाचरेत् । कटुतिक्तकपायाद्यैर्भेदः-
स्वरहतिं जयेत् ॥ १ ॥ अथ सामान्यविधिः—चव्याम्लवेतसकटुत्रयतित्तिडीक-
तालीसजीरकतुगादहनैः समांशैः । चूर्णं गुडप्रभृदितं त्रिसुगन्धयुक्तं वैस्वर्यपीन-
सकफारुचिपु प्रशस्तम् ॥ १ ॥ इति चव्यादिचूर्णं योगशतात् ।

अथ व्याघ्रीघृतम् ।

व्याघ्रीस्वरसविपकं रात्रावाद्यालगोधुरव्योपैः । सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात्कासं
च पद्मविधम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् । बदरीपत्रकटकं वा घृतभृष्टं
ससैन्धवम् । स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ इति फद्मवात् ।
विहितमसृणचूर्णान्यारनालेन सर्पिं कलितदफलकृष्णासैन्धवानि प्रलिङ्गात् ।
अभिलपति विजेतुं यः स्वरस्य प्रणाशं स हि पिबतु सदुग्धं चाऽऽम्लक्याः
फलं वा ॥ १ ॥ इति सारसंप्रदात् । वाते सलवणं तैलं पिबेत् सर्पिः समाक्षिकम् ।
कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं केवलमिप्यते ॥ १ ॥ गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु
चाऽऽधितः । तेन निष्कमते श्लेष्मा स्वरश्चाऽऽशु प्रसीदति ॥ २ ॥ तैलाकं
स्वरभेदे वा रात्रिरं धारयेन्मुखे । पथ्यापिप्पलियुक्तं वा संयुक्तं नागरेण वा
॥ ३ ॥ इति घृन्दात् ॥

अथ रसाः ।

रसभस्मार्कलोहस्य भावितस्य त्रिसप्तधा । क्षुद्राफलरसैर्मुद्गतुल्या फार्यां घटी
शुभा ॥ १ ॥ मुखस्था हरते सर्वं स्वरभङ्गमसंशयम् । गोरक्षनाथैर्गदिता स्वरा-
भधिकृपालुभिः ॥ २ ॥ इति गोरक्षवटी ॥

अथ पथ्यम् ।

द्राक्षा पथ्या मातुलुङ्गं लघुनं लवणाङ्गफम् । ताम्बूलं मरीचं सर्पिः पथ्यानि
स्वरभेदिनाम् ॥ १ ॥ इति स्वरभेदचिकित्सा ॥

अथ स्वरभेदनिदानं व्याख्यास्यामः ।

अथ स्वरभेदाः ।

आयुषभाषणविषाध्ययनाभिधानसंक्षुब्धैः प्रकुरिताः पवनोदयश्च । शोणस्तु
ते स्वरभेदेषु गताः प्रगिहो ह्ययुः स्वरं भवति चापि हि पदविधः सः ॥ १ ॥

अथ वातिक्रमाद्—वातेन कृष्णनयनागनमूत्रवर्षां भिद्यं शनैर्वदति गदं-
भवस्वरं च ॥ १ ॥

अथ पैत्तिकक्रमाद्—पित्तेन पीगनयनागनमूत्रवर्षां नूयाद्भूतेन स विशाह-
समभिवनेन ॥ १ ॥

अथ कफजक्रमाद्—मूपात्कफेन शततं कफरुद्धकण्ठः स्वयं शनैर्वदति
चापि रिषा विशेषात् ॥ १ ॥

अथ त्रैतिपातजक्रमाद्—सर्षात्मके भवति सन्नैरिकारमपत्तं चाप्यमाध्यम-
पयः स्वरभेदमाहुः ॥ १ ॥

अथ क्षयजक्रमाद्—धृतेत वाक् क्षयकृते क्षयमामुयाद्य पागेप चापि हत-
वाहृ परिवर्जनीयः ॥ १ ॥

अथ भेदोजक्रमाद्—भ्रूगंतस्वरमलक्षयपदं विरेण भेदोऽन्वयाद्भदति
द्विग्यगलरनृपातैः ॥ १ ॥

अथासाध्यक्रमाद्—क्षीणस्य वृद्धस्य वृशस्य चापि विरोधितो यश्च सद्योप-
जातः । भेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स तिद्धिमेति ॥ १ ॥ इति
स्वरभेदनिदानम् ।

अथ स्वरभेदचिकित्सा ।

घातस्वरभेदः—स्वरोपघातेऽनिलजे मुकोपरि घृतं पिबेत् । मरीचचूर्णसहितं
महस्वरहतिप्रणुत् ॥ १ ॥ कासमर्दरसं दद्यात् भाद्रकिककं शनैः शनैः । सिद्धं
सर्पिर्हितं पीतं स्वरभेदे महद्भवे ॥ २ ॥ इति कासमर्दघृतम् । भाषे कोष्णजलं
पेयं जग्ध्वा घृतगुढौदनम् । पीतं घृतं हृत्स्वनिलं सिद्धमार्कवजे रसे ॥ १ ॥
घ्राह्मीमुंघीवचाशुंठीपिप्पली मधुसंयुता । सेविता सहरात्रेण जायते किंकि-
णोष्वनिः ॥

अथ पित्तस्वरभेदः ।

पैत्तिके तु विरेकः स्वातपयश्च मधुरैः शृतम् । लिङ्गान्मधुरवस्त्रुतां चूर्णं
मधुसमन्वितम् ॥ १ ॥ कधीयाश्च ससर्पिकं यदीमधुकपायकम् । शकैरा-
मधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ॥ २ ॥ पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः
स्वरः । शतावरीचूर्णयोगं ब्रह्मचूर्णमथापि वा । शतावरीलाजचूर्णं लिङ्गान्मधु-
समायतम् ॥ १ ॥

अथ शुण्ठीघृतम् ।

शुण्ठी त्वचो दुग्धवतां द्रुमाणां संपिप्य दुग्धे विपचेत्तु तेन । कल्केन यष्टी-
मधुकस्य सर्पिः सशर्करं पित्तहजामयत्नम् ॥ १ ॥ इति पित्तस्वरभेदः ।

अथ कफस्वरभेदः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरीचं विश्वभेषजम् । पित्रेन्मूत्रेण मतिमान्कफजे स्वर-
संक्षये ॥ १ ॥ इति पिप्पल्यादिचूर्णम् ।

अथ संनिपातस्वरभेदः ।

अजमोदां निशां घात्रीं क्षारं वह्निं विचूर्णयेत् । मधुसर्पियुतं लीढ्वा त्रिदोष-
स्वरभङ्गनुत् ॥ १ ॥ फलत्रिकन्मूषणयावशुकचूर्णानि हन्युः स्वरमङ्गमाशु । किंवा
कुलार्थं वदनान्तरस्थं स्वरामयं हन्त्यथ पौष्करं वा ॥ २ ॥ अथ क्षयभेदः-
स्वरभंगौ—क्षयजे स्वरभेदे तु तत्रोक्तं विधिमाचरेत् । कटुतिक्तकपायाद्यैर्भेदः-
स्वरहतिं जयेत् ॥ १ ॥ अथ सामान्यविधिः—चव्याम्लवेतसकटुत्रयतिचिडीक-
तालीसजीरकतुगादहनैः समंशैः । पूर्णं गुडप्रमृदितं त्रिसुगन्धयुक्तं पैस्वर्यपीन-
सकफारुचिपु प्रशस्तम् ॥ १ ॥ इति चव्यादिचूर्णं योगशतात् ।

अथ व्याघ्रीघृतम् ।

व्याघ्रीस्वरसविषकं रात्र्यावाद्यालगोक्षुरव्योपैः । सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात्कासं
च पद्मविषम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् । बदरीपत्रकलकं वा घृतमृष्टं
संसन्धवम् । स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ इति कदम्बात् ।
विहितमसृणचूर्णान्यारभालेन सार्धं कलितरुफलकृष्णासैन्धवानि प्रलिङ्घ्यात् ।
अभिलपति विजेतुं यः स्वरस्य प्रणाशं स हि पिबतु सद्गुग्धं चाऽऽमलक्याः
फलं वा ॥ १ ॥ इति सारसंग्रहात् । वाते सलवणं तैलं पिबेत् सर्पिः समाक्षिकम् ।
कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं केवलमिप्यते ॥ १ ॥ गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु
चाऽऽधितः । तेन निष्कमते श्लेष्मा स्वरश्चाऽऽशु प्रसीदति ॥ २ ॥ तैलाक्तं
स्वरभेदे वा खादिरं धारयेन्मुखे । पथ्यापिप्पलिपुक्तं वा संयुक्तं नागरेण वा
॥ ३ ॥ इति घृन्दात् ॥

अथ रसाः ।

रसमस्माकंलोहस्य भावितस्य त्रिसप्तधा । धुद्राफलरसैर्मुद्गतुल्या कायां घटी
शुभा ॥ १ ॥ मुजस्या हरते सर्वं स्वरमङ्गमसंशयम् । गोरक्षनाथर्गदिता स्वरा-
मयिकृपालुभिः ॥ २ ॥ इति गोरक्षवटी ॥

अथ पथ्यम् ।

द्राक्षा पथ्या मातुलुङ्गं लशुनं लवणार्द्रकम् । ताम्बूलं मरीचं सर्पिः पथ्यानि
स्वरभेदिनाम् ॥ १ ॥ इति स्वरभेदचिकित्सा ॥

अथारोचकनिदानं व्याख्यास्यामः ।

पृथग्दोषैः समस्रैवां तथाऽप्यागन्तवो हि ये । भयन्त्यरोचकाः पञ्च तेषां
लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥

अथ वातिकमाह—वातादिभिः शोकमयातिलोभक्रोधैर्मनोम्लानरूप-
गन्धैः । अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः कषायषक्प्रश्च मतोऽनित्येन ॥ १ ॥

अथ पित्तजमाह—कट्फलमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्याह्वयणं च
यवप्रम् ॥ १ ॥

अथ कफजमाह—माधुर्यपैष्टिस्यगुरुत्वशैत्यद्धिग्धत्वदौर्गन्ध्ययुतं कफेन ॥

अथ आगंतुत्रिदोषजाघाह—अरोचके शोकमयातिलोभक्रोधाद्यहृष्या-
शुचिगन्धजे स्यात् ॥ १ ॥ स्याभाविकं चाऽऽस्वमथारुचिश्च त्रिदोषजेऽनेकरसं
नयेत् ॥ १ ॥

अथ विकृतिमाह—हृष्टलपीडनयुतं पयनेन पित्तात्तृदाहचोपबहुलं सक-
फप्रसेकम् । श्लेष्मात्मकं ग्रहुरजं बहुभिश्च विद्याह्विगुण्यमोहजडताभिरथापरं च
॥ १ ॥ प्रतिक्षिप्तं मुखे चासं जन्तुनांऽऽस्वादते मुहुः । अरोचकः स विज्ञेयो
भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ २ ॥ चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा तु भोजनम् ।
द्वेषमायाति यो जन्तुभक्तद्वेषः स उच्यते ॥ ३ ॥ इत्यरोचकनिदानम् ॥

अथारोचकचिकित्सा ।

बक्षिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे । सर्वजे सर्वकामार्थं हृषणं स्याद-
रोचके ॥ १ ॥ अरुचौ कवलप्राहो धूमः सुमुखधावनः । मनोश्मश्रुपानं वा
हृषणाश्वासनानि च ॥ २ ॥ सात्त्वयान्स्वदेशरचितान्विविधांश्च भक्षयान्वानानि
मूलफलखाण्डवरागलेहान् । सेवेद्रसांश्च विविधान्विविधैः प्रयोगीर्भुञ्जीत चापि
लघुरुक्षमनःसुखानि ॥ ३ ॥

अथ मुखधावनम् ।

अजाजी भरिचं कुष्ठं शिडं सौवर्चलं तथा । मधुकं शर्करा तैलं वातिके मुख-
धावनम् । करञ्जदन्तकाष्ठं च त्रिधेयमरुचौ सदा ॥ १ ॥ त्रिभ्यूपणानि त्रिफला
रजनीद्वयं च चूर्णाकृतानि यवशूकविमिश्रितानि । शौद्रान्वितानि वितरेन्मुख-
धावनार्थमन्यानि तिक्तकटुकानि च श्लेषजानि ॥ २ ॥

अथ गण्डूपः ।

किंचिल्लवणसंयुक्तमारनालं विषाचयेत् । तेन गण्डूपमादृष्यादास्यवैरस्यशा-
न्तये ॥ १ ॥

अथ पानकं ।

अमिलका मुद्गतोयं च त्वगोलाभरिचान्वितम् । अभक्तच्छन्दरोगेषु शूलं
कवलधारणे ॥ १ ॥ इत्यमिलकापानकम् । भागिकं तिग्बुजं तोयं पद्मभागं

शर्करोदकम् । लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥ १ ॥ निम्बूरसभवं
पानमलम्बलं घातनाशनम् । घृद्धिरीसिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥ २ ॥
इति निम्बुपानकम् । अथ फयलप्रहाः । कुष्ठसौवर्धलाजाजीशर्करामरिचं
विदम् । धान्यैलापन्नकोशीरपिप्पलीचन्दनोत्पलम् ॥ १ ॥ लोभं तेजोवतीं पथ्या
यूपणं सयवाग्रजम् । आर्द्रदाडिमनिर्वासश्चाजाजीशर्करायुतः ॥ २ ॥ सतैलमा-
क्षिकाश्रैते चत्वारः कवलप्रहाः । चतुरोऽरोचकान्हन्युर्वाताघेकजसर्वजान् ॥ ३ ॥
इति कुष्ठाघाश्चत्वारः कवलप्रहाः । विडङ्गचूर्णं कर्पकं क्षौद्रं कर्पचतुर्मितम् ।
असाध्यामपि संहन्यादरुचिं वक्त्रधारणात् ॥ १ ॥

अथ गुटिका ।

कार्श्यजाजीमरिचं द्राक्षा वृक्षाम्लदाडिमम् । सौवर्धलं गुदः क्षौद्रमेपां
कार्यां वटी शुभा ॥ बदरास्थिमिता साऽऽस्ये धार्याऽरोचकनाशिनी ॥ १ ॥ इति-
कारव्यादिगुटिका । सिताव्योपकपित्थानां चूर्णक्षौद्रकृतां वटीम् । सर्वारोचकशा-
न्त्यर्थं धारयेद्ददनाम्बुजे ॥ १ ॥

अथ चूर्णानि ।

यवानी तिन्रिडीकं च नागरं चाम्लवेतसम् । दाडिमं बदरं साम्लं कार्षिका-
ण्युपकल्पयेत् ॥ १ ॥ धान्यसौवर्धलाजाजीवैराङ्गं चार्धकार्षिकम् । पिप्प-
लीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ २ ॥ शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र
चूर्णयेत् । यवानीखाण्डवाख्यं तु चूर्णमेतदरोचकम् ॥ ३ ॥ हन्येव प्रातरेतत्तु
स्थापितं च मुखे मुहुः । जिह्वाविशोधनं हृद्यं दीपनं भक्तरोचकम् ॥ ४ ॥ हृत्पी-
डापाश्वंशूलहं विबन्धानाहनाशनम् । कासश्वासहरं प्राहि ग्रहण्यर्शोविकारनुत्
॥ ५ ॥ इति यवानीखाण्डवचूर्णम् ।

अथ खाण्डवचूर्णम् ।

गुह्यं तालीसचव्योपणलवणगर्जं द्विष्कणामन्ध्यजाजीवृक्षाम्लाम्रितवचं त्रिर्धन-
यदरघनैलाजमोदाम्लविश्वम् । सार्धथेताहिसारोऽतिस्त्रुतिश्रुमिवमौ खाण्डवोऽरु-
च्यजीर्णे गुह्यमाध्माल्पानलास्योद्भवणगदमरुद्द्रवश्वासकासे ॥ १ ॥ इति खाण्ड-
वचूर्णं बोपदेवशतात् ।

अथाऽऽमलक्यादिचूर्णम् ।

भामलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा । चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्व-
ज्वरविनाशनः ॥ मेदी रुचिकरः श्लेष्मजेता दीपनपाचनः ॥ १ ॥ इति शाङ्गधरात् ।

अथ कर्पूराद्यं चूर्णम् ।

कर्पूरचोचैकङ्गोलजार्ताफलदलाः समाः । लवङ्गनागमरिचकृष्णाशुष्यो विव-
र्धिताः ॥ १ ॥ चूर्णं सितासमं प्राङ् रोचनं क्षयकासजित् । वैस्वर्यश्वासगुह्यमा-

शैशुर्दिक्कण्ठामयापहम् ॥ प्रयुक्तं चास्त्रगानेषु भिषजा रोगिणां हितम् ॥ २ ॥
इति शार्ङ्गधरात् ।

अथ तालीसाद्यं चूर्णम् ।

तालीमं मरीचं शुण्ठी पिप्पली वंशलोचना । एकत्रिंशत्पुष्पद्रव्यैर्भोगान्प्र
कल्पयेत् ॥ १ ॥ एकारवपोस्तु कपांघं प्रायेकं भागमावहेत् । द्वात्रिंशत्कल्पितुलित
प्रदेया शर्करा शुभः ॥ २ ॥ तालीसाद्यमिदं चूर्णं रोचनं पाचनं हृत्तम्
कासश्वासवरहरं छर्पणीसारनाशनम् ॥ ३ ॥ दोषापमानहरं शीघ्रप्रदणोपाण्डु
रोगजित् । पशवा या शर्करां चूर्णं क्षिपेत्सा गुटिका तथा ॥ ४ ॥ इति शार्ङ्गधरात् ।

अथायलेहः—शार्ङ्गधरात् आर्द्रकमातुलुङ्गायलेहः । आर्द्रकस्वरसं प्रस्य
सदर्पासं गुडं क्षिपेत् । कुञ्जं भीजपूराम्लं गालविराश विचक्षणा ॥ १ ॥ सर्वं
मन्दाग्निना पशवा सत्रेमानी विनिक्षिपेत् । त्रिजातकं त्रिकटुकं त्रिकलायासमेव च
॥ २ ॥ चित्रकं प्रथिकं धान्यं जीरकद्रवमेव च । कर्पासं रुद्रणचूर्णं तु मेखविरा
तु भक्षयेत् ॥ ३ ॥ अरोचकक्षयहरमग्निदीप्तिकरं परम् । कामलापाण्डुशोका
थासकासहरं परम् । आप्मानोदरगुदमानि शीघ्रशूले च नाशयेत् ॥ ४ ॥

अथ रण्डार्द्रकयोगः—योगसारात् । आर्द्रकस्य सितायाश्च द्विगुणाष्टप
छानि च । निष्कद्वादशकं वीक्षणमष्टनिष्का च मागधी ॥ १ ॥ अष्टनिष्कं च तन्मूर्धं
पद्मनिष्कं च नागरम् । आसीकलेलादहनवंशाद्याः पद्मनिष्ककाः ॥ २ ॥ सर्वा
ण्येतानि शुष्काणि चूर्णं कृत्वा पृथक्पृथक् । आर्द्रकं रण्डशः कृत्वा गोघृतेऽष्टपले
पचेत् ॥ ३ ॥ शर्करां पूर्वचूर्णं च चाऽऽर्द्रकं सह मेलयेत् । मण्डलं सेवयेद्विषं
महापित्तविनाशनम् ॥ ४ ॥ अम्लपित्तं निहन्त्याशु सर्वपित्तविदारजित् । सर्वा
रुचिं घातरोगं मन्दाग्निं च नियच्छति ॥ ५ ॥ इति रण्डार्द्रकयोगः ।

अथाऽऽर्द्रकयोगः—मदनपालात् । धौतं खण्डितमार्द्रकं च सठिलै
क्षितं मुतसे घृते सिन्धूर्यं मरीचं मुजीरयुगुलं चूर्णाकृतं प्रक्षिपेत् । चूर्णं मृष्टय
षोडशं च वितुपं दिङ्ग्याज्यधूमे द्वादशिरं दोषविहीनमार्द्रकवरं सुस्यादु
संजायते ॥ १ ॥

अथ मातुलुङ्गादियोगः । मातुलुङ्गफलकेसरोदृतः सिन्धुजन्ममरिचा
न्वितो मुखे । हन्ति घातकफरोगमास्यगं शोषमास्यशङ्कामरोचकम् ॥ १ ॥

अथ मातुलुङ्गकेसरगुणाः—केसरं मातुलुङ्गस्य सैन्धवं मधुनाऽपि वा ।
आस्यवैरस्वशमनं भक्षयेत्कर्पसंमितम् ॥ १ ॥ शमयति केसरमरुचिं सलयणघृत
नाडु मातुलुङ्गस्य । दादिमर्कण्ठानयथा शरको रुचिकारिं सूचयामास ॥ १ ॥
इति चिकित्सासारात् ।

अथ शर्करादियोगः—शर्करा दादिमं चाथ द्वाक्षा खर्जूरमेव च ॥ १ ॥
अथाऽऽर्द्रकदादिमयोगद्वयं—जिह्वाकण्ठविशोधनं तदनु च स्वाच्छुद्धवेरान्वितं
सिन्धूर्यं हितमग्र चाथ मधुना शसो रसो दादिमः । अद्भुतोपकराप्यजीर्णश
मनान्याहुस्तथा मेपजान्यन्नरोचरुहृत्प्रयोगसमये तानि प्रदेयानि च ॥ १ ॥
इति लघुयोगतः ।

अथ सारसंग्रहाजीरकाद्यं घृतम्—पिष्टाऽजार्जी सधान्याकां घृतप्रस्थं विपाचयेत् । कफपित्ताहचिहरं मन्दानलवर्गि जयेत् ॥ १ ॥ इति जीरकाद्यं घृतम् ।

अथ रसाः ।

अथ सूतादिगुटिका—सूतगन्धाभ्रमगधाभ्रिलकामरिचसैन्धवैः । गुटिका-
ऽरोचकहरी त्रिह्लावदनशुद्धिकृत् ॥ १ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः । गदनिग्रहाह्य-
घुचुकसंधानम् । गुहक्षौद्रारनालानि समस्तानि यद्योत्तरम् । संसन्ति द्विगु-
णान्भागान्सम्यक्चुकस्य सिद्धये ॥ १ ॥ यन्मसवादि शुचौ भाण्डे सक्षौद्रगुडका-
ञ्जिकम् । घान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्रं चुक्रं तदुच्यते ॥ २ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

गोधूममुद्गरुणशालिपटिका मांसं वराहाजशशैणसंभवम् । चैगोक्षपाण्डं
मधुरालिकं लिशः प्रोष्ठी खलेशः कवरी च रोहितः ॥ १ ॥ कर्काहवेत्राप्रनवीन-
मूलकं धातार्कसौभाक्षनमोचदाडिमम् । भव्यं पटोलं रुचकं पयो घृतं बालानि,
मूलानि रसोनसूरणम् ॥ २ ॥ द्राक्षा रसालं नलदान्बु काञ्जिकं कोलं रसालां
दधि तक्रमार्द्रकम् । स्वाद्मलतिक्तानि च देहभार्जनं वर्गोऽयमुक्तोऽरुचिरोगिणां
हितः ॥ ३ ॥ वृणोद्गारक्षुधानेत्रवारिवेगविधारणम् । भहृद्यान्नमसृद्योक्षं क्रोधं
लोभं भयं शुचम् । दुर्गन्धानूपसेवां च न कुर्यादरुचौ नरः ॥ ४ ॥ इति पथ्या-
पथ्यम् । इत्यरोचकचिकित्सा ।

अथातश्छर्दिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैर्बाभत्सालोकनादिभिः । छर्दयः पद्य विज्ञेयास्तासां लक्षण-
मुच्यते ॥ १ ॥

तासां संग्राहिमाह—अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृष्टैलंवनैरपि । अकाले चातिमात्रैश्च
तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ॥ १ ॥ श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात्कृमिदोषतः । नार्या-
ऽऽपन्नसत्त्वायाम्भयाऽतिद्रुतमभ्रतः ॥ २ ॥ धीभ्रसैर्द्वैतुभिश्चान्यैर्द्वैतमुत्केशितो
दात् । छाद्यश्चाननं वेगैरर्दयश्चभ्रमभ्रनैः ॥ निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं
धावितः ॥ ३ ॥

अथ तस्याः पूर्वरूपमाह—हृत्तामोद्गारसरोधौ प्रसेको लवणलानुः । द्वेषोऽन्न-
ने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणम् ॥ १ ॥

अथ चातजामाह—हृत्पार्श्वपीडा मुखशोषशीर्षनाभ्यर्तिकासस्वरभेदतोदैः ।
द्वारशब्दप्रबलं सफेनं विट्छिन्नकृष्णं तनुकं कपायम् ॥ १ ॥ कृच्छ्रेण चाल्पं
हता च वेगेनार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ २ ॥

अथ पित्तजामाह—मूर्छापिपासामुखशोषमूर्धताल्वक्षिसंतापतमोभ्रमातः ।
तं भृशोष्णं हरितं च तिकं धूत्रं च पित्तेन वमेत्सदाहम् ॥ १ ॥

अथ . कफजामाह—तन्द्रास्थमाधुर्यकफप्रसेकसंतोपनिद्रारुचिगौरवातः ।
ब्रग्धं घनं स्वाद् कफाद्धि शुक्रं सरोमहर्षोऽल्पद्वजं वमेत् ॥ १ ॥

अथ त्रिदोषजामाह—शूलत्रिपाकारुचिदाहनृणाश्वासप्रमोहप्रबलं प्रसक्तम् । छर्दिग्निदोषालुवणाम्लनीलसान्द्रोष्णरक्तं धमतां नृणां स्यात् ॥ १ ॥

अथासाध्यामाह—विदस्वेदमूत्राग्नुवहानि वायुः श्रोतांसि संरुध्य यदोष्यमेति । उरस्रदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥ १ ॥ विष्णुप्रयोक्तासमगन्धवर्णं नृद्रश्वासकासार्तिपुतं प्रसक्तम् । प्रच्छदंयेदुष्टमिहातिवेगात्तयाऽर्दितश्वाऽऽशु विनाशमेति ॥ २ ॥

अथाऽऽगन्तुजामाह—धीभरसजा दौर्हृदजाऽऽमजा वा ह्यसात्म्यजा वा कृमिजा च या स्यात् । सा पद्ममी तां च विभावयेद्य दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥ १ ॥

कृमिजाया विशेषलक्षणं—शूलहृत्तासबहुला कृमिजा च विशेषतः । कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ १ ॥

अथ साध्यामसाध्यां चाह—क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणिसापूययुक्ता । सचन्द्रकां तां प्रवदेदसाध्यां साध्यां चिकित्सेभिरुपद्रवां च ॥ १ ॥

अथ तस्या उपद्रवानाह—कासः श्वासो ज्वरो हिक्का शृष्णा वैचिह्नमेव च । हृद्रोगस्तमकश्चैव श्रेयाश्छदंरूपद्रवाः ॥ १ ॥ इति छर्दिनिदानम् ।

अथ छर्दिचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

आमाशयोरुच्छेदभवा हि सर्वाः स्तुदच्छर्दयो लघ्नमेव तस्मात् । प्राक्कारयेन्मारुतगं विना तु संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १ ॥

अथ वातच्छर्दिः योगतरङ्गिण्याः ।

धान्याकादियोगः—धान्याकविश्वदशमूलकपायसिद्धान्यूपान्तरसान्पवनयम्यरुचिप्रदानस्यै । पीत्वा सुखानि लभते मधुमिधितं वा शङ्खाह्वयास्वरसमूषणचूर्णयुक्तम् ॥ १ ॥

अथ लवणादियोगः—लवणत्रयसंयुक्तं संयुक्तं लवणेन वा । हन्यात्क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसंभवाम् ॥ १ ॥

अथ सैन्धवादियोगः—ससैन्धवं पिबेत्सर्पिर्वातच्छर्दिनिवारणम् ।

अथ पित्तच्छर्दिः—चन्दनपानकम्—चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्याऽऽमलकीरसम् । पिबेन्माक्षिकसंयुक्तं पित्तच्छर्दिनिवृत्तये ॥ १ ॥

अथ लाजादियुपः—लाजामसूरयवमुद्गरुता यवागूश्छर्द्या हिता मधुयुता बहुपित्तजायाम् । थूपः सुगन्धिमधुतिकरसप्रयुक्तो मृद्भृष्टलोष्टभवमम्बु हितं नृपायाम् ॥ १ ॥ इति सारसंग्रहात् ।

अथ चन्दनाचलेहः—चन्दनं च मृणालं च चालकं नागरं वृषम् । सतण्डुलोदकक्षौद्रः पीतः कल्को घमीर्जयेत् ॥ १ ॥ शार्ङ्गधरात् ।

अथोदीच्यादिः—सोदीच्यं गैरिकं देयं सेव्यं वा तण्डुलाग्नुना । घात्रीरसेन वा पीता सिता लाजाश्च हन्ति ताम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् ।

अथ मुद्रकपायः—कषायो भृष्टमुद्गानां सलाजमधुशर्करः । छर्द्यतीसारदा-
हमो ज्वरमः संप्रकाशितः ॥ १ ॥

अथ योगतरङ्गिण्यां पर्पटकायः । कायः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रः शिशि-
रीकृतः । पित्तच्छर्दिं शिरस्तापं चक्षुर्दाहं व्यपोहति ॥ १ ॥

अथ मक्षिकाविडचलेहः—सिताचन्दनमध्वाद्यं विलिहेन्मक्षिकाशकृतं ।
सोपद्रवा पित्तमघा छर्दिरेतेन शाम्यति ॥ १ ॥

अथ लाजसफत्वचलेहिका—सर्पिःक्षौद्रसितोपेतौलाजसकूलिहेत्ततः ।
पित्तच्छर्दिरेतेनाऽऽशु प्रशाम्यति सुदुस्तरा ॥ १ ॥

अथ गुडूच्यादिकायः—गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलैः कथितं जलम् । क्षौद्र-
युक्तं निहन्त्याशु च्छर्दिं पित्तसमुद्भवाम् ॥ १ ॥ इति योगसारात् ।

अथ कफच्छर्दिः—छर्द्या कफोद्भवायां तु घमनं कारयेन्निरपक् । तोयैः
सर्पसिन्धुधराठनिम्बकणायुतैः ॥ १ ॥ शस्यन्ते शालिगोधूमयवमुद्गमकुष्ठकाः ।
पष्टिकान्त्रयूपाश्च पटोल्याघाश्च भोजने ॥ २ ॥

अथ विडङ्गादिचूर्णम्—विडङ्गत्रिफलाग्योपचूर्णं मधुयुतं लिहेत् । शाम्य-
त्यनेन कफजा छर्दिः सोपद्रवा नृणाम् ॥ १ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः ।

अथ रक्तशाल्यादियोगः—अथ रक्तशालिभक्तं गोदधिशर्कराविमिश्रं च ।
कुर्यान्नोजनमेतरकफच्छर्दिच्छिदं जन्तोः ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् ।

अथ जाम्बवादियोगः—योगसागरात् । सजाम्बवं वादरचूर्णमम्लं मुस्ता-
युतः कर्कटकः सशङ्गी । हुरालभां वा मधुना च युक्तां लिह्यात्कफच्छर्दिविनिग्र-
हार्यम् ॥ १ ॥

अथ त्रिदोषच्छर्दिः—अथ धात्रीफलादिपानकम् । पिष्ट्वा धात्रीफलं द्राक्षां
शर्करां च पलोन्मिताम् । दध्वा मधुपलं चैव कुडवं सलिलस्य च । घाससा
शालितं पीतं हन्ति च्छर्दिं त्रिदोषजाम् ॥ १ ॥ अथ मसूरसक्तुः—मसूरसक्तयः
क्षौद्रमर्दिता दाढिमाग्भसा । पीता निवारयन्त्याशु च्छर्दिं दोषत्रयोद्भवाम् ॥ १ ॥

अथैलादिचूर्णम्—एलालवङ्गजकेशरकोलमज्जालाजप्रियङ्गुघनचन्दनपि-
प्पलीनाम् । चूर्णं सितामधुयुतं मनुजो विलिह्य च्छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्त-
जाताम् ॥ १ ॥ इति योगरत्नावलितः ।

अथ शार्ङ्गधराद्विल्वादिः—विल्वरवचो गुडूच्या वा कायः क्षौद्रेण संयुतः ।
जयेद्विदोषजां छर्दिं पर्पटः पित्तजां तथा ॥ १ ॥

अथ सामान्यच्छर्दिः—कोलामलकमज्जानौ मक्षिकाविट् सिता मधु ।
सकृष्णातण्डुलो लेहश्छर्दिमाशु व्यपोहति ॥ १ ॥ इति कोलाद्यचलेहः ।

अथ मनःशिलादियोगः—योगशतात् । मनःशिलामागधिकोपणानां चूर्णं
कपित्थाम्लरसेन युक्तम् । लाजैः समाशैर्मधुनाऽवलीढं छर्दिं प्रसक्तामसकृत्रि-
हन्ति ॥ १ ॥

अथ योगसाराद्भ्यत्ययचक्रलादिः—मध्याववस्त्रं चतुर्लोकं दग्धं निर्वा-
पितं जले । तत्रलं पानमात्रेण च्छादे जपति हुंकारम् ॥ १ ॥ अथ योगतर-
ङ्गिण्यां लाजादियोगत्रयम्—लाजाकषिप्यमधुमागधिकोपणानी क्षौद्रामया-
प्रिकटुधान्यकजीरकागाम् । पथ्यामृतामरिचमाक्षिकपिप्पलीनां छेदाद्ययः सक्तं
लवण्यरुचिप्रशान्तये ॥ १ ॥ अथ योगतरङ्गिण्यां आघ्रास्यादिफायः—
आघ्राणिविल्वनियुंहः पीतः मधुपुनः । निहन्ति च्छर्षतीसारं वैधानर
इवाऽऽहुनिम् ॥ १ ॥

अथ योगतरङ्गिण्यां जम्बूपलवादिः—जम्बाघ्रपातपशुनं क्षौद्रं दारु
मुसीतलं तोषम् । लाजैरवचूष्यं पित्रेच्छर्षतिसारे परं तिद्यम् ॥ १ ॥

अथ योगतः पद्मकाद्यं घृतम्—पद्मकाभृतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः
पथेन् । कर्कटे काये च हविषः प्रस्यं छर्दिनिवारणम् ॥ १ ॥

अथ मयूरपक्षमस्त्रावलेहः—योगतरङ्गिण्याः । मयूरपक्षं निर्दह्य तत्रका
मधुमिधितम् । लीढा निवारयत्यानु च्छादे तोषद्रवामपि ॥ १ ॥

अथ सारसंप्रहाद्रोण्याद्यम्—पुराणगोभिस्त्राम्भो मधुयुक्तं निषीध तु ।
छादे छिनत्ति मनुजस्त्राणीष हुताशनः ॥ १ ॥ अथ चिकित्सासाराज्जा-
तीपत्रादिः—जानीपत्ररसं कृष्णा मरिचं शर्करान्वितम् । पतानि मधुयुक्तानि
मन्ति च्छादे चितोद्भवाम् ॥ १ ॥

अथ कोलमज्जादिः—चिकित्सासारात् । कोलमज्जा कणा र्धैपक्षमस्त
सप्तर्षम् । मधुना लेहयेच्छर्दिहिक्काकोपस्य शान्तये ॥ १ ॥

अथ शार्ङ्गधराद्बीजपूरादिः—बीजपूराघ्रजम्बूनां पलवानि जटाः पृषह ।
विपचेत्युटपाकेन क्षौद्रयुक्तं तद्रसः । छादे निवारयेदोरां सर्षकोपसमुद्भवाम् ॥ १ ॥

अथ चिकित्सासाराज्जम्ब्याघ्रपलवादिः—जम्बाघ्रपलुयोशीरषट्श-
जाशरोहजः । कायः क्षौद्रयुतः पीतः क्षीतो वा विनियच्छति । छादे ज्वरमतीसारं
मूर्छां कृष्णां च हुंजयाम् ॥ १ ॥

अथ पटोलाद्यं घृतम्—पटोलशुण्ठयोः कल्काम्यां केवलं कुलकेन वा ।
घृतप्रस्यं विपक्षय्यं कफपित्तवर्मीहरेम् ॥ १ ॥

अथ हिङ्गवादिः—हिङ्गना सारीवामूलं सयंयान्तिहरं परम् । रम्भाकन्द-
रसो वाऽपि मधुना छर्दिनाशकम् ॥ १ ॥

अथ दध्युत्थरसादिः—दध्युत्थरससंयुक्तं पिप्पलीमाक्षिकान्वितम् ।
सुहुसुहुर्नरो लिहाच्छर्दिभ्यः प्रतिमुच्यते ॥ १ ॥ इति सुधुतात् ।

अथ करजादिः—कोमलकरजपत्रं सलज्जणमग्लेन संयुक्तम् । यः खादति
धीनवदनश्छर्दिकफी तस्य कुप्रेह ॥ १ ॥ इति सारसंप्रदात् ।

अथ करजबीजादिः—ईपद्दृष्टं करजस्य धीजं खण्डीकृतं पुनः । सुहुसुहु-
र्नरो मुक्त्वा छादे जपति हुंकारम् ॥ १ ॥

अथ शङ्खपुष्पीरसादिः—शङ्खपुष्पीरसं टङ्कद्वयं समरिचं मुहुः । सक्षौद्रं मनुजः पीत्वा छर्दिभ्यः किल मुच्यते ॥ १ ॥ इति लघुयोगतः ।

अथ हरीतक्यबलेहः—हरीतकीनां चूर्णं तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् । अधोभागे कृते दोषे छर्दिसेनेव शाम्यति ॥ १ ॥

अथ योगसाराजीरकाद्यो धूपः—जीरान्वितं पट्टषष्ठं चार्तिं कृत्वाऽथ धूपयेत् । आघ्राणाद्विलयं याति सर्वां छर्दिश्चिरोऽज्ञवा ॥ १ ॥ इति सामान्यविधिः ।

अथ यीभत्सादिपञ्चमिषु—यीभत्सजामबीभत्सैर्हृद्भिः संहरेद्वमिम् । दौर्हृदस्थां वमिं हृद्यैः काङ्क्षितैर्यस्तुभिर्जयेत् ॥ १ ॥ लक्ष्मणैर्यमनैर्वाऽपि सारथैर्वाऽसात्म्यसंभवाम् । कृमिद्वदोगवद्यापि साधयेत्कृमिजां वमिम् ॥ २ ॥ यथादोषं च वितरेच्छलं विधिमनन्तरम् । पवनघ्नी चिरोऽथासु प्रयोज्या छर्दिषु क्रिया ॥ ३ ॥

अथ रसाः ।

अथ पारदादिचूर्णम्—रसरत्नप्रदीपात् । रसबलिघनसारकोलमज्जामरकु-
सुमाशुधरप्रियङ्गुलाजाः । मलयजमगधात्वगेलपत्रं दलितमिदं परिभाष्य चन्द-
नाङ्गिः ॥ मधुमरिचयुतं रजोऽस्य मापं जयति वमिं प्रबलां विलिङ्ग्य मर्त्यैः ॥ १ ॥

अथ योगरत्नावल्याः—जीरकादिरसः । अजाजीधान्यपथ्याभिः सक्षौद्रैः सकटुशिकैः । पूतैः सार्धं सूतभस्म सघो चार्तिं विनाशयेत् ॥ १ ॥

योगसाराद्रमनामृतयोगः—गन्धकः कमलाक्षश्च यष्टीमधु शिलाजतु । रुद्राक्षदण्डणश्रैव सारङ्गस्य च शृङ्गकम् ॥ १ ॥ चन्दनं च तवक्षीरी गौरोचनमिदं समम् । बिल्वमूलकपायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ॥ २ ॥ मात्रो चैव प्रकुर्वीत घलस्यैव प्रमाणतः । नानाविधानुपानेन च्छर्दिं हन्ति त्रिदोषजाम् । वमनामृत-
योगोऽयं कमलाकरभाषितः ॥ ३ ॥

अथ चान्तिहृद्दसः—अयः शङ्खो बलिः सूतः खल्वे तुल्यं विमर्दयेत् । कन्याकनकचाङ्गेरीरसैर्गोलं विधाय च ॥ १ ॥ सप्तमूर्त्कर्पटैर्लिप्या पुटितो चान्ति-
हृद्दसः । द्विघलः कृमिरोगोऽपि साजमोदः सवेल्कः ॥ २ ॥ चान्तिहारेण मुनिना प्रोक्तोऽयं मधुना युतः । पिप्पलक्षारपानीयं पाययेद्चान्तिहृद्भिपक् ॥ ३ ॥

अथ छर्द्यन्तकरसः—रसभस्म पलांशं स्यात्तत्पादः स्वर्णभस्म च । तार्द्रं भुजंगवङ्गे च मौक्तिकं तत्समांशकम् ॥ १ ॥ तेषां सममयश्चूर्णमध्रकं तत्समं भवेत् । तत्समं गन्धकं दत्त्वा धीजपूराद्रङ्गाशुना ॥ २ ॥ सर्वं खल्वे विनिक्षिप्य मर्दयेन्निदिनावधि । तत्कटकं भाषयेत्सप्त दिनान्यामलकद्रवैः ॥ ३ ॥ पश्चात्तन्मू-
लमूपायां रुद्ध्वा माण्डे विनिक्षिपेत् । पांसुभिः परिपूर्वाथ क्रमवृद्धेन घट्टिनां ॥ ४ ॥ पचेद्यामत्रयं सुहृयां स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् । ततः सर्वं समाकृष्य चूर्णये-
त्पट्टगालितम् ॥ ५ ॥ अजाजी दीप्यकं व्योषं त्रिकला कृष्णजीरकम् । कृमिदाशु-
वैराङ्गं च प्रत्येकं निष्कमानकम् ॥ ६ ॥ ततः सर्वं चूर्णयित्वा योजयेत्पूर्वम-
साना । इत्थं पश्चरसेऽनेन ? प्रोक्तश्छर्द्यन्तको रसः ॥ ७ ॥

द्वलप्रमाणतः । भ्रूलपित्तमसृक्पित्तं छादं गुल्ममरोचकम् ॥ ८ ॥ भ्रामवातं च
दुःसाध्यं प्रसेकच्छर्दिहृद्गुजम् । सर्वलक्षणसंपूर्णं विनिहन्ति क्षयामयम् ॥ स्वस्यो-
चितो हितकरः सर्वेषाममृतोपमः ॥ ९ ॥ इति रसाः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

कलाययवगोधूममुद्गपट्टिकशालयः । शशतित्तिरलावाद्या मृगजाङ्गलसंज्ञिताः
॥ १ ॥ रागराण्डववेत्राप्रकोलद्राक्षाफलानि च । वमिरोगेषु पथ्यानि मुनिभिः
कथितानि तु ॥ २ ॥ लम्बां विम्बीकोशवलयौ मधुकं चित्रामेलां सर्पं देवदा-
लीम् । व्यायामं वाऽसारम्यदुष्टान्नपानं दृष्ट्वा सद्यो वर्जयेदप्रमत्तः ॥ ३ ॥

इति पथ्यापथ्यविधिः । इति छर्दिचिकिरसा ॥

अथ तृष्णानिदानं व्याख्यास्यामः ।

भयश्चमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्ध्वं चितं पित्तविवर्धनैश्च । पित्तं सवातं कुपितं
मराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् ॥ १ ॥ सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिग-
च्छति । पुनः काङ्क्षति तोयं च तं तृष्णार्दितमादिशेत् ॥ २ ॥

अथ तृष्णानां संप्राप्तिमाह—स्रोतःस्वर्षावाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृद
संभवतीह जन्तोः । तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथाऽन्याऽऽमसमुद्भवा
च ॥ १ ॥ भुक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशश्च । पूर्वैरूप-
तात्त्वोद्भक्तस्य वितोददाहसंतापमोहभ्रमविप्रलपाः । पूर्वोणि रूपाणि भवन्ति
तासामुत्पत्तिकालेषु विशेषतो हि ॥ २ ॥

अथ वातजां तृष्णामाह—शुष्कास्यता मारुतसंभवायां तोदक्षथा शङ्ख-
शिरःसु चापि । स्रोतोनिरोधो विरसं च घक्रं शीताभिरग्निश्च विवृद्धिमेति ॥ १ ॥

अथ पित्तजामाह—मूर्छांनविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।
शीताभिनन्दो मुखतिक्तता च पित्ताग्निकायां परिभूषणं च ॥ १ ॥

अथ श्लेष्मजामाह—वाष्पावरोधात्कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेन्न-
रस्य । निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम् । कण्ठोपलेपो
मुखपिच्छिलत्वं शीतज्वरदलर्दिरोचकश्च ॥ १ ॥ कफाग्निकायां गुरुगात्रता च
शास्त्रासु शोषस्त्वविपाक ष्व । पृतानि रूपाणि भवन्ति तस्यां तयाऽर्दितः
काङ्क्षति नाति धाम्भः ॥

अथ क्षतजामाह—क्षतस्य रुक्षशोणितनिर्गमाम्भ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा
भवेत्सा ॥ १ ॥

अथ क्षयजामाह—रसक्षयाद्या क्षयसंभवा सा तयाऽभिभूतस्तु निशादि-
नेषु । पेपीयतेऽभः स सुखं न याति सां संनिपातादिति केचिद्वाहुः ॥ १ ॥ रस-
क्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामदोषेण भिषगव्यवस्येत् ॥ अथाऽऽमजामाह—
त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ॥ १ ॥

अथ भुक्तोद्भवामाह—स्निग्धं तथाऽऽम्लं लवणं च भुक्तं गुर्बेभमेवाऽऽशु
 तृप्तं करोति ॥ १ ॥ अथोपसर्गजामाह—दीनस्वरः प्रताम्यन्दीनाननशुष्कह-
 दयगलतालुः । भवति खलु सोपसर्गा तृष्णा सा शोषणी मता कष्टा ॥ २ ॥
 ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपघृष्टदेहानाम् । सर्वास्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां धमिप्र-
 सक्तानाम् ॥ ३ ॥ भवति खलु सोपसर्गा तृष्णा मरणाय विज्ञेया ।

अथासाध्यामाह—तास्वोष्णकण्ठस्य तु तोददाहाः संतापमोहध्रमविप्र-
 लापाः । सर्वाणि रूपाणि भवन्ति तासां मृत्युर्हि काले तु विशेषतो हि ॥ १ ॥
 क्षीणं विभिन्नं धधिरं तृपातं विवर्जयेन्निरगतजिह्वमाशु ॥ २ ॥ उपद्रवाः—
 ज्वरो मोहः क्षयः कासः श्वासो बाधिर्यमेव च । बहिर्निर्गतजिह्वत्वं ससैते तृदुप-
 द्रवाः ॥ ३ ॥ इति तृष्णानिदानम् ॥

अथ तृष्णाचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

अथ घाततृष्णा—वातघ्नमक्षपानं मिष्टं शीतं च वाततृष्णायाः । स्याजी-
 वनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातजे तप्यं ॥ १ ॥ इति घृन्दात् ॥

अथ पित्ततृष्णा—पित्तजायां सितायुक्तः पकोदुम्बरजो रसः । प्रपिबेत्स-
 ततं मन्यं पयसालाजसक्तुभिः ॥ १ ॥

अथ काश्मर्यादि—काश्मर्यशर्करायुक्तं चन्दनोदीरपद्मकम् । द्राक्षामधुक-
 संयुक्तं पित्ततप्यं जलं पिबेत् । ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् ॥

अथ कफतृष्णा—यथोक्तं कफतृष्णायां छर्द्यां तथैव कार्यं स्यात् । स्तम्भा-
 रज्यविपाकाहस्यच्छर्दिषु कफानुगां तृष्णाम् ॥ १ ॥ ज्ञात्वा मधुद्रधितर्पणलवणेन
 जलैर्धमनमभीक्ष्णम् । दाडिममम्लफलं घाऽप्यन्यस्सकपायमवलेह्यम् ॥ २ ॥
 पयसाऽथ वा प्रदद्याद्रजनीमधुशर्करायुक्तम् ॥ ३ ॥ इति घृन्दात् ॥

अथ सामान्यविधिः ।

तृष्णातिघृद्वावुदरे च पूर्णं संछर्दयेन्मागधिकोदकेन । विलोमसंचारहितं
 विधेयं स्वाहाडिमाम्रातकमातुलुङ्गैः ॥ १ ॥ सुवर्णरौप्यादिभिरग्निनसैर्लोष्टैः कृतं
 वा सिकतोपलैर्वा । जलं सुखोष्णं शमयेद्य तृष्णां सशर्करं क्षौद्रयुतं हिमं वा
 ॥ २ ॥ कसेरुशुक्राटकपद्मवीजविसेद्युसिद्धं ससितं च चारि । तृष्णां क्षतोत्थामपि
 पित्तजातां निहन्ति पीतं शिशिरीकृतं च ॥ ३ ॥ इति सारसंग्रहात् । तुलसीम-
 क्षरीशुण्ठीकणाद्राक्षालवङ्गकैः । नागवल्लीपर्णवृन्तत्यक्खर्जूरैश्च कार्पिकैः ॥ १ ॥
 कर्पूरैर्लोध्रसंयुक्तैर्विहितोऽयं कषायकः । तृष्णादाहग्लानिहरस्त्रिदोषशमनः परः
 ॥ २ ॥ मधुयुक्तं जलं शीतं पिबेदाकण्ठमातुरः । पश्चाद्भ्रमेदशोषं तत्तृष्णा तेन
 प्रशाम्यति ॥ ३ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः । मधुरैः सुजीवनीयैः शीतैश्च सत्तिकरं
 शृतं क्षीरम् । पानाम्यङ्गनसेके तिवष्टं मधुशर्करायुक्तम् ॥ १ ॥ तज्जं वा घृतमिष्टं
 पानाम्यङ्गेषु नस्यमपि किञ्चित् । जम्बाम्रातकवदर्यम्लवेतसवल्कलपद्माम्लैः ॥
 हन्मुखशिरःप्रदेहा सघृता मूर्छांतिभ्रमतृपाघ्नाः ॥ २ ॥ इति घृन्दात् ।

प्याद्रैकश्रेयसौघचलान्यधंपरिभुजानि । मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति पीतानि
सद्यः शमयन्ति तृष्णाम् ॥ १ ॥ आम्रजम्बूकपापं वां पियेन्माक्षिकसंयुतम्
सर्वा छादिं प्रणुदति तृष्णां चैवापकर्षति ॥ २ ॥ गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधु
पलैः । नियतं चाभ्यतो पीतैस्तृष्णां शाम्यति तत्क्षणात् ॥ ३ ॥ क्षीरकुस्तुम्बरी
द्राक्षाचन्दनोत्पलशीतलम् । शीतलेन समं दद्यात्तृष्णां हन्त्यनिशीलितम् ॥ ४ ॥
निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः । तृष्णायां घमनोत्पायां सगुदं दधि शक्यते
॥ ५ ॥ इति चिकित्सासारात् ।

अथ लघुमधूकादिफाण्टः ।

शार्ङ्गधरात्—मधूकपुष्पगम्भारीचन्दनोक्षीरधान्यकैः । द्राक्षया च कृत
फाण्टः शीतः शर्करया युतः । तृष्णापित्तहरः प्रोक्तो द्वाहमूर्च्छाभ्रमांजयेत् ॥ १ ॥

अथ गण्डूपः ।

सक्षौद्रमाभ्रजम्बूथं पियेच्छाथं सुपाचितम् । सतृष्णो मधुना कुर्याद्रण्डूपानं
शिशिरस्थितः ॥ १ ॥ इति रसरसप्रदीपात् । क्षीरेक्षुरसमृद्धीकाक्षौद्रसिन्धुगु
डोदकैः । सहवृक्षान्लगण्डूपस्तालुशोपतुडन्तकम् ॥ १ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः

अथ लेपाः ।

दाडिमकपित्थलोभ्रैः सविदारीबीजपूरकैः शिरसः । लेपो गौरामलकैः श्रुता
रनाल्युतैः सहितैः ॥ १ ॥ इति घृन्दात् । अरणचन्दनचन्दनवालकैर्नलदपक्षक
मुस्यकृतांशकैः । शिरसि लेपनमाचरतां तृष्णां तृद्वपयात्युपशान्तिमसंशयम् ॥ १ ॥
इति कदम्भात् । दाडिमं बदरं लोभ्रं कपित्थं बीजपूरकम् । पिष्ट्वा लेपः शिर
स्त्रेषां पिपासादाहनाशनः ॥ १ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः ॥ इति लेपाः ॥

अथ गुटिका ।

नीलान्जुजाब्दमधुलाजवटांशरोहैः शृङ्गीकृतैर्विरचिता गुटिका मुखस्था
तृष्णां नियारयति तत्क्षणमेव तीमां मृत्योः स्पृहामिव यतेः परमार्थचिन्ता ॥ १ ॥
इति राजमार्तण्डात् । वटप्ररोहं मधुकुष्ठमुत्पलं सलाजचूर्णं गुटिका प्रकल्प्या
सुसंहिता सा वदने च धारिता तृष्णां सुवृद्धामपि हन्ति सञ्जराम् ॥ १ ॥ इति
योगशतात् । रग्लजान्दवटप्ररोहमधुकैर्मध्यन्वितैः कल्पिताऽप्युग्रामाशु तृ
भृशं प्रशमयेदास्यान्तरस्था गुटी । प्लाजालजलवज्रनागचपलाखीकोलमजाम्बुद
धीखण्डं मधुकुष्ठं प्रिये प्रशमयेद्धान्ति त्रिद्वीपोद्भवाम् ॥ १ ॥ इति वैद्यजीवनात्
रोगोपसर्गजातायां धान्याम्बु ससितामधु । वटप्ररोहयष्ट्याह्मकणामधुकुठा वटी ।
मुखस्था चिरकालोत्थो तृष्णां हन्यात्सुदुस्तराम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात्
इति सामान्यविधिः । क्षतौद्भवां रग्विनिवारणेन जयेद्दसानामसृजश्च पानैः
क्षयोत्थितां क्षीरजलं सिहन्त्यान्म्रांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥ १ ॥ आमोद्भव
विष्वक्वायुतानां जयेत्कृपायैरपि दीपनानाम् । उद्वेखनैर्गुर्वेशनप्रजातां जयेत्क्ष
योत्थां तु विना पिपासाम् ॥ २ ॥ क्षिण्डेऽध्वे भुक्ते वा तृष्णा स्यात्सं गुहाम्बुस

शमयेत् । अतिरूक्षदुर्बलानां तृष्णां शमयेत्तृणामिहाऽऽशु पयः ॥ ३ ॥ छागमांस-
सरसं साज्यं शीतं समधुशर्करम् । पीत्वा जयति दुर्दाहमूर्च्छांछर्दिमदाक्षयान् ॥ ४ ॥
सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णातेस्य जयेत्तृषाम् । तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः
शत्रयश्चिकित्सितुम् ॥ ५ ॥ तृषितो मोहमायाति मोहात्प्राणान्विमुञ्चति । तस्मात्-
सर्वास्त्वयस्यासु न क्वचिद्धारि धामते ॥ ६ ॥ भजेनापि विना जन्तुः प्राणान्सं-
धारयेधिरम् । तोयाभाये पिपासातः क्षणात्प्राणान्विमुञ्चति ॥ ७ ॥

अथ रसाः ।

अथ रसादिगुटिका—रसरजतगुटीं पटीयसीं यो घदनसरोरुहमध्यगां
दधाति । स जयति तृषितस्तृषां मनुष्यो भृशमघपुञ्जमिव त्रिमार्गगाग्भः ॥ १ ॥

अथ रसादिचूर्णम् ।

रसगन्धककपूरैः शैलोशीरमरीचकैः । ससितैः कमृद्धैश्च सूक्ष्मं कृत्वा त्वह-
सुंखे ॥ १ ॥ त्रिगुञ्जाप्रमितं खादेत्पित्तोत्पद्युं पिताम्बु च । भृशं तृषां निहन्त्येवम-
श्विभ्यां च प्रकाशितम् ॥ २ ॥ इति सारसंग्रहात् ॥ इति रसाः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

पट्टिकाः शाक्यः पेया त्रिलेपी छाजसक्तयः । अन्नमण्डो धान्यरसः शर्करारा-
गलाण्डवौ ॥ १ ॥ भृष्टैर्मुद्गैर्मसूरैर्वा घणकैर्वा कृतो रसः । रम्भापुष्पं तरुकूर्ची
कृष्माण्डकमुपोदिका ॥ २ ॥ खर्जूरं दाडिमं धात्री धीजपूरं गवां पयः । जम्बीरं
करमर्दं च पथ्यमेतत्तृषातुरे ॥ ३ ॥ गुर्यन्नमग्लं लवणं कपायं कटुत्रयं दुष्टजलानि
तीक्ष्णम् । एतानि सर्वाणि हिताभिलाषी तृषातुरो नैव भजेत्कदाचित् ॥ ४ ॥
इति तृष्णाचिकित्सा ॥

अथ मूर्च्छानिदानम् ।

हीणस्य बहुदोषस्य विरुद्वाहारसेविनः । वेगाघातादभीघाताद्धीनसत्त्वस्य वा
पुनः ॥ १ ॥ करणायतनेपूमा बाह्येष्वाम्यन्तरेषु च । निधसन्ति यदा दोषास्तदा
मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥ संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः । तमोऽ-
भ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ३ ॥ सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति
काष्ठवत् । मोहो मूर्च्छति तामाहुः पद्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥ घातादिभिः
शोणितेन मयेन च विषेण च । पदस्वप्येतासु पित्तं च प्रभुत्वेनावतिष्ठति ॥ ५ ॥

अथ तस्याः पूर्वरूपमाह—हृत्पीडा शृग्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।
सर्वास्तां पूर्वरूपाणि यथास्यं च विभावयेत् ॥ १ ॥

अथ घातजामाह—नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् । पश्यं-
स्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ १ ॥ वेपथुश्चाहमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य
च । काश्यं श्यावारुणच्छाया मूर्च्छाये घातसंभवे ॥ २ ॥

अथ पित्तजामाह—रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमयापि वा । पश्यं-
स्तमः प्रविशति सखेदः प्रतिबुध्यते ॥ १ ॥ सपिपासः ससंतापो

जातमात्रे च पतति शीघ्रं च प्रतियुष्यते ॥ संभिन्नवर्षाः पीताभो मूर्च्छांये पित्तसंभवे ॥ २ ॥

अथ श्लेष्मजामाह—श्लेष्मकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः । पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतियुष्यते ॥ १ ॥ गुरुभिः प्रावृत्तैरङ्गैर्यथा वाऽऽद्रेण चर्मणा । तत्रमेकः सहहासो मूर्च्छांये कफसंभवे ॥ २ ॥

अथ संनिपातजामाह—सर्वाकृतिः संनिपातादपस्वार ह्वाऽपरः । 'स जन्तुं पातयत्याशु विना धीभरसचेष्टितः ॥ १ ॥

अथ रक्तगन्धजमूर्च्छामाह—पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धसूदन्ययः । तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छंन्ति भुवि मानवाः ॥ द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुद्यति ॥ १ ॥

अथ विषमद्यजे आह—गुणास्त्रीघ्नतरत्येन स्थिताश्च विषमद्ययोः । त एव तस्मात्तान्वां तु मोहो स्यात्तां यथेरितौ ॥ स्रग्धाद्गृष्टिस्त्वसृजा गृढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥ १ ॥ मघेन पिलपत्रु शेते नष्टविधान्तमानसः । गात्राणि विक्षिपन्भूमौ जरां यावत्त याति तत् ॥ २ ॥ धेपथुस्वमृत्पणाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छते । वेदि-तस्यं तीघ्नतरं यथास्यं विषलक्षणैः ॥ ३ ॥

अथ मूर्च्छाभ्रमतंद्रानिद्राभेदानाह ।

मूर्च्छां पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद् भ्रमः । तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ १ ॥ इन्द्रियायत्त्वसंभित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रातस्येव यस्यैते तस्य तन्द्रां विनिदिशेत् ॥ २ ॥

अथ संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदमाह ।

दोषेषु भद्रमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनाम् । स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौपधैर्विना ॥ १ ॥ वाग्देहमनसां चेशामाक्षिप्यातिथला मलाः । संन्यस्यन्त्यथलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २ ॥ स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः । प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं सुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम् ॥ ३ ॥ वादित्रगीतानुनयैरपूर्वैर्विस्मापनैर्गुप्तफलावधर्षैः । आभिः क्रियाभिश्च न लब्धसंज्ञो सानाहलालश्च नरश्च पर्य्यः ॥ ४ ॥ इति मूर्च्छानिदानम् ।

अथ मूर्च्छाचिकित्सा ।

मूर्च्छां मोहो द्विधा स प्रभवति सहजागन्तुभेदेन भिन्नस्रग्धाऽऽगन्तुत्रिधा स्याद्गुधिरविषमुराजन्यभेदाद्विभिन्नः । प्रत्येकं दोषभेदाद्भवति च सहजः स त्रिधा पटसु पित्तं प्राधान्येनेह तिष्ठेदभिदधति च तां इंद्रजां संनिपाते ॥ १ ॥ [सिका-वगाहा मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च । शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वांसु मूर्च्छांस्वनिवारितानि ॥ २ ॥] कोलमज्जोषणोशीरकेसरं शीत-धारिणा । पीतं मूर्च्छां जयेहीडा कृष्णा या मधुसंयुता ॥ ३ ॥ इति वृन्दात् । महापधामृताद्वाक्षापुष्करप्रन्धिकोद्भवम् । पिबेत्कृष्णायुतं क्वायं मूर्च्छायां च मदेपु

च ॥ १ ॥ इति घृन्दात् । नारिकेलाम्बुना पीताः सक्तवः समशर्कराः । पित्तहृ-
कफतृष्णमूर्च्छाभ्रमादीन्गन्धि दारुणान् ॥ १ ॥ इति चिकिरसासारात् । शतावरीय-
लामूलद्राक्षासिद्धं पयः पिबेत् । ससितं भ्रमनाशाय धीजं वाठ्यालकस्य च । इति
घृन्दात् । दुरालभाकपायस्य घृतयुक्तस्य सेवनात् । भ्रमः शाम्यति गोविन्द-
स्वर्णादिव पातकम् ॥ १ ॥ इति वैद्यजीवनात् । मधुना हन्युपयुक्ता त्रिफला
रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः । सप्ताहात्पथ्यभुजो मदमूर्च्छाकामलोन्मादान् ॥ १ ॥ इति
चिकिरसासारात् । स्विस्रमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह संसृजेत् । विश्वभेषजसंयुक्तं
मधुना सह लेहयेत् ॥ तेनास्य शाम्यते मूर्च्छा कासः श्वासस्तथैव च ॥ १ ॥
इति घृन्दात् ।

अथ योगतरङ्गिण्यां घृतम्—पथ्याकायेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।
सर्पिः कल्याणकं घाऽपि मदमूर्च्छापहं पिबेत् ॥ १ ॥ रक्तजायां तु मूर्च्छायां हितः
शीतक्रियाविधिः । मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेद्यथासुप्तम् ॥ २ ॥ विपजायां
विपन्नानि भेषजानि प्रदापयेत् । अक्षनान्ययपीडांश्च धूमान्प्रधमनानि च ॥ ३ ॥
सूचिमिस्रोदनं शस्त्रं दाहपीडा नखान्तरे । लुब्धनं नखलोभ्रां च दन्तैर्दशनमेव
च ॥ ४ ॥ आरमगुप्तावर्षश्च हितस्तस्यावशोधने] अण्डयोर्धर्षणं चापि हितमेत-
र्विबोधनम् ॥ ५ ॥ नासावदनरोधेन नस्यैर्मरिचनिर्मितैः । नरं जागरयेद्भूमौ
मूर्च्छितं मदमारुतैः ॥ ६ ॥

अथ रसाः ।

कणामधुयुनं सूतं मूर्च्छायामनुशीलयेत् । शीतसेकावगाहादि सर्वं वा पीडनं
हितम् ॥ १ ॥ इति रसरत्नप्रदीपात् ॥

अथ पथ्यम् ।

जीर्णां यथा लोहितशालयश्च कौम्भं हविर्मुद्गसतीनयूपः । धन्वोद्भवा मांस-
रसाश्च रागाः सराण्डवा गव्यपयः सिता च ॥ १ ॥ पुराणकृत्माण्डपटोलमोच-
हरीतकीदाडिमनारिकेलम् । मधूकपुष्पाणि च तण्डुलीयमुपोदिकाऽञ्जानि लघूनि
चापि ॥ २ ॥ अत्युच्चशब्दोऽद्भुतदर्शनं च गीतानि वाचान्यपि चोक्तानि ।
ध्रमः श्रुतिश्चित्तनमात्मबोधो धैर्यं च मूर्च्छास्विति पथ्यवर्गः ॥ ३ ॥ नासामुख-
द्वारमरुतिरोधो विरेचनं लृद्धनलह्नानि । छाया नमोऽम्भः शतधौतसर्पिर्मधूनि ।
तीक्ष्णानि च छाजमण्डः ॥ ४ ॥

अथापथ्यम् ।

ताम्बूलं पत्रशाकानि दन्तधर्षणमातपम् । विरुद्धान्यन्नपानानि व्यवायं स्वेदनं
कटुम् ॥ विष्णुप्रवेगरोधं च तक्रं मूर्च्छामयी त्यजेत् ॥ १ ॥ इति मूर्च्छाचिकित्सा ॥

अथ पानालयपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानम् ।

ये विपथ्य गुणाः प्रोक्तास्ते च मद्ये प्रतिष्ठिताः । तेन मिथ्योपयुक्तेन
मदात्ययः ॥ १ ॥ किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवाज्ञं तथा स्मृतम् । अयुक्तियुक्तं

सुकियुक्तं यथाऽमृतम् ॥२॥ शुद्धकायः पियेनातः सोपदंशं पलद्वयम् । मध्याढे
द्विगुणं तच्च विग्धाहारेण पापयेत् ॥ ३ ॥ प्रदोषेऽष्टरत्नं तद्वन्नात्रा मघरसापने ।
धारोग्यं धातुसाम्यं च बह्निकान्तिपलप्रदम् ॥ ४ ॥ अनेन विधिना सेम्यं मघं
निरमत्तन्द्रितैः । शुद्धादयो गुणा पापदुष्टसन्ति निरत्ययाः । मात्रा सा विहिता
मघपाने रोगाय चापरा ॥ ५ ॥ ऋषुतीक्ष्णोष्णसूक्ष्माग्निव्याध्यागुग्मेध च ।
रूक्षं विकारि विनाशं मघं दशगुणं स्मृतम् ॥ ६ ॥ मद्यस्याम्बुस्रमायस्य चत्वारस्तु
रमाः स्मृताः । मधुरस्य कपायस्य ऋटुकान्तिकः पृथ च ॥ ७ ॥ त्रिपं प्राणहरं तद्य
सुकियुक्तं रसायनम् । प्राणाः प्राणभृतामघं तदपुत्रसा निहन्त्यसून् ॥ ८ ॥
मद्यगुणो तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विनाशमेध च । रूक्षमाशुकरं चैव व्यवायि च विकारि
च ॥ ९ ॥ भौष्ण्याच्छीतोपचारं च तैदृष्याद्वन्ति मनोगतिम् । विनाशवयवा-
न्मीक्ष्म्याद्वैशचारकफसुकनुत् ॥ १० ॥ मादृतं कोपयेद्भीक्ष्म्यादाशुत्वादाशुकारि-
च । हृपदं च व्यवायिर्वादिक्वादिस्वार्हिसर्पति ॥ ११ ॥ तदम्लं रसतः प्रोक्तं
ऋषुदीपनपाचनम् । केचित्तप्यगवर्ज्यासु रसाद्वन्नाऽऽदिशन्ति हि ॥ १२ ॥

अथ विधिनोपयुक्तस्य फलमाह—विधिना मात्रया फाले हितैरक्षैर्वधा-
यलम् । प्रहृष्टो यः पियेन्मघं तस्य स्वादसृतं यथा ॥ १ ॥ विग्धैः सदग्रैर्ममिष
मक्षैश्च सह सेवितम् । भयेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाप च ॥ २ ॥ काम्यता
मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम पृथ च । विधियरसेव्यमाने तु मघे संनिहिता गुणाः ॥३॥

मद्यस्य प्रथममदमाह—युद्धिस्सृतिभीतिकरः सुखश्च पानाद्यनिद्वारतिवधे-
नश्च । संपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि ॥ १ ॥

अथ मध्यममदमाह—अव्यक्तयुद्धिस्सृतिवाग्द्वेषेः सोन्मत्तलीलाकृति-
रप्रशान्तः । आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ १ ॥

अथ तृतीयमदमाह—तच्छेदगम्यां न गुरुं च मन्वेत्सादेदमह्यपाणि च
नष्टसंज्ञः । मूयाद्य गुद्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतद्यः ॥ १ ॥

अथ सुश्रुतोक्तं चतुर्थमदमाह—चतुर्थं तु मदे मूढो भग्नदार्विध
निरिक्रियः । कार्याकार्यविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृतः ॥ १ ॥ को मदे तादृशं
गच्छेदुन्मादमिध चापरम् । बहुदोषनिवामूढः कान्तारं स्वपशः कृती ॥ २ ॥
श्लैष्मिकानिलप्रकृतेः विग्धमात्रोपसेविनः । पामं न वाधतेऽत्यर्थं विपरीतं तु
वाधते ॥ ३ ॥

अथाविधिमद्यपानस्य विकारकारणत्वमाह ।

निर्गुक्तमेकान्तव पृथ मघं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् । आपादयेत्कष्टत-
मान्विकारानापादयेच्चापि शरीरमेदम् ॥ १ ॥

कुन्धेन मीतेन विपासितेन शोकाभितप्तेन दुमुक्षितेन । व्यायामभाराद्भ्रपरि-
क्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चाऽपि ॥ १ ॥ अत्यन्नमक्षवततोदरेण साजीर्णमुक्तेन
तथाऽपलेन, उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मघं विविधान्विकारान् ॥ २ ॥

अथ शुण्ठीघृतम् ।

शुण्ठी स्वचो दुग्धवतां हुमाणां संपिप्य दुग्धे विपचेत्तु तेन । कल्केन यथी-
मधुकस्य सर्पिः सशर्करं पित्तहजामयघ्नम् ॥ १ ॥ इति पित्तस्वरभेदः ।

अथ कफस्वरभेदः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरीचं विश्वमेपजम् । विवेन्मूत्रेण मतिमान्कफजे स्वर-
संक्षये ॥ १ ॥ इति पिप्पल्यादिचूर्णम् ।

अथ संनिपातस्वरभेदः ।

अजमोदां निशां धात्रीं क्षारं वह्निं विचूर्णयेत् । मधुसर्पियुतं लीढ्वा त्रिद्रोप-
स्वरमहजुत् ॥ १ ॥ फलत्रिकन्धूपणयावशुकचूर्णानि हन्युः स्वरमहभाशु । किंवा
कुलथं घनान्तरस्यं स्वरामयं हन्त्यथ पीप्लरं वा ॥ २ ॥ अथ क्षयभेदः-
स्वरभंगौ—क्षयजे स्वरभेदे तु तत्रोक्तं विधिमाचरेत् । कटुनिक्तकपापाद्यैर्भेदः-
स्वरहतिं जयेत् ॥ १ ॥ अथ सामान्यविधिः—चव्याग्लवेतसकटुप्रयतिचिहीक-
तालीसजीरकतुगादहनैः समांशैः । चूर्णं गुदप्रमृदितं त्रिसुगन्धयुक्तं वैस्वर्यपीन-
सकफारुषिषु प्रशस्तम् ॥ १ ॥ इति चव्यादिचूर्णं योगशतात् ।

अथ व्याघ्रीघृतम् ।

व्याघ्रीस्वरसविषकं रात्र्यावाट्यालमोक्षुरप्योषैः । सर्पिं स्वरोपघातं हन्यात्कासं
च पञ्चविधम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् । यदरीपत्रकलकं वा घृतभृष्टं
ससन्धयम् । स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ इति कदम्बात् ।
विहितमसृणचूर्णान्यारनालेन सार्धं कलितरुफलकृष्णासन्धवानि प्रलिख्यात् ।
अभिलपति विजेतुं यः स्वरस्य प्रणाशं स हि पिबतु सदुग्धं चाऽऽमलक्याः
फलं वा ॥ १ ॥ इति सारसंग्रहात् । घाते सलवणं तैलं पिचे सर्पिः समाक्षिकम् ।
कके सक्षारकटुकं क्षौद्रं केवलमिप्यते ॥ १ ॥ गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु
चाऽऽधितः । तेन निष्क्रमते श्लेष्मा स्वरश्चाऽऽशु प्रसीदति ॥ २ ॥ तैलाक्तं
स्वरभेदे वा खादिरं धारयेन्मुखे । पत्त्यापिप्पलियुक्तं वा संयुक्तं नागरेण वा
॥ ३ ॥ इति घृन्दात् ॥

अथ रसाः ।

रसमसाकंलोहस्य भाषितस्य त्रिसप्तधा । क्षुद्राफलरसेमुद्गतुल्या कार्या ली
शुभा ॥ १ ॥ मुखस्या हरते सर्वं स्वरमहमसंशयम् । गोरक्षनाथैर्दिक्तं स
मयिकृपालुभिः ॥ २ ॥ इति गोरक्षवटी ॥

अथ पथ्यम् ।

दाक्षा पथ्या मातुलुङ्गं लशुनं लवणाद्रकम् । चाम्बूलं मरीचं
स्वरभेदिनाम् ॥ १ ॥ इति स्वरभेदचिकित्सा ॥

द्वलप्रमाणतः । अम्लपित्तमसृक्पित्तं छादिं गुल्ममरोचकम् ॥ ८ ॥ आमवातं च
दुःसाध्यं प्रसेकच्छर्दिहृद्गुजम् । सर्वलक्षणसंपूर्णं विनिहन्ति क्षयामयम् ॥ स्वस्यो-
चितो हितकरः सर्वेषाममृतोपमः ॥ ९ ॥ इति रसाः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

कलाययवगोधूममुद्गपट्टिकशालयः । शशतित्तिरलावाद्या मृगजाद्वलसंज्ञिताः
॥ १ ॥ रागस्ताण्डववेत्राप्रकोलद्राक्षाफलानि च । वमिरोगेषु पथ्यानि मुनिभिः
कथितानि तु ॥ २ ॥ लम्बां विम्बीकोशवलयौ मधुकं चित्रामेलां सर्पपं देवदा-
लीम् । ध्यायामं वाऽसात्म्यदुष्टाद्यपानं छर्षां सद्यो वर्जयेदप्रमत्तः ॥ ३ ॥

इति पथ्यापथ्यविधिः । इति छर्दिचिकित्सा ॥

अथ तृष्णानिदानं व्याख्यास्यामः ।

भयध्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्ध्वं चित्तं पित्तविवर्धनैश्च । पित्तं सवातं कुपित्तं
मराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् ॥ १ ॥ सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिग-
च्छति । पुनः कादक्षति तोयं च तं तृष्णार्दितमादिशेत् ॥ २ ॥

अथ तृष्णानां संप्राप्तिमाह—स्रोतःस्वपांचाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृद
संभवतीह जन्तोः । तिष्ठः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथाऽन्याऽऽमसमुद्भवा
च ॥ १ ॥ मुक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशश्च । पूर्वरूपं-
तालोदककण्ठस्य वितोददाहसंतापमोहभ्रमविप्रलयाः । पूर्वाणि रूपाणि भवन्ति
तासामुत्पत्तिकालेषु विशेषतो हि ॥ २ ॥

अथ वातजां तृष्णामाह—शुष्कास्यता मारुतसंभवायां तोदस्तथा शङ्ख-
शिरासु चापि । स्रोतोनिरोधो विरसं च वक्रं शीताभिरद्भिश्च विवृदिमेति ॥ १ ॥

अथ पित्तजामाह—मूर्च्छांश्चविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।
शीताभिनन्दो मुखतिक्तता च पित्ताग्निं कायां परिधूपनं च ॥ १ ॥

अथ श्लेष्मजामाह—वाप्याधरोधात्कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेद्भ-
रस्य । निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम् । कण्ठोपलेपो
मुत्रपिच्छिलत्वं शीतज्वरश्छर्दिरोचकश्च ॥ १ ॥ कफाग्निं कायां गुरुभात्रता च
शास्तासु शोषस्वविपाक एव । एतानि रूपाणि भवन्ति तस्यां तयाऽर्दितः
काह्वति नाति घाम्भः ॥

अथ क्षतजामाह—क्षतस्य रूशोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा
भवेत्सा ॥ १ ॥

अथ क्षयजामाह—रसक्षयाद्या क्षयसंभवा सा तयाऽभिभूतस्तु निशादि-
नेषु । पेपीयतेऽग्भः स मुखं न यानि सां संनिपातादिनि केचिदाहुः ॥ १ ॥ रस-
क्षयोपानि च छक्षणाणि तस्यामदीपेण भिषग्व्यवस्येत् ॥ अथाऽऽमजामाह—
त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृष्टदृढनिष्ठीयनसादकर्त्री ॥ १ ॥

अथ भुक्तोद्भवामाह—त्रिगुणं तथाऽऽम्लं छवणं च शुक्रं गुर्वन्नमेवाऽऽशु
 तृपं करोति ॥ १ ॥ अथोपसर्गजामाह—दीनस्वरः प्रताम्यन्दीनाननशुष्कह-
 दयगलतालुः । भवति खलु सोपसर्गां तृष्णा सा शोषणी मता कष्टा ॥ २ ॥
 ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् । सर्वांसवतिप्रसक्ता रोगकृशानां घमिप्र-
 सक्तानाम् ॥ १ ॥ भवति खलु सोपसर्गां तृष्णा मरणाय विज्ञेया ।

अथासाध्यामाह—ताद्वोष्टकण्ठस्य तु तोददाहाः संतापमोहभ्रमविप्र-
 लपाः । सर्वाणि रूपाणि भवन्ति तासां मृत्युर्हि काले तु विशेषतो हि ॥ १ ॥
 क्षीणं विभिन्नं यधिरं तृपातं विवर्जयेन्निर्गतजिह्वमाशु ॥ २ ॥ उपद्रवाः—
 ज्वरो मोहः क्षयः कासः श्वासो याधिर्यमेव च । बहिर्निर्गतजिह्वत्वं सप्तैते तृडुप-
 द्रवाः ॥ ३ ॥ इति तृष्णानिदानम् ॥

अथ तृष्णाचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

अथ वाततृष्णा—वातघ्नमन्नपानं मिष्टं शीतं च वाततृष्णायाः । स्याजी-
 वनीयसिद्धं शीरघृतं वातजे तपे ॥ १ ॥ इति घृन्दात् ॥

अथ पित्ततृष्णा—पित्तजायां सितायुक्तः पक्वोदुम्बरजो रसः । प्रपिवेरस-
 ततं मन्यं पयसालाजसक्तुभिः ॥ १ ॥

अथ काश्मर्यादि—काश्मर्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम् । द्राक्षामधुक-
 संयुक्तं पित्ततपे जलं पिबेत् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् ॥

अथ कफतृष्णा—यथोक्तं कफतृष्णायां छर्षां तथैव कार्यं स्यात् । स्वभा-
 रज्यविपाकालस्यच्छर्दिपु कफानुगां तृष्णाम् ॥ १ ॥ श्लावा मधुदधितर्पणलवणेन
 जलैर्वमनमभीक्षणम् । दाडिममम्लफलं वाऽप्यन्यरसकपायमवलेक्षम् ॥ २ ॥
 पयसाऽथ वा प्रदद्याद्भजनीमधुशर्करायुक्तम् ॥ ३ ॥ इति घृन्दात् ॥

अथ सामान्यविधिः ।

तृष्णातिवृद्धाबुदरे च पूर्णं संछर्दयेन्मागधिकोदकेन । विलोमसंचारहितं
 विधेयं स्याद्वादिमात्रातकमातुल्लङ्घः ॥ १ ॥ सुवर्णरौप्यादिभिरभिनस्रैर्लोष्टैः कृतं
 वा सिकतोपलैर्वा । जलं सुखोष्णं शमयेच्च तृष्णां सशर्करं क्षौद्रयुतं हिमं वा
 ॥ २ ॥ कसेरुश्लाढादकपद्मबीजविसेल्लुसिद्धं ससितं च वारि । तृष्णां क्षतोत्थामपि
 पित्तजातां निहन्ति पीतं शिशिरीकृतं च ॥ ३ ॥ इति सारसंग्रहात् । मुलसीम-
 क्षरीशुष्ठीकणाद्राक्षालवङ्गकैः । नागवह्नीपर्णवृन्तत्वक्खर्जूरैश्च कार्ष्णिकैः ॥ १ ॥
 कर्पाधलोध्रसंयुक्तैर्विहितोऽयं कपायकः । तृष्णादाहम्लानिहरन्निदोषशमनः परः
 ॥ २ ॥ मधुयुक्तं जलं शीतं पिबेदाकण्ठमातुरः । पश्चाद्भ्रमेदशोषं तृष्णा तेन
 प्रशाम्यति ॥ ३ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः । मधुरैः सुजीवनीयैः शीतैश्च सतिक्कं
 शृतं शीरम् । पानाम्यन्ननसेकै रिवष्टं मधुशर्करायुक्तम् ॥ १ ॥ तज्जं वा घृतमिष्टं
 पामाम्यद्ग्रेपु नस्यमपि किञ्चित् । जम्बवान्नातकवदर्यंग्लवेतसवल्कलपञ्चाम्लैः ॥
 २ ॥ इति घृन्दात् । सुजीवनीयैः

प्याङ्गकशृङ्गेरमौयचंलान्यर्षपरिभुक्तानि । मद्यानि इष्यानि च सम्भयन्ति पीतानि
सद्यः शम्पन्ति मृष्णाम् ॥ १ ॥ आग्रजमृकपायं पां विधेन्माक्षिकसंयुताम् ।
सर्वां छादिं प्रणुदति मृष्णां धयापकर्षति ॥ २ ॥ गोमन्तीक्षुरसक्षीरवधीमधुमधू-
रपैः । नियतं घाम्यतो पीतैरमृष्णां शम्पति तारक्षणात् ॥ ३ ॥ क्षीरशुस्नुम्बरी-
द्राक्षाचन्दनोपलनीतकम् । दीतलेन समं दद्यात्मृष्णां हन्त्यनिशीलितम् ॥ ४ ॥
निर्वापितं तप्तलोष्टकपालनिकतारिभिः । मृष्णायां भमनोद्यायां सगुहं दधि शम्पते
॥ ५ ॥ इति चिकित्सासारात् ।

अथ लघुमधूकादिफाण्टः ।

शाहंधरात्—मधूकपुष्पागमारीचन्दनोक्षीरघाम्यकैः । द्राक्षया च कृतः
फाण्टः दीतः शर्करया युतः । मृष्णापित्तहरः प्रोक्ते दाहमूर्छाभ्रमाजयेत् ॥ १ ॥

अथ गण्डूपः ।

सक्षौद्रमाग्रजमृष्णं विषेष्कायं मुपाधितम् । समृष्णो मधुना कुर्वात्तण्डूपान्
शिशिरस्वितः ॥ १ ॥ इति रसरक्षप्रदीपात् । क्षीरक्षुरसमृद्धीकाक्षौद्रमिन्धुगु-
दोदकैः । सहसृक्षाम्लगण्डूपस्वारुनोपमृदन्तकृत् ॥ १ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः ।

अथ लेपाः ।

दाडिमकपित्थलोभ्रैः सविदारीषीजपूरकैः शिरसः । लेपो गौरामलकैः शृता-
रनालपुतैः सहितैः ॥ १ ॥ इति घृन्दात् । भरुणचन्दनचन्दनवालकैर्नलदपत्रक-
तुस्यकृतांशकैः । शिरसि लेपनमाचरतां नृणां मृदुपयात्पुपदान्तिमसंशयम् ॥ १ ॥
इति कदम्बात् । दाडिमं यदरं लोभ्रं कपित्थं षीजपूरकम् । विट्वा लेपः शिर-
भ्येषां पिपासादाहनाशनः ॥ १ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः ॥ इति लेपाः ॥

अथ गुटिका ।

नीलाम्बुजाद्मधुलाजवटाचरोहैः श्लक्ष्णीकृतैर्विरचिता गुटिका मुखस्था ।
मृष्णां निवारयति तारक्षणमेव तीयां मृस्योः स्पृहामिष यतेः परमार्थचिन्ता ॥ १ ॥
इति राजमार्तण्डात् । घटप्ररोहं मधुकुष्ठमुत्पलं सलाजचूर्णं गुटिका प्रकल्प्या ।
सुमंदिता सा घटने च धारिता मृष्णां सुगृह्णामपि हन्ति सज्वराम् ॥ १ ॥ इति
योगशतात् । रसलाजान्घटप्ररोहमधुकैर्मेष्वन्वितैः कल्पिताऽप्युग्रामाशु तृपं
शृत्वां प्रशमयेदास्यान्तरस्था गुटी । एलाजालवङ्गनागचपलास्त्रीकोलमज्जाशुद्ध-
धीक्षुण्डं मधुपुक् प्रिये प्रशमयेद्धान्ति त्रिदोषोद्भवाम् ॥ १ ॥ इति वैद्यजीवनात् ।
रोगोपसर्गजातायां घान्याशु ससितामधु । घटप्ररोहयष्ट्याद्दकणामधुकृता घटी ॥
मुखस्था चिरकालोत्थां मृष्णां हन्यात्सुदुस्तराम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् ।
इति सामान्यविधिः । क्षतोद्भवां रुग्निधारणेन जयेद्दसानामसृञ्च पानैः ।
क्षयोथितां क्षीरजलं निहन्यान्मोसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥ १ ॥ आमोद्भवां
विल्वयचायुतानां जयेत्कृपावैरपि दीपनानाम् । उच्छेखनैर्गुर्यशनप्रजातां जयेत्क्ष-
योत्थां तु विना पिपासाम् ॥ २ ॥ क्षिग्धेऽन्ने भुक्ते वा मृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना

शमयेत् । अतिरूक्षदुर्बलानां मृष्णां शमयेत्पृष्णामिहाऽऽशु पयः ॥ ३ ॥ छागमां-
सरसं साज्यं शीतं समपुशकंरम् । पीत्वा जपति दुर्दाहमूर्च्छांछर्दिमदाख्यानम् ॥४॥
साग्म्यान्नपानभैपरयैस्तृष्णातस्य जयेत्पाम् । तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः
शक्यक्षिकिरित्तुम् ॥ ५ ॥ मृपितो मोहमायाति मोहात्प्राणान्विमुञ्चति । तसा-
त्सर्वांस्वधस्यासु न क्वपिद्वारि घायते ॥ ६ ॥ अक्षेनापि विना जन्तुः प्राणान्सं-
धारयेद्विरम् । तोयाभावे पिपासान्नः क्षणात्प्राणान्विमुञ्चति ॥ ७ ॥

अथ रसाः ।

अथ रसादिगुटिका—रसरजतगुटीं पटीयसीं यो यदनसरोरुहमध्यगां
दधानि । स जयति मृपितस्तृष्णां मनुष्यो भृशमचपुक्षमिव त्रिमार्गगाम्भः ॥ १ ॥

अथ रसादिचूर्णम् ।

रसगन्धककपूरैः शैलोशीरमरीचकैः । ससितैः क्रमवृद्धैश्च सूक्ष्मं कृत्वा त्वह-
मुंखे ॥ १ ॥ त्रिगुञ्जाप्रसिद्धं खादेत्पिपेत्पयुं पित्तान्धु च । भृशं तृष्णां निहन्त्येवम-
धिभ्यां च प्रकाशितम् ॥ २ ॥ इति सारसंप्रदात् ॥ इति रसाः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

पष्टिकाः शालयः पेया विलेपी लाजसक्तयः । अद्यमण्डो धान्यरसः शर्करारा-
गस्ताण्डयौ ॥ १ ॥ भृष्टमुद्गैर्मसूरैर्वां चणकैर्वां कृतो रसः । रम्भापुष्पं तक्रकूर्चं
कृष्माण्डकमुपोदिका ॥ २ ॥ रज्जूरं दाडिमं घाघ्री धीजपूरं गवां पयः । जम्बीरं
करमर्दं च पथ्यमेतत्तृष्णातुरे ॥ ३ ॥ गुर्दन्नमल्लं लवणं कपायं कटुत्रयं दुष्टजलानि
तीक्ष्णम् । प्तानि सर्वाणि हिताभिलाषी तृष्णातुरो नैव भजेत्कदाचित् ॥ ४ ॥
इति तृष्णाधिक्रिस्ता ॥

अथ मूर्च्छानिदानम् ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य त्रिरुद्धाहारसेविनः । वेगाघातादभीघाताद्धीनसरवस्य वा
पुनः ॥ १ ॥ करणायतनेषूमा दाष्टेप्याभ्यन्तरेषु च । निवसन्ति यदा दोषास्तदा
मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥ संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः । तमोऽ-
भ्युपैति सहसा सुखदुःखन्वपोहकृत् ॥ ३ ॥ सुखदुःखस्यपोहाद्य नरः पतति
काष्ठवत् । मोहो मूर्च्छन्ति तामाहुः पदविधा सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥ घातादिभिः
शोणितेन मद्येन च त्रिवेण च । पदस्वप्येतासु पित्तं च प्रभुत्वेनावतिष्ठति ॥ ५ ॥

अथ तस्याः पूर्वरूपमाह—हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।
सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्वं च विभावयेत् ॥ १ ॥

अथ वातजामाह—नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽऽहणम् । पश्यं-
समः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ १ ॥ वेपथुश्चाह्नमर्दश्च प्रपीडा हुदयस्य
च । काश्यं श्यावारणच्छया मूर्च्छाये वातसंभवे ॥ २ ॥

अथ पित्तजामाह—रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा । पश्यंसमः
प्रविशति सखेदः प्रतिबुध्यते ॥ १ ॥ सपिपासः संसंतापो रक्तपित्ताकुलेक्षणः ।

जातमात्रे च पतति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ संभिद्यद्यर्चाः पीताभो मूर्च्छांये पित्तसंभवे ॥ २ ॥

अथ श्लेष्मजामाह—मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः । पश्यंस्तमप्रविशति विराद्य प्रतिबुध्यते ॥ १ ॥ गुरुभिः प्रावृत्तैरद्वैर्यथा वाऽऽर्द्रेण चर्मणा समसेकः सहहासो मूर्च्छांये कफसंभवे ॥ २ ॥

अथ संनिपातजामाह—सर्वाकृतिः संनिपातादपस्वार इवाऽपरः । जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितः ॥ १ ॥

अथ रक्तगन्धजमूर्च्छांमाह—पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥ द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुद्यति ॥ १ ॥

अथ विपमद्यजे आह—गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थिताश्च विपमद्ययोः । त एतस्मात्ताभ्यां तु मोहो स्यातो यथेरितौ ॥ खन्धाद्गृहृष्टस्वसृजा गृहोच्छ्वासः मूर्च्छितः ॥ १ ॥ मद्येन विलपन् शेते नष्टविभ्रान्तमानसः । गात्राणि विक्षिपन्मूर्जजरां पावन्न याति तत् ॥ २ ॥ वेपथुस्वप्नगृष्णाः स्युस्तमश्च विपमूर्च्छते । वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विपलक्षणैः ॥ ३ ॥

अथ मूर्च्छाभ्रमतंद्रानिद्रामेदानाह ।

मूर्च्छां पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद् भ्रमः । तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ १ ॥ इन्द्रियाथेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं ह्रमः । निद्रातस्येयस्यैते तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २ ॥

अथ संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदमाह ।

दोषेषु मदमूर्च्छाया शतवेगेषु देहिनाम् । स्वयमेवोपशान्यन्ति संन्यासं नौषधैर्विना ॥ १ ॥ वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः । संन्यस्तन्त्यवतजन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २ ॥ स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं सुक्त्वा सप्तःफलां क्रियाम् ॥ ३ ॥ वादिग्रगीतालुनयैरपूर्वेर्विस्मापनैर्गुणफलवधर्षैः । भाभिः क्रियाभिश्च न लब्धसंज्ञो सानाहलालश्च नरश्च बर्ज्यः ॥ ४ ॥ इति मूर्च्छांनिदानम् ।

अथ मूर्च्छाचिकित्सा ।

मूर्च्छां मोहो द्विधा स प्रभवति सहजागन्तुभेदेन भिद्यस्तद्राऽऽगन्तुविषयात्साद्गिरविपसुराजन्यभेदाद्विभिन्नः । प्रत्येकं दोषभेदाद्भवति च सहजः स त्रिधा पटसु पित्तं प्राधान्येनेह तिष्ठेदभिदधति च तां द्वंद्वजां संनिपाते ॥ १ ॥ [सेका यथाहा मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च । शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वांसु मूर्च्छांस्वनिवारितानि ॥ २ ॥] कोलमजोपणोशीरकेसरं शीतधारिणा । पीतं मूर्च्छां जयेद्दीदार कृष्णा वा मधुसंयुता ॥ ३ ॥ इति घृन्दात् महौषधामृताद्वाक्षापुष्करप्रस्थिकोदवम् । पिपेरुष्णायुतं काथं मूर्च्छायां च मदेपु

च ॥ १ ॥ इति घृन्दात् । नारिकेलाम्बुना पीताः सक्तयः समशर्कराः । पित्तहृ-
कफनृण्मूर्च्छाभ्रमार्दीन्गन्धि दारुणान् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् । शतावरीय-
लामूलद्राक्षासिद्धं पयः पिबेत् । ससितं भ्रमनाशाय धीजं घाट्यालकस्य च । इति
घृन्दात् । दुरालभाकपायस्य घृतयुक्तस्य सेवनात् । भ्रमः शाम्यति गोविन्द-
स्सरणादिव पातकम् ॥ १ ॥ इति वैद्यजीवनात् । मधुना हन्युपयुक्ता त्रिफला
रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः । सप्ताहात्पथ्यभुजो मदमूर्च्छाकामलोन्मादान् ॥ १ ॥ इति
चिकित्सासारात् । स्विस्रमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह संस्जेत् । विश्वभेषजसंयुक्तं
मधुना सह लेहयेत् ॥ तेनास्य शाम्यते मूर्च्छा कासः आसस्तथैव च ॥ १ ॥
इति घृन्दात् ।

अथ योगतरङ्गिण्यां घृतम्—पथ्याकायेन संसिद्धं घृतं घात्रीरसेन वा ।
सर्पिः कल्याणकं घाऽपि मदमूर्च्छापहं पिबेत् ॥ १ ॥ रक्तजायां तु मूर्च्छायां हितः
शीतक्रियाविधिः । मद्यजायां पिबेन्मद्यं तिद्रां सेवेद्यथासुप्तम् ॥ २ ॥ विपजायां
विपलानि भेषजानि प्रदापयेत् । अक्षनान्ययपीडांश्च धूमन्प्रघमनानि च ॥ ३ ॥
सूचिभिन्नोदनं शस्तं दाहपीडा नखान्तरे । लुब्धनं नखलोद्ग्रां च दन्तैर्दशनमेव
च ॥ ४ ॥ आत्मगुप्तावघर्षंश्च हितस्त्रस्यावघोषने । अण्डयोर्घर्षणं चापि हितमेत-
र्विबोधनम् ॥ ५ ॥ नासावदनरोधेन नस्यैर्मरिचनिर्मितैः । नरं जागरयेद्भूमौ
मूर्च्छितं मदमारतैः ॥ ६ ॥

अथ रसाः ।

कणामधुयुतं सूतं मूर्च्छायामनुशीलयेत् । शीतसेकावगाहादि सर्वे वा पीडनं
हितम् ॥ १ ॥ इति रसरत्नप्रदीपात् ॥

अथ पथ्यम् ।

जीर्णां यथा लोहितशालयश्च कौमभं हविमुद्गसतीनयूपः । धन्वोद्गवा मांस-
रसाश्च रागाः सखाण्डया गव्यपयः सिता च ॥ १ ॥ पुराणकृष्णामण्डपटोलमोच-
हरीतकीदाडिमनारिकेलम् । मधूकपुष्पाणि च तण्डुलीयमुपोदिकाऽन्नानि लघूनि
चापि ॥ २ ॥ अस्युष्यशब्दोऽद्भुतदर्शनं च गीतानि वाद्यान्यपि चोरकटानि ।
ध्रमः श्रुतिश्चिन्तनमात्मयोधो धैर्यं च मूर्च्छास्विति पथ्यवर्गः ॥ ३ ॥ नासामुख-
द्वारमरन्ध्रिरोधो विरेचनं छर्दनलह्ननानि । छाया नमोऽम्भः शतधौतसर्पिर्मधूनि ।
तीक्ष्णानि च लाजमण्डः ॥ ४ ॥

अथापथ्यम् ।

ताम्बूलं पत्रशाकानि दन्तघर्षणमातपम् । विरुद्धान्यन्नपानानि व्यवायं स्वैदनं
कटुम् ॥ विण्मूत्रवेगरोधं च तक्रं मूर्च्छामयी त्यजेत् ॥ १ ॥ इति मूर्च्छाचिकित्सा ॥

अथ पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानम् ।

ये विपस्य गुणाः प्रोक्तास्ते च मये प्रतिष्ठिताः । तेन मिष्योपयुक्तेन भवत्युग्रो
मदालयः ॥ १ ॥ किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवाद्यं तथा स्मृतम् । अयुक्तियुक्तं रोगाय

युक्तियुक्तं यथाऽमृतम् ॥२॥ शुद्धकायः पिपेन्नातः सोपदेशं पलद्वयम् । मध्याह्ने
द्विगुणं तद्य खिग्घाहारेण पाययेत् ॥ ३ ॥ प्रदोषेऽष्टगलं सद्गन्नात्रा मघरसायने ।
भारोग्यं घातुसाम्यं च यद्विकान्तिबलप्रदम् ॥ ४ ॥ अनेन विधिना सेम्यं मघं
नित्यमतन्मिद्वैतः । सुखादयो गुणा यावदुत्सन्ति निरत्ययाः । मात्रा सा विहित्वा
मघपाने रोगाय पापरा ॥ ५ ॥ लघुतीक्ष्णोष्णसूक्ष्माग्लघ्वचाप्याशुगमेव च ।
रूक्षं विकान्ति विशदं मघं दशगुणं स्मृतम् ॥ ६ ॥ मघस्याग्लस्वभावश्च चत्वारस्तु
रसाः स्मृताः । मधुरश्च कषायश्च कटुकस्तिस्र एव च ॥ ७ ॥ विपं प्राणहरं तद्य
युक्तियुक्तं रसायनम् । प्राणाः प्राणभृतामघं तद्युक्त्वा निहन्त्यसूत् ॥ ८ ॥
मघमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च । रूक्षमाशुकरं चैव व्यवायि च विकान्ति
च ॥ ९ ॥ भीष्ण्याष्ठीतोपचारं च सैक्षण्याद्भन्ति मनोगतिम् । विशत्यवयवा-
न्सौक्ष्म्याद्वैराघातकशुक्रनुत् ॥ १० ॥ मासतं फोरयेद्दीक्ष्यादाशुखादाशुकारि
च । हृषदं च व्यवायित्वाद्विकान्तिरसिर्पति ॥ ११ ॥ उद्गलं रसतः प्रोक्तं
लघुदीपनपापनम् । केचिद्वज्रवर्ज्यास्तु रसांस्तत्राऽऽदिशन्ति हि ॥ १२ ॥

अथ विधिनोपयुक्तस्य फलमाह—विधिना मात्रया काले हितैरधैर्यया-
बलम् । प्रहृष्टो यः पिपेन्मघं तस्य स्वादमृतं यथा ॥ १ ॥ खिग्घैः सदधैर्मांसैश्च
मधैश्च सह सेवितम् । भवेदापुःप्रकृर्पाय यदायोपषयाय च ॥ २ ॥ काम्यता
मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च । विधिवरसेव्यमाने तु मधे संनिहिता गुणाः ॥३॥

मघस्य प्रथममदमाह—बुद्धिस्त्वितिप्रीतिकरः सुलश्च पानाघनिद्रारतिवर्ध-
नश्च । संपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रयमो मदो हि ॥ १ ॥

अथ मध्यममदमाह—अव्यक्तबुद्धिस्त्वित्याग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृति-
रमशान्तः । आलस्यनिद्राभिहतो मुहुध मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ १ ॥

अथ तृतीयमदमाह—गच्छेद्गग्वां न गुरुं च मन्येत्सादेद्भयानि च
नष्टसंज्ञः । मूषाद्य गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्रः ॥ १ ॥

अथ सुश्रुतोक्तं चतुर्थमदमाह—चतुर्थे तु मदे मूढो भ्रमदाविंश
निरिक्रयः । कार्याकार्यविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृतः ॥ १ ॥ फो मदं तादृशं
गच्छेदुन्मादमिव चापरम् । षडुदोषमिद्यामूढः कान्तारं स्ववदाः कृती ॥ २ ॥
इलैमिकानिलप्रकृतेः खिग्घमात्रोपसेविनः । पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरीतं तु
बाधते ॥ ३ ॥

अथाविधिमघपानस्य विकारकारणत्वमाह ।

निर्मुक्तमेकान्तत एव मघं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् । आपादयेत्कष्टत-
मान्बिकारानापादयेद्यापि शरीरमेदम् ॥ १ ॥

कुद्देन भीतेन पिपास्तितेन शोकाभितप्तेन सुशुक्षितेन । स्यायामभाराध्वपरि-
क्षतेन वेगावरोधाभिहतो वाऽपि ॥ १ ॥ अत्यन्नमक्षायततोदरेण साजीर्णभुक्तेन
तथाऽचलेन । उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मघं विविधान्विकारान् ॥ २ ॥

अथ तानेव विकारान्विवृणोति—पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा । पानविभ्रममुग्रं च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १ ॥

तत्र चातिकमदात्ययमाह—हिकाश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः । विद्या-
यहुप्रलापस्य वातप्राये मदात्ययम् ॥ १ ॥

अथ पैत्तिकमाह—नृष्यादाद्यज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः । विद्यादरितक-
र्णस्य पित्तप्राये मदात्ययम् ॥ १ ॥ श्रेयानि तत्र भिपजा सुपिनिश्चितानि पित्त-
प्रकोपजनितानि च लक्षणानि ॥ २ ॥

अथ श्लैष्मिकमाह—छर्द्यरोचकहृष्टासतन्द्वास्तैमित्यगौरवैः । विद्याच्छीत-
परीतस्य कफप्राये मदात्ययम् ॥ १ ॥

अथ त्रिदोषद्विदोषजमाह—श्लेषस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः ।
द्विदोषसंभवैर्लिङ्गैर्विशेषस्तु द्विदोषजः ॥ १ ॥

अथ परमदमाह—श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गुस्ता मधुरास्यता च विण्मूत्रसक्तिरथ
तन्द्रिररोचकश्च । लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञासृष्णा रुजा शिरसि
संधिषु चापि भेदः ॥ १ ॥

अथ पानाजीर्णपानविभ्रमावाह—आभ्यानमुग्रमथ चोद्विरणं विदाहः
पाने खजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि । हृद्रात्रमेदकफसंश्रवकण्ठधूममूर्च्छावमिज्वर-
शिरोरज्जनप्रदेहाः । द्वेषः सुरास्रविवृतेष्वपि तेषु तेषु तं पानविभ्रममुदात्तखिलेन
पीराः ॥ १ ॥

अथासाध्यलक्षणमाह—हीनोत्तरोष्ठमतिशीतममन्ददाहं तैलप्रभास्यमति-
पानइतं त्यजेत्तु । जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथवाऽपि नीलं पीते च यस्य नयने रुधि-
रममे च ॥ १ ॥

उपद्रवानाह—हिका ज्वरो घमधुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपि च पान-
इतं त्यजेत्तम् ॥ १ ॥

अथ पानात्ययादीनां चिकित्सा—मद्यं सौवर्षलभ्योपयुक्तं किञ्चिज्जला-
न्वितम् । जीर्णमद्याय हातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥ १ ॥ युक्तं सौवर्षलं
शुद्धीभ्युपणाद्रं कदीपकैः । मद्यं पीत्वा जयत्युग्रं पवमोरथं मदात्ययम् ॥ २ ॥

अथ पित्तपानात्ययचिकित्सा—पित्तपानात्यये पेयं वटशृङ्गं हिमाम्बुना ।
सदाकर्ं पुनर्मद्यं पिबेत्किञ्चिज्जलान्वितम् ॥ १ ॥ क्षुद्रामलकरजूरपरूपकहिमं
पिबेत् । सिताविमिश्रितं पीतं पानात्ययविकारनुत् ॥ २ ॥

अथ कफपानात्ययचिकित्सा—पानात्यये कफोत्थे तु तत्पीत्वोलेखनं
घरेत् । दयावलं लङ्घनं च दोषनीयौषधानि च ॥ १ ॥ अथाष्टाङ्गलवणम्—
सौवर्षलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लयेतसम् । स्वनेलामरिषार्धोत्तं शर्कराभाग-
योहितम् ॥ १ ॥ पृतलवणमष्टाङ्गमशिसंदीपनं परम् । मदात्यये कफोत्थे तु
दद्यात्सोतोविशोधनम् ॥ २ ॥ इति कफपानात्ययचिकित्सा । सर्वज्ञे सर्वमेवेदं

प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम् । आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शान्तिं याति
मदात्ययः ॥ १ ॥

अथ सामान्यप्रतीकारः—मधुना हन्त्युपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रकं
प्रातः । सप्ताहात्पथ्यभुजो मदमूर्च्छांशामलोन्मादान् ॥ १ ॥ दुःस्पर्शेन समुत्थेन
मुस्तपर्पटकेन वा । जलं मुसैः शृतं चाऽपि दद्याद्दोषविपाचनम् ॥ २ ॥ पृतदेव
च पानीयं सर्वत्रापि मदात्यये । निरत्ययं पीयमानं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ ३ ॥
इति वृन्दात् । चर्व्यं सौवर्चलं हिङ्गु पूरकं विश्वभेषजम् । चूर्णं मद्येन पातव्यं
पानात्ययरुजापहम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् । मन्यः खर्जूरमृद्धीकावृक्षा-
श्लाभिलकदाडिमैः । सपरूपैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ १ ॥ इति वृन्दात् ।
मयितं गोदधिसहितं तैलं कर्पूरसंमिश्रम् । आस्वाद्य पीतमाशु क्षपयति पानात्ययं
रोगम् ॥ १ ॥ इति लघुयोगतः । शतावरीरसक्षीरयष्टीकल्कैः शृतं घृतम् ।
पुनर्नवाकाथयुतं पानात्ययमपोहति ॥ १ ॥ इति शतावरीपुनर्नवासापिः । कद्-
फलमुस्तागुडूचीमापैः क्रमविवर्धितैश्च तत्सर्वम् । घृतमुदितं मापघृतं हन्याद्गन्धं
सुराभवं सपदि ॥ १ ॥ इति मापघृतम् । मद्यं पीत्वा यदि वा तत्क्षणमवलिह्य
शर्करां सघृताम् । मद्यति न जातु मद्यं मनागपि प्रथितवीर्यमपि ॥ १ ॥ इति
सामान्यप्रतीकारः । अहानि सप्त चाष्टौ वा नृणां पानात्ययः स्मृतः । पानं हि
भजतेऽजीर्णमत ऊर्ध्वं विमार्गम् । पानाजीर्णविनाशाय कुर्यात्कफहरं विधिम् ॥ १ ॥

अथ पूगमदप्रतीकारः ।

पूगान्मदं प्रशमयत्यचिरेण जन्तोराध्याय शङ्खुरजसः प्रबलस्य-गन्धम् ।
पानेन वा शिशिरपुष्करिणीजलस्य संसेवितैरतिहितैर्बर्जनानिलैश्च ॥ १ ॥ इति
वृन्दात् ।

अथ कोद्रवधत्तूरप्रतीकारः ।

कृष्णाण्डरसः सगुडः शमयति मदमाशु कोद्रवजम् । धत्तूरजं च दुग्धं
सशर्करं पानयोगेन ॥ १ ॥

अथ कज्जलीरसः ।

धात्रीस्वरसनिपीता रसगन्धककज्जली सितासहिता । हरति मदात्ययरोगा-
न्गहत्मानिवोरगान्सहसा ॥ १ ॥

अथ पथ्यम् ।

गोधूमयवमुद्गाश्च मापपटिकशालयः । तण्डुलीयं पटोलं च दक्षवर्दिश-
शामिपम् । शीताम्बु चन्दने ज्ञानं सेच्यमेतन्मदात्यये ॥ १ ॥ इति पानात्यय-
चिकित्सा ।

अथ दाहनिदानम् ।

तीक्ष्णमुष्णं विबन्मद्यं दाहं प्राप्नोति मानवः । दाहः सप्तविधः प्रोक्तो वैद्यशा-

सप्रकल्पितः ॥ १ ॥ अथ मद्यजमाह—त्यचं प्रातः स पानोष्मा पित्तरक्ता-
भिमूर्च्छितः । दाहं प्रकृते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह—
कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिकं दहति ध्रुवम् । समुप्यते चोप्यते वा ताम्राभसाग्रलो-
घनः ॥ लोहगन्धाद्गवदनो वह्निनेवायकीर्यते ॥ १ ॥ अथ पित्तजमाह—
पित्तज्वरसमः पित्तास चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ १ ॥ अथ तृष्णानिरोधज-
माह—तृष्णानिरोधादन्धातौ क्षीणे तेजः समुद्धतम् । सयाह्याभ्यन्तरं देहं
प्रदहेन्मन्दचेतसः ॥ १ ॥ संगुष्कगलताख्योष्ठो जिह्वां निष्कृष्य वेपते । असृजा
पूर्णकोष्ठस्य दाहोन्यः स्यात्सुदुःसहः ॥ १ ॥ अथ धातुक्षयजमाह—धातुक्ष-
योत्थो यो दाहस्तेन मूर्च्छांतृषान्वितः । क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद् भृश-
पीडितः ॥ १ ॥ अथ क्षतजमाह—क्षतजोऽनश्नतश्चासं शोचतो वाऽप्यनेकधा ।
तेनाङ्गं दहतेऽत्यर्थं तृष्णामूर्च्छांप्रलापवान् ॥ १ ॥ अथ मर्माभिघातजमाह—
मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः । सर्व एव विवर्ज्याः स्युः शीत-
शात्रेषु देहिषु ॥ १ ॥ इति दाहनिदानम् ।

अथ दाहचिकित्सा ।

दाहेऽतिशिरं तोयं क्रिया कार्या सुशीतला । सर्वाङ्गे चन्दनालेपश्चन्द्रकस्तु-
रिकायुतः ॥ १ ॥ शीतनीरजलेपो वा धारागारनिवेशनम् । सहजस्नेहसोरसा-
हमुग्धमक्षुललापिनाम् ॥ २ ॥ बालकानां समाक्षेपस्त्रापं निर्वापयेजवात् ।
उशीरागारशयनं तालवृन्तानुवर्तनम् ॥ ३ ॥ साहित्यसरसा घाणां कवीनां
तापटप्रथम् । उत्तुङ्गकुचसंसर्गिवीणानां-हरिणीदशाम् ॥ ४ ॥ गायनं सुकुमारीणां
दाहसुरसादयेद् द्रुतम् । रसौषधसमुद्भूते तापेऽपि सकले हितम् ॥ ५ ॥ पानी-
यामलकं द्राक्षानालिकेरेक्षुशर्कराः । सेवनाय हितास्तापे कोमलं मूयलं फलम्
॥ ६ ॥ तण्डुलीयकमूलानि धान्यजीरकजं पयः । तुलसीस्वरसं टङ्गं तापेऽपि
रसजे हितम् ॥ ७ ॥ फलिनीलोध्रसेव्याम्बु हेमपत्रं कुटनटम् । कालीयकरसो-
पेतं दाहे शसं प्रलेपनम् ॥ ८ ॥ ह्रीम्बेरपद्मकोशीरचन्दनक्षोदवारिणा । संपूर्णा-
मवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः ॥ ९ ॥ प्रातः पर्युषितं धान्यसलिलं सित्तया
युतम् । अन्तर्दाहं हरेत्पीतं दुःखं दुर्गार्चनं यथा ॥ १० ॥ सशर्करं सेन्दुशैलं
शीतमम्भः पिबेन्नरः । तृष्णानिरोधजं दाहं हन्ति तोयमिवानलम् ॥ ११ ॥

अथ शार्ङ्गधरात्सुकुमन्थः—धान्याकधात्रीवासानां द्राक्षापर्यटयो-
र्हिमः । रक्तपित्तं ज्वरं दाहं तृष्णां शोषं च नाशयेत् ॥ १ ॥ पीत्वा वेणुत्वचः
कथं सशौद्रं शिशिरं नरः । रक्तसंपूर्णकोष्ठोरथं दाहं जयति दुस्तरम् ॥ २ ॥
अथ शार्ङ्गधरात्सुकुमन्थः—पाचितैः शीतनीरेण सधृतैर्यवसक्तुभिः ।
नातिसान्द्रद्रवैर्मन्थस्त्वृष्णादाहार्तिपित्तहा ॥ १ ॥

अथ दशसारचूर्णम्—यष्टी धात्रीफलं द्राक्षा पलाचन्दनबालकम् ।
भूकपुष्पं सर्जूरं दाडिमं पेपयेत्समम् ॥ १ ॥ सर्वतुल्या सित्ता योज्या पलार्थं
भक्षयेत्सदा । दशसारमिदं ख्यातं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ २ ॥

अथ मृत्संजीवनी घटिका—यष्टीमधु हृत्कं च शिलायत्कं द्रुतिक्रया
सहरभावनाः कार्या नरतण्डुलवारिणा ॥ १ ॥ वाममात्रं दृढं मर्षं घटिका
कोलसंमिता । कृष्णकापांगनीरेण कृष्णादाहज्वराजयेत् ॥ २ ॥ मूष्णोन्मोम्रोमो
च घान्तिं पिचं च नाशयेत् । मृत्संजीवनी नाश्या पूज्यपादैर्दृशिता ॥ ३ ॥

अथ चन्दनादिचूर्णम्—चन्दनोशीरकुष्ठान्घात्रीचोरकमुत्पलम् । मधुकं
मधुपुष्पं च द्वाक्षा रज्जूरकं तथा ॥ १ ॥ चूर्णं कृतं समक्षितं प्रातः शीताग्नुना
पिबेत् । रक्तपित्तं तथा श्वासं पैशं गुल्मं समुदरेत् ॥ २ ॥ अद्भुदाहं शिरोदाहं
शिरोधिघ्नमेव च । कामलां च प्रमेहांश्च पित्तज्वरपिनाशनम् ॥ चन्दनाद्यभिदे
चूर्णं पूज्यपादेन भाषितम् ॥ ३ ॥

अथ रज्जूरदिचूर्णम्—रज्जूरामलकीजानि पिप्पली च शिलाजतु । पला
मधुकपापाणचन्दनोर्वाख्यीजकम् ॥ १ ॥ धान्याकं शर्करायुक्तं पातव्यं ज्येष्ठवा
रिणा । अद्भुदाहं लिङ्गदाहं शुद्धपङ्कजशुक्रजम् ॥ २ ॥ शर्कराशमिद्गुल्मं घृष्यं
यलकरं परम् । नाशयेन्मूत्ररीगांश्च तथा शुक्रमयानपि ॥ शर्करासहितं यष्टीक-
पायं प्रपिबेत्तदा ॥ ३ ॥ अथ वैद्यजीवनात्—अपि नितम्बिनि रोलनलालसे
मधुरवाणि निकाममदालसे । वपुषि दाहघर्षां विहितं हितं हिमहिमांशुजलैरनु-
लेपनम् ॥ १ ॥ सहस्रघौनेन घृतेन दिग्घदेहस्य दाहः कृशतां विभर्ति । अन्या-
ङ्गनासंगमसादरस्य स्वीयेषु दारेषु यथाऽभिजापः ॥ २ ॥ तृहदाहमोहाः प्रशमं
प्रयान्ति निम्बप्रवालोरिवतकेनलेपात् । यथा नराणां धनिनां घनानि समाग-
माद्धारविलासिनीनाम् ॥ ३ ॥

अथ कुशाद्यतैलघृते—कुशादिशालिपर्णीवजीवकपंभसाधितम् । तैलं घृतं
वा दाहघ्नं घातपित्तविनाशनम् ॥ १ ॥ शाखाधर्षां यथान्यायं रोहिणीं व्यधये-
च्छिराम् । रक्तजानस्ततो दाढः प्रशाम्यति न संशयः ॥ २ ॥ धानुक्षयोत्पदाहं
सुं जयेद्विष्टाभंसाधनेः । क्षीरमांसरसाहारौर्विधिनोकेन तत्र च ॥ ३ ॥ पित्तज्वर-
हरः सर्वैः पित्तदाहे विधिर्मतः । औदुम्बरस्य निर्यासः सितया दाहनाशनः ।
ठिन्नासारः सितायुक्तः पित्तज्वरनिपूदनः ॥ ४ ॥

अथ रसाः ।

रसरत्नप्रदीपाद्रसादिगुटिका—रसबलिघनसारचन्दनानां सनलदतेव्य-
पयोदजीवनानाम् । अरहरति शुटी मुखस्थितेयं सकलसमुत्थितदाहमधमेण
॥ १ ॥ अथ रसमञ्जर्याश्चन्द्रकलारसः—गगनदरदयुक्तं शुद्धसूतं च गन्धं
प्रहरमथ मुपिष्टं षड्युग्मं नरोऽप्यात् । ज्वरहरमजसिंहः शृङ्गेरोदकेन प्रथमजनि-
तदाहे तक्रभक्तं च भोज्यम् ॥ १ ॥ मुस्तादाडिमदूर्वांत्यैः केतकीस्तनजद्रवैः ।
सहदेव्याः कुमार्याश्च पर्यटस्यापि धारिणा ॥ २ ॥ रामशीतलिकातोयैः शताध्यां
रसेन च । भावयित्वा प्रयत्नेन दिवसे दिवसे पृथक् ॥ ३ ॥ तिक्ता गुहृषिकासारवं
पर्यटोशीरमाधवी - श्रीगन्धं सारिया चैषां समानं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ ४ ॥

द्राक्षाफलकपायेण सप्तधा परिभावयेत् । ततो धान्याशयं कृत्वा घट्यः कार्याश्व-
पोपमाः ॥ ५ ॥ अयं चन्द्रकलानाम्ना रसेन्द्रः परिकीर्तितः । सर्वपित्तगदध्वंसी
घातपित्तगदापहः ॥ ६ ॥ अन्तर्याम्यमहादाहविष्वंसनमहाघनः । मीमकाले
शरत्काले विदोषेण प्रशस्यते ॥ ७ ॥ कुरुते नाग्निमान्द्यं च महातापज्वरं हरेत् ॥
अममूर्च्छाहरश्चाऽऽशु स्त्रीणां रक्तं महाश्ववम् ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वाधो रक्तपित्तं च रक्त-
वान्ति विशेषतः । मूत्रकृच्छ्राणि सर्वाणि नाशयेन्नात्र संशयः ॥९॥ इति रसाः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

शालयः पट्टिका मुद्गा मसूराक्षणका यवाः । धन्वमांसरसा लाजा मण्डो वै
सक्तवः सिता ॥ १ ॥ शतघृतघृतं दुग्धं भवनीतं पयोभवम् । कृष्माण्डं कर्कटी
मोचं पनसं स्वादुदाडिमम् ॥ २ ॥ पटोलं खजूरं तुम्बी विन्धी द्राक्षा कसेरुकम् ।
इति दाहवर्ता मृणां पथ्यवर्गं उदाहृतः ॥ ३ ॥ व्यायाममातपं तत्रं ताम्बूलं मधु
रामठम् । श्यवायं कटुतिकोष्णं दाहवान्परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥ इति दाहचिकित्सा ।

अयोन्मादनिदानम् ।

मदयन्त्युन्नता दोषा यस्मादुन्मार्गमाधिताः । मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद्
इति कीर्तितः ॥ १ ॥ एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्ययंमूर्च्छितैः । मानसेन च
दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ २ ॥ विपाङ्गवति पृष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम् ।
स चाप्रवृद्धस्तरुणो मंदसंज्ञां विभक्तिं च ॥ ३ ॥ भयोद्वेगौ तमः शोषो गात्राणा-
मपकर्षणम् । मृत्यूत्साहोऽरुचिश्चाग्ने स्वप्नेष्वग्बुधु मज्जनम् ॥४॥ धातुनोन्मादनं
चैव अमहमगतस्य च । यस्य स्यादचिरेणैवमुन्मादं सोऽपि गच्छति ॥ ५ ॥
कारणसंप्राप्ती—विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनादि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् । उन्मा-
दहेतुर्भयहर्षपूर्वा मनोभिधातो, विषमाश्च चेष्टाः ॥ ६ ॥ तैरूपसत्त्वस्य मलाः
प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य । स्रोतांस्थधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहपन्त्याशु
नरस्य चेतः ॥ ७ ॥

अथ साधारणीन्मादलक्षणम् ।

धीविभ्रमः सत्वपरिप्लवश्च पर्याकुल्या इष्टिरधीरता च । अवद्वेषाक्यं हृदयं
च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ १ ॥

अथ चातोन्मादलक्षणम्—रूक्षात्परीताम्रविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलः
प्रवृद्धः । चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ १ ॥
अस्थानहासमितनृत्यगीतवाद्याङ्गविक्षेपणरोदनानि । पारुन्वकाइयारुणवर्णता च
जीर्णं बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ २ ॥

अथ पित्तोन्मादलक्षणम्—अजीर्णकटुम्बुविदाह्यशीतैर्भोग्यैश्चितं पित्तमु-
दीर्णवेगम् । उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ १ ॥
अमर्षसंरम्भदिनप्रभावाः संतर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः । प्रच्छायशीताश्च
भिलापाः पीता च भा पित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥ २ ॥

अथ कफोन्मादलक्षणम्—संपूर्णमन्दविषेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मनि
संप्रवृद्धः । गुर्जे स्मृतिं चाप्युपहन्ति चित्तं प्रमोहयन्संजनयेद्विकारम् ॥ १ ॥
वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा । उद्विग्ना लाला च बर्लं
च भुक्ते नरादिशौचल्यं च कफात्मके स्यात् ॥ २ ॥

अथ सांनिपातिकमाह—यः संनिपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैरपि
हेतुभिः स्यात् । सर्वाणि रूपाणि विभर्ति साहग्विरुद्धैर्भयज्यविधिविषयैः ॥ १ ॥

अथ मनोदुःखजमाह—धैरेनैरेन्द्रपुरुषैरिभिस्त्रयाऽन्यैर्विग्रासितस्य धन-
वान्धवसंक्षयाद्वा । गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसोर्जायेत चोत्कटतरो मनसो
विकारः ॥ चित्रं मयीति च मनोनुगतं विसंज्ञो गायत्यथो हसति रोदिति
चातिमूढः ॥ १ ॥

अथ विपजमाह—रक्तेक्षणो हतयलेन्द्रियभाः सुर्दानः श्यावाननो विपकृ-
तेन भवेद्विसंज्ञः ॥ १ ॥

अथास्ताध्यलक्षणमाह—भवाद्युखधोन्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।
जागरूको ह्यसंदेहमुन्मादेन विनश्यति ॥ १ ॥ इत्युन्मादनिदानम् ॥

अथोन्मादचिकित्सा ।

भाश्वासयेत्सुष्ठुद्वाभ्यैर्द्रूयादिष्टविनाशनम् । दर्शयेदद्भुतं कर्म तादृशेषु कशा-
दिभिः ॥ १ ॥ सुयदं त्रिजने मेहे त्रासयेदहिभिर्धिया । यदं सर्पपतैलार्कं न्यसे-
दुत्तानमातपे ॥ २ ॥ कपिकच्छ्वाऽथ वा तप्तलोहतैलजलैः स्पृशेत् । घस्त्राभिधाने
कूपे वा सततं च निवेशयेत् ॥ ३ ॥ सततं भूपयेचैनं गोमांसैश्च सपूतिभिः ।
कामशोकमयक्रोधहर्षेण्यलोभसंभवान् ॥ ४ ॥ परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शर्म
नयेत् । जलामिद्रुमसौलेभ्यो विपमेग्यश्च तं सदा ॥ ५ ॥ रसेदुन्मादिनं चैव सद्यः
प्राणहरं हि तत् । यद्योपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्कारे चिकित्सितम् ॥ ६ ॥ उन्मादे
तद्य कर्तव्यं सामान्याहोपदृष्ययोः । स्नेहादिना क्रमेणाऽऽशुवुन्मादिनमुपाचरेत्
॥ ७ ॥ वस्त्रिभिः स्नेहकल्कैश्च निरुहैः स्वेदनाञ्जनैः । वातिके स्नेहपानं प्राग्विकेकः
पित्तसंभवे ॥ कफजे वमनं कार्यं परो वस्त्यादिकः क्रमः ॥ ८ ॥

अथ शार्ङ्गधराद्वाहयादिस्वरसः—ग्राहीकृष्णाण्डपद्मन्याशङ्खिनीस्वरसाः
पृथक् । मधुकुष्ठयुताः पीताः सर्वोन्मादापहारिणः ॥ १ ॥

अथ ग्राहयादिकल्को-वीरसिंहावलोकितः—ग्राहीरसः स्यात्सवचः सकुष्ठः
सशङ्खपुष्पः ससुवर्णचूर्णः । उन्मादिनामुन्मदमानसानामपस्मृतेभूतहतात्मनां
हि ॥ नस्येऽञ्जने पानविधौ च शक्तो ग्राहीरसोऽयं सवचादिचूर्णः ॥ १ ॥

अथ श्यूपणादिवर्तिः—श्यूपणं हिङ्गु लवणं यथा कटुकरोहिणी । शिरीष-
नक्तमालानां बीजं श्वेताश्च सर्पपाः ॥ १ ॥ गोमूत्रपिष्टैरेतैस्तु वर्तिर्नैवाञ्जने हिता ।
चातुर्थिकमपस्कारमुन्मादं च नियच्छति ॥ २ ॥

अथ शिरीषादिः—शिरीषं लघुनं हिङ्गु नागरं मधुकं यथा । कुष्ठं च

यस्तमूत्रेण पिष्टं स्यात्प्रायनाशनम् ॥ १ ॥ तद्व्योषं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा गौरसर्पपाः ।
शिरीषयीजमुन्मादप्रहापस्वारनाशनम् ॥ २ ॥ इति घृन्दात् ॥

अथ चिकित्सासारात्सिद्धार्थकादियोगः—सिद्धार्थकवचाहिङ्गु करञ्जो
देपदारु च । मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटमीत्वक्कटुत्रयम् ॥ १ ॥ समांशानि प्रिय-
ङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् । यस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ २ ॥
नस्यमालेपनं चैव स्नानमुद्धर्तनं तथा । अपस्वारविपोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः
॥ ३ ॥ भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते । सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगो-
मूत्रं तदर्थकृत् ॥ ४ ॥

अथ योगतरङ्गिण्याः सितकुसुमवलादियोगः—सितकुसुममषलायाः
सार्धकर्पत्रयं यः शिखरिचरणकेन क्षीरपाकेण पकम् । पिबति तदनु नित्यं प्रातर-
थाय शीतं जयति श्रुति धोरं व्याधिमुन्मादसंज्ञम् ॥ १ ॥

अथ योगतरङ्गिण्या दशमूलादियोगः—दशमूलाभ्यु सघृतं युक्तं
मांसरसेन वा । ससिद्धार्थकपूर्णं वा केवलं वा नवं घृतम् ॥ १ ॥ उन्मादशा-
न्तये पेयो रसो वा कालशाकजः । प्रयोऽयं सर्पपं तैलं नस्याभ्यञ्जनयोः सदा ॥ २ ॥

अथ घृतानि ।

हिङ्गुवादिघृतं घृन्दात्—हिङ्गुसौवर्चलज्योपैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् । चतुर्गुणे
गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ १ ॥ अथ कल्याणघृतम्—योगतर-
ङ्गिण्याः—विशाला त्रिफला कौन्ती देपदार्वैलवालुकम् । स्थिराऽनन्ता हरिद्रे द्वे
सारिषे द्वे प्रियङ्गुका ॥ १ ॥ नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेसरम् । विडङ्गं
वृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मके ॥ २ ॥ तालीसपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं
नवम् । एतैः कर्पसमैः कल्कैर्विशल्यष्टाभिरेव च ॥ ३ ॥ चतुर्गुणं जलं दत्त्वा
घृतप्रस्थं त्रिपाचयेत् । अपस्वारे ज्वरे शोषे कासे मन्दानले क्षये ॥ ४ ॥
घातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके । वाताशौमूत्रकृच्छ्रेषु विसर्पोपहतेषु च
॥ ५ ॥ कण्डूपाण्ड्वामयोन्मादविपमेहगदेषु च । भूतोपहतचित्तानां दंतादानामचे-
तसाम् ॥ ६ ॥ शस्तं स्त्रीणां च चन्ध्यानां धन्यमायुर्वलप्रदम् । अलक्ष्मीपापरक्षोभं
सर्वप्रहंनिवारणम् ॥ कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंस्त्वप्रदं नृणाम् ॥ ७ ॥ चैत-
सघृतेम्—पञ्चमूली च काशमयो राक्षैरण्डस्त्रिवृद्धला । मूर्वा शतावरी चेति
छार्थैर्द्विपलिकैः शुभैः ॥ ८ ॥ कल्याणकस्य चाङ्गेन चैतसं नाम तद्घृतम् । सर्वचे-
तोविकाराणां शमनं परमं मतम् ॥ ९ ॥ कार्यः कपायो द्विगुणः छाथान्मस्तु
कलागुणम् । कल्याणकोक्तकल्केन पादांशेन घृतं पचेत् ॥ १० ॥ इति योगतर-
ङ्गिण्यां चैतसघृतम् ॥

अथ रसरत्नप्रदीपादुन्मादगजकेसरी रसः—सूतं गन्धं शिलातुल्यं
स्वर्णबीजं विचूर्ण्य च । भावयेदुग्रगन्धायाः छाथैर्मुनिदिनैः पृथक् ॥ १ ॥
राक्षाकाथेन ससैव भावयित्वा विचूर्णयेत् । रसः संजायते नूनमुन्मादगजकेसरी
॥ २ ॥ अथ मापः ससर्पिष्को लीडो हन्ति हठाददम् ।

भूतोन्मादमपि उवरम् ॥ ३ ॥ ह्युन्मादगतयेसरी रसः । प्रसादधेन्द्रियायांतां
शुद्धागममनसामपि । धातूनां प्रकृतिस्पर्शं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ३ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

गोधूममुद्गाएलशाळयश्च धारोष्णदुग्धं शतघृतसर्पिः । घृतं मवीनं च पुरातनं
च कृमांमिषं घन्यरसा रसाला ॥ १ ॥ पुराणभून्माण्डपलं पटोलं मालीदलं
वास्वकुतण्डुलीयम् । द्राक्षा कपिर्धं पनसं च वैद्यैर्विधेयमुन्मादगदेषु पथ्यम्
॥ २ ॥ मधं त्रिहृद्वातानमुष्णभोजनं निद्राशुषाणुदृक्तयेगपारणम् । निष्ठाति
सीदणानि भिषक्तमगदिशोऽनुन्मादरोगापहतोषु गर्हितम् ॥ ३ ॥ ह्युन्मादचि-
किरसा ।

अथ भूतोन्मादनिदानमाह—

भ्रमत्वंवाग्विद्धमयीयंचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्भयः । उन्मादकाले निय-
तश्च यस्य भूतोऽथमुन्मादमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

अथ देवजुष्टमाह—संतुष्टः शुचिरतिदिश्यमाख्यगन्धो निस्त्रन्द्रोऽप्यवितथ-
संस्कृतप्रभापी । तेजस्वी स्थिरनवनो धरप्रदाता प्रहृष्यो भवति नरः स
देवजुष्टः ॥ १ ॥

अथासुरजुष्टमाह—संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषपक्ता जिह्वाक्षो विगतमयो
विमार्गेष्टिः । संतुष्टो न भवति धारपानजातैर्दुष्टारमा भवति स देवशत्रुजुष्टः ॥ १ ॥

अथ गन्धर्वजुष्टमाह—हृष्टात्मा पुलिनपनान्तरोपसेवी स्वाचारः त्रिषप-
रिगीतगन्धमाल्यः । नृत्वन्ये प्रहसति पारु चाल्पशब्दं गन्धर्वप्रहपरिपीडितो
मनुष्यः ॥ १ ॥

अथ यक्षप्रहजुष्टमाह—ताम्राक्षः म्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो हुतागति-
रूपवाहसहिष्णुः । तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्यै यो यक्षप्रहपरिपीडितो
मनुष्यः ॥ १ ॥

अथ पितृप्रहजुष्टमाह—मेतानां स दिशति संसारेषु पिण्डान्शान्तात्मा
जलमपि धापसव्ययजः । मांसेप्सुस्त्रिलगुडपायसामिकामस्तद्भक्तो भवति पितृप्र-
हभिजुष्टः ॥ १ ॥

अथ सर्पप्रहजुष्टमाह—यस्त्वर्ष्या प्रसरति सर्पवत्कदाचिरस्त्वर्ष्या रिलि-
हति विह्वया तथैव । क्रौञ्चालुगुंढमधुदुग्धपायसेप्सुर्विज्ञेयो भवति अजंगमेन
जुष्टः ॥ १ ॥

अथ राक्षसजुष्टमाह—मांसासृविप्रिधसुराधिकारलिप्सुर्निलंजो भृशम-
तिनिधुरोऽतिदूरः । क्रोधान्धो विपुलयलो निशाविहारी शौचद्विद स भवति
राक्षसाभिजुष्टः ॥ १ ॥

अथ पिशाचजुष्टमाह—उद्धस्तः कुरापहपश्चिरंमलापी दुर्गन्धो भृशमशु-

चिस्त्रांऽतिलोलः । बद्धाशी विजनवनान्तरोपसेयी व्याचेष्टन्नमति रदन्पिशाच-
शुष्टः ॥ १ ॥

अथ तस्यासाध्यलक्षणमाह—स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनलेही निद्रालुः
पतति च कम्पते च योऽस्ति । यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः स्यात्सोऽसाध्यो
भवति तथा त्रयोदशोऽब्दे ॥ १ ॥

अथ ग्रहाणां ग्रहणकालमाह—देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः संध्ययोरपि ।
गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्य ॥ १ ॥ पितरः कृष्णपक्षे स्युः पञ्च-
म्यामपि चोरगाः । रक्षांसि रात्रौ पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ २ ॥ दर्प-
णादौ यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा । स्वमणि भास्करार्चिश्च यथा देहं च
देहष्टकं ॥३॥ प्रविशन्ति न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्दृष्टरीरिणाम् । प्रविश्याऽऽशु शरीरे
हि पीडां कुर्वन्ति दुःसहाम् ॥ ४ ॥ तपांसि तीव्राणि तथैव दानं प्रतानि धर्मा
नियमाश्च सत्यम् । गुणास्तथाऽष्टावपि तेषु नित्यं व्यस्ताः समस्ताश्च तथा प्रभावः
॥५॥ अष्टौ ग्रहास्तपरिचारकाश्च ते तुल्यसत्त्वेषु वसन्ति दुष्टाः । त्रयोदशाब्दे च
भवन्त्यसाध्या यथास्वभावं परिवर्तयन्ति ॥ ६ ॥ इति भूतोन्मादनिदानम् ॥

अथ तच्चिकित्सा ।

[बुद्ध्वा दोषं वयः साम्यं देशं कालं बलाबलम् । चिकित्सितमिदं कुर्यादु-
न्मादे दोषभूतजे ॥ १ ॥ देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तेषु च बुद्धिमान् । त्यजेन्नस्याज-
नादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च । सर्पिष्पानादिगायत्रीहोममन्त्रादिरिष्यते ॥ २ ॥
पूजाबन्धुपहारशान्तिविषयो होमेष्टिमन्त्रक्रिया दानं स्वस्त्ययनं प्रतादिनियमः
सत्यं जपो मङ्गलम् । प्रायश्चित्तविधानमञ्जलिरथो रत्नौषधीधारणं भूतानामधि-
पस्य विष्टपपतेर्गौरीपतेरर्चनम् । ये च स्युर्भुवि गुह्यकाश्च प्रमथास्तेषां समाराधनं
देवग्राहणपूजनं च शमयेदुन्मादमागन्तुकम् ॥ ३ ॥ शिरीषनक्तमालानां बीजानि
सधुसर्पिषा । भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरच्यते ॥ ४ ॥ ऋक्षजम्बूकरो-
माणि शल्लकी लशुनं तथा । हिङ्गु मूत्रं च बस्तस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥
धूपेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः । शिरीषपुष्पं लशुनं शुण्ठी सिद्धार्थकं
वचा ॥ ६ ॥ मज्जिष्ठा रजनी कृष्णा बस्तमूत्रेण पेपयेत् । घटी छायाविशुष्का
स्यात्सा हिता नावनाजने ॥ ७ ॥ इति घृन्दात् । अथ माहेश्वरधूपो योगश-
तात्—कार्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतीनिर्मास्यपिण्डीतकरश्वासीवृषदंशविष्णुस्रव-
चाकेशाहिनिर्मोचनैः । नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः कृतः स्कन्दो-
न्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नः स्मृतः ॥ १ ॥

अथ महापैशाचघृतं योगतरङ्गिण्याः—जटिला पूतना केशी मर्कटी
चारटी वचा । प्रायमाणा जया धीरा चोरकं कटुरोहिणी ॥ १ ॥ कायस्था शुकरी
छत्रां सातिच्छत्रा पलंकपा । महापुरुषदन्ता च घयस्था नाकुलीद्वयम् ॥ २ ॥
कटंभरा वृश्चिकाली शिवा घैतैर्घृतं पचेत् । तत्तु

शनम् ॥ ३ ॥ महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथाऽसृत्तम् । बुद्धिमेघास्मृतिकरं
 थालानां चाङ्गवर्धनम् ॥ ४ ॥ इति महापैशाचघृतम् । कल्याणकं प्रयुञ्जीत महद्वा
 चेतसं घृतम् । तैलं नारायणं वाऽपि महानारायणं तथा ॥ १ ॥ अथ रसरत्न-
 प्रदीपाद्भूतभैरवरसः—रसः सतालः सशिलः सलोहः स्रोतोजननं सार्कमिदं
 हि गन्धम् । पिष्टं नृमूत्रेण समं समन्ताद्देवो द्विभागोऽथ बलिः पचेद्य ॥ १ ॥
 लौहे क्षणं हन्ति घृतेन मापोऽपस्मारमप्युन्मदमानसत्वम् । पिचेदनु श्यूषणहिह-
 युक्तं सर्पिनृमूत्रं रुचकेन सार्धम् ॥ २ ॥ भूतोन्मादेषु सर्वेषु रसोऽयं भूतभैरवः ।
 स्वर्णजैः पद्मभिर्बाजैर्देवैः सर्पिविमिश्रितः ॥ ३ ॥ इति भूतभैरवः ।

इति भूतोन्मादचिकित्सा ।

अथापस्मारनिदानमाह—

चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा इत्योतसि स्थिताः । कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमप-
 स्मारं प्रकुर्वते ॥ १ ॥

अथ सामान्येन तल्लक्षणमाह—तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्वेकहत-
 स्मृतिः । अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ वातपित्तकफैः सर्वैर्दोषैः स
 स्थाश्चतुर्विधः ॥ १ ॥

अथ तस्य पूर्वरूपमाह—हृत्कम्पः शुभ्यता स्वेदो प्यासं सूच्छां प्रमूढता ।
 निद्रानाशश्च तज्जित्तु भविष्यति भवन्त्यथ ॥ १ ॥

अथ वातिकमाह—कम्पते प्रदशेहन्तान्केनोद्दामी श्वसित्वपि । परुषारुण-
 कृष्णानि पश्येद्द्रूपाणि चानिलात् ॥ १ ॥

अथ पैत्तिकमाह—पीतफेनाङ्गवक्राक्षः पीतासृग्मूपदर्शनः । सत्प्लोष्णानि-
 लव्यासलोकदर्शा च पैत्तिकः ॥ १ ॥

अथ श्लैष्मिकमाह—शुक्लफेनाङ्गवक्राक्षः शीतो हृष्टाङ्गो गुरुः । पश्येद्द्रू-
 पाणि शुक्लानि श्लैष्मिकी मुच्यते चिरात् ॥ १ ॥

अथ सांनिपातिकमाह—सर्वैरेभिः समसैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः । अप-
 स्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्थानवश्च यः ॥ १ ॥

अथासाध्यमाह—प्रस्फुरन्तं च बहुशः क्षीणं प्रचलितश्रुवम् । नेत्राभ्यां
 च त्रिकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ १ ॥

अथ कालनियममाह—पक्षाद्वाऽपि दशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
 अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदथांतरम् ॥ १ ॥ देवे चर्षत्यपि यथा भूमौ
 वीजानि कानिपित् । शरदि प्रतिरोहन्ति तथा स्याधिसमुच्छ्रयः ॥ २ ॥

इत्यपस्मारनिदानम् ।

अथापस्मारचिकित्सा ।

पूर्वं युञ्ज्यादपस्मारे छर्दनादीनि बुद्धिमान् । यातिकं चक्षिभिः प्रायैः पैत्तिकं
 च विरेचनैः ॥ कफजं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ १ ॥

अथ करखादियोगः—करअदारसिद्धार्थकटभीरामठं वधा । समद्वा
त्रिफला प्योपं प्रियङ्गुश्च समांशकाः ॥ १ ॥ यक्ष्ममूत्रेण संपिप्य नस्यपानाजना-
दिषु । योज्या योगोऽयमुन्मादेऽपस्मारे भूतरोगिषु ॥ २ ॥

अथ योगतरंगिण्या निर्गुण्डयादिनायनम्—निर्गुण्डीभववन्दाकनाव-
नक्षोपयोगतः । उपैति सहसा नाशमपस्मारो न संशयः ॥ १ ॥

अथ यष्ट्याह्लादिनायनाजने चिकित्सासारात्—यष्टोहिङ्गुवचावज्रीशिरी-
षलशुनामयैः । साज्जमूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाजने ॥ १ ॥

अथ चिकित्सासारादजनधूपने—पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारप्रमज्ज-
नम् । तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं हितम् ॥ १ ॥ अथ मनोहाद्यजनम्—
मनोह्ला ताक्ष्यकं चैव शकृत्पारावतस्य च । अजनं हन्यपस्मारमुन्मादं च त्रिशो-
पतः ॥ १ ॥ अथ भ्यशृगालादि वृन्दात्—यशृगालविद्यालानां कपिलानां
गवामपि । पित्तानि नश्यतो हन्युरपस्मारं पृथक्पृथक् ॥ १ ॥ अथ त्रपुसीन-
स्यम्—अरण्यत्रपुसीचूर्णं नस्येनापस्मृतिं जयेत् ।

अथ मधुवचायोगः—यः खादेक्षीरमक्काशी माक्षिकेण वचारजः । अप-
स्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद्भुजम् ॥ १ ॥

अथ मुस्तकमूलयोगः—उत्तरदिगतमुखकमूलं बुद्ध्या समुद्धृतं पुष्ये ।
पीतं पयसा हन्यादपस्मृतिं गोः सवर्णवत्सायाः ॥ १ ॥

अथ कूष्माण्डादिः—कूष्माण्डकगिरोत्थेन रसेन परिपेषितम् । अपस्मार-
विनाशाय यष्ट्याहं स पिबेत्प्यहम् ॥ १ ॥

अथ चिकित्सासाराद्रसायनभैरवः—वचामृतभ्योपमधुकसाररद्राक्ष-
सिन्धुद्रवबाहृतानि । फलं समुद्रस्य रसोनकटकं ध्मातं हि नासापुटमध्यदेशे
॥ १ ॥ अपस्मृतिश्लेष्ममहच्छिरोरक्प्रलापतन्द्राध्रमजाह्वमोहान् । ससंनिपातं
श्रुतिकाक्षिभङ्गान्सपीनसं हन्ति हलीमकं च ॥ २ ॥ रसायनं भैरवनामधेयं
शातं विचाराकविबिहलेन ॥ ३ ॥

अथ घृतानि ।

अथ ब्राह्मीघृतम्—ब्राह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च । परं पुरातनं
सर्पिरपस्मारहरं ध्रुवम् ॥ १ ॥ अथ सैन्धवाद्यं घृतम्—घृतं सैन्धवहि-
ङ्गुम्यां कणाभिस्तच्चतुर्गुणैः । मूत्रैः सिद्धमपस्मारहृद्ब्रह्मनाशनम् ॥ १ ॥

अथ स्वल्पपञ्चगव्यघृतम्—गोशङ्खसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समं घृतम् । सिद्धं
चातुर्थिकोन्मादमहापस्मारनाशनम् ॥ १ ॥ अथ घृन्दात्कूष्माण्डादिघृतम्
—कूष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् । यष्ट्याहृकटके तत्सिद्धमपस्मारहरं
परम् ॥ १ ॥

अथ तैलचूर्णानि ।

अथ योगतरङ्गिण्यां कटभ्यादितैलम्—कटभीनिम्बकटुङ्गमधुसिमुव-
चारसे । सिद्धं मूत्रयुतं तैलं लेपादन्त्यादपस्मृतिम् ॥ १ ॥ अथ घृन्दात्सार्पणं

तैलम्—अम्यङ्गे सांपरं तैलं बंसमूत्रे चतुर्गुणे । सिद्धं स्याद्गोशकृन्मूत्रे चानो-
द्वर्तनमेव च ॥ ३ ॥ अयं धूपनम्—नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटांहिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥ १ ॥ दुश्चिकित्सो ह्यपस्मारश्चिरकारी
महागदः । तस्माद्दक्षायनेरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ २ ॥ हृत्कम्पोऽक्षिरुजा
यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता । दशमूलीजले तस्य कल्याणार्ण्यं च योजयेत् ॥ ३ ॥

अथ कल्याणकं चूर्णम्—पञ्चकोलं समरिचं त्रिफला विटसैन्धवम् ।
कृष्णाविटङ्गपृतीकयवानीधान्यजीरकम् ॥ १ ॥ पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं वातश्लेष्मा-
मयापहम् । अपस्मारे तयोन्मादे दुर्नामग्रहणीगदे । पृतरकल्याणकं चूर्णं
नष्टसाग्नेश्च दीपनम् ॥ २ ॥ इति कल्याणकं चूर्णम् ।

अथ जलमृतलक्षणम्—विष्टघ्पायुमूर्धोक्षं शीतपादकरोदरम् । विद्या-
जलमृतं जन्तुं शूनपक्षाभिमेहनम् ॥ १ ॥

अथ रसरत्नप्रदीपात्स्मृतिसागररसः—रसगन्धकतालानां सशिला-
ताम्रभस्मनाम् । शुद्धानां मूर्च्छितानां च चूर्णं भाष्यं वचाशृतैः ॥ १ ॥ एकविं-
शतिधा पश्चाद्वाहीवारा तथैव च । कटभीमीजतैलेन भावयेदेकवारकम् ॥ २ ॥
स्मृतिसागरनामाऽयं रसोऽपस्मारनाशनः । सर्पिणा मापमानोऽयं भुक्तो हन्याद-
पस्मृतिम् ॥ ३ ॥ इति स्मृतिसागररसः । उन्मादोक्तो विधिः सर्वो ह्यपस्मारे
प्रयुज्यते ॥ ४ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

लोहिताः शालयो मुद्गा गोधूमाः प्रततं हविः । कूर्माग्निपं धन्वरसा हुग्धं
द्राहीदलं वचा ॥ १ ॥ पटोलं वृद्धकृष्माण्डं वास्तुकं स्वादुदाडिमम् । सौभाग्नं
पयः पेटी द्राक्षा धात्री परूपकम् । अपस्मारगदे नृणां पथ्यमेतदुदीरितम् ॥ २ ॥
मद्यं मारुतं विरुद्धाक्षं तीक्ष्णोष्णं गुदभोजनम् । अतिव्यवायमायासं पूज्यपूजाव्य-
तिक्रमम् ॥ ३ ॥ पत्रशाकानि सर्वाणि विम्बीमापादकीफलम् । गृषानिद्राशुधा-
वेगानपस्मारी नरस्यजेत् ॥ ४ ॥ इत्यपस्मारचिकित्सा ।

अथ वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

पित्तं पङ्क्तु कफः पङ्क्तुः पङ्क्तो मलघातयः । वायुता यत्र नीयन्ते तत्र
गरुडन्ति मेघवत् ॥ १ ॥

अथ संप्राप्तिपूर्वकनिदानमाह—शक्त्यानुप्राप्तशक्त्याऽथ उवरादौ प्रति-
पाद्यते । सर्वव्याधिनिदानं वा वातव्याधिरूपणम् ॥ १ ॥ रुक्षशीतावपलम्ब-
व्यवापातिप्रजागौरैः । विषमादुपचाराद्य दोषासृक्सायणादपि ॥ २ ॥ लङ्घनह-
सनास्यव्यव्यायामातिविचेष्टितैः । घातानां संक्षयाद्यन्ताशोक्रोगाभिकर्षणात्
॥ ३ ॥ वेगसंचारणादामादमिघातादभोजनात् । ममंयातद्भोजोद्वाश्वशीघ्रया-
नापसर्पणान् ॥ ४ ॥ देहे श्रोतांसि रिच्छन्ति पूरयित्वाऽनिलो बली । करोति
विशिष्टान्यापीन्सर्वांश्चैकान् संधयान् । पूर्वलक्षणलक्षणैः—अप्यकं लक्षणं तेषां

पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १ ॥ आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपाये लघुता पुनः । संकोचः
पर्यणां स्तम्भो भङ्गोऽस्त्रां पर्यणामपि । लोहमर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः
॥ २ ॥ खाज्यं पाहुत्यकुञ्जत्ये शोपोऽङ्गानामनिद्रता । गर्भशुकरजोनाशः
स्पन्दनं गात्रसुप्तता ॥ ३ ॥ शिरोनासाक्षिजघ्नां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ।
भेदस्तोदातिराक्षेपो मोहश्चाऽऽपास एव च ॥ ४ ॥ एवंविधानि रूपाणि करोति
कुपितोऽनिलः । हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ॥ १ ॥

अथ स्थानविशेषलक्षणमाह—वायुरामाशये कुद्धश्छर्षादीन्कुर्वते सदा ।
तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः । वर्ध्मद्वद्रोगगुल्मार्शः पार्श्वशूलं च
मारुते ॥ १ ॥

अथ सर्वाङ्गवातलक्षणमाह—सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभङ्गनम् ।
वेदनाभिः परीतस्य स्फुटन्तीवास्य संघयः ॥ १ ॥

अथ पक्वाशयवातलक्षणमाह—ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मश-
कराः । जटोरत्रिकहृत्पृष्ठरुक् शोफश्च गुदस्थिते ॥ १ ॥

अथाऽऽमाशयवातलक्षणमाह—रुक् पार्श्वोदरहृत्त्रामौ सृष्णोद्गारविपू-
चिकाः । कासः कण्ठासशोषश्च छर्दिश्चाऽऽमाशये स्थिते ॥ १ ॥

अथ पक्वाशयवातलक्षणमाह—पक्वाशयस्थोऽन्नकूजं शूलाटोपौ करोति
च । कृष्णमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥ १ ॥

अथ श्रोत्रादिवातलक्षणमाह—श्रोत्रादिष्विन्द्रियबधं कुर्यात्कुब्धः समी-
रणः ॥ १ ॥ रसकुपितलक्षणमाह—त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च
तुघते । आसन्न्यते सरागा च पर्वरुक् त्वगतेऽनिले ॥ अथद्वा गौरवालस्यं ज्वरो
रसगतेऽनिले ॥ १ ॥ रक्तगतलक्षणम्—रजस्वीधाः संसतापा वैवर्ण्यं कृशताऽ-
रुचिः । गात्रे चारुपि भुक्तस्य स्तम्भश्चास्रगतेऽनिले ॥ २ ॥ अथ मांसमेदो-
गतमाह—सर्पाङ्गं तुघते स्तब्धं दण्डमुष्टिदत्तं यथा । सरुक्स्तिमितमत्यर्थं मांस-
मेदोगतेऽनिले ॥ १ ॥ अथ मज्जास्थिगतमाह—मेदोऽस्थिपर्यणां संधिशूलं
मांसबलक्षयः । अस्वप्नः सतता रुक्च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १ ॥ अथ
शुक्रगतमाह—क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ १ ॥ अथ
शिरागतमाह—कुर्याच्छिरागतः शूलं शिराकुञ्जनपूरणम् । सबाह्याभ्यन्तरायामं
सर्लो कुञ्जत्वमेव च ॥ १ ॥ अथ स्यायुसंधिगतमाह—सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च
कुर्यात्स्यायुगतोऽनिलः ॥ १ ॥ हन्ति संधिगतः संधीन्शूलशोफौ करोति च ।
अथ आघृतवातलक्षणानि—प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ॥ १ ॥
स्थानस्था मारुताः पञ्च व्यापयन्ति शरीरिणम् । हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो
नामिमण्डले ॥ २ ॥ उदानः कण्ठदेशे स्यान्नानः सर्वशरीरगः । प्राणे पित्ताघृते
छर्दिदाहक्षैवोपजायते ॥ ३ ॥ दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा घैरस्यं च कफाघृते । अग्ने-
पित्तपुक्ते तु दाहो ह्यमः ॥ ४ ॥ अस्वेद्दृष्टौ मन्दाग्निः

कफावृते । स्येददाहौष्ण्यमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंयुते ॥ ५ ॥ कफेन सङ्गो
विष्मृते गात्रहर्षश्च जायते । अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता ॥ ६ ॥
अधःकाये गुरुत्वं च शीतता च कफावृते । ध्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं
कुम्भः ॥ ७ ॥ स्तम्भनो दण्डकश्चापि शोफयूलौ कफावृते । गुरुणि सर्वगात्राणि
स्तम्भनं चास्थिपर्यणाम् । लिङ्गं कफावृते ध्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ॥ ८ ॥

अथाऽऽक्षेपकादिरोगलक्षणान्याह ।

यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं
मुहुश्चरः । मुहुर्मुहुर्लदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः ॥ १ ॥ क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः
स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते । पीडयन्द्दयं गत्वा शिरःशङ्खौ च पीडयेत् ॥ २ ॥ धनुर्वन्ना-
मयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्ततः । अथास्यैवावस्थाविरोपावपतघ्नकापतानकावाह-
स कृच्छ्रादुच्छ्रुतियुच्चैः स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः । कपोत इव फुजेच निःसंज्ञः
सोऽपतघ्नकः ॥ १ ॥ दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन फूजति । हृदि मुक्ते
नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ॥ २ ॥ मर्माश्रितं घर्षणं प्राप्य वायुवत्सर्वदे-
हगः । तेन गौरो भवेद्देहः प्राणघ्नमपि तं त्यजेत् । वायुना दारुणं प्राहुरेके तम-
पतानकम् ॥ ३ ॥ अथ तेषां लक्षणमाह—तत्र दण्डापतानकमाह—कफा-
न्वितो भृशं वायुस्तास्वेय यदि तिष्ठति । दण्डवास्तम्भयेद्देहं स तु दण्डापतानकः
॥ १ ॥ धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुःस्तम्भसंज्ञकः । विवर्णबद्धवदनः स्रस्ताङ्गो
नष्टचेतनः । प्रस्थिघ्नश्च धनुस्तम्भी दशरात्रं न जीवति ॥ २ ॥ अथाभ्यन्तरा-
यामस्य साधारणं रूपमाह—अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्दक्षोगलसंश्रितः । स्याद्युप्र-
तानमनिलो यदा क्षिपति वेगवान् ॥ १ ॥ विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भ्रमप्रार्धः कर्णं
चमन् । अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः । तदा सोऽभ्यन्तरायामं क्रुस्तै
माहृतो बली ॥ २ ॥ अथ बहिरायामलक्षणम्—बाह्यस्यायुप्रतानस्थो बाह्यायामं
करोति च । तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्यक्षःकठ्यरुभजनम् ॥ १ ॥ अथ निमित्तमे-
देन चतुर्थाक्षेपकमाह—कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः । कुर्यादा-
क्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ॥ १ ॥ अथासाध्यमाह—गर्भपातनिमित्तश्च
शोणितान्निस्त्रवाच यः । अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानकः ॥ १ ॥ अथ
पक्षवधमाह—गृहीत्वाऽर्धं तनोर्वायुः शिराः स्यायुर्विशोष्य च । पक्षम-
न्यतरं हन्ति संधिबन्धान्विमोक्षयन् ॥ १ ॥ क्रुस्तोऽर्धकायस्तस्य स्यादक-
र्णयो विचेतनः । एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥ २ ॥ अथ
तस्यैव सर्वाङ्गवधमाह—सर्वाङ्गरोगं तद्वत् सर्वकायाश्रितेऽनिले । दाहसं-
तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ॥ १ ॥ शैत्यशोकगुरुत्वानि तस्मिन्नेव
कफावृते । शुद्धघातहते पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ॥ २ ॥ साध्यमन्येन
संसृष्टमसाध्यं क्षयहेतुकम् । गते चेने भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेऽप्राक्षेपकादिषु ॥ ३ ॥
गुर्विणीसूतिकावाक्यदृक्षीणेष्वसृजक्षयात् । पक्षायातं परिहरेद्देदनारहितं
यदि ॥ ४ ॥ अथार्दितलक्षणमाह—उच्चैर्वाहरतोऽत्यर्थं स्यादतः कठिनानि

च । हस्ततो जृम्भतो भाराद्विपमाच्छयनासनात् ॥ १ ॥ शिरोनासौष्टयुक्तललाटे
 देहणमंधिषु । भर्दयत्यनिलो यत्रमर्दितं जनयेत्ततः ॥ २ ॥ अभिघातादिवास्वा-
 पामिहानिलैखनासुनः । मणपाकाकरावद्य शिराम्यधनतक्षया ॥ ३ ॥ मर्मसं-
 श्लेदनास्त्रेप्रकर्षनासाविपर्यणात् । तीक्ष्णमघासवापानाद्धारणाद्वेगनिग्रहात् ॥ ४ ॥
 यतमानोऽनिललेषु यत्रमर्दयति भुवम् । यक्रीभवति यत्रार्धे मीवा चाप्यपवतेते
 ॥ ५ ॥ शिरश्चलति वाक्सहो नेत्रादीनां च वैकृतम् । मीवाचुगुरुदन्तानां तस्मि-
 न्पाथे च वेदना ॥ ६ ॥ तस्याप्रजो रोमहृषो येषुनेत्रमाविलम् । वायुरुष्ये
 त्वचि स्वप्नं सोदं-मन्यादनुग्रहौ ॥ ७ ॥ तमर्दितमिति प्राहुर्प्याधि व्याधिविना-
 रदाः । घातादिपातकफाद्यैव त्रिधा स स्यात्समासतः ॥ ८ ॥ ललातिप्रसव-
 कम्पः स्फुरणं हनुसंग्रहः । ओष्ठयोः श्वयधुः शूलमर्दिते वातजे भवेत् ॥ ९ ॥ पीत-
 मासं स्वररन्ध्रा पित्तं मूर्च्छा च धूपनम् । गण्डे शिरस्ति मन्यायां शोफः स्तम्भ-
 कफोद्भवे ॥ १० ॥ अथ तस्यासाध्यलक्षणमाह—क्षीणस्यानिमिपाक्षस्य प्रसक्त-
 प्यक्तभाषिणः । न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं घेपनस्य च ॥ ११ ॥ अथ हनुस्तम्भ-
 माह—त्रिहानिलैखनाच्छुष्कमक्षणादभिघाततः । कुपितो हनुमूलस्थः संसयि-
 र्याऽनिलो हनुम् ॥ १२ ॥ करोति विवृतास्त्वमथवा संवृतास्वताम् । हनुग्रहः स-
 तेन स्याच्छुष्काध्वरणभाषणम् । हनुग्रहे एवैरूपं हनुस्तम्भश्च येषधुः ॥ २ ॥ अथ
 मन्यास्तम्भमाह—दिवास्वमासनस्थानविहृतोर्ष्वनिरीक्षणैः । मन्यास्तम्भं प्रकु-
 रते स एव श्लेष्मणावृतः ॥ १३ ॥ अथ जिह्वास्तम्भमाह—वाग्वाहिनीशिरासंस्व-
 जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः । जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्पेत्वनीशता ॥ १४ ॥ हृदय-
 यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुहः । कुक्षो पायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुम्भमादिशेत्
 ॥ २ ॥ अथ शिरोग्रहमाह—रक्तमाधिस्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः शिराः
 रक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिराग्रहः ॥ १ ॥ अथ गृध्रसीमाह
 —स्फिक्पूर्वं कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् । गृध्रसी स्तम्भरक्तोर्द्वैर्गृह्णाति
 स्पन्दते भ्रुहुः ॥ १ ॥ घाताद्वातकफाभ्यां वा विज्ञेया सा द्विधा पुनः । वात-
 जायां भवेत्तोदो देहस्यापि प्रवक्रता ॥ २ ॥ जानुकटपूहसंपीनां स्फुरणं सुसत-
 भृशम् । वातश्लेष्मोद्भवायां तु स्तैमित्यं वह्निमार्दवम् ॥ ३ ॥ तन्द्रा मुखप्रसेकश्च
 मक्तद्वेषस्तथैव च । वाताद्वातकफात्तन्द्रागौरवारोचकान्विता ॥ ४ ॥ अथ
 विश्वाचीमाह—तलं प्रत्यङ्गुलीनां वा कण्ठरा चाहुपृष्ठतः । वाहोः कर्मक्षयकर्त-
 विश्वाचीति हि सोच्यते ॥ १ ॥ अथ श्रोत्रशीर्षमाह—वातशोणितजः शोभं-
 जानुमध्ये महारुजः । शैवः श्रोत्रकशीर्षस्तु स्थूलः श्रोत्रकशीर्षवत् ॥ १ ॥ अथ
 खल्लपङ्कजवोर्लक्षणमाह—वायुः सक्प्याधितः सक्पः कण्ठरामाक्षिपेत्तदा
 खल्लस्तदा भवेज्जगुः पङ्कः सक्प्योर्द्वयोर्धवात् ॥ १ ॥ अथ कलायखल्लमाह-
 प्रकामन्वेपते यस्तु खल्लश्चिष च गच्छति । कलायखल्लं तं विद्यान्मुक्तसंधिप्रव-
 न्धनम् ॥ १ ॥ अथ वातकण्ठकमाह—स्वपादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्
 जायते यदा । वातेन गुल्फमाधिस्य तमाहुर्वातकण्ठकम् ॥ १ ॥ न्यस्ते तु
 पादे रुजः कुर्यात्समीरणः । पादकण्ठक इत्येव विज्ञेयस्तल्लकाधितः ॥ २

पाददाहमाह—पादयोः कुरुते दाहं पित्तास्रकसहितोऽमिलः । विशेषतश्चङ्कमते
 पाददाहं तमादिशेत् ॥ १ ॥ अथ पादहर्षमाह—हृष्यतश्चरणौ यस्य भवतस्तु
 प्रसुप्तवत् । पादहर्षः स विशेषः कफवातप्रकोपजः ॥ १ ॥ अथासशोषमाह—
 अंसदेशे स्थितो वायुः शोषयित्वांऽसबन्धनम् ॥ अथावयाहुकमाह—शिरा
 श्चाऽऽकुञ्च्य तत्रस्थो जनयत्यवयाहुकम् ॥ अथ मूकमिन्मिनगद्गदानाह
 —भावृत्य सकफो वायुर्धमनीः शब्दयाहिनीः । नरान्करोत्यक्रियकान्मूकमिन्मि-
 नगद्गदान् ॥ १ ॥ अधोर्ध्वेवातमाह—अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मायु-
 नाऽथ वा । करोति शृङ्गामुद्गारमूर्ध्वेवातः स उच्यते ॥ १ ॥ अथ तूनील-
 क्षणमाह—अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता । मिनत्तीव गुदोपस्थं
 सा तूनी नाम नामतः ॥ १ ॥ अथ प्रतूनीमाह—गुद्गदुपस्थिता सैव प्रतिलोमं
 प्रधावति । वेगैः पक्काशयं याति प्रतूनीति हि सोच्यते ॥ १ ॥ अथ वाधिर्य-
 माह—यदा शब्दबहं खोतो वायुरावृत्य तिष्ठति । शुद्धः श्लेष्मान्वितो वाऽपि
 वाधिर्यं तेन जायते ॥ १ ॥ अथाऽऽध्मानलक्षणमाह—साटोपमत्युग्ररुज-
 माध्मातमुदरं शृङ्गम् । आध्मानमिति जानीयाद् घोरं वातनिरोधनम् ॥ १ ॥
 अथाऽऽमाशयसंभवात्प्रत्याध्मानमाह—विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवाऽऽमाश-
 योत्थितम् । प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ॥ २ ॥ अथाष्टीला-
 माह—नाभेरधस्तात्संजातः संचारी यदि वाऽचलः । अष्टीलावद् घनो ग्रन्थि-
 रूर्ध्वमायत उन्नतः ॥ १ ॥ अथ वाताष्टीलामाह—विष्णुमूत्रानिलसङ्गश्च तत्रा-
 ऽऽध्मानं च जायते । वाताष्टीलां विजानीयाद्बहिर्मांसनिरोधिनीम् ॥ १ ॥ अथ
 प्रत्यष्टीलामाह—पृथामेव रुजोपेतां वातविष्णुमूत्रोधिनीम् । प्रत्यष्टीलामिति
 चदेजरठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥ १ ॥ अथ घातविकृतिं मूत्रोधिनीमाह—
 मारुतेऽनुगुणे वस्तां मूत्रं सम्यक्प्रवर्तते । विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति
 हि ॥ १ ॥ अथ सर्वाङ्गकम्पवातमाह—सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसं-
 शकः ॥ १ ॥ अथ खड्गीमाह—खड्गी तु पादजद्गोरुकरमूलावमोदिनी ॥ १ ॥

अथानुक्तवातरोगसंग्रहार्थमाह—

स्थानानामनुरूपंश्च लिङ्गैः श्लेषान्विनिर्दिशेत् । सर्वेषु तेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुप-
 लक्षयेत् ॥ १ ॥ हिमन्तीव च गात्राणि रोमाद्वाद्भुरितानि च । शिरोक्षिपेदना-
 लस्यं शीतवातस्य लक्षणम् ॥ २ ॥ अङ्गेषु तोदनं प्रायो दाहः स्पर्शं न विन्दति ।
 मण्डलानि च द्रव्यन्ते स्पर्शवातस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥ पादयोश्च भवेदाहस्त्वह-
 स्तोदः श्वयथुः ह्रमः । रक्तप्रायः स्पन्दनं च रक्तवातस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥ हनु-
 शङ्खशिरोधीवं यो भिनत्ति तु घानिलः । कर्णयोः कुरुते शूलं कर्णशूलः स
 उच्यते ॥ ५ ॥

अथ साध्यासाध्यमाह—

हनुसम्भार्दितासेपपक्षाघातापतानकाः । कालेन महता यात्रा यत्रात्सिध्यन्ति

अथाशीतिवातजरोगाणां संक्षेपेण चिकित्सा ।

अथ पक्षाघातस्य—मापातमगुप्तकैरण्डवाट्यालकशृत्तं जलम् । हिङ्गुमैन्ध-
वसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥ १ ॥ इति मापारिकापः । अथ शृन्दान्मापा-
दिसप्तकम्—मापबलाशुकशिम्बीकृष्णराश्राधगन्धारयूकाणाम् । क्षयो नस्य-
निपीतो रामटलवणान्वितः कोणः ॥ १ ॥ अपनयति पक्षाघातं मन्दासम्भं
सङ्गणनादरुजम् । दुर्जपमर्दितवातं सप्ताहाभ्यति चायदपम् ॥ २ ॥ अथ
मापतैलं सारसंप्रहात्—ग्रन्थिकाशिकणाराश्राकुष्ठनागरसैन्धवम् । माप-
कायेन ततैलं पक्षाघातविनाशनम् ॥ १ ॥ अथादितस्य चिकित्सा—
नवनीतेन संयुक्तं सादेन्मापेणरीं नरः । दुर्पारमर्दितं इति सप्तरात्र संशयः
॥ १ ॥ अथ लशुनविधिः—पलमर्धपलं चाऽपि रसोनस्य मुकुटितम् । हिङ्गु-
जीरकसिन्धूपयसौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ १ ॥ शूर्णितैर्मापकोन्मानैरवशूर्ण्यांशुद्वि-
तम् । यथाग्निं भक्षितं प्रातश्चेत्सुखाधानुपानतः ॥ २ ॥ दिने दिने प्रयोक्तव्यं
मासमेकं निरन्तरम् । अतामयं निहन्त्येषमर्दितं चापतप्रक्रमम् ॥ ३ ॥ एकाङ्ग-
रोगिणां रोगं तथा सर्पाङ्गरोगिणाम् ॥ ऊरुसम्भं गृध्रसीं च शूलं द्वंद्वकृमीनपि
॥ ४ ॥ कटिशृष्टामयं हन्यान्नाडरं च समीरणम् ॥ अथाचचाहुके—मापतैल-
सोनाभ्यां चाद्भोध् परिषेनात् । दशाङ्गिमापकायेन जयेद्देवोऽववाहुकम् ॥ १ ॥
इति शृन्दान् ॥ अथ मापायं तैलम्—मापातसीववकुरण्टककण्टकारी-
गोकण्टदण्डुकजटाकपिकण्टुतोयैः । कार्पासकास्थिशण्डीजकुलरथकोलकायेन वस्त-
पिहितस्य रसेन चापि ॥ १ ॥ शुष्ट्या च मागधिक्या दातपुष्पया च सैरण्ड-
मूलसपुनर्नवया सरेण्या । राश्रायलासुतलताकटुकैर्विपक्तं मापास्यमेतदववाहु-
काहारि तैलम् ॥ २ ॥ अर्षाङ्गशोपमपतामकमाड्यघातमादोपकं सभुजकम्पशिरः-
प्रकम्पम् । नस्येन धक्षिविधिना परिषेचनेन हन्यात्कटीजवनजानुशिरःसमी-
रान् ॥ ३ ॥ इति मापायं तैलम् ॥ अथ प्रत्यष्टीलाष्टीलिकयोः—प्रत्य-
ष्टीलाष्टीलिकयोर्गुल्मेऽभ्यन्तरविघ्नैः । क्रिया हिङ्गुवादिचूर्णं च शस्यतेऽत्र
विशेषतः ॥ १ ॥

अथ हिङ्गुवादिचूर्णम्—हिङ्गुमलत्रिकटुप्रपदकटुशटीवृक्षाम्लदीप्याल-
कापाठाजाज्यजगन्धमूलहपुपाद्विक्षारसाराभयम् । हिङ्गुमाघ्मानविषन्धवध्मेकसन-
श्वासाग्निसादारुचिह्नीहाशांखिलशूलगुल्मगलहृद्रोगादमपाण्डुप्रणुम् ॥ १ ॥ इति
शोषदेवशतात् ॥ अथ योगशताद्विङ्गुवादिचूर्णम्—हिङ्गुमन्ध्याविडशु-
ष्यजाजीहरीतकीविप्रकमूलकुष्ठम् । भागोत्तरं शूर्णितमेतदिष्टं गुहमोदराष्टीलि-
विपूचिकाद्यु ॥ १ ॥ अथ नादेयादि—नादेयीकुटुमाकेशिमुशुहतीसुग्विहव-
भक्षोतकव्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकरजोऽपामार्गनीपामिकान् । चासामुलकपाटला-
म्सलवणान्दग्ध्वा रसं पाचितं हिङ्गुवादि प्रतिवापमेतदुचितं गुहमोदराष्टीलियु
॥ १ ॥ अथ गदनिप्रहाद्विडङ्गासवः—विडङ्गं पिप्पलीमूलं पाठा धाम्ये-
लाहकम् । कुटजवक्त्रलं राश्रा भागीं पत्रपलोन्मितान् ॥ १ ॥ अष्टशोणेऽम्भसः

पक्त्वा द्रोणशेषं तु कारयेत् । पूते शीते क्षिपेत्तस्मिन्माक्षिकस्य शतत्रयम् ॥२॥
धातव्या विंशतिपलं चूर्णं कृत्वा तु दापयेत् । ग्योपस्य तु पळान्यष्टौ, त्रिजातं
द्विपलं तथा ॥३॥ फलिनीहेमतोयानां सरोध्राणां पलं पलम् । घृतभाण्डे समा-
धाय भासमेकं विधारयेत् ॥ ४ ॥ एष योगो हरत्येव प्रत्यष्टीलानमंदरान् ।
ऊरुस्तम्भाश्मरीमेहगण्डमालां सविद्रधिम् ॥ आढ्यवातं हनुस्तम्भं विडङ्गाख्यो
महासवः ॥ ५ ॥ इति विडङ्गासवः ॥ अथ विश्वाच्याम्—दशमूलीबलामा-
पकायं तैलाज्यमिश्रितम् । सायं भुक्त्वा चरेन्नस्यं विश्वाच्यां चाववाहुके ॥ १ ॥
इति दशमूलादिकायः । अथ मिमिण्णे—दशमूलस्य निर्युहो हिङ्गुपुष्करचू-
र्णितः । शमयेत्परिपीतस्तु वातं मिमिणसंज्ञितम् ॥ १ ॥ अथ कुञ्जे—हृदयं
यदि घा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुहं । कुब्जो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत्
॥ १ ॥ वातघ्नैर्दशमूल्या घ नवं कुब्जमुपाचरेत् । खंहेर्मांसरसैश्चापि प्रवृद्धं तं
विवर्जयेत् ॥ २ ॥ अथ तूनीप्रतितून्योः—पिप्पल्यादिरजस्तूनीप्रतितून्योः
सुस्वाम्बुना । पियेद्वा खेहलवणं सपृतं क्षारहिङ्गु वा ॥ १ ॥ अथाऽऽध्माने—
आध्माने छेपनं पाणितापश्च फलवतयः । दारुहेमवतीकुष्ठशताह्लाहिङ्गुसैन्धवैः
॥ १ ॥ अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च प्रदिद्याद्दुदरे भिषक् । दीपनं पाचनं चैवाऽऽध्मान-
नयस्त्रिविशोधनम् ॥ २ ॥ इति दारुपदकम् ॥

अथ प्रत्याध्मानोरुस्तम्भयोः कल्कादि ।

प्रत्याध्माने तु वमनं लह्वनं दीपनीपघम् । ऊरुस्तम्भं जयेद्द्रक्षस्वेदमदंनकौ-
शिकैः ॥ १ ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं भद्रातकफलानि च । एतत्कल्कश्च सक्षौद्र
ऊरुस्तम्भनिवारणः ॥ २ ॥ इति पिप्पल्यादिकल्कः । पञ्चमूलीकपायं तु सुखोष्णं
त्रिवृत्तायुतम् । गृध्रसीं गुल्मशूलं च सद्यः पीतं नियच्छति ॥ १ ॥ इति पञ्चमू-
लीकपायः । वाजिगन्धाबलाविल्वदशमूल्यम्बुसाधितम् । गृध्रस्यां तैलमैरण्डं
वसौ पाने च शस्यते ॥ १ ॥ इति वाजिगन्धाघं तैलम् ॥ द्वे पले सैन्धवात्पञ्च
शुंठ्यां प्रन्यिकचिग्रकात् । द्वे पले मल्लकास्थीनि विंशती द्वे तथाऽऽडके ॥ १ ॥
भारनाले पचेत्प्रस्थं तैलस्यैतैरपत्यदम् । गृध्रस्यूद्ग्राहाशोर्तिसर्ववातविकारनुत्
॥ २ ॥ इति सैन्धवाघं तैलम् ॥ विष्येच्छिरां मेदूबलेरधस्ताच्चतुरङ्गुले । यदि
नोपशमं गच्छेद्देहेत्पादकनिष्ठिकाम् ॥ ३ ॥ इति घृन्दात् ॥ महानिम्बजटाकल्को
गृध्रसीनाशनः स्मृतः ॥ ४ ॥ इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ जिह्वास्तम्भे ।

जिह्वास्तम्भे क्रिया श्रेष्ठा सामान्योक्ता तु याऽर्दिते । अथ कल्याणकाव-
लेहः—सहरिद्रायचाकुष्ठं पिप्पलीविषभेपजम् । अजाजी चाजमोदा, च यष्टीम-
धुयुतं घृतम् ॥ १ ॥ एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः । मेघदुन्दुमितिर्षोपो
मत्तकोकिलनिस्वनः ॥ जडगद्गदमूर्क्यं लेहः कल्याणको जयेत् ॥ २ ॥

इति योगतः ॥

हृत्वा त्रिदालपदकं विवेत् ॥ २ ॥ मधैर्मांसरसैर्यूपैस्तकैरुष्णोदकेन वा । सर्पिणा
 वाऽपि लेहं तु दधिमण्डेन वा पुनः ॥ ३ ॥ अस्थिसंधिगतं वायुं चायुमजाधितं
 च यम् । कटिग्रहं गृध्रसीं च मन्यास्तम्भं हनुम्रहम् ॥ ४ ॥ ये च कोष्ठगत
 रोगान्नांश्च सर्वान्प्रणाशयेत् । आभाघो नाम चूर्णोऽयं सर्वव्याधिनिबर्हणः ॥५॥
 इत्याभाघं चूर्णम् । इति चूर्णानि ॥

अथ गुग्गुलवः ।

अथ त्रयोदशाङ्गुग्गुलुः—आभाऽधगन्धा ह्युपा गुडूची शतावरी गोक्षुरकं च राक्षा । श्यामा शटी घोषवती यवानी सनागरा चेति समं विचूर्ण्य ॥ १ ॥
 सर्वैः समं गुग्गुलुमत्र दत्त्वा कुर्यात्ततोऽर्धे प्रणिधाय सर्पिः । अर्धाक्षमात्रा गुटि
 कास्ततोऽस्य कायाः पुरस्याद्य दिनाननेऽघात् ॥ २ ॥ एकां ससर्पिमंथुना यय
 न स्पर्शां भवेद्दन्तततेः कथंचित् । ततः कवोष्णं सलिलं सुरां वा गर्भ्यं पय
 वाऽप्यथ मुद्गयूपम् ॥ ३ ॥ किं वा रसैर्मांसमवैर्निपीय लवङ्गमेकं वदने निव
 ध्यात् । कटिग्रहे गृध्रसिचाहृष्टे हनुमहे जानुपदग्रहे च ॥ ४ ॥ सन्धिस्थि
 चास्थिगते सर्पिरे मञ्जाधिते चायुगतेऽति दुष्टे । शूलद्वये पार्श्वशिरोरुजाय
 मन्याग्रहे फण्डहृदिग्रहे च ॥ ५ ॥ त्रयोदशाङ्गोऽयमतिप्रशस्तो जयेद्गदान्वातकप
 प्रभृतान् ॥ ६ ॥ इति योगतरङ्गिणीतत्रयोदशाङ्गुग्गुलुः ॥ अथ घोरसिंहा
 लोकतो द्वात्रिंशको गुग्गुलुः—त्रिकटु त्रिकला मुखं विडङ्गं चव्यचित्रकौ
 बधैला पिप्पलीमूलं ह्युपा सुरदारु च ॥ १ ॥ तुम्बरं पौष्करं कुष्ठं विपा च र
 नीद्रयम् । वापिका जीरकं शुण्ठी सपत्रा च दुरालभा ॥ २ ॥ सौबर्धलं विड
 च क्षारौ द्विरदपिप्पली । सैन्धवं च समानानि तुष्यं दत्त्वा च गुग्गुलुम् ॥ ३ ॥
 साधयित्वा विधानेन कोळमात्रां घटीं चरेत् । घृतेन मधुना वाऽपि भक्षयेत्तमा
 मुखे ॥ ४ ॥ आमं हन्याद्दुदायतैर्मधुबुद्धिं गुदकिमीन् । महाज्वरोपसृष्टानां मूर्ते
 पहतचेतसाम् ॥५॥ आनाहोन्मादकुष्ठानि पार्श्वशूलहृदामयान् । गृध्रसीं च हनुस्
 न्मपक्षघातापतानकान् ॥ ६ ॥ शोफं शीहानमत्युग्रं कामलामपर्ची तथा
 नाक्ता द्वात्रिंशको ह्येष गुग्गुलुः कथितो महान् ॥ धन्वन्तरिकृतो योगः सर्वरोग
 निकृन्तनः ॥ ७ ॥ अथ सारसंग्रहाद्योगराजगुग्गुलुः—चित्रकं पिप्पलीमू
 यवानी कारवी तथा । विडङ्गान्यजमोदा च जीरकं सुरदारु च ॥ १ ॥ चव्यै
 सैन्धवं कुष्ठं राक्षा गोक्षुरधान्यकम् । त्रिकला मुखकं प्योपं रवगुशीरं यवाप्रज
 ॥ २ ॥ तालीसपत्रं गोक्षूरं लवङ्गं सर्जिका शटी । दन्ती गुडूची ह्युपा वाडि
 गन्धां शतावरी ॥ ३ ॥ प्रत्येकं कर्पमात्रं स्वाद्यतुष्कर्पमयो मृत्तम् । पृतानि सुभि
 पपष्टे सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ४ ॥ यावन्मयेतानि चूर्णानि तावन्मात्रो
 गुग्गुलुः । संग्रहं सर्पिणा गार्धं त्रिगन्धभाण्डे निधाय च ॥ ५ ॥ ततो मात्रां प्र
 क्षीत घयेष्टाहारपानपि । योगराजः इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥ ६ ॥
 आमैर्वातादिवातादीन्कृमीन्दुष्टप्रणानपि । शीहगुम्भोदरानाहदुर्नामानि विनाद

येत् ॥ ७ ॥ अग्निं च कुर्वते दीप्तं रेतोवृद्धिं बलं तथा । यातरोगाक्षयत्याशु
संधिमज्जगतामपि ॥ ८ ॥ पादग्रहं क्रोष्टुशीर्षं मन्वास्तम्भं हनुग्रहम् । कर्णग्रहं
कर्णशूलं शिरःशूलं मरुकृतम् ॥ रास्त्राकाथेन हन्येष केवलो धा प्रशस्यते ॥ ९ ॥ इति
योगराजगुग्गुलुः ॥ अथ पडशीतिगुग्गुलुः—सैर्ययासविपादारुग्याप्रीयुक-
विकावृषम् । कृष्णाब्दोभाघनाभीरुवाट्यालं मिशिवेल्लरी ॥ १ ॥ पथ्या शुण्ठी
द्विसहस्रा शब्धारग्वधगोक्षुरम् । विशाखा मोदकी तिक्ता ग्रन्थिभार्ङ्गी विदारिका
॥ २ ॥ अलम्बुपा हस्तिकर्णी वस्तगन्धा विपाणिका । शिवाक्षं मुशली कौन्ती
काकोली दीप्ययुगमकम् ॥ ३ ॥ त्रिवृहन्ती शिखी शृङ्गी कोकिलाक्षी तुरालभा ।
पञ्चमूलं महद्वीरतरुः कुष्ठं च जोङ्गकम् ॥ ४ ॥ जातीपत्रीफलैलं च केशरं त्वक्कि-
रातकम् । कुङ्कुमं देवकुसुमं विशाला निशिसैन्धवम् ॥ ५ ॥ मन्दारमूलं कृमिजिदे-
मदुग्धा रविप्रिया । गजपिप्पल्यपामागौ वानरी नक्तमालकः ॥ ६ ॥ एतै रास्त्रा
समा चाऽभौ द्विगुणा तैः पुरः समः । सूतं गन्धं हिङ्गुलं च टङ्गुणं लोहमभ्रकम्
॥ ७ ॥ शुद्धं वङ्गं सूतभस्म नागं ताप्यमयोरजः । मिलितं पुरपादं च सर्वमेकत्र
कारयेत् ॥ ८ ॥ पचेद्यतुर्गुणे काये पुरं पदकटुजे पुरा । तुर्याशशेषिते काये पूते चात्र
विनिक्षिपेत् ॥ ९ ॥ चूर्णानि पुरमुत्थानि पाचयेन्मृदुवह्निना । याद्यदनतरं तावद्गु-
टिकाः कारयेत्ततः ॥ १० ॥ स्वर्णप्रमाणाः सेव्यास्ता मधुसर्पिःसमन्विताः । सप्त-
धातुगतान्वातान्दिरास्त्राच्यस्थिसंधिगान् ॥ ११ ॥ सामाधिरामान्संसृष्टान्श्लेष्मजा-
न्धन्ति केवलान् । यक्ष्माणमग्निमान्यं च ज्वरं धातुगतं तथा ॥ १२ ॥ गुल्फजानूरुक-
ट्यूरुदरहृत्कुक्षिकक्षगान् । अंसमन्याहनुधोत्रभ्रूललाटाक्षिशङ्कुगान् ॥ १३ ॥ प्रमेहं
मूत्रकृच्छ्रं च शूलमाध्मानमश्मरीम् । किं पुनर्मेदकान्वातान्प्रत्यङ्गस्थाक्षयत्यलम्
॥ १४ ॥ गुग्गुलुः पडशीतिर्वै नाम्ना भोजेन कीर्तितः । क्षीयमाणेन शिष्येण
प्रार्थितेन पुनः पुनः ॥ १५ ॥ स एष राजयोगोऽयं न देयो यस्य कस्यचित् ।
वत्सरेणास्य योगेन पण्डोऽपि प्रमदाप्रियः ॥ १६ ॥ वाजीकरणमन्यच्च परं
नास्त्राद्विशेषतः । गुणोऽस्य सेवनाच्चित्यं यः स्यात्स स्याद्भवीमि किम् ॥ १७ ॥
एष नो परिहार्यस्तु पानभोजनमैधुनैः । इति पडशीतिगुग्गुलुः ॥ अथ रास्त्राद्यो
गुग्गुलुः—रास्त्राद्यैरण्डसुराह्वविशं तुष्येन गाढं च पुरेण मर्षम् । खादेत्स-
मीरी सशिरोगदी च नाडीग्रणौ चापि मगंदरी च ॥ १ ॥ इति गुग्गुलवः ॥

अथ तैलानि ।

अथ लघुविपगर्भतैलम्—तैलाढकं समतुपास्यु ह्यारिहेमनिर्गुण्डिभास्क-
रशिफाश्रुतया तु सिद्धम् । धत्तूरकुष्ठफलिनीविपहेमदुग्धारास्त्राह्यारिकटभीमरि-
चोपचिप्राः ॥ १ ॥ मांसीवचादहनसर्पपदेवदारुदावीनिशारुजुजुत्रिफलासमहाः ।
पिष्ट्वा क्षिपेत्पलमिता विपगर्भमेतत्तैलं समस्तपवनामयनाशनं स्यात् ॥ २ ॥
अथ द्वितीयं लघुविपगर्भतैलम्—धत्तूरस्य रसस्य पञ्चकुड्वं तैलं तथा
काञ्जिकं प्रस्थानां च चतुष्टयं गदवचा त्रिंशत्परं शाणकाः । शृङ्गात्रीमरिचाष्टयद्

फलं सप्रिकसं सह बुद्धमेन । शृङ्गागुणकण्डपुलममतया विनीय तैलं बलाङ्गयन-
 दुग्धदधिप्रपक्कम् ॥ २ ॥ मन्दानटेन हितमेतदुदाहरन्ति घातामयेषु बलवर्ण-
 तादाकारि ॥ ३ ॥ अथ महालक्ष्मीनारायणतैलम् । सुधुताम्—दशशतार्-
 त्रिशिवेतरमष्टिका दहननागबलारबुधापिकाः । कितवलाङ्गलकीवगमष्टिका-
 कुटजहेदुगृहीसरशृङ्गिका ॥ १ ॥ मधुकवीजकचम्पकमालतीसुह्रियलाकृमिहाप्र-
 नाटकाः । शतदद्याधवराहकवासनीरशुकधन्वनपिप्परिरक्तिकाः ॥ २ ॥ अतिब-
 लाद्विविपानुकदादिमीशिसरिशात्मलिसिन्धुकनुण्डिकाः । सुपिरपङ्गुलफानमुमक-
 टीयरकजुम्भनिकुम्भजयन्तिका ॥ ३ ॥ कुसारिपिच्छलिकाकरमर्दिकाकसनमर्द-
 नद्वेषणिरूपिकाः । अतसिपरस्तकगृध्रमहीरदो त्रिदुलकुञ्जिरिकादितयोघटाः ॥ ४ ॥
 दधिकलसुववृक्षमृगादनीमयुरसामगधानलपत्रिकाः । रुदतिका शृषोम्यजटाः
 सुषीः समनुगृह्य तथैव दत्ताङ्गिकम् ॥ ५ ॥ दत्ताङ्गिकं दशमूलं । तद्य । विद्वान्नि-
 मन्यस्योनाककाश्मरीपाटलायुतैः । शालिपर्णीपृथिवर्णीसृहवीद्वयगोधुरैः । इति
 ॥ ६ ॥ मुनितरमलयतपनापामार्गवीजनचमालशृङ्गाटी । प्रपुष्पाटो हेमदुग्धा
 फलेरहाणां च बीजानि ॥ ७ ॥ धात्रीनिमुकरक्षवन्तुलमपुष्टीलेद्रगुदीनेपतीनी-
 पारग्वधरकसारबदरीविरसूर्जनः काश्चनः । चिद्रोदुग्धरतापसिद्रुमयुगांकोलद्रव्यं

१ टीका—दशशतांशोति—दशशतांशः शतावरो । शिवेतरा बावरी । मष्टिका मोगरा ।
 दहनः चित्रक । नागबला चिकणाभेद । खुः परंठमूलं । शल्पिका बाकली । कितवः पचूरः ।
 लांगलकी कल्लावी । वनमष्टिका कुदा । कुटजः तदुफलं । हेदु प्रसिद्धः । शृकी पहाटमूल ।
 सरगुंजी प्र० ॥ १ ॥ मधुकैति—मधुकः ज्येष्ठमध । वीजकः विबळा । चंपकः प्र० । मालती
 जाती । खुही नियडुंग । बला चिकणा । कृमिहा बावटिग । प्रपुनाटकः तरवड । शतरला
 शतपुष्पा । अथः अथर्गधा । धराहकः वाराहीकरं । वासनी वासनवेळ । रुक परंठः । धन्वन
 धामग । पिप्परि नादरुही । रक्तिका पतग ॥ २ ॥ अतिबलेति—अतिबला चिकणाभेद । दिविषा
 कृष्णशुद्धमेदेन । शुकवृक्षः । दादिमी दादिबसार । शिलरी अपामार्गः । शात्मलिः काटे-
 सावरी । सिन्धुक निर्गुडी । कुण्डिका कटुतुण्डिका । सुपिरः देवनलः । पंगुल फांगली । काशः
 कसाट । मुमकटी स्याजकुहरी । बरकः भार्ही । कुम्भः त्रिवृद । निकुम्भः देवी । जयंती टाकळी
 ॥ ३ ॥ कुसुरी प्र० । पिच्छलिका गोषणी । करमर्दिका करवंद । कसनमर्दनः कासविदा ।
 फेवणी प्र० । रूपिका पाच । अतसी जबस । वस्तक बाळाकुडा । गृध्रमहीरहः गीषासाव ।
 विदुलः वेतसः । कुञ्जरिकादितयं सार इति पृथुसाल इति च । उच्यते श्वेतगुंजा ॥ ४ ॥ दधि-
 फलः कपित्थः । सुववृक्षः विककतः । मृगादनी रंद्रवारणी । मयुरसा मूर्वा । मगधा पिपळी ।
 जलपत्रिका पत्तिनी । रुदतिका रुदती । दशाङ्गिकं दशमूलं ॥ ५ ॥ चंचलसतिरिमानि औषधानां
 मूलानि श्राद्धाणि ॥ ६ ॥ मुनितररिवि—मुनितरः अगस्त्यः । मलयः चंदनः । तपनः भक्षतकः ।
 अपामार्गवीजं प्रसिद्धं । नक्तमालः करंजः । शृङ्गाटी शृङ्गाटकः । प्रपुष्पाटः तरवड । हेमदुग्धा
 कावहेरी । फलेरहः सागरगोटे । पथेवा- बीजानि श्राद्धाणि ॥ ७ ॥ धात्रीनि—धात्री
 आमलकी । चिद्रुः वेवगा । मपुष्टीला मधुवृक्षः । इंगुदी दिग्गवेड । नेपती प्र० । नीपः
 कर्दमः । पारग्वधः बाहवा । रकसारः सिसवा । बदरी प्रसिद्धा । विरसूर्जनः देमुरणी ।

सल्लकी गायत्रीकलिवृक्षभण्डिकदराश्रयाभयापादपाः ॥ ८ ॥ भस्मीकिंशुकमेप-
 शृङ्गिकिणिहीभूताङ्गुशः शल्यकः कोशाग्राजुनपारिभद्रकमहावृक्षाः कुमार्यासनैः ।
 कुम्भी रक्तघनंजयो नियमनो वातारि मोखाह्वया एतेषां परिगृह्य बल्कलमथो
 रम्भा विदारी वरी ॥ आलकक्षिरकन्दवाजिसुवहा ककौटिका गृष्टिका खर्जूरी
 सुरसुरणप्रभृतिकान्कन्दांश्च साधूनपि ॥ ९ ॥ छिन्नाटरूपकशिवप्रियमापपर्णी-
 ज्योतिष्मतीयुगुलपपंटमेपवह्नी । भूपर्णिकासजटिकाभृंगराजमुण्डीयुक्तेरीकुल-
 कयुग्मफलकैभक्ता ॥ १० ॥ भूनिम्बवह्निदमनो गिरिकर्णिकायुक् चिह्नारकाख-
 दिरकाविजयाकुमार्यः । गन्गावती युगकवैष्णविका सुगन्धा लम्बा सुपर्णलतिका
 सहदेविका च ॥ ११ ॥ गोपीयुगं शृगलुरी सरणी च कङ्कुमोर्यंश्च नागदमनी
 मधुपुष्पिका च । एतानि गृह्य निखिलानि तथाऽन्ध्युग्मं चूतास्थितो तरुहो
 वटसंप्रोहान् ॥ १२ ॥ भूशर्करामदकराकुसुमं च पीलुबर्हिश्चिखां कनककेतकि-
 संप्रोहान् । व्याघ्राटिकाह्मिकरकं तिमिरोत्थसारं कण्टकपिथभवलोहजटां

कांचनः कांचनवृक्ष । चिंचा प्र० । उदुंबर प्र० । तापसीद्रुमयुगं अगरलवृक्षद्वयं । अंकोलद्वयं
 आंकोल पोथ्या आंकोल । सल्लकी सलई । गायत्री खदिर । कलिवृक्ष वैश्या । भंभी मंजिष्ठा ।
 वदर श्वेतखदिर । अश्वत्थ प्र० । भभया हरीतकीवृक्ष । एते वृक्षाः सपत्रा प्राद्याः ॥ ८ ॥
 महीति—मही सपनः । किंशुकः पलाशः । मेपशृंगी मेडाशिगी । किणिही किन्दयी ।
 भूताङ्गुशः कात्रीनिर्गुडी । शल्यकः मदनः । कोशाग्रा कोकवीति लोके । अर्जुनः ककुमः ।
 पारिभद्रः निवतसः । महावृक्षः बज्री । कुमारी कोरफड । असनः प्र० । कुम्भी द्रोण-
 पुष्पी । रक्तघनंजयः रक्तार्जुनः । नियमनः वायवर्णा । वातारिः बावडा । मोखा
 मुलमुला । एतेषां वृक्षाणां बल्कलं प्राक्षं । अधो अनंतरं कंदप्राद्यत्वमाह—रम्भा कदली ।
 विदारी भुयकोहला । वरी शतावरी । आलक अलवाचा कंद । क्षीरकंद प्र० । वाजी
 अश्वगंधा । सुवहा मुंगसवेलीकंद । ककौटिका वंध्याककौटीकंद । गृष्टिका डुकरकंद ।
 खर्जूरी मुशलीकंद । सुरः अमरकंद । सुरणः प्र० । एते कंदाः सम्यक् प्राद्याः ॥ ९ ॥
 छिन्नेति—छिन्ना शुद्धची । अटरूपकः वासा । शिवप्रियः बिल्वः । मापपर्णी माषवेल ।
 ज्योतिष्मतीयुगुलं कांगोणीद्वयं । पपंटः पित्तपापडा । मेपवह्नी मेढवेल । भूपर्णिका वासन-
 वेल । सजटिका गुंजा । भृंगराजः माका । मुंजी प्र० । युक्तेरी निर्गुडीद्वयं । कुलवयुग्मं
 पटोलीद्वयं । फला उत्तर्णा । अकैभक्ता आदित्या । इमानि समूलपत्राणि ॥ १० ॥ भूनि-
 म्बेति—भूनिम्बः चिरारंत । वह्निः चित्रकः । दमनः दवणा । गिरिकर्णिकायुग्ं विष्णुकांताद्वयं ।
 चिह्नारका लाजाङ्गु । खदिरका प्र० । विजया भृंगी । कुमारी कोरफड । गंगावतीद्वयं प्रसिद्धं
 वैष्णविवच शृद्धदारकः । शृगंधा राला । लंबा कटुतुंबी । सुपर्णलतिका कांडवेल । सह-
 देविका महाबला ॥ ११ ॥ गोपीयुगमिति—गोपीयुगं सारिवाद्वयं । शृगलुरी हरणगुरी ।
 सरणी हरिणवह्नी । कंशुः काग । मोर्यः मूर्वा । नागदमनी प्रसिद्धा । मधुपुष्पिका
 मधुपुष्पा । एतानि समूलपत्राणि ॥ अन्ध्युग्मं मुस्ताद्वयं । चूतास्थि आम्रास्थि । तरुहो
 वादगुड (बापें) वटसंप्रोहानः प्र० ॥ १२ ॥ भूशर्करेति—भूशर्करा कङ्कुमाकडकंद ।
 मदकराकुसुमं धातकीकुसुमं । पीलु प्र० । बर्हिश्चिखा मयूरश्चिखा । कनक केतकिसंप्रोहानः प्र० ।
 व्याघ्राटिका वाघाटी । अत्रिपरकं करवंदी । सारं दाटिमं । कंडू कुडिलीमूलं । कपित्थमूलं

मूलं करञ्जाङ्गोलमूलकम् । पुनर्नयो च भूपीतु अर्कपुष्पी दुरालभा ॥ २ ॥
जीवन्ती विपतिन्दुध यातारिहिंस्रशिशुम्बम् । अलक्यवलोचं च कुट्टिपाना
कषायकम् ॥ ३ ॥ एतेषां च समां रात्रां पूतिकं च तयोः समम् । अष्टभागाव-
दोषं तु कषायमयतारयेत् ॥ ४ ॥ तत्पादं तिलतैलं च त्यजाक्षीरं च तरसमम् ।
गुग्गुलुं तगरं मांसीं त्रिकटु त्रिकलानि च ॥ ५ ॥ चातुर्जातं कचोरं च विडन्नाम-
रदारु च । हिङ्गुराघ्रावघातिष्ठापाठायष्टिकचित्रकम् ॥ ६ ॥ त्रियङ्गु पिप्पलीमूलं
चन्दनं चम्पदीप्यकम् । यरालं चम्पकं कुष्ठं मञ्जिष्ठाभिषिष्यपम् ॥ ७ ॥ जावी-

पूजितम् ॥ ९ ॥ धनुर्वातामन्तरायामं गृध्रसीमववाहुकम् । आक्षेपकं धनायाम
विधाचयामपतन्नके ॥ १० ॥ आक्षेपयते दनुन्ममे शिरोवातापतानके । भ्रूशङ्ख
कर्णनासाक्षिजिह्वाम्भेऽथवाहुके ॥ ११ ॥ कलायखजतापहुसवाङ्गैकाङ्गमारुते ।
क्षादंते पादद्वयं च पक्षघाते प्रशस्यते ॥ १२ ॥ ऊरुस्तम्भं सुसवातं नाशयेच्छा-
मंशयः । राघ्रापूनीकनामैतत्तैलमाग्नेयनिर्मितम् ॥ १३ ॥ इति तैलानि ॥

अथ पञ्चतिकघृतम् ।

निम्बामृतापूपपटोलनिदिग्धकानो भागान्मृधरदशपलान्विषचेद्वेदोऽपाम् ।
अष्टावदोषितरसेन पुनश्च तेन अस्थं घृतस्य विषचेत्पिचुभागकलकैः ॥ १ ॥ रास्त्र-
विडङ्गसुरदारुगजोपकुम्भ्याद्विक्षारनागरनिशामिशिचध्यकुष्ठैः । तेजोवतीमरिचवस्त्र-
कदीप्यकामिरोहिण्यपुष्करयथाकणमूलयुक्तैः ॥ २ ॥ मञ्जिष्ठयाऽतिविषया त्रिवृता
यथान्या संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः । तरसेवितं घृतमतिप्रबलं समीरं
संध्यस्त्रिमज्जगतमप्यपहंति कुष्ठं ॥ ३ ॥ नाडीवणानुदभगंदुरगण्डमालाजभूर्ध्ववा-
तगदगुल्मगुदोत्थमेहान् । यद्मारुजं शसनपीनसकासशोफहृत्पाण्डुरोगमय विद्व-
धिवातरक्तम् ॥ ४ ॥ इति पञ्चतिकघृतम् ॥

अथाजमोदादिवटी ।

अजमोदा कणा घेलं शतपुष्पाऽग्निनागरम् । मरीचं सैन्धवं दारु भागीकं च
गृध्रकृथकम् ॥ १ ॥ पञ्चभागा हरीतक्याः शुण्ठी च दशभागिका । घृददारोर्द-
शांशाः स्युः पदाग्निशङ्खभागकाः ॥ २ ॥ गुडपाकैर्वटीः कृत्वा मात्रा कर्षममा-
णिका । संधिवाते प्रदेयं तरवामवाते सुदारुणे ॥ उष्णोदकानुपानेन सर्ववातं
नियच्छति ॥ ३ ॥

अथ वाते कथिका ।

निगुण्ठी दीप्यकंबद्धिहरिद्राविश्वभेषजम् । तर्कं काञ्जिकपकं तद् घातघ्नं बह्नि-
वर्धनम् ॥ १ ॥

अथ स्वेदलेपविधिः ।

परण्डाकं करञ्जमोरटबलातकारिसोमस्वुहीनिगुण्ठीतलपोदशिशुवरणास्फोटाध-

गन्धादिजैः । पत्रैः काञ्जिकमूत्रचुक्रसहितैः स्विसैर्घटस्यैः कृतः स्वेदः सुन्दसमीर-
णात्तैवपुषां सद्यः सुप्तोत्पादकः ॥ १ ॥ निगुण्ड्या चोपनाहं च सकरजैः सपि-
त्तलैः । भेषजैः सेकलेपादि त्वभिषेकादिकं चरेत् ॥ २ ॥ शतपुष्पसुरदुदिनेश-
पयो गदरामठसिन्धुभवं हरति । अपि लेपगतोऽस्थिगतं मरुतं कटिसंभिभवं
त्रिदिनात्सततम् ॥ ३ ॥

अथ महाशास्त्रयोगः शाङ्गधरात्—कुलत्थमापनो धूमैरतसीतिलसर्पपैः ।
शतपुष्पादेवदासोफालीस्थूलजीरकैः ॥ १ ॥ एरण्डविद्वमूलैश्च राक्षामूलैश्च
दिग्गभिः । मिशिकृष्णाकुटेरैश्च लवणैरग्लसंयुतैः ॥ २ ॥ प्रसारण्यश्वगन्धाभ्यां
बलाभिर्दन्तमूलकैः । गुडूच्या वानरीधीजैर्पथालाभं समाहितैः ॥ ३ ॥ क्षुण्णैः
स्विसैश्च यस्त्रेण घृतैः संस्वेदयेन्नरम् । महादास्त्वणसंशोऽयं योगः सर्वानिलातिजित् ॥

गुञ्जाफललेपः—तक्षमिषा धुरेणाङ्गं केवलानिलपीडितम् । तत्र प्रदेहं
दद्याद्य पिष्ट्वा गुञ्जाफलैः कृतम् ॥ १ ॥ तेनावधाहुजा पीडा विश्वाची गृध्रसी
तथा । अन्याऽपि घातजा पीडा प्रशमं याति येगतः ॥ २ ॥

इति स्वेदलेपविधिः ।

अथ वातहा पोटली ।

पुसागौरण्डनिम्बैर्बकुलधनददहनारिकेलैः करजैः कार्पासैः शिमूडोलाफलमुनि-
पणकैः सर्पपाङ्गोलवीजैः । राक्षान्कुष्ठैः कुलत्थैर्निललशुनवचाहिङ्गसिद्धार्थत्रिशैः
सर्वैः स्रैहैः कृतं तसकलपट्टयुतं पोटलं वातभञ्जि ॥ १ ॥ इति योगसारात् ।

शाङ्गधरालशुनकल्कः ।

पक्कन्दरसोनस्य गुष्टिका निस्तुपीकृताः । पाटयित्वा च मध्यस्थं दूरीकुर्या-
त्तदङ्कुरम् ॥ १ ॥ तदुग्रगन्धनाशाय रात्रौ तत्रे विनिक्षिपेत् । अपनीय च तन्म-
ध्याच्छिलायां पेपयेत्ततः ॥ २ ॥ तन्मध्ये पद्ममांशेन चूर्णमेपां विनिक्षिपेत् ।
सौवर्धलं यवानी च भञ्जितं हिङ्गु सैन्धवम् ॥ ३ ॥ कटुत्रिकं जीरकं च सममा-
गानि चूर्णयेत् । एकीकृत्य ततः सर्वं कल्कं कर्पप्रमाणतः ॥ ४ ॥ खादेदमित्थ-
लेपेक्षी ऋतुदोषापपेक्षया । अनुपानं ततः कुर्यादेरण्डशृतमन्वहम् ॥ ५ ॥
सर्वाङ्गैकाङ्गजं घातमदितं चापतन्नकम् । अपस्मारं तथोन्मादमूरुस्तम्भं च गृध्र-
सीम् ॥ ६ ॥ उरःपृष्ठकटीपार्श्वकुक्षिपीडाकृमीञ्जयेत् । अजीर्णमातपं रोपं तसनीरं
पयो गुडम् ॥ ७ ॥ रसोनमभन्पुरुषस्त्यजेदेतन्निरन्तरम् । मर्द्यं मांसं तथाऽग्लं
च रसं सेवेत नित्यतः ॥ ८ ॥ अन्यच्च—शुद्धः कल्को रसोनस्य तिलतैलेन
मिश्रितः । वातरोगाञ्जयेत्तीव्रान्विपमञ्जरनाशनः ॥ १ ॥ इति लशुनकल्कः ।

अथैरण्डपाकः ।

वातारिधीजप्रस्थं तु क्षुपकं निस्तुपीकृतम् । क्षीरद्रोणार्धसंयुक्तं सिपञ्जन्दा-
ग्निना पचेत् ॥ १ ॥ घृतप्रस्थार्धयुक्पकं खण्डप्रस्थद्वयं क्षिपेत् । न्यूपणं सचतुर्जातं
अन्धिकं षड्विचव्यकम् । मिश्रिः शटी बिल्वदीप्यौ जीरे निशायुगम् ।
अश्वगन्धा बला करम् ॥ ३ ॥

कायरी । पृतानि पिशुमात्रानि चूर्णितानि त्रिनिक्षिपेत् ॥ ४ ॥ वातव्याधींश्च
शूलं च शोफं शृदिं तयोदरम् । भानाहं यस्त्रिरगुल्ममामवातं कटिग्रहम् ।
उदग्रहं हनुसम्भं नाशयेदपि योगतः ॥ ५ ॥ इत्येरण्डपाकः ।

अथ रसाः ।

शाङ्गधरास्वच्छन्दभैरवरसः—शुद्धसूतं सूतं छोहं ताप्यं गन्धं च
तालकम् । पत्त्याग्निमन्थनिगुण्डीभ्यूपणं टङ्गणं विषम् ॥ १ ॥ सुव्यांशं मर्दये
रसव्ये दिनं निगुण्डीकाद्रवैः । मुण्डीद्रावैर्दिनेकं सु द्विगुञ्जं षट्फीकृतम् ॥ २ ॥
भक्षयेद्वातरोगार्तां नाम्ना स्वच्छन्दभैरवम् । राक्षामृतादेशदारुशुण्डीयातारि
श्रुतम् । सगुगुलुं पित्रेकोष्णमनुपानं सुसायहम् ॥ ३ ॥ इति स्वच्छन्दभैरवः
अथ समीरपद्मसः—अन्नगन्धविषव्योपरसटङ्गान्तसर्मांशकान् । भाषयेत्सप्तध
शृङ्गरसेन स्वात्समीरहा ॥ १ ॥ भार्द्रद्वेषेण चलो वा खण्डम्योपेण योजितः
महावाताक्षयत्याशु नासाभ्मातः सुसंशुद्ध ॥ २ ॥ अथ वातविष्वंसनो रसः-
रसं गंधकं नागवर्णं च छोहं तथा ताद्वजं ध्योम निश्चन्द्रिकं च । कणा टङ्ग
भ्यूपणं नागरं वै शृयग्मागमेकं त्रिमर्दकयामम् ॥ १ ॥ ततो वासनाभं धनुः
सार्धभागं ददं मर्दयेद्वावना ध्योपजाभिः । चराचिरकैर्मांशैः कुष्ठजाद्रिभि
भिर्भाषयेत्त्रिगुण्डीभानुदुग्धैः ॥ २ ॥ महीधात्रिकाचन्द्रिकानिगुनीरैः सम्
भाषयेद्वातविष्वंसनोऽयम् । समीरे च शूले महाश्लेष्मरोगे ग्रहण्यां तथ
संनिपाते च सर्वे । चियाः सूतिकावातरोगेषु दद्यान्निषेवेत गुआइयं सूत
भेनम् ॥ ३ ॥ इति वातविष्वंसनो रसः ॥ अथ वातराक्षसरसः—सूत
सूतं तथा गन्धं कान्तं चाभ्रकमेव च । ताद्वजसकृतं सम्बद्धादपिवा सर्मांश
कम् ॥ १ ॥ पुनर्नवागुह्यग्निमुरसाभ्यूपणं तथा । एतेषां स्वरसेनैव भाषये
त्त्रिदिनं पृथक् ॥ २ ॥ दत्त्वा लघुपुटं सम्बद्धाद्वाग्नीतं समुद्धरेत् । वातराक्षस
नामाऽयं वातरोगे प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥ तत्तद्दोगानुपानेन द्विगुआमाप्रसेवनात्
ऊरुसम्भे वातरके गात्रभङ्गे तथैव च ॥ ४ ॥ आमवातं धनुर्वातं वेदनावातमेव
च । पक्षाघातं कम्पवातं सर्वसंधिगतं तथा ॥ ५ ॥ सुतिवातं च शूलं च
उन्मादं च विनाशयेत् । तत्तद्दोगानुपानेन वाताशीतिविनाशनः ॥ ६ ॥ इति
रससारसंग्रहे वातराक्षसरसः ॥ अथ धनुर्वाते सूतिकाभरणरसः—सुवर्ण
रजतं ताम्रं प्रवालं पारदं समम् । गन्धकं चाभ्रकं नालं शिखा त्रिकटु रोहिर्ण
॥ १ ॥ पृतानि समभागानि रविर्हीरेण मर्दयेत् । विषमूलकपायेण पुनर्नवारसेन
च ॥ २ ॥ दिनं गजपुटे पाप्यं भूपायां धारयेत् पृथक् । अनुपानविशेषेण देयं
गुआर्धकं च तत् ॥ ३ ॥ सूतिकारोगमनुलं धनुर्वातं विशेषतः । त्रिदोषोरथान्द
रेव्यापीनिच्छापथ्यं प्रदापयेत् । सूतिकाभरणं नाम सर्वरोगहरं परम् ॥ ४ ॥
अथ वातरोगे प्रतापाग्निकुमारो रसः—पारदं शुक्लजं भस्म विषं मरि
चनागरम् । प्रिक्षारं पञ्चलवणमेभिर्मर्द्याद्रिकद्रवैः ॥ १ ॥ काचकूप्यन्तरे क्षिप्त
मृदा संलेपयेद्दधिः । शनैर्द्विदिना पाप्यं बालुकापन्नके दिनम् ॥ २ ॥ स्वाङ्ग

शीतलमुद्गस्य दशांशं च विषं क्षिपेत् । सूक्ष्मपूर्णं कृतं मन्त्रे गुञ्जामात्रं प्रदाप-
येत् ॥ ३ ॥ संनिपाताग्निहस्ताशु भाद्रकद्रवसंयुतः । प्रतापाग्निकुमारोऽयं
सर्षपातहरः वरम् ॥ ४ ॥ अथ प्रसूतघाते लक्ष्मीनारायणरसः—शुद्धग-
न्धकमेतद्य टङ्गणं विपहिङ्गुलम् । रोहिण्यतिविपाकृष्णापरसकाभ्रकसैन्धवम्
॥ १ ॥ पृतानि समभागानि एवमभ्ये विनिक्षिपेत् । दन्तिद्रावैः फलद्रावैर्मोद-
येद्य दिनत्रयम् ॥ २ ॥ पलद्रुयां पटीं कृत्वा भाद्रकस्य जलैर्ददेत् । दोषग्वरे
संनिपाते विपूच्यां विषमञ्जरे ॥ ३ ॥ भतिसारे ग्रहण्यां च रक्तमे मेहशूल-
जित् । सूतिकावातदोषगो छत्रेशमिय राघवः ॥ ४ ॥ इष्टाद्यं भोजयेत्पथ्यमग्न्यङ्गं
ध्यानमाचरेत् । कर्पूरमिश्रताम्यूलं प्रसृतं हरिचन्दनम् ॥ ५ ॥ नारिकेलोदकं
पीत्वा नारीणां सद्गमेय च । लक्ष्मीनारायणो नाम रसानामुत्तमो रसः ॥ ६ ॥
इति रसाः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

कुलरथमापगोभूमा रक्ताभाः दाहयो हिताः । पटोलं शिम्बु घातौकं दादिमं च
परूपकम् ॥ १ ॥ मत्स्यण्डिका घृतं दुग्धं किलाटं दधिकृषिका । घदरं लशुनं
द्राक्षा तांपूलं लवणं तथा ॥ २ ॥ चटकः कुङ्कुटो यर्ही तित्तिरश्चेति जाङ्गलाः ।
शिलीन्द्रः पर्वतो नक्रो गर्गरः सुविशो ह्यपः ॥ ३ ॥ यथाभयं यथायस्यं यथा-
चरणमेय च । घातध्याधौ समुत्पन्ने पथ्यमेतदृणां भयेत् ॥ ४ ॥ चिन्ताप्रज्ञाग-
रणवेगविधारणानि छदिंः श्रमोऽनशनता चणकाः फलायाः । श्यामाकचूर्णकु-
विन्दुनिवारकहुमुद्गास्तहागतटिनीसलिलं करीरम् ॥ ५ ॥ क्षौद्रं कपायकटुतिक्त-
रसा घ्यवायो हरत्यश्वयानमपि चङ्गमणं च खट्वा । आप्मानिनोऽर्दितवतोऽपि
पुनर्विदोषास्त्रानं प्रदुष्टसलिलैर्द्विजघर्षणं च ॥ ६ ॥ निःशेषतद्वपरिकीर्तितं पृष-
यर्गो घृणां समीरणगदेषु मुदं न दत्ते ॥ ७ ॥ इति पथ्यापथ्यविधिः ॥ वातरो-
गस्त्वसाध्योऽयं दैवयोगात्सुसिध्यति । अनुमानेन कुर्वन्ति वैद्यकं न प्रतिज्ञया
॥ ८ ॥ इति वातरोगचिकित्सा समाप्ता ॥

अथ वातरक्तनिदानम् ।

कृतं तावत्समासेन घातव्याधिनिरूपणम् । घातध्याधिप्रसङ्गेन वातरक्तं
निरूप्यते ॥ १ ॥ लघणाग्लकटुक्षारस्त्रिगधोष्णाजीर्णभोजनैः । क्षिन्नशुष्कांशुजा-
नूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ २ ॥ कुलरथमापनिष्पायशाकादिपललेक्षुभिः । दध्या-
रनालसौवीरशुक्तक्रसुरासवैः ॥ ३ ॥ विरद्धाप्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् । स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकुप्ये-
द्घातशोणितम् ॥ ४ ॥ तस्य संप्राप्तिमाह—हस्त्यशोद्वैर्गच्छतोऽन्यैश्च वायुः कोपं
प्राप्तः कारणैः सेवितैः स्वं । तीक्ष्णोष्णाग्लैः क्षारशाकादिभोज्यैः संतापाद्यैर्भू-
यसा सेवितैश्च ॥ १ ॥ शीघ्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोर्मागं संरणञ्जाशु
जातः । कुङ्कोऽत्यर्थं मार्गरोधास वायुरायुर्विकं वृषयेद्रक्तमाशु ॥ २ ॥ कृच्छ्रं रक्तं
निर्वहत्याशु दुष्टं श्लेष्मं शीघ्रं पादयोधीयते तु । तरसंपृक्तं वायुना दूषितेन

तत्प्रावल्यादुच्यते वातरक्तम् । तद्वृत्तं दूषितेनासृजाऽर्कं श्लेष्मा दुष्टो दूषिते-
नासृजाऽर्कः ॥ ३ ॥ कुब्धो रुद्धगतिर्मरुप्रकुपितेनाश्रेण संदूष्यते प्रावपादौ
तदनु प्रधावति यषुः कण्ड्वर्तिसुह्यादयः । जायन्ते करपादसंधिषु मुहुर्वाताश्रमे-
तत्कफे कुब्धे दोषवदादिशेषु विपवाकृत्स्नं यषुर्धावति ॥ ४ ॥ स्पर्शाक्षिभौ तोद-
भेदप्रशोषस्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ । पित्तासृग्यामुप्रदाहौ भवेतामत्यर्षीणौ
रक्तशोथौ शृद् च ॥ ५ ॥ कण्डूमन्तौ श्वेतशरीतौ सशोषौ पीनस्तथ्यौ श्लेष्मदुष्टे
च रक्ते । सर्वैर्दुष्टे शोणिते चापि दोषाः स्वं स्वं रूपं पादयोर्दशयन्ति ॥ ६ ॥
अथ तस्य पूर्वरूपमाह—स्वेदोऽत्यर्थं न वा क्वाण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरक्तं ।
संधिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिटिकोद्गमः ॥ १ ॥ जानुजह्वोरकट्यंसहस्रपादाङ्गसं-
धिषु । निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं भुस्तिरेव च ॥ २ ॥ कण्डूः संधिषु रुदाहौ
भूत्वा नश्यति चासकृत् । वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृजपूर्वलक्षणम् ॥ ३ ॥
दोषान्तरसंसर्गेण कारणमाह—तत्र वाताधिकलक्षणम् । वाताधिकेऽधिकं तत्र
शूलस्फुरणतोदनम् । शोथस्य रौक्ष्यकृष्णात्प्रदमावतावृद्धिदानयः ॥ १ ॥ धमन्य-
द्बुलिसंधीनां संकोचोऽङ्गप्रहोऽतिरक्तं । शीतद्वेषानुपशयौ श्लेष्मवेपथुसुप्तयः
॥ २ ॥ अथ रक्ताधिकलक्षणमाह—रक्ते शोथोऽतिरक्तोदसाङ्गश्चिमिचिमापते ।
स्त्रिग्वरुक्षैः शर्म नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥ १ ॥ अथ पित्ताधिकमाह—पित्ते
विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा । स्पर्शासहत्वं रुदाहः शोथपाको
शृशोष्णता ॥ १ ॥ अथ कफादिकमाह—कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्त्रिग्वरुक्ष-
तताः । अथ द्वंद्वत्रिदोषलक्षणम्—कण्डूर्मन्दा च रुद्रं द्वं सर्वलिङ्गं च संकरे
॥ १ ॥ पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्वस्योरपि । भाखोर्विपमिच कुब्धं तदेहमनु-
सर्पति ॥ २ ॥ अथैतस्यैवासाध्ययाप्यत्वमाह—आजानुस्फुटितं यच्च प्रभिन्नं
प्रच्युतं च यत् । उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः । वातरक्तमसाध्यं
स्याद्यप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥ ३ ॥ अथ तस्योपद्रवानाह—अस्वमारोचकश्वास-
मांसकोथशिरोप्रहाः । संमूर्च्छा मदरुतृष्णा ज्वरमोहप्रलेपकाः ॥ १ ॥ हिक्का-
पाङ्गुल्यवैसर्पपाकतोद्भ्रमकृमाः । अङ्गुलीचकता स्फोटदाहमर्मप्रहाजुंदाः ॥ २ ॥
पृथैरुपद्रवैर्युक्तं मोहेनैकेन वाऽपि यत् । वातरक्तमसाध्यं स्याद्यत्तत्क्रान्तवत्स-
रम् ॥ ३ ॥ अकृत्योपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् । एकदोषानुगं साध्यं
नवं याप्यं द्विदोषजम् । त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ ४ ॥ इति
वातरक्तनिदानम् ।

अथ वातरक्तचिकित्सा ।

वातरक्तं द्विधा ज्ञेयं गम्भीरोत्तानभेदतः । स्वध्यांसाध्यमुत्तानं गम्भीरं रथन्त-
राध्यम् ॥ १ ॥ कालातिक्रान्तमेतत्तु कष्टं भवति जुर्जरम् । विरेकास्थापनश्रेष्ठै-
र्गम्भीरं तदुपाधरेत् ॥ २ ॥ उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिसेकाद्यगाहनैः । वाताधिकं
वातरक्तं श्लेहाद्यैः समुपाधरेत् ॥ ३ ॥ रक्ताख्यं रक्तमोक्षाद्यैः पित्ताख्यं रेचना-

दिभिः । कफाढ्यं घमनासैश्च प्रोक्तैरप्रौपद्यैर्भिषक् ॥ ४ ॥ संसर्गं संनिपाते च
क्रियां मिथां समाचरेत् । घातरक्ते द्वित्रिलिङ्गे द्वित्रिहेतुसमुत्थिते ॥ ५ ॥ घात-
शोणितिनो रक्तं क्षिग्धस्य बहुशो हरेत् । अदपाढ्यं रक्षता वायुं यथादोषं
यथाबलम् ॥ ६ ॥ सर्वत्रासृष्युतिः सूचीजलकाशृङ्गयलावुभिः । शतधौतपृता-
म्पद्मो मेपीदुग्धापसेचनम् ॥ ७ ॥ रुक्षैर्यां मृदुभिः शस्तमसकृद्दृष्टिकर्म च । न
हि यस्त्रिसमं किञ्चिद्घातरक्ते चिकित्सितम् ॥ ८ ॥

अथ क्वाथाः ।

अथ घासादिकाथः—वासागुडूचीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिवेत्कपा-
यम् । क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेद्दसृग्वातभवं विकारम् ॥ १ ॥ इति योगश-
तात् ॥ अथ नचकार्पिकक्वाथः—दावीगुडूचीकटुकोप्रगन्धामञ्जिष्ठनिम्बत्रिफ-
लाकपायः । घातासृगुचैर्नवकार्पिकाख्यो जयेच्च कुष्ठानखिलाशराणाम् । पञ्चति-
क्तकपायेण योजयेन्नवकार्पिकम् ॥ १ ॥ इति सारसंग्रहास्रवकार्पिकक्वाथः ।
अथ गुडूच्यादिः—वसादन्युद्भवः क्वाथः पीतो गुग्गुलुमिश्रितः । समीरेण
समायुक्तं शोणितं संप्रणाशयेत् ॥ १ ॥ इति गुडूच्यादिः कदम्बात् ॥ अथ
काद्रमर्यादिः—पित्तोत्तरे तु काश्मर्यद्राक्षारग्वधचन्दनैः । मधुकक्षीरकाकोली-
युक्तैः क्वाथं सुशीतलम् । शर्करामधुसंयुक्तं घातरक्ते पिवेन्नरः ॥ १ ॥ इति
योगतः ॥ अथ पटोलादिः—पटोलत्रिफलाभीरुकटुकामृतसाधितम् । क्वाथं
पीत्वा जयत्याशु सदाहं घातशोणितम् ॥ १ ॥ इति घृन्दात् ॥ अथ कोकि-
लादिः—कोकिलाक्षामृताक्वाथं पिवेत्कोष्णं यथाबलम् । पथ्यभोजी त्रिसप्ताह-
न्मुच्यते घातशोणितात् ॥ १ ॥ इति घृन्दात् ॥ अथ लघुमञ्जिष्ठादिः—
मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता चचा दारुनिशाऽमृता । निम्बश्रेयां कृतः क्वाथो घातरक्त-
विनाशनः । पामाकपालिकाकुष्ठरक्तमण्डलजिन्मतः ॥ १ ॥ इति शार्ङ्गधरात् ॥
अथ बृहन्मञ्जिष्ठादिः—मञ्जिष्ठामुस्तकुटजगुडूचीकुष्ठनागैः । भार्ङ्गीक्षुद्रावचा-
निम्बनिशाद्दयफलत्रिकैः ॥ १ ॥ पटोलकटुकामूर्वाविडङ्गासनचित्रकैः । शतावरीत्रा-
यसाणाकृष्णेन्द्रयववासकैः ॥ २ ॥ भृङ्गराजमहादारुपाठाश्वदिरचन्दनैः । त्रिवृद्-
रुणकैरातवाकुचीकृतमालकैः ॥ ३ ॥ शाखोटकमहानिम्बकरञ्जातिविपाजलैः ।
इन्द्रवारुणिकानन्तासारिषापपटैः समैः ॥ ४ ॥ पृभिः कृतं पिवेत्क्वाथं कणागुग्-
लुसंयुतम् । अष्टादशसु कुष्ठेषु घातरक्तवर्दिते तथा ॥ ५ ॥ उपदंशे श्लीपदे च
प्रसुप्तौ पक्षघातके । मेदोदोषे नेत्रशेते मञ्जिष्ठादिः प्रशस्यते ॥ ६ ॥ इति बृह-
न्मञ्जिष्ठादिः शार्ङ्गधरात् । इति क्वाथाः ॥

अथ गुग्गुलू ।

तत्र प्रथमतः कैशोरगुग्गुलूः—त्रिफलायास्त्रयः प्रख्याः प्रत्येकममृता
भवेत् । संक्षुब्ध लोहपात्रे तु सार्धद्रोणाभुना पचेत् ॥ १ ॥ जलमर्धं शृतं
शात्वा गृहीयाद्द्वयगालितम् । ततः क्वाथे क्षिपेच्छुद्धं गुग्गुलुं प्रस्यसंमितम्

॥ २ ॥ पुनः पचेदयस्पात्रे द्रव्यां संपद्येन्मुहुः । सान्द्रीभूर्न च तं ज्ञात्वा
गुडपाकसमाकृतिम् ॥ ३ ॥ चूर्णीकृत्य सतसत्र प्रव्याणीमानि निक्षिपेत् ।
त्रिकला द्विपला ज्ञेया गुडूची पलिका मता ॥ ४ ॥ पदहं व्युपणं प्रोक्तं विडङ्गं
च पलाधं कम् । दन्ती कर्पमिता कार्या त्रिवृत्कर्पमिता स्मृता ॥ ५ ॥ ततः
पिण्डीकृतं सर्वं घृतभाण्डे विनिक्षिपेत् । गुटिकाः शाणिकाः कृत्वा गुडपादोभाण्ड-
पेक्षया ॥ ६ ॥ अनुपानं भिषग्दद्यात्कोष्णं नीरं पयोऽधवा । मक्षिष्ठादिशृतं वाऽपि
युक्तियुक्तमतः परम् ॥ ७ ॥ जयेत्सर्वाणि कुष्ठानि वातरक्तं त्रिदोषजम् । सर्वद-
णांश्च गुल्मांश्च प्रमेहपिडकास्तथा ॥ ८ ॥ प्रमेहोदरमन्दाभिकासद्यधुपाण्डुताः ।
हन्ति सर्वांमयाश्चिप्यमुपयुक्तो रसायनः ॥ ९ ॥ कैशोरकामिंधानोऽयं गुग्गुलुः
काभितकारकः । वासादिना नेत्रगदान्गुल्मादीन्वरुणादिना ॥ १० ॥ क्रायेन
खदिरस्यापि घणान्कुष्ठान्विनाशयेत् । अम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च ध्यवायं ध्रममात-
पम् । मर्द्यं शोषं त्यजेत्सम्यग्गुणार्थं पुरसेवकः ॥ ११ ॥ इति शार्ङ्गधराकैशो-
रगुग्गुलुः ॥ अथामृतागुग्गुलुः—वृन्दात् । प्रस्थमेकं गुह्व्याश्च सार्धप्रस्थं तु
गुग्गुलोः । प्रत्येकं त्रिकलायाश्च तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ सर्वमेकत्र संक्षिप्य
काथयेत्तलवणेऽम्भसि । पादशोषं परिक्रम्य कषायं ग्राहयेद्विपह् ॥ २ ॥ पुनः
पचैत्कषायं तु यावत्सान्द्रत्वमामुपात् । दन्तीव्योपविडङ्गानि गुडूचीत्रिकलात्वचः
॥ ३ ॥ ततश्चाधेपलं पूतं गृह्णीयाद्वा प्रति प्रति । कर्पं तु त्रिवृतायाश्च सर्वमेकत्र
चूर्णयेत् ॥ ४ ॥ तस्मिन्मुसिद्धं विज्ञाय कोष्णं पात्रे विनिक्षिपेत् । ततश्चाग्निपलं दृष्ट्वा
तस्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥ वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजानभिसादनम् । दुष्टमणं
प्रमेहं च आमवातमगंदरान् ॥ ६ ॥ खाऽयाऽव्यवाताऽश्वथधून्सर्वांन्वाताग्व्यपो-
हति । भक्षिष्यां निर्मितः पूर्वममृतायश्च गुग्गुलुः ॥ ७ ॥ इति गुग्गुलुः ॥

अथ तैलानि ।

अथ लघुमरिचाद्यं तैलम्—मरिचालशिलाकंपयःकलिनीविपगुटिविपां-
मरनिम्बघनैः । कुटजं सचतुर्गुणगोमृशृतं किल तैलमसृक्पचनापहरम् ॥ १ ॥
अथ बृहन्मरिचाद्यं तैलम्—मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमाकं शकृद्दसः ।
देवदारु हरिद्रै द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥ १ ॥ विशाला करवीरं च हरितालं
मनःशिला । चित्रकं लाङ्गली चापि विडंगं चक्रमर्दकम् ॥ २ ॥ शिरीषं कुटजो
निम्बः सप्तपर्णाऽभृता खुही । शम्पाको नक्तमालश्च खदिरः पिप्पली वचा ॥ ३ ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विपस्व द्विपलं गोमूत्रं च
चतुर्गुणम् ॥ ४ ॥ मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शो विशेषेण
नाशयेत्कुष्ठजान्प्रणान् ॥ वातरक्तभवान्श्व
इति सारसंप्रहात् ॥ ५ ॥
घृत्वात्सारिचादितैलम्—

रयष्ट्याद्द्वरजनीकाथसाधितम् । स्यात्पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीराकाफोलिचन्दनैः ॥
पद्मकाथमिदं तैलं वातासृग्दाहनाशनम् ॥ १ ॥ इति पद्मकादि घृन्दात् ॥
अथ गुडूच्यादि—गुडूचीकाथकल्काम्यां तैलं छाक्षारसेन वा । सिद्धं मधुक-
काइमर्यरसे वा वातरक्तनुत् ॥ १ ॥ इति घृन्दात् ॥ अथ घृन्दाच्छताह्लादि—
शताह्वया च कुष्ठेन मधुकेन नयेन वा । एकैकं साधितं तैलं वातरक्तरुजापहम् ॥
१ ॥ इति तैलानि ॥

अथ घृतानि ।

अथ शाङ्गधरादमृताद्यं घृतम्—भमृताकाथकल्काम्यां सक्षीरं विपचेदु-
तम् । वातरक्तं जयत्याशु कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ १ ॥ अथ सारसंग्रहान्म-
ह्नातिकं घृतम्—भूमिग्याम्बुदनिम्बवत्सककणाश्रायन्त्यनन्तामृतातिकाम्भीरुफ-
लत्रिकप्रतिविषामूर्वाविशालाजलैः । पाठापर्यटसारिवाह्वयनिशायुग्मष्टिकापद्मकैः
सोशीरैः सपटोलचन्दनवचाशम्बाकसप्तच्छदैः ॥ १ ॥ इत्येभिर्गदितैर्जलाष्टगुणितैः
प्रस्थं पचेरसपिपो गव्यस्याऽऽमलकीरसद्विगुणितं नाम्ना हि तिकं घृतम् । हन्ये-
तद्रलगण्डमण्डलरुजं कण्डूं सपाण्ड्वामयां शोफश्लोपदवातरक्तविकृतीः कुष्ठानि
चाष्टादश ॥ १ ॥ इति घृतानि ॥

शिलाजतुयोगः—छिन्नोद्भवाकपायेण सेव्यं शुद्धं शिलाजतु । पञ्चकर्मवि-
शुद्धेन वातरक्तप्रशान्तये ॥ १ ॥ अथामृताद्यवलेहिका—भमृताकडुका-
शुण्ठीयष्टीकल्कं समाक्षिकम् । गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातशोणितम् ॥ १ ॥
अथ गुडूचीयोगः—गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा काथमेव वा । प्रभूतकाल-
मासेष्व मुच्यते वातशोणितात् ॥ १ ॥

अथ लेपनम्—ग्रन्थान्तरात् । प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठादार्वामधुकचन्दनैः ।
सितोपलैलासक्तुभिर्मसूरोशीरपद्मकैः ॥ १ ॥ लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिवा-
रणः । लेप्याः पिष्टास्तिलास्तद्वृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ २ ॥ क्षीरपिष्टमुमालेप-
मेरुण्डस्य फलानि च । कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्लां वाधिकेऽनिले ॥ ३ ॥ मूत्र-
क्षीरसुरासिद्धं घृतमभ्यङ्गने हितम् । सिद्धं समधुसूक्तं तु सेकाभ्यङ्गे कफोत्तरे
॥ ४ ॥ गृहधूमवचाकुष्ठशताह्वारजनीद्वयम् । प्रलेपः शूलनुद्वातरक्ते, वातकफो-
त्तरे । उभे शताह्वे मधुकं विशालां यलां प्रियालां च कसेरुयुग्मम् । घृतं विदारिं
च सितोपलां च कुर्यात्प्रदेहं पचने सरक्ते ॥ १ ॥ सहस्रशतधौतेन घृतेन रुधिरो-
त्तरे । लेपनं चोष्णशीतेन घृतसर्जरसेन वा ॥ २ ॥ भारनालाढके तैलं पादस-
र्जरसं शृतम् । प्रस्थस्थे निर्मिते तोये ज्वरदाहार्तिनुरपरम् ॥ ३ ॥ समधुच्छिष्ट-
मञ्जिष्ठा ससर्जरससारिवा । पिण्डतैलं तथाऽभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ ४ ॥
इति वातरक्ते ॥

अथ पञ्चामृतरसः ।

रसरसप्रदीपात्—पारदं च क्रियाशुद्धं तनुत्प्यं शुद्धगंधकम् । अभ्रकं तु द्वयो-

॥ २ ॥ पुनः पचेदपस्पात्रे द्रव्यां संघट्टयेन्मुहुः । सान्द्रीमूर्तं च सं ज्ञात्वा
 गुह्यपाकसमाकृतिम् ॥ ३ ॥ घूर्णीकृत्य ततस्तत्र द्रव्याणीमानि निक्षिपेत् ।
 त्रिकला द्विपला श्रेया गुह्यची पटिका मता ॥ ४ ॥ पट्टं न्यूपनं प्रोक्तं विद्वं
 च पलाघं कम् । दन्ती कपंमिता कायां त्रिधूरुपेमिता स्मृता ॥ ५ ॥ ततः
 पिण्डीकृतं सर्वं घृतमाण्डे विनिक्षिपेत् । गुरिकाः शानिकाः कृत्वा सुहृद्यारोपाद्य-
 पेक्षया ॥ ६ ॥ धनुषानं भिषग्दद्यात्कोष्णं नीरं पयोऽथवा । मज्जिष्ठादिशृतं चाऽपि
 युक्तियुक्तमतः परम् ॥ ७ ॥ जयेत्सर्वांगि कुष्ठानि यातरक्तं त्रिदोषजम् । सर्वम-
 नांश्च गुल्मांश्च प्रमेहपिट्ठकालया ॥ ८ ॥ प्रमेहोदरमन्दाभिकासधयधुपाण्डुताः ।
 हन्ति सर्वांमयाशित्यमुपयुक्तो रसायनः ॥ ९ ॥ कैशोरकाभिधानोऽयं गुग्गुलुः
 कान्तिकारकः । वासादिना नेत्रगदान्मुल्मादीन्घरणादिना ॥ १० ॥ शार्ङ्गेन
 खदिरस्यापि मणाकुष्ठान्विनाशयेत् । अम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च ध्यवायं शममाव-
 पम् । मद्यं रोपं स्वजेत्सम्पगुणार्थो पुरसेवकः ॥ ११ ॥ इति शार्ङ्गधराकैशो-
 रगुग्गुलुः ॥ अथामृतागुग्गुलुः—वृन्दात् । प्रत्यमेकं गुह्यव्याधौ साधं प्रस्यं तु
 गुग्गुलोः । प्रत्येकं त्रिकलायाश्च ताप्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ सर्वमेकत्र संक्षिप्य
 काययेत्प्रवणेऽम्भसि । पादशोषं परिकल्प्य कषायं ग्राहयेत्त्रिपह ॥ २ ॥ पुनः
 पचेत्कषायं तु यावन्तान्द्रवमामुयात् । दन्तीभ्योपविड्जानि गुह्यचीत्रिकलावचः
 ॥ ३ ॥ ततश्चाधेपलं पूर्णं गृह्णीयाद्वा प्रति प्रति । कपं तु त्रिवृतायाश्च सर्वमेकत्र
 घूर्णयेत् ॥ ४ ॥ तस्मिन्सुसिद्धं विश्राय कोष्णं पात्रे विनिक्षिपेत् । ततश्चाग्निपलं दद्यात्
 तस्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥ यातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजानभिसादनम् । दुष्टमणं
 प्रमेहं च आमवातमगंदरान् ॥ ६ ॥ खाऽयाव्यवाताश्वयधूनसर्वांन्वाताश्वयो-
 हति । अधिम्यां निर्मितः पूर्वेममृताद्यश्च गुग्गुलुः ॥ ७ ॥ इति गुग्गुलुः ॥

अथ तैलानि ।

अथ लघुमरिचाद्यं तैलम्—मरिचालशिलार्कपयःकलिनीविषमुष्टिविषा-
 मरनिम्बघनैः । कुटजं सचमुगुणगोम्बुशृतं किल तैलमसृजपवनापहरम् ॥ १ ॥
 अथ घृह्नमरिचाद्यं तैलम्—मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्दसः ।
 देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥ १ ॥ विशाला करवारं च हरितालं
 मनःसिद्धा । चित्रकं लाङ्गली चापि विडंगं चक्रमर्दकम् ॥ २ ॥ शिरीषं कुटजो
 निम्बः सप्तपर्णोऽमृता सुवी । शम्याको नक्तमालश्च खदिरः पिप्पली चचा ॥ ३ ॥
 ज्योतिष्मती च पटिका विषस्य द्विपलं मतम् । आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रं च
 चतुर्गुणम् ॥ ४ ॥ मुरपात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मुद्गभिना पचेत् । एतत्तलं विशेषेण
 नाशयेत्कुष्ठान्द्रव्यान् ॥ चातरक्तमवान्वाधीन्गामाविस्फोटचर्चिकाम् ॥ ५ ॥
 इति सारसंग्रहात् ॥ अथ पिण्डतैलं शार्ङ्गधरात्—मज्जिष्ठासारिवासर्जय-
 धीसिद्धयैः पलोन्मितैः । पिण्डाख्यं साधयेत्तैलमभ्यद्वाद्वातरक्तनुत् ॥ १ ॥ अथ
 घृन्दात्सारिवादि तैलम्—सारिवासर्जयध्याद्वाद्वातरक्तनुत् ॥ १ ॥ अथ
 तैलमभ्यद्वाद्वातरक्तनुत् ॥ १ ॥ अथ पद्मकादि तैलम्—पद्मकोशी-

अमारुतं परिरक्षता ॥ २ ॥ यत्स्यात्कफप्रशमनं न च मोदतकोपनम् । तत्सर्वं
सर्पदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥ ३ ॥ सर्वोपधक्रमः कार्यस्तत्राऽऽदौ कफना-
शनः । पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्ना कार्या क्रिया यथा ॥ ४ ॥ रूक्षणाद्वातकोपश्रे-
क्षिद्रानाशार्तिसूचकः । स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ ५ ॥ प्रतारयेत्प्र-
तिघ्नोतो नदीं शीतजलाशयाम् । सरश्चैवामलं शीतं स्थिरतोयं पुनःपुनः ॥ ६ ॥
तथा विशुष्केऽस्य कके शान्तिमूरुग्रहो भजेत् । शरीरं बलमग्निं च कार्येषा रक्षता
क्रिया ॥ ७ ॥

अथ काथचूर्णकल्कादि ।

अथ पुनर्नवादिकाथः—पुनर्नवानागरदारुपथ्यामल्लतकच्छिन्नरुहाकपा-
यः । दशाङ्गिमिश्रः परिपेष ऊरुस्तम्भेऽथवा मूत्रपुरप्रयोगः ॥ १ ॥ अथ ग्रन्थि-
कादिः—ग्रन्थिकारुक्कृष्णानां काथं क्षौद्रान्वितं पिबेत् । चव्याभयामिदारुणां
कल्कं वा मधुसंयुतम् ॥ १ ॥ अथ पिप्पल्यादिः—पिप्पलीं वर्धमानां वा
माक्षिकेण गुडेन वा । ऊरुस्तम्भे प्रसंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव च ॥ १ ॥ अथ त्रि-
फलादिचूर्णम्—त्रिफलाचव्यकटुकाग्रन्थिकं मधुना लिहेत् । ऊरुस्तम्भवि-
नाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥ १ ॥

अथ शिलाजत्वादियोगः—शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।
ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रैर्दशमूलीरसेन वा ॥ अथ पिप्पल्यादिकल्कः—पिप्पली
पिप्पलीमूलं मल्लतकफलानि च । कल्कं मधुयुतं पीत्वा ऊरुस्तम्भाध्यमुच्यते ॥ १ ॥
अथ त्रिफलादियोगः—लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् । मुस्ता-
म्बुना पिबेद्वाऽपि चूर्णं पद्मचरणं नरः ॥ १ ॥ अथ कुष्ठादितैलम्—कुष्ठं
श्रीवेष्टकोदीच्यं सरलं दारु केशरम् । अजगन्धाऽश्वगन्धा च तैलं तैः सार्षपं
पचेत् ॥ सक्षौद्रं माप्रया तस्मादूरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ॥ १ ॥ अथ कट्वरतै-
लम्—बलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकट्वरः । तैलप्रस्थः समो दक्षा गृभ्रस्यू-
रुग्रहापहः ॥ १ ॥ अष्टकट्वरतैले च तैलं सार्षपमुच्यते । पिप्पलीमूलनागरयोः
प्रत्येकं द्विपलं स्मृतम् ॥ २ ॥ इति वृन्दात् ॥

अथ स्वेदनलेपनसेचनानि ।

सक्षारमूत्रस्वेदांश्च रूक्षानज्ज्वनानि च । कुर्याद्विहेद्य मूत्राद्यैः करञ्जफलसर्पपैः
॥ १ ॥ मूलेवाऽप्यश्वगन्धाया मूलेरकस्य वा मिपक् । पिचुमन्दस्य वा मूलेरय-
वा देवदारुणा ॥ २ ॥ क्षौद्रसर्पपवल्मीकसृत्तिकासंयुतैर्मिपक् । गण्डमुत्सादनं
कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ ३ ॥ दन्तीद्वन्तीसुरसासर्पपैश्चातिबुद्धिमान् । तर्का-
रीसुरसादिमुषित्ववसकनिम्बजैः । पत्रमूलफलैस्तोयैः शृतमुष्णागुसेचनम् ॥ ४ ॥

अथ गुञ्जागर्भो रसः ।

निष्कप्रयं शुद्धसूतं निष्कद्वादशगन्धकम् । गुञ्जावीजं विपं निष्कं निम्बवीजं
जया तथा ॥ १ ॥ प्रत्येकं निष्कमात्रं तु मापं जेपालवीजकम् । जातीजम्बीर-

रं त्रिभिस्तुल्यस्तु गुग्गुलुः ॥ १ ॥ सर्वोत्तममृतासारं भावयेदौषधैः पृषत् ।
दीमोक्षुरच्छिषाकोकिलाक्षाद्विजै रसैः ॥ २ ॥ सप्तवारं ततो युञ्ज्याद्वात-
त्रिवलकम् । कोकिलाक्षस्य मूलाणां पानीयमनुपापयेत् ॥ ३ ॥

इति पञ्चासृत्तरसः ।

अथ पथ्यापथ्यम् ।

वपष्टिकनीवारकलमारणशालयः । गोधूमाश्वगदा मुद्गास्तुपर्षोऽपि मकुष्टकाः
॥ अथ्यजामहिपीणां च गवामपि पर्यांति च । उपोदिका काकमाची धेन्नामं
पण्णकम् ॥ २ ॥ वास्तुकं कारयेत्तुं च तण्डुलीयं पटोलकम् । धात्रीफलं
वेरं सूरणं श्वेतशर्करा ॥ ३ ॥ मृद्धीका घृद्धकृष्माण्डं नयनीतं नवं पूतम् ।
निसिरयतीकताम्रचूडविषिकराः ॥ ४ ॥ प्रतुदाः शुक्रदायूहकपोतचटका-
। शशिनाशारुदेवाहसरलश्रेहमर्दनम् ॥ ५ ॥ तिक्तं च पथ्यमुद्दिष्टं यातर-
दे नृणाम् । द्विषास्वप्नाग्निस्तापथ्यायामातपमैधुनम् ॥ ६ ॥ मापाः कुलया
पायाः फलायाः क्षारसेधनम् । अण्डजानूपमांसानि विरुद्धानि दधीनि च
॥ इक्षवो मूलकं मधं ताम्बूलं काञ्जिकं तिलान् । कटूष्णं गुर्वभिष्यन्दि
णानि च सक्तयः ॥ पृतानि यातरक्षेपु नैव युञ्ज्याद्विषग्वरः ॥ ८ ॥ इति
रक्तचिकित्सा ।

अथोरुस्तम्भनिदानमाह—

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुचिग्धैर्निषेवितैः । जीर्णार्जीर्णैश्चाऽऽयाससंक्षोभस्वम-
रैः ॥ १ ॥ सख्येष्ममेद्गःपवनमाममत्यर्थसंचितम् । अभिभूयेतरं दोषमूरु
निपद्यते ॥ २ ॥ सख्यस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च । तदा स्त-
ति तेनोरु सन्धौ शीतावचेतनौ ॥ ३ ॥ परकीयांविध गुरु स्यातामतिमृश-
यै । ध्यानाद्गमर्दसैमित्यतन्द्राच्छर्घरुचिञ्ज्वरैः ॥ ४ ॥ संयुतौ पादसदनकृच्छ्रो-
णमुक्तिभिः । तमूरस्तम्भमित्याहुराव्यवातमथापरे ॥ ५ ॥ प्राभूपं तस्य निद्रा-
। ध्यानं स्तिमितता ज्वरः । रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्जह्वोर्वोः सदनं तथा ॥ ६ ॥
प्राक्किभिरज्ञानात्तस्य स्यात्क्षेहनापुनः । पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं
॥ ७ ॥ जह्वोरुग्लानिरत्यर्थं शश्यादाहवेदनाः । पदं च व्यथते न्यस्तं शीत-
तं न चेत्ति च ॥ ८ ॥ संस्थाने पीडने गत्यां चटने चाप्यनीश्वरः । अन्यस्वेव
संभ्रातूरु पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥ ऊर्वोर्व्यथा च पारुष्यं तन्द्रा सैमित्यम-
त् । पादस्योद्धरणं कृच्छ्रात्तमूरस्तम्भमादिशेत् ॥ १० ॥ यदा दाहार्तितोदात्तो
नः पुरुषो भवेत् । ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नवम् ॥ ११ ॥ इत्यु-
स्तम्भनिदानम् ॥

अथ ऊरुस्तम्भचिकित्सा ।

त्रेहास्यवधमनपत्तिकर्म च रेचनम् । यज्ञयेदाव्यवातेषु तैश्च तस्य विरो-
तः ॥ १ ॥ तस्मादत्र सदा कार्यं स्वेदलहनरुक्षणम् । आममेव कफाधिवया-

अथाऽऽमवातचिकित्सा ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तदापनानि कट्टानि च । विरेचनं स्नेहपानं बस्तयश्चाऽऽम-
मारुते ॥ १ ॥ रुक्षः स्वेदो विधातव्यो बालुकापोटलैस्तथा । उपनाहाश्च कर्त-
व्यास्तेऽपि स्नेहविधर्जिताः ॥ २ ॥

अथ क्वाथाः ।

घृन्दाद्रास्नापञ्चकम्—रास्नागुडचिकैरुण्डं देवदारु महीपधम् । पिबेत्सर्वा-
ङ्गान्ने घाते सामे संप्रस्थिमज्जगे ॥ १ ॥ अथ रास्नास्तकम्—रास्नामृतारग्व-
धदेवदारुत्रिकण्टकैरुण्डपुनर्नवानाम् । क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिधं जङ्घोरुष्ट्रि-
कपाशंशुली ॥ १ ॥ अथ रास्नाद्वादशकम्—रास्ना शतावरी घासा गुडूच्य-
तिविपाऽभया । शुण्ठीदुरालभैरुण्डदेवदारुवचाघनैः ॥ १ ॥ क्वाथः पीतो जय-
त्याशु आमवातं सुदारुणम् । कट्यूरुत्रिकजङ्घाङ्घ्रिगुल्फजानुसमाश्रितम् ॥ २ ॥
अथ शुण्ठ्यादिः—शुण्ठीगोधुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः । आमवाते
कटीशूले पाचनो ह्यप्रणाशनः ॥ १ ॥ इति घृन्दात् ॥ अथ शठ्यादिः—शठी
शुण्ठ्यभया चोष्ठा देपाहाऽतिविपाऽमृता । कपाय आमवातस्य पाचनं रुक्षभो-
जिनाम् ॥ १ ॥ अथ पिप्पल्यादिः—पिप्पली पिप्पलीमूलं घञ्चित्रकनाग-
रम् । क्वथितं वारयत्येतदामवातं सुदारुणम् ॥ अथ दशमूलादियोगः—
दशमूलकपायमिश्रितं वा लङ्घने विश्वकपायमिश्रितं वा । प्रपिबेत्कटिकुक्षियस्ति-
शूले ध्रुवमेरुण्डजमेकमेघ तैलम् ॥ इति वैद्यजीवनात् ॥ अथ रास्नादिपञ्च-
दशकम्—रास्नामृतानागरदेवदारुपञ्चाङ्घ्रियुग्मेन्द्रयवैः कपायः । परण्डतैलेन
समन्वितोऽयं भेत्ता भवेदामसमीरणस्य ॥ १ ॥ इति वैद्यजीवनात् ॥ अथ
महीपधादि वैद्यविलासात्—महीपधामृताभवः कपायकश्च सेवितः ।
हिनस्ति चाऽऽममारुतं चिराय संधिसंश्रितम् ॥ १ ॥ इति क्वाथाः ।

अथ चूर्णानि ।

अथ भल्लातकादि—भल्लाततिलपथ्यानां चूर्णं गुडसमन्वितम् । आमवातं
कटीशूलं हन्याद्वा गुडनागरम् ॥ १ ॥ अथाजमोदाद्यं चूर्णम्, शार्ङ्गधरात्-
भजमोदा विडङ्गानि सैन्धवं देवदारु च । चित्रकः पिप्पलीमूलं शतपुष्पा च
पिप्पली ॥ १ ॥ मरिचं चेति कर्पोशं प्रत्येकं कारयेद्बुधः । कर्पोस्तु पञ्च पथ्याया
दश स्युर्बृहदारकात् ॥ २ ॥ नागराद्य दशैव स्युः सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् । पिबे-
त्कोष्णजलेनैतच्चूर्णं श्वयधुनाशनम् ॥ ३ ॥ आमवातरुजं हन्ति संधिपीडां च
गृध्रसीम् । कटिष्टुगुदस्यां च जङ्घयोश्च रुजं जयेत् ॥ ४ ॥ स्त्रीप्रतृतीविधा-
न्वीकफवातामयाक्षयेत् । समेन वा गुडेनास्य घटकान्कारयेद्बुधः ॥ ५ ॥ अथ
शार्ङ्गधरात्पञ्चसमचूर्णम्—शुण्ठी हरीतकी कृष्णा त्रिवृत्सौवर्षलं तथा ।
समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १ ॥ ज्ञेयं पञ्चसमं चूर्णमेतच्छूल-
हरं परम् । आप्मानजठराशोभामामवातहरं स्मृतम् ॥ २ ॥ अथ फलत्रि-
कादि—त्रिकला नागरं चैव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । मस्वारनालतक्रेण पयो-

अक्षुरकाकमाचीन्द्रवैर्दिनम् ॥ २ ॥ मर्षे सर्वे घटीं कुर्याद् घृतैर्गुञ्जाद्वयं लिह्वेत् ।
गुञ्जागर्भो रसो नाम हिङ्गुसैन्धवसंयुतः । समण्डं दापयेत्पथ्यमूरुस्तम्भप्रशान्तये
॥ ३ ॥ इति रससमुच्चपात् ।

अथ पथ्यापथ्यम् ।

रूक्षः सर्वविधिः स्वेदः कोद्रघा रक्तशालयः । यथाः कुलथाः श्यामाका उद्वा-
लाश्च पुरातनाः ॥ १ ॥ सौभाजनं कारवेहं पटोलं घास्तुकं तथा । सुनिषण्णं
काकमाची वेणुमं तप्तवारि च ॥ २ ॥ जाङ्गलैरघृतैर्मसैः शाकैश्चालवणैर्हितैः ।
एतत्पथ्यं समुद्दिष्टमूरुस्तम्भविकारिणाम् ॥ ३ ॥ गुरुशीतद्रवजिग्धविरुद्धासारम्य-
भोजनम् । विरेचनं च वमनं स्नेहनं रक्तमोक्षणम् । वस्त्रं च न हितं प्राङ्गुरुस्त-
म्भविकारिणाम् ॥ ४ ॥ इत्यूरुस्तम्भचिकित्सा ।

अथाऽऽमवातनिदानप्रारम्भः ।

अथ तस्य निदानपूर्वकसंप्राप्तिमाह—विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।
स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं ध्यायामं चापि कुर्वतः ॥ १ ॥ वायुना प्रेरितो ह्यामः
श्लेष्मस्यानं प्रधावति । तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥ वात-
पित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः । स्रोतांसन्निष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपि-
च्छिलः ॥ ३ ॥ जनयत्यग्निदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवम् । व्याधीनामाश्रयो ह्येष
आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥ भजीर्णाश्रसो जातः क्रमशः संचितश्च यः । आम-
संज्ञां स लभते शिरोगाग्ररुजाकरः ॥ ५ ॥ अथ तस्य रूपमाह—युगपरकुपि-
तावेतौ त्रिकसंधिप्रवेशकौ । स्तब्धं च कुरुते यात्रमामवातः स उच्यते ॥ १ ॥
अथ तस्य लक्षणमाह—भङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः । अपाकः
शून्यताऽश्नानामामवातस्य लक्षणम् ॥ १ ॥ मन्यापृष्टकटीजानुत्रिकसंधीन्विकुञ्च-
यन् । सशब्दः स्रस्तगात्रश्च आमवातः स उच्यते ॥ २ ॥ जठरानलदौर्बल्यादविप-
कस्तु यो रसः । स आमसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपनः ॥ ३ ॥ अथ तस्यैवो-
पद्रव्यानाह—स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् । हस्तपादशिरोगुल्फ-
त्रिकजानुरुसंधिषु ॥ १ ॥ करोति सरुजं शोफं यत्र दोषः प्रपद्यते । स देशो
रजतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥ २ ॥ जनयेत्सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौ-
रवम् । उरसाहहार्नि वैरस्यं दाहं च बहुमूत्रताम् ॥ ३ ॥ करोति ब्रह्णीदोषं
विशेषादामसंज्ञकम् । अपकं सृजते घ्रात्रं केवलं चाऽऽममेव च ॥ ४ ॥ कुक्षौ
कठिनता शूलं तथा निद्राविपर्ययम् । मृच्छदिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्गदं विद्विचिबन्धनम् ।
जाठ्याश्चकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥ ५ ॥ अथ पित्तादियुक्तस्य
विशेषलक्षणमाह—पित्तासदाहरागं च सशूलं पवनानुगम् । सौमित्यं गुरुक-
ण्ठकं कफशुष्टं तमादिशेत् ॥ १ ॥ अथ साध्यासाध्यत्वमाह—एकदोषा-
नुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते । सर्वदेहचरः शोथः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः ।
१ ॥ इत्यामवातनिदानम् ।

अथाऽऽमवातचिकित्सा ।

सङ्घर्षं स्वेदनं तिक्तार्पणानि कर्तव्यानि च । विरेचनं श्लेष्माणं ब्रह्मपक्षाऽऽम-
मारुते ॥ १ ॥ रुक्षः स्वेदो विघातन्वो यालुकापोटलैस्तथा । उपनादाथ कर्त-
व्यासोऽपि श्लेहविवर्जिताः ॥ २ ॥

अथ क्वाथाः ।

शुन्दाद्राज्यापञ्चकम्—राज्यागुडचिकैरण्डं देवदारु महौषधम् । विरेचसर्वा-
ङ्गेषु वाते सामे संघ्रास्यमन्त्रगे ॥ १ ॥ अथ राजासप्तकम्—राज्यामृतारग्य-
धदेशरत्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् । क्वाथं पित्रेकागरचूर्णमिधं जह्वपोरुष्टप्रि-
कपार्थशुली ॥ १ ॥ अथ राज्याद्रादशकम्—राज्या दातावरी यासा गुडच्य-
निविषाऽमया । शुण्ठीदुरालभैरण्डदेवदारुष्यायनैः ॥ १ ॥ क्वाथः पीतो जप-
त्वाशु आमवाते सुदारुणम् । कल्पूरत्रिकण्टकजह्वपाश्चिगुडफज्जानुसमाश्रितम् ॥ २ ॥
अथ शुण्ठ्यादिः—शुण्ठीगोधुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः । आमवाते
कटीशूले पाचनो रश्मणाशनः ॥ १ ॥ इति शून्दात् ॥ अथ शक्यादिः—शकी
शुण्ठ्यमया घोमा देवाह्नाऽतिविषाऽमृता । क्वाथ आमवातस्य पाचनं रुक्षभो-
जिनाम् ॥ १ ॥ अथ पिप्पल्यादिः—पिप्पली पिप्पलीमूलं च्यवित्रकनाग-
रम् । क्वथितं पारमत्येतदामवाते सुदारुणम् ॥ अथ दशमूलादियोगः—
दशमूलकपायमिधितं वा लङ्घने विशकपायमिधितं वा । प्रपिषेत्कटिकुक्षिवस्ति-
शूले ध्रुवमेरण्डजमेकमेव तैलम् ॥ इति वैद्यजीयनात् ॥ अथ राज्यादिपञ्च-
दशकम्—राज्यामृतानागरदेवदारुष्याश्चिगुग्मेन्द्रयवैः कपायः । एरण्डतैलेन
समन्वितोऽयं भेषा भयेदाममगीरणस्य ॥ १ ॥ इति वैद्यजीयनात् ॥ अथ
महौषधादि वैद्यविलासात्—महौषधामृतामयः कपायकश्च सेवितः ।
हिनन्ति चाऽऽममारुतं चिराय संधिसंधितम् ॥ १ ॥ इति क्वाथाः ।

अथ चूर्णानि ।

अथ भद्रातकादि—भद्राततिलपथ्यानां चूर्णं गुडममिश्रितम् । आमवाते
कटीशूलं हन्याद्वा गुडनागरम् ॥ १ ॥ अथाजमोदाद्यं चूर्णम्, शार्ङ्गधरात्-
अजमोदा विडङ्गानि सैन्धवं देवदारु च । चित्रकः पिप्पलीमूलं शतपुष्पा च
पिप्पली ॥ १ ॥ मरिचं चेति कर्पाशं प्रत्येकं कारयेद्बुधः । कर्पास्तु पत्रं पथ्याया
दश स्युर्वृद्धदारकात् ॥ २ ॥ नागराद्य दशैव स्युः सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् । पिने-
त्कोष्णजलेनैतच्चूर्णं शयधुनाशनम् ॥ ३ ॥ आमवातरुजं हन्ति संधिपीडां च
शुभ्रसीम् । कटिपृष्ठगुदस्यां च जह्वधधोश्च रुजं जपेत् ॥ ४ ॥ शूनीप्रतूनीविधा-
चीकफवातामयाञ्जयेत् । समेन वा गुडेनास्य घटकान्कारयेद्बुधः ॥ ५ ॥ अथ
शार्ङ्गधरात्पञ्चसमचूर्णम्—शुण्ठी हरीतकी कृष्णा त्रिवृत्सौवर्चलं तथा ।
समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १ ॥ श्रेयं पद्मसमं चूर्णमेतच्छूल-
हरं परम् । आभ्रानजठराशौंभ्रनामवातहरं स्मृतम् ॥ २ ॥ अथ फलत्रि-
कादि—त्रिकला नागरं चैव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । मस्त्वारनालतक्रेण पयो-

काफमाषीद्रवैर्दिनम् ॥ २ ॥ मघं सर्वं पटीं कुर्याद् पृथैर्गुंजाद्रूपं लिह्ये ।
गर्भो रसो नाम द्विष्टुतैन्धवसंयुतः । समष्टं दापयेत्पथ्यमूरुस्तम्भप्रशान्तये
॥ इति रससमुच्चयात् ।

अथ पथ्यापथ्यम् ।

ःक्षः सर्वैरिधिः स्वेदः कौद्रवा रक्तशालयः । यवाः कुलत्थाः श्यामाका उदा-
पुरातनाः ॥ १ ॥ सौभाग्यं कारयेत् पटोलं चास्तुकं तथा । सुनिपण्यं
साची येशामं सप्तवारि च ॥ २ ॥ जाङ्गलैरपृथैर्मांसैः शाकैश्चालयणीर्हितैः ।
रप्यं समुद्रिष्टमूरुस्तम्भविकारिणाम् ॥ ३ ॥ गुरुतीक्ष्णवधिग्धविरुद्धासाग्म्य-
नम् । विरेचनं च धमनं चेह्नं रक्तमोक्षणम् । घट्टि च न हितं प्राङ्गुरुस्त-
विकारिणाम् ॥ ४ ॥ हृद्यूरुस्तम्भविकारिणा ।

अथाऽऽमवातनिदानप्रारम्भः ।

अथ तस्य निदानपूर्वकसंप्राप्तिमाह—विरुद्धादारचेष्टस्य मन्दाग्नेनिश्चलस्य च ।
वं भुक्तवतो ह्यसं व्यायामं चापि कुर्वतः ॥ १ ॥ घायुना प्रेरितो ह्यामः
रस्यानं प्रधावति । तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥ घात-
कर्मभूयो दूषितः सोऽग्नौ रसः । स्रोतांस्वभिष्यन्दयति भानानर्णोऽतिपि-
डः ॥ ३ ॥ जनयत्यग्निर्दायैह्यं हृदयस्य च गौरवम् । व्यापीनामाश्रयो ह्येष
संशोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥ अजीर्णाग्ररसो जातः क्रमदाः संचितश्च यः । आम-
स लभते शिरोगाग्ररुजाकरः ॥ ५ ॥ अथ तस्य रूपमाह—युगपरकुपि-
ती त्रिकसंघिप्रवेशकं । स्वर्यं च कुरुनो गाग्रमामवातः स उच्यते ॥ १ ॥
तस्य लक्षणमाह—भद्रमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः । अपाकः
ताऽज्ञानामामघातस्य लक्षणम् ॥ १ ॥ मन्याष्टकटीजानुत्रिकसंधीन्विकुञ्च-
सशान्नः स्रस्तगाग्रश्च आमवातः स उच्यते ॥ २ ॥ जठरानलदौर्बलवादविप-
यो रसः । स आमसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपनः ॥ ३ ॥ अथ तस्यैवो-
वानाह—स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् । इसपादशिरोगुल्फ-
जानूरुसंधिषु ॥ १ ॥ करोति सरुजं शोकं यत्र शोषः प्रपद्यते । स देशो
त्रेऽस्यर्थं व्यापिन्न ह्यवृश्चिकैः ॥ २ ॥ जनयेत्सोऽग्निर्दायैह्यं प्रसेकारुचिगौ-
र । उरसाहहानिं घेरस्यं दाहं च बहुमूत्रताम् ॥ ३ ॥ करोति ग्रहणीदोषं
प्यादामसंज्ञकम् । अपकं रज्जते चासं केवलं चाऽऽममेध च ॥ ४ ॥ कुक्षौ
नता शूलं तथा निद्राविपर्ययम् । तृच्छर्दिभ्रममूर्च्छांश्च हृद्दहं विद्विबन्धनम् ।
प्याग्रभ्रजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥ ५ ॥ अथ पित्तादियुक्तस्य
दोषलक्षणमाह—पित्तासदाहरागं च सशूलं पवनानुगम् । सैमित्यं गुरुक-
ककशष्टं तमादिशेत् ॥ १ ॥ अथ साध्यासाध्यत्वमाह—एकदोषा-
साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते । सर्वदेहघ्नः शोथः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः ।
॥ इत्यामवातनिदानम् ।

एकीकृत्य दृढे भाण्डे धान्यराशौ निधापयेत् । द्वादशाहासमुद्धृत्य प्रातः खादे-
द्यथावलयम् ॥ ६ ॥ सुरां सौवीरकं चाथ मधु वाऽपि विवेचरः । जीर्णं यथेप्सितं
भोज्यं दधिपिट्टकवर्जितम् ॥ ७ ॥ एकमासोपयोगेन सर्वव्याधिहरो भवेत् ।
अशीतिर्वातजा रोगाश्चत्वारिंशच्च पित्तजाः ॥ ८ ॥ विंशतिः श्लेष्मजास्तद्वन्नश्यन्ते
तस्य सेवनात् । योनिशूलं प्रमेहांश्च कुष्ठोदरभगंदरान् । अर्शांगुल्मक्षयांश्चापि
जयेद्दुचिमलप्रदः ॥ ९ ॥ इति महारसोत्तमपिण्डः ।

अथ घृतकल्कावलेहादि ।

अथैरण्डजयोगः—विशोध्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा तस्यायसं विवेत् । आम-
वाते कटीशूले गृध्रस्यां चौपधं परम् ॥ १ ॥ एरण्डबीजमज्जा समविश्वशर्करास-
हितः । गुटीकृतः प्रभाते भुक्तः सामानिलं जयति ॥ २ ॥ आमवातगजेन्द्रस्य
शरीरव्यनचारिणः । एक एवामणोर्हन्ता एरण्डवेहकेसरी ॥ ३ ॥ कटीतटनिकुञ्जेषु
संचरन्वातकुञ्जरः । एरण्डतैलासिंहस्य गन्धमाधाय गच्छति ॥ ४ ॥ इत्यैरण्डज-
योगः ॥ अथ शार्ङ्गधराच्छुण्ठीकल्कः—शुण्ठीकल्कं विनिष्पिप्य रसैरेरण्डमू-
लजैः । विपचेत्पुटपाकेन तद्रसः क्षौद्रसंयुतः । आमवातसमुद्भूतां पीडां जयति
दुस्तराम् ॥ १ ॥ अथ शुण्ठीघृतम्—पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विष्मूत्रसं-
ग्रहे । दीपनार्थं भतिमता मस्तुना च प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥ सर्पिर्नागरकल्केन
सौवीरं च चतुर्गुणम् । सिद्धमम्भिकरं श्रेष्ठमामवातहरं परम् ॥ २ ॥ इति शुण्ठी-
घृतम् ॥ अथ खण्डशुण्ठयवलेहः—नागरस्य तुलामेकां घृतस्य पलविंशतिः ।
क्षीरद्रोणार्धके पक्त्वा खण्डस्यार्धं शतं क्षिपेत् ॥ १ ॥ व्योषं त्रिजातकं चैव
केशरं पिप्पलीजटा । जोङ्गकं जातिपत्रीकं जातीफलकचोरकम् ॥ २ ॥ अशममेद-
स्ताम्रभस्म वङ्गभस्म तथैव च । स्वर्णमाक्षिकमञ्जं च तथा लोहत्रयं क्षिपेत् ॥ ३ ॥
एतान्पृथक्पलान्भागान्प्रत्येकं चूर्णितं क्षिपेत् । मन्दानलविपकं तु लेहवत्साधु
साधयेत् ॥ ४ ॥ बल्यं चर्ष्यं तथाऽधुष्यं वलीपलितनाशनम् । आमवातप्रशमनं
सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥ १ ॥ अथ लेपौ—शतपुष्पा वचा विश्वा श्वदंष्ट्रा वरुण-
त्वचः । पुनर्नवासदेवाह्लासटिमुण्डिनिकाः समाः ॥ २ ॥ प्रसारिणी च तर्कारी
फलं च मदनस्य च । शुक्रकाञ्जिकपिष्टास्तु मुखोष्णा लेपने हिताः ॥ ३ ॥ इति
शतपुष्पादिः ॥ अथाहिंसादिः—आहिंसा केन्दुकान्मूलं शिमुयल्मीकमृचयैः ।
मूत्रपिष्टैश्च कर्तव्यं उपनाहोऽनिलामंजित् ॥ १ ॥ अथ पानीयम्—आमवाता-
भिभूताय पीडिताय पिपासया । पञ्चकोलेन संसिद्धं पानीयं हितमुच्यते ॥ १ ॥
अथाऽऽमवातविध्वंसनरसः—प्रक्षिप्य गन्धं रसपादभागं कलाप्रमाणं च
विषं समस्तात् । कृशानुतोषेन च भावयित्वा बलं दर्शितास्य मरुत्प्रशान्तये ॥ १ ॥
अपस्वारे तयोन्मादे सर्वाङ्गव्ययनेऽपि च । एकाहवाते सापे वा दंष्ट्राबन्धे हिमे
तथा । देयोऽयं बलमात्रं तु सर्ववातनिवृत्तये ॥ २ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

मांसरसेन वा । आमवातं निहन्त्याशु धयधुं संधिसंस्थितम् ॥ १ ॥ अथ
 हिङ्गवादि—हिङ्गु धयधुं पिष्टं शुण्ठी कृष्णाऽग्नी सपुष्करम् । भागोत्तरमिदं
 पूर्णं पीतं पातामजिज्ञयेत् ॥ १ ॥ अथ नागरादि—कथं नागरचूर्णस्य काञ्जि-
 केन पिथेतसदा । आमवातप्रशमनं कफघ्नातपिगाशनम् ॥ १ ॥ अथ पञ्चको-
 लादि—पञ्चकोलकचूर्णं च पिथेदुष्णैः वारिणा । मन्दाभिश्चूल्गुल्मामकफारो-
 चकनाशनम् ॥ १ ॥ अथ वैश्वानरचूर्णम्—मागिमन्थस्य भागौ द्वौ यव-
 क्षारश्च तरसमः । प्रयोऽजमोदाभागाश्च नागराज्जागपञ्चकम् ॥ १ ॥ दश द्वौ च
 हरीतक्याः सूक्ष्मचूर्णं कृतं शुभम् । मस्त्वारनालमूत्रैश्च सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २ ॥
 पीतं जयेथाऽऽमघातं गुल्महृदसिजान् गदान् । म्नीहानमथ शूलादीनानाहं
 घातोसां हितम् ॥ पातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ ३ ॥ इति
 वृन्दात् ॥ अथ चित्रकादि, वृन्दात्—चित्रकं कटुका पाठा कलिद्रातित्रिपा-
 शृताः । देवदारु घषा शुष्ठा नागरानित्रियामयाः ॥ पिथेदुष्णान्गुना नित्यं चूर्ण-
 माममरुषणुत् ॥ १ ॥ अधालम्बुपादि—अलम्बुपागोधुरकौ त्रिकला नार-
 राऽशृता । यद्योत्तरं भागवृत्त्या श्यामाचूर्णं च तरसमम् ॥ १ ॥ पिथेसुरामस्तु-
 तप्रकाञ्जिकोष्णोदकेन वा । आमवातं जपत्याशु सशोफं पातशोणितम् ॥ २ ॥
 इति वृन्दात् । इति चूर्णानि ॥

अथ सिंहनादगुग्गुलुः ।

पलत्रयं कपायस्य त्रिकलायाः सुचूर्णितम् । सांगन्धिकं पलं चैकं कौशिकस्य
 पलं तथा ॥ १ ॥ कुडवं चोरचूकस्य तैलमादाय यत्नतः । पाचयेत्पाकविद्वैद्यः
 पात्रे लोहमये हटे ॥ २ ॥ हन्ति वातं तथा पित्तं श्लेष्माणं रक्षपहुताम् ।
 श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ ३ ॥ कुष्ठानि वातरक्तं च गुल्मश-
 लोदराणि च । आमघातं जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितम् ॥ ४ ॥ एतद्गन्धासयोगेन
 जरापलितवर्जितम् । सर्पिस्त्रैलसोपेतमभीयाच्छालिपटिकम् ॥ ५ ॥ सिंहनाद
 इति ख्यातो रोगवारणद्वंषहा । यद्वैद्वैदिकरः पुंसां भाषितो दण्डपाणिना ॥ ६ ॥
 इति सिंहनादगुग्गुलुः ॥ अथान्यश्च घोषदेधकृतशतफाल्—प्रत्येकं प्रस्थ-
 नेकं पुरत्रिकलमर्षा पाचयेत्सार्धराशौ तुर्पाशे तत्र पूते पुनरमरवराण्योपमुस्ता-
 श्रिवेष्टैः । छिन्नोपमानकाशोरिपुशपरित्रित्सूतगन्धैः पलायैः साहसैर्दन्तित्रीभिः
 कुटजवसुपलैः सिंहनादोऽनिलामे ॥ १ ॥

अथ योगरत्नावल्या महारसोनपिण्डः ।

शूला शुण्णरसोनस्य तदर्धं लुब्धितास्तिलाः । पात्रे तु गन्धतकस्य पिष्टद्वयैः
 समं क्षिपेत् ॥ १ ॥ म्यूपणं धान्दकं धयधुं चित्रकं गजपिप्पली । अजमोदा स्वगेला च
 प्रस्थिकं च पलांशकम् ॥ २ ॥ शर्करायाः पलान्यष्टौ पञ्जाजाज्याः पलानि च ।
 कृष्णाजाज्याश्च चत्वारि राजिकायस्त्रयैव च ॥ ३ ॥ पलप्रमाणं दातव्यं त्रिकोल्-
 वणपञ्चकम् । शार्दूलस्य च चत्वारि सर्पिपोऽष्टौ पलानि च ॥ ४ ॥ तिलतैलस्य
 शुक्लस्यापि च विंशतिः । सिद्धार्थकस्य चत्वारि द्विगुणं मधुकस्य च ॥ ५ ॥

त्तिकः । दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः ॥ २ ॥ अथ तन्त्रान्तरे—
घातात्मकं यस्मिगतं घट्णित पित्तात्मकं चापि घट्णित नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षी
कफसंनिविष्टं सर्वेषु देशेषु च संनिपातात् ॥ १ ॥ अथ साध्यासाध्यत्वमाह—
एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्वदोषोत्थितो घोरस्वसाध्यो
भ्रूयुपद्रवः ॥ १ ॥ अथ उपद्रवानाह—वेदनातिवृषा मूर्च्छा ह्यानाहो गौरवा-
रुची । भ्रमो ज्वरः कृशाप्यं च बलहानिस्तथैव च ॥ कासः श्वासश्च हिष्ठा च
शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥ १ ॥ इति शूलनिदानम् ॥

अथ सामान्यतः शूलचिकित्सा ।

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्तयः । क्षारशूर्णश्च गुटिकाः शसन्ते शूल-
शान्तये ॥ १ ॥

अथ वातशूलचिकित्सामाह—

शाखा तु वातजं शूलं स्नेहस्वेदैरुपाचरेत् । पायसैः कृशरापिण्डैः त्रिग्धैर्वा
पिहितोक्तैः ॥ १ ॥ आशुकारी हि पवनस्तप्सात्तं त्वरया जयेत् । तस्य शूला-
भिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ॥ २ ॥ अथ तिलकल्कस्वेदः—गुपवारिवि-
निष्पिष्टतिलकल्कोष्णपोटली । भ्रामिता जठरस्योर्ध्वं मुहुः शूलं विनाशयेत् ॥ १ ॥
अथ लेपसेकौ—नाभिलेपाज्जयेच्छूलं मदनं काञ्जिकान्वितम् । विष्वैरण्डति-
लैर्वाऽपि पिष्टैरग्लेन पोटली ॥ १ ॥ अथ फुलत्थादियूपः—घातात्मकं
हन्वचिरेण शूलं स्नेहेन युक्तस्तु कुलथयूपः । ससैन्धवो व्योपयुतः सलावः
सहिङ्गुसौवर्चलदाडिमात्र्यः ॥ १ ॥ अथ बलादिकाथः—बलापुनर्नवैरण्डवृह-
तीद्वयगोधुरैः । काथः सहिङ्गुलवणः पीतो वातरुजं जयेत् ॥ १ ॥ अथ शार्ङ्ग-
धराग्नारादिः—नागैरण्डयोः काथः काथ इन्द्रयवस्य वा । हिङ्गुसौवर्च-
लोपेतो वातशूलनिवारणः ॥ १ ॥ अथ करञ्जादिचूर्णम्—करञ्जसौवर्चलना-
गराणां सरामठानां समभागिकानाम् । चूर्णं कटुष्णेन जलेन पीतं समीरशूलं
विनिहन्ति सद्यः ॥ १ ॥ अथ राजिकादिलेपः—राजिकाशिमुकलकं च गोत-
क्रेणं च पेपितम् । तेन लेपेन हन्त्याशु शूलं वातसमुद्भवम् ॥ १ ॥ अथ
हिङ्गुवादिलेपः—हिङ्गु तैलं सलवणं गोमूत्रेण विपाचितम् । नाभिस्थाने प्रदा-
तव्यं यस्य शूलं सवेदनम् ॥ १ ॥ अथ शूले सादोपे—तैलमेरण्डजं वाऽपि
दशमूलस्य चारिणा । पीतं निहन्ति सादोपं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ॥ १ ॥ इति
वातशूलचिकित्सा ।

अथ पित्तशूलचिकित्सामाह—

वामयेरिपित्तशूलार्तं पटोलेधुरसादिभिः । पश्चाद्दिरेचयेत्सम्यक्पित्तगुल्मवि-
रेचनैः ॥ १ ॥ अथ शतावर्यादिकाथः—शतावरी सयथ्याहा वाज्यालकुदा-
गोधुरैः । शतशीतं पित्रेत्तोयं सगुडक्षौद्रशर्करम् । पित्तशूलाच्चदाहं हिष्ठाज्वर-
वमिच्छिद्म् ॥ १ ॥ अथ वृहत्स्यादिकाथः—वृहतीगोधुरैरण्डकुशकाशेषुवा-
यो० २२

कारवेहं पटोलकम् ॥ १ ॥ आर्द्रकं तसनीरं च लघुनं तक्रसंस्कृतम् । आह्वलानां
तथा मांसं सामवातगदे हितम् ॥ २ ॥ दधिमन्सगुडशीरोपोदिकामापिष्ट-
कम् । हुण्डीरं पूर्ववातं विरुद्धान्यशनानि च ॥ ३ ॥ अस्ताम्यं वेगरोषं च
जागरं विपमाशनम् । पर्जयेदामघातार्तो गुर्वभिष्यन्दकानि च ॥ ४ ॥

इति पथ्यापथ्यम् । इत्यामपातविकिरसा ।

अथ शूलनिदानं व्याख्यास्यामः ।

पदुकं शरीरे—अनङ्गनाशाय हरश्चिच्छूलं मुमोच कोषान्मकरप्यजश । तमा-
पतन्तं सहसा निरीक्ष्य भयादितो विष्णुतनुं प्रविष्टः ॥ १ ॥ स विष्णुदुंकारविमो-
हितात्मा पपात मूर्ध्नि प्रपितः स शूलः । स पद्मभूतानुगतं शरीरं मचूपपत्यस्य
हि पूर्वसृष्टिः ॥ २ ॥ शूलरोषणवापीडा यस्याकम्नात्प्रजायते । त्रिशूलसंभवं चैनं
शूलमाहुः पुराविदः ॥ ३ ॥ शङ्खकोटनपत्तस्य यस्यात्तीघ्रा च येदना । शूला-
सकस्य भयति तस्माच्छूलमिहोपगते ॥ ४ ॥ अथ तस्य संख्यामाह—पृथग्दोषैः
ससन्नामद्वैदः शूलोऽष्टधा भवेत् । सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥
धातिकशूलस्य कारणं लक्षणं चाह—व्यापामयानादनिमैधुनाथ प्रजागरा-
ष्ठीतजलातिपानात् । कलाममुद्राडकीकोरकृपादस्यैरुद्राभ्यशानाभिघातात्
॥ १ ॥ कषायतिष्ठातिविरुद्रजात्रविरुद्रवद्भूरकशुष्कशाकात् । विदशुक्रमूत्रानिखयेग-
रोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाप्यात् ॥ २ ॥ वायुः प्रसृद्धो जनयेद्दि शूलं हृत्पाथ-
शृष्ट्रिकवक्षिदेशे । जीर्णं प्रदोषे च घनागमे च क्षीते च कोषं समुपैति ग्राहम्
॥ ३ ॥ मुहुमुहुश्चोपशमप्रदोषं विद्वयातसंस्त्रग्भनतोदभेदैः । संस्वेदनाभ्यजन-
मर्दनाथैः स्निग्धोष्णभोग्यैश्च शमं प्रयाति ॥ ४ ॥ अथ पैत्तिकस्य कारणं
लक्षणं चाह—क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्वावपिण्यावकुलरधयूरैः । कटु-
ग्लसौधीरसुराविकारैः शोधानलायासरविप्रतापैः ॥ ५ ॥ प्राग्यातियोगादघानै-
र्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याऽऽशु करोति शूलम् । एण्मोहदाहातिकरं हि नाम्नां संस्वे-
दमूर्च्छांघ्नमशोषयुक्तम् ॥ १ ॥ मध्यंदिने कुप्यति चार्धरात्रे निदाधकाले जलदा-
त्यये च । क्षीते च शीतेः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥ २ ॥
अथ श्लैष्मिकस्य कारणं लक्षणं चाह—आनूपवारिजकिलोटपयोविकारैर्मा-
सेक्षुपिष्टकृशारातिलशण्डुलीभिः । अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोप-
मुपगम्य करोति शूलम् ॥ ३ ॥ हृत्पासकाससदनाहचिसंप्रसेकैरामाशये क्षिमि-
तकोष्ठशिरोगुरुवैः । मुके सदैव हि रुजं कुस्तेऽतिमात्रं सृष्टोदयेऽथ
शिशिरे कुसुमागमे च ॥ २ ॥ अथ सांनिपातिकमाह—सर्वेषु दोषेषु च
सर्वलिङ्गं विद्यान्निपक्त् सर्वभवं हि शूलम् । सुकष्टमेनं विपवज्रतुल्यं विवर्जनीयं
भवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १ ॥ अथाऽऽमजमाह—आटोपहृत्पासवमीगुरुत्वसैमित्त-
कानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥ २ ॥
अथ द्विदोषजमाह—द्विदोषलक्षणैरेतैर्विधाच्छूलं द्विदोषजम् । यस्यौ हरकण्ठ-
पाथेषु स शूलः कफवातिकः ॥ ३ ॥ कुक्षौ हृत्पाथिमध्ये यः स शूलः कफपै-

॥ १ ॥ अथ पटोलादिः—पटोलत्रिफलारिष्टासृतं क्षौद्रयुतं पिबेत् । पित्तश्ले-
ष्मज्वरश्लेष्मादिदाहशूलोपशान्तये ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादिकाथः—द्राक्षाटरूपयोः
कायः श्लेष्मपित्तहृजं जयेत् । पित्तश्लेष्मोद्भवं शूलं विरेकधमनैर्जयेत् ॥ १ ॥
अथ क्षाराम्बुयोगः—क्षारोदकं पिबेदुष्णं पिप्पलीलवणान्वितम् । वातश्ले-
ष्मोद्भवं शूलं कुक्षिशूलं च नाशयेत् ॥ १ ॥ इति द्रवजशूलचिकित्सा ॥

अथ शूले साधारणविधिः ।

अथ त्रिफलादिविरेचनम्—त्रिफलाकायगोमूत्रक्षौद्रक्षीररसैः पृथक् ।
परप्लवतैलद्विगुणैर्हितं शूले विरेचनम् ॥ १ ॥ अथ यीजपूरसुखरसः—
यीजपूरसः पानान्मधुक्षारयुतो जयेत् । पार्श्वहृद्वस्तिशूलानि कोष्ठवायुं च दारु-
णम् ॥ १ ॥ अथ पथ्यादिकाथः—पथ्यासशक्रयवपुष्करमूलयुक्तां निष्काष्य
हिङ्गुजटिलातिविपासमेताम् । पीत्वा सुखोष्णमय वातकृतं सशूलमामोद्भवं
कफकृतं च निहन्ति तूष्णम् ॥ १ ॥ अथ मातुलुङ्गादिः—मातुलुङ्गरसो
वाऽपि शिशुकायस्तथा परः । सक्षारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्वस्तिशूलहा ॥ १ ॥
अन्यच्च—मातुलुङ्गरसे सर्पिः सहिङ्गु लवणान्वितम् । सुखोष्णं पायवेत्तद्विं
विद्विबन्धात्रुलोमनम् ॥ कुक्षिहृत्पार्श्वशूलेषु वेदना चोपशाम्यति ॥ १ ॥ अथ
विल्वमूलादिः—विल्वमूलमथैरण्डं चित्रकं विश्वमेपजम् । हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं
सद्यः शूलनिवारणम् ॥ १ ॥ अथ हरीतकीयोगः—मूत्रान्तःपाचितां शुष्कां
लोहचूर्णसमन्विताम् । सगुडामभयां दद्यात्सर्वशूलोपशान्तये ॥ १ ॥ अथ
लोहत्रिफलायोगः—तीक्ष्णायश्नूंसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् । प्रयोज्यं मधु-
सर्पिर्म्यां सर्वशूलनिवारणम् ॥ १ ॥

अथ चूर्णानि—

तत्राऽऽदौ तुम्बुर्वाद्यं चूर्णम्—चूर्णं तुम्बुरामठत्रिलवणक्षाराजमोदाभ-
यावेल्गयूपणपुष्कराह्वयकृतं कुम्भत्रिभागान्वितम् । मन्दोष्णेन जलेन पीतम-
खिलं शूलं सगुडमोदराप्मानाजीर्णविबन्धमामपवनानाहौ च शीघ्रं जयेत् ॥ १ ॥
अथ द्विक्षाराद्यम्—विश्वोरुबृकदशमूलयवाम्भसा तु द्विक्षारहिङ्गुलवणत्रयपु-
ष्कराणाम् । चूर्णं पिबेद् हृदयशृङ्खलदिग्रहामपकाशयातिंशुशरुग्जरगुल्मशूली
॥ १ ॥ अथ हिङ्गुवादि—हिङ्गुगुल्मत्रिपट्टमपदकटुघटीवृक्षाम्लदीप्याह्लकं
पाठाजाज्यजगन्धमूलहपुपाद्विक्षारसाराभवम् । हिष्माप्मानविबन्धवर्धकसन-
श्वासाभिसादारुचिह्नीहाशोखिलशूलगुल्मगलहृद्रोगादमपाण्डुप्रणुत् ॥ १ ॥ अथ
नाराचचूर्णम्—कर्पमात्रा भवेत्कृष्णा त्रिवृतं स्यात्पलोन्मितम् । खण्डात्पलं च
विज्ञेयं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ १ ॥ कर्पोन्मितं लिहेदेतश्चौद्रेणाऽऽप्माननाशनम् ।
शाठविट्कोदरकफपित्तशूलानि नाशयेत् ॥ २ ॥ इति चूर्णानि ।

अथ शङ्खवटी—चिद्वाक्षारं पद्मपलं लवणानि पलं पलम् । संचूर्ण्यं निक्षि-
येत्प्रस्थद्वयैर्जम्बीरवारिभिः ॥ १ ॥ शङ्खं दशपलं तद्वा निक्षिपेत्सप्तवारतः ।
तत्समस्तं विशोष्याद्य हिङ्गुव्योषं चतुष्पलम् ॥ २ ॥ षडिसूतविपाद्मगान्पलार्धं

लकाः । पीताः पित्तमघं शूलं सघो हन्युः सुदारुणम् ॥ १ ॥ अथ त्रिफला-
रग्वधादिः—त्रिफलारग्वधकायः शर्कराक्षौद्रसंयुतः । रक्तपित्तहरो दाहपित्त-
शूलनिवारणः ॥ १ ॥ अथ त्रिफलादिः—त्रिफलारिष्टयष्ट्याङ्ककटुकारग्वधैः
शृतम् । पांययेन्मधुसंमिधं दाहशूलोपशान्तये ॥ १ ॥ अथ शतावरीस्व-
रसः घृन्दात्—शतावरीरसं क्षौद्रयुक्तं प्रातः पिबेन्नरः । दाहशूलोपशान्त्यर्थं
सर्वपित्तामयापहम् ॥ १ ॥ अथ धात्र्यादियोगः—धात्र्या रसं विदार्या
या प्रायन्तीगोक्षनाम्बुना । पिबेत्सशर्करं सघः पित्तशूलनिवारणम् ॥ १ ॥
अथ धात्रीचूर्णादि—प्रलिप्तापित्तशूलघ्नं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम् । सगुडां
शृतसंमिधं भक्षयेद्वा हरीतकीम् ॥ १ ॥ अथ गुडादियोगाः—गुडालिय-
शीरं च सर्पिर्दुग्धं विरेचनम् । जाडलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनः ॥ १ ॥
इति पित्तशूलचिकित्सा ।

अथ कफशूलचिकित्सा माह—

शास्त्रघ्नं जाडलं मांसमरिष्टं कटुकं रसम् । मद्यानि जीर्णगोधूमं कफशूले प्रयो-
जयेत् ॥ १ ॥ अथ त्रिलवणादिचूर्णम्—लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामटम् ।
सुखोष्णेनाग्भसा पीतं कफशूलहरं परम् ॥ १ ॥ इति श्लेष्मशूलचिकित्सा ।

अथ त्रिदोषशूलचिकित्सा माह—

अथ शङ्खचूर्णयोगः—शङ्खचूर्णं सलवणं सहिह्वु व्योपसंयुतम् । उष्णोद-
केन तत्पीतं हन्ति शूलं त्रिदोषजम् ॥ १ ॥ अथ मण्डूरायलेहः—गोमूत्रसिद्ध-
मण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् । विलिहन्मधुसर्पिर्म्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ २ ॥
इति त्रिदोषशूलः ।

अथाऽऽमशूलचिकित्सा माह—

शामशूले क्वा कार्या कफशूलविनाशिनी । शेषमामहरं सर्वं यद्यदभिवि-
धेनम् ॥ १ ॥ अथ चित्रकादिकाथः—चित्रकप्रन्यिकैरण्डशुण्ठीधान्यजलैः
शृतम् । सहिह्वुसैन्धवविडमामशूलहरं परम् ॥ १ ॥ अथैरण्डादिकाथः—
प्रण्डमिष्ववृष्टीद्वयमातुलुङ्गपापाणभिन्निकटुमूलकृतः कपायः । सक्षारद्विह्वुलव-
णोरशुतैलमिधः श्रेष्ठसंपृष्टद्वयस्तनरुधु पेयः ॥ १ ॥ अथैरण्डतैलादि-
योगः—प्रण्डतैलं पदभागं लशुनस्य तथाऽष्टकम् । एकं द्विह्वु त्रिसिन्धुस्य
सर्वमेकत्र मर्दयेत् । त्रिनिष्कं भक्षयेद्यानु शामशूलप्रशान्तये ॥ १ ॥ द्विह्वुत्रिगुण-
सैन्धवं तस्मात्रिगुणतैलमैरण्डम् । तत्रिगुणरसोत्तरसं गुल्मोदावर्तदूलजम् ॥ २ ॥
इत्यामशूलचिकित्सा ।

अथ द्वंद्वजशूलचिकित्सा ।

कण्टकार्यादिकाथः—निदिग्धिका वृहत्सौ च कुशकारोक्षुपालकाः । शर्करं
श्रेष्ठमूलं च धारिणा सह पाचयेत् । पिबेत्सशर्कराक्षौद्रं शूले पित्तानिलात्

दुर्विधेयं महागदम् । आहाररसवाहानां द्योतसां दुष्टिद्वेतुकम् ॥ ४ ॥ केचिद्वृ-
 द्धयं प्राहुरन्ये तत्पक्तिदोषजम् । पक्तिशूलं यदन्येके केचिद्वृत्तिविदाहजम् ॥ ५ ॥
 अथ तस्य सामान्यलक्षणमाह—भुक्ते ज्ञीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।
 तस्य लक्षणमेतद्धि समासेन प्रकीर्यते ॥ १ ॥ अथ घातिकमाह—आध्मा-
 नाटोपविष्मूत्रवियन्धारतिवैपनैः । श्लिग्धोष्णोपशमं प्रायो घातिकं तद्द्वेद्विपक्त् ॥ १ ॥
 अथ पैत्तिकमाह—तृष्णादाहारुचिस्वेदकृद्ग्ललघणोत्तरम् । शूलं
 नीतशमं प्रायः पैत्तिकं तद्द्वेद्विपक्त् ॥ १ ॥ अथ श्लेष्मिकमाह—छर्दिहृत्ता-
 ससंमोहस्यदपरुदीर्घसंसति । कटुनिकोपशान्तं हि तद्य ज्ञेयं कफात्मकम् ॥ १ ॥
 अथ द्विदोषजमाह—संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् । अथ सांनिपाति-
 कमाह—त्रिदोषजमसाध्यं स्वाक्षीणमांसवतानलम् ॥ १ ॥ अथाघ्नद्रवाख्यम्—
 जीर्णं जीर्यस्वजीर्णं च यच्छूलमुपजायते । तदप्यसाध्यं नित्यवातुकं वैद्यविशारदैः
 ॥ १ ॥ पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा । न शमं याति नियमारसोऽन्न-
 द्रव उदाहृतः ॥ २ ॥ अथायं प्रायेण त्रिदोषविकृतिरिवासाध्यः । आनाहो गौरवं
 छर्दिभ्रमरतृष्णा ज्वरोऽरुचिः । कृशात्वं मलहानिक्ष येदानाऽतिप्रवर्तते ॥ १ ॥
 उपद्रवा दशैवैते शूले च परिणामजे । सोपद्रवोऽप्यसाध्यः स्वात्कृच्छ्रेण
 निरुपद्रवः ॥ २ ॥ इति परिणामशूलनिदानम् ।

अथ तच्चिकित्सा ।

लहनं प्रथमं कुर्याद्दमनं च विरेचनम् । वस्तिकर्म परं चात्र पक्तिशूलोपशा-
 न्तये ॥ १ ॥ घातजं श्लेहयोगेन पित्तजं रेचनादिना । कफजं वमनाद्यैश्च पक्तिशू-
 लमुपाचरेत् । द्वंद्वजं श्लेहयोगेन तन्नियोगेण सर्वजम् ॥ २ ॥ अथ कल्काः—
 विष्णुक्रान्ताजटाककः सिताक्षौद्रधृतेयुतः । परिणामभवं शूलं नाशयेत्सभि-
 दिनैः ॥ १ ॥ शुण्ठीतिलगुडैः कल्कं दुग्धेन सह योजयेत् । परिणामभवं शूल-
 मामघातश्च नश्यति ॥ २ ॥ नागरनिलगुडकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमान-
 चात् । उर्ध्वं परिणतिशूलं सप्ताहाजयति चायश्मम् ॥ ३ ॥ अथ शम्बूकभस्म-
 योगः—शम्बूकजं भस्म पीतं जलेनोष्णेन तरक्षणात् । पक्तिजं विनिहन्त्याशु
 शूलं विष्णुरियासुरान् ॥ १ ॥ अथ शम्बूकादियटिका—शम्बूकमूपणं चैव
 पञ्चैव लवणानि च । समांशां गुटिकां कृत्वा कलम्बुकरसेन च ॥ १ ॥ प्रातर्भो-
 जनकाले वा भक्षयेच्च पथावलम् । शूलाद्विमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात्
 ॥ २ ॥ अथ क्षीरमण्डूरः—लोहकिट्टं पलान्यष्टौ गोमूत्रार्धाढके पचेत् । परि-
 णामभवं शूलं सघो हन्ति न संशयः ॥ १ ॥ अथ तारमण्डूरः—विट्कं
 चित्रकं चप्यं त्रिकला म्यूपणानि च । नवभागानि चैतानि लोहकिट्टसमानि च
 ॥ १ ॥ गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्राद्विगुणको गुडः । शनैर्मृद्वग्निना पक्त्वा सुसिद्धं
 पिण्डतां गतम् ॥ २ ॥ श्लिग्धभाण्डे विनिक्षिप्य भक्षयेत्कोलमात्रया । प्राज्याप्या-
 न्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥ ३ ॥ योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं मुदाह-
 णम् । कामलां पाण्डुरोगं च शोथमेदोनिशाशंसाम् ॥ शूलातीनां कृपाहेतोस्तारया

रुचिकं रौमकं विडम् । दन्ती लोहरजः किट्टं त्रिवृत्सूरणकं समम् ॥ १ ॥ दधि-
गोमूत्रपथसा मन्दपाथकपाचितम् । तद्यथाशिवलं चूर्णं पिबेदुष्णेन चारिणा ॥ २ ॥
जीर्णोऽजीर्णं च भुञ्जीत मांसादि घृतसाधितम् । नाभिश्चूलं च हृच्छूलं शुष्महीह-
कृतं च यत् ॥ ३ ॥ विद्वध्यष्टीलजं हन्ति कफवातोद्भवं तथा । भस्मद्रवं जरयितु-
मजीर्णं ग्रहणीमपि ॥ ४ ॥ शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्त्यतः परम् । परिणा-
मसमुत्थस्य विदोषेणान्तकं मतम् ॥ ५ ॥ इति सामुद्राद्यं चूर्णम् । अथ पिप्प-
ल्यादियोगः । समागपीगुडं सर्पिः प्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणम् । पक्वं पीत्वा जय-
त्याशु पक्तिश्चूलं समुद्धतम् ॥ अथ त्रिपुरभैरवो रसः—भागौ रसस्य भागश्च
द्वेभ्यः पिष्टं विधाय च । तथा द्वादशभागानि ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥ १ ॥
ऊर्षाधो गन्धकं दत्त्वा पलमात्रं समन्ततः । क्षारस्य मृगशृङ्गस्य चूर्णं योज्यं
समन्ततः ॥ २ ॥ सिद्धेन्मरस्याक्षिनीरेण रूध्वा यामघतुष्टयम् । पचेच्छूलहरः
सूतो भवेत्त्रिपुरभैरवः ॥ ३ ॥ माषो मध्वाज्यसंयुक्तो देवोऽस्य परिणामजे ।
अन्येष्वेरण्डतैलेन कटुप्रययुतो हितः ॥ ४ ॥ अथ शूलदावानलः—सारसं-
द्वात्—शुद्धसूतं विषं गन्धं पलाशं मर्दयेद्दृढम् । मरीचं पिप्पली शुण्ठी हिङ्गु
सौचर्चलं द्वयम् ॥ १ ॥ पलाष्टकं पट्टनां च चिञ्जाक्षारं पलाष्टकम् । सप्तवारं
शङ्खमस्र जम्बीराम्ले निषेचयेत् ॥ २ ॥ पलाष्टकं च संयोज्य तत्सर्वं निम्बुक-
द्रवैः । दिनं मर्षं कोलमात्रे भक्षयेत्सर्वशूलनुत् ॥ ३ ॥ अजीर्णोदरमन्द्राग्निम-
साध्यमपि साधयेत् । शूलदावानलाण्योऽयं रसोऽजीर्णादिरोगहा ॥ इति शूल-
दावानलः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

मापादिशिम्बीधान्यानि मद्यानि वनिता हिमम् । आतपं जागरं क्रोधं शुचं
तृणानमग्लकम् ॥ वर्जयेत्पक्तिशूलार्तसायाऽजीर्णं तिलानपि ॥ १ ॥

इति परिणामशूलचिकित्सा ।

अथोदावर्तनिदानम् ।

वातविष्मूत्रशुम्भाशुक्षवोद्धारवमीन्द्रियैः । क्षुत्प्योन्मत्तासनिद्राणां ध्रुवोदाव-
र्तसंभवः ॥ १ ॥ अथ तेषां क्रमेण लक्षणान्याह—अथापानघातावरो-
धजमाह—घातमूत्रपुरीषाणां सङ्गोऽध्मानं कृमो ज्वरः । जठरे घातजाश्चान्ये
रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ २ ॥ अथ पुरीषावरोधजमाह—आटोपशूलौ
परिकर्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तयोर्ध्वघातः । पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवे-
नोऽभिहते मरस्य ॥ ३ ॥ अथ मूत्रनिग्रहजमाह—यस्तिमेहनयोः शूलं मूत्र-
कृच्छ्रं शिरोरुजा । विनामो बहुणाणाहः स्यात्किङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥ अथ
जृम्भाविघातजमाह—मन्यागलस्त्रमशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनारमकाः
स्युः । तथाऽक्षिनासायदनामयाश्च भवन्ति सीयाः सह कर्णोर्गैः ॥ ५ ॥ अथा-
श्रुविघातजमाह—भानन्दजं वाऽप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।

प्रकटीकृतः ॥ ४ ॥ अथ भीममण्डूरः—यवक्षारकणाशुण्डीकोलप्रथिक्चित्र-
 कात् । प्रत्येकं पलमादाय प्रस्यं लोहस्य किट्टतः ॥ १ ॥ शनैः पचेद्वयस्याग्रे
 यावद्द्वयोर्मलेपनम् । दावाऽष्टगुणगोमूत्रं किट्टाच्छुदाद्विचक्षणः ॥ २ ॥ ततोऽक्ष-
 माग्रान्वटकान्योजयेत्सप्तरात्रतः । आदिमध्यावसानेषु भोजनस्योचितस्य घ ॥ स
 भीमवटको ह्येव परिणामरुग्न्तकः ॥ ३ ॥ अथ शतावरीमण्डूरः—संशोष्य
 चूर्णितं कृत्या मण्डूरस्य पलायकम् । शतावरीरसस्याष्टौ दान्म पयसश्रया ॥ १ ॥
 पलान्यादाय चत्वारि तथा गन्धस्य सर्पिषः । विपचेत्सर्वमेकस्यं यावत्विषद्वयमा-
 मुयात् ॥ २ ॥ सिद्धं तु भक्षयेन्मध्ये प्रान्ते मुक्तस्य चाग्रतः । वातारमकं पित्त-
 भयं शूलं च परिणामजम् ॥ ३ ॥ निहन्त्येष हि योगोऽयं मण्डूरस्य न संतापः ।
 दुग्धे निर्वापणं कार्यं यद्वा बहुसुतारसे ॥ ४ ॥ अथवा चोभयोरेव लोहकिट्टस्य
 सप्तधा । रसो गन्धः शुभः पाके घृतिः स्याद्यदि मर्दनात् ॥ तदा पाकं विजानी-
 यान्मण्डूरस्य भिषग्वरः ॥ ५ ॥ इति शतावरीमण्डूरः ॥ अथ लोहगुग्गुलुः—
 त्रिफला मुस्तकं व्योषं विडङ्गं पीष्करं वचा । चित्रकं मधुकं चैव पलांशुं श्लक्ष्णचू-
 र्णितम् ॥ १ ॥ अयोमग्न पलान्यष्टौ गुग्गुलुस्त्वावदेय तु । सर्पिषा मेलयित्वाऽथ
 कर्पमात्रवटीकृतम् ॥ २ ॥ अद्यादनु विद्येत्कोष्णं घारि शूलाद्विमुच्यते । जीर्णांशु-
 संभवात्पाण्डोः कामलाया हलीमकात् ॥ ३ ॥ अथ विडङ्गाद्यो मोदकः—
 विडङ्गतण्डुलं व्योषं त्रिगृह्णीं सचित्रकम् । सर्वाण्येतानि संहृत्य सूक्ष्मचूर्णानि
 कारयेत् ॥ १ ॥ गुडेन मोदकान्कृत्वा भक्षयेत्प्रातर्हरितः । उष्णोदकानुपानेन
 दद्यादभिविधेनम् ॥ जयेत्प्रदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ २ ॥ अथैर-
 ण्डादिभस्मयोगः—परण्डवद्विदाम्बूकवपांभृगोक्षुरं समम् । अन्तर्दग्ध्वा पित्रे-
 दद्विरण्णाभिः शूलदान्तये ॥ १ ॥ अथ पथ्याद्यं लोहम्—पथ्यालोहरजः
 शुण्डी तच्चूर्णं मधुसर्पिषा । परिणामभयं हन्ति वातपित्तकफारमकम् ॥ १ ॥
 अथ कृष्णाद्यं लोहम्—कृष्णाभयालोहचूर्णं विडिहन्मधुसर्पिषा । परिणाम-
 भयं शूलं सद्यो हन्ति सुदारणम् ॥ १ ॥ अथ चतुःसमं लोहम्—गन्धं
 ताम्रं रसं लोहं प्रयेकं मारितं पलम् । सर्वमेतत्समाहृत्य विपचेत्कुशलो भिषक्
 ॥ १ ॥ आग्ने पलद्वादशके दुग्धे शतपले वरे । पक्त्वा तत्र क्षिपेच्चूर्णं सुपूतं
 घनतां नयेत् ॥ २ ॥ विडङ्गत्रिफलावद्वित्रिकटूनां तथैव च । क्षिप्त्वा पलोन्मि-
 त्तानेतान्यथा संमिश्रतां नयेत् ॥ ३ ॥ ततः विट्वा शुभे भाण्डे स्थापयेच्च त्रिच-
 क्षणः । आरमनः शोभने घटे पूजयित्वा रविं गुरम् ॥ ४ ॥ घृतेन मधुना मर्चं
 भक्षयेन्मापसंमितम् । अष्ट माषाः क्रमाद्यावन्मात्रां संह्राम्भयेत्ततः ॥ ५ ॥
 अन्नपानं च दुग्धेन नारिकेलोदकेन वा । जीर्णशास्यञ्चमुद्राश्च सितामांसरसादयः
 ॥ ६ ॥ रसानामविरेद्वानि पानाद्यान्यपि भक्षयेत् । हृच्छूलं पार्श्वशूलं च साम-
 चातं कट्टिमहम् ॥ ७ ॥ गुल्मशूलं च सर्वं च यकृत्सीहां विदोषतः । अग्निमान्द्यं
 क्षयः कुष्ठं वातकासविचर्षिकाः । अक्षरी मूत्रकृष्टं च योगेनानेन शाम्यति
 ॥ ८ ॥ इति चतुःसमं लोहम् ॥ अथ सामुद्राद्यं चूर्णम्—सामुद्रं सैन्धवं क्षारी

द्वयकं रौमकं विडम् । दन्ती लोहरजः किट्टं त्रिवृत्सूरणकं समम् ॥ १ ॥ दधि-
 गोमूत्रपयसा मन्दपायकपाचितम् । तद्यथाश्लिषलं चूर्णं पिबेदुष्णेन धारिणा ॥ २ ॥
 त्रीणैःजीणै च शुक्लीत मांसादि घृतसाधितम् । नाभिदूलं च हृच्छूलं गुल्मंश्रीह-
 कृतं च यत् ॥ ३ ॥ विद्वर्ष्यष्टीलजं हन्ति कफवातोद्भवं तथा । भद्रद्रवं जरयितु-
 मजीणं ग्रहणीमपि ॥ ४ ॥ शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्त्यतः परम् । परिणा-
 मसमुत्थस्य विशेषेणान्तकं मतम् ॥ ५ ॥ इति सामुद्राद्यं चूर्णम् । अथ पिप्प-
 ल्यादियोगः । समागधीगुदं सर्पिः प्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणम् । पकं पीत्वा जय-
 त्वाशु पक्तिशूलं समुद्धतम् ॥ अथ त्रिपुरभैरवो रसः—भागौ रसस्य भागश्च
 द्वेभ्यः पिष्टं त्रिधायः च । तथा द्वादशभागानि ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥ १ ॥
 ऊर्ध्वाधो गन्धकं दत्त्वा पलमात्रं समन्ततः । क्षारस्य गुग्गुलुस्य चूर्णं योज्यं
 समन्ततः ॥ २ ॥ सिधेन्मस्त्राक्षिनीरेण रुद्ध्वा यामघतुष्टयम् । पचेच्छूलहरः
 सूतो भवेत्त्रिपुरभैरवः ॥ ३ ॥ माषो मध्वाज्यसंयुक्तो देवोऽस्य परिणामजे ।
 अन्येप्वेरण्डतैलेन कटुप्रमयुतो हितः ॥ ४ ॥ अथ शूलदावानलः—सारसं-
 हात्—शुद्धसूतं, विषं गन्धं पलांशं मर्दयेद्दृढम् । मरीचं, पिप्पली शुण्ठी हिङ्गु
 सौवर्षलं द्वयम् ॥ १ ॥ पलाष्टकं पट्टनां, च त्रिञ्चाक्षारं पलाष्टकम् । सप्तवारं
 दाह्युभस्य जम्बीराम्ले निवेद्येत् ॥ २ ॥ पलाष्टकं च संयोज्य तत्सर्वं निम्बुक-
 द्रवैः । दिनं मर्द्यं कोलमात्रै भक्षयेत्सर्वंशूलनुत् ॥ ३ ॥ भजीणोदरमन्दाग्निम-
 साध्यमपि साधयेत् । शूलदावानलाख्योऽयं रसोऽजीर्णादिरोगहा ॥ इति शूल-
 दावानलः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

मापादिशिन्धीधान्यानि मद्यानि वनिता हिमम् । भातपं जागरं क्रोधं शुचं
 संधानमम्लकम् ॥ वज्रयेत्पक्तिशूलातेस्तथाऽजीर्णं तिलानपि ॥ १ ॥

इति परिणामशूलचिकित्सा ।

अथोदावर्तनिदानम् ।

वातविण्मूत्रशुम्भाशुक्षबोद्गारवभीभिर्द्रवैः । शुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणां घृतोदाव-
 र्तसंभवः ॥ १ ॥ अथ तेषां क्रमेण लक्षणान्याह—अद्यापानघातावरो-
 धजमाह—घातमूत्रपुरीपाणां सङ्गोऽभ्मानं कृमो ज्वरः । जठरे घातजाश्रान्ये
 रोगाः स्युर्घातनिग्रहात् ॥ २ ॥ अथ पुरीपावरोधजमाह—आटोपशूलौ
 परिकर्तिका च सङ्गः पुरीपस्य तयोर्ध्वातः । पुरीपमांसाद्यथा निरेति पुरीपवे-

शूलं सूत्र-
 । ४ ॥ अथ
 त्पवनामकाः

स्युः । तथाऽक्षिनासायदनामयाश्च भवन्ति तौघाः सह कणरोगः ॥ ५ ॥ अथा-
 श्रविघातजमाह—आनन्दजं वाऽप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्रासंममूढतो हि ।

शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीन्नाः सह पीनसेन ॥ ६ ॥ अथ हिकानि-
रोधजमाह—मन्यास्तम्भः शिरःशूलमदिताधांभेदकौ । इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं
क्षयोः स्याद्विधारणात् ॥ ७ ॥ अथोद्गारविधारणजमाह—कण्ठास्वपूर्णत्व-
मतीव सोदः कृजश्च वायोरथ वा प्रवृत्तिः । उद्गारवेगोऽभिहते भवन्ति घोरा
विकाराः पवनप्रसृताः ॥ ८ ॥ अथ छर्दिनिग्रहजमाह—कण्ठकोठारुचिव्यङ्ग-
शोधपाण्ड्यामयज्वराः । कुष्ठहृत्सासवीसर्पांश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ ९ ॥ अथ
शुक्रविधारणजमाह—मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोफोः रुजाः मूत्रविनिग्र-
हश्च । शुक्राश्मरी सरज्वणं भवेद्य ते ते विकाराभिहते च शुक्रे ॥ १० ॥ अथ
क्षुधाचरोधजमाह—सन्द्राग्मर्दावरुचिः श्मश्रु क्षुधोऽभिघातात्कृशता च
दृष्टेः ॥ ११ ॥ अथ तृष्णानिरोधजमाह—कण्ठास्वशोपः श्रवणाचरोधस्तृ-
ष्णामिघाताद् हृदयव्यथा च ॥ १२ ॥ अथ श्वासाचरोधजमाह—धान्तस्य
निश्वासाविनिग्रहेण हृद्भोगमोहावय वाऽपि गुह्यमः ॥ १३ ॥ अथ निद्रानिग्रह-
जमाह—वृम्भाग्मर्दोऽक्षिशिरोतिजाह्वं निद्राविघातादय वाऽपि सन्द्रा ॥ १४ ॥
इति त्रयोदश ॥ अथ रूक्षभोजनजनितविकारमाह—वायुः कोष्ठानुगो
रूक्षकपायकटुतिक्तैः । भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्तं करोति च ॥ १५ ॥
अथ तस्य संप्राप्तिमाह—वातमूत्रपुरीषाश्चकमेदोवहानि वै । स्रोतांस्युदा-
वर्तयति पुरीषं चातिवर्तयेत् ॥ १६ ॥ सतो हृद्दक्षिशूलार्तो हृत्सासारतिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ १७ ॥ श्वासकासप्रतिश्यायदाह-
मोहवृषाज्वरान् । वमिहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥ बहूनन्यांश्च लभते
विकारान्वातकोपजान् ॥ १८ ॥

अथासाध्यलक्षणमाह—तृष्णादितं परिच्छिष्टं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् । शकृद्-
मन्तं मतिमानुदावर्तिनमुत्सृजेत् ॥ १ ॥ इत्युदावर्तनिदानम् ॥

अथ उदावर्तचिकित्सा ।

सर्वेष्वेतेषु भिषजा उदावर्तेषु कृच्छ्रशः । वायोः क्रिया विघातव्याः स्वमार्ग-
प्रतिपत्तये ॥ १ ॥ आस्थापनं मारुतजे क्षिण्यस्त्रिंशे विशेषतः । पुरीषजे तु कर्तव्यो
विधिरानाहकोदितः ॥ २ ॥

अथ सौवर्चलादिः—सौवर्चलाख्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिबेत् । एलां
वाऽप्यय मस्रवन्नं क्षीरं वाऽय वरागु वा ॥ १ ॥ अथोर्वास्वीजादियोगः—उ-
र्वास्वीजं तोयेन पिबेद्वा लवणान्वितम् । पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्वाक्षारसमथापि वा
॥ १ ॥ अथ यवक्षारादियोगः—यवक्षारं सितायुक्तं पिबेद्वा मुद्गिकारसैः ।
वरिकृष्णाण्डयोस्तोमं सितायुक्तं पिबेदथ ॥ १ ॥ अथ मूषकादियोगः—मूष-
कस्य विशा छेपं वस्तेरुपरि वा चरेत् । किंशुकानां मूलेषो वा क्वोष्णो मूषरी-
भहा ॥ १ ॥ पिष्ट्वा अदंष्ट्राफलमूषिकाविटैरुवांसुजानि सकाञ्जिकानि । आष्टि-
प्यमानानि समानि वस्तौ मूषस्य निष्यन्दकराणि सद्यः । अत्र सर्वं प्रयुञ्जीत
मूत्रकृष्णाश्मरीविधिम् ॥ २ ॥ इति मूषाचरोधे योगाः ।

अथावशेषाणां चिकित्सा ।

श्लेहस्वेदैरुदावर्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् । अधुमोक्षोऽश्रुजे कार्यः स्निग्धस्त्रिघ्नस्य
 देहिनः ॥ १ ॥ मरीचाद्यज्जनैर्धूमैरादित्याद्यवलोकनैः । क्षवजे क्षवयज्ञेण घ्राण-
 श्येनाऽऽनयेरक्षवम् ॥ २ ॥ उद्गरजे क्रमोपेतं सैहिकं धूममाचरेत् । भक्षयेदुचकं
 साद्रं खण्डं वा मथितान्वितम् ॥ ३ ॥ घम्पा चान्तं यथादोषं नस्यञ्जेहादिभिर्ज-
 येत् । वन्तिशुद्धिकरैः सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ॥ ४ ॥ भावारिनाशात्कथितं
 पीतवर्तं प्रकामतः । रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्तितं नरम् ॥ ५ ॥ तस्या-
 भ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिराश्ररणायुधाः । शालिः पयो निरूहाश्च हितं मैथुनमेव च
 ॥ ६ ॥ क्षुद्धिघाते हितं स्निग्धं रुच्यमल्पं च भोजनम् । तुपाघाते पित्रेन्मद्यं
 यवागूं स्वादुशीतलाम् ॥ ७ ॥ रसेनाद्यात्तु विश्रान्तः श्रमश्चासादितो नरः ।
 निद्राघाते पित्रेद् दुग्धं माहिपं रजनीमुखे ॥ ८ ॥ तिलतैलेन संमृज्य भूतले
 शयनं चरेत् । उदावर्तितनमम्यक्तं स्निग्धगात्रमुपाचरेत् । वर्तिकास्थापनस्वेद-
 यस्त्रिरेचनकर्मणा ॥ ९ ॥

अथ सामान्यविधिः ।

अथ इयामादिकपायो वृन्दात्—श्यामा दन्ती द्रवन्ती क्षुब्धाश्यामा-
 ऽमृता त्रिवृत् । सप्तला शङ्खिनी श्वेता राजवृक्षः सविल्वकः ॥ १ ॥ कंपिलकं
 करक्षश्च हेमक्षीरीत्ययं गणः । सर्पिसैलरजःकाथकल्केष्वन्यतमेषु च ॥ उदा-
 वर्तोदरानाहविपगुल्मविनाशनः ॥ २ ॥ अथ वृन्दाद्वाट्यादियूपः—वाट्या-
 यूपेण पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा । भुक्त्वा स्निग्धमुदावर्तवातगुल्मादिमुच्यते
 ॥ १ ॥ अथ वाट्यादिः—वाट्यक्षीररसैः सेव्यं यच्च वातानुलोमनम् । वातघ्ने-
 ल्वणाद्यैश्च रसाद्यैश्चात्ममाचरेत् ॥ १ ॥

अथ चूर्णानि ।

अथ हरीतक्यादिचूर्णम्—हरीतकी यवक्षारः पीलनि त्रिवृता तथा ।
 घृतैश्चूर्णं सिद्धं पेयमुदावर्तप्रशान्तये ॥ १ ॥ अथ द्विरुत्तरं चूर्णम्—हिङ्गु-
 छवचास्त्रिजिबिडं चेति द्विरुत्तरम् । पीतं मद्येन तच्चूर्णमुदावर्तहरं परम् ॥ १ ॥
 अथ नाराचचूर्णम्—खण्डपलं त्रिवृतासममुपकुल्याकर्पूचूर्णितं सूक्ष्मम् ।
 प्रारम्भोजनस्य समधु विहालपदकं लिह्येप्रातः ॥ १ ॥ पतद्वाटपुरीये पित्ते कफे
 च विनियोज्यम् । स्वादुर्मुंपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम ॥ २ ॥ हिङ्गु त्रिगु-
 णसैन्धवं तस्माच्च शुद्धतैलमैरणम् ॥ तन्निगुणरसोनरसं गुल्मोदावर्तशूलघ्नम् ॥ ३ ॥
 अथ प्रलेपः—वल्मीकमृत्करजस्य त्वञ्जूलकलपहवम् । सिद्धार्थं चेति पिष्टानां
 मूत्रेणाऽऽलेपनं हितम् ॥ उदावर्तेषु सर्वेषु सम्यग्वातानुलोमनम् ॥ १ ॥

अथ फलवर्तयः ।

तत्र
 युष्ठा

पिप्पलीकुष्ठं यथा गौराश्च संपेषाः । गुडक्षीरसमा-
 ॥ १ ॥ अंधागारधूमादिः—भगारधूमः

मदनं राजसर्पपाः । गोमूत्रपिष्टा सगुडाः फलवर्तिः प्रशस्यते ॥ १ ॥ अः
हिङ्गुमाक्षिकसिन्धुर्धैः पक्त्वा घृतिं सुवर्तिताम् । घृताम्यकां गु
दधादुदावर्तविनाशिनीम् ॥ १ ॥ इति फलवर्तयः ॥

अथोदयमार्तण्डो रसः—दिङ्गुलं जयपालटङ्गणविपाण्यन्वार्धभागोत्त
सर्वं खल्वतले विमघं मतिभान्गुङ्गाद्वयं वै ददेत् । मार्तण्डोदयको ज्वरादिसहि
यः सोदराभ्रमानके पाण्ड्वाजीर्णगदेऽनुपानवशतः पथ्यं च तक्रौदनम् ॥ १ ॥
व्योपेणाऽऽर्द्रसेन तत्र सितया युक्तो ष्वरे दारणे मान्ये गुल्मकफानले च पक्व
शूले च शोफोदरे । वातास्त्रे स्वरवर्णकुष्ठगुदजात्रोगानशेषाञ्जयेत् ॥ २ ॥ अथ
नाराचरसः—जेपालेन समैः सूतव्योपटङ्गणगन्धकैः । नाराचः स्याद्रसो ह्ये
मापः सर्पिसितायुतः । हन्युदावर्तमानाहसुदराणि च गुल्मकम् ॥ १ ॥

ह्युदावर्तचिकित्सा ।

अथाऽऽनाहनिदानम् ।

भामं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन । प्रवर्तमानं
यथास्वमेनं विकारमानाहसुदाहरन्ति ॥ १ ॥ अथाऽऽमजमानाहमाह—
तस्मिन्भवत्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः । भामाशये शूलमथ
गुरुत्वं हृत्प्रमनोद्गारविघातनं च ॥ २ ॥ अथ शकृत्संचयजमाह—स्रग्म
कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूच्छां शकृतो वमिश्च । श्वासश्च पक्वाशयजे भवन्ति
तथाऽऽलोक्तानि च लक्षणानि ॥ ३ ॥ उदावर्तिनमप्येनमानाहिनमथापि वा
तृष्णोपद्रवसंयुक्तं तं स्वजेऽपिपजां वरः ॥ ४ ॥

अथाऽऽनाहचिकित्सा ।

भानाहेऽपि प्रयुजीत उदावर्तहरीं क्रियाम् । तत्राप्यत्र विशेषमाह—त्रिवृद्ध
रीतकीश्यामाः स्नुहीक्षीरेण भावयेत् । घटिका मूत्रपीतास्ताः श्रेष्ठास्त्वानाहमे
दिकाः ॥ १ ॥ हिङ्गुमगन्धाविडगुण्यजाजीहरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् । भागोत्तरं
चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदरानाहविपूचिकासु ॥ १ ॥ वचाभयाचित्त्रक्यावशुकान्स
पिप्पलीकातिविषान् सकुष्टान् । उष्णाम्बुनाऽऽनाहविमूढवातान्पीत्वा जयेदाशु
रसौदनशी ॥ २ ॥ अथ राढधूमादिवर्तिः—राढधूमविडव्योपगुडमूत्रविपा
चिता । गुदेऽहुष्टसमा घृतिर्विधेयाऽऽनाहशूलनुत् ॥ १ ॥ त्रिपाच्य मूत्राम्लरसेन
दन्तीपिण्डीतकृष्णाविडकृष्णधूमैः । घृतिं कराहुष्टनिभां घृताकां गुदे रुजानाहहरीं
पिद्व्यात् ॥ २ ॥ इत्यानाहचिकित्सा ॥

अथ पथ्यापथ्यम्—विष्टभीनि विरुद्धानि कपायाणि गुरुणि च । उदावर्ते
प्रयत्नेन वजंयेत्सततं वरः ॥ १ ॥ उदावर्ते हितं सर्वं पाचनं लघुत्वं तथा ।
भानाहे तु यथायोग्यं सेवयेन्मतिमाकरः ॥ २ ॥ इति पथ्यापथ्यम् ॥

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ।

अथ तस्य संप्राप्तिमाह—दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं सिष्याहारविहारतः ।

कुप्यन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तग्रन्थिरूपिणम् ॥ १ ॥ तेषां स्थानान्याह—
 तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वद्वन्धाभियस्तपः । तस्य लक्षणमाह—दृष्ट्वाभ्योरन्तरे
 ग्रन्थिः संचारी यदि वाऽचलः । घृक्षययापचयवान्स गुल्म इति कीर्तितः ॥ २ ॥
 विशेषलक्षणं चरके—तृष्णाज्वरपरीतश्च दाहस्येदाग्निमादं वै । गुल्मिनामरुचौ
 चापि रक्तमेवापसेचयेत् ॥ ३ ॥ भट्टारकहरिश्चन्द्रः—स्त्रीणामातं वज्रो गुल्मो
 न पुंसामुपजायते । अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसां च जायते ॥ ४ ॥
 निरुद्धमूलप्रभवो हि कोष्ठे स्थितः स्वतन्त्रः परसंध्रयो वा । स्पर्शापलब्धः परि-
 पिण्डितत्वाद्गुल्मो यथादोषमुपैति नाम ॥ ५ ॥ स व्यसृज्यते दोषैः समक्षैरपि
 चोच्छ्रितैः । पुरुषाणां तथा स्त्रीणां श्रेयो रक्तेन चापरः ॥ ६ ॥ तस्य पूर्वरूप-
 माह—उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धतृक्षयक्षमत्वाद्भ्रविकृजनानि । भाटोपमात्मानम-
 पकिशकिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिद्धम् ॥ ७ ॥ सर्वगुल्मानां सामान्यल-
 क्षणमाह—भ्रुचिः कृच्छ्रविष्मूत्रं घाताद्भ्रप्रतिकृजनम् । आनाहं चोर्ध्ववातत्वं
 सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ ८ ॥ अथ घातजमाह—रुक्षाद्यपानं विपमातिमात्रं
 विचेष्टनं वेगपिनिग्रहश्च । शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरग्रता चानिलगुल्म-
 हेतुः ॥ ९ ॥ यः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विद्वात्तसङ्गं गलवक्त्रशोपम् ।
 ज्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च हृत्कुक्षिपार्श्वसशिरोरुजं च ॥ १० ॥ करोति जीर्ण-
 उभ्यधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च । घातारस गुल्मो न च तत्र रूक्षं
 कपायनिकं कटु चोपशेते ॥ ११ ॥ पैत्तिकमाह—कटुम्लतीक्ष्णोष्णविदाहि-
 रूक्षक्रोधातिमघार्कहुताशसेवा । आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं पित्तस्य गुल्मस्य
 निमित्तमुक्तम् ॥ १२ ॥ ज्वरः पिपासा वदनाद्गारागः शूलं महज्जीर्यति भोजने
 च । स्वेदो विदाहो ज्वणवध गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ १३ ॥ अथ
 श्लैष्मिकमाह—शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
 गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वश्च दुष्टो निचयात्मकस्य ॥ १४ ॥ श्लैमित्यशीत-
 ज्वरगात्रसादहृत्सासकारुचिगौरवाणि । शैत्यं रगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य
 रूपाणि कफात्मकस्य ॥ १५ ॥ द्वंद्वत्रिदोषजेषु हेतुलक्षणनिर्देशार्थमाह—
 निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलाचलं च । ध्यामिध्रलिङ्गानपरांस्तु
 गुल्मांस्त्रीनादिदोषदोषकल्पनार्थम् ॥ १६ ॥ अथ त्रिदोषजस्यासाध्यत्व-
 माह—महारुजं दाहपरीतमश्मवदन्नोन्नतं शीघ्रविदाहि दाहणम् । मनःशरीरा-
 न्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ १७ ॥ अथ स्त्रीणां रक्त-
 गुल्मस्य संप्राप्तिमाह—नवप्रसूताऽहितभोजना या या चाऽऽमगर्भं विमृजे-
 दती वा । वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥ १८ ॥
 उक्तं चरके—ऋतावनाहारभयातपेन विरूक्षणैर्वेगविधारणैश्च । संस्रम्भनोहे-
 खनयोनिदोषैर्गुल्मः स्त्रिया रक्तभवोऽभ्युपैति ॥ १९ ॥ तस्य लिङ्गमाह—
 पित्तस्य गुल्मेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं नियोध । यः स्पन्दते पिण्डित
 एव नाति समगर्भलिङ्गः । सरोधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे
 कित्स्यः ॥ २० ॥ असाध्यलक्षणमाह—संचितः

गुल्मो महावास्तुपरिभ्रदः । इतश्चूलः, शिरानद्धो यदा पूर्ण इवोन्नतः ॥ २१ ॥
 दौर्बल्यादपिदृष्टासकासवम्बरतिग्भरैः । गुष्णात्तन्द्वाप्रतिरुपायैर्मुञ्ज्यते स न
 तिष्ठति ॥ २२ ॥ पुनरसाध्यलक्षणमाह—गृहीत्या सज्वरं धास्यत्पथीसार-
 पीडितम् । दृष्ट्वाभिदृष्टपादेऽपि शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥ २३ ॥ श्वासः शूलं
 विपासाऽश्वाभिद्रेपो मग्निमूढता । जामने दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मरणाय वै
 ॥ २४ ॥ इति गुल्मनिदानम् ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।

लक्ष्यं दीपनं विग्धमुष्णं घातानुलोमनम् । वृंहणं च भवेदन्नं तदिवं
 सर्वगुल्मिनाम् ॥ १ ॥ गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वशो विधियदाचरितव्या ।
 माहते तु विजितेऽभ्यगुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्त्यात् ॥ २ ॥ मुखोष्णा
 जाङ्गलरसाः सुश्लिषा स्थक्तसैन्धवाः । कटुत्रिकसमायुक्ता हिवाः पानेषु गुल्मि-
 नाम् ॥ ३ ॥ कृमिपिण्डेष्टकारस्येदान्कारयेत्कुक्षलो भिषक् । उपनाहाश्च कर्तव्याः
 मुखोष्णाः शाल्यणादपः ॥ ४ ॥ गुल्मस्थाने रक्तमोक्षो वाहुमध्ये शिराम्यधः ।
 स्पेदानुलोमनं चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ५ ॥ अथ घातगुल्मचिकित्सा-
 प्रागेव घातजे गुल्मे सुश्लिषं स्पेदितं नरम् । रेचितं घेहरेकैश्च निरूहैः सानु-
 वासनैः ॥ उपाचरेद्विपरशो मात्राकालविशेषतः ॥ १ ॥ अथ मानुलुङ्गा-
 दियोगः—मानुलुहरसे हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवम् । सुरामण्डेन पातस्यं घात-
 गुल्मरुजापहम् ॥ १ ॥ अथ घृन्दाघ्रागरादि—नागरार्धपलं पिष्टं द्वे पले
 लुघ्नितस्य च । तिलसैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ॥ घातगुल्ममुदावर्त
 योनिशूलं च नाशयेत् ॥ १ ॥ अथ हिङ्गुपञ्चकम्—हिङ्गुसैन्धवपृष्ठाग्लरात्रि-
 कानागारैः समैः । घूर्णं गुल्मप्रशमनं स्वादेतद्विङ्गुपञ्चकम् ॥ १ ॥ अथ
 केतकीक्षारयोगः—स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकिसंभवः । पीतलैलेन
 शमयेद्घातगुल्मं सुदारुणम् ॥ १ ॥ अथैरण्डतैलादियोगः—पिथेदेरण्डतैलं
 वा धारणीमण्डमिधितम् । तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिथेन्नरः ॥ १ ॥ अथ
 घृन्दाज्जपुपाद्यं घृतम्—हृत्पुपाजाजिपृथ्वीकापिप्पलीमूलचित्रकैः । क्षीरमूल-
 ककोलानां रसैश्च विपचेद् घृतम् ॥ १ ॥ वातगुल्मारुपिधासशूलानाहज्वराशं-
 साम् । ग्रहणीयोनिदोषाणां घृतमेतद्विचारणम् ॥ २ ॥ अथ चित्रकाद्यं घृतम्—
 चित्रकव्योपसिन्धूरयपृथ्वीकाच्यदाडिमैः । दीप्यकमग्निशकानाजीहृत्पुपाधान्यकैः
 समैः ॥ १ ॥ दध्यारनालबदरमूलकस्वरसैर्घृतम् । पक्त्वा पिथेद्घातगुल्मदौर्बल्या-
 दोषशूलनुत् ॥ २ ॥

अथ पथ्यम्—तिचिरांश्च मयूरांश्च कुक्षुटान्कोच्चयतिक्तान् । सर्पिः शालि-
 मपत्रांश्च वातगुल्मे च योजयेत् ॥ १ ॥ वातगुल्मप्रतीकारे प्रकुप्यति यदा
 कफः । शक्यमुल्लेखनं तत्र घूर्णाद्याश्च कफापहाः ॥ २ ॥ यदि कुप्यति वा पित्तं
 विरेकस्तत्र मेपनम् । दोषत्रैरप्यशान्ते च गुल्मे शोणितमोक्षणम् ॥ ३ ॥ इति
 घातगुल्मचिकित्सा ॥

अथ पित्तगुल्मचिकित्सा ।

अथ त्रिवृच्चूर्णम्—पित्तगुल्मे त्रिवृच्चूर्णं पातप्यं त्रिफलाम्बुना । विरेचनाय ससितं कम्पलं च समाक्षिकम् ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादियोगः—द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुदं पिबेत् । सशकंरं वा विलिहेप्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ॥ १ ॥ अथ पथ्याद्यं घृतम्—रसेनाऽऽमलकेक्षूणां घृतपादं विपाचयेत् । पथ्यायाश्च पित्रेसर्पिलसिदं पित्तगुल्मनुत् ॥ १ ॥ अथ द्राक्षाद्यं घृतम्—द्राक्षामधुक- खर्जूरं विदारीं सनातावरीम् । परूपकाणि त्रिफलां साधयेत्पलसंमिताम् ॥ १ ॥ जलादके पादोर्षे रसमामलकस्य च । घृतमिधुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ॥ २ ॥ साधयेत्तद् घृतं सिदं शकंराक्षौद्रपादिकम् । प्रयोगः पित्तगुल्मघ्नः सर्व- गुल्मविकारनुत् ॥ ३ ॥

अथ पथ्यम्—शालिं गोलागदुग्धं च पटोलं घृतमिश्रितम् । द्राक्षां परूपकं धात्रीं खर्जूरं दाडिमं सिताम् ॥ पथ्यार्थं पैत्तिके गुल्मे बलातोयं च योजयेत् ॥ १ ॥ इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥

अथ श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ।

खेहोपनाहनस्वेदैस्नीह्णसंसनबस्तिमिः । योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममु- पाधरेत् ॥ १ ॥ अथ तिलादिस्वेदः—तिलैरण्डातसीमीजसर्पपैः परिलिप्य च । श्लेष्मगुल्ममयस्पात्रैः सुस्रोणैः स्वेदयेद्भिषक् ॥ १ ॥ अथ यथान्यादि— यवानीं चूर्णितां तत्रे विडेन लवणीकृताम् । श्लेष्मगुल्मे पिबेद्वातमूत्रवर्चोनुलोम- नीम् ॥ १ ॥ अथ क्षीरपटूपलं घृतम्—पिप्पलीपिप्पलीमूलचन्द्रविभ्रकना- गरैः । पलिकैः सपवक्षारैर्घृतमस्यं विपाचयेत् ॥ १ ॥ क्षीरमस्येन त्रसर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् । ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं श्लेष्मकासज्वरापहम् ॥ २ ॥ अथ मिश्र- कक्षेहः—त्रिवृता त्रिफला दन्ती दशमूलं पलोन्मितम् । जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागावदोषिते ॥ १ ॥ सर्पिरेरण्डतैलं च क्षीरं चैकत्र साधयेत् । संसिद्धो मिश्रकक्षेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥ २ ॥ इति मिश्रकक्षेहः ॥ अथ पथ्यम्— कुलथाञ्जीर्णशालीश्च पष्टिकान्यवजाइलान् । मधं तैलं घृतं तक्रं कफगुल्मे प्रयो- जयेत् ॥ १ ॥ इति कफगुल्मचिकित्सा ॥

अथ त्रिदोषगुल्मचिकित्सा ।

वरुणादिकपायस्तु गुल्मं दोषत्रयोत्थितम् । हन्ति हृत्पार्श्वशूलाद्यं सोपद्रवम- मंशयम् ॥ १ ॥ अथ शार्ङ्गधराद्वरुणादिकाथः—वरुणो धकपुष्पश्च पित्वा- पामार्गचित्रकाः । अग्निमन्थद्वयं शिमूद्रयं च बृहतीद्वयम् ॥ १ ॥ सैरेयकप्रयं मूर्षां मेपश्ट्री किरातकः । अजश्ट्री च पिम्बी च करञ्जश्च शतावरी ॥ २ ॥ वरुणादिगणकाथः कफमेदोहरः स्मृतः । हन्ति गुल्मं शिरःशूलं तथाऽभ्यन्तरवि- द्रधीन् ॥ ३ ॥ इति त्रिदोषगुल्मचिकित्सा ॥

अथ रक्तगुल्मप्रतीकारः ।

पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या भार्याः कार्यो मयाविधि । मन्निग्धस्त्रिकोष्टाया मोक्षं यो २३

श्रेहविरचनम् ॥ १ ॥ अथ शताह्वादिफलकः—शताह्वाचिरिविद्वत्वरदारभा-
 र्द्राङ्गोद्भवः । कल्कः पीतो जयेद् गुल्मं तिलकायेन रक्तजम् ॥ १ ॥ अथ तिल-
 कायः—तिलकायो गुढघृतव्योपभाङ्गैर्रजोन्वितः । पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे
 च योपितः ॥ १ ॥ अथ सुश्रुतात्तिलमूलादिचूर्णम्—तिलमूलं च क्षिप्रं च
 महादण्डीयमूलकम् । मधुयष्टीत्रिकटुकैर्युतं चूर्णमुपासयेत् ॥ पुष्परोधे घातगुल्मे
 स्त्रीणां सद्यः सुखावहम् ॥ १ ॥ अथ भाङ्ग्यादिचूर्णम्—भाङ्गीकृष्णाकरञ्जवर्ग
 ग्रन्थिकामरदारुजम् । चूर्णं तिलानां कायेन रक्तगुल्मरुजापहम् ॥ १ ॥ अथ
 दन्त्यादिगुटिका—दन्तीहिङ्गुयवक्षारालाघुबीजकणागुडाः । घुहीक्षीरेण गुटिका
 सयैषां कर्पमात्रिका ॥ भक्षिता रक्तगुल्मघ्नी हृधिरस्तावकारिणी ॥ १ ॥ अथार्क-
 पुष्पयोगः—पर्कं तैलेऽर्कजं पुष्पं हृधिरस्तावकारि च ॥ १ ॥ अथ पलाशक्षा-
 रघृतम्—पलाशक्षारतोयेन सर्पिः सिद्धं पिबेद्बधुः । यस्मिन्नवसरे क्षारतोयता-
 ध्यवृतादिषु ॥ १ ॥ केनोद्गमस्य निर्वृत्तिर्नष्टदुग्धसमाकृतिः । स एव तस्य पाकस्य
 कालो नेतरलक्षणः ॥ २ ॥ इति पलाशक्षारघृतम् ॥ अथ घृन्दान्मुण्ड्यादि-
 मुण्डीरोचनिकाचूर्णं शर्करामाक्षिकान्वितम् । विदधीतास्रगुल्मिण्यां मलसरेचनाय
 च ॥ १ ॥ उपैष्यां भेदयेद्भिन्ने विधिर्वाऽसृग्दरो हितः । अतिप्रवृत्तमस्रं तु भिन्ने
 गुल्मे निवारयेत् ॥ २ ॥ इति रक्तगुल्मप्रतीकारः ।

अथ सामान्यविधिः ।

अथ चित्रकादिकायः—चित्रकग्रन्थिःरुण्डशुण्ठीकायः परं हितः । शूला-
 नाहविबन्धेषु सहिङ्गुयिडसैन्धवः ॥ १ ॥ हिङ्गुवादिचूर्णम्—हिङ्गुग्रन्थिकधा-
 न्यजीरकवचाचल्याम्निपाठासटीवृक्षामलं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् ।
 पथ्यापुष्करवेतसान्महपुपाजाज्यस्रदेभिः कृतं चूर्णं भाषितमेतदार्द्रकरतैः स्वादो-
 जपूरस्य च ॥ १ ॥ आधमानग्रहणीविकारगुदजान्गुल्मानुदावर्तकान्प्रत्याभमानगदं
 तथाऽश्रमरियुतं त्वनिद्रयारोचकम् । ऊरुलम्भमतिभ्रमं च मनसो वाधिर्यमष्टी-
 लिकां प्रत्यष्टीलिकिकामथापहरते प्राक्पीतमुष्णाम्बुना ॥ २ ॥ हृत्कुक्षिवक्ष्णक-
 टीजद्रान्तरेषु बन्धितानांसफलकेषु च पार्श्वयोश्च । शूलानि नाशयति घातबला-
 सजानि हिङ्गुवादि मान्द्यमिदमाश्विनसंहितायाम् ॥ ३ ॥ अथ घृन्दान्निङ्गुनय-
 कम्—हिङ्गु पुष्करमूलानि तुम्बुरुणि हरीतकी । श्यामा विडं सैन्धवं च यव-
 क्षारं महापथम् ॥ १ ॥ यथाकायोदकेनतद् घृतमृष्टेन पाययेत् । तेनास्य भिद्यते
 गुल्मः सशूलः सपरिग्रहः ॥ २ ॥ अथ भास्करलवणाद्यं चूर्णम्—सामुद्रलवणं
 माद्यमष्टकपमितं बुधैः । एवं सावर्षलं प्राक्षं विडसैन्धवधान्यकम् ॥ १ ॥ पिप्प-
 ली पिप्पलीमूलं चय्यं जीरकपत्रकम् । नागकेसरतालीसमग्लवेतसकं तथा ॥ २ ॥
 द्विकर्पमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद् बुधः । मरीचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्पमात्रकम्
 ॥ ३ ॥ दाडिमस्य चतुष्कर्पं स्वनेला चार्धकर्पिका । पूतचूर्णोक्तं सर्वं लवणं
 भास्करानिघम् ॥ ४ ॥ शोणप्रमाणं देयं तु मस्तुतक्रसुरासवैः । घातक्षेप्समभवं
 गुल्मं शीघ्रानमुदरं क्षतम् ॥ ५ ॥ अशोसि ग्रहणी कुष्ठं विबन्धं च भागंदरम्

शोथं शूलं श्वासकासमामदोषं च हृद्भुजम् ॥ ६ ॥ मन्दाग्निं नाशयत्येतद्दीपनं
पाचनं परम् । सर्वलोकहितार्थाय भास्करेणोदितं पुरा ॥ ७ ॥ इति शार्ङ्गधरात् ।

अथ क्षारद्वयादि—क्षारद्वयानलव्योपनीलीलवणपञ्चकम् । चूर्णितं सर्पिषां
मेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ १ ॥ अथाग्निमुखरसः—हिङ्गुभागो भवेदेको वचा
च द्विगुणा भवेत् । पिप्पली त्रिगुणा ज्ञेया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ यवानिकां
पञ्चगुणा पद्मगुणा च हरीतकी । चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥ २ ॥

पुतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रसन्नया । पिबेद्भ्रा मस्तुना वा मुरया कोष्णवारिणा
॥ ३ ॥ उदावर्तमजीर्णं च श्लोहानमुदरं तथा । अद्भानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा
येन भक्षितम् । अर्शोहरो दीपनश्च शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥ ४ ॥ कासं श्वासं
निहन्याशु तथैव क्षयनाशनः । चूर्णो ह्यग्निमुखो नाशा न कश्चित्प्रतिहन्यते ॥ ५ ॥

अथ काङ्गायनगुटिका—यवानी जीरकं धान्यं मरिचं गिरिकर्णिका । अज-
मोदोपकुञ्जी च चतुःशाणाः पृथक् पृथक् ॥ १ ॥ हिङ्गु पदशाणिकं कार्यं क्षारौ
लवणपञ्चकम् । त्रिवृक्षाष्टमितैः शानैः प्रत्येकं कल्पयेत्सुषीः ॥ २ ॥ दन्ती शठी
पौष्करं च विडङ्गं दाहिसं शिवा । चित्रोऽम्बुवेतसः शुण्ठी शानैः पौडशभिः पृथक्
॥ ३ ॥ बीजपूररसेनैषां गुटिकां कारयेद् बुधः । धृतेन पयसा चाम्लै रसैरुष्णोद-
केन वा ॥ ४ ॥ पिबेत्काङ्गायनप्रोक्ता गुटिका गुल्मनाशिनी । मद्येन वातिकं गुल्मं
शोक्षीरेण च पैत्तिकम् ॥ ५ ॥ मूत्रेण कफगुल्मं च दशमूलैस्त्रिदोषजम् । उद्ध्रीदु-
ग्धेन नारीणां रक्तगुल्मं निवारयेत् ॥ ६ ॥ हृद्दोगं ग्रहणीशूलं कृमीनशांति
नाशयेत् ॥ ७ ॥ इति शार्ङ्गधरात् ॥ अथ चिञ्चाक्षारादिशङ्खवटी—चिञ्चा-

क्षारं स्तुहीक्षारमर्कक्षारं पलं पलम् । द्विपलं शङ्खजं भस्म रामठं च पलार्धकम्
॥ १ ॥ लवणानि च सर्वाणि पलमात्राणि योजयेत् । क्षारद्वयं पलार्धं च सर्वमे-
कत्र योजयेत् ॥ २ ॥ जम्बीरकरसैर्मर्द्यमनलस्य दिनत्रयम् । भृङ्गराजस्य निर्गुण्ड्या
मुण्ड्याश्चैव पृथग्द्रवैः ॥ ३ ॥ भार्दकस्य रसेनैव प्रत्येकं दिनमर्दितम् । बदरी-
बीजमात्रांस्तु षट्कान्कारयेद्विपक्व ॥ ४ ॥ एकैकं भक्षयेत्प्रातः पञ्च गुल्मान्य-
पोहति । सर्वं शूलं निहन्याशु अजीर्णं च विपूचिकाम् ॥ ५ ॥ मन्दाग्निं नाशये-
च्छीघ्रं पथ्यं तैलाम्बुवर्जितम् । चिञ्चाशङ्खवटी नाम ग्रहणोरोगहृत्परा ॥ ६ ॥

अथ वज्रक्षारः—सामुद्रं सैन्धवं काचं यवक्षारं सुवर्धलम् । टङ्गणं स्वर्जिका-
क्षारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥ अर्कक्षारैः स्तुहीक्षारैः शोषयेदातपे त्र्यहम् ।
अर्कपत्रं लिपेत्तेन दृष्ट्वा भाण्डे पुटे पचेत् ॥ २ ॥ तं क्षारं चूर्णयित्वाऽथ श्यूपणं
त्रिफलारजः । जीरकं रजनी घट्टिनैवकस्य समं ततः । क्षारार्धं योजयेत्सम्यगोकी-
कस्य विचूर्णयेत् ॥ ३ ॥ वज्रक्षारमिमं शुद्धं स्वयं प्रोक्तं पिनाकिना ॥ ४ ॥

सर्वोदरेषु गुल्मेषु शूले शोफे च योजयेत् । अग्निमान्ये त्वजीर्णं च भक्षेन्निक-
द्वयं तथा ॥ ५ ॥ घाताधिके जलेः कोष्णैर्दृतेः पित्ताधिके हितः । कफे गोमूत्र-
संयुक्तं ॥ ६ ॥ अथ योगसाराच्छङ्खद्राव्यः—प्रत्यं

मितं काकतुण्डस्य मूलं कर्पायं

॥ ६ ॥ अथ योगसाराच्छङ्खद्राव्यः—प्रत्यं

मन्वसतारं पलायंम् । तस्यै सूर्यतापे मुनिदिनयुगुलं काचतुष्पां निषाय इत्या-
 दुल्मं सुग्रीवं जठरमलरुजं शङ्खद्रावसंशः ॥ १ ॥ इति शङ्खद्रावः ॥ अथान्यः
 शङ्खद्रावः—फटकीपलमेकं च सैन्धवं पलमेव च । द्विपलं च यवक्षारं द्विपलं
 नवसागरम् ॥ १ ॥ चतुष्पलं सुराक्षारं पलायं कासिसं तथा । इमरूपप्रयोगेन
 पुस्यां पै बदरीन्धनैः ॥ २ ॥ साधयेत्साधयात्पूर्वं शङ्खद्रावरसं परम् । गुल्मादि-
 सर्वरोगेषु देयः सर्वमुपप्रदः ॥ ३ ॥ अन्यथा—सैन्धवं च यवक्षारं मन्वसतारं
 तथैव च । प्रत्येकं द्विपलं प्राशं सुराक्षारं चतुष्पलम् ॥ १ ॥ फटकीपलमेकं च
 पलायं कासिसं तथा । सर्वमेकत्र संयोज्य इमरूपप्रमथने ॥ २ ॥ पुण्यां प्रो-
 हयेत्तु ज्वालयेत्खादिरैन्धनैः । द्वावितं तसमादाय तेजोरूपं जलप्रमम् ॥ ३ ॥
 द्वावयेदविलान्घातुन्वराटांश्च न संशयः । शङ्खद्रावरसो नाम गुल्मोदरहरः परः
 ॥ ४ ॥ इति शङ्खद्रावः ॥ अथ ऋष्यादरसः—द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्वावयित्वा
 विनिक्षिपेत् । पारदं पलमानेन मृतशुल्बायसी पुनः ॥ १ ॥ कर्पमानेन संमिथय
 पश्चाद्गुल्लदले क्षिपेत् । ततो विचूर्णं यत्नेन निक्षिप्याऽऽयसपात्रके ॥ २ ॥ पुण्यां
 निवेश्य यत्नेन चालयेन्मृदुयद्दिना । पात्रं पात्रं हि जम्बीररसं तत्र प्रचारयेत्
 ॥ ३ ॥ पञ्चकोरुसमुद्भूतैः कपायैः साम्लयेतसैः । भावनाः खलु दातव्याः पश्चा-
 द्वाप्समितास्तथा ॥ ४ ॥ मृष्टदङ्गणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् । तदधेपञ्चल-
 वणैः सर्वसाम्यमरीचकैः ॥ ५ ॥ सप्तधा भावयेत्पश्चाच्चणकक्षारवारिणा । ततः
 संशोष्य संपेष्य कूपिकाम्यन्तरे क्षिपेत् ॥ ६ ॥ अत्यन्तगुरुभोज्यानि गुरुमांसा-
 न्यनेकराः । भक्षेद्याऽऽकण्ठपर्यन्तं ततो देवो रसोत्तमः ॥ ७ ॥ चतुर्बलमिती
 देयस्तकैः सलवणैरपि । शुक्तं जीर्यति तत्क्षिप्रं जायते दीपनं परम् ॥ ८ ॥ रसः
 ऋष्यादनामाऽयं प्रोक्तो मन्धानभैरवैः । सिंहलक्षोणिपालाय भूरिमांसभुजे पुरा ॥
 ततः ऋष्यादकः प्रोक्तो हठं प्रत्यकारकः ॥ ९ ॥ कुर्यादीपनमुद्धतं पवनजे देहे
 परं शोषणं तुन्दस्यौत्स्यनिबर्हणो गद्दहरो दुष्टमणार्तिप्रणुत् । कासश्वासविनाशनो
 ग्रहणिकाविष्वंसनः क्षंसनो गुल्मस्त्रीहजलोदरोपशमनः ऋष्यादनामा रसः ॥ १० ॥
 विश्वदिग्विधैः सार्धं ऋष्यादो भक्षितो रसः । गुल्मानशोपान्स्त्रीहानं विद्रधीनपि
 नाशयेत् ॥ ११ ॥ इति ऋष्यादः ॥ अथ गदनिग्रहाद्यधिकोसयः—चविका-
 यास्तुलार्धं तु तदर्धं चित्रकस्य च । वाटिका पुष्करं मूलं पद्ममन्धा हपुषा शटी
 ॥ १ ॥ पटोलमूलत्रिफलायवानीकुटजत्वचः । विशाला धान्यकं राश्रा दन्ती
 दशपलोन्मिता ॥ २ ॥ कृमिग्रमुस्तमक्षिष्टादेवदारुकटुत्रिकम् । भागान्पद्मपला-
 नेतानष्टदोणेऽम्भसः पषेत् ॥ ३ ॥ द्रोणशोषे रसे पूने देयं गुडज्ञातत्रयम् । चातक्या
 विंशतिपलं चातुर्जातं पलायकम् ॥ ४ ॥ लवङ्गव्योषकङ्गोलं पठिकानि प्रकष्येत् ।
 निदध्यान्मासमेकं तु घृतभाण्डे सुसंस्कृते ॥ ५ ॥ चतुष्पलं पिबेन्मात्रां प्रातः
 पीतं नियच्छति । सर्वगुल्मविकारांश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥ ६ ॥ प्रतिश्यायं
 क्षयं कासमष्टीलां वातशोणितम् । उदराण्यघ्नवृद्धिं च चविकाख्यो महासवः
 ॥ ७ ॥ इति चविकासवः ॥ अथ कुमार्यासवः—कुमार्याश्च रसद्रोणे गुडं
 पलशतं तथा । गुलाङ्गिसंख्यो विजयो काथयेत्तत्रालारमणे ॥ १ ॥ चतुर्थांशावरोषे

तु पूने तस्मिन्निपापयेत् । मधुनश्चाऽऽढकं दद्यात् धातव्या द्विपलाष्टकम् ॥ २ ॥
 क्षिग्धभाण्डे विनिक्षिप्य कल्कं चैव प्रदापयेत् । जातीफलं लवङ्गं च कङ्कोलं च
 कयाषकम् ॥ ३ ॥ जटिलाचम्पचित्रं च जातिपत्री सकर्कटम् । अक्षं पुष्करमूलं
 च प्रत्येकं च पलं पलम् ॥ ४ ॥ मृतं शुल्यं तथा लोहं शुक्तिमात्रं प्रदापयेत्
 भूम्यां वा धान्यराशौ वा स्थापयेद्दिनविंशतिम् ॥ ५ ॥ तमुद्धृत्य पिबेन्मात्र
 यथा चाग्निबलाबलम् । पञ्चभासं तथा श्वासं क्षपरोमं च दारुणम् ॥ ६ ॥ उद-
 राणि तथाऽष्टौ च षडशांसि च नाशयेत् । वातप्याधिमपस्मारमन्यान्योगान्मुदा-
 रणान् ॥ ७ ॥ जाठरं कुरुते दीप्तं कोष्ठशूलं च नाशयेत् । गुल्माष्टकं नष्टपुष्पं
 नाशयेदेकपक्षतः ॥ कुमारिकासवो श्लेष बृहस्पतिविनिमित्तः ॥ ८ ॥ इति कुमा-
 र्यासयः ॥ अथ हिङ्गवादिघृतम्—हिङ्गुपुष्करमूलानि शुम्भरूणि हरीतकी
 श्यामा विटं सैन्यवं च यवक्षारं महौषधम् ॥ १ ॥ यवकायोदकेनैतद् घृतप्रसं-
 विपाचयेत् । तेनास्य भिद्यते गुल्मः सशूलः सपरिग्रहः ॥ २ ॥ अथ दाधिकघृतम्
 —विट्वाडिमसिन्धूत्थदुतभुग्व्योपजीरकैः । हिङ्गुसौवर्चलक्षारचुकवृक्षाम्लवेतसै-
 ॥ १ ॥ धीजपूररसोपेतैः सर्पिर्दधि चतुर्गुणम् । साधितं दाधिकं नाम्ना गुल्मह-
 र्शीहनुस्पर्म् ॥ २ ॥ अथ घृन्दात्रायमाणानि—जले दशगुणे साध्यं त्राय-
 माणं चतुष्पलम् । पञ्चभागान्वितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्पिकैः ॥ १ ॥ रोहिणी
 कटुका मुस्ता त्रायमाणा दुरालभा । द्राक्षा तामलकी यीरा जीवन्ती चन्दनो-
 पलम् ॥ २ ॥ रसत्याऽऽमलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च । पलानि पृथगष्टाष्टै-
 सम्यग्दद्यात् विपाचयेत् ॥ ३ ॥ पित्तगुल्मं रक्तगुल्मं विसर्पं पित्तजं ग्वरम् । हृद्रोगं
 कामलां कुष्ठं हन्यादेतद् घृतोत्तमम् ॥ ४ ॥ अथ सामुद्रादिवर्तिः—वातव-
 चोनिरोधेषु सामुद्रार्द्रकसर्पपैः । कृत्वा पायी विधातव्या वर्तयो मरिचान्वितैः ॥ १ ॥

अथ रसाः ।

तत्राऽदौ नाराचो रसः—शुद्धसूतं समं गन्धं जेपालं त्रिफला समम्
 त्रिकटुं पेपयेत्क्षौद्रमिश्रं गुल्मं लिहन्हरेत् । उष्णोदकं पिबेच्चानु नाराचोऽयं रसो
 तमः ॥ १ ॥ इति नाराचो रसः ॥ अथ धडवानलरसः—शुद्धसूतं समं गन्धं
 मृतं ताम्राभ्रटङ्गणम् । सामुद्रं च यवक्षारं स्वजितैन्धवनागरम् ॥ १ ॥ अपामा-
 र्गस्य च क्षारं पालाशं बत्सनाभकम् । प्रत्येकं सूतशुल्यं स्वाद्यणकाम्लेन मर्दयेत्
 ॥ २ ॥ हस्तिकन्याद्रवैश्चाहो भार्द्रयुक्तं पुटेलघु । मापैकं भक्षयेन्नित्यं रसोऽयं
 बडवानलः ॥ सर्वगुल्मं निहन्त्याशु ग्रहणीं च विशेषतः ॥ ३ ॥ इति धडवानल-
 रसः ॥ अथ गुल्मकुठारो रसः—नागवद्गात्रकं कान्तं समं ताम्रं समांशकम् ।
 जम्बीरस्वरसैर्घृष्ट्वा वटी गुञ्जाप्रमाणिका ॥ १ ॥ मधुनाऽऽर्द्रकनीरेण क्षारयुग्मेन
 सेविता । अजीर्णमामं गुल्मं च हृत्पाशोदरशूलके । नाम्ना गुल्मकुठारोऽयं सर्व-
 गुल्मान्धयोहति ॥ १ ॥ अथ काश्यपान्मदेभसिंहसूतो रसः—रसगन्ध-
 चराटताम्रशङ्खं विपवद्गात्रककान्ततीक्ष्णमुण्डम् । अहिहिङ्गुलटङ्गणं समांशं सकलं
 तद्विगुणं पुराणकिट्टिम् ॥ १ ॥ पशुमूत्रविशोधितं सुष्टुप्त्वा त्रिफलाभृद्गरजाद्रकौ-

स्थनीरैः । सुविशोष्य वराशृत्नालियासास्वरसैरष्टगुणैः पुनर्नपोषैः ॥ २ ॥ पृथग-
 श्लिष्टं घनं विषाच्य गुदिका गुणयुता निजानुपानैः । ज्वरपाण्डुमृपाघ्नपैयगुल्म-
 क्षयकासस्वरमक्षिसाद्गूष्ठीः ॥ ३ ॥ पयनादिषु दुम्भराष्टरोगान्सकलं पित्तहरं
 नदाशृतं च । षड्रुवा किमसौ पथार्थनामा सकलव्याधिहरो नदेमसिंहः ॥ ४ ॥
 अथ प्रवालपञ्चामृतरस्तः—प्रवालमुक्ताफलशङ्खशुक्रिकपर्दिकानां च समा-
 नाभागम् । प्रवालमात्रं द्विगुणं प्रयोज्यं सर्वैः समांशं इतिदुग्धमेव ॥ १ ॥ मूकी-
 कृतं तासल्लु भाण्डमध्ये क्षिप्यथा मुते चन्धनमत्र योज्यम् । पुटं विद्वेष्याद्विशी-
 सले च उदस्य तन्नस्य क्षिपेत्करण्डे ॥ २ ॥ नित्यं द्विवारं प्रतिपाकयुक्तं बलप्रमाणं
 हि नरेण सेव्यम् । आनाहगुल्मोदरप्लीहकासधासाग्निमान्दान्कफमारतोरथ्यान्
 ॥ ३ ॥ भस्मीर्णमुद्गरहृदामपत्रं ग्रहण्यर्तासारविकारनाशनम् ॥ ४ ॥ मोहामयं
 मूत्ररोगं मूषकृष्णं तथाश्मरीम् । नाशयेन्नात्र संदेहः सत्यं गुल्मघ्नो यथा ॥५॥
 पथ्याशितं भोजननादरेण समाचरेत्सिर्मेलचित्तशूष्या । प्रवालपञ्चामृतनामधेयो
 योगोत्तमः सर्वैर्गदापहारी ॥ ६ ॥ इति इत्याः ।

अथ पथ्यापथ्यम् ।

संवासरसमुत्पन्नाः कलमा रक्तशालयः । स्रष्टं कुकरधूपत्र घन्यमांमरसः
 सुराः ॥ १ ॥ गन्धामजापात्र पयो मृहीका च परूपकम् । तक्रमेरण्डतैलं च
 लघुनं बालमूलकम् ॥ २ ॥ पत्तरो वास्तुकं शिशुमांगुलुहं हरीतकी । यातानु-
 लोमनं धैय पथ्यं गुल्मे मृगां भवेत् ॥ ३ ॥ मापादयः शिम्बिघान्ये शूकपान्ये
 यपादयः । पादरं मूलकं मत्स्यं मधुराणि फलानि च ॥ ४ ॥ भयोवायुदाहृन्मू-
 शभ्रमधासाशुधारणम् । घमनं जलपानं च गुल्मरोगी परित्यजेत् ॥ ५ ॥

इति पथ्यापथ्यम् । इति गुल्म

धरणिः द्रवायनेप्रारं शोषध कृमिजे भवेत् ॥ १ ॥ उपद्रवाः—श्लोतः सादो
भ्रमः शोषो श्रेयाश्लेषामुपद्रवाः । क्रिमिजे कृमिजानानां श्लैष्मिकाणां च ते
सताः ॥ १० ॥ इति हृद्रोगनिदानम् ।

अथ हृद्रोगचिकित्सा ।

अथ घातहृद्रोगः—घातोपसृष्टे हृदये यामयेत्त्रिगन्धमातुरम् । द्विपद्यमूली-
कायेन मस्रहृत्पणेन वा ॥ १ ॥ अथ पिप्पल्यादिचूर्णम् । पिप्पल्येला यथा
हिह्व यमक्षारोऽथ सैन्धवम् । सौषर्षलमथो शुण्ठी दीप्यश्चेति विचूर्णितम् ॥ १ ॥
फलधान्याम्बुलकौलथदधिमघासवादिभिः । पाययेत्पुद्गदेहस्य घातहृद्रोगशान्तये
॥ २ ॥ अथ पुष्करमूलाद्यं चूर्णम्—सपुष्कराण्यं फलपूरमूलं महौषधं
शठ्यभया च कक्कः । क्षाराम्बुसर्पिलंबवर्णविभिधः स्वादासहृद्रोगहरो नराणाम्
॥ १ ॥ इति घातहृद्रोगः ।

अथ पित्तहृद्रोगः—धीपर्णा मधुकं क्षौद्रं सितागुडजलैर्बभेत् । पित्तोपसृष्टे
हृदये सिधेत मधुरैः शृतैः ॥ १ ॥ शीताः प्रदेहाः परिपेचनं च तथा विरेको
हृदि पित्तदुष्टे । द्राक्षासिताक्षौद्रपरूपकैः स्यात्पुद्गे च पित्तापहमक्षपानम् ॥ १ ॥
अथ द्राक्षादिचूर्णम्—हारहराहरीतक्योस्तुल्यं शर्करया रजः । पीतं हिमा-
म्बुना हन्ति पित्तहृद्रोगमजसा ॥ १ ॥ अथाहुनादिचूर्णम्—अहुनस्य त्यचा
सिद्धं क्षीरं पित्तहृदातिजित् । सितया पद्ममूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥ १ ॥
अथ घृन्दात्कसेरुकादिसर्पिः—कसेरुकादीबलशुद्धयेरप्रपौण्डरीकं मधुकं
विसं च । ग्रन्थिश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः क्षौद्रान्वितं पित्तहृद्रामयम् ॥ १ ॥

इति पित्तहृद्रोगः ।

अथ कफहृद्रोगः—हृद्रोगे कफजे स्वप्नं सुवान्तं लहितं नरम् । कफजैर्भे-
पजैर्धुंशपाज्जारावा दोषबलाबलम् ॥ १ ॥ अथ त्रिवृताद्यौ चूर्णकाथौ—
त्रिवृत्सटीयलारास्त्राशुण्ठीपथ्याः सर्पांकराः । चूर्णिता वा शृता भूये पातव्याः
कफहृद्दे ॥ २ ॥ अथैलादि—सूक्ष्मैला मागधीमूलं पटोलं सर्पिषा सह ।
नाशयेद्गानु हृद्रोगं कफजं सपरिग्रहम् ॥ १ ॥ इति कफहृद्रोगः ।

अथ त्रिदोषहृद्रोगः—त्रिदोषजे लह्वनमादितः स्यादन्नं तु सर्वेषु हितं
विधेयम् । चूर्णानि सर्पांषि च यक्ष्यमाणान्यत्र प्रयोज्यानि भिषग्भिराशु ॥ १ ॥
इति त्रिदोषहृद्रोगः ।

अथ कृमिजहृद्रोगः—हृद्रोगे कृमिजे कार्यं लह्वनं चापतर्पणम् । पश्चात्कृ-
मिहरं कर्म कृमिरोगोक्तमाचरेत् ॥ १ ॥ कृमिजे च पिमेन्मूत्रं विडङ्गामयसंयुतम् ।
हृदि स्थिताः पतन्त्येव क्षसाप्याः कृमयो नृणाम् ॥ २ ॥ इति कृमिजहृद्रोगः ।

अथ सामान्यहृद्रामयप्रतीकारः ।

पचनारिजटा द्विपलाष्टगुणे सलिले पचिता यवजेन युतम् । कथनं हृदयोद्ग-
यपाश्वंतटीकदिशूलविदारणसिंहनसम् ॥ १ ॥ अथ दशमूलादिकाथः—
दशमूलकपायस्तु लवणक्षारसंयुतः । पीतो निहन्ति सहसा हृद्रामयसंशयम्

त्थेनीरैः । सुविशोप्य वरागृतालिवासास्वरसैरष्टगुणैः पुननंबोरथैः ॥ २ ॥ पृथग-
 भिकृतं धनं विपाथ्य गुटिका गुञ्जयुता निजानुपानैः । ज्वरपाण्डुतृपाद्यैर्यगुल्म-
 क्षयकासस्वरमग्निसादमूर्च्छाः ॥ ३ ॥ पवनादिषु दुस्तराष्टरोगान्सकलं पित्तहरं
 मदावृतं च । घहुना किमसौ यथार्थनामा सकलव्याधिहरो मदेभसिंहः ॥ ४ ॥
 अथ प्रवालपञ्चामृतरसः—प्रवालमुक्ताफलशङ्खशुक्रिकर्पादिकानां च समं-
 शभागम् । प्रवालमात्रं द्विगुणं प्रयोज्यं सर्वैः समांशं रवितुरधमेव ॥ १ ॥ एकी-
 कृतं तरल्लु भाण्डमध्ये क्षिपवा मुखे बन्धनमत्र योज्यम् । पुटं विदध्यादतिशी-
 तले च उद्धृत्य तद्गुल्मक्षिपेत्करण्डे ॥ २ ॥ नित्यं द्विवारं प्रतिपाकयुक्तं बलुप्रमाणं
 हि नरेण सेव्यम् । आनाहगुल्मोदरश्लीहकासश्वासाग्निमान्दान्प्रफमारतोत्थान्
 ॥ ३ ॥ अजीर्णमुद्गारहृदामयत्रं ग्रहण्यतीसारविकारनाशनम् ॥ ४ ॥ मेहामयं
 मूत्ररोगं मूत्रकृच्छ्रं तथाऽश्मरीम् । नाशयेन्नात्र संदेहः सत्त्वं गुरुवचो यथा ॥ ५ ॥
 पथ्याश्रितं भोजनमादरेण समाचरेत्त्रिभेलचित्तवृत्त्या । प्रवालपञ्चामृतनामधेयो
 योगोत्तमः सर्वगदापहारी ॥ ६ ॥ इति रसाः ।

अथ पथ्यापथ्यम् ।

संवत्सरसमुत्पन्नाः कलमा रक्तशालयः । तण्डं कुलथयूपश्च घन्वमांसरसः
 सुराः ॥ १ ॥ शवामजायाश्च पयो मृद्धीका च परूपकम् । तक्रमेरण्डतैलं च
 लशुनं बालमूलकम् ॥ २ ॥ पत्तुरो घास्तुकं शिमुर्मांतुलुङ्गं हरीतकी । घातानु-
 लोमनं चैव पथ्यं गुल्मे नृणां भवेत् ॥ ३ ॥ मापादयः शिम्बिधान्ये शूकधान्ये
 यथादयः । यत्नं मूलकं मत्स्यं मधुराणि फलानि च ॥ ४ ॥ अधोवायुदाहृन्मू-
 त्रध्रमघासाशुधारणम् । वमनं जलपानं च गुल्मरोगी परित्यजेत् ॥ ५ ॥

इति पथ्यापथ्यम् । इति गुल्मरोगचिकित्सा ।

अथातो हृद्रोगनिदानम् ।

अत्युष्णगुर्वम्लरूपायतिकैः श्रमाभिधाताध्यशनप्रसङ्गैः । संचिन्तनैर्बेगविधार-
 णैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥ अथ तस्य संप्राप्तिमाह—दूपयिवा
 रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः । हृदि वाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ २ ॥
 अथ यातिकमाह—आयम्यते भारतजे हृदयं तुष्यते तथा । निर्मथ्यते दीर्यते
 च स्फोट्यते पाञ्चतेऽपि च ॥ ३ ॥ अथ पैत्तिकमाह—तृष्णीष्णदाहचोषाः
 स्युः पैत्तिके हृद्गदे क्लमः । धूमायनं च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ॥ ४ ॥
 अथ श्लैष्मिकमाह—गौरवं कफसंघावोऽरुचिः सन्मोऽस्तिमार्दवम् । माधुर्य-
 मपि चाऽऽस्यस्य ब्रलासायतते हृदि ॥ ५ ॥ अथ त्रिदोषकृमिजयोर्लक्षणमाह—
 विद्यात्रिदोषमध्येवं सर्वलिङ्गं हृदामयम् । त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निवे-
 वते ॥ ६ ॥ तिलश्रीरगुदादींश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते । ममैकदेशे संक्लेदं रसश्वा-
 प्युपगच्छति ॥ ७ ॥ तक्लेदारकृमयश्चास्य भयन्त्युपहतारमनः । तीवार्तितोदं
 श्मिदं तदोपत्रपसंभवम् ॥ ८ ॥ उक्लेदः षीवनं तोदः शूलं हलासकस्तमः ।

॥ १ ॥ अथ पुष्करादिकाथः—कायः कृतः पुष्करमातुलुङ्गपलाशपूनीकश-
टीसुराह्नैः । सनागराजाजिवचायवाहसक्षार उष्णो लवणेन प्रेयः ॥ १ ॥ अथ
हिङ्गवादिचूर्णम्—हिङ्गप्रगन्धाधिदविश्वकृष्णाकुष्ठामयाचित्रकयावशुकम् ।
पिवेत्ससौवर्चलपुष्कराद्यं यवाम्भसा शूलहृदामयम् ॥ १ ॥ अथ पुष्कर-
चूर्णम्—चूर्णं पुष्करमूलस्य मधुना सह लेहयेत् । ह्लासश्वासकासघ्नं हृदामयहरं
परम् ॥ १ ॥ अथ ककुभाद्यं चूर्णम्—घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिवेत्सचूर्णं
ककुभत्तचोत्थम् । हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं त्रित्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १ ॥
अथैणशृङ्गभस्मयोगः—शरावसंपुटे दग्ध्वा शृंगं हरिणजं पिवेत् । गन्धेन
सर्पिषा पिष्टं हृत्तूलं नश्यति ध्रुवम् ॥ १ ॥ अथ वृन्दात्कटुकादि—पिष्ट्वा वा
कटुका वेया सयष्टीका सुसाम्बुना । जीर्णज्वरं रक्तपित्तं हृद्रोगं च व्यपोहति ॥ १ ॥

अथ घृतानि ।

अथाऽऽदौ वह्निमघृतम्—शतार्धमभयानां तु सौवर्चलपलह्वयम् । पचे-
त्कलकैर्घृतप्रस्यं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ घृतं वह्निमकं नाग्ना श्रेष्ठं हृद्रोगनाशनम्
॥ १ ॥ अथ यष्ट्यादिघृतम्—यष्टीनागवलोदीच्यार्जुनैः सर्पिः सुसाधितम् ।
हृद्रोगक्षयपित्तास्रश्वासकासज्वरातिजित् ॥ १ ॥ इति घृतानि ॥ अथ वृन्दात्पु-
नर्नवादितैलम्—पुनर्नवादारुसपञ्चमूलरास्त्रायवाङ्गोलकपित्थवित्थम् । पक्त्वा
जले तेन पचेच्च तैलमभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्दघ्नम् ॥ १ ॥

अथ रसाः ।

तत्राऽऽदौ त्रिनेत्रो रसः—रसगन्धाभ्रमस्मानि पार्थिवक्षरवगम्बुना ।
एकविंशतिधा घर्षे भावितानि विधानतः ॥ १ ॥ मापमात्रमिदं चूर्णं मधुना सह
लेहयेत् । वातजं पित्तजं श्लेष्मसंभूतं वा त्रिदोषजम् । कृमिजं चापि हृद्रोगं
निहन्त्येव न संशयः ॥ २ ॥ अथ हृदयार्णवरसः—सूताकंगन्धं कायेन
वराया मर्दयेद्दिनम् । काकमाच्या वर्टी कृत्वा घणमात्रां तु भयसेत् । हृदयार्ण-
वनामास्यं हृद्रोगदलनो रसः ॥ १ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

शालिसुहा यत्रा मांसं जाह्नलं मरिचान्वितम् । पटोलं कारवेहं च पथ्यं
प्रोक्तं हृदामये ॥ १ ॥ तैलाम्लतक्रगुर्वन्नकपायश्चममातपम् । रोपं स्त्रीनर्मे चिन्तां
वा भाष्यं हृद्रोगवांस्यजेत् ॥ २ ॥ इति हृद्रोगचिकित्सा ।

अथ उरोग्रहनिदानम् ।

अस्यभिव्यन्दिगुर्वन्नशुष्कपूत्यामिपाशनात् । सासं मांसं यद्वृत्सोहोः ससो वृद्धिं
यदा गतम् ॥ १ ॥ उरोग्रहं तदा कुक्षौ कुरुतः कफमारुतौ । सस्तम्भं सज्वरं घोरं
रुक्षं स्पर्शासहं गुरुम् ॥ २ ॥ आध्मानं कुक्षिहृत्कण्ठे वातविण्मूत्ररोधतः ।
तन्द्रारोचकशूलानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ३ ॥ इत्युरोगहनिदानम् ।

अथ उरोग्रहचिकित्सा ।

अत्राऽऽशु खेदनं युक्त्वा वमनं रक्तमोक्षणम् । तीक्ष्णैर्निरूहणं वैकं क्रमात्-

हृन्माधरेत् ॥ १ ॥ पुत्रजीवकशिपुत्वकसूपावतंयलोद्भवाः । रसा एकैकदाः कोप्या
द्विशो वा रामठाधिताः ॥ २ ॥ सपद्मलवणाः पेयास्त्रिवृद्गुडसुकल्किताः । तद्वि-
वृत्तौ ययालामं मूत्रतैलसुरासवैः ॥ ३ ॥ चव्याम्बवेतसक्षारसरामठसधिप्रकान् ।
पिबेत्तैलारनालाग्यामुरोमहनिवृत्तये ॥ ४ ॥ यो वा नरस्यात्र कृतस्य कर्मणो
विधिर्विरुद्धो न भवेन्मनापि । यथाबलं पीदय च शुद्धविप्रहं तथाविधं पच्य-
मपि प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥ इत्युरोमहचिकित्सा श्रीहरिश्चन्द्रस्य ।

अथातो मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

व्यायामतीक्ष्णोपधरुक्षमद्यप्रसङ्गवृत्त्यद्भुतपृष्टयानात् । आनूपमत्स्याभ्यशनाद-
लीणास्त्वमूत्रकृच्छ्राणि नृणामिहाद्यै ॥ १ ॥ अथ तस्य संप्राप्तिमाह—पृथ-
क्यालाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्यौ । मूत्रस्य मार्गं परिपी-
डयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ २ ॥ अथ वातजमाह—तीव्रा हि रग्य-
ङ्गुणवस्त्रिमेद्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ॥ ३ ॥ अथ पित्तजमाह—पीतं
सरफं सरुमं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ४ ॥ अथ शैथिलिकमाह—
बलेः सलिङ्गस्य गुरुवशोक्षी मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५ ॥ अथ त्रिदो-
पजमाह—सर्वाणि रूपाणि च संनिपातान्भवन्ति तत्कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥ ६ ॥
अथ शल्यजमाह—मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वमिहतेषु च । मूत्रकृच्छ्रं तदा-
घाताजायते भृशवेदनम् । वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ७ ॥
अथ पुरीषजमाह—शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः । आध्मानं वात-
शूलं च मूत्रसङ्गं करोति च ॥ ८ ॥ अथाश्मरीजमाह—अश्मरीषु तु तत्पूर्वं
मूत्रकृच्छ्रमुदाहृतम् ॥ ९ ॥ अथ शुक्रजमाह—शुक्रदोषैरुपगृह्यते मूत्रमार्गो
विधारिते । सशुक्रं मूत्रयेत्कृच्छ्रादस्त्रिमेहनशूलयान् ॥ १० ॥ अथावान्तरमेद-
माह—अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसंभवलक्षणे । शर्कराया विशेषं तु शणु
कीर्तयतो मम ॥ ११ ॥ पच्यमानाश्मरी पित्ताष्टोप्यनाया च वायुना
विमुक्तकफसंधाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥ १२ ॥ इतीशं वैशुः शूलं कुशं
वाह्विश्च दुर्बलः । तथा भवति मूच्छां च मूत्रकृच्छ्रं च दाहन्म् ॥ १३ ॥ इति
मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

तत्राऽदौ वातमूत्रकृच्छ्रम्—अथ शर्करा शूलं कुशं वाह्विश्च दुर्बलं च
सितसेकान् । स्थिरादिभिर्वातहरैश्च त्रिदोषान्नाशकैश्च मूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥
नागरं धात्री यात्रिगन्धा त्रिकण्टकम् । त्रिदोषनाशकं मूत्रकृच्छ्रे विरसं प
॥ २ ॥ इति वातकृच्छ्रम् ।

अथ पित्तकृच्छ्रम् ।

सेकापगाढाः शिशिरश्चैव कर्षणं च त्रिदोषनाशकैश्च मूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥
रसैर्घृतं च कृच्छ्रेषु पित्तप्रसङ्गं कुशं वाह्विश्च दुर्बलं च ॥ २ ॥
कुशः काशः शरो द्रव्यं ॥ ३ ॥ इति पित्तकृच्छ्रम् ।

ऋमादियो
नां मूत्रकृ
कं च
॥ १ ॥

धनम् । पित्तमिदं पयः पीतं मेढ्रं हृत्ति शीतितम् ॥ १ ॥ अथ शताघर्या-
दिकाथः—शताघरीकानुकुनाधर्द्राविदारिशाटीहुकसेरकानाम् । काथं मुग्धीतं
मधुसर्कराम्बां युक्तं विषेत्पित्तकृच्छ्रे ॥ १ ॥ अथ हरीतक्यादिकाथः—
हरीतकीगोधुरराजवृक्षपापानभिद्वन्वयवासकानाम् । काथं विषेन्नाक्षिकसं-
युक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुने विषये ॥ १ ॥ अधोर्वाणकपीजयोगः—उर्वाण्यंजं
मधुकं सदायं विषे विषेत्तण्डुलधावनेन । दापी तथैवाऽऽमलकीरसेन समा-
क्षिकां पित्तकृतेऽथ कृच्छ्रे ॥ १ ॥ अथ घृन्दान्मन्धादियोगः—मन्यं विषेद्वा
ससितं ससर्पिः शृतं पयो वाऽर्धसितामयुक्तम् । धात्रीरसं चेशुरसं विषेद्वा
कृच्छ्रे सरके मधुना विमिश्रम् ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादि—द्राक्षा सितोपलाककं
कृच्छ्रे मत्स्युना युतम् । विषेद्वा कामतः क्षीरमुष्णं गुडसमन्वितम् ॥ १ ॥ अथ
घृन्दाभारिकेल्लादि—नारिकेलमलं योज्यं गुड्यान्वयसमन्वितम् । सदाहं मूत्र-
कृच्छ्रे च रक्तपित्तं निहन्ति च ॥ १ ॥ अन्यथा—रक्तस्य नारिकेलस्य जलं कतक-
संयुतम् । शर्करासमायुक्तं मूत्रकृच्छ्रे हरं विदुः ॥ १ ॥ अथ शताघर्यादिसर्पिः—
शताघरीकानुकुनाधर्द्राविदारिकेप्यामलककसिद्धम् । सर्पिः पयो वा सितया
विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥ १ ॥ इति पिताकृच्छ्रम् ।

अथ श्लेष्मकृच्छ्रम् ।

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमक्षपानं स्वेदो यवाद्यं धमनं निरुहः । तक्रं च तिक्तोप-
पसिद्धतैलं बलिध शक्तः कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥ अथ मूत्रादियोगः—मूत्रेण
सुरया वाऽपि कदलीसरसेन वा । कफकृच्छ्रेऽपिनाशाय सूक्ष्मां पिष्ट्वा तृटिं विषेत्
॥ १ ॥ अथ तम्रादियोगो घृन्दात्—तत्रेण युक्तं सितवाक्कस्य पीतं विषेत्कृ-
च्छ्रेऽभिघातहेतोः । विषेत्तया तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥
इति श्लेष्मकृच्छ्रम् ।

अथ त्रिदोषकृच्छ्रम् ।

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु कृच्छ्रे यवाबलं कर्म समीक्ष्य कार्यम् । तत्रापिके प्रा-
ग्धमनं कफे स्वारिपित्ते विरेकः पवने तु बलिः ॥ १ ॥ अथ बृहत्यादिकाथः—
बृहतीधावनीपाठापटीमधुकलिङ्गकान् । पक्त्वा काथं विषेन्मल्यं कृच्छ्रे दोषप्र-
योद्धवे ॥ १ ॥ अथ शताघर्यादिकाथः—शताघर्यास्तु मूलानां निकाथः
ससितामयुः । मूत्रदोषं निहन्त्याशु वातपित्तकफोद्धवम् ॥ १ ॥ अथ गुडदु-
ग्धयोगः—गुडेन मिश्रितं दुग्धं कदुष्णं कामतः विषेत् । मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु
शर्करा वातरोगनुत् ॥ १ ॥ इति त्रिदोषजमूत्रकृच्छ्रम् ।

अथाभिघातमूत्रकृच्छ्रम् ।

मूत्रकृच्छ्रेऽभिघातोत्थे घातकृच्छ्रक्रिया हिता । पञ्चवल्कलमृत्लेपः कवोष्णोऽत्र
प्रशस्यते ॥ १ ॥ अथ मन्धादियोगः—मन्यं विषेद्वा ससितं ससर्पिः शृतं
पयो वाऽर्धसितामयुक्तम् । धात्रीरसं चेशुरसं विषेद्वाऽभिघातकृच्छ्रे मधुना
विमिश्रम् ॥ १ ॥ इत्यभिघातकृच्छ्रम् ।

अथ शुक्रविवन्धजकृच्छ्रम् ।

कृच्छ्रे शुक्रविवन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम् । सक्षीरं ससितं सर्पिमंद्वापि
वेधरः ॥ १ ॥ शुक्रदोषविशुद्ध्यर्थं समदां प्रमदां श्रयेत् । तृणपत्रकमूलेन
दं सर्पिः विवेदपि ॥ १ ॥ लेहः शुक्रविवन्धोत्थे शिलाजतुसमाक्षिकः । घ-
हेह्युत्तं क्षीरं सर्पिमिश्रं विवेधरः । मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरं परम् ॥ २ ॥
वृन्दात् ।

अथ शकृद्विघातजं कृच्छ्रम् ।

स्वेदचूर्णक्रियाम्यङ्गबल्यः स्युः पुरीपजे । कृच्छ्रे तत्र विधिः कार्यः सर्वः शुक्र-
वन्धजित् ॥ १ ॥ अथ गोक्षुरादिकाथः—काथो गोक्षुरादीनां यथक्षार-
ः सदा । मूत्रकृच्छ्रं शकृज्जातं पीतः शीघ्रं निवारयेत् ॥ १ ॥ इति शकृद्विघा-
तं कृच्छ्रम् ।

अथाश्मरीजं कृच्छ्रम् ।

अश्मरीजे मूत्रकृच्छ्रे स्वेदाद्या वातजिक्रिया । पापाणभेदकाथस्तु कृच्छ्रमश्म-
रं जयेत् ॥ १ ॥ अथैलादि—प्लोपकुल्यामधुकाश्मभेदकौन्तीश्वदंद्वावृषको-
कैः । शृतं विवेदश्मजतु प्रगाढं सशर्करं साश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥ इत्यश्मरीजं
कृच्छ्रम् ।

अथ सामान्यविधिः ।

अथ त्रिकण्टकादिकाथो—गदनिग्रहात् । त्रिकण्टकारग्वधर्भकाशदुरा-
भापर्पटभेदपथ्याः । निग्नन्ति पीता मधुनाश्मरीका संप्राप्तमूलोरपि मूत्रकृ-
च्छ्रम् ॥ १ ॥ अथ पापाणभेदादिः—पापाणभेदस्त्रिवृता च पथ्या दुरालभा
करगोक्षुरं च । पलाशशृङ्गाटककर्कटीजयिजं कपायः सुनिरुद्धमूत्रे ॥ १ ॥ अथ
मूलगोक्षुरादिः—समूलगोक्षुरकाथः सितामाक्षिकसंयुतः । नाशयेन्मूत्रकृ-
च्छ्रि तथा चोष्णसमीरणम् ॥ १ ॥ अथ यवादिर्वृन्दात्—यवोरुवृकस्तृणप-
मूलीपापाणभेदैः सशतावरीभिः । कृच्छ्रेषु गुल्मेष्वभयाविमिश्रैः कृतः कपायो
दसंप्रयुक्तः ॥ १ ॥ अथैलादियोगः—प्लाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनां
र्णानि तण्डुलजलैर्लुलितानि पीत्वा । यद्वा गुडेन सहितान्यवल्लिख्य पीमानास-
मृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ १ ॥ अथ क्षाराणां प्रयोगः—बद्धोलतिल-
प्लानां क्षारः क्षौद्रेण संयुतः । दधिवायंनुपानेन मूत्ररोधं नियच्छति ॥ १ ॥
पतातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रनिवारणः । निदिग्धकारसो घाऽपि सक्षौद्रः
कृच्छ्रनाशनः ॥ २ ॥ यवक्षारसमायुक्तं पित्रेत्तत्रं च कामतः । मूत्रकृच्छ्रविना-
शायं तथैवाश्मरिनाशनम् ॥ ३ ॥ मापमेकं यवक्षारं कृष्णाम्बस्वरसं पलम् ।
कर्करापसंयुक्तं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥ ४ ॥ अथ वृन्दाद्वाडिमादियोगः—
वाडिमाश्लयुतां हृषां शुष्कीजीरकसंयुताम् । पीत्वा सुरां सलवणां मूत्रकृच्छ्राद्य-
वृच्छते ॥ १ ॥
वृन्दात्—उर्वाश्वीजकस्कं च शुष्णं
पेयं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ १ ॥

त्रिफलादिकल्कः—त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् । धारिणा
 लवणीकृत्य पिबेन्मूत्ररजापहम् ॥ १ ॥ अथैलादिः—पिबेन्मघेन सूक्ष्मैर्ला
 धात्रीफलरसेन वा । शितिवारकधीजं वा तत्रे शृङ्गं च चूर्णितम् ॥ १ ॥ अथ
 हरिद्रादिः—हरिद्रागुल्फकपर्कं चाऽऽरनालेन वा पिबेत् । घन्ध्याककॉटिकाकन्दं
 भस्मेक्षौद्रसितायुतम् । अश्मरीं हन्ति नो चित्रं रहस्यं हि शिवोदितम् ॥ १ ॥
 अथ योगसारादेलादि—प्लामगोक्षुरयोश्चूर्णं शिशोर्देयं मधुसुतम् । मूत्र-
 कृच्छ्रापहः कायः पेयस्तन्मूलधारिणा ॥ १ ॥ गोक्षुरजस्तया कापो यवक्षारयुतः
 शुभः । सर्वकृच्छ्रविनाशाय शिलाजनुयुतोऽयं वा ॥ २ ॥ अथ खर्जूरदि-
 चूर्णम्—खर्जूरामलषीजानि पिप्पली च शिलाजतु । प्लामपुष्पपापणं चन्दनो-
 वांरुपीजकम् ॥ १ ॥ धान्यकं शर्करायुक्तं पातम्यं ज्वेष्टधारिणा । अद्भुदाहं
 लिङ्गदाहं गुदबह्णुणुक्रजम् ॥ शर्कराश्मरिशूलभ्रं बल्यं शृष्यकरं परम् ॥ २ ॥
 अथेक्षुरसादियोगः—अष्टेक्षुस्वरसं ब्राह्मणासुविदसहितं पिबेत् । नाशयेन्मू-
 त्रकृच्छ्राणि सद्य एव न संशयः ॥ १ ॥ अथ कुटजयोगः—पिष्ट्वा गोपयसा
 शृङ्गं कुटजस्य त्वचं पिबेत् । सेनोपशाम्यते क्षिप्रं मूत्रकृच्छ्रं सुदारुणम् ॥ १ ॥
 अथ त्रिकण्टकाद्यं घृतम्—त्रिकण्टकैरण्डकुशापभीहर्करास्केक्षुस्वरसेन
 सिद्धम् । सर्पिगुंडार्पाशयुतं प्रपेयं कृच्छ्राश्मरीमूत्रविघातहारि ॥ १ ॥ अथ
 शताघरीघृतम्—घृतप्रस्यं शताघर्या रसस्वार्धाढकं पचेत् । भजाक्षीरेण
 संयुक्तं चतुप्रस्थान्वितेन तु ॥ १ ॥ द्विगोक्षुरामृतानन्ताकाशकण्टकिनी-
 रसान् । कुडवार्धं शृयद्वावा पिष्टैर्यष्टिकदुग्धम् ॥ २ ॥ अथद्विफलि-
 नीदुग्धाशिलाजत्वश्मभेदकैः । त्रिसुगन्धान्वितैरर्धपलांशैः सघृतं पुनः ॥ ३ ॥
 शर्कराद्विपलोपेतं क्षौद्रपादसमन्वितम् । हन्ति कृच्छ्राणि सर्वाणि मूत्रदोषाश्म-
 शर्कराः ॥ सर्वकृच्छ्राणि हन्त्याशु पतच्छताघरीघृतम् ॥ ४ ॥ अथ त्रिकण्टका-
 दिगुग्गुलुः—त्रिकण्टकानां कथितेऽष्टनिष्ठे पुरं पचेत्पाकविधानयुक्त्या । फलत्रि-
 कम्बोपयोधराणां चूर्णं पुरेण प्रमितं प्रदद्यात् ॥ १ ॥ यदी प्रमेहं प्रदरं च
 मूत्राघातं च कृच्छ्रं च तयाऽश्मरीं च । शुक्लस्य दोषान्सकलांश्च वाताग्निहन्ति
 मेघानिव वायुवेगः ॥ २ ॥ अथ सेकलेपौ—पिष्ट्वा अद्विफलमूलिकाविडै-
 र्वांरुषीजानि सकाञ्जिकानि । आलिप्पमानानि समानि बलौ मूत्रस्य निष्यन्द-
 करानि सद्यः ॥ १ ॥ यस्त्रायेरण्डतैलेन स्निग्धत्वे किंशुकोद्भवैः । स्त्रिन्नपुष्पैः स्वे-
 दसेकं मूत्रकृच्छ्रोपशान्तये ॥ २ ॥ कोष्णासुविदकल्कलेपो यस्त्रेपरि कृच्छ्रिणः ।
 त्रयुत्तीवीजलेपो वा धारा वा किंशुकाम्भसः ॥ ३ ॥ ध्वजशिष्ट्रे चेन्दुदानं दानं
 वा चटकाविशः । मेघनादशिकालेपः स्वेदो वा कर्कटाम्भसा ॥ ४ ॥ पातो वा
 कोष्णतैलस्य धारा वा कोष्णवारिणः । नवैते पादिका योगा मूत्रकृच्छ्रहरा मताः
 ॥ ५ ॥ अथ चन्द्रकलारसः संप्रहात्—प्रत्येकं कर्पमात्रं स्यात्सूतं ताग्रं
 तयाऽन्नकम् । द्विगुणं गन्धकं चैव कृत्वा कज्जलिकां शुभाम् ॥ १ ॥ मुस्तादादिमदू-
 वांत्थैः केतकीस्तनजद्रवैः । सहदेव्याः कुमार्याश्च पर्यटस्य च धारिणा ॥ २ ॥ रामशी-

सलिकातोयैः शतोवर्षा रसेन च । भावयित्वा प्रयत्नेन दिवसे दिवसे पृथक् ॥३॥
 तिक्ता गुडचिकित्सास्यं पपटोशीरमाधयी । श्रीगन्धं सारिवा चैषां समानं सूक्ष्म-
 घूर्णितम् ॥ ४ ॥ द्राक्षाफलकपायेण सप्तधा परिभाषयेत् । ततः पोताश्रयं कृत्वा
 द्रव्यः कार्याश्रणोपमाः ॥ ५ ॥ अयं चन्द्रकलानाम्ना रसेन्द्रः परिकीर्तितः । सर्व-
 पित्तगद्विष्वंसी वातपित्तगदापहः ॥ ६ ॥ अन्तर्षाह्महादाहविष्वंसनमहाघनः ।
 श्रीष्मकाले शरस्काले विशेषेण प्रशस्यते ॥ ७ ॥ कुरुते नाग्निमान्द्यं च महातापं
 उवरं हरेत् । भ्रममूर्च्छाहरश्चाऽऽशु स्त्रीणां रक्तं महाक्षयम् ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वाधो रक्त-
 पित्तं च रक्तवान्ति विशेषतः । मूत्रकृच्छ्राणि सर्वाणि नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ९ ॥
 इति चन्द्रकलारसः ॥ अथ रसरत्नप्रदीपालुघुलोकेश्वरो रसः—रसभस्व
 च भागैकं चत्वारः शुद्धगन्धकम् । पिष्ट्वा वराटकान्पूर्णाद्रसपादं च टङ्कणम् ॥१॥
 क्षीरेण पिष्ट्वा रुद्धाऽऽस्यं भाण्डे रुद्धा पुटे पचेत् । स्वाहाशीतं विचूर्ण्याथ
 लघुलोकेश्वरो रसः ॥ २ ॥ चतुर्गुणो घृतैर्देवो मरीचैकोनविंशतिः । जातिमूल-
 पलं चैकमजाक्षीरेण पाचयेत् ॥ शर्कराभावितं चानु पीतं कृच्छ्रहरं परम् ॥ ३ ॥
 इति लघुलोकेश्वरः ॥ अथ वैश्रान्तगर्भनामा रसः—सूतं स्वर्णं च वैश्रान्तं
 मृतं तुल्यं च मर्दयेत् । चाण्डालीराक्षसीद्रावैर्द्वियामान्ते च गोलकम् ॥ १ ॥
 शुष्कं रुद्धा पुटे पाच्यं करीपात्रौ महापुटे । मापैकं मधुना लेष्टं मूत्रकृच्छ्रप्र-
 शान्तये ॥ २ ॥ वैश्रान्तगर्भनामाऽयं सर्वकृच्छ्रामयाञ्जयेत् । अपामार्गस्य मूलं
 तु तत्रे पिष्ट्वाऽनुपाययेत् ॥३॥ इति वैश्रान्तगर्भरसः ॥ अथ लोहमस्ययोगः—
 अपोमस्य श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम् । मूत्रकृच्छ्रं निहन्याशु त्रिभिल्लैर्हर्नं
 संशयः ॥ १ ॥ अथ रसादियोगः—रसचहं गवक्षारं सितातक्रयुतं पिबेत् ।
 मूत्रकृच्छ्राण्यशेषाणि हन्यन्ते पानतो जवात् ॥ १ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

पुरातना लोहितशालयश्च धन्वामिषं मुद्गररसः सिता च । सक्रं पयो गोश्च
 दधि प्रभूतं पुराणकृन्माण्डफलं पटोलम् ॥ १ ॥ उर्वाहृत्तूरकनारिकेलं तण्डुलियं
 चाऽऽमलकं च सर्पिः । प्रतीरनीरं हिमवालुका च मिश्रं नृणां स्यात्सति मूत्रकृच्छ्रे
 ॥ २ ॥ मद्यं श्रमं निधुवनं गजवाजियानं सर्वं विरुद्धमशनं विपमाशनं च । ता-
 म्बूलमरस्यलयणाद्रैकतैलभृष्टं पिण्याकहिङ्गुतिलसर्पमूत्रवेगान् । मापान्करीरम-
 तितीक्ष्णविदाहि रुक्षमम्लं प्रमुञ्चतु जनः सति मूत्रकृच्छ्रे ॥ ३ ॥ इति मूत्रकृ-
 च्छ्रचिकित्सा ।

अथ मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघाताखयोदरा । प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिका-
 दयः ॥ १ ॥ तत्रादौ तेषां मध्ये क्रमेण वातकुण्डलिकामाह—रौक्ष्याद्वेगविघा-
 ताद्वा वायुर्वसौ सयेदनः । मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥ २ ॥
 मूत्रमल्पमथवा सरुजं संभवति । वातकुण्डलिकां तां तु ध्यार्थं विघातमुदा-
 रणम् ॥३॥ अथाष्टीलामाह—आध्मापयन्वद्विगुदं रुद्धा वायुश्चलोत्तताम् ।

कुर्यात्प्रातिमष्टीलां मूत्रमार्गनिरोधिनीम् ॥ ४ ॥ अथ घातवस्तिमार्ह—
 विघारयेषस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः । निरुणद्धि मुखं तस्य बस्तेष्वक्षिगतोऽभि
 ॥ ५ ॥ मूत्रसङ्गो भवेत्तेन यत्तिकुक्षिरुजाकरः । घातवस्तिः स विशेषो ध्यात्
 कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥ अथ मूत्रातीतमाह—चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया
 प्रवर्तते । मोहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥ अथ मूत्रजट
 माह—मूत्रस्य घेनोऽभिहते तदुदावर्तं हेतुकः । अपानः कुपितो वायुरुदरं
 येद्दृशम् ॥ ८ ॥ नाभेरघस्तादाप्मानं जनयेत्पीयूषेदनम् । तन्मूत्रजटं विघाह
 बलिनिरोधनम् ॥ ९ ॥ अथ मूत्रोत्सङ्गमाह—यद्यौ वाऽप्यथ वा नाले म
 वा यस्य देहिनः । मूत्रं प्रवृत्तं सजेत सरक्तं वा प्रपाहतः ॥ १० ॥ अथेष्ट
 शनैरुत्पं सरजं वाऽथ नीरुजम् । विगुणानिष्ठजो ऽयाधिः स मूत्रोत्सङ्गं
 ॥ ११ ॥ अथ मूत्रक्षयमाह—रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य बलित्थौ पित्तमारुत
 मूत्रक्षयं सरुदाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥ अथ मूत्रप्रन्थिमाह—भ
 र्बलिसुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् । अश्मरीगुत्पहरप्रन्थिर्मूत्रप्रन्थि
 उच्यते ॥ १३ ॥ तन्मान्तरे उक्तं—मूत्रं घातकफाहुष्टं बलिद्वारेषु दारुण
 प्रन्थि कुर्यात्स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम् ॥ १४ ॥ अथ मूत्रशुक्रमाह
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् । स्थानाप्युतं मूत्रयतः प्राक्पक्ष
 भवर्तते ॥ भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥ १५ ॥ अधोष्णवातमाह
 ध्यायामाध्वातपैः पित्तं बलिं प्राप्यादिलावृतम् । बलिं भेदं गुदं चैव प्रदहेत्
 वयेदधः ॥ १६ ॥ मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा । कृच्छ्राप्युनः पुन
 न्तोरुष्णवातं घदन्ति तम् ॥ १७ ॥ अथ मूत्रसादमाह—पित्तं कफो द्वा
 वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् । कृच्छ्रान्मूत्रं तदा रक्तं पीतं श्वेतं घनं सृजेत् ॥ १८
 सदाहं रोचनाशुचूर्णेवर्णं भवेद्य तत् । शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं घदा
 तम् ॥ १९ ॥ अथ विद्द्विघातमाह—रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावृत्तं शकृच्च
 मूत्रस्रोतोऽनुपद्यते विद्द्विसृष्टं तदा नरः । विद्द्वगन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विद्द्वि
 तमादिशेत् ॥ २० ॥ अथ वस्तिकुण्डलमाह—द्वुताष्वलहनायासैरमि
 तात्प्रपीडनात् । स्वस्थानाद्बलिरुद्धतः शूलक्षिप्रति गर्भेवत् ॥ २१ ॥ शूल
 न्दनदाहातो विन्दुं विन्दुं खवत्यपि । पीडितस्तु सृजेद्दारां संसम्भोद्वेष्टनार्तिम
 ॥ २२ ॥ बलिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् । पयनप्रबलं प्रायो दु
 वारमवुद्धिमिः ॥ २३ ॥ तस्मिन्पित्तावृते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता । श्लेष्म
 गौरवं शोफः क्षिप्यं मूत्रं घनं सितम् ॥ २४ ॥ श्लेष्मरुद्धबिलो बलिः पित्तोदी
 न सिध्यति । अविभ्रान्तबिलः साप्यो न च यः कुण्डलीकृतः । स्वाद्रस्तौ कु
 ष्ठीभूने तृणमोहः क्षास एव च ॥ २५ ॥ इति मूत्राघातनिदानम् ।

अथ मूत्राघातचिकित्सा ।

येहस्वेदोपपन्नस्य हितं श्लेहविरचनम् । दद्यादुत्तरबस्तिं च मूत्राघाते सयेव
 ॥ १ ॥ अथ नलादिकाथः—नलकुशकाशेषुशिफाकथितं प्रातः सुशीत

ससितम् । पिबतः प्रयाति नियतं मूत्राघातः सवेदनः पुंसः ॥ १ ॥ अथ गोधाव-
न्यादि—गोधावन्या मूलकथितं घृततैलगोरसोन्मिभ्रम् । पीतं निरुद्धमधिराग्नि-
नसि मूत्रस्य संघातम् ॥ १ ॥ अथ शार्ङ्गधरात्—वीरतंरुर्वृक्षवृन्दा वासा
सहचरद्वयम् । कुसुमं बलो गुन्द्रा यकपुष्पोऽग्निमन्यकः ॥ १ ॥ मूर्वा पापाण-
भेदश्च स्योनाको गोक्षुरस्तथा । अपामार्गश्च कमलं ब्राह्मी चेति गणो घरः ॥ २ ॥
वीरतर्पादिरित्येप शर्कराश्मरिक्कृष्णहा । मूत्राघातं यातरोगाद्वाशयेदपिलानपि
॥ ३ ॥ पिबेच्छिलाजतु क्वाये गणे वीरतरादिके । रसं दुरालभाया वा कपायं
वातकस्य च ॥ ४ ॥ अथ दशमूलादिक्वाथः—दशमूलीशृतं पीत्वा सशिला-
जतुनाकरम् । यातकुण्डलिकाष्टोलावातवस्त्रौ प्रमुच्यते ॥ १ ॥ अथ गोक्षुरादि-
क्वाथः—पीतो गोकण्टकक्वाथः सशिलाजतुकौशिकः । मूत्रकृच्छ्रान्मूत्रशुक्रान्मूत्रो-
रसज्ञाद्विमुच्यते ॥ १ ॥ अथ शिलाजतुयोगः—सशर्करं च ससितं लीढं सिद्धं
शिलाजतु । निहन्ति मूत्रजठरं मूत्रातीतं च देहिनः ॥ १ ॥ अथ त्रिकण्टका-
दियोगः—त्रिकण्टकैरुण्डशताधरीभिः सिद्धं पयो वातभवे च शूले । गुडमगाढं
सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शक्तमेतत् ॥ १ ॥ अथ निदिग्धिकादि-
योगः—निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वा तक्रसंयुतम् । जले कुङ्कुमकल्कं वा
सक्षौद्रमुपितं निशि ॥ १ ॥ शृतशीतपयोद्याशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना । पिबेत्स-
शर्करां श्रेष्ठामुष्णवाते सशोणिते ॥ २ ॥ अथ शतावर्यादियोगः—वरीगोक्षु-
रमूधात्रीमूलानां स्वरसं पष्टम् । माषमेकं यवक्षारं सौरं माषद्वयं तथा ॥ १ ॥
द्विगुणं टङ्गुणं क्षारं सर्वमेकत्र मेलयेत् । पिबेत्तच्च विनाशाय मूत्राघाते सुदारुणे
॥ २ ॥ इति सारसंग्रहात् । श्लेष्मामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य सिच्यते ।
मैथुनोपरमश्वास्य बृंहणीयो विधिर्मतः ॥ साम्रचूडयसातैलं हितं चोत्तरबक्षिषु
॥ १ ॥ अथ स्वगुप्ताद्यं चूर्णम्—स्वगुप्ताफलमृद्धीकाकृष्णेक्षुरसितारजः ।
समानमर्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च ॥ १ ॥ सर्वं सम्यग्विमर्षाक्षमात्रां लीढ्वा
पयः पिबेत् । हन्ति शुक्रक्षयोत्थांश्च दोषान्वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ २ ॥ अथ
क्षौद्रार्धभागघृतम्—क्षौद्रार्धभागः कर्तव्यो भागः स्यारक्षीरसर्पिपोः । शर्करा-
याश्च चूर्णं च द्राक्षाचूर्णं च तत्समम् ॥ १ ॥ स्वयंगुप्ताफलं चैव तथैवेक्षुरकस्य
च । पिप्पलीनां तथा चूर्णं समभागं प्रदापयेत् ॥ २ ॥ सदेकस्यं मेलयित्वा
खरवेनोन्मध्यं च क्षणम् । तस्य पाणितलं चूर्णं लिहेत्क्षीरं ततः पिबेत् ॥ ३ ॥
घृतसर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा । शुक्रदोषाञ्जयेत्सर्वानेवापि शृशदुर्ज-
यान् ॥ जयेच्छोणितदोषांश्च वन्ध्या स्त्री गर्भमाम्बुयात् ॥ ४ ॥ अथ धान्यगो-
क्षुराद्यं घृतम्—धान्यगोक्षुरककायककसिद्धं घृतं हितम् । मूत्राघातेषु
कृच्छ्रेषु शुक्रदोषे च दारुणे ॥ १ ॥ अथ चित्रकाद्यं घृतम्—चित्रकं सारिवा
चैव बला काला च सारिवा । द्राक्षाविशालापिप्पल्यस्तथा च त्रिफला भवेत् ॥ १ ॥
तथैव मधुकं दद्याद्दद्यादामलकानि च । घृताढकं पचेदेतैः कल्कैरक्षसमन्वितैः
॥ २ ॥ क्षीरद्रोणे तत्सिद्धमवतारयेत् । शीतं परिशृतं चैव शर्कराप्रस-
संयुतम् ॥ ३ ॥ तत्सर्वं मतिमान्परिमिथयेत् । ततो मितं

यथाशेषं यथावच्छम् ॥४॥ मूत्रप्रान्थं मूत्रसाधमुष्णपातमघ्नदरम् । विहविषातं
 निहन्तयेतद्वस्त्रिकुण्डलिमप्यच्छम् ॥५॥ सर्पिरेतप्यनुशान्ता स्त्री गर्भे छमतेऽचिरात् ।
 अघ्नोपे योनिदोषे मूत्रदोषे तथैव च ॥ प्रयोक्तव्यमिदं सर्पिश्चित्रकामं
 रात्रा शुभैः ॥ १ ॥ अथ सदान्द्राघं चूर्णम्—सदान्द्राघमभिन्मूलं घातः
 यथाश्च चित्रकम् । रोहिणीकोकिलाक्षौ च क्रीडास्यूलं त्रिकण्टकम् ॥ शुष्णपिष्टाः
 मुरा पीता मूत्राघातप्रणाशनाः ॥ १ ॥ अयोशीरादिचूर्णम्—उशीरं बालकं
 पत्रं कुष्ठं पात्री च भौसली । एषा इरेणुकं दाक्षा कुङ्कुमं नागकेसरम् ॥ १ ॥
 पद्मकेसरकन्दं च कर्पूरं चन्दनद्रवम् । श्योषं मधुकलाभाद्य भयगन्धा दाताधरी
 ॥ २ ॥ गोक्षुरं कर्कटाहयं च जाती कट्टोलघोरकम् । एतानि समभागानि द्विगु-
 णाऽश्रुतशकंरा ॥ ३ ॥ मास्यण्डिकामधुम्यां च प्रातरेव तुमुक्षितः । क्षयं च
 रक्तपित्तं च पाददाहमसृग्दरम् ॥ ४ ॥ मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रं रक्तप्रापं च मात-
 येत् । अशीतिं घातजात्रोगान्बिषयोयान्मेहनुपरम् ॥ ५ ॥ इत्युशीरादि ॥ अश्म-
 रीमूत्रकृच्छ्रेषु भेषजं यत्क्रिया च या । मूत्राघातेषु सर्वेषु कुपांशुसर्वमादरात्
 ॥ १ ॥ रसधन्वकलाहयश्च कृष्णमो यः पुरेरितः । मूत्राघातेषु सर्वेषु स
 प्रयोज्यो विज्ञानता ॥ २ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

पुरातना लोहितनालमद्य मांसानि घन्यप्रभवाणि मधम् । तत्रं पयो दूष्यपि
 मापूपयः पुराणकूष्माण्डफलं पटोलम् ॥ १ ॥ उवांरुणर्जूरकनारिकेलतालद्रुमा-
 गामपि मस्रकानि । ययामलं सर्वमिदं च मूत्राघातानुराणां हितमादिशन्ति
 ॥ २ ॥ विरुद्धाशनसर्वाणि व्यायामं मार्गशीलनम् । रुक्षं विदाहि विष्टमिभ
 व्यवार्यं वेगधारणम् । करीरं घननं चापि मूत्राघाती विचनेयेत् ॥ ३ ॥ इति
 मूत्राघातचिकित्सा ।

अथाश्मरीनिदानं व्याख्यास्यामः ।

घातपित्तकफैस्त्रिदशत्रुर्थां शुक्रजाऽपरा । प्रायः श्लेष्माधयाः सर्वा इदंमयः
 स्युर्यभोपमाः ॥ १ ॥ अथ तत्संप्राप्तिमाह—विशोपयेद्वस्त्रिगतं सशुक्रं मूत्रं
 सपित्तं पवनः कफं वा । यदा सदाऽश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेदिव्व रोधतां
 गोः ॥ २ ॥ अथ तस्यामनेकदोषाधयत्थमाह—नेकदोषाधयाः सर्वास्तथार्था-
 ऽऽसां पूर्वलक्षणम् । यस्याभमानं तथाऽऽसन्नदेशेषु परितोऽतिरुक्षं ॥ ३ ॥ मूत्रे
 च यत्तगन्धरवं मूत्रकृच्छ्रं ऽपरोऽरुचिः ॥ अथ तासां सामान्यलक्षणमाह—
 सामान्यलिङ्गं रुक्षनामिसीधनीयस्त्रिमूर्धसु । विशोणंघोरं मूत्रं स्वात्तया मार्गं
 निरोपिते ॥ ४ ॥ तत्रपायास्तुलं मेहेदृच्छं गोमेदकोपमम् । तांसंशोभाक्षते
 साधमायासाघातिरुग्भवेत् ॥ ५ ॥ अथ घातजामाह—घ्न घातानुशं घा-
 ऽऽसो दन्तान्घादति घेपते । मृहति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं कण्ठम् ॥ ६ ॥
 सानिलं शुभति घाकृन्मुहुर्महाति विन्दुशः । श्यावारुगाश्मरी चास्य स्वाक्षिता
 कण्टकैरिव ॥ ७ ॥ अथ पित्तजामाह—पित्तेन दहते यस्त्रिः पच्यमान

इवोष्मवान् । भङ्गातकास्थिसंस्थाना रक्तपीता तथाऽश्मरी ॥ ८ ॥ अथ श्लेष्म-
जामाह—वस्त्रिर्निस्तुषत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः । अश्मरी महती श्लेष्मणा
मधुवर्णाऽथ वा सिता ॥ ९ ॥ एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसां ।
आश्रयोपचयाल्पत्वाद्दृग्णाहरणे सुखाः ॥ १० ॥ अथ शुक्राश्मरीमाह—
शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् । स्थानाव्युतममुकं हि मुष्कयोरन्त-
रेऽनिलः । शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुक्रजाश्मरी ॥ ११ ॥ अथ तल्लक्षणमाह
—वस्त्रिर्हृद्य्रकृच्छ्रत्वमुष्कश्वयधुकारिणी । तस्यामुष्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विली-
यते ॥ १२ ॥ अथ शर्करालक्षणमाह—पीडिते स्वकादोऽस्मिन्नश्मर्येव च
शर्करा । अणुशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ॥ १३ ॥ निरेति सह
मूत्रेण प्रतिलोमे विवध्यते । मूत्रस्रोतःधिता सा तु सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥ १४ ॥
अथ तानेवोपद्रवानाह—दौर्भक्ष्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमथारुचिः । पाण्डु-
स्वमुष्णवातं च तृष्णा हृत्पीडनं वमिः ॥ १५ ॥ अथ तस्या असाध्यत्वमाह
—प्रशूननामिदृषणं बद्धमूत्रं हजार्दितम् । अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करा-
न्विता ॥ १६ ॥ अप्सु स्वच्छास्वपि तथा निषिक्तासु घटेऽथ वा । कालान्तरेण
पङ्कः स्यादश्मरीह भवेत्तथा ॥ १७ ॥ इत्यश्मरीनिदानम् ।

अथ अश्मरीचिकित्सा ।

आदौ शूलः कुक्षिदेशे कटौ स्वात्पश्चाद्गोधो जायते मूत्रमुष्णम् । एतैर्लिङ्गैर-
श्मरीरोगचिह्नं ज्ञात्वा कुर्यान्नेपजायैश्चिकित्साम् ॥ १ ॥ अथ वाताश्मरी—
वाताश्मरीपूर्वरूपे स्नेहपानं प्रशस्यते ॥ १ ॥ अथ शुण्ठ्यादिः काथः—
शुण्ठ्यग्निमन्थपापाणभिच्छिद्रमुवरुणक्षुरैः । भमयारग्वधफलेः काथं कृत्वा विच-
क्षणः ॥ १ ॥ रामठक्षारलवणचूर्णं दृष्ट्वा पिबेन्नरः । वाताश्मरीं हन्ति कृच्छ्रं
मान्द्यमग्नेश्च तद्गुजः । कट्यूरुगुदमेदस्थं वदृक्षणस्थं च मास्तम् ॥ २ ॥ अथ
चरुणाकाथः—चरणस्य स्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् । काथमित्वा शृतं तस्य
यवक्षारगुडान्वितम् । पीत्वा वाताश्मरीं हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥
अथ धीरतर्यादिः—धीरतर्यादिकः काथः पूर्वोक्तो वाताश्मरीम् । सद्यो हन्ति
यवक्षारगुडयुक्तो न संशयः ॥ १ ॥ क्षारान्यद्यागूं पेयाश्च कपायाणि पयांसि च ।
भोजनार्थं प्रयोज्यान्नि वाताश्मरीजुषां नृणाम् ॥ २ ॥ अथ पित्ताश्मरी—
पीत्वा पापाणभिक्काथं सशिलाजतुशर्करम् । पित्ताश्मरीं निहन्त्याशु वृक्षमिन्द्रा-
शनिर्यथा ॥ १ ॥ अथ फफाश्मरी—काथो निपीतः सक्षारः शिघ्रत्वावर्ण-
स्वचोः । फफुजाश्मरीं हन्ति शक्राशनिरिव हुमम् ॥ १ ॥ अथ शुक्राश्मरी—
शुक्राश्मर्यां तु समान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥ १ ॥ अथ कूष्माण्डरसः—
यवक्षारगुडोन्मिधं पिबेत्सुष्पफलोद्भवम् । रसं मूत्रविबन्धनं शुक्राश्मरिविना-
शनम् ॥ १ ॥ अथ शताघर्यादिः—शताघरीमूलरसो गव्येन पपसा समः ।
पीतो निपातयत्याशु अश्मरीं चिरजामपि ॥ १ ॥ अथ कुटजादियोगः—
पिबतः कुटजं दग्ना पथ्यमद्यं च खादतः । निपत्तत्यधिरादस्य निधितं मेदशर्करा

॥ १ ॥ अथ कुटजकल्कः—अपि च कुटजमूलं धेनुदण्डभुविष्टं विचुमितम
 लीढं पातयत्यश्मरीकाम् ॥ १ ॥ अथैरपडादिकल्कः—गन्धर्वद्वस्तुहृतीष्य
 ग्रीगोक्षुरकेधुराव । मूलकल्कं पित्रेहृत्ता मधुरेणाश्ममेदनः ॥ १ ॥ अथ प
 पाणमेदादिकायः—पापाणभिद्वरुणगोक्षुरकोरुक्कुम्भाद्रयक्षुरकमूलकृतः ।
 पायः । दभा युतो जयति मूत्रविबन्धशुक्लमुद्राश्मरीमपि च शर्करया समेता
 ॥ १ ॥ अथैलादि—प्लोपकुस्यामधुकाश्ममेदकौन्तीशदंष्ट्रावृषकोरुकैः । श
 पिषेदश्मजतु प्रगाढं सशर्करे साश्मरिमूत्रकृष्णे ॥ १ ॥ अथ शिषुमूलादिः—
 कायश्च शिषुमूलोत्थः कटुष्णोऽश्मरिपातनः । क्षीराप्रभुर्बार्हिशिस्त्रामूलं वा तण
 लाम्बुना ॥ १ ॥ अथ शिलाजत्वादि—अश्मर्या चाश्मरीकृष्णे शिला
 समाक्षिकम् । ययक्षारं गोक्षुरं च खादेद्वा चाश्मरीहरम् ॥ १ ॥ अथ प्रपुस
 वीजादि—प्रपुसीबीजं पयसा पीत्वा वा नारिकेरजं कुसुमम् । इदमूत्रशर्करा
 चान्भवति सुयी कतिपयैर्दिवसैः ॥ १ ॥ अथ राजमार्तेण्डाद्रोपालका
 ट्यादि—गोपालकर्कटीमूलं पिष्टं पर्युषिताम्भसा । पीयमानं त्रिरात्रेण पात
 त्यश्मरीं हठात् ॥ १ ॥ अथ घृन्दात् शृङ्गचेरादियोगः—शृङ्गचेरयवक्षार
 थ्याकालीयकान्वितम् । आजं दधि भिनत्पुद्रामश्मरीमाशु पातयेत् ॥ १
 अथार्कपुष्पीकल्कः—गन्धेन पिष्टा पयसाऽर्कपुष्पी निपीयमानाऽनुदिनं प्रभाते
 विदार्ये वीर्येण निजेन तीव्रामप्यश्मरीं वा कुस्ते सदाहाम् ॥ १ ॥ अथ त्रि
 ष्टकादिचूर्णम्—त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् । भविक्षिती
 सहाहं पित्रेदश्मरिमेदनम् ॥ १ ॥ अथ हरिद्रादियोगः—यः पित्रेद्रज
 सम्यक्सगुदां तुपवारिणा । तस्माऽऽशु चिररूढाऽपि चाल्यस्तं मेदशर्करा ॥ १
 अथ तिलादिक्षारयोगः—तिलापामार्गकदलीपलाशयवसंभवः । क्षा
 पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च ॥ १ ॥ अथ तिलक्षारः—क्षारो निपीतवि
 लनालजातः समाक्षिकः क्षीरयुतक्षिराग्रम् । हन्त्यश्मरीं सिन्धुविमिश्रितं
 निपीयमानं रुचकं प्रयत्नात् ॥ १ ॥ अथ चरुणादिघृतम्—चरुणस्य तु
 क्षुण्णां जलद्रोणे त्रिपाचयेत् । पादशेषं परिस्त्राम्य घृतप्रस्थं त्रिपाचयेत् ॥ १
 वारुणी कदली बिल्वं तृणजं पद्ममूलकम् । अमृता त्वश्मजं देयं बीजं च प्रपुस
 च ॥ २ ॥ शतपर्वा तिलक्षारः पलाशक्षार एव च । यूथिकायाश्च मूलानि कार्पा
 काणि समावपेत् ॥ ३ ॥ अस्य मात्रां पित्रेजन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया । जीर्णं चानुषि
 त्पूर्वमजीर्णं न तु मस्तुना । अश्मरीं शर्करां चैव मूत्रकृष्णं च नाशयेत् ॥ ४
 इति चरुणघृतम् ॥ अथ पापाणमेदपाकः—अश्ममेदात्प्रस्थमेकं चूर्ण
 वखगाहितम् । गन्धे दुग्धाढके क्षिप्त्वा पाचयेन्मृदुवक्षिणा ॥ १ ॥ दर्व्यां सं
 देयेचावचावदनतरं भवेत् । प्ला लवङ्गमगधा यष्टीमष्वमृताऽभया ॥ २
 कौन्ती शदंष्ट्रा वृषकं शरपुद्गा पुनर्नवा । यावशुको त्रिलम्बी च मांसी सहा
 लात्पलम् ॥ ३ ॥ वह्नं लोहं तथाऽश्रं च कर्पूरं पर्यटं सटी । पत्रेयकेसरं त्व
 संशुदं च शिलाजतु ॥ ४ ॥ पृथगर्थपलं चूर्णं चूर्णितां सितशर्करा । साधेप्रस

मिता प्राप्ता दुग्धे वै लेह्यतां नयेत् ॥ ५ ॥ सर्वं तद्विक्षिपेत्तत्र स्वाहशीतलतां
नयेत् । मधुनः प्रस्थकं दद्यात्स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ६ ॥ कर्पार्थं भक्षयेत्प्रा-
तस्त्रीक्ष्णं तैलादिकं स्वजेत् । पञ्चाशमरीभेदनः स्यान्मूत्रकृच्छ्रं सुदं तथा ॥ ७ ॥
मूत्राघातान्प्रमेहांश्च नाशयेन्मधुमेहताम् । अधोगं रक्तपित्तं च बलिकुक्षिगदं
तथा ॥ ८ ॥ क्षीमाशमरीपरीतानां विशेषेण हितं हि तत् । प्रथमात्रिणा विरचितं
श्ववनाय निवेदितम् ॥ ९ ॥

अथ रसाः—

तत्राऽऽदौ पापाणवज्रकरसः—शुद्धसूतं त्रिधा गन्धं द्रावैः श्वेतपुनर्नवैः ।
मदंयित्वा दिनं खल्वे रुद्धा तद्गुधरे पचेत् ॥ १ ॥ पापाणभेदचूर्णं तु समयुक्तं
द्विमापकम् । भक्षयेदशमरीं हन्ति रसः पापाणवज्रकः ॥ २ ॥ गोपालककंदीमू-
लकायं तदनु पाययेत् ॥ ३ ॥ अथ त्रिविक्रमरसः—ताम्रभस्म त्वजाक्षरि
पाच्यं तुल्ये घृते पचेत् । तत्ताम्रं शुद्धसूतं च गन्धकं च समं समम् ॥ १ ॥
निर्गुण्डपुष्पद्रवैर्मर्द्यं दिनं तद्गोलमाहरेत् । यामैकं वालुकायत्रे पाच्यं योज्यं
द्विगुणकम् ॥ २ ॥ धीजपूरस्य मूलं तु सजलं चानुपाययेत् । रसत्रिविक्रमो
नाम्ना सिक्ततां चाशमरीं जयेत् ॥ ३ ॥

अथ पथ्यम्—

कुलित्था मुद्गगोधूमा जीर्णशालियवा हिताः । धन्वामिपं तण्डुलीयं जीर्णकृ-
ष्माण्डकं फलम् । आर्द्रकं यावद्गूकश्च पथ्यमशमरिरोगिणाम् ॥ १ ॥

इत्यशमरीचिकित्सा ।

अथातो मेहनिदानम् ।

भास्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि प्राण्योदकानूपरसाः पर्याप्ति । नवाश्रपानं गुह-
वैकृतं च प्रमेदहेतुः कफकृच सर्थम् ॥ १ ॥ तन्त्रान्तरे—मूत्राघाताः प्रमेहाश्च
शुक्रदोषास्तथैव च । मूत्रदोषाश्च ये वाऽपि बलौ चैव भवन्ति हि ॥ २ ॥ अथ
संप्राप्तिमाह—मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो यस्तिगतः प्रदूष्य ।
करोति मेहान्समुदाणंमुष्णैस्तान्येव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ ३ ॥ क्षीणेषु दोषेष्वव-
कुप्य बलौ धातुप्रमेहान्कुस्तैऽनिलश्च ॥ ४ ॥ अथ क्रमेण साध्यासा-
ध्यत्वमाह—साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः पड्याप्या न साध्याः पवनाच-
गुप्ताः । समक्रियत्वादिप्रमक्रियत्वान्महालयत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ५ ॥ तन्त्रा-
न्तरे—ज्वरे तुल्यतुंदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य
लक्षणम् ॥ ६ ॥ तन्त्रान्तरे वातचतुष्टयस्य साध्यत्वमुक्तम्—था वातमेहान्प्रति
पूर्वमुक्ता वातोदघणानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितेषु करोति
मेहान्प्रति नास्ति चिन्ता ॥ ७ ॥ अथ प्रमेहे दोषदूष्यवर्गमाह—कफः
सपित्तः पवनश्च दोषो मेदोऽशुक्राशुवसालसीकाः । मजा रसौजः पिहितं च
दूष्यं प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ८ ॥ अथ तन्त्रान्तरे दूष्यसंग्रह उक्तः

—यथा नासं शरीरस्य छेदः शुक्रं च शोणितम् । मेदो मज्जा हृत्तीकौतः प्रो
 मृत्यसंमहः ॥ ९ ॥ अथ पूर्वैरुपमाह—दन्तादीनां मलाञ्जलं प्राग्भूयं पाणि
 दयोः । दाहश्चिह्नता देहे एव स्याद्वास्वं च जायते ॥ १० ॥ अथ सामान्
 लक्षणमाह—सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलम्बता ॥ अथ कारणमे
 त्कार्यमेदमाह—दोषदूष्याविशेषेऽपि तासंयोगविशेषतः ॥ ११ ॥ मूत्रक
 दिभेदेन मेदो भेदेषु कल्प्यते ॥ सम्यग्मेदं परीक्षयाऽऽदी क्रिया कार्या भिषगः
 ॥ १२ ॥ एकमेदशाया धेयुः सान्द्रमेहः सुराभिषः । पिष्टमेहः शुक्राय
 सिक्ता शीतकः शनैः ॥ १३ ॥ छालामेहशाया क्षारो नीलमेहोऽथ कालक
 हारिद्रमेहमाञ्जिष्ठी रक्तमेहशायाऽपरः ॥ १४ ॥ पोटनोऽथ यक्षामेहो मज्जामे
 कीर्तितः । क्षौद्रमेहशाया हस्ती मेहानां विंशतिः क्रमात् ॥ १५ ॥ उदकमे
 द्यो ददा कफजाः—तत्रोदकमेहमाह—भृच्छं बहु शीतं शीतं निर्गन्धमुदक
 पमम् । मेहस्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छलम् ॥ १६ ॥ अथेक्षुमेहमाह—
 हृक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ अथ सान्द्रमेहमाह—सान्द्रो भ
 स्पर्बुपितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥ १७ ॥ अथ सुरामेहमाह—सुरामेही सु
 गुह्यमुपयच्छमधो घग्म् ॥ अथ पिष्टमेहमाह—संहरोमा पिष्टेन पिष्टय
 हुलं सितम् ॥ १८ ॥ अथ शुक्रमेहमाह—शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमे
 प्रमेहति ॥ अथ सिक्तामेहमाह—मूत्राणून्सिक्तामेही सिक्तारूपि
 मलात् ॥ १९ ॥ अथ शीतमेहमाह—शीतमेही सुबहुनो मधुरं मृशनी
 लम् ॥ अथ शनैर्मेहमाह—शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥ २०
 अथ छालामेहमाह—छालातन्नुपुतं मूत्रं छालामेहेन पिच्छलम् ॥ १
 एवं दश श्लेष्मजाः ॥ अथ पट्ट पैत्तिकाणाह—तत्र क्षारमेहमाह—गन्
 वणरसस्पर्शः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥ २१ ॥ अथ नीलकालमेहावाह—
 नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मपीनिमम् ॥ अथ हारिद्रमेहमाह—हारि
 मेही कटुकं हरिद्रासंनिभं दहन ॥ २२ ॥ अथ माञ्जिष्टमेहमाह—वि
 माञ्जिष्टमेहेन माञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ अथ रक्तमेहमाह—विद्यमुष्णं सलव
 रफाभं रक्तमेहतः ॥ २३ ॥ एवं पद पैत्तिकाः । अथ चतुरो घातजानाह
 तत्राऽऽदी यक्षामेहमाह—यक्षामेही यक्षामिश्रं यक्षामं मूत्रयेन्मुहुः ॥ अ
 मज्जामेहमाह—मज्जाभं मज्जामिश्रं वा मज्जमेही मुहुमुहुः ॥ २४ ॥ अ
 क्षौद्रमेहमाह—कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहेन मेहति ॥ अथ हस्तिमेहमा
 —हस्ती मत्तद्रवाजघ्नं मूत्रं वेगविवर्जितम् । सलसीकं विषदं च हस्तिमेही प्रमेहति
 ॥ २५ ॥ उपद्रव्यानाह—भविष्यकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः । उपद्रव
 प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ २६ ॥ पित्तमेहोपद्रव्यानाह—यक्षिमेह
 मयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः । दाहस्तृष्णा क्लमो मूच्छो विह्वेदः पित्तजन्मना
 ॥ २७ ॥ अथ घातजानामाह—घातजानामुदापतः कण्ठहृद्दहलोलताः । शूल
 मुक्षिद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २८ ॥ अथासाध्यतामाह—यथो
 क्तोपद्रवापिष्टमतिप्रसृतमेव च । पित्तिकापीडितं गार्ढं प्रमेहो हन्ति मातृक

॥ २९ ॥ मूत्रांघ्रिज्वरघासकासबीसर्पगौरवैः । उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेही तुष्य-
 त्क्रियः ॥ ३० ॥ मरणां दृश्यते मेहः स्त्रीणां किं तु न दृश्यते । अघपानविशो-
 पेण दोषदूष्यक्रमेण च ॥ ३१ ॥ रजः प्रवर्तते यस्मान्मासि मासि विगोषयत् ।
 सर्पांघ्रात्क्ष दोषांघ्र न प्रमेहन्यतः क्षियः ॥ ३२ ॥ जातः प्रमेही मधुमेहिना
 वा साप्यो न रोगः स हि बीजदोषात् । ये चापि केचिदकुष्ठजा विकारा भवन्ति
 तांश्च प्रवदन्त्यसाप्यान् ॥ ३३ ॥ मधुमेहिनं प्रदर्शयन्नाह—सर्वं पृथ प्रमे-
 हास्तु काष्ठेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहप्रमायाग्नित तदाऽसाप्या भवति हि ॥ ३४ ॥
 अथ ताम्रान्तरे—गुहमी च मधुमेही च राजपद्मी च यो नरः । भाषिकिरसा
 भवन्त्येते बलमांसपरिक्षयात् ॥ ३५ ॥ अथ धातुक्षयावरणाभ्यां कुपितवातेन
 मधुसंभवमाह—मधुमेहो मधुसं जायते स क्लिष्ट द्विधा । कुन्दे धातुक्षया-
 द्वायां दोषावृत्तपयेऽप्यवा ॥ ३६ ॥ भावृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।
 क्षीणः क्षणाक्षणापूर्णां भजते कृष्णसाप्यताम् ॥ ३७ ॥ अथ मधुमेहशब्द-
 प्रयुक्तां निमित्तमाह—मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्यिव मेहति । सर्वेषु
 मधुमेहाण्या माधुर्याच्च सनोरतः ॥ ३८ ॥ प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छि-
 लम् । विशदं तिक्तकटुकं तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते ॥ ३९ ॥ इति प्रमेहनिदानम् ।
 अथ प्रमेहपिटिकाः—प्रमेहिणां प्रजायन्ते पिटिकाः सर्वसंधिषु । शरा-
 विका कृच्छ्रपिका जालिनी विनताऽऽज्जी । मसूरिका सर्पपिका पुत्रिणी च
 विदारीका ॥ १ ॥ विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दत्ता । संधिमर्मसु जायन्ते
 मांसलेषु च धामसु ॥ २ ॥ अथ शराविकामाह—भन्तोन्नता च तद्रूपा
 निद्रामप्या शराविका ॥ अथ सर्पपिकामाह—गौरसर्पसंस्थाना तत्प्रमाणा
 च सर्पपि ॥ ३ ॥ अथ कृच्छ्रपिकामाह—सदाहा कूर्मसंस्थाना श्रेया कृच्छ-
 पिका बुधैः ॥ अथ जालिनीमाह—जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमा-
 घृता । क्षमगाढरुजोरहेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ॥ ४ ॥ अथ विनतामाह—
 महती पिटिका नीला सा बुधैर्विनता स्मृता । महत्यल्पचिता श्रेया पिटिका
 सा तु पुत्रिणी ॥ ५ ॥ अथ मसूरिकामाह—मसूरदलसंस्थाना विशेषा तु
 मसूरिका ॥ अथालजीमाह—रक्षासिता स्फोटवती विशेषा खलजी बुधैः
 ॥ ६ ॥ अथ विदारीमाह—पिदारीकन्दबहुता कठिना च विदारीका ॥
 अथ विद्रधिकामाह—विद्रधेऽक्षणैर्युक्ता श्रेया विद्रधिका तु सा ॥ ७ ॥ अथ
 पिटिकानामारम्भकारणमाह—ये यन्मयाः स्मृता मेहाक्षेपामेतास्तु तन्म-
 याः । विना प्रमेहमप्येता जायन्ते सुष्टमेदसः ॥ ८ ॥ तावद्धैता न लक्ष्यन्ते याव-
 द्वास्तुपरिमहः । गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोरिष्यताः । तोषद्रवा दुर्बलाग्नेः
 पिटिकाः परिचर्षयेत् ॥ ९ ॥ चरकेण पिटिकानामुपद्रवा उक्ताः—तृदका-
 समांससंकोचमोहद्विष्टामदन्वराः । विसर्पो मर्मसंरोधः पिटिकानामुपद्रवाः ॥ १० ॥
 सुश्रुतेऽपि पटितम्—प्रमेहिणां यदा मूत्रमनाविलमपिच्छि-
 लम् । विशदं तिक्तकटुकं तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते ॥ ११ ॥ हारिद्रवर्णं

लम्

तिक्तं च तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते ॥ ११ ॥ हारिद्रवर्णं

त्रिणा प्रमेहस्य तु पूर्वरूपैः । यो मेहयेत्तं न धदेत्प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य स हि प्रकोपः ॥ २ ॥ इति प्रमेहनिदानम् ।

अथ प्रमेहचिकित्सा ।

दत्त पट्ट चापि चत्वारः कफपित्तसमीरजाः । साध्या याप्या भसाध्यादो प्रमेहाः क्रमशो नृणाम् ॥ १ ॥ अथ कफमेहचिकित्सा—हरितकीकटफल-मुसललोभाः पाठाविडङ्गाजुनधन्वपासाः । उमे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कदम्बशाळा-जुनदीप्यकाश्च ॥ १ ॥ दार्षीं विडङ्गं खदिरो घवश्च सुराहकुष्ठाजुनचन्दनानि । दार्ष्यमिमन्यौ त्रिफला सपाठा पाठा च मूर्वा च तथा शदंदा ॥ २ ॥ यवान्युशी-राण्यभया गुडूची जम्बूशियाचित्रकसप्तपर्णाः । पादैः कपायाः कफमेहिनां ते दशोपविष्टा मधुसंपयुक्ताः ॥ ३ ॥ जलप्रमेहेक्षुरसप्रमेहे साम्द्रप्रमेहे च सुराप्रमेहे । पिष्टप्रमेहेऽपि च शुक्रमेहे क्रमादनी स्युः सिकताप्रमेहे । शीतप्रमेहे च शनैः प्र-मेहे छालाप्रमेहेऽपि मुस्ताय तेषाम् ॥ ४ ॥ इति कदम्भात् । अथ सुश्रुतात्—तत्रोदकमेहिनां पारिजातकपायं पाययेत् । इक्षुमेहिनां निम्बकपायम् । साम्द्रमेहिनां सप्तपर्णकपायम् । सुरामेहिनां शालमलीकपायम् । पिष्टमेहिनां त्रिहरिद्राकपायम् । शुक्रमेहिनां दूर्वाशैवलप्लवकरजकसेहककपायम्, ककुभच-न्दनकपायं वा । सिकतामेहिनां निम्बकपायम् । शीतमेहिनां पाठागोक्षुरकपा-यम् । शनैर्मेहिनां त्रिफलागुडूचीकपायम् । छालामेहिनां त्रिफलारग्वधकपायं पाययेत् ॥ १ ॥ इति कफमेहचिकित्सा ॥ अथ पित्तमेहचिकित्सा—उशीरलो-भासुरचन्दनानामुशीरमुस्तामलकामयानाम् । पटोलनिम्बामलकामृतानां मुस्ता-भयामुष्ककवृक्षकाणाम् ॥ १ ॥ लोभाभुक्तालीयकघातकीनां विशाजुनानां मिशि-सोपलानाम् । माजिष्ठहरिद्रकनीलक्षारउष्णारूपरक्ते क्रमशः कपायाः ॥ २ ॥ अथ सुश्रुतात्—माजिष्ठमेहिनां माजिष्ठाचन्दनकपायं पाययेत् । हरिद्रमेहिनां राजवृक्षकपायम् । नीलमेहिनां सालसारादिकपायमश्वत्थकपायं वा । क्षारमेहिनां त्रिफलाकपायम् । कालमेहिनां न्यग्रोधादिकपायम् । शोणितमेहिनां गुडूचीति-न्दुकास्थिकाश्मर्यंखजूरकपायं मधुमिश्रं पाययेत् । इति पित्तमेहचिकित्सा ॥ अथ वातमेहचिकित्सा—अमिमन्यकपायं तु वसामेहे प्रयोजयेत् । पाठा-शिरीषदुःस्पर्शमूर्वाकिंशुकतिन्दुकैः ॥ १ ॥ कपित्थेन भिषकुयांश्चायं हस्तिप्रमे-हके । पूगारिमेदयोः क्वाथः सक्षौद्रः क्षौद्रमेहिनाम् ॥ २ ॥ छिन्नावहिकपायेण पाठाकुटजरामठम् । तिक्ता कुष्ठं च संचूर्ण्य सर्पिर्मेहे पिबेत्तरः ॥ ३ ॥ अथ सुश्रु-तात्—अत ऊर्ध्वमसाध्येष्वपि योगान्यापनार्थं वक्ष्यामः । तद्यथा—वसामेहि-नाममिमन्यकपायं, शिवापाकपायं वा । सर्पिर्मेहिनां कुष्ठकुटजपंठाहिङ्गुकटुरोहि-णीकल्कं गुडूचीचित्रककपायेण पाययेत् । क्षौद्रमेहिनां खदिरकदरक्रमुककपायम् । हस्तिमेहिनां तिन्दुककपित्थशिरीषशलाशापाठामूर्वादुःस्पर्शकपायं मधुमिश्रम् । इत्यथशकरखरोष्ट्रास्थिक्षारं चेति । इति वातप्रमेहचिकित्सा ॥

अथ द्वंद्वजप्रमेहचिकित्सा ।

कम्पिलसप्तच्छदशालजानि विभीतरोहीतककोटजानि । पुष्पाणि दलत्रय विच
णितानि क्षौद्रेण लिङ्गात्कफपित्तमेहे ॥ १ ॥ हरीतकीकदफलमुसालोध्रकुचन्दो
शीरकृतः कपायः । क्षौद्रेण युक्तः कफघातमेहं निहन्ति पीता रजसा च पीत
॥ २ ॥ विडङ्गरजनीद्वंद्वखदिरोशीरपूगजः । काथः पीतः प्रमेहं हन्ति मेहं पित्तानि
लोद्भवम् ॥ ३ ॥ काथः खर्जूरकाश्मर्यतिन्दुकास्वयम्बुताकृतः । सुहिमः पीतम
प्रस्तु सक्षौद्रौ रक्तमेहहा ॥ ४ ॥

अथ सामान्यप्रमेहचिकित्सा ।

अथ फलत्रिकादिः काथः—फलत्रिकं दारुनिशाविशालामुखं च निष्काप
निशांशकल्कम् । पिबेत्कपायं मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु चिरोरियतेषु ॥ १ ॥ अ
विडङ्गादिकाथः—विडङ्गरजनीयष्टीनागरागोक्षुरैः कृतः । कपायो मधु
हन्ति प्रमेहान्दुस्तरानपि ॥ १ ॥ अथ पलाशपुष्पाणां काथः—पलाशतरु
ष्पाणां काथः शर्करया युतः । निवेदितः प्रमेहाणि हन्ति नानाविधान्यपि ॥ १ ॥
अथ वृन्दात्रिफलादिकाथः—त्रिफलादारुदारुव्येन्द्रकाथः क्षौद्रेण मेहहा
कुटजासनदारुव्येन्द्रफलत्रयभवोऽथवा ॥ १ ॥ अथ वृन्दाहृद्बुध्यादिः—
गुद्बुध्याः स्वरसः पेयो मधुना सर्वमेहजित् । निशाकल्कयुतो धात्रीरसो
माक्षिकान्वितः ॥ १ ॥ अथ भूधात्र्यादिः—भूधात्री च त्रिगद्याणं मरीचा
च विंशतिः । असाध्यान्साधयेन्मेहान्ससरात्राज्ञ संशयः ॥ १ ॥ अथ कत
धीजयोगः—कर्पप्रमाणं कतकस्य पीजं तत्रेण पिष्ट्वा सह माक्षिकेण । प्रमे
जालं विनिहन्ति सद्यो रामो यथा रावणमाहवे तु ॥ १ ॥ अथाऽऽकुल्यां
योगः—भाकुलीमुकुलं धात्री हरिद्रा मधुना लिहेत् । विंशतिं च प्रमेहाणां ह
सत्यं न संशयः ॥ १ ॥ अथ निशात्रिफलायोगः—द्विनिशात्रिफलायु
रात्रौ पर्युषितं जलम् । प्रमाते मधुना पीतं मेहमूलं निकृन्तति ॥ १ ॥ अ
त्रिफलाकल्कः—सजलं त्रिफलाकल्कमातपे धारयेद्यहम् । तद्भाण्डे दो
कायध्रे घणकान्मुष्टिमात्रकान् ॥ १ ॥ अहोरत्रोपितान्खादेद्वर्धमानं दिने दिने
असाध्यं साधयेन्मेहं सिद्धयोग उदाहृतः ॥ २ ॥ अथ सालमुस्तयोगः—
सालमुस्तककम्पिलकल्कमक्षसमं पिबेत् । धात्रीरसेन सक्षौद्रं सर्वमेहहरं प
॥ १ ॥ अथ त्रिफलादिचूर्णम्—मधुना त्रिफलाचूर्णमय वाऽश्मजत्तद्भव
लोहजं वाऽभयोत्थं वा लिङ्गान्मेहनितृत्तये ॥ १ ॥ अथ न्यग्रोधोद्युत्तम्—
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थसोनाकारगवधासनम् । भात्रं कपित्थं जम्बूश्च प्रियालं क
धवम् ॥ १ ॥ मधुकं मधुकं लोभ्रं वरुणं पारिभद्रकम् । पटोलं मेयशङ्गी च द
चित्रकपाटली ॥ २ ॥ करञ्जं त्रिफला शक्रभल्लातकफलानि च । पृतानि सम
गानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ३ ॥ न्यग्रोधाद्यभिर्दं चूर्णं मधुना सह लेहये
फलत्रयरसं चानु पिबेन्मूत्रं विशुध्यति ॥ ४ ॥ पृतेन विंशतिमेहा मूत्रकृ
यानि च । यान्ति पिटिका न च जायते ॥ ५ ॥ अथ

जादि—धर्पटीपीप्रक्षिम्भप्रक्रिहासमभागिकम् । पीठमुष्णाम्भसा पूर्ण मूत्र-
 रोधं निवारयेत् ॥ १ ॥ अथ गोक्षुरादिगुटी—त्रिकटुत्रिकटुलातुष्यं गुग्गुलुं च
 समंशकम् । गोक्षुराद्यसंयुक्तां गुटिकां कारयेत्तुषः ॥ १ ॥ देहाकाष्ठवहापेक्षी
 भक्षयेद्यानुलोमिकाम् । न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्याद्ययेऽस्ति ॥ २ ॥
 ममेहान्वासरोगांश्च वातरोगितमेव च । मूत्राघातं मूत्रदोषं प्रदूरं चानु नासयेत्
 ॥ ३ ॥ इति गोक्षुरगुग्गुलुगुटी ॥ अथ चन्द्रप्रभागुटी योगरत्नायत्याः—
 वेहाम्योपकलत्रिकं त्रिष्टयं द्विक्षारचप्यानलक्ष्यामापिप्पलिमूलमुस्तकसटीभाक्षी-
 कघातुष्यः । पद्मप्रयामरदाहंवारणकणाभूमिन्वदन्त्रीनिशापत्रैश्चातिविषाः । पिबु-
 प्रतिमिता लोहस्य कर्पाण्डकम् ॥ १ ॥ एवक्षीरी पलिका पुराहस्य पलाम्यष्टं हिला-
 जन्मतो मानाकल्पं समा कृतेति गुटिका संयोज्य सर्वं भिषक् । तत्रैव प्रतिवासरं
 सह पृतक्षेत्रेण टिड्यादिमो तक्रं मरुतु च गोपृतं मपुरसं पद्मापिबेन्मात्रया
 ॥ २ ॥ अर्शासि प्रदूरं ज्वरं च विषमं नाडीयणानमरीहृष्टं विद्रधिमसिमान्ध-
 मुदरं पाण्ड्यामयं कामलाम् । यद्दमाणं सभगंधरं सपिटिकां गुष्मप्रमेहादधीं रेतो-
 दोषमुरःक्षतं कफमरुत्पिशातिमुमां जयेत् ॥ ३ ॥ मूत्रं संजनयेद्युवानमसमोजस्कं
 बलं वर्धयेदेतस्यां न निपिद्वममसकृष्णाध्यागमो मैथुनम् । त्रिक्याता गुटिकेय-
 मद्यिततरा चन्द्रप्रभा नामतः साम्प्रानन्दकरी तमोति च रुचिं चन्द्रेण तुस्यो
 तनौ-॥ ४ ॥ इति चन्द्रप्रभा गुटी ॥ अथ योगरत्नायत्याः पूगपाकः—
 हेमाभसोधरचन्द्रं त्रिकटुकं धात्री प्रियालाः कटुलंजालुत्रिमुगन्धजीरकयुगं
 शृङ्गाटकं वंशजम् । जातीकोशलवङ्गधान्यबहुलाः प्रत्येकमक्षोन्मिताः पूगस्याष्ट-
 पलं विधूर्यं च पयःप्रस्यत्रये संपचेत् ॥ १ ॥ गोसर्पिः कुडवं सिताधंकतुलाधात्री-
 बरी-श्वशली मन्दाग्नौ विपद्येन्नपकशुभदिने सुश्रिग्धमाण्डे क्षिपेत् । तं पादेत्तु
 यथाग्नि वासरमुखे मेहांश्च जीर्णज्वरं पित्तं साम्लमसृक्क्षुतिं च गुदजान्वक्त्राशि-
 नासासु-च ॥ २ ॥ मन्दाग्निं च विजित्य पुष्टिमनुलां कुर्याद्य शुक्रप्रदो योगो
 गर्भकरः परं गदहरः स्त्रीणामसृग्दोपनित् ॥ ३ ॥ अथाभ्यगन्धापाकः—
 पलाम्यष्टावश्रगन्धां विषाव्य गोदुग्धे पदसोरके मन्दवह्नी । दर्बीलिपो यावदास्ते
 सुपकश्चातुजातं क्षिप्य कर्पप्रमाणम् ॥ १ ॥ जातीजातं केशरं वंशसखं मोषं
 भांसी चन्दनं कृष्णसारम् । पत्रीकृष्णापिप्पलीमूलदेवपुष्पं कङ्कोलालिकाक्षोटसा-
 रम् ॥ २ ॥ भल्लीपीजं शृङ्गं गोक्षुराख्यं सिन्दूराम्नं नागवज्रं च लोहम् । कर्पा-
 धार्धं सर्वपूर्णं प्रकल्प्य संशोप्याधो शकंरापकपाके ॥ ३ ॥ पक्त्वा शीतं कार-
 येदश्रगन्धापाकोऽयं धै हन्ति मेहानदोषान् । ज्वरं जीर्णं शोषगुल्माग्निकारा-
 न्पैसान्वासान्शुक्रवृद्धिं करोति ॥ ४ ॥ पुष्टिं दद्यादग्निसंदीपनोऽयं कान्तिं कुर्या-
 त्सौमनस्यं भरणाम् ॥ ५ ॥ अथ सालमपाकः—क्षीरे श्लोणयुते ससालकुडवं
 मन्दाग्निना पाचितं यावत्पाकमुपात्रजेत्परहितं प्रथं गुडं निक्षिपेत् । चातुजात-
 लवङ्गजातफलकैर्मुस्तातुगाधान्यकैः शुण्ठीमागक्षिकोपणाश्वमभयालौहैश्च मिश्री-
 कृतम् ॥ १ ॥ हृद्रोगक्षयशोषमारतगदान् विद्वान्मेहसिरोवि-
 काररामनो रोगानशोषाञ्जयेत्

पृथक्परिमिता प्रस्थेन संपाचिता युक्त्या वैद्यवरेण चूर्णमधुना देयं पलायं
 पृथक् । धातुजातकटुप्रयं मृगमदं लोहाधकं केशरं पत्री जातिफलं मृगाङ्गरजतं
 कुरुम्परी चन्दनम् ॥ १ ॥ सम्यग्जातरसं प्रभातसमये सेव्यं द्विकर्षोन्मिमतं
 क्षिग्वं शुक्रकरं प्रमेहशमनं पित्तामयध्वंसनम् । मूत्राघातविद्यन्धकृच्छ्रशमनं
 रक्तातिनेत्रातिहरपादे पाणितले विदाहशमनं सौख्यप्रदं प्राणिनाम् ॥ २ ॥
 इति पाकाः ।

अथाऽऽसवघृततैलादि ।

अथ लोधासवः—लोध्रं शटीं पुष्करमूलमेलान् मूर्वा विटङ्गं त्रिफलां यवा-
 नीम् । चव्यं श्रियह्वं क्रमुकं विशालां किराततित्तं कटुरोहिणीं च ॥ १ ॥ भार्ङ्गी नतं
 चित्रकपिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातित्रिपां सपाठाम् । कलिङ्गकान् केसरमिन्द्रसाह्वं
 नयं सपत्रं मरिचं ह्वं च ॥ २ ॥ द्रोणेऽम्भसः कर्पसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भाग-
 जलावदोपे । रसेऽर्धभागं मधुनः प्रदाय पक्षं विधेयो घृतभाजनस्थः ॥ ३ ॥ लो-
 धासवोऽयं कफपित्तमेहान्क्षिप्रं निहन्याद्वि पलप्रयोगात् । पाण्ड्यामयाशांस्वरुचिं
 ग्रहण्या दोषं किलासं विविधं च कुष्ठम् ॥ ४ ॥ इति लोधासवः ॥ अथ सिंहा-
 मृतघृतम्—कण्टकार्यां गुह्य्याश्च संहरेषु शतं शतम् । संकुष्योत्सखले विद्वां-
 श्तुद्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ १ ॥ तेन पादावशोपेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् । त्रिकटु-
 त्रिफलारास्त्राविडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ २ ॥ काशमर्याणां च मूलानि पूतिकस्य र्वचस्य
 च । कुट्टयेदिति सर्वाणि श्लक्ष्णपिष्टानि कारयेत् ॥ ३ ॥ अस्य मात्रां पिबेरन्नातः
 शालिभिः पयसा हितैः । प्रमेहं मधुमेहं च मूत्रकृच्छ्रं भगंदरम् ॥ ४ ॥ भालस्यं
 चास्त्रवृद्धिं च कुष्ठरोगं विशेषतः । क्षयं चापि निहन्येत्शाम सिंहामृतं घृतम् ॥ ५ ॥
 अथ हरिद्रादितैलम्—निशारसं चतुःप्रस्थं द्विप्रस्थक्षीरसंयुतम् । कुष्ठाश्वग-
 न्धालशुननिशापिप्पलिकल्कितम् । विषकं तिलजप्रस्थं मेहानां विंशतिं जयेत्
 ॥ १ ॥ इति हरिद्रादितैलम् ॥ अथ लेपनम्—क्षीरमौहुम्बरं यन्नादाकुर्ची च
 प्रयोजयेत् । पिटिकासु समस्तासु लेपनं संप्रशान्तये ॥ १ ॥

अथ रसाः ।

तत्राऽऽदी हरिशंकररसः—सूताभ्रमामलजलैः सप्तवारं विभावयेत् ।
 हरिशंकरसंज्ञः स्याद्रसः सर्वप्रमेहनुत् ॥ १ ॥ अथ मेघनादरसः—सूतं
 कान्तं गन्धतीक्ष्णं ताप्यं प्योषं फलत्रिकम् । शिलाजतुशिलाङ्गोल्बीजं रात्रिकपि-
 रथकम् ॥ १ ॥ त्रिःसप्तकृत्वो मृद्गान्निर्भावयेत्त्रिष्कमानकः । मधुना मेघनादोऽयं
 सर्वमेहान्विनाशयेत् ॥ २ ॥ महानिम्बस्य धीजानि पेपयेत्तण्डुलाम्बुना । सघृ-
 वान्यचिराद्गन्धुः पानान्मेहांश्चिरोत्थितान् ॥ ३ ॥ अथ मेहकुक्षरकेसररसः
 —रसगन्धायसाभ्राणि नागवह्नौ सुवर्णकम् । वज्रकं मौक्तिकं सर्वमेकीकृत्य
 विचूर्णयेत् ॥ १ ॥ शतावरीरसेनैव गोलकं शुष्कमातपे । बद्ध्वा शुष्कं तमुद्दह्य
 शरापे सुहृदे क्षिपेत् ॥ २ ॥ संभिलेपं मृदा कुर्याद्गर्तायां गोमयाग्निना । पुटे-

कामधनुःसंप्लमुद्यत् स्याद्गतीतलम् ॥ ३ ॥ छद्मसख्ये विनिक्षिप्य गोलं तं
 मर्दयेद् रजम् । दैपमाद्यगर्वां च कृत्वा ध्रुवाऽथ वृषिके ॥ ४ ॥ सादेदुदर्यं
 प्रातः शीतं चानु विनिश्चलम् । भटादत प्रमेहीथ अयेन्मासोपयोगतः ॥ ५ ॥
 तुष्टिं तेजोबलं पर्णशुक्रवृद्धिं च दादुगम् । भोवेळं त्रितनुते मेहनुत्तरकेसरी ॥
 दिग्मं रसायनं श्रेष्ठं नात्र कायां विचारणा ॥ ६ ॥ अथ मेदान्तको रसः—
 शृताभ्रफान्तलोहानि नागपर्णां विनोषितां । यथोत्तरं भागवृद्ध्या रत्नमप्ये
 विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥ तलपोटेन वाराद्या शताध्यां हिमाम्बुना । भायनाऽत्र प्रक-
 नेभ्या यामं यामं शृष्यवृष्यः ॥ २ ॥ चणमात्रां पटीं कृत्वा भवर्नातेन सेवयेत् ।
 प्रातरधाय विधिना सर्वमेहकुलान्तकः ॥ ३ ॥ क्षास्वभं सपटोलं च तण्डुलीय-
 कवास्तुकम् । मत्स्याक्षीमुद्गयूयं च अपक्वदलीफलम् ॥ ४ ॥ अर्शोसि प्रहणी-
 दोपमूत्रकृच्छ्राश्मरीमणुश्च । कामलापाण्डुशोकाश्च भवकारक्षतक्षयान् । रक्तका-
 सविनाशे स्यात्पशलोहरसायनम् ॥ ५ ॥ अथ मेहारिरसः—वङ्गभस्म शृतं
 सूतं गुह्यं क्षौद्रे विमर्दयेत् । द्विगुणो लेहयेक्षित्यं इन्ति मेहांधिरंतनान् ॥ ६ ॥
 अथ चन्द्रकलायटी—पला सकर्पूरसिता सधात्री जातीफलं कैसरदात्मली
 च । सूतेन्द्रपद्मपसभस्य सर्वमेतत्प्रमानं परिभाचयेत् ॥ १ ॥ गुडूचिकादात्म-
 लिङ्गाकपायैर्निकाधमानं मधुना ततश्च । यद्वा पटीं चन्द्रकलेतिसंज्ञां सर्वप्रमेहेषु
 नियोजयेत्ताम् ॥ २ ॥ अथ चङ्गेश्वरः—रसमेकं त्रयो वङ्गं यद्गुण्यं तु
 गन्धकम् । मर्दयेद्दिनमेकं तु कुमारीः स्वरसे शुभः ॥ १ ॥ संख्याप्य
 गोलकं भाण्डे रोधयेत्सुखं सुप्तम् । पाचयेद्वायुकायत्रे दिनमेकं ददाग्निना ॥ २ ॥
 स्याद्गतीतलमादाय संपूज्य द्विजदेवताः । पिप्पलीमधुना युक्तं सर्वमेहेषु योज-
 चेत् ॥ ३ ॥ क्षीराभ्रं योजयेत्प्यमग्लवणवर्जितम् । रसो चङ्गेश्वरो नाम सर्वमेह-
 निकृन्तनः ॥ ४ ॥ अथ महाचङ्गेश्वरः—वङ्गं कान्तं च गगनं हेमपुष्पं समं
 समम् । कुमारीरसतो भाग्यं सप्तवारं भिषग्वरैः ॥ १ ॥ पूष चङ्गेश्वरो नाम
 प्रमेदांश्चिंशति जयेत् । मूत्रकृच्छ्रं सोमरोगं पाण्डुरोगं महाश्मरीम् ॥ रसायन-
 मिदं श्रेष्ठं नागाहुंनविनिर्मितम् ॥ २ ॥ इति महाचङ्गेश्वरो रसः । अथ चङ्गभस्म-
 प्रयोगो गुणाश्च—वङ्गं शिलाजतुयुतं तु मतं प्रमेहे धानुक्षये दुर्बलनष्टशुक्रयोः ।
 अभ्रेण युक्तं तु सुतप्रदं स्याज्जातीफलार्ककरहाटलपद्मयुक्तम् ॥ १ ॥ शालमलीख-
 मसोपेतं सक्षौद्ररजनीरजः । वङ्गभस्म हरेन्मेहान्पद्मानव इव द्विपान् ॥ २ ॥
 गुडूचीसारमधुना चङ्गभस्म प्रमेहनुत् । नागभस्म तथैवापि सर्वमेहविनाशनम्
 ॥ ३ ॥ पयो गवां सखण्डकं त्रिकण्टवङ्गवल्लकं प्रमेहमलुकं परं बुधा वदन्ति सादरम्
 ॥ ४ ॥ अथ चङ्गगुणाः—तिक्तकं सलवणं च भेदकं पाण्डुजन्तुशमनं सुशीत-
 लम् । मेहदाहशमनं च काण्ठिदं वङ्गमाहुरिति मास्तापहम् ॥ १ ॥ अथाञ्जक-
 योगः—निश्चन्द्रमञ्जकं भस्म सवराजनीरजः । मधुना लीढमचिरात्प्रमेदान्धि-
 निवर्तयेत् ॥ १ ॥ अथ नागभस्मयोगः—शुद्धस्य च शृतस्याहे रजो बहामितं
 लिहेत् । सनिशामलकक्षौद्रं सर्वमेहप्रसान्तये ॥ १ ॥ अथ गन्धकयोगः—

गन्धकं गुडसंयुक्तं कर्पे भुक्त्वा पयः पिबेत् । विंशतिस्त्रेण नश्यन्ति प्रमेहांः
 पिटिका धपि ॥ १ ॥ अथ शिलाजतुयोगः—शिलाजतुरसं पीत्वा प्रातः
 क्षीरसितायुतम् । मुच्यते सर्वमेहेभ्यस्त्रिःसप्तदिवसैर्नरः ॥ १ ॥ अथ स्वर्णमा-
 क्षिकभस्मयोगः—माक्षिकं मधुना लीढं मेहं हरति सर्वथा । गुडूचीसत्वसं-
 युक्तं पित्तमेहं व्यपोहति ॥ १ ॥ अथ वसन्तकुसुमाकरः—पृथग्द्वौ हाटकं
 चन्द्रं त्रयो बङ्गाहिकान्तजम् । चत्वारः सूतमभ्रं च प्रवालं मौक्तिकं तथा ॥ १ ॥
 भायना गव्यदुग्धेषुवासाश्रीद्विजलैर्निशा । मोचाकन्दरसैः सप्त क्रमाद्भाव्यं पृथ-
 क्पृथक् ॥ २ ॥ शतपत्ररसेनैव मालव्याः कुसुमैस्तथा । पश्चान्मृगमदैर्भाव्यः
 सुसिद्धो रसराद् भवेत् ॥ ३ ॥ कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्वकः । वह्नद्रय-
 मितः सेव्यः सिताज्यमधुसंयुतः ॥ ४ ॥ वलीपलितहन्मेघ्यः कामदः सुखदः
 सदा । मेहह्नः पुष्टिदः श्रेष्ठः परं वृष्यो रसायनम् ॥ ५ ॥ आयुर्वृद्धिकरं पुंसं
 प्रजाजननमुत्तमम् । क्षयकासतृपोन्मादश्चासरक्तविपार्तिजित् ॥ ६ ॥ सिताचन्द-
 नसंयुक्तमाम्लपित्तादिरोगजित् । शुक्लपाण्ड्यामयान्शूलान्मूत्राघाताश्मरीं हरेत्
 ॥ ७ ॥ योगवाहि त्विदं सेव्यं कान्तिश्रीवलवर्धनम् । सुसारभ्यमिष्टभोजी च
 रमयेत्प्रमदाशतम् ॥ ८ ॥ मदनं मदन्यन्मदमुज्ज्वलयन्प्रमदानिवहानतिविह्वल-
 यन् । सुरतैः सुखदैर्गेनिविच्यवनैर्भवसारजुपामयमेव सुहृत् ॥ ९ ॥ अथ जल-
 जामृतरसः—तवक्षीरं शिला धातुर्वह्निं कुण्डलिसत्वकम् । मेहारिबीजसंयुक्तं
 विदारीजीवनीरसैः ॥ १ ॥ भावयेत्तन्निवारं तु सितोपलसमन्वितम् । जलजामृ-
 तविख्यातो रसोऽयं मेहहृच्छनुत् ॥ २ ॥ प्रमेहपिटिकानां तु प्राकार्यं रक्तमोक्ष-
 णम् । पाटनं तु विपक्वानां तासां पाने प्रशस्यते ॥ ३ ॥ कायो व्रणघ्नोऽत्र वसि-
 मूलैस्तीक्ष्णैर्विरेचनम् । व्रणप्रतिक्रिया सर्वा कार्याऽत्रापि भिषग्वरैः ॥ ४ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

श्यामाककोद्गोहालगोधूमचणकाढकी । शालिमुद्गकुलित्याश्च मेहिनां देहिनां
 हिताः ॥ १ ॥ मेदोघ्ना बद्धमूत्राश्च समाः सर्वेषु धातुषु । यवास्तस्मात्प्रशस्यन्ते
 मेहेषु च विशेषतः ॥ २ ॥ तिक्तशाकं पटोलानि जाङ्गलामिषजा रसाः । सैन्धवं
 मरिचं चैव मेहिनामाहरेजिपक् ॥ ३ ॥ सदाऽऽसनं दिवा निद्रा नवाप्राणि
 दधीनि च । मूत्रवेगं धूमपानं स्वेदं शोणितमोक्षणम् ॥ ४ ॥ सौपीरकं सुरा सूक्तं
 तैलं क्षारं घृतं गुडम् । अम्लेक्षुरसपिष्टाघानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ५ ॥ इति
 पथ्यापथ्यम् । इति प्रमेहचिकित्सा ।

अथ ग्रन्थान्तरे बहुमूत्रमेहनिदानम् ।

कार्यं स्वेदोऽङ्गगन्धः करपदरसनानेप्रकर्णोपदेहः कासः सौयित्यमद्गैःरुचिरपि
 पिटिकाः ॥ १ ॥ दाहः शीतप्रियत्वं धवलमिमतनुता धान्तता पीत-
 मूत्रं ॥ २ ॥ आशिरमपि बहुमूत्राख्यरोमे प्रवृद्धे ॥ १ ॥ अथ धारमद्गः
 ॥ १ ॥ इत्येवमद्गैः शर्यासनस्यप्रमुखाभिहापः ।

शोषदेहो घनाङ्गता केरानगातिवृद्धिः ॥ १ ॥ शीतप्रियायं मलतालुसोरो मातु-
र्यंगाख्ये करणाद्दाहः । भविष्यतो मेहगणस्य छिद्रं गूत्रेऽभिधावन्ति पिपीठिकाश्च
॥ २ ॥ इत्या ममेहं मधुरं त्रिभिर्दं मधुपमं स्वादू द्विविधो विचारः । संतर्पणाद्दा
कफमभवः स्वातीनेषु दोषेष्वनिलारमको वा ॥ ३ ॥ सापूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः
क्रमेण ये वातवृत्ताश्च मेहाः । साध्या न ते पित्तवृत्तास्तु थाप्याः साप्यास्तु मेदो
यदि नानिदुष्टं ॥ ४ ॥

अथ बहुमूत्रचिकित्सा ।

त्रिफलापेषुपग्रान्दपाठामधुसुतः शृतः । कुम्भपोनिरिवाम्भोधिं बहुमूत्रं तु
शोषयेत् ॥ १ ॥ अथ तारकेश्वररसः—शृतं सूतं सूतं वह्नं सूतं टोहाश्रुं
समम् । मर्दयेन्मधुना सार्धं रसोऽपं तारकेश्वरः । मायैकं लेहयोर्क्षौद्रैर्वहुमूत्राप-
नुत्तये ॥ १ ॥ इति तारकेश्वरः । अथाऽऽनन्दभैरवघटी । विषोपमकणाटङ्क-
द्विहूलैः समपूर्णकैः । आनन्दभैरवस्यास्य गुजाश्रीसारमेहनुर ॥ १ ॥ इति
बहुमूत्रमेहचिकित्सा ।

अथ मेदोरोगनिदानम् ।

आद्यायामदिवास्वप्नस्नेहमाहाहारसैविनः । मधुरोऽधरसः प्रायः ज्ञेहान्मेदो
विधेते ॥ १ ॥ मेदसाऽऽशृतमार्गत्वात्पुष्यन्त्यन्त्ये न घातवः । मेदस्तु धीयते
तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥ मेदस्त्रिलक्षणं—क्षुद्रधासगृषामोदस्त्रमकथन-
सादनैः । युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्धैरल्पमाणोऽल्पमैथुनः ॥ १ ॥ मेदस्तु सर्वभूताः
नामुदरेन्वस्त्रि तिष्ठति । भक्त एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्त्रिनो भवेत् ॥ २ ॥
मेदसाऽऽशृतमार्गत्वात्कोष्ठे वायुविशेषतः । धरन्संशुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि
॥ ३ ॥ तस्मात्त शीघ्रं जरयत्याहारं वाह्यवत्यपि । विकारांश्राभुते घोरान्कांशि-
रकालव्यतिक्रमात् ॥ ४ ॥ एतायुपद्मकरौ विशेषादग्निमाहवौ । एतौ हि दहतः
स्थूलं घनं दावानलो यथा ॥ ५ ॥ मेदस्त्रनीय संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान्दारुणान्कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ६ ॥ स्थूललक्षणं—मेदोमां-
सातिवृद्धत्वाद्यलक्षिगुदरम्लनः । भयधोपचयोरसाहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ७ ॥
स्थूले स्युर्दुस्तरा रोगा विसर्पाः सभगंदराः । ज्वरातिसारमेहादांःक्षीपदापचिका-
मलाः ॥ ८ ॥ शूललक्षणं—शुष्कस्त्रिगुदरमीवो धमनीजालसंततः । स्वगस्त्रि-
शोपोऽतिकृशाः स्थूलपर्वा नरः स्मृतः ॥ ९ ॥ इति मेदोरोगनिदानम् ।

अथ मेदोरोगचिकित्सा ।

क्षौद्रेण त्रिफलाकायः पीतो मेदोहरः स्मृतः । पीतोभूतं तथोष्णाम्बु मेदोह-
क्षौद्रसंयुतम् ॥ १ ॥ उष्णं भक्तस्य मण्डं वा पिबेच्छशतनुर्भवेत् । सचम्यजीरक-
व्योपद्विहृत्तौषर्षलानलाः ॥ २ ॥ मधुना सक्तवः पीता मेदोहा वह्निदीपनाः ।
क्षारं वा तालपत्रस्य द्विह्युकं पिबेन्नरः । मेदोवृद्धिदिनाशाय भक्तमण्डसम-
न्वितम् ॥ ३ ॥ हरीतकीलोध्रमरिष्टपत्रपूतत्वचो दाडिमवल्कलं च । एषोऽन्नरागः

कथितोऽङ्गनानां जम्ब्याः कपायश्च नराधिपानाम् ॥ ४ ॥ फलत्रिकं त्रिकटुकं
सतैललयणान्वितम् । पण्मासाद्भुपयोगेन कफमेदोनिलापहम् ॥ ५ ॥ गुडूचीभ-
द्रमुस्तानां प्रयोगश्चैकफलस्यथा । तत्कारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥ ६ ॥
अथ त्र्यूपणाद्यं लोहम्—त्र्यूपणं त्रिफला चयं चित्रकं विडमौद्भिदम् ।
धातुकी सैन्धवं चैव सौषर्चलमयोरजः ॥ १ ॥ भापमात्रमतश्चूर्णं लिहेदाज्यम-
धुमुतम् । अतिस्थौल्यमिदं चूर्णं निहन्त्यग्निविचर्धनम् ॥ २ ॥ मेदोर्मे मेहकुष्ठं
श्लेष्मव्याधिनियर्हणम् । नाऽऽहारे नियमश्चात्र विहारे वा विधीयते । त्र्यूपणाद्य-
मिदं चूर्णं रसायनमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ अथ नवकगुग्गुलुः—व्योषामिमुस्ता-
त्रिफलाविडङ्गुगुलुं समम् । सादन्सर्वाञ्जयेद् व्याधीन्मेदःश्लेष्मामवातजान्
॥ १ ॥ अथ लेपोद्धर्तने—हितो मोचरसो युक्तश्चूर्णैरुदधिकेनजैः । प्रलेपेन
निहन्त्याशु देहदौर्गन्ध्यमुक्तम् ॥ १ ॥ वासादलरसालेपाच्छूर्णावचूर्णितात् ।
विल्वपत्ररसो वाऽपि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ २ ॥ हरीतकीं तु संपिप्य गात्रमु-
द्धर्तयेन्नरः । पश्चात्पानं प्रकुर्वीत देहस्वेदप्रदान्तये ॥ ३ ॥ चन्द्रांशुशीतलं लोभं
शिरीषोशीरकेसरैः । उद्धर्तने भवेद्दीप्ते स्वेदोद्धमनिवारणम् ॥ ४ ॥ घञ्बूलस्य
द्वलैः सम्यगवारिणा परिपेतितैः । गात्रमुद्धयेत्पश्चाद्धरीतक्या सुपिष्टया ॥ ५ ॥
भूय उद्धर्तनं कृत्वा पश्चात्पानं समाचरेत् । प्रस्वेदान्मुच्यते क्षिप्रं ततस्त्वेवं
समाचरेत् ॥ ६ ॥ जम्बूदलार्जुनतरुप्रसवैः सकुष्ठैरुद्धर्तनं प्रकुरुते प्रतिवासरं यः ।
प्रस्वेदयिन्दुकणिकानिकरानुपङ्गाद्गुग्गुभिवा चपुपि तस्य पदं न धत्ते ॥ ७ ॥
शिरीषालामञ्जकहेमलोभ्रैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः । प्रियङ्गुलोभाभयचन्दनानि
द्वारिरदौर्गन्ध्यहरः प्रविष्टः ॥ ८ ॥ अथ वृन्दात्रिफलाद्यं तैलम्—त्रिफला-
तिविषामूर्वात्रिवृचित्रकवासकैः । निम्बारवधपदप्रन्याससपर्णनिशाद्वयैः ॥ १ ॥
गुडूचीन्द्रयवाकृष्णाकुष्ठसर्पपनागैरैः । तैलमेभिः समं पकं सुरसादिरसप्लुतम्
॥ २ ॥ पानाभ्यङ्गनगण्डूपनस्यचस्त्रिपु योजितम् । स्थूलतालस्यकण्ड्वादीन् जयेत्क-
फकृत्तान्गदान् ॥ ३ ॥ अथ महासुगन्धितैलम्—चन्दनं कुङ्कुमोशीरं प्रिय-
ङ्गुदाटिरोचनम् । तुरुष्कागुरुकस्तूरी कर्पूरो जातिपत्रिका ॥ १ ॥ जातीकङ्कोलपू-
गानां लवङ्गस्य फलानि च । नलिका नलदं कुष्ठं हरेणुं तगरं प्लवम् ॥ २ ॥ नखं
व्याघ्रनखं स्पृका धालो दमनकं तथा । प्रपौण्डरीकं कर्चूरं समंशैः शाणमात्रकैः
॥ ३ ॥ महासुगन्धि इत्येतत्तैलप्रस्थेन साधयेत् । प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं
परम् ॥ ४ ॥ अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धः सप्ततिकोऽपि वा । युवा भवति
शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ॥ ५ ॥ सुभगो दर्शनीयश्च गच्छेद्द्वै प्रमदाशतम् ।
घन्ध्याऽऽपि लभते गर्भं पण्डोऽपि पुरुषायते ॥ अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च
शरदां शतम् ॥ ६ ॥ अथ रसाः—तत्राऽऽदौ रसभस्मयोगः—रसभस्म
वल्लभायं लीङ्गा मधुना पिबेदनु क्षौद्रम् । कोष्णाम्बुना समेतं स्वीर्यं मेदःकृतं
जयति ॥ १ ॥ अथ त्रिमूर्तिरसः—सूतगन्धमयोभस्म समं संमेल्य भाव-
येत् । निगुण्डीपत्रतोयेन सुसलीकन्दवारिणा ॥ १ ॥ ततः सिद्धममुं भापमात्रं

हसमनुत्तमम् । खोभ्रशीघ्रेण चाभीयाचणंभेयां विचूम्भितम् ॥ २ ॥ पदच्छु-
 त्रिफला पञ्चलपणावल्गुजख्यं च ॥ भेदःशोयागिमाम्नामघातक्षेममदमशुभ-
 ॥ ३ ॥ अथ घट्टवाग्निरसः—शुद्धमूलं शृतं ताघ्नं ताळं यौलं समं समम् ।
 भर्कंशिरैर्दिनं मर्षं क्षौद्रैर्द्वैत्रं द्विगुणकम् ॥ १ ॥ घट्टवाग्निरसो नाम शौल्यं
 शुद्धं नियच्छति । पलं क्षौद्रं पलं शोयमनुपानं विवेकसादा ॥ २ ॥ इति घट्टवा-
 ग्निरसः ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—पुराणशास्त्रो मुत्रबुधोद्दालकोद्दवाः ।
 लेखना मस्यपथ्यं सेव्या भेदस्त्रिणा सदा ॥ १ ॥ धमचिन्तास्त्रयापथ्यक्षौद्र-
 जागरणप्रियः । इन्त्यवदपमतिर्यास्यं यवश्यामाकभोजनः ॥ २ ॥ भस्यमं च
 प्यथायं च श्यायामं चिन्तनानि च । शौल्यमिच्छन्परित्यक्तुं क्रमेणैवं प्रवर्षयेत्
 ॥ ३ ॥ इति पथ्यापथ्यम् ।

इति नेदोरोगचिकित्सा ।

अधोदरनिदानप्रारम्भः ।

रोगाः सर्वेऽपि मन्देश्चौ सुतरामुदरानि तु । अजीर्णांमटिनैश्चात्रैजांयन्ते मल-
 संचयात् ॥ १ ॥ तस्मान्तरे—अनिसंचितदोषाणां पापकर्म च कुप्यताम् । उद-
 राण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ २ ॥ संप्राप्तिमाह—रुद्धा स्वेदाग्निवा-
 होनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः । प्राणाद्यपानान्संदूष्य जनयन्त्युदरं शृणाम्
 ॥ ३ ॥ सुश्रुते—तत्पूर्वरूपं घलवर्णकाङ्क्षा घलीविनाशो जठरेऽपि राज्यः ।
 जीर्णापरिज्ञानविदाहयत्वां धन्नाः रुजः पादगतश्च शोकः ॥ ४ ॥ अथ उदरस्य
 सामान्यलक्षणमाह—आग्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता । शोकः
 सदनमद्धानां सङ्घो घातपुरीषयोः ॥ ५ ॥ दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति
 हि ॥ निर्जलोदरलक्षणं—सर्वं त्वतोपमरणमशोकं गानिभारिकं । गवाक्षितं
 शिराजालैः सदा गुह्यगुहायते ॥ ६ ॥ उदराणां संख्या—पृथग्दोषैः समस्यैश्च
 शीघ्रवदक्षतोदरैः । संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ७ ॥ अथ
 घातोदरलक्षणमाह—तत्र घातोदरे शोकः पाण्डिपन्नाभिकुक्षिषु । कुक्षिपाथो-
 दरकटीपृष्ठरूपवर्षभेदनम् ॥ ८ ॥ शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधो गुरुता मलसंग्रहः ।
 श्यावाहारणस्वगादित्वमकस्माद्बिद्भिःहासवत् ॥ ९ ॥ सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णशिरा-
 सतम् । आग्नातेदतिवच्छुद्धमाहृतं प्रकरोति च । वायुश्चात्र सरत्नशब्दो विषरे-
 ससर्वसोगतिः ॥ १० ॥ अथ पैत्तिकमाह—पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट्
 कटुकासता । भ्रमोऽतिसारः पीतवर्णं त्वगादायुदरं हरित् ॥ ११ ॥ पीतताम्रशिरा-
 नन्दं सखेदं सोष्म दह्यते । धूमायते शृदुस्पर्शे क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १२ ॥ अथ
 श्लैष्मिकमाह—श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापः श्वयधुर्गौरवम् । निद्रोच्छेसोऽरुचिः
 श्वासः कासः शुक्लस्वगादिता ॥ १३ ॥ उदरं लिम्बितं खिण्यं शुक्लराजीततं महत् ।
 चिराभिर्बुद्धि कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्खिरम् ॥ १४ ॥ अथ सांनिपातिकमाह—
 खिण्योऽन्नपानं नखरोममूत्रविडारतैर्वैर्युक्तमसाधुवृत्ताः । यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च
 दुष्टान्मुद्गपीविपसेचनाद्वा ॥ १५ ॥ तेनाऽऽशु रक्तं कृपिताश्च दोषाः कुर्युः सुषोर्

जठरं त्रिलिङ्गम् । तच्छीतवातातपदुर्दिनेषु विशेषतः कुप्यति दह्यते च । स
 चाऽऽतुरो मूर्च्छति संप्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च ॥ १६ ॥ हृष्योदरं
 कीर्तितमेतदेव ग्रीहोदरं कीर्तयतो नियोध ॥ ग्रीहोदरयकृदुदरलक्षणं—
 विदाहभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्ययमसृक्कफश्च ॥ १७ ॥ लिहाभिवृद्धि
 कुरुतः प्रवृद्धौ ग्रीहोत्थमेतज्जठरं घटन्ति । तद्वामपाशं परिवृद्धिमेति विशेषतः
 सीदति चाऽऽतुरोऽत्र ॥ १८ ॥ मन्दज्वरान्निः कफपित्तलिङ्गरुपद्रुतः क्षीणबलोऽति-
 पाण्डुः । सव्यान्वपाशं यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्वात्युदरं तदेव ॥ १९ ॥ लिहा
 निर्वेदनः श्वेतकठिनः स्थूल एव च । महापरिग्रहः शीतश्लेष्मसंभव इष्यते ॥ २० ॥
 सज्वरः सपिपासश्च स्वेदनस्त्रीववेदनः । पीतगात्रो विशेषेण ग्रीहा पैत्तिक उच्यते
 ॥ २१ ॥ नित्यमानद्वकोष्ठश्च नित्योदावर्तपीडितः । वेदनाभिः परीतश्च ग्रीहा
 वातिक उच्यते ॥ २२ ॥ कुमोऽतिदाहः संमोहो वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् । रक्तो
 दरं भ्रमो मूर्च्छा ज्ञेयं रक्तजलक्षयम् । प्रयाणामपि रूपाणि ग्रीह्वयसाध्ये भवन्ति
 हि ॥ २३ ॥ अथ तत्र दोषसंबन्धमाह—उदावर्तंरजानाहैमोहं तृदहंनज्वरः ।
 गौरवारुचिकाठिनैर्विद्यात्तत्र मलान्कमात् ॥ २४ ॥ अथ बद्धगुदमाह—यस्या
 ध्रमशैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत् । संचीयते तस्य मलः सदोष
 शनैः शनैः संकरवच्च नाढ्याम् ॥ २५ ॥ निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति
 कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् । हृद्याभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति
 ॥ २६ ॥ पृतद्वदोदरं तेन स्युर्दाहज्वरतृदभ्रमाः । कासश्वासोरुसदनं रुद्धनाभि
 शिरस्सु च ॥ २७ ॥ मलसप्तोऽरुचिश्छदिरुदरं मूढमारतम् । स्थिरं नीलारुणशि
 रारोमराजिविराजितम् । नामेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ॥ २८ ॥ अथ
 क्षतोदरमाह—शल्यं तथाऽग्नोपहितं यदध्रं भुक्तं भिनस्यागतमन्यथा चा
 तस्मात्सुतोऽग्नारसलिलप्रकाशः सावः सवेदै गुदतस्तु भूयः ॥ २९ ॥ नामेरु
 श्रोदरमेति वृद्धिं निस्तुघतेऽतीव विदाल्यते च । पृत्परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं दकोदरं
 कीर्तयतो नियोध ॥ ३० ॥ अथ दकोदरमाह—यः खेहपीतोऽप्यनुवासितो
 वा घान्तो विरक्तोऽप्यथवा निरूढः । पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य सोतांसि
 दुष्यन्ति हि तद्बहानि ॥ ३१ ॥ खेहोपलिप्तेष्वथ चापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्यु
 पैति । क्षिर्घ्नं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिदाम्बुना च ॥ ३२ ॥ यथा
 इतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ ३३ ॥ अथ साध्या
 साध्यत्वमाह—जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् । चलिनलादजातामृ
 यसारसाध्यं नवोरिथतम् ॥ ३४ ॥ अशोकमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् ।
 सदा गुदगुडायुक्तं शिराजाहगवाक्षितम् ॥ ३५ ॥ नाभिं विष्टभ्य वायुस्तु वेगं
 कृत्वा प्रणश्यति । हृद्ब्रह्मणकटीनाभिगुदं प्रत्येकशूलिनः ॥ ३६ ॥ कर्कशं सृजते
 यातं नातिमन्दे च पावके । लोलस्यापि रसे वाऽल्पे मूत्रेऽल्पे संहते विशि
 ॥ ३७ ॥ अजातोदकमिरैतैर्युक्तं विज्ञाय लक्षणैः । कुक्षेर्दृष्टिश्चातिमात्रं शिरा
 न्तर्धानमेव च । दकपूर्णदृत्तिकोभस्पर्शं जातोदकं भवेत् ॥ ३८ ॥ अथ विशेषे

पेणासाध्यत्वमाह—पक्षादक्षगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा । प्रायो भगव-
मावाय च्छिद्राग्रमुदरं मृगाम् ॥ ३९ ॥ अयं पुनरप्यसाध्यत्वमाह—
शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपश्लिन्नतनुत्पचम् । यलशोणितमांसाग्निपरिक्षिप्तं च घर्जयेत्
॥ ४० ॥ पार्श्वभङ्गाद्यविद्वेषशोफातोसारपीडितम् । विरिक्तं चाप्युदरिणं पूयमाणं
निघर्जयेत् ॥ ४१ ॥ इत्युदरनिदानम् ।

अथ उदरचिकित्सा ।

अथ तत्राष्टाद्युदराणि—पृथग्दोषैः समसैश्च ग्रीहयद्दक्षतोदकैः ॥ १ ॥ तत्र
पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैः, संनिपातेनैकम् । ग्रीहोदरं घदोदरं क्षतोदरं जलोदर-
मिति संज्ञा भवन्ति । तेष्वसाध्यं घद्वगुदं परित्रापि च । पडवशिष्टानि
कृच्छ्रसाध्यानि । सर्वाण्येष च प्रत्याख्यायोपक्रमेत् । तेष्वारक्षतुर्ध्वगो
भेजसाध्यः । उत्तरः शस्त्रसाध्यः । कालप्रकर्षोत्सर्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि
भवन्ति घर्जयित्त्वानि वा, इति श्लुभुतात् ॥ अथ वातोदरचिकित्सा-
माह—उपक्रमेद्दिपग्दोषफलकालविशेषवित् । स्थिरादिसर्पिषः पानं छेदं स्वेदं
विरेचनम् ॥ १ ॥ घेष्टनं घाससा ग्लानौ शास्त्रवणेनोपनाहनम् । पेया यूपरसाप्तं
च योग्यं वातोदरे क्रमात् ॥ २ ॥ अथैरण्डतैलादियोगः—एरण्डतैलं दश-
मूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तं त्रिफलारजो वा । निहन्ति वातोदरशोषशूलं क्वाथः समूत्रो
दशमूलजश्च ॥ ३ ॥ अथ दशमूलादियोगः—दशमूलकपायेण क्षीरवृत्तिः
शिलाजतु । सद्यो वातोदरी क्षीरमांशुमाजं च केवलम् ॥ १ ॥ अथ कुष्ठादि-
चूर्णम्—कुष्ठं दन्ती यवक्षारं व्योषं त्रिलवणं घचाम् । भजाजीं दीप्यकं हिङ्गुं
स्वार्जिकां चव्यचित्रके । शुण्ठीं शोष्णाग्भसा पीत्वा वातोदररुजापहाम् ॥ १ ॥
अथ घृन्वात्सामुद्राद्यं चूर्णम्—सामुद्रसौवर्चलसैन्धवानि क्षारो यवानाम-
जमोदभागः । सपिप्पलीचिप्रकण्ठह्वेरं हिङ्गुं विडङ्गं च समानि कुर्यात् ॥ १ ॥
पूतानि चूर्णानि घृतघृतानि भुञ्जीत पूर्व कवलान्प्रशस्तान् । वातोदरं गुल्ममजी-
णमुक्तं वातप्रकोपं ग्रहणीं च दुष्टाम् ॥ २ ॥ अर्शांसि दुष्टानि च पाण्डुरोगं
मगदरं चापि निहन्ति सद्यः ॥ ३ ॥ अथ दशमूलाद्यं घृतम्—दशमूलीक-
पायेण रास्त्रानागरदारुभिः । पुनर्नवाभ्यां च घृतं सिद्धं वातोदरापहम् ॥ १ ॥
इति वातोदरम् ।

अथ पित्तोदरम्—पित्तोदरे च यलिनं पूयमेव विरेचयेत् । पयसा त्रिवृत्ता ।
कल्केनोरुचूकशृतेन वा ॥ १ ॥ सातलात्रायमाणान्यां शृतेनाऽऽश्वघेन च ।
घृतं पित्तोदरे पेयं मधुरीपथसाधितम् ॥ २ ॥ स्याद्विबृध्रिफलासिद्धं सर्पिष्पानं
विशुद्धये । पृथिपर्णीबलात्वाग्नीलाक्षानागरसाधितम् । क्षीरं पित्तोदरं हन्ति
उदरं कतिभिर्दिनैः ॥ ३ ॥ इतिपित्तोदरम् ।

अथ श्लेष्मोदरम्—श्लेष्मोदरिणं तु पिप्पल्यादिसिद्धेन सर्पिषा छेदं पीत्वा
शुद्धीक्षीरानुलोम्यत्रिकटुकमूत्रतैलमुस्तादिकाधेनाऽऽस्थापयेदनुवासयेद्य यवकिट्ट-
सर्पेणामलकबीजैश्चोपनाहयेद्दुदरम् । भोजयेद्येनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुटिलथयूषेण

पयसा वा स्वेदयेद्यामीक्ष्णम् । व्योपयुक्तं कुलिष्याम्बु पयो घा भोजने हितम् ।
गोमूत्रारिष्टपानेक्ष चूर्णांयस्कृतिभिस्तथा । सक्षीरतैलपानैश्च शमयेत्तत्कफोदरम् ॥ १ ॥ इति श्लेष्मोदरम् ।

अथ दूप्योदरं त्रिलिङ्गमुदरं च—संनिपातोदरे कार्यं एष एव क्रिया-
विधिः । हरीतक्यभयाकटुकभाविर्तं मूत्रमम्बुना ॥ १ ॥ पीतं सर्वोदरश्लोहमेहा-
शःकृमिगुल्मनुत् । सप्तलाशक्तिनीसिद्धं घृतं चात्र विशोधनम् ॥ २ ॥ दन्तीद्रव-
न्तीफलजं तैलं दूप्योदरी पिबेत् । नागरत्रिकलाप्रस्यं घृतं तैलं तथाऽऽढकम् ॥ ३ ॥ मस्तुना साधयित्वा तु पिबेत्सर्वोदरापहम् । कफमारुतसंभूतं गुदमं चैव
प्रशाम्यति ॥ ४ ॥ इति दूप्योदरं त्रिलिङ्गमुदरं च ।

अथ श्रीहोदरयकृदुदरयोश्चिकित्सा ।

श्लेहस्वेदप्रकारादि विधेयं श्लेहोदरगणाम् । वामयाहौ च मोक्तव्या कूर्पराम्भ्य-
न्तरे शिरा ॥ १ ॥ विष्येऽश्लोहविनाशाय यकृद्वाशाय दक्षिणे । मणियन्धे समुत्पन्न-
यामाद्गुणसमीरिताम् । दहेच्छिरां शरेणाऽऽशु वैद्यः श्लोहप्रशान्तये ॥ २ ॥ अथ
शात्मलिपुष्पकाथः—सुखिद्धं शात्मलीपुष्पं निशापर्युपितं नरः । राजिका-
चूर्णसंयुक्तं दद्यात्श्लोहोपशान्तये ॥ १ ॥ अथ शरपुष्पामूलकल्कः—शरपुष्पा-
मूलकल्कः पीतस्तकेण नाशयत्यचिरात् । बहुतरकाळसमुत्थं श्लोहानं रुद्धमव-
गाढम् ॥ १ ॥ अथ लवणादितक्रम्—लवणं रजनी राजी प्रत्येकं पलपञ्चकम् ।
चूर्णितं निक्षिपेद्भाण्डे शततक्रफलान्विते ॥ १ ॥ त्रिदिनं मुद्दितं रक्षेत्पश्चात्पञ्च-
पलं तदा । श्लोहानं नाशयेत्पीत्वा त्रिःसप्ताहं न संशयः ॥ २ ॥ अथ शङ्खना-
भिचूर्णम्—सुपकजम्बीररसेन शङ्खनाभीरजः पीतमवश्यमेव । कर्पप्रमाणं
शमयेदवश्यं श्लोहामयं कूर्मसमानमाशु ॥ १ ॥ अथ यवान्यादिचूर्णम्—
यवानिकाविश्रकयावशूकपटुप्रन्थदन्तीमगधोज्ञयानाम् । श्लोहानमेतद्विनिहन्ति
चूर्णमुष्णाम्बुना मस्तुसुरासवैर्वा ॥ १ ॥ अथ कुप्रादिचूर्णम्—कुपं घवा
शृङ्गरेरं चित्रकं कौटजं फलम् । पाठा चैवाजमोदा च पिप्पल्यः समचूर्णिताः
॥ १ ॥ ततो विडालंपदकं पिबेदुष्णेन धारिणा । श्लोहोदरमुदावर्तं सर्वमेतेन
शाम्यति ॥ २ ॥ अथ लघुहिङ्गवादिचूर्णम्—हिङ्गु त्रिकटुकं कुपं यवक्षारोऽथ
सेन्धवम् । मातुलहरसेनैव श्लोहशूलहरं परम् ॥ १ ॥ वायुः श्लोहानमुदृत्य
कुपितो यस्य तिष्ठति । शूलैः परितुदन्पाशं श्लोहा तस्य प्रवर्धते ॥ २ ॥ अथ
सिन्धुवादिचूर्णम्—सिन्धुमगधाभिचूर्णं शिग्रुशिफाजजिकासमं पीतम् । प्रब-
लमपि योगराजः श्लोहानं नाशयत्याशु ॥ १ ॥ अथ विडङ्गादिचूर्णम्—
विडङ्गानि यवानी च चित्रकं चेति तत्समम् । द्विगुणं देवदारुं च नागरं सपुन-
नैवम् ॥ १ ॥ त्रिचुङ्गाशाश्च चक्षारस्तसर्वं कटुकपेपितम् । क्षीरेणोष्णेन पातव्यं
श्रेष्ठं श्लोहविनाशनम् ॥ २ ॥ अथ वैतानि चूर्णानि गवां मूत्रेण पाययेत् । उदरी-
मूतमप्येवं ॥ ३ ॥ मृणाशयेत् ॥ ३ ॥

अथ यज्ञक्षारः—सौवर्षलं यवक्षारं सागुद्रं चापसन्धवम् । टङ्गुणं सति-
 क्षारं गुण्यमेकत्र पूजयेत् ॥ १ ॥ अर्द्धदुग्धैः शुद्धीदुग्धैर्भाषयेदातपे षडहम् ।
 स्यात्सन्धवैः प्रमात्स्य सशुभैरर्कंपरस्यैः ॥ २ ॥ भाण्डे संस्थाप्य गृहितं क्त्वा
 त्रपुटे पथेत् । स्याद्गन्तीतं तु संपूर्णं पूर्णमेवां तु मेलयेत् ॥ ३ ॥ श्यूपणं च
 वेदङ्गं च सतिष्ठां त्रिकलामपि । चाम्यं च द्विहुमंभृष्टं तथेणाद्याद्यथायत्नम् ॥ ४ ॥
 त्रक्षारानिधं पूर्णमुदरानि विनाशयेत् । शोधं गुह्यं तथाऽष्टौलां मन्दाग्निमरुधि
 त्वा । श्लिहानं यद्गृह्णास्याद्यमुदरं च विदोषतः ॥ ५ ॥

अथ घृन्दाच्छुक्तिकाक्षारादियोगः—पातस्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेणो-
 ष्पिमुक्तितः । पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः श्लिहान्नये ॥ १ ॥ अथ
 क्षारादियोगः—क्षारं वा विट्कृष्णाभ्यां पूतिकस्याम्बुनि घृतम् । यद्गृह्णीहप्र-
 ताग्न्यर्थं पिवेत्प्रोक्तयथायत्नम् ॥ १ ॥ अथ सीमाजनादियोगः—सीमाजन-
 णिर्यूहं सन्धयागिकृष्णान्वितम् । पलाशक्षारयुक्तं वा यवक्षारं प्रयोजयेत् ॥ १ ॥
 अथ लशुनादियोगः—लशुनं पिप्पलीमूलमभयां चैव भक्षयेत् । पित्रेद्रोमूत्र-
 तण्डूयं श्लिहोदरविमुक्तये ॥ १ ॥ अथ रोहीतकादिकल्कम्—रोहीतकाभ-
 याकल्कं भातितं मूत्रमम्बुना । पीतं सर्वोदरश्लिहमेहार्शःशुमिगुल्मनुत् ॥ १ ॥
 अथ द्रव्यन्तीनामाद्यटी—निर्लेरणद्रव्यन्तीनां क्षारो मज्जातकं कृणा । पृषां
 भागं समं कृत्वा सप्तस्यं तु गुह्यं मतम् ॥ १ ॥ खादेदग्निफलं ज्ञात्वा पावकस्य
 विद्वये । जयोऽश्लिहानमरयुत्रं यद्गृह्णन् सपैव च ॥ २ ॥ अथ शिशुकाथः—
 शोकं श्लिहोदरं हन्ति पिप्पलीमरिचान्वितः । अम्लवेतसंयुक्तः शिशुकाथः सत्ते-
 न्धवः ॥ १ ॥ अथ क्षारभावितपिप्पली—पलाशक्षारतोयेन पिप्पली परि-
 भाविता । गुह्यमश्लिहार्तिनामनी पक्षिशीसिकरी मत्ता ॥ १ ॥ अधाग्निमुखं
 लघणम्—चित्रकशिशुतादन्ती त्रिकलाकचकैः समैः । पापन्लेतानि चूर्णानि
 सावन्मात्रं तु सन्धवम् ॥ १ ॥ भाषयित्वा स्रुहीक्षीरैः सुष्णाण्डे प्रक्षिपेत्ततः ।
 मृत्पद्मेनामुलिष्याथ प्रक्षिपेज्जातवेदसि ॥ २ ॥ सुदग्धं च ततो ज्ञात्वा शनैर्वैद्यः
 समुदरेत् । सकेण पीतं तच्चूर्णं यद्गृह्णीहोदरापहम् । एतदग्निमुखं नाज्ञा लवणं
 वह्निवर्धनम् ॥ ३ ॥

अथ चित्रकाथं घृतम्—चित्रकस्य तुलाकाथे घृतप्रस्यं विपाचयेत् । आर-
 नाटं तु द्विगुणं दधिगण्डं चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ पञ्चकोलकतालीसं क्षारौ च पटुप-
 ङ्गकम् । यवान्पौ द्वे च जरणे मरीचं चाक्षसंमितम् ॥ २ ॥ एतैर्युक्त्वा घृतं
 सिद्धं मात्रया च पिवेत्प्रगे । श्लिहशोफोदराशोभं विदोषादग्निदीपनम् ॥ ३ ॥
 अथ महारोहीतकं घृतम्—रोहीतकापलशतं संक्षुय यदराटकम् । साध-
 यित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १ ॥ घृतप्रस्यं समावाप्य स्यागक्षीरं चतु-
 र्गुणम् । सस्मिन्द्रव्याणि सर्वाणि प्रदद्यात्कार्पिकाणि च ॥ २ ॥ व्योषं फलत्रिकं
 द्विष्ट यवानी तुम्बरं विडम् । विडङ्गं विडङ्गं चैव ह्युपा चविकं वचा ॥ ३ ॥
 अजाजी कृष्णलवणं दाडिमं देवदारुं च । पुनर्नवा विशाला च यवक्षारं सपौष्क-
 रम् ॥ ४ ॥ एतैर्घृतं त्रिपकं तु निदध्यादृढभाजने । पाययेच्च पलं मात्रां रसयूपय-

योग्युभिः ॥ ५ ॥ यकृतप्लीहोदरं शूलमग्निमांशं च नाशयेत् । कुक्षिशूलं पार्श्वशूलं
कटिशूलमरोचकम् ॥ ६ ॥ विबन्धशूलं शमयेत्पाण्डुरोगं सकामलम् । छर्द्यतीसा-
रशमनं तन्द्राज्वरनिवारणम् ॥ महारोहीतकं नाश्या प्लीहघ्नं तु विशेषतः ॥ ७ ॥
इति महारोहीतकं घृतम् ॥ इति प्लीहचिकित्सा ।

अथ यकृतुदरचिकित्सा—प्लीहोद्विष्टाः क्रियाः सर्वा यकृतः संप्रकल्प-
येत् । कार्यं च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षणम् ॥ १ ॥ पिप्पलीककसंयुक्तं
घृतं क्षीरं चतुर्गुणम् । पक्त्वा पित्रेयथावह्नि यकृदाव्युदरापहम् ॥ २ ॥ इति
यकृतुदरचिकित्सा ।

अथ बद्धगुदप्रतीकारः—

स्विन्ने बद्धोदरे योज्यो वस्त्रिस्त्रीक्षणस्तु भेषजैः । सतैललवणैश्चापि निरूहश्चानु-
वासनम् ॥ १ ॥ उदावतहरं सर्वं प्रकृतैर्ग्यं चिकित्सितम् । वर्तयो विविधाश्चात्र
पायौ शस्ताः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥ तीक्ष्णैर्विरेचनं चात्र शस्यते तु विशेषतः । वात-
हन्ता विधिः सर्वो विधातव्यो विज्ञानता ॥ ३ ॥ इति बद्धगुदोरम् ।

अथ क्षतोदरमुदकोदरं च—छिद्राघ्नबद्धसंज्ञेषु जठरेषु प्रयोगवित् ।
लघ्वानुशो भिषक्कुर्यात्पाटनं व्यधनक्रियाम् ॥ १ ॥ तथा जातोदकं सर्वमुदरं
व्यधयेद्भिषक् । शर्तीश्च सुहृदो दारान्ब्राह्मणासृपतिं गुरुम् ॥ २ ॥ अनुज्ञाप्य
भिषग्घ्नो विदध्यात्संशयं ध्रुवम् । सुवेष्टितं त्वधो नामेवामतश्चतुरङ्गुलात् ॥ ३ ॥
अङ्गुल्युदरमात्रं तु धीहिवक्त्रेण भेदयेत् । नाडीमुभयतोद्वारां संयोज्यापहरेज्ज-
लम् ॥ ४ ॥ न चैकस्मिन्दिने सर्वं दोषं स्वपहरेत्तथा । कासश्वासौ ज्वरस्तृष्णा
गात्रभङ्गश्च वेपथुः ॥ ५ ॥ भतिसारश्च सुतरां पूर्यते जठरं ततः । तृतीयपञ्चमाघेषु
द्विषसेव्यल्पशः पुनः ॥ ६ ॥ छावयेदुदकं तैललवणाभ्यां दद्वैद्वजम् । बघ्नीया-
द्विपतो दोषे रक्तं प्राक्प्रतिपूर्य च ॥ ७ ॥ संवेष्टयेद्गाढतरं कौशेयादिकचर्मणा ।
जलोदरेऽङ्गु विस्राव्यं जातं जातं विरेचनैः ॥ ८ ॥ विरिक्तजठराध्मानं स्नेहाद्यै-
र्वैस्त्रिभिर्जयेत् । निःशृतां लक्षितां पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ॥ ९ ॥ अतः परं तु
पण्मासान्क्षीरवर्ती भयेन्नरः । श्रीन्मासान्पयसा पेयं पित्रेर्प्रींश्चापि योजयेत्
॥ १० ॥ सकोरदूपश्यामाकं पयसा लवणं लघु । नरः संवत्सरेणैव जयेदाङ्गु
जलोदरम् ॥ ११ ॥ इति क्षतोदरोदकोदरप्रतीकारः ।

अथ सर्वोदरेषु सामान्यविधिः ।

उदराणां मलाद्यात्वाद्बहुशः शोषनं हितम् । क्षरिणैरप्यजं तैलं पिबेन्मूत्रेण
वा सकृत् । ज्योतिष्मत्याः पित्रेत्तैलं पयसा वा दिने दिने ॥ १ ॥ इति शोषनं
घृन्दात् । मूत्राप्यष्टाबुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ॥ २ ॥ अथ देवदा-
र्यादिलेपः—देवदारुपलाशाकंहस्तिपिप्पलिशिमुकैः । साधगन्धैः- सगोमूत्रैः
प्रदिद्याद्बुदरं शनैः ॥ ३ ॥ अथ रोहीतकादियोगः—रोहीतकाभयाशुण्ठीः
पिबेन्मूत्रेण शक्तितः । सर्वोदरहरं प्लीहमेहार्शःकृमिगुल्मनुत् ॥ १ ॥ अथ विना-
स्त्रान्तिः ।

जोदरवान्पिबेत् ॥ १ ॥ अथ पयआदि—पयो वा चप्यदन्त्यमिद्विद्वद्व्यो
कलिकृतम् । पेयो वा शूद्रवेराग्यु कपायो दाहवद्विजः । चप्यविद्यसमुत्थो
पेयो जठरशान्तये ॥ १ ॥ अथ सुश्रुतात्—हरितकीसहस्रं वा गोमूत्रे
पयोऽनुपः । सहस्रं पिप्पलीनां वा सुश्रीरेण सुभाषितम् ॥ १ ॥ पिप्पलीव
मानं वा क्षीराशी वा शिलाजतु । तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्याद्रकरसं तथा
चित्रकामरदारुभ्यां कलकं क्षीरेण वा पिबेत् ॥ २ ॥

अथ पिप्पलीवर्धमानम्—त्रिभिरथ परिवृद्धं पञ्चभिः सप्तभिर्वा दशभिः
विबृद्धं पिप्पलीवर्धमानम् । इति पिबति युवा यस्तस्य न खासकासञ्जरजठर
दाशोधातरक्तक्षयाः स्युः ॥ १ ॥ अथ देघद्रुमादि—देघद्रुमं शिमुमसूरकं
गोमूत्रपिष्टामयवाऽधगन्धाम् । पीत्वाऽऽशु हन्यादुदरं प्रवृद्धं कृमीन्सशोफानुद
घ दूष्यम् ॥ १ ॥ अथ पटोलाद्यं चूर्णम्—पटोलमिन्द्रजनीविद्वद्रिफल
त्वचः । कम्पिहकं नीलिनीं च त्रिवृतां चेति चूर्णयेत् ॥ १ ॥ पट्टाघान्कार्पि
नन्त्यांर्षीश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् । कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबे
॥ २ ॥ विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जात्रलै रसैः । मण्डपेयां च पीत्वा
सव्योपं पट्टं पयः ॥ ३ ॥ मृतं पिबेत्तत्रचूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः । इति सर्व
दराप्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ कामलां पाण्डुरोगं च श्वयं चापकर्षति ॥ ४

अथ नारायणचूर्णम्—यवानी ह्युपा धान्यं त्रिफला सोपकुञ्चिका
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी घचा ॥ १ ॥ शताह्वा जीरकं व्योपं स्वर्णक्षी
सचित्रकम् । द्वौ क्षारी पुष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ २ ॥ विद्वङ्गं च सम
शान्ति दन्तीभागप्रथं तथा । त्रिवृद्धिनाले द्विगुणे सातला स्वाद्यतुर्गुणा ॥ ३ ॥ ए
नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः । तत्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिवंदराभ्यु
॥ ४ ॥ भानद्ववाते सुरया वातरोगे प्रसजया । दक्षिमण्डेन विदसक्ते दादिम
म्बुभिरर्शसि ॥ ५ ॥ परिकतं च वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके । भगंदरे पाण्डुरो
फासे श्वासे गलमहै ॥ ६ ॥ हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे । दंष्ट्राधि
मूलविषे गरले कृथिमे विषे । यथाहं त्रिगन्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ ७ ॥ इति
नारायणचूर्णम् । अथ क्षारद्वयादिचूर्णम्—क्षारद्वयानलव्योपनीलीलवणपञ्च
कम् । चूर्णितं सर्षपा पेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ १ ॥ अथ वृन्दारच्युक्तिका
क्षारादियोगः—सामुद्रशुक्तिकाक्षारो यवक्षारः ससैन्धवः । गोदक्षा संप्रयुज्ये
सर्वोदरविनाशनः ॥ १ ॥ अथोष्ट्रीक्षीरपानम्—उष्ट्रीक्षीरं विवेजीर्णं तिरक्तं
जठरामयी । पक्षं मासमृतं वाऽपि न च पत्नीयमाचरेत् ॥ १ ॥

अथ घृतानि ।

तत्राऽऽदौ विन्दुघृतम्—भकंक्षीरं पले द्वे तु स्तुदीक्षीरं पञ्चानि पद
पण्या कम्पिहकं श्यामा पाण्याकं गिरिकर्णिका ॥ १ ॥ नीलिनी त्रिवृता दन्त
दाक्षिणी चित्रकं तथा । एतेषां पलिकेभांगघृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥ अथास
मल्लिके कोष्ठे विन्दुभात्रं प्रदापयेत् । यादपस्य पिबेदिन्द्रु तावद्देगान्धिरिष्यते

॥ ३ ॥ कुष्ठं गुल्ममुदावर्त श्वयथुं समगंदरम् । शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राश-
 निर्यथा । एतद्दिन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ॥ ४ ॥ इति घृन्दादिन्दुघृतम् ।
 अथ योगतरङ्गिण्यां नाराचघृतम्—त्रिफला चित्रको दन्ती बृहती
 कण्टकारिका । सुही चार्कविडहानि घृतस्य कुडवं पचेत् ॥ १ ॥ तस्य मृदमिसिद्धस्य
 कर्पाय पाययेत्तरम् । शोथगुल्मोदरानाहृष्टीहोदरजलोदरान् । नाशयत्युल्बणा-
 नेतान्सर्पिर्नाराचसंज्ञितम् ॥ २ ॥ अथ त्रिवृताद्यं घृतम्—पयस्यष्टगुणे सर्पिः-
 प्रस्यं छुत्रपयसः पलम् । त्रिवृतापलकल्केन सिद्धं जठरगुल्मनुत् ॥ १ ॥ अथ
 पञ्चमूलाद्यं घृतम्—द्वे पञ्चमूल्यौ त्रिवृतां निकुम्भं ससप्तलं चित्रकशिमु-
 लम् । करञ्जबीजं त्रिफलां गुडूचीमेरुण्डमूलं मदयन्तिकां च ॥ १ ॥ पाठां समाह्वी
 सुपर्वी सतिकां सरोहिपां यासकुचेलिकां च । पृथक्समाहृत्य पलं जलस्य द्रोणे
 पचेत्तच्चतुरंशदोषे । घृतं त्रिपक्वं सकपाययुक्तं निहन्ति पीतं सकलोदराणि ॥ २ ॥
 इति पञ्चमूलाद्यं घृतम् ॥ अथ हिङ्गुग्रादिघृतम्—हिङ्गुवा रसोनाद्रं कशिमु-
 पध्यापद्मन्थिदन्तीदशमूलतोयैः । द्विक्षारपञ्चोपणकल्कपादैः सिद्धं घृतं तज्जठरे
 प्रशस्तम् ॥ १ ॥ इति घृतानि ।

अथ तक्रपानम्—घातीदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् । शर्करामरि-
 चोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ १ ॥ यवानीसैन्धवाजाजीव्योपयुक्तं कफोदरी ।
 संनिपातोदरी तक्रं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥ २ ॥ बद्धोदरी तु ह्युपादीप्यकाजा-
 जिसैन्धवैः । पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् । श्यूपणक्षारलवणैर्युक्तं
 तु सलिलोदरी ॥ ३ ॥ इति तक्रम् ।

अथ शोफोदरचिकित्सा—हरीतकीनागरदेवदारुपुनर्नवाष्टिस्ररुहाक-
 पायः । सगुगुलुमूत्रयुतश्च पेयः शोफोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥ १ ॥ पुनर्नवानि-
 म्बपटोलशुण्ठीतिक्ताभयादाव्यमृताकपायः । सर्वाहशोफोदरकासशूलश्वासान्वितं
 पाण्डुगदं निहन्ति ॥ २ ॥ पुनर्नवादाव्यभयागुडूचीः पिबेत्समूत्रा महिषाक्ष-
 युक्ताः । खगदोपशोफोदरपाण्डुरोगस्यौत्थप्रसेकोध्वंकफामयेषु ॥ ३ ॥ गोमूत्र-
 युक्तं महिषीपयो वा क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रम् । क्षीराशुभुकेवलमेव गण्यं
 मूत्रं पिबेद्वा श्वयथूदरेषु ॥ ४ ॥ सप्ताहं माहिषं मूत्रं पयसा चाम्बुवर्जितम् ।
 पिबेदौघं पयो मासे श्वयथूदरनाशनम् ॥ ५ ॥ विल्वामिषव्याद्रं कश्चिद्द्वेरेकायेन
 कल्केन च सिद्धमाज्यम् । सच्छागदुग्धं ग्रहणीगुदोत्थशोफामिसादारुचिह्नद्वरि-
 छम् ॥ ६ ॥ इति श्वयथूदरचिकित्सा ।

अथ रसाः ।

तत्राऽदौ नाराचो रसः—भृष्टदूग्णतुल्यं तु मरिचं च रसं समम् ।
 गन्धकं पिप्पली शुण्ठी द्वौ द्वौ भागौ विचूर्णयेत् ॥ १ ॥ सर्वदुल्यं क्षिपेदन्तीबीजं
 सर्वमकट्मपम् । द्विगुञ्जं रेचनं चैतदुदराणि व्यपोहति ॥ २ ॥ अथेच्छामेदी
 रसः—शुण्ठीमरिचसंयुक्ता रसगन्धकदूग्णाः । जेपालक्षिगुणः प्रोक्तः सर्वमेकत्र
 भर्दितम् ॥ १ ॥ इच्छामेदी रसो ह्यस्य द्विगुञ्जं सस्तितां पिबेत् । यावच्च चूल्काः
 यो० २६

शीतास्तावद्देगैर्विरिष्यते । तत्रौदनं च दातव्यं पथ्यमग्नं विजानता ॥ २ ॥ अथ
जलोदरारिः—पिप्पलीमरिचं ताम्रं काशनीचूर्णसंयुतम् । सुहीहीरैर्दिनं मर्चं
सुल्पं जेपालमीजकम् । निष्कं मुक्तं विरेकेण सत्यं हन्ति जलोदरम् ॥ १ ॥ अत्र
शय्यादरसो हितः ।

अथ पथ्यापथ्यम्—

दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं यद्विर्मन्दत्यमृच्छति । तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीप-
नानि लघूनि च ॥ १ ॥ शाळिपट्टिकगोधूमपयनीवारभोजनम् । विरेकास्थापनं श्रेष्ठं
सर्वेषु जठरेषु च ॥ २ ॥ इति वृन्दात् ॥ अथ पथ्यापथ्यं संहितायाम्—
विरेचनं लक्ष्मणमन्दसंभवाः कुलथमुद्गारणशालयो यवाः । शृगा द्विजा जाङ्ग-
लसंज्ञयाऽन्विताः पेया मुरा माक्षिकरीपुसैन्धवाः ॥ १ ॥ तर्कं रसनोरुदुतैलमा-
र्द्रकं शालिं च शाकं कुलकं कटिलकम् । पुनर्नवा शिमुफलं हरीतकी ताम्बूलमेला-
यवशूकमायसम् ॥ २ ॥ अजागवोद्रीमहिपीपयो जलं लघूनि तीव्राणि च दीप-
नान्यपि । यथामलं पथ्यगणोऽयमाधितः सखा नृणां स्यादुदरामये सति ॥ ३ ॥
अम्बुपानं दिवास्वापं गुर्वभिष्यन्दि भोजनम् । द्यायामं चाप्ययानं च जठरी-
परियर्जयेत् ॥ ४ ॥ इति पथ्यापथ्यम् । ह्युदरचिकित्सा ॥

अथातः शोधनिदानं व्याख्यास्यामः ।

अथ शोधस्य संप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह—रक्तपित्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्ट-
न्वहिः शिराः । नीरवा रुद्धगतिर्नाहिं कुर्यान्मांसत्वगाश्रयम् । उरसेषु संहतं शोफं
तमाहुर्निचयादतः ॥ १ ॥ सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदाच्चवात्मकम् । दोषैः पृथ-
ग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ॥ २ ॥ अथ तस्य पूर्वरूपमाह—तत्पूर्वरूपं दधुः
शिरायामोऽङ्गौरवम् ॥ ३ ॥ अथ कारणमाह—शुध्यामयाभक्तकृशावहानां
क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा । दध्याममृच्छकविरोधिदुष्टगरोपच्छान्निषेवणं च
॥ ४ ॥ अर्शास्त्रयेष्टा न च देहशुद्धिर्भोगाभिघातो विषमा प्रसूतिः । मिथ्योपचारः प्रति-
कर्मणां च निजस्य हेतुः श्रयथोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥ अथ तस्य सामान्यलक्षण-
माह—सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोरसेधमूष्माऽथ शिरातनुत्वम् । सलोमहर्षं
च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्रयथोः प्रदिष्टम् ॥ ६ ॥ अथ घातशोधमाह—
चलस्तनुत्वकपरुषोऽरुणोऽस्तिः प्रसुप्तिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः । प्रशास्यति प्रीक्ष्यति
प्रपीडितो दिवाबली च श्रयथुः समीरणात् ॥ ७ ॥ अथ पैत्तिकमाह—मृदुः
सगन्धोऽस्तिपितरागवाङ्मरभ्रमस्वेदतृपामदान्वितः । य उच्यते स्पर्शरुगक्षिरा-
गकृतसपित्तशोफो भृशदाहपाकवान् ॥ ८ ॥ अथ कफजमाह—गुरुः स्थिरः
पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रायमिवह्लिमान्चकृत् । सकृच्चूजन्मप्रशमो निपी-
डितो न शोषमेदात्रिबली कंफात्मकः ॥ ९ ॥ शूयन्ते यस्य गात्राणि स्पन्दश्चिव
रुजश्चिव । पीडितोऽत्युन्नमति च घातशोफं तमादिशेत् ॥ १० ॥ यश्चाप्यरुणव-
र्णोभः शोफो नक्तं प्रणश्यति । ज्येष्ठोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत्स च घातिकः ॥ ११ ॥
यः पीतः सज्वरार्तिः स्याद्दूयते च विदक्षते । स्विद्यते क्लिद्यते गन्धिः स पैत्तः

श्रयधुः स्मृतः ॥ १२ ॥ यः पीतमुखवर्णत्वक्पूर्वमध्यात्प्रसूयते । तनुरंवातिसारी
 च स पित्तः श्रयधुः स्मृतः ॥ १३ ॥ अथ द्विदोषजन्यमाह—निदानाकृतिसं-
 सर्गाच्छ्रयधुः स्याद्विदोषजः ॥ अथ संनिपातजमाह—सर्वाकृतिः संनिपाता-
 च्छोफो व्याभिधहेतुजः ॥ १४ ॥ अथाभिघातजमाह—अभिघातेन शब्दादि-
 च्छेदभेदक्षतादिभिः । हिमानिलोदप्यनिलैर्मंहाकपिकच्छुनैः ॥ १५ ॥ रसैः
 श्लकैश्च संस्पर्शाच्छ्रयधुः स्याद्विसर्पवान् । भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्त-
 लक्षणः ॥ १६ ॥ अथ विपजलक्षणमाह—विपजः सविपम्राणिपरिसर्पणमूत्र-
 णात् । दंष्ट्रादन्तनखाघातादविपम्राणिनामपि ॥ १७ ॥ विष्णुशुक्रोपहतमलवद्वस्त्र-
 संकरात् । विपवृक्षानिलस्पर्शाद्भ्रयोगावचूर्णनान् ॥ मृदुश्लोऽवलग्नौ च शीघ्रो
 दाहरजाकरः ॥ १८ ॥ अथ यस्मिन्देशे दोषाः शोथं कुर्वन्ति तन्माह—दोषाः
 श्रयधुमूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशयस्थिताः ॥ १९ ॥ पकाशयस्या मध्ये तु वर्धःस्था-
 नगतास्त्वधः । कृत्स्नदेहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ २० ॥ यो मध्यदेशे
 श्रयधुः सकष्टः सर्वगश्च यः । अधोद्वेऽरिष्टभूतः स्याद्यश्चोर्ध्वं परिसर्पति ॥ २१ ॥
 अथोपद्रवारिष्टस्यासाध्यत्वमाह—धासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव
 च । यस्य चाग्ने रुचिर्नास्ति शोथिनं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वगामी नरं पच्या-
 मधोगामी स्त्रियं मुखात् । उभयोर्बक्षिसंजातः शोफो हन्ति न संशयः ॥ २३ ॥
 अथ स्थानभेदेनासाध्यत्वमाह—अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुद्भवः ।
 पुरुषं हन्ति नारीं तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥ २४ ॥ उपद्रवानाह—धासः
 पिपासा दौर्बल्यं ज्वरच्छर्दिरोचकाः । हिक्कातीसारकासाश्च शोथिनं क्षपयन्ति हि
 ॥ २५ ॥ अथ तन्त्रान्तरे—पादप्रवृत्तः श्रयधुर्नृणां यः प्राप्नुयान्मुखम् । वज्रा-
 दघस्तापो याति बक्षिं तस्य न सिध्यति ॥ १ ॥ अथ क्षीरपाणिनाऽप्युक्तम्
 —ऊर्ध्वगामी नरं पच्यामधोगामी मुखात्स्त्रियं । उभयोर्बक्षिसंजातः शोथो हन्ति
 न संशयः ॥ २ ॥ इति शोधनिदानम् ।

अथ शोधचिकित्सा ।

निदानदोषार्तिविपर्ययक्रमैरुपाचरेत् बलकालदोषविन् । अथाऽऽमजं लङ्घन-
 पाचनक्रमैर्विशोधनैरुत्थणदोषमादितः ॥ १ ॥ शिरोगतं शीर्षविरचनैरधोविरिच-
 नैरूर्ध्वमतस्तयोर्ध्वम् । उपाचरेत्त्रेहमवं विरूक्षणैः स्नेहस्तु रुक्षेण विरूक्ष्यते
 ध्रुवम् ॥ २ ॥ विषद्विदकानिलजे निरूहणं घृतं तु पित्तानिलजे सतिक्कम् ।
 शोधेन मूर्च्छावति दाहकार्यते विशोधनीयं तु समुत्तमिष्यते ॥ ३ ॥ कफोत्थितं
 क्षारकटूणासंयुतैः समूत्रतकैरपि युक्तिभिर्हरेत् ॥ ४ ॥ मुषतो जायते शोथः
 क्षीणां पुंसां च पादतः । असाध्यो द्वायपि प्रोक्तो तयोः पुण्याञ्जिवर्तनम् ॥ ५ ॥
 अथ श्रयधोर्वातादिभेदविशेषचिकित्सा—शोधे वातोत्थिते पूर्वं मासापि
 त्रिवृतं विभेत् ॥ १ ॥ तैलमेरण्डजं घाऽपि मलबन्धेऽपि तन्मतम् । शास्यं
 पयसा युक्तं रसैर्वाऽपि प्रयोजयेत् । स्वेदाभ्यङ्गांश्च घातघ्नान्सेकलेपांश्च कल्पितान्
 ॥ ३ ॥ अथ जलम् ।

धातिके श्वयथौ पेयं मुक्तपाकेऽपि तन्मतम् ॥ १ ॥ अथ धीजपूरादिलेपः—
 धीजपूरजटाईसादेपदारुमहौपधम् । रात्रामिमन्यलेपोऽयं घातशोषविनाशनः
 ॥ १ ॥ इति घातशोषचिकित्सा ॥ अथ पित्तशोथे-क्षीराग्निः पित्तकृतेऽति-
 शोके त्रिवृद्गुह्वचीत्रिकलाकपायम् । पिबेद्भ्रुवो मूत्रविभिधितं वा फलत्रिकाचूर्ण-
 मपाक्षमायम् ॥ १ ॥ अथ पटोलादिक्वाथः—पटोलात्रिकलांरिष्टवादींकायः
 सगुग्गुलुः । हन्ति पित्तमयं शोथं तुष्यान्तरसमन्वितम् ॥ १ ॥ इति पित्तशो-
 थचिकित्सा ॥ अथ कफशोथे—पुनर्नवाविश्वत्रिवृद्गुह्वचीशाम्बाकपप्पामुरदा-
 रुकल्कम् । शोके कफोत्थेऽक्षतमं समूत्रं कायं पिबेद्वाऽप्यथ चैत्र तेषाम् ॥ १ ॥
 अथ पुनर्नवाचलेहः—पुनर्नवाभृतादारुदशमूलरसावके । आर्द्रकस्य रसप्रस-
 गुहस्य च गुडा पचेत् ॥ १ ॥ तग्निद्वं व्योपपत्रैलारवजपत्रैः कार्पिकैः पृथक् ।
 चूर्णांकृतैर्लिष्टेऽष्टीते मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥ २ ॥ लेहः पुनर्नवो नाम श्लेष्म-
 शोफनिपूदनः । श्वासकासारचिहरो बलपुष्ट्यभिवर्धनः ॥ ३ ॥ अथाऽऽरग्वधा-
 दितैलम्—कफोत्थेऽत्र पिबेत्तैलं सिद्धमारग्वधादिना । मन्देऽग्नौ क्षिमिते कोष्ठे
 स्रोतोरोधेऽरुधावपि ॥ क्षारमूत्रासवारिष्टचूर्णं तत्रे नियोजयेत् ॥ १ ॥ इति कफ-
 शोथचिकित्सा ॥ अथ त्रिदोषजे मिथे च—मिथे मिश्रकमं कुर्यात्सर्वजे
 सर्वमेव तु ॥ १ ॥ अथ पिप्पल्यादिचूर्णम्—पिप्पल्यजाजी गजपिप्पली
 च निदिग्घिकानागरचित्रकश्च । रजन्यथः पिप्पलिमूलपाठामुस्तं च चूर्णं सुस्त-
 तोयपीतम् ॥ कल्कश्च भूनिम्बमहौपधाम्यां हन्याद्विदोषं चिरजं च शोफम् ॥ १ ॥
 अथाऽऽद्रकरसादियोगः—रसस्त्रयैवाऽऽद्रकनागरस्य पेयोऽथ जीर्णे पयसाऽ-
 क्षमयात् । शिलाह्वयं वा त्रिकलासेन हन्याद्विदोषं श्वयधुं प्रसद्य ॥ १ ॥ इति
 त्रिदोषजमिधचिकित्सा ॥ अथाऽगन्तुजे विपजे च—शोके चाऽगन्तुजे
 कुर्यात्सेकलेपादिशीतलम् । भ्रूतातकमये शोके सतिला कृष्णमृत्तिका ॥ १ ॥
 नवनीततिलालेपाद्य दुग्धं तिलांनितम् । यष्टीदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन
 संयुतः ॥ शोफमारुक्करं हन्ति चूर्णं शालदलस्य वा ॥ २ ॥ इत्यागन्तुकविपज-
 चिकित्सा ॥

अथ सामान्यविधिः ।

अथ विल्वपत्रस्वरसः—विल्वपत्ररसः पीतः सोपणः श्वयथौ रुजि । विद-
 सङ्गे चैव दुर्नांश्चि पिपूच्यां कामलास्वोति ॥ १ ॥ अथ भूनिम्बादिकल्कः—
 भूनिम्बविश्वकल्कं जग्ध्वा पीतः पुनर्नवाकृत्तः । भपहरति नियतमाशु श्वयधुं
 सर्वाङ्गजं चूर्णम् ॥ २ ॥

अथ काथाः—
 निशादादमहौपधागा-
 शोफम् ॥ १ ॥

अतं हन्यचिरेण

सिंहास्यामृतभण्टाकीकायं पीत्वा समाक्षिकम् । कृच्छ्रशोधं जयेजन्तुः कासं
श्वासं ज्वरं धमिम् ॥ १ ॥

अथ चूर्णानि—तत्राऽदौ पिप्पल्यादि—कृष्णाग्निविश्वघनजीरककण्ट-
कारीपाठानिशाकरिकणामगधाजटानाम् । चूर्णं कवोष्णसलिलेन विलोडय पीतं
नातः परं श्वयधुरोगहरं नराणाम् ॥ १ ॥ अथ गुडाद्यं चूर्णम्—गुडपिप्पलि-
शुण्ठीनां चूर्णं श्वयधुनाशनम् । भ्रामाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं बक्षिशोधनम् ॥ १ ॥
अथान्यच्च—गुडात्पलत्रयं ग्राह्यं शृङ्गवेरं पलत्रयम् । शृङ्गवेरसमा कृष्णा लोह-
किट्टायसोः पलम् ॥ चूर्णमेतत्समुद्दिष्टं सर्वश्वयधुनाशनम् ॥ १ ॥ अथ पुनर्न-
वाद्यं चूर्णम्—पुनर्नवा दार्व्यमृता पाठा विश्वा श्वदंष्ट्रिका । रजन्यौ द्वे बृहत्सौ च
पिप्पल्यश्चित्रकं वृषः ॥ १ ॥ समभागानि संचूर्ण्य गवां मूत्रेण वा पिबेत् । बहु-
प्रकारं श्वयधुं सर्वगात्रायसारिणम् ॥ इन्ति चाऽऽशूद्राप्यष्टौ व्रणांश्रैद्योद्धतानपि
॥ २ ॥ अथ विडङ्गादि—विडङ्गदन्तीकटुकात्रिवृश्चित्रकदारवः । व्योषं सकृष्णा
त्रिफला समा देया ह्यथोरजः ॥ द्विगुणं तल्पिषेचूर्णं पयसा शोफशान्तये ॥ १ ॥
अथ गुडार्द्रकादियोगः—गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभयां वा गुडपिप्पलीं
वा । कर्पाभिबृह्म्या त्रिपलप्रमाणं सादेन्नरः पथ्यमथापि मासम् ॥ १ ॥ शोफप्रति-
इयायगलास्यरोगान्सश्वासकासाहचिपीनसादीन् । जीर्णज्वराशौप्रहणीविकारान्ह-
न्यात्तथाऽन्यानपि वातरोगान् ॥ २ ॥ अथ पुनर्नवादियोगः—पुनर्नवामूलकदे-
वदारुच्छिन्नोद्भवाचित्रकमूलसिद्धाः । रसा यवागूश्च पयांसि यूपाः शोफे प्रदेया
दशमूलगर्भाः ॥ १ ॥ अथ क्षीरम्—क्षीरं शोफहरं दारुवर्षाभूगगरैः शृतम् ।
पेयं वा चित्रकन्योपत्रिवृद्दारुप्रसाधितम् ॥ १ ॥ अथाऽर्द्रकरसः—भार्द्रकस्य
रसः पीतः पुराणगुडमिश्रितः । भजाक्षीराग्निः शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् ॥ १ ॥
अथ गोमूत्रमण्डूरम्—गोमूत्रसिद्धमण्डूरं सुरभीरसभावितम् । माणकार्द्रक-
कन्दानां रसेष्वपि च भावयेत् ॥ १ ॥ त्रिफलाकटुचव्यानां चूर्णं पाणितलद्वयम् ।
क्षिपेत्सुसिद्धे पाके तु मधुनश्च पलद्वयम् ॥ निहन्ति सर्वजं शोफं सर्वाङ्गं च
विदोषतः ॥ २ ॥ इति गोमूत्रमण्डूरम् ॥ अथ कंसहरीतकी—द्विपञ्चमूलस्य
पचेत्कपाये कंसोऽभयानां च दत्तं गुडाद्य । लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योष-
त्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च ॥ १ ॥ प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि
यावच्छकात् । एकाभयां प्राश्य सतश्च लेहाच्छुक्तिर्निहन्ति श्वयधुं प्रवृद्धम् ॥ २ ॥
कासज्वरारोचकमेहगुल्मशोहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् । काश्यामवातानसृगम्लपि-
त्तवैषण्यंमूत्रानिलशुकुदोषान् ॥ ३ ॥ दशमूलं हरीतक्या तुल्यं कंसहरीतकी ।
मानं तेनात्र तत्रस्थं चरके प्राह जेजठः ॥ ४ ॥ इति कंसहरीतकी ॥ अथ दश-
मूलहरीतकी—दशमूलीकपायस्य कंसो पथ्याशतं गुडान् । तुलां पचेद्दने तत्र
व्योषक्षारचतुष्पलम् ॥ १ ॥ त्रिजातं तु सुवर्णांशं प्रस्थार्धं मधुनो हिमे । दशमू-
लहरीतक्याः शोफान्गन्धिः ॥ २ ॥

प्रदास्यानु रविणा तिमिरं यथा ॥ वक्षेऽत्र दारणं कृत्या प्रकृत्या प्रणय्या ॥२॥
इति चर्म्मचिकित्सा ।

अथ कुरण्डचिकित्सा—

यः पित्तदोषेण कुरण्डरोगो भवेच्छिरोर्दक्षिणमुष्कमाने । तस्योर्ध्वभागं अय-
णस्य विष्येद्रामस्य यामप्रभवेऽपरस्य ॥ १ ॥ अथैरण्डतैलादियोगः—एरण्ड-
तैलसंमिश्रं कासीसं सैन्धवं पिबेत् । यक्ष्णेण घृपणं यद्दं कुरण्डज्वरनाशनम् ॥ १ ॥
अथेन्द्रवाद्यण्यादि—इन्द्रवाद्यणिकामूलं तैलं पुष्करजं तथा । संमर्द्यं च सगो-
दुग्धं पिबेज्जन्तुः कुरण्डजे ॥ १ ॥ अथ सैन्धवादिलेपः—संचूर्णितं सैन्धव-
माज्ययुक्तं संमर्द्यं तोयस्वितमेव सोष्णम् । महुर्मुहुयः कुरुते प्रलेपं विलीयते
तस्य कुरण्डरोगः ॥ १ ॥ इति सैन्धवादिलेपः । गवां घृतेन संयुक्तं क्षिवेत्सैन्ध-
वचूर्णकम् । वित्रेत्सप्तदिनं यावत्तावत्लेपः कुरण्डजे ॥ १ ॥ तण्डुलवारिविमिश्रं
घृतपुरसंशं यदुच्यते लोके । तन्मूलपिष्टलेपं कुरण्डगलगण्डयोः कुर्यात् ॥ २ ॥
हृश्वरीमूलमेरण्डमूलं मूपकचर्म च । प्रलेपः स्यात्कुरण्डानां रोगविच्छेदकारकः
॥ ३ ॥ सुपेपितं ब्राह्मणयष्टिकाया मूलं समं तण्डुलघावनेन । निहन्ति लेपाद्ग-
लगण्डमालां कुरण्डमुख्यान्खिलान्विकारान् ॥ ४ ॥ वातारितैलमृदितं सुरवाल-
णीजं मूलं नरः पिबति यो मद्युं विचूर्णम् । गन्धे निधाय पयसि त्रिदिनावसाने
तस्य प्रणश्यति कुरण्डकृतो विकारः ॥ ५ ॥ गोमूत्रसिद्धां ह्रुतैलभृष्टां हरीतकीं
सैन्धवचूर्णयुक्ताम् । खादेश्वरः कौष्णजलानुपानाक्षिहन्ति कुरण्डमतीव वृद्धम्
॥ ६ ॥ शम्बूकोदरनिहितं गन्धं सप्ताहमातपे सर्पिः । स्थितमपहरति कुरण्डं
सैन्धवचूर्णान्वितं लेपात् ॥ ७ ॥ इति कुरण्डचिकित्सा ।

अथ पथ्यापथ्यम् ।

संशोधनं बहिरसृग्विमोक्षः श्वेदः प्रलेपोऽरुणशालयश्च । एरण्डतैलं सुरभीजलं
च धन्वामिधं शिशुफलं पटोकम् ॥ १ ॥ पुनर्नवागोशुराकाशिमन्धं ताम्बूलपथ्या-
रसनारसोनम् । बान्धवत्रागृजनकं मधुनि कौश्र्यं घृतं तप्तजलं च तक्रम् ॥ २ ॥
अर्धेन्दुवद्बहुणयोश्च दाहो व्यत्यासतो बाहुशिराम्पथश्च । यथामयं शस्त्रविधिश्च
वर्गः स्याद्धर्म्मवृज्जामयिनां सुखाय ॥ ३ ॥ भानूपमांस्तानि दधीनि मायाः
पिष्टानि हुष्टान्मुपोदिका च । गुरुणि शुक्रोत्थितवेगरोधाः स्थुर्वर्ध्ववृज्जामयि-
नामभिन्नाः ॥ ४ ॥ अथ घृन्दान्—वेगाहर्ति पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं तथा ।
अत्यशनममाध्यानमुपवासं परित्यजेत् ॥ १ ॥

इति मुष्कान्नवृद्धिवर्ध्मकुरण्डचिकित्सा ।

अथ गलगण्डगण्डमालापथीग्रन्थ्यर्बुदनिदानमाह ।

अथ गलगण्डादिनिदानमाह—निवद्धः श्वयधुर्यस्य मुष्कबलम्बते गले ।
महान्वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥ अथोक्तं भोजेनापि—
महान्तं शोयमक्षयं वा हनमन्नागलाशयम् । एतन्नं — इत्या गलगण्डं

विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ अथ तस्य संप्राप्तिमाह—यातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो
मन्ये तु संश्लिष्य तथैव मेदः । कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं गल-
गण्डमाहुः ॥ २ ॥ अथ तत्र घातिक्रमाह—तोदान्वितः कृष्णाशिरावदनद्धः
श्यायारणो वा पवनात्मकस्तु । पारुण्ययुक्तश्चिरवृक्षपाको यत्पृष्ठया पाकमि-
यात्कदाचित् ॥ ३ ॥ परैस्वमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोपः ॥
अथ श्लैष्मिकमाह—स्विरः सवर्णो गुरुप्रकण्डूः शीतो महांश्चापि कफात्म-
कस्तु ॥ ४ ॥ चिराभिवृद्धिं भजतेऽचिराद्वा प्रपच्यते मन्दरजः कदाचित् ।
माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ॥ ५ ॥ अथ मेदो-
जमाह—स्निग्धो गुरुः पाण्डुरनिष्ठगन्धो मेदोभवः कण्डुयुतोऽल्पस्त्वचः । प्रल-
भ्यतेऽलायुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥ ६ ॥ जिग्घास्यता तस्य भयेद्य
जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुतेऽतिमात्रम् ॥ अथासाध्यत्वमाह—कृष्णच्छ्वसन्तं
मृदुसर्पयात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तम् । क्षीणं च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिक्षस्वरं
चापि विचर्जयेद्दि ॥ ७ ॥ अथ स्थानतुल्यतया गण्डमालामिहैवाऽऽह—
ककैन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागळवङ्गणेषु । मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः
स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः ॥ १ ॥ यदाह भोजः—घातपित्तकफा वृद्धा
मेदश्चापि समन्वितम् । जह्वयोः कण्डरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान्यहून् ॥ १ ॥
कुर्वन्ति ग्रन्थीन्तांश्लेभ्यः पुनः प्रकुपितोऽनिलः । तान्दोपानूर्ध्वगो वक्षःकक्षाम-
न्यागलाक्षितः ॥ २ ॥ नानाप्रकारान्कुरुते ग्रन्थीन्सा त्वपची ह्व । जपची कण्ठ-
मन्यासु कक्षावङ्गणसंघेषु ॥ गण्डमालां विजानीयादपचीतुल्यलक्षणाम् ॥ ३ ॥
अथ गण्डमालातुल्यतयाऽपचीमाह—ते ग्रन्थयः केचिद्वासपाकाः स्रवन्ति
नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति
केचित् ॥ १ ॥ तस्याः साध्यासाध्यत्वमाह—साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशू-
लकासज्वरच्छर्दिद्युतास्त्वसाध्याः ॥ अथापचीरूपगुणतया ग्रन्थिकानाह—
वातादयो मांसमसृवप्रदुष्टाः संद्रूप्य मेदश्च तथा शिराश्च । वृत्तोन्नतं विप्रथितं तु
शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ १ ॥ अथ घातिक्रमाह—भायग्न्यते
वृक्षति तुघते च मलस्यते मध्यति भिद्यते च । कृष्णो मृदुर्बस्तिरिवाऽऽतसश्च
भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽन्मच्छम् ॥ २ ॥ अथ पैत्तिकमाह—दंढस्यते धूप्यति
चूष्यते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि । रक्तः स पीतोऽप्यथ घाऽपि पित्ताग्निश्च
स्रवेद्दुष्टमतीव घास्यम् ॥ ३ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—शीतो विचर्णोऽल्परजोऽ-
तिपाण्डुः पापाणवरसंहननोपपन्नः । चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाग्निश्चः स्रवेच्छुक्ल-
घनं च पूयम् ॥ ४ ॥ अथ मेदोजमाह—शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः स्निग्धो महा-
न्कण्डुयुतोऽल्पस्त्वचः । मेदःकृतो गच्छति चात्र भिक्षे पिण्याकसर्पिःप्रतिमं च मेदः
॥ ५ ॥ उक्तं च भोजेन—मेदो वायुर्यदा मांसे निक्षिपेदयथा त्वचि । तत्र
मेदोभवो ग्रन्थिः श्यावो भवति पाण्डुरः ॥ १ ॥ कृशः कृशो महान्स्पृष्टे ग्रन्थि-
दिष्ठश्च पीडितः । तिलकल्कनिमः स्रावो घृतयन्त्रास्य जायते ॥ २ ॥ अथ

शिरामतानम् । संकुच्य संपीट्य विशोष्य चापि प्रथिष्य करोत्युन्नतमाशु घृषम् ॥
 ग्रन्थिः शिराजः स तु कृष्णसाप्यो भवेद्यदि स्वार्सदगच्छत्य ॥ १ ॥ अथ
 तस्यासाध्यत्वमाह—स चार्सदगच्छाप्यको महाश्व मर्मास्थिजत्रापि विवर्जनीयः
 ॥ १ ॥ उक्तं भोजेन—पञ्चैतानरुदो ग्रन्थीन्मर्मजानघटांस्वजेत् । कपोलगण-
 मन्यासु दुश्चिकित्साश्च संधिषु ॥ १ ॥ अधार्युदान्याह—तस्य संप्राप्तिमाह
 —गात्रप्रदेशे षडिदेव दोषाः संगृहिता मांसमसृजप्रदृष्य । घृतं मृदुं मन्दहनं
 महान्नामनस्पृशं धिरघृदिपाकम् ॥ कुर्वन्ति मांसोऽप्यमत्यगापं तदुर्बुधं शास्त्र-
 निदो षदन्ति ॥ १ ॥ अथ तस्य संख्यामाह—धातेन पितेन कफेन चापि
 रणेन मांसेन च भेदसा च । तत्रापते तस्य च लक्षणाणि ग्रन्थेः समानानि
 सदा भवन्ति ॥ २ ॥ अथ रक्तार्युदमाह—दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं शिराश्च
 संकुच्य संपीट्य गतास्त्वपाकम् । साध्यावमुष्यन्ति मांसविण्डं, मांसाङ्कुरं राचित-
 मानु घृदिम् ॥ ३ ॥ कुर्वन्त्यजलं रुधिरप्रवृत्तिमसाध्यमेतदुधिरामकं तु । रक्त-
 योषद्रूपपीडितारवाण्डुर्भवेदुर्बुदपीडितस्तु ॥ ४ ॥ मांसजस्य संप्राप्तिमाह—
 मुष्टिप्रहारादिभिरदितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं जनयेत्तु दोषम् । भवेदन्नं पित्र्यमनन्यपर्ण-
 मपाकमश्नोपममपचाक्ष्यम् ॥ प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतन्नवेग्मांसपरायणस्य
 ॥ १ ॥ अधास्यासाध्यत्वमाह—मांसाङ्कुरं त्येत्तदसाध्यमुक्तं साध्येत्त्र-
 पीमानि विवर्जयेत् ॥ संप्रसृतं मर्मणि यच्च जातं द्योतःसु वा यथ भवेदसाध्यम्
 ॥ २ ॥ अप्यर्युद्वलक्षणमाह—यज्ञापतेऽन्वरणलु पूर्वजाते शेषं तदप्यर्युदम-
 उर्बुधैः । यद्भुज्जगतं युगपत्कमाद्वा द्विर्युदं तथ भवेदसाध्यम् ॥ ३ ॥ उक्तं
 भोजेन—अर्बुदे र्वर्बुदं जातं द्वंद्वजं चाजुजं च यत् । द्विर्युदमिति शेषं
 तद्यासाध्यं-विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ अर्बुदानां पाकाभावे हेतुमाह—न
 पाकमायान्ति कफाधिकरयान्मेदोयहुरवाच विदोषतस्तु । दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्च
 तेषां सर्वोर्बुदान्येव निसर्गोत्तस्तु ॥ १ ॥ इति गलगण्डादिनिदानम् ।

अथ गलगण्डचिकित्सा ।

स्वेदोऽमिलोत्थे गलगण्ड आर्दी नाट्यानिलशीपघपत्रपिण्डैः । स्वेदोपनाहो
 कफसंभवेऽपि कृशा क्रमं श्लेष्महरं विदध्यात् ॥ १ ॥ अथ वातगण्डे—निलुलं
 शिप्रमूलानि दशमूलमथापि च । भालेपनं वातगण्डे सुखोत्थं संप्रशस्यते ॥ १ ॥
 अथ कफगण्डे—देवदारु विशालां च कफगण्डे प्रलेपनम् । छर्दनं शीघ्रैरेकश्च
 सर्वो रेचनिगो हितः ॥ १ ॥ अथ मेदोगण्डे—मेदःसमुत्थेऽत्र यथोपदिष्टां
 विध्येच्छिरां शिग्र्यतनोर्नरस्य । श्यामासुधालोहपुरीषदन्तीरसाञ्जनैश्चापि हितः
 प्रलेपः ॥ १ ॥ अथ सामान्ययोगः—तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः ।
 हितः कर्णे पलाशस्य गलगण्डः प्रशास्यति ॥ १ ॥ जलकुम्भीकजं भस्म पत्रया
 गोमूत्रगालितम् । पित्रेच्छोद्भयतक्रादी गलगण्डनिवृत्तये ॥ २ ॥ महिषीमूत्रवि-
 मिधं होहमलं संस्थितं घटे मासम् । अन्तर्भूमविदग्धं मधुना गलगण्डनाशनं
 छीडम् ॥ ३ ॥ सूर्योर्ध्वनेरसोनाभ्यां गलगण्डोपनाहनम् । स्फोटोत्थावैः शमं याति

गलगण्डो न संशयः ॥ ४ ॥ सर्पपाः शिमुयीजानि शण्वीजातसीयवाः । मूलकस्य च क्षीजानि तत्रेणाम्लेन पेपयेत् ॥ ५ ॥ गण्डानि ग्रन्थयश्चैव गण्डमालास्तथैव च । लेपनात्तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति घाऽचिरात् ॥ ६ ॥ जीर्णकर्कारुकरसो विडसै-
न्धयसंयुतः । नस्येन तरुणं हन्ति गलगण्डं न संशयः ॥ ७ ॥ श्वेतापरजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेत्तरः । सर्पिणा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ८ ॥ तिष्ठा-
ल्लवुफले पके सप्ताहमुपितं जलम् । गलगण्डं निहन्त्याशु पानारपथ्यानुशीलिनः ॥ ९ ॥ अथामृतादितैलम्—तैलं पिबेचामृतम्लिदिह्निम्याभयावृक्षकपिप्प-
लीभिः । सिद्धं थलाभ्यां च सदेवदारु हिताय तित्वं गलगण्डरोगे ॥ १ ॥ अथ तुम्बीतैलम्—विडङ्गक्षारसिन्धुप्रारास्त्रामिन्धोपदारुभिः । कटुतुम्बीफलरसैः कटुतैलं त्रिपाचितम् । चिरोत्थमपि नस्येन गलगण्डं विनाशयेत् ॥ १ ॥ अथ वेधविधिः—जिह्वाघः पार्श्वोभूलाच्छिरा द्वादश कीर्तिताः । तासां स्थूले शिरे द्वे च छिन्द्यात्ते च शनैः शनैः ॥ १ ॥ बहिरोनैव संगृह्य कुशापत्रेण मुदिमान् । स्तुते शक्ते व्रणे तस्मिन्द्वारसगुडमार्द्रकम् ॥ २ ॥ भोजनं चानभिष्यन्दि सूपः कौलस्य इष्यते । यवमुद्गपटोलादि कटु रक्षं तु भोजनम् । छर्दि च रक्तमुक्तिं च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥ इति गलगण्डचिकित्सा ।

अथ गण्डमालापचीचिकित्सा ।

ग्रहदण्डीयमूलं तु पिष्टं तण्डुलवारिणा । स्फुटितां हन्ति लेपेन गण्डमालां न संशयः ॥ १ ॥ निजद्रवेण संपिष्टं मुण्डीमूलं प्रलेपयेत् । गण्डमाला क्षयं ण्ति तद्रूपं च पिबेत्पलम् ॥ २ ॥ काञ्चनारत्वचः काथः शुण्ठीचूर्णेन नाशयेत् । गण्डमालां तथा काथः क्षौद्रेण बहणात्वचः ॥ ३ ॥ जलेन पेपयेत्तुल्यं काञ्चनी-
प्रकं विपम् । सप्ताहं लेपयेद्यस्य यदि स्याद्गण्डमालिका ॥ स्फुटन्ती नात्र देहः स्फोटे लेपमिमं कुरु ॥ ४ ॥ आरग्वधशिफां पिष्ट्वा सम्यक्तण्डुलवारिणा । स्य नस्यप्रलेपाभ्यां गण्डमालां समुद्धरेत् ॥ ५ ॥

अथ त्रिफलाद्यो गुग्गुलुः—पदपलं त्रिकटु श्रेयं त्रिफलाऽत्र पलत्रयम् । काञ्चनारत्वचाचूर्णं योजयेद्वादशं पलम् ॥ १ ॥ गुग्गुलुः सर्वतुल्यः स्यारसर्पमेकत्र ष्टयेत् । क्षौद्रं पलशतं देयं गुटिकां कर्पसंमिताम् । भक्षयेद्गण्डमालातो गलप्रन्धि । नाशयेत् ॥ २ ॥ अथ काञ्चनारगुग्गुलुः—पलानां दशकं प्राद्यं काञ्च-
नारत्वचो बुधैः । पदपला त्रिफला प्राद्या ध्योपं प्राद्यं पलत्रयम् ॥ १ ॥ पलैकं त्स्वापि त्वगोलापप्रकं तथा । कर्पकर्ममितं प्राद्यं सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥ २ ॥ सर्वं चूर्णमिदं वायस्तावन्मात्रस्तु गुग्गुलुः । संमर्षं गुटिकाः कार्याः शाणसाया-
त्रतो बुधैः ॥ ३ ॥ एकैकां भक्षयेत्प्रातर्बुद्धिमांश्च सदा नरः । गण्डमालां जयेद्दु-
रामपचीमरुद्दानि च ॥ ४ ॥ ग्रन्थीघृणां सगुल्मांश्च कृष्टानि च भगंदरम् । अनुपाने नो

णान् ॥ ५ ॥ शणियन्धोपरिष्ठाद्वा कुर्याद्रक्षाग्रयं भिषक् । अङ्गुलान्तरितं सम्यग-
पचीविनिवृत्तये ॥ ६ ॥ अथ चन्दनादितैलम्—चन्दनं साभया लाक्षा वचा
कटुकरोहिणी । एतत्तैलं शृतं पीतं समूलामपर्ची जयेत् ॥ १ ॥ अथ द्योपाद्यं
तैलम्—द्योपं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च । तैलमेभिः शृतं नखात्क-
च्छामप्यपर्ची जयेत् ॥ १ ॥ इत्यपचीचिकित्सा । इति गण्डमालापचीचिकित्सा ।

अथ ग्रन्थिचिकित्सा ।

ग्रन्थिष्वामेषु कुर्यात् भिषक्शोधप्रतिक्रियाम् । पक्वानापाद्य संशोध्य रोपये-
द्गणभेषजैः ॥ १ ॥ हिंसा सरोहिण्यमृताऽथ भार्ङ्गी स्योनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
गोमूत्रपिष्टाः सह तालपत्र्या ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥ २ ॥ जलायुकाः
पित्तकृते हिताः स्युः क्षीरोदकाम्यां परिपेचनं च । द्राक्षारसेनेक्षुरसेन चापि
चूर्णं पिबेद्वाऽपि हरीतकीनाम् ॥ ३ ॥ मधुकजम्ब्रंजुनवेतसानां त्वग्भिः प्रदेहा-
नवचारयेच्च । इतेषु दोषेषु यथानुपूर्वं ग्रन्थेर्भिषक् श्लेष्मसमुत्थितेषु ॥ ४ ॥
अमर्मजातं शममप्रयातं तत्पक्वमेवापहरेद्विचार्य । देहस्थिते वाससि सिद्धकर्मे
सद्यः क्षतोक्तं च विधिं विदध्यात् ॥ ५ ॥ शस्त्रेण चोरकृत्य सुपक्वमाशु प्रक्षालये-
त्पथ्यत्तमैः कपायैः । संशोधनैस्तं च विशोधयेत्तु क्षारोत्तैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः ॥ ६ ॥
सिद्धेच्च तैलं स्वपचारणीयं विडङ्गपाठारजनीविपकम् । मेदःसमुत्थे तिलकल्कदिग्धैः
कृत्वोपरिष्ठाद्द्विगुणं पटान्तम् ॥ ७ ॥ हुताशतसेन मुहुः प्रमृज्यालौहेन धीमास
च वर्धिताय । प्रलिप्तद्वर्षां त्वथ लाक्षया वा प्रतप्तयाऽऽश्वोत्तनमस्य कार्यम्
॥ ८ ॥ निपात्य वा शस्त्रमपौष्ट मेदो दहेत्सुपकं त्वथ वा विद्रव्यं । प्रक्षालये
मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः सुवर्षलाक्षैर्हरितालमिश्रैः ॥ ९ ॥ ससैन्धवैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः
क्षारोत्तैरेनमभिप्रशोष्य । तैलं विदध्याद्द्विकरञ्जगुञ्जोर्वशावलेष्विद्दमूत्रसिद्धम्
॥ १० ॥ इति राजमार्तण्डात् । विष्णुक्रान्ता च पेटारी काक्षिकेन सुपेपिता ।
कालस्फोटं हरेत्पेपादुष्टग्रन्थियु का कथा ॥ १ ॥ पुत्रजीवस्य मज्जानं जले पिष्ट्वा
प्रलेपयेत् । कालस्फोटं विपस्फोटं सद्यो हन्यात्सवेदनम् ॥ २ ॥ कक्षाग्रन्थि
कर्णग्रन्थि गलग्रन्थि च नाशयेत् । राजिकालशुनं पेप्यं लेपो हृत्त्रलग्रन्थिकाः ।
ग्रन्थोऽर्कदुग्धतालैर्न जेपालेन च नाशयेत् ॥ ३ ॥ इति ग्रन्थिचिकित्सा ।

अथार्बुदचिकित्सा ।

ग्रन्थ्यर्बुदानां न यतो विशेषः प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूर्यैः । तत्रश्चिकित्सेन्निप-
शर्बुदानि विधानविद्ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥ १ ॥ घातार्बुदं क्षीरघृताग्लसिद्धैरुष्णैः
सतैलेरुपनाहयेत्तु । कुर्यात्तु सुख्यान्युपनाहानानि सिद्धैश्च मांसैश्च येषवारैः ॥ २ ॥
खेदं विदध्यात्कुनालश्च नाट्या श्लेष्णेन रक्तं बहुशो हरेच्च । घातग्रन्थियूहपयोग्ल-
भागैः सिद्धां शक्ताङ्गां विवृतां पिबेद्वा ॥ ३ ॥ ज्येष्ठापनाहा मृदवस्तु पथ्याः
पित्तार्बुदे कायविरेचनं च । विहृष्य सौदुग्धरसाकगोजीपत्रैर्भृशं क्षौद्रघृतैः
प्रतिष्पेत् ॥ जन्तोः कफजेऽर्बुदे च रक्ते च सिक्तेः खवतोऽर्बुदं

मत् । मेदःकृते मांसकृतेऽपि कार्यं प्रणोदितं सर्वचिकित्सितं च ॥ ५ ॥ इति
 राजमातृण्ड्यात् । लिप्तं यवक्षारविहङ्गधीर्जं गन्धोपलैः स्वान्मसृणांकृतैर्यत् । रषेत्
 निधैः सरठस्य सघस्तदुदुं दाम्यति नान्यथैतत् ॥ १ ॥ उपोदिकरसाम्यक्ता
 तत्परपरिषेष्टिता । प्रणश्यत्यचिराद्गुणां पिटिकायुंद्जातयः ॥ २ ॥ उपोदिका
 काशिकतक्रपिष्टा तपोपनाहो लवणेन सार्धम् । एषोऽयुंदानां प्रशमाय कैश्चिद्दिने
 दिने रात्रिषु मर्मजानाम् ॥ ३ ॥ गन्धशिलाविश्रौपधविहङ्गनागभक्तभिः समैशु-
 र्णम् । कृकलासरक्तयुक्तं लेपासघोऽयुंद्भवन्ति ॥ ४ ॥ सुहीगण्डीरिकास्वेदो
 नाशयेदयुंदाणि च । लवणेनाथ वा स्वेदः सीसकेन तथैव च ॥ ५ ॥ हरिद्रालो-
 भपचङ्गुटधूमो मनःशिला । मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोयुंद्दहरः परः ॥ एतामेव
 क्रियां कुर्यादसोपां शर्करायुंदे ॥ ६ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

पुराणघृतपानं च जीर्णलोहितशालयः । यवा मुद्गाः पटोळं च रक्तशिमुः कठि-
 लुकम् ॥ १ ॥ शार्ङ्गं च शार्कं वेध्राग्रं रुक्षानि च कटूनि च । दीपनानि च
 सर्वाणि गुग्गुलुश्च शिलाजतु ॥ २ ॥ गलगण्डे गण्डमालापचीग्रन्थ्ययुंदान्तरे ।
 यथादोषं यथावस्थं पथ्यमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥ दुग्धेषुविकृतीः सर्वा मांसं
 घानूपसंभवम् । पिष्टाश्रमलं मधुरं गुर्धभिष्यन्दकारि च ॥ ४ ॥ गलगण्डं गण्ड-
 मालापचीग्रन्थ्ययुंदायान् । चिकित्सन्नगदंकारो यतोऽर्था परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥
 इत्ययुंदचिकित्सा ।

अथ श्लीपदनिदानम् ।

मेदोमांसाश्रयं शोफं पादयोः श्लीपदं वदेत् । खलिद्भदशिभिर्दोषैरेषा स्याच्च
 कफोचरम् ॥ १ ॥ अथ तस्य संप्राप्तिमाह—यः सज्वरो बह्वृणजो भृशार्तिः
 शोफो गृणां पादगतः क्रमेण । तच्छ्लीपदं स्वात्करकण्ठनेत्रशिशोष्ठनासास्वपि
 केषिदाहुः ॥ २ ॥ अथ घातजमाह—वातजं कृष्णरुक्षं तु स्फुटितं तीव्रवेद-
 नम् । अग्निमित्तरजं तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ ३ ॥ अथ पित्तजमाह—
 पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मृदु ॥ अथ श्लेष्मजमाह—श्लैष्मिकं क्षिग्ध-
 वर्णं च श्वेतं पाण्डुं गुरु स्थिरम् ॥ ४ ॥ अथैषामसाध्यत्वमाह—वल्मीक-
 मिव संजातं कण्टकैरिव संचितम् । सर्वांश्मकं महत्तच्च वर्जनीर्यं विशेषतः ॥ ५ ॥
 अथ श्लीपदे कफस्याव्यभिचारेण प्राधान्यमाह—श्रीण्वेतानि विजानी-
 याच्छ्लीपदानि कफोच्छ्रयात् । गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्माच्छक्ति कफाद्रिना ॥ ६ ॥
 अथ श्लीपदसंभवे हेतुनिर्देशमाह—पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वतुंषु च शीत-
 लाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ७ ॥ अथ पुनरसाध्यत्व-
 माह—यच्छ्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्या च कफात्मकस्य । साक्षावमत्यु-
 च्छतसर्वलिङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ८ ॥ इति श्लीपदनिदानम् ।

अथ श्रीपदचिकित्सा ।

लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तसेचनैः । प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लेष्मिपदं समुपाचरेत् १ ॥ श्लेष्मस्वेदोपनाहांश्च श्लेष्मिपदेऽनिलजे भिषक् । कृत्वा गुल्फोपरि शिरां विष्येत्तु तुरङ्गुले ॥ २ ॥ गुल्फस्याघःशिरां विष्येच्छ्लेष्मिपदे पित्तसंभवे । पित्तघ्नीं च ह्यां कुर्यात्पित्तार्बुदविसर्पवत् ॥ ३ ॥ मञ्जिष्ठामधुकं रात्र्यामर्हिर्चां सपुनर्नवाम् । प्लाऽऽरनालैर्लेपोऽयं पित्तश्लेष्मिपदशान्तये ॥ शिरासु विद्रितां विष्येदङ्गुष्ठे श्लेष्मिपदे ॥ ४ ॥ सिद्धार्थसौभाग्यनदेवदारुविष्ठीपधैर्मूत्रयुतैः प्रलेपयेत् । पुनर्नानागरसर्पपाणां कल्केन वा काञ्जिकमिश्रितेन ॥ ५ ॥ घत्तुरैरण्डनिर्गुण्डीवर्पा-गूशिग्रुसर्पपैः । प्रलेपः श्लेष्मिपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ ६ ॥ हितश्च लेपने नेत्यं चित्रको देवदारु च । सिद्धार्थशिमुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेपितः ॥ ७ ॥ पिबेद्वाभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन वा । पिबेदेवं गुहूर्ची च नागरं भद्रदारु ॥ ८ ॥ पिबेत्सर्पपतैलेन श्लेष्मिपदानां निवृत्तये । पूतीकरञ्जच्छदजं रसं वापि यथावलम् ॥ ९ ॥ अनेनैव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् । प्रयुञ्जीत भिषक्प्राज्ञः कालसाल्म्यविभागतः ॥ १० ॥ पलाशमूलस्वरसं पिबेद्वा तैलेन तुल्यं सितस-र्पपाणाम् । मूत्रेण पथ्यामरदारुविश्वं सगुग्गुलुं श्लेष्मिपदिभिर्निषेव्यम् ॥ ११ ॥ वृद्धदारुकचूर्णं वा मूत्रसौपीरकादिभिः । शीलितं श्लेष्मिपदं हन्ति कृच्छ्रं संवत्स-रोपितम् ॥ १२ ॥

अथ पिप्पल्यादिचूर्णम्—पिप्पली त्रिफला दावीं नागरं सपुनर्नवम् । भागैर्द्विपलिकैस्त्रेषां तत्समं वृद्धदारुम् ॥ १ ॥ काञ्जिकेन तु सचूर्णं पिबेत्कर्प-प्रमाणतः । जीर्णे वा परिहीनं स्वाद्भोजनं सार्वकामिकम् ॥ २ ॥ श्लेष्मिपदं घातरो-गांश्च श्लेष्मिगुल्ममरोचकम् । अग्निं च कुर्वते घोरं भस्मकं च प्रयच्छति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाद्यो मोदकः—कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्पमर्धपलं पलम् । विंशतिश्च हरीतक्यो गुडस च पलद्वयम् । मधुना सह संयुक्तं श्लेष्मिपदं हन्ति दारुणम् ॥ १ ॥ अथ विडङ्गादितैलम्—विडङ्गसारिवाकैषु नागरे चित्रके तथा । भद्रदावैल-कार्येषु सर्वेषु लवणेषु च ॥ तैलं पकं पिबेद्वाऽपि श्लेष्मिपदानां निवृत्तये ॥ १ ॥

अथ सौरेश्वरघृतम्—सुरसा देवकाष्ठं च त्रिफला त्रिकटुगंजा । लवणानि च सर्वाणि विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ १ ॥ चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुलुं हपुषा यथा । यवाम्रजः सपाठश्च चण्डेलं वृद्धदारुकः ॥ २ ॥ कल्कैश्च कार्पिकैरेभिर्घृत-प्रस्यं विपाचयेत् । दशमूलकपायेण धान्ययूपद्रवेण च ॥ ३ ॥ दधिमण्डसमा-युक्तं प्रस्यं प्रस्यं पृथक् पृथक् । पकं स्यादुद्धृतं कल्कात्पिबेत्कर्पययं हविः ॥ ४ ॥ श्लेष्मिपदं कफवातोत्थं मांसरक्ताश्रितं च यत् । मेदःश्लेष्माभिघातोत्थं हन्यादेव न संशयः ॥ ५ ॥ अपचीगलगण्डानि अघ्नवृद्धिं स्याऽर्बुदम् । नाशयेद्ब्रह्मणीदोषं श्रयधुं गुदजान्यपि ॥ ६ ॥ परमगिफरं हृद्यं कोष्ठक्रिमिबिनाशनम् । घृतं सौरेश्वरं नाम श्लेष्मिपदं हन्ति सेवितम् ॥ ७ ॥ जीवकेन घृतं ह्येतद्भोगानीकविनाशनम् । यथाद्यं धूर्तमांसं च कटुतैलं च योजयेत् । श्लेष्मिपदानां प्रशान्त्यर्थं मासान्तं दाह-

मामिना ॥ ८ ॥ गन्धर्षतैलमृष्टां हरीतकीं गोमूत्रेण च । विमति । श्लीपदघ्नक
मुष्टो भयस्सौ सप्तरात्रेण ॥ ९ ॥ अथ गुडूच्यादिलेपः—गुडूचीकडुका
ष्ठीदेवशादविद्वहकम् । पिष्ट्वा गोमूत्रसंयुक्तं लेपाच्छ्लीपदनाशनम् ॥ १ ॥

अथ घान्याम्लादि—घान्याम्लं तीक्ष्णसंयुक्तं कफघातविनाशनम् । दीप
चाऽऽमदोषां मोदःश्लीपदनाशनम् ॥ १ ॥ पिण्डारकतदसंभवपुंफुटिका जय
सर्पिणा पीता । श्लीपदमुग्रं निषत्तं बद्ध्वा सूत्रेण जह्यायाम् ॥ २ ॥ संपिष्टमारि
तेन रयिकामूलवल्कलम् । प्रलेपाच्छ्लीपदं हन्ति वद्यमूलमपि दृढम् ॥ ३ ॥
यथासं कटुतैलं च कूर्ममांसं च योगयेत् । श्लीपदानां प्रशान्त्यर्थं मासान्
दाहमग्निना ॥ ४ ॥ पादकण्डूहरं कुयोद्यवनीतेन माक्षिकम् । पाददाहहरं स्वादे
त्रिळाट्टिगुणमाकुपेः । पूजं तु मधुसर्पिर्मयी कर्पमातिप्रशान्तये ॥ ५ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

पुरातनाः पथिकशास्त्रयश्च यथाः कुलथा लशुनं पटोलम् । घाताकसौभाज
नकारवेष्टं पुनर्नघामूलमुपोदिका च ॥ १ ॥ परण्डतैलं सुरमीजलं च कटुनि
निष्ठानि च दीपमानि । एतानि पथ्यानि भयन्ति पुंसां रोगे सति श्लीपदनाम
धेये ॥ २ ॥ पिष्टालं दुग्धविकृतिं शुद्धमानूपमामिषम् । स्वाद्मूलं पारियात्रं च
सिन्धुर्विष्यमदीजलम् । पिष्टिल्लं गुर्वभिष्यन्दि श्लीपदी परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥
इति श्लीपदरोगचिकित्सा ॥

अथ विद्रधिनिदानम् ।

सस्य संप्राप्तिमाह—स्वप्नकमांसमेदांसि प्रक्ष्यात्पिसमाश्रिताः । दोषाः
शोकं दर्शनं चैरि जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ १ ॥ तत्संस्थ्यालक्षणे आह—महामूलं
रजाघ्नते घृत्तं चाऽप्यघं चाऽमयम् । स विद्रधिरिति खयातो विशेषः पद्भिश्च
सः ॥ १ ॥ शृण्वदोषैः समन्वैश्च क्षतेनाप्यशुभा तथा । पण्णामपि च तेषां तु
लक्षणं संप्रचक्षते ॥ २ ॥ अथ घातिकमाह—रुण्णोऽरुणो वा विपमो भृश
मत्वर्थयेदनः । चिन्नेस्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्घातसंभवः ॥ १ ॥ अथ पैत्तिक-
माह—पकोदुग्धरसंकाशः पीतो वा ज्वरदाहवान् । क्षिप्रोस्थानप्रपाकश्च विद्रधिः
पित्तमंभवः ॥ १ ॥ अथ श्लेष्मजमाह—शरावसदशः पाण्डुः शीतः क्षिप्रो-
ऽल्पवेदनः । चिन्नेस्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसंभवः ॥ १ ॥ समुपीतसिताश्रै-
षामाक्षायाः क्रमशः स्मृताः ॥ अथ सांनिपातिकमाह—नानावर्णंरजाघ्रावो
घाटालो विपमो महान् । विपमं पथ्यते चापि विद्रधिः सांनिपातिकः ॥ १ ॥
अथामियातसंप्राप्तिमाह—सैस्त्रीर्भौवरभिहते क्षते चाऽप्यकारिणः । क्षतोन्मा
वायुविद्युतः सरकं पित्तमीरयेत् ॥ १ ॥ ज्वरस्त्वृणा च दाहश्च जायन्ते तस्य
देहिनः । आतन्तुर्विद्रधिर्दोष पित्तविद्रधिलक्षणः ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह—
रुण्णरक्तोदाहृतः श्यावस्त्रीमदाहदजाज्वरः । पित्तविद्रधिच्छिद्रस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते
॥ १ ॥ उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्तु सर्वजः ॥ अभ्यन्तरविद्रधिकार-

गमाह—अभ्यन्तरानतरदूर्ध्वं विद्रधीन्संप्रचक्षते । गुर्वसात्म्यविरुद्धाशुष्कस्त-
 ष्टमोजनार्त् ॥ १ ॥ अतिथ्यवायव्यायामयेगाघातविदाहिभिः । पृथक्संभूय या
 शोयाः कुपिता गुल्मरूपिणम् । वल्मीकवससमुत्तदमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥ २ ॥
 अथ संस्थानमाह—गुदे वस्तिमुखे नाम्पां कुक्षौ बह्वङ्गपोस्तथा । वृङ्कयोः
 ग्रीहि यकृति क्लोन्नि वाऽप्ययवा हृदि ॥ १ ॥ अथैपां लक्षणम्—एवमुक्तानि
 लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः । अधिष्ठानविशेषेण लक्षणानि निबोध मे ॥ १ ॥ गुदे
 वातनिरोधस्तु यस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता । नाम्पां हिष्मा तु साटोपः कुक्षौ मास्त-
 कोपनम् ॥ २ ॥ कटीपृष्ठप्रहस्तीयो बह्वङ्गस्थे तु विद्रधौ । वृङ्कयोः पार्श्वसंकोचः ग्रीहि
 श्वासनिरोधनम् ॥ ३ ॥ सर्वाङ्गप्रमहस्तीयो हृदि कासश्च जायते । श्वासो यकृति
 हिक्का च पिपासा क्लोमजेऽधिका ॥ ४ ॥ अथ स्नाचनिर्गममाह—नामेरुप-
 रिजाः पक्वा यान्यूर्ध्वमितरे त्वधः । अधः क्षुतेषु जीवेषु क्षुतेपूर्ध्वं न जीवति
 ॥ १ ॥ उक्तं हारीतेन—उर्ध्वं प्रपञ्चेषु मुखान्तराणां प्रवर्ततेऽस्त्वक्सहितो हि
 पूयः । अधःप्रपञ्चेषु च पायुमार्गाद्भ्रान्यां प्रवृत्तिस्त्रिवह नाभिजे च ॥ १ ॥ अथ
 स्नाचविषयं साध्यासाध्यत्वमाह—हृत्प्रासिधस्त्रिवर्ज्यां ये तेषु भिन्नेषु
 बाह्यतः । जीवेत्कदाचिःपुरुषो नेतरेषु कदाचनं ॥ १ ॥ अथोक्तं भोजेन—
 असाध्यो मर्मजो श्लेयः पक्षोऽपक्वश्च विद्रधिः । संनिपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव तु
 यस्त्रिजः ॥ १ ॥ स्वर्गो नाभेरधो यश्च साध्यो नोपरि नाभिजः ॥ २ ॥ पुनः
 साध्यासाध्यत्वमाह—साध्या विद्रधयः पञ्च त्रिवर्ज्यः संनिपातिकः । आम-
 पक्वविद्रधत्वं तेषां शोयवदादिदोर्त् ॥ १ ॥ अथ तेषामभ्यन्तरेष्वसाध्यमाह
 —आध्मानयद्दनिष्यन्दं छर्दिहिक्कातृपान्वितम् । रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिना
 शयेर्चरम् ॥ आमो वा यदि वा पक्षो महान्वा यदि चेततः । सर्वो मर्मोत्थित
 त्वास्तु विद्रधिः कष्ट उच्यते ॥ २ ॥ हृत्प्रासिधस्त्रिजः पक्षो वस्यो यश्च त्रिदोपजः
 मुष्टिप्रमाणो गुल्मस्तु विद्रधिस्तु ततः परम् ॥ ३ ॥ गुल्मस्त्रिदोपि कोष्ठेषु विद्र
 धिर्मांसशोणिते । विद्रधिः पच्यते यस्माद्गुल्मश्चात्र न पच्यते ॥ ४ ॥ इति विद्र
 धिनिदानम् ।

अथ स्तनविद्रधिनिदानम्—

एवमेव स्तनशिराः संबृता वाऽथ योपिताम् । सूतानां गर्भिणीनां च संभवे
 च्छूयथुर्ध्वनः ॥ १ ॥ स्तने क्षियाः सदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः । नाडीम
 सूक्ष्मयक्त्रवात्कन्यानां न स जायते ॥ २ ॥ इति स्तनविद्रधिनिदानम् ।

अथातो विद्रधिचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

रसालफलतुल्यो यः शोफो बाह्योऽथ वाऽऽन्तरः । पृथग्दाहरजानाहकारव
 विद्रधिः स्मृतः ॥ १ ॥ जलौकापातनं दानं सर्वस्त्रिष्वेव विद्रधौ । सृष्टुर्विरेव
 लघ्वन्नं स्वेदः पित्तोत्तरं विना ॥ २ ॥ अथ यातविद्रधौ—व्याघ्रीमूलक
 ह्रैस्तु वसातैलपूतान्वितैः । सुजोष्णो बहुलो लेपः प्रयोग्यो यातविद्रधौ ॥ १
 स्वेदोपनादाः कर्तव्याः शिमूळसमन्विताः । पुनर्नवादारुविशदसमूलाभय

म्भसा । गुग्गुल्वेरण्डतैलं वा पिवेन्मारुतविद्रधौ ॥ २ ॥ अथ पित्तविद्रधौ—
 पित्तिके सारिवालाजामधुकैः शर्करायुतैः । प्रदिह्यात्क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः
 ॥ १ ॥ पिवेद्वा त्रिफलाकायं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतम् । पञ्चवल्कलकल्केन घृतमि-
 श्रेण लेपनम् ॥ २ ॥ अथ श्लेष्मविद्रधौ—त्रिफलाशिमुषरणदशमूलाग्भसा
 पिवेत् । गुग्गुलुं मूत्रसंयुक्तं विद्रधौ कफसंभये ॥ १ ॥ इष्टकासिकतालोहाशनां
 कृत्तुपपांसुभिः । मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वदयेच्छ्लेष्मविद्रधौ ॥ २ ॥ अथ रक्ताग-
 न्तुजौ—विद्रधौ । कुशलः कुपांद्रकागन्तुनिमित्तजे । पित्तविद्रधिवाकुप्योत्क्रियां
 निरवशेषतः ॥ १ ॥ अथ सामान्यविधिः—शिमुदीप्यवरुणद्वियामिनीकुञ्जरा-
 शनकृतः कपायकः । धोलचूर्णसहितोऽन्तरस्थितं विद्रधिं विदलयेदसंशयम् ॥ १ ॥
 इति सौभाग्यनादिकाथः ॥ अथ चरुणादिकाथः—कासीससैन्धवशिलाजतुहिः
 कृचूर्णमिथ्रीकृतो वरुणवल्कलजः कपायः । अन्यन्तरोस्थितमपक्वमतिप्रमाणं
 नृणामयं जयति विद्रधिमुमशोफम् ॥ १ ॥ अथ श्वेतपुनर्नवादिः—श्वेतव-
 र्यांभुवो मूलं मूलं च वरुणस्य च । जलेन कथितं पीतमपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥ १ ॥
 अथ यवादिलेपः—यवगोधूमसुद्वैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् । विलीयते क्षणेनै-
 वमपक्वश्चैव विद्रधिः ॥ १ ॥ अथ दशमूलादिः—दशमूली । छिन्नरुहा पथ्या
 दारुपुनर्नवा । उवरविद्रधिशोकेषु शिमुविश्वयुक्तो हितः ॥ १ ॥ अथ चरुणग-
 णादिः—वरुणादिगणकाथमपके मध्यविद्रधौ । उपकादिप्रतीवार्यं पिवेत्संशम-
 नाय वै ॥ १ ॥ अथ मानकमूलादि—शमयति मानकमूलं क्षौद्रयुतं तण्डुला-
 ग्भसा पीतम् । अन्तर्भूतं विद्रधिमुद्भूतमाश्वेव मनुजस्य ॥ १ ॥ अथ हरीतक्या-
 दिचूर्णम्—हरीतकीसैन्धवधातकीनां रजो घृतक्षौद्रयुतं प्रयुक्तम् । निहन्ति
 लीढं ध्रुवमेव पुंस्तामन्तर्भवं विद्रधिमुमरूपम् ॥ १ ॥ अथ सौभाग्यनादि—
 सौभाग्यनादिकनिर्युहो हिम्रुसैन्धवसंयुतः । भविराद्रिद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निषे-
 वितः ॥ १ ॥ शिमूमूलं जले धीतं दरपिष्टं प्रलेपयेत् । तद्वत्सं मयुना पीत्वा
 हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥ २ ॥ अथ त्रिफलागुग्गुलुः—त्रीणि पलानि फलत्रि-
 तयस्य द्वे तु पले सुलिते भगघायाः । पञ्च पलानि भवन्ति पुरस्य स्यात्स फलत्रि-
 कगुग्गुलुयोगः ॥ १ ॥ पक्षेषु विद्रधियु पूयमनिष्ठवरसु नाडीषु च भ्रणगदेषु
 भगदरेषु । स्वाद्गण्डमालिषु फलत्रिकगुग्गुलुः स्यात्पथ्यं फलत्रिकपुरे घृतभोजनं
 च ॥ २ ॥ अथ चरुणकादिघृतम्—सिद्धं चरुणादिगणेन विधिना तरकलक-
 पाचितं सर्पिः । अन्तर्विद्रधिमुमं मस्तकशूलं हुताशमान्धं च ॥ १ ॥ गुल्मानपि
 पञ्चविधात्राशयतीदं यथाऽम्बु वायुसखम् । एतत्प्रातः प्रपिवेद्भोजनसमये निशा-
 स्येऽपि ॥ २ ॥ इति चरुणकादिघृतम् ॥ अथ रसगन्धकयोगः—वरुणादिकपायेण
 रसगन्धककज्जलीम् । भुक्त्वा निहन्ति मापैकां बाह्यमन्तश्च विद्रधिम् । अपके
 त्वेतदुद्दिष्टं पके तद्गणवत्क्रिया ॥ १ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

आमस्ये रेचनं चैव लेपः स्वेदोऽक्षमोक्षणम् । जीर्णाः श्यामाककलमाः

कुलथा लघुनामि च ॥ १ ॥ रक्तशिमुश्च निष्पावः कारवेहं पुनर्नवा । धीपर्ण
चित्रकं शौद्रं शोथोक्तानि च सर्वदाः ॥ २ ॥ पकावस्थे शस्त्रकर्म पुराणा रक्तशा-
लयः । पृतं तैलं मुद्गरसो विलेपी घन्वजा रसाः ॥ ३ ॥ शाठिञ्जशाकं कदली
पटोलं हिमवालुका । चन्दनं तप्तशीताम्बु सर्वं चापि व्रणोदितम् ॥ ४ ॥ नराणां
विद्रधौ व्याधौ यथावस्थं यथाबलम् । पथ्यान्वेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि मह-
पिभिः ॥ ५ ॥ शोफिनां यान्यपथ्यानि व्रणिनामपि यानि च । क्रमादामे च
पके च विद्रधौ वर्जयेन्नरः ॥ ६ ॥ इति विद्रधिचिकित्सा ।

अथ व्रणशोधनिदानम् ।

अथ तस्य प्राप्रूपम्—एकदेशोत्थितः शोफो व्रणानां पूर्वलक्षणम् ॥ १ ॥
अथ तस्य संख्यामाह—पद्धिधः स्यात्पृथक्सर्वशोणितागन्तुभेदतः ॥ १ ॥
अथ तेषां लक्षणमाह—शोफाः पडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोफलक्षणैः ।
विशेषः कथ्यते तेषां पकापकविनिश्चये ॥ १ ॥ विषमं पच्यते घातात्पित्तोत्थश्चा-
चिराच्चिरम् । कफजः पित्तवच्छोफो रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ २ ॥ मन्दोष्मतात्प-
शोफत्वं क्वाठिन्यं त्वक्सवर्णता । मन्दवेदनता चैव शोफानामामलक्षणम् ॥ ३ ॥
दृश्यते दहनेनेव क्षारेणेव विपच्यते । पिपीलिकागणेनेव दृश्यते छिद्यते तथा
॥ ४ ॥ भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते । पीड्यते पाणिनेवान्तः सूची-
भिरिव तुद्यते ॥ ५ ॥ सोपचोपो विवर्णः स्याद्बहुव्येवावपीड्यते । आसने शयने
स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत् ॥ ६ ॥ न गच्छेदाततः शोफो भवेदाप्मातयस्ति-
वत् । ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैव पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥ वेदनोपशमः शोफो लोहि-
तोऽप्यो न चोन्नतः । प्रादुर्भावो घलीनां च तोदः कण्डूसुंदुसुंदुः ॥ ८ ॥ अप-
द्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचाम् । बस्ताविवाग्बुसंचारः स्याच्छोफेऽङ्गुलि-
पीडिते ॥ ९ ॥ पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते । भक्ताकाङ्क्षा भवेच्चैव
शोफानां पकलक्षणम् ॥ १० ॥ नतंऽनिलानुद्गं विना च पित्तं दाहः कफ
चापि विना न पूयः । तस्माद्भि सर्वे परिपाककाले दोषैस्त्रिभिर्यान्ति गदा विपा-
कम् ॥ ११ ॥ कालान्तरेणाम्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे घातकफौ प्रसह्य ।
पचत्यतः शोणितमेव पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः ॥ १२ ॥ कफनेषु च
शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यद्युक् । पकलिङ्गं सतः स्पष्टं यत्र स्याच्छोथशीतता ॥
त्वक्सावर्णं रुजोऽल्पत्वं घनस्पशोऽखमश्मवत् ॥ १३ ॥ कर्षं समासाद्य यथैव
वद्धिर्वातेरितः संदहति प्रसह्य । तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतो हि मांसं दिराच्छा-
च खादतीह ॥ १४ ॥ आमं विपच्यमानं च सम्यक्पकं च यो भिषक् । बानी
यात्स भवेद्वैद्यः शोपास्तस्करदृत्तयः ॥ १५ ॥ यदिछिनरयाममशानाद्यश्च पकमुपे-
क्षते । श्वपचाविद्य मन्तव्यौ तावन्निश्चितकारिणौ ॥ १६ ॥ द्विधा व्रणः परिज्ञेय
शारीरागन्तुभेदतः । दोषैराद्यस्ततोऽप्यथ शस्त्रादिक्षतसंभवः ॥ १७ ॥ अथ
घातिकमाह—क्षान्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दघावो माहात्मः । तुद्यते स्फुरति
श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥ १८ ॥ अथ पैत्तिकमाह—तृष्णामोहज्वरहृद

दाहदुःखावदारणैः । मणं पित्तकृतं विद्याहन्धैः स्यादैश पूतिकैः ॥ १९ ॥ अथ
 कफजमाह—मधुपिष्टो गुरुः क्षिप्रः क्षिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुवर्णोऽर-
 संश्लेक्षिरपाकी कफघणः ॥ २० ॥ अथ रक्तजमाह—रक्तो रक्तसुनी रक्ता-
 द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयः । स्वर्णासजः सुखे देशे तरणस्यानुपद्रवः ॥ २१ ॥
 धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं घणः । गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृष्णो
 घणः स्मृतः ॥ २२ ॥ सर्वैर्विहीनोऽसाध्यस्तु तथैवोपद्रवान्वितः । पूतिः पूपा-
 तिदुष्टासृजघान्युत्सङ्गी चिरं स्थितः ॥ २३ ॥ दुष्टमणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्ग-
 विपर्ययः । जिह्मातलाभः सुश्लक्ष्णः क्षिप्रो विगतवेदनः । सुष्यवस्यो निरासावः
 शुद्धो घण इति स्मृतः ॥ २४ ॥ कपोतवर्णमतिगा यस्यान्ताः क्लेशयतिगाः ।
 स्थिराश्च पिटिकायन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥ २५ ॥ रुडयस्मानममन्निम-
 शूनमरुजं घणम् । स्वस्ववर्णं समतलं सम्यग्रुडं तमादिशेत् ॥ २६ ॥ कुष्ठिनां
 विपद्रुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् । घणाः कृष्णेण शिष्यन्ति येषां चापि घणै
 घणाः ॥ २७ ॥ घसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुल्लङ्गं च यः सवेत् । आगन्तुजो घणः
 सिष्येन्न सिष्येदोपसंभवः ॥ २८ ॥ मद्यागर्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः ।
 सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षुणां घणाः स्मृताः ॥ २९ ॥ ये च मर्मसु संभूता
 भवन्त्यत्यर्थवेदनाः । दहन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःशीताश्च ये घणाः ॥ ३० ॥
 प्राणमांसक्षयश्चासकात्तारोचकपीडिताः । प्रवृद्धपूपरुधिरा घणा येषां च मर्मसु
 ॥ ३१ ॥ क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिष्यन्ति च ये घणाः । वर्जयेदेव तान्वैद्यः
 संरक्षन्नात्मनो यशः ॥ ३२ ॥ इति घणशोधनिदानम् ॥

अथ घणशोधचिकित्सा ।

आदौ विम्लापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् । तृतीयमुपनाहं च चतुर्थी पाटन-
 क्रिया ॥ १ ॥ पक्ष्मं शोधनं कार्यं पष्टं रोपणमिष्यते । एते क्रमा घणसोक्ताः
 सप्तमं वैकृतापहम् ॥ २ ॥ अथ विम्लापनम्—अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणु-
 नाख्या शनैः शनैः । विम्लापनार्थं गृहीत तलेनाद्गुष्ठकेन वा ॥ १ ॥ अथाव-
 सेचनम्—रक्तावसेचनं कुर्यादादावैव विचक्षणः । शोके महति संवृद्धे वेदना-
 वति वा घणे ॥ १ ॥ यो न याति शमं लेपास्वेदसेकापतर्पणैः । सोऽपि नाशं
 मज्जत्याशु शोधः शोणितमोक्षणात् ॥ २ ॥ एकतश्च क्रियाः सर्वा रक्तमो-
 क्षणमेकतः । रक्तं हि विक्रियां याति तन्मोक्षे नास्ति विक्रिया ॥ ३ ॥ अथ लेपः
 —मातुलुङ्गातिमन्थौ च सुरदारु महौषधम् । अहिंसा चैव राक्षा च प्रलेपो
 वातशोथहा ॥ १ ॥ कटुकः काजिकसंपिष्टः क्षिप्रः शास्त्रोटकरवचः । सुपर्ण इव
 नागानां वातशोथविनाशनः ॥ २ ॥ दूर्वा च नलमूलं च मधुकं चन्दनं सया ।
 शीतलैश्च गणैः सर्वैः प्रलेपः पित्तशोफजित् ॥ ३ ॥ अजगन्धाऽधगन्धा च काला
 सरलया सह । कम्पिष्ठका च श्वही च प्रलेपः श्लेष्मशोधहा ॥ ४ ॥ कृष्णा
 पुराणपिण्याकं शिशुरवक्सिकता शिवा । मूत्रपिष्टः सुलोष्योऽथ प्रलेपः श्लेष्मशो-
 धहा ॥ ५ ॥ न्यमोघोदुग्धराश्वरथश्लक्ष्वेतसशोभुभिः । चन्दनद्वयमजिष्टायष्टीसूर-

णैरिक्तैः ॥ ६ ॥ शतधौतपुतोन्मिध्रैल्लेशो रक्तप्रसादनः । दाहपाकरजासायशो-
फनिर्वापणः परः ॥ ७ ॥ आगन्तुजे रक्तत्रे च एष लेपोऽतिपूजितः ॥ ८ ॥
कटुतैलान्वितैर्लेपः सर्पनिर्मोक्तममभिः । चयः शाम्यन्ति गण्डस्य प्रकोपः स्फु-
टनि हुतम् ॥ ९ ॥ न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा । न च पर्युपितं
नैव शुष्यमाणं च धारयेत् ॥ १० ॥ शुष्यमाणमुपेक्षेत् प्रदेहं पीडनं प्रति । न
द्यापि मुखमालिम्पेत्तेन द्योपः प्रसिष्यते ॥ ११ ॥ न प्रशाग्यति यः शोफः
प्रलेपादिविधानतः । द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥ १२ ॥

अथोपनाहनम्—सतिळाः सातसीधीजा दध्यम्लैः सकुपिण्डिकाः । सकि-
ष्वकृष्टलजणाः शस्ताः स्युरुपनाहने ॥ १ ॥ तैलेन सर्पिषा पाऽपि द्वाम्यां सक्तु-
फविण्डिका । सुप्रोष्णः शोधपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥ २ ॥ इत्युपनाहनम् ।

अथ पाटनम्—अन्तःपृथिव्यवक्रेषु तथैवोत्सङ्गवास्वपि । गतिमस्तु च
रोगेषु भेदनं शस्तमुच्यते ॥ १ ॥ बालवृद्धासहृशीणभीरूणां थोपितामपि ।
मर्मोपरि च जातेषु पक्वे शोके च दारणे ॥ २ ॥ चिरिबिह्वोशिको दन्ती चित्रको
हयमारकः । कपोतकङ्कगुध्वाणो मललेपेन दारणम् ॥ ३ ॥ स्वर्जिकायावश-
काद्याः क्षारा लेपेन दारणाः । हेमकान्ध्यास्तथा लेपो घणे परमदारणः ॥ ४ ॥
शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्पपाः । सक्तवः किष्वमतसी प्रदेहः पाचनः
स्मृतः ॥ ५ ॥ दन्ती चित्रकमूलवक्त्रुद्धर्कपयसी गुडः । भङ्गातकास्त्रिकासी-
ससैन्धवैर्दारणः स्मृतः ॥ ६ ॥ हस्तिदन्तो जले पृष्टो विन्दुमात्रः प्रलेपितः ।
अत्यन्तकठिने चापि शोके पाचनभेदनः ॥ ७ ॥ यवगोधूमचूर्णं च सक्षारं
दारणं पृथक् । हरिद्राभस्मचूर्णाम्यां प्रलेपो दारणः परः । अजयिदक्षारमृजश्च
प्रलेपो घणदारणः ॥ ८ ॥ इति पाटनम् ॥ ततः प्रक्षालने कायः पटोलीनिम्बप-
त्रजः । अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधोदित्वगुद्भवः ॥ १ ॥ पञ्चमूलीद्वयं चाते
न्यग्रोधादिश्च पैत्तिके । भारग्वधादिको योज्यः कफत्रे सर्वकर्मसु ॥ २ ॥

अथ शोधनरोपणविधिः ।

तिलसैन्धवयष्ट्याहुनिम्बपत्रनिशायुतैः । त्रिवृन्मधुयुतैः पिष्टैः प्रलेपो घण-
शोधनः ॥ १ ॥ तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्धतम् । मधुकं निम्बप-
त्राणि लेपः स्वाङ्गणशोधनः ॥ २ ॥ निम्बकोलकपत्राणां लेपः स्वाङ्गणशोधनः ।
निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना घणशोधनः ॥ ३ ॥ निम्बुपत्रं तिला दन्ती त्रिवृ-
सैन्धवमाक्षिकम् । दुष्टघणप्रशमनो लेपः शोधनरोपणः ॥ ४ ॥ अभयात्रिवृत्त-
दन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः । सुपवीपत्रधत्तूरकर्ममोटकुठेरिकाः ॥ ५ ॥ पृथगेते
प्रलेपेन गम्भीरघणशोधनाः । निम्बपत्रमधुम्यां तु युक्तः संशोधनः स्मृतः
॥ ६ ॥ एकं वा सारिवामूलं सर्वघणविशोधनम् ॥ ७ ॥ न्यग्रोधोदुम्बराश्लथक-
दम्बप्लक्षेपेत्सः । करयोरिक्तैककटुकोकपायो रोपणे हितः ॥ ८ ॥ सप्तदलदुग्ध-
कल्कः शमयति दुष्टघणं प्रलेपेन । मधुयुक्तो शरपुद्धा सर्वघणरोपणी कथिता
॥ ९ ॥ पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः । धातकीलोध्रचूर्णैर्वा निःसारा

अथ सद्योप्रणचिकित्सा ।

शुद्धाऽऽगन्तुमर्गं वैद्यो घृतक्षौद्रसमन्विताम् । शीतां क्रियां चरेदाद्यु रक्षत्रि-
 चोष्णमाग्निनीम् ॥ १ ॥ कुब्जे सद्योवपे युश्याकूर्चं चाऽपश्च शोधनम् । कृद्धनं च
 बलं ज्ञात्वा भोजनं चाद्यमोक्षणम् ॥ २ ॥ घृष्टे विदलिते चैव सुगरामिष्यते
 विधिः । तपोरस्यं सपत्यस्यं पाकान्तेनाऽऽशु जायते ॥ ३ ॥ द्विष्टे भिष्टे तथा विद्धे
 क्षते चासृगनिष्ठयेत् । रक्षक्षयात्तत्र रजः करोति पयनो भृशम् ॥ ४ ॥ येहपा-
 नपरीपेकृष्टेपस्वेदोपनाहनम् । दुर्वीतं येहयस्त्रिं च मादनागौपथैः श्लैः ॥ ५ ॥
 उक्तं च घ्नन्धान्तरे—द्विष्टे भिष्टे तथा विद्धे क्षते सद्यो भिद्यत्परः । पट्टसूत्रेण
 संस्येदं कुपांश्च मणविशारदः ॥ १ ॥ मुहुमुहुयथा दुःखं न प्राप्नोति मणी मरः ।
 अपवा दीप्यलक्षणपोटस्यां स्वेदयेन्मुहुः ॥ २ ॥ मन्तक्षया तस्यलोहपात्रमंपोगतः
 क्रमात् । कुष्ठं रक्तं स्थितं चापि श्लैषलाभ्यादिभिर्हरेत् ॥ ३ ॥ सद्यःक्षतमर्गं
 पयः सशूलं परिषेचयेत् । यष्टीमधुकमिश्रेण नानिशीतेन सर्पिषा ॥ ४ ॥ कपा-
 यमधुराः शीताः क्रियाः सर्वास्तु योजयेत् । सद्योप्रणानां सहाहापश्चात्पूर्वोक्तमा-
 चरेत् ॥ ५ ॥ चिकित्सितं तु तत्सर्वं सामान्यमगनाशनम् । आमाशपस्ये रुधिरै
 यमर्गं पच्यमुच्यते । पकाशपस्ये देयं च विरेचनमसंदायम् ॥ ६ ॥

अथ घंदात्वगादिकाथः—काथो घंदावगेरण्डशदंद्वाद्रमभिदाकृतः ।
 हिङ्गुमैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्यं छावयेदसृक् ॥ १ ॥ अथ ययादिः—ययकोल-
 कुलयाणां निष्ठेहेन रसेन च । भुञ्जीताद्यं यवागूं वा पिपेरसैन्धवसंयुताम् ॥ १ ॥
 अथ गौराद्यं घृतम्—गौरा हरिद्रा मञ्जिष्ठा मांसी मधुकमेव च । प्रपौण्ड-
 रीकं हौषेरं नतं मुस्तं च चन्दनम् ॥ १ ॥ जातीनिम्बपटोलं च करञ्जं कटुरो-
 हिणीं । मधूच्छिष्टं मधुकं च महामेदा तथैव च ॥ २ ॥ पञ्चवदकलतोयेन घृत-
 प्रस्यं विषाचयेत् । एतद्गौरादिकं सर्पिः सर्वमगविशोधनम् ॥ ३ ॥ भागन्तुकाथ
 सहजाः सुविरोत्याश्च ये मणाः । नाडीमणश्च विषमो नाशयेत्तान् न संशयः ॥ ४ ॥
 अथ तित्तादिघृतम्—तित्तासिक्थनिशायष्टीनक्ताह्मफलपल्लवैः । पटोलमाल-
 तीनिम्बपत्रैर्वर्ष्यं शृतं घृतम् ॥ १ ॥

अथ जात्यादितैलम्—जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पहवाः । सिक्थकं
 मधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ॥ १ ॥ मञ्जिष्ठा पञ्चकं लोघ्नमभया नीलमुत्पलम् ।
 नुत्यकं सारिया भीजं तक्तमालस्य च क्षिपेत् ॥ २ ॥ एतानि समभागानि पिष्ट्वा
 तैलं विषाचयेत् । विषमणसमुत्पत्तौ रक्तोदेषु च सकण्डुषु ॥ ३ ॥ कण्डूविसर्परो-
 गेषु कीटदृष्टेषु सर्वथा । सद्यःशस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्यक्षतेषु च ॥ ४ ॥ नस्यदन्तक्षते
 देहे दुष्टमांसायधर्षणे । अक्षणाथोमिदं तैलं हितं शोधनरोषणम् ॥ ५ ॥ अथ
 विपरीतमहत्तैलं चक्रदत्तात्—सिन्दूरकुष्ठविषहिङ्गुरसोनचित्रमाणाद्विह्लाङ्ग-
 लिकंकरकंविषकृतैलम् । प्रासादमण्डनयुतश्च सतृत्यफेनः क्लिष्टमणप्रशमने विप-
 रीतमहः ॥ १ ॥ खजाभिघातगुल्मण्डमहोपदंशनाडीमणमणविचिककुष्ठपाभाः ।
 मृताधिहन्ति विपरीतकमलनाम तैलं ययेष्टशयनासन्नभोजनस्य ॥ २ ॥ अथ

दूर्वादितैलम्—दूर्वांस्वरससंसिद्धं तैलं कम्पिलुकेन वा । दूर्वांस्त्वचश्च कल्केन
प्रधानं घणरोपणम् ॥ १ ॥

अथ सप्तविंशतिको गुग्गुलुः—त्रिकटुत्रिफलामुस्ताविडङ्गामृतचित्रकम् ।
पटोलं पिप्पलीमूलं ह्युपा सुरदारु च ॥ १ ॥ तुम्वरः पुष्करं चय्यं विशाला
रजनीद्वयम् । विडं सौवर्चलं क्षारं सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २ ॥ यावन्त्येतास्ति
सर्वाणि तावद्भिर्गुणगुग्गुलुः । कोलप्रमाणां घटिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥ ३ ॥
कासं श्वासं तथा शोफमर्शांसि च भगंदरम् । हृच्छूलं पार्श्वशूलं च कुक्षिवस्तिगुदे
रुजम् ॥ ४ ॥ अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं च अघ्नृद्धिं तथा कृमीन् । चिरज्वरोपपृष्टानां
क्षतोपहतचेतसाम् ॥ ५ ॥ आनाहं च तथोन्मादं कुष्ठान्यष्टोदराणि च । नाडी-
दुष्टव्रणान्सर्वान्प्रमेहान्श्लीपदं तथा ॥ ६ ॥ सप्तविंशतिको नाम गुग्गुलुः प्रथितो
महान् । घन्वन्तरिकृतो ह्येष सर्वरोगनिपूदनः ॥ ७ ॥ इति सप्तविंशतिको
गुग्गुलुः ।

अपथ्यम्—घणे श्वयधुरायासात्स च रागश्च जागरात् । तौ च रुक् दिवा-
स्वापांशे च मृत्युश्च मैधुनात् ॥ १ ॥ अम्लं दधि च शार्कं च मांसमानूपवारिजम् ।
क्षीरं गुरुणि चाप्लानि घणो च परिवर्जयेत् ॥ २ ॥

इति सद्योव्रणचिकित्सा ।

अथाग्निदग्धव्रणनिदानमाह—

तत्र क्षिग्धं रूक्षं वाऽऽश्लिष्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निं संतप्तो हि खेहः सूक्ष्म-
मार्गानुसारिखात्त्वगादीननुप्रविश्याऽऽशु दहति । तस्मात्क्षेहदग्धेऽधिका रुजो
भवन्ति । तत्र झुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धमिति चतुर्विधं भवत्यग्निदग्धम् ।
तत्र विवर्णमात्रं झुप्यते तद्युष्टं । यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीमदाहयेदनाशिराचोप-
शाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमवगाढं तालफलवर्णं सुस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं
च । अतिदग्धं तु खड्गांसावलम्बनगात्रविश्लेषणं शिरास्त्रायुसंध्यस्थिव्यापादनम-
तिमात्रवेदनाग्वरदाहपिपासामूर्च्छांश्चासोपद्रवा भवन्ति । इति झुष्टादिभेदेना-
ग्निदग्धश्चतुर्विधो व्रणो भवति । इत्यग्निदग्धनिदानं चन्द्रसेनात् ।

अथाग्निदग्धचिकित्सा ।

झुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं तथौपधम् । शीतानुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कुर्या-
त्ततः पुनः ॥ १ ॥ घृतालेपनसेकास्तु शीतानेवास्य कारयेत् । अतिदग्धे विशी-
र्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलाम् ॥ २ ॥ क्रियां कुर्याच्छूर्णकाले शालितण्डुल-
कण्डनैः । तिन्दुक्यास्त्रकपायैर्वा घृतमिधैः प्रलेपयेत् ॥ ३ ॥ सम्यग्दग्धे तुगा-
क्षीरीप्लक्षचन्दनगौरिकैः । साष्टतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्विपक् ॥ ४ ॥ अथ
पथ्यादिलेपः—पथ्याकदंमजीरकमधुसिक्थकसर्जमिधितं लेपात् । गव्यं घृत-
मपहरति च पायकजनितं घणं सद्यः ॥ १ ॥ अतर्धमकुटेरको दहमजं लेपाक्षि-
हन्ति घणमश्रयस्य विशुष्कवल्कलभयं चूर्णं तथा गुण्ठनात् । अग्न्यादिनिहन्ति

तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितं पिष्ट्वा शाल्मलिदूलकैर्जलगतां टेपात्तया बालुकाम्
 ॥ २ ॥ दग्धयवमस्राचूर्णं तिलतैलाद्यं प्रलेपनादधिरात् । हरति शिशिदाहदग्धं
 भूपोभ्यङ्गाङ्गं चाऽऽशु ॥ ३ ॥

अथ मधूच्छिष्टाद्यं तैलम्—मधूच्छिष्टं समयुक्तं लोभं सर्जरसं तथा ।
 मूर्वाचन्दनमञ्जिष्ठाः पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् । सर्वेषामपि दग्धानां घणरोपणमु-
 च्तमम् ॥ १ ॥ पटोलीतैलम्—सिद्धं कपायकल्कान्यां पटोल्याः कटुतैलकम् ।
 दग्धघणदजाधावदाहविस्फोटनाशनम् ॥ १ ॥ अथ चन्दनाद्यं यमकम्—
 चन्दनं घटशृङ्गाश्च मञ्जिष्ठा मधुकं तथा । प्रपौण्डरीकं दूर्वा च पतङ्गं घातकी
 संघा ॥ १ ॥ एतैस्तैलं विपक्तव्यं गोक्षीरेण समायुतम् । अग्निदग्धघणे श्रेष्ठं
 तरक्षणाद्रोपणं परम् ॥ २ ॥ अथ लाङ्गलीघृतम्—उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा मधुकं
 लोभकदफलम् । कम्पिष्ठकमुमे मेदे लाङ्गलीमूलमेव च ॥ १ ॥ पिप्पली त्रिकला
 चैव निम्बपत्रं च कार्पिकम् । कपिलाया घृतं प्रस्थं पचेत्तद्विगुणं पयः ॥ २ ॥
 पलद्वयं च सिक्वयस्य सिद्धे पूते च दापयेत् । लाङ्गलीकं घृतं नाम घणानां रोपणं
 परम् ॥ ३ ॥ अग्निदग्धे विसर्पे च कीटलताघणेषु च । विरोधेषु च दुष्टेषु
 नाडीमर्माश्रितेषु च ॥ ४ ॥ अग्निदग्धघणे देयं घातकीचूर्णमुत्तमम् । अतसी-
 तैलसंमिश्रं यद्विदग्धघणापहम् ॥ ५ ॥ अन्तर्भूमविदग्धं त्रिकलाचूर्णं त्रिमिश्रितं
 तैलेः । क्षौभैः शीघ्रं शमयत्यग्निघणमाशु लेपेन ॥ ६ ॥ पित्तविद्रधिषीसर्पनाशनं
 लेपनादिकम् । अग्निदग्धघणे सम्यक्प्रयुञ्जीत विचक्षणः ॥ ७ ॥ सुधा पुरातनी
 दग्धो वारिणा परिपेपिता । लेपनं तैलदग्धस्य विस्फोटव्याधिनाशनम् ॥ ८ ॥
 अक्षिस्थेषु च कर्तव्यमिदमाश्रयोतनं हितम् । शैलुत्वविक्रकलादार्वाकायो रोच-
 नया युतः । शुष्ककक्षीरसिक्केऽङ्गिणं गन्धं सर्पिर्निपेचयेत् ॥ ९ ॥ इति दग्धघण-
 चिकित्सा ।

अथ भग्नघणनिदानमाह—

भग्नं समासाद्विविधं हुताश काण्डे च संघी च हि तत्र संघौ । उत्पिष्टवि-
 क्षिष्टविवर्तितं च तिर्यक्प्रतिक्षिप्तमधश्च पोढा । प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोग्रा रुक्स्पर्श-
 विद्वेषणमेतदुक्तम् ॥ १ ॥ सामान्यतः संधिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसंधेः श्वयथुः
 समन्तात् । विशेषतो रात्रिभवा रुजश्च विक्षिष्टजे सौ च रुजा च सित्यम् ॥ २ ॥
 विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति । क्षिप्तेऽतिशूलं विषमं च
 सक्शोः क्षिप्ते स्वधोरग्निघटश्च संधेः ॥ ३ ॥ काण्डे स्वधः कर्कटकाश्च कर्णवि-
 चूर्णितं पिचिंतमस्थितं च । काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितं च भज्जागतं च स्फुटितं
 च वक्रम् ॥ ४ ॥ छिन्नं द्विधा द्वादशधा च काण्डे स्रताङ्गता शोथरुजातिवृद्धिः ।
 संपीड्यमाने भवतीह शब्दः स्पर्शासहस्पन्दनतोदशूलाः ॥ ५ ॥ सर्वास्वस्थ्यासु
 न शर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु पिचिमेतत् । भग्नं तु काण्डे बहुधा प्रयाति
 समासतो नाममिरेव हुत्यम् ॥ ६ ॥ अक्षपाशिनोऽन्तात्मवतो जन्तोर्वांतात्मकस्य
 च । उपद्रवैर्वा लुप्तस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ७ ॥ भिन्नं कपालं कर्ष्यां तु

संधिमुक्तं तथा घृतम् । जवनं प्रतिपिष्टं तु वर्जयेच्च विचक्षणः ॥ ८ ॥ असंश्लिष्टं
कपालं च ललाटे घूर्णितं च यत् । भ्रमं सनान्तरे शङ्खे पृष्ठे मूर्ध्नि च वर्जयेत्
॥ ९ ॥ सम्यक्संहितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् । संक्षोभाद्वाऽपि यद्वच्छे-
द्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ १० ॥ तरुणास्थीनि नाम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि तु ।
कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ ११ ॥ इति भ्रमग्रणनिदानम् ॥

अथ भ्रमचिकित्सा ।

भ्रमान्युपचरेद्दीमान्सेकलेपनबन्धनैः । शीतलैरेव विविधैः प्रयोगैश्च समी-
रितैः ॥ १ ॥ तत्रातिशिथिले बन्धे संधिस्थैर्यं न जायते । गाढेनापि त्वगादीनां
शोफो रक्पाक एव च । तस्मात्साधारणं बन्धं भग्ने शंसन्ति तद्विदः ॥ २ ॥
भादौ भ्रमं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना । पङ्केनाऽऽलेपनं कुर्यादन्धनं
च कुशान्वितम् ॥ ३ ॥ भवनामितमुष्णाम्येदुष्यतं चावपीडयेत् । क्षिप्तं द्विधाऽपि
च स्थाने संस्थाप्य विधिमाचरेत् ॥ ४ ॥ आलेपनार्थं मज्जिष्ठामधुकं चाम्लपेपितम् ।
शत धौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टं च लेपनम् ॥ ५ ॥ न्यग्रोधादिकपायं तु शीतलं
परिपेचने । पद्ममूलीविपकं तु क्षीरं दद्यात्सवेदने ॥ ६ ॥ मूलं शृगालविघ्नायाः
पीत्वा मांसरसेन तु । पूर्णाकृत्य तु सप्ताहादस्थिभङ्गमपोहति ॥ ७ ॥ आभाचूर्णं
मधुयुतमस्थिभङ्गे ध्येहं पिबेत् । पीत्वा चास्थि भवेत्सम्यग्ब्रह्मसारनिभं
दृढम् ॥ ८ ॥ गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौपथसाधितम् । शीतलं लाक्षया युक्तं
प्रातर्भोजे पिबेच्चरः ॥ ९ ॥ सघृतं चास्थिसंधानं लाक्षागोधूममजुनम् ।
संधिमुक्तेऽस्थिभग्ने च पिबेत्क्षीरेण मानवः ॥ १० ॥ रसोनमधुलाक्षाज्यसिताकलकं
सुमिश्रितम् । छिन्नभिन्नच्युतास्थीनां संधानमचिराद्भवेत् ॥ ११ ॥

अथ लाक्षागुग्गुलुः—लाक्षास्थिसंहारककुमाश्चगन्धाशूर्णाकृता नागबलाः
पुरश्च । संभ्रममुष्णस्त्रिजं निहन्त्यादङ्गानि कुर्यात्कलिशोपमानि ॥ १ ॥ सप्र-
णस्य तु भ्रमस्य घ्नः सर्पिर्मधुत्तरैः । प्रतिसार्यः कपायैस्तु शेषं भ्रमवदाचरेत् ।
घातव्याधिविनिर्दिष्टं खेहं तत्रापि योजयेत् ॥ २ ॥ अथ घल्लिजभस्मादि—
वह्निजं भस्म मधुना पातव्यं हितमोजिना । संधिभङ्गेऽस्थिभङ्गे च विशेषेण
प्रशस्यते ॥ ३ ॥ अथाऽभाद्यो गुग्गुलुः—आभाफलत्रिकण्योपैः संवेरितैः
समांशकैः । तुल्यं गुग्गुलुना योज्यं भ्रमसंधिप्रसाधकम् ॥ १ ॥ अथ गोधूम-
प्रयोगः—इंपदिदरपगोधूमपूर्णं पीतं समाक्षिकम् । कटिसंधिषु भग्नेषु भग्नेष्व-
स्थिषु पूजितम् ॥ १ ॥ अविदाहिभिरक्षैश्च पिष्टकैः समुपाचरेत् ॥ २ ॥ मांसं मांसरसं
क्षीरं सर्पिर्घृतं च मुद्गजम् । घृंहणं चाक्षपानं च संधिमन्नाय दापयेत् ॥ ३ ॥
खणं कटुकं क्षारं साम्लं मैथुनमातपम् । व्यापामं च न सेवेत्त भग्ने
रुक्षाद्यमेव च ॥ ४ ॥ घालानां तरुणानां च भ्रमान्याशु भवन्ति वै । समीचीनानि
शृद्धानां ॥ ५ ॥ इति भ्रमनिदानचिकित्सा ।

अथ नाडीव्रणनिदानम् ।

यः शोकमाममतिपक्वमुपेक्षतेऽज्ञो यो वा व्रणं प्रचुरपूपमसाधुवृत्तः । धम्य-
न्तरं प्रविशति प्रविहार्यं तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि ततः स पूयः ॥ १ ॥
सस्थातिमाग्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाडीव यद्दहति तेन मता तु नाडी ॥ २ ॥
अथ संप्रत्यामाह—दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च संमूर्च्छितैरपि च शल्य-
निमित्ततोऽन्या । अथ घातिकामाह—तत्रानिलात्परुषसूक्ष्मसुखी सशूला
केनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ॥ १ ॥ पित्तजामाह—पितासु वृद्धज्वरकरी
अमदाहयुक्ता पित्तं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥ १ ॥ अथ श्लेष्मजामाह—
श्लेष्मा कफाद् बहु घनाहुनपिच्छिलरसा स्वस्था सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा ॥ १ ॥
अथ द्विदोषजामाह—दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन तिस्रो गतीर्न्यतिकरप्र-
भवास्तु विधात् ॥ १ ॥ दाहज्वरश्चसनमूर्च्छन्तयक्प्रशोषा यस्यां भवन्त्यभिहितानि च
लक्षणाणि । तामादिशोषवनपित्तकफप्रकोपाद्दोरां गतिं स्वमुहरामिव कालरात्रिम्
॥ २ ॥ अथ शल्यनिमित्ताजामाह—नष्टं कथंचिदनुमार्गमुदीरितेषु स्थानेषु
शल्यमचिरेण गतिं करोति । सा केनिलं मथितमुष्णमस्त्रिभिर्धं सार्वं करोति
सहसा सरुजा च नित्यम् ॥ १ ॥ नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिद्ध्येच्छेषाश्चतस्रः
सल्लु यत्तसाध्याः ॥ २ ॥ इति नाडीव्रणनिदानम् ।

अथ नाडीव्रणचिकित्सा ।

नाडीनां गतिमन्वीक्ष्य शस्त्रेणोत्पाद्य कर्मवित् । सर्वे व्रणकर्मं कुर्याच्छोधना-
रोपणादिकम् ॥ १ ॥ कृशदुर्बलभीरुणां नाडी ममांशिता तु या । क्षारसूत्रेण
संछिद्यच्छ शस्त्रेण कदाचन ॥ २ ॥ नाडीं चातकृतां साधु पाटितां लेपयेद्विपक्व ।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्त्रिलैः पिट्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३ ॥ पैत्तिकीं तिलमक्षिष्ठानामदन्ती-
निशाह्वयैः । श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्निकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ४ ॥ शल्यजां तिल-
मक्षिष्ठामध्वाज्यैर्लेपयेन्मुहुः । आरग्बधनिशाकोलचूर्णोज्यक्षौद्रसंयुता । सूत्रव-
र्तिव्रणे योज्या शोषनी गतिनाशिनी ॥ ५ ॥ जालकेशम्याककरक्षदन्तीसिन्धु-
त्यसौवर्चलयवशूकैः । वर्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीः स्रक्क्षीरपिष्टा सह सैन्ध-
वेन ॥ ६ ॥ समूलपत्रां निगुण्डीं पीडयित्वा रसं हरेत् । तेन सिद्धं समं तैलं
नाडीदुष्टप्रणापहम् ॥ ७ ॥ गुग्गुलुत्रिकलाभ्योपैः समांशैश्चाऽऽज्ययोजितैः । नाडीं
दुष्टप्रणं चापि जयेदपि अगंदरम् ॥ ८ ॥ इति नाडीव्रणचिकित्सा ।

अथ सर्वव्रणरोगाणां पथ्यापथ्यम् ।

यवपट्टिकगोधूमाः पुराणाः सितशालयः । मसूरतुवरीमुद्गयूपश्च मधुशर्करा ॥ १ ॥
विलेपी लाजमण्डश्च जाङ्गला मृगरक्षिणः । घृतं तैलं पटोलं च वेध्राग्रं बालमूल-
कम् ॥ २ ॥ घातांकं कारवेल्लं च कर्कोटं तण्डुलीयकम् । पृतत्पथ्यं नरैः सेच्यं
यथावस्थं यथामलम् । व्रणशोथे व्रणे सद्योव्रणे नाडीव्रणेऽपि च ॥ ३ ॥ रूक्षा-
श्लशीतं लवणं ध्यायमायासमुषैः परिभाषणं च । त्रियासमालोकनमहि निद्रां

प्रजागरं घृहक्रमणं नितान्तम् ॥ ४ ॥ शोकं विरुद्धानमम्बुपानं ताम्बूलशाकानि च पत्रवन्ति । आजाह्वलं भांसमसाभ्यमसं विवर्जयेत्संततमप्रमत्तः ॥ ५ ॥ इति सर्वप्रणचिकित्सा ।

अथ भगंदरनिदानम् ।

गुदस्य शङ्खले क्षेत्रे पार्श्वतः पिटिकाऽऽर्तिकृत् । भिन्ना भगंदरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥ अथ संख्यामाह—वातपित्तकफैस्त्रेधा चतुर्थः संनिपाततः । उन्मार्गगः पञ्चमः स्यादेवं पञ्चविधो मतः ॥ २ ॥ अथ तस्य पूर्वरूपमाह—कटीकपालनिस्त्रोददाहकण्डूरुजादयः । भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगंदरे ॥ ३ ॥ अथ घातिकमाह—कपायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिटिकां करोति सा । उपेक्षणाएकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नाऽरुणफेनवाहिनी ॥ ४ ॥ तत्राऽऽगमो मूत्रपुरीषरेतसां प्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥ अथ पित्तजमाह—प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिटिकां गुदातिदाम् । तदाशुपाकां हिमपूयवाहिनीं भगंदरं चूड्गशिरोधरं वदेत् ॥ ५ ॥ अथ श्लेष्मजमाह—कण्डूयनो घनघ्रायी कठिनो मन्दवेदनः । श्लेतावभासः कफजः परिघ्रायी भगंदरः ॥ ६ ॥ अथ संनिपातजमाह—बहुवर्णरुजा घ्रावाः पिटिका गोखनोपमाः । शम्बूकावर्तवचाही शम्बूकावर्तको मतः ॥ ७ ॥ अथोन्मार्गगमाह—क्षताद्गतिः पायुगता विवर्धते ह्युपेक्षणासा कृमिभिर्विदीयंते । प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्गणैस्तदुन्मार्गं भगंदरं वदेत् ॥ ८ ॥ अथासाध्यलक्षणमाह—घोराः साधयितुं दुःखाः सर्वे एव भगंदराः । तेऽवसाध्यद्विदोपोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ९ ॥ वातमूत्रपुरीषाणि कृमयः शुक्रमेव च । भगंदराः श्वबन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ १० ॥ इति भगंदरनिदानम् ।

अथ भगंदरचिकित्सा ।

गुदपिटिकायामादौ कुर्याद्रक्तावसेचनं मतिमान् । जलसदनाभिरशेषं सा पाकं न प्रयाति यथा ॥ १ ॥ अपानमार्गपिटिकां दृष्टेस्वर्णशलाकया । अग्निप्रतप्तया पश्चात्कुर्यादग्निघ्नणक्रियाम् ॥ २ ॥ पिटिकानामपकानामपत्रपणपूर्वकम् । कर्म कुर्याद्विरेकान्ते भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ ३ ॥ एतासां पाटनक्षारबद्धिदाहादिकं क्रमम् । विधाय घ्नणवत्कार्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥ ४ ॥ अथ घटपत्रादिलेपः—घटपत्रेपिटिकाशुष्ठीगुहूचीसपुनर्नवाः । सुपिष्टाः पिटिकावक्त्रे लेपः शक्तो भगंदरे ॥ १ ॥ खदिरत्रिफलाकायो महिषीघृतसंयुतः । विडङ्गचूर्णयुक्तश्च भगंदरविनाशनः ॥ २ ॥ त्रिफलारससंयुक्तं बिडालास्थिप्रलेपनम् । भगंदरं निदन्त्याशु दुष्टघ्नणहरं परम् ॥ ३ ॥ शुनोऽस्थिभूलता तत्रैः पेपिता खररक्तयुक् । लेपो भगंदरं हन्यात्तराशो तैलमेव च ॥ ४ ॥ कुष्ठं त्रिवृत्तिलादन्तीमागापीसैन्धवं मधु । रजनीत्रिफलातुर्थैर्हितं स्याद् घ्नणरोपणम् ॥ ५ ॥ तिलत्रिवृत्तागदन्तीसंज्ञिष्ठापीः ससैन्धवैः । सक्षौद्रैश्च प्रलेपोऽयं भगंदरकुलान्तकृत् ॥ ६ ॥ रसाशुर्व

हरिद्रे द्वे मक्षिष्ठानिम्बपत्राः । त्रिवृत्संज्ञोपती दन्ती कटको नाडीप्रणापहः ॥ ७ ॥
तिलाभयालोध्रगरिष्टपत्रं निशावषाडुष्टमगारधूमः । भगंदरे नाड्युपदंशयोश्च
दुष्टमणे शोधनरोपणोऽयम् ॥ ८ ॥

अथ नवकार्पिको गुग्गुलुः—त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चककर्मयोजिता
गुटिका । कुष्ठभगंदरनाडीदुष्टमणशोधिनी कथिता ॥ १ ॥ अथ जम्बूकप्रकारः
—जम्बूकस्याऽऽनिपं भुक्त्वा प्रकारैर्भ्यंजनादिभिः । अजीर्णवर्जां मासेन मुच्यते
तु भगंदरात् ॥ १ ॥

अथ सप्तविंशतिको गुग्गुलुः—त्रिकडुत्रिफलानुखं विद्वह्नामृतचित्रकम् ।
चक्षुषेले पिप्पलीमूलं ह्युषा मुरदारु च ॥ १ ॥ तुम्बरं पुष्करं चक्षुं विशाला
रसनीह्वयम् । पिष्टं सौवर्षलं क्षारं सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २ ॥ यावन्त्येतानि
चूर्णानि तायद्विगुणगुग्गुलुः । कोलप्रमाणगुटिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥ ३ ॥ फासं
धासं तथा शोफमशोसि च भगंदरम् । हृच्छूलं पार्श्वशूलं च कुक्षियस्तिगुदे रुजम्
॥ ४ ॥ अरमरीं मूत्रकृच्छ्रं च अघ्नवृद्धिं तथा कृमीन् । निरञ्जरोपसृष्टानां क्षयो-
पहतचेतसाम् ॥ ५ ॥ धानाहं च तथोन्मादं सकृष्टान्युदराणि च । नाडीदुष्टम-
णान्सर्वान्प्रमेहं क्षीपदं तथा । सप्तविंशतिको ह्येष सर्वरोगनिपूदनः ॥ ६ ॥

अथ करवीराद्यं तैलम्—करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः । मातु-
ष्टुङ्गाकंपयसा पचेत्तैलं भगंदरे ॥ १ ॥ अथ विष्यन्दनं तैलम्—चित्रकाकां
त्रिवृत्पाटे मलयूहयमारकौ । मुधां वचां छाङ्गलिकां हरितालं सुवचिकाम् ॥ १ ॥
ज्योष्मतीं च संद्वल तैलं धीरो विपाचयेत् । पृतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्या-
न्नगंदरे । शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥ २ ॥ अथ निशादितैलम्
—निशाकंक्षीरसिन्धुपुरलाङ्गलिवात्सकैः । सिद्धमम्पअने तैलं भगंदरविनाश-
नम् ॥ १ ॥

अथ पथ्यापथ्यम्—आमे संशोशनं लेपो कृत्तमे रक्तमोक्षणम् । पके पुनः
शस्त्रविधिलया क्षाराधिक्यं च ॥ १ ॥ सर्वत्र शालयो मुद्गा विलेपी जाङ्गलो
रसः । पटोलं शिद्रुवेत्रामं घत्तूरो बालमूलकम् ॥ २ ॥ तिलसर्पपयोसैलं तिक्त-
वर्गो घृतं मधु । पृतत्पथ्यं नरैः सेव्यं यथादोषं भगंदरे ॥ ३ ॥ व्यायामं मैथुनं
युद्धं पृष्ठयानं गुरूणि च । संवत्सरं परिहरेच्चावद्ब्रह्मणो नरः ॥ ४ ॥ इति
भगंदरचिकित्सा ॥

अथोपदंशनिदानम् ।

अथ तस्य हेतुमाह—हस्ताभिघाताक्षतदन्तपातादधावनाद्रत्यतिसेवनाद्वा ।
योनिप्रदोपाद्य मधन्ति शिभे पञ्चोपदंशा विविधापचारैः ॥ १ ॥ अथ घात-
जमाह—सतोदमेदस्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवक्षेत्पवनोपदंशम् ॥ अथ पित्त-
जकफजायाह—पीतेर्बहुलेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः ॥ २ ॥
सकृष्णैः शोफयुतैर्महन्निः शुक्लैर्वर्णैः श्वावयुतैः कफेन ॥ अथ संनिपातज-

माह—नानाविधघ्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपेदंशम् ॥ ३ ॥ अथास्-
ध्यत्यमाह—विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च । संजा-
मात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ॥ ४ ॥ कालेन क्षोफ-
मिदाहपाकैः प्रशीर्णंशिक्षो ध्रियते स तेन ॥ ५ ॥

अथैकस्थानत्वेनात्र लिङ्गार्शमाह—अङ्कुरैरिव संघातैरुपयुं परि संस्थितै-
क्रमेण जायते यतिंस्तान्मूत्रचूडशिखीपमा ॥ १ ॥ कोशस्याभ्यन्तरे संघौ सर्वसं-
गताऽपि वा । सवेदना पिच्छला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोपजा ॥ २ ॥ लिङ्गवा-
रिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे । मेढूंसंघौ मणाः केचित्केचित्सर्वाध्रवास्त-
॥ ३ ॥ कुलरथाकृतयः केचित्केचित्पद्मदलोपमाः । रुजानाहार्तिबहुलास्तृष्णा-
दसमन्विताः । स्त्रीणां पुंसां च जायन्ते उपदंशाश्च दारुणाः ॥ ४ ॥

इत्युपदंशनिदानम् ।

अथोपदंशचिकित्सा—

क्षिग्धस्त्रिदस्य तेष्व्वादौ ध्वजमध्ये शिराव्यधः । जलौकापातनं वा स्यादूर्ध्वो-
शोधनं तथा ॥ १ ॥ सद्योऽपहतदोपस्य स्वशोफायुपशाम्यतः । पाको रक्ष-
प्रयत्नेन शिभक्षयकरश्च सः ॥ २ ॥ अथ छाथः—पटोलनिम्बत्रिफलाकिरा-
कायं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् । सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदंशापह-
प्रयोगः ॥ १ ॥ गैरिकाञ्जनमजिष्ठामधुकोशीरपन्नकैः । सचन्दनोत्पलैः क्षि-
पेदः पित्तोपदंशहा ॥ २ ॥

अथ लेपाः ।

सपौण्डरीकैर्मधुकरास्त्राकुष्ठपुनर्नवैः । सरलागुरुभद्राख्यैर्लेपो वातोपदं-
॥ १ ॥ अथ्वूलदलचूर्णेन दाडिमत्वग्रजोऽथ वा । गुण्डनं लिङ्गदेशस्य लेपः ५-
फलेन वा ॥ २ ॥ घटप्ररोहार्जुनजम्बुपथ्या लोभ्रं हरिद्रासहितः प्रलेपः । स-
पदंशेष्ववरोहणार्थं चूर्णं च तज्जं विमलाञ्जनेन ॥ ३ ॥ दहेरकटाहो त्रिफलो-
मयीं मधुसंयुताम् । कृत्वोपदंशलेपोऽयं सद्यो रोपयति म्रणम् ॥ ४ ॥ स्व-
दारुहरिद्रायाः शङ्खनाभी रसाञ्जनम् । लाक्षा गोमयनिर्याससैर्ल क्षौद्रं घृतं ५-
॥ ५ ॥ एभिः सुपिष्टैर्द्रव्यांशैरुपदंशं प्रलेपयेत् । म्रणाश्च तेन शाम्यन्ति श्वय-
दाह एव च ॥ ६ ॥ नीलोत्पलानि कुमुदं पद्मसौगन्धिकानि च । उपदं-
चूर्णानि प्रदेहोऽयं प्रशस्यते ॥ ७ ॥ रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया च समन्वित-
सक्षौद्रं लेपनं योज्यं सद्यो रोपयति म्रणम् ॥ ८ ॥ गोपीचन्दनतुर्ये च सम-
गेन मर्दयेत् । कज्जली जलसंयुक्ता म्रणानां लेपने हिता ॥ ९ ॥ मोचापूर-
भूर्ति च कोलत्वक्शङ्खजीरकम् । पिष्टोपदंशे लेपोऽयं पयसा पानमेव च । न-
येदुष्णतां तूर्णं शुष्कान्कुर्याद्म्रणानपि ॥ १० ॥ अथ पारदादिलेपः—पा-
गन्धकं तालं दरदं च मनःशिलाम् । पृथक्पृथक् द्विपृथक् च मुद्गदरं सङ्खजीर-
॥ ११ ॥ विषाणं कर्पूरं शङ्खं चूर्णितं तैः । पारदादिलेपः सद्योऽपि

पुनरन्मसजद्रवैः ॥ २ ॥ विमघांथ घटी कार्या उपदंशे प्रयोजयेत् । गोघृतेन
प्रलेपोऽयं मणानां रोपणे हितः ॥ ३ ॥ इति लेपाः ।

अथ स्वरसाः—आघ्रात्यघं विनिष्पीड्य निगृह्य स्वरसं पलम् । घृतुप्लवं
खजाशीरं संयुक्तं प्रपियेत्प्रणे ॥ १ ॥ एवं मुनिदिनं कुर्यादुपदंशे षण्णे हितम् ।
यथा शीरं तथा जीर्णं गोधूमं पप्यमाचरेत् ॥ २ ॥ जातीप्रवालस्वरसं पलार्धं
धेनोघृतं सर्जरसेन युक्तम् । विषेत्प्रणे पञ्चविधोपदंशे क्षारादते गोधूमसर्पिःपप्यम्
॥ ३ ॥ इति स्वरसाः ।

अथ प्रक्षालनम्—निम्बाञ्जनाधायकदम्बशालजम्बूवटोदुम्बरपेतसाम्निः ।
प्रक्षालनालेपघृतानि कुर्याच्चूर्णं च पिप्पलासमधोपदंशे ॥ १ ॥ त्रिफलायाः कंपायेण
शृङ्गराजरसेन वा । मणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ २ ॥ अथत्योदुम्बर-
सुक्षयटपेतसजः शृतः । मणशोधोपदंशानां नाशनः क्षालनास्मृतः ॥ ३ ॥
जयाजात्यश्वमारार्कशम्पाकानां दलैः पृथक् । कृतं प्रक्षालने क्लामं मेढूपाकैः
प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

अथोपदंशलिल्ललेपः—रसकपूरगघाणं मर्दयेत्स्वदिराम्बुना । प्रक्षालये-
द्धारिणा च शुष्के लेपस्तु धारिणा ॥ १ ॥ लिल्ललेपो म्रणं हन्ति त्रिदिनास्त्राय
संदायः ॥ १ ॥ अथ म्रणोपदंशे पुगादिलेपः—पूयं सुदग्धमेकं तु रसगन्ध-
कदिशुल्कम् । शदिरं गुत्थकं चैव मर्दयेत्त्रिम्बुनीरकैः ॥ १ ॥ समभागानि सर्वाणि
गुटिकां कारयेद्बुधः । उपदंशे घृतैर्लेपस्त्रिदिनाद्म्रणरोपणः ॥ २ ॥ अथोपदंश-
स्फोटे लेपः—जातीफलविडङ्गानि रसकं देवपुष्पकम् । समभागानि सर्वाणि
नवनीतेन मर्दयेत् । स्फोटानामुपदंशानां म्रणशोधनरोपणः ॥ १ ॥

अथ घृतानि—भूमिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जजातीखदिरासनानाम् । शृ-
चैश्च कल्कैर्घृतमाशु पकं सर्वोपदंशापहरं प्रदिएम् ॥ १ ॥ करञ्जनिम्बाञ्जनाशाल-
जम्बूवटादिभिः कल्ककपायसिद्धम् । सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं क्षुतिरा-
गयुक्तम् ॥ २ ॥ अथागारधूमादितैलम्—अगारधूमो रजनी सुराकिण्वं च
तैद्विभिः । भागोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशोधरूपापहम् । शोधनं रोपणं चैव सर्वण-
करणं तथा ॥ १ ॥

अथ चोपचिन्याश्चूर्णम्—कुडवं चोपचिन्याश्च शर्करायाः पलं तथा ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देवपुष्पकम् ॥ १ ॥ आकलं क्षुरकं शुष्ठी जन्तुघ्नं
च घराङ्कम् । पृथक्कोलमितं प्राङ्गमेतच्चूर्णीकृतं शुभम् ॥ २ ॥ सर्वमेकत्र संयोज्यं
कर्पार्थं प्रतिवासरम् । मक्षयेन्मधुलपिर्म्यां युक्तं पथ्यं समाचरेत् ॥ ३ ॥ शाल्योदनं
तथा सूपस्तुवरीणां घृतं मधु । गोधूमः सैन्धवं शमूधिम्बी कोशातकीफलम् ॥ ४ ॥
आर्द्रकं जलमन्दोष्णं हितमग्रं प्रकीर्तितम् । पञ्चोपदंशरोगाणां प्रमेहाणां तथैव
च । मणानां वातरोगाणां कुष्ठानां च विनाशनम् ॥ ५ ॥ इति चोपचिन्याश्चूर्णम् ।

अथ चोपचिनीपाकः—चोपचिन्युद्भवं चूर्णं पलद्वादशमेव च । पिप्पली
पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं स्वचम् ॥ १ ॥ आकलकं लवणं च प्रत्येकं कर्पसंमि-

तम् । शर्करासमचूर्णं च पाचयेत्सर्वमेकतः ॥ २ ॥ मोदकं कारयेत्तु कर्पं कर्पं प्रमाणतः । सायं प्रातर्निषेव्यस्तु पथ्यं पूर्वोक्तचूर्णवत् ॥ ३ ॥ उपदंशेऽग्रणे कुष्ठे वातरोगे भगंदरे । धातुक्षयकृते कासे प्रतिश्याये च यक्ष्मणि । सर्वान्‌रोगाक्षि-
हन्त्याशु ततः पुष्टिकरो भवेत् ॥ ४ ॥ इति चोपचिनीपाकः ।

अथ बालहरीतकीयोगः—बालपथ्यापलैकं च तुल्यं शाणमितं तथा । निम्बुद्रवेण संमर्द्य दृढं सप्तदिनानि वै ॥ १ ॥ गुटिकां चणकप्रायां छायाशुष्कां तु कारयेत् । शीतोदकानुपानेन नित्यमेकां प्रदापयेत् ॥ २ ॥ घन्नाणामेकविंशत्या मुच्यते तूपदंशतः । शालिगोधूममुद्गाश्च गोसर्पिः पथ्यमीरितम् ॥ ३ ॥

अथ रसगन्धककज्जली—कर्पमात्रो रसः शुद्धो द्विकर्षो गन्धकस्तथा । विधिवत्कज्जलीं कृत्वा तां च गोघृतसंयुताम् ॥ १ ॥ मापमात्रां प्रतिदिनं दद्यादेवं त्रिसप्तकम् । गोधूमाद्यं घृतं पथ्यं कारयेत्तुल्यं विना । उपदंशापहः श्रेष्ठो योगोऽयं मुनिभिः स्मृतः ॥ २ ॥ अथ महाक्षारगुटी—महाक्षारमाकलुकं खादिरं च क्रमाद्बर्धितं वारिणा पिष्टमेतत् । निषेवेत मापप्रमाणं घृतेन महारोग-
निघ्नं प्रणेषु व्रणघ्नम् ॥ १ ॥ गोधूमं गोघृतं पथ्यं मन्दं लवणमाचरेत् । द्विवारं ग्राहयेन्नित्यमुपदंशनिवृत्तये ॥ २ ॥

अथ सर्वोपदंशे रसघृतमुच्यते—शुद्धं रसं पिचुमितं द्विबलिं प्रमर्द्ये सर्वद्विभागनवनीतमपि प्रमर्द्यं । वस्त्रे प्रलिप्य पिचुमन्दविपणंशाखां संवेष्टयेन्नत-
मुखीं परिदीप्य वर्तिम् ॥ १ ॥ तस्या घृतं स्रवति काचमये च पात्रे शृङ्गाऽहिव-
ह्लिदलसाकमिदं प्रदेयम् । सर्वोपदंशकरिकेसरिणं व्रणघ्नं पट्टादिकं रसघृते च विवर्जनीयम् ॥ २ ॥

अथ पथ्यापथ्यम्—दिवा निद्रां मूत्रवेगं गुर्धक्षं मैथुनं गुडम् । आयासमम्लं तर्कं च वर्जयेदुपदंशवान् ॥ १ ॥ द्विपलं चिकणं पूगं द्विकर्षं सिन्धुसस्यकम् । कर्कारवकर्पमिता शृष्टमेतन्निकं भवेत् ॥ २ ॥ जम्बोदरगतं तुल्यं पुटपाकविधा-
नतः । पक्वं चणकमानं तु सर्वमेतत्सुखलवके ॥ ३ ॥ जम्बीरसलिलैर्मर्द्यं गाढं सिद्धं दिनत्रयात् । उपदंशे चन्द्रकं च व्रणं पूतिप्रमेहकम् ॥ ४ ॥ पृदाकुर्वीरुच्छ-
दनलिसं प्सातं निवारयेत् । शर्करासहितं पथ्यं गोधूमाद्यं घृतद्रुतम् ॥ ५ ॥ पलमात्रे कटुतले श्यक्षं सिष्यं च कर्पमेव पृथक् । कम्पिलुकं विरोजा सिन्दूरः सौरकं चैव ॥ ६ ॥ मुदाडकं च सर्वं पिचलपात्रे विपाचितं शिखिना । मन्दं प्रचेत्प्रमथ्य स्वपाणिनोदृत्य तस्मिद्धम् ॥ ७ ॥ सितवस्त्रे संलिप्य व्रणोपरि स्थाप-
येत्सम्यक् । क्षतभूदेशं सर्वं सशूकदोषं फिरङ्गजं हन्यात् ॥ ८ ॥ शस्त्रकृतं नखजातं दन्तजमाशु व्रणं शिखिजम् । दध्ना प्रत्ययमेतत्प्रकाशितं बालबोधाय ॥ ९ ॥ इत्युपदंशरोगचिकित्सा ।

अथ शूकदोषनिदानम् ।

अथ तस्य संप्राप्तिमाह—भक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति सक्थीः ।

पुनरन्मत्तज्वरैः ॥ २ ॥ त्रिभर्षाद्य वटी कार्या उपदंशे प्रयोजयेत् । गोघृतेन
प्रलेपोऽयं वृजानां रोपणे हितः ॥ ३ ॥ इति छेपाः ।

अथ स्वरसाः—भाद्रावधं विनिष्पीत्य निगृह्य स्वरसं पलम् । घनपुलं
त्वगाहीरं संयुक्तं प्रविशेत्प्रणे ॥ १ ॥ एवं शुभिदिनं कुर्मोदुपदंशे प्रणे हितम् ।
यथा हीरं तथा व्रीणं गोधूमं पथ्यमाचरेत् ॥ २ ॥ चालीप्रवालस्वरसं पलार्धं
धेनोघृतं सर्जरसेन युक्तम् । विवेत्प्रणे पद्मविधोपदंशे क्षारात्ते गोधूमसर्पिःपथ्यम्
॥ ३ ॥ इति स्वरसाः ।

अथ प्रक्षालनम्—निम्बार्जुनाद्यापकदम्बनालजम्बूवटोदुम्बरधेतसान्निः ।
प्रक्षालनारोपयित्वा नि कुर्मोघूर्णं च विद्याद्यमधोपदंशे ॥ १ ॥ त्रिकलायाः कपायेन
शुद्धराजरसेन वा । वृणप्रक्षालनं कुर्मोदुपदंशान्नाशतये ॥ २ ॥ अथाधोदुम्बर-
प्लक्षधेतसजः शृतः । वृणशोधोपदंशानां नाशनः क्षालनात्सुतः ॥ ३ ॥
जयाजालस्यभारार्कशम्पाकानां दलैः प्रथम् । हृतं प्रक्षालने क्वायं मेढूपाके
प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

अधोपदंशल्लिङ्गलेपः—रसकपूरगद्याणं मर्दयेत्स्वदिराम्बुना । प्रक्षालये-
द्धारिणा च शुष्के लेपस्तु पारिणा ॥ १ ॥ लिङ्गलेपो व्रणं हन्ति त्रिदिनाद्यात्र
संशयः ॥ १ ॥ अथ व्रणोपदंशे पुगादिलेपः—पूयं मुदग्धमेकं तु रसगन्ध-
कदिङ्गुलम् । स्वदिरं तुप्यकं चैव मर्दयेत्स्वमुनीरकैः ॥ १ ॥ समभागानि सर्वाणि
गुटिकां कारयेद्दुग्धः । उपदंशे घृतैर्लेपस्त्रिदिनाद्गणरोपणः ॥ २ ॥ अथोपदंश-
स्फोटे लेपः—जातीफलविट्कानि रसकं देवपुष्पकम् । समभागानि सर्वाणि
गणनीतेन मर्दयेत् । स्फोटानामुपदंशानां वृणशोधनरोपणः ॥ १ ॥

अथ घृतानि—मूनिम्बनिम्बत्रिकलापटोलकरक्षजातीस्त्रदिरासनानाम् । शृ-
सैश्च कल्कैर्घृतमाशु पकं सर्वोपदंशापहरं प्रविष्टम् ॥ १ ॥ करञ्जनिम्बार्जुनशाल-
जम्बूवटादिभिः कल्कफपायसिद्धम् । सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं सुतिरा-
गयुक्तम् ॥ २ ॥ अधागारधूमादितैलम्—अगारधूमो रजनी मुराकिण्वं च
सैधिभिः । भागोत्तरैः पचेत्सैलं कण्डूशोधरुजापहम् । शोधनं रोपणं चैव सर्वण-
करणं तथा ॥ १ ॥

अथ चोपचिन्त्याशूर्णम्—कुडवं चोपचिन्त्याश्च शर्करायाः पलं तथा ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं भरिचं देवपुष्पकम् ॥ १ ॥ आकलं क्षुरकं शुष्ठी जन्तुधं
च घराङ्गकम् । पृथक्कोलमितं प्राङ्गमेतशूर्णीकृतं शुभम् ॥ २ ॥ सर्वमेकत्र संयोज्यं
कर्षार्धं प्रतिवासरम् । भक्षयेन्मधुलपिम्ब्यां युक्तं पथ्यं समाचरेत् ॥ ३ ॥ शाल्योदनं
तथा सूपस्तुवरीणां घृतं मधु । गोधूमः सैन्धवं शम्भुर्बिम्बी कोशातकीफलम् ॥ ४ ॥
आर्द्रकं जलमन्दोष्णं हितमत्र प्रकीर्तितम् । पञ्चोपदंशरोगाणां प्रमेहाणां तथैव
च । वृणानां वातरोगाणां कुष्ठानां च विनाशनम् ॥ ५ ॥ इति चोपचिन्त्याशूर्णम् ।

अथ चोपचिन्तीपाकः—चोपचिन्त्युद्धवं घूर्णं पलद्वादशमेव च । पिप्पली
पिप्पलीमूलं भरिचं नागरं त्वचम् ॥ १ ॥ आकलकं लवङ्गं च प्रत्येकं कर्षसंभि-

तम् । शर्करासमचूर्णं च पाचयेत्सर्वमेकतः ॥ २ ॥ मोदकं कारयेत्तनु कर्प कर्प
प्रमाणतः । सायं प्रातर्निषेव्यस्तु पथ्यं पूर्वोक्तचूर्णवत् ॥ ३ ॥ उपदंशे घणे कुष्ठे
यातरोगे भगंदरे । धातुक्षयकृते कांसे प्रतिश्याये च यक्ष्मणि । सर्वांशोऽपि-
हन्त्याशु ततः पुष्टिकरो भवेत् ॥ ४ ॥ इति चोपचिनीपाकः ।

अथ बालहरीतकीयोगः—पाठपरध्यापलेकं च तुष्यं शाणमितं तथा ।
निम्बुद्रयेण संमर्धं दृढं सप्तदिनानि वै ॥ १ ॥ गुटिकां घणकप्रायो छायाशुष्कां तु
कारयेत् । शीतोदकानुपानेन नित्यमेकां प्रदापयेत् ॥ २ ॥ घन्नाणामेकविंशत्यां
मुच्यते उपदंशतः । शालिगोधूममुद्गाश्च गोसर्पिः पथ्यमीरितम् ॥ ३ ॥

अथ रसगन्धककज्जली—कर्पमात्रो रसः शुद्धो द्विकर्षो गन्धकस्रपा ।
विधिवत्कज्जलीं कृत्वा तां च गोघृतसंयुताम् ॥ १ ॥ भापमात्रां प्रतिदिनं दद्यादेवं
त्रिसप्तकम् । गोधूमांशं घृतं पथ्यं कारयेत्तुष्यं विना । उपदंशापहः श्रेष्ठो
योगोऽयं मुनिभिः स्मृतः ॥ २ ॥ अथ महाक्षारगुटी—महाक्षारमाकलकं
खादिरं च क्रमाद्द्विषितं धारिणा पिष्टमेतत् । निषेवेत भापप्रमाणं घृतेन महारोग-
निघ्नं घणेषु घणप्तम् ॥ १ ॥ गोधूमं गोघृतं पथ्यं मन्दं लघणमाचरेत् । द्विवारं
प्राहयेन्नित्यमुपदंशनिवृत्तये ॥ २ ॥

अथ सर्वोपदंशे रसघृतमुच्यते—शुद्धं रसं पित्रुमितं द्विवलिं प्रमर्धं
सर्वद्विभागवनीतमपि प्रमर्धं । वस्त्रे प्रलिप्य पित्रुमन्दविपर्णशाखां संवेष्टयेत्त-
सुर्ध्वा परिदीप्य वर्तिम् ॥ १ ॥ तस्या घृतं स्रवति काचमये च पात्रे धृत्वाऽहिव-
ह्निदलसाकमिदं प्रदेयम् । सर्वोपदंशकरिकेसरिणं घणप्तं पट्टादिकं रसघृते च
विवर्जनीयम् ॥ २ ॥

अथ पथ्यापथ्यम्—दिवा निद्रां मूत्रवेगं गुर्ध्नं भैद्युनं गुडम् । भायासमम्लं
तर्कं च वजीयेदुपदंशवान् ॥ १ ॥ द्विपलं चिकणं पूगं द्विकर्षं सिन्धुसस्यकम् ।
कर्कोरुत्वक्कर्पमिता शृष्टमेतन्निकं भवेत् ॥ २ ॥ जम्बीरगतं तुष्यं पुटपाकविधा-
नतः । पकं घणकमानं तु सर्वमेतत्सुखद्वके ॥ ३ ॥ जम्बीरसलिलैर्मर्धं गाढं
सिद्धं दिनत्रयात् । उपदंशं चन्द्रकं च घणं पूतिप्रमेहकम् ॥ ४ ॥ पृदाकुवीरुच्छ-
दनलिसं प्लातं निवारयेत् । शर्करासहितं पथ्यं गोधूमांशं घृतशुतम् ॥ ५ ॥
पलमात्रे कटुतले द्यक्षं सिक्थं च कर्पमेव पृथक् । कम्पिलकं विरोजा सिन्दूरः
सौरकं चैव ॥ ६ ॥ मुर्दाङ्कं च सर्वं पित्रुलपात्रे विपाचितं शिखिना । मन्दं
पचेत्प्रमथ्य स्वपाणिनोद्धृत्य सरिसद्धम् ॥ ७ ॥ सितवस्त्रे संलिप्य घणोपरि स्थाप-
येत्सम्यक् । क्षतमूदेशं सर्वं सशूकदोषं फिरहजं हन्यात् ॥८॥ शक्यकृतं नक्षजातं
दन्तजमाशु घणं शिखिजम् । इष्ट्वा प्रत्ययमेतत्प्रकाशितं बालबोधाय ॥ ९ ॥
इत्युपदंशरोगचिकित्सा ।

अथ शूकदोपनिदानम् ।

योऽभिवाञ्छति

व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥ अथ सर्पपिकामाह—
 गौरसर्पसंस्थाना शूकदुर्मुग्धहेतुका । पिटिका श्लेष्मवाताभ्यां श्रेया सर्पपिका तु
 सा ॥ २ ॥ अथाष्टीलिकामाह—कठिनैर्विषमैर्मुग्धैर्वायुनाऽष्टीलिका भवेत् ।
 अथ प्रथितमाह—शूकैर्यत्पूरितं शश्वद्भूयितं नाम तत्कफात् ॥ ३ ॥ अथ
 कुम्भिकामाह—कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभा शुभा ॥ अथाल-
 जीमाह—तुल्यजां खलजीं विद्याद्यथोक्तां च विचक्षणैः ॥ ४ ॥ अथ मृदित-
 माह—मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः ॥ अथ समूढपीडिकामाह—
 पाणिभ्यां भृशसंरुढे समूढपीडिका भवेत् ॥ ५ ॥ अथावमन्थमाह—
 दीर्घां बह्वधश्च पिटिका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्थः कफाद्युग्ध्यां वेद-
 नारोमहर्षकृत् ॥ ६ ॥ अथ पुष्करिकामाह—पिटिकाभिश्चिता यां तु पित्त-
 शोणितसंभवा । पद्मकणिकसंस्थाना श्रेया पुष्करिका च सा ॥ ७ ॥ अथ
 स्पर्शहानिमाह—स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् । वातपित्तकृतो
 श्रेयस्त्वपाको ज्वरदाहकृत् ॥ ८ ॥ अथोत्तमामाह—सुर्द्रमापोपमा रक्ता रक्त-
 पित्तोद्भवा च सा । व्याधिरेपोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजः ॥ ९ ॥ अथ
 शतपोनकमाह—छिन्नैरण्मुसैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः । वातशोणितजो
 व्याधिः स श्रेयः शतपोनकः ॥ १० ॥ अथ त्यक्पाकमाह—वातपित्तकृतो
 श्रेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ॥ अथ शोणितार्जुदमाह—कृष्णैः स्फोटैः
 सरफाभिः पिटिकाभिर्निपीडितम् ॥ ११ ॥ यस्य घास्तुहजश्चोमा श्रेयं तच्छोणिता-
 र्जुदम् ॥ अथ मांसार्जुदमाह—मांसदोषेण जानीयादुर्जुदं मांससंभवम् ॥ १२ ॥
 अथ मांसपाकमाह—शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वांश्च वेदनाः । विद्यात्
 मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥ १३ ॥ अथ विद्रधिमाह—विद्रधिं संनि-
 पातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ अथ तिलकालकानाह—कृष्णाणि चित्राप्यथवा
 शूकानि सविपाणि तु । पातितानि पचन्त्याशु मेदू निरवशेषतः ॥ १४ ॥
 कालानि भूत्या मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः । संनिपातसमुत्पांश्च तान्विषया-
 त्तिलकालकान् ॥ १५ ॥ अथ शूकदोषेऽसाध्यत्वमाह—एतत्र मांसार्जुदं यत्तु
 मांसपाकश्च यः स्मृतः । विद्रधिश्च न सिष्यन्ति ये च स्युत्तिलकालकाः ॥ १६ ॥
 इति शूकदोषनिदानम् ।

अथ शूकदोषचिकित्सा ।

हितं च सर्पिषः पानं पच्यं चापि विरेचनम् । हितः शोणितमोक्षश्च शूकरो-
 नेषु देहिनाम् ॥ १ ॥ उद्विष्य सापैर्षीं तालपत्रेणाय प्रलेपयेत् । त्रिकटुत्रिफ-
 लालोध्रिर्गोमूत्रपरिपेषितैः ॥ २ ॥ क्रियेयमद्यमन्येऽपि रक्तं शोष्यं तथोभयोः
 अष्टीलयां हृते रक्ते श्लेष्ममन्धिक्रियां चरेत् ॥ ३ ॥ कुम्भिकायां हरेदक्तं पकामां
 शोषिते मणे । तिन्दुकत्रिफलालोध्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ ४ ॥ अलभ्यां हृतर-
 क्तायां पूर्वं पृथ क्रियाक्रमः । स्वेदयेद्भूयितं वश्रांश्रादीस्वेदेन बुद्धिमान् ॥ ५ ॥
 मुखोष्णैरण्नादेष्व मज्जोक्तैरुदनाहयेत् । उत्तमाख्यां तु पिटिकां संस्वेद्य बद्धि-

शौद्रताम् ॥ ६ ॥ कल्कचूर्णैः कपायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् । क्रमः पित्तवि-
सर्पोक्तः पुष्करीमूढयोर्हितः ॥ ७ ॥ स्ववपाके स्पर्शदानौ च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
यलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ ८ ॥ रसक्रिया विधातव्या लिखिते
शतपोनके । पृथक्पण्यादिभिः सिद्धं तैलं देयमनन्तरम् ॥ ९ ॥ रक्तविद्रधिष-
द्यापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे । मांसार्बुदे प्रकुर्वीत क्रियां सद्योव्रणोदिताम् ॥ १० ॥
त्रिफलागुग्गुलुं चापि विशेषेणावचारयेत् ॥ ११ ॥ मांसपाके घटाद्यस्य गणस्य
विधिवत्कृतैः । कपायचूर्णकल्कैश्च सेकोद्भूलनलेपनम् ॥ १२ ॥ विद्रघौ विधि-
यन्कार्यं रक्तविद्रधिभेजम् । बरुणादिकपायस्य पानप्रक्षालने हिते ॥ १३ ॥
तिलकालं समुल्लिख्य क्षुरेण लघुपाणिना । मिपजाऽथात्र कर्तव्यः सद्योव्रणविधि-
मैतः ॥ १४ ॥ मांसार्बुदं मांसपाकं विद्रधिं तिलकालकम् । मत्स्याख्याय प्रकु-
र्वीत मिपक् तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ १५ ॥ इति शूकदोषचिकित्सा ।

अथ कुष्ठनिदानम् ।

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवक्षिग्धगुरूणि च । भजतामागतान्छर्दिवेर्गाश्चान्या-
न्प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥ व्यायाममभिसंतापमतिभुक्त्वा निपेविणाम् । शीतोष्ण-
लङ्घनाहारान्कमं त्यक्त्वा निपेविणाम् ॥ २ ॥ धर्मेश्रमभयार्तानां द्रुतं शीता-
म्बुसेविनाम् । भजीर्णाध्यशिनां चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ३ ॥ नवाक्षदधि-
मत्स्यामलवणातिनिपेविणाम् । मापमूलकपिष्टाञ्जतिलक्षारगुडाशिनाम् ॥ ४ ॥
स्यवायं चाप्यजीर्णोऽक्षे निद्रां च भजतां दिवा । विप्रान्गुरून्धर्षयतां पापं या
कर्म कुर्वताम् ॥ ५ ॥ पाप्मभिः कर्मभिः सद्यःप्राक्तनैः प्रेरिता मलाः । वाता-
दयस्त्रयो दोषास्वग्रक्तं मांसमम्बु च ॥ ६ ॥ दूषयन्ति स कुष्ठानां स्वस्रको
द्रव्यसंग्रहः । स्वचः कुर्वन्ति वैवर्ष्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तत् ॥ ७ ॥ भतः
कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु । कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्दृन्दैः समा-
गतैः ॥ ८ ॥ सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकस्वतः । अतिश्लक्ष्णस्वरस्पर्शः
स्वेदास्वेदौ विवर्णता ॥ ९ ॥ दाहः कण्डूस्वचि स्वापस्रोदः कोटोन्नतिः श्रमः ।
प्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ॥ १० ॥ रूढानामपि रूक्षरवं
निमित्तेष्वेऽपि कोपनम् । रोमहर्षोऽर्बुजः काण्ठ्यं कुष्ठश्लक्ष्णमप्रजम् ॥ ११ ॥

तत्र कपालकुष्ठमाह—कृष्णारुणं कपालाभं यद्रक्षं परुषं तनु । कपालं
तोदयद्बुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १२ ॥ अथोदुम्बरमाह—रुद्राहराग-
कण्डूभिः परितं रोमपिञ्जरम् । उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं यदेत् ॥ १३ ॥
अथ मण्डलकुष्ठमाह—भेतं रक्तं स्थिरं स्थानं क्षिग्धमुरस्रमण्डलम् ।
कृष्णमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १४ ॥ अथर्ष्यजिह्वमाह—कर्क-
शं रक्तपर्यन्तमस्तःश्यावं सयेदनम् । यत्पर्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते
॥ १५ ॥ अथ पुण्डरीकमाह—मुधेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
रक्तान्तर्दाहकण्डूद्वान्यं चितं पद्ममिवांशुभिः ॥ सोत्तेषं च सरागं

प्रचक्षते ॥ १६ ॥ अथ सिध्मकुष्ठमाह—सिवं ताघं तनु च चद्रजो घृष्टं
विमुञ्चति । प्रायश्चोरसि तस्मिन्मलाबुकुसुमोपमम् ॥ १७ ॥ अथ काकण-
न्तिकमाह—पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकणन्तिकफलोपमम् । सदाहमस्पर्शसहं
सपार्कं तीव्रवेदनम् ॥ १८ ॥ यस्काकणन्तिकार्वणं सपार्कं तीव्रवेदनम् । त्रिदो-
षलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ १९ ॥ इति सप्त महाकुष्ठानि ॥

अथैकादश क्षुद्रकुष्ठानि ।

तत्र चर्मकुष्ठमाह—अस्वेदनं महावास्तु यन्मरस्वशकलोपमम् । तदेककुष्ठं
चर्मस्थं बहूलं हस्तिचर्मवत् ॥ २० ॥ अथ किटिभमाह—श्यावं किणखर-
स्पर्शं परुषं किटिभं मतम् ॥ अथ वैपादिकमाह—वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं
तीव्रवेदनम् ॥ २१ ॥ अथालसकमाह—कण्डूमन्निः सरागैश्च गण्डैरलसकं
वदेत् ॥ अथ दद्रुमण्डलमाह—सकण्डुरागपिटिकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ २२ ॥
अथ चर्मदलमाह—रक्तं सशूलं कण्डूमरस्फोटं यद् दलयत्यपि । तच्चर्मदलमा-
ख्यातमस्पर्शसहमुच्यते ॥ २३ ॥ अथ पामामाह—सूक्ष्मा बह्वयः पिटिकाः
स्याववलयः पामेत्युक्ताः कण्डुमत्स्यः सदाहाः । सैव स्फोटंस्त्रीवद्राहैरुपेता ज्ञेया
पाण्योः कञ्चुखमा स्त्रिकजोश्च ॥ २४ ॥ अथ विस्फोटमाह—स्फोटाः श्यावा-
रुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुस्वचः ॥ अथ रकसामाह—कण्डूचिता या
पिटिका शरीरे संस्त्राध्यमाणा रकसोच्यते सा ॥ २५ ॥ अथ शतारुमाह—
रक्तं श्यावं सदाहार्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ विचर्चिकामाह—सकण्डूः
पिटिका श्यावा बहुस्त्रावा विचर्चिका ॥ २६ ॥ पाण्डुरं क्षिप्रमित्युक्तं सस्त्रावं
कण्डुसंयुतम् ॥ अनग्निदग्धजं साध्यं क्षिप्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ २७ ॥ कुष्ठानां
दोषत्रयस्य नियतलिङ्गमाह—खरं श्यावारुणं रूक्षं घातकुष्ठं सवेदनम् ।
पित्ताप्रकुपितं दाहरागस्त्रावान्वितं मतम् ॥ २८ ॥ कफास्त्रेदि घनं क्षिप्रं
सकण्डूशैत्यगौरवम् । द्विलिङ्गं द्वंजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सानिपातिकम् । स्पर्शहानि-
श्चेदस्वभीषत्कण्डूश्च जायते ॥ २९ ॥

इदानीमुत्तरोत्तरं सप्तधातुगतकुष्ठलक्षणं क्रमेणोच्यते । तत्राऽऽ-
दौ रसगतमाह—स्वस्थे वैचर्ष्यमन्त्रेषु कुष्ठे रौक्ष्यं च जायते । त्वरस्वापो
रोमहर्षश्च स्वेदस्यापि प्रवर्तेनम् ॥ ३० ॥ रक्तगतमाह—कण्डूविषयकश्चैव
कुष्ठे शोणितसंश्रिते । मांसगतमाह—चाहुल्यं वनत्रशोषश्च कार्कश्यं पिटि-
कोद्गमः ॥ ३१ ॥ तोदः स्फोटः स्थिरत्वं च कुष्ठे मांससमाधिते ॥ मेदोगत-
माह—दौर्गन्ध्यं गात्रदोषश्च पूयोत्थाः कृमयस्तथा ॥ ३२ ॥ गात्राणां भेदनं
चापि कुष्ठे मेदःसमाधिते । कौष्यं गतिक्षयोऽज्ञानां संभेदः क्षतसर्पणम्
॥ ३३ ॥ मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ अस्थिमज्जाह्वयगत-
माह—नासाभद्रोऽक्षिरागश्च क्षतेषु किमिसंभवः । स्वरोपघातश्च भवेदस्थिम-
ज्जासमाधिते ॥ ३४ ॥ शुक्रगतमाह—दंपरयोः कुष्ठबाहुद्वयाद् दुष्टशोणितशुक्रयोः ।
यदपत्यं तथोजातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ॥ ३५ ॥ इति सप्तधातुगतानि कुष्ठानि ॥

अथ साध्यासाध्यमाह—साप्यं त्वग्रक्तमांसस्यं वातश्लेष्माधिकं च यत् ।
 मेदोगं द्वंद्वजं याप्यं वज्यं मज्जास्थिसंधितम् ॥ ३६ ॥ पुनरस्ताध्यलक्षणम्—
 कृमिकृहाहमन्दाग्निसंयुक्तं यद्विदोपजम् । प्रभिषं प्रसुताङ्गं च रफनेत्रं हतस्वरम्
 ॥ ३७ ॥ पद्मकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ कुष्ठेषु चिकित्सार्थं
 दोषप्राधान्यमाह—वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुग्धरं कफात् । मण्डलाख्यं
 विचर्षी च क्षुप्याख्यं वातपित्तजम् ॥ ३८ ॥ चर्मककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपा-
 दिकाः । वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्द्रुशतारूपी ॥ ३९ ॥ पुण्डरीकं सवि-
 स्फोटं पामा चर्मदलं तथा । सर्वैः स्वात्काकणं पूर्वं शिकं दद्मु सकाकणम्
 ॥ ४० ॥ पुण्डरीकमृष्यजिह्वं महाकुष्ठानि सप्त तु ॥

अथ श्वित्रमाह—कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं दारुणं च यत् । निर्दिष्ट-
 मपरिस्तावि त्रिधातृज्वसंश्रयम् ॥ १ ॥ वाताद्रक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमल-
 पत्रवत् । सदाहं लौमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ २ ॥ सकण्डुरं क्रमा-
 द्भक्तमांसमेदःसु चाऽऽविशेत् । वर्णनैवेदगुभयं कृच्छ्रं तद्योत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥

अथ तस्य साध्यासाध्यत्वमाह—अशुक्लोभावहुलमसंसृष्टमथो नवम् ।
 धनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वज्यंमतोऽन्यथा ॥ ४ ॥ गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातम-
 प्यचिरंतनम् । वर्जनीयं विदोषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ ५ ॥ कुष्ठादि-
 संसर्गजाप्रोगानाह—स्पर्शकाहारशय्यादिसेवनाप्रायशो गदाः । सर्वे
 संधारिणो नेत्रखर्विकारा विदोषतः ॥ ६ ॥ प्रसङ्गाद्वाग्रसंस्पर्शाग्निःश्वासा-
 स्सहभोजनात् । सहशय्यासनाद्यापि घृक्षमात्यानुलेपनात् ॥ ७ ॥ कुष्ठं ज्वरश्च
 शोषश्च नेत्राभिव्यन्द एव च । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम् ॥ ८ ॥
 मरणं यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकी-
 र्तितम् ॥ ९ ॥ इति कुष्ठनिदानम् ॥

अथ कुष्ठचिकित्सा ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु । पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं
 विहितम् ॥ १ ॥ प्रभूतं वा जलौकोभिः शृङ्गालानुशिराव्यधैः । स्त्रिरप्यस्य मोक्षये-
 द्भक्तं दुष्टं कुष्ठे पुनः पुनः ॥ २ ॥ सुने रक्ते हृते दोषे श्रेष्ठैः संशमितेऽनिले ।
 रसायनानि प्राशाश्च प्रशस्ताः कुष्ठिनां मताः ॥ ३ ॥ अथ वमनम्—यववा-
 सापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः । कपायो मधुना पीतो चान्तिहृन्मदना-
 न्वितः ॥ १ ॥ इति वमने पद्मकपायः ॥ अथ विरेचनम्—विरेचनं प्रयो-
 क्यं त्रिवृहन्तीफळशिकैः । पष्टे भासे शिरामोक्षं प्रतिमासं विरेचनम् । प्रति-
 पक्षं च वमनं कुष्ठे लेपं त्र्यहाश्चरेत् ॥ १ ॥

अथ लेपाः ।

पथ्याकरञ्जसिद्धार्धनिशाबल्युजसैन्धवैः । विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपमात्रेण कुष्ठ-
 १ ॥ प्लाकुष्ठविडङ्गानि शताह्वा श्वित्रकं धला । दन्ती रसाक्षनं चेति

प्रचक्षते ॥ १६ ॥ अथ सिध्मकुष्ठमाह—सितं ताम्रं तनु च यद्गजो घृष्टं
विमुञ्चति । प्रायश्चोरसि तस्मिन्ममलावुकुसुमोपमम् ॥ १७ ॥ अथ काकण-
न्तिकमाह—पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकणन्तिकलोपमम् । सदाहमस्पर्शसहं
सपाकं तीव्रवेदनम् ॥ १८ ॥ यत्काकणन्तिकवर्णं सपाकं तीव्रवेदनम् । त्रिदो-
षलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ १९ ॥ इति सप्त महाकुष्ठानि ॥

अथैकादश क्षुद्रकुष्ठानि ।

तत्र चर्मकुष्ठमाह—अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् । तदेककुष्ठं
चर्मोत्थं बहुलं हस्तिचर्मवत् ॥ २० ॥ अथ किटिभमाह—श्यावं किणखर-
स्पर्शं परुषं किटिभं मतम् ॥ अथ वैपादिकमाह—वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं
तीव्रवेदनम् ॥ २१ ॥ अथालसकमाह—कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं
वदेत् ॥ अथ दद्रुमण्डलमाह—सकण्डुरागपिटिकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ २२ ॥
अथ चर्मदलमाह—रक्तं सखलं कण्डूमस्फोटं यद् दलयत्यपि । तच्चर्मदलमा-
ख्यातमस्पर्शसहमुच्यते ॥ २३ ॥ अथ पामामाह—सूक्ष्मा बह्वयः पिटिकाः
स्त्राववत्यः पामेत्युक्ताः कण्डूमत्यः सदाहाः । सैव स्फोटस्त्रीवदाहैरुपेता श्रेया
पाण्योः कच्छुरुप्रा स्त्रिजोश्च ॥ २४ ॥ अथ विस्फोटमाह—स्फोटाः श्यावा-
रुणाभासा विस्फोटाः स्थूलनुत्वचः ॥ अथ रकसामाह—कण्डूचिता या
पिटिका शरीरे संस्त्राव्यमाणा रकसोच्यते सा ॥ २५ ॥ अथ शतारुमाह—
रक्तं श्यावं सदाहार्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ विचर्चिकामाह—सकण्डूः
पिटिका श्यावा बहुसावा विचर्चिका ॥ २६ ॥ पाण्डुरं श्वित्रमित्युक्तं ससावं
कण्डूसंयुतम् ॥ अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ २७ ॥ कुष्ठानां
दोषत्रयस्य नियतलिङ्गमाह—खरं श्यावारुणं रूक्षं चातकुष्ठं सवेदनम् ।
चित्तरात्रकुपितं दाहरागस्त्रावान्वितं मतम् ॥ २८ ॥ कफार्कैर्दि घनं श्विग्धं
सकण्डूशैत्यगौरवम् । द्विलिङ्गं द्वैद्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सानिपातिकम् । स्पर्शहानि-
रखेदत्वभीषत्कण्डूश्च जायते ॥ २९ ॥

इदानीमुद्गरे निम्बे चूर्णम्—पिबुमन्दफलं पुष्पं त्वक्पत्रं मूलमेव च ।
दोषैः कफैश्च रूपाणि समर्णानि कारयेत् ॥ १ ॥ अष्टभागावशेषेण खदिरास-
न्धैरिणा । भातपिशा तु भयोप्य प्रश्याप्येतानि दापयेत् ॥ २ ॥ श्वित्रकोऽथ
विद्वजाणि श्यापिपातकशर्करा । भ्रातातकहरीतक्यौ शुण्ठ्यामलकगोधुराः ॥ ३ ॥
शकमायकभापूनीपिपलीमरिचं निपात । लोहचूर्णं तमायुक्तं समभागं प्रगततः
॥ ४ ॥ भातसेजुहराजेन पुनः कारयेत् । निम्बार्धचूर्णमेतेषामेकीहृत्प
निधापयेत् ॥ ५ ॥
खदिरासन्धैरिणा
सन्धैरिणा

पयसाऽपि वा । भातः भातनिषेधत
पञ्चनिम्बेऽवलिङ्गति । भातमा-

अथ साध्यासाध्यमाह—साध्यं त्वग्रक्तमांसस्यं वातश्लेष्माधिकं च यत् ।
 मेदोगं द्रव्यं याप्यं वर्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥ ३६ ॥ पुनरसाध्यलक्षणम्—
 कृमिकृदाहमन्दाग्निसंयुक्तं यद्विदोपजम् । प्रभिक्षं प्रसुताहं च रक्तनेत्रं हतस्वरम्
 ॥ ३७ ॥ पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठितम् ॥ कुष्ठेषु चिकित्सार्थं
 दोषप्राधान्यमाह—वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुम्यरं कफात् । मण्डलाख्यं
 विचर्षी च म्रुप्याख्यं वातपित्तजम् ॥ ३८ ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभसिष्मालसविपा-
 दिकाः । वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दुशतारुपी ॥ ३९ ॥ पुण्डरीकं सवि-
 स्फोटं पामा चर्मदलं तथा । सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं बहु सकाकणम्
 ॥ ४० ॥ पुण्डरीकमृष्यजिह्वं महाकुष्ठानि सप्त तु ॥

अथ श्वित्रमाह—कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं दाहणं च यत् । निर्दिष्ट-
 मपरिखावि त्रिधातृद्भवसंश्रयम् ॥ १ ॥ वाताद्रक्षारणं पित्तात्तान्रं कमल-
 पत्रवत् । सदाहं लोमविध्वंसि कफाप्लूतं घनं गुरु ॥ २ ॥ सकण्डुरं क्रमा-
 म्रक्तमांसमेदःसु चाऽऽदिशेत् । वर्णनैवेष्टगुभयं कृच्छ्रं तद्योत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥

अथ तस्य साध्यासाध्यत्वमाह—अशुक्लोमाबहुलमसंसृष्टमथो नवम् ।
 धनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्यमतोऽन्यथा ॥ ४ ॥ गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातम-
 प्यचिरंतनम् । वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ ५ ॥ कुष्ठादि-
 संसर्गजात्रोगानाह—स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात्प्रायशो गदाः । सर्वे
 संचारिणो नेत्रत्वग्बिकारा विशेषतः ॥ ६ ॥ प्रसङ्गाद्वाग्रसंस्पर्शोक्तिःश्वासा-
 त्सहभोजनात् । सहशय्यासनाद्यापि वस्त्रमास्यानुलेपनात् ॥ ७ ॥ कुष्ठं ज्वरश्च
 शोषश्च नेत्राभिव्यन्द एव च । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम् ॥ ८ ॥
 मरणं यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । नातो निश्चतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकी-
 र्तितम् ॥ ९ ॥ इति कुष्ठनिदानम् ॥

अथ कुष्ठचिकित्सा ।

॥ ५ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कुष्ठेषु पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं
 प्रधानम् ॥ ४ ॥ गृध्रसीमथ भग्नं च गुल्मं चापि न्यच्छेत् । कुष्ठस्य मोक्षये-
 श्चान्याजयेद्विष्णुरियासुरान् ॥ ५ ॥

अथ त्रिफलामोदकः—त्रैफलस्य तु चूर्णस्य पलानि दश पञ्च च । संस-
 र्शैव विटहानां लोहचूर्णं पलद्वयम् ॥ १ ॥ शर्तं महातकानां च पलानि दश
 बाकुची । शिलाजतु पलार्धं तु द्वे पले गुग्गुलोस्तया ॥ २ ॥ पलं पुष्करमूलस्य
 पलार्धं त्रिष्टुतस्य च । सचित्रकं क्षमरिचं पिप्पली विश्वमेपजम् ॥ ३ ॥ त्वक्पत्रं
 कुङ्कुमं मुस्ता कार्पिकानुपकरूपयेत् । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावत्खण्डं प्रदापयेत्
 ॥ ४ ॥ पालिकान्मोदकान्कृत्वा प्रातरुत्थाय नित्यशः । एकैकं भक्षयेत्प्राज्ञो
 यथेष्टं चात्र भोजनम् ॥ ५ ॥ कुष्ठान्यष्टादशारीह ड्डीहगुल्मभगंदरान् । अशीतिं
 यातजान्तोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ ६ ॥ विंशतिं श्लैष्मिकांश्चापि संघृष्टा-

सुगतांश्चापि त्रिद्विषायामुपजिह्वकम् । ऊष्णंजयुगते रोगे मुक्तसोपरि दापयेत् ॥ ८ ॥ क्षारीरे दापयेत्पूर्वमादरे मध्यभोजने । निर्दिष्टरोगान्नामपेक्षिक्यमाणं रसायनम् ॥ ९ ॥

अथावलेहः ।

तत्राऽऽदौ भृशतकावलेहः—निम्बगोपारुणाकट्टीत्रायन्तीत्रिकलाधनम् । पर्यटायत्युज्ज्वानन्तायपासदिरचन्दनम् ॥ १ ॥ पाठा शुण्ठी शटी भार्ङ्गी पासा भृनिम्बयासकम् । श्यामेन्द्रवारुणीमूर्वाविड्ढातिविषानलम् ॥ २ ॥ हस्त्रिकर्णा-
मृताम्बुहं पटोलं रजनीद्रयम् । कृष्णारव्यघससाङ्गशिरीषं घोघटाफलम् ॥ ३ ॥ मञ्जिष्ठा छाहली राज्ञा नक्तमालः पुनर्नवा । दन्ती मीजकसारश्च भृहराजकुरण्ट-
कम् ॥ ४ ॥ एतान्द्विपलिकान्भागान्भ्रूलद्वेणे विपाचयेत् । अष्टमगापशिष्टं च कपा-
यमवतारयेत् ॥ ५ ॥ भृशतकसहस्राणि क्षिपेच्छिवाऽर्मणेऽम्भसि । चतुर्भागावशिष्टं
तु कपायमवतारयेत् ॥ ६ ॥ तौ कपायौ समादाय यत्रपूतौ तु कारयेत् । एकी-
कृत्य कपायौ तौ पुनरभावधिश्येत् ॥ ७ ॥ गुडस्यैकतुल्यं द्रव्या लेहवःसाधये-
द्भिषह । भृशतकसहस्रस्य तत्र मीजानि दापयेत् ॥ ८ ॥ त्रिकटु त्रिकला मुस्तं
विडङ्गं चित्रकं तथा । चन्दनं सैम्धवं कुष्ठं दीप्यकं च पलं पलम् ॥ ९ ॥ चातु-
र्जातं च संचूर्ण्य घृतभाण्डे निधापयेत् । सौगन्धिकस्य दातव्यं चूर्णं पलचतुष्टयम्
॥ १० ॥ महाभृशतको ह्येष महादेयेन निर्मितः । प्राणिनां तु हिताथांय नाश-
येच्छीघ्रमेव च ॥ ११ ॥ त्रिपर्माद्गुग्गरे दद्दुमृष्यजिह्वं सकाकणम् । पुण्डरीकं च
चर्माल्यं विश्लोटे रक्तमण्डलम् ॥ १२ ॥ कृष्णं कापालिकं कुष्ठं पामां चापि
विपादिकाम् । चातरक्तमुदावर्ते पाण्डुरोगं वमीन्कृमीन् ॥ १३ ॥ अर्शांसि पद्-
प्रकाराणि श्वासं कासं भगंदरम् । अनुपानेन दातव्यं छिन्नातोयेन तं भिषह
॥ १४ ॥ भोजने न सदा योग्यमुष्णं चान्दं विशेषतः । अन्यान्यपि च कुष्ठानि
नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १५ ॥ इति महाभृशतकवलेहः ।

अथ शशाङ्कलेखादिलेहः—शशाङ्कलेखा सविडङ्गसारा सपिप्पलीका
सहुताशामूला । साधोमला सामलका सतैला सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति
लीढा ॥ १ ॥

अथ धान्यवलेहः—धान्यक्षपथ्यासविडङ्गवह्निभृशतकावल्गुजलोहभृश्राः ।
भागान्निवृद्धैस्त्रिलतैलमिश्रैः सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लेहः ॥ १ ॥

अथ घृतानि ।

तत्राऽऽदौ तिक्तवट्पलं घृतम्—निम्बं पटोलदाभ्यौ दुरालभां तिक्तो-
हिणीं त्रिकलाम् । कुर्याद्वर्धपलांशान्पर्यटकं त्रायमाणं च ॥ १ ॥ सलिलाटक-
सिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते पूते । चन्दनकिराततिक्तकमागधिकात्रायमाणं च
॥ २ ॥ मुस्तं वत्सकदीजं कटकीकृत्यार्धकार्षिकान्भागान् । नवसर्पिषश्च पद्पलमे-
तसिसर्पं घृतं पेयम् ॥ ३ ॥ कुष्ठञ्चरगुल्मार्शोमहणीपाण्ड्रामयान्हन्ति । पामाविसर्प-
पिटिकाकण्डूगण्डमगान्तिदम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चतित्तकं घृतम्—निम्बं पटोलं व्याघ्रीं च गुडूचीं वासकं तथा ।
 कुर्याद्दशपलान्भागानेकैकस्य सुकुष्ठितान् ॥ १ ॥ जलद्रोणे विपक्तं च यावत्पादा-
 धशेषितम् । घृतप्रसवं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥ २ ॥ पञ्चतित्तमिति ख्यातं
 सर्पिः कुष्ठविनाशनम् । अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ ३ ॥
 विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव पानादेवापकर्षति । दुष्टमणकृमीनशःपञ्चकासांश्च ना-
 शयेत् ॥ ४ ॥

अथ महातित्तकं घृतम्—सप्तच्छदं प्रतिविपां शम्याकं तित्तरोहिणीं
 पाठाम् । सुस्वामुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमन्दपपटंकम् ॥ १ ॥ धन्वयवासक-
 चन्दनमुपकुल्यापधकरजन्यौ च । पद्मग्र्यां सविशालां शतावरीं सारिवे चोभे
 ॥ २ ॥ वसकयीजं वासां मूवांमृतां किराततित्तं च । कल्कान्कुर्यान्मतिमा-
 न्यष्ट्याहं श्रायमाणं च ॥ ३ ॥ कल्कस्य चतुर्थभागो जलमष्टगुणं रसोऽमृ-
 तफलानाम् । द्विगुणो घृताःप्रदेयस्तसर्पिः प्राशयेत्सिद्धम् ॥ ४ ॥ कुष्ठानि रक्त-
 पित्तं प्रबलान्यशीसि रक्तवाहीनि । घीसर्पमम्लपित्तं वातासृक्पाण्डुरोगं च ॥ ५ ॥
 विस्फोटकान्सपामानुन्मादं कामलां ज्वरं कण्डूम् । हृद्गोर्गुल्मपिटिकां भगंदरं
 गण्डमालां च ॥ ६ ॥ हन्यादेतस्यः पीतं काले यथाबलं सर्पिः । योगशतैरप्य-
 जितान्महाविकारान्महातित्तम् ॥ ७ ॥

अथ महाखदिरघृतम्—खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपासनयोस्तुले । तुलार्धं
 सर्वे एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ १ ॥ पर्पटः कुटजश्चैव वृषः कृमिहरस्तथा ।
 हरिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिफला त्रिवृत् ॥ २ ॥ सप्तपर्णश्च संक्षुण्णो दशद्रोणे
 तु धारिणि । अष्टभागावशेषं तु कपायमवतारयेत् ॥ ३ ॥ धात्रीरसं च तुल्यांशं
 सर्पिपश्चाऽऽढकं पचेत् । महातित्तककल्कैस्तु यथोक्तैः पलसंमितैः ॥ ४ ॥ निहन्ति
 सर्वकुष्ठानि पानाम्यङ्गनिषेवणात् । महाखदिरमित्येतत्परं कुष्ठविकारनुत् ॥ ५ ॥

अथ तैलानि ।

अथ चित्रकादितैलम्—शुभ्रस्य करवीरस्य रसो वेहं च चित्रकम् ।
 त्रिभिश्च पाचितं तैलमभ्यङ्गाःकुष्ठजातिनुत् ॥ १ ॥

अथ चञ्चतैलम्—सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजान् । मूलं खुद्दीशिरी-
 पाम्यां चित्रकास्फोटयोरपि ॥ १ ॥ करञ्जयीजं त्रिफलां त्रिकटुं रजनीद्वयम् ।
 सिद्धार्थकं विदङ्गं च प्रपुष्पाटं च संहरेत् ॥ २ ॥ भूयपिष्टैः पचेत्तैलमेभिः कुष्ठ-
 विनाशनम् । अभ्यङ्गाद्भ्रकं नाम नाहीदुष्टमणापहम् ॥ ३ ॥ अथ मञ्जिष्ठाद्यं
 तैलम्—मञ्जिष्ठादमिशाचक्रमर्दारग्वधपल्लवैः । मृणकस्वरसे सिद्धं वैलं कुष्ठहरं
 परम् ॥ १ ॥ इति तैलानि ।

अथाऽऽसवाः ।

तत्राऽऽदौ खादिरासवः—खदिरस्य तुलार्धं तु तप्तुल्यं देवदारुं च ।
 यथायां विंशतिदांष्याः पलानां पञ्चविंशतिः ॥ १ ॥ बाकुच्या द्वादश

श्लोणेऽमसः पयेत् । श्लोणशेषे कपाये तु पूतशेषे विनिक्षिपेत् ॥ २ ॥ घातक्या
विनाशिकं माक्षिकस्य घातक्यम् । शर्करापात्रुलामेकां चूर्णांतीमानिः दापयेत्
॥ ३ ॥ ककरोटकं छवङ्गं च पृष्ठाजातीककृत्यम् । केशरं मरिचं पत्रं पलिका-
न्नुपकरपयेत् ॥ ४ ॥ पिप्पलीनां तु कुट्टवं स्थापयेदृतभाजने । मासादूर्ध्वं
विषेन्नाश्रामनपेक्ष्य बलाबलम् ॥ ५ ॥ सर्वकुष्ठहरो ह्येष पाण्डुद्विजोगकासनुत् ।
कृमिमन्व्यर्तुदमन्विगुल्महीहोदरान्तकृत् । एष वै खदिरारिष्टः कृष्णाश्रेयेण
पूजितः ॥ ६ ॥

अथ कनकारिष्टः—खदिरकपायं श्लोणं सर्पिष्कुम्भे निघापयेन्मध्ये । पलि-
कामाश्रान्शेष्यान्कृत्वा तु तानेय सूक्ष्मचूर्णं तु ॥ १ ॥ त्रिकला त्रिकटुकरजनी-
कनकरथराकुची गुडूची च । सत्रिदङ्गमथ मधुपलशतद्वयं प्रक्षिपेत्सर्वम् ॥ २ ॥
घातक्याश्च पलान्यष्टौ क्वायेऽग्निप्रदेयानि । प्रातः प्रातस्तु विषेष्वाशयति विरो-
धितं कुष्ठम् ॥ ३ ॥ मासेन सर्वरोगान्विनिहन्ति च सर्वशोकमेहांश्च । निरि-
तकासथासौ गुदकीलभगंदरैर्मुक्तः । कनकारिष्टं प्रविषन्भवति पुमान्कनकका-
न्तिश्च ॥ ४ ॥ इत्यासवाः ।

अथ दद्रुचिकित्सा—कासमर्दकमूलानि सौपीरेण तु पेपयेत् । दद्रुकिटि-
भकुष्ठानि जयेद्येतत्प्रलेपनात् ॥ १ ॥ मीजानि चा मूलकसर्पपाणां छाक्षारजन्वी
मपुनाटयीजम् । धीषेष्टकं व्योपविदङ्गकुष्ठं पिष्ट्वा च मूत्रेण विलेपनं स्यात् ।
दद्रुणि सिध्मं कितिभानि पामां कपालकुष्ठं विषमं च हन्वुः ॥ २ ॥ आरग्वधस्य
पत्राणि भारनालेन पेपयेत् । दद्रुकिटिभकुष्ठानि हन्ति सिध्ममसंशयः ॥ ३ ॥
मपुनाटस्य मीजानि धात्री सर्जरसः घुही । सौपीरपिष्टं दद्रुणामेतदुद्धर्तनं परम्
॥ ४ ॥ दूर्वाभयासन्धयचकमर्दकुठेरकाः काजिकतप्रपिष्टाः । त्रिभिः प्रलेपैरपि
चक्षुमूत्रं हृदं च कण्डूं च विनाशयन्ति ॥ ५ ॥ विदङ्गैदगजाकुष्ठनिशासिन्धूथ-
सर्पैः । धान्याम्बुपिष्टैर्लोऽयं दद्रुकुष्ठनिपूदनः ॥ ६ ॥

अथ लघुमरीचाद्यं तैलम्—मरिचालशिलाब्दाकंपयोऽधारिजटात्रिवृत् ।
शकृद्दसपिशाळारक्षितायुग्दाहचन्दनैः ॥ १ ॥ कटुतैलं पचेत्प्रस्थं मध्ये विषपला-
न्विते । सगोमूत्रं तदभ्यङ्गाद्दुग्धिप्रविनाशकृत् ॥ २ ॥

अथ द्रदादिलेपः—दरदगन्धकपारदपिप्पलीविषविदङ्गनिशाशिमरीच-
कम् । अभयघुण्टिघनादिभकवाकुचीकटुनृपद्रुममेदगजान्वितम् ॥ १ ॥ समसिद्धं
खलु निम्बरसैयुतं हरति दद्रुजकण्डुविसर्पकान् । हरति लतभगंदरमण्डलं तनु-
विलिप्तमहो क्षणतो नृणाम् ॥ २ ॥ इति दद्रुचिकित्सा ।

अथ चर्मोप्यचिकित्सा—सूतगन्धकयोः पिष्ट्वा कजलिकां विधाय च ।
अक्षणेन विमर्द्याथ करिखण्डेपने हितम् ॥ १ ॥ कबाबगौरीगदतुषाजीरवलीभवं
कर्मिदं पृथक्च । शिलाबली सौ रविकर्पसंख्यौ सार्धौ विभागः किल पारदस्य
॥ २ ॥ कर्पेक्ष विंशत्प्रमितैर्पुंतस्य सर्वं विमर्द्यं किल ताम्रपात्रे । ततोऽङ्गलेपाधि-
दिनं च तीर्त्वा हरेद्य रोगी गजकर्णपामाम् ॥ ३ ॥ गुञ्जाचिन्नकशङ्खभस्सरजनी-

। वल्गुपृष्ठगजादि-
ममुद्धर्तनम् ॥ ४ ॥
हन्ति पामां विच-

चिकाम् ॥ ५ ॥ इति चर्मरूपचिकित्सा ।

अथ किटिभचिकित्सा—चक्राङ्गवीजं श्वशरीरभाषितं मूत्रसंयुक्तम् ।
रविवेतसकन्दं च लेपनं किटिभाषणम् ॥ १ ॥ पिप्पलीपूतिकायस्याकुष्ठगोपित्त-
चित्रकैः । लेपं सम्यक्प्रशंसन्ति किटिभग्नं चिकित्सकाः ॥ २ ॥ गोमूत्रवारिसं-
विष्टैः शिलाकासीसतुरथकैः । लेपः किटिभयीसर्वकुष्ठनाशाय पूजितः ॥ ३ ॥

अथ सिध्मचिकित्सा—घात्रीफलं सर्जरसो यावश्शूकस्त्रिवदं त्रयम् ।
सौधीरपेपितं सर्वं सिध्मशूलविदारणम् ॥ १ ॥ शिपरिरसेन पिष्टं मूलकवीजं
प्रलेपतः सिध्मम् । क्षारेण कदल्या वा रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ २ ॥ कुष्ठं
मूलकवीजं त्रियङ्गवः सर्पपा दुरालम्भा । एतत्केसरपिष्टं निहन्ति चिरकालं
सिध्मम् ॥ ३ ॥ गन्धपापाणमिश्रेण यवक्षारेण लेपितम् । सिध्मं नाशमुपैत्याशु
कटुतैलयुतेन च ॥ ४ ॥ कासमर्दकषीजानि मूलकानां तथैव च । गन्धपापाण-
मिश्राणि सिध्मानां परमौषधम् ॥ ५ ॥ वीजं मूलकजं निम्बपत्राणि सितसर्प-
पान् । गृहधूमं च संपिच्य जलेनाह्नं प्रलेपयेत् ॥ ६ ॥ उद्वर्त्य नवनीतेन क्षाल-
येदुष्णवारिणा । श्यहाद्नेन सिध्मानि शाम्यन्त्याशु शरीरिणाम् ॥ ७ ॥ छाक्षा
ध्रीवेष्टकं कुष्ठं हरिद्रा गौरसर्पपाः । व्योषं मूलकषीजानि प्रपुष्पाटफलानि च
॥ ८ ॥ एतान्यत्र प्रदिशानि कुष्ठेपूद्धर्तनं परम् । सिध्मानां किटिभानां च दग्ध्नां
च विशेषतः ॥ ९ ॥ कार्पासिकापत्रविमिश्रकाकजश्चाकृतो मूलकषीजयुक्तः ।
तत्रेण लेपः क्षितिपुत्रवारे सिध्मानि सद्यो नयति प्रणाशम् ॥ १० ॥ गोमूत्रे-
णाय तत्रेण जीर्णसौधीरकेण वा । पिष्टमूलकषीजानां लेपनासिध्मनाशनम्
॥ ११ ॥ इति सिध्मचिकित्सा ॥

अथ विपादिकाचिकित्सा—घत्तूरवीजकदलेन माणकक्षारवारिणा । कटु-
तैलं विपकं तु द्रुतं हन्माद्विपादिकाम् ॥ तुण्डीरसेन संसिद्धं घृतं हन्ति विपादि-
काम् ॥ १ ॥ इति विपादिकाचिकित्सा ॥

अथ क्रमेण—पामाकण्डूकच्छुविसर्पविस्फोटचर्मद्वलविचर्चिकाचिकित्सां
व्याख्यास्यामः—सिन्दूरजीरहृयरात्रियुग्ममनःशिलावह्निजगन्धकानाम् । रसा-
न्वितानां घृतयोजितानां पामा प्रजेदूरतरं त्रिलेपात् ॥ १ ॥ सैन्धवं चक्रमर्दं च
सर्पपं पिप्पलीं तथा । सेचयेदारनालेन पामाकण्डूविनाशनम् ॥ २ ॥ अथ-
जीरकतैलम्—जीरकस्य पलं पिष्ट्वा सिन्दूरार्धपलं तथा । कटुतैलं पच्येदाभ्यां
सद्यः पामाहरं परम् । गृहवैद्योपदेशेन पाच्यं तैलं पलायम् ॥ ३ ॥ अथ
बृहत्सिन्दूरार्धं तैलम्—सिन्दूरं चन्दनं मांसी विहङ्गं रजनीहृयम् । त्रियंशुं
पक्कं कुष्ठं मञ्जिष्ठां खादिरं घञाम् ॥ १ ॥ जातरकं त्रिवृत्तान्मिथ्यकरञ्जं

च । कृष्णचित्रकलोध्रं च प्रपुष्पाटं च संहरेत् ॥ २ ॥ श्लक्ष्णपिष्टानि सर्वाणि
योजयेत्तैलमात्रया । अभ्यङ्गेन प्रयोज्यं तद्वर्णकृष्णनाशनम् ॥ ३ ॥ पामां विच-
र्चिकां कच्छूं विसर्पं विषमेयं च । रक्तपित्तोरिथितान्दन्ति रोगानेवंविधान्बहून् ॥
सिन्दूराद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा ॥ ४ ॥

अथ बृहन्मरिचाद्यं तैलम्—मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्दसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥ १ ॥ विशाला करयीरं च हरितालं
मनःशिला । चित्रको लाङ्गली चभ्यं विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥ २ ॥ शिरीषकुटजौ
निम्बः सप्तपर्णोऽमृता सुही । शम्याको नक्तमालोऽद्भः रदिरः पिप्पली घचा
॥ ३ ॥ ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् । आढकं कटुतैलस्य
गोमूत्रं च चतुर्गुणम् ॥ ४ ॥ मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । पक्त्वा
तैलं वरं ह्येतन्म्रक्षयेकोठकघणान् ॥ ५ ॥ पामाविचर्चिकाकण्डूदद्गुविस्फोटकानि
च । बलयः पलितं छाया नीला ध्यङ्गं तथैव च ॥ अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकु-
मार्यं च जायते ॥ ६ ॥ अथ माहेश्वरघृतम्—कृत्वा कज्जलिकां रवौ कुन-
टिका द्वे जीरके द्वे निशे गोदन्तोपणनाग पृदगजिका वाकुञ्जिका सर्पिपा ।
लौहे लोहविभर्दितं दृढतरं माहेश्वराख्यं घृतं कण्डूकुष्ठविचर्चिकादिशमनं पामाहरं
लेपनात् ॥ १ ॥ मांसीचन्दनशम्याककरञ्जारिष्टसर्पम् । यष्टीकुटजदार्वाभिर्हन्ति
कण्डूमयं गणः ॥ २ ॥ भवल्गुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् । मणिमन्थेन
तुल्यांशं मस्तुकाजिकपेपितम् ॥ कण्डूं कच्छूं जयत्युग्रौ सिद्ध एव प्रयोगराट्
॥ ३ ॥ कोमलासिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन संपिष्टम् । दिवसत्रयेण नियतं
शमयति कच्छूं त्रिलेपनतः ॥ ४ ॥ हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।
पिवेश्वरः कामचारी कच्छूपामाविनाशनम् ॥ ५ ॥ गन्धपापाणचूर्णं तु कटुतैलेन
योजितम् । लेपनादयं पानाद्वा कच्छूपामाविनाशनम् ॥ ६ ॥ अथ सिन्दूराद्यं
तैलम्—सिन्दूरगुल्गुलरसाजनसिक्थयतुर्धैः कल्कीकृतैः कटुकतैलमिदं सुपक्वम् ।
कच्छूं श्रवत्पिटिकामथ चाऽपि शुष्कामम्यज्जनेन सकृदुद्धरति प्रसद्य ॥ १ ॥
अथार्कतैलम्—भर्कपत्ररसे पक्वं रजनीकल्कसंयुक्तम् । कटुतैलं हरेत्तूर्णं
पामाकच्छूविर्चिकाः ॥ १ ॥ राजिकागुठयुक्तेन सन्धवेन प्रलेपितम् । विजलं
घर्षणा यद् नाशं चर्मदलं प्रजेत् ॥ २ ॥

अथ रसाः ।

तत्राऽऽदौ विजयेश्वरो रसः—शुद्धतालं मृत्तं सूतं तुल्यं ताभ्यां चतुर्गु-
णाम् । भर्जित्वा विजया योज्या सर्वतुल्यं गुडं क्षिपेत् ॥ १ ॥ श्वेतकुष्ठहरं निष्कं
रसोऽयं विजयेश्वरः । दार्वाखदिरनिम्बानां फाद्यं तदनु पाययेत् ॥ २ ॥ इत्यष्टा-
दशकुष्ठचिकित्सा ।

अथ श्वित्राण्याह—श्वित्रिणो हतदोषस्य हृत्तरक्तस्य वा सकृत् । खदिरा-
शुभ्रवाघ्नानां तुलस्य मलयूरसः ॥ सगुडः शस्यते पाने यवागूमण्डभोजिनः

॥ १ ॥ खदिरामलककपायं बाकुचिबीजान्वितं पिबेद्विलम् । शङ्खेन्दुकुन्दधवलं
 श्वित्रं हन्तीह तच्चित्रम् ॥ २ ॥ शिलापामार्गमसितलेपाच्छ्वित्रं विनाशयेत् । किं
 पुनर्यदि युज्येत धनंजयजटावचा ॥ ३ ॥ त्रिफला नीलिनीपत्रं लोहचूर्णं रसा-
 जनम् । श्वेतगुञ्जा दन्तिदन्तभसा तुल्यं च मार्कवम् ॥ ४ ॥ मेपीदुग्धेन संपिप्य
 स्थापयेल्लोहभाजने । हितमेकं ततो लिप्सेन्मुहुः श्वित्रेष्वनुकमात् ॥ श्वित्राण्य-
 नेन लेपेन निजवर्णं त्यजन्ति वै ॥ ५ ॥ सायोरजःकृष्णतिलाञ्जनानि
 सावल्गुजान्यामलकानि दग्ध्वा । पिष्टानि शृङ्गस्य सकृद्गसेन हन्यात्किलासं परि-
 शृष्टलेपात् ॥ ६ ॥ अथ विपतैलम्—नक्तमालो हरित्रे द्वे अर्कं तगरमेव च ।
 करवीरवचाकुष्ठमास्फोता रक्तचन्दनम् ॥ १ ॥ मालती सप्तपर्णी च मञ्जिष्ठा
 सिन्धुवारिका । प्पामर्धपलान्भगान्विपस्य द्विपलं भवेत् ॥ २ ॥ चतुर्गुणे गवां
 मूत्रे तैलप्रस्यं विपाचयेत् । श्वित्रविस्फोटकिटिभकीटल्लताविचारिकाः ॥ ३ ॥
 कण्डूकच्छुविकारश्च ये घणा विपदूषिताः । विपतैलमिदं नाम सर्ववणविशोधनम्
 ॥ ४ ॥ अथ ज्योतिष्मतीतैलम्—मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिश्रुतम् ।
 सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गाच्छ्वित्रनाशनम् ॥ १ ॥ अथ शशिलेखावटी—
 शुद्धसूतं समं गन्धं तुल्यं च मृतताम्रकम् । मर्दितं बाकुचीकाथैर्दिनैकं घटकी-
 कृतम् ॥ १ ॥ निष्कमात्रां सदा सादेच्छ्वित्रमीं शशिलेखिकाम् । बाकुचीतैलक-
 पेंकं सक्षौद्रमनुपाययेत् ॥ २ ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—भक्षपानं हितं कुष्ठे न
 त्वम्बलवणोपणम् । दधिदुग्धगुडानूपतिलमापांस्त्वजेत्तराम् ॥ १ ॥

इति कुष्ठश्वित्रचिकित्सा ॥

अथ शीतपित्तोर्दकोठनिदानम् ।

आदौ तस्य दोषत्रयजन्यत्वमाह—शीतमास्तसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमा-
 स्तौ । पित्तेन सह संभूय बहिरन्तर्विसर्पतः ॥ १ ॥ अथ तस्य पूर्वरूपमाह
 —पिपासारुचिह्लासदाहसादाहगौरवम् । रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपमिति
 स्मृतम् ॥ २ ॥ लक्षणमाह—वरटीदंष्ट्रसंस्थानः शोफः संजायते बहिः । सक-
 ण्डूतोदपङ्कलभर्त्सिर्द्वरधिदाहवान् ॥ ३ ॥ उद्वर्दमिति सं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
 याताधिकं शीतपित्तमुद्वर्दस्तु कफाधिकः ॥ ४ ॥ अधोर्द्वस्य धर्मान्तरमाह
 —सोत्सर्गश्च सरागश्च कण्डूमद्भिश्च मण्डलैः । शैशिरः कफजो व्याधिरुद्वर्दः परि-
 क्रीर्तितः ॥ ५ ॥ अथ त्वग्दोषसामान्यादत्रैव कोठः प्रोच्यते—असम्भारर-
 नोर्दोषपित्तश्लेष्माघनिग्रहेः । भारनालैश्च शुक्लैश्च आसुरीलवणेन च ॥ १ ॥
 वर्षाकाले प्रकुन्धेरस तथा हुँश्च कारणैः । मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति
 बहूनि च ॥ २ ॥ उरकोठः रानुपन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ३ ॥ इति ॥

इति शीतपित्तोर्दकोठनिदानम् ।

अथ शीतपित्तादीनां चिकित्सा ।

अभ्यङ्गः कटुतैलेन स्वेदशोष्णेन पारिणा । तथाऽऽशु घमनं कार्यं पदोलारिष्टवत्-

सकैः ॥ १ ॥ त्रिकलापुरकृष्णामिर्विरेकश्च प्रशस्यते । सर्पिः पीत्या महातिक्तं
कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ राक्षारसिन्धुतैलश्च गात्राभ्यङ्गं प्रकल्पयेत् ॥ २ ॥
गम्भारिकाफलं पत्रं शुष्कमुत्सेदितं पुनः । क्षीरेण शीतपित्तप्रं खादितं पथ्यसे-
विना ॥ ३ ॥ यष्टी मधुकुपुप्यं च सराघ्नं चन्दनद्वयम् । निगुण्डी सकणाकायं
शीतपित्तहरं पिबेत् ॥ ४ ॥ भृतारजनीनिम्बघण्ट्यासैः पृष्यश्च्यते । प्राणिनां
प्राणदं चतच्छीतपित्तं समाचरेत् ॥ ५ ॥ सगुदं क्षीप्यकं परतु खादेत्परपाद्यमु-
ञ्जरः । तस्य नश्यति ससाहादुददं सपदेहजः ॥ ६ ॥ यवानी पापयेद्वाऽपि
सव्योपां क्षीरसंयुताम् । पिप्पलीवर्धमानं वा लघुनं वा प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥
भक्षिमन्थभवं मूत्रं पिष्टं पीतं च सर्पिषा । शीतपित्तोददंकोठान्ससाहादेव नाश-
येत् ॥ ८ ॥ निम्बस्य पत्राणि सदा धृतेन धात्रीविमिश्राण्यथ वा प्रयुज्यात् ।
विस्फोटकोठक्षतशीतपित्तं कण्डूघ्नपित्तं सकलं निहन्यात् ॥ ९ ॥ कुष्ठं हरिद्रे सुरसं
पटोळं निम्बाश्वगन्धे सुरदारु शिपुः । ससर्पपं तुम्बरुधान्यकं स्वकाण्डायचूर्णानि-
समानि कुर्यात् ॥ १० ॥ तैलकपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्षमुद्गतमितुं यतेत ।
तथा सकण्डूः पिटिका सकोटा कुष्ठानि शोफश्च शमं मज्जन्ति ॥ ११ ॥ ससैन्ध-
वेन कुष्ठेन सर्पिषा लेपमाचरेत् । मुरसास्वरसैर्वाऽथ लेपयेत्परमौषधम् ॥ १२ ॥
सिद्धार्थरजनीकुष्ठप्रगुष्ठाटतिलैः सह । कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्गतं हितम् ॥ १३ ॥
शीतपित्त उददं च तथा कोठाभिधे गदे । कृमिदद्बुद्धरः कायं शीतपित्तेऽखिलः
क्रमः ॥ १४ ॥ त्रिग्वस्त्रस्य संशुद्धिमादी कोष्ठे समाचरेत् । ततः कुष्ठहरः
सर्वो विधेयो विधिरादरात् ॥ १५ ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—शालिमुद्गकुलार्यांश्च
कारवेलमुपोदिकाम् । बेभ्राप्रं तसनीरं च पित्तश्लेष्महराणि च ॥ १ ॥ शीतपि-
त्तोददंकोठरोगिणां पथ्यमीरितम् । खानमातपमर्गं च गुर्वक्षं च विदज्जयेत्
॥ २ ॥ इति शीतपित्तादिचिकित्सा ।

अथाम्लपित्तनिदानम् ।

अथ तस्य स्वप्नाप्तिमाह—विरद्धदुष्टाम्लविदाहपित्तप्रकोपिपानाक्षभुजो
विदग्धम् । पित्तं स्वहेतूपचिनं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १ ॥ अथ तस्य
लिङ्गमाह—अपिपाककुमोश्लेशतित्ताम्लोद्गारगौरवैः । हृत्कण्ठदाहारचिभिश्चा-
म्लपित्तं वदेद्भिषक् ॥ २ ॥ अथ तस्य कदाचिदधोगतिमाह—तृहदाहमूर्च्छाभ्रम-
मोहकारि प्रयास्यधो वा विविधप्रकारम् । हृत्साकोठानलसादहर्षस्वेदाद्गपीतश्वकरं
कदाचित् ॥ ३ ॥ अथ कदाचिदध्वगतिमाह—वान्तं हरितीक्ष्णकृतीलकृष्ण-
मारक्तरत्नाभमर्ताव चाग्लम् । मांसोदकाभं स्वनिपिच्छिलाच्छं श्लेष्मानुयातं वि-
विधं रसेन ॥ ४ ॥ भुक्ते विदग्धेऽप्यथवाप्यभुक्ते करोति तित्ताम्लयमिं कदा-
चित् । उद्गारनेत्रेविधमेव कण्ठे ह्यकुक्षिदाहं क्षिरसो रुजं वा ॥ ५ ॥ अथ कफपि-
त्तजन्यमाह—करचरणदाहमौण्यं महतीमरचि ज्वरं च कफपित्तम् । जनयति
कण्डूमण्डलपिटिकांचितगात्ररोगधयम् ॥ ६ ॥ रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्नात्सं-
साध्यते नवः । चिरोपिप्तो भयेदाप्यः कष्टसाध्यः स कश्चित् ॥ ७ ॥ अथ

तस्मिन्ननिलकफसंसर्गमाह—सानिलं सानिलकफं सकफं तद्य लक्षयेत् ।
दोषलिङ्गेन मतिमान्भिषज्योहकरं हि तत् ॥ ८ ॥ कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमि-
गात्रायसादशूलानि । समसो दर्शनविभ्रमप्रमोहहृपां अनिलयुते ॥ ९ ॥ अथ
फफानुगतमाह—कफनिष्ठीवनगौरवजडतारुषिशीतसादषमितेपाः । दहनष-
लसादकण्डूनिद्राचिह्नं फफानुगते ॥ १० ॥ अथ घातश्लेष्मानुगतमाह—
उभयामिदमेव चिह्नं मादतकफसंभवे भवत्यग्ले । कट्वग्लवणरसासेविते कोपं
भजत्येव । तिष्णाम्लकटुकोटारवमिहत्कण्डदाहकृत् ॥ ११ ॥ अथ फफापित्त-
माह—घ्नमो मूर्च्छांशुचिर्दार्दराळसं च शिरोरुजा । प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्म-
पित्तस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥ इत्यग्लपित्तस्य निदानम् ।

अथाम्लपित्तस्य चिकित्सा ।

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिएवारिणा । कारयेन्मदनक्षौद्रसिन्धुयुक्तं संतो
भिषह । विरेचनं त्रिवृचूर्णं मधुना त्रिफलाद्रवैः ॥ १ ॥ कृतवमनविरेकस्यापि
दोषोपशान्तिर्भवति न यदि कार्यं रक्तमोक्षश्च युक्त्या । कृतशिशिरविलेपस्याम्ल-
पित्तप्रमर्श्यादनसमुदिततृप्तेर्वातरक्षा च कार्या ॥ २ ॥ अथ लक्ष्मणोत्सवात्—
ज्वलन्तमिव चाऽऽरमानं मन्यते योऽम्लपित्तवान् । तस्य संशोधनं पूर्वं कार्यं
पश्चाच्च भेषजम् ॥ १ ॥ पूर्वं तु वमनं कार्यं पश्चान्मृदु विरेचनम् । कृतवान्ति-
विरेकस्य शुद्धिगन्धस्यानुवासनम् ॥ २ ॥ आस्थापनं शिरोरथेऽस्मिन्देयं दोषाघपे-
क्षया । दोषसंसर्गजे कार्यमौषधाहारकल्पनम् ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वदेहस्थितं घान्त्याऽ-
प्यंधःस्यं रेचनैर्हरेत् । पाचनं तिक्तयहलं पथ्यं च परिकल्पयेत् ॥ ४ ॥ विकारा-
न्यवगोधूमकृतांस्तीक्ष्णविवर्जितान् । भक्षयेत्तजसक्तंश्च सिताक्षौद्रयुतान्वियेत्
॥ ५ ॥ अथ वृन्दात्—अम्लपित्ते प्रयोक्तव्यः कफपित्तहरो विधिः । गुडकृष्णा-
ण्डकं चैव तथा खण्डामलत्रपि ॥ १ ॥ गुडक्षीरकणासिद्धं सर्पिरत्र प्रयोजयेत् ।
संवाते सवियन्धेऽस्मिन्निहता कंसहरीतकी ॥ २ ॥

अथ क्वाथाः—

यवकृष्णापटोलानां क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत् । नाशयेदम्लपित्तं च द्वाहचिं च
वर्मिं तथा ॥ १ ॥ निस्सुपयववृषधात्रीक्वाथं त्रिसुगन्धिभ्रमधुयुतं पीत्वा । अपहरति
चाम्लपित्तं यदि मुक्तेः सुद्रुयूपेण ॥ २ ॥ गुडूचीचित्रकारिएपटोलैः क्वाथिनं पिबेत् ।
क्षौद्रयुक्तं निहन्त्येतच्छर्दिं पित्ताम्लसंभवाम् ॥ ३ ॥ भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
यांसाभृतापर्यटमार्कवाणाम् । क्वाथोऽहरेक्षौद्रयुतोऽम्लपित्तं चित्तं यथा धारवधू-
कटाक्षः ॥ ४ ॥ पटोलत्रिफलानिम्बक्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत् । अम्लपित्तं हरेच्छर्दि-
दाहशूलकफान्वितम् ॥ ५ ॥ कण्टकार्यभृतावासाकपायं मधुसंयुतम् । अम्लपित्तं
जयेत्पीत्वाः श्वासं कासं वर्मिः ज्वरम् ॥ ६ ॥ चित्रकैरण्डमूलानि, यथाश्च सयवा-
सकाः । जलेन क्वथितं पीतं कोष्ठदाहाम्लपित्तजित् ॥ ७ ॥

—पटोलुगाचोचशिवाभयानां
नाम् । मपाकरोति म्रौडाम्लपित्तं दिवसास्यमुक्तम्

त्रिकटुफाद्यं चूर्णं लेह्यम्—त्रिकटुकसकण्टकाणिपपंदवारिवृट्त्रयीशामाम्
 साराष्ट्रिकापटोलीप्रापम्बीदास्मूर्वाणाम् ॥ १ ॥ त्रिकटुपाण्डमलपत्रकटिफले
 किरातनिष्पानाम् । सवधातिथिपाकेसरदीप्यकमपुशिमृयीजानाम् ॥ २ ॥ चूर्णं
 पटपुटमिदं पीतं शिशिरेण वारिणा प्रातः । क्षौत्रेण पाय छीदं प्रायेणाधोग
 हन्ति । भनिविषममलपित्तं पच्यगुजो पासैः कैशिव् ॥ ३ ॥ अथ द्राक्षादि
 गुटिका—द्राक्षापप्ये समे कृत्वा तपोस्तुभ्यां सिता क्षिपेत् । संकुल्यासह्य
 सितां तपिण्डीं कारयेत्त्रिपङ् ॥ १ ॥ तां खादेदम्बपित्तातो हृण्ण्डदहनपदाम्
 मृन्मूर्च्छाभ्रममग्नाग्निनाशिनीमामषातहाम् ॥ २ ॥ अथामयाघयलेहः—अ
 भया पिप्पली द्राक्षा सिता चन्द्रपयासकम् । मधुना कण्टकद्राहमूर्च्छाक्षेप्त्वा
 म्बपित्तजुम् ॥ ३ ॥

अथ खण्डपिप्पल्ययलेहो योगरत्नावस्थाः—पिप्पल्याः कुड्यं चूर्णं घृतस्य
 कुड्यवहयम् । पलपोदनाकं खण्डाण्डताययोः पलाहकम् ॥ १ ॥ शिवायाः खर-
 सखापि पलपोदनाकं मतम् । शीरप्रस्यदये साप्ये लेहीमृतेऽत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥
 त्रिजातकामयजिजीधान्यगुस्ताशियागुगाः । पृतेषां कार्षिकं चूर्णं कर्पांश्च कृष्णजी-
 रकम् ॥ ३ ॥ नागरं नागकं जातीफलं समरिषं हिमम् । दत्त्वा पलत्रयं क्षौद्रं
 धिग्धमाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ४ ॥ प्रातयेभाबलं लिङ्गादम्बपित्तप्रशान्तये । हृत्ता-
 सारोचकण्ठदिपियासादाहमाशनम् । शूलद्रोगशमनं ह्यं चेदं रसायनम् ॥ ५ ॥

अथ नारिकेलखण्डपाको योगरत्नावस्थाः—कुड्यमितमिह स्वास्नारिकेलं
 सुपिष्टं पलपरिमितसर्पिःपाचितं तुस्यखण्डम् । निजपयसि तदेतत्पथमात्रे
 विपकं कुड्यमथ सुशीते शाणमार्षं क्षिपेत् ॥ १ ॥ धान्याकपिप्पलिपयोस्तुगा-
 द्विजीरैः साकं त्रिजातमिभकेसरवद्विष्वयं । हन्त्यम्बपित्तमरुधि क्षयमम्बपित्तं
 शूलं वमिं सकलपौरुषकारि पुंसाम् ॥ २ ॥ अथ गुडाद्यो मोदकः—गुडपि-
 प्पलिपप्याभिस्तुल्याभिर्मोदकः कृतः । पित्तक्षेप्साहरः मोक्षो मन्दामित्वं च
 नाशयेत् ॥ १ ॥ अथ खण्डकूष्माण्डः—कूष्माण्डस्य रसो प्राणः पलानां
 शतमायकः । रसतुल्यं शवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाहकम् ॥ १ ॥ छात्रग्निना पचे-
 त्तायथावन्नवति पिण्डितम् । धात्रीतुल्या सिता योज्या पलार्धं लेहयेदनु । खण्ड-
 कूष्माण्डकं ह्यातमम्बपित्तं निघ्नति ॥ २ ॥ अथ मधुपिप्पल्यादियोगः—
 पिप्पली मधुसंयुक्त्य भम्बपित्तविनाशिनी । जम्बीरस्वरसः पीतः सायं हन्त्य-
 म्बपित्तकम् ॥ ३ ॥

अथ पिप्पलीघृतम्—पिप्पलीकायकत्वेन घृतं सिद्धं मधुघृतम् । विवे-
 प्प्रातः समुत्थाय भम्बपित्तनिघ्नतये ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादिघृतम्—द्राक्षा-
 मयाचकपटोलपत्रैः सोशीरघात्रीवचन्दनैश्च । प्रायन्तिकापककिरातधान्यैः
 कर्दकेः पचेत्सर्पिंरुपेतमेभिः ॥ १ ॥ अजीर्णमात्रां सह भोजनेन सर्वं तु पाने
 कष्टतोषणं च ॥ २ ॥ अथ शतावरीघृतम्—शतावरीमूलकठके घृतं प्रस्यं
 ययः समम् । पचेन्मृद्भक्षिता, सम्यक्क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ नाशयेदम्ब-
 पित्तं च वातपित्तोदकामाकरः ॥ २ ॥

अथ नारायणघृतम्—जले दशगुणे द्वाप्यं पिप्पलीनां पलायकम् । षादशेपं
हरेत्कायं कायतुल्यं घृतं क्षिपेत् ॥ १ ॥ अम्लपित्तहरं श्रेष्ठं घृतं नारायणं महत् ।
गुडशीरकणासिद्धं सर्पिश्चाप्यापि योजयेत् ॥ २ ॥

अथ रसा आरम्यन्ते ।

तत्राऽऽदौ लीलाविलासो रसः—शुद्धसूतं समं गन्धं मृतताम्राभ्ररोच-
नम् । तुल्यांशं मर्दयेद्यामं रुद्धा लघुपुटे पचेत् ॥ १ ॥ भक्षधात्रीहरीतकीः क्रमे-
द्बुद्ध्या विपाचयेत् । जलेनाष्टगुणेनैव ब्राह्ममष्टावशेषकम् ॥ २ ॥ अनेन भाव-
येत्पूर्वं पक्वसूतं पुनःपुनः । पञ्चविंशतिवारं च तावता भृङ्गजद्वैः ॥ ३ ॥ शुष्कं
तच्चूर्णितं खादेत्पञ्चगुञ्जं मधुमुतम् । रसो लीलाविलासोऽयमम्लपित्तं नियच्छति
॥ ४ ॥ इति लीलाविलासो रसो घृन्दात् ।

अथ रसामृतम्—त्रिकटु त्रिकला मुस्ता विदङ्गश्चित्रकं तथा । पर्वां संचू-
र्णितानां तु प्रत्येकं तु पलं भवेत् ॥ १ ॥ कर्पूद्वयं गन्धकस्य तदर्थं पारदस्य च ।
बिडालपदमात्रं तु लिङ्गात्तन्मधुसर्पिणा ॥ २ ॥ शीतोदकं चानु पिभेत्क्रमाद्गुण्यं
पयसाया । अम्लपित्तमग्निमान्द्यं परिणामहजं तथा । कामला पाण्डुरोगं च
हृन्त्यादेतद्रसामृतम् ॥ ३ ॥ इति रसामृतम् ।

अथ सूतशेखररसः सारसंग्रहात्—शुद्धं सूतं मृतं स्वर्णं टङ्कणं घस-
नागकम् । श्योपमुन्मत्तबीजं च गन्धकं ताम्रमसकम् ॥ १ ॥ चतुर्जातं दाङ्गमस्य
विल्वमजा कचोरकम् । सर्वं समं क्षिपेत्खल्वे मर्द्यं नृङ्गरसैर्दिनम् ॥ २ ॥ गुञ्जा-
मात्रां घटीं कृत्वा द्विगुञ्जे मधुसर्पिणी । भक्षयेदम्लपित्तमो घान्तिशूलामयापहः
॥ ३ ॥ पञ्च गुल्मान्पञ्च कासान्प्रहण्यामयनाशनः । त्रिदोषोत्थातिसारघ्नः श्वास-
मन्दाग्निनाशनः ॥ ४ ॥ उग्रहिकामुदावर्तं देहयाप्यगदापहः । मण्डलाघात्रं
संदेहः सर्परोगहरः परः । राजयक्ष्महरः साक्षाद्गतोऽयं सूतशेखरः ॥ ५ ॥ इति
सूतशेखरो रसः ।

अथ पथ्यापथ्यम्—

यवगोधूममुद्गाश्च पुराणा रक्षशाळयः । जलानि तप्तशीतानि शर्करा मधु
सक्तवः ॥ १ ॥ कर्कोटकं कारयेह्यं रम्भापुष्पं च घास्तुकम् । वैश्रामं घृद्धकृष्णाण्डं
पटोलं दाडिमं तथा ॥ २ ॥ पानाद्यानि संमत्तानि कफपित्तहराणि च । अम्लपि-
त्तामये नित्यं सेवितव्यानि नानवैः ॥ ३ ॥ यमिधेयं तिलान्मापाण्डुल्लथांशिल-
भक्षणम् । भविदुग्धं च भ्राम्याम्लं लघणांम्लकटूनि च । गुर्वन्नं दधि मर्द्यं च
वर्जयेदम्लपित्तवान् ॥ ४ ॥ इत्यम्लपित्तचिकित्सा ।

अथ विसर्पनिदानमाह ।

अथ तस्य संप्राप्तिमाह—लवणांम्लकटूणादिसंतीवादीपकोपतः । विसर्पः
सप्तया ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥ अथ तस्य संख्यामाह—यातिकः
पैतिकश्चैव कफजः सानिपातिकः । चत्वार एते पीसर्पाः वक्ष्यन्ते द्वंद्वजाळयः

॥ २ ॥ आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः । यस्तु कर्दमको घोरः
स पित्तकफसंभवः ॥ ३ ॥ रक्तं लसीका त्वद्भ्यां दूष्यं दोषाद्ययो मलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तां विज्ञेयाः सप्त घातवः ॥ ४ ॥ अथ तत्र वातिकमाह—
तत्र वातात्परीसर्पं वातज्वरसमव्ययः । शोफस्फुरणनिस्तोदमेदायाभार्तिहर्षवान्
॥ ५ ॥ अथ पित्तिकमाह—पित्ताद् हुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिषोहितः ॥
अथ कफजमाह—कफात्कण्डूयुतः क्षिब्धः कफज्वरसमानरक्तः ॥ ६ ॥ अथ
सांनिपातकमाह—सांनिपातसमुत्थश्च सर्वलिङ्गसमन्वितः । स चात्रान्तर्बहि-
र्भेदाद्विसर्पः पठितो द्विधा ॥ ७ ॥ मर्मोपतापासंमोहादयनानां विघट्टनात् ॥
पृष्णादियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥ ८ ॥ विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु चाग्नि-
बलक्षमात् । अतो विसर्पणाद्वाक्ष्यमन्यं विद्यात्सुलक्षणैः ॥ ९ ॥ अथ द्वंद्वज-
माह—वातपित्ताज्वरच्छर्दिर्मूर्च्छांतीसारमृद्भ्रमैः । अस्थिभेदाग्निसदनतमकारो-
षकैर्युतः ॥ १० ॥ करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गरावकीर्णवत् । यं यं देशं विसर्पश्च
विसर्पति भवेत्स सः ॥ ११ ॥ शान्ताङ्गरासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च चीयते ।
अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् हुतं च सः ॥ १२ ॥ मर्मोनुसारी यीसर्पः
स्याद्वातोऽतिषलस्ततः । व्ययेताङ्गं हरेरसंज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् ॥ १३ ॥
द्विध्मा च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना । क्वचिच्छमारतिप्रसो भूमिशय्या-
सनादिषु ॥ १४ ॥ चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहध्रमोज्ज्वाम् । दुष्प्रबोधोऽभ्युते
निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ॥ १५ ॥ अथ कफमारुतजग्रन्थिविसर्पमाह—
कफेन रक्तः पवनो भिन्वा तं बहुधा कफम् । रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वन्शिरात्जा-
युमांसगम् ॥ १६ ॥ दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् । ग्रन्थीनां कुरुते
मालां रक्तानां तीव्ररुग्धराम् ॥ १७ ॥ श्वासकासास्यवैरस्यशोषद्विध्मावभिन्नमैः ।
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युताम् ॥ १८ ॥ इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुत-
कोपजः ॥ अथ कफपित्तात्मककर्दमविसर्पमाह—कफपित्ताज्वरः सन्भो-
निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा ॥ १९ ॥ अत्रायसाद्विक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ मूर्च्छा-
ग्निहानिर्भेदोऽस्त्रां विपासेन्द्रियगौरवम् ॥ २० ॥ आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां
स च सर्पति ॥ प्रायेणाऽऽमाशयं गृह्णतेकदेशं न चातिरक्तः ॥ २१ ॥ पित्तैरव-
कीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ क्षिब्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोथवान्गुरुः
॥ २२ ॥ गम्भीरपाकः प्राज्योध्मा स्पृष्टः क्लिप्तोऽवदीर्यते ॥ पङ्क्यच्छीर्णमांसश्च
स्पष्टंघ्रायुशिरागणः ॥ २३ ॥ शवगन्धिः सं यीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ।
अग्निकर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ॥ २४ ॥ क्षतजमाह—बाह्यहेतोः
क्षतात्कुद्भः सरक्तं पित्तमीरयेत् । विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुल्लथसदृश्वितम् ।
स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाद्यं श्पावलोहितम् ॥ २५ ॥ अथ विसर्पोपद्रवा-
नाह—ज्वरातिसारवमथुखब्धांसदरण्यमाः । अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणा-
मुपद्रवाः ॥ २६ ॥ अथ साध्यासाध्यमाह—सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता

विसर्पाः सर्वात्मकः । क्षत्रकृतश्च न स्तिद्धिमेति । पिच्छारमकोऽङ्गनपपुश्च भवेदसाध्यः ।
कुच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्वे एव ॥ २७ ॥ इति विसर्पनिदानम् ।

अथ विसर्पचिकित्सा ।

पूर्वमेव विसर्पेषु कुर्याद्दहनरुक्षणे । विरेकवमनालेपसेचनासृग्मिमोक्षणे ॥
उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिमिः ॥ १ ॥ अथ विरेचनम्—त्रिफलारस-
संयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह । प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरशान्तये ॥ त्रिद-
रीतकीभिर्वा विसर्पे शोधनं हितम् ॥ १ ॥ अथ घमनम्—पटोलपिणुमन्दाभ्यां
पिप्पल्या मद्दनेन वा । विसर्पे घमनं शलं तथा चेन्द्रयवैः सह ॥ १ ॥ श्लेष्मि-
केऽप्र घमिः कार्या पूर्व रेचनकं ततः । मदनं मधुकं निम्बं घस्तकस्य फलानि च ॥
पृथर्वमिर्विघातव्या विसर्पे कफसंभवे ॥ २ ॥

अथ लेपः—

रास्त्रा नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं यला । पिट्ठाऽऽज्यक्षीरवालेपो वातवीस-
र्पनाशनः ॥ १ ॥ मपीण्टरीकमज्जिष्ठापक्षकोशीरचन्दनैः । सयष्टीन्दीघैः पृथे
क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम् ॥ २ ॥ कसेरुशृङ्गाटकपद्मगुञ्जाः सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च ।
वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः ॥ ३ ॥ गायत्रीस-
प्तपर्णाद्वासासारम्बधदारुभिः । कुटभ्रटैर्भवेलेपो विसर्पे श्लेष्मसंभवे ॥ ४ ॥ त्रिफ-
लापक्षकोशीरसमद्गाकरवीरकम् । नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ ५ ॥
सर्पिणा शतधौतेन कृतो लेपो मुहुर्मुहुः । निहन्ति सर्वधीसर्पं सर्वं पतगराश्वि
॥ ६ ॥ अथ दशाङ्गलेपः—शिरीषयष्टीनतचन्दनैलामांसीहरिद्राद्द्वयकुष्ठवालैः ।
लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पदुष्टप्रणशोमहारी ॥ १ ॥ अथ मांस्यां-
दिलेपः—मांसी सर्जरसो लोध्रं मधुकं सहरेणुकम् । मूर्वा नीलोत्पलं पद्मं
शिरीषकुसुमानि च ॥ पृथेः प्रदेहः कथितो घृद्धिबीसर्पनाशनः ॥ १ ॥ शतधौ-
सघृतविमिश्रः कल्कस्त्वम्पञ्चकस्य लेपेन । बहुदाहकरमुचैरग्निविसर्पं विनाशयति
॥ २ ॥ न्यग्रोधपादो गुञ्जा च कदलीगर्भ एव च । पृथेर्ग्रन्थिविसर्पतो लेपो धौता-
ज्यसंयुतः ॥ ३ ॥ शतधौतघृतोन्मिश्रः शिरीषवम्रजःकृतः । लेपः शमयति क्षिप्रं
विसर्पं कर्दमाभिधम् ॥ ४ ॥ इति लेपाः ।

अथ क्वाथाः ।

कनीयः पञ्चमूलस्य यवयलकलकस्य वा । कपायः पित्तवीसर्पे पाने सेकेऽपि
शस्यते ॥ १ ॥ अथ पटोलादिः—कुलकवृषकिरातारिष्टिकाक्षपथ्यामलकम-
लयजानां कौशिकाद्यः कपायः । सकलादसमुत्थं हन्ति वीसर्पमुग्रं ज्वरवमिदि-
पदाहभ्रान्तिवृष्णारुजाभिः ॥ १ ॥ अथ गुडूच्यादिः—भमृतवृषपटोलं निम्ब-
कंकेरुपेतं त्रिफलस्रदिरसारं व्याधिघातं च तुष्यम् । कथितमिदमदोषं गुग्गुलोः
पादयुक्तं हरति विपविसर्पान्कुष्ठसंघातमाहु ॥ १ ॥ इति वृन्दात् ॥ अथ भूनि-
म्याद्यः—भूमिन्दवासाकटुकापटोलं फलत्रिकं चन्दननिम्बसिद्धः ।

रक्षोपकण्डूविस्फोटपृष्णापनिगुल्फपायः ॥ १ ॥ अथ पुरालमादिः—दुरालभा
पपंठकं गुहूची विश्रमेपमम् । निशापयुं पितं दद्यात्पृष्णापीसर्पंशान्त्वे ॥ १ ॥ अथ
द्वितीयः पटोलादिवृन्द्यात्—पटोकं पिशुमन्दं च दावी कटुकरोहिणीम् ।
यद्यथाहं त्रायभाजां च दद्याद्दीसर्पंशान्त्वे ॥ १ ॥ अथ मुस्तादिः—गुस्कारि-
ष्टपटोलानां कायः सर्वविसर्पनुत् । घात्रीपटोलमुत्तानामथवा घृतसंयुतः ॥ १ ॥

इति कायाः ॥

अथ घृतानि ।

तत्रादां गौराद्यं सर्पिः—द्वे इति स्थिरा मूवां सारिवा चन्दनद्वयम् ।
मधुकं मधुपर्णी च पत्रकं पत्रकेसरम् ॥ १ ॥ उशीरगुत्तलं मेदा त्रिकला पद्म-
यल्ललम् । कल्केरक्षसमेरेभिघृतप्रलं विपाचयेत् ॥ २ ॥ विषयीसर्पविस्फोटकी-
टलतामणापहम् । गौराद्यमिति विष्णुवातं सर्पिः श्लेष्ममरुप्रणुत् ॥ ३ ॥ अथ
घृपादिसर्पिः—घृपादिरपटोलपत्रनिग्मैः समममृतामलकीकपायकरकैः । घृत-
मभिनयनेतदाशु पकं जपति सदाऽश्रविसर्पंकुष्ठगुत्तमान् ॥ १ ॥ अथ दूर्वा-
दिसर्पिः—दूर्वाघटोदुम्बरजम्बुसाहसहच्छदाश्रयकपायकरकैः । सिद्धं विसर्प-
अवरदाहपाकविस्फोटशोफान्विनिहन्ति सर्पिः ॥ १ ॥ इति घृतानि ॥

अथ करञ्जादितैलम्—करजसप्तच्छदलाङ्गलीकासुटाकंदुग्धानलमृत्तारजैः ।
खलं निशामूत्रविषैर्विषकं विसर्पविस्फोटविषचिकित्सा ॥ १ ॥ अथ मञ्जिष्ठा-
भया—मञ्जिष्ठा कुटजो मुस्ता गुहूची रजनीद्वयम् । कण्टकारी यथा शुष्ठी
कुष्ठारिष्टपटोलकम् ॥ १ ॥ नागी विडङ्गकामाची मोरटा प्लक्षदारकम् । कलिङ्ग-
शृङ्गायन्तीपाटाकाश्मीरिका बलिः ॥ २ ॥ गायत्री त्रिकला तिष्य सारिवा
वृक्षमालकः । पासोशीरमहावृक्षसोमराजीप्रियंगुकाः ॥ ३ ॥ चन्दनं पर्यटान-
न्ताविशाखात्रिपृता जलम् । कटुत्रिकं सुरासानं पलमेकं घृतकृतम् ॥ ४ ॥
द्वाविंशतिपर्ला पथ्यां अलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टाशदोपः कर्तव्यः कायः सन्निपजा
ततः ॥ ५ ॥ वस्त्रपूता शिवा कायां तीक्ष्णलोहेन वेधयेत् । मधुमध्ये विनिक्षिप्य
दिनत्रिःसप्तसंख्यया ॥ ६ ॥ विनाष्टं मधु संख्यज्य मधु श्रेष्ठं पुनः क्षिपेत् । ततः
सुखादसंपत्तां प्रभाते भक्षयेच्छिवाम् ॥ ७ ॥ विसर्पांश्चाशयेत्सार्वाङ्कुष्ठान्यष्टा-
वशापि च । सुडं पामां च कण्डूं च दद्रुविस्फोटविद्रुषीन् ॥ अन्यांस्त्वग्दोषजा-
न्त्रोगांश्चया रक्तसमुद्भवान् ॥ ८ ॥ इति मञ्जिष्ठाभया ॥ त्रिदोषर्त्री क्रियां कुर्या-
द्विषये द्रुद्रसंभये । रस्ताभ्यानि कुष्ठेषु सर्पेति कायनाति ॥ १ ॥ शूर्पादीन्ददि
सर्वाणि विसर्पेष्वपि तान्यलम् ॥ १ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

विरेको धमनं लेपो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् । पुराणयवगोधूमकहुपष्टिकशाळयः ।
सुहा मधुराक्षणास्तुवयो जाङ्गलो रसः ॥ १ ॥ नवनीतं घृतं द्राक्षा दात्रिमं
कारवेष्ठकम् । वेन्नामं कुड्मकं घात्री खदिरो नागकेसरम् ॥ २ ॥ द्राक्षा शिरीष-

कर्पूरं चन्दनं तिललेपनम् । यथादोषं पथ्यमिदं सेवितव्यं विसर्पिभिः ॥ ३ ॥
 व्यायाममहि क्षयनं सुरतं प्रवातं श्लोथं शुचं वमनवेगविधारणं च । गुर्वन्नपान-
 मखिलं लघुनं कुलिर्यान्मापांखिलान्सकलमांसमजाङ्गलं च ॥ स्वेदं विदाहिल-
 यणाम्लकट्वनि मधमर्कप्रभामपि विसर्पगदी त्यजेच्च ॥ ४ ॥ इति पथ्यापथ्यम् ॥

इति विसर्परोगचिकित्सा ॥

अथ विस्फोटनिदानम् ।

कटुम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनगतपैश्च । तयतुंदोषेण विपर्ययैश्च
 कुप्यन्ति दोषाः पयनादपस्तु ॥ १ ॥ त्वचमाश्लित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदूष्य
 च । घोरान्कुर्वन्ति विस्फोटान्सर्वाञ्ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥ अथ तेषां रूपमाह—
 भक्षिदग्धनिभाः स्फोटाः सञ्ज्वरा रक्तपित्तजाः । क्वचित्सर्वत्र वा देहे विस्फोटा
 इति संस्पृताः ॥ ३ ॥ अथ वातिकमाह—शिरोरुन्मूलभूयिष्ठज्वरवृद्धपर्वभेद-
 नम् । सङ्घ्णावर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥ अथ पैत्तिकमाह—
 ज्वरदाहंरुजास्त्रापकमृष्णाभिरन्यतम् । पीतलोहितवर्णं च पित्तविस्फोटलक्षणम्
 ॥ ५ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—छद्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः ।
 भवेदनक्षिरात्पाकी स विस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥ अथ कफपैत्तिकमाह—
 कण्डूदाहो ज्वरश्लेष्मिरेतस्तु कफपैत्तिकः ॥ ७ ॥ अथ घातपित्तजमाह—
 घातपित्तकृतो यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ॥ अथ कफवातिकमाह—कण्डूश्लै-
 स्यगुरुभिर्जानीयात्कफवातिकम् ॥ ८ ॥ अथ त्रिदोषजमाह—निम्नमथ उन्नतो-
 ऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् । दाह्रोगत्पामोहच्छदिमूर्च्छांरुजो ज्वरः । प्रलापो
 वेपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्यस्तु त्रिदोषजः ॥ ९ ॥ अथ रक्तजमाह—रक्ता रक्तस-
 मुत्थाना गुक्षाविद्रुमसंनिभाः । येदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ॥ १० ॥
 न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगवैरपि । एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो
 द्विदोषजः ॥ ११ ॥ सर्वरूपान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूयुंपद्मवः ॥ १२ ॥ हिक्का
 श्वासोऽश्चित्स्थणा चाङ्गमदो हृदि ध्याया । विसर्पज्वरहृत्तासविस्फोटानामुप-
 द्रवाः ॥ १३ ॥ इति विस्फोटनिदानम् ॥

अथ विस्फोटचिकित्सा ।

तथाऽऽदौ लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यमोजनम् । यथादोषं बलं धीहप प्रोक्तं
 युक्तं च रेचनम् ॥ १ ॥ अथ कायः । तत्राऽऽदौ द्विपञ्चमूलादिः—द्विप-
 ञ्चमूर्त्ती राक्षां च दार्ढ्युशीरं दुरालभाम् । सामृतं धान्यकं मुस्तां कायविरवा
 शृतं पिबेत् । विस्फोटं घातसंभूतं निहन्त्येतन्न संशयः ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादिः—
 द्राक्षाकाशमर्यञ्जूरपटोलारिष्टघासकैः । कटुकालाजदुस्पशैः कायः शर्करया
 युतः । विस्फोटं पित्तजं हन्ति सोपद्रवमसंशयम् ॥ २ ॥ अथ भूनिम्यादिः—
 भूनिम्यनिम्यवासाश्च त्रिफलेन्द्रयवासकाः । पिचुमन्दः पटोली च कायभेषां सश-
 र्करम् । पीत्वा विमुच्यते नूनं कफविस्फोटकाघ्नरः ॥ ३ ॥ अथ ह्यादशाङ्गः—
 किराततिक्तकारिष्टयथाङ्गाम्बुदपर्टैः । पटोल्यासकोशीरत्रिफलाकौटत्रैः शृतम्

॥ १ ॥ हादनाङ्गं नरः पीत्वा विस्फोटोभ्यो विमुच्यते । द्वंद्वजेभ्यस्त्रिदोषोष्णाद्रक्त-
जाश्च हिताशनः ॥ २ ॥ अथामृतादिकाथः—अमृतवृषपटोलं मुस्तकं ससपणं
छादिरमसितथैत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे । श्रुतमिति स विसर्पान्कुष्ठविस्फोटकण्डूर-
पनयति मसूरी शीतपित्तज्वरं च ॥ १ ॥ अथ पटोलादिर्वृन्दात्—
पटोलामृतभूनिम्बवासासुरिष्टकपर्पटैः । खदिरान्द्रयुतैः कायो विस्फोटज्वरशान्तये
॥ १ ॥ अथ निम्बादिः—निम्बखरसादिरः सारो गुडूचीशकजोऽथ वा ।
कायो भाक्षिकसंयुक्तो विस्फोटादिज्वरापहः ॥ १ ॥ अथ भूनिम्बादिश्चि-
कित्सासारात्—भूनिम्बवासाकटुकापटोलं फलत्रिकं चन्दननिम्बसिद्धः ।
विसर्पदाहज्वरसोफकण्डूविस्फोटतृष्णावमिभुक्तपायः ॥ १ ॥ इति कायाः ॥

अथ पद्मकं घृतम्—पद्मकं मधुकं लोभ्रं नागपुष्पस्य केशरम् । हरिद्रे द्वे
विट्कानि सूईमला तगरं तथा ॥ १ ॥ कुष्ठं छाक्षा पद्मकं च सिक्थकं तुल्यमेव च ।
तोयेनाऽऽलौक्यं तसर्वं घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥ २ ॥ यांश्च रोगान्निहत्यादि-
तान्निबोध महामुने । सर्पकीटासुदृष्टेषु नाडीदृष्टविसर्पिषु ॥ ३ ॥ विविधेषु च
विस्फोटे लूतामूत्रक्षतेषु च । नाडीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विदोषतः ॥ आस्ती-
कविहितं घन्यं पद्मकं तु महदृष्टम् ॥ ४ ॥ अथ पञ्चतिकं घृतम्—पटोल-
सप्तचन्दनिम्बवासाफलत्रिकच्छिन्नरुहाविपकम् । तत्पञ्चतिकं घृतमासु हन्या-
न्निदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः ॥ १ ॥ अथ चन्दनादिलेपः—चन्दनं नागपुष्पं
च तण्डुलीयकवारिणा । शिरीषवल्कलं जाती लेपः स्याद्वाहनाशनः ॥ १ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

शोषिते लङ्घिते वान्ते जीर्णशालियवादिभिः । मुद्गादकीमसूराणां रसैर्वा
विश्वसंयुतैः ॥ १ ॥ सुनिपण्णकषेत्राम्रतण्डुलीपकटिष्ठकैः । कुलकाभीर्करेभिः
सर्पपटसतीनकैः ॥ २ ॥ टङ्कारवेहैः कुसुमैर्निम्बपल्लवविश्वजैः । तिकयूपसमा-
युक्तैर्भोजनं संप्रयोजयेत् ॥ ३ ॥ तिलान्नापान्कुटिलांश्च रुवणाम्लकूटनि च ।
विदाहि रुक्षमुष्णं च निस्फोटी परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥ इति विस्फोटत्रिकित्सा ।

अथ स्नायुकनिदानम् ।

पूर्वरूपमाह—शास्त्रासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् । भिनत्ति
संरक्षते तत्र सोष्मा स्रायुं विशोष्य च ॥ १ ॥ कुर्वोत्तन्तुनिभं जीवं घृतं श्वेतद्युतिं
बहिः । शनैः शनैः क्षताघाति । छेदांकोपमुपैति सः ॥ २ ॥ तत्पाताच्छोफ-
घान्तिः स्यात्पुनः स्यावान्तरे भवेत् । स स्रायुकेति विख्यातः क्रियोक्तासुं
विसर्पवत् ॥ ३ ॥ बाह्योर्यदि प्रभादेन अह्ययोस्तुल्यति क्वचित् । संकोचं सञ्जतं
धैवच्छिन्नतन्तुः करोत्यसौ ॥ ४ ॥ वातेन श्वावरुक्षः सहाय्यं दहनान्जीलपीतः
सदाहोऽथ श्वेतः श्लेष्मणा स्यात्पुगारिमयुतोऽथ द्विदोषो द्विलिङ्गी । रक्तेनाऽऽर-
क्तमृत्तः समधिकदहनोऽथाशिलः सर्पलिङ्गो रोगोऽसावष्टधैथं मुनिभिरभिहितः
स्नायुकस्तन्तुकीटः ॥ ५ ॥ इति स्नायुकनिदानम् ॥

अथ स्नायुकचिकित्सा ।

श्रेहस्वेदप्रलेपादि कर्म कुर्याद्यथामलम् । अर्हिस्त्रामूलगोमूत्रकल्काद्येष्वस्तु
 वातजे ॥ १ ॥ पद्मबलकलकल्केन हितो लेपोऽथ पित्तजे । श्लेष्मजे स्नायुके लेपः
 प्रशस्तः काञ्चनारजः ॥ २ ॥ तद्गाम्यां द्वंद्वजे लेपः सर्वैस्तेः सर्वजे हितः । रक्तजे
 स्नायुके लेपो वटप्लक्षत्वचो हितः । विसर्पौक्ताः क्रियाः सर्वाः स्नायुके तु हिता
 मताः ॥ ३ ॥ इति सारसंप्रहात् ॥ अथ यन्बूलवीजादिलेपः—बम्बूलवीजं
 गोमूत्रपिष्टं हन्ति प्रलेपनात् । स्नायुकानि समस्तानि सशोथानि सरुञ्जि च ॥ १ ॥
 अथ शिषुमूलादिलेपः—शिषुमूलदलैः पिष्टैः काञ्चिकेन ससैन्धवैः । लेपः
 स्नायुकुरोगाणां शमनः परमः स्मृतः ॥ १ ॥ सुधया सह लोणारं जलेनाऽऽलोच्य
 लेपयेत् । अनेन तु प्रयोगेण त्रिदिनादेव नश्यति ॥ २ ॥ पातालगरुडीमूलं
 पिबेरस्नायुकनाशनम् । तिलपिण्याकलेपो वा द्वारनालेन पेयितः ॥ ३ ॥ तत्रेण
 वाऽथ तैलेन ह्यश्वगन्धां प्रलेपयेत् । श्वेतविष्णुकान्तया वा शिषुमूलेन वा पुनः
 ॥ ४ ॥ पुंसुग्रैः काञ्चनीं पिष्ट्वा लेपः स्नायुकजिह्वेत् । घाताकमूलं पुंसुग्रैः पत्रैर्वा-
 ऽश्वत्थजैश्च वा । सुतसैर्यन्धयेच्छीघ्रं, शमयेत्स्नायुकं, गदम् ॥ ५ ॥ इति सुश्रुतात् ।
 अथ रामठादियोगः—रामठं टङ्गणं क्षारं प्रत्येकं शानसंमितम् । चूर्णयित्वा
 सप्तदिनं खादेत्संध्याद्वये नरः । अनेन योगराजेन स्नायुको नश्यति ध्रुवम् ॥ १ ॥
 अथातिविपाद्यं चूर्णम्—अतिविपमुस्तकभार्ङ्गीविश्वौषधपिप्पलीषिभीतानाम् ।
 चूर्णं तन्तुकृमिभ्रं पुंसांमुष्णेन चारिणा पीतम् ॥ १ ॥ अथ कुष्ठादिकल्कः—
 कुष्ठरामठशुण्ठीभिः कल्कं शमुसमन्वितम् । पानलेपनयोगेन तन्तुकीटविनाशनम्
 ॥ १ ॥ गम्यं सर्पिक्यहं पीत्वा निगुण्डीस्वरसं श्यहम् । पीत्वा स्नायुकमस्युभ्रं
 हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ २ ॥ मूलं सुपञ्चा हिमवारिपिष्टं पानादिनान्ते तु गदं
 प्रवण्डम् । शान्तिं नयेत्सपणमाशु पुंसां गन्धर्वगन्धश्च घृतेन पीतः ॥ ३ ॥
 पारावतपुरीपत्य मधुना कल्कितस्य च । गिठिता गुटिका हन्ति स्नायुकामयमुद्भू-
 तम् ॥ ४ ॥ निम्बशम्पाकजात्यर्कसप्तपर्णाश्वमारकाः । किमिमा मूत्रसंयुक्ताः
 सेकलेपनधायकैः ॥ ५ ॥ घृन्ताकं भर्जितं भाण्डे कृत्वा दध्ना सहोपरि । बन्धये-
 त्स्नायुको यदिः पतति एवं सप्तदिनं कार्यम् । शानवीजचूर्णं भागमेकं गोधूमपिष्टं
 भागमेकं द्वयमेकीकृत्य घृतेन पक्वम्यं गुडेन भक्षयेत् । एवं त्रिदिनं कार्यं स्नायुको
 नश्यति । इति स्नायुकचिकित्सा ॥

अथ मसूरिकानिदानमाह—

तत्राऽदौ तत्संप्राप्तिमाह—कटुम्बुलवणक्षाररिस्ताप्यदानानां । दुष्टनि-
 ष्पावशाकापैः प्रदुष्टैः पवनोदकैः ॥ शुद्धमहेक्षणद्राऽपि देहे दोषाः समुत्थाः
 ॥ १ ॥ जनयन्ति शरीरेऽभिन्दुसरक्तेन संगताः । मसूराह्निसंस्थानाः पिटिकाः
 स्युर्मसूरिकाः ॥ २ ॥ अथ तासां पूर्यरूपमाह—तासां पूरं उपरः कण्डूगोत्र-
 मङ्गोऽरुपिर्भ्रमः । त्यचि शोषः सर्वेष्वर्षो नेत्ररोगस्तपैव च ॥ ३ ॥ अथ घा-

काश्च भयन्त्यनिलसंभवाः ॥ ३ ॥ संप्रस्थिपर्वणां भेदः कासकम्पारतिभ्रमाः ।
 शोथद्याल्वोष्ट्रिद्वानां तुष्णा चारुचिसंयुता ॥ ५ ॥ पित्तजामाह—रक्ताः पीताः
 सिताः श्लोटाः सदाहास्त्रीभेदनाः । शूद्रयोऽधिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः
 ॥ १५ ॥ विह्वमेदश्चाद्भवेदश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिक्षया । मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्त्रीमः
 शुदारणः ॥ ७ ॥ रक्तजामाह—रक्तजायां भयन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ।
 अथ कफजामाह—कफप्रसेकः सैमित्यं शिरोरुग्गात्रगौरवम् ॥ ८ ॥ दृष्ट्यास-
 न्धारुचिर्निद्रा तन्द्राऽऽलस्यसमन्विताः । श्वेताः श्विग्धा मृदां स्थूलाः कण्डूरा
 मन्वेदनाः । मसूरिकाः कफोत्पाद्य चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥ ९ ॥ अथ
 संनिपातजामाह—नीलाक्षिपिटविहीणां मध्ये निद्रा महादुःखः । प्रभूताक्षि-
 रपाकाश्च पूतितावाक्षिदोषजाः ॥ १० ॥ चर्मपिटिकामाह—कण्ठरोधोऽरु-
 चिस्तन्द्रामलापारतिसंयुताः । दुश्चिकित्साः समुद्रिष्टाः पिटिकाश्चर्ममंशिताः
 ॥ ११ ॥ रोमान्तिका आह—रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः ।
 कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ १२ ॥

अथ सप्तधातुगताः ।

तत्र रसजाः—तोषशुद्धसंकाशास्वगतास्तु मसूरिकाः । स्वल्पदोषाः
 प्रजायन्ते मित्रास्तोयं सवन्ति च ॥ १ ॥ अथ रक्तजामाह—रक्तस्या श्लोहि-
 ताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः । साध्या नात्यर्षदुष्टाश्च भिक्षा रक्तं सवन्ति च
 ॥ २ ॥ अथ मासस्यामाह—मांसस्याः कठिना श्विग्धाश्चिरपाकास्तनुत्वचः ।
 गात्रशूलोऽतिकण्डूस्तृष्णाज्वरसमन्विताः ॥ ३ ॥ भेदोगतामाह—भेदोजा मण्ड-
 लाकारा शूद्रवः किंचिदुन्नताः । घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः श्विग्धाः संवेदनाः ।
 संमोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ॥ ४ ॥ अस्थिमज्जगतामाह—
 क्षुद्रां गात्रसमा रूक्षाक्षिपिटाः किंचिदुन्नताः । मज्जोत्था मृदासंमोहवेदनारति-
 संयुताः ॥ ५ ॥ छिन्दन्ति मर्मघामानि प्राणानाशु हरन्ति च । भ्रमरेणैव
 विद्वानि कुर्वन्त्यस्वीनि सर्वतः ॥ ६ ॥ अथ शुक्रगतामाह—पक्षासाः पिटिकाः
 श्विग्धाः श्लक्ष्णाश्चात्यर्थवेदनाः । सैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः ॥ ७ ॥
 शुक्रजायां मसूर्यां तु लक्षणानि भवन्ति हि । निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न
 तु जीवितम् ॥ ८ ॥ इति सप्तधातुगताः ॥

साध्यासाध्यत्वमाह ।

दोषमित्राश्च ससैता ब्रह्म्या दोषलक्षणैः । स्वगता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्म-
 जास्तथा ॥ १ ॥ श्लेष्मपित्तकृताश्चैव मुखसाध्या मसूरिकाः । पुता विनाऽपि क्रियया
 भ्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २ ॥ वातजा वातपित्तोर्याः श्लेष्मवातकृताश्च याः ।
 कृष्णसाध्या मत्तास्तस्मात्तादेता उपाचरेत् ॥ ३ ॥ अतोऽन्यास्तु विनिर्दिष्टा यास्तु
 सम्यक्क्रियां विना । न सिध्यन्ति यतस्तस्मात्तास्तु यत्तादुपाचरेत् ॥ ४ ॥ असाध्याः

१ 'कण्डूमूर्छांश्लक्षणांविताः' इति पाठान्तरम्.

संनिपातोऽथास्त्रासां चक्षुषामि लक्षणम् । प्रवालसदृशाः काश्चिकाश्चिज्जम्बूलो-
पमाः ॥ ५ ॥ लोहजालनिभाः काश्चिद्वत्सीफलसंनिभाः । भासां बहुविधा घर्णा
जायन्ते दोषभेदतः ॥ ६ ॥ कासो हिका प्रमोहश्च ज्वरस्तीमः सुदारुणः । प्रला-
पश्चारतिर्मूर्च्छां वृष्णा दाहोऽतिघूर्णता ॥ ७ ॥ मुखेन प्रसवेद्रकं तथा घ्राणेन
चक्षुषा । कण्ठे घुर्घुरकं हृत्वा शसिलस्यथदारुणम् ॥ ८ ॥ मसूरिकाभिभूतस्य
यस्यैतानि भिषग्वरः । लक्षणाणीह इत्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ ९ ॥ मसूरि-
काभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःशसेत् । स भृशं त्यजति प्राणांस्तृव्यातो
वायुदूषितः ॥ १० ॥ मसूरिकान्ते शोथः स्यात्कूर्परे मणिबन्धके । तथाऽसफलके
वाऽपि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ११ ॥ इति मसूरिकानिदानम् ।

अथ मसूरिकाचिकित्सामाह ।

मसूरिकायां कुष्ठोष्ठा लेपनादिक्रिया हिता । पित्तश्लेष्मविसर्पिका क्रिया
चाऽत्र प्रशस्यते ॥ १ ॥ सर्वासां वमनं पूर्वं पटोलारिष्टवासकैः । कषायश्च
यथावत्सयष्ट्याह्लफलकल्कितैः ॥ २ ॥ सक्षौद्रं पायवेद्वाहीरसं वा हिलमोचकम् ।
वान्तस्य रेघनं देयं शमनं स्वयले नरे ॥ शम्भ्यां हृतदोषस्य विशुष्यन्ति मसू-
रिकाः ॥ ३ ॥ अथ वेणुत्वगादिधूपः—वेणुत्वगसुरसाळाक्षाकापांसास्त्रिम-
सूरिकाः । यवपिष्टं विपं सर्पिर्वचा प्राङ्गी सुवर्षला ॥ १ ॥ धूपनाथे ययालाभं
धूपमेनं प्रयोजयेत् । आदावयं प्रयोक्तव्यो नश्यन्त्यस्मान्मसूरिकाः ॥ न गृह्णन्ति
विपं केचिद्ययालाभं शुतेरिह ॥ २ ॥ अथ श्वेतचन्दनादिः—श्वेतचन्दनक-
ल्काद्यं हिलमोचामयं द्रवम् । पिबेन्मसूरिकारम्भे नैम्बं वा केवलं रसम् ॥ १ ॥
गुह्वची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिभैः सह । पाककाले प्रदातव्यं भेषजं शुद्धसंयु-
तम् ॥ तेन कुप्यति नो वायुः पाकं यान्ति मसूरिकाः ॥ २ ॥ अथ घृहृत्पटो-
लादिकाथः—पटोलं सारिषा मुखं पाठा कटुकरोहिणी । खदिरः पितुमन्दश्च
बला घात्री विकङ्कतः ॥ एषां कषायपानं तु हन्ति वातमसूरिकाम् ॥ १ ॥ अथ
दशमूलादिः—द्वे पञ्चमूल्यौ राक्षा च धाम्युत्तीरं दुरालभा । सामृतं धान्यकं
मुखं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥ १ ॥ अथ न्यग्रोधादिलेपः—न्यग्रोधहृत्तमजि-
ष्ठाशिरीषोदुम्बरत्वक्पाश्च । सप्तपिचकं मसूर्यां तु वातजायां प्रलेपनम् ॥ १ ॥
शोधनं पित्तजायां न कार्यं वैद्येन जानता । तथाऽऽदौ तपणं कार्यं लाजपूर्णैः
सशर्करैः ॥ २ ॥ आदावेव मसूर्यां तु पित्तजायां प्रयोजयेत् । निम्बादिकथितं
तेन प्रशाम्यति मसूरिका ॥ ३ ॥ तद्यथा—निम्बः पर्यटकं पाठा पटोलं चन्द-
नद्रवम् । वासा दुरालभा घात्री सेव्यं कटुकरोहिणी ॥ ३ ॥ एतेषां कथितं
शीतं सितया मसुरीकृतम् । मसूरिकां पित्तकृतां हन्ति रफोषरामपि ॥ ५ ॥
अथ द्राक्षादिः—द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकैः । लाजामलकदुस्पर्शैः
कथितं शर्करान्वितम् ॥ मसूरिकां पित्तकृतां रफदां च विनाशयेत् ॥ १ ॥ अथ
पञ्चमूलादिकाथः—घृहृतः पञ्चमूलस्य धूपपत्रयुतस्य च । कषायः शमदे-
स्पीतः मसूरिकाम् ॥ १ ॥ धूपपत्ररसं दद्यात्पानार्थं मधुसंयुतम् ॥

तेषामयो ध्रुवे ॥ ७ ॥ ये शीतलेन सलिलेन विपिप्य सम्यक्चिद्योत्थवीजसहितां
 रजनीं पियन्ति । तेषां भवन्ति न कदाचिदपीह देहे पीडाकरा जगति शीतलि-
 काविकाराः ॥ ८ ॥ मोघारसेन सहितं सितचन्दनं ये यासारसेन मधुकं मधुकेन
 यास्य । आदौ पियन्ति सुमनास्वरसेन मिश्रं ते नाऽऽमुवन्ति भुवि शीतलि-
 कारिकारम् ॥ ९ ॥ शीतलामु क्रिया कार्यां शीतलारक्षया सह । यन्नीयाशि-
 म्यपत्राणि परितो भवनान्तरे ॥ १० ॥ कदाचिदपि नो कार्यमसृश्यस्य प्रवेश-
 नम् । स्फोटेप्वधिकदाहेषु रक्षारेणूत्करो हितः ॥ ११ ॥ तेन ते शोपमायान्ति
 प्रकोपं न भजन्ति च । चन्दनं यासको गुप्तं गुडूची द्राक्षया सह । एषां शीत-
 कपायस्तु शीतलाज्वरनाशनः ॥ १२ ॥ जपहोमोपहारैश्च दानस्वस्त्ययनार्चनैः ।
 विप्रगोशंभुगौरीणां पूजनैस्तैः शमं नयेत् ॥ १३ ॥ स्तोत्रं च शीतलादेव्याः
 पटेच्छीतलिनोऽन्तिके । ब्राह्मणः श्रद्धया युक्तस्तेन शाम्यन्ति शीतलाः ॥ १४ ॥
 अथ शीतलाया भेदानाह—कफमारुतसंभूतः कोद्रवो मामतो गदः ।
 अपाकः कोद्रवाकारः सूचीनिस्त्रोदकारकः ॥ १ ॥ जलशूक इवाङ्गेषु विष्यतीव
 विशेषतः । सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा शान्तिं याति विनौपधैः ॥ २ ॥ यदि वा भेषजं
 दद्यात्सदिराष्टकनिर्मितम् । कपायं हि तदा दद्यात्कोद्रवस्य प्रशान्तये ॥ ३ ॥
 रादिरत्रिफलानिम्बपटोलाभृतचासकाः । अष्टकोऽयं जयेत्कुष्ठकण्टूचिस्फोटकानि
 च ॥ ४ ॥ विसर्पपामाकिटिभं शीतपित्तमसूरिके । काश्चिद्विनाऽपि यत्नेन सुखं
 सिष्यन्ति शीतलाः ॥ ५ ॥ दुष्टाः कष्टतराः काश्चित्काश्चित्सिष्यन्ति वा न वा ।
 काश्चिन्नैव तु सिष्यन्ति यत्नतोऽपि चिकित्सिताः ॥ ६ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

जीर्णाः पष्टिकशालयोऽपि चणका मुद्गा मसूरा यवाः सर्वेऽपि प्रतुदाः कपोत-
 चटकाष्टवाह्वदारयूहकाः । कर्कोटं कदलं च शिमु कुलकं द्राक्षाफलं दाडिमं
 मेघ्यं वृंहणमक्षपानमखिलं कोलानि मांसो रसः ॥ १ ॥ अङ्गोः सेकविधौ
 शवेधुमधुकोद्भूतं सुशीतोदकं शम्बूकोदरकोशनीरमपि वा कर्पूरचूर्णानि वा । पक्वो
 मुद्गरसोऽपि जाङ्गलरसः शालिश्च शार्कं घृतं धूपो गोमयभस्मगुण्डनमथो शेषा
 अणोक्तक्रियाः ॥ २ ॥ हर्यं सर्वदशा विभागविहितं पथ्यं यथादोषतः । संयुक्तं
 मुदमातनोति नितरां नृणां मसूरीगदे ॥ ३ ॥ घातं खेदं भ्रमं तैलं गुर्वन्नं
 क्रोधमातपम् । कट्वम्लं वेगरोधं च मसूरीगदवांस्यजेत् ॥ ४ ॥ इति मसूरिका-
 चिकित्सा ।

अथ धुद्रोगनिदानम् ।

ते समासेन चतुश्चत्वारिंशद्धुद्रोगा भवन्ति तद्यथा, अथाजगल्लिका—
 चिग्धा सर्वा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा । कफवातोस्थिता श्लेया बालानामजग-
 ल्लिका ॥ १ ॥ अथ यत्रप्रख्यामाह—यवाकारा सुकटिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।
 पिटिका श्लेष्मवाताभ्यां यत्रप्रथेति सोष्यते ॥ २ ॥ अथान्धालजीमाह—
 घनाभवन्नां पिटिकामुद्गतां परिमण्डलाम् । अन्धालजीमल्पपूर्वां तां विद्यात्कफ-

घ्रातत्राम् ॥ ३ ॥ अथ विवृत्तामाह—विवृत्तासां महादादां पञ्चोद्गमपरसं
 भाम् । विवृत्तामिति तां विद्याविद्योत्पत्तां परिमण्डयाम् ॥ ४ ॥ अथ कक्षार्द्र
 कामाह—अभिघाः पत्र वा यद्वा दाह्याः कष्टरोध्याः । कक्षमिच्छा
 संभूता श्रेयाः कष्टदिका कुपैः ॥ ५ ॥ अथ यत्नीकमाह—घीषांसकक्षाव
 पाद्गद्रेसे संघी तले वा विभिरेव रोपैः । अभिघः स यत्नीकवद्विक्रियाणां जा
 क्रमेणैव गतः स वृद्धिम् ॥ ६ ॥ मुष्टैरनेकैः प्लुतितोद्वन्निविंसर्पयत्पत्तं चो
 त्तमैः । यत्नीकमाहृभिघ्नो विकारं निघ्नरत्नीकं विरजं विरोष्यात् ॥ ७ ॥ अ-
 न्द्रयुद्धामाह—पञ्चदशैकवग्मस्ये विटिकां विटिकापिताम् । इन्द्रयुद्धां तु
 विद्यादन्तविद्योत्पत्तां भिषद् ॥ ८ ॥ अथ गर्दभिकामाह—मण्डलं वृष
 तस्रं सरकं विटिकापितम् । कृत्वाकर्त्तं गर्दभिको तो विद्यादन्तपित्तजाम् ॥ ९ ॥
 अथ पापाणनर्दभमाह—वातभेषममुद्गतः श्रपयुर्दनुर्भङ्गितः । स्थि
 मन्दरजः शिखो श्रेयः पापाणनर्दभः ॥ १० ॥ अथ पनसिकालक्षणमाह—
 कर्णोत्पन्नान्तरे जातां विटिकागुणनेदनाम् । स्थिरां पनसिकां तां तु विद्यादन्त
 म्पाकिनीम् ॥ ११ ॥ अथ आलगर्दभमाह—विरास्यसर्पति यः शोफस्तनु
 पादपान् । दाहजरकरः पित्तान्त्य श्रेयो आलगर्दभः ॥ १२ ॥ अथेरिवेहिय
 माह—विटिकागुणमाहस्यां वृषामुपरजागराम् । मर्पांनिकां सर्वेति
 ज्ञानीमादिरिवेहिकाम् ॥ १३ ॥ अथ कक्षागन्धनाङ्गुलीलक्षणमाह—या
 कक्षागपाधेषु कृष्णस्फोटो सपेदनाम् । पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामिति विनिर्दिष्टं
 ॥ १४ ॥ पृक्ामेतादृशीं पृष्ठा विटिकां स्फोटसंनिभाम् । त्यगतां पित्तकोपे
 गन्धनाङ्गीं प्रचक्षते ॥ १५ ॥ अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह—कक्षाभागे
 ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः । भ्रतदाहन्वरकरा दीप्तपायकसंनिभाः ॥ १६ ॥
 सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा मन्ति मानवम् । तामग्निरोहिणीं विद्यादन्ता
 संनिपातजाम् ॥ १७ ॥ अथ चिप्यलक्षणमाह—नलमांसमधिष्ठाय पा
 पित्तं च देहिनाम् । कुर्वति दाहपाकां च तं स्वाधिं चिप्यमादिशेत् ॥ १८ ॥
 अथ कुनखस्य लक्षणमाह—अभिघातात्प्रदुष्टो यो नखो रूक्षासितः खरः
 भवेत्तं कुनखं विद्यादकुलीरमिति संश्रितम् ॥ १९ ॥ अथानुदायीलक्षण
 माह—गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरि स्थिताम् । पादस्वानुदायीं तां
 विद्यादन्तःमपाकिनीम् ॥ २० ॥ अथ विदारिकालक्षणमाह—विदारीक
 यद्वा कक्षावह्णसंधिषु । विदारिका भवेद्भक्ता सर्पजा सर्वलक्षणा ॥ २१ ॥
 अथ शर्करासुन्दस्य लक्षणमाह—प्राप्य मांसं शिरास्त्रायुर्मेदः श्लेष्मा तय
 ऽनिलः । मन्थि करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिषंमानिभम् ॥ २२ ॥ खवत्याघाव
 लये सत्र वृद्धिं गतोऽनिलः । मांसं विशोष्य प्रथितां शर्करां जनयेत्ततः ॥ २३ ॥
 दुर्गन्धिं क्लिष्टमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः । खवन्ति सहसा रक्तं तं विद्यादन्त
 कंरासुन्दम् ॥ २४ ॥ अथ पाददार्या लक्षणमाह—परिकमणशीलस्य चार्
 त्वर्थरूक्षयोः । पादयोः कुर्वते दार्यां सहजां तलसंधिताम् ॥ २५ ॥ अ

कदरस्य लक्षणमाह—शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः । मन्थिः
 कोलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥ २६ ॥ अथालसस्य लक्षणमाह—
 छिन्नाहृत्त्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरजान्वितौ । दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विभा-
 वयेत् ॥ २७ ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य लक्षणम्—रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह
 मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ २८ ॥ रुग्णद्वि रोम-
 कूपांस्तु ततोऽन्येषामसंभवः । तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते ॥ २९ ॥
 अथ दारुणकस्य लक्षणमाह—दारुणा कण्डूरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते ।
 कफमारुतकोपेन विद्याहारुणकं तु तत् ॥ ३० ॥ अथारुंपिकालक्षणमाह—
 अरुंपि बहुधनश्राणि बहुक्षेदाणि मूर्धनि । कफासृष्टिमिकोपेन तानि विद्यादरुंपि-
 काम् ॥ ३१ ॥ अथ पलितस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—क्रोध-
 दोषधमकृतः क्षरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं च केशान्पचति पलितं तेन जायते
 ॥ ३२ ॥ घातिकं विपमं रूक्षं पीतं पित्तारिसतं कफात् । सर्वरूपान्वितं विद्यात्सं-
 निपातसमुत्थितम् ॥ ३३ ॥ अथ यौवनपिटिकालक्षणमाह—शाकमलीकण्टक-
 प्रत्याः कफमारुतरक्तजाः । जायन्ते पिटिका यूनां विशेषा मुखदूषिकाः ॥ ३४ ॥
 अथ पश्चिनीकण्टकमाह—कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमरुपाण्डुमण्डलम् । पश्चि-
 नीकण्टकप्रलयेस्तदाख्यं कफघातजम् ॥ ३५ ॥ अथ जतुमणिमाह—सममुख-
 शमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिसु सः
 ॥ ३६ ॥ अथास्य त्रिदोषजत्वं चरकेणोक्तं तद्यथा—कृष्णः शिग्रो जतुमणि-
 र्ज्ञेयो घातोत्तरीखिभिः । अरुजं त्वपरे रक्तं लक्ष्मेत्याहुर्भिषगवराः ॥ ३७ ॥ अथ
 मापमाह—अवेदनं स्थिरं चैव यस्मिन्नाग्रे प्रदृश्यते । मापवरकृष्णमुखस्रग्मनि-
 खान्मापमादिशेत् ॥ ३८ ॥ तथा च भोजः—घातेरिते त्वचि यदा दूष्येते
 कफमेदसी । रुद्धं गृधु सवर्गं च कुर्यात्तं मापकं वदेत् ॥ ३९ ॥ अथ तिलका-
 लकमाह—कृष्णानि तिलमाश्राणि नीरुजानि समानि च । घातपित्तकफोद्वेका-
 त्तान्विशातिलकालकान् ॥ ४० ॥ अथ न्यच्छमाह—महदा यदि वा चार्द
 श्यायं वा यदि वा सितम् । नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ४१ ॥
 अथ मुखव्यङ्गस्य लक्षणमाह—क्रोधायासप्रकृपिनो वायुः पिच्छेन संकृष्टः ।
 मुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः ॥ ४२ ॥ नीरुजं तनुकं शरीरं सुख्यं
 तमाविशेत् । अथ नीलिकामाह—कृष्णमेवंगुणं गात्रे मुग्धे कः ॥ ४३ ॥
 ॥ ४३ ॥ अथ परिचर्तिकालक्षणमाह—मर्दान्तीदनदार्दरं रक्तमेव नि-
 घाततः । मेहधर्मो यदा वायुभेजने गर्धतधरन् ॥ ४४ ॥ यदा यतो न्यच्छमरुजं
 तापरिवर्तते । तवेदनं सशहं च पाकं च मज्जति त्वचि ॥ ४५ ॥ अथ कण्टक-
 लकोत्तरानु मन्थिरूपेण गन्वते । सहसा घातमभूतां विद्यात्तं कण्टकलकोत्तरं ।
 साकण्डूः कटिना चापि सैव श्लेष्मणमुत्थिता ॥ ४६ ॥ अथ कण्टकलकोत्तर-
 माह—भस्मीयस्तां यदा हर्षाद्दस्तात्प्रेक्षितं तदा ॥ ४७ ॥ अथ कण्टकलकोत्तर-
 धर्मोऽयुर्गते घण्टात् ॥ ४८ ॥ मर्दान्तीदनदार्दरं शरीरेण ॥ ४९ ॥

पाठ्यते चर्म तां विद्यादवराटिकाम् ॥ ४८ ॥ अथ निरुद्धप्रकदास्य लक्षण-
माह—वातोपगृहे मेदे र्प चर्म संध्रयते मणिम् । मणिश्चर्मापनदस्तु मूत्रस्रोतो
रुणद्धि च ॥ ४९ ॥ निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् । मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्भ-
णिविधियते न च । निरुद्धप्रकदां विद्यात्सखं घातसंभवम् ॥ ५० ॥ अथ
संनिरुद्धगुदस्य लक्षणमाह—वेगसंचारणाद्वायुविहृतो गुदसंस्थितः । निरु-
णद्धि महस्त्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ ५१ ॥ मार्गस्य सौक्ष्म्यात्कृच्छ्रेण पुरीषं
तस्य गच्छति । संनिरुद्धगुदं व्याधिमेवं विद्यात्सुदुस्तरम् ॥ ५२ ॥ अथाहिपूतनस्य
लक्षणमाह—शङ्खमूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने लिशोर्भवेत् । स्वित्त्रे या स्वाप्य-
मानेऽस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ ५३ ॥ कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः सावश्च जायते ।
पृकीभूतं घ्नं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ ५४ ॥ अथ घृपणकच्छूलक्षण-
माह—शानोत्सादनहीनस्य मलो घृपणसंश्रितः । यदा प्रलिघते स्वेदात्कण्डूं
जनयते तदा ॥ ५५ ॥ कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः सावश्च जायते । प्राहुर्घृप-
णकच्छूलं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ ५६ ॥ अथ गुदभ्रंशस्य लक्षणमाह—
प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं वहिः । रुक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादि-
शेत् ॥ ५७ ॥ अथ सूकरदंष्ट्रस्य लक्षणमाह—सदाहो रक्तपर्यन्तस्यक्पाकी
सीधवेदनः । कण्डूमाश्रवरकारी च स स्वात्सूकरदंष्ट्रकः ॥ ५८ ॥ इति धुद्रोग-
निदानम् ॥

अथातः धुद्रोगचिकित्सा ।

अथाजगल्लिकाचिकित्सा—तत्राजगल्लिकामामां जलौकोमिरपाचरेत् ।
शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चाऽऽलेपयेन्मुहुः ॥ १ ॥ कठिनां क्षारयोगैश्च द्राववेद-
जगल्लिकाम् । श्यामालाङ्गलिकामूर्वाकल्कैरपि विलेपयेत् । पक्वां घ्नविधानेन
यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ २ ॥ अथ यवप्रत्यान्वालजीचिकित्सा—धन्वा-
लर्जा यवप्रत्यां पूर्वं स्वेदेष्याचरेत् । मनःशिलादेवदारुत्तुष्टकल्कैः प्रलेपयेत् ॥
पक्वां घ्नविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ १ ॥ अथ विवृत्तेन्द्रवृद्धागर्द-
मिकाजालगर्दभानां चिकित्सा—विवृत्तामिन्द्रवृद्धां च गर्दभां जालग-
र्दभम् । पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्विपक् ॥ १ ॥ पाके तु रोपयेदाज्यैः
पक्वैर्मधुरभेषजैः । नीलीपटोलमूलाभ्यां साज्याभ्यां लेपनं हितम् ॥ जालगर्दभ-
रूपं तु सद्यो हन्ति सवेदनम् ॥ २ ॥ अथ कच्छपिकाचिकित्सा—कच्छपीं
स्वेदयेत्पूर्वं तत एभिः प्रलेपयेत् । कल्कीकृतैर्निशाकुण्डशिलातालकदारभिः ॥
तां पक्वां साधयेच्छीघ्रं भिषग्घ्नणचिकित्सया ॥ १ ॥ अथ बलमीकचिकित्सा—
शङ्खेणोष्णस्य बलमीकं क्षारामिभ्यां प्रसाधयेत् । विधानेनावुदोक्तेन शोधयित्वा
च रोपयेत् ॥ १ ॥ बलमीकं तु भवेद्यस्य नातिबृद्धममर्मणि । तत्र संशोधनं कृत्वा
शोणितं मोक्षमेत्तिपक् ॥ २ ॥ कुलथकानां मूलेश्च गुहृच्या लवणेन च । आरम्बस्य
मूलेश्च दन्तिमूलेस्त्रयैव च ॥ ३ ॥ श्यामामूलेः सपललेः सकुमिध्रैः प्रलेपयेत् ।
शुक्तिपीश्व सुखोष्णैश्च भिषक्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥ अथ मनःशिलादितैलम्—

रमप्रतिमं मयेत् ॥ ३ ॥ अथ फ्यूरस्य चिकित्सा—दोशकृदासुदृश सैलेन
दहनेन वा ॥ १ ॥ अधालसस्य चिकित्सा—गार्दा मिकजाऽऽग्नादेन लेपनं
त्वलसे दितम् । पटोलकुनदीनिम्बरोपनामरिचैर्कैः ॥ १ ॥ शुद्रास्यससिद्धेन
फटुतैलेन लेपयेत् । ततः कासीसकुनदीनिलचूर्णैर्विचूर्णयेत् ॥ १ ॥ करजमीज-
जनीकामीसं पत्रकं मधु । रोचना हरितालं च लेपोऽयमलसे दितः ॥ ३ ॥
अधेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा—इन्द्रलुप्तापहो लेपो मधुना गृह्णीरमः । गुजा-
मूलं फलं वाऽपि भाहुतकरसोऽपि वा ॥ १ ॥ लेपः सनयनीतो वा श्वेताधसुर-
जा मयी । हस्तिदन्तमयी कृत्वा छागदुग्धं रसाशनम् । रोमाण्येतेन जायन्ते
लेपाःस्पाणितलेप्यपि ॥ २ ॥ तिक्रपटोटीपत्रस्तरसंपृष्टा शमं याति । चिरकाल-
जाऽपि निरजा नियतं दिवसप्रयेज्य ॥ ३ ॥ गोधुरखिलपुष्पाणि गुह्ये च
मधुसपिंधी । शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीभते ॥ ४ ॥ जातीकरजपर-
णकरधीरासिपाचितम् । तैलमम्यजनाद्व्यादिन्द्रलुप्तं न संशयः ॥ ५ ॥ सुदी-
पयः पयोऽंशस्य मार्कवो छाङ्गली विपम् । अजामूत्रं सगोमूत्रं रक्तिकां सेन्द्रवा-
रणी ॥ ६ ॥ सिद्धापंकस्त्रीक्ष्णगन्धा सम्यगेभिर्निपाचितम् । तैलं भवति निय-
मारहाटित्वन्याधिनाशनम् ॥ ७ ॥ इति शुद्धिदुग्धादितैलम् । अथ दारुणस्य
चिकित्सा—कावो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः । प्रिवालबीजमधुककुष्ठ-
मापैः संसन्धयैः ॥ १ ॥ काजिकैस्तु त्रिसस्ताहं लेपो दारुणकापहः । आघ्रवी-
जस्य चूर्णं तु शिवाचूर्णं समं द्वयम् । दुग्धविष्टप्रलेपोऽयं दारुणं हन्ति दारुणम्
॥ २ ॥ अथ भृङ्गराजतैलम्—भृङ्गराजरसेनैव लोहकिट्टं फलत्रिकम् । सारिवां
च पचेत्कल्कैस्तैलं दारुणनाशनम् । अकालपलितं कण्डूमिन्द्रलुप्तं च नाशयेत्
॥ १ ॥ अथ गुजातैलम्—गुजाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च । कण्डूदा-
रुणहृत्कुष्ठकपालन्याधिनाशनम् ॥ १ ॥ दुग्धेन खाससं धीजं प्रलेपाहारणं हरेत् ।
कण्टकारीफलरसैस्तुल्यं तैलं विपाचयेत् । जपापुष्पद्रवैर्बोऽथ तलेपो दारुणप्रणुत्
॥ २ ॥ अधारुणिकायाश्चिकित्सा—नीलोत्पलस्य किञ्चिन्को धात्रीफलसम-
न्वितः । यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्व्यादरुणिकाम् ॥ १ ॥ अथ त्रिफलार्घ्यं
तैलम्—त्रिफलाया रजो यष्टी मार्कवोत्पलसारिवाः । सैन्धवं पक्वमेतैस्तु तैलं
हन्त्यादरुणिकाम् ॥ १ ॥ अरुणिकायां रुधिरैःस्वसिके शिराम्यधेनाथ जलौक्या
वा । निम्बागुसिके शिरसि प्रलेपो देयश्च यच्चौरससैन्धवान्याम् ॥ २ ॥ पुराण-
मथ विष्याकं पुरीषं कुङ्कुटस्य च । मूत्रविष्टः प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्त्यादरुणिकाम्
॥ ३ ॥ अथ हरिद्रार्घ्यं तैलम्—हरिद्राद्वयभूमिन्बत्रिफलारिष्टचन्दनैः । एत-
सैलमरुणिकां सिद्धमम्यजने दितम् ॥ १ ॥ खदिरारिष्टजम्बूनां स्वग्निर्वा मूत्र-
संयुतैः । कुटजत्वक् सैन्धवं वा लेपाद्व्यादरुणिकाम् ॥ २ ॥ अथ पलितस्य
चिकित्सा—अयोरजो भृङ्गराजस्त्रिफला कृष्णहस्तिका । स्थितमिधुरसे मासं
लेपनात्पलितं जयेत् ॥ १ ॥ धात्रीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैकं विमीतकम् । पञ्चा-
न्नमज्जो लोहस्य कर्षकं च प्रदीयते ॥ २ ॥ विष्टा लोहमये भाण्डे स्थापयेदुपितं

निशि । लेपोऽयं हन्ति नचिरादकालपलितं महत् ॥ ३ ॥ निम्बस्य तैलं प्रकृति-
स्थमेव नस्यं विधेयं विधिना यथावत् । भासेन गोक्षीरभुजो नरस्य चिरात्प्रभूतं
पलितं निहन्ति ॥ ४ ॥ काश्मर्यं मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकस्यापि मूलं लाहं
चूर्णं सभृङ्गं त्रिफलत्रलयुतं तैलमेभिः पचेयुः । कृत्वा लोहस्य भाण्डे क्षितित-
लनिहितं स्थापयेन्मासमेकं केदाः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्य योगाद्भ-
यन्ति ॥ ५ ॥ त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजो ह्ययोरजः । अविनूत्रेण संपिष्टं
लेपालूष्णीकरं परम् ॥ ६ ॥ अथ यौवनपिटिकान्यच्छमुखव्यङ्गनीलिका-
चिकित्सामाह—यौवनपिटिकान्यच्छनीलिकान्यद्गर्भकराः । शिरावेषैः प्रलेपैश्च
जयेदभ्यङ्गनैस्तथा ॥ १ ॥ जातीफलं चन्दनं च मरिचैः सह पेपितम् । मुखले-
पेन हन्त्याशु पिटिकां यौवनोद्भवाम् ॥ २ ॥ लोभ्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिटिका-
पहः । तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥ ३ ॥ सिद्धार्थकवचालोभ्रसैन्ध-
वैश्च प्रलेपनम् । गव्येन चार्जुनत्वक्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ॥ ४ ॥ कण्टकैः
शात्मलीयैश्च क्षीरपिष्टैः प्रलेपयेत् । मुखे तस्यापि पिटिकाः संक्षयं यान्त्वसंश-
यम् ॥ ५ ॥ त्रिभुवनधिजयापत्रं मूलं स्थविरस्य शिक्षापा चैभिः । उद्धतं विर-
चितं न्यच्छव्यङ्गापहं सिद्धम् ॥ ६ ॥ वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रलेपाद्भङ्गनाशनाः ।
व्यङ्गे मञ्जिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥ ७ ॥ व्यङ्गेषु चार्जुनत्वक्च मञ्जिष्ठा-
वृषमाक्षिकैः । लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मपी ॥ ८ ॥ व्यङ्गानां लेपनं
शक्तं शशस्य रुधरेण वा । वरुणस्य कपायेण मुखं प्रक्षाल्य लेपयेत् ॥ ९ ॥
वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् । कुष्ठं कालीयकं लोभ्रमेभिलेपं प्रयो-
जयेत् ॥ १० ॥ यौवनपिटिकानां तु व्यङ्गानां च विनाशनम् । मातुलुङ्गजटा
सर्पिः शिला गोशकृतो रसः ॥ ११ ॥ मुखकान्तिकरो लेपः पिटिकाव्यङ्गकाल-
जित् । जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्यङ्गं च नीलिकाम् ॥ १२ ॥ अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां
मर्दयित्वा प्रलेपयेत् । मुराकाण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ॥ १३ ॥
मसूरैः क्षीरसंपिष्टैर्लिप्तमासं घृतान्वितैः । सप्तरात्राद्भवेत्सत्यं पुण्डरीकद्रोप-
मम् ॥ १४ ॥ अथ कुङ्कुमाद्यं तैलम्—कुङ्कुमं चन्दनं लोभ्रं पतङ्गं रक्तचन्द-
नम् । कालीयकमुशीरं च मञ्जिष्ठा मधुयुक्तिका ॥ १ ॥ पत्रकं पद्मकं पत्रं कुष्ठं
गोरोचनं निशा । लाक्षा दारुहरिद्रा च गैरिकं नागकेशरम् ॥ २ ॥ पालानकु-
सुमं चापि त्रियंगुश्च वटाङ्कुराः । मालती च मधूच्छिष्टं सर्पवाः सुरभिर्वचा ॥ ३ ॥
चतुर्गुणपयःपिष्टैरैतैरक्षमितैः पृथक् । पचेन्मन्दाग्निना वैद्यसैलं प्रस्थद्वयोन्मितम्
॥ ४ ॥ यदनाभ्यङ्गनादेतद्यङ्गं नीलिकया सह । तिलकं मापकं न्यच्छं नाशये-
न्मुखदूषिकाम् ॥ ५ ॥ पद्मिनीकण्टकं घाऽपि हरेज्जतुमणिं तथा । विदध्याद्भृदं
पूर्णचन्द्रमण्डलसुन्दरम् ॥ ६ ॥ इति कुङ्कुमाद्यं तैलं भावप्रकाशात् ॥ अथ
मञ्जिष्ठाद्यं तैलं योगतरङ्गिण्याः—मञ्जिष्ठं मधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं सयष्टि-
कम् । कर्पूरमाणैरैतैस्तु तैलस्य कुड्यं तथा ॥ १ ॥ आजं पयस्तु द्विगुणं शनैर्भृ-
द्वयिता ॥ २ ॥ नीलिकापिटिकाद्यङ्गान्मन्दाग्नेन नाशयेत् ॥ ३ ॥ अथं नान्य-

दोषचितं घटीपलितवर्जितम् । ससराग्रमयोगेण भवेत्कनकसंनिभम् ॥ ३ ॥
 अथ पद्मिनीकण्टकचिकित्सा—पद्मिनीकण्टके रोगे छर्दयेन्निम्बवारिणा ।
 तेनैव सिद्धं सक्षौद्रं सर्पिः पातुं प्रदापयेत् ॥ १ ॥ निम्ब्यारग्वधकलकैर्घा सुदुर्-
 द्दनेन हितम् । चतुर्गुणेन निम्बोत्थपत्रकायेन गोघृतम् ॥ २ ॥ पचेत्तत्सु
 निम्बस्य कृतमालस्य पत्रजैः । कलकैर्भूयः पचेत्सिद्धं तत्पिप्पलसंमितम् ।
 पद्मिनीकण्टकाद्रोगान्मुक्तो भवति नान्यथा ॥ ३ ॥ इति निम्ब्यादिघृतम् ॥ अथ
 तिलकालकमापजनुमणीनां चिकित्सा—चर्मकीलं जनुमणिं मापकांस्ति-
 लकालकाम् । उक्तस्य शस्त्रेण दहेत्क्षाराग्निम्यामदोषतः ॥ १ ॥ अथ परिवर्तिका-
 चिकित्सा—स्वेदोपनाही परिवर्तिकायां कृत्वा समभ्यज्य घृतेन पश्चात् ।
 प्रवेशयेद्यमे शनैः प्रविष्टे भापैः सुपिष्टैरपनाहयेत्तम् ॥ १ ॥ इति घृन्दात् ॥ अथ
 भावप्रकाशात्—परिवर्ति घृताभ्यक्तां सुखिद्यामुपनाहयेत् । त्रिरात्रं पश्चारात्रं
 वा वातघ्नैः क्षाल्यणादिभिः ॥ १ ॥ ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्मं येशयेत्पीडयेन्मणिम् ।
 प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहयेत् । दद्याद्वातहरान्वस्त्रीनिम्नगन्धान्यन्नानि
 भोजयेत् ॥ २ ॥ अथाचपाटिकाचिकित्सा—घेहस्वेदरिमां वैद्यश्चिकित्सेद-
 चपाटिकाम् ॥ १ ॥ अथ निरुद्धप्रकशस्य चिकित्सा—निरुद्धप्रकशे नार्दी
 लौहीमुभयतोमुत्पीम् । द्वारवीं वा जतुकृतां घृताक्तां संप्रवेशयेत् ॥ १ ॥ परि-
 पिष्टेद्वेदां मज्जां शिशुमारवराहयोः । शुक्तैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम्
 ॥ २ ॥ प्यहास्त्वूलतरां सम्यह् नार्दीं गर्भे प्रवेशयेत् । स्तोत्रो विवर्धयेदेवं
 खिग्धमन्नं च भोजयेत् । भित्त्वा वा सोयनीं मुखवा सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥ ३ ॥
 अथ संनिरुद्धगुदस्य चिकित्सा—संनिरुद्धगुदे तैलैः सेकां वातहरां हितः ।
 तथा निरुद्धप्रकशक्रिया वा कथिता हिया ॥ १ ॥ अथाहिपूतनचिकित्सा—
 तत्र संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत् । त्रिकलाखदिरकायैर्द्रणानां क्षालनं
 हितम् ॥ १ ॥ शङ्खसौवीरयष्ट्याहैलैः पः कायोऽहिपूतने । पटोलपत्रत्रिकलाखरसा-
 ज्ञनविपाचितम् । पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रमप्यहिपूतनम् ॥ २ ॥ अथ
 घृणकच्छूचिकित्सा—सर्जांशुकुष्ठसैन्धवसितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो योगः ।
 उद्धर्तनेन नियतं शमयति घृणस्य कण्डूतिम् ॥ १ ॥ भिषग्घृणकच्छूं तु चिकि-
 त्सेत्पामरोगवत् । अहिपूतननिर्दिष्टक्रिययाऽपि च तां हरेत् ॥ २ ॥ कासीसरो-
 चनानुत्थहरितालरसाज्जनैः । अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं मुष्ककण्डूहिपूतने ॥ ३ ॥
 अथ गुदभ्रंशे—गुदभ्रंशे गुदं स्थितं स्वेदेनाक्तं प्रवेशयेत् । प्रविष्टं रोचयेद्यन्ना-
 द्रव्यसखिलद्रवर्मणा ॥ १ ॥ पशिन्याः कौमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।
 पूतमिथिल्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ २ ॥ मूषिकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे
 प्रलेपयेत् । स्वन्नमूपकमांसेन अथवा स्वेदयेद्गुदम् ॥ ३ ॥ चाङ्गेरीकोलद्रव्यम्ल-
 नागरक्षारसंयुतम् । घृतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ ४ ॥ वृश्गम्लानल-
 चाङ्गेरीयित्त्वपाठायवाप्रजम् । तन्नेण शीलयेत्पायुभ्रंशार्तोऽम्लदीपनम् ॥ ५ ॥
 अथ मूपकतैलम्—मूपकान्द्रशमूलानि गृहीयादुभयं समम् । तयोः छायेन

कल्केन पचेत्तैलं यथोदितम् ॥ १ ॥ अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति ।
विनश्यन्ति तथा तेन गुदशूलमगंदराः ॥ २ ॥ गुदं च गन्धपयसा घेशयेद्विश-
द्धितः । दुष्पवेशो गुदभ्रंशो विशत्याशु न संशयः । रसाञ्जनं विशेषेण पानाले-
पनयोर्हितम् ॥ ३ ॥ अथ शूकरदंष्ट्रस्य चिकित्सा—मृगराजकमूलस्य रजन्या
सहितस्य च । पूर्णं तु सहसा लेपाद्वाराहद्विजनाशनम् ॥ १ ॥ राजीवमूलकदकः
पीतो गन्धेन सर्पिणा प्रातः । शमयति शूकरदंष्ट्रं दंष्ट्रोद्भूतं ज्वरं घोरम् ॥ २ ॥
रजनी मार्कवं मूलं पिष्टं शीतेन चारिणा । तलेपाद्भवति घीसर्पं चाराहदशनाह-
यम् ॥ ३ ॥ इति शूकरदंष्ट्रस्य चिकित्सा ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—धुद्रोगेषु
सर्वेषु नानारोगानुकारिषु । दोषान्दूष्यानवस्थां च निरीक्ष्य मतिमान्भिषक्
॥ १ ॥ तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः । यथादोषं यथादूप्यं यथा-
वस्यं प्रकल्पयेत् ॥ २ ॥ इति धुद्रोगचिकित्सा ॥

अथ मुखरोगाणां निदानान्याह—

तत्र मुखस्य स्वरूपमाह—भोष्टौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु
च । गले गलादि सकलं सप्तारं मुखमुच्यते ॥ १ ॥ आनूपपिशितक्षीरदधिमा-
पादिसेवनात् । मुसमध्ये गदान्कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ २ ॥ अथ
मुखरोगाणां संख्यामाह—स्युरष्टावोष्टयोर्दन्तमूलेषु दश पद् तथा । दन्ते-
ष्वष्टौ च जिह्वायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥ ३ ॥ कण्ठे त्र्यष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्व-
सराः स्मृताः । एवं मुसामयाः सर्वे सप्तपष्टिर्भता बुधैः ॥ ४ ॥ तत्रौष्ठरोगां-
स्तेषां निदानपूर्विकां संख्यां चाऽह—पृथग्दोषैः समसैश्च रक्तजो मांसज-
स्तथा । मेदोजश्राभिघातोत्थ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥ १ ॥ अथ तत्र घातिकस्य
लक्षणमाह—कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ वीग्रहजान्वितौ । दाल्येते परिपा-
द्येते द्योष्टौ मास्रतकोपतः ॥ २ ॥ अथ पैत्तिकमाह—चीयेते पिटिकाभिस्तुं
सरुजाभिः समन्ततः । सदाहपाकपिटिकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ ३ ॥ अथ
श्लेष्मिकमाह—सवर्णमिस्तु चीयेते पिटिकाभिरवेदनौ । कण्ठमन्तौ कफा-
च्छेत्तौ शीतलौ पिच्छिलौ गुरु ॥ ४ ॥ अथ सांनिपातिकमाह—सकृत्कृ-
ष्णौ सङ्कृष्णौ सकृच्छेत्तौ तथैव च । संनिपातेन विज्ञेयावनेकपिटिकाचितौ
॥ ५ ॥ अथ रक्तजमाह—खर्जूरफलवर्णाभिः पिटिकाभिर्निपीडितौ । रक्तोप-
सृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ६ ॥ अथ मांसजमाह—मांसदुष्टौ गुरु-
स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्धतौ । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्वोभयतो मुखात् ॥ ७ ॥
अथ मेदोजमाह—सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्ठुरौ मृदू । स्वच्छं स्फटिक-
संकाशमास्त्रावं स्रवतो भृशम् ॥ ८ ॥ अथाभिघातजमाह—क्षतजाभौ विदी-
येते पील्येते चाभिघाततः । मथितौ च समाख्याताद्योष्टौ कण्ठसमन्वितौ ॥ ९ ॥
उक्तं भोजेन—क्षतावभिहृतौ चापि रक्ताद्योष्टौ सपेदनौ । भयतः सपरिस्रावौ

अथ दन्तवेष्टरोगाः ।

तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—तीताशो गरितः १३
 दन्तपुष्पदकमनः । दन्तवेष्टः सौपिरिध महासौपिर मूय च ॥ १ ॥ ततः परिद्वरः
 प्रोक्तकतारत्पुत्रः स्युतः । वैदर्भश्च तनः शोक्तः स्वर्णवर्धन एव च ॥ २ ॥
 अधिमांसकनामा च दन्तनाट्यश्च पञ्च च । दन्तविद्रधिपयश्च दन्तवेष्टेषु षोडश
 ॥ ३ ॥ तत्र शीताशो लक्षणमाह—शोणितं दन्तवेष्टेष्वो यथादन्ताप्रव-
 र्त्तते । दुर्गन्धीनि सृष्ट्यानि प्रहेदीनि सूक्ष्मि च ॥ ४ ॥ दन्तमांसानि शीपन्ते
 पचन्ति च परस्परम् । शीताशो नाम स व्याधिः कफशोणितसंभवः ॥ ५ ॥
 अथ दन्तपुष्पदकमाह—दन्तयोधिषु वा यत्र अयधुर्जायते महान् । दन्त-
 पुष्पदको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ ६ ॥ अथ दन्तवेष्टमाह—धरन्ति
 पूयं रधिरं घला दन्ता मयन्ति च । दन्तवेष्टः स विशेषो दुष्टशोणितसंभवः
 ॥ ७ ॥ अथ सौपिरमाह—अयधुर्वन्ममूलेषु दन्तावाञ्छपरातत्रः । खाला-
 चाधी सङ्घट्टश्च स श्लेयः सौपिरो गदः ॥ ८ ॥ अथ महासौपिरमाह—
 दन्ताश्चलन्ति वेष्टेष्वखालु चाप्यवरीयते । यस्मिन्म सर्वजो व्याधिर्महासौपि-
 संशुभः ॥ ९ ॥ सप्तरात्रान्मारकक्षायं । यत आह भोजः—सदाहो दन्तमूलेषु
 शोथः पिक्वकफानिभ्याम् । महासौपिर इत्येष सप्तरात्राञ्चिह्नवसून् ॥ १० ॥
 अथ परिद्वरमाह—दन्तमांसानि शीपन्ते यस्मिन्धरन्ति चाप्यसृक् । पिता-
 रक्तकणो व्याधिर्नेयः परिद्वरो हि सः ॥ ११ ॥ अथोपकुशमाह—वेष्टेषु
 दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च । अत्यद्रिनाः प्रक्षयन्ति शोणितं मन्द-
 वेदनम् ॥ १२ ॥ आप्त्मायन्ते दृते रक्ते मुखं पूति च जायते । यस्मिन्नुप-
 कुशः स स्वापित्तरक्तसमुद्भवः ॥ १३ ॥ अथ वैदर्भमाह—दृष्टेषु दन्तमूलेषु
 संरम्भो जायते महान् । घलन्ति च रदा यस्मिन्स वैदर्भोऽभिघातजः ॥ १४ ॥
 अथ खलिवर्धनमाह—मारतेनाधिको दन्तो जायते तीमवेदनः । खलिवर्ध-
 नसंज्ञोऽसौ संजाते रुप्रसाभ्यनि ॥ १५ ॥ अथाधिमांसकमाह—हान्त्ये
 पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महादजः । खालासाधी कफकृतो विशेषः सोऽधि-
 मांसकः ॥ १६ ॥ अथ पञ्च दन्तनाडीराह—दन्तमूलगतता नाट्यः पञ्च श्लेया
 यधेरिताः ॥ १७ ॥ अथ दन्तविद्रधिमाह—दन्तमांसमहैः सासैर्बोध्यतः
 अयधुर्महान् । सदाहरन्सवेनिघ्नः पूयाखं दन्तविद्रधिः ॥ १८ ॥ इति दन्त-
 वेष्टरोगाः ।

अथ दन्तरोगाः ।

तत्र दन्तरोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—दालनः कथितः पूर्वं कृ-
 मिदन्तक एव च । प्रोक्तो भक्षणजो दन्तहर्षो वै दन्तशर्करा ॥ १ ॥ कपालिकाऽत्र
 कथिता श्वावदन्तक एव च । करालसंज्ञा इत्यष्टौ दन्तरोगाः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥
 तत्र दालनस्य लक्षणमाह—दीर्घमाणेष्विव रुजा यत्र दन्तेषु जायते । दालनो

नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ ३ ॥ अथ कृमिदन्तमाह—कृष्णच्छि-
द्रश्चलः स्थावी ससंरम्भो महाहजः । अनिमित्तहजो वातात्स ज्ञेयः कृमिदन्तकः
॥ ४ ॥ अथ भञ्जनकमाह—वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते । कफ-
घातकृतो व्याधिः स भञ्जनक उच्यते ॥ ५ ॥ अथ दन्तहर्षमाह—शीतरूक्ष-
प्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः । यत्र स्युर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्तितः
॥ ६ ॥ अथ दन्तशर्करामाह—मलो दन्तगतो यस्तु कफश्चानिलशोपितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ ७ ॥ अथ कपालिकामाह—
कपालेरिव च दीर्यत्सु दन्तेषु समलेषु च । कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छिद्दन्तश-
र्करा ॥ ८ ॥ अथ श्यावदन्तकमाह—योऽसृष्टिध्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्व-
शेषतः । श्यावतां नीलतां वाऽपि गतः स श्यावदन्तकः ॥ ९ ॥ अथ कराल-
माह—शनैः शनैः प्रकुपितो यत्र दन्ताश्रितोऽनिलः । करालान्विकटान्दन्तान्स
करालो न सिध्यति ॥ १० ॥ अथ हनुमोक्षमाह—वातेन तैस्त्रैर्भवेत्सु हनु-
संधिर्विसंहतः । हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥ ११ ॥ तन्त्रान्तरे—
भाराभिघाताज्जन्तोश्च हनुसंधिर्विमुच्यते । निरस्तजिह्वः कृच्छ्रेण भाषितुं तत्र
गच्छति ॥ सकृच्छ्रमनिलव्याधिं हनुमोक्षं विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥ इत्येवमष्टौ
दन्तरोगाः ॥

अथ जिह्वारोगाः ।

तत्र जिह्वारोगाणां निदानं नामानि संख्यां चाऽऽह—वातजः पित्त-
जश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः । उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पद्म कीर्तिताः ॥ १ ॥
अथ वातजमाह—जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रमुक्ता भवेद्य शाकच्छदनप्रकाशा ॥
अथ पित्तजमाह—पित्तात्सदाहैरनुचीयते च दीर्घैः सरकैरपि कण्ठकैश्च ॥ २ ॥
अथ कफजमाह—कफेन गुर्वी बहुलान्विता च मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिक-
ण्ठकामैः ॥ ३ ॥ अथालासमाह—जिह्वातले यः श्वथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः
कफरक्तमूर्तिः । जिह्वां स नु स्तम्भवति प्रहृद्धो मूले च जिह्वा मृदमेति
पाकम् ॥ ४ ॥ अथोपजिह्विकामाह—जिह्वाप्ररूपः श्वथुर्हि जिह्वामुद्यम्य जातः
कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्ठपरिदाहयुक्तः प्रकथ्यते सा उपजिह्विकेति ॥ ५ ॥
इति जिह्वारोगाः ॥

अथ तालुरोगाः ।

तत्र तालुरोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—गलशुण्डीतुण्डिकेयंभ्रुवाः
कच्छप एव च । तादवर्तुदश्च कथितो मांससंघात एव च ॥ १ ॥ तालुपुष्पटनामा
च तालुशोषस्तथैव च । तालुपाकश्च कथितास्तालुरोगा अमी नव ॥ २ ॥ तत्र
गलशुण्डीलक्षणमाह—रूप्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोफो ध्मात-
यस्त्रिभ्रुवाः । तृष्णाकासश्चासकृत् यदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीनि नाम्ना
॥ ३ ॥ अथ नमिडकेरीमाह—शोथः शूलतोद्दाहप्रपाकी प्रागुक्तान्यां

पुण्डिकेरी मता तु ॥ अथाधुवलक्षणमाह—शोथः सन्धो लोहितः शोणितोथो शैयोऽधुवः सञ्जरस्तीग्ररुक्च ॥ ४ ॥ अथ कच्छपमाह—कूर्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा रोगो श्लेष्मः कच्छपः श्लेष्मणा च ॥ अथ ताल्वयुदमाह—आकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्ताद्वुदं प्रोक्तलिङ्गम् ॥ ५ ॥ अथ मांससंघातमाह—दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजं च ताल्वन्तःस्थं मांससंघातमाहुः ॥ अथ तालुपुष्पुटमाह—नीरुक्त्वायी कोलमात्रः कफात्स्वान्मेदोयुक्तात्पुष्पुटस्तालुदेशे ॥ ६ ॥ अथ तालुशोषमाह—शोषोऽल्पं दीयंते चापि तालु श्वासो गतात्तालुशोषोऽयमुक्तः ॥ अथ तालुपाकमाह—पित्तं कुर्यात्पाकमल्पधैर्यो रं तालुन्येवं तालुपाकं घदन्ति ॥ ७ ॥ इति तालुरोगाः ॥

अथ गलरोगाः ।

तत्र गलरोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता षण्ठशालूकं पृथक् च । अधिजिह्वश्च बलयोऽलासनामैकवृन्दकः ॥ १ ॥ ततो घृन्दं वातघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः । गलौषश्च स्वरग्नश्च मांसतानक्षयैव च ॥ वेदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥ २ ॥ अथ तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यां संप्राप्तिमाह—गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ अदृष्य मांसं च तथैव शोणितम् । गलोपसंरोधकैरसस्त्राङ्कुरैर्निहन्यसून्व्याधिरयं तु रोहिणी ॥ ३ ॥ अथ तत्र वातजालक्षणमाह—जिह्वासमन्ताद्भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः । सा रोहिणी वातकृता भ्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढजुष्टा ॥ ४ ॥ अथ पित्तजामाह—क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥ अथ श्लेष्मजामाह—स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका गुरुः स्थिरा सा कफसंभवा तु ॥ ५ ॥ अथ संनिपातजामाह—गम्भीरपाकिन्वनित्वायंवीर्या विदोपलिङ्गा विभवा भवेत्सा ॥ अथ रक्तजामाह—स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गाऽस्ताभ्या भ्रदिष्टा रथिरात्मिका तु ॥ ६ ॥ सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति स्यहात्कफसमुद्भवा । पञ्चाहात्पित्तसंभूता सप्ताहात्पवनोरिथता ॥ ७ ॥ अथ कण्ठशालूकमाह—कोलास्थिमात्रः कफसंभवो यो ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूतः । स्वरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्त्रं कण्ठशालूकमिति युवन्ति ॥ ८ ॥ अथाधिजिह्वमाह—जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वोपरिष्ठादसृजैव मिश्रात् । श्लेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एव विचर्जयेदागतपाकमेनम् ॥ ९ ॥ अथ बलयमाह—बलास एवाऽऽयतमुन्नतं च शोथं करोत्यशगतिं निवार्य । तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विचर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥ १० ॥ अधालासमाह—गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् । मर्मच्छिदं हुस्वरमेनमाहुरलाससंज्ञं निपजो विकारम् ॥ ११ ॥ अधैकवृन्दमाह—वृत्तोद्यतोऽन्तःश्वयथुः सदाहः सकण्ठुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च । नाग्नैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्बलासक्षतजप्रसृतः ॥ १२ ॥ अथ घृन्दमाह—समुन्नतं घृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं

चृन्दमुदाहरन्ति । तच्चापि पित्तक्षतेजप्रकोपाद्विंशत्यारसतोदं पयनात्मकं तु ॥ १३ ॥
अथ शतघ्नीमाह—वर्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या चित्ताऽतिमात्रं विशितप्रः
रोहः । अनेकरक्त्राणहरा त्रिदोपाज्ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥ १४ ॥ अथ
गिलायुमाह—प्रन्थिगंले स्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्पस्वस्थात्कफरक्तमूर्तिः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवाशनं च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥ १५ ॥ अथ गल-
विद्रधिमाह—सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोफो रुजः सन्ति च यत्र
सर्वाः । स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यैव मुख्यः खलु सर्वजस्य ॥ १६ ॥ अथ
गलौघमाह—शोथो महानभ्रजलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता । कफेन
जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥ १७ ॥ अथ स्वरघ्नमाह—
यस्मान्पमानः शसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः । कफोपदिग्धेष्वनि-
लायनेषु श्लेयः स रोगः शसनारस्वरघ्नः ॥ १८ ॥ अथ मांसतानमाह—
प्रतानन्वान्यः श्वयथुः मुकटो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण । स मांसतानः कथितोऽ-
वलम्बी प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः ॥ १९ ॥ अथ विदारीलक्षणमाह—
सदाहतोदं श्वयथुं प्रसक्तमन्तगंले पूतिविशीर्णमांसम् । पित्तेन विद्याद्दूने
विदारीं पार्श्वे विशेषात्स तु येन शेते ॥ २० ॥ इति गलरोगाः ॥

अथ समस्तमुखरोगाः ।

तत्र तेषां निदानं संख्यां चाऽऽह—पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तमु-
खरजाः स्मृताः ॥ १ ॥ अथ तत्र यातिकस्य लक्षणमाह—स्फोटैः सतोदै-
र्षदनं समन्ताद्यस्याऽऽचितं सर्वसरः स वातात् ॥ अथ पैत्तिकमाह—रक्तैः
सदाहैः पिडकैः सपीतैर्यस्याचितं वाऽपि स पित्तकोपात् ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मि-
कमाह—भवेदनैः कण्डुयुतैः सर्वैर्यस्याऽऽचितं वाऽपि स वै कफेन ॥ अथ
कैश्चित्मुखपाकरोग एक एव प्रदिष्टः—रक्तेन पित्तोदित एक एव कैश्चित्प्रदिष्टो
मुखपाकरोगः ॥ २ ॥

अथ मुखरोगेष्वसाध्यानाह—ओष्ठप्रकोपे घर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदो-
पजाः । दन्तषेष्टेषु घर्ज्यां तु त्रिलिङ्गगतिरसौपिरौ ॥ १ ॥ दन्तेषु च न सिध्यन्ति
श्यावदालनभङ्गनाः । जिह्वारोगेष्वलासस्तु तालुजेष्वर्बुदं तथा ॥ २ ॥ स्वरघ्नो
घलयो घृन्दो थलासः सविदारिकः । गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणीं गले
॥ ३ ॥ असाध्याः कीर्तिता श्लेते रोगा दश नवोत्तराः । तेषु चापि क्रियां वैद्यः
प्रत्याध्याय समाचरेत् ॥ ४ ॥ इति समस्तमुखरोगाः ॥

अथ मुखरोगाणां चिकित्सा ।

तत्रौष्ठरोगेषु—गलदन्तमूलदशनच्छदेषु रोगाः कफालभूयिष्ठाः । तस्मा-
देतेष्वसकृद्बुधिरं विद्याययेदुष्टम् ॥ १ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ अथ वातजे—
श्लेहांस्तथोष्णान्परिपेकलेपान्घृतस्य पानं रसभोजनं च । अभ्यञ्जनस्वेदनलेपनं
तदोष्ठे विद्व्यात्पयनाभिभूते ॥ १ ॥ तैलं घृतं सर्जरसं ससिक्थं राक्ष्णागुडं
सैन्धवगैरिकं च । पक्त्वा समांशं दशनच्छदानां त्थग्मेदहन्तृ घ्नरोपणं च ॥ २ ॥

राजं मधुरिच्छट्टुटेन पक्वं तैलं पूर्यं वा विनिहन्ति लेपात् । त्वक्तोदपादप्यहमो-
 ऽधरस्य पूयाधसंघ्रायमपि प्रसन्न ॥ ३ ॥ अथ पित्तजे—यैषं शिराणां घमनं
 विरेकं निपात्य पानं रसभोजनं च । शीताः प्रदेहाः परिपेचनं च पित्तोपरदृष्ट्य-
 धरेषु बुभोयत् ॥ १ ॥ अथ कफजे—शिरोविरेचनं घूमः स्वेदः क्वल पय च ।
 हृते र्पेः प्रयोक्तव्य भोष्टकोपे कफामेष्टे ॥ १ ॥ मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते
 क्वलो हितः । प्रियंगुत्रिकलालोभं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥ २ ॥ अथ प्रति-
 सारणस्य विधिमाह—दन्तग्रिहामुस्तानां यक्ष्णकल्कापलेहकैः । शनैर्यपंगम-
 कृत्वा तदुक्तं प्रतिमारणम् ॥ १ ॥ भोष्टरोगेष्वप्येतेषु हृष्टा दोषमुपाचरेत् । तेषु
 मणत्वं यातेषु मणपराममुपाचरेत् ॥ २ ॥ हृद्योष्टरोगचिकित्सा ॥

अथ दन्तमूलरोगाणां चिकित्सा—दन्तमूलसमुत्पेषु दन्तोत्पेषु गदेषु च ।
 रक्तमोक्षं प्रदांसन्ति जलौकालानुशुद्धकैः ॥ १ ॥ अथ शीतादस्य चिकित्सा—
 शीतादेऽस्य सुतिं कुर्यात्तथा गण्डूपधारणम् । शुष्ठीपपंटकफाथैः कवोष्ठीश्च मुहु-
 सुंहुः ॥ १ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः ॥ शीतादे हृतरके तु तोये नागरसर्पेणान् ।
 निष्काप्य त्रिकलां चापि कुर्यात्तदूपधारणम् ॥ १ ॥ इति भावप्रकाशात् ।
 कासीसलोध्रकृष्णामनःशिलासप्रियंगुतेजोद्गाः । पूर्वा चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूति-
 मोसहरम् ॥ १ ॥ तैलं घृतं वा घातारं शीतादे संप्रदास्यते ॥ २ ॥ अथ दन्त-
 पुष्पुटकस्य चिकित्सा—दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् । सपञ्चलय-
 णक्षारैः सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ १ ॥ अथ दन्तवेष्टस्य चिकित्सा—दन्त-
 वेष्टे विधिः कार्यो रक्तपित्तनिवर्हणः । शिरोविरेकश्च हितो नस्यं चिग्रं च भोज-
 नम् ॥ १ ॥ विघ्नाविते दन्तवेष्टे मणं तु प्रतिसारयेत् । लोभ्रपत्तङ्गमधुकलाक्षा-
 धूर्णैर्मधुसुतैः ॥ २ ॥ गण्डूपे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः । चलदन्तस्यै-
 र्यकरं कार्यं यकुलचर्वणम् ॥ ३ ॥ अथ भद्रमुस्तादिवटिका—भद्रमुस्ताभया-
 स्योपविद्धगारिष्टपल्लवैः । गोमूत्रपिष्टैर्गुटिकां छायागुटिकां प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥ तां
 निधाय मुखे स्वप्याघलदन्तानुरो नरः । नातः परतरं किंचिच्चलदन्तस्य भेष-
 जम् ॥ २ ॥ अथ सहाचरादितैलम्—तुलां एतां नीलसहाचरस्य द्रोणेऽ-
 म्भसः संश्रपयेद्यथावत् । ततश्चतुर्भागरसे तु तैलं पचेच्छनैरर्धपलप्रमाणैः ॥ १ ॥
 फल्कैरनन्ताखदिरारिमेदजम्ब्याध्रयष्टीमधुकीरपलानाम् । ततैलमाश्वेव एतं मुखेन
 स्वैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ २ ॥ इति सहाचरादितैलं भावप्रकाशात् ।
 अथ जीरकाद्यं चूर्णम्—जरणलवणपण्याशाहमलीकण्टकानामनुदिनमनुष्टुष्टं
 दन्तमूलेषु चूर्णम् । मणद्रणरगद्यखावचाञ्जल्यशोधानपत्रयति विवस्वानन्धकारा-
 निवाऽऽशु ॥ १ ॥ अथ कणाद्यं चूर्णम्—कणासिन्धूथजरणचूर्णं तूर्णं व्यपो-
 हति । घर्षणादन्तचाञ्जल्यव्यथाशोथान्नसंघवान् ॥ १ ॥ अथ दशमूलादितैल-
 घृते—दशमूलीकपायेणं तैलं वा घृतमेव वा । विपकं केवलं शस्यं सक्षौद्रं
 दन्तचालने ॥ १ ॥ इति दन्तवेष्टरोगचिकित्सा ॥ अथ सौपिरस्य चिकि-
 त्सा—सौपिरे हृतरके तु लोभ्रमुखारसाजनीः । सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूपे

क्षीरिणो हिताः ॥ १ ॥ अथ परिदरोपकुशयोश्चिकित्सा—क्रियां परिदरे
 कुर्याच्छीतादोक्षां विचक्षणः । संशोष्योभयतः कायं शिरश्चोपकुशे तथा ॥ १ ॥
 काकोदुम्बरिकापत्रैर्व्रणं विस्त्रावयेद्विषक् । लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सच्योपैः प्रतिसारयेत्
 ॥ २ ॥ अथ वैदर्भखलिवर्धनाधिमांसकदन्तविद्रधिरोगाणां चिकित्सा-
 माह—शस्त्रेणोत्कृत्य वैदर्भं दन्तमूलानि शोधयेत् । ततः क्षारं प्रयुज्जीत क्रियाः
 सर्वाश्च शीतलाः ॥ १ ॥ उद्धृत्याधिकदन्तं तु ततोऽग्निमधचारयेत् । कृमिदन्तक-
 वचात्र विधिः कार्पो विजानता ॥ २ ॥ छित्त्वाऽधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
 घृचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायाचशुकजैः ॥ ३ ॥ क्षौद्रद्वितीयपिप्पल्यः कवले चात्र
 कीर्तिताः । पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावनः ॥ ४ ॥ विद्रध्युक्तं च विधि-
 वद्विदध्यादन्तविद्रधौ । शस्त्रकर्म नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत् ॥ ५ ॥ नाडीवण-
 हरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् । यद्दन्तमध्ये जायेत नाडीदन्तं तमुद्धरेत् ॥ ६ ॥
 छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि मोपरमो भवेत् । उद्धृत्य च दहेद्यापि क्षारेण
 ज्वलनेन वा ॥ ७ ॥ मिनस्युपेक्षिते दन्ते हनुं सास्थिगतिर्भुवम् । उद्धृते तूतरे
 दन्ते शोणितं प्रखवेदति ॥ ८ ॥ रक्तातिसैकात्पूर्विका घोरा रोगा भवन्ति हि ।
 काणः संजायते जन्तुरर्दितं तस्य जायते ॥ ९ ॥ चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवो-
 द्दरेद्विषक् । समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भ्रमस्थि च ॥ १० ॥ अथ जात्यादि-
 तैलम्—कषायैर्जातिमदनकण्टकीस्वादुकण्टकैः । मज्जिष्ठालोध्रखदिरपट्याङ्गै-
 श्चापि यत्कृतम् । तैलं यत्साधितं तत्र हन्यादन्तगतां गतिम् ॥ १ ॥

अथ दन्तरोगाणां चिकित्सा—दन्तरोगेषु सर्वेषु शस्त्रो वातहरो विधिः ।
 पक्वं तैलं कपोलं च दास्यं कवलधारणे ॥ १ ॥ जयेद्विस्त्रावणैः स्त्रिन्नमचलं
 कृमिदन्तकम् । तथाऽवपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूपधारणैः ॥ २ ॥ भद्रदावां दिवर्षा-
 भूलेपैः क्षिरगैश्च भोजनैः । कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गु दन्ताम्बरे स्थितम् ॥ ३ ॥
 गृहतीभूमिकदम्भीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाकाषयः । गण्डूपसैलयुतः कृमिदन्तकवेद-
 नाशमकः ॥ ४ ॥ गीलीवायसजहाकटुतुम्बीमूलमेकैकम् । संचूर्ण्यं दशन-
 विष्टतं दशनक्रिमिपातनं प्राहुः ॥ ५ ॥ पिष्ट्वा च सारिवापणं दहं दन्तेषु धारयेत् ।
 पतन्ति दन्तकीटाश्च चाक्षत्यं हरति क्षणार्त् ॥ ६ ॥ इति वैद्यविलासात् ।
 कासीसं हिङ्गु सौराष्ट्री देवदारु समं जलैः । गुटिकां धारयेदन्तकृमिशूलहरां
 पराम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् ॥ अथ दन्तहर्षचिकित्सा—श्लेहानां
 क्वलाः कोष्णाः सर्पिपञ्चिहृतस्य च । निर्घृहाश्चानिलग्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥ १ ॥
 श्लेहिकोऽत्र हितो धूमो नसं श्लेहिकमेव च । रसा रसयवाग्वश्च क्षीरं संतानिका-
 घृतम् । शिरोबन्धिर्हितश्चापि क्रमो पश्चानिलापहः ॥ २ ॥ अच्लिद्य दन्तमूलानि
 शर्करामुद्धरेद्विषक् । छाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्तस्मां प्रतिसारयेत् ॥ ३ ॥ दन्त-
 हर्षक्रियां चात्र कुर्यात्शिरवरोपतः । कपालिका कृत्स्नात्तमा तत्राप्येषा क्रिया
 हिता ॥ ४ ॥

अथ सामान्यचिकित्सा—भरिमेदत्वचं धुण्णां पचेच्छतपलोन्मिताम् ।

जलद्रोणेन तत्कार्यं गृहीयात्पादशोषितम् ॥ १ ॥ तैलस्त्राघातकं दत्त्वा कर्षितैः
 कर्षमितैः पचेत् । भरिमेदलवणाम्यां गैरिकागुरुपत्रकैः ॥ २ ॥ मज्जिष्ठालोभ-
 धुकैलांशान्यमोघमुस्तकैः । त्वग्जातीफलकर्पूरकङ्गोलस्यदिरैस्तथा ॥ ३ ॥ पत्र-
 धातकीपुष्पसूक्ष्मैलानागकेशरैः । कद्रुफलेन च संसिद्धं तैलं मुखरजं जयेत्
 ॥ ४ ॥ प्रदुष्टमांसं चलितं शीर्णदन्तं च सौपिरम् । शीतादं दन्तद्वयं च विद्विधिं
 कृमिदन्तकम् । दन्तस्फुटनदौर्गन्ध्यं जिह्वातास्वोष्ठजां रजम् ॥ ५ ॥ इत्यरिमेदा-
 दितैलं भावप्रकाशात् ॥ अथ लाक्षादितैलम्—तैलं लाक्षारसं शीरं पृथक्प्र-
 स्थमितं पचेत् । द्रव्यैः पलमितैरैतैः काथैश्चापि चतुर्गुणैः ॥ १ ॥ लोभकद्रुफल-
 मज्जिष्ठापत्रकेशरपत्रकैः । चन्द्रनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तैलं वदने घृतम् ॥ २ ॥ दालनं
 दन्तचालं च दन्तमोक्षकपालिकाम् । शीतादं पूतिवक्त्रं च विरुधिं विरसास्त्र-
 ताम् ॥ ३ ॥ इत्यादाद्यु गदानेताम्कुर्यादन्तानपि स्थिरान् । लाक्षादिकमिदं तैलं
 दन्तरोगेषु पूजितम् ॥ ४ ॥ इति लाक्षादितैलम् ॥ अथ कुष्ठादिचूर्णम्—
 कुष्ठं दार्वी लोभमद्दं समङ्गा पाठा तिक्ता तेजनी पीतिका च । चूर्णं शस्तं
 घर्षणे तद्विजानां रक्तघ्रायं हृत्ति कण्डूदजं च ॥ १ ॥ सौराष्ट्रीत्रिफलामदपुदि-
 कृमिद्विद्विदुत्थपत्राङ्गकं कासीसं खदिरस्य सारममलं मायाफलं चाऽऽयसम् ।
 जीमूतं च समांशकं हि सकलं संकुट्य वस्त्रे भृशं पूतं तोमयुतं रक्षेपु रदरुगि-
 च्छित्तिद्रुद घृष्टकम् ॥ २ ॥ छिन्नया विष्टया वारा दन्तशूलो विनश्यति । स्वेदिता
 रवितोयेन चलतां नाशयेद् ध्रुवम् ॥ ३ ॥ अथ जातीपत्रादिचूर्णम्—जाती-
 पत्रपुननेवागजकणाकोरण्टकुष्ठं वचा शुण्ठीदीप्यहरीतकीतिलसमं शृङ्गं भृशं
 चूर्णयेत् । तच्चूर्णं वदने घृतं विजयते दौर्गन्ध्यदन्तव्यथां चाद्भ्यस्वस्वमतिमणश्चय-
 थुरकण्डूकृमिव्यापदः ॥ १ ॥ फलान्यम्लानि शीताम्बु रुक्षाञ्च दन्तधावनम् ।
 तथाऽतिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ २ ॥ इति दन्तरोगचिकित्सा ।

अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सामाह ।

जिह्वारोगविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् । गुडचीपिप्पलीनिम्बकवलः
 कटुभिः सुखः ॥ १ ॥ ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुकं प्राञ्चिकित्सितम् । कण्ठके-
 प्यनिलोत्थेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥ २ ॥ पित्तजेषु विष्टेषु निःसृते दुष्टशो-
 षिते । प्रतिसारणगण्डूपं नखं च मधुरं हितम् ॥ ३ ॥ उपजिह्वां तु संल्लिख्य
 क्षारेण प्रतिसारयेत् । शिरोविरेकगण्डूपधूम्रैश्चैनामुपाचरेत् ॥ ४ ॥ व्योपक्षारा-
 भयावह्निचूर्णमेतद्व्यघर्षणम् । उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेमित्तैलं च पाचयेत् ॥ ५ ॥
 गृहधूमरनालेन काथं समधुसैन्धवम् । पाणिना मर्दयेद्वाऽऽस्य उपजिह्वाप्र-
 शान्तये ॥ ६ ॥ निगुण्डीमुसलीकम्दं चर्षयेदुपजिह्वजित् । काञ्चनारखचः काथः
 प्रातरास्त्रे घृतः सुखः । कुर्यात्सखदिरो जिह्वादरणोन्मूलनं मुहुः ॥ ७ ॥ इति
 जिह्वारोगचिकित्सा ॥

अथ तालुरोगाणां चिकित्सा—युष्पारकफहरं शुण्ठ्यां रसं गण्डूद-
 धारणे । कुष्ठीपणवचारिन्पुष्पापाठाह्वैः सह ॥ १ ॥ सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं

गलशुण्डीप्रघपंगम् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिसंदंशोनाऽऽकृष्य गलशुण्डिकाम् ॥ २ ॥ छेदये-
न्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् । अतिच्छेदाखवेद्रक्तं ततो हेतोर्ध्रियेत च
॥ ३ ॥ हीनच्छेदान्नवेच्छेयो छालाक्षायो भ्रमस्तथा । रसाद्वैद्यः प्रयत्नेन हृष्ट-
कर्मा विभारदः ॥ ४ ॥ गलशुण्डीं तु संछिद्य कुर्यात्प्राप्तमिमं क्रमम् । पिप्पल्य-
तिविपाकुण्डवचामरिचनारैः ॥ ५ ॥ क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्तत्त्वां प्रतिसारयेत् ।
तुण्डिकैर्यभ्रुवे कूर्मे संघाते तालुपुष्पुटे ॥ ६ ॥ एष एव विधिः कार्यो विदोषः
शस्त्रकर्मणि । तालुपाके तु कतेन्यं विधानं पित्तनाशनम् ॥ ज्वेहस्वेदौ तालुशोषे
विधिश्चानिलनाशनः ॥ ७ ॥ इति तालुरोगाणां चिकित्सा ॥

अथ गलरोगाणां चिकित्सा—रोहिणीनां तु साध्यानां हितं शोणितमो-
क्षणम् । घमनं धूमपानं च गण्डूपो नस्यकर्म च ॥ १ ॥ घातजां तु हृते रक्ते
लवणैः प्रतिसारयेत् । सुप्तोष्णान्तेहगण्डूपान्धारयेद्याप्यभीक्षणतः ॥ २ ॥ वि-
द्यान्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियंगुभिः । घर्षयेत्कवल्लो द्राक्षापरूपैः कथितैर्हितः
॥ ३ ॥ अगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् । श्वेताविद्वद्दन्तीषु तैलं सिद्धं
ससैन्धवम् ॥ ४ ॥ नस्यकर्मणि दातव्यं कवल्लं च कफोद्भ्रूये । पित्तवत्साधये-
द्वैद्यो रोहिणीं रक्तसंभवाम् ॥ ५ ॥ विद्यान्य कण्ठशालकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ।
एककाले यवाग्रं च भुञ्जीत क्षिग्धमल्पतः ॥ ६ ॥ उपजिह्वकवचापि साधयेद्-
धिजिह्वकम् । एकवृन्दं तु विद्यान्य विधिं शोधनमाचरेत् ॥ ७ ॥ एकवृन्दमिव
प्रायो वृन्दं च समुपाचरेत् । गिलायुश्चापि यो घ्नाधिसं च शस्त्रेण साधयेत् ॥
अमर्मस्थं सुसंपकं छेदयेद्गलविद्रधिम् ॥ ८ ॥

अथ सामान्यानां गलरोगाणां चिकित्सा—कण्ठरोगेष्वसृग्भोक्षेस्ती-
क्ष्णनं स्वादिकर्मभिः । चिकित्सकश्चिकित्सां तु कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥ १ ॥ कार्यं
दद्याच्च दार्वात्वमिम्बुताक्ष्यं कलिङ्गजम् । हरीतकीकपायो वा हितो माक्षिकसंयुतः
॥ २ ॥ कटुकातिविपादारुपाटामुस्ताकलिङ्गकाः । गोमूत्रकथिताः पीताः कण्ठ-
रोगविनाशनाः ॥ ३ ॥ मृद्धीकाकटुकाद्योपं दार्वात्ववित्रफला घनम् । पाठा
रसाजनं दूर्यां तेजोहेति सुचूर्णितम् ॥ ४ ॥ क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे महौ-
पधम् । योगास्वेते त्रयः प्रोक्ता घातपित्तकफापहाः ॥ ५ ॥ यवाग्रजं तेजवर्ती
सपाठा रसाजनं दारुनिशां सकृष्णाम् । क्षौद्रेण कुर्याद्दुटिकां मुखेन तां धारये-
त्सर्वगलामयेषु ॥ ६ ॥ इति गलरोगाणां चिकित्सा ॥

अथ समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा—वातात्सर्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रति-
सारयेत् । तैलं घातहरैः सिद्धं हितं कवल्लनस्ययोः ॥ १ ॥ पित्तात्मके सर्वसरे
शुद्धकायस्य देहिनः । सर्वपित्तहरः कार्यो विधिर्मथुरशीतलः ॥ २ ॥ प्रतिसारण-
गण्डूपधूमसंशोधनानि च । कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात्कफापहम् ॥ ३ ॥
इति सर्वसरोपक्रमः ॥ मुखपाके शिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् । मधुमूत्रघृत-
क्षीरैः शीतैश्च कवल्लमहः ॥ १ ॥ जातीपत्रामृताद्द्राक्षायासदार्वाफलश्रिकैः ।
कायः गण्डूपो मुखपाकनुत् ॥ २ ॥ कार्यं च बहुधा निर्दि-

जातीपत्रस्य चर्षणम् ॥ ३ ॥ कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्षणतण्डुलहात् । मुखपाक-
प्रणलेदुर्दोर्गन्धमुपशाम्यति ॥ ४ ॥ पटोलनिम्बजम्बशाप्रमाल्तीपपल्लवैः । पत्र-
पट्टरजः श्लेष्टः कषायो मुखधावने ॥ ५ ॥ पञ्चवल्कलजः क्षायक्षिफलासंभवोऽथ
मा । मुखपाके प्रयोक्तव्यः सक्षौद्रो मुखधावने ॥ ६ ॥ स्वरसः कथितो दाढ्यां
घनीभूतो रसक्रिया । सक्षौद्रो मुखरोगाद्युदोपनाडीप्रणापहः ॥ ७ ॥ सप्तच्छदो-
शीरपटोलमुखाहरीतकीतिष्ठकरोहिणीभिः । यष्ट्याद्द्वाराञ्जुमचन्दनैश्च क्वाथं विवे-
त्पाकहरं मुखस्य ॥ ८ ॥ पटोलभुण्डीप्रिफलाविनालाप्रायन्वितिक्षादिनिशामृता-
नाम् । पीतः कषायो मधुना निहन्ति मुखे स्थितश्चाऽऽस्यगदानशोषान् ॥ ९ ॥
तिला भीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेघ च । सलोध्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूपो
दाहनाशनः ॥ १० ॥ अथ हरिद्रातैलम्—हरिद्रा निम्बपत्राणि मधुकं नील-
सुपलम् । तैलमेनिर्विपक्वम् मुखपाकहरं परम् ॥ १ ॥ अथ यष्टीमध्यादि-
तैलम्—यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशत्भीलोत्पलस्य तैलस्य । प्रस्यं सद्भिर्गुणपयो विधि-
ना पक्वं तु नखेन ॥ १ ॥ निशि घटनस्य द्वावं क्षपयति गात्रस्य दोषसंघातम् ।
ययुःस्वर्णत्वमवश्यं क्रमशोऽभ्यन्नेन जन्तूनाम् ॥ २ ॥ अथ खदिरादिगु-
टिका—खदिरस्य तुलां तोयद्रोणे पक्त्वाऽष्टरोपिते । जातीकोदोन्दुपूगैश्च चागु-
र्जातमृगाण्डजैः ॥ १ ॥ पृथक्कर्मितैः विष्टैर्मलयित्वा चणोपमाम् । गुटीं कृत्वा
मुखे धार्यां सा निहृग्व्यखिलान्गदान् ॥ जिह्वैर्द्वन्द्ववदनगलतालुसमुद्भवान् ॥ २ ॥
अन्यथा—तुल्यं खदिरसारस्य त्वेषां पूर्णं विनिक्षिपेत् । जातीकङ्कोलकर्पूरकमु-
काणां विचक्षणः ॥ गुटिकास्तु प्रकल्प्या मुखे स्थाप्याः सदैव हि ॥ १ ॥ ताम्बू-
लमभ्यक्षितचूर्णकेन दग्धं मुखं यस्य भवेत्कथंचित् । तैलेन गण्डूपमसौ विद्-
ध्याद्दम्भारनालेन पुनः पुनर्या ॥ २ ॥ इति समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा ॥

अथ पथ्यापथ्यविधिः—स्वेदो विरेको घमनं गण्डूपः प्रतिसारणम् ।
कवलोऽशुच्छुतिर्नखं धूमः शस्त्राप्रिकर्मणो ॥ १ ॥ कृणधान्यं यवा मुद्गाः कुलत्या
जाङ्गलो रसः । यद्भुपत्री कारवेष्टं पटोलं बालमूलकम् ॥ २ ॥ कर्पूरनीरं ताम्बूलं
तप्तान्धु खदिरो घृतम् । कटुतिक्तौ च यगोऽयं मिश्रं स्थान्मुखरोगिणाम् ॥ ३ ॥
दन्तकाष्ठं चानमम्लं मारुतमानूपमामिपम् । दधि क्षीरं गुडं मायं रूक्षाक्षं कठि-
नाशनम् ॥ ४ ॥ अधोमुखेन शयनं गुर्वाभिव्यन्दकारि च । मुखरोगेषु सर्वेषु
दिवानिद्रां च वर्जयेत् ॥ ५ ॥ इति पथ्यापथ्यविधिः ॥ इति मुखरोगाधिकारः ॥

अथ कर्णरोगाधिकारः ।

अवश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्महत् । मिथ्यायोगेन शस्त्रस्य कुपितोऽन्यैश्च
कोपनैः ॥ १ ॥ प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवान् । ते वै कर्णगता
रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ २ ॥ तत्र कर्णरोगाणां नामानि संख्यां
चाऽऽह—कर्णशूलं प्रणादश्च बाधियं श्वेद एव च । कर्णसावः कर्णकण्डूः कर्ण-
गूथस्तथैव च ॥ ३ ॥ प्रतिनाहो जन्तुकर्णो विद्भिर्द्विविधस्तथा । कर्णपाकः पूति-
कर्णस्तथैवाशौचतुर्विधम् ॥ ४ ॥ तथाऽखुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः । पृते

कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ ५ ॥ तेषु कर्णशूलस्य संप्राप्तिपूर्वकं
लक्षणमाह—समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुरासदः ॥ १ ॥ अथ मूर्च्छा-
द्युपद्रवसंसर्गात्कर्णशूलस्यासाध्यतां चाऽऽह—मूर्च्छां दाहो ज्वरः कासः
श्लेष्मोऽथ वमथुस्रथा । उपद्रवाः कर्णशूले भयन्त्येते मरिष्यतः ॥ २ ॥ अथ
कर्णनादस्य लक्षणमाह—कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान्स्वरान् ।
मेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ ३ ॥ अथ वाधिर्यमाह—यदा
शब्दवहं वायुः स्रोत आवृष्य तिष्ठति । शुद्धः श्लेष्मान्वितो वाऽपि वाधिर्यं तेन
जायते ॥ ४ ॥ अथ कर्णक्ष्वेडमाह—वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेषुघोषोपमं स्वनम् ।
करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते ॥ ५ ॥ अथ कर्णस्नायमाह—
शिरोभिघातादधवा निमज्जतो जले प्रपाकादथ वाऽपि विद्रधेः । क्ष्वेदि पूयं
श्रवणोऽनिलादितः स कर्णजः स्नाव इति प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥ अथ कर्णकण्डू-
माह—मारुतः कफसंयुक्तः कर्णे कण्डूं करोति हि ॥ अथ कर्णगूथमाह—
पित्तोष्मशोपितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम् ॥ ७ ॥ अथ प्रतिनाहमाह—स
कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिना-
हसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरमोऽर्धभेदकृत् ॥ ८ ॥ अथ कृमिकर्णमाह—यदा
तु मूर्च्छन्त्यथ वाऽपि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथ वाऽपि मक्षिकाः । तद्यजनत्वा-
च्छ्रवणे निरुध्यते भिषगभिराद्यैः कृमिकर्णको गदः ॥ ९ ॥ अथ पतङ्गादिषु
कर्णप्रविष्टेषु लक्षणमाह—पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि । अरतिं
व्याकुलत्वं च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥ १० ॥ कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफ-
रायते । कीटे चरति रुक्मीना निष्पन्दे मन्दवेदना ॥ ११ ॥ अथ द्विविधं
कर्णविद्रधिमाह—क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।
स रक्तपीतारुणमलमात्रवेत्प्रतोदधूमायनदाहचोपवान् ॥ १२ ॥ अथ कर्ण-
पाकमाह—कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत् ॥ अथ पूतिकर्णमाह—
कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् । पूयं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिक-
र्णकः ॥ १३ ॥ अथ कर्णगतानां शोथार्बुदार्शासां लक्षणान्याह—कर्ण-
शोथार्बुदार्शासि जानीयादुक्कलक्षणैः ॥ १४ ॥ इदानीं चरकोक्तं कर्णरोगच-
तुष्टयं घातपित्तकफसंनिपातकृतमाह—नादोऽतिहर्षणमलस्य शोथः स्नावस्तनु-
श्चाश्रवणं च घातात् । शोथः सरागो दरुणं विदाहः सपूतिपीतघ्रवणं च पित्तात्
॥ १५ ॥ वैश्रुत्यकण्डूस्थिरसोथशुक्लध्रिग्धनुतिः स्वल्परुजः कफाच्च । सर्वाणि रूपाणि
च संनिपातास्त्रायश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ १६ ॥ इति कर्णरोगनिदानम् ॥

अथ कर्णपालीरोगनिदानम् ।

तत्र परिपोटलक्षणमाह—सौकुमार्याधिरोक्ष्ये सहसैवातिवर्धिते । कर्ण-
पाल्यां परिपोटवान् ॥ १ ॥ कृष्णारुणनिभः स्वग्धः स वाता

स्परिपोटकः ॥ अथोत्पातमाह—गुवांभरणसंयोगात्तादनाद्र्पंगाद्रपि ॥ ३ ॥
 शोथः पाक्ष्या भवेच्छशयो दाहपाकहान्निवतः । रफो वा इफविषाभ्यामुखातः
 स गनो मतः ॥ ३ ॥ अधोन्मन्यकमाह—कर्णं कलाद्र्धवतः पाक्ष्या वायुः
 प्रकृष्पति । कफं संगृह्य कुरते शोथं स्रवधमवेदनम् ॥ उन्मन्यकः सकण्डूको
 विकारः कफपातजः ॥ ४ ॥ अथ दुःखावर्धनमाह—संवर्धमाने दुर्बिद्धे
 कण्डूदाहरजान्निवतः । शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखावर्धनः ॥ ५ ॥ अथ
 परिलेहिनमाह—कफावृष्टमयः कुक्षुः सर्पपाभा विसर्पिनः । कुर्वन्ति विटिकाः
 पाक्ष्या कण्डूदाहरजान्निवताः ॥ ६ ॥ कफावृष्टमिसंभूताः स विसर्पवित्तस्ततः ।
 विटिकासकलां घाटीं परितेही च स स्मृतः ॥ ७ ॥ इति कर्णरोगनिदानम् ॥

अथ कर्णरोगाणां चिकित्सा ।

अथ कर्णपूरणविधिः—स्वेद्येकर्णदेशं तु किंविशुः पार्श्वशायिनः । सूत्रैः
 खेदै रसैः कोष्ठीसद्य भोगं प्रपूरयेत् ॥ १ ॥ कर्णं च पूरितं रक्षेच्छतं पञ्च
 व्रतानि च । सहस्रं वाऽपि मात्राणां शोथकण्ठशिरोगदे ॥ २ ॥ स्वजानुतः
 करावर्तं कुर्याच्छोटिकया युतम् । पृषा मात्रा भयेदेका सर्वत्रैवं विनिक्षयः ॥ ३ ॥
 रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक्प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपा-
 गते ॥ ४ ॥ कर्णशूले कर्णनादे वाधियै ह्वेष्ट पृष च । चतुर्वर्षि च रोगेषु सा-
 मान्यं भेषजं स्मृतम् ॥ ५ ॥ शृङ्गवेरसं क्षौद्रं सैन्धव्यं तैलमेव च । कट्टण्यं कर्ण-
 योर्धार्थमेतत्साद्देनापहम् ॥ ६ ॥ छशुनाद्रैकशिमुणां चारुणा मूलकस्य च ।
 कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कट्टुष्णः कर्णपूरणे ॥ ७ ॥ अर्कोष्ठुरानम्लपिट्टानस्तैलौह्य-
 णान्निवतान् । संनिदप्यारमुधाक्काण्डे कोरिते गृह्ययाऽऽवृते ॥ ८ ॥ पुटपाकक्रिया-
 खिन्नं पीदयेदारसागमात् । मुखोष्णं तद्रसं कर्णे प्रक्षिपेच्छूलशान्तये ॥ ९ ॥
 अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिथियोगतप्तम् । भापील्य तस्याम्बु
 मुखोष्णमेव कर्णे निषिकं हरतेऽतिशूलम् ॥ १० ॥ तीमशूलावृते कर्णे सरागे
 क्लेदवाहिनि । छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ११ ॥ तैलं स्योना-
 कमूलेन मन्देऽग्नौ विधिना शृतम् । हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात्
 ॥ १२ ॥ हिङ्गुसैन्धवशुष्ठीमिसौलं सर्पपसंभवम् । विषकं हरतेऽवश्यं कर्णशूलं
 प्रपूरणात् ॥ १३ ॥ कर्णशूले कर्णनादे वाधियै ह्वेष्ट पृष च । पूरणं कटुतैलेन
 हितं घातप्रमीपथम् ॥ १४ ॥ अथापामार्गतैलम्—अपामार्गक्षारजले तत्कू-
 तफल्केन साधितं तिलजम् । अपहरति कर्णनादं वाधियै चापि पूरणतः ॥ १ ॥
 अथ चित्त्यतैलम्—गवां सूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् । सजलं च
 सदुग्धं च तद्वाधियैहरं परम् ॥ १ ॥ अथ चत्वारि तैलानि—तैलं काञ्जिकबीज-
 पूरकरसक्षौद्रैः समूने । शृवं स्वार्क्षीद्वादकेशिमुमूलकदलीकन्दद्रवैर्वा समम् ।
 शुष्ठीतुम्बुहृदिङ्गुमिः शृतमपि स्वार्कणशूलापहं सिद्धं विष्वगरेण साजपयसा
 सूत्रेण वाधियैजित् ॥ १ ॥ अथ हिङ्गुवादिक्षारतैलम्—हिङ्गुवन्ददारमिसि-

चतुष्टयम्—सूर्यावर्तकस्वरसं रसं वा सिन्दुपारणम् । साङ्गलीमूलत्रोपं वा
 म्यूपणं वाऽपि चूर्णितम् ॥ १ ॥ एते योगास्तु चण्धारः पूरणात्कृमिकर्णके ।
 कृमीश्चिर्मूलपन्थागु शतपद्यसपादिहान् ॥२॥ अथ गोमक्षिकायां योगः—
 दन्तेन धर्षयेन्मूलं गन्धावतंपलाशपोः । तल्लालापरिते कर्णे ध्रुवं गोमक्षिकां
 जयेत् ॥ १ ॥ अथ कृमिकर्णे योगः—हडिरविभक्तिमोपानेकीहृत्पत्र प्रकल्प-
 येद्वृष्ट्वा । घसनान्तरे रसेन धयणे परिपूरयेद्युक्त्या ॥ १ ॥ कर्णश्लैका नियते
 कृमिकीटपिपीलिकास्तथाऽभ्येऽपि । निपतन्ति निरवदोषाः कारणज्ञापि मु-
 ष्टस्थाः ॥ २ ॥ इति घृन्दात् ॥ अथ कर्णकण्ठकण्ठगूधप्रतिनाहकर्ण-
 विद्रधिर्कर्णपाकानां चिकित्सासाह—घेहः स्वदोऽथ घमनं धूमं मूर्ध्नि
 विरेचनम् । विधिश्च कफहा सर्वः कर्णे कण्ठमतीष्यते ॥ १ ॥ अरुिष्य भीमांते-
 लेन प्रविष्टाप्य च शोषनम् । कर्णगूयं तु मतिमान्निषयजघ्नाच्छलाकया ॥ २ ॥
 अथ कर्णप्रतीनाहे घेहस्वेदौ प्रयोजयेत् । ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्रोक्तां सं-
 माधरेत् ॥ ३ ॥ विद्रधी या प्रकुर्वन्ति विद्रप्युकं चिकित्सितम् । कर्णपाकस्य
 शैष्यं कुर्वादतिविसर्पवत् ॥ ४ ॥ अथ कर्णशोथकर्णांशःकर्णांशुदानां
 चिकित्सा—पिकित्सा कर्णशोथानां तथा कर्णांशसामपि । कर्णांशुदानां कुर्वते
 शोथानांशुद्वन्निपत् ॥ १ ॥ अथ रास्नाद्यो गुग्गुलुः—रास्नामृतैरण्डमुराह-
 विशं गुह्यं पुरेणोपविष्टस्य स्वादेत् । घातामयी कर्णशिरोगद्गी च नाडीप्रणी चापि
 भगंदरी च ॥ १ ॥ इति कर्णरोगचिकित्सा ॥

अथ कर्णपालीविकाराणां चिकित्सा ।

पालीसंशोषणे कुर्याद्वातकर्णरुजः क्रियाम् । स्वेदयेद्यत्ततसां तु स्थिदां संव-
 धंयेत्तैलैः ॥ १ ॥ माह्विपनवनीतयुतं सप्ताहं धान्यराशिपुंयुंयितम् । नवमुसलि-
 कन्दचूर्णं घृदिकरं कर्णपालीनाम् ॥ २ ॥ अथ शतावरीतैलम्—शतावरीवा-
 जिगन्धापयस्यैरण्डवीजकैः । तैलं विपकं सक्षीरं पालीं संवर्धयेत्सुखम् ॥ १ ॥
 अथ जीवनीयं तैलम्—शीतैलेपैर्जलीकाभिरुपातं समुपाचरेत् । जीवन्त्या
 चाश्वगन्धार्कबाकुचीशीजसेन्धवैः ॥ १ ॥ हलिनीसुरसाभ्यां च गोधाकडूवसा-
 न्वितम् । तैलं विपक्वमभ्यङ्गादुन्मन्थं नाशयेद् ध्रुवम् ॥ २ ॥ दुग्धवर्धनकं
 क्षिपत्वा जम्बवान्नाशयपन्नजैः । काथैस्त्रैलेन सुविग्धं तच्चूर्णैश्चायधूलयेत् ॥ ३ ॥
 बहुशो गोमयैस्तसं स्वदितं परिलेहितम् । घनसौरः समालिम्पेदजामूयेण
 कक्षिकतैः ॥ ४ ॥ इति कर्णपालीरोगचिकित्सा ॥

अथ पथ्यापथ्यम्—स्वेदो विरेको घमनं नखं धूमः शिरान्यधः । गोधूमाः
 शालयो मुद्गा यवाश्च प्रतनं हविः ॥ १ ॥ लावो मयूरो हरिणक्षित्तिरो घनकु-
 लुटः । पटोलं शिमु वार्ताकं सुनिपण्णं कठिलकम् ॥ २ ॥ रसायनानि सर्वाणि
 मक्षचर्यमभाषणम् । उपयुक्तं यथादोषमिदं कर्णामये हितम् ॥ ३ ॥ दन्तकाष्ठं
 शिरःस्थानं घ्यायामं श्लेष्मलं गुह्र । कण्ठयनं तुपारं च कर्णरोगी परित्यजेत् ॥ ४ ॥
 इति कर्णरोगाधिकारः ॥

अथ नासारोगाधिकारः ।

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः । नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन
 चारिणा ॥ १ ॥ अत्यम्बुपानरमणैश्छर्दिवाप्पग्रहादिभिः । कुब्जा वातोल्बणा दोषा
 नासायां स्थानतां गताः ॥ २ ॥ तत्र नासारोगाणां नामानि संख्यां चाऽह—
 आदौ च पीनसः प्रोक्तः पूतिनासस्ततः परम् । नासापाकोऽत्र गणितः पूय-
 शोणितमेव च ॥ ३ ॥ क्षवधुर्भ्रंशथुर्दांसः प्रतिनाहः परिरूपः । नासाशोषः प्रति-
 श्यायाः पञ्च सप्तार्जुदानि च ॥ ४ ॥ चत्वार्यंशोसि चत्वारः शोधाश्चत्वारि तानि
 च । रक्तपित्तानि नासायां चतुर्द्विंशद्द्राः स्मृताः ॥ ५ ॥ तेषु पीनसस्य
 लक्षणमाह—आनद्यते शुष्यति यस्य नासा प्रकृद्दमायाति च धूप्यते च । न
 वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्स तु पीनसेन ॥ तं चानिलश्लेष्मभ्रवं
 विकारं मूलात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ ६ ॥ अथ पूतिनासमाह—दोषैर्विद-
 ग्धैर्गलतालुमूलात्संदूपितो यस्य समीरणस्तु ॥ निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां त
 पूतिनासं प्रवदन्ति रोगम् ॥ ७ ॥ अथ नासापाकमाह—घ्राणाश्रितं पित्तम-
 हंपि कुर्याद्यस्मिन्विकारे बलवांश्च पाकः । तं नासिकापाक इति व्यवस्येद्विकृद्-
 कोधावध वाऽपि यत्र ॥ ८ ॥ अथ पूयरक्तमाह—दोषैर्विदग्धैरेव वाऽपि
 जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्त्रैः । नासा स्रवेत्पूयमसृग्विभिर्धं तं पूयरक्तं प्रव-
 दन्ति रोगम् ॥ ९ ॥ अथ क्षवधुमाह । तत्राऽऽदौ दोषजमाह—घ्राणा-
 श्रिते मर्मणि संप्रदुष्टो यस्वानिलो नासिकया निरेति । कफानुयातो बहुशोऽथ
 शब्दस्तं रोगमाहुः क्षवधुं विधिज्ञाः ॥ १० ॥ अथाऽऽगन्तुजमाह—तीक्ष्णो-
 पयोगादतिजिघ्रसो वा भावान्कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा । मूलादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म-
 ण्युद्धाटितेऽभ्यः क्षवधुर्निरेति ॥ ११ ॥ अथ भ्रंशथुमाह—प्रभ्रश्यते नासि-
 कया हि यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु । प्राक्संचितो मूर्धनि पित्ततप्तस्तं
 भ्रंशथुं रोगमुदाहरन्ति ॥ १२ ॥ अथ दीप्तमाह—घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु
 विनिःसरेद्भूम इवेह वायुः । नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिं तु तं दीप्तमु-
 दाहरन्ति ॥ १३ ॥ अथ प्रतिनाहमाह—उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो
 रुन्ध्यात्प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ॥ अथ स्त्रावमाह—घ्राणादनः पीतसितस्तनुर्घां
 दोषः स्रवेत्स्त्रावमुदाहरेत्तम् ॥ १४ ॥ अथ नासाशोषमाह—घ्राणाश्रिते
 श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोपिते च । कृष्णाच्छसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्व-
 स्मिन्स नासापरिशोष उक्तः ॥ १५ ॥ अथ प्रतिश्यायमाह—तस्य निदानं
 द्विविधम्—एकं सद्योजनकं तद्बलघवेन चयं नापेक्षते । यत उक्तम्—न केवलं
 चयं प्राप्य दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । अन्यदाऽपि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतो
 रणात् ॥ १ ॥ चयादिक्रमशोपजनकमपरम् । तथा च—संचयः संचयात्प्रकोपः
 प्रकोपात्प्रसरः प्रसरत्स्थानसंश्रयस्ततो व्यक्तिस्रतो भेद इति । तत्र प्रतिश्यायस्य
 सद्योजनकनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह—संधारणाजीर्णरजोतिभाष्यशोभ

संख्यामदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ॥ चयादिक्लमशो जेनक-
निदानपूर्विकां संग्राहिमाह—चयं गता मूर्धनि मास्तादयः पृथक्समलाश्च
तथैव शोणितम् । प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपनैस्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि
॥ १७ ॥ अथ पूर्वरूपमाह—क्षयं प्रवृत्तिः शिरसोऽभिपूर्णता क्षमोऽङ्गमर्दः
परिहृष्टरोमता । उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः
॥ १८ ॥ अथ घातिकस्य प्रतिश्यायस्य लक्षणमाह—भान्दा विहिताः
नासा तनुस्तावप्रसेकिनी । गलताह्वोष्टशोपश्च निस्तोदः शङ्खपोस्तथा ॥ १९ ॥
भवेत्स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ अथ पैत्तिकमाह—उष्णः सपीतकः
सावो घ्राणात्प्रवति पैत्तिके ॥ २० ॥ कृशोऽपि पांडुसंतप्तो भवेदुष्णाभिपी-
डितः । नासया तु सपूमास्त्रिंशत्तीव स मानवः ॥ २१ ॥ अथ श्लैष्मिक-
माह—घ्राणात्कफकृतः श्वेतः कफः शीतः सवेदहुः । शुक्लावभासः शून्याक्षो
भवेद्दुर्दशिरा नरः ॥ गलताह्वोष्टशिरसां कण्डूभिरतिपीडितः ॥ २२ ॥ अथ
सांनिपातिकमाह—भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात्संनिवर्तते । संपक्षो
वाऽप्यपक्षो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥ २३ ॥ अथ दुष्टप्रतिश्यायलिङ्गमाह—
प्रक्षिद्यते मुहुर्नासा पुनश्च परिशुष्यति । पुनरानहते वाऽपि पुनर्विधियते
तथा ॥ २४ ॥ निःश्वासो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धाद्य वेत्ति च । एवं दुष्टप्रति-
श्यायं जानीयात्कृच्छ्रासाधनम् ॥ २५ ॥ अथ रक्तजमाह—रक्तजे तु प्रतिश्याये
रक्तसावः प्रवर्तते । पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः ॥ २६ ॥ ताम्राक्षश्च
भवेज्ज्वरुरोघातप्रपीडितः । दुर्गन्धोच्छ्वासवक्त्रश्च गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ २७ ॥
अथासाध्या भवन्तीत्याह—सर्वे एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
दुष्टतां यास्ति कालेन तद्वाऽसाध्या भवन्ति च ॥ २८ ॥ अथ प्रतिश्यायेषु
कृमयोऽपि भवन्तीत्याह—मूर्च्छन्ति कृमयश्चात्र श्वेताः खिन्धास्तथाऽणवः ।
कृमिजो चः शिरोरोगस्तुल्यं तेनात्र लक्षणम् ॥ २९ ॥ अथ प्रतिश्याया व्यप-
नपि विकारान्कुर्वन्ति तानाह—वाधिर्यमान्यमध्वत्वं घोरंश्च नयनामयात् ।
शोफाशिसादकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ ३० ॥ पीनसमारभ्य प्रतिश्या-
यपर्यन्तं पञ्चदशोक्ताः । अपरांश्चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरणायोऽऽह—अर्बुदः
ससघा शोयाश्चत्वारोऽंशश्चतुर्विधम् । चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः
॥ ३१ ॥ अथ चिकित्साभेदात्पीनसस्याऽऽमस्य लक्षणमाह—शिरोगु-
रन्वमरुचिर्नासास्तावस्तनुस्वरः । क्षामः धीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम्
॥ ३२ ॥ अथ पक्वपीनसस्य लक्षणमाह—भामलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः
खेपु निमज्जति । स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणम् ॥ ३३ ॥ इति नासारोग-
निदानम् ॥

अथ नासारोगाणां चिकित्सा ।

तामाऽऽदौ पीनसस्य चिकित्सामाह—सर्वेषु पीनसेत्वाद्वा नियाताना-
रगो भवेत् । शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वैर्देनैस्त्वैर्मन्दोष्णभोजनैः ॥ यमनैर्घृतपानैश्च

तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥ १ ॥ सर्जाञ्जनोद्गुम्बरवत्सकानां एषाकपायैः परिधाव-
नेन । कपायकल्कैरपि चैभिरेव सिद्धं घृतं घ्राणविपाकनाशि ॥ २ ॥ इति सर्व-
कादिकपायो घृतं च ॥ अथ मरीचादियोगः—सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु
जातमात्रेषु । मरिचं गुडेन दत्ता भुञ्जीत नरः सुखं लभते ॥ १ ॥ अथ पञ्च-
मूल्यादियूपः—पञ्चमूलीयुतं क्षीरं किंवा स्वादिप्रकाभया । सर्पिर्गुडो विड-
ङ्गश्च यूपः पीनसशान्तये ॥ १ ॥ अथ गुडाद्यो योगः—गुडमरिचविमिश्रं
पीतमाशु प्रकामं हरति दधि नराणां पीनसं दुर्निवारम् । यदि तु सघृतमघं
श्लक्ष्णगोधूमचूर्णैः कृतमुपहरतेऽसौ तरुतोऽस्वायकाशः ॥ १ ॥ अथ येल्लगो-
धूमयोगौ—येल्लगोधूमभोजी च निद्राकाले च शीतलम् । जलं पियति यो
रोगी पीनसान्मुच्यते नरः ॥ १ ॥ अथ व्योपादिवटी—व्योपचिन्नकतालीस-
नित्तिडीकाम्लवेतसम् । सचव्याजानितुल्यांशमेलावक्त्रपादिकम् ॥ १ ॥
व्योपादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् । पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम्
॥ २ ॥ अथ कद्दूफलादिचूर्णं छाथश्च—कद्दूफलं पौष्करं नृङ्गी व्योपं
यासश्च कारवी । पर्णां चूर्णं कपायं वा दद्यादाह्नकजै रसैः ॥ १ ॥ पीनसे स्वर-
भेदे च तमके सहलीमके । संनिपाते कफे घाते कासे श्वासे च शस्यते ॥ २ ॥
अथ पाठादितैलम्—पाठाद्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः । एभिश्च तैलं
संसिद्धं नस्यतः पीनसापहम् ॥ १ ॥ अथ पद्मविन्दुघृतम्—भृङ्गं लवङ्गं
मधुकं च कुष्ठं सनागरं गोघृतमिश्रितं च । पद्मविन्दु नासास्थिगतं च पीनसं
शिरोगतं रोगघतं च हन्ति ॥ १ ॥ अथ कलिङ्गाद्यवपीडः—कलिङ्गहिङ्गुम-
रिचलाक्षास्वरसकद्दूफलैः । कुष्ठोप्राशिमुजन्तुर्गन्धर्वपीडः प्रशस्यते ॥ १ ॥ कफघ्न-
मघ्नं घातार्कं कुलथाढाकिमुद्गजाः । यूपाः ससन्धव्योपाः शम्भाश्रोण्यास्तु
पीनसे ॥ २ ॥ इति पीनसचिकित्सा ॥

अथापररोगाणां चिकित्सा । अथ व्याघ्रीदन्तीवचा-
शिमुसुरसाव्योपसिन्धुजैः । सिद्धं तैलं नसि क्षिप्तं पूतिनासागदापहम् ॥ १ ॥
अथ शिम्बादितैलम्—शिमुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सव्योपसैन्धवैः । विल्वप-
त्ररसे सिद्धं तैलं स्वात्पूतिनस्यजुत् ॥ १ ॥ नासापाके पित्तनाशं विधानं कार्यं सर्वं
वाङ्माम्ब्यन्तरं च । हरेद्रक्तं क्षीरिचक्षुस्त्वचश्च योज्याः सेके सघृताश्च प्रलेपाः
॥ २ ॥ पूयास्त्रे रक्तपित्तघ्नाः कपाया नावनानि च । पाकदाहादिरोगेषु शीता
लेपादिकाः क्रियाः ॥ ३ ॥ घृतगुगुलुमिश्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नतः । धूर्मं श्वधु-
रोगघ्नं भ्रंशधुघ्नं च निर्दिशेत् ॥ ४ ॥ शुण्ठीकुष्ठकणाविल्वद्राक्षाकल्ककपायवत् ।
तैलं पक्वमथाऽऽज्यं वा नस्यात्क्ष्वधुनाशनम् ॥ ५ ॥ नस्यं हितं निम्बरसाङ्ग-
नाभ्यां दासे शिरःस्वेदनमल्पशास्तु । नस्ये कृते क्षीरजलावसेकान् शंसन्ति भुञ्जीत
च मुद्गयूपैः ॥ ६ ॥ नासावनाहे कर्तव्यं पानं गन्धस्य सर्पिणः । नासाशोषे क्षीर-
मानं ससितं च प्रशस्यते ॥ ७ ॥ नासास्त्रावे घ्राणयोश्चूर्णमुक्तं नाड्या देयं येऽव-
धीडाश्च पथ्याः । तीक्ष्णान्धूमान्देवदार्यैमिकाभ्यां मांसं चाऽऽजं
शन्ति ॥ ८ ॥

अथ प्रतिश्यायप्रतीकारः—प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृहं पातविवर्जितम् ।
 वखेण गुणोष्णेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ १ ॥ याल्मूलकपोरुषः कुलपोष्यश्च
 पृथितः । स्वेदोष्णं च हिमं भोज्यं पाचनाय प्रदास्यते ॥ २ ॥ ततः पक्वं कर्पं
 शाया हरेच्छीपंविरेचनैः । पिप्पल्यः शिप्रुवीजानि विडङ्गं मरिचानि च ॥ ३ ॥
 अथपीठः प्रदास्योऽयं प्रतिश्यायनिवारणः । यातिके च प्रतिश्याये पित्रेसंपिप्या-
 क्रमम् ॥ ४ ॥ पद्ममिलवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च । रक्तपित्तोत्थयोः पेयं
 सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥ ५ ॥ परिपेकान्प्रदेहांश्च कुर्यादपि च शीतलान् । हितं
 पित्तप्रतिश्याये पाचनार्थं घृतं पयः ॥ ६ ॥ दृङ्गधेरेण पयसा शृङ्गधेरमयापि
 धा । सर्पिषा भृष्टया घाश्या शिरसो लेपतः क्षणम् ॥ ७ ॥ नासायां संप्रवृत्तं च
 रुधिरं च विनश्यति । कफजे सर्पिषा क्षिप्तं तिलमापविपक्या ॥ ८ ॥ यवाग्वा
 वामपित्वा तु श्लेष्मजे क्रममाचरेत् । दार्वाहुदनिकुम्भैश्च किंणिद्या सरलेन च ।
 चतयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथाविधि ॥ ९ ॥ इति वृन्दात् ॥ विडङ्गं सन्धवं
 दिङ्गु गुग्गुलुः समनःशिलः । प्रतिश्याये यचायुक्तं शक्या धूमं पित्रेक्षरः ॥ १० ॥ पु-
 त्तचूर्णं समाघ्रातं प्रतिश्यायं विनाशयेत् । घृततैलसमायुक्तं सक्तुधूमं पित्रेक्षरः ॥ ११ ॥
 स धूमः स्यात्प्रतिश्यायकासद्विक्काहरः परः । प्रतिश्याये पित्रेक्षरं सर्वं गव्यसमा-
 युतम् ॥ १२ ॥ घातुर्जातकचूर्णं वा घ्रेयं वा कृष्णजीरकम् । प्रतिश्यायेषु सशिरः-
 पीठेषु नवसागरम् ॥ १३ ॥ समानं कलिकाचूर्णं सूक्ष्मं संचूर्णितं द्वयम् । गुञ्जा-
 मात्रं तु तच्चूर्णं नखं प्रथमनं चरेत् नश्यन्त्यनेन नखेन प्रतिश्यायशिरोरुजः ॥ १४ ॥
 सवचाचूर्णमाघ्राय वाससा पोटलीकृतम् । कारवी चक्यवद्धा वा प्रतिश्याय-
 मपोहति ॥ १५ ॥ शटीतामलकीव्योपचूर्णं सर्पिर्गुण्डान्वितम् । हरेद्भोरं प्रतिश्यायं
 पार्श्वद्वक्षिशूलनुत् ॥ १६ ॥ पुटपकं जयापत्रं तैलसन्धवसंयुतम् । प्रतिश्यायेषु
 सर्वेषु प्रीलितं परमौषधम् ॥ १७ ॥

अथ चित्रकहरीतकी—चत्वार्यंश्रु शतानि चित्रकजटायुक्पद्ममूलाशृता-
 धात्रीणामुदकार्मेण त्रिमिरपां द्रोणैश्च संकाशयेत् । पादस्थे कथने गुडस्य च शतं
 पथ्यादिकेनाम्बितं पक्कव्यं शृतशीतले च मधुनः प्रस्वार्धमात्रं क्षिपेत् ॥ १ ॥
 व्योपस्य त्रिसुगन्धकस्य च पलान्वयैव पद्मं प्रक्षिपेत्क्षारस्वार्धपलं रसायनमिदं
 संसेव्यते सर्वदा । शोषश्वासमलावकाशवमधुश्लेष्मप्रतिश्यायिभिः क्षीणोरःक्षत-
 द्विकिभिः कफशिरोरुग्भिः प्रनष्टामिभिः ॥ २ ॥ इति चित्रकहरीतकी योग-
 रत्नावलीतः ॥

अथ हिङ्गुवादि तैलं चिकित्साकलिकातः—हिङ्गुव्योपविडङ्गकटफल-
 चकारुकीक्षणगन्धयुक्तैर्लाक्षाश्चेतुननेवाब्दकुटजैः पुष्पोद्भवैः सौरसैः । इत्येभिः
 कटुतैलमेतदनले मन्दे समूत्रं शृतं पीतं नासिकया यथाविधि भवेत्सासामपिभ्यो
 हितम् ॥ १ ॥ इति हिङ्गुवादि तैलम् ॥ कृमिघ्ना ये क्रमाः प्रोक्तास्तान्वै कृमिषु
 योजयेत् । धावनानि कृमिघ्नानि जेपजानि च बुद्धिमान् ॥ १ ॥ रक्ताश्रस्वरसः
 शुद्धस्वरेण सह नश्यतः । तस्य पर्णानि पिष्ट्वा च यक्षीयात्सासिकामुखे ॥ २ ॥
 पतन्ति कीटकाः सद्यो योगोऽयं त्रिदिनैर्हितः । पीनसान्मुच्यते रोगी शतशोऽ-

नुमितं त्विदम् ॥ ३ ॥ इति वैद्यविलासात् ॥ इति प्रतिश्यायादिचिकित्सा ॥
 रक्तपित्तानि शोयाश्च तथाऽर्शास्यबुन्दानि च । नासिकायां स्तुरेतेषां स्वं स्वं कुर्या-
 चिकित्सितम् ॥ १ ॥ गृहधूमरुणादारुशारनकाह्वसैन्धवैः । सिद्धं शिखरिचीजैश्च
 तैलं नासाशंसे हितम् ॥ २ ॥ रक्तकरवीरपुष्पं आस्यं वा तथा मल्लिकायाः ।
 पुतैः समं तिलतैलं नासाशोनाशनं परमम् ॥ ३ ॥ नासाशोके क्षीरसर्पिः प्रधानं
 तैलं सिद्धं चाणुकत्वेन नस्यम् । सर्पिण्यानं भोजनं लाहलैश्च स्नेहस्वेदैः रौहिक-
 श्चात्र धूमः ॥ ४ ॥ इति घृन्द्रात् ॥ क्षारोऽर्शुदेऽर्शमांसे च क्रिया शोषेऽप्यवेक्ष्य च ।
 स्थितिर्निर्वातनिलये प्रगाढोष्णीपधारणम् । गण्डूपो लङ्घनं नस्यं धूमश्छदिः
 शिराव्यधः ॥ १ ॥

अथ पथ्यापथ्यम्—स्नेहः स्वेदः शिरोभ्यङ्गः पुराणा यवशालयः । कुलि-
 त्यमुद्गयोर्युपो आम्या जाङ्गलजा रसाः ॥ १ ॥ घातार्कं कुलकं शिमु कर्कोटं बाल-
 मूलकम् । लशुनं दधि तसाम्बु चारुणी च फटुग्रपम् ॥ २ ॥ कट्ठम्ललवणं सिन्धु-
 मुष्णं च लघु भोजनम् । नासारोगे पीनसादौ सेव्यमेतत्तथामलम् ॥ ३ ॥ स्नानं
 क्रोधं शकृन्मूत्रघातवेगान्शुचं द्रवम् । भूमिशय्यां च यत्नेन नासारोगी परित्यजेत्
 ॥ ४ ॥ इति नासारोगाधिकारः ॥

अथ शिरोरोगनिदानम् ।

धूमातपतुपाराम्बुक्रीडातिस्वप्नजागैः । उत्सेधातिपुरोवातवाष्पनिग्रहरोदनैः
 ॥ १ ॥ अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः । उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाद्य प्रतते-
 क्षणैः ॥ २ ॥ असास्यगन्धदुष्टास्रभापाद्यैश्च शिरोगतैः । शिरोरोगास्तु जायन्ते
 घातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ३ ॥ संनिपातेन रक्तेन क्षयेण कृमिभिस्तथा । सूर्यावर्तां-
 नन्तवातशङ्खकार्धोवमेदकाः । एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्षते ॥ ४ ॥
 अथ चोक्तम्—सर्वं एव शिरोरोगाः संनिपातसमुद्भवाः । औत्कण्ड्योत्कीर्तितास्त्रे हि
 दशैकश्च क्षयेण च ॥ १ ॥ अथ घातिकस्य लक्षणमाह—यस्यानिमित्तं
 शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् । बन्धोपतापैः प्रशामश्च यत्र
 शिरोभितापः स समीरणेन ॥ ५ ॥ अथ पैत्तिकमाह—यस्योष्णमद्गारचितं
 यथैव भवेच्छिरो दहति चाक्षिनासम् । शीनेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरो-
 भितापः स तु पित्तकोपात् ॥ ६ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—शिरो भवेद्यस्य
 कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्ठमयो हिमं च । शूनाक्षिनासावदनं च यस्य शिरोभि-
 तापः स कफप्रकोपात् ॥ ७ ॥ अथ सान्निपातिकमाह—शिरोभितापे त्रित-
 यप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ॥ अथ रक्तजमाह—रक्तात्मकः पित्त-
 समानलिङ्गः स्वशांसहत्वं शिरसो भवेद्य ॥ ८ ॥ अथ क्षयजमाह—यसाय-
 लासक्षतसंभवानां शिरोगतानामतिसंक्षयेण । क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः
 कथो भवेदुग्रजोऽतिमात्रम् ॥ ९ ॥ संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्त्रैरसृग्बिमोक्षैश्च विवृ-
 द्भिमेति ॥ अथ कृमिजमाह—निस्तुषते यस्य शिरोऽतिमात्रं संमक्ष्यमाणं
 स्फुटतीर्थं चान्तः । प्राणाद्य गच्छेद्दुधिरं सपूयं शिरोभितापः कृमिभिः स घोरः

॥ १० ॥ अथ सूर्यापर्तमाह—सूर्योदयं वा प्रति मन्दमन्दमक्षिणुषौ रस-
मुपैति गाढम् । विवर्धते चांशुमता सहैव सूर्योपवृत्तौ विनिवर्तते च ॥ ११ ॥
शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमामुयाद्य । सर्वात्मकं कष्टतमं
विकारं सूर्योपवृत्तं तमुदाहरन्ति ॥ १२ ॥ अथानन्तवातमाह—दोषास्तु
दुष्टास्त्रयं पृथग् मन्थां संपीड्य गाढं सखजां मुनीयाम् । कुर्वन्ति स्याक्षिभ्रुवि शङ्ख-
देशे शितिं करोत्याशुं विशेषतस्तु ॥ १३ ॥ गण्डस्य पार्श्वे च करोति कर्म हनुग्रहं
लोचनजान्विकारान् । अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषप्रयोक्त्यं शिरसो विकारम्
॥ १४ ॥ अथ शङ्खकमाह—पित्तरक्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
सीमरुग्दाहरोर्गं हि शोथं कुर्वन्ति दारणम् ॥ १५ ॥ स शिरो विपवद्देगाग्रिह-
स्ताऽशु गलं तथा । त्रिरात्राञ्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ॥ १६ ॥ ज्यहं जीवति
भैषज्यं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् ॥ १६ ॥ अथार्धावभेदकमाह—रूक्षाशना-
दध्यशनाप्राग्वातावश्यमैथुनैः । वेगसंचारणायासव्याधामैः कुपितोऽनिलः
॥ १७ ॥ केवलः सकफो चाऽर्धं गृहीत्वा शिरसो यती । मन्थाभ्रशङ्खकर्णाक्षिल-
छाटार्धेषु वेदनाम् ॥ १८ ॥ शस्त्राशनिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः । नयनं
वाऽथ वा श्रोत्रमतिवृद्धौ विनाशयेत् ॥ १९ ॥ इति शिरोरोगनिदानम् ॥

अथ शिरोरोगाणां चिकित्सा ।

अथ वातिकस्य चिकित्सामाह—वातजातशिरोरोगे, चेहस्वेदनमर्दनम् ।
पानाहारोपनाहंश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १ ॥ कुष्ठमेरण्डमूलं च नागरं तक्र-
पेपितम् । कदुष्णं च शिरःपीडां भाललेपनतो हरेत् ॥ २ ॥ रसः श्वासकुष्ठारो
यस्य नस्यं विशेषतः । शिरःशूलं हरत्येव विधेयं नात्र संशयः ॥ ३ ॥ देवदारु
नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् । सकाञ्जिकः चेह्युको लेपो वातशिरोर्तिनुत्
॥ ४ ॥ कुष्ठमेरण्डमूलं च लेपः काञ्जिकपेपितः । शिरोर्ति वातजां हन्यात्पुष्पं
वा मुत्तुकन्दजम् ॥ ५ ॥ अथ शिरोवस्तिविधिः—आशिरोभ्यापि, तच्चर्म
पोदशाकुलमुच्छ्रितम् । तेनाऽऽवेष्ट्य शिरोऽधस्तात्पापकल्केन लेपयेत् ॥ १ ॥
निश्चलस्योपविष्टस्य तैलैः कोष्णैः प्रपूरयेत् । धारयेद्दरुजः शान्तेर्यामं यामार्ध-
मेव वा ॥ २ ॥ शिरोवस्तिर्हरत्येव शिरोरोगं मरुद्भवम् । हनुमन्वाक्षिकर्णात्तिमर्दितं
मूर्धकम्पनम् ॥ ३ ॥ विना भोजनमेवैव शिरोवस्तिः प्रयुज्यते । पञ्चाहं वाऽपि
सप्ताहं पदहं चैवमाचरेत् ॥ ४ ॥ ततोऽपनीतचेहस्तु मोचयेद्दस्तिबन्धनम् ।
शिरोललाटवदनप्रीवांसादीन्धिमर्दयेत् । सुखोष्णेनाम्भसा गात्रं प्रक्षाल्याभ्राति
यद्वितम् ॥ ५ ॥ अथ पैत्तिकचिकित्सामाह—पित्तरामके शिरोरोगे, क्षिग्धं
सम्पन्निरेचयेत् । गृद्धीकात्रिफलेक्षणं रसैः क्षीरघृतेरपि ॥ १ ॥ शर्कराक्षीरस-
लिलैः शिरश्च परिपेचयेत् । सर्पिषः शतघृतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥ २ ॥
निमज्जनं च शिरसः शीतले शस्यतेऽम्भसि । कुमुदोत्पलपद्मानां शीतानां चन्द-
नाम्बुभिः ॥ ३ ॥ स्पर्शाः सुराश्च पयनाः सेव्या दाहार्तिशान्तये । चन्दनोशीर-
यष्ट्याह्वलाग्याग्रनसोत्पलैः ॥ ४ ॥ क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छृतैर्वा परिपेचनम् ।

यष्ट्याद्यचन्दनानेन्ताक्षीरसिद्धं हितं घृतम् ॥ ५ ॥ नावनं शर्कराद्वाक्षामधुकैर्वा-
 ऽपि पित्तजे । घाघ्रीकसेरुद्दीवेरपधपद्मकचन्दनैः ॥ ६ ॥ दूर्वाक्षीरनेलानां च
 मूलैः कुर्यात्प्रलेपनम् । शिरोर्तिं पिचजां हन्याद्भक्तपित्तर्जनं तथा ॥ ७ ॥ रसः
 आसकुटारोऽल्पः कर्पूरः कुङ्कुमं नवम् । सिता छागीपयः सर्वे चन्दनेनानुषर्ष-
 येत् ॥ ८ ॥ तस्य नस्यं भिषग्दद्यात्पित्तजायां शिरोरुजि । किंतु मस्रकश्लेषु
 सर्वेष्वेव हितं मतम् । गुडनागरकल्कस्य नस्यं मस्रकश्लेणुत् ॥ ९ ॥ अथ
 श्लेष्मिकचिकित्सा—श्लेष्मिके लङ्घनं रुक्षं लेपस्वेदादि कारयेत् । हरेणुनत-
 शैलेयगुमैलागुहदारुभिः ॥ १ ॥ मांसीराधोर्युक्तैश्च फोण्यो लेपः कफार्तिनुत् ।
 शुण्ठीकृष्णप्रपुष्पाटदेवकाष्ठैः समाहितैः । मूत्रपिष्टैः मुखोष्णैश्च लेपः श्लेष्मशिरो-
 तिनुत् ॥ २ ॥ अथ सांनिपातिकचिकित्सा—संनिपातसमुत्थेऽत्र घृतं तैलं
 च यस्तयः । धूमनस्यशिरोरेकलेपस्वेदाद्यमाचरेत् ॥ पुराणसर्पिपः पानं विदोषेण
 विशान्ति हि ॥ १ ॥ अथ स्वरफलादिप्रधमनम्—स्वरफलतिलपर्णीमीजसं-
 युक्तभूतां कुशदलघटबीजत्वमजोऽर्धांशतुल्यम् । प्रधमनविधिना तद्वत्तमात्रं शिरो-
 रुजप्रलपनकफतन्द्रासंनिपातं निहन्यात् ॥ १ ॥ अथ रक्तजचिकित्सा—रक्तजे
 पित्तवत्सर्वं भोजनालेपसेवनम् । शीतोष्णयोश्च विन्यासो विदोषाद्भक्तमोक्षणम्
 ॥ १ ॥ अथ क्षयजचिकित्सा—क्षयजे क्षयनाशाय कर्तव्यो बृंहणो
 विधिः । पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मैथुरैः शृतम् ॥ १ ॥ योजयेत्सगुणं
 सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् । नावनं क्षीरसर्पिर्मर्मां पानं च क्षीरसर्पिपोः । क्षीरपिष्टै-
 श्लिष्टैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ २ ॥ अथ कृमिजचिकित्सा—कृमिजे तु
 शिरोरोगे द्योपनकाह्मशिमुजैः । भजामूत्रेण संपिष्टैर्नस्यं कृमिहरं परम् ॥ १ ॥
 अथ विडङ्गाद्यं तैलम्—विडङ्गं स्वर्जिका दन्ती हिङ्गु गोमूत्रसंयुतम् । विषकं
 सर्पिपं तैलं कृमिघ्नं नस्यतः स्मृतम् ॥ १ ॥ अथ सूर्यावर्तार्धावभेदकयोश्चि-
 कित्सा—सूर्यावर्तं शिरावेषो नावनं क्षीरसर्पिपोः । हितः क्षीरघृताभ्यास-
 स्नाभ्यां सह विरेचनम् ॥ १ ॥ भृङ्गराजरसश्लालाक्षीरतुल्योऽर्कतापितः । सूर्या-
 वर्तं निहन्याशु नस्येनैव प्रयोगराट् ॥ २ ॥ शिरीषमूलकफलैरवपीडं प्रयोजयेत् ।
 अवपीडो हितो वा स्याद्भक्षापिप्पलिभिः कृतः ॥ ३ ॥ जाह्नवानि च मांसानि
 कारयेदुपनाहनम् । तेनास्य शान्त्यते व्याधिः सूर्यावर्तः सुदारुणः ॥ ४ ॥ एष
 एव विधिः कार्यः कृत्स्नश्चाधौवभेदके । अधौवभेदके पूर्वं स्नेहः स्वेदो हि भेषजम्
 ॥ ५ ॥ विरेकः कायशुद्धिश्च धूपः श्लिग्धोष्णभोजनम् । विडङ्गानि तिलाङ्कृष्णा-
 न्समान्पिष्ट्वा विलेपयेत् ॥ ६ ॥ नस्यं चाधाऽऽचरेत्तस्माद्धर्मभेदं व्यपोहति ।
 गिरिकर्णौफलं मूलं सजलं नस्यमाचरेत् ॥ ७ ॥ मूलं वा दन्धयेत्कर्णे निहनत्यर्ध-
 शिरोरुजम् । मरिचं भृङ्गजद्वावैर्मरिचं शालितण्डुलैः ॥ ८ ॥ अर्धशीर्षं व्यथां
 हन्ति लेपो वा शुण्ठिवारिणा । पिबेत्सशर्करं क्षीरं नीरं वा मारिकेलजम् ॥ ९ ॥
 सुशीतं वाऽपि पानीयं सर्पिर्वा नस्यतस्तयोः । सारिवाकुष्ठमधुक्वचाकृष्णोत्पलै-
 स्त्रयां ॥ १० ॥ लेपः सकाञ्जिकचेहः सूर्यावर्तार्धभेदयोः । सितोपलायुक्त

मंदनं गोपयोगितम् ॥ ११ ॥ नस्ततोऽनुदिते सूत्रं विहन्येवार्धवेदकम् । सप्त-
 शुण्ढरसं पीत्वा मरिचैरवचूर्णितम् ॥ १२ ॥ भोजनादौ तु सप्ताहात्सूर्यावर्तांधमे-
 यकौ । हन्ति सर्वात्मकौ शीघ्रं दुःखदौ शृङ्गदार्ण्यौ ॥ १३ ॥ अध्यानन्तवात-
 शङ्ककयोश्चिकित्सा—अनन्तवाते कर्तव्यः सूर्यावर्तहितो विधिः । शिराम्ब-
 धश्च कर्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ १ ॥ आहारश्च प्रदातव्यो घ्रातपित्तविना-
 शनः । मधुमस्तकसंघावघृतपूरैर्विदीपतः ॥ २ ॥ दार्वा हरिद्रा मज्जिष्ठा सनिम्बो,
 शीरपुत्रकम् । एतत्प्रलेपनं कुर्याच्छङ्कुकस्य प्रशान्तये ॥ ३ ॥ शीततोचनिषेद्धश्च
 शीतलक्षीरसेवनम् । कल्कैश्च क्षीरवृक्षाणां शङ्कुके लेपनं हितम् ॥ ४ ॥ बला
 नीलोत्पलं दूर्वा तिलाः कृष्णाः पुनर्नधा । शङ्कुकेऽनन्तवाते च लेपः सर्वेशिरो-
 र्तिनुत् ॥ ५ ॥ अथ सामान्यप्रतीकारमाह ॥ अथ पद्मविन्दुतैलम्—
 पूरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्ति रात्रा सह सैन्धवेन । शृङ्गं विडङ्गं मधुमष्टिका
 च विश्वाम्पुषं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ १ ॥ भजापयसैलविमिश्रितं तु श्वतुर्गुणे
 शृङ्गरसे विषकम् । पद्मविन्दवो नासिकयोः प्रदेयाः सर्वाक्षिहन्युः शिरसो
 विकारान् ॥ २ ॥ च्युतांश्च केशांश्चलितांश्च दन्तान्निबद्धमूलांश्चमुहूर्दीकरोति ।
 सुपर्णदृष्टिप्रतिमं च चक्षुः कुर्यन्ति याद्दोरधिकं बले च ॥ ३ ॥ सशर्करं कुङ्कुम-
 भाज्यशृङ्गं नखं विधेयं पवनासृगुल्ये । भ्रूशङ्कुकर्णाक्षिशिरोर्धेशूले दिनाभिवृद्धि-
 प्रभये च रोगे ॥ ४ ॥ पथ्याक्षपात्रीरजनीगुडचीमूनिम्बनिम्बैः सगुडः कपायः ।
 भ्रूशङ्कुकर्णाक्षिशिरोर्धेशूलं निहन्ति नासानिहितः क्षणेन ॥ ५ ॥ किंतु मस्तक-
 शूलेषु सर्वेष्वेतद्विदितं मतम् । गुदनागरकल्कस्य नखं मस्तकशूलनुत् ॥ ६ ॥ ना-
 गरकल्कविमिश्रं क्षीरं नखेन योजितं मृणाम् । नानादोषोद्भूतो शिरोरजं हन्ति
 तीव्रतराम् ॥ ७ ॥ शताह्वैरण्डमूलोप्राचक्रव्याघ्रीफलैः शृतम् । तैलं नखान्मद-
 च्छ्रेष्मतिमिरोर्ध्वगदापहम् ॥ ८ ॥ अथ मयूराद्यं घृतम्—मयूरं पक्षपादाङ्ग-
 नारुपरिप्तास्यवर्जितम् । जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन्क्षीरसमं पचेत् ॥ १ ॥
 दशमूलबलारात्रामधुकैक्षिफलैः सह । मयूरैः कार्ष्णिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दिता-
 पहम् ॥ २ ॥ कर्णनासास्यनिह्नाक्षिगलरोगविनाशनम् । मयूराद्यमिति ख्यातमू-
 र्ध्वजमुगदापहम् ॥ ३ ॥ नखेन कलिकाचूर्णं नवसागरजं रजः । वातश्लेष्मभवा
 पीडां शिरसो हन्ति सर्वदा ॥ ४ ॥ करञ्जशिमुचीजानि पत्रकं सर्पपस्त्वचा ।
 सर्वेषां शीर्षरोगाणामेतच्छीर्षविरचनम् ॥ ५ ॥ त्रिकटुकपुष्कररजनीराघ्रासुरदा-
 रसोमगन्धानाम् । काथः शिरोर्तिजालं नासापीतो निवारयति ॥ ६ ॥

अथ पथ्यापथ्यम्—

अथ भावप्रकाशाच्छिरोवस्तिविधौ पथ्यमुच्यते—आमिषं जाङ्गलं पथ्यं तत्र
 शास्यादयोऽपि च । मुहान्मापान्कूलित्यांश्च खादेद्वा निशि केवलान् । कटुफो-
 प्पान्ससर्पिःकानुष्णं क्षीरं पिबेत्तथा ॥ १ ॥ अथ पथ्यापथ्यं संहितायाम्—
 खेशे नखं भूमपानं विरेको लेपः सेको लहनं शीर्षवस्तिः । रक्तोन्मुक्तिर्षङ्गि-
 म्पानादो जीर्णं सर्पिः शालयः पष्टिः ॥ १ ॥ चूपो दुग्धं धन्वमांसं पटोलं

शिमुद्रांक्षा आस्तुक्तं कारबेहम् । आम्नं धात्रीं द्रादिमं मातुलुङ्गं सैलं सकं काजिकं
नारिकेलम् ॥ २ ॥ यथा कुपुं भृङ्गराजः कुमारी सुस्त्रीशीरं चन्द्रिकागन्धसारः ।
कर्पूरं च ख्यातिमानेषु घर्वाः सेव्यो मर्त्यः शीर्षरोगे यथास्वम् ॥ ३ ॥ अथाप-
थम्—क्षत्रजृम्भामूत्रबाष्पनिद्राविद्वेगभजनम् । दुग्धं नीरं विरुद्धाञ्च विरुद्ध-
जलमजनम् । दन्तकाष्ठं दिमानिद्रां शिरोरोगी परिलजेत् ॥ १ ॥ इति पथ्याप-
थ्यम् । इति शिरोरोगविक्रिया ॥

अथ नेत्ररोगाणामधिकारः ।

तत्र नेत्रस्य प्रमाणमाह—विद्याद् अङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितम् ।
अङ्गुलं सर्वतः सार्धं भिषद् नयनमण्डलम् ॥ १ ॥ अथ नेत्रस्याङ्गान्याह—
पक्षमवर्त्मन्धेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु । अनुपूर्वं तु ते मध्याश्रितारोऽन्त्या
यथोत्तरम् ॥ २ ॥ तत्र नेत्रमण्डलेऽष्टसप्ततिर्व्याधयो भवन्तीत्याह—
द्वादश व्याधयो दृष्ट्यां तत्रैवान्यौ गदाबुभौ । कृष्णभागे तु चत्वारो दशैकाः
शुक्लभागजाः ॥ ३ ॥ वर्त्मन्धेको विंशतिश्च पक्षमजौ द्वौ प्रकीर्तितौ । नव संधिषु
सर्वेऽक्षेत्रे सप्तदशोदिताः ॥ ४ ॥ एवं नेत्रे समस्ताः स्युरष्टसप्ततिरामयाः ।
सुश्रुतोकान्पदसप्ततिसंख्यानाह—वातादश तथा पित्तात्कफाच्चैव त्रयोदश
॥ ५ ॥ रक्तात्पोडश विशेषाः सर्वजाः पञ्चविंशतिः । बाह्यौ पुनर्द्वौ नयने रोगाः
पदसप्ततिः स्मृताः ॥ ६ ॥ अथ नेत्ररोगाणां सामान्यतो विप्रकृष्टं संनिकृष्टं
च निदानमाह—उष्णाभितप्तस्र जलप्रवेशाद्दूरेक्षणारम्भविपर्ययाच्च । खेदाद्-
जोधूमनिषेवणाच्च छर्दोर्विधाताद्मनातियोगात् ॥ ७ ॥ द्रवाक्षपानातिनिषेवणाच्च
विष्णुद्रवातकमनिग्रहाच्च । प्रसक्तसंरोदनशोकतापाच्छिरोभिधातादक्षिमघपानात्
॥ ८ ॥ तथा ऋतूनां च विपर्ययेण क्लेशाभितापादतिमैधुनाच्च । घाष्पग्रहास्सू-
क्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकाराजनयन्ति दोषाः ॥ ९ ॥ नयनरोगसंप्राप्तिः
सुश्रुते पठ्यते—शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्ध्वमाश्रितैः । जायन्ते नेत्रभागेषु
रोगाः परमदारुणाः ॥ नेत्रभागेषु नेत्रस्य दृष्ट्याद्यवयवेषु च ॥ १० ॥ अथा-
ऽऽदौ दृष्टिरोगानाह ॥ तत्र दृष्टिलक्षणम्—मसूरदलमात्रां तु पञ्चभूतप्रसा-
दजाम् । खयोतविस्फुलिङ्गामां सिद्धां तेजोभिरभ्ययैः ॥ ११ ॥ आहृतां पटलेना-
श्लोबांक्षेन विवराकृतिम् । शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥ १२ ॥
अथ तत्र पटलानि चत्वारि भवन्ति तान्याह—तेजोजलाश्रितं बाह्यं
तेष्वन्यद्विशिताश्रितम् । मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं स्वरिप्तं चापरम् । पञ्चमांश-
समं दृष्टेक्षेपां बाहुल्यमिष्यते ॥ १३ ॥ अथ तत्र प्रथमपटलगतस्य दोषस्य
स्वभावमाह—प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्या व्यवस्थितः । अव्यक्तानि च
रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥ १४ ॥ दृष्टेरन्यन्तरे दोषाः पटले समधिष्ठिताः ।
एकैकमनुपद्यन्ते पर्यायात्पटलान्तरम् ॥ १५ ॥ इति विदेहवचनात् ॥ अथ
द्वितीयपटलगतदोषस्वभावमाह—दृष्टिभृशं विद्वलति द्वितीयं पटलं गते ।

म्कुण्डलानि च । परिप्लवाश्च विविधान्वर्षमश्रं तमांसि च ॥ १७ ॥ दूरस्थानि च
 रूपाणि मन्यते च समीपतः । समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥ १८ ॥
 यज्ञवानपि चाल्प्य सूचीपाशं न पश्यति ॥ अथ तृतीयपटलगतदोषमाह-
 ऊर्ध्वं पश्यति नाघस्ताचतृतीयं पटलं गते ॥ १९ ॥ महान्त्वपि च रूपाणि छादि-
 तानीव चाम्बरैः । कर्णनासाक्षिरूपाणि विकृतानीव पश्यति ॥ २० ॥ अथात्र
 रागप्राप्तिमाह—यथादोषं च रज्येत दृष्टिदोषे षलीयसि । अधःस्थे तु समी-
 पस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ॥ २१ ॥ पार्श्वस्थिते पुनर्दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति ।
 समन्ततः स्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति ॥ २२ ॥ दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्भ्रमं
 प्रपश्यति । दोषे दृष्टिस्थिते तिर्यगेकं वै मन्यते द्विधा ॥ २३ ॥ द्विधा स्थिते त्रिधा
 पश्येद्बहुधा वाऽन्यथस्थिते ॥ अथ चतुर्थपटलगतदोषमाह—तिमिराल्यः स
 वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ॥ २४ ॥ रुग्द्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति ऋचित् ।
 अक्षिण्यपि तमोभूते शक्तिरूढे महागदे ॥ २५ ॥ चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे
 च विद्युतः । निर्मलानि च तेजांसि भागिष्णूनि च पश्यति ॥ २६ ॥ स एव
 लिङ्गनाशस्तु नीलिका काचसंज्ञितः ॥ अथ दृष्टिरोगाणां संख्यां नामानि
 चाऽऽह—दृष्ट्याध्वयाः षट् च षडेव रोगाः षट् लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
 वातेन पित्तेन कफेन सर्वे रक्तापरिम्लाययभिधश्च षष्टः ॥ २७ ॥ तथा नरः पित्तवि-
 दग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्वथ धूमदर्शी । यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्धसंज्ञो गम्भीर-
 संज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥ २८ ॥ तत्रैव द्वावन्यायाह—तत्रैवान्यौ गदौ द्वौ च संनि-
 पातनिमित्तकौ ॥ तेषु घातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह—वातेन खलु
 रूपाणि भ्रमन्तीव स पश्यति ॥ २९ ॥ आबिलान्यरुणाभानि व्याविद्वानीव मानवः ॥
 अथ पैत्तिकमाह—पित्तेन्युग्दिल्लखद्योतशकचापतद्दिहृगान् ॥ ३० ॥ नृत्यतश्चैव
 शिखिनः सर्वे नीलं च पश्यति ॥ अथ श्लेष्मिकमाह—कफेन पश्येद्रूपाणि
 भ्रिग्धानि च सितानि च ॥ ३१ ॥ सलिलद्रावितानीव परिजाह्वानि मानवः ॥ अथ
 संनिपातजमाह—संनिपातेन चिन्नाणि विद्युनानि च पश्यति ॥ ३२ ॥ बहुधाऽपि
 द्विधा वाऽपि सर्वाण्येव समन्ततः । हीनाधिकाङ्गान्यथ वा ज्योतींष्यपि च भूयसा
 ॥ ३३ ॥ अथ रक्तजमाह—पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च । हरितान्यथ
 कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ ३४ ॥ अथ परिम्लायिनमाह—रक्तेन मूर्च्छितं
 पित्तं परिम्लायिनमाधरेत् । तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥ ३५ ॥
 विकीर्यमाणान्खद्योतैर्बुक्षान्मेजांसि चैव हि ॥ अथ नेत्रघर्षणः षड्विधं लिङ्ग-
 नाशमाह—वातादिजनितैर्नेत्रघर्षणैरपि च षड्विधः ॥ ३६ ॥ लिङ्गनाशो निगदितो
 घर्षो घातादिजो यथा ॥ रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलश्च तथैव
 पित्तात् । कफाक्षितः शोणितजः सरक्तः समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ ३७ ॥
 अथ घातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्रमण्डले रूपविशेषमाह—अरुणं
 मण्डलं घाताच्चबलं पर्य्य तथा । पित्तान्मण्डलमानीलं कास्याभं पीतमेव च ॥ ३८ ॥
 श्लेष्मणा बहलं विरधे शङ्खकुन्देद्रुपाण्डुरम् । चलत्पद्मवलादास्यः शुक्लो विन्दु-

रियांमसः ॥ ३९ ॥ संकुचस्यातपेऽत्यर्थं छायायां विस्तृतो भवेत् । सूक्ष्माने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥ ४० ॥ मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिङ्गनाशे त्रिदोषजे । प्रवालपद्मपद्मभं मण्डलं शोणितारमकम् ॥ ४१ ॥ रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलं काचारणप्रभम् । परिम्लायिनि रोगे स्थान्म्लानं नीलं च मण्डलम् ॥ ४२ ॥ दोषक्षयाख्यं तत्र कदाचित्स्यात् दशनम् ॥ अनुक्तव्यथादाहगौरवादिदोष-
लिङ्गसंग्रहार्थमाह—यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ ४३ ॥ अथ पित्तविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह—पित्तेन दुष्टेन गतेन वृद्धिं पीता भवेत्तस्य नरस्य दृष्टिः । पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ ४४ ॥ तस्मिन्नेव पित्ते दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूपविशेषेण दिवान्धलक्षण-
माह—प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे दिवा न पश्येन्नृशि वीक्षते सः । रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्तालपभावात्सकलानि पश्येत् ॥ ४५ ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टिलिङ्गमाह—तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ॥ अथ नक्तान्ध्यमाह—त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्य-
मापादयति प्रसह्य ॥ ४६ ॥ दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तु रूपाणि कफा-
ल्पभावात् ॥ अथ धूमदर्शिनमाह—शोकज्वरायासशिरोमितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ॥ ४७ ॥ धूम्रास्तु यः पश्यति सर्वभावान्स धूमदर्शति नरः प्रदिष्टः ॥ अथ ह्रस्वजात्यमाह—यो वासरे पश्यति कष्टोऽथ रूपं महत्पापि निरीक्षतेऽल्पम् ॥ ४८ ॥ रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्स ह्रस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ तन्त्रान्तरे—दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्भ्रसं न पश्यति । रात्रौ पित्ता-
ल्पभावाच्च तानि रूपाणि पश्यति ॥ अथ नकुलान्ध्यमाह—विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ॥ ४९ ॥ चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्स वै विकारो नकुलान्ध्यमंशः ॥ अथ गम्भीरकामाह—दृष्टिर्विरूपा
भसनोपसृष्टा संकोचमभ्यन्तरतस्तु याति ॥ ५० ॥ रुजावगाढा च तमक्षिरोमं गम्भीरकेति प्रवदन्ति वृद्धाः ॥ अथ चाक्षौ निमित्तानिमित्तसंज्ञौ लिङ्गना-
शाचाह—चाक्षौ पुनर्द्वाविह संप्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ॥ ५१ ॥ निमि-
त्ततस्तत्र शिरोभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिप्यन्दनिदर्शनः सः । सुरपिगन्धर्वमहोरंगाणां संदर्शनेनापि च भास्करस्य ॥ ५२ ॥ हन्येत दृष्टिर्मुजस्य यस्य स लिङ्गनाशास्त्वनि-
मित्तसंज्ञः ॥ अथानिमित्ततो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह—त्रयाक्षि विस्पष्ट-
मिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमंला च दृष्टिः ॥ ५३ ॥ अथ दृष्टिमण्डलप्रत्यासन्न-
तया कृष्णगतविकारानाह—यत्सद्यं शुक्रमथाद्यं च पाकास्यश्चाप्यजका तथैव । चत्वार एते नयनामयास्तु कृष्णप्रदेशे नियता भवन्ति ॥ ५४ ॥ तत्र सद्यंशुक्ललिङ्गमाह—निमग्नरूपं तु भवेद्धि कृष्णे सूक्ष्मेव विद्धं प्रतिभाति यद्वै । तावन्नेदृष्टमतीव यच्च तत्सद्यं शुक्रमुदाहरन्ति ॥ ५५ ॥ वि-
निमं कृष्णे लिङ्गभं यत्र लक्ष्यते । साध्यासाध्यलक्षणमाह

भवेत्तु यद्य न चापगाढं न च भ्रंशवैद्यं । अवेदनं वा न च सुगमशुक्रं तस्मिदि-
 मायाति कदापिदेव ॥ ५६ ॥ अथाग्रणशुक्रमाह—सन्दारमकं कृष्णगतं तु
 शुक्रं शङ्केन्दुबुन्दप्रतिमायभासम् । यद्वापमाभ्रप्रठनुप्रकाशं तं चाग्रणं साध्यतमं
 यदन्ति ॥ ५७ ॥ साध्यतमस्याप्यवस्थामेदेन कष्टसाध्यतामाह—गम्भीर-
 जातं यदुलं च शुक्रं विरोक्षितं चापि यदन्ति कृष्णम् ॥ अथासाध्यतां चाऽ-
 ऽह—विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरामुद्गममदृष्टिदृश ॥ ५८ ॥ द्विष्यगतं
 लोहितमन्ततश्च विरोक्षितं चापि विषर्जनीयम् ॥ अपरमसाध्यलक्षणमाह
 —उष्णाधुपातः पिष्टिका च नेत्रे यस्मिन्मवेन्मुद्रतिभं च शुक्रम् ॥ ५९ ॥ तद-
 प्यसाध्यं प्रयदन्ति केपिदन्यथ वा तित्तिरिपक्षनुम्यम् ॥ अथाक्षिपाकात्यय-
 माह—भेतः ममाक्रमति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलं तु ॥ ६० ॥
 तमक्षिपाकात्ययमक्षिकोपं सर्वात्मकं यजेयितव्यमाहुः ॥ अजाजकाजातमाह
 —अजापुरीयप्रतिभो रजाधान्सलोहितो लोहितपिच्छिच्छाशु ॥ ६१ ॥ विगृह्य
 कृष्णं प्रथयोऽभ्युपैति तं चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥ अथात्र विदेहः—
 कृष्णोक्षणोद्गये शुक्रकृष्णगलीविदूसमप्रभम् । सान्द्रपिच्छलरक्तार्धं द्विष्यगं पाज-
 केति सा ॥ ६२ ॥ इति कृष्णजाः ॥

अथ शुक्रभागजा रोगाः ।

तेषां नामानि संख्यां चाऽऽह—प्रस्तारिशुक्रक्षतजाधिमांसस्राव्यर्मसंज्ञाः
 खलु पञ्च रोगाः ॥ ६३ ॥ स्वाद्युक्तिका साञ्जुनपिष्टकारयो जाळं शिरार्णं
 पिष्टिकाश्च तामाम् ॥ रोगा बलासप्रथितेन सार्धमेकादशोक्ताः खलु शुक्रभागे
 ॥ ६४ ॥ तेषु प्रस्तार्यर्मणौ लक्षणमाह—प्रस्तारि तनु रिसीर्ण इयायं रक्त-
 निभं सिते ॥ अथ शुक्रार्माऽऽह—सधेतं गृहु शुक्रार्मं शुक्ले तद्गर्धते चिरान्
 ॥ ६५ ॥ अथ रक्तार्माऽऽह—पञ्चमं गृहु रक्तार्मं यग्मांसं चीयते सिते ॥
 अथाधिमांसार्माऽऽह—पृथु गृह्यधिमांसार्मं बहलं च यकृत्विभम् ॥ ६६ ॥
 अथ स्राव्यर्मःऽऽह—स्थिरं प्रस्तारिमांसाख्यं शुष्कं स्राव्यर्मं पञ्चमम् ॥ अथ
 शुक्तिकामाह—श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु विन्दयो ये शुक्लव्यामास्त्वसित-
 सिताः स शुक्तिसंज्ञः ॥ अथाञ्जुनमाह—युको यः शशरधिरापमश्च विन्दुः
 शुक्रस्यो भवति तदञ्जुने यदन्ति ॥ ६७ ॥ अथ पिष्टकमाह—स्लेष्ममास-
 कोपेन शुक्ले मांसं समुद्धतम् । पिष्टवपिष्टकं विद्धि मलाक्तादशसंनिभम् ॥ ६८ ॥
 अथ शिराजालमाह—जालाभः कठिनशिरो महान्सरक्तः संतानः स्मृत इह
 जालसंज्ञितस्तु ॥ अथ शिरापिष्टिकामाह—शुक्रस्थाः सितपिष्टिकाः शिरा-
 वृता याम्ना मृयादसितसमीपजाः शिराजाः ॥ ६९ ॥ अथ बलासप्रथितमाह—
 कांशामोऽगृहुरथ चारिविन्दुकस्यो विशेषो नयनसिते बलाससंज्ञः ॥ ७० ॥ इति
 शुक्रभागजा रोगाः ॥

अथ वर्त्मपक्ष्मजाः ।

तत्रत्यानां रोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका

१ वर्त्मनाम नेत्राच्छादकं चर्मपुटम् ।

पोथकी वर्त्मशर्करा । तथाऽशोवर्त्म शुष्काशोवर्त्मवाञ्जननामिका ॥ ७१ ॥ यहं
वर्त्म यथापि तथोक्तो वर्त्मबन्धकः । क्लिष्टवर्त्म तथा वर्त्मकर्दमः श्याववर्त्म च
॥ ७२ ॥ प्रक्लिन्नवर्त्म चाक्लिन्नवर्त्म वातहतं च तत् । वरमार्बुदं निमेषश्च शोणित-
ताशंस्यैव च ॥ ७३ ॥ लगणो विसवर्त्मापि कुञ्चनं नाम तत्परम् । एकविंशतिरि-
त्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः ॥ ७४ ॥ अथ तेपुत्सङ्गपिटिकामाह—अम्पन्तर-
मुखी ताम्रा वाह्यतो वर्त्मनश्च या । सोत्सङ्गोत्सङ्गपिटिका सर्वजा स्थूलकण्डुरा
॥ ७५ ॥ अथ कुम्भीकामाह—वर्त्मन्तःपिटिका भ्रमाता भिद्यन्ते च स्रवन्ति
च । कुम्भीकावीजसदृशा कुम्भीकाः संनिपातजाः ॥ ७६ ॥ अथ पोथकी-
माह—स्त्राविष्यः कण्डुरा शुष्णो रक्तसर्पसंनिभाः । रुजावत्यश्च पिटिकाः
पोथक्य इति संश्रिताः ॥ ७७ ॥ अथ वर्त्मशर्करामाह—पिटिकाभिः सुक्ष्-
माम्भिर्घनाभिरभिसंहृता । पिटिका या खरा स्थूला वर्त्मस्था वर्त्मशर्करा
॥ ७८ ॥ अथाशोवर्त्माऽऽह—पूर्वाख्यीजप्रतिमाः पिटिका मन्दवेदनाः ।
श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्यते ॥ ७९ ॥ तथा च निमिः—
नीरुजा कठिना वर्त्मपक्ष्मान्ते वाह्यगाऽपि वा । पिटिका संनिपातेन तदर्शोवर्त्म
कीर्यते ॥ अथ शुष्काशो आह—दीर्घाङ्गुरः खरः स्रग्धो दारणोऽभ्यन्तरो-
द्भवः । व्याधिरेपोऽभिविख्यातः शुष्काशो नाम नामतः ॥ ८० ॥ अथाञ्ज-
ननामिकामाह—दाहतोदवती ताम्रा पिटिका वर्त्मसंभवा । मृद्धी मन्दरुजा
सूक्ष्मा श्रेया साञ्जननामिका ॥ ८१ ॥ अथ यहलवर्त्माऽऽह—वर्त्मोपचीयते
यस्य पिटिकाभिः समन्ततः । सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्ग्रहलवर्त्म तत्
॥ ८२ ॥ अथ वर्त्मबन्धकमाह—कण्डुरेणादपतोदेन वर्त्मशोफेन मानवः ।
असमं छादयेदक्षि यत्रासौ वर्त्मबन्धकः ॥ ८३ ॥ अथ क्लिष्टवर्त्माऽऽह—
मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च । अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदुः
॥ ८४ ॥ तथा च निमिः—श्लेष्मा दुष्टेन रक्तेन क्लिष्टमांसगतः समम् ।
बन्धुजीवनिभं वर्त्म क्लिष्टमांसं तदुत्पत्ते ॥ अथ वर्त्मकर्दममाह—क्लिष्टं पुनः
पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा । तदा क्लिब्रत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमम् ॥ ८५ ॥
अथ श्याववर्त्माऽऽह—वर्त्म यद्वाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं च जायते ।
तदाहुः श्याववर्त्मेति वर्त्मरोगविशारदाः ॥ ८६ ॥ तथा च निमिः—दुष्टं
श्लेष्मानिलात्पित्तं वर्त्मनोऽधीयते यदा । अग्निदग्धनिभं श्यावं श्याववर्त्मेति
तद्विदुः ॥ ८७ ॥ अथ प्रक्लिन्नवर्त्माऽऽह—अरुजं वाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य
जरस्य च । प्रक्लिन्नवर्त्मं तद्विद्याक्लिन्नमख्यमेमन्ततः ॥ ८८ ॥ अथाक्लिन्नवर्त्मा-
ऽऽह—यस्य धौतान्यधौतानि संबन्ध्यन्ते पुनःपुनः । वर्त्मान्यपरिपक्वानि
विद्यादक्लिन्नवर्त्मं तन् ॥ ८९ ॥ अथ वातहतवर्त्माऽऽह—विमुक्तसंधि निश्चेष्टं
यत्तं यस्य निमील्यते । तद्वातनिहतं वर्त्म जानीयादक्षिबन्धकः ॥ ९० ॥ अथ
वर्त्मार्युदमाह—वर्त्मन्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमधेदनम् । आघक्षतेऽर्बुदमिति

प्रविष्टः संविसंधयः । संचालयति धर्मानि निमेषः स न सिध्यति ॥ ९२ ॥
 अथ शोणितारौलक्षणमाह—वर्मस्थो यो विवर्धत लोहितो रुदुरङ्कुरः ।
 तद्रक्तं शोणितारौलक्षणं याऽपि विवर्धते ॥ ९३ ॥ तथा च विदेहः—वायुः
 शोणितमादाय शिराणां प्रमुलस्थितः । जनयत्यङ्गुरं ताघ्रं धर्मनि च्छिन्नरोहिणम् ।
 तच्छोणितारौलक्षणं स्याद्रक्तघ्राव्यथ रक्तजम् ॥ ९४ ॥ अथ लगणमाह—
 अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्मभवोऽरुजः । सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो
 लगणः स्मृतः ॥ ९५ ॥ अथ विसवर्त्माऽऽह—प्रयो द्रोपा बहिः शोथं कुर्बु-
 दिच्छद्राणि धर्मनाम् । प्रक्षयन्त्यन्तरुदकं विसवद्विसवर्त्मं तत् ॥ ९६ ॥ अथ
 कुञ्चनमाह—याताया धर्मसंकोचं जनयन्ति मला यदा । तदा द्रष्टुं न शक्नोति
 कुञ्चनं नाम तद्विदुः ॥ ९७ ॥ इति धर्मरोगाः ॥

अथ पक्ष्मरोगौ ।

तत्रत्ययो रोगयोर्नामनी आह—पक्ष्मकोपः पक्ष्मशातो रोगौ द्वौ पक्ष्म-
 संधयौ ॥ अथ तत्र पक्ष्मकोपमाह—प्रचालितानि चातेन पक्ष्मान्यक्षि
 विगन्ति हि । असिते सितभागे च मूलकोशात्पतन्त्यपि ॥ ९८ ॥ धृत्यन्त्यक्षि
 मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च । पक्ष्मकोपः स विशेयो ध्याधिः परमदाहणः
 ॥ ९९ ॥ अथ पक्ष्मशातमाह—वर्मपक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि श्वातयेत् ।
 कण्डूं दाहं च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत् ॥ १०० ॥ इति पक्ष्मरोगौ । इति
 धर्मपक्ष्मजाः ॥

अथ संधिरोगाः ।

तत्र संधयः षट् तानाह—पक्ष्मवर्मगतः संधिर्वर्मशुक्लगतोऽपरः । शुक्ल-
 कृष्णगतस्त्वयः कृष्णदृष्टिगतोऽपि च ॥ ततः कनीनिकागतः पृष्ठश्चापाङ्गसंधितः
 ॥ १०१ ॥ तत्रत्यानां रोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—पूयालसः
 सोपनाहः स्नायाश्चत्वार एव च । पर्वणीकाऽलजी जन्नुग्रन्थिः संधी नवाऽऽमयाः
 ॥ १०२ ॥ अथ तेषु पूयालसमाह—पक्कः शोथः संधिजो यः सतोद्ः सधे-
 र्पूर्वं पूति पूयालसाख्यः ॥ अथोपनाहमाह—ग्रन्थिर्नास्तीति दृष्टिसंधावपाकी
 कण्डूप्रायो नीरुजश्चोपनाहः ॥ १०३ ॥ अथ स्नायाणां संधिमाह—गवां
 संधीनधुमार्गेण द्रोपाः कुर्बुः स्नायाँलक्षणं स्वरूपेताम् । तं हि स्नावं नेत्रनाडीति
 चैके तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतुर्धा ॥ १०४ ॥ अथ पित्तिकं स्नावमाह—
 हरिद्राभं पीतमुष्णं जलं वा पित्तस्नावः संक्षेपसंधिमध्यात् ॥ अथ श्लेष्मस्ना-
 वमाह—धेतुं सान्द्रं पिच्छिलं यः सवेत्तु श्लेष्मस्नावोऽस्ती विकारः प्रदिष्टः
 ॥ १०५ ॥ अथ संधिपातस्नावमाह—शोथः संधी संक्षेपस्तु पक्कः पूयं स्नावः
 सर्वजः संमतः सः ॥ अथ रक्तस्नावमाह—रक्तस्नावः शोणितारौ विकारो
 गच्छेद्दुष्टं तत्र रक्तं प्रभूतम् ॥ १०६ ॥ अथ पर्वणीकालज्जावमाह—ताम्र-
 तन्वी दाहपाकोपपक्षा रक्ताज्जेपा पर्वणी धृत्तशोफा । जाता संधी कृष्णशुक्लज्जी

स्यात्तस्मिन्नेव प्याहता पूर्वलिङ्गः ॥ १०७ ॥ अथ जन्तुग्रन्थिमाह—जन्तु-
ग्रन्थौ वरमनः पदमणश्च कण्डू कुयुर्जन्तवः संधिजाताः । नानारूपा वरमनुष्का-
न्तसंघौ चरन्त्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः ॥ १०८ ॥ इति संधिजा रोगाः ॥

अथ समस्तनेत्रजा रोगाः ।

तेषां नामानि संख्यां चाऽऽह—खन्दाश्चतुष्का इह संप्रदिशाश्चत्वार
एवैह तथाऽधिमन्थाः । पाकः सशोधः स च शोधहीनो हताधिमन्थोऽनिलपर्य-
यश्च ॥ १ ॥ शुष्काक्षिपाकसिंह क्रीर्तितश्च तथाऽन्यतो घात उदीरितश्च । दृष्टि-
स्तथाऽभ्लाध्युपिता शिराणामुत्पातहर्षां च समस्तनेत्रे ॥ २ ॥ एवं समस्तनेत्रे
स्युरामया दश सह च । तेषामिह पृथग्वक्ष्ये यथावलक्षणान्यपि ॥ ३ ॥ तत्रा-
ऽभिप्यन्दाश्चत्वार इत्याह—वातापित्ताकफादक्तादभिप्यन्दश्चतुर्विधः । प्रा-
येण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ ४ ॥ तेषु घातिकमभिप्यन्दमाह—
निम्नोदनसम्भारोमहर्षसंघर्षपारुष्यशिरोमितापाः । विशुष्कभावः शिशिराश्रुता
च घाताभिपक्षे नयने भवन्ति ॥ ५ ॥ अथ पैत्तिकमभिप्यन्दमाह—दाह-
प्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं प्राणसमुद्भवश्च । उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपक्षे नयने भवन्ति ॥ ६ ॥ अथ श्लैष्मिकमभिप्यन्दमाह—उष्णा-
भिनन्दा गुरुताऽक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च । छायो बहुः पिच्छिल
एव चापि कफाभिपक्षे नयने भवन्ति ॥ ७ ॥ अथ रक्तजमभिप्यन्दमाह—
ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च । पित्तस्य लिङ्गानि च
यानि तानि रक्ताभिपक्षे नयने भवन्ति ॥ ८ ॥ अथाधिमन्थानामभिप्यन्दज-
न्यत्वमाह—वृद्धैरतैरभिप्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तरूवधिमन्थाः स्यु-
र्नयने तीव्रवेदनाः ॥ ९ ॥ अथाधिमन्थानां सामान्यं लक्षणम्—उपा-
त्यत इवात्यर्थं तथा निर्मथ्यतेऽपि च । शिरसोऽर्धं तु तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः
॥ १० ॥ स चाधिमन्थो यदात्मको यावता कालेन मिथ्याचाराद्दृष्टिं हन्ति
तदाह—इत्याद्दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तत्राद्याधिर्घोरो रक्तजः पञ्चत्रात् । पद्मरा-
त्राद्वा घातिको वै निहन्यान्मिथ्याचारात्पैत्तिकः सद्य एव ॥ ११ ॥ अथ सशोधं
पाकमाह—कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसंनिभः । संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्र-
पाकः सशोधकः ॥ १२ ॥ अथाशोधपाकमाह—शोधहीनानि लिङ्गानि नेत्र-
पाके स्वशोधके ॥ अथ हताधिमन्थमाह—उपेक्षणादक्षि यदाऽधिमन्थो घा-
ताधिकः शोषयति प्रसह्य ॥ रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एव हताधिमन्थः सलु-
नाम रोगः ॥ १३ ॥ अथ घातपर्ययमाह—वारं वारं च पर्येति ध्रुवी
नेत्रे च मारुतः । रुजाभिः सह तीव्राभिः स ज्ञेयो घातपर्ययः ॥ १४ ॥ अथ
शुष्काक्षिपाकमाह—यत्कृणितं दारुणरूक्षयत्नं संदलते चाऽऽविलदशनं यत् ।
सुदारुणं यत्प्रतियोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥ १५ ॥ अथान्यतोघात-
माह—यस्यावट्कणशिरोहनुस्थो मन्यागतो चाऽप्यनिलोऽन्यतो वा । कुर्याद्भुजं
वै भुवि ॥ १६ ॥ त्रिनेत्रेऽप्यन्यतो

मन्यानामन्तरे वायुरथितः पृष्ठतोऽपि वा । करोति भेदं निलोदं दाहे चाङ्गो-
 भ्रुणोसया ॥१७॥ तमाहुरन्यतोपातं रोगं दृष्टिविदो जनाः ॥१८॥ अयाम्लाध्यु-
 पितमाह—श्यावं लोहितपर्यन्तं सर्वमक्षि प्रपच्यते । सदाहशोयं सास्त्रावमम्ला-
 ध्युपितमम्लतः ॥ १९ ॥ अथ शिरोत्पातमाह—अवेदना याऽपि सवेदना
 वा मस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताभ्याः । मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृग्याधिः
 शिरोत्पात इति प्रविष्टः ॥ २० ॥ अथ शिराप्रहर्षमाह—गोहाच्छिरोत्पात
 उपेक्षितस्तु नायेत रोगः स शिराप्रहर्षः । ताभ्याभमसं खं वनि प्रगाढं तथा न
 शक्तोत्पभियोक्षितुं च ॥ २१ ॥ अथ नेत्रस्य सामतालक्षणायाह—उदीर्ण-
 वेदनं नेत्रं रागतोफसमन्वितम् । घर्षेनिलोदमूलाधुयुक्तमामान्वितं विदुः
 ॥ २२ ॥ अथ नेत्रस्य निरामतालक्षणायाह—मन्दवेदना कण्डूः संरम्भा-
 धुप्रदान्ताता । प्रसन्नवर्णता चाङ्गोर्निरामस्य च लक्षणम् ॥ २३ ॥ इति
 नेत्रजा रोगाः ॥

अथ नेत्ररोगाणां चिकित्सा ।

तथाच तन्त्रान्तरे—सेको दिनाति चत्वारि लह्नं भोजने रसः । स्वादु-
 स्तिक्तश्च लेपश्च याप्यस्वेदनमेव च ॥ पृत्तानि नेत्ररोगाणां सामानां पाचनानि
 हि ॥ १ ॥ अञ्जनं सर्पिपः पानं कपायं गुरुभोजनम् । नेत्ररोगेषु सामेषु स्वानं
 च परित्यजयेत् ॥ २ ॥ अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायप्रणज्वराः । पञ्चैते पञ्च-
 रात्रेण रोगा नश्यन्ति लहनात् ॥ ३ ॥ पद्मसप्ततिर्लोचनजा विकारास्तेषामभि-
 प्यन्दसमुद्भवानाम् । श्लेष्माधरवादिह लह्नं प्राक्प्रशस्यते मुद्गरसौदनं च ॥४॥
 अञ्जनं पूरणं काधपानमामे न शस्यते । आ चतुर्यादिनाङ्गममभिव्यन्देऽपि
 लोचनम् ॥ ५ ॥ गण्डूपाञ्जननस्यादिहीनानां कफकोपनः । पद्मसप्ततिर्नेत्ररोगा
 दुःसहाः स्युरपेक्षिताः ॥ ६ ॥ सेक आश्रोतनं पिण्डी विटालस्तर्पणं तथा । पुट-
 पाकोऽञ्जनं चैभिः कल्पैर्नेत्रमुपाचरेत् ॥ ७ ॥ अथ दृष्टिगतरोगचिकित्सा-
 माह—वर्जयेदुपसर्गांश्चां गम्भीरां द्रव्यसंज्ञिताम् । काचांस्तु यापयेत्सर्वाङ्गु-
 लान्ध्रं तथैव च ॥ तिमिरं नेत्ररोगेषु कष्टं तद्यत्ततो हरेत् ॥ १ ॥ मूलं दृष्टिवि-
 नाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् । ऋषिभिसूदितं तस्मात्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम्
 ॥ २ ॥ अथ घातिकतिमिरचिकित्सामाह—स्निग्धादि गत्याञ्जनशोधना-
 नि पाकाः पुटानामथ तर्पणं च । शृतस्य पानान्यथ बक्षिकर्म कुर्यादग्नीक्ष्णं
 तिमिरेऽनिलोत्थे ॥ १ ॥ दशमूलादिना पकं घृतं दुग्धचतुर्गुणम् । त्रिफलाकक-
 संयुक्तं निमिरे वातजे पित्रेत् ॥ २ ॥ रास्त्राफलप्रयक्ताथे दशमूलरसो शृतम् ।
 कल्हेन धीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ ३ ॥ वातिके तिमिरे पकं दशमू-
 लीरसे घृतम् । त्रिपृष्णसमायुक्तं विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥ त्रिफलादशमू-
 लानां निर्युदं दुग्धमिधितम् । गन्धर्वतैलसंयुक्तं प्रयुञ्जीत विरेचनम् ॥ ५ ॥
 अथ पैत्तिकतिमिरचिकित्सा—शीताञ्जनाश्रोतनतर्पणेश्च नस्यैविरिकैर्मृदुभि-

शृतैश्च । तिक्तप्रधानैस्त्रिमिरं निहन्यात्पित्तात्मकं शोणितमोक्षणैश्च ॥ १ ॥ तिमिरे
 पित्तजे सर्पिर्जावनीयधराशृतम् । पाययित्वा शिरां विष्येस्सितैलाकुम्भसैन्धवैः
 ॥ २ ॥ चूर्णैर्माक्षिकसंयुक्तै रेचनं कारयेन्नरः । बलाशतावरीवीरासिताशैलेयकैः
 पचेत् ॥ ३ ॥ त्रिफलासहितं सर्पिंस्त्रिमिरमनुत्तमम् । सारिवात्रिफलोशीर-
 मुक्ताचन्दनपद्मकैः । पिष्टं वर्तोकृतं हन्ति पित्तोत्थं तिमिरं नृणाम् ॥ ४ ॥ अथ
 श्लैष्मिकतिमिरचिकित्सामाह—तीक्ष्णानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकः पुटा-
 नामपतर्पणं च । घृतानि घासात्रिफलापटोलसंज्ञानि कुर्यात्तिमिरे कफोत्थे ॥ १ ॥
 कफोद्भवे वराचव्यशृते क्वाथे शृतं हविः । पाययित्वा शिरां विष्येद्रेचनं तिमिरे
 मिपक् ॥ २ ॥ यूथी पथ्या कणा शुष्ठी कुसुम्भस्याम्बुनिर्झरः । गोमूत्रकथिता
 शुष्ठी त्रिवृत्सिद्धा विरेचनम् ॥ ३ ॥ नखं मरीचयष्ट्याह्विड्ढामरदारुभिः ।
 नेपालत्रिफलाशङ्खकान्ताव्योपं च पेपितम् । वर्तोकृतं बलासोत्थमञ्जनं तिमिरा-
 पहम् ॥ ४ ॥ अथ सानिपातिकतिमिरचिकित्सा—संसर्गं संनिपाते च
 यथादोषोदयक्रियाम् । धात्री रसाञ्जनं क्षौद्रं सर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ॥ १ ॥
 पित्तानिलाक्षिरोगाग्नी तैमिर्यपटलापहा । दद्यादुशीरनिर्वृहे चूर्णितं कणसैन्धवम्
 ॥ २ ॥ तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं घने ततः । शीते चास्निहितमिदं सर्वजे
 तिमिरे हितम् ॥ ३ ॥ वातपित्तकफसंनिपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।
 शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः शिशुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ४ ॥

अथ तिमिरे सामान्यचिकित्सा ।

अथाञ्जनविधिः—अथ संपक्कदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् । अञ्जनं क्रियते
 ज्ञेन तद्रूप्यं चाञ्जनं मतम् ॥ १ ॥ तद्यथा—गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्ज-
 नानि तु । कुर्याच्छलाकयाऽद्भुत्या हीनानि च यथोत्तरम् ॥ २ ॥ श्लेहनं रोपणं
 चापि लेखनं तद्विधा पृथक् । मधुरं श्लेहसंपद्ममञ्जनं श्लेहनं मतम् ॥ ३ ॥
 कपायतिक्करसयुक्त्स्रेहं रोपणं स्मृतम् । अञ्जनं क्षारतीक्ष्णाभ्लरसैर्लेखनमुच्यते
 ॥ ४ ॥ हरेणुमात्रां कुर्वीत वाति तीक्ष्णाञ्जने मिपक् । प्रमाणं मध्यमे सार्धं द्विगुणं
 तु मृदौ भवेत् ॥ ५ ॥ रसक्रिया तूतमा स्याद्विड्ढमिता हिता । मध्यमा द्विवि-
 ड्ढा सा हीना स्वैकविड्ढिका ॥ ६ ॥ शलाकाः श्लेहने चूर्णं चतस्रः प्राहुरञ्जने ।
 रोपणे तास्तु तिक्तः स्युस्ते उभे लेखने स्मृते ॥ ७ ॥ सुखयोः कुञ्चिता श्लक्ष्णा
 शलाकाऽष्टाद्गुलोन्मिता । अश्मजा घातुजा वा स्वाकलायपरिमण्डला ॥ ८ ॥
 सुपर्णरजतोद्भूता शलाका श्लेहने स्मृता । तान्नलोहाश्मसंजाता शलाका लेखने
 मता । अद्भुलिस्तु मृदुरवेन रोपणे कथिता पुर्धः ॥ ९ ॥ अञ्जने केवलमपि
 शलाकाविशेषमाह—त्रिफलाभृद्गुष्ठीनां रसैस्त्रयैश्च सर्पिणा । गोमूत्रमध्य-
 जाशीरैः सिक्तो नागः प्रतापितः ॥ १ ॥ तच्छलाका हरत्येव सकलाश्रयनाम-
 धान् । कृष्णभागादधः कुर्यादपाह्नं पायदञ्जनम् ॥ २ ॥ प्रथमं सव्यमङ्गीयात्प-
 द्भ्याहक्षिणमञ्जयेत् । शलाकया साञ्जनया न च तद्यथं स्मृते ॥ ३ ॥
 हेमन्ते शिशिरे वाऽपि मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते । पूर्वाह्ने वाऽपरारह्णे वा मीप्से

शरदि चेप्यते ॥ ४ ॥ यथास्वप्ने नायुष्णे वसन्ते च सदैव हि । मातःसायं
 च तरुर्वाग्न च कुर्यात्सदैव हि ॥ ५ ॥ भ्रान्ते प्ररुदितं भीते पीतमधे
 नवज्वरे । भजीणं योगघाते च नाञ्जनं संप्रशस्यते ॥ ६ ॥ सौवीरमञ्जनं
 नित्यं हितमङ्गोः प्रयोजयेत् । पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्नावणार्थं रसाञ्जनम् ॥ ७ ॥
 अथ मुक्तादिमहाञ्जनं भावप्रकाशात्—मुक्ताकपूरकाचागुल्मरिचकणासै-
 न्धवं सैलवालं शुष्ठीकड्ढोलकांस्वधपुरजनिशिलाशङ्खनाम्ब्रतुल्यम् । दक्षाण्ड-
 ल्यक साक्षक्षतजयुतशिषाङ्गीतकं राजवर्तं जातीपुष्पं तुलस्याः कुसुममभिनवं
 बीजमस्त्रार्थैव ॥ १ ॥ पूतीकनिम्बाञ्जनभद्रमुस्तं सताम्रसारं रसगर्भयुक्तम् ।
 प्रत्येकमेपां खलु मापकैकं पलेन पिप्यान्मधुनाऽतिसूक्ष्मम् ॥ २ ॥ भवन्ति रोगा
 नयनाधिता ये नितान्तमात्रोपचिताश्च तेषाम् । विधीयते शान्तिरवश्यमेव
 मुक्तादिनाञ्जेन महाञ्जेन ॥ ३ ॥ अथ नयनशाणनामाञ्जनम्—कणा
 सलज्जपोषणा सहरसाञ्जना साञ्जना सरित्पनिककः शिषा सितपुननंवासंभवा ।
 रजन्यरुगचन्दनं मधुकतुरथपथ्या शिला भरिष्टदलशायरस्फटिकशङ्खनाभीन्दवः
 ॥ १ ॥ इमानि तु विचूर्णयेद्विड्वाससा शोधयेत्ततोऽप्यस्ति विमर्दयेत्समधुता-
 म्रज्जणेन तत् । इदं मुनिमिरारितं नयनशाणनामाञ्जनं करोति तिमिरक्षयं पट-
 लपुष्पनाशं बलात् ॥ २ ॥ अथ चन्द्रोदयावर्तिः—दाहनाभिर्विभीतस्य मञ्जा-
 पथ्या मनःशिला । पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ॥ १ ॥ छाग-
 क्षीरेण संपिप्य वर्तं कुर्याद्यवोन्मिताम् । हरेणुमात्रां संपूष्य जलेनाञ्जनमाच-
 रेत् ॥ २ ॥ तिमिरं मांसवृद्धिं च काचं पटलमर्जुदम् । रान्यन्धं वार्षिकं पुष्पं
 वर्तिश्चन्द्रोदया हरेत् ॥ ३ ॥ अथ चन्द्रप्रभावर्तिः—रजनी निम्बपत्राणि
 पिप्पली मरिचानि च । विडङ्गं भद्रमुस्तं च सप्तमी त्वभया स्मृता ॥ १ ॥
 अजामूत्रेण संपिप्य छायायां शोषयेद्दृढी । चारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु
 पिष्टिकाम् ॥ २ ॥ मधुना पटलं हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम् । एषा चन्द्रप्रभा
 वर्तिः स्वयं रुदेण निर्मिता ॥ ३ ॥ अथ शशिकलावर्तिः—रसकजलजनाभिः
 पौरतुथं समांशं वसनगलितमेतन्निम्बुनीरेण पिष्टम् । हरति शशिकलं तद्वर्तिर-
 भ्यङ्गिताऽङ्गोत्तिमिरकुसुमकण्डूस्त्रावरागार्मपिहान् ॥ १ ॥ अथ लोचनशूलघ्नी
 पोटली—कृतलाजसुराष्ट्रादिकेन रुचिरं नागजगालवोत्थचूर्णम् । सुकुमार्यु-
 दकेन शुद्धवात्रे मृदितं दृष्टिरुजं जयेत्पटस्थलम् ॥ १ ॥ अथ नयनामृतम्—
 रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोर्द्विगुणमञ्जनम् । सूततुर्यांशकपूरमञ्जनं नयनामृतम्
 ॥ १ ॥ तिमिरं पटलं काचं शुक्रमर्जुनानि च । क्रमात्पथ्याशिनो हन्ति तथाऽ-
 न्यानपि रगदान् ॥ २ ॥ अथ रोपणी कुसुमिकावर्तिः—तिलपुष्पाण्य-
 शीतिः स्युः पष्टिः पिप्पलितण्डुलाः । जाल्याः कुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च पोटश
 ॥ १ ॥ सूक्ष्मपिष्टा जलैर्वर्तिः कृता कुसुमिकाभिधा । तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशनी
 मांसवृद्धितुत् ॥ पतस्त्राञ्जने मात्रा प्रोक्ता सार्धं हरेणुका ॥ २ ॥ अथ दाढ्या-
 द्यञ्जनम्—दाढ्याविरामधुकमम्भति नारिकेले पक्त्वाऽष्टभागपरिशिष्टरसं पुन-

साम् । सान्द्रं विपाप्यं शशिरैन्धयमाक्षिकाद्यं युग्धाद्रणातिर्तिमिरातिषु पित्त-
 जेषु ॥ १ ॥ अथ शङ्खादिघटी—शङ्खस्य भागाक्षरवारस्तदधेन मनःशिला ।
 मनःशिलार्धं मरिचं मरिचार्धेन विप्वली ॥ १ ॥ सर्वमेकत्र संमर्धं गुटिकां
 कारयेत्ततः । वारिणा तिमिरं हन्ति चायुंदं हन्ति मस्तुना ॥ पिचटं मधुना
 हन्ति स्त्रीक्षीरेण तथाऽंजुनम् ॥ २ ॥ अथ पुनर्नयाद्यञ्जनम्—दुग्धेन कण्डू-
 क्षौद्रेण नेत्रघ्रावं च सर्पिणा । पुष्यं तैलेन तिमिरं काञ्जिकेन निशान्धताम् ।
 पुनर्नया हरत्याशु भास्करनिमिरं यथा ॥ १ ॥ अथ गुडूच्याद्यञ्जनम्—गुड-
 धीस्वरसः कपेः क्षौद्रं स्थान्मापकोन्मिमतम् । सैन्धवं क्षौद्रतुल्यं स्यात्सर्वमेकत्र
 मर्दयेत् ॥ १ ॥ अञ्जयेत्सयनं तेन पिहार्मेनिमिरं जयेत् । काचं कण्डूं लिङ्गनासं
 शुल्लकृष्णागतान्गादान् ॥ २ ॥ अथ कर्तकफलादि—कर्तकस्य फलं पृष्ठा मधुना
 नेत्रमञ्जयेत् । ईषत्कर्पूरसहितं तस्याक्षेत्रप्रसादनम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—कर्तकस्य
 फलं शङ्खः सैन्धवं श्यूपणं सिता । केनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विड्ढानि मनःशिला ।
 सर्वमेतत्त्वमं कृत्वा नारीक्षीरेण पेपयेत् ॥ १ ॥ तिमिरं पटलं काचमर्मशुकं व्यपो-
 हति । कण्डूकुक्षुदायुंदान् हन्ति मलं वा मुसुप्तावनि ॥ २ ॥ इति शार्ङ्गधरः ॥ अथ
 पिप्पल्याद्यञ्जनम्—पिप्पलीत्रिफलालाक्षालोध्रकं च मसैन्धवम् । शृङ्गाराजरसे
 घृष्टं गुटिकाञ्जनमिष्यते ॥ १ ॥ अर्मं सतिमिरं काचं कण्डूं शुकं तथाऽंजुनम् ।
 अञ्जनं नेत्रजान्तरोगाग्निहन्त्येव न संशयः ॥ २ ॥ अथ गुञ्जामूलाद्यञ्जनम्—
 गुञ्जामूलं बस्तमूत्रेण पिष्टं निघृष्टा वा वारिणा भद्रमुष्ठा । आन्ध्र्यं सघसैमिरं
 हन्ति पुंसामयुद्गाढं नेत्रयोरञ्जनेन ॥ १ ॥ अथ तुलस्यादि—तुलसा विल्व-
 पत्रस्य रसो प्राद्यः समोशकः । ताभ्यां तुल्यं पयो नायोश्चितयं कांस्यपात्रके
 ॥ १ ॥ गजवहया हृदं मर्धं तात्रेण प्रहरं पुनः । कञ्जलत्वं समुत्पाद्य तेनाञ्जि-
 तविलोचनः । सद्यो नेत्ररञ्जं हन्ति सशूलां पाकसंभवाम् ॥ २ ॥ अथ
 काथाः—वासा घनं निम्बपटोलपत्रं तिकागृताघन्दनवरसकत्वक् । कलिङ्गदा-
 र्वादिहनं सनागरं भूमिन्मध्यात्री ह्यभया विभीतकम् ॥ १ ॥ तथा यद्यकाथमथा-
 ष्टमांशं पित्रेदिमं पूर्वदिने कपायकम् । तैमियंकण्डूपटलायुंदं च शुकं तथा सप्र-
 णमवणं च । दाहं सरागं सरुजं सपिष्टं हन्यात्समस्नानपि नेत्ररोगान् ॥ २ ॥
 इति महावासादिकाथः ॥ अथ त्रिफलाकाथः—अयःस्थं त्रिफलाकाथं सर्पिणा
 सह योजितम् । भुफोपरि पित्रेत्सार्यं मासेनान्धोऽपि पश्यति ॥ १ ॥ अथ
 चित्रकादिकाथः—चित्रकमूलत्रिफलापटोलयवसाधितं पित्रेदम्भः । सघृतं
 तिथि चक्षुष्यं तिमिरं च विशेषतो हन्ति ॥ १ ॥

अथ चूर्णानि ।

तत्राऽऽदौ त्रिफलाचूर्णम्—त्रिफलात्वचमायसं च चूर्णं समयष्टीमधुकं
 त्रिससरात्रम् । मधुना सह सर्पिणा, दिनाभ्ते पुरुषो निष्परिहारमाददीत ॥ १ ॥
 चान्ध्यामयदाहशूलतोदान् । पटलं च सशुककाच-
 पिष्टं

रोगनिर्घण्य योगः । इमानवपणोर्ध्वजनुजानां कान्ते हेमुरयं महानयानाम् ॥ ३ ॥ गुह्यानि भगंदरममेहान्महदृष्टानि हृदीमकं त्रिलोकम् । पटितानि विनाशयेत्तथाऽसि विरगष्टं पुत्रये रविमण्डलम् ॥ ४ ॥ प्रमदाभिरपं जगद्विद्वः खुटपन्नाभरगासु पाभिर्नासु । सुरगानि पदे पदे द्विपेदेपुरुषो योगमिनं निपे- यमागः ॥ ५ ॥ रगुनिविजमपुदिसाभियुक्तः शरदा जीपति वै शतं समग्रम् ॥ ६ ॥ मुग्गेन भीलोपलपाहगमिधना तिरोरद्वैरभममेपकप्रमैः । भयेषु गृध्रश्च समानलोचनभिरं मतो पपंगतं तु जीपति ॥ ७ ॥ इति रासायुतो षोडशः । अथ लोहचूर्णम्—मधुप्रविशनापूर्णं लोहपूर्णं समं त्रिद्वेत् । मधु सर्पिपुंनं सम्यगागवर्शीरं विभेदनु ॥ १ ॥ इति सतिमिर्तां सूत्रमालवित्तं उरं दृगम् । आनाहं मूत्रगहं च शोयं चैव निहन्ति हि ॥ २ ॥ अथ शतावयो- दिचूर्णम्—शतावरी सूर्यममा प्रदेया एसा तथा रावणगुर्धनुन्या । देवं विद्वं यमुनिः समानमृतोः समं चाऽऽमलकालिपीमम् ॥ १ ॥ निष्फोभुंनैरनुदयगुणं मरीचं तद्विक्रमैर्गायधिसा प्रदेया । पूर्णं समभ्राज्यकमर्धकर्महृदयामयानां विनि- पारणार्थम् ॥ २ ॥ कण्डू मधुमं तिमिरं सुषोरममांनि कायं पटलं त्रिपोयम् । ये चापरे रक्तभवा विकारास्त्रैयामयं चूर्णपरो निहन्ता ॥ ३ ॥ अथ द्वितीयं त्रिफ- लादिचूर्णं घट्टसेनान्—लिङ्गायदा वा त्रिकला सुचूर्णिनां घृतप्रगादां तिमि- रेऽथ निस्तजे । समीरणे तैलपुता कपात्मके मधुप्रगादां विद्वीत युक्तिः ॥ १ ॥

अथ घृतानि—

विभीतकशिवाधात्रीरदोस्तारिष्टयासकैः । पकमेभिर्घृतं सर्वानशिरोगान्मयो- हति ॥ १ ॥ त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरससा च । घृपस्य च रसप्रस्थं शता- वयोश्च रससमम् ॥ २ ॥ अजाक्षीरं गुहृष्याश्च आमलकया रसं तथा । प्रस्थं प्रस्थं समाद्वय सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥ ३ ॥ कण्डूः कणामिताद्राक्षात्रिफला नीलमुरग- लम् । मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥ ४ ॥ सरराधु सितं विशाय शुभे भाण्डे- निघापयेत् । ऊर्ध्वपागमधःपानं मध्ये पानं च शक्यते ॥ ५ ॥ पापन्तो नेत्रजान् रोगान्पानादेवापकर्षति । सरके रक्तदुष्टे च रक्ते वा विसृते तथा ॥ ६ ॥ नक्तान्घ्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलायुंदे । अभिप्यन्देऽधिमन्धे च पद्मकोपे सुदारणे ॥ ७ ॥ नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषप्रयकृतेष्वपि । परं हितमिदं प्रोक्तं त्रिफलाघं महाघृतम् ॥ ८ ॥ अथ द्वितीयं त्रिफलाघं घृतम्— शतमेकं हरीतक्या द्विगुणं च विभीतकम् । चतुर्गुणं खामलकं घृपमार्कषयोः समम् ॥ १ ॥ चतुर्गुणोदकं द्रवा शनैश्चद्विभिना पचेत् । भागं चतुर्थं संरक्ष्य कायं समवतारयेत् ॥ २ ॥ शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयथी निदिग्धिका । काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥ ३ ॥ विप्वली चन्दनं मुस्तं प्रायमागा तथोरपलम् । घृतप्रस्थं समं क्षीरं कल्कैरैतैः शनैः पचेत् ॥ ४ ॥ हृन्व्यासतिमिरं कायं नक्तान्घ्यं शुक्रमेव च । तथा ह्यावं च कण्डूं च श्यधुं च कपायताम् ॥ ५ ॥ कलुपरवं च नेत्रस्थं विद्वत्संपटलान्वितम् । बहुनाऽथ किमुक्तेन सर्वांशैरामयान्दरेत्

॥६॥ यस्य घोषहता दृष्टिः सूर्याग्निभ्यां प्रपश्यतः । तस्मै तद्भेषजं प्रोक्तं मुनिभिः
परमं हितम् ॥ ७ ॥ मार्जितं दर्पणं यद्वत्परां निर्मलतां मजेत् । तद्वदेतेन पीतेन
नेत्रं निर्मलतामियात् ॥ यारि द्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले ॥ ८ ॥ अथ
लघुत्रिफलाघृतम्—त्रिफलाकायककृष्णाम्बां सपयस्कं घृतं शृतम् । तिमिरा-
प्यचिराद्न्यात्पीतमेतन्निशामुसे ॥ १ ॥ इति घृतानि ॥ अथ भृङ्गराजतै-
लम्—भृङ्गमस्यं तैलाकुट्टवं तथा पलं च मधुकस्य । क्षीरमस्यविपकं गतमपि
चक्षुर्निवर्तयते ॥ १ ॥ अथ धायनम्—स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिला-
पहम् । मधुकामलकस्नानं पित्तघ्नं निमिरापहम् ॥ १ ॥ यचाद्यैः स्नानमिच्छन्ति
श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम् । आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टियलावहम् ॥ २ ॥ त्रि-
फलायाः कपायस्तु धायनाद्येन्नरोगजित् । कवलान्मुखरोगघ्नः पानतः कामला-
पहः ॥ ३ ॥ भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते । अचिरेणैव तद्धारि
निमिराणि व्यपोहति ॥ ४ ॥ इति तिमिरचिकित्सा ॥

अथ काचोपक्रमः ।

काचे रक्तं जलौकाभिर्हृत्वा पूर्वोक्तमाचरेत् । क्षाणार्धं मरिचं द्वौ च विष्पल्य-
णवफेनयोः ॥ १ ॥ क्षाणार्धं सैन्धवाच्छाणा नव सौवीरकाञ्जनात् । विष्टं सुसु-
क्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ॥ २ ॥ कण्डूकाचकफार्तानां मलानां च
विशोधनम् ॥ ३ ॥ इति शार्ङ्गधरात् ॥ समेषुशृङ्गञ्जनभागसंमितः शङ्खोऽञ्जना-
रकाचमलं व्यपोहति ॥ १ ॥ शिलासैन्धवकासीसशङ्खव्योपरसाञ्जनैः । सक्षौद्रैः
काचक्षुष्कार्मैतिमिरग्री रसक्रिया ॥ २ ॥ इति काचोपक्रमः ॥ अथ पित्तविद्-
ग्धदृष्टेश्चिकित्सा—रसाञ्जनं घृतशौद्रतालीसस्वर्णगैरिकैः । गोशकृद्रससंयुक्तं
पित्तोपहतदृष्टये ॥ १ ॥ काश्मरीपुष्पमधुकद्वार्वालोध्ररसाञ्जनैः । सक्षौद्रमञ्जनं
कुर्यात्पित्तन्याधिप्रशान्तये ॥ २ ॥ अथ श्लेष्मविद्ग्धदृष्टेश्चिकित्सा—हरे-
णुमगधावीजमञ्जनं यकृद्ग्नितम् । शकृद्रसेनाञ्जनं वा श्लेष्मोपहतदृष्टये ॥ १ ॥
अथ दिवान्धराड्यन्धयोश्चिकित्सामाह—नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकं सय-
कृद्रसम् । गुटिकाञ्जनमेतस्य दिनराड्यन्धयोर्हितम् ॥ १ ॥ नदीजशङ्खत्रिकटूत्रसा-
ञ्जनं मनःशिला द्वे च निशे गवां शकृत् । सचन्द्रनेयं गुटिकाऽऽशु कृत्वा प्रशस्यते
रत्रिदिने न पश्यताम् ॥ २ ॥ सूर्याग्निदर्शनैर्दग्धे तत्र शीतं प्रयोजयेत् । हेम
घृतं घृतोपेतमञ्जनं चापिदास्यते ॥ ३ ॥ अथ केवलराड्यन्धचिकित्सा—
रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मालती निम्बपल्लवाः । गोशकृद्रससंयुक्ता वटी नक्तान्धना-
शनी । पृतस्थाश्वाञ्जने मात्रा प्रोक्ता सार्धहरेणुका ॥ १ ॥ कणा छागशकृन्मध्ये
पक्वा तद्रसोपिता । अचिराद्गन्ति नक्तान्ध्यं तद्हरसक्षौद्रमूपणम् ॥ २ ॥
करञ्जपत्रकिञ्जल्कचन्द्रनोत्पलगैरिकैः । गोशकृद्रससंपिष्टैर्नक्तान्धये हितमञ्जनम् ॥
॥ ३ ॥ रसाञ्जनं शिला दारु जातीपत्ररसो मधु । नक्तान्धतां जयेदेतदञ्जनं साञ्जु
योजितम् ॥ ४ ॥ मालतीपत्रक्षौद्रं च निशाद्वपरसाञ्जनैः । नक्तान्ध्यमञ्जनं हृन्वा-

हृष्णा वा गोमयान्विता ॥ ५ ॥ दध्ना घृष्टं मरीचं वा रात्र्यन्धाजनमुत्तमम् ॥ ६ ॥
इति दिवान्धरात्र्यन्धयोश्चिकित्सा ॥ अथ नकुलान्ध्यरोगस्य रागरहितस्य
चिकित्सा—यथा त्रिवृधन्दनकुण्डली च भूमिम्बनिम्बौ रजनी सवासं । प्रथं
जलस्य क्वथिताष्टभागं पित्रेःसुजीर्णे नकुलान्ध्यरोगे ॥ १ ॥ इति पद्मसेनाव ।
इति दृष्टिगतरोगचिकित्सा ॥

अथ कृष्णगतरोगचिकित्सा ।

तत्राऽऽद्यौ समणशुक्रप्रतीकारमाह—घणशुक्रप्रदान्त्वर्थं पद्मं गुग्गुलुं
पचेत् । शिरसश्चाऽऽहरेदकं जलौकाभिश्च लोचनात् ॥ १ ॥ ससैन्धवं त्रिवृत्काये
श्रीन्वारान्पाचयेद् घृतम् । पीत्वा सर्वेषु शुक्रेषु शीघ्रं कुर्याच्छिराव्यधम् ॥ २ ॥ अथ
यष्ट्याह्वाद्याश्वोत्तनम्—यष्ट्याह्वादाव्युत्पलपद्मलाक्षाप्रपौण्डरीकं नलदाम्बुना
च । आश्वोत्तनं स्त्रीपयसा विपकं निहन्ति तरसमणदाहशुक्रम् ॥ १ ॥ अथ
लामज्जकायजनम्—लामज्जकोत्पलसितासारियाचन्दनद्वयैः । कार्पिकैः सा-
रियाप्रथं काथयेत्सलिलादके ॥ १ ॥ पादशेषं परिखाव्य पचेदादर्विलेपनात् ।
भाजने लोहशैले वा प्रातस्त्रासायमजनम् ॥ २ ॥ प्रधानमेतच्छुक्रं घणशुक्रं
शमं नयेत् । श्यामामूलकपायं वा मधुना घणशुक्रिणाम् ॥ ३ ॥ अथ चन्द्र-
नादिवर्तिः—चन्दनं गैरिकं लाक्षा मालतीकलिकान्विता । घणशुक्रहरी
वर्तिः शोणितस्य प्रसादनी ॥ १ ॥ इति घणशुक्रचिकित्सा ॥ अथाऽऽश्वो-
त्तनम्—जात्याः प्रवालं मधुकं च सर्पिर्वृष्टं सुषोणाम्बुसुशीतलं च । आश्वो-
त्तनं शुक्रहरं प्रदिष्टं शुक्रापहं स्त्रीपयसा महार्हम् ॥ १ ॥ अथ घात्रीफलादिसेच-
नम्—घात्रीफलं निम्बकपितृपत्रं यष्ट्याह्वलोभं खदिरं तिलाश्च । काथः सुशीतो
नयनेऽभिषिक्तः सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥ १ ॥ अथ वर्तयः—पलाश-
पुष्पस्वरसैर्बहुशः परिभाविता । करञ्जवीजवर्तिस्तु दृष्टेः पुष्पं व्यपोहति ॥ १ ॥
समुद्रकेनसिन्धुःशङ्खदक्षणाण्डवल्कलैः । शिमुचीजयुतैर्वर्तिः शुक्रादीन्शस्त्र-
हिलेत् ॥ २ ॥ अथ चन्द्रोदयावर्तिः—रसाजनं सशैलेयं कुङ्कुमं समनःशि-
लम् । शङ्खं सभेतमरीचं शर्करा चेति सप्तमम् ॥ १ ॥ एषा चन्द्रोदया नाम
वर्तिर्विदेहनिर्मिता । हन्यात्पिष्टं च कण्डूं च शुक्रं सतिमिरासुन्दम् ॥ २ ॥ अथा-
जनम्—वटर्क्षरेण संयुक्तं मुख्यं कर्पूरजं रजः । क्षिप्रमजनतो हन्ति कुसुमं
वृ द्विमासिकम् ॥ १ ॥ संघृष्य पिप्पलीचूर्णं सफेनं कांक्षमाजने । सक्षीर्द्रं
सैन्धवोपेतमजनं शुक्रनाशनम् ॥ २ ॥ ताप्यं मधूकसारो वा बीजं चाक्षस्य
सैन्धवम् । मधुनाऽजनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्रनाशनाः ॥ ३ ॥ कुकुटाण्डक-
पालानि शङ्खः काचोऽथ चन्दनम् । सैन्धवार्धाशसंयुक्तमजनं शुक्रलेखनम्
॥ ४ ॥ अथ लोहादिगुग्गुलुः—अथश्च यदीत्रिफलाकणानां चूर्णानि तुल्यानि
पुरेण निलम् । सर्पिर्मधुग्यां सह भक्षितानि सर्वाणि शुक्राणि निहन्ति शीघ्रम्
॥ १ ॥ अथ पटोलाद्यं घृतम्—पटोलं कटुकादार्वानिम्बवासाफलत्रिकम् ।
दुरालभा पर्पटकं प्रायन्ती च पलोन्मिताम् ॥ १ ॥ प्रथमामलकानां च काथ-

येनत्वणेऽम्मसि । तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥ कल्कैर्भूमिन्व-
 कुटजमुन्नायष्ट्याङ्गचन्दनैः । सपिप्पलीकैस्तिस्रदं चक्षुष्यं शुक्रयोजितम् ॥ ३ ॥
 प्राणकर्णाक्षिचर्मत्वष्टुखरोगप्रणापहम् । कामलाज्वरवीसर्पगण्डमालापहं परम्
 ॥ ४ ॥ अथ कृष्णाद्यं तैलम्—कृष्णाविदङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजन्मविधौपधैः
 पयसि सिद्धमिदं छगदयाः । तैलं घ्नं तिमिरशुक्रशिरोक्षिचर्मपाकात्पयाञ्जयति
 नस्यविधौ प्रयुक्तम् ॥ १ ॥ अथाक्षिपाकात्पयचिकित्सामाह—एवाह पु-
 ण्डरीकं च गवां क्षीरावशेषितम् । रागाश्रुवेदनां हन्यादक्षिपाकात्पयं तथा ॥ १ ॥
 अथाजकाचिकित्सामाह—मूर्धाक्षिकर्णभ्रूगण्डशङ्खवर्माधिताऽऽजका । जा-
 यते व्यथते नेत्रं मध्यमानमिचान्तरा ॥ १ ॥ उष्णमशु च्वस्यक्षि दूषितं क्लिप्तं
 भृशम् । असाध्यरोगसंभूतां दृष्टिजां च विवर्जयेत् ॥ २ ॥ स्वयं प्रवृद्धां कठिनां
 चिरकालोत्थितामपि । साध्यरोगसमुत्पन्नां कृष्णजां त्यजकां जयेत् ॥ ३ ॥ अज-
 कायां शिरां मुक्त्वा त्रिवृच्चूर्णैर्विरेचयेत् । घृतं घातहैरैः सिद्धमजकायां प्रयोजयेत् ।
 सेके पाने तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये दृष्टिविदां वरः ॥ ४ ॥ पक्ववटपत्रपुटके निधाय
 मासं धवलककंटकान् । पुटवद्विदह्य बद्ध्वा तद्रससेको जयेदजकाम् ॥ ५ ॥ गवा-
 मस्थित्वचं कांसे विनिर्भृष्य सुखाम्बुना । पूरयेदक्षि तेनाऽऽशु प्रशाम्यत्यजका-
 मयः ॥ ६ ॥ अङ्गारपक्वाम्बुकरसेनाऽऽश्रोतनाञ्जनम् । कर्पूरचूर्णयुक्तेन शाम्यते
 त्वजकामयः ॥ ७ ॥ सैन्धवं वाजिपादं च गोरोघनसमायुतम् । शैलुत्वग्रससं-
 युक्तं पूरणं चाजकापहम् ॥ ८ ॥ अथ शशकादिघृतम्—शशकस्य कपाये
 तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् । कदरुं दद्यात्तु सक्षीरं यथोक्तान्कपसंमितान् ॥ १ ॥
 सरिषा मधुकं लाक्षा चन्दनं नीलमुत्पलम् । बला चातिबला चैव मृणालं
 पत्रकं तथा ॥ २ ॥ कार्पिकं सविषं लोभ्रं जीवनीयगणान्वितम् । घृतमेतत्प्रयो-
 क्तव्यं पाने नस्ये च पूरणे ॥ ३ ॥ अजकामर्जुनं काचं पटलं शुक्रमेव च ।
 तथाऽक्षिरोगान्सकलान्वातपित्तोत्तराक्षयेत् ॥ ४ ॥ इति कृष्णगतारोगचिकित्सा ।

अथ शुक्रजाः—

प्रक्षार्यमाथ खाद्यवर्म तथैवार्माधिमांसकम् । लोहितार्मं सशुक्लार्मं शुक्रप्रा-
 सानि वेदयेत् ॥ १ ॥ अर्मव्याध्यं दधिनिभं नीलं रक्तमधापि वा । धूलरं तनु
 यचाऽऽशु शुक्रवत्समुपाचरेत् ॥ २ ॥ अथ कृष्णादिपुटपाकः—कृष्णालोह-
 रजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः । समुद्रफेनकासीसन्नोतोजदधिमस्तुभिः ॥ लेखने
 वा कृते तस्य परं धारणमिष्यते ॥ १ ॥ अथ पिप्पल्यादिगुटिकाञ्जनम्—
 पिप्पलीत्रिफलालाक्षालोहचूर्णं ससैन्धवम् । भृङ्गराजरसे पिष्टं गुटिकाञ्जनमिष्यते
 ॥ १ ॥ अर्मं सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रमयार्जुनम् । अजकां नेत्ररोगांश्च हन्या-
 द्भिरवशेषतः ॥ २ ॥ अथ मरिचादिलेपः—संचूर्ण्य मरिचाक्षे च रजन्या
 रसमर्दिते । लेपनादर्मणां नाशं करोरयेप प्रयोगराट् ॥ १ ॥ अथ पुष्पाक्षा-
 दिरसक्रिया—पुष्पाक्षताक्षैर्धजसितोदधिकेनशङ्खसिन्धूर्यगैरिकशिलामरिधैः स-

॥ १ ॥ क्रिया शुद्धामये कर्मां पित्तामिष्यन्दक्षिणुमा । यथासाहचर्येण तु
 कावे क्षोणितमोक्षणम् ॥ २ ॥ कफामिष्यन्दक्षिणुमा क्रमं पुण्यांश्चक्षणः । भ-
 ज्ञनं कट्फलान्योपर्याङ्गररसाङ्गैः । अर्जुने शर्करामस्तुक्षीर्वाश्वीतनं क्षिणुम् ॥
 ॥ ३ ॥ शङ्खः क्षीत्रेण मंयुनः इतकः सैन्धवेन वा । सितयाङ्गणकैतो वा
 पृथगङ्गनमर्जुने ॥ ४ ॥ इति शुद्धगतरोगचिकित्सा ॥

अथ चर्मपक्ष्मजाः—

उत्तमिनी महलकर्वमवर्मेनी च श्यावं च यद्य पटितं गिह अशंवर्मे । द्विष्टं
 च पोषक्रियुतं सत्तु वर्मे यद्य गुग्मीकिनी च मह शर्करया च छेरयाः ॥
 श्लेष्मोपगाहृष्टगणं च विसं च भेसा मन्धिश्च यः कृमिहृतोऽङ्गननामिका च
 ॥ १ ॥ स्विस्रां भित्वा विनिष्पीड्य भिजामङ्गननामिकाम् । शिलैलानतसिन्धूर्यैः
 सक्षीर्मेः प्रतिसारयेत् ॥ २ ॥ रसाङ्गनमपुण्यां वा भित्वा शङ्खेण चर्मवित् ।
 प्रतिसार्याङ्गनैर्पुण्यादुष्णैर्दापिशरौक्षैः ॥ ३ ॥ स्वेदयेद् पृष्टयाऽशुल्या हरिद्रकं
 जळीकया । करे संपृष्य दुषेर्ष्यगङ्गवेलोचने मुहुः ॥ ४ ॥ द्वित्रिवारान्शामयनि
 कण्डूदोषान्विताङ्गनम् । रसाङ्गनं शोषयुतं सपिष्टं यदकीकृतम् ॥ ५ ॥ कण्डू-
 पाकान्वितं इन्धित नूनमङ्गननामिकाम् । रोषनाक्षारगुत्पानि पिष्यद्यः क्षीदमेव
 च ॥ ६ ॥ प्रतिसारणभैकैकं भित्ते छगण इष्यते । निमेपं नाशनायाति सर्पि-
 स्तेन च पूरणम् ॥ ७ ॥ श्वेदयित्वा विसमन्धि जिदाण्यस्य निराश्रयेत् । पक्वं
 भित्वा तु शङ्खेण सैन्धवेन प्रपूरयेत् ॥ ८ ॥ इति निमेपविसमन्धी ॥ अथ
 क्षिणुचर्म—आलदारदवाः पिष्ट्वा सुरसापत्रवारिणा । छायाशुष्का कृता
 पतिः क्षिणुचर्मनिवारणी ॥ १ ॥ रसाङ्गनं सशर्करो जातोपुष्पं मनःशिला ।
 सगुदकेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ २ ॥ पृथक्सांशं मधुना पिष्ट्वा प्रहि-
 क्षवर्मेति । अङ्गनं छेदकण्डूयै पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ ३ ॥ अथ पिह्वम्—
 पित्तश्लेष्मप्रकोषेण चर्मोन्तः सैमकुप्यते । नाश्याऽतिलोमशं वाऽपि विक्षिष्टं
 पिह्वमेव च ॥ १ ॥ चर्मोवलेख्यं बहुशस्तद्वृक्षोणितमोक्षणम् । पुनः पुनर्विरिकं
 च पिह्वरोगातुरो भजेत् ॥ २ ॥ पिह्वी क्षिणुो यमेत्पूर्वं क्रियाव्यवमृतेऽमुजि ।
 शिलारसाङ्गनव्योपगोपिसैर्धर्तिरङ्गनम् ॥ ३ ॥ पिह्वं चारामूत्रेण भावितं
 देवदारु च । हरितालयचादाकसुरसारसपेपितम् । अभयारससंपिष्टं तगरं
 पिह्वनाशनम् ॥ ४ ॥ ताम्रपात्रे शुहामूलं सिन्धूर्यं मरिचान्वितम् । आरनालेन
 संपृष्टमङ्गनं पिह्वनाशनम् ॥ ५ ॥ मुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।
 त्रिशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताद्ये निधापयेत् ॥ ६ ॥ पिह्वानपिह्वान्कुरुते बहुवर्षो-
 धितानपि । उत्सेकेनोपदेहेन कण्डूशोथांश्च नाशयेत् ॥ ७ ॥ अथ पक्ष्मरोगयो-
 चिकित्सा—रक्षक्षि दहेत्पक्ष्म तस्यलोहशलाकया । पक्ष्मकोषे पुनर्नैवं कदाचि-
 दोमसंभवः ॥ १ ॥ पुष्पकासीसचूर्णं वा सुरसारसभावितम् । ताद्ये दशाहं
 सद्योऽयं पक्ष्मशासनलेपनम् ॥ २ ॥ इति चर्मपक्ष्मजाः ॥

अथ संधिजानां चिकित्सामाह ।

तत्र पूयालसचिकित्सा—पूयालसे शिरां भित्त्वा लेपोपनाहकर्मभिः ।
नेत्रपाकविधिं कुर्यात्परमुक्ताञ्जनं हितम् ॥ १ ॥ आर्द्रकस्वरसैर्घृष्टं सिन्धुकासी-
ससंमितम् । छायाशुष्कां वर्टीं कुर्यात्पूयालये हितमञ्जनम् ॥ २ ॥ अधोपना-
हालज्योश्चिकित्सा—हितोपनाहे त्वलजे पिप्पलीमधुसैन्धवैः । विलिखेन्मण्ड-
लामेण छेदयेद्वा समन्ततः ॥ १ ॥ अथ स्नायाः—छायेषु त्रिफलाद्यां यथा-
द्योयं प्रयोजयेत् । क्षौद्रेणाऽऽयेन पिप्पल्या मिश्रं विच्येच्छिरां तथा ॥ १ ॥ पथ्या-
क्षधात्रीफलमध्यबीजैस्त्रिद्वैरुभागेर्विदधीत घातंम् । तथा ज्ञयेदक्षमतिप्रवृद्धम-
क्ष्णोहरिःकष्टमपि प्रकोपम् ॥ २ ॥ कार्पासीफलजम्बवाध्रजलैर्घृष्टं रसाञ्जनम् ।
मधुयुक्तं चिरोरथं च चक्षुःस्नायमपोहति ॥ ३ ॥ अथ पर्वणी—पर्वणीपिटकां
संधिभागे लिन्वादसंशयम् । हितमाश्रोतनं तत्र योजयेन्मधुसैन्धवैः ॥ १ ॥
अथ जन्तुग्रन्थिः—त्रिफलामृतकासीससैन्धवैः सरसाञ्जनैः । रसक्रियां कृति-
ग्रन्थौ भिन्ने स्वात्प्रतिसारणम् ॥ १ ॥ इति संधिजाः ॥

अथ समस्तनेत्रजरोरोगचिकित्सामाह ।

तत्र सेकविधिः—सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वेस्त्रिभयने हितः । मीलिता-
क्षस्य मर्त्यस्य प्रदेशश्चतुरङ्गुलः ॥ १ ॥ सर्वोऽपि स्नेहनो वाते रक्ते पित्ते च
रोपणः । लेपनश्च कफे कार्यस्तत्र मात्राऽधुनोच्यते ॥ २ ॥ पद्मावशतैः स्नेहनेषु
चतुर्भिश्चैव रोपणे । वाक्दातैश्च त्रिभिः कार्यं सेको लेखनकर्मणि ॥ कार्यस्तु
दिवसे सेको रात्रौ वाऽऽस्यदिके गदे ॥ ३ ॥ अथाऽऽश्रोतनविधिः—अथ
व्याश्रोतनं कार्यं निशायां न कथंचन । उन्मीलितेऽक्षिण दृष्ट्याध्वे विन्दुभिर्बहु-
लाद्वितम् ॥ १ ॥ विन्द्वोऽष्टौ लेखनेषु स्नेहने दश विन्दवः । रोपणे द्वादश
प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ॥ २ ॥ उष्णे च शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैवैः
निश्चयः । घाते तिक्तं तथा क्षिग्धं पित्ते मधुरशीतलम् ॥ ३ ॥ तिक्तोष्णरूक्षं च
कफे क्रमाद्वाश्रोतनं हितम् । आश्रोतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वाक्दाततोन्मिता
॥ ४ ॥ निसेपोन्सेपणं पुंसामङ्गुल्योस्त्रोटिकाऽथ वा । गुर्वक्षरोच्चारणं वा चाला-
त्रेयं स्मृता धुषैः ॥ ५ ॥ अथ पिण्डिकाविधिः—पिण्डी कवलिका प्रोक्ता
यध्यते चक्षुषट्कैः । नेत्राभिप्यन्दयोग्या सा व्रणेष्वपि निगद्यते ॥ १ ॥ अथ
विडालकविधिः—विडालको वहिलेपो नेत्रे पद्मविवर्जिते । तस्य मात्रा
परिशेया मुखलेपविधानवत् ॥ १ ॥ अथ तर्पणविधिः—अथ तर्पणकं घृत्मि
नेत्रतृप्तिकरं परम् । यद्यक्षुः परिशुष्कं च नेत्रं कुटिलमाविलम् ॥ १ ॥ शीर्ण-
पद्मशिरोःपातकृच्छ्रोन्मीलनसंयुतम् । तिमिराञ्जनशुक्राद्यैरभिध्यन्दाधिमन्थकैः
॥ २ ॥ शुष्काक्षिपाकशोभाभ्यां युक्तं वातविपर्ययैः । तस्मै तर्पणे योज्यं नेत्र-
रोगविदारदैः ॥ ३ ॥ दुर्दिनायुष्णशीतेषु चिन्तायासभ्रमेषु च । अशान्तोपद्भवे
चाक्षिण

अथारौ प्राणगन्धेन श्लिष्टेन परिमण्डलौ ॥ ५ ॥ स्यात् इहापरंवाजी कर्णयो
 वेप्रकोशायोः । पूरयेद् घृतमण्डेन विलीनेन मुक्तोदकेः ॥ ६ ॥ अथ वा जतपी-
 तेन सर्पिशा क्षीरजेन वा । निमज्जन्वक्षिपदमार्गि पावता तावदेव हि ॥ ७ ॥
 पूरयेन्मीठिते नेत्रे तत्र उन्मीलयेत्तर्जनः । धारयेद्दर्शरोगेषु पाद्याश्राणां शतं
 तुषः ॥ ८ ॥ स्वप्ते कफेः संधिरोगे मात्रापद्यगतं हितम् । शुद्धे च पदनां
 कृष्णारोगे सप्तगत्तं गतम् ॥ ९ ॥ हरिरोगेष्वप्यसतमपिमन्थे सहस्रकम् । सहस्रं
 घातरोगेषु धारयेत्तं हि तर्पणम् ॥ १० ॥ पृक्कदं वा स्पृहं वाऽपि पञ्चाहं चेष्यते
 परम् । तर्पणांशुश्लिष्टानि नेत्रस्यतानि लक्षयेत् ॥ ११ ॥ सुखसम्प्रापवोषरत्नं
 वैशारं वणंपाटपम् । निवृत्तिर्याधिशांतिश्च क्रियालाघवमेव च ॥ १२ ॥ अथ
 साधुगुरु विमर्शं नेत्रं स्याद्विज्ञापितम् । रूक्षमग्राविष्टं रूक्षं नेत्रं स्वादीनतर्पि-
 तम् ॥ रूक्षग्रिमोषपाराम्यामेतयोः स्यात्प्रतिश्रिया ॥ १३ ॥ अथामिष्यन्द-
 चिकित्सामाह—सेषु घातिकाभिष्यन्दचिकित्सा । अथ सेकः—पूरण्ड-
 त्पत्रमूलः शतभागं पयो हितम् । सुप्तोष्णं संचने नेत्रे घाताभिष्यन्दनाशनम्
 ॥ १ ॥ परिवेके हितं नेत्रे पयः कोष्णं ससन्धपम् । रजनीदारसिद्धं वा ससन्ध-
 पेन समन्वितम् ॥ घाताभिष्यन्दनाशनं हितं मारतपर्यये ॥ २ ॥ अथाऽऽ-
 श्रोतनम्—मिल्वादिपत्रमूलेन वृहस्पेरण्डशिमुभिः । कायश्वाऽऽश्रोतनं कोष्णो
 घाताभिष्यन्दनाशनः ॥ १ ॥ शम्पुविष्टैर्निम्बपत्रैरप्यथं लोभस्य पेपयेत् । प्रताप्य
 षड्दिना विष्टा तद्गसो नेत्रपूरणात् ॥ घातोत्थं रक्तपित्तोऽधमभिष्यन्दं विनाशयेत्
 ॥ २ ॥ अथ पिण्डिका—घाताभिष्यन्दनान्त्यर्थं त्रिमोष्णा पिण्डिका भवेत् ।
 पूरण्डपत्रमूलावहनिर्भिता घातनाशिनी ॥ १ ॥ अथाञ्जनम्—हरिद्रा मधुकं
 पथ्या वैशदार च पेपयेत् । भाजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ १ ॥ अथ
 पित्ताभिष्यन्दचिकित्सा । अथ सेकः—चन्दनारिष्टपत्राणि षष्ठीदाप्यां स-
 सन्धवैः । पिष्ट्वाऽम्भसा भवेत्सेकः वित्ते क्षौद्रसमन्वितः ॥ १ ॥ अथाऽऽश्रो-
 तनम्—निम्बस्य पत्रैः परिलिप्यं लोभं स्वदोऽग्निना सूर्णमयापि कलकम् ।
 आश्रोतनं मानुषदुग्धमिधं पित्तासघातापहमायमुक्तम् ॥ १ ॥ द्राक्षामधुकमञ्जि-
 एात्रीयनीयैः शृतं पयः । प्रातराश्रोतनं पथ्यं दाहशूलाक्षिरागजित् ॥ २ ॥ अथ
 पिण्डिका—पित्ताभिष्यन्दनाशाय धात्रीपिण्डी सुखापहा । महानिम्बदलो-
 ज्जता पिण्डिका पित्तनाशनी ॥ १ ॥ अथ विट्कालकः—वैतिके चन्दनानन्ता-
 मञ्जिष्ठाभिषिड्कालकः । कायैः सपञ्चवष्ट्याहृमांतीकालीयकैस्तथा ॥ १ ॥ चन्दनं
 मधुकं लोभं जातीपुष्पाणि गैरिकम् । मलेपो दाहरोगप्रस्तोद्गामिष्यन्दनाशनः
 ॥ २ ॥ अथ श्लैष्मिकाभिष्यन्दचिकित्सामाह—कफजे लह्वनं स्वदी नखं
 लिप्तादिभोजनम् । तीक्ष्णैः प्रथमनं कुयांतीङ्गैरेवोपनाहनम् । रूक्षतीक्ष्णविरि-
 केश मलं सम्यग्विनिहरित् ॥ १ ॥ अथ सेकः—निम्बार्कपत्रसंपकं लोभं
 भागवदृष्टयम् । धूपः सर्पिःपयोमारीः कफे सेकः सुखाम्बुना ॥ १ ॥ अथा-
 ऽऽश्रोतनम्—ससन्धं लोभमथाऽऽज्यभृष्टं 'सौवीरपिष्टं' स्तितवखवद्धम् ।

आश्रोतनं तद्वयनस्य पुःयांकण्डू च दाहं च रुजं च हन्यात् ॥ १ ॥ अथ पि-
 ष्टिका—शिमुपप्रकृता पिण्डी श्लेष्माभिष्यन्दहारिणी । शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डी
 सुशोष्णा स्वरूपसैन्धवा ॥ घायां चक्षुषि संयोगाच्छोषकण्डुष्यधाहरा ॥ १ ॥
 अथ पिडालकः—रसाग्नेन वा ऐषः पथ्याविश्वदहैरपि । यचाहरिद्रावि-
 शैर्षा तथा नागरगैरिकैः ॥ १ ॥ अथ स्येदनम्—फणिजकारकोतकपिःथविल्व-
 धत्तूरमद्गार्जुनपत्रयोगैः । स्येदं विदध्यादथ वा प्रलेपं सलोभशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः
 ॥ १ ॥ अथ सामान्योपचारः—षट्कलं पारिजातस्य तैलसैन्धवकाञ्जिकम् ।
 कफजाक्षिजशूलघ्नं तरुं क्लृप्तं यथा ॥ १ ॥ सौवीरं सैन्धवं तैलं मूर्धामूलं
 तथैव च । क्रांस्यपात्रे विष्टं स्वादक्ष्णोः शूलनियारणम् ॥ २ ॥ सलयणकटुतैलं
 काञ्जिकं क्रांस्यपात्रे निहितमुपलष्टं धूपितं गोमयाग्नौ । सपवनकफकोपं छाग-
 दुग्धावसिक्तं जयति नयनशूलं स्यावशोभं सरागम् ॥ ३ ॥ स्यन्दाधिमन्थे क्रम-
 माचरोश्च सर्वेषु चैतेषु सदा प्रशस्तम् ॥ ४ ॥ अथ रक्तजाभिष्यन्दचिकि-
 त्सा माह । अथ सेकः—त्रिफलालोभयष्टीभिः शर्कराभद्रमुस्तकैः । पिष्टैः
 क्षीताग्युना सेको रक्तभिष्यन्दनाशनः ॥ १ ॥ अथाऽऽश्रोतनम्—त्रीस्त-
 न्याश्रोतनं नेत्रे रक्तपित्तानिलातिजित् । क्षीरसर्पिर्घृतं वाऽपि रक्तपित्तरुजं जयेत्
 ॥ १ ॥ लोभचूर्णं घृते घृष्टं रुजमाश्रोतनैर्हरेत् । शर्करात्रिफलाचूर्णमिदमाश्रोतनं
 परम् ॥ २ ॥ अथाङ्गनम्—धीपर्णीपाटलाघात्रीघातकीनिम्बकार्जुनात् ।
 गुप्ताण्यथ बृहत्याश्च विम्बीलोभं च तुल्यशः ॥ १ ॥ मज्जिष्टं चापि मधुना
 पिष्ट्वाऽपीशुरसेन वा । रुधिरस्यन्दशान्त्वर्थमेतदङ्गनमिष्यते ॥ २ ॥ अथ
 वासादिक्वाथः—आटरूपाभयानिम्बघात्रीमुस्तकमूलकैः । रक्षास्तार्यं कफं हन्ति
 चक्षुष्यं चामकादिकम् ॥ १ ॥ अथाधिमन्थान्यतोवातयोश्चिकित्सा—
 अधिमन्थेषु सर्वेषु ललाटे व्यधयेच्छिराम् । अशान्ते सर्वथा मन्थे भ्रुवोरपरि-
 दाहयेत् ॥ १ ॥ अभिष्यन्देषु याः प्रोक्ताश्चतुर्विधं प्रतिक्रियाः । ताः सर्वा
 अधिमन्थेषु प्रयोज्याश्च भिषग्वरैः ॥ २ ॥ सर्व एव विधिः सर्वमन्थादिष्वपि
 चेप्यते । तथा चाप्यन्यतोवाते सामान्यो वक्ष्यते विधिः ॥ ३ ॥ यष्टीं गुडूर्चीं
 त्रिफलां सदावीमद्वयामये सर्वभवे विवेद्या । आश्रोतनं सान्द्ररसेन दाण्याः शकं
 सदा क्षौद्रयुतं नराणाम् ॥ ४ ॥ गुडूर्चीत्रिफलाकाथो मधुना सह योजितः ।
 यीतः सर्वाक्षिरोगघ्नः कृष्णाचूर्णाचूर्णितः ॥ ५ ॥ प्रपौण्डरीकयथ्याह्नदावीलोभैः
 सचन्दनैः । पुरण्डाम्बुयुतैः सेकः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ ६ ॥ श्वेतलोभं घृते शृष्टं
 चूर्णितं ताप्यतुरथकम् । कृष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परः ॥ ७ ॥ यष्टी-
 गैरिकसिन्धूर्यदावीताड्यैः समांशकैः । जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥ ८ ॥
 दग्ध्वा ससैन्धवं लोभं मधुच्छिष्टयुते घृते । पिष्टमङ्गनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजाप-
 हम् ॥ ९ ॥ लोहस्य पात्रे संपृष्टो रसो निम्बुफलोद्भवः । किञ्चिद्बनो बहिर्लेपाद्ने-
 त्रव्याधि ॥ १० ॥ निम्बस्य चोदुम्बरपट्टकलस्य पुरण्डयष्टीमधुचन्द-
 नस्य । नयनप्रकोपे कफेन पित्तेन समीरणेन ॥ ११

शोषपाकयोश्चिकित्सा—ज्वलाकापातनं धृष्टं नेत्रपाके विरेचनम् । शिरा-
 स्यपं वा कुर्वीत सेकलेषु च शुक्रवत् ॥ १ ॥ विभीतकशिवाधारीपट्टोत्थारिष्ट-
 वामरुः । शायो गुग्गुलुसंयुक्तः शोषशूलक्षिरोगनुत् ॥ २ ॥ अथ घातपर्य-
 यशुष्काक्षिपाकयोश्चिकित्सा—घाताभिष्यन्दश्चात्र घातमारतपर्यये ।
 अनेनेत्र विषानेन मिपर्यवसामिताधयेत् ॥ १ ॥ पूर्वं तत्र हितं सर्पिः क्षीरं चाऽ-
 प्यथ भोजनम् । परिवेको हितं नेत्रे पयः कोष्णं ससन्धवम् ॥ २ ॥ रजनीदारु-
 गिर्यं वा सन्धयेन समन्वितम् । पाप्ताभिष्यन्दशमनं हितं मारुतपर्यये ॥ ३ ॥
 शुष्काक्षिपाके च सदा हृदं नेचनकं हितम् । सन्धयेषु दारु शुष्की च मातृगुण-
 रसे घृतम् ॥ ४ ॥ सान्योदकार्षं कुर्वीत शुष्कपाके तदञ्जनम् । शुष्काक्षिपाके
 हविषः पानमण्डोश्च सर्पणम् ॥ घृतेन जीयनीयेन नस्यं तैलेन योजयेत् ॥ ५ ॥
 अधाम्लाप्युपितमाह—नित्तथ्य सर्पिषः पानं दद्रुदश्च विरेचनम् । अम्ला-
 ध्युपितशान्त्यर्थं कुर्यात्पानमुनीतलान् ॥ १ ॥ विस्वकं त्रिकलां सर्पिर्त्रिणि वा
 केवलं पिबेत् । शिरास्यपं विना कार्यः पित्तस्यन्दहरो विधिः ॥ २ ॥ अथ शिरो-
 र्पातशिराहर्षयोश्चिकित्सा—शिरोरपातं शिराहर्षमन्याधाक्षभवान्गादान् ।
 त्रिग्धस्य कोष्णेनाऽऽज्येन शिरावेधैः शमं नयेत् ॥ १ ॥ सर्पिः क्षौद्रं चाञ्जनं स्याच्छि-
 रोरपातस्य भेषजम् । तद्रससन्धवकासीसं सान्यपिष्टं च पूजिनम् ॥ २ ॥ शिराहर्षेऽञ्जनं
 कार्यं फाणितं मधुसंयुतम् । मधुना साध्यंशैलं च कासीसं वा समाक्षिकम् ॥ ३ ॥
 येतसागलं सान्ययुतं फाणितं तु ससन्धवम् । पित्ताभिष्यन्दशमनं विधिं चात्रापि
 योजयेत् ॥ ४ ॥ इति सर्वज्ञाः ॥ अथ ग्रन्थान्तरे नयनाभिघातस्य निदा-
 नचिकित्से—अथत्यधु च यत्रेप्रं घृतं लोहितरात्रिभिः । निमेधोन्मेपणाशकं
 सशल्यं तं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ नेत्रे रथभिहते कुर्याच्छीतमाधोतनं हितम् । पुन-
 न्वामूलकल्कारिपण्डी लेपे कुचन्दनम् ॥ शन्तः स्त्रीस्तन्यसेकश्च रत्नोक्षश्च शस्यते
 ॥ २ ॥ इष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्याच्छिर्ष्यैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगीः ।
 स्वेदाभिधूमनयनोकरुजादितापैरभ्याहनामपि तथैव मिपत्रिषकित्सेत् ॥ ३ ॥
 सूर्यार्चिराशाश्वरविद्युतादिविलोकनेनोपहृतेक्षणस्य । संतर्पणं त्रिग्धहिमादि कार्यं
 सायं निषेभ्यदिफलाप्रयोगः ॥ ४ ॥ निशाब्दत्रिफलादार्षीं सितामधुममन्विता ।
 अभिघाताक्षिशूलं नारीक्षीरेण पूरणम् ॥ ५ ॥ सावरं मधुकं सुख्यं घृतभृष्टं
 सुचूर्णितम् । छागक्षीरोत्थितं सेकः पित्तरक्षाभिघातवित् ॥ ६ ॥ इति नयनाभि-
 घातः ॥ क्षौद्राश्वलासंघृष्टैर्मरिचैर्भैत्रमञ्जयेत् । अतिनिद्रा शमं यानि तमः सूर्यो-
 दयादिव ॥ १ ॥ जातीपुष्यं प्रवालं च मरिचं कटुका वचा । सन्धयेषु पक्ष्ममूत्रेण
 पिष्टं तन्द्राप्रमञ्जनम् ॥ २ ॥ अथ नेत्ररोगे भीमस्तेनीकर्पूरः—सुधांशोर्व-
 शुभागाः स्युरेलाभागद्वयं तथा । चन्दनं चाब्धिफेनं च बीजं कतकसंभवम्
 ॥ १ ॥ रसाञ्जनं भद्रमुक्तं प्रत्येकं कर्पसंमितम् । सर्वं हुन्धे विमर्शाय पिण्डे
 गोधूमपिष्टवत् ॥ २ ॥ कृत्वा पात्रे निधायाथ क्षिपेत्पात्रं तथोपरि । अथः प्रज्वा-
 लयेदीपं यत्प्राऽद्भुष्टमानया ॥ ३ ॥ एवं प्रहृतपर्यन्तं वह्निं कुर्याच्च युक्तिः ।

पात्रस्योपरिभागं तु शीतलं रक्षयेद्बुधः ॥ ४ ॥ सदाऽऽर्द्रचैलखण्डेन शीतलेन च
धारिणा । स्वाह्नशीतं ततो ज्ञात्वा पश्चात्कर्पूरमाहरेत् ॥ ५ ॥ स्फटिकाकारम-
त्यच्छं श्वेतहीरमणिप्रभम् । भीमसेन्याप्यकर्पूरमौपधेषु प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥ इति
भीमसेनीकर्पूरः ॥

अथ पथ्यापथ्यम्—

आश्रोतनं लङ्घनमञ्जनं च स्वेदो विरेकः प्रतिसारणं च । प्रपूरणं नस्यमध-
ग्विमोक्षः शङ्खक्रिया लेपनमाज्यपानम् ॥ १ ॥ सेको मनोनिर्घृतिरंघ्रिपूजा मुद्गा
यवा लोहितशालयश्च । कौम्भं हविस्त्रस्य कुलथयूपः पेया विलेपी सुरणं पटोलम्
॥ २ ॥ वार्ताकककोटककारयेत् नवीनमोचं नवमूलकं च । पुनर्नवामार्कवकाकमा-
चीपत्तूरशाकानि कुमारिका च ॥ ३ ॥ द्राक्षा च कुस्तुम्बुरु माणिमन्यो रोधं घरा
क्षौद्रमुपानहश्च । नारीपयश्चन्दनमिन्दुखण्डं तिक्तानि सर्वाणि लघूनि चापि ॥ ४ ॥
विजानता पथ्यमिदं प्रयुक्तं यथामलं नेत्रगदं निहन्ति । क्रोधं शुचं मैथुनमशु-
चायुषिन्मूत्रनिद्राघमिवेगरोधम् ॥ ५ ॥ सूक्ष्मेक्षणं दन्तविघर्षणं च स्नानं निशा-
भोजनमातपं च । प्रजल्पनं छर्दनमम्बुपानं मधूकपुष्पं दधि पत्रशाकम् ॥ ६ ॥
कालिङ्गपिण्याकरूठकानि मत्स्यं सुरा मांसमजाङ्गलं च । ताम्बूलमम्लं लवणं
विदाहि तीक्ष्णं कटूष्णं गुरु चास्रपानम् । नरो न सेवेत हिताभिलाषी सर्वेषु
रोगेषु दृगाश्रयेषु ॥ ७ ॥ शालितण्डुलगोधूममुद्गसैन्धवगोधृतम् । गोपयश्च
सिता क्षौद्रं पथ्यं नेत्रगदे स्मृतम् ॥ ८ ॥ सर्वं शाकमचक्षुष्यं चक्षुष्यं शाकपञ्च-
कम् । जीवन्ती वास्तुमत्स्याक्षी मेघनादः पुनर्नवा ॥ ९ ॥ मापारनालकटुतैलज-
लायगाहक्षुद्राक्षुरैश्च सुरसैर्निशि जागरैश्च । शाकाम्लमत्स्यदधिफाणितवेसवौर-
धक्षुः क्षयं घ्नति सूर्यविलोकनाच्च ॥ १० ॥ इति नेत्ररोगाधिकारः ।

अथ स्त्रीरोगाधिकारः ।

तत्राऽऽदौ प्रदरस्य निदानमाह—विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाङ्गर्मप्रपाता-
दतिमैथुनाच्च । यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनादिव च ॥ १ ॥
तं श्लेष्मपित्तानिलसंनिपातैश्चतुष्पकारं प्रदरं घटन्ति ॥ २ ॥ प्रदरस्य सामा-
न्यलक्षणमाह—अगृह्यं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सपेदनम् ॥ अथ श्लेष्मिकस्य
लक्षणमाह—भामं सपिच्छप्रतिमं सपाण्डु पुलकतीयप्रतिमं कफान्तु ॥ पैत्ति-
कमाह—सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्तियुक्तं भृशवेनि पित्तात् ॥ ३ ॥
घातिकमाह—रूक्षारणं फेनिलमल्पमल्पं चातास्ततोदं पिशितोदकाभम् ॥
अथ सांनिपातिकमाह—सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदो-
षम् । तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक्चिकित्सा ॥ ४ ॥
अथ रक्तस्यातिप्रवृत्तायुपद्रवानाह—तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा
मदस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च घातजाः ॥ ५ ॥ अथासाध्यां
प्रदरव्याधिमतीमाह—शश्वत्प्रवन्तीभासायं तृषादाहंश्वरांश्विताम् । दुर्बलां

इतिरक्षते च तामताप्यां विवर्जयेत् ॥ ६ ॥ अथ विविक्तमिदृशस्यै दुःखार्त-
 यलक्षणायाह—माणाविनिवृत्तशक्तिं यद्यथाप्रानुवन्धि च । भेषानिबद्ध
 मातृशमायं भुङ्क्तादिरेत् ॥ ७ ॥ यथाप्युपवर्तितं यद्य यथा छासारासोपमम् ।
 तदातथं प्रसंसन्ति यथाप्यु न विरपते ॥ ८ ॥ इति प्रदरनिदानम् ॥

अथ प्रदरचिपित्ता ।

दशा सौवर्णलाजातीमधुं नीममुत्पलम् । विषोक्षीद्रगुणं मारी वाताग्दर-
 क्षान्तये ॥ १ ॥ मागं मधुकं तीलं गिता एधि च तन्ममम् । सन्नेनोम्भितं
 पीनं पाणप्रदरनाशनम् ॥ २ ॥ एकाग्रशुभ्रं द्राक्षागुनींरं गिणरोहिणीम् ।
 चन्दनं कृष्णलवणं सारिपण्डोभ्रमंगुणम् ॥ ३ ॥ वाताग्दरनाशनस्य विषेद्वा
 सदाश्रना । पिशाग्दरनाशनस्य मर्द्धाद्रं गतना विषेत् ॥ ४ ॥ वातकस्य गुडस्या
 वा रमे किं वा वरीभनम् । मधुकं कर्पमेकं तु अनुष्कर्षा गितां तथा ॥ सण्डुलो-
 द्रगंघिष्ठं लोहिणे प्रदरे विषेत् ॥ ५ ॥ प्रदरं हन्ति यस्याया मूलं दुग्धेन मधुनं
 पीतम् । गुजवाल्यालकमूलं तण्डुलमार्दिनं रणात्पम् ॥ ६ ॥ यन्नाकट्टि-
 कास्या या स्या मूलं सुपूर्णतम् । लोहितप्रदरे स्वादेच्छंटेरामधुमंयुतम् ॥ ७ ॥
 मर्द्धनिम्बगुडयोश्च रोहितस्वाथ वा रमम् । कण्ठप्रदरनाशाय विषेद्वा मलयूरसम्
 ॥ ८ ॥ काकजह्नामूदरमं मधुना सह भासिनी । शलोभ्रपूर्णमापीय कण्ठप्रदरकं
 जयेत् ॥ ९ ॥ पथ्यामलकविभीतार्निर्धौपदाहरमनीनाम् । सशौद्रलोभ्रपूर्ण-
 ष्ठापो हन्तेष्व मर्यंजं प्रदरम् ॥ १० ॥ रगाशनं तण्डुलकस्य मूलं शौद्रान्वितं
 सण्डुलतोवपीतम् । असुग्दरं सर्वभवं निहन्ति शार्तं मुभागीं सह मागरेण
 ॥ ११ ॥ असोकफलकलायं ग्लनं दुग्धं गुणीतलम् । यथावलं विषेत्प्रातस्त्रीमा-
 सग्दरनाशनम् ॥ १२ ॥ कुशमूलं समुद्भूतं पेपयेत्तण्डुलागुना । एतन्पीत्वा
 स्पष्टं नारी प्रदरापरिमुच्यते ॥ १३ ॥ शौद्रमुक्तं फलरमं काष्ठोदुम्बरजं विषेत् ।
 अग्दरविनाशाय सदाकरपयोमधुह ॥ १४ ॥ मलयफलपूर्णस्य शंकरासहितस्य
 च । मधुना मोदकं कृत्वा स्वादेभ्रदरनाशनम् ॥ १५ ॥ दार्यारिसाशनरूपाप्यदि-
 रासदिल्वभहातकैरपकृतो मधुना कयावः । पीतो जयत्यनियलं प्रदरं सशूलं
 पीतासिनारणविलोहितनीलशुद्धम् ॥ १६ ॥ भूम्यामलकमूलं तु पीतं तण्डुल-
 वारिणा । द्विधैरेव दिनैर्नापाः प्रदरं दुस्तरं जयेत् ॥ १७ ॥ शुष्कीतिरिष्टयोक्षुणी
 भुक्तं सपूनशकरम् । प्रथलं प्रदरं हन्ति नापां वा कुटजाटकम् ॥ १८ ॥ घात-
 क्याश्च तथा एतीकुमुमानां विषेत्पृतम् । नाशयेत्प्रदरं स्वच्छिदिनाघोषितो
 घुवम् ॥ १९ ॥ भासोः पुरीषं पयसा निपीय घट्टेर्षलादेकमहर्षं वा । क्षिपां
 रूप्यं वा प्रदरं द्यवन्त्यः प्रसद्य पारं परमाभुवन्ति ॥ २० ॥ असोकफलकलं
 पिष्ट्वा सताड्यै तण्डुलाम्भसा । सशौद्रं तद्रसं पीत्वा प्रदरान्मुच्यतेऽज्ञना ॥ २१ ॥
 सुचिस्थाने ध्यामनक्या मूलमुत्तरदिग्भवम् । नीतमुत्तरकल्पुन्यां कटिबद्धं
 हरेदगद ॥ २२ ॥

अथ पुण्यानुगं चूर्णम्—पाठा रसाशनं मुस्तं मजा जम्बाघयोस्तथा ।

अम्यष्टकी शिलोजेदं समहा पद्मकेसरम् ॥ १ ॥ दिव्यं मोचरसं लोभ्रं केशरं
 रौरिकं तथा । त्रिशौषधं कट्फलं च मरिचं रक्तचन्दनम् ॥ २ ॥ कटुहं घातकी
 द्राक्षाज्जन्ता मधुकमर्तुनम् । बरसकातिविषया चेति पुप्येणोद्धृत्य युद्धिमान् ॥ ३ ॥
 तुल्यभागानि सर्वाणि सूक्ष्माणि च विचूर्णयेत् । तश्चूर्णं माक्षिकोपेनं पीतं तण्डु-
 लवारिणा ॥ ४ ॥ जयेदर्शास्यतीसारं तथा रक्तप्रवाहिकाम् । बालानां कृमिरो-
 गांश्च योनिदोषांश्च योपिताम् ॥ ५ ॥ रजोदोषी तथा सर्वान्प्रदरान्दुस्तरानपि ।
 पीतनीलारुणधेतान्सर्वानेव विनाशयेत् । चूर्णं पुप्यानुगं नामा पूर्वमात्रेयभापि-
 तम् ॥ ६ ॥ इति पुप्यानुगं चूर्णम् ॥

अथ जीरकाचलेहः—जीरकं प्रत्यमेकं तु क्षीरं ग्राहकमेव च । प्रस्थाप्यं
 लोभ्रघृतयोः पचेन्मन्देन बहिना ॥ १ ॥ लेहीभूतेऽथ शीतेऽथ सिताप्रस्थं
 विनिक्षिपेत् । चातुर्जातकणाविश्वमजाजी मुस्तावालकम् ॥ २ ॥ दाडिमं रसजं
 धान्यं रजनी पटवासकम् । वंशजं च तवक्षीरी प्रत्येकं श्रुक्तिसंमितम् ॥ ३ ॥
 जीरकस्याचलेहोऽयं प्रमेहप्रदरापहः । ज्वराबलवारुचिश्वासवृण्णादाहक्षयापहः
 ॥ ४ ॥ निष्कर्मन्द्रययं चूर्णं सिताद्विगुणितं भवेत् । उपितेन जलेनैव पीतं प्रदर-
 नाशनम् ॥ ५ ॥ अथ मुद्गाद्यं घृतम्—मुद्गमापस्य निर्यूहे राक्षाचिन्नकमु-
 स्तकैः । सिद्धं सपिप्पलीधिल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ १ ॥ अथ शाल्मलीघृ-
 तम्—शाल्मलीपुष्पनिर्यासः पृथ्निपर्णी तथैव च । कादमरी चन्दनं चैषां कल्केन
 स्वरसेन वा ॥ १ ॥ गव्यं पचेद् घृतप्रस्थं तत्सिद्धं तरुणी पिबेत् । सर्वप्रदरना-
 शाय बलवर्णाम्निवर्धनम् ॥ २ ॥ अथ शीतकल्याणकं घृतं घृन्दात्—
 कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमो रक्तनालयः । मुद्गपर्णी पयसा च कादमरी मधुय-
 ष्टिका ॥ १ ॥ बलातिथलयोर्मूलमुष्पलं तालमसकम् । विदारी शतपुष्पी च
 शालिपर्णी सजीवका ॥ २ ॥ त्रिकला त्रापुसं धीजं प्रत्यग्रं कदलीफलम् । एषा-
 मर्धपलान्भागान् गव्यक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ३ ॥ पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं
 विपाचयेत् । प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥ ४ ॥ अरोचके ज्वरेऽजीर्णे
 पाण्डुरोगे मदे भ्रमे । तरुणी त्वल्पपुष्पा वा या वा गर्भे न विन्दति ॥ ५ ॥
 अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्धनम् । शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसा-
 यनम् ॥ ६ ॥ रक्तपित्ताधिकारोक्तं घृत्माण्डखण्डं च प्रदरे देयम् ॥

अथ रसाः—रसं गन्धं सीतं मृतमिति समं तैस्तु रसजं समानं सर्वैः
 स्वात्तुलितमपि लोभ्रं घृपरसैः । दिने पिष्टं नाम्ना प्रदररिपुरेपोऽपहरति द्वियलः
 क्षौत्रेण प्रदरमत्तिदुःसाध्यमपि च ॥ १ ॥ इति प्रदरारी रसरसप्रदीपात् ॥ अथ
 बोलपर्पटी—सूतगन्धकसुकजलिकायाः पर्पटी समयुता समभागम् । बोल-
 चूर्णविहितं प्रतिवाप्यं स्वाद्रसोऽयमसृगामयहारी ॥ १ ॥ बल्युग्मयुगुलं प्रति-
 देयं शकैरामधुयुतः किल दत्तः । रक्तपित्तगुदजास्रुतियोनिस्त्रायमाशु विनियारय-
 इति बोलपर्पटी योगसारात् ॥ इति प्रदरचिकित्सा ॥

क्षीणरक्तां च तामसाभ्यां विचर्तयेत् ॥ ६ ॥ अथ चिकित्सानिवृत्त्यर्थं शुद्धार्त-
धलक्षणमाह—भासाभिषिष्यच्छुद्धार्तिं पञ्चरात्रानुबन्धि च । वैवातिबहु
नाल्पमार्तत्वं शुद्धमार्तिरोत् ॥ ७ ॥ शशासृषप्रतिमं यद्य यद्वा छाक्षारसोपमेम् ।
तदातत्वं प्रशंसन्ति यद्याप्सु न विरज्यते ॥ ८ ॥ इति प्रदरनिदानम् ॥

अथ प्रदरचिकित्सा ।

दशा सौषर्षलाग्राजीमशुकं नीलमुत्पलम् । पिपेरशौद्रयुतं नारी घातासृग्दर-
शान्तये ॥ १ ॥ नागरं मधुकं तैलं सिता दधि च तासमम् । खजेनोन्मथितं
पीतं घातप्रदरनाशनम् ॥ २ ॥ प्लामंशुमर्ती द्वाक्षामुशीरं तिक्तरोहिणीम् ।
चन्दनं कृष्णकृष्णं सारिपालोभसंयुतम् ॥ ३ ॥ घातासृग्दरशान्त्यर्थं पिपेइभ्रां
सहस्रहना । पितासृग्दरशान्त्यर्थं सक्षौद्रं ललना पिपेत् ॥ ४ ॥ वासकस्य गुह्य्या
या रमं किं वा परीभवम् । मधुकं कर्पमेकं तु चतुष्कर्मं सिता तथा ॥ तण्डुलो-
दकसंपिष्टं लोहिते प्रदरे पिपेत् ॥ ५ ॥ प्रदरं हन्ति यलाया मूलं दुग्धेन संयुतं
पीतम् । कुन्तायाद्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन रक्ताल्पम् ॥ ६ ॥ यलाकृद्धति-
कारया वा तरया मूलं मुचूर्णितम् । लोहितप्रदरे स्वादेच्छर्करामधुसंयुतम् ॥ ७ ॥
मधैर्निग्यगुह्योद्य रोहितस्याय वा रसम् । कफप्रदरनाशाय पिपेद्वा मलयूरसम्
॥ ८ ॥ काकजहामूलरसं मधुना सह भामिनी । सलोधचूर्णमापीय कफप्रदरकं
जयेत् ॥ ९ ॥ पथ्यामलकविभीतकविशौषधदास्तरजनीनाम् । सक्षौद्रलोधचूर्ण-
कायो हन्त्येष सर्वत्र प्रदरम् ॥ १० ॥ रसाजनं तण्डुलकस्य मूलं क्षौद्रान्वितं
तण्डुलतोयपीतम् । असृग्दरं सर्वभयं निहन्ति श्वासं सुभार्गी सह नागरेण
॥ ११ ॥ अशोकवल्कलकाथं शृत्नं दुग्धं मुशीतलम् । यथावलं पिपेत्प्रातस्त्रीमा-
सृग्दरनाशनम् ॥ १२ ॥ कुशमूलं समुद्भूय पेपयेत्तण्डुलामुना । एतत्पीत्वा
प्यहं नारी प्रदरात्परिमुच्यते ॥ १३ ॥ क्षौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठोदुम्बरजं पिपेत् ।
असृग्दरविनाशाय सप्तर्करपयोद्यशुकं ॥ १४ ॥ मलयफलचूर्णस्य शर्करासहितस्य
च । मधुना मोदकं कृत्वा स्वादेप्रदरनाशनम् ॥ १५ ॥ दार्वीरसाजनवृषाब्दकि-
रातयिस्वभलातकैरपकृतो मधुना कपायः । पीतो जयत्यतिवलं प्रदरं सशूलं
पीतासितारुणविलोहितनीलशुकम् ॥ १६ ॥ भूम्यामलकमूलं तु पीतं तण्डुल-
वारिणा । द्विधैरेव दिनैर्नार्याः प्रदरं दुस्तरं जयेत् ॥ १७ ॥ शुण्ठीतिरिप्टयोश्चूर्णं
शुकं सघृतशर्करम् । प्रयत्नं प्रदरं हन्ति नार्या वा कुटजाष्टकम् ॥ १८ ॥ घात-
व्याश्च तथा पूगीकुसुमानां पिपेच्छूतम् । नाशयेत्प्रदरं सघस्त्रिदिनाघोपितो
ध्रुवम् ॥ १९ ॥ भासोः पुरीषं पयसा निपीय यद्द्वैर्बलादेकमहर्बहं वा । स्त्रियो
ऋषहं वा प्रदरं चवन्यः प्रसद्य पारं परमाप्नुवन्ति ॥ २० ॥ अशोकवल्कलं
पिष्ट्वा सनाक्ष्यं तण्डुलाम्भसा । सक्षौद्रं तद्रसं पीत्वा प्रदरान्मुच्यतेऽज्ञना ॥ २१ ॥
शुचिस्थाने व्याघ्रनख्या मूलमुत्तरदिग्भवम् । नीतमुत्तरफल्गुन्यां कटियहं
हरेदशुकं ॥ २२ ॥

अथ पुण्यानुगं चूर्णम्—पाटा रसाजनं मुक्षं मज्जा जम्बाम्रयोस्तथा ।

अम्बष्ठकी शिलोद्भेदं समद्वा पत्तकेसरम् ॥ १ ॥ विल्वं मोचरसं लोभ्रं केशरं
गैरिकं तथा । विशौषधं कट्फलं च मरिचं रक्तचन्दनम् ॥ २ ॥ कट्फलं घातकी
द्राक्षाऽनन्ता मधुकमर्जुनम् । वरसकातिविषा चेति पुष्येणोद्धृत्य धुद्धिमान् ॥ ३ ॥
तुल्यभागानि सर्वाणि सूक्ष्माणि च विचूर्णयेत् । तच्चूर्णं माक्षिकोपेतं पीतं तण्डु-
लवारिणा ॥ ४ ॥ जयेदर्शास्वतीसारं तथा रक्तप्रवाहिकाम् । बालानां कृमिरो-
गांश्च योनिदोषांश्च योपिताम् ॥ ५ ॥ रजोदोषी तथा सर्वान्प्रदरान्दुस्तरानपि ।
पीतनीलारुणश्वेतान्सर्वानेव विनाशयेत् । चूर्णं पुष्यानुगं नामा पूर्वमात्रेयभाषि-
तम् ॥ ६ ॥ इति पुष्यानुगं चूर्णम् ॥

अथ जीरकावलेहः—जीरकं प्रथमेकं तु क्षीरं व्याढकमेव च । प्रस्थार्धं
लोभ्रघृतयोः पचेन्मन्देन वह्निना ॥ १ ॥ लेहीभूतेऽथ शीतेऽथ सिताप्रस्थं
विनिक्षिपेत् । चातुर्जातकणाविश्वमज्जाजी मुस्तवालकम् ॥ २ ॥ दाडिमं रसजं
धान्यं रजनी पडवासकम् । वंशजं च तवक्षीरी प्रत्येकं शुक्तिसंमितम् ॥ ३ ॥
जीरकस्यावलेहोऽयं प्रमेहप्रदरापंहः । ज्वराबल्यारुचिश्वासतृष्णादाहक्षयापहः
॥ ४ ॥ निष्कमैन्द्रयवं चूर्णं सिताद्विगुणितं भवेत् । उपितेन जलेनैव पीतं प्रदर-
नाशनम् ॥ ५ ॥ अथ मुद्गाद्यं घृतम्—मुद्गमापस्य निर्यूहे रास्त्राचिप्रकमु-
स्तकैः । सिद्धं सपिप्पलीधिल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ १ ॥ अथ शाल्मलीघृ-
तम्—शाल्मलीपुष्पनिर्यासः पृश्निपर्णी तथैव च । काश्मरी चन्दनं चैषां कल्केन
स्वरसेन वा ॥ १ ॥ गड्यं पचेद् घृतप्रस्थं तरिसिद्धं तरुणी पिबेत् । सर्वप्रदरना-
शाय बलवर्णाश्रिवर्धनम् ॥ २ ॥ अथ शीतकल्याणकं घृतं घृन्दात्—
कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमो रक्तशालयः । मुद्गपर्णी पयसा च काश्मरी मधुय-
ष्टिका ॥ १ ॥ बलातिबलयोर्भूलमुत्पलं तालमसकम् । विदारी शतपुष्पी च
शालिपर्णी सजीवका ॥ २ ॥ त्रिफला प्रापुसं बीजं प्रत्यमं कदलीफलम् । एषा-
मर्धपलान्भागान् गव्यक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ३ ॥ पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं
विपाचयेत् । प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हृत्लीमके ॥ ४ ॥ अरोचके ज्वरेऽजीर्णे
पाण्डुरोगे मदे भ्रमे । तरुणी ह्वल्पपुष्पा वा या वा गर्भे न विन्दति ॥ ५ ॥
अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्धनम् । शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसा-
यनम् ॥ ६ ॥ रक्तपित्ताधिकारोक्तं कृष्माण्डखण्डं च प्रदरे देयम् ॥

अथ रसाः—रसं गन्धं सीसं मृतमिति समं तैस्तु रसजं समानं सर्वैः
स्वानुलितमपि लोभ्रं घृपरसैः । दिनं पिष्टं नाम्ना प्रदररिपुरेपोऽपहरति द्विवटः
क्षौद्रेण प्रदरमतिदुःसाध्यमपि च ॥ १ ॥ इति प्रदरारी रसरसप्रदीपात् ॥ अथ
बोलपर्पटी—घृतगन्धकमुक्कजलिकायाः पर्पटी समयुता सनभागम् । बोल-
चूर्णविहितं प्रतिवाप्यं स्वाद्रसोऽयमसृगामयहारी ॥ १ ॥ बलद्युग्मयुगुलं
देयं शर्करामधुपुतः किल दत्तः । रक्तपित्तगुद्गज्जुद्विसेलिःश्वयनाशु वि-
तीशः ॥ २ ॥ इति बोलपर्पटी योग्यमारान् ॥ इति प्रदरचिकित्सा ॥

अथ सोमरोगाधिकारः ।

तत्र सोमरोगस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह—स्त्रीणामतिप्रसन्नाद्वा शोकाद्यापि धमादपि । अतिसारकृपोगाद्वा गरदोपात्तयैव च ॥ १ ॥ आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च । तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं प्रजन्ति हि ॥ २ ॥ अथ तस्य लक्षणमाह—प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धां गीहजः सिताः । प्रयन्ति घातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ ३ ॥ घेयं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित् । शिरःशियिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति ॥ ४ ॥ मूत्रां जृम्भा प्रलापश्च त्वमूक्षा घातिमात्रतः । भक्ष्यैर्भोज्यैश्च येयैश्च न कृषिं लभते सदा ॥ ५ ॥ संधारणाष्टरीरस्य ता आपः सोमसंज्ञिताः । ततः सोमक्षयारब्धीणां सोमरोग इति श्रुतः ॥ ६ ॥ तस्मात्सोमक्षयाद्देहो निञ्चेद्यश्च भवेत्सदा । स एव सरुजः सोमो मूत्रेण स्रवते मुहुः ॥ ७ ॥ सोमलक्षणसंस्पृष्टः कालातिफ्रान्तयोगतः । सोमक्रान्तिक्रमेणैव स्रवेन्मूत्रममीक्षणतः ॥ मूत्रातिसार इत्येव तमाहुर्वैलनाशनम् ॥ ८ ॥ इति सोमरोगनिदानम् ॥

अथ सोमरोगस्य चिकित्सा ।

कदलीनां फलं पकं पात्रीफलरसं मधु । शर्करासहितं खादेत्सोमधारणमुत्तमम् ॥ १ ॥ माषचूर्णं समधुकं विदारीमधुशर्कराम् । पयसा पाययेत्प्रातः सोमधारणमुत्तमम् ॥ २ ॥ जलेनाऽऽमलकीधीजकृतकं समधुशर्करम् । पिबेद्दिनं त्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ३ ॥ तक्रौदनाहाररता संपिबेद्भागकेशरम् । ध्येहं तत्रेण संपिष्टं श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ४ ॥ चूर्णं तु पड्बासस्य तिलतैलेन लेहयेत् । सहस्रात्रेण योषाणां श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ५ ॥ अप्रैव मूत्रातिसारस्य चिकित्सा माह—स एव सरुजः सोमः स्रवेन्मूत्रेण येन्मुहुः । तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत्तूर्णां सुराम् ॥ १ ॥ तालकन्दं च सर्जूरं मधुकं च विदारिकाम् । सितामधुयुतां खादेन्मूत्रातिसारनाशनम् ॥ २ ॥ चक्रमर्दकमूलं तु संपिष्टं तण्डुलाण्डुना । प्रभातसमये पीतं जलप्रदरनाशनम् ॥ ३ ॥

अथ कदलीघृतम्—कदलीकन्दनिर्यासद्रोणे शतपलान्वितम् । कदलीकुसुमं पकं काथं पादावशेषितम् ॥ १ ॥ घृतप्रस्थं पयस्तुल्यं पिप्पल्येलाहवङ्गकम् । कपित्थस्य फलं मांसी कदलीकन्दचन्दनम् ॥ २ ॥ न्यग्रोधादिगणैः साधं सर्वान्वारिसमुन्नवान् । सर्वं समं कर्षमाणं कल्कीकृत्वा पचेच्छनैः ॥ ३ ॥ घृतं काथं च कल्कं च पक्त्वा चैवावतारयेत् । प्रातःकाले पिबेद्दित्यं सेवयेत्कर्षमाणकम् ॥ ४ ॥ सोमरोगं हरेद्दाहं मूत्रकृच्छ्रादमरीं तथा । प्रमेहान्विशतिं हन्यात्प्रमेहगजकेसरी ॥ ५ ॥ मूत्रातिसारमप्यन्यं व्याधिं विध्वंसयेत् ध्रुवम् । कदलीकन्दनामेदं घृतं सर्वरुजापहम् ॥ ६ ॥

अथ रसः—वृष्माण्डपत्रस्वरसैः पकं पारदनिष्ककम् । द्विनिष्कं गन्धकं कृत्वा ज्वलने कजलीकृतः ॥ असौ समरिचः सोमरोगातिसृतिनाशनः ॥ १ ॥ इति सोमरोगमूत्रातिसाराधिकारः ॥

अथ योनिरोगाधिकारः ।

तत्र योनिव्यापद्रोगाणां निदानान्याह—विंशतिष्योपदो योनिनिर्दिष्टा रोगसंग्रहे । मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनाऽऽर्त्तयेन च ॥ जायन्ते बीजद्रोषाच्च देवाद्वा शृणु ताः पृथक् ॥ १ ॥ अथ रोगिणीनां योनीनां नामान्याह—
उद्रावर्ता तथा घन्ध्या त्रिमुता च परिमुता । वातला योनिरुग्नेया वातद्रोषेण पञ्चधा ॥ २ ॥ पञ्चधा पित्तद्रोषेण तत्राऽऽदौ लोहितक्षया । प्रसंगिनी घामिनी च पुत्रघ्नी पित्तला तथा ॥ ३ ॥ अत्यानन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्विका । अतिपूर्वाऽपि सा श्लेष्मला च कफादिमाः ॥ ४ ॥ पण्डुशण्डिनी च महती सूचीवन्म्रा त्रिद्रोषिणी । पशैता योनयः प्रोक्ताः सर्वद्रोषप्रकोपतः ॥ ५ ॥ अथ तासां लक्षणमाह—या केनिलमुद्रावर्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति । सा तु योनिः कफेनैवमावेवं च त्रिमुञ्चति ॥ ६ ॥ घन्ध्या नष्टातेवा श्लेष्मा विप्लुता नित्यवेदना । परिमुतायां भ्रष्टति ग्राम्यधर्मेण रम्भृशम् ॥ ७ ॥ वातला कर्कशा स्त्रव्या शूलनिस्तोदपीडिता । चतसृष्वपि चाऽऽद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ८ ॥ सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया । प्रसंगिनी संसते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी ॥ ९ ॥ सवातमुद्गिरेद्वीजं घामिनी रजसा युतम् । स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंक्षयात् ॥ १० ॥ अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता । चतसृष्वपि चाऽऽद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ११ ॥ अत्यानन्दा न संतोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति । कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥ १२ ॥ मैथुने चरणापूर्वं पुरुषादतिरिच्यते । बहुशशातिचरणा तयोर्वीजं न विन्दति ॥ १३ ॥ श्लेष्मला पिच्छला योनिः कण्डूग्रस्ताऽतिशीतला । चतसृष्वपि चाऽऽद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ १४ ॥ अनातवाऽस्तनी पण्डी स्पर्शस्पर्शा च मैथुने । अनिकायगृहीतायास्तरण्या अण्डिनी भवेत् ॥ १५ ॥ विवृता तु महायोनिः सूचीवन्म्राऽतिसंवृता । सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वद्रोषप्रकोपजा ॥ १६ ॥ चतसृष्वपि चाऽऽद्यासु सर्वलिङ्गनिदर्शनम् । पञ्चाम्याध्या भवन्तीह योनयः सर्वद्रोपजाः ॥ १७ ॥ इति योनिव्यापद्रोगनिदानम् ॥

अथ योनिकन्दस्य निदानमाह—दिवा स्वप्नादतिक्रोधाध्यायात्मादतिमैथुनात् । क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताचाः कुपिता मलाः ॥ १ ॥ पूयशोणितसंकाशं लकुचाकृतिसंनिभम् । जनयन्ति यदा योनी नाज्ञा कन्दं तु योनिजम् ॥ २ ॥ रूक्षं विवर्णं स्फुटितं यातिकं तं विनिर्दिशेत् । दाहरागज्वरयुतं विद्यात्पित्तात्मकं तु तम् ॥ ३ ॥ नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् । सर्वलिङ्गसमायुक्तं संनिपातात्मकं चदेत् ॥ ४ ॥ इति योनिकन्दनिदानम् ॥

अथ योनिव्यापद्रोगाणां चिकित्सा ।

तत्र घन्ध्याचिकित्सा—आर्तयादर्शने नारी मरस्यान्सेवेत नित्यशः । काञ्जिकं च तिलान्मापानुदधिच्च तथा दधि ॥ १ ॥ पीतं ज्योतिष्मनीपत्ररात्रि-
शीतेन पेयसा पिष्टं कुमुमं जनयेद् ध्रुवम् ॥ २ ॥ सगुडः

द्वयामनिलानो क्रायः प्रातः सुनीलितो माया । जनयति कुमुमं सहस्रा सतमरि
 सुचिरं निरातङ्गम् ॥ ३ ॥ तिलोत्सुकारशीलां व्राथं पीत्वा नष्टरजा महिला ।
 रसुदं तिरिरे त्रिदिनाग्रनयति कुमुमं न संदेहः ॥ ४ ॥ इदयाकुपीजदन्तीष-
 पातागुडमदनकृष्णपाथशुद्धः । मरुतुर्क्षीरैर्वर्तियेतिगता कुमुममंजननी ॥ ५ ॥
 इति पञ्चपात्रिहिरमा ॥

अथ पञ्चपाया गर्भप्रदभेषजमाह—बला सिता सातिवला मधुकं
 यत्स र्द्वं गजफेदारं च । एतन्मधुशीरपूनीनिपीय पञ्चपा सुपुत्रं निपत्तं प्रभूते
 ॥ १ ॥ अथगन्धकारपायेण सिद्धं दुग्धं पृताम्बितम् । ऋगुद्याताऽङ्गना प्रातः
 पीत्वा गर्भं दद्याति हि ॥ २ ॥ पुष्पोद्भूतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कल्पया ।
 पिष्टं पीत्वा ऋगुद्याता गर्भं धत्ते न संशयः ॥ ३ ॥ कुरण्टमूलं धातरयाः
 कुमुमानि षटाङ्गुराः । नीलोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं ध्रुवम् ॥ ४ ॥ चाऽथला
 पिपति पार्श्वपिप्पलं जीरकेण सहितं दितासना । श्वेतया विविण्णपुङ्गवा युतं सा
 युतं जनयतीह नान्यथा ॥ ५ ॥ पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी । पीत्वा
 पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न संशयः ॥ ६ ॥ शुकरशिखीमूलं मर्ष्यं वा दधिकलस्य
 सपयस्कम् । पीत्वाऽथोभयलिङ्गीवीजं कन्यां न सुते स्त्री ॥ ७ ॥ क्षीरेण श्वेतवृ-
 द्हीमूलं नासापुटे पिबेत् । पुत्रार्थं दक्षिणा नाम्ना यामया कन्यकार्थिनी ॥ ८ ॥
 लक्ष्मणा क्षीरसंयुक्ता नखे पाने प्रदाप्यताम् । तेन साऽपि लभेद्गर्भं पुत्रो विधा-
 धतो भवेत् ॥ ९ ॥ घामनाट्या भवेत्कन्या पुत्रो दक्षिणया भवेत् । रक्तेऽधिष्ठे
 भवेत्कन्या पुत्रः शुकेऽधिके भवेत् ॥ १० ॥ शुकशोणितमिश्रेण भवेत्पुत्रोऽथौ
 मपुंसकः । एरण्डस्य तु धीजानि मागुलुङ्गस्य चैव हि ॥ सर्पिषा परिपिष्टानि
 पिष्टेद्गर्भप्रदानि च ॥ ११ ॥ इति चक्रदत्तात् ॥ लङ्काकारं लक्ष्मणायाश्च मूलं
 कण्ठे घटं सर्पिषा नखयोगात् । पीत्वा सूते पुत्रमत्यन्तवीर्यं दक्षादन्यानप्यमन्दा-
 ज्ञयष्टिः ॥ १२ ॥ तिलतैलदुग्धफागित्तदधिपृतमेकत्र पाणिना मथितम् । पीतं
 सपिप्पलीकं जनयति पुत्रं परं महिला ॥ १३ ॥ एकस्य मागुलुङ्गस्य धीजानि
 सकलान्यपि । ऋक्वन्ते दुग्धपिष्टानि पीत्वाऽऽप्तोत्पला सुतम् ॥ १४ ॥

अथ फलघृतम्—सजिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिकला शर्करा बला । मेदे पयसा
 काकोली मूलं चैवाद्यगन्धजम् ॥ १ ॥ अगमोदा हरिदे द्वे मियंगुः कटुरोहिणी ।
 उत्पलं कुमुदं लाक्षा काकोल्या चन्दनद्वयम् ॥ २ ॥ एतेषां कार्पिकैर्भागीपुत्रप्रस्यं
 विषाधयेत् । शतावरीरसं क्षीरं घृताद्दधं चतुर्गुणम् ॥ ३ ॥ सपिरितन्नरः पीत्वा
 स्त्रीषु नित्यं घृपायते । पुत्राजनयते वीरान्मेधाढ्यान्मिषदानीनाम् ॥ ४ ॥ या
 चैवाक्षिरगर्भा स्वाणुषं वा जनयेन्मृतम् । भल्पायुषं वा जनयेद्य च कन्यां
 प्रसूयते ॥ ५ ॥ योनिरोगे रजोदोषे परित्सावे च शस्यते । प्रजावर्धनमायुष्यं
 सर्वप्रहृतिवारणम् ॥ ६ ॥ नाम्ना फलघृतं क्षैतदधिभ्यां परिकीर्तितम् । अनुषं
 लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥ ७ ॥ जीवद्दत्तैकवर्णाया घृतं त्वद्य

प्रयुज्यते । आरण्यगोमयेनेह वद्विज्याल्य च दीयते ॥ ८ ॥ इति वन्ध्या-
चिकित्सा ॥

अथ गर्भनिवारणम्—पिप्पलिदिहृदहृणसमचूर्णं या पित्रेऽप्यसा ।
ऋतुसमये न हि तस्या गर्भः संजायते क्वपि ॥ १ ॥ भारनालपरिपेषितं स्यहं
या जपाकुसुममत्ति पुष्पिणी । सत्पुराणगुडमुष्टिसेविनी सा दधाति नहि गर्भ-
मदना ॥ २ ॥ तैलाविलं सैन्धवसण्डमादौ निधाय रण्डा निजयोनिमध्ये ।
नरेण सार्धं रतिमातनोति या सा न गर्भं लभते कदाचित् ॥ ३ ॥ तण्डुलीयं-
कमूलानि पिप्पला तण्डुलवारिणा । ऋतवन्ते तु स्यहं पीत्वा वन्ध्याः कुर्वन्ति योपितः
॥ ४ ॥ धूपिते योनिरन्ध्रे तु निम्बकाष्ठश्च युक्तितः । ऋतवन्ते रमते या स्त्री न
सा गर्भमयामुयात् ॥ ५ ॥ तालीसगैरिके पीते पिडालपदमात्रके । शीताम्बुना
चतुर्थेऽङ्घ्रि वन्ध्या नारी प्रजायते ॥ ६ ॥ प्राद्यं कृष्णचतुर्दश्यां घत्तूरस्य च मूल-
कम् । कटौ यद्वा रमेत्कान्तं न गर्भः संभवेत्कचित् ॥ ७ ॥ मुक्तेन लभते गर्भं
पुरा नागार्जुनोदितम् । तन्मूलचूर्णं योनिस्थं न गर्भः संभवेत्कचित् ॥ ८ ॥
इति गर्भनिवारणम् ॥

अथ गर्भपातनविधिः—गृह्णजवीजं दहन्नि तयं तावच्च दाडिमीमूलम् ।
तुवरीदहन्नि तयं सिन्दूरं दह्युगुलं च ॥ १ ॥ संमर्द्य स्रव्वमध्ये तोयेनैतन्निपीय
गर्भवती । रण्डां योपिद्गर्भं वेश्या या पातयत्याशु ॥ २ ॥ निर्गुण्डीद्रवसंपिष्टं
चित्रमूलं मधुसुतम् । कर्षं पीत्वा स्रवत्याशु गर्भं रण्डाकुलोद्भवम् ॥ ३ ॥
काण्डमेरुण्डपत्रस्य योनावष्टाङ्गुलं क्षिपेत् । चतुर्मासोद्भवो गर्भः स्रवत्येव हि
तत्क्षणात् ॥ ४ ॥ देयालये तु यच्चूर्णं कर्षकं तोयपेषितम् । पित्रेद्गर्भवती नारी
गर्भः स्रवति तत्क्षणात् ॥ ५ ॥ आलोह्य काञ्जिकैर्घोटीपुरीषं वस्त्रगालितम् ।
ससिन्धुप्रासुरीतैलविपमागतगर्भंनुत् ॥ ६ ॥ इति गर्भपातनम् ॥

अथावशिष्टयोनिव्यापद्रोगाणां चिकित्सा—तासु योनिषु चाऽऽद्याशु
श्लेहादिक्रम इष्यते । वरस्यम्यद्गपरीपेकप्रलेपाः पित्रुधारणम् ॥ १ ॥ नतघाता-
किनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः । निलतैलं पचेन्नारी पित्रुं तस्य विधारयेत् ॥ २ ॥
विश्रुतायां सदा योनौ व्यथा तेन प्रशाम्यति । घातलां कर्कशां स्रव्वामल्पस्पर्शां
तथैव च ॥ ३ ॥ कुम्भीस्त्रेदेरुपचरेदन्तर्पेक्षमनि संवृते । धारयेद्वा पित्रुं योनौ
निलतैलस्य सा सदा ॥ ४ ॥ रास्त्राश्वगन्धावृपकैर्योनिशूलहरं पयः । गुडूची-
त्रिफलादन्तीकाथैश्च परिपेचनम् ॥ ५ ॥ शिल्बमार्कवजं वीजकल्कं मधेन पाय-
येत् । तेन योनिगतं शूलमाशु शाम्यति योपिताम् ॥ ६ ॥ उपकुञ्चिकां पिप्पलीं
च मदिरां लाभतः पित्रेत् । सौवर्षलेन संयुक्तां योनिशूलनिवारणम् ॥ ७ ॥
विस्तलानां च योनीनां सेकाभ्यद्गपित्रुक्रियाः । शीताः पित्तहराः कायाः श्लेह-
नार्थं घृतानि च ॥ ८ ॥ प्रसंसिनीं घृतान्यक्तां क्षीरस्त्रिघ्नां प्रवेशयेत् । विधाय
वेसवारैरेण ततो ॥ ९ ॥ अथ वेसवारः—शण्ठीमरीचकृष्णा-

धात्रीरसं सितायुक्तं योनिदाह्ये पिबेत्सदा । सूर्यशान्ताभयं मूलं पिबेद्वा तण्डु-
 लाम्बुना ॥ २ ॥ योन्यां तु पूयस्त्राविण्यां शोधनद्रव्यनिर्मितैः । सगोमूत्रैः सल-
 यजैः पिण्डैः संपूरणं हितम् ॥ ३ ॥ पिचयश्च घृताभ्यक्ताश्चन्दनाम्भःसमुत्थिताः ।
 योनौ स्थाप्याः क्षिया दाहकृच्छ्रपाकप्रशान्तये ॥ ४ ॥ योन्यां यलासजुष्टायां
 सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् । तैलं सीधु यवाञ्च च पथ्यारिष्टं च योजयेत् ॥ ५ ॥
 गुडूचीत्रिफलादन्तीकथितोदकधारया । योनिं प्रक्षालयेत्सेन ततः कण्ठः प्रशा-
 न्यति ॥ ६ ॥ मुद्गपुष्पं सत्पदिरं पथ्या जातीफलं तथा । शृकीपूगं च संचूर्ण्य
 वस्रपूतं क्षिपेद्भगे । योनिर्भवति संकीर्णा न स्रवेच जलं ततः ॥ ७ ॥ कपिकच्छू-
 भयं मूलं क्वाथयेद्विधिनाऽम्भसा । योनिः संकीर्णतां याति क्वाथेनानेन धाव-
 नात् ॥ ८ ॥ पिप्पल्या मरिचमापैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः । धर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्यां
 धार्या योनिविशोधनी ॥ ९ ॥ सुरामण्डोत्थितो धार्यः पिचुर्योनौ कफात्मनि ।
 कण्ठूर्पच्छिद्रसंस्त्रावशैथिल्यविनिवृत्तये ॥ १० ॥ सुगन्धानां पद्मार्थानां कदरु-
 चूर्णैः शृतैः कृतः । योनौ दौर्गन्ध्यशमनः पूयपैच्छिद्रव्यभाजि च ॥ ११ ॥ संनि-
 पातसमुत्थायां कार्या योन्यां सदा क्रियाः । साधारणा दशाङ्गीधीमद्राकाथपि-
 सुर्हितः ॥ १२ ॥ जीरकद्वितयं कृष्णा सुपनी सुरभिर्वचा । वासकं सैन्धवं
 चापि यवक्षारो यवानिका ॥ १३ ॥ एषां चूर्णं घृते किञ्चिद्गुग्गुलु-खण्डेन मोद-
 कम् । कृत्वा एादेशथावह्नि योनिरोगादिमुच्यते ॥ १४ ॥ मूषककाथसंसिद्धतिलतै-
 लकृतः पिचुः । नाशयेद्योनिरोगांस्तान्घृतो योनौ न संशयः ॥ १५ ॥ अथ
 त्रिफलादिघृतम्—त्रिफलां द्वौ सहचरौ गुडूचीं सपुनर्नवाम् । शुकनासां
 हरिद्रे द्वे राक्षामेदाशतावरीः ॥ १ ॥ कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत्क्षरिरे चतुर्गुणे ।
 तस्त्रिद्वं पाययेच्चारीं योनिरोगप्रशान्तये ॥ २ ॥ इति योनिभ्यापद्रोगचिकित्सा ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा—गैरिकाभ्राश्चिजठररज्ज्वनकटूफलाः ।
 पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः ॥ १ ॥ त्रिफलायाः कपायेण सक्षौद्रेण
 च सेचयेत् । प्रमदा योनिकन्देन घ्याधिना परिमुच्यते ॥ २ ॥ आखोर्मासं
 सपदि बहुधा सूक्ष्मखण्डीकृतं तत्तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् ।
 तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना सर्वं धीडाजनकमबला योनिकन्दं
 निहन्ति ॥ ३ ॥ इति योनिकन्दचिकित्सा । इति योनिरोगाधिकारः ॥

अथ स्त्रीगर्भरोगनिदानम् ।

तत्र गर्भस्य स्त्रावपातयोर्निदानमाह—भवाभिघातात्क्षीणोष्णपानाश-
 ननिपेयणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सद्गुलं दर्शनं भवेत् ॥ १ ॥ अथ स्त्रावपा-
 तयोस्त्वधिमाह—आ-चतुर्धात्ततो भासात्प्रसवेद्गर्भविद्भवः । ततः स्थिरदा-
 रीरस्य पातः पञ्चमपष्ठयोः ॥ २ ॥ अथ गर्भपातस्य दृष्टान्तं दर्शयति—
 गर्भोऽभिघातविपमाशनपीडनाद्यैः पक्वं हुमादिव फलं पतति क्षणेन ॥ १ ॥ इति
 गर्भस्त्रावपातयोर्निदानं माधवात् ॥ अथ भावप्रकाशाद्गर्भपातस्योपद्रवा-

नाह—प्रसंसमाने गर्भे स्याद्वाहः शूलश्च पार्श्वयोः । पृष्ठे रजप्रदरानाहौ मूत्रस-
ङ्गश्च जायते ॥ १ ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने चोपद्रव्यानाह—स्थाना-
स्थानान्तरं तस्मिन्प्रयात्यपि च जायते । आमपकाशयादौ तु क्षोभः पूर्वेऽप्युप-
द्रवाः ॥ १ ॥ प्रसवोचिते काले यथा मूढो गर्भो भवति तदाह ॥

तत्र मूढगर्भस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह—मूढः करोति
पवनः खलु मूढगर्भे शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् । भ्रूमोऽनिलेन विगुणेन
ततः स गर्भः संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ॥ १ ॥ तत्राप्यौ प्रका-
रानाह—द्वारं निरुद्धशिरसा जठरेण कश्चिद्विच्छरीरपरिवर्तनकुब्जदेहः । एकेन
कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन निर्यग्गतो भवति कश्चिद्वाहुरोऽन्यः ॥ १ ॥ पार्श्वोपहृ-
त्तिगतिरेति तथैव कश्चिद्विच्छ्रया भवति गर्भगतिः प्रसूतौ ॥ २ ॥ सुश्रुत-
स्त्वप्यौ प्रकारान्तराण्याह—कश्चिद्वाह्यां सवियभ्यां योनिमुखं प्रपद्यते
॥ १ ॥ कश्चिदाभ्रमैकसविधिरतिरेण सवधा ॥ २ ॥ कश्चिदाभ्रमसविधिशरीरः
द्विर्गदेशेन निर्यग्गतः ॥ ३ ॥ कश्चिदुदरपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं
पिधायावतिष्ठते ॥ ४ ॥ अन्तःपार्श्वोपवृत्तशिराः कश्चिदेकेन वाहुना ॥ ५ ॥
कश्चिदाभ्रमशिरा वाहुद्वयेन ॥ ६ ॥ कश्चिदाभ्रममध्ये हस्तपादशिरोभिः
॥ ७ ॥ कश्चिदेकेन सवधा योनिद्वारं प्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमिति ॥ ८ ॥
अथापराश्चतस्रो गतीराह—संकीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ वीजसेपू-
र्ध्ववाहुचरणैः शिरसा च योनौ । सङ्गी च यो भवति कीलकवत्स कीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥ गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च वीजकारयो
योनौ स्थितः स परिघः परिघेण तुल्यः ॥ १ ॥ अथ परिघमाह । परिघस्य
लक्षणं भोजेऽपि पद्यते तद्यथा—योनिमावृत्त्य यस्मिष्टेत्परिघो गोपुरं यथा । तथा-
ऽन्तर्गर्भमायान्तं विद्यात्परिघसंशितम् ॥ १ ॥ अथासाध्यमूढगर्भगर्भिण्या-
लक्षणमाह—अपविद्धशिरा या तु शीतानी निरपत्रपा । नीलोद्गतशिरा हन्ति
सा गर्भे स च तां तथा ॥ १ ॥ अथ मृतस्य मूढगर्भस्य प्रतिपाद्यत्वात्कर्षणार्थं
लक्षणमाह—गर्भास्पन्दनमादीनां प्रणासः श्यावपाण्डुता । भवेदुच्छ्वासपूतित्वं
शूलश्चान्तर्भृते शिशौ ॥ १ ॥ अथ गर्भस्य मरणहेतुमाह—मानसागन्तु-
भिर्मातुरुपतापैः पृथग्विधैः । गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥ १ ॥
अथापरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह—योनिसंवरणं सद्गः कुक्षौ मकल एव
च । हन्युः स्त्रियं मूढगर्भो यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १ ॥ वातलान्पत्रपानानि
प्राग्यधर्म प्रजागरम् । अत्यर्थं सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गः ॥ २ ॥
मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संपृतिम् । कुरुते रूढमार्गत्वात्पुनरन्तर्ग-
तोऽनिलः ॥ ३ ॥ निरुण्ण्याशयद्वारं पीडयन्गर्भसंस्थितिम् । निरुद्धवदनो-
च्छ्वासो गर्भश्चाऽऽशु विपद्यते ॥ ४ ॥ उच्छ्वासरुद्धहृदयां नाशपत्यथ गर्भिणीम् ।
योनिसंवरणं नाम व्याधिमेनं प्रचक्षते ॥ अन्तकप्रतिमं घोरं नाऽऽरमेव
चिकित्सितुम् ॥ ५ ॥ इति मूढगर्भनिदानम् ॥

धात्रीरसं मितामुष्टं योनिदाहे पिभेत्सदा । धूपं कान्ताभयं मूलं पिबेद्वां तण्डु-
 लाम्बुना ॥ ९ ॥ योन्यां तु पूयक्षाविण्यां शोधनद्रव्यनिर्मितैः । सगोमूत्रैः सल-
 वणैः पिण्डैः संपूरणं हितम् ॥ ३ ॥ पिचयश्च पूताम्यक्ताधन्नाम्भःसमुत्थिताः ।
 योनौ श्याप्याः क्षिया दाहलक्ष्णपाकप्रशान्तये ॥ ४ ॥ योन्यां पलासत्रुष्टायां
 सर्वं स्तोत्रमौषधम् । तैलं सीधुं यवाश्रं च पथ्यारिष्टं च योजयेत् ॥ ५ ॥
 गुदपीत्रिफलावन्नीकपित्तोदकधारया । योनिं प्रक्षालयेत्तेन ततः कण्डूः प्रशा-
 म्यति ॥ ६ ॥ मुत्रपुष्पं सर्गादिरं पथ्या जातीफलं तथा । वृषतीपूगं च संचूर्ण्य
 वस्त्रपूतं क्षिपेन्नने । योनिर्भवति संकीर्णा न श्वेष जलं ततः ॥ ७ ॥ कपिकच्छ-
 भयं मूलं क्वाथयेद्विधिनाऽम्भसा । योनिः संकीर्णतां यानि क्षायेनानेन धाय-
 नात् ॥ ८ ॥ पिण्डस्या मरिचमापैः शताह्वाकुष्ठसन्धयैः । घर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या
 धार्या योनिचिशोधनी ॥ ९ ॥ सुरामण्डोत्थितो धार्यः पिचुर्योनौ कफात्मनि ।
 कण्डूपैश्छिद्यसंघायशैथिल्यविनिवृत्तये ॥ १० ॥ सुगन्धानां पदार्थानां कटक-
 चूर्णैः शृतैः कृतः । योनौ दीर्गन्ध्यशमनः पूयपैश्छिद्यभात्रि च ॥ ११ ॥ संनि-
 पातसमुत्थायां कार्या योन्यां सदा क्रियाः । साधारणा दशाद्वीधीमद्वाक्वाथपि-
 सुर्हितः ॥ १२ ॥ जीरकद्वितयं कृष्णा सुपयी सुरभिर्वचा । चासकं सैन्धवं
 चापि यवक्षारो यवानिका ॥ १३ ॥ एषां चूर्णं घृते किञ्चिद्गुग्गु खण्डेन मोद-
 कम् । कृत्वा न्नादेद्यथापदि योनिरोगादिमुच्यते ॥ १४ ॥ मूषकक्वाथसंसिद्धतिलतै-
 लकृतः पिचुः । नाशयेद्योनिरोगांस्तान्प्रतो योनौ न संशयः ॥ १५ ॥ अथ
 त्रिफलादिघृतम्—त्रिफलां द्वौ सहचरो गुडूर्ध्वो सपुनर्नवाम् । शुकनासां
 हरिद्रे द्वे राक्षामे शशतावरीः ॥ १ ॥ कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ।
 तस्तिद्वं पाययेत्तारीं योनिरोगप्रशान्तये ॥ २ ॥ इति योनिव्यापद्रोगचिकित्सा ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा—गैरिकाभ्रास्त्रिजठररजन्यजनकद्रुफलाः ।
 पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः ॥ १ ॥ त्रिफलाभाः क्वाथेण सक्षौद्रेण
 च लेचयेत् । प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥ २ ॥ आर्योर्मांसं
 सपदि बहुधा रुदमरण्डीकृतं तत्तैले पाच्यं भवति नियतं यावदेतेन सम्यक् ।
 तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना सत्यं धीडाजनकमबला योनिकन्दं
 निहन्ति ॥ ३ ॥ इति योनिकन्दचिकित्सा । इति योनिरोगाधिकारः ॥

अथ स्त्रीगर्भरोगनिदानम् ।

तत्र गर्भस्य स्त्रावपातयोर्निदानमाह—भयाभिघाताक्षीक्ष्णोष्णपानाश-
 ननिपेवणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १ ॥ अथ स्त्रावपा-
 तयोरवधिमाह—भा चतुर्धात्ततो मासाद्यत्रयेद्गर्भविद्वधः । ततः स्थिरदा-
 रीरस्य पातः पञ्चमपष्ठयोः ॥ २ ॥ अथ गर्भपातस्य दृष्टान्तं दर्शयति—
 गर्भोऽभिघातविपमाशनपीडनाद्यैः पक्वं हुमादिव फलं पतति क्षणेन ॥ १ ॥ इति
 गर्भस्त्रावपातयोर्निदानं माधवात् ॥ अथ भावप्रकाशाद्गर्भपातस्योपद्रवां-

नाह—प्रसंसमाने गर्भे स्वाहाहः शूलश्च पार्श्वयोः । पृष्ठे खप्रदरनाहौ मूत्रस-
ङ्गश्च जायते ॥ १ ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने चोपद्रवनाह—स्थाना-
स्थानान्तरं तस्मिन्प्रयात्यपि च जायते । आमपकाशयादां तु क्षोभः पूर्वेष्युप-
द्रवाः ॥ १ ॥ प्रसयोचिते काले यथा मूढो गर्भो भवति तदाह ॥

तत्र मूढगर्भस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह—मूढः करोति
पयनः पालु मूढगर्भे शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् । भुम्भोऽनिलेन विगुणेन
ततः स गर्भः संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ॥ १ ॥ तत्रार्ष्टौ प्रका-
रानाह—द्वारं निरुद्धशिरसा जठरेण कश्चित्कश्चिच्छरीरपरिवर्तनकुञ्जदेहः । पृक्तेन
कश्चिदपरस्तु भुजङ्गयेन तिर्यग्गतो भवति कश्चिद्वाभ्युसोऽन्यः ॥ १ ॥ पार्श्वपङ्क-
त्तिगतिरेति तथैव कश्चिदित्यष्टमा भवति गर्भगतिः प्रसूतौ ॥ २ ॥ सुश्रुत-
स्त्वष्टौ प्रकारान्तराण्याह—कश्चिद्भ्राम्यां सविथभ्यां योनिमुखं प्रपद्यते
॥ १ ॥ कश्चिदाभुम्भकसविथरितरेण सवभा ॥ २ ॥ कश्चिदाभुम्भसविथशरीरः
स्किग्देशेन तिर्यग्गतः ॥ ३ ॥ कश्चिदुदरपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं
पिधायावतिष्ठते ॥ ४ ॥ अन्तःपार्श्वपङ्कत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना ॥ ५ ॥
कश्चिदाभुम्भशिरा बाहुद्वयेन ॥ ६ ॥ कश्चिदाभुम्भमध्ये हस्तपादशिरोभिः
॥ ७ ॥ कश्चिदेकेन सवभा योनिद्वारं प्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमिति ॥ ८ ॥
अथापराश्चतस्रो गतीराह—संकीलकः प्रतिस्त्रुरः परिधोऽथ वीजसेधु-
र्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ । सङ्गी च यो भवति कीलकवत्स कीलो
दृश्यैः स्त्रुरैः प्रतिस्त्रुरः स हि कायसङ्गी ॥ गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च वीजकाख्यो
योनौ स्थितः स परिधः परिधेण तुल्यः ॥ १ ॥ अथ परिधमाह । परिधस्य
लक्षणं भोजेऽपि पक्षते तद्यथा—योनिमावृत्य यस्तिष्ठेत्परिधो गोपुरं यथा । तथा-
ऽन्तर्गर्भमायान्तं विद्यत्परिधसंज्ञितम् ॥ १ ॥ अथासाध्यमूढगर्भगर्भिण्या-
लक्षणमाह—अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा । नीलोद्गतशिरा हन्ति
सा गर्भे स च तां तथा ॥ १ ॥ अथ मृतस्य मूढगर्भस्य प्रतिपाद्यत्वात्कर्पणार्थं
लक्षणमाह—गर्भास्पन्दनमायीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता । भवेदुच्छ्वासपूतित्वं
शूलश्चान्तमृते शिशौ ॥ १ ॥ अथ गर्भस्य मरणहेतुमाह—मानसागन्धु-
भिर्मातुरुपतापैः पृथग्विधैः । गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥ १ ॥
अथापरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह—योनिस्वरणं सङ्गः कुक्षौ मकल एव
च । हन्युः स्त्रियं मूढगर्भो यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १ ॥ वातलान्द्यक्षपानानि
प्राग्यधर्मं प्रजागरम् । अत्यर्थं सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गगः ॥ २ ॥
मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृतिम् । कुरुते रूढमार्गत्वात्पुनरन्तर्ग-
तोऽनिलः ॥ ३ ॥ निरुणत्याशयद्वारं पीडयन्गर्भसंस्थितिम् । निरुद्धवदनो-
च्छ्वासो गर्भश्चाऽऽशु विपद्यते ॥ ४ ॥ उच्छ्वासरुद्धहृदयां नाशयत्यथ गर्भिणीम् ।
योनिस्वरणं नाम व्याधिमेनं प्रचक्षते ॥ अन्तकप्रतिभं घोरं नाऽऽरभेत
यिकित्सितुम् ॥ इति मूढगर्भनिदानम् ॥

अथ विवृताकृतिगर्भलक्षणमाह—ऋतुपाता तु या नारी स
मावहेत् । शतंयं वायुरादाय कुक्षां गर्भं करोति हि ॥ १ ॥ मासि २
पैत गर्भेण्या गर्भलक्षणम् । फलं जायते तस्या घञितं पैतृकेणुं
सर्पवृश्चिककृष्णान्द्विवृताकृतयश्च ये । गर्भाश्चेति त्रयश्चैव शेषाः
भृशम् ॥ ३ ॥ इति सुश्रुतात् ॥

अथ स्त्रीगर्भरोगचिकित्सा ।

तत्र गर्भस्य स्त्रायपातयोश्चिकित्सामाह—गुर्विण्या गर्भतो
पदि मुहुमुहुः । तपितोपाय सा दुग्धमुत्पलादिशृतं पिबेत् ॥ १ ॥
दिगणमाह—उत्पलं नीलमारक्तं फट्टारं कुमुदं तथा । श्रिताम्भोजं
मुत्पलादिरयं गणः ॥ १ ॥ संशीलितो हरश्लेष दाहं तुल्यां हृदामयम् ।
च मूर्च्छां च तथा छदिमरोचकम् ॥ २ ॥ लज्जालुघातकीपुष्पमुत्पलं
कम् । जलस्थया स्त्रिया पीतं गर्भपातं निवारयेत् ॥ ३ ॥ पतन्तं
कुलालकरमृचिका । मधुच्छागीपयःपीता किं वा श्वेताऽपराजिता ॥ ४
पतमलः पीतकृपहं सान्मूलवारिणा । गर्भिणीगर्भतो रक्तं स्रम्भयो
॥ ५ ॥ शर्कराविसनिलं समांशकं माक्षिकेण सह भक्ष्यते यदा । नाहि
नोन्नवं भयं पापभीतिरिव तीर्थसेवया ॥ ६ ॥ कन्दनीमूलमायुधं कुम्भ
ससैः । कटिदेशे नितम्बिन्या गर्भपातं निवारयेत् ॥ ७ ॥ वेणुप्रनिय
हरिद्राजनितं शृतम् । देयं न्यूनदिने पाते गर्भिणीनां भिषग्वरै
हीनेरातिविषामुक्तामोचशक्रेः शृतं जलम् । दद्याद्भ्रं प्रचलिते प्रदो
ज्यपि ॥ ९ ॥

अतः परं मासानुमासिकं चक्ष्यामः—मधुकं शाकवीजं च प
दारु च । अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवह्नी शतावरी ॥ १ ॥ घृक्षादु
च लता चोत्पलसारिवा । अनन्ता मारिवा राक्षा पद्मा मधुकमेव
वृहतीद्वयकाश्र्मर्यक्षीरिश्रातवचो घृनम् । पुष्पिणीं चला शिशुः श्रद्धा
गिंका ॥ ३ ॥ शृङ्गाटकं विसं झाक्षा कसेरुमधुकं सिता । ससैतान्पय
नर्धंश्लोकसमापितान् ॥ ४ ॥ क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भं खवति योजये
स्थविल्ववृहतीपटोलेऽशुनिदिग्घ्नैः ॥ ५ ॥ मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं
ऽश्रमे । भवमे मधुकानन्तापयश्वासारिवाः पिबेत् ॥ ६ ॥ क्षीरं शुण्ठी
सिद्धं स्वादशमे हितम् । सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदारु
क्षीरिकामुत्पलं कुम्भं समङ्गामूलकं शिवाम् । पिबेदेकादशे मासि गर्भि
शान्तये ॥ ८ ॥ सिताभिदारिकाकोलीक्षीरिकाश्च मृणालिकाः । गर्भि
मासि पिबेच्छूलसौपधम् । पृथमाप्यायते गर्भंस्त्रीना ह्यत्रोपशान्त्यति

अथान्यथ—ग्रन्थान्तरे मासविशेषे गर्भवेदनाहरमौपधम्—अत
मासि गर्भस्य यदि जायते । औपधं च तदा देयं विचक्षणभिषग्वै
शुद्धीका ज्येष्ठिका चैव चन्दनं रक्तचन्दनम् । गवां च पयसा पेयं स्थिर

धुयम् ॥ २ ॥ नीलोत्पलं सत्रालं च शृङ्गाटं च कसेरुकम् । शीततोयेन पिष्ट्वा तु
क्षीरेणाऽऽलोढ्य तत्पिबेत् ॥ ३ ॥ एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ।
द्वितीये मासि गर्भस्य चलनं च भयेद्यदि ॥ ४ ॥ पयसा च तदा पेयं मृणालं
नागकेशरम् । तगरं कमलं दिव्यं कर्पूरेण समन्वितम् ॥५॥ अजाक्षीरेण तत्पिष्ट्वा
क्षीरेणाऽऽलोढ्य पूर्ववत् । तृतीये मासि चलनं जायते गर्भजं यदि ॥ ६ ॥
पयसाऽऽलोढितं पेयं शर्करानागकेशरम् । पद्मकं चन्दनं चैव बालकं पद्मनाल-
कम् ॥ ७ ॥ पिष्ट्वा शीतेन तोयेन क्षीरेणाऽऽलोढ्य तत्पिबेत् । एवं न पतते गर्भः
स च शूलः प्रशाम्यति ॥ ८ ॥ यदि गर्भस्य चलनं न्रतुर्थे मासि जायते ।
मृणालशूलविद्राहैश्च ज्वरेण च निपीडनम् ॥ ९ ॥ क्षीरं च कदलीमूलमुत्पलं
बालकं तथा । आलोढ्य समभागेन विवेद्रोगोपशान्तये ॥ १० ॥ पञ्चमे मासि
गर्भस्य चलनं कुप्रचिन्नयेत् । दध्ना च मधुना पेयं दाढिमीपद्मचन्दनम् ॥ ११ ॥
नीलोत्पलं मृणालं च कौन्तीक्षीरीं तथैव च । केशरं पद्मकं चैव तोयेनाऽऽ-
लोढ्य तत्पिबेत् ॥ १२ ॥ एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति । षष्ठे
मासि तु गर्भस्य चलता जायते यदा ॥ १३ ॥ गैरिका गोमयं भस्म कृष्णां
शृङ्गा तथैव च । एतेषां साधितं प्राज्ञभिपजा चागृतं तदा ॥ १४ ॥ पेयं शीतं
परं साकं सितपा चन्दनेन च । सप्तमे मासि गर्भस्य चलनं जायते यदा
॥ १५ ॥ उशीरं गोक्षुरघनौ समहा नागकेशरम् । सपद्मकं समधुना पाययेच्च
विचक्षणः ॥ १६ ॥ अष्टमे मासि चलनं गर्भजं यदि जायते । लोभ्रमागधिका-
चूर्णं मधुना पयसा विवेत् । नवमे सुप्रसूतिः स्यादेवं गर्भस्य पोषणम् ॥ १७ ॥
इति गर्भसावपाताद्विचिकित्सा ॥

अथ गर्भपातस्योपद्रव्याणां चिकित्सा—स्त्रिभशीताः क्रियास्येषु दाहा-
दिषु समाचरेत् । कुशकाशोरुकानां मूलेगोक्षुरकस्य च ॥ १ ॥ शृतं दुग्धं
सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत्परम् । श्वदंष्ट्रामधुकद्राक्षाम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत्
॥ २ ॥ शर्करामधुसंयुक्तं गुर्विणीवेदनापहम् । मृत्कोष्ठगारिका गेहसंभवा नव-
मृत्तिका ॥ ३ ॥ समहा धातकीपुष्पं गैरिकं च रसाञ्जनम् । तथा सर्जरसश्चैता-
न्यथालाभं विचूर्णयेत् ॥ ४ ॥ तच्चूर्णं मधुना लिह्यान्नारी प्रदरशान्तये । कसेरु-
त्पलशृङ्गाटकककं वा पयसा पिबेत् ॥ ५ ॥ पकं चचारसोनाभ्यां हिङ्गुसौवर्णला-
न्वितम् । आनाहेषु पिबेद् दुग्धं गुर्विणीं सुखिनी भवेत् ॥ ६ ॥ तृणपद्मकमू-
लानां कल्केन विपचेत्पयः । तत्पयो गुर्विणी पीत्वा मूत्रसद्गाद्विसुच्यते ॥ ७ ॥
शालीक्षुकशकशैः स्याच्छरेण तृणपद्मकम् । एषां शृतं मृपादाहपिचासृष्ट्यसद्ग-
हत् ॥ ८ ॥ कसेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्रपर्णीमधुकं सशर्करम् । सशूलगर्भ-
सुतिपीडिताऽबला पयोविमिश्रं पयसाऽन्नमुपिबेत् ॥ ९ ॥ इति गर्भपातोपद्र-
वचिकित्सा ॥

अथ गुर्विण्या रोगाणां चिकित्सा—मधुकचन्दनोशीरसारिषाद्यष्टिप-
त्रकैः । शर्करामधुसंयुक्तः कपायो गर्भिणीज्वरे ॥ १ ॥ चन्दनं सारिषालोभ्रमृदी-
यो ३६

अथ विरुतावृत्तिगर्भलक्षणमाह—ऋतुघ्राता तु या मारी स्वमे मैथुन-
मायदेत् । भागेयं वायुराशयं शुद्धं गर्भं करोति दि ॥ १ ॥ मासि मासि विप-
थैत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । बल्लं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणः ॥ २ ॥
सर्पवृद्धिकृन्नाण्डविरुतावृत्तयश्च ये । गर्भाप्रति प्रपथैव श्रेयाः पापवृत्ते
श्रुताम् ॥ ३ ॥ इति मुमुतात् ॥

अथ स्त्रीगर्भरोगचिकित्सा ।

तत्र गर्भस्य घ्रावपातयोश्चिकित्सामाह—गुणैण्या गर्भतो रक्तं सये-
षदि मुहुर्मुहुः । तस्त्रिरोधाय सा दुग्धमुत्पलादिशृतं पिबेत् ॥ १ ॥ उत्पला-
दिगणमाह—उत्पलं नीलमारक्तं यद्द्वारं कुमुदं तथा । श्वेताम्भोजं च मधुक-
मुत्पलादिरयं गणः ॥ १ ॥ संक्षीलितो हरत्येव दाहं शृष्णां हृदामयम् । रक्तं पित्तं
च मूर्च्छां च तथा छदिमरोचकम् ॥ २ ॥ लज्जालुर्घातकीपुष्पमुत्पलं मधु लोध्र-
कम् । जलस्थया त्रिया पीतं गर्भपातं निवारयेत् ॥ ३ ॥ पतन्तं स्रग्भयेद्गर्भं
शुलालकरमृत्तिका । मधुश्लामीपयःपीता किं चा श्वेताऽपराजिता ॥ ४ ॥ पारा-
पतमलः पीतक्यर्हं साम्बूलवारिणा । गर्भिणीगर्भतो रक्तं स्रग्भयेद्विदपद्रवम्
॥ ५ ॥ शर्कराविसनिलं समांशकं माक्षिकेण सह भक्षयते यदा । नास्ति गर्भपत-
नोद्भवं भयं पापभीतिरिव तीर्थसेवया ॥ ६ ॥ कङ्कनीमूलमायुधं शुभारीसूत्रकैः
समैः । कटिदेशे नितम्बिन्या गर्भपातं निवारयेत् ॥ ७ ॥ येषुप्रन्थिकुलस्थानां
हरिद्राजनिवं श्रुतम् । देयं न्यूनदिने पाते गर्भिणीनां मियग्वरैः ॥ ८ ॥
द्वीपेरातिविषामुसामोषशकैः शृतं जलम् । दद्याद्गर्भं प्रचलिते प्रदरे कुक्षि-
ज्यपि ॥ ९ ॥

अतः परं मासानुमासिकं चक्ष्यामः—मधुकं शकरवीजं च पयसा सुर-
दारु च । भस्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवह्नी, शतावरी ॥ १ ॥ पृक्षादनी पयसा
च लता चोत्पलसारिवा । अनन्ता सारिवा राक्षा पद्मा मधुकमेव च ॥ २ ॥
बृहतीहयकाशमर्यक्षीरिशृङ्खलचो घृतम् । पृथ्वीपर्णी यला क्षिमुः श्वदंष्ट्रा मधुप-
र्णिका ॥ ३ ॥ शृङ्गाटकं विसं द्वाक्षा कसेरुमधुकं सिता । ससैतान्पयसा योगा-
नर्भक्षोकसमापितान् ॥ ४ ॥ क्रमारससु मासेषु गर्भं स्रवति योजयेत् । कपि-
स्थविल्ववृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धैः ॥ ५ ॥ मूत्रैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथा-
ऽष्टमे । नवमे मधुकानन्तापयसासारिवाः पिबेत् ॥ ६ ॥ क्षीरं शुण्ठीपयसाभ्यां
सिद्धं स्वादशमे हितम् । सक्षीरा चा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदारु च ॥ ७ ॥
क्षीरिकामुत्पलं दुग्धं समङ्गामूलकं शिवाम् । पिबेदेकादशे मासि गर्भिणी शुल-
दान्तये ॥ ८ ॥ सिताविदारिकाकोलीक्षीरिकाश्च शृणालिकाः । गर्भिणी द्वादशे
मासि पिबेच्छूलान्मौषधम् । पृथमाप्यायते गर्भस्त्रीवा रुचोपशाम्यति ॥ ९ ॥

अथान्यथा—ग्रन्थान्तरे मासविशेषे गर्भवेदनाहरमौषधम्—चलनं प्रथमे
मासि गर्भस्य यदि जायते । औषधं च तदा देयं त्रिचक्षणभिपञ्चरैः ॥ १ ॥
शुद्धीका ज्येष्ठिका चैव चन्दनं रक्तचन्दनम् । गवां च पयसा पेयं स्थिरता जायते

त्वम् ॥ २ ॥ मीलोत्पलं सवालं च शृङ्गाटं च कसेरुकम् । शीततोयेन पिष्ट्वा तु
 रिरेणाऽऽलोढ्य तत्पिमेत् ॥ ३ ॥ एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशास्यति ।
 द्वितीये मासि गर्भस्य चलनं च भवेद्यदि ॥ ४ ॥ पयसा च तथा पेयं मृणालं
 नागकेशरम् । तगरं कमलं विल्वं कपूरेण समन्वितम् ॥ ५ ॥ भजाक्षरिण तत्पिष्ट्वा
 रिरेणाऽऽलोढ्य पूर्ववत् । तृतीये मासि चलनं जायते गर्भजं यदि ॥ ६ ॥
 पयसाऽऽलोढितं पेयं शर्करानागकेशरम् । पद्मकं चन्दनं चैव बालकं पद्मनाभ-
 कम् ॥ ७ ॥ पिष्ट्वा शीतेन तोयेन क्षीरेणाऽऽलोढ्य तत्पिमेत् । एवं न पतते गर्भः
 ३ च शूलः प्रशास्यति ॥ ८ ॥ यदि गर्भस्य चलनं चतुर्थे मासि जायते ।
 कृष्णाशूलविदाहेश्च ज्वरेण च निपीडनम् ॥ ९ ॥ क्षीरं च कदलीमूलमुत्पलं
 शलकं तथा । आलोढ्य समभागेन पिबेद्रोगोपशान्तये ॥ १० ॥ पञ्चमे मासि
 गर्भस्य चलनं कुत्रचिन्नवेत् । दक्षा च मधुना पेयं दाडिमीपद्मचन्दनम् ॥ ११ ॥
 मीलोत्पलं मृणालं च कान्तीक्षीरं तथैव च । केशरं पद्मकं चैव तोयेनाऽऽ-
 लोढ्य तत्पिमेत् ॥ १२ ॥ एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशास्यति । षष्ठे
 मासि तु गर्भस्य चलता जायते यदा ॥ १३ ॥ गैरिका गोमयं भस्म कृष्णां
 मृत्स्ना तथैव च । पृतेपां साधितं प्राञ्जमिषजा चासृतं तदा ॥ १४ ॥ येयं शीतं
 परं साकं सितया चन्दनेन च । सप्तमे मासि गर्भस्य चलनं जायते यदा
 ॥ १५ ॥ उशीरं गोक्षुरघनौ समज्ञा नागकेशरम् । सपद्मकं समधुना पाययेच्च
 विचक्षणः ॥ १६ ॥ अष्टमे मासि चलनं गर्भजं यदि जायते । लोभ्रमागधिका-
 चूर्णं मधुना पयसा पिबेत् । नवमे मुमसूतिः स्यादेवं गर्भस्य पोषणम् ॥ १७ ॥
 इति गर्भस्रावपातादिकिचिकित्सा ॥

अथ गर्भपातस्योपद्रवाणां चिकित्सा—निगधनीताः क्रियास्तेषु दाहा-
 दिषु समाचरेत् । कुशकाशोरयूकाणां मूलेर्णोक्षुरकस्य च ॥ १ ॥ शृतं दुग्धं
 सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत्परम् । श्वदंष्ट्रामधुकद्राक्षाम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत्
 ॥ २ ॥ शर्करामधुसंयुक्तं गुर्विणीवेदनापहम् । मृत्कोष्ठगारिका गेहसंभवां नव-
 च्छतिका ॥ ३ ॥ समज्ञा धातकीपुष्पं गैरिकं च रसाञ्जनम् । तथा सर्जरसश्चैता-
 न्यथालाभं विचूर्णयेत् ॥ ४ ॥ तच्चूर्णं मधुना लिखाशारी प्रदरशान्तये । कसेरु-
 त्पलशृङ्गाटकककं या पयसा पिबेत् ॥ ५ ॥ पक्वं पचारसोनाभ्यां हिङ्गुसौत्र्यला-
 न्वितम् । आनाहेषु पिबेद् दुग्धं गुर्विणीं सुक्षिणी भवेत् ॥ ६ ॥ कृष्णपद्मकमू-
 लानां कल्केन विपचेत्पयः । तत्पयो गुर्विणी पीत्वा मूत्रसङ्गादिमुच्यते ॥ ७ ॥
 शालीकुडुशकसौः स्याच्छरेण कृष्णपद्मकम् । प्यां शृतं तृषादाहपित्तासृक्काग्रसङ्-
 ह्द ॥ ८ ॥ कसेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्रपर्णामधुकं सशर्करम् । सशूलगर्भ-
 सुनिपीडिताऽवला पयोविमिश्रं पयसाऽश्बुक्पिबेत् ॥ ९ ॥ इति गर्भपातोप-
 चिकित्सा ॥

काशकरान्वितम् । काथं कृत्वा प्रदद्याच्च गर्भिणीज्वरदान्तये ॥ २ ॥ पयसा-
सारिवापाटातोयतोयदनागरैः । शृतं शीतं पिबेद्द्वारि गर्भिणीज्वरवारणम् ॥ ३ ॥
मृद्गीकापन्नकोशीरधीपर्णीचन्दनं तथा । मधुकं च पयसा च सारिवामलकं
तथा ॥ ४ ॥ पित्तज्वरहरः काथो गर्भिणीनां प्रशस्यते । पीतं विश्वमजाक्षीरैर्नाश-
येद्विषमज्वरम् ॥ ५ ॥ हीभेरारलुरक्तचन्दनबलाधान्याकवरसादनीमुक्तोशीरथ-
वासपर्पटविपाकाथं पिबेद्द्विर्षिणी । नागावर्णरुजातिसारकगदे रक्तदुतौ वा ज्वरे
योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्यामयेपूतमः ॥ ६ ॥ ज्वरातिसारे गर्भिण्याः
शूलं सामे सशोणिते । समहा मधुकं लोध्रं फाणितं शंकरान्वितम् ॥ ७ ॥ प्रवा-
हिकायां गर्भिण्याः शूलं सामे सशोणिते । भाद्रजम्बूत्वचः काथैर्लेह्यैश्चास-
क्तम् ॥ ८ ॥ अनेन लीढमात्रेण गर्भिणी ग्रहणी जयेत् । शुण्ठीत्रिल्वकपायं तु
यवसक्तुसमन्वितम् ॥ ९ ॥ गर्भिणीं पाययेद्द्वैचश्चनीर्षतीसारनाशनम् । पृश्निपर्णी-
वलावासानिर्युहो रक्तपित्तजित् ॥ १० ॥ गर्भिण्याः कामलाशोफश्वासकासज्वरा-
पहः । कुस्तुम्बरीणां कवकं तु तण्डुलोदकसंयुतम् ॥ ११ ॥ पिबेत्सशंकरं हृषं
गर्भिणीछर्दिवारणम् । विल्वमज्जा च लाजाम्बु पिबेच्छर्दिपु गर्भिणी ॥ १२ ॥
भांगीशुण्ठीकणाचूर्णं गुडेन श्वासकासनुत् । अजमोदा नागरं च पिप्पली जीरकं
समम् ॥ १३ ॥ तच्चूर्णं सगुडक्षौद्रं गर्भिण्या वह्निदीपनम् । विल्वामिमन्मपकं वा
पाटल्या नागरेण वा ॥ १४ ॥ सिद्धमम्बु पिबेच्छीतं गर्भिणी वातरोगनुत् । चन्दनं
मधुकोशीरं नागपुष्पं तिलास्तथा ॥ १५ ॥ अजशुद्धी च मज्जिष्ठा रविमूलं पुन-
र्नवा । श्रेष्ठः शोफहरो लेपो गर्भिणीनां विशेषतः ॥ १६ ॥ इति गुर्विणीरोगाणां
चिकित्सा ।

अथ चातशुष्कस्य गर्भस्य चिकित्सा—गर्भो वातेन संशुष्को नोदरं
पूरयेद्यदि । सा वृंहणीपैः संसिद्धं दुग्धं मांसरसं पिबेत् ॥ १ ॥ शुक्रार्तवमजा-
त्तार्द्रं प्रत्यङ्गं माहृतादितम् । त्यक्तं जीवेन तत्तस्मात्कथितं चावतिष्ठते ॥ २ ॥
शुक्रार्तवाद्गर्भो वायुरदराध्मानकृद्भवेत् । कदाचिच्चेत्तदाध्मानं स्वयमेवाऽऽपतेत्त-
राम् ॥ ३ ॥ वैगमेयेन गर्भोऽयं हतो लोकध्वनिस्तदा । स चापि गर्भो भवति
लोके नागोदराह्वयः । धान्यकुडनमुद्यया स्वाधिकित्सा तूमयोरपि ॥ ४ ॥ अथ
प्रसवमासमाह—नयमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते । एकादशे ह्यद्दो
वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥ १ ॥ अथ च प्रसवमासमतिक्रम्य स्थायिनि गर्भं
चिकित्सामाह—वातेन गर्भसंकोचात्प्रसूतिसमयेऽपि या । गर्भं न जनयेन्नारी
तस्याः शृणु चिकित्सितम् ॥ १ ॥ कुट्टयेन्मुशालेनैवा कृत्वा धान्यमुल्लक्षले ।
विषमं चाऽऽसनं धानं सेवेत् प्रसवार्थिनी ॥ २ ॥

अथ काले प्रसवविलम्बे चिकित्साभाह—प्रसवस्य विलम्बे तु धूपयेद-
मितो अगम । कृष्णासर्पस्य निर्भ्रंक्षया पिण्डीतकं वा ॥ १ ॥ सन्तुमा हाद्गली-
सूतये ॥ २ ॥ कृष्णा
सर्वप्रमति कर्तयेत् ॥

गानां निपीडितानां बहुभिः प्रमादैः ॥ ३ ॥ नातुल्लङ्घ्य मूलं तु मधुकैः संयुतं
 तथा । घृतेन सहितं पीत्वा सुखं नारी प्रसूयते ॥ ४ ॥ इक्षोरुत्तरमूलं निजतनु-
 मानेन तन्तुना बद्धा । कटिविषये गर्भवती मुखेन सूतेऽविलम्बितेनापि ॥ ५ ॥
 तालस्य चोत्तरं मूलं स्वप्रमाणेन तन्तुना । बद्धा कट्यां तु नियतं सुखं नारी
 प्रसूयते ॥ ६ ॥ प्रत्यग्गुण्याः पारिभद्रस्य यद्वा मूलं यद्वा काकजह्वासुरधम् ।
 कट्यां बद्धं योपितां संप्रसूतिं योगे युक्त्या संदहतं साधु कुर्यात् ॥ ७ ॥ इहामृतं
 च सोमश्च विप्रभानुश्च भामिनि । उद्यैःध्रुवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ ८ ॥
 इदममृतमर्षा समुद्धृतं वै तद्य लघु गर्भमिमं विमुञ्चतु स्त्रि । तदनलपवनार्क-
 वासवास्ते सह लवणाग्धुर्धरदिशन्तु शान्तिम् ॥ ९ ॥ मुक्ताः पाशा विपाशाश्च
 मुक्ताः सूर्येण रश्मयः । मुक्तः सर्वभयाद्गर्भे एहि गा चिर मा चिरम् स्वाहा ॥
 ॥ १० ॥ जलं च्यावनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् । पीत्वा प्रसूयते नारी हृष्टा
 चोभयत्रिंशत्कम् ॥ ११ ॥ कलारसाष्टभिः पक्षदिग्दशभिः क्रमात् । अकैश्च
 भुवनैर्वैदेरुभयत्रिंशत्कं भवेत् ॥ १२ ॥ हिमवदक्षिणे पार्श्वे सुरसा नाम यक्षिणी ।
 तस्या नूपुरशब्देन विशल्या भव गर्भिणि ॥ १३ ॥ इमं श्लोकं पठित्वा तु क्षिपे-
 दक्षतपञ्चकम् । गर्भिण्युपरि सद्यः सा गर्भे मुञ्चति गर्भिणी ॥ १४ ॥ इति काले
 प्रसवविलम्बे चिकित्सा ॥

अथ मूढगर्भस्य चिकित्सामाह—याभिः संकटकाले वैद्यैर्नार्यः प्रसा-
 विताः सम्यक् । लब्धं यशः समप्राप्ता एवातः क्रियाः कुर्युः ॥ १ ॥ गर्भे जी-
 वति मूलं तु गर्भं घृतेन निर्हरेत् । हस्तेन सर्पिपाक्तेन योनेरन्तर्गतेन सा ॥ मृते
 तु गर्भे गर्भिण्या योनौ शस्त्रं प्रवेशयेत् ॥ २ ॥ शस्त्रशास्त्रार्थविदुषी लघुहस्ता
 भयोऽक्षिता । सचेतनं तु शस्त्रेण न कथंचन दारयेत् ॥ ३ ॥ स दार्यमाणो जन-
 नीमात्मानं चापि मारयेत् । नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्तमपि पण्डितः ॥ सं-
 चाऽऽशु जननीं हन्ति प्रभूताद्यं यथा पशुम् ॥ ४ ॥

अथ च्छेदनप्रकारः—यद्यद्गर्भं हि गर्भस्य योनौ सज्जति तद्विपक् । सम्य-
 ग्विनिर्हरेच्छिष्या रक्षेच्छारीं प्रयत्नतः ॥ १ ॥ एवं निर्हृतशल्यां तां सिञ्चेदुष्णेन
 धारिणा । ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ खेदं निधापयेत् ॥ एवं मृद्दी भवेद्योनिस्त-
 च्छूलं चोपशाम्यति ॥ २ ॥ अथ प्रसूताया योनौ क्षतादेस्तु चिकित्सितम् । तुम्बीपत्रं
 तथा लोभ्रं समभागं तु पेपयेत् । तेन लेपो भगे कार्यः शीघ्रं स्वाद्योनिरक्षता
 ॥ १ ॥ पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् । योनौ प्रलिप्तं मधुना गाढीकर-
 णमुत्तमम् ॥ २ ॥ प्रसूता वनिता वृद्धकुक्षिद्वासाय संपिबेत् । मातर्मथितसंमिश्रं
 त्रिःसप्ताहात्कणाजटाम् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ अथ चङ्गसेनात्—
 आसुरीहिङ्गुसिन्धूर्यं काञ्जिकेनावलौढितम् । गर्भाशये मृतं गर्भं पातयेत्पानयो-
 गतः ॥ १ ॥ आलोढ्य काञ्जिकैर्घोटीपुरीपं बद्धगालितम् । ससिन्धूप्रासुरीतैलं
 विपमागतगर्भनुत् ॥ २ ॥ परुषकशिकालेपः श्विरामूलकृतोऽथ वा । नाभिवस्ति-
 भगाद्येषु मूढगर्भापकर्षणः ॥ ३ ॥ इति मूढगर्भचिकित्सा ।

अथ प्रसूताया उदरस्यापरोपद्रवानाह ।

प्रसूताया न पतिषा नटरादपरा यदि । तदा सा कुर्वते घूलमाप्मानं यद्वि-
मन्दताम् ॥ १ ॥ अथ तद्विक्रित्सा—केनवेदितयाऽद्भुत्या तस्याः कष्टं
प्रपंपयेत् । निर्मोककटुकालागुटतवेधनसर्पैः ॥ १ ॥ पूणितैः कटुतैलान्कूर्पुष्यै-
श्चित्तो भगम् । छात्रलीमूलकल्पेन पाणिपादतलानि हि । प्रद्विम्पोस्तिका
योपिदपरापातनाथ ये ॥ २ ॥ हस्तं छिद्यनस्ते शिष्यं सूत्रीपोनौ शनैः क्षिपेत् ।
अपरां तेन हस्तेन जनयित्री विनिर्दरेत् ॥ ३ ॥ इत्यपरापातनविधिः ॥

अथ सूतिकारोगाधिकारः ।

पृथिव्यां पतिते वारते मोर्ना विण्ढनमिष्यते । अत्रवेशो यथा वायोस्तथा संर-
क्षणक्रिया ॥ १ ॥ घासुः प्रकुपितः कुर्पासंरुष्य रुधिरं च्युतम् । सूताया द्वाञ्जि-
रोवञ्जिशूलं मकलसंज्ञितम् ॥ २ ॥ अथ मकलस्य चिकित्सा—संचूर्णितं
यवक्षारं पिबेत्कोष्णेन वारिणा । सर्पिणा वा पिबेत्सारी मकलस्य निवृत्तये ॥ १ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं मज्जपिप्पली । नागरं पिप्रकं चर्यं रेणुकैलाजमो-
दिकाः ॥ २ ॥ सर्परो हिङ्गु भार्गी च पाटेन्द्रयज्जीरकाः । महानिम्बश्च सूवां च
विषा तिक्त्य विद्वक्कम् ॥ ३ ॥ पिप्पल्यादिगणो द्वेष कफमाहतनाशनः । गुदम-
घुलज्वरहरो दीपनश्चाऽऽमपाचनः ॥ ४ ॥ कायमेपां पिबेत्सारी लवणेन समन्वि-
ताम् । मकलशूलगुल्मार्गं कफानिलहरं परम् ॥ ५ ॥ त्रिकटुकचातुर्जातककुस्तुम्ब-
रुचूर्णसंयुक्तम् । रादेद्वं पुराणं त्रिवं नारी मकलदलनाथ ॥ ६ ॥ शोणं धोलं
तद्वृतं सगुदं गुटकीकृतं गिलितम् । मकलाभिषद्युत्वं हन्ति समूलं ससोनितात-
ङ्गम् ॥ ७ ॥ हिङ्गु शुद्धं ससर्पिकं शुक्लं मकलशूलनुत् ॥ ८ ॥ इति मकलचि-
कित्सा ॥ अथ प्रसूताया हितान्याह—प्रसूता युक्तमाहारं विहारं च
समाचरेत् । घ्रायामं मैथुनं शोधं शीतसेवां च चर्जयेत् ॥ १ ॥ मिथ्याचारास्तु-
निकाया यो व्याधिरुपजायते । स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेत्सर्व्वं समाचरेत्
॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात् ।

अथ सूतिकारोगनिदानम्—

मिथ्योपचारासंश्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् । सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते
दारुणाश्च ये ॥ १ ॥ अङ्गमर्दो उत्ररः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता । शोफः शूल-
तिसारी च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ २ ॥ उत्रादीनां रोगविशेषाणां निदानवि-
शेषमाह—उत्रादीसारशोधाश्च शूलानाहबलक्षयाः । तन्द्रारुचिप्रसेकाया वात-
श्लेष्मसमुद्भवाः ॥ ३ ॥ कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसयत्नाश्रिताः । ते सर्व्वे
सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ ४ ॥

अथ सूतिकारोगचिकित्सामाह—

सूतिकारोगशान्त्यर्थं कुर्पाद्वातहरीं क्रियाम् । दशमूलकृतं काथं कोष्णं दद्यात्

घृतान्वितम् ॥ १ ॥ अमृतानागरसहचरभद्रोक्तपञ्चमूलजलदञ्जलम् । शृतशीतं
मधुयुक्तं शमयत्यचिरेण सूतिकातङ्गम् ॥ २ ॥

अथ देवदारुादिः—देवदारु चचा कुष्ठं पिप्पली विश्वमेपजम् । भूनिम्बः
कदफलं मुस्तं तिक्ता धान्यं हरीतकी ॥ १ ॥ गजकृष्णा च दुःस्पर्शा गोक्षुर-
धन्वयांसकः । बृहत्पतिविपा छिन्ना कर्कटं कृष्णजीरकम् ॥ २ ॥ समभागान्वि-
तैरैतैः सिन्धुरामठसंयुतम् । कायमष्टावशेषं तु प्रसृतां पाययेत्क्षियम् ॥ ३ ॥
शूलकासज्वरश्वासमूर्च्छाकम्पशिरोर्तिभिः । युक्तं प्रलापनृहदाहतन्द्रातीसारया-
न्तिभिः ॥ ४ ॥ निहन्ति सूतिकारोगं घातपित्तकफोद्भवम् । कपायो देवदारुादिः
सूतायाः परमौषधम् ॥ ५ ॥

अथ निर्गुण्ड्यादिकाथः—संयोजितो दलितया कणया कवोष्णो निर्गुण्डि-
कालशुननागरजः कपायः । पीतो निहन्ति कफमारतकोपजातं सूत्यामयं सकल-
मेव सुदुस्तरं च ॥ १ ॥

अथ सहचरादिः—सहचरकुलथपुष्करदारुनिशादारुवेतसकायः । पीतः
सहिद्बलवणः शमयति शूलज्वरौ सूत्याः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमूलादिः—पञ्चमूलस्य वा काथं तप्तलोहेन संगतम् । सूतिकारो-
गनाशाय पियेद्वा तद्युतां सुराम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चजीरकपाकः—जीरकं स्थूलजीरकं शतपुष्पाह्वयं तथा । यवानी
चाजमोदा च धान्यकं मेधिकाऽपि च ॥ १ ॥ शुण्ठी कृष्णा कणामूलं चित्रकं
ह्रपुपाऽपि च । विदारीफलचूर्णं तु कुष्ठं कम्पिष्ठकं तथा ॥ २ ॥ पृतानि पलमा-
त्राणि गुडं पलशतं मतम् । क्षीरं प्रस्थद्वयं दद्यात्सर्पिषः कुडवं तथा ॥ ३ ॥
पञ्चजीरकपाकोऽयं प्रसृतानां प्रशस्यते । युज्यते सूतिकारोगे योनिरोगे ज्वरे क्षये ।
कासे श्वासे पाण्डुरोगे काश्ये वातामयेषु च ॥ ४ ॥ इति पञ्चजीरकपाकः ।

अथ सौभाग्यशुण्ठी—आज्यस्याक्षलियुग्ममत्र पयसः प्रस्थद्वयं खण्डतः
पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते नागरम् । प्रस्थार्धं गुडवाद्भिपाव्य विधिना
मुष्टिप्रयं धान्यकान्मिखाः पञ्चपलं पलं कृमिरिपोः साञ्जाजिजीरादपि ॥ १ ॥
व्योषाम्भोददलोरगेन्द्रसुमनःसद्भाविडीनां पलं पलं नागरखण्डसंशकमिदं सौभा-
ग्यदं घोषिताम् । तृच्छर्दिज्वरदाहशोषशमनं सथासकासापहं ग्रीहव्याधिविना-
शनं कृमिहरं मन्दाग्निसंदीपनम् ॥ २ ॥ इति सौभाग्यशुण्ठी । अन्यच्च—
नागरं कणशः कृत्या प्रस्थमात्रं भिषग्वरः । अजादुग्धाढकद्वंद्वे विपचेन्मन्दवह्निना
॥ १ ॥ घनीभूते तु पयसि तस्माच्छुण्ठीं समुद्धरेत् । अतिसूक्ष्मं विनिष्पिप्य
शोषयेदातपे क्षरे ॥ २ ॥ घृतमानीं समावाप्य तद्गुग्धं तु पुनः पचेत् । सावत्पि-
ण्डवमायाति तत्तस्त्र विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ चागुजांतं तुगा वेहं धान्यकं जीरकद्व-
यम् । मिशिमाकलुकं शुण्ठीं लवङ्गं च शतावरीम् ॥ ४ ॥ तालमूली त्रिकटुकं
कपिकच्छं च पद्मकटु । जातीफलं जातिपर्त्रीं शृङ्गाढं बृहदारकम् ॥ ५ ॥ त्रिवृतां
पद्मदीजं च त्रिकलां च कलाप्रयम् । जलं सेव्यं वाग्निगन्धाघन्दनागरकारवीः

तथैव गते च पाकं यस्याः स्नानौ सततमेव च निर्गृहीतौ ॥ १ ॥ पित्तघ्नानि सुशी-
तानि द्रव्याण्यत्र प्रयोजयेत् । जलौकाभिर्हरेद्रेकं तस्मान्नायुपनाहयेत् ॥ २ ॥
लेपो विशालामूलेन हन्ति पीडां स्नानोत्थिताम् । निशांकनकंकस्काम्यां लेपः
प्रोक्तः स्नानार्तिहा ॥ ३ ॥ लेपाद्धिहन्ति मूलं स्ननरोगं वन्ध्यककौट्याः । निर्वाप्य
तप्तलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥ ४ ॥ इति स्ननरोगचिकित्सा ॥

अथ क्षीरदोषचिकित्सा ॥

उक्तं सुश्रुते—रक्तप्रसादो मधुरः पकाहारनिमित्तजः । कृत्स्नदेहात्मनौ प्राप्तः
स्तन्यमित्यभिधीयते ॥ १ ॥ माधवेनाप्युक्तम्—गुरुभिर्विधैरद्वैतुदैर्दोषैः प्रदू-
षितम् । क्षीरं धान्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ २ ॥ कपायं सलिलप्लावि
स्तन्यं मारुतदूषितम् । कद्रम्लखणं पीतरात्रिमपित्तसंज्ञितम् ॥ ३ ॥ कफदुष्टं
घनं तोये निमज्जति सुपिच्छिलम् । द्विलिङ्गं द्वंद्वजं विद्यात्सर्पेलिङ्गं त्रिदोषजम्
॥ ४ ॥ अथात्रिष्टुतस्तन्यमाह—अदुष्टं चाम्बुनिक्षिप्तमेकी भवति पाण्डुरम् ।
मधुरं चाविवर्णं च तत्प्रसन्नं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ इति क्षीरदोषनिदानम् ॥ अथ
तच्चिकित्सा—तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूर्त्तीं श्यहं पिबेत् । वातव्याधिहरं
सर्पिः पीत्वा मृदु विरेचयेत् ॥ १ ॥ पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं तिम्यचन्दनम् ।
धात्री कुमारश्च पिबेत्काथयित्वा सशर्करम् ॥ २ ॥ कफदुष्टे घृतं पेयं यष्टीसन्ध-
यसंयुतम् । राठपुष्पैः स्ननौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ ३ ॥ सुखमेवं वमे-
द्दालः कफकोपश्च शाम्यति । द्वंद्वदुष्टं द्वियोगाम्यां पूर्वोक्ताभ्यां विशोधयेत् ॥ ४ ॥
स्तन्ये त्रिदोषसंदुष्टे शकृदां जलोपमम् । नानावर्णरुजं चार्धविबद्धमुपयेश्यते
॥ ५ ॥ पाठा मूर्त्ता च भूमिम्बदारुशुण्ठीकलिङ्गकाः । सारिवाघनतिकास्त्यं तच्च
स्तन्यविशोधनम् ॥ ६ ॥ इति क्षीरदोषविशुद्धिचिकित्सा ॥ अथ स्तन्यजनन-
विधिः—भूमिकृत्माण्डमूलस्य क्षीरपिष्टस्य या रसम् । पिबेत्सशर्करं तस्याः क्षीरं
बहु विवर्धते ॥ १ ॥ शतावरी क्षीरपिष्टा पीता स्तन्यविवर्धनी । कवोणं कणया
पीतं क्षीरं क्षीरविवर्धनम् ॥ २ ॥ वनकार्पासकेक्षुणां मूलं सौवीरकेण वा । विदा-
रिकन्दं सुरया पिबेद्वा स्तन्यवर्धनम् ॥ ३ ॥ अथ वज्रकाञ्जिकम्—पिप्पली
पिप्पलीमूलं चर्ष्यं शुण्ठी यवानिका । जीरके द्वे हरिद्वे द्वे विडं सौवर्चलं तथा
॥ १ ॥ एतैरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् । तद्यथाग्निबलं पीत्वा प्रसूता सुख-
मश्नुते ॥ २ ॥ आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं वातनाशनम् । तद्वज्रकाञ्जिकं नास्ति
स्त्रीणामग्निविवर्धनम् ॥ मकहृद्गुल्मशामनं परं क्षीरविवर्धनम् ॥ ३ ॥ इति वज्र-
काञ्जिकम् । इति स्तन्यजननविधिः ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—यत्पथ्यं यदपथ्यं च
रक्तपित्तेषु कीर्तितम् । प्रदरेऽपि यथादोषं तत्तु नारी रुजि त्यजेत् ॥ १ ॥ वात-
व्याधिमतां पथ्यापथ्यं च यदुदीरितम् । योनिव्यापत्सु सर्पासु तद्विद्यात्तु यथा-
मलम् ॥ २ ॥ शालयः पष्टिका मुद्गा गोधूमा लाजसक्तवः । नवनीतं घृतं क्षीरं
रसाला मधु शर्करा । पनसं कदलं धात्री द्राक्षाङ्गलं स्वादु शीतलम् ॥ ३ ॥
कस्तूरी चन्दनं माला कर्पूरमनुलेपनम् । चन्द्रिका ज्ञानमभ्यङ्गो मृदुशय्या

॥ ६ ॥ कञ्जोलमजगन्पां च द्राक्षामांक्षोटवारिजे । अजमोदं च पादामं नारीके-
 लगतं तथा ॥ ७ ॥ कर्पूरमन्नकं लोहं वज्रं ताम्रं शिलाजतु । स्वर्णमाक्षिकमप्येत-
 प्तत्येकं कर्पमात्रकम् ॥ ८ ॥ पूर्णाकृत्य क्षिपेत्तत्र पाणिभ्यां मर्दयेद्दृढम् । ततः
 खण्डतुलां पक्त्वा तथा तद्य क्रियां घरेत् ॥ ९ ॥ खण्डनागरकं नाझा भैपज्य-
 मिदमुत्तमम् । यथाबलमिदं स्वादेप्रातः सायं च भैपजम् ॥ १० ॥ स्त्रीणाम-
 तिहितं नात्र पथ्यापथ्यविचारणा । क्षये पाण्डौ ज्वरे कासे श्वासे मन्दानले तथा
 ॥ ११ ॥ संप्रहण्यां रक्तगुल्मे मर्दरे सोमरोगके । दुग्धक्षये मूत्रकृच्छ्रे कामलायां
 गलप्रहे ॥ १२ ॥ पित्तरोगेषु सर्वेषु वातपित्तगदेषु च । सूतिकापवनव्याधौ
 दासामेत्तन्न संदायः ॥ १३ ॥ अश्विभ्यां पूर्वमुदितः सेथ्यो योगोऽयमुत्तमः । एषा
 सौभाग्यदा शुण्ठी स्त्रीणां पुत्रप्रदा शुभा ॥ १४ ॥ इति द्वितीयसौभाग्यशुण्ठी-
 पाकः । अधान्यच्च—नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिम् । क्षीराढकेन
 संयुक्तां खण्डस्वाधृतुलां पचेत् ॥ १ ॥ शताह्वाजीरकव्योपत्रिसुगन्धिष्यवानिकाः ।
 कारवीमिसिचव्याग्निमुस्तानां च पलं पलम् ॥ २ ॥ लेहीभूतमिदं सिद्धं घृतभाण्डे
 तिधापयेत् । तद्यथाभिलं रादेःसूतिका तु विशेषतः ॥ ३ ॥ बल्यं चर्ष्यं तथा-
 ऽऽयुष्यं घलीपलितनाशनम् । वयसः स्थापनं हर्षं मन्दासोर्दीपनं परम् ॥ ४ ॥
 आमवातप्रशमनं सौभाग्यकरमुत्तमम् । मक्कडशूलशमनं सूतिकारोगनाशनम्
 ॥ ५ ॥ इति तृतीयसौभाग्यशुण्ठी ॥

अथ प्रतापलङ्केश्वरो रसः—एकेन्दु चन्द्रानलवाधिदन्तीकलैकभागं क्रमेणो-
 विमिश्रम् । सूताभ्रगन्धोपणलोहशङ्खवन्धोत्पलाभस्सविषं च पिएम् ॥ १ ॥
 प्रसूतिवातेऽनिलदन्तबन्धे साद्रांभसा बलममुष्य लिङ्गात् । घातामये श्लेष्म-
 गदेश्चसि स्यात्पुरामृताद्रांनिकलायुतोऽयम् ॥ २ ॥ सशङ्खनेरद्रव एष हन्ति
 ससंनिपार्तं ज्वरमुग्ररूपम् । निजानुपानैर्निजपथ्ययुक्तः सर्वातिसारान् ग्रहणीवि-
 कारान् ॥ ३ ॥ प्रतापलङ्केश्वरनामधेयः सूतः प्रयुक्तो गिरिराजपुत्र्या ॥ ४ ॥ इति
 प्रतापलङ्केश्वरः ॥ अथ प्रसूताया नियमसमयावधिमाह—सर्वतः परिशुद्धा
 स्वान्धित्वपथ्याऽल्पभोजना । स्वैदाभ्यङ्गपरा नित्यं भवेन्मायमतन्द्रिता ॥ १ ॥
 प्रसूता सार्धमासान्ते दृष्टे वा पुनरात्तवे । सूतिकानामहीना स्यादिति धन्वन्तरे-
 र्मेतम् ॥ २ ॥ उपद्रवैर्विशुद्धां च विज्ञाय धरवर्णिनीम् । ऊर्ध्वं चतुर्ध्वो मासेभ्यः
 परिहारं विसर्जयेत् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ इति सूतिकारोगचिकित्सा ॥

अथ स्तनरोगस्य निदानपूर्विकां चिकित्सामाह ।

सक्षीरो चाप्यदुग्धौ वा दोषः प्राप्य स्तनां स्त्रियाः । रक्तं मांसं च संदूष्य
 स्तनरोगाय कल्पते ॥ १ ॥ स्तनरोगाणामतिदेशेन लक्षणान्याह—पञ्चाना-
 मपि तेषां हि रक्तजं विदधि विना । लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधि-
 लक्षणैः ॥ २ ॥ इति स्तनरोगनिदानम् ॥ अथ स्तनरोगचिकित्सा—शोधं स्तनोत्थि-
 तमपेश्व भिषग्विदुष्याद्यद्विद्रघावभिहितं बहुधा विधानम् । आने विदधति

तथैव गते च पाके यस्याः स्नानौ सततमेव च निर्गृहीतौ ॥ १ ॥ पित्तग्रानि सुशी-
तानि द्रव्याण्यग्रं प्रयोजयेत् । जलौकाभिर्हरिद्रकं तरुनायुपनाहयेत् ॥ २ ॥
लेपो विशाखामूलेन हन्ति पीडां स्नानोत्थिताम् । निशाकनककल्काभ्यां लेपः
प्रोक्तः स्नानार्तिहा ॥ ३ ॥ लेपान्निहन्ति मूलं स्नानरोगं वन्ध्यककौट्याः । निर्वाण्य
तसलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥ ४ ॥ इति स्नानरोगचिकित्सा ॥

अथ क्षीरदोषचिकित्सा ॥

उक्तं सुश्रुते—रक्तप्रसादो मधुरः पक्काहारनिमित्तजः । फृक्खदेहास्तनौ प्राप्तः
मन्यमित्यभिधीयते ॥ १ ॥ माधवेनाप्युक्तम्—गुरुभिर्विधैरैन्दुदैर्दौषैः प्रदू-
पितम् । क्षीरं धान्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ २ ॥ कपायं सलिलश्लवि
स्तन्यं माहतदूपितम् । कदम्बलवणे पीतराजिमपित्तसंज्ञितम् ॥ ३ ॥ कफदुष्टं
घनं तोये निमज्जति सुपिच्छिलम् । द्विलिङ्गं द्वंद्वजं विघातसर्वलिङ्गं त्रिदोषजम्
॥ ४ ॥ अथाधिकृतस्तन्यमाह—अदुष्टं चाम्बुनिक्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरम् ।
मधुरं चाधिवर्णं च तत्प्रसन्नं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ इति क्षीरदोषनिदानम् ॥ अथ
तच्चिकित्सा—तत्र घातारमके स्नान्ये दशमूर्ध्नीं प्र्यहं पिबेत् । घातध्याधिहरं
सर्पिः पीत्वा मृदु विरेचयेत् ॥ १ ॥ पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
धात्री कुमारश्च पिबेत्कापयित्वा सशर्करम् ॥ २ ॥ कफदुष्टे घृतं पेयं यष्टीसैन्ध-
वसंयुतम् । राठपुष्पैः स्नानौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ ३ ॥ सुखमेवं वने-
द्वालः कफकोपश्च शाम्यति । द्वंद्वदुष्टं द्वियोगाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां विशोधयेत् ॥ ४ ॥
स्नान्ये त्रिदोषसंदुष्टे शकृदासं जलोपमम् । नानावर्णरुजं चार्धविवद्धसुपवेद्यते
॥ ५ ॥ पाठा मूर्वा च भूतिम्बदारुशुण्ठीकलिङ्गकाः । सारिवाघनतिकाख्यं तच्च
स्तन्यविशोधनम् ॥ ६ ॥ इति क्षीरदोषविशुद्धिचिकित्सा ॥ अथ स्तन्यजनन-
विधिः—भूमिकृष्णाम्ण्डमूलस्य क्षीरपिष्टस्य वा रसम् । विबेत्सशर्करं तस्याः क्षीरं
बहु विवर्धते ॥ १ ॥ शतावरी क्षीरपिष्टा पीता स्तन्यविवर्धनी । कवोष्णं कणया
पीतं क्षीरं क्षीरविवर्धनम् ॥ २ ॥ वनकापांसकेक्षूणां मूलं सौवीरकेण वा । विदा-
रिकन्दं सुरया विबेद्वा स्तन्यवर्धनम् ॥ ३ ॥ अथ यज्ञकाञ्जिकम्—पिप्पली
पिप्पलीमूलं खयं शुण्ठी यवानिका । जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विडं सौवर्धलं तथा
॥ १ ॥ पूर्वैरेयोपधैः पिष्टैरारनालं विपाद्ययेत् । तद्यथाशिवलं पीत्वा प्रसूता सुख-
मश्नुते ॥ २ ॥ आमवातहरं घृष्यं कफघ्नं वातनाशनम् । तद्वज्रकाञ्जिकं नाम्ना
स्त्रीणामग्निविवर्धनम् ॥ मकलशूलशमनं परं क्षीरविवर्धनम् ॥ ३ ॥ इति यज्ञ-
काञ्जिकम् । इति स्तन्यजननविधिः ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—यत्पथ्यं यदपथ्यं च
रक्तपित्तेषु कीर्तितम् । प्रदरेऽपि यथादोषं तत्तु नारी रुजि त्यजेत् ॥ १ ॥ घात-
व्याधिमतौ पथ्यापथ्यं च यदुदीरितम् । योनिव्यापारसु सर्वासु तद्विद्यात्तु यथा-
मलम् ॥ २ ॥ शालयः पष्टिका मुत्रा गोधूमा लाजसक्तवः । नवनीतं घृतं क्षीरं
रसाखा मधु शर्करा । पनसं कदलं धात्री द्राक्षाभ्रं स्वादु क्षीतलम् ॥ ३ ॥
कस्तूरी चन्दनं माला कर्पूरमनुलेपनम् । चन्द्रिका ज्ञानमभ्यङ्गो मृदुशय्या

हिमालिखः ॥ ४ ॥ संतपणं प्रियाश्लेषो विद्वाराश्च मनोरमाः । प्रियंकरं चाक्षयानं
गर्भिणीनां हितं सदा ॥ ५ ॥ इति पथ्यम् ॥ स्वेदनं वमनं क्षारं कद्वं विपमा-
दानम् । अप्यप्रिदग्निहृष्टं गुर्विणीनां महर्पिणिः ॥ १ ॥ सूतिकाहयेषु रोगेषु
वातश्लेष्मोद्गेषु च । सत्र रोगानुद्धयेन पथ्यापथ्यानि निर्विदोष ॥ २ ॥ इति
पथ्यापथ्यम् ॥ इति स्त्रीरोगाधिकारः ॥

अथ बालरोगाधिकारः ।

तत्र बालरोगाणां निदानानि लक्षणानि चाऽऽह—घाग्पास्तु गुदमि-
भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा । द्योपा देदे प्रदुष्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥ १ ॥
निध्याहारविहारिण्या दुष्टा घातादयश्चयः । दूपयन्ति पयस्त्रेण जायन्ते घ्याघयः
शिशोः ॥२॥ घातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन्नातगदातुरः । क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्-
द्वविष्मूत्रमारुतः ॥ ३ ॥ स्त्रियो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् । तृष्णा-
लुत्पणसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥४॥ कफदुष्टं पिबन्क्षीरं लाछालुः श्लेष्मरोग-
वान् । निद्रादितो जडः शून्यकप्राक्षशब्दनः शिशुः ॥५॥ अथ शिशोर्विक्रमक्ष-
मस्यान्तर्गतवेदनाशनोपायमाह—शिशोस्त्रीप्रामतीमां च रोदनालक्षयेद्रुजम्
॥ १ ॥ अथ कुक्कूणकमाह—कुक्कूकः क्षीरदोषाच्छून्यमेव परमैनि । जायते
तेन तत्रैवं कण्ठं च जयेन्मुहुः ॥१॥ शिशुः कुर्यात्तलाटाक्षिकण्ठनासावघपंजम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न धर्मोन्मीलनक्षमः ॥२॥ अथ पारिगर्भिकमाह—मगुः
कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि । श्वासाद्विसादवमधुतन्द्राकासारुचि-
भ्रमः ॥ १ ॥ युज्यते कोष्ठवृक्षा च तमाहुः पारिगर्भिकम् । रोगं परिभवाख्यं च
तत्र युजीत दीपनम् ॥ २ ॥ अथ तालुकण्टकमाह—तालुमांसे कफः कुब्जः
कुस्ते तालुकण्टकम् । तेन तालुप्रदेनास्य निप्रता मूर्ध्नि जायते ॥ १ ॥ तालुवातः
स्तनद्वेषः कृच्छ्रापानं शकृद्रवम् । नृदक्षिकण्टास्यरुजो भीवातुर्धरता घमिः ॥२॥
अथ महापद्ममाह—विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो घस्त्रिशीर्षजः । पद्मवर्गो
सहापद्मरोसो दोषत्रयोद्भवः ॥ १ ॥ शङ्खाम्बां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं प्रजेत् ।
धुद्रोरो च कथिते भजगल्पहिपूतने ॥ २ ॥ अथान्येऽपि विकारा बालानां
भवन्ति तानतिदेशेनाऽऽह—ज्वराद्या घ्याघयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ।
बालदेहेऽपि ते तद्गुञ्जेषाः स्युः कुशलैरिह ॥ १ ॥ अथ दन्तोद्देदकान्त्रोगा-
नाह—दन्तोद्देदः शिशोः सर्परोगाणां कारणं स्मृतः । विशेषाज्वरविहमेदका-
सच्छर्दिशिरोरुजाम् । अभिष्यन्दस्य पोयक्या विसर्पस्य च जायते ॥ १ ॥ इति
बालरोगनिदानलक्षणानि ॥

अथ प्रह्वप्रस्तबालरोगलक्षणानि—बालप्रहा अनाचारात्पीडयन्ति शिशुं
यतः । तस्मात्तदुपसर्गोभ्यो रक्षेदाळं प्रयत्नतः ॥ १ ॥ अथ बालप्रहाणां नामा-
न्याह—स्कन्दप्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च । शकुनी रेयती चैव
पूतना गन्धपूतना ॥ १ ॥ पूतना शीतपूर्वा च तथैव सुखमण्डिका । नवमो
नैगमेयश्च प्रोक्ता बालप्रहा, भमी ॥ २ ॥ अथ सामान्यप्रहजुष्टानां

बालानां लक्षणान्याह—क्षणादुद्विजते बालः क्षणाद्यस्यति रोदिति । नक्षैर्दन्तै-
र्दारयति घात्रीमात्मानमेव च ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान्खादेस्कृजति
जृम्भति । ध्रुवी क्षिपति दन्तोष्ठं फेनं यमति चासकृत् ॥ २ ॥ क्षामोऽति निशि
आगतिं शूनाद्भो भिन्नविदस्वरः । मांसशोणितगन्धिश्च न चाभाति यया पुरा
॥ ३ ॥ दुर्बलो मणिगाहश्च नष्टसंशोऽपि जायते । सामान्यमहजुष्टानां लक्षणं
समुदाहृतम् ॥ ४ ॥

अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां लक्षणान्याह—तत्राऽऽदौ स्कन्दग्रहस्य
लक्षणमाह—एकनेत्रस्य गात्रस्य क्षायः स्कन्दनकम्पनम् । ऊर्ध्वं दृष्ट्या निरीक्षेत
घक्रास्यो रक्तगन्धिकः ॥ १ ॥ दन्तान्खादति विप्रस्तः मन्यं मैवाभिनन्दति । स्कन्दग्र-
हपृथीतानां रोदनं घाल्यमेव च ॥ २ ॥ अथ स्कन्दापसारग्रहस्य लक्षणम्—
नष्टमंजो यमेस्फेनं संज्ञावानतिरोदिति । पूषशोणितगन्धिखं स्कन्दापसारलक्ष-
णम् ॥ १ ॥ अथ शुकुन्या लक्षणमाह—सम्प्राहो भयचकितो विद्वन्नगन्धिः
साप्रायमणपरिपीडितः समन्तात् । स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो
भयति शिशुः क्षतः शुकुन्या ॥ १ ॥ अथ रेवतीग्रहलक्षणम्—मणैः स्फोटै-
श्चितं गात्रं पङ्कगन्धं सवेदस्क् । भिन्नवर्चां ज्वरी दाही रेवतीग्रहलक्षणम् ॥ १ ॥
अथ पूतनालक्षणमाह—अतीसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् । नष्ट-
निद्रस्तथोद्विग्नो मस्यः पूतनया शिशुः ॥ १ ॥ अथ गन्धपूतनालक्षणमाह—
छर्दिः कासो ज्वरस्तृष्णा यसागन्धोऽतिरोदनम् । स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च गन्धपूत-
नया भवेत् ॥ १ ॥ अथ शीतपूतनालक्षणमाह—येपते कासते क्षीणो नेत्र-
रोगो विगन्धिता । छर्दतोसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥ १ ॥ अथ मुखम-
ण्डनिकालक्षणमाह—प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिसंघृतः । मूत्रगन्धिश्च
बह्वाशी मुखमण्डनिकामहे ॥ १ ॥ अथ नैगमेयग्रहलक्षणमाह—छर्दिः
स्कन्दनकण्ठास्यशोपो मूच्छां विगन्धिता । ऊर्ध्वं परयेद्दोहन्ताक्षैगमेयग्रहं वदेत्
॥ १ ॥ सस्ताक्षश्च स्तनद्वेषी मुह्यते चानिशं मुहुः । तं बालमचिराद्दन्ति ग्रहः
संपूर्णलक्षणः ॥ २ ॥ इति ग्रहग्रन्थबालरोगाः ॥

अथ चिकित्सा ।

तत्राऽऽदौ बालरोगाणां चिकित्सा—भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यञ्चरा-
दिषु । तदेव कार्यं बालानां किं तु दाहादिकं विना ॥ १ ॥ दाहादिकं विना
अक्षिदाहक्षारवमनविरेचनशिराव्यधादिकं विना । महाकष्टे चोत्पन्ने वमनविरे-
काद्यपि दद्यात् । यत आह सुश्रुतः—विरेकवक्षिवमनान्पृते कुर्याच्च बाल-
यात् । त एव दोषा ब्रूयाश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते । अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा
त्वस्य कनीयसी ॥ १ ॥ अथ कनीयसीं मात्रामाह विश्वामित्रः—विद्व-
कलमात्रं तु जातमात्रस्य भैषजम् । अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्धयेत्
॥ १ ॥ अथ त्यन्यथाऽभिहितम्—प्रथमे मासि बालाय
देया

देया तु कर्तव्या मधुक्षीरसितापृतैः ॥ १ ॥ एकैकां

घर्षयेत्तावदावत्संपासरो भवेत् । तदूर्ध्वं मापशृङ्गिः स्वाद्यावशोद्धत पावराः ॥ २ ॥ एतः स्थिरा भवेत्तावदायद्वयोनि सप्तनिः । ततो बालक्यन्मात्रा द्वासनीया शनैः शनैः ॥ ३ ॥ चूर्णकल्कावटेदानामिषं मात्रा प्रकीर्तित । क्वा-
 यस् पुनः सैष विज्ञातव्या चतुर्गुणा ॥ ४ ॥ क्षीरपस्व शिशोर्द्वयमापघं क्षीरस-
 विपा । धान्वास्तु केचलं देयं न क्षीरेणापि सर्पिषा ॥ ५ ॥ अथ ज्वरस्य
 चिकित्सा—सर्वं नियार्पते पाटे सन्धं नैव निवार्यते । मात्रया छद्मयद्वाग्नीं
 शिशोरेतद्विदग्धनम् ॥ १ ॥ क्षीरादस्वापघं धान्वाः क्षीराप्रादस्य घोभयोः
 ॥ २ ॥ भग्नादस्य तु बालस्य योजयोजुसालो भिषक् ॥ अथ भद्रमुस्तादिक्वाथः
 सपेज्वरेषु—मद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः । क्वाथः कोष्ठाः शिशोरेप
 निःशेषजरनाशनः ॥ १ ॥ मूलाग्रास्थिकटुत्रिकटुत्रिकटिकापेलाब्दशुद्धीरिपालीध्रं
 धातकिचिद्रकाहृदपुपाधिप्राजमोदाः समाः । पस्वशा गुरगी जपा नृपलवा
 सर्वैः समांशा सिता बालानो ज्वरकार्येकासशमनशूर्णोऽतिसारं जयेत् ॥ २ ॥
 अथ जिह्वायां लेपः—बालो योऽचिरजातः सन्धं गृह्णाति नो तदा तस्य ।
 सैन्धवधात्रीमधुपूतपय्याकल्केन घर्षयेत्प्रिह्वाम् ॥ १ ॥ अथ पलंकपादिधूपः—
 पलंकपा वचा कुष्ठं गजचर्मोपिचर्मं च । निम्बस्य पत्रं क्षौद्रेण साधुमुक्तं तु धूप-
 मम् । ज्वरवेगं निहन्त्याशु बालकानां विशेषतः ॥ १ ॥ अथ मूर्द्यामुद्धर्तनम्—
 मूर्द्यानिशासर्पपराभसेनधेतासमद्वाग्नुदकारयीणाम् । छागीपयोभिः सह पेपि-
 तानामुद्धर्तनं स्वाभ्यरजिच्छिन्नाम् ॥ १ ॥ इति ज्वरचिकित्सा ॥

अथातिसारग्रहण्योधिकित्सा—घनकृष्णारणाशुद्धीचूर्णं क्षौद्रेण संयु-
 तम् । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कामं श्वासं धर्मिं हरेत् ॥ १ ॥ लोभ्रेण पिप्पली
 बाला बालकातिसृत्तौ हितः । क्षीरसो माक्षिकयुतो धातकीकुमुभैः समम्
 ॥ २ ॥ विद्वं च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोभं गजपिप्पली च । क्वाथाव-
 टेर्हा मधुना विमिश्रीं बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ ३ ॥ समद्वाधातकीलोभ-
 सारिवाभिः शृतं जलम् । कुर्धरेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारं समाक्षिकम् ॥ ४ ॥ विद-
 द्धान्यजमोदा च पिप्पलीतण्डुलानि च । ध्यामालिङ्ग चूर्णानि मुसतसेन वारिणा
 ॥ ५ ॥ आमो प्रवृत्तेऽनीसारं कुमारं पायवेद्विपक् । मोचारसं समद्वा च धातकी
 पद्मकेसरम् । पिष्टैरेतैर्यवागूः स्यादक्षानीसारनाशिनी ॥ ६ ॥ इति मोचरसादि-
 र्पवागू रक्षातिसारे ॥ नागरातिविषामुस्तयालकेन्द्रयवैः शृतम् । कुमारं पाय-
 वेत्प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥ १ ॥ लाजाः सयष्टिमधुका शर्करा क्षौद्रमेव च ।
 तण्डुलोदकयोगेन क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २ ॥ इति लाजादिचूर्णं प्रवाहिका-
 याम् ॥ लोभ्रेन्द्रयवधान्याकधात्रीहीवेरमुलकम् । मधुना लेहयेद्बालं ज्वरातीसा-
 रनाशनम् ॥ १ ॥ रजनी सरलो दाहं वृहती गजपिप्पली । पृथ्विपर्णा शताह्वा
 च लीढा माक्षिकसर्पिषा ॥ २ ॥ दीपनी ग्रहणी इति मारुताति सकामलाम् ।
 ज्वरातीसारपाण्डुत्वं बालानां सर्वरोगनुत् ॥ ३ ॥ इति रजन्यादिचूर्णं संप्रहृष्यादौ ।
 हृष्यातिसारग्रहण्योधिकित्सा ॥ अथ कासरोगचिकित्सा—पौष्करातिविषाशु-
 द्धीमागधीधन्वयासकैः । कृतं चूर्णं तु सक्षीर्द्रं शिशूनां पद्मकासजित् ॥ १ ॥

इति पीष्करादिचूर्णम् ॥ अथ मुस्तकादिरसः—मुस्तकातिविषावासाकणा-
शुद्धीरसं लिहन् । मधुना मुच्यते बालः कासः पञ्चभिस्त्रितैः ॥ १ ॥ अथ
व्याघ्रीकुसुमाद्यवलेहिका—व्याघ्रीकुसुमसंजातकेसरैरवलेहिका । मधुना चिर-
संजातान्दिशोः-कासान्यपोहति ॥ १ ॥ अथ कासश्वासचिकित्सासाह—
धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् । पानमेतत्प्रदातव्यं कासश्वासपहं
दिशोः ॥ १ ॥ इति धान्यादिपानकम् ॥ अथ द्राक्षादिचूर्णम्—द्राक्षावासा-
भयाकृष्णाचूर्णं क्षौद्रेण सर्पिषा । लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासं च तमकं तथा
॥ १ ॥ अथ दुरालभादिलेहः—दुरालभाकणाद्राक्षापय्याः क्षौद्रेण लेहयेत् ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा कासश्वासहरः दिशोः । तुगा च क्षौद्रसंलीढा कासश्वासौ
दिशोर्जयेत् ॥ १ ॥ इति कासश्वासयोश्चिकित्सा ॥ अथ हिक्कायां छर्द्यां च-
चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् । हिक्कां प्रशमयेत्क्षिप्रं छर्द्यां चापि
चिरोस्थिताम् ॥ १ ॥ आम्नास्थिलाजसिन्धूत्थं सक्षौद्रं छर्दिनुजयेत् । घनशुद्धीवि-
पाणां च चूर्णं हन्ति समाक्षिकम् । वान्ति ज्वरं तथा योगो मधुनाऽतिविपायजः
॥ २ ॥ अथ क्षीरच्छर्द्याम्—पीतं पीतं घनेयस्य मन्थं तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ॥ १ ॥ पंचकोलं तथा—पिप्पलीपिप्प-
लीमूलं चण्डचित्रकनागरम् ॥ अथ तृष्णायाम्—हीवेरशर्कराक्षौद्रं लीढं तृष्णा-
हरं परम् ॥ १ ॥ अथाऽऽनाहे शूले च—घृतेन सिन्धुविश्वेलाहिङ्गुभागीरजो
लिहन् । आनाहं चातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा दिशोः ॥ १ ॥ अथ रेचनम्—
पिष्ट्वा गन्धर्वबीजानि खासुविग्निम्बुवारिणा । नाभौ गुदे वा लेपेन दिशूनां
रेचनं परम् ॥ १ ॥ इन्दुलोचनेत्राणि शिखिभागं हि योजयेत् । वृटिगन्धकमु-
दांडशतपुष्पा विचूर्णिताः ॥ २ ॥ मापद्रव्यं गवां दुग्धैः सेवयेद्दिनपञ्चकम् ।
रेचयेन्मृत्तिकां शुद्धां दिशूनां हितमौपधम् ॥ ३ ॥ इति वैद्यविद्यासात् । अथ
मूत्राघाते—कणोपणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः । मूत्रघाते प्रयोक्तव्यः
दिशूनां लेह उत्तमः ॥ १ ॥ अथ काश्यपे—यथा गु दुर्मलो बालः सादृशपि च
वक्षिमान् । विदारीकन्दगोधूमयचूर्णं घृतयुतम् ॥ १ ॥ सादयेत्तद्वदु क्षीरं शूरं
समधुशर्करम् । इति । सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधुघृतं चपा ॥ २ ॥ गारुवाक्षकः
शङ्खपुष्पी मधुसर्पिः सकाश्वनम् । अर्कपुष्पी घृतं क्षौद्रं चूर्णितं कणकं चपा ॥ ३ ॥
सहेमचूर्णं कैडर्यं श्वेतदूर्वा घृतं मधु । अत्यारोऽभिदिताः प्राग्वा अर्धश्लोकसामा-
पनाः ॥ कुमारान्णं वपुर्मेधाश्लक्ष्णुदिकराः ६५३ः ॥ ४ ॥ अथ लाक्षादितैलग्-
लाक्षारससमं तैलं मस्तुन्यथ चतुर्गुणे । रात्र्याभ्यन्तकृष्टाश्वत्थानिगन्धानिषागुनि ।
॥ १ ॥ शताह्लादारुपथ्याह्मगूर्वातिपातहरेणुभिः । संसिद्धं पनररशोर्धं चतुर्वर्गकै
दिशोः ॥ २ ॥ इति लाक्षादितैलग् ॥ अथाभ्यगन्धाघृताम्—पादकण्ठैः भग-
न्धायाः क्षरिष्टगुणिते पचेत् । घृतं देयं कुमाराणां युष्टिद्वयकपर्धनम् ॥ १ ॥
इत्यभ्यगन्धाघृतम् ॥ सप्तच्छदाकं चतुर्दशतमकगुणैरुत्तुर्गादिजडासोती । चमरा-
दिताङ्गः पशमप्रपिष्टैर्हविरेगुण्डीगलिजाभिषिक्ताः ॥ १ ॥ विनेदिनि भाग- शिष्टम् ।
प्रशुद्धिं गिय छरुपसे ॥ २ ॥ इति राजगानेपहाम् ॥ इति काश्यपे

चिकित्सा ॥ अथ शोथे—मुखात्प्राणश्चीनाति मद्गदाएकतिष्ठकाम् । विद्वां
 शोथेन संलिम्बेलेपोऽप्यं शोषद्विष्टतोः ॥ १ ॥ अथ नाभिशोथे—मृत्विन्दे-
 नाग्नितासेन क्षीरसितेन सोप्यगा । स्वेदयेदुत्पितां नाभं शोषलेनोपशाम्यति
 ॥ १ ॥ अथ नाभिपाके—नाभिपाके निशालोभप्रियंगुमधुकैः शूयम् । पैलम-
 म्पञ्जने क्षाम्नेमिश्राणाद्यभूलनम् ॥ १ ॥ दुग्धेन प्तागताकृता नाभिपाकेऽवचू-
 र्णनम् । लक्ष्मणेः क्षीरिणां पाऽपि दुग्धं चन्दनरेणुषा ॥ २ ॥ अथ गुदपाके—
 गुदपाके तु बालानां विस्तर्त्वां क्षारयैः क्रियाम् । रसाञ्जनं विशेषेण पानलेपनयो-
 र्दितम् ॥ दृष्टवप्यञ्जनं शर्णं शिशूनां गुदपाकसुत् ॥ १ ॥ अथाहिपूतने—
 दृष्टव्यमीदीरयथाह्लेकेपो देवोऽहि पूतने ॥ १ ॥ अथ पारिगामिके—पारिगामिके-
 रोने तु युज्जने यद्विदीपनम् ॥ १ ॥ अथ क्षतविसर्पविस्फोटज्वरेषु—पटोळ-
 तिफलारिएद्विद्रावचिन् विदेत् । क्षतपीसर्पविस्फोटज्वरणां शान्तये शिशोः ॥ १ ॥
 अथ सिध्मपामायिचचिकित्सासु—मृदुभूमिनाशुहराजिकेन्द्रपथैः शिशोः
 ॥ १ ॥ लेपकृतेण इत्याशु निष्पामायिचचिकित्साः ॥ १ ॥ अथ मुखक्षौचे मुख-
 पाके च—सारिकातिललोभाणां कषामो मधुकम्ब च । मंग्राविणि मुते शक्नो
 धायनाथं शिशोः सरा ॥ १ ॥ मुखपाके तु बालानामास्रसारमयोरसः । गैरिकं
 क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनम् ॥ २ ॥ क्षौद्रोपप्लव्यभवाज्जातीपत्रक्षौद्रेस्तु
 धायनम् । अथाथरगदलक्षौद्रैर्मुखापाके प्रलेपनम् ॥ ३ ॥ अथ रोदने—पिप्प-
 लीप्रिकलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिभुगम् । बालो रोदिति यस्मै लेदुं दद्यात्सुखावहम्
 ॥ १ ॥ अथ तालुकण्टके—हरीतकीवद्याकुण्डलकं माक्षिकसंयुतम् । पीत्वा
 कुमारः सान्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ १ ॥ अथ तालुपाके—तालुपाके
 यक्षारमधुभ्यां प्रतिसारणम् ॥ १ ॥ अथ कुकूणके—फलत्रिकं लोभपुनर्नये
 च सश्रृङ्गेरं वृहतीद्वयं च । आलेपनं श्लेष्महरं मुक्षोष्णं कुकूणके कार्यमुदाहरन्ति
 ॥ १ ॥ अथ नयने—स्योपं सश्रृङ्गं च मनःशिलां करुण्मीजं च सुविष्टमेतत् ।
 कण्ठदितानामथ यार्जनां तु धेष्टं शिशूनां नयने विदध्यात् ॥ १ ॥ अथ
 दन्तोन्नेदजरोनेषु—दन्तपालीं तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् । धातकीपुष्प-
 पिप्पल्योर्धोत्रीफलरसेन वा ॥ १ ॥ दन्तोरधानमथा रोगाः पीडयन्ति च बाल-
 कम् । जाते दन्ते हि शाम्यन्ति मतस्तद्देतुका गदाः ॥ २ ॥ प्रचीगतं पाण्डुर-
 सिन्दुवारमूलं शिशूनां गलके निबद्धम् । हिनोति दन्तोन्नेदजरोनेनां च निःशोपमे-
 काण्डकुरण्ड एव ॥ ३ ॥ इति दन्तोन्नेदजरोनेषु । यक्षांश्चूटविहगोभयपार्श्व-
 पक्षदुच्छेदोवाज्यसहितैः कृतधूपनाम् । आरभ्य जन्मदिवसाद्दिनसप्तकं हि
 बालस्य तस्य न कृतश्चन भीतिरस्ति ॥ १ ॥ इति राजमार्तण्डात् । इति बाल-
 रोगाणां चिकित्सा ।

अथ ब्रह्मप्रस्तबालरोगाणां चिकित्सायाह । तत्राऽऽदी सामान्य-
 ब्रह्मपुत्रानां चिकित्सा—सहासुण्डीनिकोदीच्यकायधानं महापहम् । सस-
 ष्टदशभयनिशाचन्दनैश्चानलेपनम् ॥ १ ॥

सर्पपारिष्टपल्लवाः । विट्कालविट्कालोममेषश्रीवचा मधु ॥ धूपः शिशोर्ज्वरमो-
 ड्यमदोपग्रहनाशनः ॥ १ ॥ अथ यालरोगे पर्पटीरसः—रसं गन्धं समं शुद्धं
 तपोः कृत्या गु कम्पलीम् । लोहदुर्षा घृताक्तायामाघाय कदलीदलैः ॥ १ ॥
 छादयेदुपरिन्यस्तगोमयैर्यदरीन्धनात् । शिखिनः कोमलादेव विधेया रसपर्पटी
 ॥ २ ॥ पर्पट्या द्विगुणो जीरः सूर्योशो रामठः स्मृतः । दीयते मधुना तेषां
 शिशोर्गुञ्जाचतुष्टयम् ॥ ३ ॥ श्लेष्मपित्तानिलश्वासकासपीनसपाण्डुताः । ह्रीहा-
 म्रिसादशूलानि हन्यादस्य ज्वरं जयात् ॥ ४ ॥ अथाष्टमङ्गलघृतम्—वचा
 कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमयापि च । सारिवा सैन्धवं चैव पिप्पली घृतम-
 ष्टकम् ॥ १ ॥ सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पित्रेप्रातर्दिने दिने । दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधाः
 कुमारो बुद्धिमान्भवेत् ॥ २ ॥ न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ।
 प्रभवन्ति कुमाराणां पितृतामष्टमङ्गलम् ॥ बलिशान्तीष्टिकर्माणि कार्याणि ग्रह-
 शान्तये ॥ ३ ॥

अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां चिकित्सा—तत्र स्कन्दग्रहजुष्टस्य चि-
 कित्सा—स्कन्दग्रहोपसृष्टस्य कुमारस्य प्रशस्यते । घातघ्नद्रुमपत्राणां कायेन
 परिपेचनम् ॥ १ ॥ देवदारुणि राक्षायां मधुरेषु गणेषु च । सिद्धं सर्पिषं
 सक्षीरं पातुमसौ प्रदापयेत् ॥ २ ॥ सर्पपाः सर्पनिर्मांको वचा काकादनी घृतम् ।
 उष्ट्राजाविगवां चापि रोम्णामुद्धूपनं भवेत् ॥ ३ ॥ सोमवह्नीमिन्द्रवृक्षं बृहती
 विल्वजे शमीम् । मृगादन्याश्च मूलानि प्रयितानि विधारयेत् ॥ ४ ॥ रक्तानि
 माल्यानि तथा पताका रक्तांश्च गन्धान्विविधांश्च भक्ष्यान् । घण्टां च देवाय
 बलिं निवेद्य सङ्कुष्टं स्कन्दग्रहामिधाय ॥ ५ ॥ स्नानं त्रिरात्रं निदि चत्वरेषु
 कुर्यात्परं शान्तिपर्दनिवेद्य । गायत्रिपूताभिरधाञ्जिराग्निं प्रञ्चालयेद्वाऽऽहुतिभिश्च
 धीमान् ॥ ६ ॥ रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनीम् । बहन्यहनि कर्तव्या
 याभिरञ्जिरतन्द्रितैः ॥ ७ ॥ तपसां तेजसां चैव यशसां घण्टां तथा । निधानं
 योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥ ८ ॥ ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनाप-
 तिर्विभुः । देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान्गुहः ॥ ९ ॥ देवदेवस्य महतः
 पापकस्य च यः सुतः । गङ्गोमाकृत्तिकानां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ १० ॥
 रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तचन्द्रनभूपितः । रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां कौञ्चसूदनः
 ॥ ११ ॥ इति भावप्रकाशात् ।

अथ स्कन्दापसारग्रहजुष्टस्य चिकित्सा—विल्वः शिरीषो गोलोमी
 सुरसादिश्च यो गणः । परिपेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापसारशान्तये ॥ १ ॥ अयं
 सुरसादिर्गणो यथा—सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फञ्जी फणिजकः । सौग-
 न्धिकं भूस्तृणकं राजिका श्वेतवर्बरी ॥ २ ॥ कद्दफलं खरपुष्पा च कासमर्दश्च
 शल्लकी । विट्द्रुमथ निर्गुण्डी कार्णिकार उदुम्बरः ॥ ३ ॥ बला च फाकमाची
 च तथा च विपमुष्टिका ॥ ४ ॥ कफकिमिहरः क्यातः सुरसादिरयं गणः ॥
 अष्टमूत्रे विपकं च तैलमम्बकैर्हितम् ॥ ५ ॥ अथ मूत्राष्टकमाह—गोजा-

चिकित्सा ॥ अथ शोथे—मुस्तकृष्णाण्डवीजानि भद्रदाहकलिकान् । पिष्ट्वा
तोयेन संलिम्पेहेपोऽथ शोथहृच्छिशोः ॥ १ ॥ अथ नाभिशोथे—मृत्पिण्डे-
नाम्रितक्षेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा । स्वदेयेदुत्थितां नाभिं शोथक्षेनोपशाम्यति
॥ १ ॥ अथ नाभिपाके—नाभिपाके निशालोद्भ्रमिंयं गुमधुकैः शृतम् । तैलम-
श्वजने शस्त्रमेमिश्रात्रात्रभूलनम् ॥ १ ॥ दुग्धेन च्छागशकृता नाभिपाकेऽवचू-
णेनम् । स्वक्चूर्णेः क्षीरिणां वाऽपि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥ २ ॥ अथ गुदपाके—
गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत्क्रियाम् । रसाजनं विशेषेण पात्रलेपनयो-
र्हितम् ॥ शङ्खयथ्यजनेश्वर्णे शिशूनां गुदपाकनुत् ॥ १ ॥ अथाहिपूतने—
शङ्खसौधीरयष्ट्याहैलेपो देयोऽहिपूतने ॥ १ ॥ अथ पारिगर्भिके—पारिगर्भिक-
रोगे तु युज्यते वह्निदीपनम् ॥ १ ॥ अथ क्षतविसर्पविस्फोटज्वरेषु—पटोलः
त्रिफलारिष्टहरिद्राकथितं पिबेत् । क्षतवीसर्पविस्फोटज्वराणां शान्तये शिशोः ॥ १ ॥
अथ सिध्मपामाविचर्चिकासु—गृहधूमनिशाकुहराजिकेन्द्रयवैः शिशोः
॥ १ ॥ लेपस्तरेण हन्त्यागु सिध्मपामाविचर्चिकाः ॥ १ ॥ अथ मुखस्त्रावे मुख-
पाके च—सारिवातिललोध्रणां कपायो मधुकस्य च । संघ्राविणि मुखे शस्त्रो
धावनार्थं शिशोः सदा ॥ १ ॥ मुखपाके तु बालानामाप्रसारमयोरसः । गैरिकं
क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाजनम् ॥ २ ॥ दावीयथ्यऽभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तु
धावनम् । अथरथत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥ ३ ॥ अथ रोदने—पिप्प-
लीत्रिकलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिशुतम् । बालो रोदिति यस्त्वसौ लेहं दद्यात्सुखावहम्
॥ १ ॥ अथ तालुकण्टके—हरीतकीवचाकुष्ठकलकं माक्षिकसंयुतम् । पीत्वा
कुमारः सान्येन सुष्यते तालुकण्टकात् ॥ १ ॥ अथ तालुपाके—तालुपाके
यवक्षारमधुभ्यां प्रतिसारणम् ॥ १ ॥ अथ कुकूणके—फलत्रिकं लोध्रपुनर्नवे
च सन्धवेरं घृहतीद्वयं च । आलेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णं कुकूणके कार्यमुदाहरन्ति
॥ १ ॥ अथ नयने—न्योपं सभृङ्गं च मनःशिलाळं करक्षमीजं च सुपिष्टमेतत् ।
कण्डूर्दितानामथ चर्मनां तु छेष्टं शिशूनां नयने विदध्यात् ॥ १ ॥ अथ
दन्तोद्भेदजरोगेषु—दन्तपालीं तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् । धातकीपुष्प-
पिप्पल्योर्धौत्रीफलरसेन वा ॥ १ ॥ दन्तोत्थानमथा रोगाः पीडयन्ति च घाल-
कम् । जाते दन्ते हि शाम्यन्ति यतस्तद्वेतुका गदाः ॥ २ ॥ प्राचीगतं पाण्डुर-
सिन्दुवारमूलं शिशूनां गलके नियदम् । हिनोति दन्तोद्भववेदनां च निःशेषमे-
काण्डकुरण्ड पृथ ॥ ३ ॥ इति दन्तोद्भेदजरोगेषु । यस्याघ्रचूडविहगोभयपार्श्व-
पक्षपुष्पैर्गोवाज्यसहितैः कृतधूपस्तत्रः । आरभ्य जन्मद्विपसादिनसप्तकं हि
बालस्य तस्य न कुतश्चन भीतिरस्ति ॥ १ ॥ इति राजमार्तण्डात् । इति बाल-
रोगाणां चिकित्सा ।

अथ ग्रहप्रस्तवालरोगाणां चिकित्सामाह । तत्राऽऽदौ सामान्य-
ग्रहजुष्टानां चिकित्सा—सहागुण्डीनिकोदीच्यकायप्रानं अहापहम् । सप्त-
ष्टशमपनिशाचन्दनेश्वागुलेपनम् ॥ १ ॥ अथ धूपः—सर्पत्वग्जुनं मूर्त्वा

सर्पपारिष्टपल्लवाः । विडालविड्जालोममेपशृङ्गीवचा मधु ॥ धूपः शिशोर्ज्वरघ्नो-
 ऽयमशेषग्रहनाशनः ॥ १ ॥ अथ बालरोगो पर्पटीरसः—रसं गन्धं समं शुद्धं
 तयोः कृत्वा तु कज्जलीम् । लोहदूर्वा घृताक्त्यामाघाय कदलीदलैः ॥ १ ॥
 छादयेदुपरिन्यस्तगोमयैर्वदरीन्धनात् । शिखिनः कोमलादेव विधेया रसपर्पटी
 ॥ २ ॥ पर्पट्या द्विगुणो जीरः सूर्यांशो रामठः स्मृतः । दीयते मधुना तेषां
 शिशोर्गुञ्जाघतुष्टयम् ॥ ३ ॥ श्लेष्मपित्तानिलश्वासकासपीनसपाण्डुताः । झीहा-
 भिसादशूलानि हन्यादस्य ज्वरं जवात् ॥ ४ ॥ अथाष्टमङ्गलघृतम्—वचा
 कुष्ठं तथा माही सिद्धार्थकमथापि च । सारिवा सैन्धवं चैव पिप्पली घृतम-
 टकम् ॥ १ ॥ सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत्प्रातर्दिने दिने । दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधाः
 कुमारो बुद्धिमान्भवेत् ॥ २ ॥ न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ।
 न भवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥ बलिशान्तीष्टिकमांणि कार्याणि ग्रह-
 तान्तये ॥ ३ ॥

अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां चिकित्सा—तत्र स्कन्दग्रहजुष्टस्य चि-
 कित्सा—स्कन्दग्रहोपसृष्टस्य कुमारस्य प्रशस्यते । वातघ्नद्रुमपत्राणां काथेन
 परिपेचनम् ॥ १ ॥ देवदारुणि राज्ञायां मधुरेषु गणेषु च । सिद्धं सर्पिंश्च
 उक्षीरं पातुमसौ प्रदापयेत् ॥ २ ॥ सर्पपाः सर्पनिर्मोको वचा काकादनी घृतम् ।
 इन्द्राजाविगवां चापि रोग्णामुद्धूपनं भवेत् ॥ ३ ॥ सोमवह्नीमिन्द्रवृक्षं बृहती
 देल्वजे शमीम् । मृगादन्याश्च मूलानि प्रथितानि विधारयेत् ॥ ४ ॥ रक्तानि
 गाल्यानि तथा पताका रक्षांश्च गन्धान्विविधांश्च भक्ष्यान् । घण्टां च देवाय
 ालं निवेद्य सकुक्कुटं स्कन्दग्रहामिधाय ॥ ५ ॥ स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु
 ह्यात्परं शान्तिपदैर्निवेद्य । गायत्रिपूताभिरधाद्भिरग्निं प्रज्वालयेद्वाऽऽहुतिभिश्च
 तीमान् ॥ ६ ॥ रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनीम् । अहन्यहनि कर्तव्या
 भिरद्भिरतन्द्रितैः ॥ ७ ॥ तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा । निधानं
 तेऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥ ८ ॥ ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनाप-
 तैर्विभुः । देवसेनारिपुहरः पातु र्वां भगवान्गुहः ॥ ९ ॥ देवदेवस्य महतः
 ावकस्य च यः सुतः । गह्रोमाकृत्तिकानां च स ते शर्मं प्रयच्छतु ॥ १० ॥
 क्तमाल्याम्बरधरो रक्तचन्दनभूषितः । रक्तदिम्पवपुर्देवः पातु र्वां कौशसूदनः
 । ११ ॥ इति भावप्रकाशात् ।

अथ स्कन्दायस्मारग्रहजुष्टस्य चिकित्सा—चिन्तः शिरीषो मोहोमी
 मुरसादिश्च यो गणः । परिपेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दायस्मारशान्तये ॥ १ ॥ अथ
 मुरसादिर्गणो यथा—मुरसा श्वेतमुरसा पाठा फली फलिज्जकः । सौग-
 न्धकं भूस्तृणकं रात्रिका श्वेतवर्षरी ॥ २ ॥ कदफलं खरपुष्पा च कासमर्दश्च
 तालकी । विडम्बमय निर्गुण्डी कोर्णिकार उदुम्बरः ॥ ३ ॥ पला च फाकमाची
 च तथा च विपगुष्टिका ॥ ४ ॥ कफकिमिहरः ययातः मुरसादिरयं गणः ॥
 प्रष्टमूत्रे हितम् ॥ ५ ॥ अथ मूत्राष्टकमाह—गोश-

प्रिमहिषाश्वानां खरोद्भ्रुकरिणां तथा । गृध्राष्टकमिति स्यात् सयंशास्त्रेषु संमतम् ॥ १ ॥ क्षीरिवृक्षकपायेण काकोल्यादिगणेन च । विपक्ष्यं घृतं पश्चाद्वातस्यं पयसा सह ॥ २ ॥ काकोल्यादिगणो यथा—काकोली क्षीरकाकोली जीवको क्षपभक्ष्या । अद्विर्वृक्षिस्तया मेदा महामेदा गुडचिका ॥ १ ॥ मुत्र-पर्णा मापपर्णा पद्मकं वंशरोचना । शृङ्गी प्रपौण्डरीकं च जीवन्ती मधुयष्टिका ॥ २ ॥ द्राक्षा चेति गणो नाश्रा काकोल्यादिरुदीरितः । सन्यकृद् घृहणो घृष्यः पित्तरक्षानिलापहः ॥ ३ ॥ उत्सादनं घवाहिष्ठुयुक्तमत्र प्रकीर्तितम् । गृध्रुल्लक-पुरीपाणि केशा हृत्तिनस्यो घृतम् ॥ १ ॥ घृषमस्य च रोमाणि योज्यान्घुदूपने सदा । अनन्ताकुट्टीभिन्नीमकंटाश्चापि धारयेत् ॥ २ ॥ पकान्यामानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः । भूतौदनं निवेधाय स्कन्दापस्मारिणं घटे ॥ ३ ॥ घनुष्यधे कारयेद्य स्नानं तेन ततः पठेत् । स्कन्दापस्मारसंशो यः स्कन्दस्य दयितः सखा । विशारः स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभाननः ॥ ४ ॥

अथ शकुनिग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—शकुनिग्रहजुष्टस्य कार्यं वैद्येन जानता । घेतसाग्रकपिस्थानां कायेन परिपेचनम् ॥ १ ॥ ह्रीवैरमधुकोक्षीरसा-रिवोत्पलपद्मकैः । छोध्रप्रियंगुमन्त्रिष्टागैरिकैः प्रदिहेच्छिष्ठुम् ॥ २ ॥ स्कन्दग्रहो-क्तधूपान्श्च हिता भद्रं भवन्ति हि । स्कन्दापस्मारशमनं घृतमत्रापि पूजितम् ॥ ३ ॥ शतायरीमृगेष्वारुणागदन्नीनिद्रिगिधकाः । लक्ष्मणां सहदेवीं च वृहतीं चापि धारयेत् ॥ ४ ॥ तिलतण्डुलकं माला हरितालं मनःशिला । बलिरेषां करजे तु निवेधो नियतात्मना ॥ ५ ॥ निकुम्भोक्तेन विधिना स्नापयेत्तं ततः पठेत् । अन्तरिक्षचरा देवी सर्वालंकारभूषिता । भयोमुखी सूक्ष्मतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ ६ ॥ दुर्दर्शना महाकाया पिशाक्षी भैरवस्वरा । लम्बोदरी शङ्क-कर्णां शकुनी ते प्रसीदतु ॥ ७ ॥

अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—भशगन्धाऽजशृङ्गी च सारिया-ऽथ पुनर्मवा । सहा विदारी ह्येतासां कायेन परिपेचनम् ॥ १ ॥ तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्टे सर्वरसे तथा । पलकपाया नलदे तथा गौरकदम्बके ॥ २ ॥ घवाश-कणककुभशङ्खकीतिन्दुकेषु च । काकोल्यादिगणे वाऽपि सिद्धं सर्पिः पित्रेच्छिष्ठुः ॥ ३ ॥ कुलिस्थाः शत्रुचूर्णं च प्रदेहः पूर्वगन्धिकः । गृध्रुल्लकपुरीपाणि यवान्य-चफलो घृतम् ॥ ४ ॥ संध्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्धूपनं शिशोः । शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं दधि ॥ ५ ॥ बलिनिवेधो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना । स्नानं धात्रीकुमारारभ्यां संगमे कारयेद्भिषक् ॥ ६ ॥ नानाशशचरा देवी चित्र-मात्यानुलेपना । चलश्कुण्डलिनी इयामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ ७ ॥ उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः । लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥ रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥ ८ ॥

अथ घृतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—कपोतवङ्गा स्योनाको वरुणः पारिमदकः । आस्फोता वैव योज्याः स्युर्बालानां परिपेचने ॥ १ ॥ नवा

पयसा गोलोमी हरितालं मनःशिला । कुष्ठं सजंरसश्चैव तैलाथं कृत्क हृष्यते ॥ २ ॥ हितं घृतं मुगाक्षीयां संसिद्धं मधुनाऽपि च । कुष्ठतालीसखदिराः स्यन्द-
नोऽर्जुन एव च ॥ ३ ॥ पनसः ककुभश्चापि मज्जानो वदरस्य च । कुकुटास्थि
घृतं चापि धूपनं सह सर्पपैः ॥ ४ ॥ काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जां च
धारयेत् । मत्स्यौदनं बलिं दद्यात्पृथरां पल्लवं तथा ॥ ५ ॥ शरायसंपुटे कृत्वा
सस्यं शून्ये गृहे भिषक् । उत्सृष्टाद्याभिषिक्तस्य शिशोः रूपनमिष्यते ॥ ६ ॥
कुष्ठतालीसखदिरं चन्दनं स्यन्दनं तथा । देवदारु घचा हिङ्गु कुष्ठं गिरिकद-
म्बकः । प्ला हरणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा ॥ ७ ॥ मलिनाम्बरसंवीता
मलिना रुक्षमूर्धजा । शून्यागाराधया देवी दारकं पातु पूतना ॥ ८ ॥

अथ गन्धपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सा—तिक्तद्रुमाणां पत्रेषु कायः
कार्योऽभिषेचने ॥ १ ॥ अथ तिक्तद्रुमानाह—विल्वः पटोलः क्षुद्रा च
गुहूची घासकस्तथा । विसर्पकुष्ठजुष्टयातो गणोऽयं पञ्चतिक्तकः ॥ १ ॥ पिप्पली
पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरकोऽपि च । शालिपर्णी बृहत्यौ च घृताथं सममाहरेत्
॥ २ ॥ सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रे चाक्षणोश्च शीतलैः । पुरीषं कौकुटं केशाश्रमं
सर्पभवं तथा ॥ ३ ॥ जीर्णं च वीक्ष्याधोवासो धूपनायोपकल्पयेत् । कुकुटीं
मर्कटीं विम्बीमनन्तां चापि धारयेत् ॥ ४ ॥ मांसमत्तं तथा पक्वं शोणितं च
चतुष्पथे । नियेचमन्तश्च गृहे शिशोः रूपनमिष्यते ॥ ५ ॥ कराला पिङ्गला
मुण्डा कापायान्बरसंवृता । देवी बालमिमं प्रीता रक्षताङ्गन्धपूतना ॥ ६ ॥

अथ शीतपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—गोमूत्रं बल्लमूत्रं च मुस्ता-
ममरदारु च । कुष्ठं च सयैगन्धांश्च तैलाथंमवचारयेत् ॥ १ ॥ रोहिणीनिम्बख-
दिरपलाशककुभवचः । निष्काश्य तसिद्धिष्काये सक्षीरे विपचेद् घृतम् ॥ २ ॥
गृध्रोल्कपुरीपाणि बल्लगन्धामहिल्वचम् । निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थं समा-
हरेत् ॥ ३ ॥ धारयेदपि गुञ्जां च बलां काकादनीं तथा । नद्यां मुद्गौदनैश्चापि
सर्पेच्छीतपूतनाम् ॥ ४ ॥ जलाशयान्ते बालस्य रूपनं चोपदिश्यते । देव्यै देय-
श्चोपहारो घारणी रुधिरं तथा ॥ ५ ॥ मुद्गौदनाशिनी देवी सुराशोणितपायिनी ।
जलाशयरता नित्यं पातु त्वां शीतपूतना ॥ ६ ॥

अथ मुखमण्डनिकाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—कपित्थविल्वतर्कारी-
यासागन्धर्षहस्तकाः । कुबेराक्षी च योज्यास्तु बालानां परिषेचने ॥ १ ॥ स्वर-
सैर्भृङ्गवृक्षाणां तथैव हयगन्धया । तैलं वचां च संयोज्य पचेदभ्यङ्गने शिशोः
॥ २ ॥ वचा सजंरसं कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् । वर्णकं धूर्णकं माल्यमङ्गनं
पारदं तथा ॥ ३ ॥ मनःशिलां चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं ततः । पायसं सपुरो-
दाशं तद्वत्पथैमुपाहरेत् । मध्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव रूपनं हितम् ॥ ४ ॥ जला-
भिमन्त्रणमन्त्रमाह—अलंकृता कामवती सुभगा कामरूपिणी । गोष्ठमध्याक-
थरता पातु त्वां मुखमण्डिका ॥ १ ॥

अथ नैगमेयग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—विल्वाभिमन्त्रपूतीकैः कार्यं

स्यात्परिपेचनम् । प्रियंगुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटंनटः ॥ १ ॥ पचेत्सैलं सगोमूत्रं
दधिमस्रबम्लकाञ्जिकैः । चर्चां चयस्यां जटिलां गोलोमीं चापि धारयेत् ॥ २ ॥
उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् । कमठोलकगृघाणां पुरीपाणि पितृ-
ग्रहे ॥ ३ ॥ धूपः सुप्ते जने कार्यो बालस्य हितमिच्छता । तिलतण्डुलकं माष्यं
भक्ष्यांश्च विविधानपि ॥ ४ ॥ कौमारभृत्यमेपाय-प्लक्ष्मूले निवेदयेत् । अधस्ता-
त्क्षीरप्लक्षस्य सपनं चोपदिश्यते ॥ ५ ॥ अज्ञाननक्षलन्विभूः कामरूपी महा-
यशाः । बालं पालयताद्देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु ॥ ६ ॥ इति ब्रह्मस्तबालरोगाणां
चिकित्सा ॥

अथ ग्रन्थान्तरे उरुफुल्लिकालक्षणमाह—आध्मानवातसंफुल्लो दक्ष-
कुक्षौ शिशोर्भवेत् । उरुफुल्लिका सा विख्याता श्वासश्रययुसंकुला ॥ १ ॥ अथै-
तस्य चिकित्सा माह—निःसारयेज्जलौकामी रक्तं च जठरात्तदा । ककौट-
नागरामेधकङ्गोलातिविपाभवम् ॥ १ ॥ चूर्णं दुग्धेन संमिश्रं पाययेन्मातरं
मिषक् । धार्त्रीं वा पाययेत्सद्यः क्षीरदोषनिवारणम् ॥ २ ॥ अग्निना स्वेदये-
द्वाऽपि दाहयेच्च शलाकया । जठरे विन्दुकाकारं पृष्ठभागे यथा ध्रुवम् ॥ ३ ॥
विल्वमूलकं नीरदो वृषी त्रैफलं तथा सिंहिकाद्वयम् । गौडमिश्रितं प्रायितं
समं पाययेच्छिशुं फुल्लिकापहम् ॥ ४ ॥ पिप्पली ग्रन्थिकं विश्वा प्रायमाणा च
दार्बिका । पथ्येभपिप्पली भागीं लवङ्गं टङ्गणस्तथा ॥ ५ ॥ कुमारीबालपथ्ये च
सैन्धवस्त्वाजवारिणा । घर्षितं पाययेत्प्रातर्द्विदं फुल्लिकापहम् ॥ ६ ॥ इति
वैद्यविलासात् ॥

अथ पथ्यापथ्यम्—यत्पथ्यं यदपथ्यं च नृणामुक्तं ज्वरादिषु । तत्तद्वि-
धेयमौचित्याद्बालानां तेषु जानता ॥ १ ॥ पूर्वं पथ्यमपथ्यं च मन्दाग्नौ यत्प्र-
कीर्तितम् । औचित्याद्योजयेज्जाते बालानां पारिगर्भिके ॥ २ ॥ आगन्तून्मादवा-
सानां पथ्यापथ्यं यदीरितम् । औचित्याद्योजयेत्तत्र बालेषु ब्रह्मरोमिषु ॥ ३ ॥
इति पथ्यापथ्यविधिः ॥ इति बालरोगाधिकारः ॥

अथ विपाधिकारः ।

तत्र विपस्य द्वैविध्यमाह—स्थावरं जङ्गमं चैव द्विविधं विपमुच्यते ।
दशाधिष्ठानमाद्यं तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥ १ ॥ अथ स्थावरविपस्य दशा-
श्रयानाह—मूलं पत्रं फलं पुष्पं स्वक्षीरं सार एव च । निर्यासो धातवः
कन्दः स्थावरस्याश्रया दश ॥ १ ॥ तद्यथा—मूलविपं करवीरादि । पत्रविपं
विपपत्रिकादि । फलविपं ककौटकादि । पुष्पविपं वेप्रादि । स्वक्सारनिर्यासवि-
पाणि करम्मादीनि । क्षीरविपं सूझादि । धातुविपं हरतालदि । कन्दविपं वास-
नाभसत्तुकादि ॥ अथ जङ्गमविपस्य षोडशाऽऽश्रयानाह—दृढिनिःश्वास-
दंष्ट्राश्च नसमूषमलानि न । शुक्रं लाला मुखस्पर्शो संदंशश्च विनाधितम् ॥ गुदा-
स्थिपित्तशुक्रादि दश पद जङ्गमाश्रयाः ॥ १ ॥ तथा हि—दृढिनिःश्वासविपा

दिव्याः सर्पाक्षकादयः । दंष्ट्राविपा भौमाः सर्पाः । नखविपा भार्जारमकरव्या-
 प्रादयः, ते दंष्ट्राविपा अपि । मूत्रपुरीषविपा गृहगोघिकादयः । शुक्रवपाः सर्पला-
 लनादयो मूपिकाः । लालाविपा घटदुग्धादिनादयः । स्पर्शविपा लूतादयः ।
 मुरससंदंशविपा मक्षिनादयः । विशर्धितगुदवातविपाश्रित्रसीर्पादयः । विशर्धितं
 नाम पायुकृतकुसितशब्दः । अस्थिविपाः सर्पादयः । पित्तविपा नकुलमत्स्या-
 दयः । शूकविपा वृश्चिकभ्रमरादयः । एतेषां च मुश्रुते कल्पस्थाने विस्तारो
 द्रष्टव्यः । अथ स्थावरजङ्गमविपाणां सामान्यलक्षणान्याह—स्थावरं
 तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम् । फेनच्छर्द्यरुचिश्वासं मूर्च्छां च कुरुते
 विपम् ॥ १ ॥ निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सकम्पं रोमहर्षणम् । शोफं चैवा-
 तिसारं च कुरुते जङ्गमं विपम् ॥ २ ॥ अथावनिपतेरन्यस्य वाऽऽन्नादौ
 निभृताः परिकर्मिणो विपमवचारयन्ति तेषां विपदातृणां लक्षणान्याह—
 इन्द्रित्तज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः । जानीयाद्विपदातारमेतैर्लिङ्गैश्च
 शुद्धिमान् ॥ १ ॥ न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च । अपार्यं बहु
 संकीर्णं भापते मूढवत्तदा ॥ २ ॥ अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्वी विच्छिन्नेत्प्रहसेदपि ।
 येषथुश्चास्य भवति शस्तश्चान्योन्यमीक्षते ॥ ३ ॥ विवर्णवक्त्रो ध्यामस्तु नखैः
 किञ्चिच्छिनस्यपि । घर्तते विपरीतं च विपदाता विचेतनः ॥ ४ ॥ आलमेतास-
 कृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् । निर्यियासुरपहारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ॥ ५ ॥
 अथ स्थावरविपस्य दशाश्रयाणां प्रत्येकं लक्षणान्याह—उद्वेष्टनं मूल-
 विपैः प्रलापो मोह एव च । जृम्भणं वेपनं श्वासो ज्ञेयं पत्रविपेण च ॥ १ ॥ मुष्क-
 शोथः फलविपैर्दाहोऽघ्नद्वेष एव च । भवेत्सुप्पविपैश्छर्दिर्दाग्भ्रमं श्वास एव च
 ॥ २ ॥ त्वक्सारनिर्यासविपैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि । आस्यदौर्गन्ध्यपाहव्यशिरोरुक्क-
 फसंखवाः ॥ ३ ॥ फेनायमः क्षीरविपैर्विहमेदो गुरुजिह्वता । हृत्पीडनं धातु-
 विपैर्मूर्च्छां दाहश्च तालुनि । प्रायेण कालघातीनि विपाण्येतानि निर्दिशेत् ॥ ४ ॥
 अथ कन्दविपस्य कार्यमाह—कन्दजान्युप्रवीर्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश ।
 सर्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः ॥ १ ॥ स्थावरं जङ्गमं वापि कृत्रिमं
 चापि यद्विपम् । सद्यो निहन्ति तत्सर्वगुणैश्च दशभिर्युतम् ॥ २ ॥ अथ तान्दश
 गुणानाह—रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाद्भ्यु व्यवायि च । विक्राशि विशदं
 चापि लघ्वपाकि च ते दश ॥ १ ॥ अथ तैर्गुणैर्विपस्य कार्यमाह—तद्रौ-
 क्ष्यारकोपयेद्वायुमौष्ण्यात्पित्तं सशोणितम् । तदप्यान्मतिं मोहयति भर्भन्धां-
 श्छिन्नति हि ॥ २ ॥ शरीरावयवान्सौक्ष्म्यात्प्रविशेद्विकरोति च । आशुस्वादाशु
 तद्धन्ति व्यवायात्प्रकृतिं हरेत् ॥ ३ ॥ विक्राशित्वाक्षपयति दोषान्धातुन्मलान-
 पि । अतिरिच्येत वैशद्याद्दुश्चिकित्स्यं च लाघवात् । दुर्जरं चाविपादिरवात्तस्मा-
 र्छेसायते चिरम् ॥ ४ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ अथ विपलिप्तशस्त्रहतस्य
 लक्षणमाह—सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत्प्रयेद्रक्तं पच्यते चाप्यर्भीक्ष्णम् ।
 कृष्णीभूतं हिंममत्यर्थं पूति क्षतान्मांसं शीर्यते यस्य चापि ॥ १ ॥ कृष्णा मूर्च्छां
 ज्वरदाहौ दिग्धाविद्धं तं मनुष्यं व्यवस्थेत् ।

मित्रैर्दत्तः ह्येदो वा घणे यस्य चापि ॥ २ ॥ इति स्थावरादिविषम् ॥ अथ
जङ्गमविषाणां कार्याण्याह—तत्र जङ्गमेषु तीक्ष्णतरपेन सर्पानाह—
घातपित्तकफारमानो भोगिमण्डलिराजिलाः । यथाक्रमं समाख्याता मन्तरा
द्वंद्वरूपिणः ॥ १ ॥ अथ भोगिप्रभृतिभिः कृतदंशेषु घातादीनां लिङ्गमाह—
दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्वघातविकारकृन् । पीतो मण्डलिजः शोथो मृदुः
पित्तविकारवान् ॥ १ ॥ राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्त्रिरशोथश्च पिच्छिलः । पाण्डुः
स्त्रिगोऽस्तिमान्द्राक्ष्मसर्वेष्टेष्मविकारकृन् ॥ २ ॥ अथ देशविशेषे कालवि-
शेषे च दृष्टस्यासाध्यत्वमाह—अथत्यदेवायतनश्मशानवल्मीकसंध्यासु चतु-
ष्पथेषु । शाम्ये च दिश्ये परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दृष्टाः ॥ १ ॥
दूर्वाकराणां विषमाशु हन्ति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥ २ ॥ दूर्वाक-
रलक्षणमाह—रथाङ्गलाङ्गलरुद्रस्वस्तिकाङ्गुशधारिणः । ज्ञेया दूर्वाकराः सर्पाः
फणिनः शीघ्रगामिनः ॥ १ ॥ तथाऽपरेषु विषमाशु मारकं भवति
तानाह—अजीर्णपित्तातपपीडितेषु थालेषु घृदेषु शुमुक्षितेषु । क्षीणे क्षते
मेहिनि कुष्ठकुष्ठे रुद्धेऽथले गर्भवतीषु चापि ॥ १ ॥ शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति
राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति । शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परि-
वर्जयेत्तम् ॥ २ ॥ जिह्वं मुखं यस्य च केशशालो नासायसादश्च सकण्ठभङ्गः ।
कृष्णश्च रक्तः शययुश्च दंशो हन्वोः स्थिरत्वं च स वर्जनीयः ॥ ३ ॥ अपरं च—
घतिर्घना यस्य निरेति चक्राद्भक्तं चवेदूर्ध्वमधश्च यस्य । दंष्ट्रानिपातांश्चपुरश्च
पश्येद्यस्यापि वैद्यः परिवर्जयेत्तम् ॥ ४ ॥ उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं
वाऽप्यथवा विवर्णम् । सारिष्टमत्यर्थमयेगिनं च त्यजेत्तरं तत्र न कर्म कुर्यात्
॥ ५ ॥ इति सर्पादिविषम् ॥ अथ स्थावरजङ्गमविषमेघ जीर्णत्वादिभिः कारणै-
र्दूर्पीविषसंज्ञां लभते तदाह—जीर्णं विषघ्नीपधिभिर्हृतं वा दायाध्रिवातात-
पशीयितं वा । स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूर्पीविषतामुपैति ॥ १ ॥
अथ दूर्पीविषस्य कार्यमाह—धीर्याल्पभावाश्च निपातयेत्तत्कफान्वितं चपंग-
णानुबन्धि । तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धदैरस्ययुतः पिपासी ॥ १ ॥
मूर्च्छन् श्रमन् गद्गद्वागवमिश्रं विचेष्टमानो रतिमामुयाह्वा ॥२॥ अथ स्थानविशेष-
पस्थिते दूर्पीविषे लिङ्गविशेषमाह—आमाशयस्ये कफवातरोगी पक्काश-
यस्येऽनिलपित्तरोगी । भवेत्समुष्णस्तशिरोरुहाद्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः
॥ १ ॥ अथ तस्य रसादिधातुगतस्य लिङ्गमाह—स्थितं रसादिष्वथ तप-
थोक्ताङ्करोति धातुप्रभवान्विकारान् । कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु घात्याशु
पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥ १ ॥ अथ पूर्वरूपमाह—निद्रा गुरुत्वं च विजृम्भणं
च विश्लेषहर्षावथ घाऽङ्गमर्दः । ततः करोत्यक्षमदाविपाकाधरोचकं मण्डलकोठ-
जन्म । मांसक्षयं पाणिपदाक्षिशोर्धं मूर्च्छां तथा छदिमयानिसारम् ॥ १ ॥ दूर्पी-
विषं आसतृपाज्वरांश्च कुर्यात्प्रवृद्धिं जठरस्य चापि ॥ २ ॥ अथ दूर्पीभेदेन
विकारभेदमाह—उन्मादमन्यजनयेत्तथाऽन्यदानाहमन्यत्क्षपयेच्च शुक्रम् ।

गाह्वयमन्यजनयेच कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ १ ॥ अथ दूषीवि-
पस्य निरुक्तिमाह—दूषितं देशकालान्नदिवास्वापैरभीक्षणशः । यस्मात्संदूषये-
द्वातूस्तस्माद्दूषीविपं स्मृतम् ॥ १ ॥ अथ दूषीविपस्य साध्यत्वादिकमाह—
साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोपितम् । दूषीविपमसाध्यं स्यात्क्षीणस्या-
हितसेविनः ॥ १ ॥ अथ कृत्रिमं विपं द्विविधम्—एकं सविपं दूषीविपसंज्ञम् ।
अपरमविपं तदेव गरसंज्ञम् । तथा च काश्यपसंहितायाम्—संयोगजं च
द्विविधं द्वितीयं विपमुच्यते । दूषीविपं तु सविपमविपं गर उच्यते ॥ १ ॥ तत्र
दूषीविपमभिधाय गरं दर्शयितुमाह—सौभाग्यायांः स्त्रियः स्वदरजोनानाङ्ग-
जान्मलान् । शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान्प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ १ ॥ अथ गरकार्य-
माह—तैः स्यात्पाण्डुः कृशोऽल्पाभिर्गर्शश्चास्योपजायते । मर्मप्रथमनाघ्मानं
हस्तयोः शोथसंभवः ॥ १ ॥ जठरं ग्रहणीरोगो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः ।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेलिङ्गं च जायते ॥ १ ॥ इति दूषीविपादिनिदानम् ॥
अथ लूतानां जन्तुविशेषाणामुत्पत्तिनिरुक्तिसंख्यादि चाऽह—यस्माद्धूनं
तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदधिन्दवः । तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु षोडश
॥ १ ॥ अत्र सुश्रुतः—विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदपिसत्तमः । वसिष्ठं
क्रीपयामास गत्वाऽऽश्रमपदं किल ॥ २ ॥ कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटास्वेदधि-
न्दवः । अपतन्दर्शनादेव ह्यधस्तात्तीव्रवर्षसः ॥ ३ ॥ लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वयं
संभृतेऽपि च । ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः ॥ ४ ॥ तासां-
मष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावस्य एव हि ॥ ५ ॥ तत्र त्रिमण्डलाप्रभृतयः षष्ट-
साध्याः । सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः ॥ अथ तासां सामान्यानां दंश-
लक्षणमाह—ताभिर्दंष्ट्रे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च
गदाः स्युश्च त्रिदोषभाः ॥ १ ॥ पिटिका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।
शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा । सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य
लक्षणम् ॥ २ ॥ अथ त्रिमण्डलाद्योऽष्टौ दूषीविपास्तासां लक्षणमाह—दंश-
मच्ये तु यरकृष्णं श्यावं वा जालकावृतम् । दग्धाकृति भृशं पाकक्रेदशोधज्वरा-
न्वितम् । दूषीविपाभिलंतामिन्नदृष्टमिति निर्दिशेत् ॥ १ ॥ अथ सौवर्णिकाद्-
योऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां लक्षणमाह—शोथाः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा
पिटिका ज्वरः । प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासो हिक्का शिरोग्रहः ॥ १ ॥ अथाऽऽ-
ग्वुदूषीविपलक्षणमाह—आ दंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽह्विः ।
रोमहर्षश्च दाहश्चाप्यासुदूषीविपादिते ॥ १ ॥ अथ प्राणहरमूपकविपकार्यमाह
—मूर्च्छां शोथवैषण्यं क्रेदशब्दाश्रुतिज्वराः । शिरोगुरुत्वं लाम्बाऽप्युर्ध्वं श्वासाप्य-
मूपकात् ॥ १ ॥ अथ कृकलासदृष्टस्य लक्षणमाह—काण्यं श्यावत्वमय-
घा नानावर्णत्वमेव च । मोहोऽय वर्षसो भेदो दृष्टस्य कृकलासकैः ॥ १ ॥
अथ वृश्चिकविपस्य लक्षणमाह—दृष्टस्य शिरियाऽऽदौ तु निनतीषोर्ष्यमानु
च । वृश्चिकस्य विपं याति पश्चाद्दंशोऽधतिष्ठति ॥ १ ॥ असाध्यवृश्चिकदृष्टस्य

अथ जङ्गमविपचिकित्सा-तत्राऽऽदौ सर्पविपचिकित्सा माह—
 कार्याः सद्यः सर्पदष्टे मणिमध्नौपधक्रियाः । अचिन्त्यो हि प्रभावोऽस्ति मणिमध्नौ-
 पधस्य यत् ॥ १ ॥ तण्डुलीयकमूलं तु पीतं तण्डुलवारिणा । तक्षकेणापि दृष्टं
 हि निर्विषं कुरुते नरम् ॥ २ ॥ घृतमधुनवनीतं पिप्पलीशृङ्गवेरं मरिचमपि च
 दद्यात्सप्तमं सैन्धवं च । यदि भवति सरोपं तक्षकेणापि दष्टोऽगदमिह खलु
 पीत्वा निर्विषस्तक्षणेन ॥ ३ ॥ मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासंभवं
 निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिग्बसे तस्याहिभीतिः कुतः । दर्पादेव फणी यदा दशति
 तं मोहान्वितो मूलतः स्थाने तत्र तदैव याति नियतं यक्त्रं यमस्याचिरात्
 ॥ ४ ॥ शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् । भावितं सर्पदष्टानां पाने
 नस्याञ्जने हितम् ॥ ५ ॥ दंशोपरि निबन्धीयात्तक्षणाद्यतुरङ्गुलम् । क्षौमादिभि-
 र्वेणिकया सिद्धैर्मैत्रैश्च मध्नयेत् ॥ ६ ॥ अम्बुवत्सेतुबन्धेन स्तम्भ्यते विषमं विषम् ।
 नक्तमालफलव्योपविल्वमूलनिशाद्वयम् ॥ ७ ॥ सौरसं पुष्पमाजं वा मूत्रं बोध-
 नमञ्जनम् । घन्ध्याककौटकीमूलं छागमूत्रेण भावितम् ॥ ८ ॥ नखं काञ्जिक-
 संपिष्टं विपोषहतचेतसः । श्वेतामूलं शमीमूलमीश्वरीमूलमेव च ॥ ९ ॥ आदा-
 लिका तथा पाठा पृथग्दष्टकवान्धवाः । कुलीकमूलनखेन कालदष्टोऽपि जीवति
 ॥ १० ॥ इति चन्द्रात् ॥ जलेन लाङ्गलीकन्दं मखं सर्पविपापहम् । धारिणा टङ्गणं
 पीतमथवाऽकंस्य मूलकम् ॥ ११ ॥ अथ धूपः—कपोतविष्मत्यंशिरोरुहाणि सगो-
 विपाणं शिखिपिच्छकाग्रम् । यवस्य धान्यस्य तुपाश्च वीजं कार्पासजं वाऽप्युपि-
 ताश्च मालाः ॥ १ ॥ इत्यौषधीभिः परिकल्पितोत्तमो धूपोऽगदः स्याद्भुजगैरमुक्ते ।
 गृहे विधेयः कुशलैरनेन नश्यन्ति सर्पाश्च तथाऽऽस्रवश्च ॥ २ ॥ इति धूपः ॥
 सातलाफलफेनेनाञ्जनं कृत्वा सर्पविषं नश्यन्ति । अथ मध्नः—ॐ षुः सर्पकुलाय
 स्वाहा, अनेन मध्नेण सप्तवारमभिमध्नितां मृत्तिकां गृहमध्ये क्षिपेत्सर्पाः पलायन्ते
 ॥ १ ॥ अथ कालवज्राशनिरसः—पारदं गन्धकं तुथं टङ्गणं रजनी समम् ।
 देवदाल्या द्रवैर्मैद्यं दिनं शुष्कं तु भक्षयेत् । कालवज्राशनिर्नाम रसः सर्व-
 विपापहः । नरमूत्रं पिबेद्यानु कालदष्टोऽपि जीवति ॥ २ ॥ इति सर्पविप-
 चिकित्सा ॥

अथ दूषीविपचिकित्सा—दूषीविपापं सुद्विग्धमूर्ध्वं चाऽधश्च शोधितम् ।
 पाययेद्गदं मुख्यमिदं दूषीविपापहम् ॥ १ ॥ पिप्पली धान्यकं मांसी लोध्रमेला
 मुवर्धिका । मरिचं बालकं चैला तथा कनकगैरिकम् । क्षौद्रयुक्तः कपायोऽयं
 दूषीविपमपोहति ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥

अथ कृत्रिमविपचिकित्सा—कृत्रिमं तु विषं ख्यातं पक्षान्मासाद्विवा-
 घते । आलस्यं कुरुते जादयं कासश्चासौ बलक्षयम् ॥ १ ॥ रक्तघ्रावो ज्वरः
 शोफः पीतघशुश्च लक्षयेत् । शर्कराचूर्णसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ २ ॥
 लेहः प्रशममाप्यमं नागायोगकृतं विषम् । पुत्रजीवस्य मजां च निष्कमात्रो गघो
 पयैः ॐ शोभं गरं हन्यान्नानायोगकृतं विषम् । गृहधूमं जलं पिप्वा

तण्डुलीमूलाखकम् ॥ ४ ॥ कण्ठाघतुणं चाऽऽर्प्य घृताक्षीरं चतुर्गुणम् ।
 घृतक्षेपं पयोत्सर्पं विधेत्तपंगरापहम् ॥ ५ ॥ पारापतामिषसटीपुष्कराद्भृत्
 हिमम् । गरगुणादनाकासधासहिष्माज्वरापहम् ॥ ६ ॥ घृन्दात् ॥ अथ गरना-
 जगरसः—शुद्धयुतं घृतं स्वर्गं संशुद्धं देममाक्षिकम् । प्रपाणी गन्धकं तुल्यं
 सप्तोत्कन्याद्रवार्द्रनम् ॥ १ ॥ तद्युक्तं संशुद्धं मापिकं हृद्दयोत्सदा । घृद्धि-
 मूलं घृतं क्षीरं तु श्राद्गरमाशनम् ॥ २ ॥ इति वृश्चिकविपचिकित्सा ॥ अथ
 नखदन्तविपचिकित्सा—पिबुमन्दनमीषट्कण्डूयुतं वपिनं तलमाशु त्रिलो-
 कनतः । नखदन्तविपाणि निहन्ति गूणां त्रिपत्राप्यविष्टान्यपि सत्यनिद्रम् ॥ १ ॥
 अथाऽऽगुविपचिकित्सा—भगारभूममक्षिशरजनीलवगोक्षमैः । लेपो
 जपन्यागुविपं कोशातवदथ वा सिता ॥ १ ॥ उरगेण विनिमुक्तनिर्मोकभूमसेव-
 नात् । पय्याशी त्रिदिनं भूमो भयेदामुविपापहः ॥ २ ॥ इति सारसंग्रहात् ।
 कुष्ठं वषामदनकोशापतीफलेन संयोजितं तदिति पूर्णमिदं चतुर्णाम् । गोमूत्रपी-
 तमविलासुविपं निहन्ति कोशातकीकथनमापिबतोऽथ पानि ॥ ३ ॥ तुलसी-
 रसेन गोदन्तशिलाभ्यां धुरेण प्रच्छिद्य लेपाः कायो विपं नश्यति ॥ अथवा
 चित्रकमूलचूर्णं तले विपाप्य मस्तके धुरेण प्रच्छिद्य शिरसि ब्रह्मरन्ध्रे मर्दनं
 कृत्वाऽऽगुविपं नश्यति ॥ चित्राफलसमायुक्तं गृहभूमं पलाभकम् । पुराणाज्येन
 सप्ताहं लिहेदामुविपं हरेत् ॥ १ ॥

अथ रसाः—रसं गन्धं विपं चैव प्रुपणं टट्टरोहिणी । पुननंवारसैर्मर्घं
 गोमूत्रं च द्विगुणकम् ॥ १ ॥ विधेदामुविपातानां सर्वं हरति सद्यपिम् । विपद्-
 शोक्तवानन्यान्धन्याद्गामुविपाप्तकः ॥ २ ॥ रसगन्धनिशायन्धुगृहभूमशिरीष-
 जम् । पीजं दिनकरक्षीरैर्मर्दयित्वा त्रिलेपयेत् ॥ विशेषान्मूपकविपं हन्यादन्या-
 न्विषोक्तवान् ॥ ३ ॥ इत्यामुविपचिकित्सा ॥

अथ वृश्चिकविपचिकित्सा—जीरकस्य कृतः कक्को घृतमन्धवमंयुतः ।
 सुलोष्णो मधुमा लेपो वृश्चिकस्य विपं हरेत् ॥ १ ॥ गन्धमाप्राय मृदितं सूर्या-
 धतदलस्य तु । वृश्चिकेन नरो विद्धः क्षणाद्भवति निर्विपः ॥ २ ॥ इति भावप्र-
 काशात् । यः कासमर्दपत्रं पदने निक्षिप्य कर्णफूत्कारम् । मनुजो ददाति शीघ्रं
 जयति विपमाशु वृश्चिकानां सः ॥ १ ॥ घृन्दात् ॥ भजाक्षीरेण संपिष्टा शिरीष-
 फलमिश्रिता । उपकुत्वा विपं हन्ति वृश्चिकस्य प्रलेपतः ॥ १ ॥ कार्पासपत्रैः
 संपिष्टैराज्यलेपो विपापहः । वृश्चिकस्याथ चा घमनागलेपः प्रदास्यते ॥ २ ॥
 मनःशिलाकुष्ठकरञ्जवीजशिरीषकाश्मीरभयैः समादौः । विनिर्मिताऽऽस्ये विष्टता
 च लिप्तः संहारिणी वृश्चिकवैकृतस्य ॥ ३ ॥ मातुतुङ्गस्य मूलं तु रविचारे समुद-
 रेत् । उत्तराभिमुखेनैव हीमश्रीधारणात्प्रोक्षेत् ॥ ४ ॥ वामाङ्गे दक्षिणे दष्टे
 वामदष्टे च दक्षिणे । सप्तधा मार्जनेनैव विपं वृश्चिकजं हरेत् ॥ ५ ॥ श्वेतं पुन-
 नैवामूलं रविचारे समुद्धरेत् । कार्पासमूलं चावित्वा विपं वृश्चिकजं हरेत् ॥ ६ ॥
 भासं हंसपद्मीमूलं प्रातरादित्यवास्तरे । सुरैस्तस्मिन्कृतिः कर्णे विपं वृश्चिकजं हरेत्

॥ ७ ॥ अथ मन्त्रविधिः—ॐ क्षः फट्स्त्राहा । अनेन मन्त्रेणापो मार्जयेत् । अथ मन्त्रः—भादित्यरथवेगेन विष्णुवाणयलेन च । गरुडपक्षनिपातेन भूम्यां गच्छ महाविप ॥ १ ॥ इति मन्त्रः । पानीयपिपेतेपालकलकलेपेन सर्वथा । विपं वृश्चिकविदस्य भस्मीभवति तरक्षणात् ॥ २ ॥ नवसागरहरिताले पिपे तोयेन लेपनादंशे । तरक्षणमेव हि जयतो वृश्चिकविदस्य दुर्धरद्वेडम् ॥ ३ ॥ उह्रीपापाणमादाय निम्बुनरिण संयुतम् । दंशस्थाने लेपनं स्वाद्विपं वृश्चिकजं हरेत् ॥ ४ ॥ इति वृश्चिकविपचिकित्सा ॥

अथ कीटजलौकादिविपचिकित्सा—कटभ्यजुंनशीरीपशेलुक्षीरिद्रुमत्व-
चाम् । कपायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलताव्रणापहाः ॥ १ ॥ घृन्दात् ॥ वचाहिङ्गु-
विदङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली । पाठाप्रतिविपाव्योपं कश्यपेन विनिर्मितम्
॥ २ ॥ दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वक्षीटविपं जयेत् । कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः
स्युर्जलौकसाम् ॥ ३ ॥ अथ चरटीविपचिकित्सा—मरीचं नागरोपेतं
सिन्धुसौवर्षलान्धितम् । फणिवहोरसैर्लेपाद्दन्नि तद्वरटीविपम् ॥ १ ॥ अथ
लूताविपचिकित्सा—रजनीद्वयमक्षिष्टापतङ्गजकेसरैः । शीताम्बुपिष्टैरालेपः
सद्यो लूताविपापहः ॥ १ ॥ गरिकर्णाद्वयं शेलुः पाटला द्वे पुनर्नवे । कपिरथश्च
शिरीषश्च लेपो लूताविपापहः ॥ २ ॥ अथ मण्डूकविपचिकित्सा—शिरी-
षबीजः कुलिशद्रुमस्य क्षीरेण पिष्टैः कृतलेपनानाम् । विपं विनाशं व्रजति क्षणेन
मण्डूकदंशप्रभवं नराणाम् ॥ १ ॥ अथ भृङ्गीमत्स्यविपचिकित्सा—कृष्ण-
वेद्यस्य निष्काये कल्को घृतविमिश्रितः । भृङ्गीमत्स्यविपं हन्ति धूमो वा बर्हिप-
क्षजः ॥ २ ॥ अथ शतपदीविपचिकित्सा—लेपः प्रदीपतैलस्य स्रग्जूरविप-
नाशनः । हरिद्राद्वयलेपो वा सगैरिकमनःशिलः ॥ १ ॥ अथ भ्रमरविप-
चिकित्सा—नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसो हरितालम् । सैन्धवं
च विनिहन्ति विलेपादाद्यु भृङ्गजनितं विपमेतत् ॥ १ ॥ अथ पिपीलिकादि-
विपचिकित्सा—पिपीलिकामिदंष्टानां मक्षिकामशकैस्तथा । गोमूत्रेण वरालेपः
कृष्णवल्मीकगृहकृतः ॥ १ ॥ अथ मक्षिकापिटकाविपचिकित्सा—सोम-
वल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपत्रपि । रजन्या गैरिकं लेपो मक्षिकापिटकापहः
॥ १ ॥ अथ श्वानविपचिकित्सा—काकोदुम्बरिकामूलं धत्तूरफलसंयुतम् ।
पीतं तण्डुलतोयेन सारमेयविपापहम् ॥ १ ॥ पारस्करफलं सेव्यं क्रमघृदं दिने
दिने । सारमेयविपं हन्ति मासेन गहि संशयः ॥ २ ॥ पिप्प्लाऽपामार्गमूलं तु
कपैकं मधुना लिहेत् । श्वदंष्ट्राजं विपं हन्यात्कुमारीदलसैन्धवम् ॥ ३ ॥ दंश-
स्थाने बन्धयेत्तु त्रिदिनान्ते सुखावहम् ॥ ४ ॥ कस्तूरीबञ्जूलपत्ररसो गोघृतेन
पाने देयः शुनो विपं नश्यति ॥ अथ वा शतावरीमूलरसो गोदुग्धेन सह पाने
देयः शुनो विपं नश्यति ॥ श्वानदंष्ट्राविपं हन्ति लेपात्कुटुटविषया । गुडतैलार्क-
दुग्धं वा, लेपाच्छ्वानविपं हरेत् ॥ ५ ॥ अथ रोगोन्मादितश्वानविपचि-

पदस्य चन्द्रघुतेः प्रस्थं-क्षौद्रपलं पलं च हविषः शुण्ठ्याश्चतुर्मापकान् । तद्व-
 न्मापचतुष्टयं मरिचतः कर्पे लवङ्गं तथा घृत्वा शुण्ठपटे शनैः फरतलेनोग्मथ्य
 विस्रावयेत् ॥ १ ॥ मृन्नाण्डे मृगनामिचन्दनरसस्रष्टेऽगुरुद्विपिते कर्पूरेण सुग-
 न्धितं तद्वतिलं संलोढ्य संस्थापयेत् । स्वस्वार्थं मधुरेश्वरेण रचिता होपा
 रसाला स्वयं भोक्तुं मन्मथदीपनी सुखं करी कान्तेय नित्यं प्रिया ॥ २ ॥ अथ
 शतावर्यादिचूर्णम्—शतावरीनागायलाविदारीत्रिकण्टकैरामलकीफलाश्विन्वैतैः ।
 दिचूर्णितैः पञ्चभिरेकदाः पृथक्प्रकल्पितैर्वा घृतमाक्षिकमुतैः ॥ १ ॥ इति
 प्रयोगाः पदिमे सिपवैरुदीरिताः शर्करया समन्विताः । नृणां मदान्धप्रमदो-
 पसर्पिणां प्रधानघातोरतिरेककारणम् ॥ २ ॥ अथ मुसल्यादिचूर्णम्—
 मुसलिगोकिलगोक्षुरचूर्णकं शशिविडोचनराममितं पचेत् । पयसि प्रातरिदं यदि
 कोष्णके सितया टड्कपदकया तु सत् ॥ १ ॥ द्विगुणसप्तदिनं परिभक्षयन्शत-
 यया अपि काङ्क्षति कामिनीम् । किमिह चित्रमुदिश्वरयौवनः शशिमुखी
 शयनास्र जिहासति ॥ २ ॥ अथ चानरीगुटिका—बीजानि हि कपिकण्डो-
 कुड्बमितानि स्वैद्येच्छनकैः । प्रस्थे गोभवदुग्धे दुग्धं यावद्भवेद्दाढम् ॥ १ ॥
 त्वप्रहितानि च कृत्वा सूक्ष्मं संमेषयेत्तानि । पिष्टिकायाः सुवटिकाः कृत्वा
 गव्ये पचेदाज्ये ॥ २ ॥ द्विगुणितशर्करया ता वटिकाः संपक्व्या लेप्याः ।
 वटिका माक्षिकमध्ये मज्जनयोग्येऽखिलाः स्थाप्याः ॥ ३ ॥ पञ्चटड्मितस्तास्त-
 प्रातः सायं च भक्षयेत् । भनेन शीघ्रदायी यो यश्च स्यात्पतितध्वजः ॥ ४ ॥
 सोऽपि प्राप्नोति मुरते सामर्थ्यमति धाजिचत् । नानेन सटशं किञ्चिद्भयं धाजी
 करं परम् ॥ ५ ॥ इति चानरी गुटिका भावप्रकाशात् । यन्नाण्डसिद्धे, पयसि
 भावितानसकृत्तिलान् । यः खादेत्समुपागच्छेत्स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ १ ॥
 पिप्पलीलवणोपेतै यन्नाण्डे घृतसाधिते । कच्छपस्याथ वा खादेत्तनु वाजीक-
 मृशम् ॥ २ ॥ शतावरीगोक्षुरकाश्वगन्धापुनर्नवानागायला मुसल्या । घृतेन
 खण्डेन तु भक्षणीयाः क्षीणा नरा नागायला भवन्ति ॥ ३ ॥ विदारीकन्दचूर्ण-
 तु घृतेन पयसा नरः । इन्द्रधरसमं खादन्बृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ४ ॥ सितया
 मधुघृतं क्षीरं पलाण्डुरससंयुतम् । पिबेन्नरो भवेत्कामी वृद्धोऽपि तरुणायते
 ॥ ५ ॥ अथ गोक्षुरचूर्णम्—शमयति गोक्षुरचूर्णं छागक्षीरेण साधितं
 समधु । सुक्तं क्षपयति पाण्ड्यं यज्जनितं कुप्रयोगेण ॥ १ ॥

अथामृतमह्लातकः—मह्लातकानां पवनोत्थितानां तरुच्युतानां च यदा
 उक्तं स्यात् । घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जैलेश्च प्रक्षाल्य संशोष्य च मासतेन ॥ १ ॥
 शुष्कानि तानि द्विदलीकृतानि विपाचयेदप्सु चतुर्गुणानु । तत्पादशोषं पुनरेव
 शीतं क्षीरेण तुल्येन विपाचयेत्तत् ॥ २ ॥ तदर्धया शर्करया विमिश्र्य पश्चात्स्व-
 जेनोन्मथनं विधाय । सन्धूपणं त्रैफलचन्द्रमासी त्रिवृक्ष वांशीखदिरामृतं च
 ॥ ३ ॥ सचन्दनाकलकणाकबाचं रादेवपुष्यं मुसलीद्वयं च । कडूलमोचाह्वय-
 दीप्ययुग्मं नतं समातङ्कणा विदारी ॥ ४ ॥ जावाफलं मुसलकजातिपत्री कुमेर

पीरागरसाब्धिशोषम् । मेदाद्वयं लोहरसेन्द्रवङ्गमभ्रं तथा कुङ्कुमकं च कर्पम् ॥ ५ ॥ तत्सप्तरात्रादतिजातवीर्यं सुधारसादप्यधिकं वदन्ति । प्रातः प्रबुद्धः कृतदेवकायों माघां भजेत्सात्म्यशरीरयोग्याम् ॥ ६ ॥ न चानुपाने परिहार्य-
मस्ति न चाऽऽतपे नाध्वनि मैथुने च । यद्येष्टचेष्टो विचरेत्प्रयोगान्नरो भवेत्का-
ञ्चनराशिगौरः ॥ ७ ॥ अनेन मेधानरसिंहवीर्यो दृढेन्द्रियो व्याधिगतः सुबुद्धिः ।
दन्ता विशीर्णाः पुनरेव दिव्याः केशाश्च शुभाः पुनरेव कृष्णाः ॥ ८ ॥ नीला-
ञ्जनालिप्रतिमा भवन्ति त्वचो विशीर्णाः पुनरेव भग्याः । विशीर्णकर्णाङ्गुलिना-
स्तिकोऽपि कृम्यर्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठो ॥ ९ ॥ शुष्कः पुनः स्याद्भूतमूलशाख-
स्तर्यथा भाति नवाम्बुसिक्तः । बृहस्पतेरप्यधिको हि बुद्ध्या ग्रन्थं विशालं च
नवं करोति ॥ १० ॥ गृह्णाति सद्यो न च विस्मृतिं च करोति कल्पायुरनल्प-
वीर्यम् । कुर्वन्निमं कल्पमनल्पबुद्धिर्जीवन्नरो वर्षशतं सुखी स्यात् ॥ ११ ॥
इत्यमृतभहातकः ॥

अथ केशरपाकः—ध्योपं चतुर्जातफलत्रिकं च लवङ्गकृष्णागुरुचन्दनं च ।
इक्षुरबीजं करहाटकं च जातीफलं मर्कटिकाफलं च ॥ १ ॥ शास्त्रमत्यनिर्यासब-
लाश्रगन्धागोक्षूरबीजं मुसली कृमिघ्नम् । समुद्रशोषं विषपञ्जरं च पुष्पं सुजा-
त्युद्भवकङ्कबीजम् ॥ २ ॥ सर्वं समं योज्य सुकुङ्कुमं च सुचूर्णितं त्रिंशतिभाग-
युक्तम् । कस्तूरिकापोदशभागचूर्णं खण्डं चतुर्भागयुतं विषकम् ॥ ३ ॥ वङ्ग-
रसेन्द्रं गगनं सुलोहं कान्तं हि ताम्रं रविभागयुक्तम् । दलानि हेमो द्विदशतानि
दत्त्वा तथैव देयानि च राजतानि । एकत्र सर्वं विनिधाय वैद्यो जयाष्टभागं
विदधीत लेहम् ॥ ४ ॥ जातीफलप्रमाणेन भक्षयेत्प्रातरस्थितः । वीर्यवृद्धिं
करोत्येष सर्पध्याधिविनाशनः ॥ ५ ॥ शतं च रमते स्त्रीणां कामतुल्यो भवेन्नरः ।
सर्वान्वातामयान्हन्ति प्रबुद्धं वातशोणितम् ॥ ६ ॥ अस्थिरोगं शिरोरोगं संधि-
रोगं च नाशयेत् । अस्य सेवनमात्रेण बृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ७ ॥ धन्यं यदा-
स्करं सम्यगायुरारोग्यवर्धनम् । काश्मीरकावलेहोऽयं बलकान्तिविधर्धनः ॥ ८ ॥
इति केशरपाकः ॥

अथ रतिवृद्धिकरो मोदकः—गोक्षुरेक्षुरबीजानि वाजिगन्धा शतापरी ।
मुसली चानरीबीजं यष्टी नागबला बला ॥ १ ॥ एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं गन्धेना-
ऽऽज्येन भर्जितम् । सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥ २ ॥ चूर्णा-
दष्टगुणं क्षीरं घृतं चूर्णसमं स्यूतम् । सर्पतो द्विगुणं खण्डं खादेदग्निचलं यथा
॥ ३ ॥ वाजीकराणि भूरीणि संगृह्य रचितो यतः । तस्माद्बहुषु योगेषु योगोऽयं
प्रचरो मतः ॥ ४ ॥ अथ रतिबलभाष्यपूगपाकः—पूगं दक्षिणदेशजं
दशपलान्मानं भृशं कर्तयेत्तस्मिन् जलयोगतो गृदुतरं संकुट्य चूर्णकृतम् ।
तच्चूर्णं पटशोधितं घमुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेत्त्रय्याज्याञ्जलिसंयुतेऽतिनिविष्टे
दद्यात्तुलार्धां सिताम् ॥ १ ॥ पक्वं तत्रबलनाक्षितिं प्रति नयेत्तस्मिन्पुनः प्रक्षि-
पेद्वात्तत्तदुदीरयामि बहुला इष्ट्वाऽऽद्वारसंहिताः । एला नागबला बला सच-

पला जातीफलं टिङ्गिता जातीपत्रकपत्रप्रकयुगं तच्च त्वचा संयुतम् ॥ २ ॥
 त्रिधापीरणवारिवारिदयरा मांसी परी यानरी द्राक्षा सेसुरगोधुराऽथ महती
 खर्जूरिका क्षीरिका । धान्याकं सकसेरुकं समधुकं शृङ्गाटकं जीरकं पृथ्वीकाऽथ
 यवानिका वरटिका मांसी मिमी मेषिका ॥ ३ ॥ कन्देष्वन्न विदारिकाऽथ
 मुसली गन्धर्बगन्धा तथा कचूरं करिकेसरं समारिचं चारस्य धीजं मवम् । धीजं
 दाहमलिसम्भवं करिकणाधीजं च राजीपजं श्वेतं चन्द्रनमय रक्तमपि च धीसं-
 श्रुपुषैः समम् ॥ ४ ॥ सर्वं चेति पृथक्पृथक्पलमितं संचूर्ण्य तत्र क्षिपेत्सूतं
 दह्मभुजंगलोद्दगगनं सन्मारितं खेच्छया । कस्तूरीघनसारचूर्णमपि च प्राप्तं
 तथा प्रक्षिपेत्पश्चादस्य तु मोदकान्विरचयेद् विद्वप्रमाणानय ॥ ५ ॥ तान्मु-
 वत्वाऽपि सदा यथाऽनलबलं भुञ्जीत नाम्लं रसं पूर्वोन्मिश्रिते गते परिणतिं
 प्राग्भोजनाद्भक्षयेत् । नित्यं धीरतिवह्नमाख्यकर्मिभं यः पूगपाकं मनेरस स्याद्दी-
 र्यविवृद्धिवृद्धमदनो याजीव शक्तो रतौ ॥ ६ ॥ दीप्ताग्निर्वलवान्वली विहरते
 हृष्टः सुपुष्टः सदा पृढो योऽपि युवेव सोऽपि रुचिरः पूर्णेन्दुवसुन्दरः ॥ ७ ॥
 इति रतिवह्नभाष्यपूगपाकः ॥ एतस्मिन्नतिवह्ने यदि पुनः सम्यक्पुरातानिका
 धतूरस्य च धीजमकंकरभः पाथोधिप्रोपस्रथा । सन्माजूफलकं तथा खंसफलं
 त्वक्चापि निक्षिप्यते चूर्णाधां विजया तथा स हि भयेरकामेश्वरो मोदकः ॥ १ ॥
 इति कामेश्वरमोदकः ॥ अथाऽऽध्रपाकः—पकाग्रस्य रसद्रोणे सितामाडक-
 संमिताम् । पृतं प्रत्यमितं दद्यात्प्रागरस्य पलाएकम् ॥ १ ॥ मरिचं कुडवोन्मानं
 पिप्पलीं द्विपलोन्मिताम् । सलिलस्याऽऽदकं दद्यात् सयमेकत्र कारयेत् ॥ २ ॥
 पचेत्तन्मृन्मये पात्रे दाददर्व्यां प्रचालयेत् । चूर्णान्वयेषां क्षिपेत्तत्र घनीभूतेऽवता-
 रिते ॥ ३ ॥ धान्याकं जीरकं धिप्रं पत्रकं मुसलकं त्वचम् । बृहजीरकमप्यत्र
 ग्रथिकं नागकेशरम् ॥ ४ ॥ प्लां पर्यां लवणं च पृथग्जातीफलं पलम् । सिद्ध-
 शीते प्रदद्याच्च मधुनः कुड्वद्वयम् ॥ ५ ॥ भक्षयेन्नोजनादवांक्पलमात्रमिदं
 नरः । भयवा नियता नात्र भात्रा खादेद्यथानलम् ॥ ६ ॥ मानवः सेवनादस्य
 वाजिघसुरते भवेत् । समर्था बलवान्पुष्टो हृष्टो नित्यं निरामयः ॥ ७ ॥ ग्रहणो
 नाशयेदेष क्षयं श्वासमरोचकम् । भग्लपित्तं च पित्तं तु कुष्ठं वै पाण्डुतामपि
 ॥ ८ ॥ इत्याध्रपाकः ॥ अथ कामाग्निसंदीपनो मोदकः—कपौ रसो गन्ध-
 कमभ्रकं च द्विधारचित्रं लवणानि पञ्च । शटी यवानीद्वयकीटहारी ताळीसप-
 त्राणि परं विषं च ॥ १ ॥ जीरं चतुर्जातलवणं जातीफलं च कर्पत्रयमेवमन्यत् ।
 सुवृद्धसर्वं कटुकत्रयं च तथा चतुर्कर्मिदं नियोध ॥ २ ॥ धान्याकयष्टीमधुकं
 कसेरु पलं पृथक्पञ्चपलं विदारी । दन्ती कणा चातिबलामगुप्ताधीजं तथा गोक्षु-
 रकस्य धीजम् ॥ ३ ॥ सवीजपूरेन्द्ररजःसमानं समा सिता क्षौद्रयुतं च
 तुल्यम् । कर्पकमिन्द्रोरथ मोदकं च कामाग्निसंदीपनमेनमाहुः ॥ ४ ॥ वृष्यं
 तथा परतरं सततं सदीप्यमानं निषेध्य मनुजः प्रमदासहस्रम् । गच्छेच्च लिङ्ग-
 शिविलत्वमुपैति नित्यं नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥ ५ ॥ वातानशीतिमथ

पित्तभवांश्च रोगान्श्लेष्मोत्थाविंशतिरुजः परमाग्निमान्द्यम् । दुर्वारकामलभगंदर-
पाण्डुरोगान्मेहातिसारकृमिहृद्गहणीविकारान् ॥ ६ ॥ कासज्वरश्चसनयंदमकफ-
प्रतिश्याशूलामवातसहिताश्च रुजः समस्ताः । हृत्वा गदान्बहुविधांस्तदपत्यकारी
सर्वत्र पथ्यमथ सर्वसुखप्रदायी ॥ बल्यं वलीपलितहारि रसायनं स्यान्मूलं
तदेव कथितं परमं पवित्रम् ॥ ७ ॥ इति कामाग्निसंदीपनो मोदकः ॥ अथ
शतावरीघृतम्—घृतं शतावरीगर्भक्षरि दशागुणे पचेत् । शर्करापिप्पलीक्षौ-
द्रयुतं तद्बुध्यमुच्यते ॥ १ ॥ अथ लघुयाजिगन्धासर्पिः—कल्केन याजिग-
न्धाया विपचेद्घृतमुत्तमम् । चतुर्गुणमजाक्षीरं द्रवोद्धृत्याथ शीतले ॥ सितां
समां प्रदायाद्याद्वलपुष्टिविबृद्धये ॥ १ ॥ अथ चन्दनादितैलम्—द्रव्याणि
चन्दनादेस्तु चन्दनं रफचन्दनम् । पतङ्गमथ कार्तीयगरुहृष्णागुरुणि च ॥ १ ॥
देवद्रुमः ससरलः पन्नकं क्रमुकोऽपि च । कर्पूरो मृगनामिश्र लताकस्तूरिकाऽपि
च ॥ २ ॥ सिद्धकः कुङ्कुमं गन्धं जातीफलक्रमेव च । जातीपत्री लवङ्गं च
सूक्ष्मैला महती तथा ॥ ३ ॥ कञ्जोलफलकं त्वक्च पन्नकं नागकेसरम् । बालकं च
तयोशीरं मांसी दारु सिताऽपि च ॥ ४ ॥ मुरा कर्चूरकश्चापि शैलेयं भद्रमुस्त-
कम् । रेणुकाश्च प्रियङ्गुश्च श्रीपासो गुग्गुलुस्तथा ॥ ५ ॥ लाक्षा नखश्च रालश्च
धातकीकुसुमं तथा । ग्रन्थिपर्णं च मक्षिष्टा तगरं सिक्थकं तथा ॥ ६ ॥ एतानि
शाणमानानि कल्कीकृत्य शनैः पचेत् । तैलं प्रस्थमितं सम्यगेतत्पात्रे शुभे
क्षिपेत् ॥ ७ ॥ अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु घृद्धोऽशीतिसमोऽपि यः । सुप्ती भवति
शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तबलुभः ॥ ८ ॥ यन्ध्याऽपि भलते गर्भं पण्डोऽपि तरु-
णायते । अयुत्रः युत्रमाप्नोति जीवेश्च शरदां शतम् ॥ ९ ॥ चन्दनादि महातैलं
रक्तपित्तं क्षयं ज्वरम् । दाहं प्रस्वेददीर्गन्ध्यं कुष्ठं कण्डूं विनाशयेत् ॥ १० ॥
इति चन्दनादितैलम् ॥

अथ महासुगन्धि तैलम्—कर्पूरागुरुचोचपन्नलिकालाक्षाशटीधातकी-
पुष्पैः सप्तदलैलवालुसरलैः शैलेयमांसीप्लवैः । एलाकुङ्कुमरोचनादमनकैः ध्रीवा-
सजातीफलैः कञ्जोलक्रमुकोघटामदमुराकान्तालवङ्गामयैः ॥ १ ॥ बालोशीरहरे-
णुकामलयजश्याणेष्यचण्डानरैजांतीकोशकुलीरपन्नकनतैः सृष्टान्वितैः पालिकैः ।
लाक्षायोजनवहिलोभ्रसलिलैस्तैलं विपाच्याऽऽढकं तैलाभ्यक्ततनुर्जरश्चपि भवे-
त्स्त्रीणां परं बलुभः ॥ २ ॥ शुक्राढ्यो युतिमाननल्पतनयः पण्डोऽपि रस्युत्सुको
चन्ध्या गर्भवती भवेदपि तथा घृद्धाऽपि सूने सुतम् । कण्डूस्वेदविचर्चिकामल-
हरं दीर्गन्ध्यकुष्ठापहमश्विन्यां परिकीर्तितं बहुगुणं तैलं सुगन्धं महत् ॥ ३ ॥
इति महासुगन्धतैलं चन्दनात् ॥

अथ पञ्चवाणरसः—सूनाभ्रलोहोरगवङ्गशङ्खपर्दिकाश्चैव समं विधाय ।
सूतार्धभागं कनकस्य दद्याद्द्वारत्रयं क्षीरविभाजितं तत् ॥ १ ॥ पोलैस्तथा भावि-
तमेकविंशद्द्वारं तथा यष्टिसवर्णकानाम् । लवङ्गकालकरविश्वजातीफलत्रिकं

कोलकचन्दुनामाम् ॥ २ ॥ एषां द्रवैर्भावाय सप्तवारं पृथक्पृथक् मृगनाभिकायाः ।
 रसोऽयमुक्तः परमेश्वरेण श्रीपद्मबाणो रतिशक्तिदो मृगाम् ॥ ३ ॥ एतस्मादधिकं
 च नास्ति भुवने धीर्याधिकं धीप्रदमायुष्काम्भितकरं हितं वसुमतां मृगामुदाराराम-
 नाम् । आज्ञासिद्धमिदं रसायनवरं बह्व्यं ययःस्थापनं मेहह्रीहजलोदराश्मरि-
 जापसारविध्वंसनम् ॥ ४ ॥ इति पद्मबाणरसः ॥

अथ चन्द्रोदयरसः—पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्रपलाष्टकं षोडश गन्ध-
 कस्य । शौणैस्तु कापांसभवैः प्रसूनैः सर्वे विमर्षाय 'कुमारिकाङ्गिः ॥ १ ॥
 तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे मृत्कपर्पटैश्चद्विवसत्रयं च । पचेत्क्रमात् सिफ्ठाख्य-
 यज्ञे ततो रसः पल्वरागरम्यः ॥ २ ॥ सौवर्णमेतत्सकलामयं सर्वेषु योगेषु च
 योजनीयम् । निगृह्य चैतस्य पलं पलानि चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ॥ ३ ॥ जाती-
 फलं घोषणमिन्द्रपुष्पं कस्तूरिकाया इह शाण एकः । चन्द्रोदयोऽयं कथितोऽस्य
 मापो मुक्तोऽहिमहोदलमध्यवर्ती ॥ ४ ॥ मदोद्धतानां प्रमदाशतानां गर्वाधि-
 कत्वं श्लथयत्यवश्यम् । शृतं घनीभूतमतीव दुग्धं मृदूनि मांसानि समण्ड-
 कानि । मापाक्षमिष्टानि रसेऽत्र पथ्यमानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ ५ ॥ घलीप-
 लितनाशनस्तनुभृतां ययःस्तम्भनः समस्तगदखण्डनः प्रचुरोगपञ्चाननः । गृहे
 च रसराढ्यं भवति यस्य चन्द्रोदयः स पद्मशरदार्पितोऽमृगदशां भवेद्बलभः
 ॥ ६ ॥ इति चन्द्रोदयरसः ॥

अथ वृद्धपुष्पधन्वा रसः—कनकहरजकान्तं ताप्यकं वृद्धिभावं द्विजकु-
 वलययष्टीशाहमलीनागवल्लथः । घृतमधुपयखण्डं पुष्पधन्वा द्विचलो रमयति बहु-
 कान्ता दीर्घमायुर्बली स्यात् ॥ १ ॥ अथ लघुपुष्पधन्वा रसः—हरजमुजग-
 लोहान्यभ्रकं च त्रिभागं कनकविजययष्टीशाहमलीनागवल्लथः । सितमधुघृतदु-
 श्वैः सेवितो धीर्यवृद्धि रमयति बहुकान्ता पुष्पधन्वा रसः स्यात् ॥ १ ॥

अथ मदनकामदेवो रसः—तारं घञं सुवर्णं च ताम्रसूतकगन्धकम् ।
 लोहं कमविचूदानि कुर्यादेतानि मात्रया ॥ १ ॥ विमर्षं कन्यकाद्रवैर्यसेत्का-
 धमये घटे । विमुद्य पिठरीमप्ये धारयेत्सैन्धवैर्भृते ॥ २ ॥ चाह्निं शनैः शनैः
 कुर्याद्दैनिकं तु तदुदरेत् । स्वाङ्गशीतं च संचूर्ण्य भावयेदकंदुग्धकैः ॥ ३ ॥
 अधगन्धा च काकोली यानरी मुसली क्षुरा । त्रिवारं च रसैर्भाव्यं शातावर्षाश्च
 भावयेत् ॥ ४ ॥ कस्तूरीन्योपकर्पूरं कङ्गोलैलालवङ्गकम् । पूर्वचूर्णादष्टमांश-
 भेत्तचूर्णं विमिश्रयेत् ॥ ५ ॥ सर्वैः समां शर्करां च दत्त्वा शाणोन्मितं पिबेत् ।
 गोदुग्धद्विपलेनैव मधुराहारसेवकः ॥ ६ ॥ अस्य प्रभावात्सौन्दर्यं बलं तेजो
 त्रिवर्धते । तरुणी रमयेद्बुद्धो न च हानिः प्रजायते ॥ ७ ॥ इति मदनकाम-
 देवो रसः ॥

अथ महाराजयटीरसः—धीजं—महत्तरोविंशाय बहुधा खण्डं त्रियामो-
 पितं छाते दुग्धपरेऽथ शुष्कमथ तद्गन्धेन तिथ्यंशिना । युक्तं काचघटीयुतं
 हुतमुजो योगेन च त्वान्ततः सर्वं तस्य । निगृह्य काचघटिते भाण्डे सुखं स्थाप-

येत् ॥ १ ॥ तत्तैलं बलुमात्रं तु ताम्बूलीपत्रां चरेत् । क्षिप्वा तत्र रसं बहु-
महुल्यप्रेण मर्दयेत् ॥ २ ॥ युक्त्वा तां कज्जलीं भुक्त्वा ताम्बूलं शीलयेदनु ।
शाकाम्लं मापपट्काद्विजितं पथ्यमाचरेत् ॥ ३ ॥ अनेन योगराजेन पण्डोऽपि
पुरुपायते । अपूर्ववच्छतं गच्छेद्वनितानां महागणान् ॥ ४ ॥ बलीपलितवि-
ध्वंसी योगोऽर्थं क्षयकुष्टजित् । वातपित्तकफातृहृत्पित्तज्ञाननः परम् । नास्त्य-
नेन समं लोके किञ्चिदन्यद्रसायनम् ॥ ५ ॥ इति महाराजवटीरसः सारसंग्रहात् ॥

अथ पूर्णेन्दुनामा रसः—शास्मल्युत्थैर्द्रवैर्मर्द्यं पक्षकं शुद्धसूतकम् ।
यामद्वयं पचेत्चापि वस्त्रे बद्ध्वाऽथ मर्दयेत् ॥ १ ॥ दिनैकं शास्मलीर्द्रवैर्मर्दयित्वा
वटीकृतम् । येष्टयेन्नागवह्याऽथ निक्षिपेत्काचभाजने ॥ २ ॥ भाजनं शास्मली-
र्द्रवैः पूर्णं यामद्वयं पचेत् । बालुकायन्नमध्ये तु द्रवे जीर्णं समुद्धरेत् ॥ ३ ॥
द्विगुञ्जं भक्षयेत्प्रातर्नागवह्नीदलान्तरे । मुसलीं ससितां क्षीरं पलैकं पाययेदनु
॥ ४ ॥ रसः पूर्णेन्दुनामाऽयं सम्यग्धीर्भवेत् । कामिनीनां सहस्रैकं नरः
कामयते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ इति पूर्णेन्दुनामा रसः ॥ अथ रसभस्मयोगः—
खपरे धारयेद्गन्धं तैलवद्बद्धिना क्षणम् । ततस्तस्मिन्निक्षिपेत्सूतं तत्समानं ततः
परम् ॥ १ ॥ घर्षयेत्लोहदर्व्याऽथ यावज्ज्वलति बद्धिना । स्तर्पणस्यान्तरं चद्विषंदा
ज्वलति केवलम् ॥ २ ॥ अथो वह्निं तदा मन्दं विधाय घटयेत्पुनः । लोहदर्व्यां
भवेत्पावन्नस्य तत्स्फटिकोपमम् ॥ ३ ॥ तदादाय प्रयोक्तव्यं रोगेषु सकटेऽपि ।
अग्निमात्रं च पाण्ड्यं च कासश्वासभगंदराः ॥ ४ ॥ प्रणाश्च विविधाः सर्वे
चलयः पलितानि च । नश्यन्त्यनेन योगेन सत्यं शिववचोदितम् ॥ ५ ॥ अथ
ध्वजघृद्धिकरणम्—क्षौद्रं क्षुद्रातगरमरिचैः पिप्पलीसैन्धवाभ्यां प्रत्यक्पुष्पीय-
वतिलगुडश्वेतसिद्धार्थमापैः । मृदणीभूतैर्भवति मिलितं वाजिगन्धासनापैः श्रोणी-
श्रोत्रभुजकचशिरःशोफसां वृद्धिकारी ॥ १ ॥ इति राजमातण्डात् ॥ सकुष्टमात-
ङ्गयलावलानां वषाश्वगन्धागजपिलीनाम् । तुरङ्गशत्रोर्नवनीतयांगालेपेन लिङ्गं
मुशालवमेनि ॥ २ ॥ इत्यनङ्गरङ्गात् ॥ इति वाजीकरणाधिकारः ॥

अष्टाङ्गमैथुनम्—सारणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽ-
ध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥ १ ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रथदन्ति मनीषिणः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥ २ ॥ अथ कामेश्वरः—जातीफलं च
सौराष्ट्री कृष्णधत्तूरमीजकम् । जातीपुष्पमेकेन च नामं हिङ्गुलमेव च ॥ १ ॥
पुस्तानि समभागानि खसकायेन मर्दयेत् । गुजामात्रां च षटिकां सितया सह
भक्षयेत् ॥ १ ॥ नाष्टा कामेश्वरः प्रोक्तो रमते कामिनीशतम् ॥ २ ॥ अथ चङ्गे-
श्वरः—रसं वद्भसमं कृत्वा चतुर्भां च गन्धकम् । कुमारीरससंयुक्तं दिनमेकं
तु मर्दयेत् ॥ १ ॥ मन्दमध्यमतीप्राप्तिवालुकायन्नां पचेत् । भस्मगन्धामृतासा-
रमोचारसदातावरीः ॥ २ ॥ गोक्षूरधारी कृष्णाण्डी याराही पत्रमागधी ।
त्रिफला कर्कटी गस्ता यष्टीमण्डुसमन्वितम् ॥ ३ ॥ सर्वसाम्यं सितायुक्तं पूर्णं

कर्पाससंयुतम् । गुग्गाचतुष्टयां मात्रां गोकुक्षीरमनुपानतः ॥ ४ ॥ प्रातरुधाय
 सेवेत लवणाम्लं च वनयेत् । बहुमूत्रं मूत्रकृच्छ्रं रक्तमूलप्रमेहकम् ॥ ५ ॥
 मधुमेहं नष्टशुक्रं नष्टलिङ्गं च नाशयेत् । सर्पमेहप्रशमनो बद्धेश्वर इति स्मृतः ॥ ६ ॥
 शतावर्यश्वगन्धा च वानरी मुसली तथा । गोकण्टो शर्कराक्षीरं पिबेन्नष्टेन्द्रियो
 नरः ॥ १ ॥ तिलगोकुक्षुरचूर्णेन साधितं छागलं पयः । पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं
 शीघ्रं गच्छति पण्डता ॥ २ ॥ सेवेत गोकुक्षुरं चूर्णं छागक्षीरेण साधितम् । शर्करा-
 रामधुसंयुक्तं शीघ्रं गच्छति पण्डता ॥ ३ ॥ सिन्दूरं कनकं बीजं विजया क्षुरबी-
 जकैः । जातीफलं जातिपर्त्री कटुशिमुमकेनकम् ॥ ४ ॥ समुद्रशोपसंयुक्तं लवणं
 च तथैव च । विजयारसनैमेधं याममेकं प्रशस्यते ॥ ५ ॥ बदरीबीजमात्रं तु
 स्त्रीशतं रमते मुदा । अग्निशोपं च सिद्धार्थोश्चतुर्धलमितान् पृथक् ॥ ६ ॥ अर्ध-
 शिष्टं च तद्गुधं सायंकाले पिबेन्नरः । विन्दुपातं न कुर्वते वाजीकरणमुत्तमम्
 ॥ ७ ॥ अथ रसभस्मयोगः—शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं लोहपात्रेऽग्निंस्थिते ।
 आर्द्रन्यग्रोधदण्डेन चालयेन्नसर्ता नयेत् ॥ रक्तिकाद्वितयं मुक्तं रेतःपुष्टिकरं
 परम् ॥ १ ॥ अथ वीर्यस्तम्भवटी—जातीफलं लवणं च जातीपर्त्रं सकुङ्कु-
 मम् । सूक्ष्मैला चाहिकेन च खाकारकरभं तथा ॥ १ ॥ प्रत्येकं कर्पमात्राणि
 कर्पूरं शाणमात्रकम् । नागवह्नीदलरसैर्वटी चणकसंनिभा । वीर्यसंस्तम्भनी क्षेपा
 यलवणाग्निदीपनी ॥ २ ॥ अथ कपिकच्छुपाकः—निस्तुपं वानरीबीजं
 कृत्वा विंशत्पलानि च । त्रिंशत्पलां मितां दत्त्वा घृतं दत्त्वा पलाष्टकम् ॥ १ ॥
 दुग्धाढकसमायुक्तं मृदुना बद्धिना पचेत् । यावद्दूर्वाप्रलेपः स्यात्तन्मध्ये चूर्णितं
 क्षिपेत् ॥ २ ॥ जातीफलं त्रिकटुकं त्रिगन्धं देवपुष्पकम् । भकलकरं जातिपर्त्री
 कोकिलाबीजकेसरम् ॥ ३ ॥ पुनर्नवा पले द्वे च मुसली साहिकेनकम् । पारदं
 लोहचूर्णं च त्वधकं च पलार्धकम् ॥ ४ ॥ चन्दनागदकस्तूरीकर्पूरं शाणमात्र-
 कम् । पलार्धं भक्षयेत्तत्तु क्रमाद्वीर्यबलप्रदम् ॥ ५ ॥

अथ रसचैकृतियोगोऽभिलिख्यते—जनितविविधदाहे शीततोमासि-
 पेको मलयजघनसारो लेपनं मन्दवातः । तरुणदधि सिताक्तं नारिकेलीफलाम्बो
 मधुरशिशिरपानं शीतमन्यच्च शस्तम् ॥ १ ॥ सौभाग्यमेघनादाङ्घ्रिमितामधुक-
 चन्दनम् । गुणोदकेन पातन्यं सर्वसिन्नसर्वकृते ॥ २ ॥ छर्द्यां चेश्वरसो देयः
 कपिरथं वा सितान्वितम् । कुमारीगिललेपश्च सर्वाङ्गेण प्रशस्यते ॥ ३ ॥ क्षीरं
 मधुसितोपेतं काथो वाऽमृतविन्दुकः । उपचारा ञ्मी सर्वे प्रशस्ता रसतापि-
 नाम् ॥ रसदाहे भवेत्सर्वं पित्तज्वरभिषग्जितम् ॥ ४ ॥

अथ रससारः—मुक्ताविद्रुमवद्भूतिसहितं घलं पृथक् स्वर्णकं छिन्नासत्य-
 गुणसितानवमितं चाऽऽलोह्य संभक्षयेत् । संजाते वृषि नारिकेलसलिलं तत्का-
 लिकं प्राशयेत्सर्वसिन् रसवैकृते च गदितं क्षेत्यच योगामृते ॥ १ ॥ सर्वसिन्
 रसवैकृते हि शिशिरं स्वेच्छाम्बुपानादिकं देयं तापशमाय दादिमत्तरोरप्राणि
 दूर्वाशिखाः । संपेष्यामलया वदीत च तदा स्वेच्छावशेन त्यजेद्यावत्पूर्वयलं भवे-

रपटुतरं तावस्त्रियं न स्पृशेत् ॥ २ ॥ पटीपटोलनिष्कायो मधुना मधुरीकृतः ।
 तीव्रपित्तज्वरोन्मादनाशनो रसदाहजित् ॥ ३ ॥ छिन्नायटीघनोशीरधान्यपर्यट-
 चन्दनैः । रसदाहं जयेत्कायो खण्डवंशीकसंयुतः ॥ ४ ॥ चन्दनोदीच्यशीतैश्च
 फायः खण्डोपलान्वितः । रसदाहं जयत्याशु पित्तज्वरहरः परः ॥ ५ ॥ दूर्वा-
 सोत्पलक्रिञ्जल्कमजिष्टाशीलवालुकम् । सितासितमुशीरं च मुक्तं चन्दनपद्मकम्
 ॥ ६ ॥ तत्समं च भवेत्क्षीरं घृतप्रस्यं विपाचयेत् । जीवकपंभकौ मेदा महामेदा
 तथैव च ॥ ७ ॥ फाकोली क्षीरकाकोली मृद्धीका मधुकं तथा । मुद्गपर्णी माप-
 पर्णी विदारी रक्तचन्दनम् ॥ ८ ॥ शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विष्ठावयेद् घृतम् ।
 रक्तपित्तविकारेषु घातरक्तगदेषु च ॥ ९ ॥ क्षीणशुके प्रदातव्यं घाजीकरणमुत्त-
 मम् । अद्भदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ॥ १० ॥ विकारो यदि जायेत
 पारदान्मलसंयुतात् । गन्धकं सेवयेत्तत्र शोषितं विधिपूर्वकम् ॥ ११ ॥ गन्धकं
 मापयुग्मं च नागवल्लीदलैः सह । खादेचेत्पारदप्रसो दोषशान्तिस्तदा भवेत्
 ॥ १२ ॥ अथान्यच्च—लाक्षाकृष्णाम्ण्डखण्डांश्च तुलसीं शतपुष्पिकाम् । लवङ्गं
 वरुणनागं च गन्धकेन समाश्रकम् ॥ १ ॥ कपंमात्रं पयो भुक्तं सर्वे तत्र पृथक्
 पृथक् ॥ सर्वयोगोत्तरासाध्यः सूतदोषविकारनुत् ॥ २ ॥ अथान्यच्च—नागव-
 लीरसप्रस्यं मृद्गराजरसं तथा । तुलस्याश्च रसं प्रस्यं छागदुग्धं समाश्रकम् ॥ १ ॥
 मर्दनं सर्वंगात्रेषु यामयुग्मं दिनत्रयम् । ज्ञानं शीतलतोयेन सूतदोषप्रशान्तये
 ॥ २ ॥ इति रसवैकृतियोगाः ॥

अथ रसायनाधिकारः ।

तत्र रसायनस्य लक्षणमाह—यज्जराद्याधिविध्वंसि वयसः स्रम्भकं
 तथा । चक्षुष्यं वृंहणं वृष्यं भेषजं तद्रसायनम् ॥ १ ॥ रसायनस्य फलमाह—
 दीर्घमायुः स्मृतिं मेघामारोग्यं तरुणं वयसः । देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो
 विन्देद्रसायनार्त् ॥ १ ॥ तद्विधिमाह—पूर्वं वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसा-
 यनम् । प्रयुज्जीत भिषक्प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ॥ १ ॥ नाविशुद्धशरीरस्य
 युक्तो रसायनो विधिः । आभाति वाससि छिष्टे रङ्गयोग इवाऽऽहितः ॥ २ ॥
 अथ तदुदाहरणानि—शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकरो द्विचः । त्रिचः
 समस्तमयं वा प्राक् पीतं स्यापयेद्द्वयः ॥ १ ॥ मण्डूकपर्णाः खरसः प्रभाते
 प्रयोज्य यथीमधुकस्य पूर्णम् । रसो गुह्रच्यास्तु समूलपुष्प्याः कल्कः प्रयोज्यः
 खलु शङ्खपुष्प्याः ॥ २ ॥ आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाभिवर्णस्वरवर्धनानि ।
 मेध्यानि धैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥ ३ ॥ विशेषेण
 तुगाक्षीर्यां पिप्पल्या लवणेन च । त्रिफला सितया घाऽपि युक्ता सिद्धं रसायनम्
 ॥ ४ ॥ सिन्धूथशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया प्राश्या रसा-
 यनगुणैपिणा ॥ ५ ॥

अथ ग्रन्थान्तराद्धरीतक्यनुपानानि—श्रीभे गुल्यगुण्डां सुसैन्धवयतां
 मेघावनद्धाम्बरे ॥ शरधमलया शुण्ठ्या नुपारागमे ॥

शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजितां राजन्भुद्दव इरीतकीमिव गदा नश्यन्तु
ते शत्रवः ॥ १ ॥ पुनर्नवस्वार्धपलं नवस्य पिष्टं पियेषः पयसाऽर्धमासम् ।
मासद्वयं तन्निगुणं समां या जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ २ ॥ ये मास-
मेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने शृङ्गरजःसमुत्थम् । क्षीराग्निस्ते बलवीर्ययुक्ताः
समाः शतं जीवनमामुपन्ति ॥ ३ ॥ शतापरी मुण्डिनिका गुडूची सहस्रिकर्णो
सहतालुमूली । पृतानि कृत्वा समभागयुक्तान्याऽयेन किं वा मधुनाऽवलिह्यात्
॥ ४ ॥ जरारुजागुःपुविद्युक्तदेहो भवेत्तरो वीर्यबलादियुक्तः । विभाति देवप्र-
तिमः स निरयं प्रभामपो भूरिविद्युद्बुद्धिः ॥ ५ ॥ पीताऽश्वगन्धा पयसाऽर्ध-
मासं घृतेन तैलेन मुस्तामधुना वा । कृशस्य पुष्टिं यपुपो दधाति नरस्य सस्यस्य
यथाऽम्बुपृष्टिः ॥ ६ ॥ शिशिरे चाश्वगन्धायाः कन्दचूर्णं पयोन्वितम् । मासमसि
समभ्याज्यं स वृद्धोऽपि युवा भवेत् ॥ ७ ॥ घृतामलकशकरातिलपलाशवीजानि
यः समानि दायनस्थितो मधुयुतानि सादेविक्रि । बलीपलितवर्जितस्तरुणनाग-
तुल्यो बली वृद्धस्त्वसि सः पुमान्भवति सोऽचिरेण ध्रुवम् ॥ ८ ॥ इति राज-
मातेण्डात् ॥ असिततिलविनिधान्पलवान्भक्षयेद्यः सततमिह पयोशी शृङ्गरा-
जस्य मासम् । भवति च विरजीवी घ्याधिभिर्मुक्तदेहो अमरसदृशकेशः काम-
चारी मनुष्यः ॥ १ ॥ इति घृन्दात् ॥ ससितया चचयाऽऽमलकैरथ त्रिफलाया
खय वा घृतमिश्रया । कनकलोहरजः सदलं कृतं परमिदं हि रसायनमिष्यते
॥ १ ॥ इति चिकित्साकलिकातः ॥ धात्रीतिलान्शृङ्गरजोविमिश्रान्ये भक्षयेयु-
र्मेनुजाः क्रमेण । ते कृष्णकेशा विमलेन्द्रियाश्च निर्व्याधयोऽप्यामरणाद्भवेयुः
॥ १ ॥ पञ्च महातकांश्चिञ्चवा शोधयेद्विषिबजले । कपायं तं पिबेच्छीतं घृते-
नाक्तोष्ठतालुकम् ॥ २ ॥ पञ्चवृद्धा पिबेद्याचत्ससति द्वास्तयेस्ततः । जीर्णोऽद्यादौदनं
शीतं घृतक्षीरोपसंहितम् ॥ ३ ॥ एतद्भसायनं मेध्यं बलीपलितनाशनम् ।
कुष्ठार्शःकमिदोपधं दुष्टशुक्रविशोधनम् ॥ ४ ॥ इति घृन्दात् ॥ गुडूच्यपामार्ग-
विद्धशङ्खिनीवचाभयाशुण्ठिशतावरीः समाः । घृतेन लीला प्रकरोति मानवं
त्रिमिर्दिनैः श्लोकसहस्रधारिणम् ॥ १ ॥ बाह्मीवचाभयावासापिप्पल्यो मधुसै-
न्धवम् । अस्त्रप्रयोगात्सप्तहात्किञ्चरैः सह गीयते ॥ २ ॥ हन्त्यम्लपित्तवमना-
रुचिदाहमोहखालित्यमेहतिमिरामंसशुक्रदोषान् । सुक्त्वा नरः सततमामलकी-
रसेन वृद्धोऽपि तेन च भवेत्तक्षणीरिरंसुः ॥ ३ ॥

अथ लोहगुग्गुलुः—अयः पलं गुग्गुलुरथ योज्यः पलत्रयं व्योपपलानि
पञ्च । पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च कर्पे लिह्न्यात्यमरत्वमेव ॥ १ ॥ इति लोह-
गुग्गुलुर्भावप्रकाशात् ॥ अथ गन्धकरसायनम्—शुद्धो बलिर्गोपयसा विभा-
व्यम्लतश्चतुर्जातगुडूचिकाभिः । पर्याक्षधाम्यौपधशृङ्गराजैर्भाण्डोऽष्टवारं पृथगार्श-
केण ॥ १ ॥ शुद्धे सितां योजय तुल्यभागां रसायनं गन्धकराजसंज्ञम् । कर्पो-
न्मितं सेवितमेति मय्यो वीर्यं च पुष्टिं दृढदेहवद्धिम् ॥ २ ॥ कण्डूं च कुष्ठं
विपदोपमुग्धं मासद्वयेनेह जयेत्प्रयोगः । घोरातिसारं ग्रहणीगदं च हरेद्य रक्तं

दृढशूलयुक्तम् ॥ ३ ॥ जीर्णज्वरे मेहगणे प्रकृष्टं वातामयानां हरणे समर्थम् ।
 प्रजाकरं केशमतीव कृष्णं करोति चेन्नक्षति चार्धवर्षम् ॥ ४ ॥ रसायनं पर्यत-
 जात्मधीजं क्षाराम्लतैलादिकराजिवर्जम् । सप्तमरोगं सहमुष्कवृद्धिं हरेद्य चै
 गन्धकराजयोगः ॥ ५ ॥ हरति सकलरोगान्गन्धकारणः प्रयोगो मृतसदृशन-
 राणां प्राणदो दीर्घमायुः । तदनु विहितयोगो भस्मासूतं सहैव रमयति त्रिद-
 शानां देहदीप्तिं सुरूपां ॥ ६ ॥ वीर्यस्य वृद्धिं दृढदेहवृद्धिमशीतिवासान्विनिहन्ति
 कुष्ठम् । प्रमेहदुष्टोदररोगजालं विशेषतो हन्ति तु संक्षिपातम् ॥ ७ ॥ दोषज्वरं
 राजरुजं प्रमेहं पाण्डुक्षयथासगुदाङ्कुरादीन् । एतान्हि रोगान्विनिहन्ति शीघ्रं
 रसायनं जल्पितमीश्वरेण ॥ ८ ॥ इति गन्धकरसायनम् ॥

अथ तैलानि—एरण्डतैलमथ निम्बफलास्थितैलमेतद्रसायनमनामयका
 यकारि । ज्योतिष्मतीफलपलाशफलोद्भवं वा तैलं बलीपलितहारि भिषवप्रदि-
 ष्टम् ॥ १ ॥ न केवलं दीर्घमिहाऽऽयुरश्नुते रसायनं यो विविधं निषेवते । गतिं
 स देवर्षिनिषेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ॥ २ ॥ इति रसाय-
 नाधिकारः ॥

अथ रोगानुसारेणौषधस्यानुपानानि ।

कैराताम्बुदपपटं ज्वरगदे तत्रं ब्रह्मण्यामथानीसारे कुटजः कृमौ कृमिरिपुटु-
 र्नामकेऽरुष्करम् । पाण्डौ किट्टमथ क्षये गिरिजतु श्वासे तु भाग्यौषधं मेहे
 स्वामलरात्रिके नृपि जलं संतप्तहेमान्वितम् ॥ १ ॥ शूले हिङ्गुकरक्षमाभपवने
 तैलं श्वोर्मूत्रयुक्श्रेष्ठा स्त्रीह्नि कणा विषे शुक्रतरुः कासे तु कण्टारिका । वातव्या-
 धिषु गुग्गुलुश्च लज्जनः स्याद्रक्तपित्ते वृषोऽपस्मारे तु वचा सवागथ गरे हेमोदरे
 रेचनम् ॥ २ ॥ वातास्त्रे तु गुडूचिकाऽर्दितगदे मापेण्डरी मेदसि क्षौद्राम्भः
 प्रदरे तिरिदमरुचौ लुहो मणेऽप्यः पुरः । शोके मद्यमथाम्लपित्तरुजि तु द्राक्षा-
 ऽथ कृच्छ्रे घरी कूष्माण्डाम्बु दृगामये तु त्रिफलोन्मादे पुराणं घृतम् ॥ ३ ॥ कुष्ठे
 खादिरसारचार्यथ पयो निद्राक्षये माहिषं श्वित्रे चाकुचिफल्यजीर्णरुजि तु स्वापो
 भये तोषणम् । छर्द्रौ लाजमधूर्ध्वजत्रुविकृतां नस्यं सतीक्ष्णौषधं शूले पार्श्वभये
 तु पुष्करजटा मूर्च्छासु शीतो विधिः ॥ ४ ॥ काश्यं मांसरसोऽश्मरीषु गिरिभि-
 द्भुस्मेषु शिमुरवचा मोक्षोऽस्त्रस्य तु विद्रधौ जतुरसैर्हिष्मासु नस्यं हितम् । दाहे
 शीतविधिर्भगंदरगदे तूर्वालताश्वास्थिनी घृष्टे रासभलोहितैः स्वरगदे मध्वन्वितं
 पौष्करम् ॥ ५ ॥ इति सर्वरोगेष्वनुपानानि ॥ यत्किञ्चिदौषधं वैद्यैर्देयं रोगा-
 नुपानतः । तत्तद्गुणकरं ज्ञेयमनुपानबलादिह ॥ १ ॥ यावद्योमनि विष्यमभ्यर-
 मणेरिन्दोश्च विद्योतते यावत्सप्त पयोधयः सगिरयस्तिष्ठन्ति घृष्टे भुवः ।
 यावच्चावन्तिमण्डलं फणिपतेरास्ते फणामण्डले तावत्सद्भिपजः पठन्तु परितः
 श्रीयोगरत्नाकरम् ॥ २ ॥

॥ इति योगरत्नाकरः समाप्तः ॥

